

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५१

श्रीवाणभट्टग्रणीता

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’ ‘विद्योतिनी’ द्वयोपेता

व्याख्याकारः

आचार्यः श्रीकृष्णमोहनउवकुरः एम. ए.

(प्रधानाचार्य, रणवीरसंस्कृतपाठशाला, काशी हिन्दूविश्वविद्यालय, वाराणसी)

चौखम्बा संस्कृत प्रीतिज ऑफिस

वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी.

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी.

संस्करण : तृतीय, संवत् २०१७.

मूल्य ३५/-

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi.

(INDIA)

1960

प्रस्तावना

संस्कृत-गद्य

संस्कृत-भाषा का गद्य-साहित्य कुछ अपनी विशिष्टता लिए हुए है। गद्य का प्रथम आविर्भाव हमें वैदिक-संहिताओं में ही प्राप्त होता है। समग्र ब्राह्मण ग्रन्थों की रचना भी गद्य-रूप में ही हुई है। इतना ही नहीं आरण्यक एवं प्राचीन उपनिषद् भी गद्यात्मक ही हैं। लौकिक संस्कृत-गद्यों की अपेक्षा वैदिक साहित्य में गद्य का प्रयोग बहुत व्यापक एवं उदार रूप से हुआ है।

समस्त दर्शन-ग्रन्थों की सिद्धान्तिक विवेचना गद्य-रूप में ही मिलती है। ऐसा होने पर भी आख्येन्द्र एवं ज्योतिष आदि के ग्रन्थ पद्य में ही मिलते हैं। लौकिक संस्कृत-ग्रन्थों की अधिकतर रचना पद्यों में ही हुई, उसका एकमात्र कारण था शीघ्रता से स्थायीरूप में अभ्यास हो जाना। क्योंकि छन्दोबद्ध पद्य का रूप संगीतमय एवं लघुकाय हो जाता है, जिससे वे स्मृति-पट पर अमिट रूप से अंकित हो जाते हैं।

संस्कृत-गद्य में समासवाले पद अधिक प्रयुक्त होते हैं, जिससे गद्य का लघु रूप हो जाता है। ऐसी स्थिति अन्य किसी भाषाओं में नहीं है। समास संस्कृत-गद्य का जीवन है। इसमें ओजोयुग का आधिक्य रहता है, जिसके कारण ही अद्भुत-प्रकार की भावसाहिता और गद्गलता का सञ्चार होता है। इससे गद्य का सौन्दर्य पूर्ण-रूप से विकसित हो जाता है। समास की बहुलता रूप ओज ही गद्य का प्राण है। इस बात को दण्डी ने अपने कान्वादर्श में स्पष्ट रूप से बताया है (१)। दण्डी का आविर्भाव गद्य के सुवर्णयुग में हुआ था। इसवीय प्रथम तथा द्वितीय शतक के शिखरालेखों में प्रचुरता से इस गद्य की उपलब्धि होती है। शास्त्रीय ग्रन्थों एवं टीका-टिप्पणियों में गद्यों का ही साम्राज्य है। यद्यपि लैटिन भाषा का ही गद्य अधिक प्रौढ़, सुन्दर एवं ओजस्वी बतलाया जाता है, तथापि यह पक्षपातरहित सत्य है कि संस्कृत-भाषा के गद्य में इन गुणों का उससे कहीं अधिक-साम्राज्य में सन्निवेश हुआ है।

पौराणिक ग्रन्थ में हम वैदिक तथा लौकिक-संस्कृत गद्यों का संमिश्रण पाते हैं। उदाहरण के लिए यह स्पष्ट रूप में कहा जा सकता है कि श्रीमद्भागवत तथा विष्णुपुराण का गद्य चित्तान्त आलङ्कारिक तथा प्रासादिक है।

गद्य-कथा का अभ्युदय

कात्यायन ने 'क्रतुव्यादिसुवान्नाडुक' (३।२।६०) सूत्र के अपने वातिक-आख्यान-आख्यायिकेतिहास-पुराणस्थंश में आख्यान और आख्यायिका का एक रूप में स्पष्ट छेख किया है। इसके ऊपर भाष्य करते समय पतञ्जलि (३० पृ० ३००) ने 'यवक्रीत' 'प्रियङ्गव' तथा 'ययाति' का आख्यान उदाहरण में एवं

(१) 'ओजःसमासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्।' (कान्वादर्श)

‘वाचस्पत्य’ और ‘सुगानोहरा’ का व्याख्यातिका के उद्घाटन में नाम निर्देश किया है। इससे पता चलता है कि संस्कृत में शब्दात्मक कथकों का उदय विक्रम से लगभग चार सौ वर्ष पूर्व हो चुका था।

कादम्बरी के सुखभाग में दोसरे पंच में 'चित्रा निबद्धेयमसिद्धि कथा' ऐसा स्पष्ट उल्लेख किया गया है, इससे पता चलता है कि कादम्बरी गज-कथा के पहिले 'वासनदत्ता' और 'हृदयका' नाम की दो कथाएँ बनाकर प्रसिद्ध हो चुकी थीं, जिन्हें भविष्यवश करने के लिए ही बाणभट्ट का प्रयास इस कादम्बरी के रूप में सफल हुआ है।

काव्य-ध्वनि तथा गुणभूत, श्रव्य तथा दृश्य भेद से चार प्रकार के हैं। उनमें श्रव्य गद्य-पद्य भेद से दो प्रकार के होते हैं। उन्त्योदय पद्य कहलाता है, वृत्तबन्धोपलित गद्य। गद्य भी कथा-आख्यायिका-भेद से दो प्रकार के हैं। उनमें कादम्बरी कथारूप गद्य काव्य है। कथारूप गद्य काव्य में सरस पदार्थों का आभास, वक्त्रक, अप-वक्त्रक आदि छन्दों में ही समावेश होता है और आरम्भ में पंथों से नमस्कार एवं खलादिकों का वृत्त-ओर्तन होता है। विशेषतया मुक्तक, चूर्णक, वृत्तगणक, अकलिका भेद से गद्य चार प्रकार के होते हैं। जिनमें कादम्बरी-कथा का गद्य उत्कलिकाप्राय है। आख्यायिका भी कथा की तरह ही होती है। किन्तु इसमें अन्य कवियों का भी समावेश होता है और कथाओं का विराम अहाँ होता है उसे 'आभास' नाम दिया जाता है, इत्यादि। साहित्य-दर्पणकार विश्वनाथ ने कथा और आख्यायिका का प्रथक प्रथक भेद स्पष्ट करते हुए बाणभट्ट की कथा रूप कादम्बरी और आख्यायिका रूप हर्षचरित का ही उद्धरण दिया है(१)।

लौकिक गण काव्यों को लेखकों में स्थापना की सर्वप्रथम स्थान है। 'वासवदत्ता' इनकी एकमात्र कृति है। बाण ने इसे महावीर की शक्ति के प्रमाण बलपूर्वक इसकी महतीकी प्रशंसा की है। पारमार्थिक रूप से विचार करने पर पता चखता है कि रस-भाव से पूर्ण अभिनयार्थी को कल्पना सप्तमें है ही नहीं, केवल श्लेष का ही सर्वत्र चमत्कार दिखावा देता है। कवि का कोशल गण काव्य के द्वारा ही परीक्षित है। प्राचीनों ने गण को कवियों को कसौटी माना है(२)। गण में कवियों की शूल सफुलता मिलने का अर्थ प्राप्त होता है। बाण का मूर्धन्य स्थान गण कवियों में ही नहीं है, किन्तु महाकवियों में भी वे चूड़ामणि ही माने जाते हैं।

कादम्बरी

यह संस्कृत-साहित्य का समुद्रज्वल दौरा है। इसमें भाषा-शास्त्र जैसे शब्द और अर्थ का समुचित सन्निवेश प्रभा है। ग्रंथ के इस आश्रमपूर्णनियमन छोटे से समाज को भी सम रंगवश है तो पता चलता है कि यदि नहीं विश्वचल है। भाषा की तथा साहस-प्रेमी शबर-सैन्य का निराशाकारो वर्णन है तो कहें। धर्म की साक्षात् मूर्ति, सत्यता के लिए, अत्यासिद्धि के उपनतन न्यायिक विचार तथा सम के परम-पावन मनोमय आश्रम शरीरों का हृदय गौरव है। इस अर्थ के सभी रम्यों में अलंकारों का समुद्र प्रवाह का नाम

(१) कथायां सप्त वस्तु सङ्केतं विनिर्दिष्टम् । कविद्वयं भवेदर्थो कचिद्वनप्रापवधप्रको ।

आदा ५५० संस्कारः सखादेष्टकीर्त्तनम् ॥१॥ यथा—कादम्बयादिः ।

[illegible]

सिद्धिर्वा नो भवति । ननु भवति । ननु भवति । ननु भवति । ननु भवति ॥

अन्त्यापरेण नृणां तन्मया विष्णुसूक्तम् । यथा—हर्मवरितादि ।

विशेषः पञ्चमः निम्नम् बहन्ति ।

को छुड़ दे रहा है। रागात्मिका वृत्ति को दुःख व्यञ्जना हृदय को प्रफुल्लित कर रही है। यथार्थ में विचार करने की अलंकार तथा रस के मधुर मिलन में—भाषा तथा भाव के परस्पर सम्पर्क में—कल्पना तथा वर्णन के अपूर्व संघटन में—कादम्बरी संस्कृत साहित्य में अग्रगण्य ग्रन्थ है। कादम्बरी रसिक हृदयों को मत्त करनेवाली मीठी मदिरा है। बाणतन्त्र की उक्ति ही उत्तरार्द्ध में इसका समर्थन करती है(१)।

रस में हृदयप्राप्ति की उपमाओं, चमत्कारी इच्छाओं एवं सुन्दर परिसंस्थाओं का अधिक विलक्षण सन्निवेश हुआ है। मन्व्याय कमनीय एवं मनोहारी है। महाकवि की कविता मौलिक अर्थों की निधि है। अर्थों का विक्षेपण कहीं भी इसमें दिखाई नहीं देता, सर्वत्र अभिनव अर्थ ही विद्यमान है। प्राकृतिक दृश्य वर्णन में तो इनकी निपुणता अत्यधिक है(२)। उदाहरण के रूप में इनकी कविताओं में पहिले उपर्युक्त गुणवर्णनों में उपमा के लिए इस ग्रन्थ के चतुर्थ पत्र की ही ले लीजिये(३)। जिसमें खल्लों की शृङ्खला से तथा सज्जनों की मणिगुपूर से जो उपमा दी गई है वह हृदय को अत्यधिक चमत्कृत करती है। गद्य कविता के दिग्दर्शन में इसी प्रस्तुत छोटे अंश के अन्तर्गत आत्मवर्णनप्रसंग में परिसंस्था का रोचक प्रयोग विद्वानों का विनाशित हृदयावर्जक है(४)।

कादम्बरी में अत्युत्कृष्ट आलोचनात्मक भाव है। 'कादम्बरी' विवाह से पहिले कन्या परकीया, मन्वा नायिका है। विवाह के अनन्तर (उत्तरार्ध में) स्वकीया मन्वा नायिका है। यहाँ प्रधान रस विप्रलम्भ प्रधान है। पूर्व भाग और उत्तर भाग के कुछ अंश तक पूर्वरागरूप, शेष में करुणरूप है। कहीं पर सम्मोग प्रधान भी है, तो कहीं कहीं पर करुण, हास्य आदि रस भी विद्यमान हैं। यावत् गुण की इसमें अधिकता है, जहाँ तहाँ प्रसाद गुण भी है। पाश्चात्ती रीति अधिक है, मीठी आदि रीतियाँ भी जहाँ-तहाँ अवश्य हैं। इस प्रसङ्ग में म. स. हरिदास सिद्धान्तबागोशजी ने सुन्दर रूप में एक पद्य का उद्धरण दिया है(५)।

महाकवि बाणभट्ट

महाकवि बाणभट्ट सरस्वती के बरद पुत्र थे। प्राचीनतम संस्कृत के कतिपय महाकवियों की ज्ञान-अन्वकार से अन्धकार उड़ी है। किन्तु यह परम सौभाग्य का विषय है कि बाण ने हर्षचरित के प्रथम दो पृष्ठों में अपने वंश एवं जीवनचरित का सुन्दर सारांश वर्णन किया है। उससे पता चलता है कि इनके पुरो-सोन नद पर 'प्रोतिहृत्' नामक नगर में निवास करते थे। वह स्थान सम्भवतः बिहार प्रान्त के पश्चिम-

(१) 'कादम्बरीरसमग्नः समस्त एव मनो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽप्यम् ।'

(२) देखिये—वाचस्पति गैरोला का 'संस्कृत साहित्य का इतिहास'

(३) 'कठं कण्ठो यलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधु ध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिगुपूरा इव ॥'

(४) 'यत्र न महाभारते शकुनिवधः, पुराणे बाणप्रलपितम्, लवप्रणिणामे द्विजपत्न्यम्, उपलब्धमन्वयात् जात्यम्, अश्विनां भूतिमत्वम्, एणकाणां गीतम्यसन्नम्, शिवशिवनां सुखमक्षयम्, सुवहसो मीमांसा, श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।' (कादम्बरी)

(५) 'वन्द्यापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो मानकाः ।

नेत्री कन्याऽन्वदीयाः सुदुर्लभतमस्तु नित्यमिव ।

पाश्चात्ती नाम रीतिर्विलसति श्रुत्वा विप्रलम्भः रसः ।

माधुर्यारोपोऽग्रे वा कः ।' (कादम्बरी का उत्तरार्धमेतत् ।)

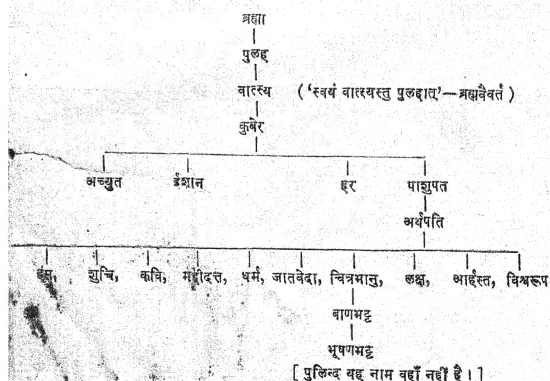
भारत (आरा) जिले के अन्तर्गत था। इनका कुल वात्स्यायन गोत्रीय था। वात्स्यायन से खड़ी सन्तति में बाण का स्थान है(१)।

वात्स्यायन में ही इनकी माता राजदेवी का स्वर्णवास हो गया था। जब वे चौदह वर्ष के थे तभी इनके पिता चित्रभानु भी परलोकवासी हो गये। उस समय पैतृक-सम्पत्ति इनके पास अधिक थी किन्तु वेसे सुभाव्य अभिभावक के न रहने के कारण अपने मित्रों के साथ बाण—ग्राम, नगर एवं देशदेशान्तरों का परिभ्रमण कर बहुत दिनों के बाद अपने नगर लौट आये। इस बीच में हर्ष के दरबार में अन्य विद्वान् इनकी पर्याप्त विन्दा कर चुके थे, जितसे हर्ष को इनके प्रति श्रद्धा नहीं रह गई थी। एक दिन अचानक हर्ष के चचेरे भाई कृष्ण के दूत ने आकर बाण को एक पत्र दिया, जिसमें यह संकेत किया गया था कि—तुम अविलम्ब दरबार में चले आओ। बाण ने पत्र पढ़ने के अनन्तर ही श्रीहर्ष की सभा में उपस्थित होने के लिए प्रस्थान कर दिया। वहाँ पहुँचने पर वधिप पहिले राजा द्वारा इनका अपमान तो अवश्य हुआ किन्तु अपने प्रखर पाण्डित्य के बल से राजा को प्रसन्न कर उन्होंने राजप्रदत्त सर्वाच्च आसन ग्रहण किया। कुछ समय के बाद राजा से विशेष आग्रह किये जाने पर शीघ्रने सर्वप्रथम हर्षचरित आख्यायिका का निर्माण किया।

महाकवि बाणभट्ट का समय

बाणभट्ट, मातृश्रद्धाकर और मयूर श्रीहर्ष की सभा में प्रसिद्ध कवि हो गये हैं। राजशेखर ने इन कवियों का उल्लेख स्पष्ट रूप से किया है(२)। चीनदेशीय प्रसिद्ध यात्री 'हेनस्ताङ्ग' ने ६२९-६४५ ई० तक भारत का पर्यटन किया था। उन्होंने अपने लेख में यह स्पष्ट किया है कि—'उत्तर भारत में उस समय श्रीहर्ष ही प्रकृमान अधिपति थे, दूसरा कोई प्रशासक नहीं था।' भारतीय इतिहास से यह स्पष्ट पता चलता है कि ६०६ ई० में श्रीहर्ष थानेश्वर में सिंहासमारूढ़ हुए और ६४८ तक उन्होंने राज्य किया। वधिप भारतीय राजाओं में हर्ष नाम के अनेक व्यक्ति हो गये हैं, किन्तु यह निश्चित है कि—थानेश्वर के अधिपति ही बाण

(१) हर्षचरितानुसार बाण का वंशक्रम

(२) 'गद्य'। प्रभावो वाग्देव्या यन्मातृश्रद्धाकरः। श्रीहर्षस्याभवत्सन्धः समो बाणमयूरयोः॥

के हर्षचरित के नायक थे। इस प्रकार वह सिद्ध हो जाता है कि ६०० ई० के अन्तिम एवं ७०० ई० के पूर्वार्ध में बाणभट्ट थे।

हर्षचरित में बाण ने अपने पूर्वग्रन्थकारों में व्यास, भट्टार हरिचन्द्र, सातवाहन, सेतुकुम्भवरसेन, भास, कालिदास और आल्वराज का, एवं ग्रन्थों में वासवदत्ता, बृहत्कथा का नामोल्लेख किया है। बाण के परवर्ती वामन (८०० ई०), आनन्दवर्षन (९०० ई०), भोजराज (११०० पूर्वार्ध) आदि महाकवियों ने मुक्तकण्ठ से बाण की प्रशंसा की है। इससे भी यही निश्चित होता है कि बाण का समय सप्तम शतक का पूर्वार्ध अवश्य रहा होगा।

जाबाल्याश्रम कथा

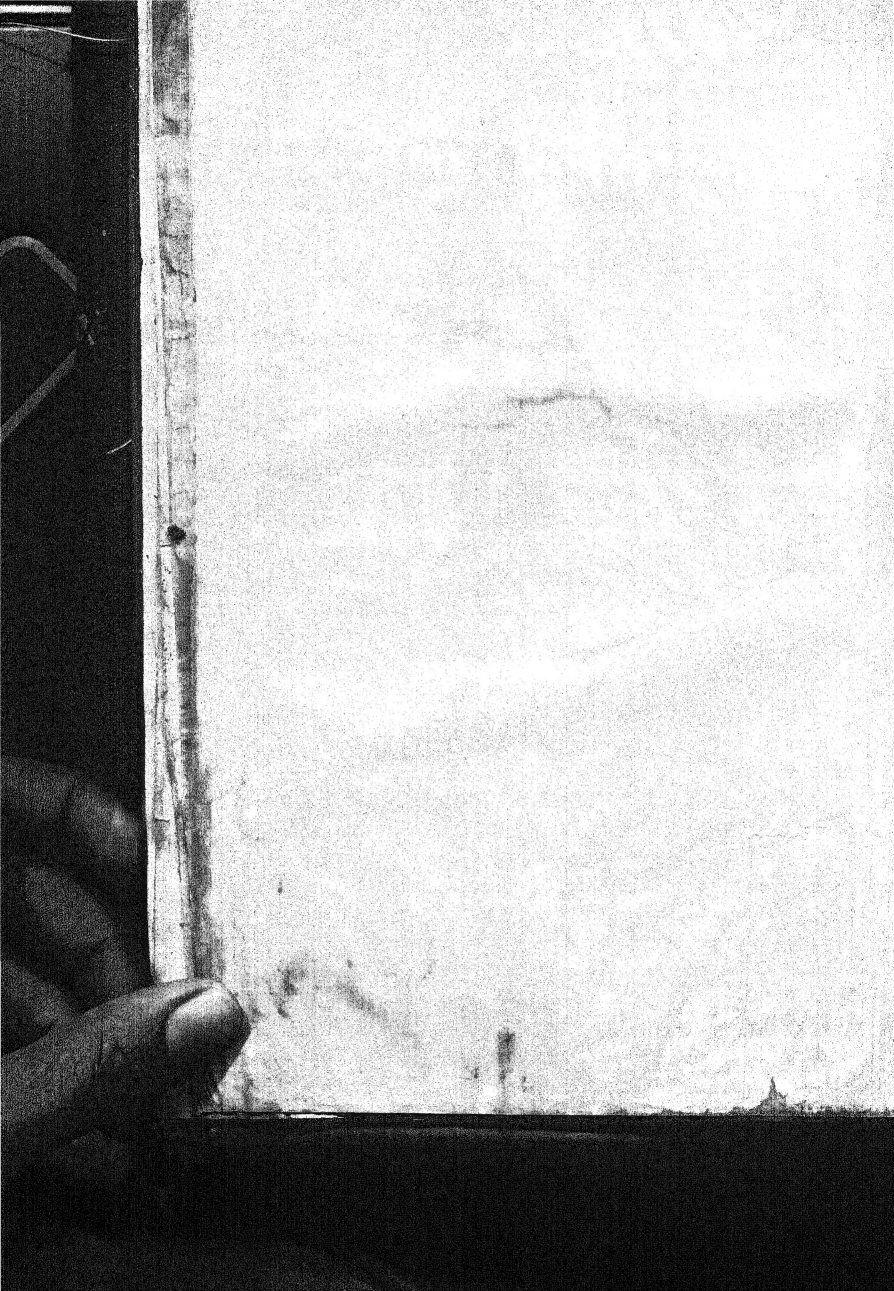
विदिशा नाम की प्रसिद्ध राजधानी में समस्त गुणों का आकर बृद्धक नाम का राजा राज्य करता था। एक समय जब वह सभामण्डप में राजाओं से परिवेष्टित होकर परस्पर वार्तालाप कर रहा था, तब प्रतिहारी ने आकर उससे निवेदन किया—महाराज ! एक चाण्डालकन्या पिंजड़े में वैशम्पायन नामक शुक (तोते) को लेकर एक बृद्ध के साथ द्वार पर खड़ी है और आपका दर्शन करना चाहती है। उस समय कौतुकी राजा ने उसे अविलम्ब प्रवेश कराने की अनुमति दे दी। तदनन्तर आजा पाकर वे दोनों राजा के समक्ष उपस्थित हुए। चाण्डालकन्या के प्रणाम करने के अनन्तर वह बृद्ध प्रणामपूर्वक उस शुक को राजा के आगे रखकर उसकी गुण-वर्णियों को सुनाकर अतिशोभन वहाँ से चला गया। उनके चले जाने पर उस शुक ने अपने दाहिने चरण को उठाकर राजा की प्रशंसा में इस आर्षी को पढ़कर सुनाया :—

‘इतनयुगमशुजातं सभोपतरवर्ति हृदयशोकान्तेः ।

वरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रिगाम् ॥

इसे सुनकर सभासदों के साथ राजा अत्यधिक आश्चर्यान्वित हो—‘इसे अन्तःपुर में शीघ्र ले जाकर स्वादु भोजनारि द्वारा ‘रुस-क्राओ’—ऐसी आज्ञा देकर नित्य कृत्य के लिये सभामण्डप से उठ गया। नित्य-कृत्य सम्पन्न हो जाने के अनन्तर परम बुद्धिमान् कुमारपालित नामक प्रधान मन्त्री के साथ आनन्द से बैठकर राजा ने उस तोते की मँगवाकर उसे अपना समस्त वृत्तान्त सुनाने के लिये आदेश दिया। इसके बाद उसने इस प्रकार अपना वृत्तान्त सुनाना आरम्भ किया :—

विन्ध्य नाम के जङ्गल में एक विशाल शात्मली (सेमर) वृक्ष के कोटर में मेरे माता-पिता रहते थे। मेरे उत्पन्न होने के अनन्तर ही जब मेरी माता का देहावसान हो गया, तब मेरे वृद्ध पिता ने ही मेरा पालन किया। एक समय युगया (शिकार) करने के लिए मातङ्ग नामक सेनापति के पीछे पीछे चलने वाला कोई बृद्ध क्षत्रिय अपने साथियों से विछुड़ कर उस शात्मली वृक्ष के निकट उपस्थित हुआ। वहाँ पक्षियों का कोलाहल सुनकर अपनी दुःखी निवृत्ति के लिए वह उस वृक्ष पर चढ़कर तोतों के प्राण ले-लेकर उन्हें भूमि पर पटकने लगा। मेरे पुत्र पर भी कदाचित् यह दुष्ट आक्रमण न कर दे इस भय से मेरे पिता ने अपने पंखों में मुझे निपुका लिया। उस चाण्डाल के द्वारा जब वे भी मार कर नीचे फेंके गये तब मैं भी उनके साथ ही नीचे चला आया किन्तु संयोगवश उस समय उस दुष्ट ने मुझे नहीं देखा। मैं वहाँ से धीरे-धीरे खिसकर एक तुमल वृक्ष की जड़ में जा छिपा। इतने में वह दुष्ट नीचे उतरकर मरे हुए पक्षियों को लेकर चला गया। तदनन्तर मुझे पिपासा अधिक लगी जिससे अत्यधिक व्याकुल होकर मैंने आसपास में ही जल का अन्वेषण करने के लिए वहाँ से चलने का उद्योग किया, किन्तु उधने का सामान्य उपाय हो जाने के कारण उस स्थान में ही इधर-उधर तड़प रहा था। वहाँ से थोड़े ही दूर पर महर्षि जाबालिका अतिरमणीय पवित्र आश्रम में।

॥ श्रीः ॥

कादम्बरी

चन्द्रकला-विद्योतिनी-व्याख्योपेता

मङ्गलाचरणम्

रजोऽपि जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिराशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

ध्यायेत्सर्वं परमगहनं शुद्धमद्वैततत्त्वं मायातीतं सुरवरनुतं सर्वलोके विभातम् ।

स्थूलं सूक्ष्मं सकलमहसां सच्चिदानन्दरूपं सृष्टयारम्भे गुणगणयुतं तत्त्वबोधैकगम्यम् ॥

श्रीलोकनाथशर्मोणं तातं दैवज्ञभूषणम् । यशसा द्योतितं ज्ञातृ प्रणामि महाशयम् ॥

साहित्यतत्त्ववेत्तारं विद्वत्कुलविभूषणम् । भट्टाचार्यं सद्गुरुं तं 'ताराचरण'संज्ञकम् ॥

ग्रन्थग्रन्थिबोधेदाय व्याख्याने सुलभाय च । सत्त्ववाधिगमायापि नमामि ब्रह्मरूपिणम् ॥

कादम्बरी'श्रमद्गुल' व्याख्या 'विद्योतिनी' तथा । कृष्णमोहनशर्माहं वितनोमि रघुदाशयाय ॥

कदाचिच्छि न लोकेस्तु कटुरास्वाद्यते मुदा । व्याख्यातं च तथैवैतज्जिज्ञुषिष्यन्ति किञ्च हि ? ॥

अथ तन्मभवान् ग्रन्थकारः निर्विघ्नं प्रारम्भितपरिसमाप्तिकामः 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्' इति शिष्टाचारानुमितश्रुतियोजितकर्तव्यताकं जगत्कारणसगुणब्रह्मनमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै ग्रन्थादौ निवर्त्तयति-रजोऽपि इति । प्रजापदमत्र 'प्रजायन्त' इति व्युत्पत्त्या अनित्यपदार्थमात्रोपलब्धकम् । एवञ्च प्रजानां संसारणां जन्मनि प्रादुर्भावसमये रजोऽपि रजोगुणावलम्बित्वेन हिरण्यगर्भाय विरञ्जिरूपिणे, स्थितौ प्रजानां परिपालनकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वगुणयुक्ताय विष्णुरूपिणे, तथा प्रलये प्रजानां संहारसमये तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय रुद्ररूपिणे, सर्गः सृष्टिः, स्थितिः पालनं, नाशः संहारः तेषां हेतवे निमित्तकारणाय, त्रयीमयाय ब्रह्मविष्णुशिवस्वरूपाय, यथा शृद्ध उत्पद्येऽपि घटे सूक्ष्मय इति व्यवहारस्तथा त्रयाणां ब्रह्मण उत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहार इति केचित् । त्रिगुणात्मने त्रिगुणं माया आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तस्मै मायावते, अजाय जन्मादिष्वद्विकाररहिताय नित्याय कूटस्थाय परब्रह्मण इत्यर्थः, नमः नमस्कारः अस्तिवति शेषः ।

यथैकस्मिन् स्फटिके नीलपीतादिगुणयोगाज्जीलः पीत इति व्यपदेशस्तथैकस्मिन्निषि परब्रह्मणि सृष्टिसमये रजोगुणयोगात्प्रजापतिरिति स्थितिसमये सत्त्वगुणयोगाद्विष्णुरिति विनाशसमये तमोगुणयोगाद् रुद्र इति व्यपदेशः । ननु परब्रह्म तु निर्गुणं तदा तस्य त्रिगुणात्मकत्वं यदुक्तं तत्कथमिति चेत् ? सत्यम्,— 'अजामेकं लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

सृष्टि के जन्मकाल में रजोगुण-सम्पन्न ब्रह्मा, पालन-काल में सतोगुण-सम्पन्न विष्णु तथा विनाशकाल में तमोगुण-सम्पन्न शिव के रूप में व्यक्त होतेवाले—अतः उसके जन्म, पालन तथा विनाश के एक मात्र हेतु उस निर्द्विकार परब्रह्म परमेश्वर को नमस्कार है जो इस रूपत्रयी (ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा वेद भगवान् के स्वरूप हैं, इस नाते ऋक्, यजुः और सामवेद) की तन्मयी (उन तीनों से युक्त) सृष्टि (समूह) तथा गुणत्रयी (सतोगुण, रजोगुण, तमोगुण तथा 'गुणों की प्रथक-प्रथक प्रतीति ही माया है', इस नाते त्रिगुणात्मिका माया का बनीभूत संस्थान (अस्तित्व) है ॥ १ ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रमुन्मिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तराशायिनो भवच्छिद्रद्वयम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

अजो ह्येको लुपमाणोऽनुशते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ इति श्रुत्या,
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । अस्यावयवव्यूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
इति स्मृत्या च मायायुक्तसमये तस्य त्रिगुणात्मकत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मणः सृष्ट्यादिनिमित्तत्वे
बीजन्तु—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते वेन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञास्यस्य
तद् ब्रह्म’ इति श्रुतिः,
‘ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुष्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तित्तोऽवस्थाः स्वयम्भुजः ॥’ इति स्मृतिश्च ।
तथा श्रीमद्भागवतेऽपि—

‘जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चायं प्वभिज्ञः स्वराद्, तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुच्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमुदां यथा विनिमित्तयो यत्र त्रिसर्गो मृपा, आध्या स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥’

इति प्रथमस्कन्धारम्ब एव निरूपितम् । अमीषां गुणानां लक्षणन्तु सांख्यकारिकायाम्—
‘चत्वारि श्रृङ्गाक्षयोऽस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्तहस्ता अथ च त्रिधा बद्धो दृषणो रोरवीति महोदेवो
मर्त्या आविवेश’, इति श्रुत्या ‘येद एव परं ब्रह्म’ इति स्मृत्या च त्रयीमयत्वं ब्रह्मणो वेदितव्यम् ।

अत्र पाचा तु केवलमनेन प्रजापतिनमस्कार एव योजयित्वा व्याख्यातम्, तत्तु ‘विषेः सृष्टिमात्रकर्तृ-
त्वेन केवलं रजोगुणस्यैव सम्बन्धाच्चिगुणात्मकत्वमिति सिद्धम्’ इति आनुचन्द्रगैव समाहितम् । युक्तञ्चेत्तत्,
अन्यथा पौराणिकानां ‘गुणभेदेनैव मूर्त्तिभेद’ इति सिद्धान्तो न्याकुप्येत ।

अत्र रजोगुपे समहितेव, सत्त्ववृत्तये स्थितिहेतवे, तमःसृष्टो नाशहेतवे, इति यथासङ्गत्वेन सम्बन्ध-
संभवात् यथासङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दपणे— ‘यथासङ्गत्वमनूदेश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।’

इतः प्रभृतिषु निखिलपद्येषु वंशस्थं ह्यन्दस्तल्लक्षणन्तु—‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ’ ॥ १ ॥
‘ज्ञानमिच्छेत् शङ्करात्’ इति स्मृत्या विकीर्णतत्काव्यविधानोपयोगिज्ञानप्राप्तये तत् पादत्रज उत्क-
र्षप्रतिपादनमुखेन महेश्वरस्मरणमाचरति—जयन्तीत्यादिना । बाणासुरस्य बाणाख्यपरमशिवभक्तस्य दैत्यस्य
मौलिना मुकुटेन मूर्ध्ना वा ललिताः प्रणामकाले आदरेण स्वीकृताः, दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः किरी-
टरत्नानि तेषां चक्रे समूहे सुवन्ति तमस्कारकाले स्पृशन्ति ये तथोक्ताः, सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्ते ये ते
सुरा देवाः तद्विद्वा अमुरा दैत्याः तेषामधीशाः स्वामिनः तेषां शिष्याः चूडास्तासाम् अन्तेषु अग्रभागेषु
शयितुं नमनकाले स्थातुं शीलं येषां ते तथोक्ताः, तथा भवच्छिद्रः संसारनिवर्त्तकाः, मोषोपयोगितरवज्ञानो-
त्पादनद्वारा भवदुःखविच्छेदिन इत्यर्थः, त्रीणि अम्बकानि नयनानि यस्य तस्य तथोक्तस्य शिवस्य ‘अम्बकं
नयनं दृष्टि’ इति इलायुषः, त्रयाणां लोकानामम्बकस्य पितृरिति वा, यद्वा त्रीन् वेदान् अस्यते शब्दायते
‘अवि शब्दे’ इत्यस्मात् कर्मण्यणि ‘संज्ञायाम्’ ५३/७ इत्यनेन के कनि वा तस्येति विग्रहो विधेयः, पाद-
पांसवः चरणरेणवः जयन्ति सन्नोत्कर्षेण वचन्त इत्यर्थः । ‘जि जये अस्माद्धति रूपम् । अत्र जय उत्कर्षप्राप्तिः
एवञ्चोत्कर्षप्रतिपादनेन नमस्कारो व्यञ्जनयाऽवगम्यते, तथाहि—उत्कर्षो हि विशेषेणुपादानात्सर्वप्रतियो-
गिको लभ्यत इति व्यम्बके सर्वोत्कृष्टत्वज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यायेन प्रकारान्तरेण वा व्यम्बकापेक्षया
सर्वस्यापकृष्टत्वज्ञाने सर्वान्तःपाति स्वस्मिन्नप्याराध्यापेक्षयापकृष्टत्वज्ञानं भवति, तथा च ‘अपकृष्टत्वज्ञान-
बोधानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थः’ इति मञ्जुपौक्तिदिशा नमस्कारोऽत्र स्फुट एव प्रतीयत इति
अत्र उत्कर्षकथनकार्यं प्रति बाणासुरमौलिलालनादिहेतुचतुष्टयप्रदर्शनेन ससुब्यालङ्कारः ।
तदुक्तं दपणे—

‘समन्वयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकन्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’

तथा अनेकलकार-चकार-शकारादिव्यञ्जनवर्णानां स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् दृश्यनुप्रासश्च

वेतनात् तथा दैत्यो के अधिपतियो के सिर पर क्षयन करनेवाली तथा सांसारिक बन्धनों के काटने में
पट्ट विनेतवारी भगवान् शंकर के चरणों की उस धूल की जय हो, जिसे बाणासुर ने अत्यंत आदर के साथ अपने
सिर पर चढ़ाया था तथा जिसे दस सिरवाले रावण की चूड़ामणियों ने मंति से बिछल होकर चूमा था ॥ २ ॥

५५ जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्ध-लक्ष्यं ।
 दृशौ कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्विभ्रमिवास्त्रपाटलम् ॥ ३ ॥
 नमामि भवोश्चरणास्तुजद्रयं सरोखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
 समस्तसामन्तकिरीटवेदिका-विटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥

तदुक्तं दर्पणे—

‘अनेकस्थैकधा साम्यसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥’

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात्संख्यितलङ्कारः ॥ २ ॥

इष्टदेवताध्यानेन सकलकामनासिद्धिर्भवतीति नरसिंहरूपे विष्णुं ध्यायति—जयतं त्यादिना । स विख्यातः अनुजत्वेन इन्द्रमुपगत इत्युपेन्द्रः । ‘कुणतिप्रादयश्च’ इत्यनेन समासः, नृसिंहरूपधारी विष्णुः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यो नृसिंहो विभित्सया भेत्तुमिच्छया दूरतः दूरतः चणं चणकालं लब्धं प्राप्तं लब्धं तदेव वक्षःस्थलं यया तथा चणं तदुरःस्थलमवलोकयन्त्या इत्यर्थः, अत एव कोपेन क्रोधेन अरुणया लोहितरूपया दृशौ दृष्टयैव न तु नखद्वारा भेदनेनेत्येवकारार्थः, रिपोः वैरिणो हिरण्यकशिपोः उरो वक्षःस्थलं भयात् नृसिंहप्रासात् स्वयम् आत्मना भिन्नमिव विदीर्णमिव अस्त्रपाटलं स्वीयारुणलोचनरश्मिनिपातेन क्षोणितवत्, श्वेतरक्तं चकार कृतवान् ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलं’ इत्यमरः । अनेन ग्रन्थकारस्येष्टदेवो नृसिंह आसीदित्यवगम्यते । इह हिरण्यकशिपूरःस्थलस्य स्वीयस्यासगुणराहित्यात् श्वेतरक्तगुणोपादानेन तद्गुणा लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘तद्गुणानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः’ इति ।

तथा अस्त्रपाटलमित्यत्र लुप्तोपमा । तथा भावाभिमानी क्रिओमेत्ता, सा च भयात् स्वयं भिन्नमिवेत्यनेन वाच्या, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करोलङ्कारः । यद्यप्यत्रापाततो यच्छब्दस्य पूर्वमनुपादानाङ्गाङ्ग्यगतविधेयाभिमर्शदोषः प्रतीयते तथाप्यत्र तच्छब्दस्य प्रसिद्धपराभाषित्वेन यच्छब्दस्य तूत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्ददोषोच्चाभावाच्च दोष इति विभावनीयम् ॥ ३ ॥

अथ गुरुनमस्कारं विदधाति—नमामीत्यादिना । शेषरैः शिरःखरिभिः वा मुकुटैः सह वर्त्तमानाः इति सरोखराः तैः, मौखरिभिः प्राचीन-भारतीय-राजवंक्षिभिः यद्वा मुखरस्य वेदाद्युच्चारणेन शब्दायमानस्य भावो मौखरं तदेषामस्तीति मौखरिणः ‘अत इन् ठनौ’ इतीन्द्रस्यतः तैः वेदादिध्वनिविधाधिभिः छात्रैः, आसीच्च ई० पञ्चमशतकान्तादृष्टमशतकमध्ये प्राचीनभारतीयचन्द्रित्रराजवंशो मौखरीति प्रसिद्धः इत्येतिहासिकानां मतम् । कृतम् अनुष्ठितम् अर्चनं पूजनं यस्य तत् । समस्ताः सकला ये सामन्ता अधिकृता नृपतयः तेषां किरीटानि मुकुटान्येव वेदिकाः परिष्कृतभूमयः तासु यानि विटङ्कपीठानि कपोतपालिकाभूमयः मध्यगतोन्नतभागा इत्यर्थः, तेषु लल्लुठिता अभिवादनकाले संलम्भाः, अङ्गाः मुकुटरखरश्मिसम्पर्कात् स्वभावाच्च लोहितवर्णा अङ्गुलयः करशाखा यस्य तत्, भवोः अर्बुसंज्ञकगुरोः चरणास्तुजद्रयं पादकमलयुगलं नमामि अभिवाद्यामि । एतेन प्रतिदिनाध्यापकत्वं चक्रवर्तिनृपमात्यस्वज्योत्यते ।

नन्वत्र ‘कपोतपालिकायास्तु विटङ्कं पुनर्पुंसकम्’ इत्यमरोक्तदिशा विटङ्कशब्दस्य कपोताधारभूतकण्टवाचित्वेन किरीटमध्यगतोन्नतभागार्थं कथं प्रवृत्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तत्रार्थो अत्युन्नतस्वप्रतिपादनाय लक्षण्या प्रयोगात्, अतो नात्र नेयार्थत्वदोषः । यद्यपि—

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रमणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीत्याज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥’

उन नृसिंह रूपधारी भगवान् बाष्पदेव को जय हो, जिन्होंने दूर से ही शत्रु के हृदय को विदीर्ण करने की अमिलापा से क्षणमात्र में ही लक्ष्य तक पहुँच जानेवाली क्रोध से लाल दृष्टि डाल कर उसकी लाल-लाल किण्वो (ज्योति) से शत्रु के हृदय को ऐसा लाल बना दिया मानों वह भयभीत हो अपने आप फटकर रक्त से भर गया हो ॥ ३ ॥

मैं मौखरी राजाओं के मुकुटों से सदैव पूजित भगवान् ‘भट्ट’ के उन चरणों की वन्दना करता हूँ, जिनकी रँगुलियों समस्त सामन्तों की मुकुट-वेदिका की ऊँची रत्न-पीठिका पर संलग्न होने के कारण और भी लाल हो जाती हैं ॥ ४ ॥

१. बद्धः । २. लक्ष्या । ३. भस्त्रोः, सर्त्तः ।

सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात् कस्य भयं न जायते ।
 विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा सुखे ॥ ५ ॥
 कटु कणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्यत्वं बन्धनशृङ्खला इव ।
 मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥
 सुभाषितं हारि विशाल्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवाभूतम् ।
 तदेव घत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारक्षमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

इति स्मृत्या गुरोर्नामग्रहणनिषेधात् प्रकृते कथं तन्नामग्रहणमित्याद्यैः समापतति तथाभ्यर्थं निषेधो राशिनामोच्चार एवेति शास्त्रकारैरुक्तत्वेन व्यावहारिकनाम्नो व्याहारे लेखे च कस्यभावात् । अत्र गुरोरित्येकवचनमेकस्मादेव सर्वविद्यालाम् इति द्योतनार्थमित्यवधेयम् । पद्येऽस्मिन् समन्तात् समानताद्योतनाय किरीटेषु वेदिकावारोप इति यथा—कथञ्चित् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘निरङ्गं केवलस्यैव रूपणम्’ इति ॥ ४ ॥

अथ सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादयति—अकारणेति । अकारणम् अनित्यत्वमेव आविष्कृतम् उच्चावितं यद्वैरं निन्दादिना विरोधः तेन दारुणात् भीषणस्वभावात् असज्जनात् दुष्टदुरुपात् कस्य सज्जनस्य भयं त्रासो न जायते नोत्पद्यते अपि तु सर्वस्यैवोत्पद्यत इत्यर्थः । महाहेः महासर्पस्य विषं गारलमिव यस्य दुर्जनस्य सुखे वदने सुदुःसहम् अतीवोद्वेगजनकत्वेन सहनीयं दुर्वचः कटुवाक्यं सदा निम्नतरं सन्निहितं समीपस्थं विशते । एवञ्च करिष्यमाणकाल्येऽस्मिन् कदाचिच्छोऽपि दुर्जनो मण्डं मुखेत् तस्मान्मे भयं भवतीत्याशयः । इह पूर्वाद्धं अर्थापत्तिः, उत्तराद्धं चोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
 ‘दण्डावृपिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।’ इति । ‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः’ इति ।

एवञ्चानयोर्मियोऽनपेक्षत्वात् संस्मृष्टिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

कदचित् कटु दुःश्रवं यथा स्यात्तथा कणन्तः रटन्तः कुत्सितं शब्दायमानाश्च मलदायकाः मिथ्या-कट्काविष्कारिणः स्वसंसक्तदेशे मलोत्पादकाश्च खला दुर्जनाः, बन्धनशृङ्खला इव मनुष्यादेर्वन्धनलोह-निगडा इव ‘शृङ्खला पुंसकटीवल्वन्धे च निगदे त्रिषु’ इति मेदिनी । अलम् अत्यर्थं तुदन्ति चित्तं वन्धन-देशात् पीडयन्ति ‘तुद्व्यथने’ अस्माद्धटि बहुवचनम् । एवं पूर्वाद्धं दुर्जनान् सन्निधोत्तराद्धं सज्जनान् स्तोतेति—यन्निश्चितम् । तु किन्तु सन्तः सज्जनाः मणिनूपुरा इव रत्नखचितमञ्जरीराणीं पदे पदे शब्दे शब्दे सर्वत्रैवेत्यर्थः प्रतिपदचेषं च साधुध्वनिभिः सन्तोषदायिवचनैः मनोहारिशब्दैश्च मनश्चितं हरन्ति आकर्षयन्ति । इह पूर्वाद्धं तथोत्तराद्धं च पूर्णोपमालङ्कारः, उभयोश्चापि परस्परनैरपेक्षत्वात् संस्मृष्टिरलङ्कारः ॥

सुभाषितमिति । हारि मनोहरं सुभाषितं प्रशस्तसन्दर्भं सुकाव्यानि (कर्तुं) अर्करिपोः राहोः अभूतं पीयमानं पीयूषमिव दुर्जनस्य असज्जनस्य गलात् कण्ठात् अघो न विशति प्रवशं न प्राप्नोति । यथा राहोः गलादधःस्थानाभावेन पीयमानस्याऽपि चन्द्रस्याभूतं न कश्चित्प्रति तथा दुर्जनस्यापि हृदयशून्यत्वेन परिश्रमेण पाठवसानमपि सुकाव्यादि बोधयोग्यं न भवतीति स्पष्टार्थः । किन्तु तद्वैपरीत्यं सज्जने दृशयति—तदेवेति । सज्जनः गुणग्राहकः पुरुषः हरिः विष्णुः अतिनिर्मलम् अतिस्वच्छं महारत्नं औस्तुभमणिमिव तदेव हारि सुभाषितं हृदयेन चेतसा घत्ते शृङ्गाति, स हृदयगतत्वाच्च तत् कदाचिदपि विस्मरतीत्याशयः ।

अकारण शत्रुता करनेवाले उन भयंकर दुष्टों से भला कौन नहीं भयभीत होता जिसकी मुख अत्यन्त विषले सर्पों के विष-भरे मुखों के समान सदा ही दुर्वचनों से भरे रहते हैं ॥ ५ ॥

कठोर शब्दों में सनसनाती हुई संलक्ष अंगों में काला चिह्न बना देनेवाली तथा उन्हें धावों से भर देनेवाली वेदियों के समान कटुभाषी तथा व्यर्थ ही कलंकित करनेवाले दुष्ट भी हृदय में धाव कर देते हैं किन्तु पग-पग पर मधुर शंकरा से मन सुख कर लेनेवाले मणिनूपुरों के समान सज्जन भी बात-बात में अपनी मधुर वाणी से मन को खींच लेते हैं ॥ ६ ॥

जैसे अमृत भी राख के कंठ से नीचे नहीं उतर पाया वैसे ही निर्मल मनोहर सुभाषित सूक्तियों भी दुष्टों के गले नहीं उतर पातीं । किन्तु हृदय पर निर्मल औस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवान् विष्णु के समान सज्जन उन्हें ही अपने हृदय में धारण कर लेते हैं ॥ ७ ॥

कथाप्रशंसा

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

✓ हरन्ति कं नोऽञ्जलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

62 निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुडुमलैरिव ॥ ९ ॥

एवञ्च ममाप्येतत्काव्यमज्ञानो दुर्जनस्यजेदपि किन्तु सजनस्त्वामूलं ज्ञायमानमवश्यमेव सत्कुर्वीतेति ग्रन्थकर्तुराशयः । इहापि मिथो निरपेक्षतया पूर्ववदेवाङ्कारः ॥ ७ ॥

कथाकाव्ये जनमनः प्रवेशयितुं पूर्व तत्प्रशंसाभाचरति—स्फुरदित्यादिना । स्फुरन्तः प्रकाशमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलालापा गीतवाद्यादिचतुःषष्टिविद्यासम्बन्धिवचनानि तेषां विलासेन विन्यासेन कोमला मृद्वी संग्रामवर्णनादिवदौहृत्परहितेत्यर्थः, पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलालापविलासौ मधुरवचन-व्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी, 'कोमलं मृदुसुन्दरे' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना शय्यां शब्दगुणैः स्वभाकरगणिकत्वेनाद्यन्तरप्रबन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् । स्वयम् आत्मना अभ्युपागता साविध्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आरलेषप्रेरण, स्वयम् आत्मनैव शय्यां तल्पं शयनीयमिति यावत् । 'शय्या तल्पं शब्दगुणैः' इत्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यमयप्रबन्धः अभिनवा वधूरिव युवती भार्येव जनस्य पुंसः हृदि चेतसि कौतुकं कुतूहलम् अधिकं बहुलं रागं श्रवणस्य आरलेषस्य च प्रीतिं करोति जनयति । एवञ्च मद्रचित्ताऽपीयं कादम्बरी कथा जनस्य श्रवणानुरागं करिष्यतीत्यभि-प्रायः । इह साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णापमालङ्कारः ।

यद्यप्यत्र 'रसस्योक्तिः स्वशब्देनैत्यादिद्वर्णकोकविशा रसशब्दस्य साक्षादुपादानेन 'तामुद्वीष्व कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत' इत्यादाविव दोषः प्रतीयते तथापि स्वरूपेणाभ्युपमानस्यैव रसस्य तत्त-च्छब्देन प्रतिपादने तदोपस्वीकारेणात्र तथात्वाभावात् ॥ ८ ॥

✓ हरन्तीति । उज्ज्वलाः प्रकटाः दीपकालङ्कारविशेषा उपमालङ्कारविशेषाश्च येषु तैः तथोक्तैः, नवैः स्वमनीषयैश्च निमित्तत्वेनापूर्वैः पदार्थैः शब्दाभिधेयैः, उपपादिता विनिर्मिताः निरन्तरेण अव्यवधानेन प्रतिपदे वा प्रायेण सर्वत्रैव वर्तमानेन श्लेषेण तदाख्यालङ्कारेण घना बहुलतराः दुर्बोधा इत्यर्थः, सुष्ठु शोभना जातिः छन्दोविशेषो यासु ताः सुजातयः कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः, नवैर्नूतनैः अम्लानैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादेय-पदार्थभूतैः चम्पककुडुमलैः हेमपुष्पकमुकुलैः उपपादिताः स्रग्पादिता ग्रथिता इत्यर्थः, निरन्तरम् अव्यव-धानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्रजो महामाला इव कं जने न हन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च सामकीनाऽप्येवा कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्वदित्याशयः । इह पूर्णोपमा अर्थापत्तिश्च, अनवोपेक्षाभावेनैकाग्र्यानु-प्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ॥ ९ ॥

जैसे उत्साह-पूर्ण मधुर वचनों तथा भावभंगियों से रमणीय नवोद्गा अपनेआप श्रेष्ठता पर आकर मधुर-रस से नायक को हृदय में उल्टर रति-भावना जगा देती है, उसी प्रकार फड़कते हुए कथोपकथनों की वक्रता से अत्यन्त रमणीय शब्दों की लड़ियों में उतरी हुई नवीन कथा भी अपने रस की मधुरता से लोगों के हृदयों में उत्सुकतापूर्ण आसक्ति उत्पन्न कर देती है ॥ ८ ॥

चम्पा की नवीन कलियों से अत्यन्त घनी गुँथी हुई तथा दीपक के समान उज्ज्वल कान्तिवाली चमेली की बड़ी माला के समान अत्यन्त प्रशस्त दीपक और उपमा आदि अलंकारों तथा अपूर्व शब्दों एवं अर्थों से गुँथी हुई अत्यन्त श्लिष्ट गद्य-पद्यमयी कथा भला किसके मन को नहीं हरण कर लेती है ? ॥ ९ ॥

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 अनेकगुणाञ्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयः ससारिकैः पञ्जरवत्तिभिः शुक्लैः ।
 निगूह्यमाणो वटवः पदे पदे यजुंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

इत्थं कथो स्तुत्वा कीर्यतुष्ट्यर्थं स्वकुलजाभिदिशति—बभूवेत्यादिना । वत्सस्यापत्यं पुमान् वात्स्यः सः अयं कुलप्रवर्त्तकत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः समुत्पन्नः, वत्स- वंशीय इत्यर्थः । जगति संसारे गीता जनैः गानविषयीकृताः गुणाः दयादाक्षिण्यादयो यस्य सः तथोक्तः, सतां सज्जानानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । अनेकैः अधिकैः गुहैः गुप्तनामाङ्कितैः वैश्यैः, तदुक्तम्—‘शमन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वसन्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’

यद्वा गुप्तैः ईस्वीयपञ्चमषष्ठशतकमध्यवर्तिम्राचीनराजवंशिभिरित्यर्थः । अचित्ते पूजिते पादपङ्कजे चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयंभुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकवादिष्याश्रयः, कुबेरनामा कुबेराभिषेयः द्विजो विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः, अत्रोक्तद्विजत्व- चोतनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उत्कृष्टदन्ते दन्तीतिपदस्य यथा प्रयोगस्तद्वदिव इह भावाभिमानिनी द्रव्योपेक्षा, सा च स्वयंभुवोऽंश इव इत्यनेन वाच्या ॥ १० ॥

उवासेति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः ‘श्रुतिस्तु वेद आम्नायः’ इत्यमरः, ज्ञानं विहीनं कलमघं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापरहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन अग्निहोत्रादौ देवैभ्यो हुत- हविरवशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्भेदे हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः, पवित्रितौ भक्षणसमये संबन्धेन पावनीकृतौ अधरौ ओष्टौ यस्य तस्मिंस्तथोक्ते । सोमेन सोमयागे सोमनामकलदारलपानेन कषायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादि- रचितब्रह्मसूत्रादीनि स्मृतयश्च मन्वादिरचितनिबन्धाः तैः तदध्ययनैः बन्धुरं मनोहरं तस्मिंस्तथोक्ते । यस्य कुबेरद्विजस्य मुखे वदने सरस्वती वाग्देवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास बालं करोतिस्म । अनेना- स्य महारसनः प्रत्यहं वेदाध्ययनशीलः नित्याग्निहोत्रादिकर्मावुष्टापकर्त्तव्यं समग्रशास्त्रावुत्पन्न स्पष्टीकृतम् ।

जगुरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गुहे भवने वटवः द्वात्रिभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिषयः, अभ्यस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाग्रवर्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं यैस्तैः तथोक्तैः, पञ्जरवत्तिभिः लोहशालाकानिर्मितपश्चिगुहै विद्यमानैः, सारिकाभिः सहैति ससारिकैः शुक्लैः कीरपक्षिभिः पदे पदे प्रति- पदाभ्यासे निगूह्यमाणाः ‘भवद्भिरशुद्धमभ्यस्यते अत्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्भर्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यद्युद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राकट्यं नूनं शुकाः करिष्यन्तीति भययुताः सन्तः, यजुंषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुकानामपि समस्तविद्यापारङ्गतव्यमिति दर्शनादङ्कृत- मेतन्माहात्म्यमिति श्रोतितम् । इह तथाविधशुकैः तादृक्पराभवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धव्यवृत्तिपादानादिति- शयोत्पत्त्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणों से संसार में विख्यात, सज्जनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक पुत्रवंशी राजाओं से पूजित चरण-कमलोंवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ से निष्कलुप, यज्ञ के हविष्मात्रभक्षण से पवित्र, अन्तर भाग में सोमपान से कसले तथा समस्त शास्त्रों और स्मृतियों से सुशोभित, उसके मुख में भगवती सरस्वती सदैव निवास करती थीं ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पींजरो में फले हुए (निरन्तर शास्त्र-व्याख्या सुनते सुनते) सभी शास्त्रों में अन्वस्त झगों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के भय से संशुद्धित बद्ध (ब्रह्मचारी बालक) यजुः और सामवेद का निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
 अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि बाह्वर्थं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
 उच्यन्तु तस्माः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिण्डेति । भुवनस्य भूर्भुव इत्यादि-चतुर्दशजगतः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहार्णवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुधांशुरिव, विनतोदराः तन्नामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुबेरः द्विजन्मनां पतिः पञ्चराजः सुपर्णः गरुड इव, ततः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञकः कश्चित् पुत्रः अभूत् उत्पन्नः । इह हिरण्यगर्भसदृश्येन वेदपारगामित्वम्, क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रतुलनया सकलजनाह्लादकत्वम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं द्योतितम् । चतुर्दशभुवनपदेन—

भूर्भुवः स्वः महः जनाः तपः सत्यमित्येते सप्त उपरितना लोकाः, अतलं वितलं सुतलं तलातलं रसातलं महातलं पातालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमधिपुराणे—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतवृन्दं सुकीर्तितम् । भूर्भुवस्त्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च ॥

सत्यलोकश्च सतेते लोकस्तु परिकीर्त्तिताः । अतलं वितलञ्च सुतलञ्च रसातलम् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम्’ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुपपत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत् इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपस्तु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं

धीमन्त इति तात्पर्यम्, एवंविधाः शिष्यगणाः ह्यत्रसदृहाः चन्दनपल्लवाः सलयजवृक्षकिसलयानि इव ‘पल्लवोऽस्मी किंसलयम्’ इत्यमरः, श्रवणे शास्त्रविचारकर्णेन योषितार्थं कर्णे च लक्षाशासक्ताः सन्तः, विसारि विस्तृतं बाह्वर्थं चतुर्दशविधात्मकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्यानेनार्थं स्पष्टीकुर्वन्तः पाठयन्त इत्यर्थः, यस्य अर्थ-पतेः गुरोः अधिकारः अत्यर्थं श्रियं शोभां प्रचक्रिरे वितेजिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्दानं दिग्भ्यः सुवर्णादि-वितरणं तेन शोभितैः सण्डितैः, अन्यत्र तु विधानेन मदाविर्भावार्थं दीयमानमन्वयधाम्नेन सम्पादितं निष्पन्नं यद्दानं मन्त्रजलं तेन शोभितैः भूषितैः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हवनवह्नयः तैः सनाथा युक्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमास्मिन् महाज्वालो महावीरः प्रवर्गदत्’ इति भावचन्द्रोदघृतकोशः, अन्यत्र स्फुरन्तः सक्रियाः ये महावीरा महाशूराः तैः सनाथा अधिष्ठिता मूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपान् यज्ञे पशु-बन्धनाय स्थाणुविशेषाः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपान् इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । गजैः करिभिरिव असंख्यैः अराण्यैः मखैः यज्ञैः सुखेन अक्लेशेन सुरालयं स्वर्गं अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्गं

जैसे सुवन रूपी ब्रह्मांड से ब्रह्म-नादियों के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा और विनता के गर्भ से पक्षियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उसी प्रकार उस कुबेर से ब्राह्मणों के अधिपति ‘अर्थपति’ उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चंदन की नयी नयी कोपलें निरन्तर उनकी शोभा बढ़ाती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तल्लीन नये नये आये हुए शिष्य, विस्तृत व्याख्या के साथ संपूर्ण वाङ्मय का अध्यापन करनेवाले गुरु अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहते थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मंद बहा देनेवाले पदार्थों के भक्षण द्वारा उत्पन्न मंद जल से संशोभित, युद्धोत्साही महावीरों से अधिष्ठित तथा यज्ञ-स्तम्भ के समान सूर्यवाले असंख्य बलिष्ठ युद्ध के हाथियों द्वारा इन्द्र जैसे पराक्रमी राजा का भी देश सरलता से जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिए गए दान से संशोभित, प्रबलित होमाग्नि से सम्पन्न तथा यज्ञ-स्तम्भों से प्रतिष्ठित असंख्य यशों द्वारा स्वर्ग की भी अपने अधीन कर लिया था ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाश्रुताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कुमुकेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विषन्मनःप्राविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरांश्च ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसञ्जयो मलीमंसः शुक्रतरं निज यशः ॥ १८ ॥

प्रासीच्छया विहितानेकयज्ञैरनायासेन तत्प्राप्तमवश्यंभाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति
 सैन्यैरन्यदेशविजयिनः कस्यचिद्वाजो व्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमायाऽनुप्रा
 णितेति भावुकाः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाश्रुतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः स्फटिक-
 मणिभिः अमलं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः कैलासमिव क्षमाश्रुतां चान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 जितेन्द्रियाणां महामनीषिणां श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उल्लुप्यमानां मध्ये
 चित्रभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'चित्तिच्छास्योः क्षमा' 'आत्मजस्तनयः
 सूनुः' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकाश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. शृंगं २. हंसं ३. शुचिं ४. कविं ५. महीदत्तं ६. घर्मं ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्ष्मं १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपञ्चोत्थेकादशरत्नानि च सोमाश्रुतरसशीकरच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान्' इति । एष्वष्टमश्चित्र-
 भानुरिति स्फुटमवगम्यते ॥ १६ ॥

महात्मन इति । सूर्यनिर्गता अधिकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिक्येन नखराग्नाद्विर्भूताः कलङ्केन भृगु-
 लाङ्कुनेन युक्ता वर्जिता या हन्तुकला चन्द्रपुडशांशः तद्वत् अमला स्वच्छात्विट् छविर्धेयांते, पक्षान्तरेऽ-
 प्येवमेव । तथा कृतं स्वयम्भावाग्निप्रादित्तम् अन्तरं प्रवेष्टावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः यैस्ते
 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमतः चित्रभानोर्गुणाः
 दयादाक्षिण्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितृस्तुत्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णोः नखाङ्कुरा
 सुगिवद्विस्तृताः 'आङ्कुरोऽङ्गी सुगिः क्षियाम्' इत्यमरः, नखराः पुनर्भवा इव द्विपतां शत्रूणां मनोऽपि पक्षे
 द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तःकरणं वक्षश्च प्राविशिशुः प्रवेशं विदधुः यदग्रा वैरिणामपि चित्ता-
 कर्षकाः, तद्वद्भावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावपूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

दिशामिति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमग्रिषे भाले'
 इति हेमः, ये अलकारपूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषत्वं गतः प्राप्तः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 र्यथाः सैव वधूः स्नुषा तस्याः कर्णे श्रवणे तमालपल्लवः तापिच्छद्रुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्वयेऽपि प्राकृतिक-
 रयामरूपवादिश्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमंसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

अन्तं मे उनं के क्षमाशील, महातुभाव तथा वेदशास्त्री मे पारंगत कई पुनर्भवा मे पर्वतों के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल कैलास पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उज्ज्वल चित्रभानु नाम के पुत्र
 उत्पन्न हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरों से दूर तक निर्मल कान्ति बिखेरते हुए शत्रु के हृदय को फाड़ कर
 उसमें प्रविष्ट हो जानेवाले भगवान् नृसिंह के नखरूपी अङ्गुली के समान उस महातुभाव के दूरतक विस्तृत,
 निष्कलंक तथा चन्द्रकलाओं जैसी उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने विरोधियों के हृदयों को भी खोलकर उसमें अपना
 स्थान बना लिया था ॥ १७ ॥

जैसे कामिनियों के ललाट पर रची हुई बुँदवाली केशरचना तथा नवोद्वा के कान में लगी हुई तमाल-
 पल्लवों की रेखा स्वभावतः सौवली होती हुई भी शोभा में आयेन निखर उठती है, उसी प्रकार दिशाओं की छोरों
 पर दधर-दधर बिखरी हुई एवं आकाश में लगी हुई यक्ष के धुओं की टेढ़ी-मेढ़ी रेखाओं ने स्वभावतः काली होकर
 सी अपनी शोभा को अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था ॥ १८ ॥

१. स्फटिकोपलोपमम् । २. नखाङ्कुरा । ३. मलीमसन् ।

सरस्वतीपाणि-सरोजसम्पुट-प्रसृष्टहोमश्रमशीकरान्मसः ।

यशोऽशुशुङ्गीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

७८ द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौश्लयया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

अध्वरभूमसञ्जयः यज्ञभूमाशः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिकस्वच्छां सुकीर्तिं शुक्लतरम् अतिशयेनोच्चलं चकार विदधे । इह प्रथमचरणेनाजलं यज्ञसमूहसम्पादनेन भूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च नियतकृतविधानात् धर्माचारतत्परताया अपि द्योतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिका सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूस्वारोप आर्थः, अध्वरभूमसञ्जये केशरचनाविशेषस्वारोपस्तु शाब्द इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, भूमसञ्जये तमालपल्लवस्वारोपः, ग्रन्थां वधूस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा मलिन-भूमसञ्जयेन शुक्लतरयशसो जननात् कारणगुणविपरीतकार्यगुणोत्पत्तेर्विषालङ्कारश्च इति परस्परमेतेषा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविद् ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन मृष्टानि प्रमाजितानि होम-श्रमस्य होमादिकसंस्मरणिकलेशस्य शीकराभ्यांस्ति प्रस्येदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तेः अंशुभिः समूहैः शुङ्गीकृतानि शुभीकृतानि सप्त विष्टपानि भूप्रभृतीनि सप्त सुवनानि येन तस्मात् 'विष्टपं सुवनं जगत्' इत्यमरः, ततः चित्रभानोः सकाशात् 'बाण' इति बाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यजायत अभवत् । इह भारत्याः करकमलयुगलेन स्वेदजलबिन्दूनां प्रोञ्जनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात् प्रथमातिजयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तसुवनानां शुभीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनाद् द्वितीयातिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमपेक्षाभावेन संसृष्टलङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सप्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन बाणेन, अज्ञानम् अविनष्टं कण्ठ-कौण्डवं वचनव्यापारे गलस्य मान्छं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः तिशुशुवेन चित्तवैकल्यं तेन मलीमसा मलिना प्रशंसितमुमोश्या अत एव अन्धा सदसत्प्रतिपादनासमर्था तथा, तथा अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना मुग्धा मूढा तथा वैदुष्यचातुर्यासत्वेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः 'मुग्धः सुन्दरमुग्धः' इत्यमरः, धिया प्रज्ञया ह्यं मद्वुद्धिस्था कादम्बरीरूपा, गहिर्तत्त्वे द्वयी बृहत्कथा वासवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिद्वयी अधमत्वे अद्वितीया (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया) इत्यनेन समासः, व्यङ्ग्यार्थस्तु—उत्तमत्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा प्रयिता; पूर्वमपरिणतबुद्धया विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापल्यजातदोषा धीधनेर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—छेको व्यञ्जनसङ्ख्यस्य सकृदाभ्यसनेकथा । अनेकस्येकथा साभ्यससकृद्वाऽन्येकथा ।

एकस्य सकृद्व्येष बृहत्पुत्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा प्रथमचरणे छेकानुप्रासः, शेषे तु बृहत्पुत्रास इत्यनयोर्मिथोऽनपेक्ष्य स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ २० ॥

जिस्वर यज्ञं हवन करने के परिश्रम से आयी हुई, जिसके पानी के बूँदों को मगबती सरस्वती स्वयं अपने संपुटित करकमलों से पोंछा करती थीं तथा जिसकी कीर्ति ने साराँ लोकों को अपनी निर्मलता से अत्यन्त उच्चवल बना दिया था उन चित्रमानु से बाण नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १९ ॥

जिसके कंठ की तुल्यलहट अभी तक नहीं मिट पायी है अर्थात् जिसका कंठस्वर अभी भी वणों के स्पष्ट उच्चारण में मँज नहीं पाया है, जिसका हृदय अज्ञान रूपी अन्धकार से अभी तक ढका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि अभी भी शिद्धान्तों की वचनवकता सीख न पाने के कारण अत्यंत मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का अभी तक विकास नहीं हो पाया है उसी बाण ने अपने से पूर्व रची गयी दो कथाओं (बृहत्कथा तथा वासवदत्ता) के अतिरिक्त अथवा तुच्छता में अद्वितीय या उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट शस कथा की रचना की है ॥ २० ॥

कथा-मुखम्

शूद्रकवर्णनम्

(आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्क्षित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुर्दधि-माला-
मेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागवानत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्त्तिलक्षणोपेतः,
चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाङ्छनः, हर इव जितमन्यथः, गृह इवाप्रति-

अथ सप्रति कथां (१) प्रस्तौति—भासीदिति । आसीदिति भूतक्रियापदस्य 'राजा शूद्रको नाम'
इति दूरस्थेन कर्त्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विगिनष्टि—अशेषेति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः
(कर्त्तृभिः) शिरोभिस्तमाङ्गैः (करणैः) समभ्यर्क्षितं सादरं गृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः ।
समस्तजनाज्ञापको न स्वाज्ञाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजाद्विभो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव ।
इन्द्रो हि पाकनामानं दैत्यं हतवानिति पुराणी वार्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'विद्वोजाः पाक-
शासनः' इत्यमरः । इह शासनपदानुसृत्या यमकालङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोः
शब्दार्थाभिन्नत्वे केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शब्दार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।
चतुरिति । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्दिक्षु विद्यमानास्त उद्धयश्च समुद्राश्च चतुर्दधयस्तेषां माला
श्रेणि सैव मेखला काञ्ची अञ्चिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः, भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशूद्रकयोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।
प्रतापेति । प्रतापः कोशदण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताभ्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कृच्छं सामन्त-
चक्रं स्वाधीनवृत्तिसमूहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमग्निप्रतापात्पादवन्नतं जायते । तथा च
न केवलं तत्राभाववशाद्दशीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्त्तति । चक्रवर्त्तं सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतल्लौहित्यादिभिः उपेतो
युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकरहस्ये—

‘अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको शूद्रः । चापङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्त्तं भवेद् भुवम् ॥’
पुनरपि तमेव विगिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलगतं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शूद्रक नाम का एक राजा था । वह मानों दूसरा इन्द्र था । सभी राजा थका से सिर झुका कर उसका
आदेश ग्रहण करते थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलडी करघनी पहिने हुई ध्वजी रूपी नायिका
का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण
उसके अधीन थे । वह चक्रवर्त्त सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान विष्णु के हाथों में चक्र और शंख
हैं, उसके करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान शंकर ने कामदेव की बीता था, उसने काम-

१. कथालक्षणं साहित्यदर्पणे—

‘कथायां सरसं वस्तु गवैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदाद्यां कचिद्वन्यापवनत्रके ।
आदौ पञ्चैर्नमस्कारः खलादेर्हृतकौत्सनम् ॥’

इह चतुर्विधान्येव मुक्तकादीनि श्रव्यानि सन्ति, किन्त्वदीयकालिकाप्रायमेव बहुलम् । तथा च तत्रैव—
‘वृत्तबन्धोद्भिन्नतं गद्यं मुक्तकं, वृत्तगणितं च । भवेदुत्कालिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्थकम् ॥’

आद्यं समासरहितं वृत्तमाकृत्युतं परम् । अन्यदीर्घसमासाढ्यं त्र्यंशाल्पसमासकम् ॥’

प्रतेन—‘आद्यपद्यस्यो चमूदीया श्लेषवती च वा । राजवर्णनमादौ स्यादगरोवर्णनं ततः ।

तथा चासुक्तमन्यस्मिन्न तु तद्वृत्तं कुञ्चितम् ॥’

यथा—‘शूलसम्बन्धो देवायतनेषु न नृषु’ इति नलचक्रनाम, तथात्रैवाग्रे ‘चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो न मनुष्येषु’
इत्यादि चम्पूलक्षणसंयुक्ताभ्यां वदन्तः परास्ताः ।

हृतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृत राजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सकलौषधीव्यमान-

पाणिपद्मते उपलब्धसामगम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलङ्घनं शङ्खचक्राकाररेखोपरिस्तास्वरूपं चिह्नं पद्मे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लघ्वम च लघ्वणस्य' इत्यमरः ।

गुहापमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्य सकृदुक्तत्वाद् वृत्त्यु-
प्रासश्चेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्थितिः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्वर्षः येन स तथोक्तः एकत्र अचलः अचलाभिना नामशेषकरणत्, अपरत्रात्यन्तलालवण्यवसादित्याशयः । उभयोः पूर्ण-
साम्यारपूर्वोपमालङ्कारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरसिभृगुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभायोः साहमन्त्रजितं सामर्थ्यम् आयुषविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।
कमलेति । कमलं भववतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्धमस्थानं यस्य स कमलयोनिर्विधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणेरतिलोहितानां पल्लविवे-
षाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, 'राजहंसास्तु ते चञ्चुरणेरतिलो-
हिताः' इति चामरः । राजपद्मे—विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽङ्कारो यस्य तद्विमानं तथालोक्यं कृतं
राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पद्मे राजहंसपदे राजानो हंसा
इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यमरात्तस्या-
स्युच्चरावाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिरिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसूतिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्हंशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगदलङ्कृ-
तमिति शोभाजनकत्वमित्याशयः । राजपद्मेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीशङ्खाया च शोभायाश्च'
इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुच्चवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साम्यारपूर्वोपमालङ्कारः ।

गङ्गा इति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह ओघ इव भगीरथस्य तचामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पन्थाः
स्वपितृणामुद्गाराय रथचक्रकृतमार्गः सदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लभः । उभयोः साम्यारपूर्वोपमालङ्कारः ।

पुरा किल सगरो नाम राजान्धमेधेन यष्टुमर्थं मुमोच तत्र सुरराजोऽपहृत्य पाताले कपिलाश्रमे
बबन्ध । ततश्च तन्मिष्यन्तः सगरसुताश्चतुर्दिव्यचवलोक्त्य नखेन शुवो मृद उखन्ध पातालं प्रविश्य
तस्मिं भस्मितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽभिज्ञास्ते भस्मीभूता अभूवन् । तत्प्रीतो भगीरथो हि तानु-
द्दिधीर्षुः गङ्गामानेतुं तपस्तप्तवान् । तेन तुष्टा हि सा हिमालयाग्निर्यस्य भूमण्डले तद्गन्धकनिर्मितमार्गं
च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तस्मात्तरयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौरा-
णिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उदय उदयगिरि-
सम्बन्धः सम्पत्तेरुद्वेकश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थाद्वैलोक्यैश्च उपजीव्यमाना सेव्यमाना पादानां
प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावः, पादयोश्छाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः'
'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । ब्रह्मा ने मोले-माले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने बड़े-बड़े राजाओं
का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदय रूपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी
पैदा हुई थीं, उससे राज्यलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की लोको का
पैदागामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों को परिपूर्णा का अनुगामी था । सूर्य के
समान उसकी भी श्रीसम्पत्ति दिनोदिन नये नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोको सुमेरु पर्वत के पृष्ठों

१. 'उपजीव्यमानोदयः' । २. सकलमुवनो, सकलमुवनतलो' । 'बृहस्पतिरिव सकलज्ञाश्चार्थतत्त्वज्ञः'

शयपिका पाठः कचित् ।

विद्वद्भ्यानाम्, वैतथ्य इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-
कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।^१

नाम्रैव यो निभिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकल-
भुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकालप्रमतिक्रान्तकुनुपतिसहस्रसम्पर्कलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विर्मले
कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः ।

वेन राजात्मजः प्रथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककामुकैः अराणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पचे-चापो धनु-
स्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समग्ररिपवः
कुलाचलाः महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—'महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमा-
नूचपर्वता । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वताः ॥' उभयोः साम्यात्पूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल
प्रथुः पर्वताकीर्णं वासानहं पृथ्वीं समवलोक्य तत्समतलीकरणप्रवृत्तो धनुःकोट्या पर्वतानुत्सारयामा-
सेति पौराणिकी वाचानुसन्धेया ।

नाम्नैवेति । यः शूद्रकः नाम्रैव निजनामश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि
अरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्षोसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाथ विहितो नरसिंह-
स्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण,
पराक्रमेण आक्रान्तम् अधोनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः 'विष्टपं भुवनत्रयम्'
इत्यमरः । विक्रमः पाद्व्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिन्नं कृतं भुवनत्रयं विष्टपं येन तं तथोक्तं
वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महीपतिरयं निजनामश्रवणमात्रेणैव शत्रूणां वक्षो-
भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवक्षोभेदनाथ नृसिंहावताराडम्बरं धृतवान्, तथा महीपतिना चानेनानाया-
सेनैकैवैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः केवलानि त्रीण्येव
भुवनान्याक्रान्तानीति शोध्यं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य एवेति ।

विष्णुना बलिं विजेत्तु वामनरूपमङ्गीकृत्य लक्ष्मणा तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादित इति पौराणिकी
वाचा । इहोपमानाद्वासुदेववातुपमेयस्य महीपतेराभिव्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोपेक्षणा
चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं
व्यतीतं यत् कुनुपतिसहस्रं कर्दयनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं पापघ्नं तं
तथोक्तम्, क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमार्जयन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधारा-
जले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यधीः उवास वसतिं चक्रे, अन्योऽपि लोकः पञ्चादि-
लग्नं शरीरं जलेन क्षालयति । खड्गबलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति
क्रियोपेक्षणात् क्रियोपेक्षालङ्कारः, 'कृपाणधाराजलं, इत्यत्र निरङ्गं रूपकच्छेद्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

पराक्रामयो का प्रधान था और चतुर पंडितों का अग्रुआ था । गरुड ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया
था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा प्रथु ने अपने धनुष की कोरों से पर्वतों को हटाकर
पृथ्वी को समतल किया था, उसने अपने धनुष की कोरों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कटक
बना दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम
से सारी पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-वध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर
रचनेवाले, तथा तीन पर्वों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का कष्ट उठाने
वाले भगवान् वासुदेव की हँसी सी उड़ाया करता था ।

शुणों से दुष्ट राजाओं के सहवास में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलंक लग चुके थे उन्हें ही मानी
थीती इन्हें वह उसके कृपाण की जलधारा में बहुत दिनों तक निर्वास करती रही ।

१. वैन्यः, प्रथुः ।

२. समुत्सारितारातिः ।

३. नरसिंहः ।

४. आयासितं, आसितमानम् ।

५. हसति स्मेव ।

६. विष्टपं इति पाठः कश्चिन् विष्टते ।

७. लक्ष्मीः ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे घनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-जेन, तेजसि सवित्रा च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरतां लघ्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-मुष्टि-निष्पीडन-निष्ठयूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेणैव कृपाणेनाक्रुध्यमाणा सुभटोर-कपाट-घटित-

वक्षेति । चकारोऽत्र किञ्चेत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियाया-मन्वेति । मनसीत्यादीनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादकानि करणवृत्तियान्तपदानि धर्मेणेत्यादीनि च वसतेत्यस्य विशेष्याणि सन्तीति विभावनीयम् । वसतापदस्य च यथालिङ्गं सर्वत्र सम्बन्धो विधेयः । तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदेव धर्मचिन्तनादिति भावः । कोपे क्रोधे यमेन धर्मराजेन, अपराधिनां तत्पुण्यमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे घनदेन कुबेरेण, परिचर्यादिना प्रसजे सति मनोरथाधिकसमर्पणादित्यभिप्रायः । प्रतापे कोशदण्डजे तेजसि वह्निना अग्निना, सकलवैरितापकत्वादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वादिति भावः । दृशि लोचने श्रिया लक्ष्म्या, सानुरागदृष्टिमात्रेणैव तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाणया 'ब्राह्मी तु आरती भाषा गीर्वाणायी सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्याद्यनेकप्रबन्धनिर्माणदित्याशयः । मुखे आनने शशिना चन्द्रेण तदनुकारित्वासकलजनानन्दकत्वाच्चेति भावः । 'आननं लपनं सुखम्' इत्यमरः । बले शक्तौ मरुता वायुना, अतिबलशालित्वादिति भावः । प्रज्ञायां मतौ सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनु-पमबुद्धिशालित्वादित्यभिप्रायः । 'धीः प्रज्ञा सोमपी मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे सौन्दर्यं मनसिजेन अनङ्गेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण, विपश्चिनां दुर्निरीक्ष्यत्वादिति भावः । 'तपनः सविता रविः' इत्यमरः । सर्वं च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेव-मयस्तस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इत्यनेनादिपदास्तत्स्वरूपार्थेऽपि मयद् प्रत्ययो ज्ञेयः । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्युक्तोक्ता आकृतिः स्वरूपं येन स तस्य तथोक्तस्य श्रमद्वारावते १ । स्कन्धे-सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेद्वनन्यः' इति । भग-पेश्वथारिद्विस्त्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः गुणसमूहो नारं तस्य जीवसमुदायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति नारायणो महाविष्णुस्तस्य 'कृष्णः प्रतियत्ने' इत्यनेन कर्मणि षष्ठी । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रातीते लट् । इहोपम्यवाचकपदाभावादर्थोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चेति कार्यः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन कलानि मनोज्ञानि यानि करिणां हस्तिनां कुम्भपीठानि शिरःपिण्डफलकानि तेषां पाटनं विदारणम् आच-रता कुर्वता, अत एव लग्नानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्मिन्स्तेन तथोक्तेन, दृढमुष्टिना यत्निष्पीडनं धारणं तेन निष्ठयूता इव निर्गता इव धारा निश्चितभागा एव जलबिन्दवः जलकणपङ्क्तयः, ताभिर्दन्तुरेण विषमेण उच्चावचन कृपाणेन खड्गेन, आक्रुध्यमाणेव समस्ता-

उसके मन में धर्म का निवास था, क्रोध में मृत्यु का वास था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था । प्रताप में अग्नि जलती थी, भुजाओं पर पृथ्वी टिकी थी, बाँखों में लक्ष्मी बैठती थी, वाणी में सरस्वती बोलती थी, मुख पर चन्द्रमा खेलता था, बल में वायु की गति थी, बुद्धि में बृहस्पति का विद्यास था, सौन्दर्य में कामदेव उतर आया था, तेज में सूर्य चमक रहा था, इस नाते वह सभी देवताओं से युक्त विश्व रूपधारी भगवान् नारायण की प्रतिमूर्ति सा प्रतीत हो रहा था ।

शुद्ध में मतवाले हाथियों के मस्तक को विदीर्ण करने के समय बड़े-बड़े गजमोतियों के दानों से भरी हुई तथा मुठों में दृढ़ता से पकड़ कर दबाने के समय मूठ से निचुड़ी हुई जलधारा से और भी पैनी एवं जलकणों से दंतुरित (ऊँची नीची, लहराती हुई) लगनेवाली शूद्रक की तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. परिन् आचरतः, विदधतः । २. दृढ ।

३. 'निष्पीडनाद् निष्ठयूततलः' ।

४. 'जलदन्तुरेण'

५. विपटित ।

कवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्त्तिनी करि-कूरट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृद्वाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिग्धुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-गामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल ।

१२५. यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु

दृगुल्लमाणेव, यद्यपि दृढमुष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियाविषु पाठात् पुंवद्भावनिवेधः प्राप्नोति तथापि दार्ष्य-मात्रविवक्षा सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा सुभटानां प्रशस्तसैनिकानाम् उरारि-वचांस्येव कपाटानि तेष्यो विचटितानि वियोजितानि यानि कवचसहस्राणि लौहवर्मसमुदायास्ताभ्येव नैवत्युत्पत्त्यात् अन्धकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्त्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराजश्रीः, करिणां हस्तिनां करटानि कपोलस्थलानि तेष्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तस्य आसारो धारासम्पा-तस्तेन दुर्दिनं मेघजनितं तमः यासु तथोकासु, गाढतमोऽभिव्यञ्जनायैतद्विहितम् 'मेघच्छेषेऽङ्गि दुर्दि-नम्' इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तसङ्केता वनितेव यस्य शूद्रकस्य समीपम् अन्तिकम् असकृत् संध्यामस्थानेकत्वात् सुहृदुर्मुहुः आजगाम आगतवती वशवर्त्तिनी जातेत्यर्थः । अभिसारिकालक्षणं यथा दर्शय—

✓ 'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारयेषा धीरैकताऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, उरःकपाटेत्यत्र कवचसहस्रेत्यत्र च रूपकद्वयम्, अभिसारिकेवेत्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यत्वेति । अत्रापि चः किञ्चार्थः । किञ्च यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) प्रतापः कोषदण्डजं तेजस्तेदेव अनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणशङ्कया संयुक्तानां किं वक्तव्यमित्याशयः । रिपुसुन्दरीणां वैरिवनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पत्तिः दाहो दुषियेन स तथोक्तः, हृदयस्थितानपि तामिर्नरस्तरध्यानेन अन्तर्वर्त्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिग्धुरिव दिग्धुरिव दिवा-निशं रात्रिन्निव जज्वाल प्रदीशो बभूव । वियोगिनीनामपीत्यनेन दाहाद्योग्यत्वं व्यञ्जितम् । एतेन यत्प्रतापो हृदयवर्त्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापातिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा च राजाऽयं महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिग्धुरिति द्वाहातेः सन्नन्तात् 'सनाशंसमिच उः' इति उः ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिग्धुरिव' इत्यनेन क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियो-त्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति-परिमिश्रित । यस्मिन् महीपतौ (शूद्रके) जितजगति निर्जितसंसारे महीं सुवै पालयति रक्षणं विदधति शासति सतीत्यर्थः, एते विषया एतेषु स्थलेषु विद्यमाना आसन् न प्रजा-नामिरयप्रिमेण सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति-विशेषादि । चित्रकर्मसु आलेख्यनिर्माणेषु वर्णानां नील-पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, न तु जनतासु अनुलोमविलोमेन वा ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादीनां तङ्गे-परीत्येन वोत्पत्तिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिति भावः । रतेषु मैथुनेषु केशप्रहाः सुगमताविधानाय कचाकर्णणानि, न तु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काव्येषु कविकर्मसु दृढवन्धाः समासाधिक्यादिना पदानां प्रगा-

कपोलं से मद बरसाजिवाली युद्ध रूपी वर्षा की वनघोर रात में योद्धाओं के हृदयरूपी कपाट पर लगे हुए कवचों के घने अंधकार से होती हुई अभिसारिका नाथिका के समान राजाओं की राज्यलक्ष्मी बार-बार उसके पास आती थी ।

उसके प्रताप की अग्नि पति-वियोगिनी (विषया) शत्रु-क्षियों के हृदयों में स्थित उनके पतियों की मानो जलाने की अमिलाषा से ही उनके हृदय के बीच अन्तर्ज्वाला (मानसिक संताप) बन कर रात-दिन थपकती रहती है ।

संपूर्ण जगत की जीतकर पृथ्वी का पालन करनेवाले शूद्रक के शासनकाल में विपरीत वर्षों के संबंध से संतान उत्पन्न करने की परिपाटी प्रजावर्ग से उठकर विभिन्न रंगों के मिश्रण से नव रंग बनाने के रूप में केवल

१. करटट । २. सङ्कटात् । ३. धुरिव । ४. दाहो । ५. पालयति ।

केशग्रहाः काष्ठेषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ताः, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, कृत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सारथ्यक्षेपेषु शून्य-गृहाः न प्रजानामासन् ।

दसश्रिवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधमाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपसंहितधर्मशास्त्रादिविषु सिद्धान्तेषु चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिव समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदृश्यानि विप्रलम्भाः दृष्टवस्तूनां दृष्टिद्वितीयाभावात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु विद्योगस्याजायमानत्वात् । कृत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णपट्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपदार्थां तेषां विद्यमानत्वेनापराधमाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकम्पेण चाञ्चल्यानि, न तु जनस्वान्तेषु भीतेरसत्त्वा-दिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः शोणिकमोफसोः । खट्वाङ्गेषु च' इति विश्वः । गीतेषु गानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न तु जनेषु रागा मास्व-याद्यस्तेषां विलसितानि द्वेषाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पत्तत्वादिति तात्पर्यम् । 'रागाः कलेशादिके रक्ते मास्वयं लोडितादिव' इति त्रिकाण्डशेषः । करिषु गजेषु मदो दानं तस्य विकाराः तेजोज-नितविकृतयः, न तु लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विच्छेदितानि सर्वस्मिन्समये आतोपदेश-भृतपानसक्तमनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुषु गुणस्य मौर्वीरूपस्य रज्जोः छेदः कर्त्त-नम्, न तु जनेषु गुणानां दयादाविण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणानां सर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवाक्षेष्वेति विग्रहे 'अचणोऽदर्शनात्' ५।३।७६ इति पा० सूत्रेणाच्च । गवाक्षे जालानि किरणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एतन्मनेन वेति विग्रहे 'अब्ध्यासी' इत्यस्माद्वातोः अकर्त्तर्यर्थं घञि सति गवाक्ष इति 'वाता-यनं गवाक्षः' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय बुद्धिद्वयपथाः, न तु जनेषु जालमार्गाः कृष्णकल्पना-मार्गाः समेषामेव सत्यकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् असिः, कवचो लोहनिर्मितवर्म एतेषां द्वन्द्वः पुनः कलङ्काश्लिद्धानि, तत्र चन्द्रः कलङ्को मृगालाञ्जनरूपः स्वाभाविकः, कृपाणकवचयोस्तु अप्रक-रितपर्यन्तं व्यवहाराभावे मालिन्यरूपी कलङ्को, न तु जनाचरणेषु कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुरा-चरणादिदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविवादेषु दूत-सम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रचलविपक्षिणोऽविद्यमानत्वादिति भावः । सारथ्यः क्रीडन्यः अवा विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेणित्यर्थः शून्यगृहाः गुटिकारहितस्थानानि, न तु ग्रामेषु लोकशून्यसद-नानि केनापि प्रकारेण राजादेयकरजनितव्याघाद्यभावादित्यभिप्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्य-गृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषातुप्राणिताथपरिसंख्यालङ्कारस्य मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संप्रतिः ।

चित्रकला ही में चलती थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटी पकड़ने के रूप में केवल रतिक्रिया में ही होती थी, कारागार आदि कठोर वन्दन की रीति बंधों (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल काव्य में ही बरती जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र-धितन में मग्न थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्थदंड की व्यवस्था सोने की ढाँड़ियों के रूप में केवल राज-छत्रों में पाई जाती थी, भय से काँपने की स्थिति बाण्डु से हिलने के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि खटरागों की हलचल, रागरागिनियों की क्रीडाओं के रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, युगों से हीनता रोदे के उतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, बोखा-धाड़ी की कारीगरी जालोदार कटारों के रूप में केवल झरोखों में की जाती थी, कलक की कालिमा काले काले धब्बों के रूप में केवल चंद्रमा, तलवार और कवचों में लगी हुई थी, दूत-संबंध की स्थापना मान-मोचन के लिए दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना मुहरों से सुने कोठों के रूप में केवल चौपड़ आदि खेलों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करपीडनम्, अनवरतमस्त्राग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिर्भूतः ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुर्कारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोर्मिमालाया जलावगाहनावतीरित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद्-कलहंस-कुल-कोलाहल-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शुद्धकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु शत्रुवर्गात् तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अभूदित्यग्निमक्रियया सर्वत्र सम्बन्धोऽवसेयः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः भवार्थे ढक प्रत्ययः, तासां अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां कुन्तलेषु अलकेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकाश्रणकुन्तलाः' इत्यमरः, भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः अतिप्रबलसैन्ययुक्तत्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु मुखरता शब्दायमानता, न तु लोकेषु मुखरता वाचालता, समेषामेव ग्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न लोकेषु करो राजदेवद्वयं तेन पीडनं तद्वग्रहाण्य बाधनं जनानां समृद्धिशालित्वेन यथोचितसमय एव तत्समर्पणात् नृपतश्च परिस्थित्यनुकूलेन कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मस्त्राग्निधूमेन क्रतुवह्निधूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिःशरणं न तु शोकादिना, असमयप्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु वोटकेषु कशाभिघातः चर्मदण्डघ्नहारः, न तु दशुप्रभृतिषु तेषामसज्जावात् । मकरध्वजे कामदेवे चापस्य धनुषो ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय टङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सङ्क्रामाद्यभावादित्यभिप्रायः, इहापि पूर्ववदेव सत्पार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परनैरेपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शुद्धकस्य) विविधा अभिधानं नाम यस्याः सा विविधाभिधाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलित्यादिना । तत्र प्रथमान्तं विविदायाः, तृतीयातन्त्र वेत्रवत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकालात् कलियुगस्थापनाद् यद्वयं भीतिस्तस्मात् पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतम् अवयवसङ्कोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं सत्ययुगं तदनुकुप्तं शीलं स्वभावो यस्याः सा तादृशी, अनेनातिशयपुण्यस्थानमेतदिति व्यञ्जयति । त्रयाणां भुवनाचारं जगतां समाहारश्चिमुचमच 'तद्धिताथोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसवभूमिरिव उत्पत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा विपुला । मज्जन्त्याः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्यः तासां कुचतटानि वचोऽस्थलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवचोजावातेन जर्जरिताः कीर्णीकृता उर्मिणां तरङ्गानां मालाः पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिवा' इत्यमरः, 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति हैमः । एतेन कुचानामतिकर्षणत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयावलोढनाय अवतारिता रक्केः प्रवेशिता जयकुञ्जराः विपश्चिद्वनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यस्मिन्दूरं नाग-

उसके शासनकाल में लोगों में यदि भय था तो केवल परलोक से, कुटिलता थी तो केवल महलों की सुंदरियों की डुँवराली लहों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करग्रहण (पाणिग्रहण करना) था तो केवल विवाहों में, आसनों का गिरना था तो केवल यव के धुओं से, कीड़ों की चोट थी तो केवल बोड़ों पर और धनुष का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था (अर्थात् युद्ध का अभाव था; सहज शक्ति थी) ।

विविधा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त सात्विक थे मानों कलियुग से भयभीत होकर सत्ययुग सिमितकर वहीं आ बसा था । वह इतनी लंबी-चौड़ी थी कि तीनों लोक उसी से उत्पन्न जैसे प्रतीत होते थे । वह वेत्रवती (वेतवा) नाम की नदी से विरी हुई थी; जिसकी लहरें खान करनेवाली मालव सुंदरियों के कठोर कुर्चों के तट से टकरा कर छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, जिसका जल स्नान के लिए जल में उतरे हुए जयकुंजरों के मस्तकों में लगे सिंदूर के बुल जाने से सन्ध्या के समान लोहित हो जाता था, तथा जिसके किनारे मतवाले हंसों के कलरव से गूँतते रहते थे ।

१. अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतप्रवृत्त । ४. तुरङ्गेषु । ५. उदभूत । ६. अनुसारिणी । ७. आयात आगत ।

३ का०

मुखरितं—कूलया चेन्नवत्यां परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । १

स तस्याञ्च विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिवृत्तः, द्वीपान्त-
रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः, वलयमिव लीलया भुजेन भुव-
नभारमुद्धतः, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-
निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चाभासैः परिश्रुतः, समानवयविविद्यालङ्कारैरनेकमुख-
भिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः; 'सिन्दूरं तरुमेदं स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं'
इति मेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तया तथोक्तया । उन्मदा-
नाम् उष्कटमदानां कलहं सानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्यक्तव्यः तेन मुखरितं
शब्दाद्यमानाजीकृतं कूलं तदं यस्यास्तया तथोक्तया । चेन्नवत्या तन्नामिकाया नद्या परिगता पवित्रेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुत्रीभूतस्वोत्प्रेक्षाङ्कारः आर्था उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनैरस्यादिविशे-
षणे द्रव्योत्प्रेक्षाङ्कारः, कुचतटास्त्रालनेन ऊर्मिमालाया जर्जरितस्वास्वम्भवेऽपि तत्सम्भन्धप्रतिपादनादति-
शयोक्त्यङ्कारः, सन्ध्यायमानेति वयङ्गतोपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् सङ्घट्टिरलङ्कारः ।
स तस्यामिति । स राजा (शूद्रकः) तस्यां विद्विषानगरायाम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आद्ये
वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थानिवशे सुखम् आनन्दो यथा स्यात्तया उवाच वसतिं चक्रे इति सम्बन्धः ।
वयसः केचित् कुमारविभेदेन वयवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

‘पिता रचति कौमारे भर्ता रचति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरा भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥’ इति
दर्शनात् । केचित् चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

‘आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥’

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सचिवाणां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि ।
तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निवृत्तः सुनिश्चिन्तः । तत्र कारण-
माह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवपानि
येन तस्य वास्तवतया तथोक्तया । एकस्माद्द्वीपाद्भिन्ना ये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समायाताना-
नाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौलयो मुकुटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्त्रजः श्रेणयो वा
ताभिरालिप्तं सादृशं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव ‘कटकं वलयोऽस्त्रि-
याम्’ इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारवीचयम् उद्धतं धारयन् । प्रज्ञया धिया ‘धीः
प्रज्ञा शेषुषी मतिः’ इत्यमरः, अमरगुरुं वृद्धस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः
वंशपरम्पराया अमात्यपदाश्रयेन स्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीति-
शास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छोक्तानि मनसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभ-
शून्यैः, अन्यथा प्रचञ्चलरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिमपि विद्वधुरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः ‘स्निग्धस्तु
वत्सलः’ इत्यमरः, प्रबुद्धैः जागरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेकै बहुवो ये मूर्धाभिषिक्ताः प्राज्ञादेश्यः क्षत्रियासु
समुत्पन्ना मूर्धाभिषिक्तास्तेषाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वंशास्तेभ्यः उद्भूता उत्पन्नास्तेस्तथोक्तैः,
अखिलानां समग्राणां कलानां नृत्यगीतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोचनेन विमर्शनेन कठोराः शास्त्रे
परिष्का मतवो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः ‘प्रगल्भः प्रतिभान्वितः’ इत्यमरः,

वद् अपनी उवाचवत्या में बहुत दिनों तक सुख के साथ उस नगरी में निवास करता रहा । उसने संपूर्ण
पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्य-भार की चिंता से मुक्त होकर निश्चित हो गया था । अनेक तरीकों से
आये हुए राजा अपनी मुकुट मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक मंत्रियों से विगत रहता
था जो अपनी प्रतिभा से वृद्धस्पति की भी किल्ली सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर आसीन और
निरंतर नीतिशास्त्र का मनन-चिंतन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित-चिंतक तथा जागरूक थे । वह अनेक
राजपूत्रों के साथ आभोद-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे,
विभिन्न श्रेष्ठ राजाओं के वंशों में उत्पन्न थे, अनेक कलाओं के मनन से परिपक्वबुद्धि तथा अत्यन्त प्रवृत्त थे ।

१. मुखरीकृत । २. चेन्नवत्या सत्या, चेन्नवत्या सरिता । ३. तस्यामवजिताशेष ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काण्य-नाटकाख्यानकाख्यायिका-
लेख्यव्याख्यानादिक्रियाभिनिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृदवदलित-समद-रिपु-
गज-घटा-पीठबन्धैः केशरिकशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
विम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीषुतया महासस्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः
प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्यापि रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुख-
स्योपरि द्वेष इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहात्म्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषान्तैस्तथोक्तैः,
अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मबचोविलासस्तत्र कुशलैः अभिज्ञैः
'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इक्षितं चेष्टितम् आकाशे भूनेत्रादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ विद-
न्तीति तैः तथोक्तैः, काव्यं रसात्मकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं वा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुकृतिरिति
यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो वासवदत्तादिः आलेख्यानं चित्रनिर्मा-
णानि व्याख्यानानि अर्थपक्षवितरणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातैः
'निष्णातो निपुणो वृक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवराः पुष्टाश्च स्कन्धोस्वाहवो येषान्तैस्त-
थोक्तैः, असकृन्सुहृदुः अदृष्टानि विमर्हिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुकविसमूहाः ता एव
पीठान्ध्याः पुष्टस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केशरिणां सिंहानां किशोरकैः शिशुभिरिव विक्रमे पराक्रमे
एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैस्तथोक्तैरपि । विनयेन सारस्येन व्यवहारोऽद्वितीरिति येषां तैस्तथोक्तैः,
एतेन सामर्थ्यं सत्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बैरिव अनेनात्मन्तनुस्यत्वं
दर्शितम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'वलयमिव' इत्यत्रोपमालङ्कारः स च वाच्य
एव 'अमरगुहमपि प्रज्ञयोपहसज्जिः' इत्यत्र स्वायोंपमालङ्कार आक्षिप्यते 'रिपुगजघटापीठबन्धैः' इत्यत्र
रूपकमलङ्कारः, 'केशरिकशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिविम्बैः' इत्यत्र च वाच्योपमालङ्कार इत्येतेषां मिथोऽपेक्षा-
भावेन संसृष्टिरलङ्कारः ।

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजगीपुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्त्या परमोत्कर्षप्राप्तेरिच्छया
व्युपसर्गाज्जयतेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिञ्ज उः' इत्युः । महत्स्वमतिशायिधैर्यं यस्य स तस्य भावस्तत्ता
तथा तथोक्त्या च । तृणमिव घासमिव लब्धौ विशेषोत्कर्षजनकत्वाभावात् तुच्छतया निःसारेति यावत्,
वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्त्यर्थः, स्त्रेणं स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिन्वतः, अनेन तासामकिञ्चित्करत्वं
योतितम् । प्रथमे आधे तास्यै वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परमसौन्दर्यवतोऽपि तस्य
राजः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपेक्षित-
स्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आलेशजनितानन्दस्योपरि
द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्वेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् विद्यमानेष्वपि सुरत-
हेतुषु तास्यदिषु तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्कारः, सोऽयं तृणमिवेत्यत्रोपमया च सङ्कीर्णः ।

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट-गृहिास करने में कुशल, संकेत और आंगिक चेष्टाओं के ज्ञाता
तथा काव्य, नाटक, कथा, कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । उनके कंधे, छाती
तथा मुद्राएं अत्यन्त पुष्ट, रथूल एवम् वलिष्ठ थीं । वे अनेक बार सिंहों के बलों के समान शत्रुओं के मतारले
हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होते हुए भी अत्यन्त विनय स्वभाव-
वाले तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम शीलता के कारण बंद स्त्रियासक्ति को दास
के समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुंदर था और उसके मंत्रियों में उससे संतान उत्पन्न
होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका संमोगसुख से कुछ बैर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्ययवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिद्वनवरतदोलायमान-रत्नवलयो घर्षेरिकास्फालन-प्रकम्पमान-भण-कणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धसुदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरल-विमुक्त-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाख्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्याधिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्यु-

सुरतसुखस्योपरि विद्वेषुपपादयितुमन्यविषकार्यासक्तिमुपपादयति—तत्संपाति । रूपं सौन्दर्यं विलासः 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सरित्तं वचः।' इति लक्षणलक्षितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदीकृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिन्स्थोक्ते । विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादिरूपस्त्वद्वति तद्युक्ते, अन्यथः कुलमस्यास्तीति तस्मिन्स्थोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप' इत्यनेन प्रसोसायां मतुप, तत्कुलमसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोपपन्नत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते । हृदयस्य चित्तस्य हारिणि आकर्षणविधायिनि, पुतेनाखिललोकेस्पृहणीयत्वं व्यञ्जितम् । अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि । स राजा (शूद्रकः) दिवसम् अनैगीत् वाससमगमयति वचसमागमक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते । प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणातीत्यवगन्तव्यानि । कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अत्रलम् दोलायमाने वादने हस्तविधून्नात् स्पन्दमाने रत्नवलये उभयहस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यथ्य स तादृशः, तथा घर्षेरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्या आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन झणझणाममानो 'झण झण' एवं शब्दं कुर्वणौ मणिकर्णपूरो मणिमयकर्णभूषणे यथ्य स तादृशः स्वयमारब्धवै आरब्धं कृतं सुदङ्गवद् वाद्यं वादित्र्यं येन स तादृशः । गीतनृत्यवाद्ययत्रं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धस्तेन तथोक्तेन, तथा च सङ्गीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्तं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति । अत्रिलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता चित्तिना ये शरा हृदयवस्तेषाम् आसारो धारासम्पातः तेन शून्यीकृतं हिंजजन्तुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मृगयाख्यापारेण आस्फटकक्रियया । आचक्षम् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः । काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रवन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यञ्जयति । शास्त्रालापेन न्यायाशापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः । आख्यानकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरातत्त्वम्, पुराणं 'महर्षं महर्षं च' इत्यादिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्णनेन श्रवणेन । आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन । वीणया वीणावाद्यश्रवणेन । दर्शनार्थं प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः सायुखोकास्तेषां चरणशुश्रूषया पादसेवनया । अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकं काव्यम् । यथा—

'कुर्वन् दिवाकराश्लेषं दधच्चरणदम्बरम् । देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥'

इयत्र करेणुपदस्य ककारच्युतो द्वितीयार्थरेणुप्रतीतिः । मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताचरैः । विदः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सेः ॥'

यथपि उलका रतिवास सौन्दर्यं और काम-कलाओं में रति एवं उसके हावो-भावों को हँसो उड़ानेवाला कमनीय, सलज्ज, कुलीन एवं मन को चुरा लेनेवाली सुंदरियों से भरा था फिर भी को-तहवास के सुखों से उदासीन होकर वह अपनी मित्र-मंडली में ही सुख से समय बिताता था । वह कभी संगीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदंग बजाता जिससे निरन्तर हिलते हुए हाथों में रत्नों के कंकण और कभी मस्त होकर घवरी (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में झुलते हुए मणियों के कर्णकूल झनझना उठते थे । कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिंसक जानुओं से जंगलों का जंगल साक कर देता था । कभी मर्मज्ञ विद्वानों को गोष्ठियों में काव्यप्रबंधों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था । कभी कथा, कहानी, इतिहास और पुराणों के सुनने में तड़ोना रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिए आए हुए सुभियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द

सहस्रमरीचिर्मालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वलम्बिना कोक्षेयकेण सन्निहितविषधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलोपेन धवलितस्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेष्वमन्दाकिनी, चूडामणिःसंक्रान्तप्रतिविम्बकङ्कलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुद्धमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राक्ष्याधिदेवतेव विग्रहिणी, प्रतीहारी समुपैस्तृत्य क्षितितल-निहित-जानु-करकर्मला सविनयमम्रवीत्—

‘देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखदङ्गार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिंस्तयोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सहस्रामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्ब्यतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन, कोक्षेयकेण तरवारिणा, ‘तरवारिर्मण्डलाग्रः खड्गकोक्षेयकोऽसिः’ इति कोशाः । अयम्भू भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्श्ववर्त्ती विषधरः सर्पों यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः.....आशीविषो विषधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविषधरत्वेन भीषणत्वम्, तथैतस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरल निविडतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्वर्त्तनं तेन धवलितं शुश्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य एरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भमण्डलं शिरःस्थमालपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विषद्रङ्गवे । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमानेन स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यत् प्रतिविम्बं प्रतीहार्याः प्रतिच्छाया तस्याः कूलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामान्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उद्धमाना धार्यमाणा मूर्तिमती विप्रवृत्ती, राज्ञः शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोत्प्रेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पक्षे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुटारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पक्षे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञां निखिलभूपतीनां मण्डलं चक्रवात् यथा सा तथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्याचलस्य वनं कान्तं तस्य भूमिः पृथिवीव चेन्नागां वेतसानां लताः सरलद्रुमा यत्र सा, पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपत्याधिप्राप्ती देवतेव विग्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । चित्तितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू तलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पक्षे यथा सा तथोक्ता ।

किममवीक्ष्येव दर्शयति—रेवेति । हे देव ! हे स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां द्योनां

लाली को कुछ-कुछ छोड़कर मगवान सूर्य अभी आकाश में थोड़ा ही दूर चढ़े थे कि समा गृह में उपस्थित राधा के पास प्रतीहारी पहुँची । वह अपने वाम माग में जिर्यों के अनुपयुक्त तलवार धारण किए थी जिससे उसकी आकृति सौँप से लिफटो हुई चन्दन की लता जैसी मयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए ऐरावत के कुम्भस्थली से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त राजाओं की चूड़ा मणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिविम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों राजा शूद्रक की मूर्तिमती आद्या की ही उस प्रतिविम्ब के बहाने उन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो । वह बसेन कलहंस दुकूल (वह रेशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चोंच में चोंच डाले हंस के जोड़ों की अकृतियाँ बनती होती थीं) पहिने हुई हँसों की शोभा से युक्त शरदःऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं को आधीन बना देनेवाली थी । नैत की लड़ी लिये हुए वह बेतों से भरी विन्ध्य भूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राज-कुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकर्मों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचिः** । २. मलयजानुलेपन*** । ३. चूडामणिप्रतिविम्ब**** । ४. समुपास्य । ५. कमलम् ।

६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

तदक्षीर्दक्षिणापथादागता चण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकल-
भुवनतल्लो-सर्वरत्नानाम् उदधिरेवैकभाजनं देवः, विहङ्गमश्चायमाश्चर्यभूतो’ निखिल-भुवनत-
लरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमेनैमादायागताऽहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्’ इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्”त्युक्त्वा विरराम ।

उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्त्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि ‘को दोषः, प्रवेश्य-
ताम्’ इत्यादिदेश ।

लोकं स्वर्गं ‘स्वर्गस्यैव स्वर्गनाक’ इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विदधतस्त्रिंशत्कोस्याज्यस्य सूर्यवंशीयराज-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, त्रिशङ्कोः सूर्यवंशीयस्यायाज्यस्य राजविशेषस्य देवयागात् स्वर्गे चासौ न
भवतीत्यतः कुपितः क्रोधो यः शतसंख्यो देवराजः तस्य दुष्कारः क्रोधेन निषेधस्य अकथनः तेन निपातितः
अधः चिता, दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवाकीर्तीनां कन्यका कुमारौ
पञ्जरे पक्षिणामाधारे तिष्ठतीति तं तथोक्तम् ‘सुपि स्थ’ इति क, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा देवं
स्वामिनं भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिशङ्कुर्नाम कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः अनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलोकं जिग-
मिषुः कुलगुरुमहर्षिर्विशिष्टेन प्रस्थाप्यतः । तदनन्तरं तदर्थमेव तत्पुत्रान् प्रति प्राप्तः परन्तु सर्वं तत्त्वतोऽ-
वबुध्य तैरेवमभिप्रातः—‘यतो भवान् कुलगुरुं परिचय्यास्मान् सम्प्राप्तस्ततो भवान् चण्डालो भवतु’ इति ।
ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाक्षयं निवेदितवान् । तदाक्षयं विज्ञाय विश्वामित्रो यज्ञं कारयित्वा देवलोक-
मारोहं समादिदेश । त्रिशङ्कुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरिस्थागतपुत्राणामभिशापेन
चण्डालमादायैवावन् अयाज्यत्वाच्च सुराधिपेनाधः पातित इति रामायणीया कथाऽनुसन्धेया । एतच्च
स्फुटमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—सकलेति । सकलभुवनतलेषु
समग्रभुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उदधिः समुद्र इव एकभाजनम् एकमुक्तपस्थानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याक्षयः । अयं विहङ्गमः विहायता आकाशेन गच्छ-
तीति विहङ्गमः पक्षी शुक्रः विहायस्—उपपदाद् गमेः खचि ‘अर्हर्द्धिषद्वज्रन्तस्त्वे’ति सुमागमः, विहायसो
विहादेशश्च, आश्चर्यभूतः अद्भुतावलोकनविषयः अतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि
भुवनतलानि तेषां रत्नसुकृष्टस्य ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वज्रमभिधीयते’ इति स्मरणात्, तं शुक्रम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवतः पादमूलं चरणमूलमहमागतासंप्राप्ता देवदर्शनसुखं महाराजावलोकनानन्दम्
अनुभवितुम् साक्षात्कृत्यैव इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा ‘देवः प्रमाणम्’ ‘य एव भवत
आदेशः स एव मया कर्तव्यः’ इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उपजातेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथोक्तः, ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च
कुतूहलम्’ इत्यमरः, समीपवर्त्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तवृत्तीनां मन्त्रिणां च मुखानि आनवानि
आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्विद्वेति विज्ञापयेत्यर्थः । अत्र राज्ञां मुखनिरीक्षणं चण्डालत्वेनात्र तत्प्रवेशे
सविनयं निवेदनं किया—‘देव, स्वर्गं लोकं मं सशरीरं जातं समयं कुहं इन्द्र के हुंकार से नांचे गिरा दुई विशङ्कु
की राखलक्ष्मी के समान दक्षिणापथ से आशुं हुई एक चण्डाल-कन्या पिंजड़े में एक गुग्गा लिये हुए द्वार पर
खड़ी है और धारणा कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान आप ही एक
मात्र उपयुक्त पात्र हैं तथा यह चमत्कारी गुग्गा भी सारी पृथ्वी का एक उत्कृष्ट रत्न ही है; इसलिए इसके
साथ ही मेरा मैं उपस्थित होकर श्रीमान के दर्शन से सुखी होना चाहती हूँ । महाराज की क्या आज्ञा है ?’
ऐसा कह कर वह लुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्सुक हो उठा और अपने समीप में बैठे राजाओं के मुँह की
देखते हुए (उनके मनोभावों को टटोलते हुए) उसने प्रतीहारी की आदेश दिया—इसमें दर्ज हो क्या है ?
उसे भीतर के आशु ।

१. चण्डाल””। २. काचित् इत्यधिकः कापि । ३. तल्लक्ष्मणम् । ४. आश्चर्यभूता निखिल”” ।

५. मूलमादाय””। ६. आलोक्य ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनान्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्त्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्छादिताष्टदिव्यभागमिव जलधरदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धु-फेनपटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्भूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्वय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेत्यवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्कितेनापि तत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेशयताम् इति एवं आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानान्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्गकुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रवेशमकारयत् ।

प्रविश्य चेति । सा चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमराक्षीरपश्यदिति दूरस्थकियया सम्बन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरेन्द्रायुधाद्भ्रातृ यद्ग्रयं पञ्चछेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्तर्वर्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थितमित्यर्थः । अत्रोपमाळङ्कारः ।

पुरा पञ्चधारिणो भूधरा यथा पञ्चिणः अन्यस्माद्देशादुद्भूय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-क्षेत्रे यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चरंयमासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पञ्चान् कस्मिन् प्रवृत्तस्तदा व्रतास्ते स्वस्वरचणोपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसञ्चिति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थं कप्, तैरन्तरिता आवृता अवयवा अङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः' इत्यमरः, सञ्छादिता अन्तरिता अष्टौ दिग्भागा दिशां प्रदेशा यस्मिंस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्तमानम्) अनेन राजा मेरुवर्णं आसीदित्यवधार्यते । इहाभ्युपमाऽलङ्कारः ।

गुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बितेति । अवलम्बिताः शितिपभिर-धोलम्बितस्त्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य, कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला बन्धनरज्ज्वस्ताभिर्नियमिताः चतुर्षु कोणेषु चक्षा मणिदण्डिका रत्नखचिता यद्यस्तासां चतुष्टयं यस्मिंस्तस्य, गगनसिन्धोर्मण्डाकिन्याः फेनपटलवत् अविषकफसमूहवत् 'डिण्डीरोऽविषकफः फेनः' इति कोशः, पाण्डुरं शुश्रवणं तस्य एतानि पृष्ठयन्तानि वितानविशेषाणि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिद्बृहत् स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलवितानस्य लौमवसननिर्मितोच्छोचस्य 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्भूयेति । उद्भूयमानो भूत्यैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाञ्जल-म्बनयष्टिर्षु तथाविधश्चामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्रापात के भय से इकट्ठे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शूद्रक को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों की किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छाये हुए हजारों इन्द्रधनुषों की धारण करनेवाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तर्हीं जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमवदिवसम् । २. आलम्बित... । ३. पाण्डुरस्य । ४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका ।

५. सुवर्णदण्ड... । ६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभासम्पर्क-श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निश्वासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजैलैरुपशोभमानम्, आसनोद्धति-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेनाचिरमृदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिविवोरु-गलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवलं गोरोजना-लिखितहंस-भिद्युन-सनाथ-पर्यन्ते चामर-

उन्मथतेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य मुखस्य यः कान्तिनिचयो दीप्तिमहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतललंसे शशनि चन्द्रमसीव । इह 'शशिनीव' इति द्वयोपेक्षा ।

अथ राजश्रृंगकिरणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां या कुट्टिमप्रभा वेदिकाकान्तिः तस्याः सम्पर्केन मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानांदाचारे कथञ्च अत एव वयङ्ग्यो-पमा । कीदृशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां वैरिणां ये निश्वासा-श्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोपेक्षा सङ्गीर्यते । चरणनखानां पादपद्मबाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊरुगले विशिनष्टि—आसनोल्लसतेति । आसन उपवेशनस्थले उल्लसिताः प्रकाशमाना ये पद्मरागकिरणाः लोहितमगिरश्मयस्त्वैः पाटलीकृतेन श्वेतरक्तीकृतेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, अत एव अचिरमृदितयोः तत्कालमर्दितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामकयोरेश्वरविशेषयोः रुधिरं शोणितेन अरणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊरुगलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं हरि मधु-सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चीरशायिनो भगवतः धीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभाख्यौ असुरविशेषौ भगवत एव नाभकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आस्मरन्नायं व्याकुलः रक्तं कमप्यलभमानः योगनिद्रया स्थितं जगद्भ्रात्री तन्दुवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उत्थाय च भगवान् ताभ्यां सह पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वमायया मोहितौ तौ वरं दिदिवस् आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वर्षं याञ्चित-वान् । ततो जलमग्रां भूमिमालोक्य आहवतस्त्वौ 'यत्र सलिलेन परिप्लुता पृथिवी न विद्यते तत्रावां जहि' इति । भगवांस्तु पार्थिवोत्सल्युक्ते निजोरी संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणक्लिन्नदिति मार्कण्डेयपुराणकथा प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पट्टवसनद्वयं विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवलं श्वेतवर्णं गोरो-चनया गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसभिद्युनानि सितच्छद्मयुगलानि तैः सनाथाः सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा ययोस्ते, तथा चामराणां बालव्यजनानां 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोम-गुच्छकस्य' इति रभसः, पवनेन वायुना प्रनसितौ आन्दोलितौ अन्तदेशौ प्रान्तभागौ ययोस्ते दुक्ले पट्ट-वसने वसानं दधानम् इह 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डंडों पर सोने की जंजीरों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे रेशमी बाल के चंदबे के नीचे चन्द्रकान्त मणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चंदबे से बड़े-बड़े दानों-वाले मोतियों के गुच्छे लटक रहे थे । उसके ऊपर सुनहरी मूँठ के चौर हुलाप जा रहे थे । वह, मुख के कान्ति-मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से मानों पराजित होकर चरणों की शरण में आया हुआ चंदबे के समान दृढ़ही बिछोरी पादपीठिका पर (पैर रखने की छोटी चौकी) अपना बावों पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनील मणियों से पिटी हुई फलों की नीली झलक के प्रभाव से कुछ-कुछ सौवेली किरणोंवाले नखों से ऐसा झरोझित हो रहा था मानो उस पर झुके हुए शत्रुओं की लम्बी-लम्बी सौतियों की छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर जड़ी हुई पद्मराग-मणियों की लाल-लाल किरणों से उसकी दोनों जाँवे लाल लाल हो रही थीं जिससे वह कुछ ही समय पहिले मारे गये मधु-कैटभ के रक्त से लाल जाँवों वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वह अमृत के फेन के समान अति उज्जले दो रेशमी बख धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियाँ उरेही गयी थीं तथा जिनके आँचल

१. स्फटिके पादपीठे । २. निःश्वास । ३. जालकैः । ४. 'मृत' ।

पवनप्रनर्त्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अति-सुरभि-चन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्त-कुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राजै-लक्ष्मी-वन्तनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-कैयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदात्मनि-कणोत्पलम्, उन्नत-धोणम्, उत्कुलपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलाधोतपद्मार्थम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिसुगन्धिमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुशीकृतम् उदरस्थलं वक्षस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरिति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोला; अपरे तु 'चर्चा तु चाखिव्यं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरे मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यमयूखस्रष्टा यस्य तं कैलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विनिनष्टि—अपरेति । अपरोऽग्नो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया आन्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावह्मन्मानया मुक्तास्रजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह सुखे शशिश्रीर्या आन्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवे'त्युक्तेषां, अङ्गाङ्गिभावेन चानयोः सङ्करः तेन च मुखस्य चन्द्रसाम्यं हारलतया अत्यन्तनैमैस्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराशिपत्यश्रीः तस्या वन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्कां आन्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यत्कैयूरयुग्मम् अङ्गद्वयं तेन तथोक्तं, अत एव मलयजश्चन्दनसक्तो यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तस्तेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिधिं बाहुयुगलं भुजङ्गयं यस्य तं तादृशम् । इह राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाय शृङ्खलाशङ्का उपजनयतीति आन्तिमालङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवे'त्युक्तेषां च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषदिक्रिष्ट आलम्बनी लम्बमाने कणोत्पले पङ्कजाकारकणभूषणे यस्य तं तथोक्तम्, उन्नता उच्चा धोणा नासिका यस्य स तम्, 'धोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्कुलं विकसितं यत्पुण्डरीकं तिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलधौतं कनकं तस्य यः पट्टः फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिथावुदितसुधांशोः यत् शकलं तदर्थभागस्तद्गुहाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागत्वन्तुभयोरपि अष्टम्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येवधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजनं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णां अयुग्ममध्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णां मेधा-

वैर की हवा से फहरा रहे थे । उसका वक्षस्थल अति सुगन्धित चन्दन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुङ्कुम के छापी भी मारे गए थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चोटी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों तारों ने उसके मुख को दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डल बाँध लिया हो । वह मानों चन्दन की सुगन्ध के लोम से आये हुए दो सपों के समान अपनी दोनों भुजाओं पर इन्द्रनील मणियों के दो कैयूर (वाजुलन्द) पहिने था जो मतवाली राज्य लक्ष्मी की बाँधने की दो आलानों का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुण्ड-कुण्ड लटक रहे थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी ओरों के राज्याभिषेक जल से पवित्र लगाट पर मौँदों के बीच ऊर्णां (बालों की मैवरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेशम् । २. राज्यम् । ३. वन्यम् । ४. 'नील' इत्यधिकः पाठः । ५. बाहुशिखरम् ।
६. आलम्बितम् । ७. नेत्रम् । ८. पट्टापितम् । ९. अभिषेकपुतम् ।

ऊर्णासनार्थं ललादेशमुद्ब्रूतम्, आमोदित-मालतीकुसुम-शेखरम् उपसि-शिखर-पथ्यस्त-
तारकापुष्पमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्कितान्नतया लम्हर हुताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्त्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बध्मिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्,
अमल-मणिकुट्टिमसंकान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनेवोद्भा-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालङ्कितम्, अपरिमितम्

दिलोमि स्यादावर्त्तस्वन्तरा भूवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णा भ्रमध्यगावर्त्तं मेपादीनाञ्च लोमनि' इति हेमचन्द्रश्च,
अथ चक्रवर्त्त्यादीनामेव न स्वरित्यस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूचमं शुश्रावतसेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुहवल्क्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विनिर्दिष्ट—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मालतीकुसुमानि जाती-
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःकाले शिखरे शृङ्गे पर्यस्ताः
पतित्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अस्तादिमिव
(वर्त्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभावाद्बुधमालङ्कारः ।

कामदेवतुल्यरत्नं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा दीक्षित्तया पिशङ्कि-
तानि पिङ्गलवर्णाङ्कितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लम्भः संसक्तः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशस्तृतीयनेत्रवह्निर्यत्र तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुविशेषचिह्नं कामदेवमिति यावत्,
इव (वर्त्तमानम्) । इहापि आभरणप्रभाहरत्नयनोपशानल्योर्नृपमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावा-
द्बुधमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थायिनीभिः सर्वतश्चतुर्दिक्षु सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वादिश एव बध्वाः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव वारविलासिनीभिर्मणिकामिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बध्मि' रित्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षायाश्च सत्त्वादेकाग्रयापुनर्वेशसङ्कररूपः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्बद्धभूयः कुट्टिमाः तत्र सङ्क्रान्तं
सञ्चरितं यस्यसकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छाद्यस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा स्वामि-
प्रीत्या वसुन्धरया भूया हृदयेन चेतसा उद्भामानं धार्यमाणमिव वर्त्तमानम् । इह हृदयेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्राप्त-
यापि सर्वसाधारण्येति यावत्, साधारण्यया असमानया इति विरोधः, अन्येषामेतादृशीं राजलक्ष्मीर्न
विद्यत इत्यतः सर्वोत्कृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालङ्कितम् उपगृहो देहः शरीरं
यस्य तं तादृशम् । इह साधारणाऽसाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रे
सर्वस्मिन्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता अगणिताः परिवारजनाः सेवकलोकः यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति विरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति तत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच जूड़े में खिले हुए सुगन्धित चमेले के फूलों की माला लपटी हुई थी मानों प्रातःकाल चौटी
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । आभूषणों की झलक से निखरे तामड़े (मँजे हुए ताँबे जैसे रंगवाले)
अंगों के कारण बड़े शंकर जी की नेत्र-ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रवीत हो रहा था । उसके
चारों ओर बारांगनाओं (वेद्याओं) की मण्डली बँधी हुई थी मानों सेवा करने के लिए स्वयं दिग्बध्म उसको पास
चली आयी हों । शुभ्र मणियों की पिटी हुई गच में उसके पूरे शरीर की छाया उगी हुई थी मानों पृथ्वी रूपी
बध्म ने पतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रख लिया हो । अनेक लोगों से भोगी जाने पर भी राज्यलक्ष्मी
एक विशेष ढंग से उसको शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में असंख्य लोग थे फिर भी वह

१. अङ्गरागताय ।

२. सेवासङ्गताभिरिव ।

३. संक्रान्तप्रतिबिम्बतया, संक्रान्तदेहप्रतिबिम्बतया ।

४. समालङ्कितदेहम् ।

परिवारजनसम्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने^१ स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादिताशेषद्विषदिन्धन-मग्नि^२ ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधि-ष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवैलम्, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभाव-मपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

अनन्तंति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनानि उपकरणानि सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः, शुद्धे सर्वविधसैन्यानापेक्ष्येन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशेति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं मय्यभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं स्यात्ते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसन इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निषण्णमपि धनुषि चापे निषण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुषि विजयविश्यासिनमिति यद्वा धनुःसंज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा भियाल्लादौ' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्रानि द्विषन्तो रिपव एव इन्धनानि काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति इन्धनाभावे कथं ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रबलभावेन वर्तमान इति तत्समाधानम् । शत्रुपु काष्ठवा-रोपः प्रतापे अनलत्वारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अध्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽप्यास्ये पुंस्यणौ त्रिषु चास्त्यके' । 'दर्शनं नयन-स्वप्न-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहूः दोषोऽवगुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणाश्रयमिति विरोधः, महान्तो धीर्षी बाहू यस्य तमिति परिहारः 'दोर्दोषा च भुजो बाहु'रिति धनञ्जयः । कुत्सितो निम्बितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कुपति-रेवम्भूतमपि कलत्रवल्गुं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वासीति परिहारः 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदजलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-शून्यमिति विरोधः, अयञ्च विरोधो हस्तिसादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अर्थिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्य तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदश्चक्षुषि' इति विश्वः, 'मदे रेतसि कस्तूर्यं गर्वं हर्षभदानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य तं तथाविधमपि कृष्णं मलिनं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य बाधुदेवस्य चरितमिव चरितं तं तथाविधमपि कृष्णं मलिनं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे बायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते करः पाणिर्यस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं सस्रपं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेठा था (उन सब में एक था) । अस्तस्य हाथी घोड़ों के साधनों से भरपूर होते हुए भी युद्ध में वह केवल कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में व्याप्त था । वह आसन रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शत्रुपुर्षी ईधन के युक्त जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी-बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने-वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देख कर ज्ञानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान् अवगुणी २-छम्मी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास-स्थान था, कुपति (१-भुरा पति, शठ नायक २-पृथ्वीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दान-शील होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मद रहित (निरिमानो) था, शिष्ट स्वभाव होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आवरण वाला २-भगवान् कृष्ण के समान साधु आचार वाला) था और कर-हीन होते हुए भी (१-बिना हाथ के २-बिना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रवलय-वल्गुम् । ५. अतिशुद्ध । ६. हस्तस्थितभुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्त-कुवलयवृत्त-कोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत् सभाकुट्टिममाजघान; येन सकलमेव तद् राज्ञकम् एकपदे वनकरियुथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युग-पदावलितवदनमवलिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदाभमुखमासीत् ।

(अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्यां निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रापाङ्गनाननरत-कृत-क्यायामतया यौवनापगमेऽप्यतिथिल-शरीरसन्धिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिना अनुगृहीताद्यैवोनेन शुभ्र-वाससा-विषते चक्रश्रित्येन नास्ति करः अन्यस्मै भागधेयः राजप्राङ्मद्व्याघ्रपङ्क्तिमिति याच्यते यस्य तमिति तत्सना-धानम् । 'वलिः करो भागधेयः' इति कोशः । इहाशेषजनमोग्यतामित्यादिकेषु अकरमपीत्यन्तेषु द्वादशसु श्लेषेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधाभासासलङ्कारा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्याका दूरस्थितेव चण्डालजातिव्याघ्रपसञ्चिधौ गमनं नोचितमिति द्विद्विप्रदेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वावस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्रकम्पितं रत्नवलयं मणिरचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यत्कुवलयम् उरुपलं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणोपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुतोपमा । जर्जरितो जीर्णः मुखभागः अग्रभागो यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) प्रति-बोधनार्थं स्वामिमुखीकरणार्थं सभाकुट्टिमं परिपञ्चिवद्भूमिं 'कुट्टिमोऽङ्गी विषदा भूः' इति कोशः, सकृद् एकवारं पाणिना करेण आजवान् आहूतवती । येन आघातेन सकलं समग्रमेव तद्वाजकं नृपतिसमूहः एकपदे तस्मिन्नेव क्षणे 'तत्क्षणैकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । तालः कांस्यकरतालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुध्वध्वनिना वनकरिणां वन्यहस्तिनां यूथं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिस्तस्य ध्वनिना शब्देन युगपत् एककालम्, आवलितं परावर्तितं मुखम् आननं येन एवमभूत्तम् अवनिपालमुखात् राजसु-खात् आकृष्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदभिमुखं चण्डालकन्याकायाः सममुखम् आसीत् अभवत् । आकरिमकशब्दविशेषश्चणे तदभिमुखं जनानां स्वाभाविकमेव । उपमालङ्कारश्च द्वितीयवाक्ये ।

अवनीति । अवनिपतिः राजा (शूद्रकः) अनिमिपलोचनः निमेषोन्मेषवर्जितनेत्रः तां 'चण्डालक-न्याकां दृष्ट्वा अलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य 'हे चण्डालकन्ये ! त्वं दूरात् एव शुकं दृष्ट्वा' नृपतेरलोकनस्योपगमनमज्ञातस्वलपायास्तवानुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीहार्यां द्वाररचाकारिण्या निर्दिश्यमानाम् 'इयं सा चण्डालकन्या' इति सभायां ज्ञाप्यमानाम् । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं फलोन्मत्तया येतं शिरो मूर्द्धा यस्य स तेन, रक्तराजीववत् लोहितकमलवत् नेत्रापाङ्गौ नयनप्रान्तौ यस्य स तेन । इह लुतोपमा । अववरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य भावस्तथा तथा यौवनस्य तारुण्यस्य अपगमेऽपि समासावपि अतिथिला दृढाः शरीरस्य वेदस्य सन्धयो धातूनामस्थ्यादीनाञ्च बन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिनृशंसा

वह चण्डालकन्या राजा को देख कर दूर ही पर ठिठक गयी और सभी का ध्यान अपनी ओर आकषित कराने के लिए उसने लालकमल के समान अपने कोमल हाथ में पड़े हुए फटे बाँस के डुमड़े को एकबार सभी की गत पर खड़खड़ाया, जिससे ताड़पत्तों की खड़खड़ाहट को सुनकर उसकी ओर आकृष्ट हो जानेवाले जंगली हाथियों के समान उस डंडे की खड़खड़ाहट से सभी सामन्त राजाओं की दृष्टि एक साथ ही राजा की ओर से उखड़ कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इत प्रकार उस कन्या को सभामंडप में और आगे बढ़ने से रोकती हुई प्रतीहारी ने वहाँ से उसे राजा को दिखाया । राजा भी अत्यंत टटकी नवयुवती सर्वहोदरों कन्या को एक दृक देखने लगे । उसके आगे आगों (शिष्टजनों) के समान खेत वन पहिने हुए पकी उमर का एक चण्डाल था, जिसके सिर के बाल उजळे हो गये थे, आँखों की कोरें लाल-लाल थीं, नियमित व्यायाम के कारण पुष्टीति में भी शरीर को

१. प्रबोधनार्थम् ।

२. राजन्यकम् ।

३. 'तेन वेणुलताध्वनिना' इति पाठः कश्चिद् विधत्ते ।

४. वेक्षणपाङ्गे ।

५. वेषेण ।

६. धवल ।

पुरषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाकानिर्मितमप्यन्त-
गत-शुकप्रभायायामयमानं मरकतमयमिव पञ्चरसुद्रहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतपहरण-कृत कपट-पट्टं विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना नीलकङ्कुकेनाच्छन्नश-
रीराम्, उपरि रक्ताञ्चुक विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्त-दन्तपत्रभाषयलितकपोल-मण्डलाम् च्यादिन्दुकिरणच्छुरित-सुखीमिव

नातिक्ररा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आयेवेशः सम्भवेपथ्यं येन स तेन,
शुभ्रवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलेति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन,
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सा बाढानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डको' इति कोशः । कनक-
शलाकाः सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपणिः प्रभया
कान्त्या श्यामायमानं श्यामवर्णनिवावलोभ्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव
पञ्चरं पञ्चिरचणस्थणम् उद्ग्रहता धारयता, केनचित् चण्डालदारकेण अन्यजपुत्रेण । इह श्यामायमान-
मिति वयङ्गोपमा, मरकतमयमिवेति क्रियोपेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अदुरेति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यद् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौ कृतौ विहितः
कपटो ध्याजपूर्णः पट्टः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहिनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

‘उपपत्ति प्रलयञ्चैव मृतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च वाच्यो भगवानिति ॥’

इत्युक्तलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादृश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वतीमिवेति क्रियोपेक्षा ।

पुरा कीरसागरमन्थनाभिःसुतममृतं दैत्या दैवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तस्मिन्निषयात्मनो मोहिनीस्वरूपं धत्वा तान् प्रतारयन् दैवेभ्यस्तदमृतं ददाधिति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुत्तलिकांमिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वज्ञात्युपेक्षणाय जात्युपेक्षा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकङ्कुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्ताञ्चुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं सुखाच्छादनं यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्राप्तः सन्ध्याकालीन आतपः
सूर्यकिरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिममूर्तिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गालङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लक्षं यत् दन्तपत्रं कर्णभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशो यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यम् उद्यम् प्राप्नुवन् य इन्दुश्चन्द्र-
जोडौ अमी तक कसी हुई थीं तथा चांडाल होते हुए भी उसको आकृति में उतनी कटोरता नहीं थीं । उसके पीछे
एक चांडाल बालक था जिसके उलझे हुए बालों में कहीं-कहीं कोंबे के पंख लगे हुए थे । वह अपने हाथ में
सोने की तीलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रंग के सुगंध की झलक से
मरकत मणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का सौँवला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी
मोहिनी रूप से मिलता-जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुए अमृत के बड़े की
लोडाने के लिए धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर
की गोंठों तक नीले कलंकु (जामा) से और सिर लाल रेशमी ओढ़नी के बूँद से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी
प्रतीत हो रही थी मानों नीले कमलों की बनावटी मृत्ति पर डूबती हुई धूप लोट रही हो । उसके दाढ़िने कान
में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके सौँवले मुख के दाढ़िने कपोल-मंडल को अपनी श्वेत आभा से
चमका रहा था जिससे वह पूर्वं भाग में निकलते हुए चन्द्रमंडल को धारण करनेवाली चाँदीनी रात के

१. कपटविलासिनी, ...वेषस्य । २. सञ्चारिणीमिन्द्र । ३. ...पुत्रिकामिव । ४. युक्तावलम्बिनी ।
५. मुक्त । ६. उषदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलितामिव श्रियम्, कुपित-हर-हुताशने-दह्यमान-मदन-धूम-मलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मद-हलि-हलाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिबहुल-पिण्डालक्तक-रस-राग-पल्लवित-

स्तस्य किरणैः रश्मिभिः छरितम् अन्धकारनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखम् आद्यभागः आनन्दश्च यस्याः सा तां तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपत्रचन्द्रयोश्च तुल्यत्वं प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिलेति । आकपिलया ईपत्पीतरक्तया गोरोचनाया गोपितेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अत एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पश्चाद्गृहीतः किरा तवेशो भित्तिनेपथ्यं यया सैन्यभूतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतास्त्रप्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, वराहरूपेण तं हन्तुं यान्तं मूकदानवं मारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि शिव-मनुयायविति महाभारतीया कथा । तदाधारेणैयमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य विष्णोः देहप्रभा शरीरकान्तिः तथा श्यामलितां श्यामास्यं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्यकयोः साम्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वीयगौरकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामलगुणा-दानात् तदगुणालङ्कारः, अनयोर्लङ्काभिभावेन सङ्करः ।

कुपित इति । कुपितः धैर्यभङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः सङ्करः तस्य हुताशनेन तृतीयलोचन-वह्निना दह्यमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिन्यमुपगतां रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविधधूमेन मलिनीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धकथनाद्वि-शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्पष्टवेत्यनयोर्मिथः अङ्गलङ्काभिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल तारकासुरवधाद्योद्यता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुद्भूतः कार्तिकेयोऽस्य निहन्ता नान्य-इति विधाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युच्यते, ततः श्रुत्वा तत्र कस्य साफल्यम्भवेदिति वितर्कयन्तो मदनं नियुक्तवन्तः । देवगणानुरोधेन मदनोऽपि पार्वतीसमक्षं सम्मोहनाख्येन महेधरस्य धैर्यमपहरन् तदीय-भाललोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलालङ्कारिणो हलिनो बलभद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्माद् भयेन त्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः

पुरा मद्यपानगर्वितो बलभद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहूतवान् यदा हि नागतवती तदा हलाग्रेण तामाचर्ष सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिबहुलेति । अतिबहुलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकरसः पिण्डीभूतालक्तकद्रवस्तस्य रागेण लौहि-त्येन पल्लविते अभिनवकिसलयवदाचरितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा तां तादृशीम्, अत एव अचिरमृदितस्य तत्कालच्छिन्नकण्ठस्य मंहिषासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो राक्षसस्य रुधिरेण शोणितेन रक्तौ रक्तवर्णौ चरणौ पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रुधिररक्तपद्मयोरर्थस्य

समान प्रतीत हो रही थी । उसके ललाट पर गोरोचना का पीला टीका तीसरे नेत्र की शोभा दे रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो भगवान् शंकर के किरात-वेश धारण करने के समय किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, अथवा अपने हृदय में स्थित भगवान् नारायण के शरीर की श्यामली झलक से सौंवली बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो अथवा मुक्त शंकर की नेत्र ज्वाला में जलते हुए काम के धुँएँ से काली पड़ी हुई सुन्दरी रति हो अथवा नक्षत्रों में चूर भगवान् बलराम के हल से खींचे जाने के भय से भागी हुई कृष्णप्रिया कालिन्दी हो ! अत्यन्त गाढ़े आलते से रंगे हुए नरें कोपलों के

१. ईशानरञ्जनाचरित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित । २. श्यामलिता । ३. उन्मत्त ।
४. हलापकर्षणप्रपलायिता । ५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम्, अचिर-मुदित-महिषासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिता-
कुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जित-
शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
मालिङ्गितदेहाम्, अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

श्रवणमाश्रेणैव पुनरुक्तवद्वगमाद्रिनाकारपद्गतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोलङ्कारः, उपमा च अन्योरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लब्धवरं महिषासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्या स्वयमाभिर्व्यूयासिना कर्त्तव्या-
मासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णा या अञ्जल्यः करशालाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
लितः श्वेतरक्तीकृतः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, नखमयूखाः पुनर्भवरश्मयो यस्यास्ताम्, तथा अति-
कठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिमयवदभुवः स्पर्शं संश्लेषम् असहमानास्य अचममाणास्य अति-
शुदुलचरणवादिनि भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवभङ्गान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽङ्गी
किसलयस्य' इत्यमरः, निधायैव स्थापयित्वेव सञ्चरन्तीं गच्छन्तीम्, एवं सति पादव्यथान् भवेदित्या-
शयः । इह निधायैवेति क्रियोप्रेक्षणाक्रियोपेक्षालङ्कारः । तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
खण्डसादृश्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईपत्पीतरक्तेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
ऊर्ध्वगामिना नूपुरमणीनां हंसकरत्नानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रञ्जितशरीरतया शोभितदेहतया
हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्याद्विधायािना, अत एव प्रजापतिं सृष्टिविधातारं ब्रह्माणस्य अग्रमा-
णीकुर्वता 'स्वमेवंविधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्यजजातिमेव कृतवान् तद्दहेमेनां शुद्धां करोमि'
इत्यभिमिश्रितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्यथाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्यजल्येनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, अलिङ्गित-
देहाम् आश्लेषितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पैठीनसिखच-
नम्—'सर्वमग्नौ प्रतप्तं शुध्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावह्वयोः परस्परसङ्गुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
इत्युपमा उपेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चान्योरङ्गाङ्गिभावासङ्करालङ्कारः ।

अनहेति । अनङ्गस्य कामस्य 'कन्दर्पो दुर्पकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
शृङ्गि या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितमाला तद्गदाचरता कामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा-
दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः, रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः, सैव लतावल्ली तस्या
आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वल्पजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमालालमावापः' इत्यमरः,
तत्स्वरूपेण रसनादाज्ञा कटिमेललावन्धनरज्ज्वा परिगतं समन्ताद् व्याप्तं जवनस्थलं कटिपुरोभागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिषासुर के रक्त में सने हुए चरणों-
वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी लालिमा से नखों की गुलाबी रंग का बना
देनेवाली उसके चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सदन न कर पाने से वह उस पर पलकों
की धिक्कारी हुई चल रही हो । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
से इस प्रकार लपेट लिया था मानों ब्रह्मा के विधान की मिटा कर उसके रूप मात्र पर लक्ष्मणे हुए अग्निदेव ने
उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
अगले माग में सचाई से मोतियों से गुथी हुई एकलड़ी करघनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

१. प्रभाजालकेनाञ्जुरित*** २. रूप एव पक्षपातिना ।

मेखलादाम्नां परिगतजघनस्थलाम्, अतिस्थूल-मुक्ताफल-घटितेन शुचिर्ना हारेण गङ्गास्रो-
तसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शरदमिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनानाम्, प्रावृष-
मिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावर्तसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणा-भरण-भूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,^१
अरण्यभूमिमिव अक्षत-रूपसम्पन्नाम्, दिव्ययोषितामिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहि-

सा तां तादृशीम्, 'कठ्याः ह्रीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । इह रोमराजौ लतास्वारोपः रसनादासि आल-
वालस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः कथङ्कतोपमया सङ्कीर्णः ।

अतिस्थूलेति । अतिस्थूलानि अतिबृहन्ति यानि मुक्ताफलानि मोक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना श्वेतवर्णेन हारेण चतुःपटिलतेन 'चतुःपटिलतो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीशङ्कया चण्डालकन्यकायाः
श्यामत्वात् ययुनाभ्रान्या गङ्गास्रोतसेव जाह्नवीप्रवाहेणैव, कृतः कण्ठग्रहो गलसंश्लेषः समीपाश्रयश्च
यस्यास्तां तादृशीम् । इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीभ्रमाद् आतिमानलङ्कारः, हारे
गङ्गाप्रवाहोऽखण्डाद् द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गल्लभावेन सङ्कारात् सङ्कारालङ्कारः ।

शरदमिवेति । विकसिते विस्फारिते पुण्डरीके सितारम्भोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं सितारम्भोजम्' इत्य-
मरः, लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव चनाख्यमिव तत्र पक्षे विकसितानि प्रस्फुटितानि
पुण्डरीकाणि लोचनानि चक्षूरीव यस्यास्तां तादृशीम् ।

प्रावृषमिति । प्रावृषं वर्षासमयमिव, चनाः साग्नाः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जालानि समूहा
यस्यास्ताम्, प्रावृष्टपक्षे तु—चना मेघाः केशजालानि यस्यां ताम् ।

मलयमिति । मलयस्य तदाख्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः किसलयानि तेषा-
मवर्तसां भूषणानि यस्यास्ताम्, पक्षे—चन्दनपल्लवास्त एव अवर्तसां मोक्षरो यस्यास्ताम् ।

नक्षत्रमिति । नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रेर्विचित्रप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पक्षे—चित्रश्रवणाभरणीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम् ।

श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रियस्याः
सा ताव, पक्षे—हस्ते करे स्थितं यत्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम् ।

मूर्च्छामिति । मूर्च्छां मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यातिशयेन हृदयाकर्षिणीम्, पक्षे—चेतनालोप-
करणेन मनोवृत्तिभ्रंशिनीम् ।

अरण्यमिति । अरण्यभूमिं काननभुवमिव 'अटव्यरथं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, अक्षतं
केनाऽन्यसम्भुक्तं यद् रूपं लाघव्यं तेन सम्पन्नां संयुक्ताम्, पक्षे—अक्षतरुभिः रुद्राचटुचैः यद्वा विभीतक-
वृक्षैः उपसम्पर्शां संयुक्ताम् 'रुद्राक्षै रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि' इति हेमः ।

दिव्येति । दिव्या स्वर्गलोकसम्बन्धिनी या योषिव स्त्री तामिव, अकुलीनाम् अन्यजन्मास्त्रीचकुलोप-

हाथी के मस्तक की नक्षत्र-माला हो अथवा नामि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली रूपी लता के चारों ओर
घिरा हुई बगरी हो । उसके गले में बड़े-बड़े मोतियों की माला इस प्रकार पड़ी हुई थी मानों उसे अम-वश
ययुना समस्त कर गंगा हो उसके गले से झिड़ गयी हो । इसकी बड़ी-बड़ी आँखें श्वेत कमलों के समान प्रफुल्लित थीं
जिससे वह शरदऋतु के समान प्रतीत हो रही थी । वह बने काले बालों से घिरा हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानों
बादलों से घिरा हुई वर्षा ऋतु हो । वह चंद्र के पल्लवों के आभूषणों से सजी हुई थी मानों चंद्रनों के बनों से
ढकी हुई मलयाचल की मेखला (मध्यभाग) हो । कानों में कई रंगों के जड़ाऊ कर्णभूषण पहिने के कारण वह
चित्रा, श्रवण और भरणी से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी । उसके हाथों में कमल इस
प्रकार उसकी शोभा बढ़ा रहा था मानों हाथों में नीला कमल लिए हुए स्वयम् लक्ष्मी ही उपस्थित हो । उसके
रूप को देख कर दर्शकों का मन मुग्धित हो जाता था, जिससे वह मूर्तिमती मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही
थी । वह अयुक्त सौन्दर्य से लगीपूरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ अभी तक कोई भी न पहुँच सका
हो । जैसे देव कन्याएँ इस लोक को छिप अकुलीन (स्वर्गीय) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक के कुलीन

१. रसनादाम्ना परिकतजघनानाम् । २. शुचिहारेण । ३. मनोहराण । ४. कापि 'अक्षत' पदं
न विधत्ते । कचिच्च अन्याक्षतवद्वशोभिरूपाम् इति पाठो विधत्ते ।

णीम्, अरस्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अजातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव सुष्ठिप्राह्ममध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरपरुद्धयौवनानाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श / दृष्ट्वा च तं समुपजातं विस्मयस्याभून्मनसि

ज्ञाम्, पचे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्,
पृथिवीतलरूपानिविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कासुकानां नेत्राकर्षिणीम्,
पचे—अचिरंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोचिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः,
दूषितां निन्दिताम्, पचे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपच गजे' इति मे० ।
अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम्—

दिवाकीर्त्तिसुदृक्याञ्च पतितं सुतिकां तथा । शवं तस्मैपृष्ठिनञ्चैव स्पृष्ट्वा खानेन शुद्धयति ॥
इति मनुवचनादस्यजस्पर्शं ज्ञानप्रतिपादनादित्याशयः । पचे तु—स्पर्शस्त्वस्मिन्निद्रयप्राज्ञो गुणत्वेन
वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्यत
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलालोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पचे आकुर्यभावेन तत्संस्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।
मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितब्राह्मणस्वादिर्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शुद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
इति मनुवक्तृवादन्याजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पचे—न विद्यते जातिमालती यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाती वसन्ते' इत्यादिसाहित्यवर्णनदिशा वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनप्रसिद्धम् ।
'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्यमनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुसुमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा लता तामिव, सुष्ठिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलानुषः, प्राज्ञो महीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यप्रदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यान्यन्तकाशर्यम् प्रत्याच्यते ।

यक्षाधिपति । यक्षाधिपस्य गुल्लकेश्वरस्य कुबेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीः सम्पत् तामिव, अलकेश्वर्णकुन्तलैः
उन्नासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पचे—अलकायां तन्नामिकायां पुण्याम् उन्नासते या सा ताम् ।
इह 'शरदमिव' इत्याशयः 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । केचित्तु स्लेषोपमां
प्रतिपादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं ब्रीहम् उपाकृढम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सज्जातयौवनानि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लाघव्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जातः उत्पन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य

लोगों के अयोग्य थी । वह नौद के समान भौलों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जंगल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार मीलों के कुल में जन्म लेने से वह भी दूषित थी । वह अस्पृश्य
थी मानों स्पर्शरहित निराकार की सृष्टि हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में
लिखी हुई सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेरी के फूलों से रहित)
होती है उसी प्रकार वह भी अजाति (होन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिम् । २. उपाकृढ*** । ३. अनिमेष*** । ४. कापि 'दृष्ट्वा च ताम्' इति पाठो
नोपलभ्यते । ५. जात*** ।

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्थाने रूप-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोपह-
सिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-मुखे कृतं कुले जन्म ।

मन्ने च ‘मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेत्यमुपादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथ-
मियमक्षिप्तता लावण्यस्य । नहि’ करतल-स्पर्श-क्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा धिक्विधातारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातिर्न
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-मुरता रमणीयाऽप्युद्वेजयति” इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः, मनसि चित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पन्ना । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वितर्कं ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ब्रह्मणः अस्थाने अपात्रे
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्य निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अथ स्पष्टीकरोति—‘आहोत्यादिना ।
नामेति मृदुलात्मन्यग्रे । यदि त्रासरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अशेषा समग्रा रूपसम्पत्
सौन्दर्यसमृद्धिः यथा सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तर्हि) किमर्थं किञ्चिन्मत्तम्,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगमुखे संश्लेषसुरतमुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्यजवन्धो जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमासीद्
यथेयं सुन्दरी स्पष्टमुपभोगवतुं च शक्येत ।

राजा एवं विस्मय निश्चिनोति—मन्ये इति । अत्राहमित्यभ्याहार्यः मातङ्गजातेः चाण्डालगोत्रस्य
‘मातङ्गः श्वपके गज’ इति मेदिनी ‘जातिरलुन्दसि सामान्ये मालस्थां गोत्रजन्मनो’ इति विश्वः, ‘जातिः
ही गोत्रजन्मनो’ इति मेदिनी च, स्पर्शेन संश्लेषेण (जनिताः यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यद्वयं त्रासः
तस्मात्, अस्पृशता अस्या देहस्पर्शसंकुर्वता प्रजापतिना ब्रह्मणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
च्यादिसप्तपिण्डमन्मनःसङ्करूपमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उच्चवैपरीत्ये
स्पर्शयोग्यत्वे सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अक्षिप्तता अततता कथं स्थात् ? कथ-
मपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न होत्यादिना । करतलस्पर्शक्लेशितानां पाणितलसंश्लेषमर्हि तानाम्
अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्यात् ।

तवथेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वात्पन्तमनोहराकृतयोः संयोगश्च
एकत्र सम्बन्धं कर्तुं शीलं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ब्रह्माणं धिक् निन्दामि ‘धिक् धिक्’
इति पाठे अत्यधिकं निन्दामीत्यर्थः, येन असदृशसंबन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलक्ष्मीरिव सततं निरन्तरं
गिन्दितं धर्मसाक्षाद्भिर्बुद्ध्युत्प्लितं सुरतसम्भोगो यस्यां सा, पद्मे—सततम् अजस्रं निन्दिता तिरस्कृता

धनुष को लचीली डंडो के समान सुष्ठो में आने योग्य थी । वह अपनी अलको से ऐसी शोभित हो रही थी मानों
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली अगवान कुबेर की राज्यलक्ष्मी हो ।

उसे देख कर राजा चकित हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—कितने आश्चर्य की बात है कि
ऐसे अशोच्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया ही क्यों ? और यदि अपनी
सुन्दरता से सम्पूर्ण सौन्दर्य की खिछी उड़ानेवाली इस सौन्दर्य मूर्ति कन्या की रचना ही की तो इसे ऐसी जाति
में क्यों उत्पन्न कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात ही क्या छूने योग्य भी न रह गयी !

मैं तो समझता हूँ कि चाण्डाल-जाति के स्पर्श दोष से भयभीत होकर इसके निर्माण-काल में ही विधाता
स्वयम् इसके छूने में दिक्कत उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसकी सुन्दरता
कदापि इतनी अच्छी न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अंगों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे संभव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता के हाथों की रचना इस
प्रकार सर्वथा दोष मुक्त होती ही नहीं (विभि प्रपञ्च गुण अगुण साना) अतः वह निश्चय ही उसकी
मानसी सृष्टि है ।

१. सौन्दर्य...रूपनिष्पादनप्रयत्नः ।

२. अस्या जन्म ।

३. मनसोत्पादिता ।

४. तथाहि ।

५. धिक्विग् विधातारम् ।

६. मनोहरा... ।

७. क्रूरजातिना ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भनितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्चरगत-मेवं किञ्चिदुपसृत्य राजे न्यवेदयदब्रवीच्च—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थि, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथात्नापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकौख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवसमूहो यथा सा, एवमभूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया वृत्तिसान्त्वजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यसुरपादयति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईषत् अल्पम् अवगलितौ अद्यःप्रसूतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसौ किसलयभूषणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालद्वारिका प्रगल्भनितेव सम्प्रत्यप्राप्त्यौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा विधराजसमायामपि त्रपाद्यभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नवद्भूषिस्तत्र उपविष्टायां चर्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, स अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुङ्गवः, पञ्च-रगतमेव पञ्चरक्षणस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्येत्यर्थः, तं विहङ्गमं पङ्क्तिं शुक्लं कौरम् आह्वय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राजे भूपतये न्यवेदयत् उपहृतवान् अग्रवीत् अग्रादीत्येत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथ-मान्ताति शुक्लविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां षडङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽ-भिव्येधो येन सः, राजनीतिप्रयोगे कामन्दक्युक्तशिष्यायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः, पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुत्यः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता दोहः । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधये प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना सातङ्गी सरसामृता मधुरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शार्ङ्गरेखी कला कलरवा माला विशाला जया मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥’ इति ।

काव्यम् अदोषत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सासुद्धिकादीनाम् (तथा) अपरिमितानाम् अगणितानाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानां च अध्येता पाठकः, कर्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी बेमेल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है ! चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सवैया अयोग्य यह सौन्दर्य प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानों निरन्तर देव-वृत्तियों को निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तहलन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट स्त्री के समान झुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछकुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों की फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को सुनाने में बड़ा ही निपुण है, संपीत की श्रुतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की असंख्य सूक्तियाँ इसे कण्ठ

१. विहङ्गमादाय, विहङ्गमं शुकमादाय । २. गतं किञ्चित्, ३. नाटकासायिकाख्यानकम् ।

स्वयञ्च कर्त्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकैलह-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्वरत्नानाञ्च उदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्स्नमादायाम्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमास्मीर्यः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसार्वपससार ।

अपसृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नम्य दक्षिणं चरणमतिरूप-वर्णं -स्वर-प्रस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्थमिमां पपाठ—

हासोऽप्येषां नियवचनैर्हसनं तस्य आलापेषु रसबोधकप्रयोगेषु पेशलः दक्षः । वीणा, वेणुः सुगिरमः, मुरजम् आनन्दम्, आदिपदाद्वादनं कांश्चितादि परामृश्यते, एतेषाम् असमः निरूपमः अद्वितीय इत्यर्थः, श्रोता आकर्णेन तारतम्यगुणदोषविवेचक इत्यर्थः नृत्तं ताडलयाश्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयुज्यमानस्य दृश्यस्वावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेखकलायां प्रवीणो निपुणः । द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिभा युत इत्यर्थः । प्रणयकलेन स्नेहविषयकविवादेन कुपितानां क्रोधं प्रसन्नानां कामिनीनां प्रसन्नानां प्रसादनां पापेषु सामन्तानामितभूतप्रपञ्चेषु चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजातीयाः तुरगाः ब्राह्महोत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः, स्त्रियाः पश्चिन्मादयः तासां लक्षणेषु समुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः । सकलभूतल समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अत्युत्कृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैशम्पायनेतिसंज्ञकः शुकः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तुनाम् उदधिः सागर इव देवो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मन्त्रि विचार्य, अस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य पशुः दुहिता एषा कम्यका एनं शुकम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवच्चरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुकः आस्मीयो ग्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वोक्तम् उक्त्वा अभिधाय नरपतेः राज्ञः (शुद्धकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्जरं पश्चिच्छेदयामास, असौ पुनः अपससार दूरीभूतवान् ।

अपसृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपसृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः पश्चिराजः राज्ञः शुद्धकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् सन्ध्येतरं चरणं पादम् उन्नम्य उचोत्थ । इत्यते हि लोके ब्राह्मणा आसीर्वादिप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमेव पुण्डरीकनामा ब्राह्मण आसीदिति तस्मत्संस्कारानुसारेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानम् एकस्यैव करचरणो-भयरूपत्वं पश्चिणामिति नासङ्गतिः । अतिरूपः सुव्यक्ताः, वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयः तेषां संस्काराः परिपाकाः व्याकरणशुद्धिरितियावत् यस्यां सा तथा तथा । एतेनाम्यशुकाद्यपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । एवमभूतया गिरा वाचा राजानमुद्दश्य नृपं निमिचीकृत्य कृतजयशब्दः विहित 'जय' इति

है और यह उनको रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भा है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाजों के सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाव रखनेवाला भी है । यह चित्र भी बनाना जानता है और जूना खेळने में तो पट्ट ही है । प्रेम-व्यापार में स्त्री हुई मांनिधियों को मना कर प्रसन्न कर देने के उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहीं तक इसकी विशेषताएँ निवेदन करें, यह हाथी, घोड़ों, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच यह पृथ्वी का एक विशिष्ट रत्न है और श्रोतान ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करनेवाले एकमात्र उचित स्थान हैं इसलिए ये रत्न भी की यह पुत्री इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कुरा करें ।' यह कह कर उसने पिंडदा राजा के सामने रत्न दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पश्चिराज ने अपना मुँह राजा की ओर कर लिया, दाहिने पैर को उठा लिया, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में सुलझी हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा को लक्ष्य करके यह आवां छन्द सुनाया ।

१. मुरजादीनाम् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीजन । ५. सर्वरत्नानामुदधिरिव । ६. आत्मायत्तः । ७. पञ्जरमससार । ८. तस्मिन् विहङ्गमनः । ९. उन्नम्य । १०. वर्णसंस्कारा ।

{ 'स्तनयुगमशुक्लात् समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥'

राजा तु तां श्रुत्वा सञ्चार्य-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्घ्यहेमासनोप-
विष्टम् अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिर्वैयसमप्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधान-
ममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावद्विदेव महर्द्धाश्रय्यम्, यदर्थमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागमभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

शब्दः, इमाम् अग्रे प्रतिपाद्यमानासु, आर्याम् आर्यासंज्ञकछन्दोबद्धं वाक्यम्, पपाठ पठितवान्-स्तनेति ।
अश्रुमिलोच्चनजलैः स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य, समीप-
वर्त्ति अत्यन्तसन्नहितस्थायि तथा विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकमाला यस्मात्तत्
भवतस्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुवर्जितानां स्तनयुगं कुचयुगं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव । अन्योऽपि यो
व्रती स कालत्रये स्नाति होमाग्निसमीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवाससञ्च करोति । अत्र विमुक्ताहार-
मिति सभङ्गश्लेषः । हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्ग केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमानिनी क्रियोपमेका चेति समु-
दिते संसृष्टिरलङ्कारः । आर्यां चात्र छन्दः ।

रजेति । राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वा निश्चयः सञ्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथास्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थायि, अतिमहार्घ्यं अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम्, अमरगुरुहृत्स्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था यस्य तम्, वृद्ध-
मित्यर्थः, अग्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये
प्रधानं मुख्यम् ‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवमभूत्तम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अबोचत् ।

श्रुतेति । भवद्भिरुपमाभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुक्रस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता श्रुता आकर्णिता किमिति काका व्यज्यते, तथा च श्रुता किसित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वराविषये मधुरता माधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् हृदमेव प्रत्यङ्गतमेव महर्द्धाश्रय्यं अकिन्तु-
हलम्, यदर्थं शुक्रः असङ्कीर्णः मिथो वैलङ्घ्येन श्रयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम्
अभिव्यक्तः स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरण-
शुद्धिश्च एतेषां योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अतिपति-
स्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्णप्रवि-
भागाम्’ ‘अतिस्फुटाक्षराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्वैर्ण तालव्यङ्ग्यकारदन्त्यसकारादीनामुच्चा-
रणमेव उच्यते उत्तरेण तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यते इति स्पष्टं भेदः ।

‘आपको शत्रु-स्त्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँदुओं में खान करते हुए हृदय की शोकाग्नि के पास
स्थित होकर हार रूपी आहार का परि त्याग करके किसी साधना में लगे हुए से प्रतीत होते हैं ।’

राजा इस छन्द की सुनकर आश्चर्य-पूर्ण आनन्द में मग्न हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त
बहुमूल्य सोने के आसन पर बैठे हुए देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण
प्रधानामात्य कुमारपालित से कहा—

आपने इस पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी? पहले तो यही महान्
आश्चर्य है कि यह अपने कंठ से अलग-अलग व्यक्त होनेवाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
में सुलझी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलंकारादि विशेष गुणों से भरी-पूरी अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उस पर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत कार्यों में शिष्ट

१. ताम्, यर्मा श्रुत्वा । २. जातम् । ३. महार्द्धासनोपविष्टम्, अतिमहार्द्धहेमासनोपविष्टम् । ४. अतिप-
रिणतवयसम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महाश्रय्यम् । ७. असङ्कीर्ण ।
८. स्वसंयोगविशेषयुक्ताम्, स्वरसंयोगम् ।

योगां विशेषयुक्तम् अतिर्परिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुःस्येव संस्कारवती बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि-अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिण-चरणोनेचाचार्यं जयशब्दमिष्यमाख्यां मासुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च अथाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञा-मात्र-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु महश्चित्रम् !

इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किञ्चित्स्मितवदनो नृपमवादीत्—‘देवं ! किमत्र चित्रम् । एते हि शुक्रशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुताः’ वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्रार्थं न्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रत्ययेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिर्परिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्रयमित्यर्थः । किं तदित्युपपादयति—अभिमतैति । अभिमतविषये उपादेयैर्धै तिरश्चोऽपि तिर्यग्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्यैव मानवस्यैव संस्कारवती तत्-वर्धयितुमासुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथं प्रवर्तन्तम् । एवं कथं ज्ञात-मित्युपपादयति । तथाहोत्वादिना । समुत्क्षिप्त उल्थापितः दक्षिणचरणः सत्येतरपादो येन स तेन अनेन शुक्लेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिधाय ह्यं पूर्वप्रतिपादितार्थां मासुद्दिश्य मामभिलक्ष्य परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथास्थायतेति क्रियाविशेषणम्, गीता उच्चारिता । एवञ्च आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वन्ते तथैवायमपि प्राक्तनवासनावशेन जयशब्दाभिधान-काले दक्षिणपादमुत्थापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवायं स्तुन्दसाभिहितमिति सैषा बुद्धिपूर्वाप्रवृत्तिरित्यतः परं किमाश्रयमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्ययेन पक्षिणः खगाः पशवो मृगाद्याः भयम् अतिष्ठकारणबोधः आहारो भोजनं बुद्धिवृत्तुपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा बाह्येन्द्रियशमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्केवलमेवावबुद्धयन्ते नास्तिरिक्तम्, इदन्तु तद्विलक्षणज्ञातृन् महश्चित्रम् अस्याश्रयम् ।

नृत्येति । इत्युक्तवति इतिकथितवति भूभुजि नृपे कुमारपालितः एतन्नामकः पूर्वोक्तसचिवः किञ्चित्स्मितवदनः ईषद्धास्यमुखः अवादीत् अवाचत् । आश्रयशङ्कां निराकरोति—किमत्रेति । अत्र अस्मिन्निवसे किं चित्रमाश्रयम्, हि यतः एते शुकाः कीरपदवाच्या विख्याताः सारिकाः पीतचरणा एतन्मभृतय एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितां वाचं वाणीम् उच्चारयन्ति उद्गिरन्ति, इति पूर्वोक्तं देवेन स्वाभिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे उपात्तस्य गृहीतरस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि अनुवृत्त्या वा अथवा पुरुष-प्रत्ययेन परिपालकजनपाठनायुद्योगेन वा संस्कारे शुकादीनां वासनायाम् अतिशयेन दार्व्यम् उपजायते

मनुष्य के समान बुद्धिपूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी इसने दाहिना पैर उठाकर जय-शब्द का उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आर्षा छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्षी प्रायः भय आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र का ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इनके अतिरिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु इसे तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो महान आश्रय की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालित ने कुछ मुस्कराते हुए कहा—देव ! इसमें आश्रय ही क्या है । यह तो श्रीमान को ज्ञात ही है कि पक्षियों में तोता मैना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो अपनी हुई बातों को ठीक-ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव अथवा इस जन्म में किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो इसमें कोई विशेष आश्रय की बात नहीं । इसमें अतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि अत्यन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही इन

१. यदयमति, यदयमति परिस्फुटम् । २. पुनर्यदियम् । ३. संस्कारवतः । ४. वाक्प्रवृत्तिः । ५. एतेन । ६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरम् । ७. ‘निद्रामात्र’ इत्येव पाठः कापि विद्यते । ८. वदनोऽवादीत् । ९. ‘देव’ इति कश्चिन्निरस्त । १०. विहङ्गम् । ११. यथाश्रुतं । १२. तत्राप्यन्यजन्म । १३. अन्यत् । १४. अतिपरिस्फुटाभिधाना ।

वागासीत्, अग्निशापास्वस्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्, नाडिका-
च्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादानुसारी मध्याह्न-शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समास-
न्नस्नानसमये विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

१५ अथ चलाति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिविश्रम्य अस्वैवविधो-
च्चारणं नातीवाश्रय्यम् अन्यच्च हेतुवन्तरञ्चास्ति पृतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-
मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पृष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवमृता वाग् वचनम् आसीत्, तु
किन्तु अग्निशापात् अस्फुटः अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां
गजानां च जिह्वायाः रसनायाः परिवृत्तिः वेपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाग्यवशादयं
शुक्रस्तच्छुपमतिक्रम्य स्पृष्टाच्चरमुच्चारयतीति नाश्रय्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ताः । प्रजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कांतिकेयो भविता
स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं सागंयित्वा तस्युत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । अग्निं गमेयन्तः सुराः
क्वाऽपि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य काश्चिर्विद्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अश्वत्थवृक्षेऽ-
न्तर्हितोऽग्निः'रित्युक्तवान् । अथाग्निस्ततो निर्गम्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्यवा पुनः शमीगर्भे
प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः शुक्रः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्निः'रित्युवाच । ततस्ततोऽप्यग्निर्निष्क्रम्य 'त्वं
वाग्निहीनो भव' इति तं शपाप इति महाभारतीयत्रय कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामात्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भाग्यवश्येव,
अग्निशिखाराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य अकाशस्य मध्यं मध्य-
भागम् आरूढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका समाभङ्गघटिका तस्याः छेदे समेतौ तत्समय
इत्यर्थः, प्रहतः कर्तलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिरस्तस्य नादः
शब्दस्तमसुस्तुमनुगतं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नद्योतकजलजशब्दः उदतिष्ठत् उत्पन्नोऽ-
भूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निशम्य, समासन्नः समीपवर्ती खानसमयः आप्णवकालः यस्य सः, विस-
र्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् समास्थानात्
उत्तस्थौ उदितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपतौ राजनि शूद्रके चलति सभाभवनाप्रस्थातुमारभमाणे सति
उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः
सम्पदः सम्मर्दं आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पञ्चयन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-
सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-
भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेवैः पाटिताशिख्या अनेकपटाः

पशु-पक्षिभ्यो मी भौ वणौ का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वणो विषयान थी । इन तीनों की वणो से
वणों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई है और हाथियों की जीभ उलट कर कंठ की
ओर घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल ही रही थी कि मध्याह्नाश में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की
सूचना देते हुए बड़ी की समाप्ति पर बजनेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शंख बज उठा ।
उसे सुनकर खान की बैठा अति निरुत जान सभी सामन्त राजाओं की विदा करके राजा स्वयं सभा-मण्डप
से उठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में
खलबली सी मन गयी । अत्यन्त श्रुत के से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरों (वाजून्दों) में बनी हुई
मछलियों की नोकों से बहुतों के कपड़े फट गए, आपत की धक्का-धुक्की से उनके गलों के द्वार झूलने से लगे,

१. अग्निशापादपरि... २. शारिकाणाञ्च । ३. मध्यमध्यारूढ । ४. चासन्न ।

पाटितानकैपटानाम्, आक्षेप-दोलायमान-कण्ठदात्राम्, अंसस्थलोहसित-कुङ्कुम-पटवास-धूलिपटल-पिञ्जरीकृत-निशाम्, आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अद्भुत-लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्बमानगण्डस्थलानाम्, गमन-प्रणामै-लालसानाम्, अहमहमिकश-वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम्, उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सम्भ्रमो महीपतीनाम् ।

इतश्चेतश्च निषपत्तन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधु-पानै-मत्त-जरकलहंल-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविला-सिनीजनस्य सञ्चारतो जघनस्थलार्स्फालनरसित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गमल्लुग्नमितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परसरीरसञ्चलनेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठ-दामानि कण्ठद्वारा येषां तेषाम् । अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उल्लसितानि उथितानि यानि कुङ्कुमानि केसरणि पटवासः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं परागसमुदायः तेन पिञ्जरीकृताः पीतरक्रीकृता दिश आमाः यैस्तेषाम्, सा समन्तात् लोलाश्चञ्चलाः ये मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखराः शिरो-भूषणानि तद्वृत्तिरुत्पत्तन्त उड्डयमानाः अलिकदंश अमरयूया येषां तेषाम्, अर्धावलम्बिभिः अर्ध-प्रदेशालैः कर्णस्थलेः श्रवणस्थितकमलैः सुख्यमानानि मस्तकमनान् स्पृश्यमानानि गण्डस्थलानि कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः प्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालसानाम् अतिस्पृहाणाम् 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् यः परस्परं भवत्यहङ्कारः' इत्य-सरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्वय-स्तुक्त एव ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभामण्डपं सर्वतः परितः तदा तस्मिन् काले लुभितमिव लोभमुपगतमिव अभवदध्वनिति वक्ष्यमाणक्रिया सम्बन्धः । अत्र च तृतीयान्तं पदं लुभितमित्यस्य करणश्च, पद्यध्वनञ्च तत्करणज्ञापकम् । इतश्चेतः संमदवशात्सर्वासु दिशाम् निष्पत्तन्तीनां स्खलन्तीनाम्, स्कन्धेषु अंसस्थलेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि बालव्यजनानि यासां तासां चामरग्राहिणीनां योषिताम्, कमलमधुपानेन पञ्चरत्नास्वादेन मत्ताः जीवा ये जरन्तो वृद्धाः कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः कण्ठध्वनितश्च जर्जरितेन सभिम्बनेन पृथक् पृथक् श्रवणसाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं रणिताः शब्दायसाना मणयो वैडूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटकानां निनादेन तदु-त्पन्नशब्देन 'शब्दे निनादनिन्द' इत्यसरः ।

कारेति । सञ्चारतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिकाजनस्य 'वारखी गणिका वेश्या' इत्यसरः, जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन जितान्तसञ्चालनेन रसिता शब्दिता रत्नमालिका मणि-माला यासामेवविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन झञ्जारेण क्षण क्षणशब्देन ।

उनके कंधों से उड़ती हुई वेशार और सुगन्धित चूर्णों की धूल से सभी दिशाएँ पीली-पीली सी हो उठीं, उनके मस्तकों पर चमेड़ी के फूलों से बने हिलते हुए मुकुटों से भौरों के झुण्ड बिखार ले लगे, उनके कानों में आधे लटके हुए कमल हिलने के कारण उनके कपोलों को चूमने से लगे तथा प्रधानकांलीन प्रणाम की आपसी लाग-ढाँट के कारण उनके वक्षस्थलों के हार अस्त-व्यस्त हो डटे ।

उस समय वह सभामभवन तरङ्ग-तरङ्ग की होनेवाली ध्वनियों से व्याकुल सा हो उठा—कहीं कंधे पर चँवर लिप चँवर डुलानेवाली खियों द्धर-उधर फुदक रही थीं जिससे पग-पग पर उनके मणिनूपुरों की मणियाँ कमल रत्न पीकर मतलबे वृद्ध हँसों के मधुर कलरव के समान झनझना रही थीं, कहीं चलती हुई वेश्याओं के जघन-स्थलों पर टकरा-टकरा कर उनकी करपनियों की रत्नावलियों मनोहर शंकाय कर रही थीं,

१. पाटितांशुकपटानाम्, पाटितांशुकानाम् । २. मालतीकण्ठदाम्नाम् । ३. स्थलोहसित् । ४. धूलि-पटलपिञ्जरीकृतदिशाम्, धूलिपञ्जरितदिशाम् । ५. मालतीपुष्प । ६. प्रसरणसदालालसानाम् । ७. आसीत् सम्भ्रमः, अतिमहान् सरमः । ८. स्कन्धदेशवसक्तः । ९. मममत्तः । १०. जर्जरितः । ११. जघनस्थल-स्थलास्फालनः । १२. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुरवाक्छातानाञ्च धवलितास्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहं-
सकानां कोलाहलेन, रशनारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणामुल्लिख्यमान-कौंस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कृजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलाभिहतस्य वास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिर्ना, प्रतीहारिणोऽपि पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डितं समारब्धहेलमुच्चैरुच्चारयतामालोक्यतालोक्यतेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुञ्जेष्वरित-प्रतिशब्दतया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि-लोल-चूडामणीनां प्रणमताममल-मणिशलाकादम्बुराभिः किरीट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकटकशब्दैः आकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् धवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णाकृतानि आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य सोपानफलकानि आरोहणावल्लभो यैस्तेषां, भवन-
दीर्घिकाकलहंसकानां गृहवापीस्थकादम्बानां कोलाहलेन अव्यक्तशब्देन ।

रश्नेति । रशनानां कटिमेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अत्युच्चै-
स्तरः विरावः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम्, उल्लिख्यमानस्य घर्षणं प्राप्तस्य कौंस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कं' 'कं' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वत् दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सदनस्थ-
लमणपणिनां कृजितेन अस्पष्टशब्दितेन, 'कृजितं स्याद्विहङ्गानाम्' इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसं स्वेषां प्रचलिताः गन्तुमुद्यता ये सामन्ता अधिकतराजानस्तेषां शतं तस्य
चरणतलैः पादतलैः अभिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य निर्घोषोऽव्यक्तशब्दस्तद्वत्
गम्भीरेण पुष्टशब्देन तदुत्थध्वनिनेत्यर्थः, वसुमती मेदिनी कम्पयतेव क्षोभं जनयतेव । इह 'निर्घोषगम्भी-
रेण' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाच्यक्रियोपेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारीति । दण्डोऽस्त्वेषां ते दण्डिनस्तेषां यद्विप्राहिणामित्यर्थः, पुरो नृपाग्रतः ससम्भ्रमं शीघ्रं
समुत्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारब्धा प्रवर्तिता हेलो क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्यात्तथा 'आलोकयत पृथ्वीपतिरयं गच्छतीति पश्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिभाषमाणानां, मार्गाव-
रोचिनसावधानतानिमित्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः-
समुत्पन्नध्वनिस्तेन दीर्घेण अतिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसङ्घानां राजसङ्घानाञ्च
कुञ्जेषु लताघनरितस्थानेषु उच्चरित उच्यतः प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तथा दीर्घतरताम् अत्यन्त-
विस्तृतस्वश्च उपगतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञाञ्चेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायावन्मितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः-
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नतिं विदधतां राज्ञाञ्च अमला
निर्मला या मणिशलाका रत्नेषुकास्ताभिः दम्बुरा विषमास्ताभिः किरीटकोटिभिः मुकुटाप्रदेशैः उल्लिख्य-
मानस्य घर्षणं कुर्वतो मणिकुट्टिमस्य रत्नमयवद्भूमेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं वर की बावळियों में पड़े हुए हैंस नुपुरी की झंकारों से अत्यन्त उत्सुक हो सभा-मण्डप की सीढ़ियों तक
आकर अपनी उज्ज्वलता से उनकी फर्श को उज्ज्वल बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं बरों में पड़े हुए
सारस कार्पनियों की मधुर ध्वनियों से वकित हो होकर उच्च स्वर से कै-कै मचाये हुए थे मानों कोई कतेरा
फूल के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं झटके से चलनेवाले सेकड़ों सामन्तों के पैरों की धमक से
सभा-मण्डप की भूमि काँटा देनेवाली वज्र जैसी गम्भीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल अपने-
अपने राजाओं के सामने से लोगों को बड़े सम्मान के साथ हटाते तथा खिलवाड़ सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिए-देखिए' का शब्द कर रहे थे, जिससे राजमहलों को कुंजों से उठनेवाली उनकी अत्यन्त
तीली प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिए-देखिए' की ही अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही।

१. उत्सुकितानाञ्च । २. ...काञ्ची । ३. निर्घातगम्भीरेण, निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण । ४. कचित् 'ध्वनिना'
इति पाठो न विद्यते । ५. प्रतीहारिणां, ससम्भ्रमजनानां, ...जानपदानां । ६. उच्चैरुत्तरतामालोकयन्त्यति
७. तारदीर्घेण । ८. प्रतिच्छन्दतया । ९. दीर्घताम्, दीर्घतरयताम् ।

भिरल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्यन्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनरणरायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोययिनां जय-^३
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरणशत-
संक्षोभ-भय्यादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपदप्रवृत्तै-
रवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदाग्राञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः
क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चार्णाल-कन्यकाम्,
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयापराजपुत्र-
परिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यन्तानां स्ललितानाम्, अतिकठिने अतिकर्शे मणिकुट्टिमे रत्नम-
यबद्धभूमी निपतनेन पातेन रणरायितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विद्धतां मणिकर्णपूराणां तेषां राज्ञामेव
रत्नकर्मभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोययिनाम् अग्रेयामिनां पठतां यशोगानमुच्चारयतां
मङ्गलपाठकानां बन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तममुल्लोकीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्तव्यापिना
सर्वतः प्रसारिणा कलकलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रवृत्तानां जनानां मानवानां
चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभभयात् प्रहाराभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पसुद्वयं विहाय त्यक्त्वा
उत्पतताम् उड्डयमानानां मधुलिहां अमराणां हुङ्कृतेन हुंकारशब्देन । संक्षोभ इति । संक्षोभात् चक्रवर्तिनः
प्रणामाय मनोवैगवाहात् अतिस्वरितपदेषु अत्यन्तशीघ्रचरणनिकृषेपु, प्रवृत्तेः प्रचलितैः अवनिपतिभिः
भूपतिभिः (कर्षुभिः) केयूराणाम् अङ्गदानां कोटयः अभ्रभागास्तैः (करणैः) ताडितानाम् आहतानाम्,
कणितेन तचाहनीत्यशब्देन मुखराणि वाचालानि रत्नदानानि मणिरचितवेषनश्चञ्चला येषु तेषां मणिस्त-
म्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदास्थानभवनं नृपोपवेशनमण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं
क्षोभमुपगतमिव अभवत् अभूत् ।

अथेति । अथ अनन्तरम्, 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकारस्फारमभ-
समुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकारस्म्यैवथो अथ ।' इति चामरः । विसर्जिता मधुरश-
ब्देन सम्भाष्य विसृष्टा राजलोका नृपतयो येन स तादृशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आत्मनेव तां चण्डाल-
कन्यां विश्रम्यतां विश्रामं प्राप्नुताम् हृष्यभिधाय हृष्यक्त्वा, वैशम्पायनः स शुकः अभ्यन्तरं भवनमध्यं
प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं त्रियम् आदिश्य आज्ञाय, कतिपयैः

धी, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ मस्तक झुकाये हुए चंचल नूडामणियों वाले सामन्त राजाओं के,
निर्मल तथा मणि-शलाकाओं से ऊँचे-नीचे मुकुटों के किनारों की टकटों से मणियों की गंच खनक रही थी,
कहीं प्रणाम करने के समय पर इधर-उधर लटके हुए मणियों के कर्णफूल मणि से पिटी हुई कठोर गंच पर
टकरा-टकराकर झनझना रहे थे, कहीं 'महाराज की जय हो, महाराज चिरजीवां बनें, का मधुर स्वर से मंगल-पाठ
करते हुए आगे-आगे चलनेवाले चारणों की कल कल सभी दिशाओं की भरती हुई गूँज रही थी, कहीं आते
जाते सैकड़ों मनुष्यों के पैरों द्वारा कुचल उठने के भय से फूलों को छोड़कर इधर-उधर बिखर जानेवाले भीरों
की हुंकार हो रही थी और कहीं आकुल होकर अत्यन्त शीघ्रता के साथ चलनेवाले राजाओं के केयूरों की
कोरों की चपेट से मणिखंभों में लटकती हुई रत्नों की लड़ियाँ झनझनाती हुई उनसे बार-बार टकरा उठती थीं
जिससे वे मणिओं के खंभे भी झनक रहे थे ।

सभी सामन्तों की विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चांडाल-कन्या से विश्राम करने के लिए कहा
और अपनी ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली दासी) को आदेश

१. स्वनेन । २. निपतितम् । ३. जय जयेति । ४. मधुरवचनानुपातेन मधुरवचनानु-
यातेन । ५. दिगन्तरम् । ६. संक्षोभादिहाय । ७. स्वरितपदं प्रवृत्तेः, स्वरितपदं प्रवृत्तैः । ८. चण्डालः ।
९. अभ्यन्तरं स्नानपाशनादिना च सुखिनमें कारयेति, अभ्यन्तरमशनादिना चोपचर्यैताम् । १०. करण्ड,

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

स तस्याश्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषद्वदलितैः सिन्दुवार-कुसुम-वल्ली-विभ्रमाभिः, उरसि निर्द्वयशर्ज-च्छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकराभुकारिणीभिः, ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोलसदृशतन्विन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिमिरलङ्कृत्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्वनामोपकरण-

कियन्निरवपसङ्गकैरित्यर्थः, आश्लैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतेः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं गृह-मध्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतंति । अपनीतानि शरीरात् पृथक्कृतानि आभरणाणि भूषणानि येन सः, अत एव विगलितानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभाविश्व-दित्यालयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरत्वादित्यालयः । समुपाहृतानि भूत्यैरेकत्री-कृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे परिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलोहसुवरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अवगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमदानं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निर्द्वयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

त इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादिषुषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुष्ठुर्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा ज्ञानभूमिमगच्छद्विस्तृतेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिः ति पदम्, अलङ्कृत्यमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्तुं, एतन्निष्ठानि वृत्तीयान्त-पदानि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गल्लाशपरभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, ईषत्किञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वल्ली तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि वक्षःस्थले निर्द्वयश्रेण लङ्घि-प्रयासेन अन्यैः कर्तुप्रशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नाः छेदशुष्पगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलाणां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके भालस्थले अष्टमीचन्द्र अष्टमीतिथिसमुदितः सुधांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्तानस्थले उल्लसन्तो द्योतयन्तो ये अमृतविन्दवः पीयूषकणाः तान् विदम्बयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपद्मयोगो हि अष्टमीतिथिसमुदिच्छान्दाकार इवास्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मविन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्कृत्य-माणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । इह.....'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र श्रेण लुप्तोपमा ।... 'मुक्ताफलप्रकराभुकारिणीभिः' इत्यत्र.....'अमृतविन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या । इतस्तत इति । इतस्ततः ससन्तात् ज्ञानम् आलवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैश्रमायन को रनिवास में ले आओ । फिर कुछ विश्रस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

वहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायामशाला में पहुँचा । आभूषणों के उतर जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने अपनी ही अवस्थावाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्हीं-नन्हीं बूँदों की लड्डियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर उगी हुई पसीनों की लड्डियाँ उनपर रची गयीं कुछ-कुछ मसली हुई सिंदुवार (निर्गुण्डी) के फूलों की मंजरियों का

सम्पादनसत्त्वरेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, वितत-सितवितानाम्, अनेक-चारणगण-
निबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिक-
स्नानपीठाप्, एकान्तनिहितैरितिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमज्जाकृष्ट-मधुकर-कुलान्धका-
रितमुखैरातपभयाशीलकपेटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् ।

अवतीर्णस्य च जलद्रोणीं वारविलासिनी-कर-मृदित-सुगन्धामलकलिर्मिशिरसो राज्ञः

निष्पादने सत्त्वरेण स्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अप्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन सेवकपुरुषेण,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः; विरलजनेऽपि
स्वहृष्टलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्पदनिवारणं तत्र यः अधिकारो नियोगः तस्य आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डिभिः यष्टि-
धारिवरुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिमगमनं ध्या यस्य स तादृशः एतच्च राजविशे-
षणं बोध्यम् ।

विततिति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततम् ऊर्ध्वं विस्तीर्णं सितं श्वेतं वितान-
म उल्लोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणाः कुशीलवाः स्तुतिपाठकाः
तैः निबध्यमानं भिर्मायमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णां श्रुता या कनकमयी सुवर्णरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तात्पर्यम्,
तया सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्किका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे विहितैः
न्यस्तैः । इतस्तृतीयान्तानि सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अतिशयेन सुरभिः प्राणवृत्ति-
जनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णां श्रुतास्तेस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन सलिलगन्धेन अवकृष्टा
वाकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्धकारितानि अन्धकारीकृतानि मुखानि
वन्दानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणसन्तापत्रासात् नीलकपटैः श्यामवर्णवस्त्राखण्डैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । स्नानकलसैः आप्लवकुम्भैः उप-
शोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छत् अयासीत् । इह च भावाभिमानिनी
वाच्या क्रियोप्रेक्षा ।

अवतीर्णंति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः वेश्या-
भिः करैः हस्तैः 'वलिहस्तांश्च वः कराः' इत्यमरः, मृदितेन मृष्टेन सुगन्धेन सुरभिणा आसलकेन धात्री-

भ्रम उत्पन्न कर रही थीं, छाती पर दिखाई पड़नेवाला बूँदें बठोर परिश्रम से दूटे हुए हार के बिखरे हुए
मोतियों के दानों जैसी प्रतीत हो रही थीं और ललाट के तल पर उमरे हुए श्रम-बिन्दु अष्टमी के खण्ड चन्द्र-तल
पर सुशोभित अमृत-बिन्दुओं की भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की सामग्री लुटाने की हड़बड़ी में
इधर-उधर आगे-आगे दौड़-धूप करते हुए सेवकों तथा उस समय राजमहल के भीड़ भाड़ रहित होने पर भी
लोगों के हटाने के नियम का भली-भाँति पालन करनेवाले दण्डधारियों के द्वारा वताप हुए मार्ग से
खानागार में पहुँचा । वहाँ श्वेत चंदवा तना हुआ था, चारणों की टोलीयों मण्डल-बोंधे खड़ी थीं, बीच में
सुगन्धित जल से भरी हुई द्रोणी (जलकुंडिका) खोटा सा जल का कुंड (बनी) बनी थी, उसके समीप ही स्नान के
समय बैठने के लिए विछोरी पीढ़ा रखा हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धित जल से भरे हुए स्नान
करने के कलशे रले हुए थे, बिन के उँद सुगन्ध के कारण आए हुए भीरों से तिर कर काले पड़ गये थे मानो
जल के गरम हो जाने के भय से उन पर काले कपड़े लपेट दिये गये हों ।

जब राजा जल की कुंडिका में उतर गया तो बारबनितार्थों ने अपने हाथों से मल-मल कर उसके
सिर पर सुगन्धित आमलों का लेप किया । फिर उनमें से बहुत सी राजा के अगल-बगल खड़ी हो गईं ।

१. प्रधाविना । २. परिजनेनानुगम्यमानः । ३. विरलजनेऽपि । ४. समाचरद्भिः । ५. आबध्यमान-
मण्डलम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिसुरभि । ८. कुलशैः । ९. क्वचित् चकारो न विद्यते । १०. उपप्लवि ।

समन्तात् समुपेतस्थुरशुक-निविड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-बलय-बाहुलताः, समुन्मिर्गकर्णभरणाः कर्णात्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोधितः ।

तामिश्र समुन्नत-कुचकुम्भ-मण्डलाभिर्वाोरिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परि-वृतस्तत्क्षणं राजा राजा ।

द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठमलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-प्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शुद्धकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निविडं दृढं यथा स्यात्तथा निबद्धा दृढभारलघुकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा याभिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि 'वारयोधित' इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रदेशे समुत्सारितानि झणकारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उल्लेखितानि वलयानि कङ्कणानि यासु ताः तथोक्ता बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमु-त्क्षिप्य बद्धानि कर्णभरणानि श्रवणालङ्कारा याभिस्ताः तथोक्ताः । कर्णात्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरिपतननिवारणाय अपसार्य उपरि न्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला याभिस्ताः । गृहीता आत्ता जल-कलसाः सलिलपूर्णवटा याभिस्ताः । अभिषेकदेवताः स्नानाभिष्टान्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्ल-वविधानार्थं समुपेतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाण्या आस्युमेष्वा स्वभावोक्तिश्च अन-शोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तामिश्रति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शुद्धकः समुन्नतम् अत्यन्तोच्चं कुचकुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां तामिः, तादृशीभिः, तामिः वारयोधिभिः, करिणीभिः हस्ति-नीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तत्क्षणं तस्मिन् काले रराज शुशुभे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि 'काऽप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः' इत्यादिवदुपमागतभग्नप्रक्रमस्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्चोपमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय बहिर्निर्गत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्वद् धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिकां वरुणः प्रचेताः राजहंसं कलहंसमिव आरोह आरूढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारोहेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववज्जग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ताः वाराङ्गना राजानम् अभिविचित्रुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदस्यादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीप्या श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अत एव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्तिमत्यः श्यामत्वसाभ्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (इत्यमानाः सत्यः) राजानं उन्हांने अपनी छातियों को रेशमी वस्त्रों से कस कर बाँध लिया था और कंकणों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में लटकते आभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुए बालों को हटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में जलकलशों को लिए हुए ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो राजा को स्नान कराने के लिए स्वयं अभिषेक-देवियों हीं आ गई हों ।

उस समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल मटोल उठे हुए स्तनोंवालो बारवनिताओं के बीच इस प्रकार झुओमित हो रहा था मानो जल में घुसा हुआ हथिनियों के बीच कोई जंगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिछोरी पीढ़े पर आ बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हों ।

इसके पश्चात् वन में से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उस समय उन घड़ों की नीली-नीली झारें से तौबली सी दिखाई पड़नेवाली वे वनिताएँ उसे नहलाती हुई ऐसी लग रही थीं

१. परितः । २. समुत्क्षुः । ३. अंशुकविनिबद्ध । ४. ...वरणाभरणाः । ५. जलद्रोणि ।

६. काङ्गन । ७. मरकतकलश ।

काश्चिद्भजतकलसहस्ता रज्जय इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित् कलसोत्क्षेप-श्रम-स्वेदाङ्ग-शरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्त-कल-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपङ्खाः प्रकीर्ण्यमाण-नख-मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विबर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेनुमाक्षिप्त-बालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिषिषिचुः ।

शूद्रकम् अभिषिचुः अभिषेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलश पत्रपुटानाञ्च कृष्ण-वर्णत्वात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वज्ञास्युप्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यङ्ग्यतोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोषितो रजतकलशः रूप्यनिर्मितघटः हस्ते करे यासां तास्तथोक्ताः, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिबिम्बत्वात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारयेण शोभमाना रज्जयः रूपा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलशस्य, ज्योत्स्नाप्रवाहेण तत्स्यसलिलस्य सादृश्यमन्नाभिमत्तं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीत्वज्ञास्युप्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति अन्याः काश्चन कलसस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुख्यापनाद् यः श्रमः आयासस्तेन ये स्वेदा धर्मसलिलानिर्गताङ्गानि स्थितानि शरीराणि वपुषि यासां ताः, स्फाटिकैः तदाश्रयमणिविशेषसम्बन्धिभिः कलशैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अत एव जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव, तासामपि सलिलाभिःसरणेन सलिलबिन्दुव्याप्तदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवतात्वज्ञास्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन तपोक्तेन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिश्रजलान्यादत्ते । तस्मिन् समये मलयसरित्सु स्नानासम्भवेन तदोपेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्क्षिप्ता उत्तोल्य कर्त्तुं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु वामदक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपङ्खाः कारकिसलयानि यानिस्ताः, 'पङ्खवोऽङ्गी किसलयम्' इत्यमरः, प्रकीर्ण्यमाणानि हस्ततो विपर्यस्तानि नखानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दीप्तिचया यासां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलि प्रतिहस्तशाखं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेष्वो विनिर्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेव्य इव ता अप्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधमणिकासु सलिलयन्त्रदेवतात्वज्ञास्युत्प्रेक्षाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाणिषु यासां ताः काश्चिद्वाराङ्गनाः दिवसश्रिय इव दिनलक्ष्म्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं पृथक्कर्त्तुम् आबिस्त आकर्षितो बाह्यातपः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितसलिलेन यथायथं यथायोग्यं राजानं मानो नोकी-नीली कमलिन्यां अपने पत्ती के पुटी से राजा को नहला रही हो । कोई-कोई बाँदों के बहों से जल को ढालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों पूर्णिमा की रातें चन्द्रमण्डलों से ढुलती हुई चाँदनी की धाराओं से उसे खान करा रही हों । कोई-कोई बहों को उठाने के परिश्रम से पसीने में लथपथ होकर बिछोरी कलशों से उसे खान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं, मानों तीर्थ-जल से भरे कलशों द्वारा जल देवियाँ खान करा रही हों । कोई-कोई चन्दन के रस से सुगन्धित जल-धाराँ से उसे खान कराती हुई ऐसी लगती थीं मानों मलयजल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नदियाँ अपनी धाराओं से खान करा रही हों । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पङ्खों जैसी हथेलियाँ लगाए उन्हें सिर पर रखे हुए खड़ी थीं । उनके नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनकी डँगलियों के बीच से जल को धारें बह रही थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर बड़ा उठाए कीवारी में बनी हुई पुतलियाँ हों । कोई शीतलता दूर करने के लिए सोने के कलशों से कुङ्कुम मिखा डुबा जल छिड़कती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों दिन की शोभा प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हो । इस प्रकार कम-कम से उन वार-वनिताओं ने राजा को खान कराया ।

अनन्तरमुद्रपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकः प्रहत-पटु-पटह-भल्लारी-सुदृक्-वेणु-वीणा-गीत-निनाद-सुगन्धमागानो बन्दिवृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विबरव्यापी ज्ञानशङ्खानाम्-मापूर्यमाणानामतिमुखैरो ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्त्तितैर्भिषेको विषधरनिर्मोक्त-परिलघुनी धवले परिधाय धौत-वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलैश्चालन-निर्मलतनुः अतिधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना कुक्कुलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्कोतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादित-पितृजल-क्रियो मन्त्रपूनेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् ।

श्रुतकर्म अभिपिबिभुः ज्ञानं कारयामासुः । इह 'दिवसश्रिय' इति ज्ञात्युत्प्रेषा, 'आचिसवालातपेनेव' इति क्रियोत्प्रेषा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं ज्ञानानन्तरं ज्ञानशङ्खानां ध्वनिः उद्वादीत्यन्वयः । श्रुतिपथं कर्णविवरं स्फोटयन् द्विधा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः बाधविधाने समर्थाः पटहाः दुन्दुभयः झल्लयौ बाधविशेषाः (भाषायां 'झाल' इति पदवाच्याः), सुदृङ्गा सुरजाः, वेणवो वंश्यः, वीणा वल्लक्यः तासां गीतानां गायनानाञ्च निनादः ध्वनिभिः अनुगन्धमानः तममुल्लस्यीकृत्य प्रवर्त्तमानः, बन्दिवृन्दस्य वैतालिकसमूहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो व्यासः, अत एव भुवनविबरव्यापी विष्टपान्तराल-प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरः, आपूर्यमाणानां मुखवायुभिः बाधमानानां ज्ञानशङ्खानाम् आङ्गवकालवाद्गीतशङ्खानां ध्वनिः शब्द उद्वादि उत्पन्नोऽभूत्, 'पद गतौ' अस्मात्कुलि रूपम् । इह भुवनविबरव्यापनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेषा च, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिरलङ्कारः । 'मिथोऽनपेक्ष्यसेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति लक्षणात् ।

एवञ्चेति । चो भिन्नक्रमे तस्य च किञ्चेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्त्तितः कृतः अभिषेकः ज्ञानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति वच्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोक्तः कञ्चुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रचालितवसने परिधाय परिधानं विधाय, देवपूजानिमित्तं वल्लद्वयधारणवश्यकतामाह आह्लिकसुत्रावल्याम्—

'होमदेवाचेनाद्यासु क्रियासु पठने तथा । नेकवस्त्राः प्रवर्त्तत यततः सर्वथा बुधः ॥'

शरदि वर्षात्यये अम्बरैकदेश इव आकाशैकभाग इव जलचालनेन अभिषेचनीयसलिलद्वारा प्रचालनेन वर्षासलिलद्वारा प्रचालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघखण्डः तद्वत् शुचिना धवलेन दुक्कुलपट्टस्य सौमवसनस्य पल्लवेन विस्तरेण अतिदीर्घसौमवसनसेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे पिङ्गे किसले विटपे वने' इति जि० शेषः । गगनसरित् आकाश-गङ्गा तस्याः कोतसा प्रवाहेण तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम् उष्णीपो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चेत्कुरुते नरः । होतुश्चतुर्विंशतिः स्याद् होता चविकलो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादिर्व्येन स तादृशः, तथा च—'ज्ज्ञात्वा सन्तर्पयेद्

उसी समय साय हो बजाय गण अनेक नगादों, झोझों, मृदङ्गों, वेणुओं और बीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल-गीतों के स्वर्णों एवं चारणों के कोलाहल से गूँजती हुई सभी लोकों में छा जानेवाली कानों को फोड़ती हुई-सी दंगल की अत्यन्त तीखी ध्वनि होने लगी, जो ज्ञान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इस रीति से ज्ञान कर चुकने के बाद जल से धुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरत् कालीन स्वच्छ आकाश के एक टुकड़े के समान झलकने लगा । उसने साँप की कँजुली के समान अत्यन्त झोने तथा उजळे दो वस्त्र पहिन लिये और अत्यन्त उजळे बादलों की तहों के समान श्वेत रेशमी पगड़ी अपने सिर पर लपेट ली । उस समय वह ऐसा सुशोभित होने लगा मानों अपनी चोटों पर आकाश-गंगा की धाराओं को लपेटे हुए हिमालय पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों को तर्पण (जल-दान) किया और अंजुली में जल लेकर मनों से अभिमन्त्रित करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें नमस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अवस्फोटयन्निव, आस्फोटयन्निव । २. कोलाहलो । ३. भवन । ४. मुखरः । ५. निर्वर्त्तिताभिषेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलचालनविमलतनुः ।

उपर्युचित-पशुपतिपूजंश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वृत्तिताम्रिकार्यो विलेपनभूमौ ऋङ्कारि-
भिरलिकदम्बकैरनुवध्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनानुलिप्त-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवर्णपरिवर्तः रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमत्-रसास्वाद्-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीतधूमवर्त्ति उपस्पृश्य च गृहीततारबूलस्तस्मात् प्रमुष्ट-मणि कुट्टिमप्रदेशादुत्थाय

देवान् पितृन् मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविहितैः पूतं पवित्रं यत्तोर्यं जलं तस्य अञ्जलिः हस्तसम्पुटः
'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिवसकरं सूर्यनारायणम् अभि सम्मुखं
प्रणम्य अञ्जली मन्त्रपूतमर्थरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अर्थं दद्यात् प्रथमं भास्कराय महारामे । ततो विष्णुं शिवं शान्तं शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् अगमत् अगच्छत् । इह विषयनिर्माकेत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । शरदम्बरकदेश इवे-
त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अतिवज्रजलवरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । तुहिनगिरिरित्येवं रूपमा ।

उपर्युचितेति । उपर्युचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपचितिः 'पूजा नमस्याऽपचितिः'
इत्यमरः, येन स तथाभूतः, तथा च—'असंपूज्य शिवं मोहाद्ये नरा भुञ्जतेऽन्वहम् । सौख्यं नैवाप्नु-
वन्तीह भद्राणाः पश्यन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अश्रिकार्यम् अश्रिहोमादिर्देन सः, 'याव-
जीवमश्रिहोऽनुदुयात्' इति श्रुतेरश्रिहोऽस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादन-
स्थाने ऋङ्कारिभिः शब्दं कुर्वन्तिः अलिकदम्बकैः अमरगणैः अनुवध्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरभं
यस्य स तेन, मृगमदस्य कस्तूर्याः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेसरयोश्च वासेन परिमलेन सुरभिणा
घ्राणतर्पणेन 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिताङ्गः लेपितसकलशरीरावयवः,
विरचितः रचनाविशेषेण विहितः आमोदिभिः परिमलवज्रिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेखरः शिरो-
भूषणं येन स तादृशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वस्त्रयोः
पूर्वपरिहितवसनयोः परिवर्तः परिवर्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धारणा-
नौचित्यादित्याशयः । रत्नकर्णपूरमात्रं केवलं रत्नलचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्य सः,
अञ्जनादिसमयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टसम्भवादित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपङ्कगवशनं
येन तैः अर्थोक्तैः, आभ्युदयकुलसदाचारदिसम्पन्नैरित्याशयः, भूपतिभिः अन्यैः भूपतिभिः सह अभिमता
अभिलषिता ये रसा भक्ष्यादयस्तेषाम् आस्वादेन प्रहणेन जाता उपपन्ना प्रीतिः सन्तुष्टिः यस्य सः, अव-
निपः भूपतिः शूद्रकः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रियया सर्वबन्धः ।

'उपर्युक्तस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकत्वं स्वमुखं नारदेन—

'सुखया सुखा च सुखया च निद्रीष्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वाऽपोऽप्येवमाग्नश्चाचामेत् प्रयतोऽपि सन्' इति ।

परि सामस्येन पीता मुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तमाल-

बर्त्तौ जाकर भगवान् शंकर की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और होमादि कार्यों को पूरा कर विलेपन-
भूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अंगों में सुगन्ध के कारण मीलों के झुंडों से ढके हुए तथा कस्तूरी, केशर
और कपूर से सुवासित सुगन्धित चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष ढंग से मालती के फूलों की चोटी
बनायी और वहाँ की बदल कर कानों में केवल रत्नों से जड़ा हुआ कर्णफूल पहिन लिया । इसके बाद भोजन
के समय पङ्क्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोमुकूल रसों का स्वाद लेते हुए सन्तुष्ट होकर भोजन-
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की सिगरेट जैसी कपूर, अगर, चन्दन, सुस्ता,
पूति, प्रियंगु और मांसी मिला कर बनाई गई बत्ती) का पान किया और हाथ मुँह धोकर पान खाया । फिर वह
धुली-मंसी मिणियों की पर्श से उठकर समा-मण्डप की ओर चले पड़ा ।

तत्काल ही दोड़ी दूर पर खड़ी हुई प्रतिहारो अत्यन्त शीघ्रता से दोड़ी हुई आ पहुँची । उसने राजा की

१. उपर्युक्तः २. नृजन्म ३. निर्वर्त्तितः ४. कृताम्बरपरीवर्त्तः ५. निर्वर्त्तयामास । ६. भूपवर्त्तिः,
धूमधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिमात्रम् ।

नातिदूरवर्त्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुंम् अवलम्बयानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं करेण अग्र्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुकं-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्भय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा सुगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरंमणि-
भूमिम्, अविरलविप्रकीर्णत विमल-मणिकुट्टिम-गगनतलतारागणेनैव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहैन सज्जितगृहदेवतेनैव^१ गन्धसलिल-शालि-
तेन कलधौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कूटादिरचितद्रव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाभ्यन्तरे घृतं ताम्रमुलं नागवल्लीदधं येन स तथोक्तः । प्रमुष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुट्टिमप्रदेशः रत्नमयवद्वस्थलं तस्मात्, उत्थाय उत्थानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सत्रासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारपालिन्या प्रसारितं विस्ता-
रितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता स्रुदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात् अभ्या-
सात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पल्लवं 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्'
इत्यमरः, तद्वृक्षकुलं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं 'भुजबाहु-
प्रेक्षो दोः' इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, अग्र्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे सः अञ्चारः
सञ्चरणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलशुकैति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
प्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तथा तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुङ्कुं तथा निवद्धं रचित-
मिव उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
प्रेक्षा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि 'आस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

अतिसुरभिगति । अतिसुरभिणा अत्यन्तप्राणतर्पणेन 'सुरभिप्राणतर्पणः' इत्यमरः, सुगनाभिपरिम-
लेन कस्तूरीगन्धेन 'विमलेश्वरि' परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
वारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्ता अत एव शिशिरा शीतलामणिभूमी रत्नबद्धा भूयन्तं तथोक्तम् ।
अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यथा स्वात्तया विप्रकीर्णतं विचिन्तेन, तथा विमलं निमलं मणिकुट्टिमं
रत्नबद्धभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितचन्द्रमण्डलेनैव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निचितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमास्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णोति । उत्कीर्णं उत्कीर्णं विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सल्लिहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठान्यो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनैव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धवारिभिः चालितेन धौतेन, कलधौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूणाणां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सज्जितगृहदेवतेनैवेत्यत्र क्रियोप्रेक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मिन्
स्तत् तथोक्तम् ।

ओर अपनों बाई फैला दीं । राजा ने भी निरन्तर धैत की छड़ी लेने के कारण घड़े पड़े हुए पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकनेवाले सेवक भी राजा के पीछे-पीछे चल पड़े
उस भुल्लवारिथान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुए थे, जिससे वह जिहौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कारतूरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त घने तारों के झुण्ड दिखाई पड़ रहे हों । उस मंडप में अनेक सोने
के सम्भे बने हुए थे जो सुगन्धित जल से पखारे गए थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमाएँ गढ़ कर काढ़ी गई थीं

१. प्रसारितबाहुम्, प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः कचित्राधुपलम्बते । ३. प्रसङ्गान्ति,
प्रसङ्गादन्ति । ४. करतलकरेण । ५. शुक्लज्वनिकापरिगतम् । ६. स्फटिकमय । ७. निवद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुट्टिमं गगनतलं तारागणेनैव । १२. दैवतेनैव ।

विगलितजलनिवह-धवल जलधरो-शकलालुकारिणा कुसुमामोदवासित-प्रच्छदपटेन, पट्टो-पधानाभ्यासितशिरोधौञ्जा मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन तुहिनिरि-शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् ।

तत्र च शयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गं निहितासिततया खड्गवाहिन्या नव-नलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शने-रवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् सुहृत्तमिवासाञ्चके ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशाम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्-वृत्तान्त-प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः सलिलसमुदायो यस्मिन् स तादृशः, अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं खण्डम् अनुकर्तुं शीलं यस्य स तेन । इत आभ्य तृतीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदेन सौगन्ध्येन वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपटः आस्तरणवर्धं यस्य स तेन । पट्टस्य चौमवस्त्रस्य बहुपधानस्य उच्छ्रीर्षकं तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयीषु रत्न-चित्तासु प्रतिपादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पश्यङ्गपादा यस्य स तेन । पार्श्वस्थं निकटस्थं रत्नपादपीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिनगिरिः हिमालयपर्वतस्य यत् शिलातलं हिमस्था-सतया श्वेदः प्रस्तरः, तत्सदृशेन तस्मिन् अत्यन्तधवलवर्णेनेत्यर्थः, शयनेन शययया, सनाथीकृता युक्ता वेदिका परिरञ्जितभूमिर्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं सभाभवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धवल-जलधरोशकलालुकारिणा' इत्यत्र 'तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निषण्ण उपविष्टो राजा शुद्धः, क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निष-ण्णया, तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापिता असिलता लतावत् लम्बमानः खड्गो यया सा तथा एवं भूतया खड्गवाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यन्त्रलिनं पद्मं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत् कोमलेन सुदलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं संवाह्यमानौ सञ्चाख्यमानौ चरणौ पादयुगलं यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निश्चितत्वाद् योग्यं दर्शनं साक्षात्कारो येषां तैः तथोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमात्यैर्मित्रिभिः मित्रैः सुहृद्भिश्च तास्ताः प्रस्ता-वोचिता नानाविधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् सुहृत्तं क्षणमिव आसाञ्चके अवतस्थे । वाङ्मयालङ्कारे ह्येतिपदम् । 'नवनलिनम्' इत्यत्र लुपोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनीं यत्किञ्चिद्व्यवधानेनैव स्थितामित्यर्थः, प्रती-हारीं पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्रस्य वृत्तान्तप्रदने प्रवृत्तिशृङ्खलायां 'वार्ता प्रवृत्ति-वृत्तान्त उद्गमः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चासरः, कुतूहलं कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः, यस्य स तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अवरोधात् तं वैशाम्पायनं शुक्रम् आदायागच्छ गृही-त्वाव्रज इति इत्येवं रूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सुहृदेवियों ही मूर्तिमान हो गयी हों । मंडप में चारों ओर अगर और धूत की प्रचुर गंध उठ रही थी और उसके बीच में एक सेत परलग पड़ा हुआ था जो समस्त जल बरस जाने के कारण उजले हो जानेवाले बादल के टुकड़े के समान स्वच्छ चहर से ढका हुआ ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों बर्फ से ढकी हुई हिमालय की कोई सफेद चट्टान हो । उसके तिरहाने रेशमी तकिया और पायतान की भूमि पर मणियों की खड़ाई रखी हुई थी तथा उसके अगल-बगल रत्नों के दो पाददान बने हुए थे ।

१. परिगलित* २. अधवसित । ३. शिरोभागेन । ४. रत्नपीठेन, रत्नमयपीठेन । ५. तुहिन-शिलातलसदृशशयनेन । ६. शयनतलनिषण्णः । ७. समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित-जानु करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

(अथ सुहृत्पादिवं वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकचेत्रलतावलम्बिता किञ्चिद्वन-
नन्तपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छेन्न-वपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चारिणा
विहङ्गजातिग्रीत्या जरकलहंसेनेव कञ्चुकिनाऽनुगम्यमानो राजान्तिक्कमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं वयज्ञार्पयत्—'देव ! देवो विज्ञापयन्ति,

सेति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पागितले च यथा सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्यभिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा विधाय स्वमस्तके करतले स्थापयित्वाऽन्त्यायः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अथेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं सुहृत्पादिव क्षणविलम्बादिव । गृहीतम् आनं पञ्जरं लौहशालकानिर्मितपश्चिन्निलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन सञ्चिता या चेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्ब्यते धारणं करोतीत्येवं शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रभृति तृतीयान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । किञ्चित् हुंपत् अवगतः वार्द्धवयवशादानघ्नः पूर्वकायो नाभेरुर्ध्वभागो यस्य तेन तादृशेन, सितकञ्चुकेन शुभ्रकूर्पासकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्देहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धा-
वस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठस्वनि-
यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविद्वल्लकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिग्रीत्या पक्षिणेन जरकलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुगम्यमानः 'कलहंस्तु कादम्बरी राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुक्रः राजान्तिक्तं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरकलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षिति । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोण्डिया काश्यपी क्षिति' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलक्षणः राजानं भूमिपं वयज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलंग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्श पर बैठ गयी और गये कमल की पंखुड़ियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे धीरे राजा का पैर दबाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिनकी पहुँच दरबारवास तक थी) राजाओं, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करते हुए राजा ने कुछ देर विराम किया ।

किर निश्चित होकर उस सुगंध का जीवन वृत्तान्त पूछने की उत्सुकता से उसने समीप ही में खड़ी प्रतिहारी को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर घुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैनी आज्ञा कहीं हुई हाथ को मस्तक पर रख लिया । मानो राजा के आदेश की माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुगंध को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंढा हाथ में लिये हुए प्रतिहारी राजा के पास आ पहुँची । उसको पीछे पीछे श्वेत कंचुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग छुके जाने के कारण सोने की सूँठ लगी बैठ की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । दुर्लौकी के कारण उसको बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पक्षी जाति के प्रति मत्स्य होने के कारण कोई डुबड़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान

१. सुहृत्पादिव । २. आनतः । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चारिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरस्तु । ६. वयज्ञापयत् ।

देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यो नीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कञ्चित् अभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम् ?' इति ।

स प्रत्युवाच—'देव ! किं वा नास्वादितम् ? आमत-कोकिल-लोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरिर्नखरभिन्न-मत्तमातङ्ग-कुम्भ-मुक्त-रक्ताङ्ग-मुक्ताफल-स्त्रीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनासलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना, सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानमसृतायते' इति ।

'हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्यः विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशात् भवतो नियोगात् एव पुरोऽन-लोचयमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजनः, देवस्य भवतः पादमूलं सन्निधिं प्रतीहारा द्वारपालिन्या अनया नीतः प्रापितः' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् कञ्चुकि-नि गते तस्मात् खानात् निष्क्रान्ते सति, राजा शूद्रकः वैशम्पायनं शुक्रम् अपृच्छत् पृष्ठवान्—'अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता स्वया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भक्षयवस्तुसमूहः आस्वादितमिति काकुः शुक्रं किमिदमर्थः ? इति कञ्चित् ज्ञातमभिलषामि 'कञ्चित् कायप्रवेदने' इत्यमरः ।

त इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—'देव नाथ ! किं वा नास्वादितमिति काकुः ? अर्थात् अन्नभक्ष्ययोग्यं सर्वमेव भक्षितमिदमर्थः । आमतः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिकः 'वनप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविरस्य स तादृशः नील-श्वासी पाटलः श्वेतरक्तश्रेति नीलपाटलः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, कषायोऽसलक्षासी मधुरो सिष्टरस-श्रेति कषायमधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा आपीतः समर्थादं पान-विषयीकृतः । 'इह'.....'कोकिललोचनच्छविः' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नखैः भिन्ना विदारिता ये सत्तमातङ्गानाम् उन्मत्तगजानां कुम्भः शिरःस्थः मांसपिण्डः तेष्वो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्ताङ्गानि कोणितस्विन्नानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां स्विष इव स्विषः कान्तयो येषां तानि तथोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि खण्डितानि शकलीकृतानि चञ्चुपटेन मयेति शेषः । उक्ताङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिदृग्गानि, तथा द्राक्षाफल-वत् मृद्वीकासस्यवत् 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः, स्वादूनि सुमधुराणि च प्राचीनासलकीफलानि क्षीरधारीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपटेन मर्दयित्वा स्वादितानि।त्यर्थः । इह 'नलिनी दलहरिन्ति' इत्यत्र 'द्राक्षाफलस्वादूनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संछिद्यः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभिः राजद्वारैः स्वयं न त्वम्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलेः मध्यं दीयमानं सर्वं निखिलमेव वस्तु के आदेशानुसारं वैशम्पायन ज्ञान-भोजनं स निवृत्तं हो चुका है और प्रतीहारी के साथ आप को सेवा में भेज दिया गया है । ऐसा कह कर कंचुकी के चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—क्या रनिवास में आप को अपनी इच्छा के अनुसार भोज्य पदार्थों का स्वाद चखने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया ! मधुर-रस पीकर मतवाली कोयल की भोंखों के समान नीले और गुलाबी जामुन के फलों का कैसेला और मीठा रस भर पेठ पिया है, सिंह के नखों से विदीर्ण हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के दानों जैसे गुलाबी अनार के दाने कुतर-कुतर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा अंगूर जैसे मीठे पके हुए आमलों को इच्छानुसार चखा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने हाथों से ला-लाकर जो कुछ भी दिया था वे सभी अमृत जैसे मीठे वन गए थे ।

१. पादमूले । २. अपगते । ३. कचित् । ४. स तु । ५. करखरनखरनिभिन्न । ६. दाडिमी...
७. चूणितानि, वलितानि, समास्वादितानि ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—‘आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कास्म्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहगवैश-धारी कश्चिच्छत्रो निवसति ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ?’ ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—‘देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकमाकण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वादुत्वादित्याशयः—‘अमृतायते’ इत्यत्र ब्यङ्ग्यव्ययवादान्मेनपदम् । वर्तमानसामीप्ये ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इत्यनेनात्र वर्तमानत्वम् । ब्यङ्ग्यतोपमालङ्कारः । इति वाक्यसमाधौ ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिपु’ इत्यमरः ।

पविति । एवं पूर्वोक्तप्रकरणे वादिनः कथयतः शुक्रस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य असमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अब्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आद्यौ आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पञ्चिनः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमिच्छाश्चर्यमित्यर्थः ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्’ इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपादयति—आवेदयति । कास्म्येन साकश्येन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु । कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उत्पन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायनस्य भिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणाम् आगम उपलब्धिवः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मात्पुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकाराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किहेतुकं किमिच्छितं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तरस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महात्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः ‘आहो उताहो किमुत विकल्पे किं मिमृतं च’ इत्यमरः । अथवा सिद्ध एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवैशधारी पत्तिस्वरूपधारी वृद्धो गुप्तः सन् निवसति वासं विदधासि । क वा कस्मिन् स्थाने भ्राजगमनात्पूर्वम् उषितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमध्ये ऽवस्थानम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्ति सूचनार्थः । उपरितना ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुक्रस्नानाहारादिसमये तस्मादेवावगत राजाजनीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाऽवगताः केचिच्च स्वयमुहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक्र इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपपत्तिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थे त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुक्रः सद्बहुमानं सादरम् उपजातं

इत प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने की कृपा कीजिये । प्रारम्भ से लेकर अब तक अपना पूरा जीवनचरित सुना जाइए । आप ने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आप का नामकरण किसने किया ? आप के माता-पिता कौन हैं ? आप ने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख लीं ? आप में यह अपूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के संस्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के बेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र चेतन) तो नहीं हैं ? आप पहिले इस पिंजड़े में आने के पहिले कहाँ रहते थे ? आप को अवस्था क्या होगी ? आप इस पिंजड़े में कैसे फँस गए ? इस चाँडाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक हो कर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—अगवन् ! यह कथा तो बड़ी लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो सुनिए—

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता । ४. आसादिताः । ५. किहेतुकः । ६. विहगवैशधारी ।

७. वृद्ध । ८. कथं वा । ९. वन्यकि । १०. चण्डाल । ११. कौतूहलम् ।

अस्ति पृथपर-जलनिधि-वेलावनलम्ना मध्यदेशालङ्कारभूता मेखलेव भुवः,
वन-करिकुल-मदजल-सेक-संवद्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युच्चतया तारा-गणमिव
शिखरदेशलम्प्रमुदहङ्गिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुररकुल-दृश्यमान-मरीचपल्लवा,
करिकलभ-कामसुदित-तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक-केरली-कपोल-कोमल-
च्छविना सञ्चरद्वन-देवता-चरणालकक-रसरञ्जितेनेव पल्लवचयेन सञ्छादिता,

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अवनिपतिना भूपतिना पृष्ठः कुतप्रभः
सुहृत् चणं ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सबहुमानं पुनः अवनीव उवाच—देव नाथ ! यत्पृष्टं
तद्विपयिणी महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आकर्ष्यतां श्रयताम्—
अस्तीति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी-नामैतिकर्तृपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यारण्यं
नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अट्यवरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्याटवीविशेषणानि
वोप्यानि । पूर्वशरपरश्र पुनर्वापरी प्राच्यप्रतीच्यदिव्यन्तिनी यौ जलनिधी समुद्रौ तयोः यद्देवावनं तद्विपिनं
तावपर्यन्तम् अवलम्बा सम्बद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्प्रसृत्येत्यर्थः । तत्समये विन्ध्यावटी
पूर्वविषयासीदित्यवधेयम् । मध्यदेशस्य—

‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यस्याग्विनशानादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥’

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागकुलेश्वरोश्च मध्यवर्त्तिस्थानस्य
अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृक्षलतासिद्धाश्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणस्वरूपत्वादेव भुवो
मेदिन्याः मेखला रशनादासेव 'स्त्रीकल्पा मेखला काञ्ची ससकी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूधानि तेषां मदजलस्य दानवावरिणः सेकेन
संवर्द्धितैः वृद्धिपानरितैः, तथा अत्युच्चतया अत्युन्नततया शिखरदेशलक्षं शिरोभागसंयुक्तं ताराणं
नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां कुसुमानां पुष्पाणां निकरं समु-
दायम् उद्बुद्धिः धारणं कुर्वन्निः पादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूपिता । इह 'शिखरदेशलक्षं तारागणमिव'
इत्यत्र जात्युत्पेक्षा ।

मवेति । मदकलैः मदोन्मत्तैः कुरराणां मत्स्थनाशनानां कुलानि समूहाः तैः दृश्यमानाः चक्षुषुतेन
संदृश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्म-
पत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः ।

करीति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशङ्खर्षीयशावकाः 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः, तेषां करैः
शृण्वाद्वाद्दैः मुदितानि मृदितानि यानि तमालकिसलयानि तापिच्छपल्लवानि 'तमालस्तिलकं खड्गो
तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आमोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां सा तादृशी ।

मध्विति । मधु मधं तस्य यो मदः पानेन सत्तता तेन उपरक्ताः किञ्चिन्नोहितस्वरूपा ये केरलीनां
केरलदेशोपपन्नानां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी वृद्धिः कान्तिर्यस्य तेन, सञ्चरन्त्वी-
नाम् हुतस्ततो ब्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठातृदेवीनां चरणालककरसैः पादस्थितयावकद्वैः
रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृक्षलतानां किसलयसमूहेन सञ्छादिता आच्छादिता । इह

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की शोमा बद्धानेवाली विन्ध्याटवी
नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है । वह पृथ्वी की करणों के समान प्रतीत होती है । वह मानों बंगड़ी
हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के वृक्षों से सुशोभित थी, जिनको चोटियों पर
खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह ऊँचाई के कारण तारों के समान प्रतीत होते थे । वहाँ कहीं सुन्दर बगुलों की
मतवाली शैलियों मरिच के पत्ते नोच-नोच खाती थीं, कहीं हाथियों के बच्चों की सूझों से मसले गए तमाल के
पत्तों से मथुर सृगन्ध निकलती थी, कहीं मदिरा के नशे से लाल हुए केरल की खियों के कपोलों के समान
लाल-लाल सुकुमार पल्लव छाये थे जो वन में घुमनेवाली वनदेवियों के पैरों की महावर से रंगे हुए से प्रतीत होते

१. वेलावलम्बा ।

२. तारका ।

३. प्रदेशसंज्ञम् ।

४. 'छविना' इति पाठः कचिन्नास्ति ।

५. पल्लवचयेन ।

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवार्द्राकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिल्ल-च्युतपल्लवफल-
शकैलैः अनवरत-निपतत-कुसुमरेणु-पांशुलैः पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः
अतिकठोर नारिकेल-केतकी-करीर-वकुल-परिगत-प्रान्तैः ताम्बूलीलतावनज-पूग-पण्ड-
मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभर्षनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-भातङ्ग-कपोलस्थल-गलितै-
सलिल-सिक्तेनेव निरन्तरमेखलैर्लालतावनेन मद्गन्धनान्धकारिता, नख-मुख-लग्नेभ-
कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धैः शबरसेनापतिभिर्महन्मयमानकेशरिशता प्रेताधिपनगरीव सदा-

‘.....कपोलकोमलच्छविना’ इत्यत्र लुप्तोपमा, ‘.....रञ्जितेनेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुकैति । शुककुलेन कीरपक्षिसमुदायेन दलितानां चञ्चुपटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः
आर्द्राकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानि अद्योवर्त्तिस्थानानि येषां तैः । इत आरभ्य तृतीयान्तपदानि
अग्रिमस्य ‘लतामण्डपैः’ इत्यस्य विशेषानि बोधयानि । अतिचपलैः अत्यन्तचञ्चलैः कृपिकुलैः वानरसमूहैः
कम्पितैः आलोलितैः कम्पिल्लैः कोशफलवृक्षैः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां
शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां दुष्पाणां रेणुभिः
परिगृहीतैः पांशुलैः सरज्जर्कैः । पथिकजनैः पान्थपुरुषैः रचिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां
लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसजानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा
इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिवृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः, करीराः पत्रविहीनाः कण्टकसहिता वृक्षविशेषाः,
वकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलताभिः नागावल्ली-
व्रततीभिः अवनद्धं संबद्धं यत् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलंकृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिन-
श्रियः वासभवन्नैरिव वसतिगृहेरिव लतामण्डपैः वञ्जितानां विराजिता उपभोगमाना ।

इह दाडिमीफलवृक्षेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तरसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-
लङ्कारः, ‘वनलक्ष्मीवासभवन्नैरिव’ इत्यत्र ज्ञात्युपेक्षा च, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात्संख्युद्धिरलङ्कारः ।
उन्मदेति । उन्मदानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः
च्युतैः सलिलैः मद्गलैः सिक्तेनेव सता, अत एव मद्गन्धना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन्
तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रवाक्वावलीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्ध-
कारिता आच्छादितेत्यर्थः । इह क्रियोपेक्षा ।

नवेति । नखानां नखराणां मुखेषु अग्रेषु लज्जानि आसक्तानि यानि हभकुम्भमुक्ताफलानि सिंहवि-
दारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि भौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शवराणां किरातानां सेनापतिभिः
सन्ध्याध्यक्षैः अभिहन्मयमानं व्यापाद्यमानं केशरिशतं सुगेन्द्रमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तनमिव, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक कुञ्जें शोभित थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि सुगंध द्वारा कुतर-
कुतर कर गिराये गये अनार-दानों के रस से गंभीरी हो गयी थी, किसी के भीतर उड़ल कूद मचानेवाले
बन्दरों से हिलाये गए कक़ोले वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर झड़ने
वाली फूलों की घूल पड़ी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटाईयों
बिछा रखी थीं, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, कैवड़े, करील और मौलुकी के वृक्ष घिरे थे,
किसी में पानकी लताओं से लिपटी हुई छपारी की झुरझुरी बनलक्ष्मी के महलों के समान प्रतीत होती थीं,
कहीं एक में एक सड़ी हुई सुगन्धित लताओं का बना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि मतवाले
हाथियों के कपोलों से बहे हुए मद्गज से सिंची हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोर्तियों को लालच से भोलों
के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों को नाखूनों की कोरों में भरे हुए सैकड़ों

१. कम्पित इत्यपि पाठः कचिशोपलभ्यते । २. कक़ोल, कक़ूल । ३. शल्लैः । ४. पूलीलतावनज-
कुसुम । ५. संस्तरैः । ६. नालिकेर, करिकेतर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः कचिपुस्तके नास्ति ।
८. वाससुवनैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. खगण, प्रखगण, सलिलप्रखगण । ११. मदसलिल ।
१२. निरन्तरमेखला ।

सन्निहितसृग्यु-भीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुख्वा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णी-
मुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृत्यशीलकण्ठा
पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च, प्रावृद्धिव घनश्या-

समीपवर्ती सृग्युः यमः तेन भीषणा अयदायिनी पक्षे—व्याघ्रादिहिंसकवर्गैराक्रमणसम्भवात् भीषणा
भयकारिणी, महिषो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—महिषैः वन्यसैरिभैः अधिष्ठिता व्याघ्रा
च 'लुलायो महिषो वाहद्विपत्कारसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रभृति 'कचिदगृहीतम्रतेव' इत्यन्तं यावत्
साधारणधर्मादिसङ्गादाचारपूर्णापमालङ्कारः ।

समरोदन्ति । समरो युद्धे उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी सेना तद्वदिव बाणासनेषु चापेषु आरोपिताः
संस्थापिताः शिलीमुख्वा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यथा सा तथोक्ता, तथा विमुक्ताः परित्यक्ताः सुभटवहित
इत्यर्थः, सिंहनादः चवेडा इव नादो यथा सा, पक्षे—बाणासु नीलीक्षिण्टीषु असनेषु पीतशालेषु च तरुषु
आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुख्वा अमरा यथा सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति । कात्यायनी सिंहबाहिनी दुर्गेव, प्रचलितेन हननाय चञ्चलीभूतेन खड्गेन अतिना
भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भूषिता इयमपि प्रचलितैः इतस्ततः सेनाप्रकर्षण
सञ्चारिणिः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तस्संज्ञकतस्मिन् अलङ्कृतैर्युग्मयोः साम्यम् ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौर्यशास्त्रप्रवर्तकः कृत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तः तद्वदिव, सन्निहितौ
निकटवर्तिनौ विपुलाचलौ तस्संज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तादृशी तथा शशेन शशसंज्ञकेन सचिवेन उप-
गता विशिष्टा, तथा च बृहत्कयायाम्—

'कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । तस्य कथातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ ॥

शशो सन्निवरस्तस्य'

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्तिनः विपुला विस्तृताः अचलाः पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा शशौ-
मृदुलोमकैः लोभप्रवृत्तौ उपगता सहितैर्युग्मयोः साम्यम् । 'शशो लोभे नृपदे च पशौ' इत्यनेकार्थः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या सन्ध्या सायं समयस्तद्वदिव, प्रनृत्यन्
संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पल्लवः किसलयस्तद्वदिव अरुणा
रक्ता, पक्षे—प्रनृत्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा सयूरा यस्यां सा तथा पल्लवैः अनेकविधलताकिसलयैः
अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अवृत्तेति । अमृताय सुभायै 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः, यन्मन्थनं वीरसमुद्रस्य विलोडनं तस्य
वेला समय इव, त्रिया लक्ष्म्या दुर्मेण कल्पद्रुमेण नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं बोध्यम्, उपशोभिता उपर-
जिता, वारुणी सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये सती जातत्वात्, पक्षे—श्रीद्रुमैः वित्तवृक्षैः
उपशोभिता, वारुणी पश्चिमां दिशं परिगता सामस्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रान्तपर्यन्तं व्यासत्वात् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, वहाँ सर्प व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं और मैसों से भरी हुई बहू बहू भूमि
भयंकर यमराज और उनके वाहन मैसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, वहाँ मौलों से ढकी हुई
बाग और असना के वृक्षों की पंक्तियों थीं जिनमें सिंहों की दहाड़ होती रहती थी जिससे बहू बहू भूमि
पटुप पर बाण चढ़ाकर युद्ध के लिए तैयार गरजती हुई सेना के समान प्रतीत होती थी, वहाँ लाल चन्द्रनों के
वृक्षों में श्वर उबर गँड़े घूमा करते थे, जिससे बहू रक्त चंदन और तलवार धारण करने वाली भगवती दुर्गा के
समान प्रतीत होती थी, वहाँ कनेरों से भरी विस्तृत पहाड़ों की श्रेणियों में खरहे रक्तचन्दनता से विचरण
क्रिया करते थे अथवा वहाँ कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के फैले हुए अँबलों में लोभ के अनेक वृक्ष घूमा करते थे जिससे
बहू विपुल और अचल नाम के मित्रों तथा शश नाम के प्रधान मंत्री से युक्त कर्णीसुत (चौर्य शास्त्र के प्रणेता)
की कथा के समान प्रतीत होती थी, वहाँ लाल-लाल पल्लवों की झुरझुरी में मोर चिरकते रहते थे जिससे बहू
भगवान् शंकर के तांडव नृत्य से युक्त लीला से भरी हुई प्रलयकालीन सन्ध्या के समान प्रतीत होती थी, वहाँ
श्वर-उपर बेल और वारुणी वृक्ष धिरे थे जिससे बहू लक्ष्मी, पारिजात और मरिचा से सुशोभित अमृत मंथन की

१. ...सेतेव । २. समारोपित । ३. विविक्त । ४. प्रनृत्तनीलकण्ठा । ५. वारुण ।

मला अनेकशतहृदालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृशसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरसृग-बालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरांगुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

पाश्र्वरिति । प्राबुद्ध वर्षा समय इव, घनैर्मघैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकभिः शतहृदाभिः तद्विभिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—वना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलवाहिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् शृङ्गाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् शृङ्गा भल्लकाः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरसृगणां बालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्त्तमानाभिः गजघटाभिः वरिमण्डलैः परिपालिता परिरक्षिता । पक्षे—चमरसृगणां बाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' दृश्यमरः, अन्यरपूर्ववदेव ।

गिरौति । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव, स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना वाहनीभूतसिन्धेन सेविता वाहनेन शुभ्रभूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहैः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलारामजा सीता तद्वदिव, प्रसूतो गर्भाद्विमुक्तो कुशलवो तन्नामकसुतो यया सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बहिर्वां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उल्लादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला, तथा रुचिरांगुरुका सुन्दरकाकुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरसिन्धु-रङ्गेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां मृगमदानां कस्तूरीगन्ध सन्ध्यात् परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनिवादाधारत्वाच्च दधातीत्येवं शीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अंगुलतिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कायप्रसिद्धसुसुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः कीजिता सहचरीभिः मदनव्यथापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः स्पृष्टा च, मद्दनेन कामेन मदनैः तदाख्यतरुविशेषैश्च सह वर्त्तमाना संयुक्ता ।

बेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नालिका के बीच-बीच निमल जल से भरी अनेक तरुवर्षी सुशोभित थीं जिससे वह विचित्रियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थी, कहीं रोखों का आवगमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियों भरा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं पूँछ जुलाबो हुई चैत्री नृगियों घूमती रहती थीं और कहीं मतवाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों चैत्रों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं ढूँढ़े वृक्षों के बीच सिंह घूमने रहते थे जिससे वह भगवान् संहर के साथ-साथ घूमनेवाली सिंहवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के अंकुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लुओं ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुशलव को जन्म देनेवाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अंगूर और तिलक के अनेक वृक्ष उगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों चन्दन और कस्तूरी का लेख किए हुए अंगूर का तिलक लगाने वालों कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पछव दिलों के तेरे रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वह अत्यन्त शीतलता छापी रहती थी; इसलिए वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठिता नायिका पर पल्लवों का पंखा झूक

१. पतिगृहीता । २. कृष्णांगुरा । ३. सोत्कण्ठवन्तिव ।

निलधीजिता समदना च, बालधीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पानभू-
मिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित् प्रलयवेलेव महा-
वराह-दंष्ट्रा समुत्खात-धरणिमण्डला, कचिदशमुखनगरी च चटुलवानरवृन्द-भक्ष्यमान-तुङ्ग-
शालाकुला, कचिदचिर-सिन्धुत-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी-पलाश-
शोभिता, कचिदुन्मत्त-सृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, कचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

बालेति । बालाः स्तनम्भयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुनर्भवाः
तेषां पङ्क्तिः श्रेणिभिः मण्डिता भूषिता 'वीथ्यालिरावतिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः,
बालानां गलदेशेषु वैद्योत्पातरक्षार्थं व्याघ्रनखपङ्क्तौ बध्यन्त इति सम्प्रदायः; तथा च—श्रीमद्भगवते—
'शार्दूलद्विष्यन्खभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरुद्धातो गण्डस्थलपर्यन्त-
वर्तितभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा, पक्षे—व्याघ्रनखपङ्क्तिः पर्यटनसमयौत्पन्नखविह्वल-
लीभिः मण्डिता, गण्डका चार्धणिषाः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय द्योतितं मधु मद्यं तस्य कोशकानि
पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि
यस्यां सा, पक्षे—प्रकटितं प्रकाशितं भूषणं पुष्परसानां मांसिकाणामित्यर्थः, कोशानां तदाश्रयणाच्च ज्ञातं
यस्यां सा, अन्यस्तुल्यमेव ।

कचिंति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य वेला अवसरः तद्वदिव,
महावराहेण परमेश्वरतृतीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं समस्तपृथ्वी-
मण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहेः पृथुलशूकरैः दंष्ट्राभिः दशनैः समुत्खातं विदारितं धरणिमण्डलं
भूप्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो वृष्टिः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहशक्तिमाश्रित्य सलिलमग्रां सुवसुध्वंमानीतवानिति पौराणिकी वार्ता ।

कचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शाखासृगाः
तेषां वृन्देन समूहेन भक्ष्यमानाः शोळ्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाखा भवनैकदेशाः ताभिः आकुला व्यासा,
पक्षे—चटुलवानरवृन्देन भक्ष्यमानास्तुङ्गा उच्चशाला भवनानि ताभिः आकुला व्याकुला । रामरावणयोः
संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित आसीदिति रामायणीया कथा ।

कचिंति । अचिरनिर्धुतः तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमिः स्थानं तद्वदिव, हरिता
नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः, सप्तियो यस्त्रीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी लीया, पलाशा व्रह्मवृक्षाः तैः
शोभिता भूषिता, पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

कचिदिति । उन्मत्तो मदसक्तो यो सृगपतिः सिंहः तस्य नादेन राजितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव,
कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पक्षे—कण्टकमुक्ता च ।

कचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता-नाथिकेव, कोकिलकुलवत् पिकससूहवत् कलम् अफुटमधुरं
कर द्योतोपचार किया जा रहा हो, कहीं बाघों के श्वर-उधर धूमने से उनके नखाँ के चिह्न उभड़े थे, कहीं गैंडे
श्वर-उधर आते जाते थे जिससे वह वनवालों और गंधों से सुशोभित बाघकों के गले के समान प्रतीत होती
थी, कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी आखियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों मदिरा से
भरे सैकड़ों सकोरे हों और कहीं श्वर-उधर तरह-तरह के फूल बिखरे थे मानो मदिरा को बूँदें टपकी हों जिससे
वह भूमि मदिरा पीने को जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जंगली सुगंधी ने अपने दाढ़ों से भूमि
खोद खोदकर बूँदें बना दिखे थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी उठानेवाले भगवान् वराह जैसे लगते थे और उनसे
सुशोभित वह भूमि प्रलय की वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (हवन की लकड़ियों) फूल,
शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती थी जहाँ शीघ्र ही
विवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों ने ऊँचे ऊँचे शाल वृक्षों को तोड़ डाला था जिससे उन वृक्षों
से भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी मानों बन्दरों द्वारा तोड़ी गयी अंतरियाँ से भरी रावण की नगरी
लंका हो । कहीं कंटो से भरी हुई झाड़ियों में भयभीत करनेवाली सिंह की दहाह होती रहती थी जिससे वह

प्रलापिनी, कचिदुन्मत्तवै वायुवेग-कृत-नालशब्दा, कचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, कचिन् समरभूमिरिव शर-शत-निचिता, कचिदमरपति-ततुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला, कचि-
श्रावणमूर्तिरिव तमालनीला, कचिन् पार्थरथपताकेव वानरीकान्ता, कचिद्वानिर्पति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, कचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रलापोऽ-
स्फुटमञ्जुलध्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

कचिदिति । उन्मत्ता उन्माद्वातव्याधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुल्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिक्येन कृताः तालानां तालतरुणां
शब्दा यस्यां सा तादृशी ।

कचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मुक्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं तालपत्रं
ताटङ्कः कर्णाभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनाधिक्येन पातितानि तालानां
तालतरुणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छद्मं दलः पर्णं छद्मः पुमान्' इत्यमरः ।

कचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शरानां मुञ्जदण्डानां बाणानाञ्च शतेन समुदायेन
निचिता व्याप्ता ।

कचिदिति । अमरणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला व्याप्ता । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्'
इत्यमरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वज्रमेवे मूले दुमस्य च' इति मेदिनी ।

कचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य मूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वज्रीला श्यामवर्णा,
पक्षे—तन्नामकवृक्षैः नीला ।

कचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्तीव 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः,
वानरेण हनुमता वानरैः शालासृगैश्च आक्रान्ता अधिष्ठिता ।

कचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राजेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतला लता
वस्त्वथ तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तगतवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःक्षेन प्रवेष्टुं योग्या,
अन्यपक्षेऽपि तुल्यम् ।

कचिदिति । विराटस्य मरस्यापिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन
राजस्थालकेन, पक्षे—कीचकाः सरन्प्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगणा इत्यर्थः, तैः आवृता
व्याप्ताः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्यं स्वनन्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

कचिः ति। अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्यापेन व्याधिरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उस दहाइ से डर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कोयलें मधुर कूक मचाए
रहती थीं जिससे वह मदिरा पीकर बड़बड़नेवाली मतवाली ली के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
थपेड़ों से ताड़ के पत्ते खड़खड़ाया करते थे जिससे वह बात-बात में तालियों पीट-पीट कर ठंडा मारने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णमूल से रहित
विधवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकंडा नाम का पौधा) से भरी होने के कारण वह
वर्णों से भरी युद्ध भूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की घनी नीलिंगा के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छाप लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं चितों की लताओं के कारण उसमें प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों बेंतधारी द्वार-पालों से घिरी राज-महलों की देहली के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बाँतों की झाड़ियाँ लगी हुई थी जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं घने जंगलों में बहेलिये भय से चञ्चल नेत्रोंवाले हरिनों का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-तरल-तारक-मृगा, कचिदगृहीतव्रतेव धर्म-चौर-जटा-वल्कल-धारिणी, अपरिमित-बहुलपत्रसञ्चयाऽपि सप्तपूर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्याश्च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवने विख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य, सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-मत्सरादम्बर-तरल-प्रसारित-शिरःसहस्रेण

अनुग्रह्यमानम् अत एव तरलं प्रासेन चलं तारकमृगं मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, पक्षे—व्याघ्रैः भिक्षैः अनुगम्यमाना; अत एव तरला भयेन लोलाश्चञ्चलाः तारका लोचनकर्तविका येषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य कामान्धस्ता-मन्धवावत्, स्वधर्मं रिरक्ष्यिषुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवशरणं गतवती, प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम, महादेवस्तु तस्मिन्निरीक्ष्य प्रजापतेः शिरःकर्त्तनयं स्वध-नुपा बाणं मुक्तवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्तत्र सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य बाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठति शिवपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

क्षितिः । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यथा सर्वविधा सुन्दरीव, दर्भाः कुशाः, चौराणि जीर्णव-सनस्रग्जानि, जटाः संहतकेशाः 'शिक्षाजटे संहतो कचो' इत्यनेकार्थाः, वल्कलानि च परिधेयानि परिधार-यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—दर्भाः कुशाः, चौराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लज्जकचै जटा' इत्यमरः ।

अपरोति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहुलानि सघनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः समूहो यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतरुभिर्विराजितेति तत्परिहारः । यत्र 'विरोध इव आसेत विरोधोऽसौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरसत्त्वेति । क्रूरं दुष्टं सत्त्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभा-वयोः' इत्यनेकार्थाः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः । तथा पुष्प-वती रजोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तत्प्राप्तेति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोनेः आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वक्ष्य-माणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य अन्तःपाति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमितिवृत्तम्—सूर्यवंशीयः कश्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः अरजाख्यां पुत्रीं बलात्कारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं नृपमभिशपाप—“त्वं विन-श्यसि, अद्यारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यती”ति । तच्च विन्ध्याचल-शिखरप्रदेशस्थं राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूखंडा आदीनि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य सुहृदस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकाशमोत्पत्तेरित्याशयः । अत्र आयुप्रेक्षा, सा च भावामिमानिनी वाच्येत्यवगन्तव्या ।

धरेति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याचनया पीतानि सुलुकीकृतानि सकलसागराणां समस्त-जितसे बह्वेसी प्रतीत होती थी मानों व्याध-रूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गए मृगशिरा से शोभित आकाश की लक्ष्मी हो, कहीं कुश, चौर (चौह नाम का वृक्ष) जटाओं और छात्रों के कारण बह्वेसी प्रतीत होती थी मानों कुश की लंगोटी मारे तथा वल्कलों की काखों की काले कोड़े जटाधारिणी तपस्विनी हो, कहीं अत्यन्त बने पत्तोंवाले छितवन के वृक्षों से भरी होने के कारण बह्व अस्संख्य पल्ला होते हुए भी सप्तपर्णा प्रतीत होती थी । यद्यपि उसमें दुष्ट प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे; किन्तु उसमें अनेक मुनियों के आश्रम भी स्थित थे । यद्यपि वह कुलों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री सी प्रतीत होती थी; किन्तु वह अत्यन्त पवित्र भी थी ।

उत्त विन्ध्याटवी में दंडक वन के बीच सभी लोकों में प्रसिद्ध भगवान् धर्मराज की जन्मभूमि के समान महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र की प्रार्थना पर सप्तदश का सभी जल ही पी

१. बहुल । २. सप्तपर्णपूषिता । ३. भुवनख्यातम्, भुवनतल्लयातम् । ४. निपीत । ५. जलस्य । ६. मेरुशिखर । ७. गगनतल... । ८. शिखरस्थ ।

दिवसकर-रथगमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित-सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणाऽप्य-
नुज्ञांश्चिताञ्जस्य जटरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य, सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकदुष्कारनिर्पातित-नहुष-प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्य षष्ठ्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान्
पीडयितुं कालेयाख्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि बहिरागत्य लोकद्वय-
मत्यन्तसुपद्रुतञ्चक्रुः । तद्विनाशाय नितरां चेच्छिमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो
भगवागस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि सुलुके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

मेविति । मेरोः सुवर्णाद्रेः मत्सरात् उन्नतिविषयकशुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः' इत्यमरः, अम्ब-
रतले आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं
समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्थन्दनगमनमार्गम् 'श्रद्धापूर्वकः पथगमनान्वे' इत्यच्
प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनाद्वानि सकलानां समस्तानां
देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गतिमार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि जल-
वालकाद्रिणापि अनुज्ञांश्चिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आज्ञा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादयामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-
वाच—गिरिभगे ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरुं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेच्छित्ते मे चेतः, अतस्तदर्थं
यत्स्थेयमिभाय निर्गते तस्मिन् तथैवास्मानं विधातुं सूर्यमसुरुन्धन् तेन प्रत्याख्यातोऽतिकोपेन तद्वमन-
पथमवरोद्धुं वृद्धिसुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां वधुधेः तदेकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरान्धका-
रावृत्तावाक्किमपि कर्तुमशक्ता लोका देवान् तु द्रुधुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजगमुः, विन्ध्य-
वृद्धवधरोधार्थं तमसुरुन्धन्, अथ तेषामसुरोधेन सभार्यके भगवत्स्थगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रिः शिरोऽ-
वनमस्य तस्ये प्रणाममकरोत्, ऋषिस्तु—'प्रिय वस् ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्स्वमेवंविधमेवा-
वन्तो भूधवा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि
तथैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जटरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिषाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो
येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इत्थलवातापिलंजकौ भ्रातरावसुरविशेषावास्ताम् । तत्रेत्थलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेघस्वरूप-
स्थितं वातापि भारिगत्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितान् विप्रान् भोजयामास, भञ्जितवत्सु तेषु 'वातापे !
निर्गच्छ' इतीत्थलनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ तेषां विता-
दिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च प्रत्यपकटुं
याचितः स तेनैव रूपेण तन्मांसं भवयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुरावरेति । सुरादेवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरञ्जिता मकरा-
कारपत्राः 'पत्रे वाहनपत्रयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पर्शितानि चरणरजांसि
पदवेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्थेत्यर्थः । दक्षिणा अवाची आशा दिगेव वधूः स्त्री तस्या मुखे
आनने विशेषकस्य तिलकस्वरूपस्य 'दिशस्तुः ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', 'चित्रपुण्ड्रविशेषकाः'
इत्यमरः । अन्नागस्त्ये तिलकत्वारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिदाश्रयः पराश्रोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्' ।

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकदुष्कारेण दुष्कृतिमात्रेण निपातिते प्रचयाविते नहुषे
ख्याता । समस्त देवतार्थो को प्रार्थना अनुसूनी करके मेरु पर्वत को ईर्ष्या के कारण अपनी हजारों चोटियों
को आकाश में फैलकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आशा टालने का साहस न कर
सका और पैरों पर झुका हो रह गया, जिन्होंने अपने पेट की आग में वातापि दानव को भी पचा डाला,
देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों को पल्लवाभूषणों से जिनके चरणों की धूल

१. गतिपथ ।

२. ...सुरसमूह...

३. अस्तङ्गित ।

४. मुकुटतटवद्विभक्तमकरकमपत्रभङ्गकोटि...

५. दक्षिणामुखाविशेषकस्य ।

६. निपातित ।

७. प्रकटन ।

प्रभावस्य भगवतो महासुनेरगस्त्यस्य, भार्यया लोपासुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादितौ
पत्र-भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशा-चीवर-वाससा मौल्य-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितर्पणपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्मा-
हरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुक्रहरितैश्च कदलीवनेः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महासुनेरुत्कृष्टमनशीलस्य ।
हृह त्वष्टुः पुत्रे पुत्रे दधीर्यस्थना वज्रं निर्माय हते सुराधिपे ब्रह्महत्यापापयुते मानसमरोचरे
निलीने सति सुरैः राजविहीनं स्वर्गं दृष्ट्वा चन्द्रवंशीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावेर्द्धमित्या स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं वारुडो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति केनचिदुपदिष्टं स कदाचित् प्राथित-
वान्, ततस्तथा कथितम् 'राजन् ! महर्षिभिर्वाहितां शिविकामारुह्य यदि भवान् मद्भवन्मगगन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं सेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य सृष्ट्यादीन् देवर्षीन् वाहकत्वेन संयोज्य शिविका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति व्रजन् शीघ्रं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं शृणुं सूरिनि चरणेन 'सर्पं सर्पं'
इति कथयन्नताडयन्, एतन्मध्ये भूगोजंतालु प्रच्छन्नो भगवानगस्त्यः तत्चरणेन ताडितः 'स्वं सर्पों
भूत्वाऽथः पत' इति ज्ञात्वाप, तेन च राजा सर्पों भूत्वा हिमालयकन्दरायामतद्विधिं महाभारतीया कथा-
श्रानुसन्धेया ।

भार्यवेति । भार्यया पत्न्या लोपासुद्रया तन्नामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालानि आवापा मूलसलिलाधारा येषां तैः 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः, करपुटेन निज-
हस्तद्वयेन यः सलिलस्य जलस्य सेकः तेन सम्बद्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विशेषैः पुत्रसङ्घैः पादपै-
र्वृक्षैरुपशोभितं भूषितं तदाश्रमपदं सुनिश्चयम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सुनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आपादः
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपादो व्रतिनां दण्डे भासे मलयपर्वते' इति विश्वः, विप्राणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो वैवस्वतालाशौ' इति, पवित्रं एतं यज्ञस्म तेन विरचितं चिदितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखात्रययुतस्तिलकविशेष एव आभरणं भूषणं येन तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्म-
णानां त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मर्त्याया मुञ्जविरचितया
मेखलया कलितो वस्त्रः सधयः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—'मौञ्जी त्रिदुलसा श्लेष्मा काशं विप्रस्य
मेखला' इति । गृहीतं याचिताक्षरवृणार्थमाप्तं हरितं श्यामलं पर्णपुत्रं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम्
उदजसुतजं प्रति प्रतिपर्णशालमित्यर्थः । 'पर्णशालोदजोऽस्त्रियायम्' इत्यमरः, भिक्षाम् अटता भिक्षार्थं भ्रमणं
विदधता भिक्षास्मरण 'अकथितञ्च' इत्यनेन कर्णसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दृढदस्युरिति
नाम यस्य तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतीति । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रसूराणि यानि इष्टानि काष्ठानि तेषाम् आहरणान्
आनयन्वाह हेतोः, इष्टमं वहतीति 'इष्टमवाह' इत्यन्वर्थं द्वितीयम् अपरं नाम अभिधेयं चकार विद्ध्यौ ।
इष्टमवाह इत्यत्र 'कर्मण्यण्' इत्यण् ।

झाड़ा करते थे जो दक्षिण दिशा रूपी वधू के मुख के तिलक थे (अगस्त्य तारा दक्षिण दिशा में निकलता
है), तथा जिन्होंने एक ही हुंकार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान् अगस्त्य की पत्नी लोपासुद्रा ने स्वर्ग अपने दाँवों से
उनमें थाँवले बना बनाकर अपनी अँजुलियों के जल से उन्हें सींचा और पाल-पोस कर बढ़ाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थीं । उनके पुत्र ब्रह्मवारी इन्द्रस्यु को तपश्रया से बड़ आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । बड़ हाथों में पलाशदण्ड लिये, मस्तक पर भस्म का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुशा की लँगोटी

१. तद्भाष्यंया । २. लोपासुद्रया च । ३. आपादिव्रतिना । ४. 'चीर' । ५. वस्त्रक, मुञ्ज ।
६. हरिणर्णो, पुत्रपुटेन । ७. शुक्रकुल ।

श्यामलीकृत-परिसरं सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदावरीयां परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्प्रेष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमचिरामो रामो महामुनिमगस्यमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित् कालं सुखमुवास । चिरदूरेऽद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लभन्तापसामिहोत्र-भूमराज्य इव लक्ष्यन्ते तत्रैव । बलिकर्म-कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः

दिशि ति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम्, शुक्रवत् कीरदेहवत् हरितैर्नीलवर्णैः कदलीवर्णैः रम्भाविपिनैः 'रम्भावृक्षेऽय कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णीकृतः परिसरः प्रान्तभूमिरस्य तत् । शुक्रहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

सतिरिति । कलसयोनिना अगस्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृतस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्रस्य मार्गम् अध्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा धृता वेणिका सलिलधारा यथा तथा, बद्धा संकराविधानाद्यैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यथा तथा च, गोदावर्यां तन्नामिका सरिता नद्या परिगतं परिव्याप्तम् । अगस्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च पतिव्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संस्कुर्वान्न वेणीं च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा । समासोक्तिरपि व्यञ्जनया । तदुक्तं दर्पणे—

‘समासोक्तिः समर्थेन कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥’

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं वनगमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठतिश्रयः, उत्प्रेष्टे त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो लङ्काधिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यध्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स तथोक्तो रामः, महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरक्षिता निर्मिता रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उड्डो यस्य सः, कञ्चित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकान्दिन्या सह सुखम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यात्तथा उवास निवृत्तिरिति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘सत्यर्थे पृथगर्थयोः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥’

चिरेति । चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमपि, शाखासु मिलिना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो राजयः येषु ते, अत एव लज्जाः संलज्जाः तापसानां तपस्विनां यदमिहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य भूमानाम् अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तत्रोक्ता लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा भूमपङ्क्तीनां संलग्नत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कलालङ्कारः ।

वलीति । बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सङ्घं कुर्वन्त्याः सीताया

तथा मूल को कारवनी पदिने ओर हाथों में हरे पत्तों का दोना लिप ह्रुप एक झोंपड़ी से दूसरी झोंपड़ी तक घूम-घूम कर भीख माँगा करते थे । वह जंगल से पिता के अग्निहोत्र के लिए समिधाओं (हवन की लकड़ियों) का इतना बड़ा गट्टा बाँधकर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही शम्भुवाद (हवन की लकड़ियों कोनेवाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगन्धों के समान हरे-हरे कैनों की घनी बाड़ लगी हुई थी जिसकी घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक ही प्रखर धारा में बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चोटोवाली समुद्र की विषवा पत्ती अपने पति के पीछे-पीछे उसका समस्त जीवन पी लेनेवाले अगस्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पंचवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिए राज्य छोड़कर महामुनि अगस्य की सेवा करते हुए रावण की राज्य-लक्ष्मी का वैभव भिटा देनेवाले भगवान रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोंपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों से मुनियों के न रहने के कारण जिस सूने प्रदेश में ढालियों पर चुपचाप बैठे हुए संकेत कवतूँ की पंक्तियों

१. श्यामीकृत । २. कावेय्या । ३. रामो । ४. अतिचिर । ५. पङ्क्तयोऽमललक्ष्म ।

करतत्वादिष्व सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति त्वाकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथ-सुन-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-बल-बहुल-रुधिर-सिक्त-मूलमवापि तद्गर्भाविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति नव-किंसल्यमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरं मभिनव-
जलधर-निर्वह-निनादयाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिसुवन-विवर-व्यापितश्चापवोषस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शौण्ड-कनकजम्बजशृङ्गजल-लुलित-दीनहृदयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-जर्ज-

वैदेक्षाः करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपङ्क्तयेषु संक्रान्तो लग्न इव सन् रागो लौहित्यं स्फुरति
दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्वं पीतं चुलकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् वान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थापिषु महाह्रदेषु महातडागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तडागानामाषासलिल-
लघुकर्कवं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुस्यङ्गव्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिताः तीक्ष्णा ये शरा बाणाः तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्णनेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरबलानि असुरसैन्यानि तरसम्बन्धीनि बह-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किसलयानि
पङ्क्तवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तित्वा आनिध्वानि युक्तानि विद्यमानानि निर्घतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत्र तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ष्य श्रुत्वा भगवतः
पुण्यस्य रामस्य दाशरथेः त्रिसुवनस्य विष्टपस्य चिवराणि छिद्राणि तानि ध्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापवोषस्य धनुःशब्दस्य अत्र शान्तः स्मरतीतिवत् कर्मणि षष्ठी, तेन धनुःशब्दसिन्धुः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः वृशदिशः द्वावाशाः शून्याः रामलक्ष्मणसौतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजस्रं निरन्तरम् अधुजलेः
तेषां शोकजनिनयनसलिलैः लुलितानि विह्वलीभूताः, दीनाः कातराः हृदयो लोचनानि येषां ते तथोक्ताः,
तथा जरया बुद्धावस्थया जर्जरिताः विशीर्णा विषाणानां शृङ्गानां कोटयोऽग्रभारा येषां ते तथोक्ताः,
जानक्या वैदेक्ष्या सम्यङ्दिताः शण्डसलिलादिप्रदानेन बुद्धिं प्रापिताः जीर्णसुखाः बुद्धहरिणाः शप्यं बालवृणं
तस्य कवलं घ्रासं न गृह्णन्ति च स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलद्विनादाकार्णनेन
से वृक्ष एते प्रतीतं होतुं ये मानो आज मां उनमें उन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुए धुँए की रेखावै लगी
हुई हों, जहाँ लवाओं की नयी-नयी सुकुमार कोपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानो पूजा
के लिए फूल नुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट-फूट कर बिखर रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानो भगवान् अगस्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बौट दिया हो, जहाँ नयी-नयी कोपलों से
भरा हुआ बन लाल भयंका हो उठा था मानो रामचन्द्र जी के तीक्ष्ण बाणों की वर्षा से मारे गए राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंचे हुए जहाँ-जहाँ वृक्षों से आज भी उठी रक्त की लाली में सने हुए लाल-लाल पङ्कज फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर बढ़ाए गए बुद्धीते से कटो-फटी सींगोंवाले
आश्रमों के बूढ़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी सौँवली घटाओं की गम्भीर ध्वनि सुन कर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोठों में फँसी हुई ध्वनि का स्मरण करते हुए आँसुओं से ललकलायी हुई करण वृद्धि द्वारा
अपने बग्युओं से सुनी (जिन्हें राम के धनुष ने पड़ले ही मार डाला था, अथवा राम से सुनी) वसों दिशाओं को

१. 'च' इति कचिज् । २. 'निशित' । इति पाठः कचिज् । ३. बलबहुल । ४. रक्त । ५. तद्गंगा
नुविद्ध । ६. किसलम् । ७. गम्भीररवम् । ८. 'निवह' इति पाठः कचिज् । ९. सम्यक् शप्य ।
१०. लुलितहृदयः

रित-विषाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र मैथिली-वियोगदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ सप्तं राम-लक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन् दशरथसुत-शर-निपातितो योजन-बाहोर्बाहुगस्त्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकारां ऋषिगणस्य । जनकतनया भर्त्रा विरहविनोदनार्थ-मुदत्तभयन्तरेलिखिता यत्र रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीत-लादुल्लसन्तीव वनचरैरद्याप्यलोक्यते^१ ।

रामस्य चापघोषस्तुतेः स्मरणलङ्कारः, तथा शष्पप्रासग्रहणतत्त्वन्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-क्त्यलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘सदृशानुभवाद्वस्तुस्पृष्टिः स्मरणमुच्यते’ । ‘सिद्धवेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्गद्यते’ ।

एवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

यस्मिन्ति । यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहृदनस्यापारः तस्यां निहतेभ्यः रामेण घ्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्व-करामदूरनयने प्रकटोत्साहं प्रापित इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः सीताया जानकया विप्रलम्भो वञ्चना येन तथोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार नीतवान् । इह क्रियोत्प्रेषा ।

वञ्चति । यत्र पञ्चवत्यां मैथिली जानकी तस्या त्रियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ, दशवदो राघवः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसघोषकौ रामलक्ष्मणौ कौशलथानन्दसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः । कबन्धः राहू राक्षसाधिपतिः तेन दनुकबन्धने च प्रस्तौ कवलोकृतौ गृहीतौ च सन्तौ सप्तम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थितलो-कस्य महत् उरुकुष्ठं अभयं आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः । इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा ।

अत्यायतश्चेति । यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण ह्युषा निपातितः कर्तयिष्या पातितः अत्या-यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकबन्धापरनाम्नो दैत्यस्यैव बाहुसुजः, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसादनाय शिविकारोहणेन हन्द्राणीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्नो यो नहुषाजगस्तस्य अजगर (सर्प) रूपनिहुषवृत्तः कायशङ्कां देहभ्रान्तिम् ऋषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान् । अत्र दनुकबन्धबाहो नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादतस्मिन्तदुद्दिष्टा-न्तिमान् प्रतिभोध्यतः’ इति । अत्रत्येतदुच्यन्तु रामायणरथारण्यकपाण्डतोऽवगन्तव्यम् ।

जनकेति । यत्र आश्रमपदे जनकतनया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थ जानक्याः त्रियोगस्थालयुत्वसम्पादनार्थम् उटलाभ्यन्तरे पर्णशालास्थये ‘पर्णशालोडजोऽस्त्रियायम्’ इत्यमरः, लिखिता चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उरुकण्ठिता सती पुन-र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानीं कालेऽपि आलोक्यते दृश्यते । अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोत्प्रेषा । अत्र ‘पुनः’ शब्दोपादानेन पूर्व वैदेहा मिथिलायां यज्ञसुविशेषणकाले देख-देख कर मुँह में भरी हुई बात का चबाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिक्षा करनेवाले राम से अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुए जंगली हरिणों द्वारा मानो उकसाया गया कनकमृग जानकी को बोले में डालकर राम को दूर बढ़ा ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी के निरह में दुखी और राहुरूपी कबन्ध से घिरे हुए सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने राघव के विनाश की सूचना देते हुए उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त भयभीत कर दिया था, जहाँ राम के वर्णों से कितकर गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देख कर वहाँ के ऋषीर्षी को ऐसा भय होता था मानो भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के लिए अजगर रूपधारी नहुष ही

१. निःशेष, अशेष... । २. प्रोत्सारित । ३. राघवविनाशसूचकौ । ४. अतिमहत् । ५. ...बाण... । ६. ...प्रसादेनागत... । ७. अकरोदधिजनस्य । ८. तनया च भर्त्रा । ९. ...विनोदार्थम् । १०. अभ्यन्तरे । ११. धरणीतलादुल्लसन्ती । १२. उपलब्धते ।

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलब्ध्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवस्थेऽथ इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः, प्रलयकाल-विघटितौष्ठ-दिग्भाग-सन्धिबन्धं गगनतलमिव सुवि निपतितम्, आदिबराहसमुद्भूत-धरा मण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मज्ज-दुन्मद-शायकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उःफुल्ल-कुसुद-कुवलय-कल्लारम्, वज्रद्वारविन्द-

पातालादुत्थानम्, लङ्कां विजित्याग्निप्रवेशेन विशुद्धायामपि तस्यां लोकापवादमीत्या निर्वासिता रासेन पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः तत्तद्विस्तृत्युत्थानमिति प्रतीयते ।

तत्तेति । पूर्वविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलब्ध्यमाणा दृष्टितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वाचां प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्याद' इत्यमरः । नातिदूरे समीप एव पद्माभिधानं पद्मेतिसंज्ञकः पद्मसरः कमलकासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, विद्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन लुलुकीकृतेन कुपितः जलाधिपतिस्त्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजा-पतिना 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं युनि प्रति शुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः, तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजनस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्फलिताः, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रवेष्टाः तत्तत्पर्वतावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां बन्धा बन्धनानि यत्र एवम्भूतम्, सुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्वच्छवृत्तवृत्तिविस्तृतत्वाच्चोच्यमिष्यते । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आदाति । आदिवराहेण विष्णोस्त्वृतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्भूतं सस्यक् प्रकारेण जला-द्वहिनीतं यत् धरा मण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः, सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मज्जन्यः अवगाहमानाः या उन्मदा यौवनगर्वाधिष्ठिताः शायरका-मिन्यः भिन्ननार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तत् तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्यत्वात् सन्देहसङ्करः ।

उःफुल्लेति । उःफुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कल्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुसुदकैरवे', 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाश्वजन्म च' इत्यमरः ।

उभिद्रेति । उभिद्वाराणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां सधुर्विन्दुभिः सकरन्दकणि-

उस आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में मन बहलाने के लिए राम ने उनका जो चित्र कृटिया में बना रखा था उसे आज यो कोलकिरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं मानो राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ छुशीभित हों ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, उस अगस्त्य के आश्रम से थोड़ी ही दूर पर अथाह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पंपा नामवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो समुद्र का समस्त जल पी लेनेवाले अगस्त्य को जलने के लिए क्रुद्ध वरुण देव से उसकाथे गप ब्रह्मा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा महान सागर ही उत्पन्न कर दिया हो, अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की ओरों खल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिरा पड़ा हो या समुद्र के भीतर से आदिबराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसके जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर खान के समय खलकर खेलनेवाली मतवाली भोलनियों के कुचकलशों (भड़े) के समान

१. 'पूर्वविधस्य' इति पाठः कश्चित्प्राप्युलम्भ्यते । २. कुपितवरुणोत्साहितेन । ३. जलनिधि ।

४. 'विघटिताष्टविधभागः' । ५. बन्धनम् । ६. सलिलपरिपूरितम् ।

मधुभिन्दु-बद्धचन्द्रकम्, अलिकुल-पटलान्वकारितलौगन्धिकम्, सारसित-समद-सारसम्, अम्बुवह-मधुपान-मत्त-कलहंसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-मलचर-पतङ्गशत-सञ्चलनचलित-वाचाल-वीचिमालम्, अनिलोल्लसित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-बुद्धिन्म, अशङ्कितवतीर्णाभिरम्भैः श्रीङ्गारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपार्श्वकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्ण-मुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोहसम्, उन्मिष-दुत्पलवन-मध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्ब-कर्दमवैरासेवितम्, अभिषेका-

काभिः यद्वा सलिलोपरि बद्धा विहिताः चन्द्रकाः मयूरवह-चन्द्राकारा यत्र तत् तादृशम् ।

अलीति । अलिकुलानां अमरवृन्दानां पटलेन समुदायेन अन्वकारितानि आबुतानि लौगन्धिकानि कल्लाराणि यत्र तत् । 'लौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्यमरः । अत्र कुलपटलचोर्मध्ये कस्याप्येकस्यैव कथनेनेष्ट-सिद्धावपरस्य ग्रहणं निरर्थकमेवेति कुशलाः ।

सारसितेति । सारसितेन शब्देन सह वर्तमाना अत एव समदा मन्दोक्ताः सारसा लक्ष्मणाप्रभृतयः यत्र तत् 'हंसस्य योपिहरता सारसस्य तु लक्ष्मणा' इति कोशः । अत्र छैकानुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे— 'छैको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्घसाभ्यसनेकधा' इति ।

अम्बुरुहेति । अम्बुरुहाणि पद्मानि तेषां यन्मधुमकरन्दः तस्य पानेन मत्ताः मन्दोक्ताः याः कल-हंसकामिन्यः वरदाः ताभिः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो यत्र तत् तादृशम् ।

अनेवेति । अनेके सहस्रसो ये जलचरा नक्षत्रपादयो जलजन्तवः तेषां पतङ्गानां पक्षिणाञ्च शतस्य मण्डलस्य सञ्चलनेन गमनागमनेन चलिता चोर्भां प्राप्ता वाचाया मुखरायमाणा च वीचिमाला लहरि-सन्तन्त्रितयत्र तत् तादृशम् । इह छैकानुप्रासः ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन उल्लासिता उत्थानं प्रापिता ये कल्लोला महातरङ्गाः तेषां शिशिरशीकरैः शीतलाग्निकणैः आरब्धं कृतं बुद्धिं मेवाच्छन्नदिनं यत्र तत् तादृशम्, वृष्टिजलस्यैव तेषामपि पतनादित्याश्रयः । अत्र वृष्यनुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे—

‘अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव वृष्यनुप्रास उच्यते ॥’

अशङ्कितेति । अशङ्कितं निर्जनेत्येन शङ्कारहितं यथा स्यात्तथा अवतीर्णाभिः अन्तःप्रवेशं कृतवतीभिः, अम्भःश्रोतायां जलवेद्यां रागिणीभिः अत्यधिकमनोरथयुक्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठातृदेवीभिः स्नान-समये सज्जनकाले केशपाशाणां कचसमूहानां कुसुमैः सुमगोभिः सुरभीकृतं लौगन्धं नीतम् ।

यदेति । एकदेशे एकसमये अवतीर्णैः अन्तःप्रवेशं कृतवद्भिः मुनिजनैः तपस्विगणैः आपूर्यमाणा जलेन त्रियमाणा ये कमण्डलवः देवादिपूजनपात्रविशेषाः तेषां कलेः अभ्यक्तमधुरैः जलध्वनिभिः सलिल-पूरणशब्दैः मनोहरं मनोज्ञम् ।

उन्मिषति । उन्मिषतः प्रसफुटत उत्पलवनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मध्येऽन्तः चरन्तीभिः गच्छन्तीभिः, अत एव सवर्णतया श्वेतकमलकादम्बकदम्बकयोः सादृश्येण रसितेन शब्देन अनुमेयैः अनुमातुं

गोल-मटोल बड़े बड़े स्तनों) ने टकरा-टकरा कर चंचल होता रहता था । उसमें कहीं कुसुद (कोई) कहीं कुबलय (नील कमल) और कहीं कल्लार (श्वेतकमल) खिले थे, कहीं फूले हुए कमलों से टपकी हुई मधु की बूंदें (दुग्ध-रस) जल पर फैलकर मोरचन्द्रिकाओं के समान लगती थी, कहीं भौरों के झुण्डों से ढके श्वेत कमल काले काले दिखाई पड़ते थे, कहीं मतवाले सारस कौ कौ किया करते थे, कहीं कमलों का रस पी-पी कर मदमाती हंसियाँ कोलाहल किया करती थीं कहीं सैकड़ों की संख्या में अनेक जलपक्षियों के साथ-साथ तेरने से चंचल लहरों में कल-कल हुआ करता तो, कहीं वायु से उठती हुई बड़ी-बड़ी लहरें उछलती हुई ठण्ठी ठण्ठी बूंदों की झड़ी लगाये रहती थी, कहीं निर्भय होकर सरोवर में उतरी हुई जल-मोटा की प्रेमी वनदेवियाँ स्नान करते समय बालों में गुथे हुए फूलों से जल की सुगन्धित बना देती थीं, कहीं एक ओर जल में उतरे हुए मुनियों

१. ...मधुवह, मधुविन्दुचन्द्रकम्, मकरन्दविन्दुवह । २. आरसित... । ३. ...पतङ्गशत... । ४. ...सञ्चलित । ५. अनिलोल्लसित... । ६. कल्लोलशिवरशीकारवित । ७. रन्तः । ८. केशपार्श्वकुसुमैः । ९. कलध्वनि । १०. उन्मिषितः... । ११. कादम्बैः ।

वतीर्ण-पुलिनद्राज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रज-पटल-वद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसश्चालिताद्-वल्कल-कषाय-पाटल-तट-जलम्, उपतट-निटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकोन्धकारिताभिः बालिनिवासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुमीवेणवलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योयैः न तु पार्थिव्येन चाक्षुषप्रत्यक्षगगयैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेषितं समन्ताप-सुपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'स्त्रियोऽनु संहतिर्वृन्दं विकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह रसि-तामुमेधेरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दण्डे - मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्सुख्यलक्षणा । एवं च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अधिरक्षेति । अधिरक्षाय मञ्जरार्थम् अवतीर्णाः सलिलान्तःप्रविष्टा याः पुलिनद्राजस्य शबराधि-पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वसोज्ञाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्त-शुष्क-मलयजपाण्डुभिः धव-लिताः शुभीकृताः तरङ्गा उर्मयो यस्य तत् ताडयाम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उत्पन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-समूहैः बद्धं रचितं कूले तटसमीपे पुलिनं लेकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आलभेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापलैः मुनि-जनैः शालितानां धीमानाम् आश्रमां जलाशयानां तत्क्षणं कर्त्तव्यत्वा नयनेन निर्यासविभावादित्यभि-प्रायः, वसकलानां प्रोक्षेयवृक्षत्वचां कपायैः तुवरैः 'तुवरस्तु कपायोऽङ्गी' इत्यमरः, पाटलं श्वेतकर्कं 'श्वेत-रक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, तटजलं तीराणिकसलिलं यस्य तत् ताडयाम्, तटनिकटं पृथु चालनादित्याशयः । वपेति । तटस्य समीपमुपतटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पल्लवाः किसलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यजनेनेवाचरितम् ।

अविरलेति । अविरला साम्ना या तमालवीथिका तामिच्छुपङ्क्तिः 'कालस्फन्धस्तमालः स्यात्ता-पिच्छोऽपि' इत्यमरः, तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि वनराजिनिस्थिमस्य विशेषणानि ।

वालीति । वालिना इन्द्रात्मजेन वाचराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं प्रत्यहं सख्यरता तन्नागच्छता, दृष्ट्यमूकाण्यो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुमीवेण वायुनुजेन अथलुप्तानि मुरीकृतानि फलानि बाभ्यः ताः, अत एव लब्धयः फलभारहिताः लताः वतस्यो वायु ताभिः ताडयामि ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः बालिसुमीवाभ्यां सह रणं कुर्वानः तयोः प्रहारेणात्यन्तखिन्नः केन-चिद्विलेनायः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव । एवं तावत् इहैव विलसुके तिष्ठ यावदहं तं निह-

के कमलं भरने से कुल कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमलों के बीच सगान रंग होने के कारण केवल मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में उतरकर स्नान करनेवाली पुलिनद्राज (मोलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगी हुई चन्दन की धूल लहरों की वजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियों समीप ही में उगे हुए केवड़ों की धूल से पटी रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आए हुए मुनिलोग गीली-गीली छाँलें (तत्काल की उतारी गई वृक्षों की छाँल) धो-धोकर किनारे के जल को कसेला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के वृक्ष पंखों के समान हिलते हुए पल्लवों की मन्द मन्द वायु से जल में कोमल कोमल लहरियाँ उठाया करते थे । उसके चारों किनारे वन-पक्षियों से घिरे थे, जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की झुरमुटें अन्धकार से ढकी रहती थीं, कहीं फलों से रहित हल्की फुस्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो बालि से निकाले गए ऋष्यमूक पर घूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों को निमूल कर दिया हो, कहीं जल में खड़े होकर तपस्या करने वाले मुनि

१. "शबरी" २. "धवलिततरङ्गम्" ३. 'जात' इति पाठः कश्चिन्नाप्यस्ति । ४. वृक्षपल्लवपुटानिल ।

५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६ इह 'च' इत्यधिकः पाठः कश्चित् । ७. परिच्छु ।

उद्वासितापसानां देवतार्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जलविन्दु-सेक-सुकुमार-किसलयभिः लतामण्डप-तलैः शिखण्डि-मण्डलारब्ध-ताण्डवाभिः अनेक-कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः^१ स्वश्वास-वासिताभिरिव वनराजिभिरुपहृद्धतीरम्, अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहल-पङ्क-मलिनैर्वनकरिभिरनवरता-पीयमानैःसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिर्मम् अपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः ।

त्यागच्छामि' इति विज्ञाप्य स्वयं तं हन्तुं तद्विलम्बेन प्राविशत्, परन्तु व्यतीते बहुकाले तत्प्रतीच्या तिर-ज्जपि सुग्रीवः किं कर्तव्यमिदानीमित्येवं विचारयत्येव विलमुखादाविर्भूतं शोणितम्, अथ तत् निरीक्ष्य 'प्रायो मम आता बाली तेन हत' इति निश्चित्य विलमुखे बृहन्तमेकं प्रस्तरं स्थापयित्वा किष्किन्धायासा-गत्थं बान्धवेभ्यस्तद्वृत्तान्तं निवेद्य स्वयमिति खिन्नो बालिराज्यं शशास । अथातीते क्रियत्समये बाली तमसुरं निहत्य तेनैवं पथा प्रस्थावृत्तो विलमुखे प्रस्तरं वीक्ष्य क्रुपितः पादावातेन तं दूरीकृत्य किष्किन्धा-सागात्थं सुग्रीवचरितमतिक्रमिष्यवधाय स्वराज्याद्वह्निष्कासयामास सोऽपि तद्दुःखदुःखितः ऋष्यमूक-गिरौ निवासमकरोदिति रामायणीया किष्किन्धाकाण्डीया कथा ।

उद्वासोति । उदके जले वसन्तीत्युद्वासिनश्च ते तापसास्तपस्विनश्चेति तेषां तथोक्तानाम्, 'पेषं वासवाहनधिषु च' इत्यनेनोदकस्योदादेशो ज्ञेयः । देवतार्चनेषु देवपूजासु उपयुक्तानि आवश्यकानि कुसुमानि पुष्पाणि यासु ताभिः तथोक्तभिः ।

उत्पतति । उत्पतन्त उड्डीय गच्छन्तो ये जलचराः नक्रह्रस्वाद्याः पतङ्गाः पक्षिणः तेषां पक्षपुटेभ्यः विगलितः च्युता ये जलविन्दवः सलिलकणाः तैः सेकः तेन सुकुमाराणि विशेषमनुलुलानि किसलयानि पङ्कवानि यासां ताभिः तथोक्तभिः ।

लतेति । लतानां व्रततीनां ये मण्डपाः आच्छादितस्थानानि तेषां तलेषु अधःप्रदेशेषु शिखण्डि-मण्डलेन मयूरगणेन आरब्धं वर्तितं ताण्डवं नृत्यं यासु ताभिः तथोक्तभिः, 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः । इह वृत्त्युप्रासस्तद्वचनञ्चोक्तं प्राक् ।

अवेवेति । अनेकेषां बहुप्रकाराणां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलान् गन्धान् वहन्तीति ताः तादृशीभूतः 'विमदोऽस्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, अत एव वनदेवताभिः विपिनापिष्टातृदेवीभिः (कर्त्रीभिः) स्वश्वासेन स्वीयश्वासवायुना वासिताभिः सुगन्धीकृताभिरिव वर्तमानाभिः, वनराजिभिः वनपङ्क्तिभिः उपरुद्धानि व्याप्तानि तीराणि तटानि यस्य तत् तथोक्तम्, सरोविशेषमणिदम् । अत्र वासिता-भिरिवेति क्रियोपेक्षा ।

अपरेति । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्कां अस्मि जनयन्तीति तैः तथोक्तैः, सलिलं जलम् आदातुं ग्रहीतुम् अवतीर्णैः गगनादुत्तरितैः जलधरैः वारिदैरिव बहलपङ्कैः शरीररक्षाधिककर्दैः सलिलाः श्यामाः तैः तथोक्तैः, वनकरिभिः आरण्यकहस्तिभिः अनवरतं निरन्तरम् आपीयमानानि सम-न्तात् पानकर्माक्रियमाणानि सलिलानि पानीयानि यस्य तत् तादृशम् । अत्र जलधरैरिवेति जाति-स्वरूपोपेक्षा ।

अगाधमिति । अगाधम् अप्राप्ततलम् अनन्तं शोपरहितम् अतिमहदित्यर्थः । अग्रतिसं श्यसादृश्य-रहितम्, अपां जलानां निधानं शेषविस्वरूपम् अपरमितसलिलयुक्तवादित्याशयः । 'पम्पा' इति अभि-धानं नामधेयं यस्य तत्, पद्मानां कमलानामाकरीभूतं सः कासारः पद्मसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उनके फूलों को तोड़ तोड़कर देवताओं को चढ़ाया करते थे, कहीं उड़ते हुए जलपक्षियों को पंखों से झड़ो हुई बूंदों के कारण उनकी भीगी हुई कोपलें और मो लुचलुची हो उठी थीं, और कहीं उन लताओं की झुरमुटों में मोर मंडल बाँध कर नाचा करते थे । तरह तरह के फूलों की सुगंध से वन-यंक्तियों इस प्रकार महमहा उठी

१. 'पतङ्ग' इति पाठः कश्चिन्नप्यस्ति । २. 'स्थित' इत्यधिकः पाठः कपि । ३. वनदेवताभिः/श्वास, वनदेवताभिः श्वास । ४. रुद्ध... । ५. पीयमान । ६. अप्रतिष्ठम् ।

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पशुपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशोपप्रस्तानीव मध्यचारिणाभौलोक्यन्ते चक्रवाकैर्नाश्रं पक्षिणां मिथुनानि ।

तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैर्तद्वृण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालबाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेष्टितैरहिनिर्मोकैर्वृत्तोत्तरीय इव दिक्चक्रबाल-परिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णन शास्त्रार्थचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-सुजसहसमुद्भ-

ववेति । तत्र यस्मिन् पद्मासरसि, विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः ताभिः श्यामायमानानि निकटसञ्चरणात् श्यामवदाचरन्ति पद्मपुटानि येषां तानि तथोक्तानि । मध्यचारिणां पद्मासरोवरान्तर्भ्रमणकारिणां चक्र-वाकनाश्रं रथाङ्गसंज्ञकानां पक्षिणां पतरिगणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्तिमान् देदीप्यमानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैर्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपद्मपुटत्वेन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिन्यं व्योम्नि पापे' इति कविसमयप्रसिद्धा पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तत्सादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पद्मातटे सीताविरहविद्वलं दाशरथिं वीचय चक्रवाकाः ह्रासं विद्मः तत्प्रस्तानेवं निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविच्छेदः तथैव भवतामपि चपायां भविष्यति' इति रामः शशापस्यैतिहासिकी वार्ता ।

तद्वेति । तस्य पद्माभिधेयस्यैव पद्मसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रतीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा बाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां तालवृक्षाणां तालदृग्मानां वण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाख्यस्तद्वृक्षस्त्यभिमेण सन्वन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोधयानि । दिव्य स्थितो गज प्रेरावात्तिः, तथा चामरः—'प्रेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रती-कश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तममुक्तुं शीलं यस्य तेन तथोक्तेन, तत्तस्य विशाले-त्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, बद्धं रचितं महत् दीर्घम् आलबालम् आवापः मूले सलिलार्थजातमुपरिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तथोक्त इव । इह दिग्गजेभ्यः समासगता भार्या लुप्तोपमा, आलबाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गाभिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि बालिना राव्याहर्हिनिष्कासित ऋष्यसूक्तिगिरिस्थः बालिवधमिच्छन् हनुमद्द्वारा कृतराम-सैन्यैकः सुग्रीवः बालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिग्धानो जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकैनैव वागेन पङ्क्तिवद्भ्यान् सप्ततालवृक्षान् विदारयामास इति रामायणीया कथा ।

तद्वेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंशभागम् अवलम्बितुम् आधारं कृत्वा लम्बमानो-भविषुं शीलं येषां तैः तथोक्तैः अनिलवेष्टितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोकैः सर्पकङ्कुकेः धृतोत्तरीय इव गृहीतोपस्थानवत्त्व इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रबालं मण्डलं तस्य परिमाणम् इत्यतःपरिमितं गृह्णतेव धारयता यद्वा विद्वधतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं इतस्ततो विस्तारितः तेन, शास्त्रासञ्चयेन लता-

धी मानां वनदेवियों ने उन्हें अपनी सार्सी से सुवासित कर दिया है । वहाँ फूले हुए नीले कमलों की झलक से सँवले पंखोंवाले चक्रवर्गों के जोड़े बीच बीच में घूमते हुए ऐसे लगते थे भागों के राम के मूर्तिमान् शाप से प्रस्त हैं ।

उसी पद्म-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के बाणों से छिन्न-भिन्न ताड़ वृक्षों की झुरझुर के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी जड़ के चारों ओर दिग्गजों की रैङ्ग के समान एक बूढ़ा अजगर

१. 'च' इति पाठः क्विप्वास्त्यपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते ३. चक्रनाश्रं । ४. तस्यैवविषयस्य सरसः । ५. बालवदण्डस्य ।

पतिशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्ध-लघ्नः निखिल-
शरीर-व्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरा-तिलक-
बिन्दुभिरिव कैष्टकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसर्पिल्लैर्नागनागैः पन्नरथैरिव
शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमन्तुभारालसैराङ्गीकृतपङ्क्त्यैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशेखरः,
तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः, स्वसमीपवर्त्तिनामुपरि संचरतां गगनतल-

संदोहेन 'शिखाशाखालताः समा' इत्यमरः, प्रलयकाले कल्पान्तसमये तत् ताण्डवम् उद्धतनृत्यं तत्र
प्रसारितम् इतस्ततो विपर्यस्तं भुजसहस्रम् अनेकतरवाहको येन स तं ताडयाम् उडुपतिः तारापतिश्चन्द्रः
शेखरो भस्तकालङ्कारो यस्य तं महादेवं विडम्बयितुम् अनुकरणं विधातुम् उद्यतः क्रुतप्रयत्न इव । इह
गुह्यतेयेति उद्यत इवेति वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा, विडम्बयितुमिच्छार्थं उपमा, तत्र परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

पुराणेति । पुराणतया पुरातनतया पतनभयादिव स्खलनशङ्कयेव वायुः पवनः स्कन्धे प्रकाण्डे
लघ्नः यस्य ताडयाम् । एतेन प्रकाण्डेषु वायुप्रवेगेन प्रकम्पो घोटितः । इह सहासोक्तिहेतुमेकयोः सङ्करः ।
निखिलेति । निखिलं समस्तं यत् शरीरं वपुः तद् व्याप्तं वीलं यासां ताडशोभिः, अतिदूरोन्नताभिः
अतिविप्रकृष्टमुस्थिताभिः, बुद्धयेनातिरिक्तमुपचाभिश्च, जीर्णतया प्राचीनतया (बुद्धावस्थया) शिराशि-
रिव अस्थिवन्धनैरिव व्रततिभिः लताभिः 'वङ्गो तु व्रततिर्लता' इत्यमरः, परिगतः परिवेष्टितः ।

जरेति । जरायां बुद्धावस्थयां ये तिलकविन्दवः समप्रशरीरेषु उत्पद्यमाना श्यामवर्णाभिर्द्विविशोषाः
तैरिव कण्ठकैः बुद्धशृङ्गभिः आचिता व्यासा तनुः देहो यस्य स तथोक्तः । 'कण्ठकैः बुद्धशृङ्गैश्च' इति विश्वः ।

इत इति । परिपीतानि सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि यैस्तैः इतस्ततः समन्तात् गमनागतैः
विहायसपथोपस्थितैः, पन्नरथैः पविभिरिव 'पतस्पर्शथाण्डजाः' इत्यमरः । शाखानां स्कन्धानाम् अन्तरेषु
मध्येषु वृणं वृणमात्रं निलीयमानैः गुप्ततया स्थितवद्भिः, अम्बुभारेण पीतसलिलभारेण अलसैः मन्थरगा-
मिभिः, आङ्गीकृतानि वर्णणेन क्षिप्तानि पङ्क्तानि अधः किसलयानि यैस्तानि तैः, जलधरपटलैः मेघसमूहै-
रपि न दृष्टम् अत्युद्यततया नेचितं शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । अत्र पन्नरथैरिवेति वाच्योपमा-
लङ्कारः, जलधरपटलानां शिखरावलोकनसम्बन्धसंख्येऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्यु-
भयोः सङ्करः । अतिशयाभिधानेन चात्युन्नतत्वं गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुश्रवणः ।

तुङ्गेति । तुङ्गतया उन्नततया 'उच्चप्रांयूयतोदप्रोच्छितास्तुङ्गे' इत्यमरः, नन्दनवनम् इन्द्रोद्यानम्
'अथ नन्दनम्, इन्द्रोद्याने नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः, तस्य या श्रीः शोभा ताम् अवलोक-
यितुमिव वीक्षितुमिव अभ्युद्यतः तत्परः । अत्र अवलोकयितुमिवेति क्रियोऽप्रेक्षा ।

स्वसमीपेति । स्वसमीपवर्त्तिनां निजान्तिकराधियानाम् उपरि ऊर्ध्वं सञ्चरतां गच्छताम्, गगनतले

लिपटा हुआ ऐसा प्रतीत होता था मानो किसी ने उसकी जड़ में धाँवला बना दिया हो । उसके ऊँचे कंधो पर
लटकी हुई वायु से हिलने वाली कँचुलें ऐसी लगती थीं मानो उसका उत्तरीय बख फहरा रहा हो । दिशाओं के
विस्तार की नाप के समान आकाश में फैली हुई डालियों की ठोप ठुप वह ऐसा प्रतीत होता था मानो हजारों
भुजाएँ उठाकर ताण्डवनृत्य करनेवाले मगवान शंकर की होड़ लगा रहा हो । वह इतना ऊँचा था मानो
बहुत पुराना होने के कारण गिरने के भय से उसने अपने कंधों को आकाश में टेक दिया हो । उसके ऊपर
तक चढ़ी हुई लताओं ने उसे चारों ओर से कस लिया था, मानो बुझौती के कारण शरीर पर उभड़ी हुई उसकी
नाड़ियाँ हो । उसके शरीर के कौड़े बुझौती के मस्तों के समान प्रतीत होते थे । समुद्र का जल पीकर आकाश
माने से आनेवाले पक्षियों के समान बादर उसकी चोटी पर न पहुँच कर बीच ही में शर-उपर डालियों पर
अटक जाते थे और पानी के बोझ से धकने के कारण वहाँ छोड़ी देर रुक कर उसके पक्षों की गीला कर जाते
थे । वह आकाश-तल तक पहुँची हुई ऊँचाई से ऐसा प्रतीत होता था मानो उचक कर नग्न बन की शोभा
देखने का प्रयत्न कर रहा हो । उसकी चोटी की डालियों की श्वेत पगाने वाली रुई की तहें बिखरी हुई थी

१. उडुपतिशङ्कलशेखरमिव । २. पवनस्कन्ध...गगनस्कन्ध... । ३. निजकण्ठकैः । ४. जलेः ।
५. शाखान्तदेशेषु । ६. शिखरदेशः । ७. उत्तुङ्गतया । ८. समीप । ९. अम्बरतल ।

गमन-खेदायसितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्कपरिसुतैः फेनपटलैः सन्निहित-तूलाशभि-
ध्वलीकृतशिवरसाखः, वनराज-कपोलकण्ठयून-लभमन्द-निलीन-मत्तमधुरकमालेन लोह-
शृङ्खलाभ्यन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
सजीव इव मधुरकपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः नलिननाभ इव वन-
मालोपगृहः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद

आकाशतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन आयासितानां खेदमुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
सूर्ययनिपुक्तस्थानां सृक्कभ्याम् ओष्ठपान्ताभ्यां 'पान्ताबोष्ठस्य सृक्कपी' इत्यमरः, परिसुतैः पतितैः, सन्दे-
हितः 'अयमेतद्वृत्तचोपपन्नः तुल्यसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलाशभिः कार्पासकण्ठो
यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसमूहैः धवलीकृताः श्वेतीकृताः शिखरशाखा अग्रस्थायिभ्यः शाखा यस्य सः ।
इहाकविधफेनपटलैरग्रस्थायिशाखाणां श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
अत एव चात्पुत्रतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वनगजेति । वनगजानाम् आरण्यकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्ठयूनेन खर्ज्वेन लग्नेयु सक्तु
मवेपु दानवारिपु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन क्षीवा मधुरकमाला भ्रमरपङ्क्तयो यत्र तेन तादृशेन
'नोक्षिणोऽपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनह्रस्वः, अत एव लोहशृङ्खलाया लोहनिगठेन 'अथ शृङ्खला, अनुको
निगडोऽङ्गी स्यात्' इत्यमरः, यद्वन्धनं नियन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विद्यमानेन, कल्पस्थायिना
प्रलयसमर्थं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह काव्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोटंति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमध्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुरकपटलैः
भ्रमरद्वन्द्वैः सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव, कोटरे प्राणवन्मधुरकाराणां निरन्तरस्पन्दनादित्याशयः ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो धृतराष्ट्रप्रथममनुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
पक्षिणां पक्षैः छद्मैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीं गान्धा-
राधिपतौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नल्लेहेति । नलिनं कमलं नामौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगृह आच्छादितः,
पक्षे वनमाला जानुपर्वन्तावलम्बिनी सर्वतुल्यगुणोऽञ्जला मध्ये स्थूलकदम्बाख्या तया सजा उपगृह आच्छिद्र
इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालङ्घनमाह—

‘आजानुलम्बिनी माला सर्वतुल्यमुज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाख्या वनमालेति कीर्तिता ॥’

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा भेदाः तेषां व्यूहो मण्डलं तद्वत्, नभसि व्योभिर् दृशिता
प्रकटिता उन्नतिः उच्चात्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि श्रावणे भासि दर्शिता प्रकटिता उन्नतिः बुद्धिर्धनं
स तादृशः । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तत्तद्विद्वस्तु उप-
रितनेत्रभङ्गश्लेषे पदेत्याहुः ।

अखिलेति । अखिलानि समस्तानि यानि भुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके समीप होकर आकाश मार्ग से जानेवाले थके हुए सूर्य के धौड़ों ने थोड़ी देर ठहर कर उन्हें अपने
ओंठों की कोरो से गिरते हुए झागों से भर दिया हो । जंगली हाथियों के कपोल खुलाने से उसके तने में मद
चिपका रहता था जिससे मतवाले भौंरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने लोहे के सीकड़ों
से बाँध कर उसके तने की कस्यांत तक के लिए अडिग बना दिया हो । उसके कोटरों में स्फुरित होने वाले
भौंरे उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे हुए पंखों से भरा होने के कारण शकुनि का
पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन पक्षियों से घिरे होने के कारण वनमालाधारी भगवान् विष्णु और आकाश में
ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानों वनदेवियों
का भुवनतलावलोकनप्रासाद (वह अत्यन्त ऊँचा महल जिसकी चौड़ी पर बैठ कर राजा लोग समस्त पृथ्वी

१. मदसलिल ।
२. वन्धनिश्चलेनेव ।
३. पतङ्गिः ।
४. पक्षनाभ इव ।
५. कृतोन्नतिः ।

इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगृह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शात्मलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाश्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसन्धिषु जीर्णवल्कलविवरेषु च महावकाशतया विश्रब्ध-विरचित-कुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितैर्विनाशभयानि नाना देशसमागतानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिविरल-दल निचय-श्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः ।

ते च तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्यातिवाह्य निशामात्मनो डोषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थाया-प्रासादो राजभवनसिच आलुन्नतत्वादित्याशयः । वनदेवतानाम् अरण्याधिपानां देवीनाम् । दण्डका-रण्यस्य दण्डकामिध्वनस्य अधिपतिः स्वामी इव मुख्यत्वादित्यभिप्रायः । सर्ववनस्पतीनां पुष्पं विना फलं येषामेवंविधसर्वैतरूपासु 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्वये' इति विश्वः । नायकः अध्यक्ष इव, अत्रापि मुख्यत्वादित्याशयः । विन्ध्यस्य जालवालकपर्वतस्य सखा सुहृत् स इव तत्सुखोन्नतत्वादित्याशयः । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षः । शाखा स्कन्धा एव बाहवो भुजाः तैः विन्ध्याटवैः विन्ध्यभूमिम् उपगृह्येव आलिप्येव अवस्थितः विद्यमानः । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा क्रियोत्प्रेक्षा च, अवयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तथैति । तत्र तस्मिन् शाहमलीवृक्षे शाखाश्रेषु बालप्रान्तेषु कोटरोदरेषु शरीरस्थकिङ्काभ्यन्तरेषु पल्लवान्तरेषु किसलयमधेषु स्कन्धसन्धिषु प्रकाण्डबन्धेषु जीर्णानि प्राचीनानि यानि वल्कलानि त्वचः तेषां विवरेषु छिद्रेषु, महान् अतिदीर्घः अवकाशः अन्तर्विस्तारः येषां तेषां भावस्तथा तथोक्तया विश्रब्धं सविश्रामं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि नीवसङ्का यैस्तानि तथोक्तानि दुःखेन अत्यन्तोन्नतत्वाद् वल्लेन आरुह्यत इति दुरारोहः तस्य भावः तत्ता तथा विगलितं हृदयात् प्रच्युतं विनाशभयं रुजादिभ्यो मृत्सुभयं येषां तानि, नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रान्तेभ्यः समागतानि सम्प्राप्तानि, शुकाः कीराः शकुनयस्तदतिरिक्ताः पतङ्गिणः तेषां कुलानि समूहाः प्रतिवसन्ति स्म वासं कुर्वन्ति स्म ।

यैति । दिवानिशं रात्रिनिद्रां निलीनैः स्थितैः यैः शकुनिकुलैः, परिणामेन पुरातनतया विरला स्वल्पा दलसंहतिः पतसमुदायो यत्र स तथोक्तोऽपि तत्पुण्यवृक्षवृद्धिनिवदलानां साम्प्रत्येवोपलब्धत्वाभावात् जीर्णदलानाञ्च यथाक्रमं ह्रासादित्याशयः, स वनस्पतिः शाहमलीतृक्षः, अविरलानि साम्प्रदायि यानि दलानि पर्णानि तेषां संहतिः सङ्ग्रहः तेन श्यामलः कृष्णवर्ण इव उपलक्ष्यते जलैरवलोक्यते, तत्र तत्र निलीनानां शुकशकुनीनां दलवत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । इह श्यामलत्वं गुण इति तस्मोत्प्रेक्षणा-दुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

ते चेति । ते शुकशकुनयः, 'विचरन्ति स्म' इत्यग्निमेगान्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । तस्मिन् वनस्पतौ शाहमलीवृक्षे आत्मनीडेषु निजनिजकुलायेषु 'कुलायो नीडमल्लियाम्' इत्यमरः, निशां रात्रिम् अतिवाह्य अतिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थायोत्थाय उत्थानं विश्रायैत्यर्थः, आहारा-का प्राकृतिक सौन्दर्यं अथवा चोदनो का आनन्द लेते ये) था, अथवा दंडकारण्य का स्वामी था, अथवा संपूर्ण वृक्षों का राजा था, अथवा विन्ध्याचल का मित्र था । उसने अपनी डाली रूपी सुभाओं को फैला कर मानों विन्ध्याटवी को अपने आलिगन में बस लिया था ।

स्थान अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आये हुए सुग्गों और पक्षियों के परिवार उसकी डालियों के सिरों पर, खोंखलों में, पत्तों के बीच में, कंधों की जोड़ों पर और पुरानी छालों के छेदों में हजारों बँसले बना कर रहते थे उस वृक्ष पर चढ़ना अत्यन्त कठिन था इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चित थे । यद्यपि वह वृक्ष बुढ़ीती के कारण पत्तों से कुछ खंखड़ सा हो गया था तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के कारण घने पत्तों से छतनार सा दिखाई पड़ता था ।

उस वृक्ष में बनाये गए अपने घोंसलों में रात्र बिता कर भोजन की खोज में प्रतिदिन प्रातःकाल आकाश में उड़ती हुई कलरव करनेवाली उन सुग्गों की पंक्तियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों बलराम के हल

१. विन्ध्याचलस्य । २. उपगृह्येव । ३. स्थितः । ४. शाहमल । ५. वल्क । ६. 'च' इति पाठः कश्चिन्नाप्सति । ७. विगतविनाशभयानि, विगतभयानि । ८. विरलसंहतिः, विरलदलसन्तति । ९. दयामः । १०. तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्य । ११. रजनीम् । १२. आत्मनो नीडेषु ।

हारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधरं हलमुखोत्क्षेप-विकीर्णबहुस्रोतसम्भव-
रतले कलिनन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कम्पलिनीशङ्खामुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मर-
कतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपङ्क्तवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनविततैः पङ्क्त-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर-स्वर-कर-निकर-परिखेदिताभ्यांशामुखानि वीजयन्तः,
वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिशान्तरिक्षमावधाना विचरन्ति स्म^१
शुकशकुन्तयः ।

नवपणाय भव्यमागणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणी येस्ते तथोक्ताः । मदेन मधुपानेन
कलो मत्तो यो हलधरो बलरामः तस्य हलमुखेन लाङ्गलप्रदेशेन य उत्क्षेपः ऊर्ध्वदेशे क्षेपणं तेन विकी-
र्णानि विलिप्तानि बहुनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिनन्दकन्यां यमुनामिव अम्बरतले गगने
दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोत्प्रेषणाद् द्रव्योत्प्रेषालङ्कारः । अत्रत्यवृत्तान्तस्तु
प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पादिता अत एव विगलन्ती अथः
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दकिनी 'मन्दकिनी विचद्रङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्याः
शङ्खाम स्वेधु परेषां आन्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुल्यकृष्णवर्णत्वादित्याशयः । एवञ्चात्र आन्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

विवस्ति । गगनतलस्य आकाशतलस्य, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्थन्दनयोजित-
सहाश्वाः तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलुप्तं लेपनविषयीकृतमिव उपपादयन्तः विवधतः
निजकान्तिभिरित्याशयः । इह अनुलुप्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
रमकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाभ्युक्तालङ्कारः ।

शैवलेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्विपुलत्वाच्च कासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, तत्र
शैवलपङ्क्तवत् शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेषां शैवालकिसलयवत्
श्यामरूपत्वात् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकस्य, प्रसारयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेषा सौम्यनयोरङ्गाभिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रम्भापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः, गगने आकाशे विततैः
विस्तृतैः पङ्क्तपुटैः पङ्क्तपुटैः, दिनकरस्य आदित्यस्य स्वरः तीक्ष्णः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परिखे-
दितानि खर्वक्षितानि आकाशुखानि दिग्बद्धानि वीजयन्तः स्रोतपद्मपद्मरूपस्योत्पत्तिं सम्पादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवेत्युपमा ।

वियतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीस्य अभिनवतुणपङ्क्तिं आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव तुणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्दिव्यवृत्तत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेषा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शकचतुपा सह विद्यमानमिव 'इन्द्रायुधं शकचतुः'
कीं नाकं से आकाशं में फैली गई यमुना की बिजली हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज द्वारा आकाश-गंगा
से उछाड़ कर फैली गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी कान्ति से सारा
आकाश ही रंग उठा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई मरकतमणि से निमित्त भूमि की ठकड़ियाँ हों, अथवा
आकाश रूपी तालाब में फैली हुई सेवारों की पंक्तियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय केले के पत्तों के समान
अपने हरे हरे खुले पंखों को मारते हुए ऐसे प्रतीत होते थे मानों सूर्य की धूप में सुरक्षाये हुए दिशा रूपी
कामिनियों के मुख पर पंखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी वासों की पट्टियाँ बिजली रहे हों । वे

१. बलमद्रहलमुखाक्षेप । २. विप्रकीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलुप्तपगनतलम् । ५. प्रदर्श-
यन्तः । ६. गगनावततैः । ७. 'सर' इति पाठः कनिष्ठाप्यस्ति । ८. परिखेदिताशामुखानि । ९. परिधी-
जयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' एतावानेव काप्यन्यत्र पाठ उपलभ्यते ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान् फलरसान् कलममञ्जरीविकारांश्च ग्रहत-हरिण-रुधिरानुरक्त-शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वा अधरीकृत-सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणाऽपत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिन् जीर्णकोटरे जायथा सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुर-हमेवै को विधिवशात् स्मरुभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायविनाशदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्त-

इत्यमरः, आदधानाः कुवाणाः, निजपङ्क्या विविधरूपवादिष्याशयः । इह सेन्द्रायुधमिति गुणोत्प्रेक्षा ।

कृताहारा इति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते तथोक्ताः, पुनः स्वभोजनानन्तरं भूयः प्रतिनि-वृत्त्य परावृत्त्य, आरम्भया निजा ये कुलाया नीडानि 'कुलायो नीडमस्त्रियाय' इत्यमरः, तत्र अवस्थितेभ्यः वर्तमानेभ्यः शावकेभ्यः शिशुभ्यः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः, विविधान् अनेकप्रकारान् फलरसान् सस्यनिर्घासान्, कलमानां धान्यविशेषाणां मञ्जरीं वज्रयस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिपक्वाः कणाः तांश्च, ग्रहतस्य विनाशितस्य हरिणस्य कुरङ्गस्य रुधिरं क्षोणितं तेन अनुरक्ता रक्तवर्णाकृता या शार्दूलनखकोटिः व्याघ्रनखाग्रप्रदेशः तद्वत् पाटलेन श्वेतरक्तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । इह लुप्तो-पमा । चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलसम्पुटेन 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले श्रोत्र्याय' इति हैमः, दत्त्वा दत्त्वा मुहुर्मुहुः तेभ्य आहारं वित्तीर्यैत्यर्थः । अधरीकृतः निश्चरमापादितः सर्वः स्नेहः सन्तानमिश्रवृत्तिसमस्तप्रेम येन तेन ताडशेन, अत एव असाधारणेन तन्मात्रगतैर्न गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा सन्तानस्नेहेन, तस्मिन्नेव शास्मलीतरा-वेव क्रोडानाम् उत्सङ्गानाम् अन्तर्निहिता मध्येषु रक्षिताः तनया अपत्यानि यैस्ते तथोक्ताः शुक्रशकु-नयः क्षपाः त्रियामाः 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः, क्षपयन्ति स्म अतिवाहयन्ति स्म । इह वस्सलो रसः ।

एकस्मिन् । जीर्णकोटरे दीर्घकालीननिष्कुटे जायथा भार्यथा सह निवसतः वासं कुर्वतः पश्चिमे अन्तिमे वयसि अवस्थायां वार्धक्य इत्यर्थः, वर्तमानस्य विद्यमानस्य कथमपि महता क्लेशेन पितुर्जन-कस्य विधिवशात् दैवसंयोगात् अहमित्यात्मनिर्देशः एक एव चान्यः सृजुः तनयः 'आमजस्तनयः सृजु' इत्यमरः, अभवम् अजनिपि ।

अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैव उत्पद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अतिकठिनया प्रसववेदनया प्रसृति-पीडया अभिभूता आक्रान्ता सती मे मम जननी माता परलोकं लोकान्तरम् अगमत् अगमज्जत् । अमीति । अभिमताया अभीष्टाया जायथाः पत्न्याः विनाशेन लोकान्तरमगमेन दुःखितोऽपि क्लेशि तोऽपि खलु निश्चयेन, तातः जनकः सुतस्नेहात् पुत्रवासल्यात्, पटुप्रसरमपि स्पष्टवेगमपि शोकं क्लेशम्

अपनी रंग बिरंगी भक्तियों से आकाश में इन्द्रधनुषों का जाल सा बिछा रहे थे ।

वे चारा चुग लेने के बाद फिर लौट कर अपने अपने बोंसलों में स्थित बच्चों को, मारे गए सुग के रक्त में सने हुए बघनखों के समान लाल-लाल चोंचों से तरह-तरह के फलों का रस और धान के कण खिला खिला कर उन्हें अपनी गोद में भर लेते तथा अत्यन्त वात्सल्य के कारण पंखों में छिपाकर उन्हीं बोंसलों में रात बिताते थे ।

उसी वृक्ष के एक पुराने खोखले में मेरे पिता मेरी माँ के साथ निवास करते थे । उनको डुहौती में किसी प्रकार सौभाग्य से एकलौती संतान के रूप में मेरा जन्म हुआ । मेरे जन्म के समय ही अत्यन्त तीखी प्रसव पीड़ा के कारण मेरी माँ चल बसी । प्रिय पत्नी को मृत्यु से दुखी होते हुए भी पुत्रप्रेम के कारण मेरे पिता ने शोक के

१. कलमफलविकारान् । २. प्रसक्त । ३. दत्त्वा । ४. स्वस्मिन्नेव । ५. 'सृजुस्' इत्यधिकः पाठः काप्यन्यत्र । ६. 'तत्र' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. अहमेकः । ८. प्रबलया । ९. परलोकमगच्छत् । १०. 'शुक्रशकुलः' खितोऽपि, दुःखदुःखितोऽपि । ११. अभ्यन्तरे निरुध्य ।

निर्गुह्य पटुप्रसरमपि शोकमैकाकी मत्सर्वधनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशाचीरा-
नुकारिणीमत्प्रावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जराम् अवस्रस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पत-
नसंस्कारां पक्षसंन्तमित् उद्वहन्, उपाकूटकम्पतया सन्तापकारिणीमङ्गलम्रां जरासिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शोफालिकाकुसुम-नाल-पिञ्जरेण कलममञ्जरी-दलन-मस्तुणित-क्षीणोर्पान्त-
लेखेन स्फुटिताप्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतिताभ्यः शालिवल्लीरीभ्यस्तण्डुलकणा ना-
दायादाय तर्क-मूलनिपतितानि च शुक्रकुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितु-
मशको मङ्गमर्दान् । प्रतिदिवसमात्मना च मधुपमुक्तशेषम्^१ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निगूह्य हृदयमध्य एव निरुध्य एकाकी एककः मत्सर्वधनपर एव मम परिपोषणतत्पर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो बहिः चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तत्सामान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अत्रार्थो उपमा ।
अल्पं बाधेवयेन निःसरणात् स्तोकात्रम् अवशिष्टम् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनबहिसमुदायः
तेन जर्जरां विशीर्णम् । अवस्रस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलाम् अस्थिरावयव-
सम्बन्धाम् । अपगतो दूरीभूत उत्पत्तेन आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां तथोक्ताय,
पुतादृशां पक्षसन्तति पतत्रसमुदायम् उद्वहन् धारयन् ।

उपाकूटेति । उपाकूटः परिणतवयस्कन्धेन स्वभावात् एवाविभूतः कम्पः शरीरसञ्चलनं यत्र सा तादृशी
तस्या भावस्तथा, सन्तापकारिणी दुःखादिनीम् श्वेषच्छया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः । अङ्गलम्रां
शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पञ्चधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चिद्भ्रम-
नित्यर्थः । इह जरासिवेत्युपमेया ।

अकठोरेति । अकठोरं सुदुर्लभं यच्छ्रेफालिकाकुसुमं निर्गुण्डीपुष्पं तस्य यत् नालं वृन्तं तद्वपिञ्जरेण
पिङ्गलज्जनेन, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मञ्जर्यः सिन्धवाः तासां दलनेन विदार-
णेन मस्तुणित्वा पिङ्गणा क्षीणा ज्वं प्राप्ता च उपाकूटलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन तादृशेन ।
तथा चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रमात् स्फुटिता ज्वं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमप्रखरदेशो यस्य तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्तेषां शकुनीनां नीडानि कुलायाः तेषु निपतिताः स्रस्ताः याः शालिवल्लीर्यः
धान्यमञ्जर्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तस्मूलनिपतितानि वृच-
मूलच्युतानि शुक्रानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि विदार्य भूमौ पातितानि फलशकलानि फल-
खण्डानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुं दूरे सञ्चरितुम् अशकोऽसमर्थो मङ्गो वैशम्पायनाय अदात् अच-
यितुं दत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमुक्तविधिना, आत्मना स्वयञ्च । मया उपभुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

फैलते इयं तीव्र वेग को मोतर ही मोतर पो डाला और वह अकेले ही मेरे पालने-पोसने में तलों हो गये ।
अत्यन्त बुद्धौती के कारण उनके दोनों पंखों में बहुत थोड़े पुराने पखने बच गए थे जिससे वे कुश के कपड़े की
तह रूखे और छिन्न भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कर्णों से लटक जाने के कारण उड़ने की शक्ति खो चुके थे ।
उनका शरीर बुद्धौती के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में चिपक जानेवाली दुखदायिनी
बुद्धौती को झाड़ कर गिरा देना चाहते थे । उनकी चोंच हरसिंघार के फूल की डंडी के समान अब कुछ
पीलापन लिए हुए लालरंग की हो चली थी, जिसके किनारे धान की कलियों कुतरते-कुतरते चिपक कर चिपकने
हो गए थे तथा उनपर इस बिसाबट की एक पतली रेखा सी पड़ गयी थी और उसका अगल्य नुकीला भाग
टूट चुका था । वे इधर-उधर आने-जाने में असमर्थ थे इसलिए दूसरों के बोंसलों के नीचे गिरी हुई धान की
बालियों से अन्न के कणों और सुगंधों द्वारा कुतर-कुतरकर दूध की जड़ पर गिराये गये कणों के टुकड़े किसी
प्रकार उसी चोंच से उठा उठाकर खाते और मुँह खिलाने के बाद जो बचता उसे आप भी खा लेते थे ।

१. शोकवैगम् । २. अतिपरिणततया च । ३. जर्जराम् । ४. स्रस्तांसदेशम् । ५. पक्षसंहितम् ।

६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुसुमपिञ्जरेण । ८. क्षीरोपाकूटलेखेन । ९. पतिताभ्यः ।

१०. वृक्षम् । ११. मलमाहारमदात् । १२. मधुपमुक्तशेषम् ।

✓ एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगने च कमलिनी-मधुरैक-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दकिनीपुलिनादपर-जलनिधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गुरो-म-पाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिर-रक्तहरिसटा-लोहिनीभिः प्रतप्त-लाक्षिकै-तन्तु पाटलाभि-राशोभिनीभिः अशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मारागशर्लाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्य-माणौ गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणौ, सन्ध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीर-

एकदेति । एकदा एकस्मिन् काले स्फुटतया जाते प्रत्यूपे मृगयाकोलाहलध्वनिः उद्वचरदिति वक्ष्यमाणेन दूरेणान्वयः । प्रभातस्य प्रत्युपस्य या सन्ध्या तस्मिन्वन्धी यो रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तवर्णे, विशेषणमिदं गगने चन्द्रमसि च, तदानीमुभयोरपि तथैव सम्भवात् । अत एव च गगने चैत्यत्र चकारोपादानं सार्थकमित्यवधेयम् । अत एव कमलिन्याः नलिन्याः मधुना लोहितवर्णपुष्परसेन अनुरक्तम् अनुरञ्जितं पक्षसम्पुटं पतत्रजुगलं यस्य तस्मिन्, वृद्धहंस इव पुरातनकलहंस इव, अलसगति-व्यञ्जनाय वृद्धपद्म् । चन्द्रमसि हिमांशौ मन्दकिनीपुलिनात् विषद्वज्रासैकतात् अपरः पश्चिमो यो जल-निधिः समुद्रः तस्य तटं तीरम् अवतरति लक्ष्मीं सति । इह वृद्धहंस इवेत्युपमा ।

परिणतेति । परिणतस्य पुरातनस्य रङ्गोर्म्यविशेषस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् पाण्डुनि पीतशुभ्रे 'पाण्डुरस्य पीतभागार्धः केतकीभूलिसन्धिः' इति दण्डार्णवः । आशाचक्रवाले विडम्पण्डले 'दिशस्तु ककुगः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', 'चक्रवाले तु मण्डलम्' इति चामरः, विशालताम् अन्धकारापगमाद्विस्तीर्णतां व्रजति गच्छति सति । अत्र लुप्तोपमा ।

गजेति । गजानां हस्तिनां यदुधिरं शोणितं तेन रक्ता लोहितवर्णा या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसराः तद्वत् लोहिनीभिः रक्तवर्णाभिः, इह रुधिररक्तपदार्थयोरुपापाततः पौनरुप्येऽपि दक्षितदिशा पार्थक्यस्य स्पष्टमुपलभ्यतां भिन्नाकारशब्दगवाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुप्येन भासन्म् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः’ इति ।

हरिसटावदिति लुप्तोपमा चैत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । प्रवृत्ता उष्णीकृता ये लाक्षिका जनु-विकारोपमाः तन्तवः मृगानि तद्वत् पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । आशामिनीभिः विस्तारवर्तीभिः, अशिशिरा उष्णाः किरणा रश्मयो यस्य तस्य सूर्यस्य दीधितिभिः प्रभाभिः, पद्मारागस्य लोहितकमणेः याः शलाकाः इषीकाः तासां सम्मार्जनीभिः गुहादिशोधिनीभिः 'सम्मार्जनी शोधनी रयात्' इत्यमरः, तामिरिव विद्यमानाभिः, अत्र जात्युपेक्षा । गगनम् आकाशमेव कुट्टिमं वक्ष्यमूभिः (वहिर्द्वारं) तस्य लुप्तुसप्रकरः पुष्पसमुदायः तस्मिन् तारागणे नक्षत्रमण्डले समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । इह नक्षत्रमण्डले लुप्तुसप्रकरस्वारोपस्य गगने कुट्टिमस्वारोपो निमित्तमिति परस्परितरूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—यत्र कस्यचिदारोपः पारोपस्य कारणम् । तत्परस्परितम्..... ॥

सन्ध्यामिति । उत्तराशा उदीची दिक् तदवलम्बिनि तदवस्थिते सप्तर्षिमण्डले ताराभूते मरीच्या-दिसप्तदेविसप्तमूढे सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम् उपासितुं विधानुमिव मानससरस्तीरं मानससरोवरतटं प्रति अवतरति अवरोहति सति तस्मिन्ने सप्तर्षिणगणस्य उदीच्यामस्तगमनादेवमभिधानम् । इह च सन्ध्याशु-पासितुमिवेति क्रियोपेक्षा । सप्तर्षिपदवाच्याश्च—

एक वार बड़े तड़के ही उस वन में शिकार का हौका सुनायी पड़ा । उस समय प्रातःकालीन आकाश की लाली में रंगा हुआ चन्द्रमा धीरे धीरे पश्चिम की ओर ढल रहा था मानो आकाश रूपी कमलिनी के पुष्प रस से रंगा हुआ लाल पंखों वाला बूढ़ा हंस आकाश गंगा की रेती से पश्चिम समुद्र तट पर उतर रहा हो । दिशाओं के खोर तक फैला हुआ तथा बड़े रङ्ग (एक प्रकार का मृग) के बालों के समान हल्के पीले रंग का क्षितिज क्रमशः स्पष्ट दिखायी पड़ने के कारण विस्तृत सा प्रतीत होने लगा था, आशों के रक्त में लिपटे हुए सिंह के अयाल (करदन् का बाल) के समान लाल तथा तपायी हुई लाख की सलाखों के समान श्वेत और पीले रंग की अत्यन्त लम्बी लम्बी सूर्य की किरणें आकाश से तारों को समेटती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो पद्माराग मणि (लालमणि) की सलाखों से बनी हुई शङ्खू लेकर सूर्य आकाश रूपी फाँस पर बिखरे हुए तारे-रूपी पुष्पों को बटोर रहा हो ।

१. गगनतले, गगनतल...गगनकमलिनी । २. मधुरैकपक्षपुटे । ३. अतसलाक्षिक, सन्तसलाक्ष, अतसलाक्षा... । ४. आशामिनीभिः । ५. रक्तशलाकासम्मार्जनीभिः । ६. मानससरसः ।

मिवावैतरति सप्तर्षिमण्डले, तदगत-विषटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-मेरणाधोगलित-सुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्रहति धवलितपुलिनसु-दन्वति पूर्वतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समदकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृ-जति कानने, रासभरोम-भूसरीसु वनदेवताप्रासादानां तरुणां पञ्चममालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनानिग्रोत्रभूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रसिखण्डिनः ॥’ इति । तदगतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्यन्वन्वीचयोः’ इत्यमरः, बहुव्रीहिसमासत्वादेव नात्र सर्वादिस्वप्रयुक्तकार्यमित्यवशेषम् । तदगतानि तीरस्थितानि विबुद्धानि स्फुटितानि यानि विस्तरितामगद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुद्रमण्डलीपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोगमावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरैः दिनकराकिणैः या प्रेरणा नोदना तथा अधोगलितं भूमिपतितम् उडुगुणं चन्द्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्रहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उडुगुणस्यैवेति जातिस्वरूपोद्देशः ।

तुषारेति । अत्र काननविषणानि सप्तमन्तपदानि । तुषारस्य रात्रिपतिततुहिवस्य बिन्दवः कणाः तान् वर्षति द्वाप्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणो तरुणनिद्रायागेन जृम्भाविधायिनः केशरिणिः सिंहो यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दक्रीडार्थं शुण्डाकर्षणेन जागरणं कुर्वन्तिः समदा दान-जलस्यन्दिनः कतिगो गन्ता यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तत्सम्बन्धितुषारसिलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः किञ्चलकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं श्वोपगच्छपसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं सिधमनं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देश्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियोद्देशः, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्तिश्चेति परस्परतेषामङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

रासमेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् भूसरासु भूधररूपासु । वनदेवतानाम् अरण्याधिपानाणां प्रासादा उन्नतत्वाद्भिपुलस्तका अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्राग्नेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलप्राश्चिन्ति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याश्रमेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति, इति श्रुत्या तपस्विनाम् अग्न्याधानानि अग्निहोत्रहोमाः इत्यर्थः, तेषां भूमलेखासु भूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादीं धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीविव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमभूसरास्वित्यत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्वित्यत्र च वयङ्गीतोपमा, धर्मपताकास्वित्यत्र जातिस्वरूपोद्देशः चेति परस्परतेषामङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुषारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारः’ इत्यमरः, तस्य कीकरा अम्बुकणाः आकाशे के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षिषां का मंडल एसा पतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्यापानन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुली हुई पथिम समुद्र की रेतियाँ किनारे पर आकर फूटी हुई सपियों से बिहरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी छुन्नोभित हो रही थीं मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पथिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें बहने लगी थीं, झुरमुटों में सोने वाले मोर जाग गये थे, सिंह जम्हाइयों लेने लगे थे, हथिनियाँ मदमाते हाथी की जगा रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से छिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अंजुलिओं से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानो अर्पित सा करने लगा था । गदहे के रोशों के समान धुलैली तपोवन के अग्निहोत्र की भूम-रेखायें वृक्षों की चोटियों पर जा जाकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के महलों की चोटियों पर मटमैले कबूतरों की पंक्तियाँ बैठो हों, अथवा धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ओस के कणों से

१. अम्बरादवतरति । २. ...पुलिनतटम्, पुलिनतलम् । ३. ...मानमदकरिणि स्पष्टे च जाते प्रभाते । ४. स्थितसवितारम् । ५. उत्सृजति । ६. भूसरासु वनरात्रिषु । ७. पताकासु ।

लुलितकमलवने रतिखिन्न-शबरसीमन्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्थ-
फेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लव-लतालास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमलसखण्ड-मधु-
शीकरासार्वर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिन्नि मन्दमन्दसञ्चारिणि
प्रवाति प्राभातिके मातरिश्चनि, कमलवैनप्रबोध-मङ्गलपाठकानाम् इभगण्ड-डिण्डिमानां
मधुलिहां कुसुमोदरेषु विघटमान-दलपुट-निरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरन्सु हुङ्कारेषु, प्रभातशि-
शिरामरुतोऽहृतमुचतजतुरसोरिलष्ट पद्ममोलमिव सशेषनिद्राजिह्विततीरं चक्षुरुभीलयरसु

ते अस्य सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत् आरभ्य सप्तम्यन्तपदानि 'मातरिश्चमिन' इत्यग्रिमस्य विशेषणानि
बोधयानि लुलितम् आन्दोलितं कमलवनं पञ्चवनं येन तस्मिन् तथोक्ते, रतिखिन्नानां निधुवनश्रान्तानां
शबरसीमन्तिनीनां किरातवधूनां यत् स्वेदजलं घर्मवारि तस्य कणा बिन्दवः तेषाम् अपहारिणि निजस्व-
र्णेन नाक्षविधायिनि तस्मिन् तादृशे, पुतेन वायोस्त्रिविधगुणवत्त्वं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिभाणां
रोमन्थः चर्वितचर्वणं तत्र ये फेनविन्दवः कफकणाः तान् वहति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्वेवेगेनान्दोलितानां पल्लवानां किसलयानां लतानां वल्लीनाञ्च यत् लास्यं चाञ्चल्यरूपं नृत्यं तस्य उप-
देशे शिष्येण व्यसनम् आसक्तिरस्यास्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विघटमानानि विकाराः प्राप्यमाणानि यानि
कमलखण्डानि पञ्चवनानि तेषां मधु पुष्परसः तस्य शीकराणां विन्दूनाम् आसारं धारास्रम्यातं 'धारा-
स्रम्यात आसारः' इत्यमरः, वर्पति क्षिपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदः सौरभः
तेन तर्पितं प्रीणितम् अलिजालं अमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशावसाने रात्रिशेषे जात उत्पन्नः
जडिमा जडत्वं शीतलसलिलामोदवहनादिना भारवत्त्वं यस्य तस्मिन् तथोक्ते, अत एव मन्दमन्दसञ्चारि-
णि शनैः शनैः प्रवहति प्राभातिके प्रातःसमयके मातरिश्चनि सदागतौ वायावित्यर्थः, प्रवाति प्रवहति
सति 'मातरिश्चा सदागतिः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलवनस्य पङ्कजवनस्य प्रबोधे जागरणे विकसने मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधायिनां
कियतां मधुलिहां अमराणां नृपतीनां प्रबोध इव तदीयवन्दिजनानामित्याशयः । इभगण्डेषु दानवारि-
सहितहस्तिरूपेषु डिण्डिमानां तत्संज्ञकवाद्यविशेषरूपाणाम्, विषयविशेषसूचनार्थं यथा कश्चित्
डिण्डिमं वादयति तथैव अमरा अपि हस्तिजागरणार्थं गृह्णन्तीत्याशयः । तथा कुसुमोदरेषु कैरवाभ्यन्त-
रेषु घटमानैः सूर्योदयात् संकोचं प्राप्यमाणैः दलपुटैः पत्रकोशैः निरुद्धा अवरुद्धा पञ्चसंहतिः छद्मसमूहो
येषां तथोक्तानाञ्च कियतां मधुलिहां ह्रिरेफाणां हुङ्कारेषु अन्त्यक्कावदेषु उच्चरन्सु उच्छित्तेषु सन्सु । इह
मधुलिहसु मङ्गलपाठकस्वारोपः शब्दः, पङ्कजवने नृपस्वारोपस्वार्थं इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, इभगण्ड-
डिण्डिमस्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा चानयोः परस्परमनपेक्षाभावेन संसृष्टिलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
'मिथोऽनपेक्ष्यमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति ।

प्रगातेति । उषरा तुणशून्या या शय्या शयनभूमिः तेन भूसरा मलिनवर्णा क्रोडरोसराजयः हृदय-
लोमपङ्क्तयो येषु तथोक्तेषु वनसुरेणु अरण्यहरिणेषु, प्रभातं प्रातःकालः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः
लदो हुइ प्रातःकाल को हवा धीरे धीरे चलने लगी थी—वह कहीं कमलवनों को गुदगुदा आती थी, कहीं रति
में थकी हुई शीलभियों के पसीने की धूँ से भागती थी, कहीं जंगली भैंसों की जुगाली का फेन उड़ा लाती थी,
कहीं लतारूपी नर्तकियों के पल्लव रूपी वलों को फहरा-फहरा कर उन्हें नृत्य का पाठ पढ़ा जाती थी, कहीं
खिले हुए कमलों के पुष्परस की फुहारें बरसाने लगती थी, कहीं भैंरों के झुण्डों में फूलों की गंध बाँट आती
थी और कभी प्रातःकाल की ठंडक से मानो स्वयम् सिकुड़ सी उठती थी । कहीं कमलवनों में गूँवते हुए भैंरे
ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिए वन्दिनों की तरह मंगरू पाठ कर रहे हों, कहीं हाथियों के
गंडस्थल पर निनमिनाते हुए ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिए डिडिभि वाजा बजा रहे हों और
कहीं संकुचित कुसुमिनियों के सम्पुटीयों में पंखों के फँस जाने के कारण वे क्रुद्ध होकर हुंकार कर रहे थे । कहीं
प्रातःकालीन वायु के शीतल थपेड़ों से जंगली हरिणों की अलसायी आँखें खुलने लगी थीं—उनकी भूरी-भूरी

१. रत... । २. ...स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका... । ३. ...गण्ड । ४. 'वन' इति कश्चित्सात्त्वयि ।

५. मधुलिहा पटलेणु । ६. विघटमान, वनघटमान । ७. निबद्ध... । ८. झङ्कारिण, टङ्कारिणु । ९. वाय.
वाहत्म् । १०. पद्मजालमिव । ११. अिक्षातारम्, जिह्विततारकम् ।

शनैः शनैरुपरशय्या-यूसर-क्रोडरोमराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः, सञ्चरन्सु वनचरेषु, विजु-
म्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले समुल्लसति नन्तितशिखण्डिमण्डले
मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतल्लम्भवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चाम-
रकलाप इवोपलक्ष्यमाणे सञ्चिद्धारगलोहिते किरणजाले, शनैः-शनैःकदिते भगवति सवि-
तरि, पम्पासरःपर्यन्त-तक-शिखर-सञ्चरिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि
हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रस्यूषसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं तावितं कृतस्पर्शमित्यर्थः, उत्पन्नेन अग्निना उष्णीकृतेन जलुरसेन लाक्षाद्रवेण आश्लिष्टा
मित्रः संयोजकभावेनाश्लेषिता पचमानां लोक्षां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सगेपया किञ्चिद्विशिष्टया
निद्रया स्वापेन 'स्याजिद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वकीकृता तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तं
चक्षुर्नत्र, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उष्णीलयस्तु विकासयस्तु सस्तु । इह क्रियोमेव ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरन्सु भ्रमन्सु । श्रोत्रहारिणि
मनोहस्तया कर्णकर्षिणि पम्पासरसः पम्पानामकसारस्य कलहंसानां कादम्बानां कोलाहले कलकले
विजुम्भमाणे विस्तृते सति । नन्तितं नाटितं शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तथोक्तं,
मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवन् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः',
इत्यनेकाध्वनिसमूहो, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुत्थिते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवसकर आदित्यः वारणो
गज इव तस्य तथोक्तस्य, मञ्जिष्टा हि शीषध्वनिशेषः, तस्या रागो लौहित्यं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णं, किरणजाले
मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशो यस्य सः अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः
तस्मिन् तथोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रा-
न्तिकलक्षित्रियवनते चामरगण इव गगनभारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति
स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति महाश्रव्यवति सवितरि आदित्ये ।

पम्पासर इति । पम्पासरसः पम्पानामकसरोवरस्य पर्यन्ततरूणां प्रान्तस्थायिचूचाणां शिखरेषु उच्चैः
प्रदेशेषु सञ्चारिणि व्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किङ्किन्धापर्वतस्य च शिखरेषु अग्र-
प्रदेशो येन तस्मिन् तथोक्तं, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, हृता निजप्रभावेण
लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नचत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभितवादिखलोके कपीश्वरे
सुग्रीव इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्या-
जन्म जातं सुग्रीवस्थेति वारसीकीयराजायणश्लोकरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रस्यूषसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुत्पन्ने सति, आस्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बगौनिर्वाँ ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो उन्हें तपायी हुई लाख के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने
के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कनखियों से देख रहे थे । वनचर गण इधर उधर
आने जाने लगे थे । पंपासर में कानों की मधुर लगने वाला हंसी का कलवर बढ़ने लगा था । मोर अत्यन्त उल्लास
के साथ मंडल बाँध कर नाच रहे थे और हाथी कान फटकते हुए मानो ताल सा दे रहे थे । मैँजीठिया रंग
की लाल लाल किरणें आकाश में धीरे-धीरे उतरने वाले सूर्य रूपी हाथी के मस्तक पर डुलते हुए चँवर के समान
प्रतीत हो रही थीं । सूर्य धीरे धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पंपासर के निकटवर्ती वृक्षों तथा पहाड़ की
चोटियों पर बिहार करनेवाली एवं तारों को चुरा लेनेवाली उसकी प्रातःकालीन मधुर धूप वन में फैलती हुई
ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों बलि की पत्नी तारा को चुरा लेने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव डर से जंगल में भाग
आया हो । उषा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग में (प्रथम प्रहर) सूर्य का प्रकाश निखर रहा

१. राजिषु च । २. कलहंसकुल । ३. नन्तितशिखण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. अवधूत***

६. सञ्चारिणाम् ।

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलाय-^१निनीलनिभृत-शुक्-शावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन् वनस्पतौ, स्वनी-
डावस्थित एव ताते, मयि च शैशावादसङ्जातबले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः-समीपवत्तिनि
कोटरगते, सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पत्तपतत्रिपक्षपुट-
सन्ततः भीत-करिपोत-चीत्कारपीवरः प्रचलित-मत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमद्बुद्धो-
णवन-वराह-र्व-धर्वरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्ध-सिंहनादोपबृंहितः, कम्पयन्निव तरुन् भगीरथा-
वर्तायमान-गङ्गाप्रवाहकलकल-बहलो भीतवनदेवतार्कणितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

अल्पसमयेनेव दिवसस्य वासरस्य अष्टमभागं चतुर्वैदिकात्मकं भजत इति तस्मिन् तथोक्ते, अत एव स्पष्टाः
सर्वासु दिक्षु स्फुटा भासः कान्तयो यस्य तथोक्ते, भूते जाते सति । इह नचिरादिवेत्स्यस्य गुणपदार्थ-
त्वाद् गुणोपेक्षा ।

प्रयातिष्विति । शुक्कुलेषु कीरवृन्देषु यथाभिमतानि यथेष्टितानि दिगन्तराणि दिग्भिभागान्
प्रयातेषु आहारानयनाय गतेषु ससु । कुलायेषु नीडेषु 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, निनीलाः
प्रच्छन्नाः निभृता निखला निःशब्दा इत्यर्थः, ये शुक्लावकाः कीरनिशवः तेऽसनाथेऽपि संसृजेऽपि तस्मिन्
वनस्पतौ शाकमलीदुमे शून्य इव निखिलप्राणिवर्जित इव विद्यमाने सति । शून्य इवेति धाच्या क्रियोपेक्षा ।

स्वनीडेति । ताते मम पितरि मयि वैशम्पायने च स्वनीडावस्थित एव स्वकुलाये तिष्ठत्येव शैशावात्
वाक्याद्धेतोः असंज्ञातस्य अनुत्पन्नं बलम् उत्पत्तनादिशक्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, तथा समुद्भिद्यमानं यथा-
क्रमं द्योतमानं पक्षपुटं पतत्रद्वयं यस्य तस्मिन् तथोक्ते मयि च, तातस्य पितुर्जनकस्य समीपवत्तिनि निकट-
स्थामिति सति कोटरगते स्वकुलायाधारतस्मथस्थिते सति ।

सहसैवेति । तस्मिन् पूर्वोक्ते महावने महारण्ये सहसैव अकस्मादेव मृगया आखेटकः तस्याः कोला-
हलध्वनिः कलकलमिनादः उदचरत् उत्पन्नोऽभूत् इत्यन्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि उक्तध्वनेर्विशेषणानि ।
संत्रासिताः त्रासं प्रापिताः सकलाः समस्ता वनचरा अरण्यचारिणो येन स तथोक्तः सरभसं त्रासेन स्वेगम्
उत्पत्तताम् उडुयनं विद्धयतां पतस्त्रिणां पक्षिणां पक्षपुटेः पतस्त्रद्वयशब्दैः सन्ततः सस्यम्भिधिना
विस्तीर्णः, भीतानां त्रासमुपगतानां करिपोतानां गजजिशूनां (कलभानां) चीत्कारैः विगुलव्यथासुचक-
ध्वनिभिः पीवरः स्थूलः पुष्ट इत्यर्थः । प्रचलितस्य त्रासेन स्वस्थानात् प्रयातस्य मत्तस्य पुष्परसपानेनो-
न्मत्तस्य अलिकुलस्य अमरसमूहस्य कणितेन अस्फुटशब्देन मांसलः पीवरः । परिभ्रमतां त्रासेन इतस्ततः
सञ्चरताम् उद्धोणानाम् उन्नतनासिकासहितानां वनवराहाणाम् आरण्यकशूकराणां रवेः आर्त्तशब्दैः धर्वरः
वर् वर् इत्येधंरूपशब्देन कठिनः । गिरिगुहासु पर्वतकन्दरासु सुप्ताः पूर्वं निद्रिताः पश्चात् प्रबुद्धाः
आखेटकोलाहलेन उत्थिताः ये सिंहाः केसरिणः तेषां नादेन ध्वनिना उपबृंहितः वृद्धिं गतः ।

कम्पयति । भगीरथेन तत्संज्ञकसूर्यवंशीयनृपतिना अवतार्थमाणः तुहिनाचलात् पृथिव्यां नीयमानो
यो गङ्गाप्रवाहः जाह्नवीचोतः तस्य कलकल इव बहल इव बहुलः बहुलीकृतः, तथा भीताभिः भ्रस्ताभिः

था । सभी सुगणे अपनी अपनी मनचाही दिशाओं की ओर उड़ गये थे । यद्यपि बच्चे बोंसलों में ही रह गये थे
लेकिन उनकी चुप्पी से वह वृक्ष अत्यन्त नीरव (शब्दहीन) और सूना सा जान पड़ता था । मेरे पिता भी
अपने बोंसले में ही थे और मैं भी उसी में उनके पंखों से चिपका हुआ पड़ा था । बचपन के कारण सुखमें
अभी शक्ति नहीं आई थी और पंख तो अभी फूट ही रहे थे । सहसा ही उस हाँके को सुनकर सारे वनचर
मनभीत हो उठे, पक्षी व्याकुल होकर पंख फड़फड़ाते लगे, मयभीत हाथियों के बच्चे एक साथ चिन्गवाड़ने लगे,
उड़ते हुए मतवाले भौरों की घनी गुंजार वनवनाने लगी, घूमते हुए बनैले सुथर शूथन उठा-उठाकर डरभराने
लगे, पहाड़ी गुफाओं में सोये हुए सिंह जागकर दहाड़ने लगे और जंगल के सारे वृक्ष मानो काँपकर हरहराने
लगे । उस समय की सभी ध्वनियाँ एक साथ मिलकर ऐसी प्रतीत होती थीं मानो भगीरथ के पीछे उतरने-

१. अष्टमागभाजि । २. इह च इत्यधिकः पाठः कापि विधत्ते । ३. कुलाय निभृतशवक । ४. अस-
जातबलसमु*** । ५. तातस्य । ६. सततं सरभसमुत्पत्त*** । ७. प्रचलितलाकुलित, प्रचलित लताकुल-
मत्तालिकुल*** । ८. वराहपर्वकटोरः । ९. नादवृंहितः । १०.***आवार्थ्यमाण*** ।

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभंकतया जर्जरित-कर्णविबरो भयविह्वलः
समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जर्राशिथिलपशुपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलिता कमलिनी-परिमलः', इतः कोडकुल-दश्य-
मान-भद्र-सुस्ता-रसाभोदः, इतः करिकलभ-भञ्जमान-शल्लकी-कषाय-गन्धः, इतो निपतित-शुष्क-
पत्रमर्मर-ध्वनिः- इतो वनमहिष-विषाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान वल्मीकयूथः, इतो मृगकद-
म्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-
वनदेवताभिः अरण्यशिष्टात्स्वेवीभिः आकण्ठितः श्रवणविषयीकृतः । तस्मै वृक्षान् कम्पयन् चालयन्निव ।
अन्वयस्तुक्तः । इह लुतोपमाक्रियोलोच्योः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिलङ्कारः ।

आकर्ण्यति । अहं वैराग्यायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आकर्ण्य
श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकम्पः अभंकतया शवकतया जर्जरितम् विदीर्ण कर्णयोः श्रोत्रयोः
निर्वरं ग्रन्थं यत्स्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य
प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्लथं यत् पशुपुटं पतन्नद्रव्यं तस्य
अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवत् ।

अनन्तरकृति । अनन्तरं पितुः पतन्नपुटमध्यप्रवेशानन्तरञ्च कोलाहलमश्रवणमिति दूरस्थकियया स-
म्बन्धः । कोलाहलमेव विशेषयति—परमसन्ध्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्थमग्रेऽपि सरभसं सवेगं
गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मद्विता याः कमलिन्यः पक्षिन्यः तासां परिमलः विमदौत्थसौरभं
सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन
दश्यमाना दृष्ट्वा भव्यमाणा या भद्रसुस्ता गुग्गुः लोके 'नागरमोथा' इति प्रसिद्धाः 'गुग्गुस्तेजनके स्त्री तु
भिन्नौ भद्रसुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामव-
स्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलभैः त्रिशद्वर्षीयगजशिशुभिः भञ्जमाना आमर्शमाना याः शल्लक्यः
गजभयवत्प्रविशेताः तासां कषायगन्धः निर्घासाभोदः अत एवात्र, गजशिशूनामस्तिवत्सम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादधरस्त्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मरं
हृत्येवं रवाः 'मर्मरो वल्गुभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, भ्रुवमग्न कोऽपि चतुष्पाद् विचरतीति
ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिमाः तेषां विषाणकोटयः शृङ्गाग्राणि कुलितानि वज्राणीव यद्वा
विषाणकोटय एव कुलितानि तैर्मिथ्यमानानां छिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊर्ध्वकाङ्क्षस्तिकास्तूपानां 'वल्मीक
ऊर्ध्वकाङ्क्षस्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः, धूलिः रजः इत्यत इति शेषः, तेनेह महिषा विद्यमन्त
इत्याशयः । इह लुतोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्करालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं
समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहानाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

पौलो गंगा के प्रवाह की भाँषण और अत्यन्त घनी हरहराहट हो । उसे वन-देवता भी अत्यन्त भयभीत
होकर घुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वचन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से बहरे हो उठे
और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा से मैं समीप ही मैं स्थित पिता के पंखों के भीतर घुस गया
जो बुद्धी के कारण अत्यन्त डोले डोले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोड़ाहल सुनायी पड़ा । वे आपस में बड़ी
कुर्ती से इस प्रकार बिछा रहे थे—यह देखो, इधर हाथियों के स्वाभी ने कमलिनीयों को मसल फँका है, जिससे
कैसी मधुर गन्ध उठ रही है; इधर सूअरों ने नागरमोथों को खोद खोदकर कुतर डाला है, जिससे कैसी
मर्दक आ रही है; इधर हाथियों के बच्चों ने सलई की डालियाँ तोड़ मरोड़ डाली हैं, जिनसे कैसी कसेली गंध
निकल रही है; इधर गिरे हुए सूखे पत्ते मरमरा रहे हैं; इधर जंगली भैंसों ने अपनी वज्र जैसी सींगों की नोक
से बाँवियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है; इधर हरिणों का झुण्ड है, उधर जंगली हाथियों
का परिवार है, इधर जंगली सूअरों का गिरोह है, इधर जंगली भैसों का समूह है, इधर मोरों की ध्वनि आ

१. आकर्ण्यते । २. जराशिथिल । ३. इतो वराहयूथम् ।

मण्डक-विरुत्तम्, इतः कपिञ्जल-कुल-कल-कूजितम्, इतः कुरङ्कुल-कणितम्, इतो मृगपति-
नखभिद्यमान-कुम्भ-कुञ्जर-रसितम्, इयमाद्र-पङ्क-मलिना वराहपद्धतिः, इयमभिनव-शाष्पक-
बल-रस-श्यामला हरिण-रोमन्थ-फेन-संहतिः, इयमुन्मद-गन्धगजगण्ड-कण्डूयन-परिमल-
निलीन-मुखर-मधुकर-विरुतिः— एषा निपतिरुधिरबिन्दुसिक्त-शुष्कपत्र-पाटलारुपद्वीः
एतद्द्विरद-चरण-युदित-विटप-पल्लवपटलम्, एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकोटि-र्वै-
लिखितविकट-पत्रलेखो रुधिरपाटलः कैरौमौक्तिक-दन्तुरो मृगपतिमार्गः, एष प्रत्यग्रप्रसूत-
वनमृगीगर्भ-रुधिर-लोहिनी-भूमिः, इयमदवी वेणिकानुसारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजल-
महिषाणाम् अरण्यसैरिभाणां वृन्दं कदम्बकम् । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहः तस्य विरुत्तं शब्दः ।
कपिञ्जलानां चातकपक्षिणां 'कपिञ्जल-चातकपक्षी' इति शब्दकल्पद्रुमः, कुलस्य समूहस्य कलकूजितं
मधुरशब्दितम् । कुरङ्कुलस्य मस्यनाशकसमुदायस्य कणितं कूजितम् । मृगपतीनां केसरिणां नखैः
पुनर्भवेः भिद्यमाना विदार्यमाणाः कुम्भाः शिरस्थकुम्भाकृतिमांसपिण्डाः येषां तथोक्तानां कुञ्जराणां
गजानां रसितम् आक्रन्दितम् ।

इयमिति । इयं प्रत्यक्षदृश्यमाणा, एवमग्रेषु । आर्द्रः क्षिञ्जः अशुष्क इत्यर्थः, यः पङ्कः कर्दमः तेन
वराहशरीरेभ्य एव च्युतपङ्केनेत्यर्थः, मलिना श्यामवर्णा वराहपद्धतिः वनशूकरमार्गः । अभिनवानि नूतनानि
यानि शष्पाणि बालवृणानि तेषां ये कवलाः प्रासाः तेषां तथोक्तानां चर्च्यमाणज्ञापणासित्यर्थः, रसः निर्वासेः
श्यामला कृष्णवर्णा, हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थः चर्वितचर्वणं तस्य फेनसंहतिः कफसमूहः । उन्मदा
मदमत्ता ये गन्धगजाः सुरभिश्च्युक्तहस्तिनः तेषां गण्डकण्डूयनेन कपोलवर्णनेन ये परिमलाः सुगन्धाः
तेषु तस्मिन्निष्ठयुक्तभूमिष्वित्यर्थः । निलीनानां प्रच्छन्नानां मुखराणां जाचालानां मधुकराणां भ्रमराणां
विरुतिः झङ्कारः । एषा अवलोक्यमाना, निपतिताः पृथिव्यामस्माकमखल्वनेन शरीरास्यन्दिताः ये रुधिर-
बिन्दवः कोणितप्रवताः तैः सिक्ताणि आर्द्राङ्गतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तैः पाटला श्वेतरक्ता
रुपद्वी हरिणविशेषाश्चा ।

एतदिति । एतत् निकटतरस्थाधि, द्विरदा गजारेतेषां चरणैः पादैः स्फुटितानां अर्दितानां विटपानां
वृक्षस्कन्धानां पल्लवानां किसलयानाञ्च पटलं वृन्दं यत्र एवंविधं स्थलमित्यर्थः, एवञ्जलेन पथा निश्चित-
मनुपदेव द्विरदा गता इत्याशयः । एतत् अवलोक्यमानं खड्गिनां गण्डकानां कुलम् समुदायः तस्य
क्रीडितं विहृतं पृथिव्यां क्रीडाचिह्नमवलोक्यत इत्यर्थः, तेन खड्गिनामपीदं विहारस्थानमित्याशयः । एवं
पुरो दृश्यमानः नखकोटिभिः पुनर्भवाग्नैः नखाप्रच्युतशोणितैरित्यर्थः, विलिखिताः चित्रीकृताः विकटा भय-
ङ्कराः पत्रलेखाः पत्राङ्कितलक्षणाणि यत्र स तथोक्तः, रुधिरैः व्यापादितप्राणिशोणितैः पाटलः श्वेतरक्तवर्णः,
तथा कर्मौक्तिकैः व्यापादितहस्तियुक्तभिः दन्तुरः उन्नतानतः, मृगपतेः केसरिणो मार्गः सञ्चरणपथः,
एवञ्च नूनमनेन मार्गेण मृगपतिर्गत इत्यभिप्रायः ।

एषेति । प्रत्यग्रप्रसूता अभिनवप्रसूतवती या वनमृगी अरण्यहरिणी तस्या गर्भरुधिरणे भ्रूणशोणि-
तेन लोहिनी रक्तवर्णा एषा भूमिः मेदिनी । वेणिकानुसारिणी केशवेणीतमा विषमेति यावत्, इयम्
अटवी इदम् अरण्यम् 'अटव्यरप्यं विपिनम्' इत्यमरः । पक्षेण निजमण्डलेन चरति अमतीति तस्य
तादृशस्य यूथपतेः हस्तिराजस्य मज्जलेन दानवारिणा मलिना कृष्णवर्णा तेनेह हस्तिनो अस्मन्तीत्याशयः ।
रहो है, इयं पर्वणा की मधुर रट लगी हुई है, इधर कौन चीख रहे हैं, इधर बाघ के नखों से फटे हुए गन्धर्व-
वाला हाथी कराह रहा है, यह गीले कीचड़ में सनी हुई सूअरों के आने जाने की राह है, यह नवी नवी घास
खानर जुगली करनेवाले हरिणों के सुह से गिरी हुई घास के रस से हरी हरी झाग की ढेरी है, यह मनवाले
हाथियों के कपोल खज्जले से लगी हुई सुगन्ध पर चिपके हुए भौंरों की मधुर गुंजार है, यह टपकती हुई खून
की बूंदों में सने हुए सूखे पत्तों से भरी हुई घायल रक्त हरिणों के भागने की राह है, यह हाथियों के पैरों से
रोड़े हुए पेट की पत्तों की ढेर है, यहाँ गैँड़ों ने खिलवाड़ किया है, यह हाथी मार कर लौटे हुए सिंह की राह
है, जो उसके खून से लाल लाल भयंकर पंजों को खाएँ से सरी हुई तथा गिरे हुए गजमोतियों से कैसी चमक

१. वराहकुलपद्धतिः । २. आलीनः । ३. शिखण्डिकुलक्रीडितम् । ४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।
५. मौक्तिकदन्तुरः । ६. वेणुकानुसारिणी । ७. पक्षचरस्य समीपचरस्य ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीष-पांसुला त्वरित-तरमध्यास्यतामियं यनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्यतां दिगियम्, आकर्ष्य-तामयं शब्दः, गृह्णातां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः इत्यन्योन्यसमिद्धतो-मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरित-विग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमश्रृण्वन् ।

अथ नातिप्रसिद्धादेवानुलेपनाद्भेदद्वन्द्वनिधीरेण गिरिविवर-विजृम्भित-प्रतिनाद-गम्भीरेण, शर्वर-शर-बाडितानां केशरिणां निनादेन, संवस्त-यूथ-सुक्तानामेकाकिनश्च सञ्च-

सञ्चरति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गे चमरीपङ्क्तिः चमयास्वमृगराजिः अनुगम्यतां हननायानुगम्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीषैः हरिणपुरीषैः पांसुला सप्लीका इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गाणां अवलम्ब्यताम् प्रवि-श्यतामित्यर्थः । वरोः वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पचिह्ननाय आरोहणियमीक्रियताम् । इयम् अभिमुखी दिक् ककुप आलोक्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः आक-र्ष्यतां श्रूयतां यतश्चादौति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्णातां श्रद्धेति पशुवनाय आदी-यताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवाविक्रमात्राः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिम्रेच्यन्तां व्यापाद्यपशुमार्गाण्येति भावः । 'एवपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा लक्ष्मेतविशेषेण स्वासिनं बोधयन्ती'ति लोकवार्ता । इति अन्धोन्यम् एवं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आलोटलस्य महतो विपुलस्य अधिक-देशाव्यपिन दृश्यार्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गह्वरं वनं तेन अन्तरिता आच्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं संयालितवनं कोलाहलं कलकलम् अश्रृण्वन् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकारस्यैष्यतो अथ' इत्यमरः, नाति-चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह तृतीयान्त-पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्थसुखद्वये द्वन्द्वस्वविशेषलेपनं तेन आर्द्रैः स्वप्नो यो मृदुङ्गो मुरजवाद्यस्य तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिवित्रेषु पर्वतकन्दराखु विजृ-म्भितेन विस्तीर्णेन प्रतिवादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन तादृशेन । इहाद्यविशेषेण लुप्तोपमा ।

शर्वरति । शर्वराणां किरातानां करा इवच तैः ताडितानां व्यधितानां केशरिणां मृगपतीनां निवादेन शब्देन 'शब्दो निनादनिनदे' त्याज्यमरः ।

सनस्तति । सनस्तेन शर्वराक्रमणाच्चकितेन यूथेन स्ववर्गीयसमूहेन सुक्तानां स्थकानाम् अतएव एका

रहो है, यह किसी जंगली हरिणी के गर्भ के टटके खून से भरी हुई अगढ़ है, जहाँ उसने अभी अभी बच्चा पैदा किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पड़ी हुई तथा वेणी के समान प्रतीत होने वाली मनर्षिकि है, यह हरिणी के पैरों की निशानी से भरी हुई उनके आने-जाने की राह है, इसी रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणी के लूके कंडो से भरी भरी दिखाई देने वाली वनभूमि है, यहाँ शीघ्रता से बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, ऊपर देखो, यह शब्द सुनो, धनुष के लो, सावधान होकर खड़े हो जाओ और कुत्तों को खोड़ दो । वह भौड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा जङ्गल ध्वंस सा हो उठा था ।

धोर्धो हौं देर में चारों ओर ओतर हौं ओतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जङ्गल कांप सा उठा । कहीं भोलों के बाणों से बायल सिधों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयङ्कर रूप से गुंजती हुई ऐसी प्रतीत होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गुंज रही हो, कहीं भयभीत झुंडों से बिछुड़

१. अभिदधतः ।

२. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तास्ते ।

३. 'दिवा' ।

४. 'ध्वान' ।

५. प्रतिनिनादगम्भीरेण ।

६. 'शर्वर' पदं कश्चिन् विधत्ते ।

रतामनवरत-करास्फोटमिश्रेण जलधर-रसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगजितेन, सरभ-स-सारमेय-विलुप्यमानावयवानामालोर्ल-कातर-तरलतर-तारकाणामेणकानाञ्च कर्ण-कूजि-तेन, निहत-यूथपतीनां वियोगिनीनामनुगत-कलभानाञ्च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमु-त्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यग्र-पतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपय-दिवस-प्रसूतानाञ्च खङ्गिषेनुकानां बास-परिभ्रष्ट-पोतकान्धेविणीनामुन्मुक्तकण्ठमार-सन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणाञ्च पल्लवधानां कोलाहलेन, रूपानुसार-प्रधावितानाञ्च मृगयूणां युगपदतिरभसपाद-पाताभिहताया भुवः कम्पसिव जन-

किनां सहायरहितानां विभिन्नरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः, सञ्चरतां भ्रमतां गजयूथपतीनां करिवृन्दस्वामिनाम् अनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातः तच्छब्द इति यावत् तेन मिश्रं संवलितं तेन तादृशेन जल-धररसितानुकारिणा वारिदगजन्तुत्वेन, कण्ठगजितेन कण्ठनिःसृतविरुत्तशब्देन । इह समासगतायां लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसैः वेगवत्तरैः सारमेयैः श्वभिः विलुप्यमाना दन्तैश्चोद्यमाना अवयवा अङ्गानि येषां तेषां तादृशानाम्, अत एव आलोलाः अश्रुव्यासाः कातरा दीना दारुणव्याथासुचकाः, तरलतराः त्रासेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कनीनिका येषां तेषां तादृशानाम्, पणकानां मृगविशेषाणां कर्णकूजितेन शोकोत्पादकध्वनिना । इह व्युत्पन्नप्रासः ।

निहतेति । निहताः शबरैर्हिंसिताः यूथपतयः स्ववर्गीयगणस्वामिने गजा यासां तासां तथोक्तानाम्, अत एव वियोगिनीनां स्वामिविरहिणीनाम् अनुगताः पश्चात्संसक्ताः कलभाः त्रिशद्वर्षीयशिशवो यासां तथोक्तानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शबराणां कोलाहलं समाकर्ण्य निराशस्य उत्कर्णपल्लवानाम्, ऊर्ध्वीकृतकिसलयकृतिकर्णानाम् इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां सञ्चरणं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, प्रत्यग्रेण अभिनवेन पतिविनाशेन स्वामिसमरणेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन तादृशेन चीरकृतेन आर्त्तचीत्कारशब्देन ।

कतिपयेति । कतिपयेः कियन्तो ये दिवसाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पादितं यभिः तासां तादृशी-नाम् । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टान् मण्डलाद्विच्छलितान् पोतकान् स्वस्वाभिकान् अन्धेष्टुं मार्गयितुं शीलं यासां तासां तादृशीनाम् । अत एव उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा आरसन्तीनाम् शोकव्यञ्जकशब्देनार-टन्तीनां खङ्गिषेनुकानां दुग्धवतीनां गण्डपल्लीनाम् आक्रन्दितेन आर्त्तशब्देन ।

तरुशिखरेति । तरुशिखरेभ्यः वृक्षप्रान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उड्डुनीनाम् आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां भ्रमणविधायिनां पल्लवधानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलध्वनिना ।

रूपेति । रूपानुसारेण मृगानुगमनेन प्रधावितानां प्रचलितानां मृगयूणां शबराणाम्, युगपत् एक-स्मिन् समये अतिरभसेन अतिवेगेन ये पादपाताः पादव्यासाः तैः अभिहतायाः ताडितायाः भुवो मेदिन्याः कम्पमिव चलनमिव जनयता उत्पाद्यता चरणशब्देन पादध्वनिना ।

कर अकेले ही भटकनेवाले गजपति अपनी सूझ पटक-पटककर बादलों की गरजन के समान गड़गड़ा रहे थे, कहीं जङ्गली कुत्ते झपट-झपटकर हरिणों को नीच रहे थे जिससे उनको आखों की पुतलियाँ अत्यन्त चञ्चल कातर और आँसुओं से भोग उठी थीं तथा वे बेचारे कराहते हुए चिंछा रहे थे, कहीं मरे हुए गजपतियों की विनोगिनी हथिनियाँ पीछे पीछे बच्चों की लिप-दिप इधर उधर भटकती हुईं तथा थोड़ी थोड़ी दूर पर रुक रुक कर उस कोलाहल को कनीतियाँ खड़ी कर करके सुनती हुईं पति की मृत्यु के दुःख में बिहल हो हो चिन्हाड़ रही थीं, कहीं कुछ ही दिनों की ब्याहें हुई गैडों की मादार्थं भयभीत होकर साथ से बिछुड़ जानेवाले बच्चों की इधर उधर खोजती हुईं गला फाड़-फाड़कर विलाप कर रही थीं, कहीं वृक्षों से उड़े हुए ध्वराहट में इधर उधर चक्कर काटनेवाले पक्षी कौंव-कचकच मचाए हुए थे, कहीं जङ्गली पशुओं और उनका पीछा करने वाले शिकारियों के एक साथ ही पड़नेवाले पैरों के आघात से पृथ्वी को कंपाती हुईं सी धमक हो रही थी; कहीं कानों

१. कापि 'कण्ठ' इति नोपलभ्यते । २. आलोलतरलतारकाणाम्, विलोलतरल... ३. कलभकानाम् । ४. पोतान्धेविणीनाम् । ५. ...कण्ठकर्ण, कण्ठं कर्ण, कण्ठमतिकर्ण । ६. निनादित । ७. ...प्रस्थितानाञ्च । ८. मृगयूथानां । ९. पादपातात् ।

यता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टयानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकूजितकलेन शरनिकर-वर्षिणां धनुषां निनादेन, पथनाहति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष-स्कन्धपीठपाति-नां रणितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्वर-ध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रच-लितमिव तद्वर्ण्यसम्भवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्दुष्ट-मुक्त-जलधर-बुन्दानुकारिणि मथना-वसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभ्योऽहमुपजात-कुत्-हलः पितृहस्तज्वादीपविव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्नास-तरल-तारकः शैशवान् किमिदमिति सञ्जातदिदृक्षः तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकर्षिता ज्या गुणो येषां तेषां तथोक्तानाम्, शरनिकर-वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मदनमत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्यादनपचि-णीनां कण्ठकूजितवत् गलतिनादवत् कलेन अन्यकमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दस्या-व्यक्तमधुरस्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहस्या संघट्टनेन कणिताः शब्दिताः धाराः तीर्णान्ना येषां तेषाम्, कठिनाः कठोरो यो महिषस्कन्धः संविभवाद्दुधिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् असीनां लङ्गानां रणितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्वरध्वनयः 'वर् वर' इति निनादाः यैः तेषां तथोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनां विपिनमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन निनादेन सर्वतः समन्ताद् प्रचलितमिव कम्पितमिव तद्वर्ण्यं तद्वनम् अभवत् अभूत् । इह प्रचलितमिवेति क्रियोपेक्षा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आखेटकोलाहले, निर्दुष्ट निःशेषेण सम्पादितवर्षम् अत एव मुक्तं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं चारिदसमूहः तदनुकर्षुं शीलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मथनस्य सुरासुरैर्मथनस्य अवसाने अन्ते उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां निस्पन्दताम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं त्रासो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं कुत्हलं कौतुकं यस्य स तादृशश्च अहं वैशम्पायनः पितुः तातस्य उत्सङ्गान् क्रोधात् ईपविव किञ्चिदिव निष्क्रम्य उन्नमय्य कोटरो वृक्षविवरं तत्स्य एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य वहिः विस्तार्य, सन्नासेन भयेन तरलेचच्छले तारके कनीमिके यस्य स तादृशः, शैशवात् बाल्यात् हृदम् आश्रयंभूतं किमिति हेतोः सञ्जाता समुपपन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं प्राहिण-वम् संग्रहेषयम् । इह उपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संयुष्टिः ।

तक खिची हुई बाणों की वर्षा करनेवाली धनुषों की टङ्कार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के समान जुड़क हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों में खनखनाती हुई जङ्गल मेंझों की कड़ो पीठों पर गिरने वाली तलवारें झनझन रही थीं, और कहीं झटके के साथ छोड़े गए कुत्तों की धर धराहट हो रही थी ।

थोड़ी ही देर बाद उस शिकार के हॉके के शान्त हो जाने पर वह जङ्गल भी सन्न हो गया मानों जल न बरसने वाली एक दम शान्त विरी हुई काली घटा हो, अथवा मथने के पश्चात् शान्त हो जाने वाला समुद्र हो । उस समय मेरा डर भी कम हो गया और वचपन के कारण 'यह क्या है'—इसे देखने की अमिलाया जग पड़ी । इस लिए कुत्तुल वक्ष पिता की गोद से थोड़ा सा निकलकर खोखले में ही गरदन बढ़ाकर भयभीत आँखों से मैं और निगाहें दौड़ाने लगा ।

१. ... कूजितकलशवलितेन, कूजितकलशवलनेन; कूजितकलकलेनेन; कूजितकलकलशब्देन ।

२. पवननाहत् । ३. ... पीठपाटितानां । ४. तदारण्यम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ७. ... साध्वसोऽहम्, साध्वसः । ८. ... तरलतर... । ९. किमिति । १०. समुपजातविस्मयो दिदृक्षुः, समुपजातदिदृक्षः, उपजातदिदृक्षः ।

✓ अभिमुखमापत्तं तस्माद्वनान्तरादजुनमुजदण्ड-सहस्र-विप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्, अञ्जनशिला-स्तम्भ-सम्भारमिव क्षितिकम्प-विधूर्णितम्, अन्धकारपूर्वमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारित-रसातलोद्भूतमिव दानवलोकोम्, अशुभ-कर्म-समूहमिवैकत्र समागतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि-मुनिजन-शाप-सार्थमिव सञ्चरन्तम्, अतवरत-शर-निकर-वर्षि-राम-निहर्त-खर-दूषण-बलमिव तदपध्यानात् पिशाचता-

अभिमुखमिति । तस्माद्वनान्तरात् अभिमुखमापत्तं शवरसेन्यमद्राक्षमित्यभिप्रक्षयसा सम्बन्धः । इह द्वितीयास्तानि शवरसेन्यविदोषणानि बोध्यानि । वनान्तरात् वनमध्यात् अभिमुखं संमुखम् आपत्तं आगच्छत् । अजुनस्य कात्तवीर्यस्य राज्ञो मुजदण्डसहस्रेण सहस्रसंख्यकदण्डसदृशबाहुभिः विप्रकीर्णम् इतस्ततो विचित्रं नर्मदाया मेकलाद्रिजाया नद्याः प्रवाहमिव स्रोत इव, धारावाहिकपङ्क्तिरवादित्याशयः । इहोपमा । अत्रायं रामायणीयेलिहासः—पुरा किल ईहयानामधिपतिः कार्त्तवीर्यः सहस्रबाहुभिः नर्मदा-प्रवाहमवकट्टय जलक्रीडां सम्पादितवानिति ।

अनिलेति । अनिलेन पञ्चमेव चलितं प्रयातम् उत्पातितं सत् स्थानान्तरप्राप्तोभ्यमित्यर्थः, तमालायां तापिच्छानां काननम् अरण्यमिव सान्द्रश्यामवर्णत्वादीर्वस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । इहाऽप्युपमा ।

एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयचपाणाम् अरथन्तान्धकारत्वेन सान्द्रश्यामानामित्याशयः, एकी-भूतम् एकप्रमिथीभूतं यामसङ्घातं प्रहरसमुदायम् इव । इह नाशुत्येका ।

अञ्जनेति । क्षितिकम्पेन पृथिवीकम्पेन विधूर्णितम् आन्दोलितम् अञ्जनवत् कज्जलवत् श्यामवर्णा इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः पाषाणरचितस्थूणाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहोपमास्तोपमयोः सङ्करः ।

अन्धकाराति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः आकुलितं सञ्चार्य व्याकुलीभूतम् अन्धकाराणां तमसां पूर्वं प्रवाहमिव । अत्रान्धकारवजातिस्वरूपेत्येका । अन्धकारस्य द्रव्यत्वेनानेकत्वेन च जातिस्वम्, एतच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां सुकदावल्गुदौ निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्वयभ्यो भेत्तुमर्हति’ ॥

वैशेषिकादयस्तु आवश्यकतोजोडाभावेनैव चेतस्य सिद्धिं दिशन्ति ।

अन्तवैति । परिश्रमस्य इतस्ततः पर्यन्तम् अन्तकस्य वैवस्वतस्य वैवस्वतोऽन्तकः इत्यमरः, परिवारं परिजनवर्गमिव निविडश्यामवर्णत्वादित्याशयः । इहापि जातिस्वरूपेत्येका ।

अवदारितेति । अवदारितेन विहीर्णन रसावाः पृथिव्याः तलेन तन्मार्गेणेत्यर्थः उद्धृतं पातालादुद्धृतं दानवलोको दैत्यजनमिव । इहाऽप्युक्तालङ्कारः ।

अशुभेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकर्मणाम् अधर्मकार्याणां समूहं गण-मिव । उक्तालङ्कारः ।

अनेकैवेति । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विनानां शापसार्थम् अभिसम्पातसमूहमिव सञ्चरन्तं गच्छन्तम् । उक्तालङ्कारः । ‘सार्थां वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके’ इति मेदिनी ।

अनवरतेति । अनवरतं सततं शरनिकरं घाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथतनयः तेन

मैंने उस वन के भीतर से अपनी ही ओर आनेवाली अत्यन्त भयदायिनी भीलों की सेना देखी जिसमें अनेकों हजार भील थे । वह सैन्य दल ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों कार्तवीर्य अजुन की हजारों बाहुओं से कई घाटाओं में बिलका हुआ नर्मदा नदी का प्रवाह हो, अथवा वायु के झोंकों में कांपता हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, अथवा कालरात्रि के एकत्रित पदरों का समूह हो, अथवा भूचाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खम्भों की ढेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकुल अंधकार का समूह हो, अथवा इधर-उधर भटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल को फोड़ कर निकलते हुए दानवों का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हों, अथवा दण्डकारण्य में रहनेवाले अनेकों मुनियों के शापों का झुण्ड एक

१. आपतितम्, आपत्तम् । २. अनिलबलचलितमिव, अनलवशाच्चलितमिव । ३. ...पुञ्जमिव । ४. ...आकुलम् । ५. ...तलोद्धृतमिव । ६. अशेष... । ७. ...वासित... । ८. ...निहृतम्, इतखरदूषणनिवहमिव ।

मुपगतम्, कलिकाल-चन्द्रवर्गमिव सङ्गतम्, अवगाहप्रैस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पतनशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूपविनाशाय
धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयज-
नकम्, उत्पात-वेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत् शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्त्तमानम्, अतिकर्कशात्वादायल-
सर्पमिव, एकलब्धमिव जन्मान्तरीगतम्, उद्विग्नमान-रमश्राजितया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-
निहतं मारितं यत् खरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपस्योदययोः बलं सैन्यं तदिव । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपश्यान् दुश्श्रितनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्रां सत् आग-
तमित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य वन्द्युवर्गं
मित्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहति । अवगाहो भजनं तर्था प्रस्थितं प्रयातं वनमहिषयूथमिव अरण्यसैरिभसमूहमिव ।
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंहः तस्य कराभ्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां अंशः तेन शीर्णम् अधिकलण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेघमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समप्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं स्रुतेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रतं समुद्रभूतं धूमकेतुनाम् उत्पातप्रहाणां जालं बुन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः स्फुटो बह्वावुत्पातप्रहमेदयोः' इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुद्रपद्मान्धकारम् अशेषं समग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
वह्निनि सहस्राणि संख्या अथ तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युकृष्टासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालव्रातः भूताधिष्ठितमृतकगणः तमिव शबरसैन्यं भिल्लानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये नेति । अतिमहत् अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपगणितस्य शबरसैन्यस्य भिल्लानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सम्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शबर-
सेनापतिविशेषणातीत्यवगतव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्त्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशात्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोत्पेक्षा ।

पकैति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलब्धं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शबरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्वयोत्पेक्षा ।

अत्रेदमित्युक्तम्—पुरा कलिकलब्धो धनुर्वेदं सिचित् द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयित्वा प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेष्ट्वा तन्नामकीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मुग्धमयीं तन्मुक्तिं विषाय
स्वभवेन प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यत्वमुपगतवानिति महाभारतम् ।

उद्विग्येति । उद्विग्यमानानि उपपद्यमानानि यानि श्मश्रूणि सुखलोमानि तेषां राज्ञि पंक्तिर्वस्य तस्य
साथं घूम रहा हो, अथवा निम्नतर तीक्ष्ण बाणों को वर्षा करने वाले राम ने खरदूषण के जिस सैन्य दल का
विनाश कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया हो, अथवा
कलियुग के भाई-बन्धु रक्तुडो हो गए हों, अथवा जङ्गली मैसों का झुण्ड खान के लिए जा रहा हो, अथवा पहाड़
को चौटी पर खड़े सिंह के पंजों द्वारा खींच लेने से गिरकर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन काले बादलों का
समूह हो, अथवा संपूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिए धूमकेतुओं का जमावड़ा लगा हो । प्रलयकालीन
पिशाचों के समान दिखाई पड़ने वाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल की अर्थकारमय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैने भीलों के सेनापति को देखा । अभी उसकी आगु बिस्फुल नयी थी ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रतम्, 'वर्गमिवैकत्र समागतम् । ३. अवगाहोत्थितप्रस्थितमिव ।

४. अचलशिखरस्थसिंह । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाभ । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. 'जननम् ।

९. तस्य महत् । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

मान-गण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारम्, असित-कुवलय-श्यामलेन देहप्रभा-प्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरयन्तं मरण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तल-भारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतिबुद्धि-धोरघोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजगर्फणामणोरपाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्या-साल्लभ-पञ्जवरागेशेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिर-हृत-गज-कपोल-गृहीतेन सप्तच्छद-परिमलवादिना कृष्णगुरु-पङ्केतेन सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्धेन

भावस्तथा हेतुना, प्रथमया नूतनया मदलेखया श्यामलमद्गजलेखया मण्ड्यमाने अलङ्कृत्यमाणे गण्डभित्ति कपोलदेशौ यस्य तं तादृशम्, गजयूथपतेः हस्तिनायकस्य कुमारः त्रिशद्वर्षीयकलभः तमिव । इहोपमा ।

असिंति । असितं नीलं यत् कुवलयम् उपलं तद्वत् श्यामलेन कृष्णवर्णेन, देहस्य शरीरस्य प्रभा-प्रवाहेण वृत्तिस्रोतसा कालिन्दी यमुना तस्या जलेन सलिलेनेव अरण्यं वनं पूरयन्तं पूर्णं विदधतम् । कालिन्दीजलं नीलं शबरशरीरकान्तिरपि तादृशी, अत उभयोः सादृश्यम् । इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, द्वयोर्मेषां, तथा उक्तविधशरीरकान्तिप्रवाहेण वनपूर्णसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परमङ्गल्लिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आकुटिलेति । गजानां हस्तिनां व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानजलेन मलिनीकृतेन कृष्णीकृतेन केसरकलापेन सटानिकरेण उपेतं सहितं केसरिणं सिंहमिव आकुटिलाग्रेण किञ्चिदुच्चिताग्रेण स्कन्धावलम्बिना बाहुमूलस्थितवत्या कुन्तलभारेण केशसमूहेन उपेतम् । इहोपमा ।

आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटं भालदेशो यस्य तं तथोक्तम्, अतिबुद्धि-अत्युच्चता बोरा विशाल-च्छिद्रतया भयङ्करी च घोणा नासिका यस्य तं तादृशम् । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः ।

उपनीतस्थेति । एकस्य कर्णस्य श्रोत्रस्य आभरणताम् अलङ्करणताम् उपनीतस्य प्रापितस्य भूषण-तया सन्ध्यश्रोत्रे स्थापितस्येत्यर्थः, भुजगस्य उरगस्य फणामणेः फणास्थितरत्नस्य आपाटलैः किञ्चिच्छ्वेत-तरक्तैः अंशुभी रश्मिभिः आलोहितीकृतेन किञ्चिद्वक्तवर्णीकृतेन अत एव पर्णेण वृक्षपत्रेण यच्छयनं स्वापः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् लघ्नः संसक्तः पञ्चवानां किसलयानां राग आरुण्यं यत्र तेन तादृशेनैव, आस्तरणभूतपत्रेषु किसलयानामपि विद्यमानत्वादित्याशयः । वामपार्श्वेन सन्ध्यपार्श्वेन विराजमानं द्योतमानम् । इह क्रियोत्प्रेषा ।

अचिरिति । अचिरहृतस्य तत्कालमारितस्य गजस्य दन्तिनः कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां गृहीतेन आनी-तेन, सप्तच्छदस्य सप्तपर्णतरोः परिमलं सौरभमिव परिमलं वहति धारयतीत्येवंशीलेन कृष्णस्य श्याम-वर्णस्य अगुरोः तत्संज्ञकसुगन्धिद्रव्यस्य पङ्केतेन द्रवेणेव सुरभिणा प्राणतर्पणसौरभवत् 'सुरभिप्राणतर्पणः' इत्यमरः, मदेन दानजलेन कृतो विहितः अङ्गरागः शरीरविलेपनं येन तं तादृशम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरेपेक्षयेण स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः ।

उपरीति । तस्य मद्स्य यः परिमलः सौरभं तेन अन्धेन विद्धलेन, अत एव उपरि शिर ऊर्ध्वभागे उसका शरीर इतना कठोरं था मानों लोहे का बना हो । वह ऐसा प्रतीत होता था मानों दूसरा जन्म लेने वाला एकलव्य हो । अभी उसकी मर्तं भीन रही थी जिससे वह ऐसा सुशोभित हो रहा था मानों पहली मद्-रेखा से सुशोभित कपोलोंवाला कोई गजपति-कुमार हो । उसके शरीर का रङ्ग नीले कमल के समान सौंदा था जिससे निकल कर जङ्गल में चारों ओर फैलने वाली कान्ति की धारा यमुना जल की बाढ़ के समान प्रतीत होती थी । उसके कर्णों तक लटके हुए पुंवराले बाल गजमद से भीग कर काले पड़े सिंह के अयाक जैसे लगते थे । उसका माथा चौड़ा और नाक बड़ी तथा ऊंची थी । एक कान में पहिनी गयी नागमणि की लाल-लाल किरणों से उसका बायाँ अङ्ग रक्तवर्ण का हो गया था जिससे वह ऐसा प्रतीत होता था मानों पलकों की शय्या पर सोने से उसमें उनका लाल रङ्ग ही निचुव पड़ा हो । उसने अपने शरीर पर काले अगुरु के लेप के समान तत्काल ही के मारे हुए हाथी के कपोलों के सुगन्धित मद् का लेप किया था जिससे स्त्रितवन जैसी गंध उठ रही थी । उस गज-मद की सुगन्ध से विह्वल होकर उसके सिर पर मंडारनेवाले मोरपक्षों के छत्र जैसी भीरों के झुण्ड ऐसे प्रतीत

१. कुमारकम् । २. श्यामेन । ३. पुरितारण्यम् । ४. आयतललाटमासिनम् । ५. बुद्धिबोधगम् ।

६. भुजङ्गफणामणेः, भुजगफणामणेः । ७. अचिराहतम् । ८. कृष्णगुरुम् । ९. पतत् ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलैर्पल्लवद्वयाजेन भुजबल-निर्जिताया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटन्येव करतलेनापमृश्यमान-गण्डस्थल-स्वेदलैस्तपम्, आपाटल्या हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितद्रैयेव दृष्टया रञ्जयन्तर्भिवाशाविभागान्, आजानुलम्बिता दिक्कुर्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्म्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदानार्थमसङ्गन्निशितशङ्खोल्लेख-विषमित-शिखरेण भुजयु-गलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरी तम्राशयान् हरिण-रुधिरविन्दुना स्वेदजल-कणिका-चितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिक्तमधुक्ताफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलार्तलं विशालेन वर्धैः-

परिभ्रमता सञ्चरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं वहं तस्य आतपत्रं तद्रचितच्छत्रम् अनुकुर्यं शील-स्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन अमरगणेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः दूरीकृतः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम्, एका आर्था अपरा च श्रौती, अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या शिलतण्डुलस्य संस्मृतिरलङ्कारः ।

आलोकेत । भुजबलेन शबरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भवेन प्राप्तेन प्रयुक्ता आरम्भा सेवा शुश्रूषा यथा तथा तादृश्या विन्ध्याटन्या, विन्ध्यवनरक्षक्या कर्प्या, आलोकाः पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां द्वाजेन स्वीयवृक्षोपलक्षकिसलयसञ्चालनकपटेनेत्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृश्यमाना मोक्षकमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा वर्मविन्दु-पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापल्लवोन्मेका ।

आपाटयेति । आपाटल्या ईषच्छवेतरक्तया, अत एव हरिणकुलस्य सुगन्धद्वयस्य कालरात्रेः विना-शायमिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्या तथाविधदृष्टिनिक्षेपेणैव निरूप्य सुगमिनाशादित्याशयः, शोणितद्रैयेव रुधिरलिसवेव दृष्टया नेत्रेण आशाविभागान् दिविभागान् रञ्जयन्तं रक्तवर्णोपादानात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र कथङ्गतोपमा, शोणिताद्रैयेवेत्यत्र गुणोपेक्षा, रञ्जयन्तमिवेत्यत्र क्रियोपेक्षा चेति परस्परमेधासमझाभिवायेन सङ्कारात् सङ्कारालङ्कारः ।

आमाम्निति । आजानुलम्बिता नलकीलपर्यन्तपतिना अतिदीर्घेण, दिक्कुर्जरस्य ऐरावताद्यन्त्यतम-दिग्गजस्य करप्रमाणं शुण्डापरिमणं गृहीत्वेव आदायेव निर्मितेन प्रज्ञापतिरचितेन दिग्गजशुण्डादण्डस-द्वयाधितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्त्तनार्थ-मित्याशयः, अकस्य सुहुमुहुः निशितानि सुधारोपादानाय प्रस्तारादौ तेजितानि यानि शस्त्राणि खड्गादीनि तेषाम् उल्लेखेन वर्णनेन विषयितम् उच्चावचीकृतं शिखरम् अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह गृहीत्वे-वेति क्रियोपेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लम्बा संलम्बा आशयाना अशुष्का हरिणस्य सुगन्ध रुधिरवि-न्दवः शोणितकषा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं वर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः ताभिः चितेन व्याप्तेन, अत एव गुञ्जाफलैः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुजे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुक्तानि तैः तथोक्तैः, हो रद्वे ये मानौ वह तमाल के पत्तों से पूर रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई बाजु से हिलने वाली कोणलं करीलों पर बहते हुए पसीने की पोंछ दिया करती थीं मानो उसके बाहुबल से पराजित होकर भयवश सेवा के लिए आई हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पसीना पोंछ रही हो । उसकी खून से तर जैसी लाल-लाल दृष्टि से दिखाई भी लाल हो उठी थीं मानो हरिणों की कालरात्रि की संंध्या फूल उठी हो । घुड़मों तक लटकती हुई उसकी बांहें ऐसी प्रतीत होती थीं मानो दिग्गजों की सूड़ की नाप लेकर बनायी गयी हों और उसकी हथेलियों समवर्ती चंडिका की रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर सात चढ़ाते-चढ़ाते अत्यन्त कठोर हो गयी थीं । उसकी विन्ध्य पहाड़ की चट्टान जैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के खून के जमे हुए गाढ़े खींटों में लक्ष्मी हुई पसीने की लड़ियों ऐसी धुशोभित हो रही थीं मानो बुँबुची के लाल-लाल दानों के साथ पिरोई गयी मोतियों की माला

१. भ्रमता । २. मायूरातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छच्छत्रानुकारिणा ।

३. आलोककणपल्लवव्याजेन । ४. ...सलिललेखम् । ५. सुगुलक्षयरावि... । ६. रजयन्तमाशा विभागानाम् ।

७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर... । ९. कालिका । १०. प्रदानाय । ११. अन्तरालम् । १२. कण... ।

१३. विमिश्रैः । १४. रजिताभरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविशालेन । १६. चक्षुःस्थलेन, कक्षस्थलेन ।

स्थलेनोद्गासमानम्, अविरत-श्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभ-मद-गलिनमालान-स्तम्भ-युगलसुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन, लाक्षा-जोहित-कौशेयपरिवानम्, अकारणोऽपि क्रूरजाति-तया बद्धत्रिपताकोदप्रभ्रुकुटीकराले ललाटपट्टे प्रबलभक्त्याराधितया 'मत्परिग्रहोऽयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः, श्रमवशाद् दूरविनिर्गताभिः स्वभाव-पाटलतया शुष्काभिरपि हरिण-शोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैः

करिकुम्भमुक्ताफलैः गजशिरःपिण्डरसोज्ज्वैः विरचितं निर्मितम् आभरणं भूषणं यस्य तेन तादृशेनेव विद्यमानेन। इह च हरिणरूपिरविन्दुशो गुञ्जाफलसदृशाः वर्मविन्दुवश्च करिकुम्भमुक्ताफलसदृशाः हृद्यवधेयम्। विन्ध्यस्य बालनायजपर्वतस्य शिलातलवत् विशालप्रस्तरतलवत् विशालेन पृथुलेन वन्यास्थलेन उरस्थलेन उद्गासमानं शोभमानम्। इह विरचितआभरणेनेवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, विन्ध्यशिलातलविशालेनेत्यत्र लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः।

अविरतेति। अविरतो दिने निरन्तरं यः श्रमः शक्यतिशयार्थं परिश्रमः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरुद्यमानेन संस्कारातिशयात् उल्लिखितं कृत्वात्वेन चिह्नितम् उदरं जठरं यस्य तं तथोक्तम्।

इभमदेति। ऊर्ध्वैः जङ्घयोर्दण्डद्वयं दण्डयुगलं तेन, इभमदेन गजदानवारिणा मलिनं श्यामवर्णम् आलानस्तम्भयुगलं गजबन्धनस्तम्भद्वन्द्वम् उपहसन्तमिव पृथुलतायां तिरस्कृत्यन्तमिव गजबन्धनस्तम्भद्वयाद्गूढरूपस्य पृथुलत्वादित्याशयः। इभमदमलिनमिति विशेषणोपादानं प्राकृतिकश्यामवर्णस्य ऊर्ध्वदण्डयुगलस्य आलानस्तम्भेन सह सादृश्यत्वबोधनार्थमिति बोध्यम्। इह उपहसन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, आचेष्टेण आर्थी उपमा चेति द्वयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कराङ्गलारः।

लक्षेति। लाक्षया जनुना लोहितं रक्तवर्णाङ्कितं कौशेयं कीटकोशोत्पन्नं जौमयसनं परिधानम् अधोऽशुकं यस्य तं तादृशम्।

अकारणेऽपि। अकारणेऽपि कोपसूचकश्रुकुटीविधानहेत्वभावेऽपि क्रूरजातितया प्रकृत्येव दृष्टजा-तितया कारणेन, बद्धाः विहिताः त्रिपताकाः पताकावत् त्रिवलिर्यया तथा उदप्रया उच्चतया भुक्त्या भूयोः वक्रिणा करालं भीषणं तस्मिन् तथोक्ते, ललाटपट्टे पट्टवद्विपुले भालदेशे, प्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्ट-प्रेम्णा आराधितया सेवितया कात्यायन्या गौर्या 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः, 'अयं सातङ्गः मत्परिग्रहः मदीयकृपापात्रम्' इति कृत्वा त्रिशूलेन स्वीयत्रिशूलाख्यान्निशेपेण अङ्कितमिव चिह्नितमिव, एवञ्च सति भगवत्यनुग्रहपात्रत्वेन देवादयोऽप्येनं सत्कुर्युरित्याशयः। अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः स्वसेवकाय स्वीयत्वबोधनार्थं स्वाङ्कितं वस्तु प्रयच्छतीति सम्प्रदायः। इह अङ्कितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा।

उपजातेति। अत्र पुंलिङ्गप्रातीयान्तविशेषणानि श्रमिरिति वक्ष्यमाणकर्तृपदस्य, अस्य चान्ययः अनुगम्यमानमित्यग्रिमक्रियेति ज्ञेयः। उपजातपरिचयैः समुत्पन्नसाम्यैः एकस्मिन् स्थले बहुकालं वर्तनादित्याशयः। अनुगच्छद्भिः पश्चाद्भासिभिः। न चानुगम्यमानमिति वक्ष्यमाणक्रियैवान्वये पुनरेतस्याः क्रियायाः वीनरुक्त्यमिति वाच्यम्, उक्तविधा समाहितत्वात्।

श्रमवशादिति। श्रमवशात् मार्गव्रजनादिलेदवशात् दूरविनिर्गताभिः वद्वनाहृत्यन्तं बहिर्निस्तृताभिः स्वभावपाटलतया जातिस्वभावेन श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं सुगन्धिरं क्षरन्ती-

हो। निरन्तरं व्यायाम के कारण उसकी पेटी मँज उठी थी मानो खराद पर चढ़ाई गयी हो। उसकी मोटी-मोटी दोतों जहाँ गजमद से काले पड़े हुए हाथी शौधने के दो खम्भों की हँसी सी उड़ा रही थीं। बड़ लाक्षा-रस में रंगे हुए लाल रेशमी वस्त्र पहिने हुए था। कोई अन्य कारण न होते हुए भी केवल जातिगत क्रूरता के कारण अत्यन्त भयंकर दिखाई देने वाले उसके ललाट पर देढ़ी भौंहों के बीच में स्थित त्रिपताका ऐसी प्रतीत होती थी मानो अत्यन्त भक्ति के साथ आराधना की गयी भगवती दुर्गा ने उसे अपना कृपापात्र समझकर त्रिशूल से दाग दिया हो। उसके साथ-साथ अनेक रंग के शिकारी कुत्ते थे जो इतने परचे हुए थे कि संकेतों पर पीछे पीछे चले आ रहे थे। उनकी लाल लाल जिह्वायें परिश्रम के कारण पूरी की पूरी मुँह के बाहर लटक रही थीं जो

१. उल्लिखितान्वारम्। २. क्रूरतया। ३. बद्धत्रिपताकाभुक्तिकराले। ४. ललाटफलक। ५. दूरविनिर्गताभिः।

विद्वत्सुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसटांनिव सूक्ष्मभागानुवहद्भिः, स्थूल-वराट्-मालिका-परिरात-कण्ठेर्माह्वराह-प्रहारजजरैः, अल्पकायैरपि महाशक्तिस्वाद-नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरैकैः, मृगवधून्-वैधन्य-दीक्षादान-दक्षैरेतेकवर्णैः श्वभिः, अतिप्र-माणभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागतभिः सिंहीभिरिव कौलेयैककुटुम्बिनीभिर-नुगम्यमानम्, कैश्चिद्वृद्धीत-चमर-बाल-गजदन्तभारैः, कैश्चिद्वल्किद्र-पण-वद्ध-मधुपुटैः, कैश्चि-न्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव स्वपत्नीभिरिव शिङ्गाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेदः क्लान्तिः यैः तैः तादृशैः । चरन्तीभिरिति क्रियोत्प्रेक्षा ।

विद्वतेषु । विद्वत्सुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवः दशनकिण्णा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लग्नाः संसृकाः केसरिणि हिसितसिंहानां सदा स्मृज्यता येषु तान् तादृशानिव, सूक्ष्मभागान् बोधयन्तान् 'दन्तवक्त्रं च तस्यान्तो सूक्ष्मं' इति कोशः, उद्बहद्भिः धारणं कुर्वद्भिः । हृद्गण्टुक्तालङ्कारः ।

स्थूलति । स्थूलानां पीवराणां वराटकानां कपर्दकानां मालिकाभिः स्त्रिभिः परिगताः सहिताः कण्ठा गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां ग्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः शिथिलाङ्गा येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि सुदृशरीरैरपि महाशक्तिस्वात् प्रबलपराक्रमत्वात् अनुपजातकेसरैः अनुस्पृक्षस्फुटैः केसरिकिशोरैः सिंहकिण्टुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवधूति । मृगवधूनां हरिणस्त्रीणां वैधन्यदीक्षादाने विगतस्वामिकवक्त्रतविधाने दृष्टाः कुलशाः तैः तादृशैः मृगसिन्धुशोऽन्यन्तदक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्पीताद्यो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयैः । अतीति । अतिप्रमाणभिः विस्मृतदेहाभिः, केसरिणि सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिः सारमेय (कुबजुर) भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

कैश्चिदिति । इत आरभ्य वृत्तियान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिबृ-न्मिष्यशिमक्रियायास्मभ्यः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेषाः गजदन्तानां हस्तिदशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अत्रिन्द्रपणैः रन्ध्ररहिततरुदलैः बद्धानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं समुपटुकिनि यैस्तै-स्तादृशैः तदावायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिर-पिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरेण हृन्वेन सनाथाः संयुक्ताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पृगोपमा अभङ्गश्लेषश्च, अनयोश्चेकाश्रयाणुपप्रेषारूपः सङ्गः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो धृतः

सूत्रो होने पर भी मानों दरिणों के रक्त जैती नुँदें उपका-उपका कर बकान प्रकट कर रही थीं । मुँदें खुला होने के कारण स्पष्ट दिखाई पड़ने वाले उनके दातों की किरणें उनके मुँदें के दोनों कोनों पर ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो सिंह के दाढ़ों में फँसी हुई उसकी अगल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कोठियों की काँठियाँ बैँगी हुई थीं । उनका शरीर जंगली सूअरों के आवालों से चोटोला हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त शक्ति-शाली होने के कारण बायरहित सिंघेलों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेचारी हरिणियों की वैधन्य की दीक्षा देने में बड़े ही पड़ थे अर्थात् दरिणों के शिकार में सधे हुए थे । उसके पीछे-पीछे ऊँचे कदवाली कुत्तियों का भी झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो सिंहनिर्धो सिंहों के प्राणों की ओर मारने आ रहे हों । वह सेनापति अनेक ढंगों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हथों में चमर सृग के बाल और हाथीदाँत

१.***दंष्ट्रांशून् । २. दन्तान्तराल*** । ३.***सदामिव । ४. किशोरैः । ५.***वैधन्यदानदक्षैः । ६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत*** । ८. विनिम्रगज*** ।

पिशितभारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः, कैश्चित् क्षणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः, कैश्चिच्छुभिरिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः, समुत्खात-विधृत-गज-दन्तैः, कैश्चित्तलदागमदिवसैरिव जलधरच्छाया-मलिनैरम्बरैः, अनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिबुतम्, अरण्यमिव सखङ्गधेनुकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारि-णम्, बकराक्षसमिव गृहीतकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्वृत्तानेकमहानाग-दशनम्,

पिशितस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तेस्तादृशैः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । प्रमथैरिव शिवपारिपदैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिपदाः' इत्यमरः, केसरिणां सिंहानां कृतध्वजमणिं हस्ते परिधाने च धरन्तीत्येवंशीलैः । इहाप्युक्तालङ्कारः । अत्र च 'केसरिकृत्तिधारिभिः' इत्यत्र केसरिपदस्थाने व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृत्तिधारिवत्स्यैव प्रसिद्धत्वाद्, अत एव च नात्र ख्यातिविरुद्धत्वोपपन्न इति विचारणीयम् ।

कैश्चित्ति । क्षणकैरिव दिग्गम्बरैः संन्यासिभिरिव, मयूराणां बहिर्णां 'मयूरो बहिर्णो बहिर्' इत्यमरः, पिच्छानि छद्मानि वहन्तीत्येवंशीलैः, दिग्गम्बराणां तद्वारणव्यवहारात् शबरानाम् तदेकक्रीकर-णग्रहिलत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । शिशुभिरिव शवकैरिव, काकानां सकृत्प्रजानां पक्षान् ब्रूवान्, काकपक्षान् शिखण्ड-कांश्च धरन्तीत्येवंशीलैः 'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः । शैशवे शिशूनां शिखण्डकधरणव्यवहारात् शबरानाञ्च तदा व्यापादितकाकपक्षस्थापनादित्युभयोः सादृश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । समुत्खाताः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणोत्पाटिताः विधृताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता यैस्तैः तादृशैः गजदन्तानुत्खाय धारयद्भिरित्यर्थः, अत एव कृष्णचरितं वायुदेवस्य व्यवहारं दर्शयद्भिरिव प्रका-शयद्भिरिव । अत्र क्रियोपेक्षा ।

श्रीकृष्णो हि स्वव्यापादनाय कंसाज्ञापितहस्तिपकव्यापारितं कुवलयपीडाभिधानं करिणं विजित्स्व तद्वन्तमुत्पाद्य च जग्राठ, अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गर्जं हस्तिपकञ्च निहतवानिति भागवतीया कथा ।

कैश्चित्ति । जलदस्य वारिदस्य आगम उत्पत्तिर्येभु एवंप्रभृतैः दिवसैर्दिनैरिव, जलधरच्छाया अभि-नवमेधद्युतिः तद्वत् मलिनानि कर्मलानि अम्बराणि वसनानि येषां तैः तादृशैः, पक्षे तु जलधरच्छायाया मलिनम् अम्बरं गगनं येभु तैः । उपमालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेके बहुप्रकारा वृत्तान्ता आचरणानि येषां तैः तादृशैः, शबरवृन्दैः भिल्लगणैः परि-बुतं परिवेष्टितम् ।

अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्भदिव खड्गधेनुका छुरिका तथा सहेति तं तादृशम्, पक्षे खड्गैः गण्डकैः धेनुकाभिः अरण्यकरिणीभिश्च सहेति तत् तादृशम् । उपमालङ्कारः । 'छुरिका चासिधेनुका' 'धेनुका तु करेणवाञ्च' इति चामरः ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तमिव, मयूराणां बहिर्णां पिच्छानि छद्माः तद्वत् चित्रम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

बकराक्षसमिति । बकः तत्संज्ञको यो राक्षसः असुरः तमिव, गृहीतं धृतम् एकम् अद्वितीयं चक्रम् लटकाये हुप ये, कुछ भौलों ने शब्द के छत्तों को बने पत्तों में लपेट कर हाथों में लटका लिया था, कुछ धौ मुट्टियाँ सिंह के पंजों की तरह गजमोती से भरी हुई थीं, कुछ राक्षसों की तरह मांस का बोझ लादे हुप थे, कुछ शंकरजी के गर्जों के समान बाणभर लपेटे हुप थे, कुछ क्षपणकों की तरह अपने हाथों में मोरपंख लिये हुप थे, कुछ बालों में कौशों के पंख खोसने के कारण काकपक्षधारी बालकों जैसे लग रहे थे, कुछ हाथी के दाँत उखाड़ कर हाथों में लटकाए हुप चल रहे थे मानो कुवल्यापीड का बंध करने वाले भगवान् कृष्ण का अनुकरण कर रहे हों और कुछ मटमैले कपड़ों को पहिने हुप ऐसे प्रतीत होते थे मानों काले काले बादलों की छाया से मैले आकाश वाले वर्षा के सुँघले दिन हों । वह सेनापति कमर की पेंथी में कटारी खोसे था मानो गँडों और हथियारों से भरा साक्षात् जंगल हो, वह मोर के पंखों से सजा हुआ धनुष लिए था मानो इन्द्रधनुष से सुसोपित नवीत सौँवला बादल हो, वह एक हाथ में एक चक्र लिये था मानो एक चक्र नगरी की धारण करनेवाला बकासुर हो, वह अनेक बड़े-बड़े जंगली हाथियों के दाँत उखाड़ चुका था मानो अनेक साँपों के दाँत तोड़ने

१. 'पिशिताहारैः । २. 'धारिभिः । ३. 'मलिनैरम्बरैः ।

भीष्मसिख शिखण्डि-शत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूत-मृगतृष्णम्, विद्याधरमिव मान-सवेगम्, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराज-कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम्, हिरण्याक्ष-दानवमिव महावराह-दंष्ट्रा-अलविशेषो येन तम्, अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन तं तादृशम् । उपशालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगयां वकाभिधानोऽसुरः नरसंहारेणात्युपद्रवं कृतवान् । ततस्तत्रयो राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्गोत्रनाय प्रेष्य तस्मादनृथाल्लोकान् रचयामास । कस्मिंश्चित्समये दृष्टमान-लाह्याभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुर्विप्रमावसरः समापन्नः पारिवारिकस्थित्यातिव्यग्रं तं समीपेयं कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्गोत्रनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तन्प्रोपेय्य तं व्यापादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अरुणति । अरुणानुजो गरुडः तमिव, उद्भूता उखाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकपृथुलगजानां दमाना दन्ता येन तं तादृशम्, पक्षे उद्भूतान् खाताग्निःसारितान् अनेकान् वद्गून् महानागान् विशाल-सर्पांश्च दूषति चक्षुषुटेन सन्दृश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उकालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गार्ह्यः तमिव, शिखण्डिनं मयूराणां शत्रुं बहोः कालेन व्यापादयितारम्, पक्षे शिखण्डिनः तत्संज्ञकाण्डवपवीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिरिपुम् । उकालङ्कारः ।

पुरा किल अभ्यालिका काशिराजसुता स्वविवाहाय भीष्मपितामहमेव वच्चे किन्तु तत्प्रत्याख्याता सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वपाणान् त्यक्त्वा द्रुपद्राजसुता सञ्जाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंस्रवं जग्राह ततः शिखण्डीतिसंज्ञके लोके प्रसिद्धा आसीदिति संक्षिप्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव, सततं निरन्तरम् आविर्भूता वनात् प्रकटीभूता मृगेषु हरि-णेषु तद्धननेविवल्यर्थः, तृणा अभिलाषो यस्य तं तादृशम्, पक्षे सततमाविर्भूता मृगतृष्णा मरीचिका दिन-कररश्मिषु सलिलध्रमो यस्मिन् तं तादृशम् । उकालङ्कारः ।

विशेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव, मानेन शक्त्यहङ्कारेण मनोवद्वा सर्वेण सर्वदा तीव्र-गतिमन्तश्च, अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् । मानसवेगाश्वो गन्धर्वः कश्चिद्वेदेति तु च शङ्कनीयः तथा सति पदानुचितप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव, योजनं चतुष्कोशव्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी, गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीसुगम्, अर्श आदित्वादप्यु-प्रसृत्य, अन्यत्र-योजनगन्धो तस्मात्किं वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यासमातरि । कस्तूरीशीत-योश्च' इति भातुचन्द्रशतकोशः । उकालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं यावद्विचारयति तावत् काञ्चिद्वि-सुन्दरीं धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं दृष्ट्वा, दृष्ट्वा च जातश्रमतरया रिरसया कुहकं निमाय मैथुनायोप-चक्रमे इति महाभारतीया कथा ।

घटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव, भीमं भीषणम्, अन्यत्र आत्मा एव वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमसेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । 'सत्या भामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उकालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः

वाला गरुड हो, वह मीरों का शत्रु था मानो शिखंडी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगों के मारने की अभिलाषा निरन्तर उठती रहती थी मानों मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, वह अहंकार के वेग में चूर था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विचारधर हो, वह योजन-गंधा का अनुसरण करने वाले पराशरमुनि के समान कोसी तक गंध मारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला था, भीम रूपधारी घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयंकर थी, भगवान् शंकर की चन्द्रकला से विभूषित भगवती पार्वती के बालों के समान वह भी मोरचंद्रिकाओं से सुशोभित था, महावराह की दाढ़ों से घायल

१. पराशरमिव । २. हिरण्याख्य***

विभिन्न-वक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम्, पिशिताशनमिव रक्त-लुब्धकम्, गीतकला-विलासमिव निपादानुगतम्, अम्बिका-त्रिशूलमिव महिष-सैविराद्र-कायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपितं-बहुवयसम्, कृत-सारमेय-संप्रहमपि फलभूताशनम्,

तमिव, नीलकण्ठानां मयूराणां चन्द्रका मेचका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वह्निचन्द्रके' इति हैमः, 'वह्निचन्द्रकसं वर्णं मेचकं ब्रुवते तुषाः' इति काश्यः, पद्मे—नीलकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र एव चन्द्रकः सालस्थः शशी एव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम्, भगवतो-र्द्धनारीस्वरूपस्यैकैकस्य सूर्पः चन्द्रभूषणेनैव द्वयोरपि सूर्पस्तद्भूषणकत्वमित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

हिरण्याक्षिति । हिरण्याक्षस्तदाख्यो हिरण्यकशिपुसंज्ञकभ्राता दानवो दैत्यः तमिव, महावराहैः विशालशूकरैः द्रष्टृभिर्दृशनैः करणैः विभिन्नं विहितवृत्तं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—महावराहेण भगवतो विष्णोर्दशावतारेषु शूकररूपवृत्तीयावतारेण द्रष्टृया दन्तेन विभिन्नं विदारितं वक्षःस्थलं यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल हिरण्याखो महासुरो लोकान् संकोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रे, अत्युन्नतपःशालिखेन भुवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवाद्भारायणस्तेषां रिरक्षयिष्या शूकररूपमास्थाय सागराद्भुवमुद्गृह्य पर्वतकन्दरायां वर्तमान आसीत्, अनन्तरञ्च मृगयायां वनत्रता हिरण्याक्षेणावलोकितं गदामादाय ताडितवान्, अथ च द्रष्टृया तद्ब्रह्मो विदारयित्वा निजघानेति ।

अतिरागिणमिति । अतिरागिणस्य अत्यन्तविषयाधोनम् अर्थपतिमिव, कृतो विहितो बहुनाम् अनेकानां बन्दीनां वृद्धापहतवधूनां परिग्रहः स्त्रीत्वेन स्वीकारो येन तं तादृशम्, पद्मान्तरे तु-कृतो बहुनां बन्दिनां मङ्गलपाठकानां परिग्रह एकत्रीकरणं येन तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

पिशितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकः तमिव, रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यत्र तं तादृशम्, पद्मान्तरे तु-रक्ते शोणिते लुब्धकं सामिलापम् । उक्तालङ्कारः ।

गीतेति । गीतकला गानविद्या तस्या विलासं व्यापारमिव, निपादैः अन्यजैः अनुगतम् 'अनु-सृप्तम्, पद्मे—निपादस्तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः 'निपादुर्ध्वमगान्धाराः' इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अनुगतं सहितम् । उक्तालङ्कारः ।

अम्बिवेति । अम्बिकायाः चण्डिकायाः 'मृडानी चण्डिकाभिवका' इत्यमरः, त्रिशूलं शस्त्रविशेषः तमिव, महिषाणां सैरिमाणां तदाख्यासुरस्य च रुधिरेण शोणितेन आर्द्रः क्लिन्नः कायः शरीरं यस्य तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

अभोति । अभिनवं नूतनं मनोहारि वा यौवनं तारुण्यं यस्य पृतादृशमपि क्षपितानि व्यतीतानि बहूनि नानाविधानि वर्यांसि शोशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः, क्षपितानि व्यापादितानि बहूनि वर्यांसि पक्षिणो येन तं तादृशमिति तत्समाधानम् । 'खगवाक्ष्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । अत्र विरोधा-भासोऽलङ्कारः, तथा च दुर्पणे—

जातिश्रुतभिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां च द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ,.....

कृतेति । कृतो विहितः साराणां धनानां मेयानां परिमातुं योग्यानां शस्यादीनाञ्च संग्रहः एकत्री-

हिरण्याक्ष राक्षस की छाती के समान उसकी भी छाती जंगली सुधरों की दाढ़ों के आवाहन से चौड़ीही हो गयी थी, जैसे यश के अत्यन्त लोभी चाटुकारों से विरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक बन्दिनों से घिरा था, जैसे मांसभोजी राक्षस रक्त चाहने वाले होते हैं वैसे ही बहेलिय उसको चाहते थे, संगीत-कला की मीढ़ा में जिस प्रकार गीत के पीछे-पीछे निपाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसके पीछे पीछे चाँडाल चल रहे थे और उसका शरीर जंगली भैंसों के खून से लथपथ था मानो महिषासुर के रक्त में सना हुआ भगवती दुर्गा का त्रिशूल हो । वह नौजवान होते हुए भी बहुत अधिक वयस (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारमेयों (धनधान्य, कुत्तों)

१. 'बन्दि' २. 'विन्यासमिव' कलामिलाप । ३. बहुरक्त ४. क्षपित ५. फलमूलाशिनम्, फलशिनम् ।

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिधृत्पादानुवर्त्तिनमपि राजसे-
वानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य, अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिभिर्य कश्चिदालस्य, शीघ्रमपि महासम्भवतया गभीरमिषोपलक्ष्यमाणम्, अनभि-
मानीकृतित्, मातङ्गेनामानं शङ्करसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्यै प्रश्नाद्दह-
सश्रीषम् ।

आसीद्य मे मनसि—‘अहो ! सोर्हप्रायमेषां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-

करणं येन तं तादृशमपि कलमूलान्वयेन अज्ञानं भरणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां
शुनां संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि अनुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णस्य अत एव अनुदर्शनं अतीतपादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गमं नगरम् एकम्
अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गां भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं रक्षिका यस्य
तं तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहं रक्षिका’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितिम् । क्षितिद्वद् राजा तस्य पादौ चरणौ तदनुवर्त्तिनमपि तत्सेवाविधायिनमपि राजसेवा
नृपपरिचर्यां तस्या अनभिज्ञत्वं अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिधृत् पर्वतः तस्य पादौ प्रत्यन्तपर्वते ‘पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्त्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमिति । विन्ध्याचलस्य जलजालरूपवर्त्तस्य अपत्यं सन्त्यागमिव अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् ।
कृतान्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुपाग्राता समनो यमराड् यमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एकदेशावतार-
मिव कालसंहारात्, पापस्य अधमस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रयातनाविधायित्वात् । कलि-
कालस्य कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराभरणोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु जात्यु-
पप्रेषाः । शीघ्रमपि भयभयकमपि तुणत्तिक्षेपादिनिकृष्टाचारेण भिःस्ववर्जनीयानां प्राप्नोत्यादवात् चञ्चलस्य-
भावमपीत्यर्थः महासम्भवतया प्रकलोत्साहस्वभावतया गम्भीरमिव धैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः
परिरचयमानम् । इह गम्भीर्यं गुण इति तदुत्प्रेषणद्वयगुणोपप्रेषा ।

अनभीतिः । अनभिभवनीया अतिरक्षणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
तुङ्गपर्वतादित्याशयः । मातङ्गेनामानं मातङ्गेति संज्ञकं शबरसेनापतिं किरातसैन्यस्वामिनम् अपश्यम्
अज्ञातम् । केवलवर्षेणैव नामावबोधः कथमित्याशङ्क्यासाह—अभिधानंरिति । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाय अर्हं वैशेष्यायनः पश्चात् तद्वलोकनानन्तरम् अश्रीषं शृङ्खलादाकर्णयम् । एवञ्च सम्प्रति तस्मा-
दभिधाने न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आतीति । मे मन अनसि हृदये आसीद् अभूत् धिन्नेति बोधः । तदेव उपपादयति—अहो ! इत्या-
दिना । अहो ! इत्याद्यर्थः, ‘आहो उताहो किमुन’ इत्यमरः, ओहोऽविवेकः प्राप्य बहुलं यत्र तथोक्तम्,

का संज्ञा रहते हुष भी फलमूल खाने का अभिलाषी था, श्यामले शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुष
का अनुदर्शन (सुदर्शनचक्र, कुरुप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला,
भगवतं दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करते पर भी राज-सेवा
से अपरिचित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अंशावतार था, पाप का सगा भाई था, और
कलिकाल का निमुहुता हुआ अंश था । भयंकर होते हुष भी वह अत्यधिक पराक्रम के कारण अत्यन्त गंभीर भी
था । उसकी आकृति में ऐसा प्रभाव शाली व्यक्तित्व था जिसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि मुखे
पीछे माहूम हुआ, उसका नाम मातंग था ।

उस भौलों को देख कर मैं मन ही मन सोचने लगा—अहो ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दप्रचारमपि । २. विन्ध्याचलस्य । ३. सारथिव । ४. अनभिभवानीकृतित् । ५. मातङ्गकना
मानम् । ६. सर्वशबर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कश्चिन्नोपलभ्यते । ८. वीरप्रायम्, मोहप्रायम्,
प्रेतप्रायम् । ९. ‘निर्वाहितम्’ ।

तम् । तथाहि पुरुष-पिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनविर्गहितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शौखं शिदारुतम्, उपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्याटवीषु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूषि, सहाया विषदिग्ध-मुखा भुजङ्गा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमुगाणाम्, कलत्राणि बन्दि-गृहीताः परयोषितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पशुसंविरेण देव-तार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीर्वनम् भूषणानि भुजङ्गमणयः, वनगर्ज-सदैरङ्ग-

प्राथम्योपादाने तु दुर्गाचंदादौ सात्त्विकवृत्त्यापि कदाचित्पदव्यवलीकनात् क्रियान् विवेकोऽस्तीति व्यस्त-
नार्थम् । एषां शबराणां जीवितं प्राणितम् । च पुनः साधुजनैः शिष्टमण्डलैः गर्हितं क्षुण्डितं चरितम्
आचरणम् । पृतदेव विशिष्य समर्थयति—तथाहीत्यादिना । पुरुषस्य नरस्य यत् पिशितं मांसं तस्य य
उपहारो भगवत्यै नैवेद्यनिवेदनं तस्मिन् धर्मबुद्धिः अयं धर्म इति ज्ञानम् । परमार्थतस्तु नरबलिदानमधर्मं
एवेति 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनादित्याशयः । आहारो भोजनं साधुजन-
विर्गहितः शिष्टजननिन्दितः मधुमांसादिः मद्यपिशितादिः, आदिपदेन कन्दादीनां मत्स्यादीनां वा ताम-
साहाराणां परिग्रहः । मनुनपि निषिद्धं मांसभक्षणमादिकमुक्तं तथा च—

‘यो यस्य मांसमश्नाति स तस्मांसाद् उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्माद् मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥’

असः स्वकात्किमप्यादनाय व्यायामः मृगया आखेटकः । शास्त्रम् उच्चस्वरवेदपाठः, शिवाकृतं श्रृगाली-
शब्दितं शिवाहतातिरिक्तशास्त्रपाठाभावात् तस्य चाशुभसूचकत्वाच्चिन्दितत्वमित्याशयः । इह शास्त्रे शिवा-
कृतस्यारोपस्य प्रस्तुतनिन्दितव्यवहारोपचयोपयोगितया समानाधिकरणः परिणामः । तथा च द्रुपे—

‘विषयात्मतयाद्योष्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥’

सदसतां शुभाशुभानां विषयाणाम् उपदेष्टारः शिषकाः कौशिकाः उल्लूकपक्षिणः ‘महेन्द्रगुगुल्ललूक-
न्यालप्रादिषु कौशिकः’ इत्यमरः । उल्लूकानां हि सुसवायसान् प्रत्येवाभिभवावलोकनेनैतेषामपि प्रायः
सुसमृगादीन् प्रत्येवाभिभवादित्याशयः । प्रज्ञा विवेकबुद्धिः शकुनिज्ञानं शकुनिशास्त्रीयशक्तिज्ञानाद्यवबोधः
पक्षिशब्दं निशम्य आखेटस्यैव सदसन्निरूपणमित्यर्थः, तद्विज्ञापदार्थं गत्यभावादस्या अपि निन्दितत्वमिति
भावः । श्वानः सारमेयाः परिचिताः विश्वासपात्राणि । राज्यम् आधिपत्यं शून्याटवीषु मनुष्यरहितवनेषु ।
उत्सवः प्रमोदव्यापारः आपानकं मद्यपानगोष्ठी । मित्राणि सुहृदः क्रूरं यत्कर्म हिंसादि तत्साधनानि प्रयो-
जकानि धनूषि चापानि । सहायाः अभिलषितकार्यकर्तृत्वात् साहाय्यसम्पादिनः भुजङ्गा आशीविषा इव
विषेण गारलेन दिग्धं लिप्तं सुखम् अग्रभागे येषां तथाभूताः सायका बाणाः, एषामभिप्रायाः सरला
एवेति स्वयमूहनीयाः । अलङ्कारश्चात्रोपमा । गीतं गानं मुग्धा मूढाः मुगा हरिणाः तेषाम् उत्साहकारि
ध्वंसविधायि ‘मुग्धः सुन्दरमूढयोः’ इति विश्वः । यदा मुगा हि पृथेकां गानं निशम्य निश्चलाः सन्तो
विद्यन्ते तत्समय एवेति तान् हिंसन्तीति गानस्यैव तेषां ध्वंसविधायित्वाच्चिन्दितत्वमित्याशयः । कलत्राणि
स्वस्त्रियः, बन्दिगृहीताः बन्दीभावेनाङ्गीकृताः हठादपहृताः परयोषितः अन्धस्त्रियः । क्रूरात्मभिः दुष्टस्वभावैः
शार्दूलैः व्याघ्रैः सह संवासः सहावस्थानम् । पशवो महिषादयः तेषां रुधिरं शोणितेन देवतार्चनं
देवपूजनम् । मांसेन पिशितेन बलिकर्म पञ्चमहायज्ञमध्यवर्तिभूतयज्ञः । तथा च मनुः—

और कर्म कितने अशिष्ट हैं, नरमांस तक को बलि देना यह धर्म समझते हैं, शिष्टों से निन्दनीय मदिरा और
मांस ही इनका भोजन है, शिकार खेलना ही इनका व्यायाम है, गीदड़ियों का अनुभसूचक रोना ही इनके लिए
वेदपाठ है, उल्लू ही इनके भले-बुरे के उपदेशक है, चिड़ियों के बारे में जानना ही इनकी बुद्धिमाना है, कुत्ते
ही इनके संगी-साथी हैं, सूने जंगलों पर ही इनका राज्य है, एक साथ मिलकर शराब पीना ही इनका उत्सव
है, क्रूर कर्मों (हिंसा आदि) के साधन धनुष ही इनके मित्र हैं, विषधर साँपों की तरह विष में डूबाये गये
बाण ही इनके सहायक हैं, राग में वेश्व हो जानेवाले मुँगों का प्राण ले लेना ही इनके गीतों की विशेषता है,
बलात् पकड़ कर लायी गयी दूसरों की स्त्रियाँ ही इनकी पत्नियाँ हैं, यह हिंसक बाघों के साथ ही रहते हैं, पशुओं
के रक्त से अपने देवताओं की पूजा करते हैं, मांस की बलि चढ़ाते हैं, चोरी ही इनकी जीविका है, साँपों

१. ...निन्दितः, गर्हितः । २. शास्त्रे । ३. समुपदेष्टारः । ४. शून्यास्वटवीषु । ५. मित्राणि क्रूर-
कर्माणि, धनं धनूषि । ६. ...द्रुपे... । ७. भुजङ्गमा इव । ८. उत्साहकारि । ९. बन्दी... । १०. पशु-
रुधिरणैव । ११. जीवितम् । १२. भुजङ्गफणासणयः । १३. वनकरिप्रदेः ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खाऽमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिभ्रमण-समुद्भवं श्रममपनिनीषु-
रागस्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायांभवतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनेनपनीत-पल्लवासाने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैद्युत्प्रवणुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्द्रमुण्डलादिव
प्रत्यन्दिदम्, द्रुतं तमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्दकोश-
रजः-कषायसम्भः कमलिनीपत्रपुटेन, प्रत्यभोद्धृताश्च धीतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहृतम् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो वृषज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३।१०० ॥

चौथेण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः सुखजङ्गमणयः संपूर्णानि पर्वतस्थान-
विश्रवात्तेषां तेजनायासलभ्या इत्याशयः । वनगन्तव्येः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अङ्गराः अङ्गलेपनम् ।

यस्मिन् अलक्षिताभिधेये कानने अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्पातस्य उत्पाटितं मूलं मध्यदेशो यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विधुधितम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशङ्गायने चिन्तयति सत्येव स शबरसेनापतिः किरातसैन्य-
स्वामी आतङ्गः, अर्थां परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्भवं सञ्जातं भ्रमं परिभ्रमम् अपनिनीषुः
अपनेतुं दूरीकर्त्तुमिच्छुः तस्यैव शास्मलीतरोः अधश्छायायाम् अधोऽन्तात्पे आगस्य, अवतारितं स्कन्धा-
ज्ञामितं कोदण्डं कार्युकं येन स तथोक्तः, स्वरितेन क्षीप्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समीपे प्रापितं
यत् पल्लवासानं किस्लयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवान् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुलैकिकमध्यं कश्चिदभिहिद्विदनामा शबरयुवा शिञ्जतरुणः ससम्भ्रमं
क्षीप्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् परम्पाख्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिचाभितं तुणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीद्वलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहर्तुं इति सम्बन्धः । नपुंसकलिङ्गद्वितीयान्ताति
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैद्युत्स्य बालवायुजस्य मणेः द्रवं गलितंशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्, अरविन्द-
कोशस्य ममलकणिकाधारस्य रजसा धूलिना कषायं तुवररसयुतम् अम्भः सलिलम् । प्रत्यभोद्धृताः तच्छ-
णमुपातिताः धीतपङ्काः चालितकर्दमाः अतएव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिकाः शुद्धविसतन्तुनि । 'क्षी'
की मणियों ही इनके आभूषण हैं, जंगली हाथियों का मद हाँ इनका संपादित लेव है और वह जिस किसी भी
जंगल में कुछ दिनों रह जाते हैं उसी को जड़मूल से उखाड़ कर देते हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जंगल में इधर-उधर भटकने की थकान मिटाने के लिए वह सेनापति
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रख दिया और अपने
संगी-साथियों द्वारा जल्दी से दिखाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक भोल नौजवान कुतूहल से
सरोवर के जल में उतर पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोल कर कमल के चौड़े पत्ते से बने दोने में जल भर
लाया । वह जल वैद्युत् मणि के रस के समान, प्रलयकालीन सूर्य की किरणों से पिघले हुए आकाशखंड के
समान, चन्द्र मण्डल से टपके हुए अमृत के समान तथा पिघले हुए मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इतना निर्मल कि छूने ही पर पहिचाना जा सकता था । वह बर्ष के समान ठंडा और कमल के शब्दे हुए

१. इह 'व' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । २. कुर्वते । ३. इह 'त' इति पाठः कश्चिन्नरितः ।

४. शबरसेनापतिश्च । ५. भ्रमणसमुद्भवश्रमम् । ६. शास्मलि । ७. छायाम् । ८. 'अपनीषोती' पल्लवासाने ।

९. अन्यतरस्तु । १०. इतिमिव । ११. जलशिशिरम् । १२. 'पत्रसंपुटेन' । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आपीत-सलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणावशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबर-सैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैर-भिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तुजरच्छवरस्तस्मात् पुलिन्द-वृन्दादात्तादित-हरिण-पिशितः पिशिताशन इवाविभूतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तस्मूले मुहूर्त्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमार्थं रुधिरबिन्दुपाटलया कपिल-भ्रूलता-परिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुक्कुलैः कुलायस्थानानि श्येन इव विहगार्मिषा-स्वाद-लालसः सुचिरमाशुक्लस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत् ।

स्यात्काचिन्मृणालायादि विपचापचये यदि' इत्यनरात् वृद्धविषये कालिङ्गप्रयोगः । समुपाहरत् शबरसेना-पतये समर्पितवान् । एतेषु अम्बरैकदेशमिवेत्यत्र द्वयोर्मेघा, प्रत्यन्दिमिवेति क्रियोमेघा, मुक्ताफलनि-करमिवेत्यत्र जायुर्मेघा, हिमजडमित्यत्र लुप्तोपमेति बोध्या ।

आपीतेति । आपीतं सम्यक्तया पीतं सलिलम् अम्भो येन स तादृशः सेनापतिः सैन्यनायकः सैहिकेयः सिंहिकापुत्रो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव ता मृणालिकाः क्रमेण जलपानानन्तरम् अवशत् दृशनंरमश्चयत् । राहुर्गथा चन्द्रकला अश्नाति तथैवायमपीत्युपमालङ्कारः । अपगतो दूरीभूतः श्रमः क्षणया-परिश्रमो यस्य स तादृशः, उत्थाय उत्थानं विधाय परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समस्तेन तेन प्राक्प्राप्तदितेन शबरसैन्येन भिन्नानोकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अभि-मतम् आभिलषितं दिगन्तरम् अन्यदिशं प्रति अयासीत् अगमत् ।

एकतमस्त्विति । तेषु मध्ये एकतमः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, तु पुनरर्थः, जरच्छवरः वृद्धकिरातः तस्मात् पुलिन्दवृन्दात् शबरमण्डलात् अनासादितम् अलव्यहरिणपिशितं मृगमांसं येन स तादृशः, पिशिताशनो मांसभक्षको व्याघ्रः स इव विकृतं भीमं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तादृशः, पिशितार्थी मांसार्थी तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तस्मूले शासमकीवृक्षमूले मुहूर्त्तमिव कश्चित्कालमिव व्यलम्बत विलम्बमकरोत् । तस्मिन् शबरसेनापतौ किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृक्षगहनत्वेन व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरः स्थिरभिन्नाः अस्माकं पणिनाम् आर्युषि जीवनसमयान् पियञ्जिव पानेन विलुप्तं विद्वधिव । रुधिरभिन्नुभिः कोपप्राप्तः शोणितकणैः पाटलया श्वतरकया, तथा कपिले पिङ्गले च भ्रूलते ताभ्यां परिवेषः परिधिः 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः, तेन भीषणया त्रासकारिण्या, दृष्ट्या लोचनेन शुक्कुलस्य कीरगणस्य कुलायस्थानानि नीडाधार-स्थलविशेषान् गणयन्निव इत्युक्त्या तत्संख्यां विद्वधिव । श्येन इव मांसभक्षी कशावनपक्षिविशेष इव विहगानां खगानाम् आभिषास्वादे पिशितभक्षणे लालसो लम्पटः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लाल-सोऽपि सः' इति यादवः । तं वनस्पतिं शासनहीनरुम् आशुक्लः आरोहुमिच्छुः आमूलात् मूलप्रान्तपर्यन्तं सुचिरं चिरकालम् अपश्यत् अवलोकितवान् । एषु 'पिशिताशन इव' इत्यत्र, 'श्येन इव' इत्यत्र चोपमा-लङ्कारः । 'पियञ्जिव' इत्यत्र 'गणयन्निव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

परागं के काण स्वादं न कसला था । वह जल के साथ ही टटकी निकली गयी और पानी में पीकर बड़ी मांति साफ की गयी पवनार (कमल की बोमल जड़) भी लाया था ।

सेनापति जल पीकर धीरे धीरे उस कमल की जड़ को काट काटकर खाने लगा मानो राहु चन्द्रकला का भक्षण कर रहा हो । थोड़ी देर यकान गिटाकर वह उठ खड़ा हुआ और जल पीकर निश्चित हुई उस भील-सेना के साथ-साथ धीरे-धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उन भीलों के झुण्ड में से पिशाच की तरह भयंकर आकृति वाला एक बड़ा भील, जिसे हिरन का मांस नहीं मिला था, उसी पेड़ के नीचे मांस पाने की आशा में थोड़ी देर रुका रहा और सेनापति के आँखों से ओझल हो जाने पर वह उस पेड़ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जड़ से ऊपर तक देखता रहा । बाज के समान पक्षियों के मांस का लालची वह बड़ा अपनी भूरी भूरी भौंहों से चिरी हुई रक्त की बूंदों जैसी

१. शबरसेनापतिः । २. एकतरस्तु । ३. 'इवातिविकृतदर्शनः । ४. तस्मूले च तस्मिन् । ५. 'तस्मिन्' इति पाठः कश्चिन्नोलम्बते । ६. कपिलभ्रुवा परिवेषः । ७. शुक्कुलायस्थानानि । ८. विहङ्गापि विहगा-मिपस्वाद । ९. सुचिरम् ।

उ. कान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं-भीतानां शुक्रकुलानामनुमिः ।

१५ किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेक-ताल-तुङ्गमभङ्गप-शाखाशिखरमपि सोपाननिरवायकेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पन्नशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-ज्ञातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्खानुपजनयतः, कांश्चिदुद्दिष्टमानपञ्चतया नलिनं-संवर्त्तिका-नुकारिणः, कांश्चिदरुफलसदृशान्, कांश्चिन्नोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईषद्विद्वित-दल-पुट-पाटलशुक्लानां कमलशुक्लानां श्रियमुद्ब्रूतः, कांश्चिदचवरत-शिरःकम्प-व्याजेन निवार-यत इव प्रतीकारासंमथार्थः, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्निभ्यः कोटरान्त-रेभ्यश्च शुक्र-शावकानप्रहीत्, अपगतासृक्ष कृत्वा श्रितावपातयत् ।

वदिति । तस्मिन् क्षणे काले 'वृणाः पूर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं बीजं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुक्रकुलानां कीरगणानाम् अनुमिः प्राणैः उल्का-न्तमिव निःसृतमिव । इह उल्कान्तमिवेति क्रियोमेवा ।

किमेवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कठिनं न किमपिथर्थः, सर्वेष्वपि कुर्वन् संपादयन्तीत्याशयः । यतः स वृक्षकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपपुत्रिनिहितताल-वृक्षाः तद्वत् उतुङ्गश्च उन्नतश्च, अत्र सर्वेकवन्ति विलिखन्तीति अभङ्गवाणि 'अत्र सेवो वारिवाहः' इत्यमरः-शाखानां रक्षकानां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः, अवलोक्यैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनु-त्पन्ना उपत्यक्तशक्तिः गगनचमनसायम् येषां तान् तादृशान् कान्श्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिवोत्पन्नान्, गर्भस्य तत्क्षणमिवःसुतस्य अगस्य या क्षुभिः सोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शास्त्रमखीकुसुमस्य शास्त्रमखीकुसुमस्य शङ्खी मिजेषु अग्नित्स्व उपजनयतः उत्पादयत् । कांश्चिद्—उन्निभमानो प्रादुर्भवन्ती पक्षी पतत्रे येषां तेषां भावः तथा, नखिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकृत् शीलं येषां तान् तादृशान्, पुलेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्द्धफलसदृशान् सथोजातवाम-मन्दारफलसमानवतीन् । अलोहिता लोहिताः सम्पद्यमाना भवन्तीति लोहितायमाना रक्तायमानाः चञ्चुनां त्रीटीनां कोट्यः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईषद्विद्वितैः किञ्चिद्विकसितैः दलपुटैः पुटकाकारपत्रैः पाटलानि श्वेतरक्तानि सुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलशुक्लानां पङ्कजकुटुम्बलानां श्रियं कान्तित्स्व उद्ब्रूतः शास्त्रतः । अचवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधुननं तस्य व्याजेन कपटेन निवारयत इव 'वयं शिक्षाव इति कृत्या न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादार्थं प्रतिषेधत इव प्रती-कारो नारणनिवृत्त्युपायः तत्रासमर्थान् अशक्तान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दर्शनं कर्तुमशक्नव्त्वात् उद्युनं विधाय फलायितुसद्योऽग्नित्वाचित्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलाणि रसोद्गमानीव तस्य वनस्पतेः शास्त्रमखीकोटोः शाखासन्निभ्यः रक्षन्धप्रस्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्यस्थश्च शुक्रशावकान् कीरशिशून् अग्रहीत्

लाल लाल दृष्टि से मानों हम लोगों को आयु की सोख रहा था अथवा सुग्यों के बोसले गिन रहा था । उसे हस्त प्रमाण अपना और देखते हुए देख कर भयभीत सुग्यों के प्राण तो मानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयी के लिए कोई भी गर्म असाध्य नहीं होता । बादलों से बात करनेवाली छोटीवाले उस अनेक ताड़ वृक्षों से भी ऊँचे पेड़ पर वह हतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । वह ऊपर पहुँचकर टाखियों को जोड़ों और जोखलो से सुग्यों के बच्चों को निकाल निकालकर और उन्हें मार-मारकर पृथ्वी पर गिराने लगा । उन बच्चों में अभी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो हतने थोड़े दिनों के पैदा हुए थे कि अभी तक उनमें गर्म की लाली बनी हुई थी, जिससे वे सेमल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पंख फट चुके थे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ गदार के फल जैसे माछम पड़ते थे, कुछ की थोड़ी थोड़ी खुली हुई लाल लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान सुगंधानां लग रहीं थीं और कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे सिर हिला-

१. तदालोकनीतानां । २. अधिरुह्य । ३. शास्त्रम् । ४. नलिनः । ५. उद्ब्रूतः । ६. निःसृतम् इव । ७. प्रतीकारानेकैकशः, एकैकतया । ८. शाखान्तरेभ्यश्च ।

तातस्तु तं मंहान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमवलोच्य द्विगुणतरोप-
जात-वेपथुमरणभयादुद्भ्रान्त-तरल-तारकौ विषादशून्यामश्रुजल-प्लुतां दशमितस्ततो दिक्षु वि-
क्षिपन्, उच्छ्वस्ततालुरात्मप्रतीकाराश्रमः त्रास-स्रस्त-सन्धि-शिथिलेन पक्ष्मपुटेनाच्छाद्य मां
तत्कालोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडभागेन
सामवष्टभ्य तस्थौ ।

असावपि पापः क्रमेण शास्त्रान्तरेः सञ्चरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णसितभुजङ्ग-
भोग-भीषणं प्रसार्य विविध-वन-वराह-व्रसा-विस्त्रं गन्ध-करतलम् अनवरतैर्कोदण्ड-गुणा-

आदत्त, च पुनः अपगतासून् विगतप्राणान् कृत्वा विधाय क्षितौ पृथिव्याम् अपातयत् अक्षिपत् । एषु हि
‘किमिव हि दुष्करम्’ इत्यत्रार्थापत्तिः ‘सोपानैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, ‘शास्मलीकुसुमशङ्खसुपजनयत
इव’ इत्यत्र पदार्थहेतुककान्यलिङ्गसंमिश्रो भ्रान्तिमान्, ‘नलिनसंवत्तिकानुकारिण’ इत्यत्र ‘अर्कफलसह-
शान्’ इत्यत्र च आर्थो उपमा, ‘कमलमुकुलानां श्रियमुद्बुद्धतः’ इत्यत्र निदर्शना, ‘निवारयत इव’ इत्यत्र
सापह्नवक्रियोत्प्रेक्षा, ‘फलानीव’ इत्यत्रोपमा । ‘किमिव हि दुष्कराणाम्’ इत्यस्यैव हि ‘यतः स’ इत्यादिना
समर्थनान् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अयमेव हि प्रधानम् एतस्यैव वार्थापत्त्याद्योऽ-
ङ्गमिति सङ्करालङ्कारः ।

तात इति । तातस्तु मज्जनकस्तु क्रोडभागेन सामवष्टभ्य तस्थौ इति सम्बन्धः । महान्तं दीर्घतरम्
अकाण्ड एव असमय एव प्राणहरं जीवितविनाशनम् अप्रतीकारम् अचिकित्स्यम् उपप्लवं विपदम्
उपनतम् आगतम् अवलोच्य निरीच्य, द्विगुणतरः पूर्वं शरीरदौषित्येन यावान् कम्प आसीत्तद्विगुणतर-
इत्यर्थः, उपजात उपको वेपथुः क्रमो यस्य स तादृशः, मरणभयात् मृत्युत्रासात् उद्भ्रान्ते उद्भ्रमिते
तरले चञ्चले तारके कनीतिके यस्याः तां तादृशीम्, विषादेन कोकेन शून्यां लक्ष्यरहिताम् । दशं लोचनम्
इतस्ततः समन्ततो दिक्षु आशासु विक्षिपन् विस्तारयन्, उच्छ्वस्कम् प्रावक्ष्येनाक्षिप्तं तालु काकुद्दं यस्य
स तादृशः, आत्मनो निजस्य यः प्रतीकारो विपश्चिन्तयुषायाः तत्र अक्षमः अशक्तः, त्रासेन भीत्या स्रस्तैः
विदीर्णैः सन्धिभिः अस्थिबन्धैः शिथिलेन श्लेथेन पक्ष्मपुटेन छुद्बुद्धयेन मां वैशमपायनम् आच्छाद्य आहत्य,
तत्काले तत्क्षणे उचितप्रतीकारम् इदमेव योग्योपायं मन्यमानः जानन् स्नेहपरवशाः प्रेम्णा परार्थीनः मद्र-
क्षणाकुलो मन्त्राणमध्यमः किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं मया कर्तव्यं विधेयमित्यत्र विषये सन्दिग्धबुद्धिः
क्रोडभागेन वस्त्रप्रदेशेनो मां अवष्टभ्य अवलम्बनं विधाय आवृत्त्येत्यर्थः, तस्थौ तस्थिवान् ।

असावपीति । असौ बुद्धचाण्डालोऽपि पापः पापिष्ठः अतिनुशंसः अत्यन्तक्रूरः, क्रमेण पयविण
शास्त्रान्तरेः स्कन्धान्तरेः सञ्चरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अस्मदीयनिष्कुहद्वारम् आगत्य प्राप्य तातं
गतासुमकरोदित्यन्वयः । जीर्णस्य परिणतवयसः असितस्य श्यामवर्णस्य भुजङ्गस्य सर्पस्य ‘सर्पः पृदा-
कुर्मुजगो भुजङ्गः’ इत्यमरः, भोगः शरीरं तद्वत् भीषणं भयदम्, ‘भोगः सुखे’ न्यादिभृतावद्वैश्व फणका-
हिलाकर ‘नहीं’ ‘नहीं’ कर रहे हैं । वह बूढ़ा उन्हें एक एक करके इस प्रकार फेंक रहा था मानों सेमल का
फल तोड़ तोड़कर गिरा रहा हो ।

मेरे पिता ने सली भाति समझ लिया कि यह एक बहुत बड़ी आकरिमक प्राणनाशक विपत्ति आ गयी है ।
अब इससे बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिए भय के कारण उनके शरीर की कौन-कौपी दूनी हो गयी; मृत्यु के
भय से उनकी पुतलियाँ उलटने से लगीं और वह दुःख से सुनी सुनी आँसू भरी आँखों से इधर-उधर देखने लगे ।
उनका ताल सूख गया, उनमें अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रह गयी । भय के कारण उनके सभी अङ्ग
ढीले पड़ गये तथा पखने और मोलटक गये । वह मेरी रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । मेरे प्रेम ने उन्हें शतना
विनम्र कर दिया कि मुझे अपने पक्षों से ढककर छाती से चिपका लिया और हृत्का बका होकर चुपचाप बैठ गये ।
उस समय उन्हें मेरी रक्षा का यही उपाय सूझ पड़ा ।

वह पापी धीरे धीरे डालियों से होता हुआ मेरे खोंखले के द्वार पर आ पहुँचा । उसने अपनी काले बूँदे

१. अतिमहान्तम् । २. आलोच्य । ३. “तरलतारकौ” तरलतरतारकान्, “तारकार् । ४. पक्ष-
संपुटेन । ५. तत्कालोचितं प्रति कार् । ६. मद्रक्षणाकुलः । ७. “कर्तव्यतामूढः । ८. विभागेन । ९. कथिप
क्रमेणेति पदं न विधत्ते । १०. “विमिश्र” । ११. इह ‘अनवरते’ति पदं कचिचरिति ।

कर्षण-व्रणाङ्कुर-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चु-प्रहार-
मुत्कृजन्तमाक्रुष्य तातमपगतानुमकरोत् । मान्तु स्त्रलपरांरीरत्वाद् भयसम्पीडिताङ्गत्वात्
सार्वरोषस्वाङ्गायुषः कथमपि तत्पक्षे-पुटान्तर-गतं नालक्षयत् । उपरतं च तैमवन्नितले
शियिलशिरोधरसधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तच्चरणांतरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव सहापतम् ।
आयुषोऽवशिष्टतया तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितं मीत्मानमपश्यम् ।
अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्ते^{१५} ।

ययोः^१ हृत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशूकराः तेषां वसाभिः तत्तण्णवापादनात् स्नायुभिः
तत्स्वस्वन्दैरित्यर्थः, विस्त्रगन्धि आसगन्धि 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं
तादृशम् । अत्र हि 'विस्त्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्त्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधीयान् उक्तको-
शावलेन 'गन्धि' पदानुपादानेन्युक्तायत्तत्तरभावात्, अन्यथाधिकपदत्वदोषं वाचयितुं कः शक्नुयात् ।
अनवरतं निरन्तरं कोट्यगुणानां धनुःप्रत्यङ्गानाम् आकर्षणेन आघेपेण व्रणः क्षतः तेन अङ्कितः चिह्नितः
प्रकोष्ठः कूर्परादयः प्रदेशो यस्य तं तादृशम् 'कृष्णान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादयः' इति शाश्वतः,
कूर्परश्च 'कफो गिरन्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यगन्धिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डतुल्यम्, वामबाहुं
सर्वभुजं प्रसारं विवरमध्ये विस्तार्य मुहुर्मुहुः वारम्वारं दत्तः चञ्चुप्रहारः प्रोटीप्रघातो येन स तं तादृशम्
उत्कृजन्तम् उचैः स्वरेण हवन्तम्, तातं मज्जनकम् आक्रुष्य कोटराद्द्विरानीय अपगतां विगतप्राणम् ।
अकरोत् कृतवान् । जीर्णासितमुज्जगमोगभीषणमित्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमित्यत्र चार्थं
लुप्तोपमा ।

माग्नि । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवपुष्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सङ्कुचि-
तानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावरोषत्वात् अवशिष्टत्वेन सह
विद्यमानत्वात्, कथमपि महता बलेशेन तस्य तालस्य पक्षपुटान्तरे छुदपुटमध्ये गतं प्राप्तं नालक्षयत्
नापश्यत् स जीर्णशब्द इति दोषः, एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शियिला ऋष्या शिरोधरा मीया
यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाङ्मुखम् अवनितले पृथ्वीतले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तच्चरणांतरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितश्रीवः, निभृतं निःशब्दम् अङ्क-
निलीनः उत्सङ्गेऽन्तर्हितः, तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलकां चेष्टासकरचम् । आयुषः
स्वजीवितसमस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य
ऊर्ध्वोभोभावभाषितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपत्रराशेः नीरसदलसम्प्लव्य उपरि पतितं क्षतम्
आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपत्रराशेरुपरिपतेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अव-
यवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

सांप जैसी बाहू फैला कर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जंगली सूखरी की चर्बी जैसी विसंधी गंध
निकल रही थी, उसके गठ्ठे पर धनुष की डोरी खींचते खींचते धाव के चिह्न से बन गये थे और उसकी बाँह
यराज के ढंड के समान अयंकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार बार चीच चला
चलाकर उसपर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हत्यारे ने टैंटै चिहाते हुए पिता को मार ही डाला । एक तो
मैं बहुत नन्हा था, दूसरे भय से मेरा शरीर भी सिकुड़ गया था, तीसरे अभी मेरी आँखों में भी रोशनी थी
वह पक्षों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झूलती हुई गरदन वाले पिता के सरे हुने सारो को उलट
कर चींच डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना स्थिर रखे चुपचाप छाती से चिपककर उन्हीं के
साथ गिर पड़ा । कुछ आयु बची रहने के कारण मैं वायु द्वारा एकत्रित सूखे पत्तों की एक ढेर पर गिरा था,
जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तमाक्रुष्य । २. गताङ्गम् । ३. स्वल्पत्वात् । ४. अवशेषत्वात् । ५. पक्षसम्पुटान्तरगतम् ।
६. एनम् । ७. तातम् । ८. तच्चरणांतरे । ९. प्रवेशिताः । १०. अङ्कदेशमिलीनः, अङ्कविलीनः । ११. अव-
शिष्टपुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुञ्जितस्य । १२. पूर्णराशेः । १३. निपतितम् । १४. नावशीर्यन्त ।

यावत्वासौ तस्मात्तृशिश्वरात्रावतरति तावद्दहमवशीर्ण-पर्ण-सवर्णत्वाद्स्फुटोपलक्ष्य-
माण-मूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया काला-
न्तरभुवः स्नेहसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां
पक्षाभ्यामीषकृतौषधम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुख-कुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः
नातिदूरवर्तिनः, शबरसुन्दरी-कर्णपूर-वनोपयुक्त-पल्लवस्य, सङ्कर्षण-पट-नीलै-च्छाद्ययोप-
हसत इव गदाधर-देहैच्छविम्, अच्छैः कालिन्दी-जल-च्छेदैरेव विरचितच्छदस्य, वन-
करिमदोर्पसिक्त-किसलयस्य, विन्ध्याटवी-केशपाश-श्रियमुद्धतः, दिवाभ्यन्धकारितशास्त्रा-

यावदिति। यावत् यावत्ता समयेन असौ जीर्णशबरः तस्मात् तृशिश्वरात् ब्राह्मलीवृक्षाप्रात्
नावतरति नोत्तरति तावता कालेन अहं वैशम्पायनः तस्माद्विदपिनो मूलदेशमविशमिष्येत्तमेन
सम्बन्धः। अवशीर्णस्य तत्क्षणविगलितस्य अशुष्कस्य सरसः पर्णस्य तरुपन्नस्य सवर्णत्वात् तुल्यहरि-
द्वर्णत्वात् अस्फुटम् अफटम् उपलक्ष्यसाणा अवलोक्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तादृशः। नृशंस इव
क्रूर इव तत्समये तातपरित्यागादित्याशयः। उपरतं विगतप्राणं पितरं तातम्, उत्सृज्य परित्यज्य, प्राण-
परित्यागे जीवितोत्सर्गे योग्येऽपि उचितेऽपि काले समये तथाविधप्रेमविधायाितातपरित्यागादित्याशयः।
बालतया शिशुत्वेन कालान्तरभुवः बाल्यातिरिक्तावस्थायां जननसमयस्य स्नेहसस्य क्षयनाशनभोजना-
द्विषु प्रेमविषयकरस्य अनभिज्ञः अज्ञाता जन्मसहभुवा उत्पत्तिकालादारभ्य समुत्पन्नेन त्रासेनैव केवलं
समन्ततः अभिभूयमानः स्वाधीनीक्रियमाणः, किञ्चित् ईषत् उपजाताभ्याम् उत्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां पत-
न्नाभ्याम् ईषत्कृतः किञ्चिद्विहितः अवष्टम् आधरो यस्य स तादृशः पृथिव्यां स्वस्य स्वस्यमवलम्बनं
विधायैतर्था, इतस्ततः पृथिव्यां लुठन् निपतन्। कृतान्तस्य यमस्य मुखमिव सुखं यद्वनं यस्य तथाभूतात्
कुहरात् विवरात् विनिर्गतमिव विनिःसृतमिव आत्मानं निजं मन्यमानः बुध्यमानः। इह विनिर्गत-
मिवेति क्रियोत्पेक्षा।

नातीति। नातिदूरवर्तिनः नातिद्विष्टस्थायिनः, शबराणां किराताणां याः सुन्दर्यो रमण्यः तासां
कर्णपूराणि कर्णभूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पल्लवाः किसलयस्य यस्य तस्य
तादृशस्य, सङ्कर्षणस्य बलभद्रस्य 'सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेदो नो वलः' इत्यमरः, पटवत् दक्षवत्
नीलच्छायाया नीलकण्ठ्या गदाधरदेहच्छवि श्रीकृष्णशरीरशुक्तिम् उपहसत इव उपहासं कुर्वन् इव विद्य-
मानम्। अच्छैः निर्मलैः कालिन्दीजलच्छेदैः यमुनाजलच्छेदैरेव विरचिता विनिर्मिताः वृद्धाः पर्णानि यस्य
तस्य तादृशस्य द्वयोरपि नीलरूपत्वादित्यभिप्रायः। वनकरिणाम् अरण्यगजानां मदा दानवारीणि तैरुपसि-
क्तानि कृतसेचनकानि किसलयानि पल्लवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य। विन्ध्याटव्या दृण्डकारण्यस्य केशपाश-

उस दृष्ट के पेड़ से उतरने के पहिले ही निष्ठुर हृदय के समान मैं मरे हुए पिता को खोड़कर उनकी गोद से
निकल पड़ा। मेरा रंग भी वहाँ सुखे पर्चों के समान हो था अतः मेरा शरीर उसपर स्पष्ट दिखाई नहीं पड़ रहा
था। यद्यपि उस समय मेरा मर जाना ही उचित था, लेकिन मुझमें बचपन के कारण वाद में होने वाले प्रेम का
अनुभव नहीं था, केवल जन्म के साथ ही पैदा होनेवाली भयमात्र थी। इसलिये भयभीत होकर कुछ कुछ
निकले हुए पक्षों के सहारे श्वर-उपर लीटता हुआ अपने को यमराज के मुँह के भीतर से निकला हुआ समझकर
समीप ही के एक बड़े तमाल वृक्ष की जड़ में छुस गया मानों दूसरे पिता की गोद में चला गया। उसकी नयी
नयी कोंपलें मोलनियाँ के कानों के आभूषण बनने योग्य थीं, वह बलराम के वस्त्र की तरह नीली छाया से
भगवान् कृष्ण के साँके शरीर की खिछी सी उड़ा रहा था। उसके गहरे रंग के पत्ते ऐसे लग रहे थे मानो
यमुनाजल के टुकड़ों से बने हों और उनसे निकलती हुई गन्ध के कारण वे ऐसे लग रहे थे मानो जंगली हाथियों
के मद्दजल से सिंचे हों। वह पेड़ विन्ध्याटवो के जूड़े के समान प्रतीत हो रहा था और शतना बना था कि
सूय की किरणें भी उसमें छुस नहीं सकती थीं जिससे उसकी नीचे दिन में ही अन्धकार छाया रहता था।

१. ...पत्र। २. बालकतया। ३. ईषत्कृतगमनावष्टम्। ४. नीलच्छायाय, नीलदृच्छायाया,
नीलवा छायाया। ५. कचिद् 'देह' इति पाठो नास्ति। ६. ...मदसलिलैरिबोपसिक्तः, मदसलिलैरिब
संसिक्तः। ७. उद्वहन्तः।

न्तरस्थः, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनमपरस्थेव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशाम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् संहृत्य तान् शुक्रशिशूनेक-लता-पाश-संयतानाबद्ध्य पर्णपुटेऽतिस्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमर्गच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जीविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क हृदयम् अतिदूरापातादाँयासित-शरीरं सन्नास-जीत-वेपथुं सर्वोङ्गोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमिता-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य वृणोऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णयात् कुन्तलमसूहकान्तिम् उद्भूतः धारयतः । दिवाऽपि दिवसेऽपि अन्धकारितामि सूर्यकिरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शास्त्रान्तराणि स्कन्धान्धन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तथोक्तस्य । अतिमहताः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव कोडमिव भयनिवारकत्वान् पर्याप्तावरणकवाचेत्याशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ताः सूर्यस्य दिनेशस्य किरणा रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहनम् अतिज्ञेयनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं बुधभागम् अधिशं प्रविष्टवान् । इह सङ्कर्षणादिलुप्यन्ते लुप्तोपसाक्रियोत्प्रेक्षयोः अच्छैरित्यादिलुप्तकृत्य जात्युत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोश्चैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्यादव्याः केशपाशश्रियमिव श्रियमिति विम्बप्रतिविम्बस्वभावबोधनाद्विदूषणालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्य । अवतीर्य उत्तीर्य च स बुद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन चितितले भूतले विप्रकीर्णान् हस्तगतो विभितान् तान् वृचपातितान् शुक्रशिशून् क्रीडिभान् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लतापाशैः वल्लीरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् बद्धान् विधायेति शेषः । पर्णपुटे लुप्तपुटे आबद्ध प्रपूर्य, अतिस्वरितस्य अतिक्षीप्तं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन चर्मना पथा गतस्तेनैव पथा तामेव दिशं सेनापत्याश्रितामेवाशाम् अगच्छत् अव्रजत् ।

नामिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धा प्राप्ता जीविताशा प्राणधारणसम्भावना येन तादृशम्, तच्चण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातशत्रुविषादः तेन शुष्कम् अङ्गिष्ठं संकुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् अत्युन्नतप्रान्ततः पतत्वात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वयुर्यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्नासेन अतिमयेन जातः समुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशस्तम् । सर्वोङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिव्यथादायिनी बलवती शक्तिशालिनी पिपासा वृत् परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया च कालकलया घटिकया स पापकृत् बुद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अतिक्रान्तः अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता दिगवलोकनायेषदूर्ध्वकृता कन्धरा प्रीवा येन स तादृशः । भयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीपथ सोऽथवाऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । वृणोऽपि यवसेऽपि चलति कम्पमाने

थोड़ी ही देर बाद उस पेट से उत्तरकर उस बड़े मील ने पृथ्वी पर फैले हुए सुगन्धों के बच्चों को इकट्ठा किया और पत्तों के दोने में उन्हे रखकर लताओं से बांध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से उठी और चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब सुशर्म जीवित बच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही के मरे हुए पिता के शोक में मेरा हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुख रहा था, भय के कारण कँपकँपी लगी हुई थी और सारे शरीर को जलनेवाली जोर की ज्वाला से मुझे बिहल बना दिया था । इतनी देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा—ऐसा सोचकर मैंने अपनी गरदन थोड़ी

१. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । २. विकीर्णान् । ३. कचित् 'तान्' इति पाठो न विद्यते । ४. आविष्टा । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः कश्चिन्नास्ति । ६. अन्वगच्छत् । ७. पातायासितशरीरं । ८. सन्नासजाता सर्वोङ्गो... । ९. आक्रान्तः । १०. विलोक्य ।

पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतर्कमूलात् सलिलसमीपमुपसर्त्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अजातपक्षितया च नातिस्थिरतर-चरण-सञ्चारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निप-
तन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या सन्धारयतः क्षितितलसंसर्पण-श्रमात्तुरस्य अनभ्यासवशादेक-
मपि दत्त्वा पदमनवरतमुन्मुखस्य, स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो ममार्भुन्मनसि—
'अतिकष्टासु दशास्वपि जीवितं निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः । नास्ति
जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते

सति पुनर्भूयः प्रतिनिवृत्तः तथोक्तविद्वद्दर्शनास्पत्यावृत्तः, तदागमनभयेनेत्याशयः । इति एवं पापकारिणं
पापविधायिनं तमेव जीर्णशवरमेव पदे पदे प्रतिपदम् उत्प्रेक्षमाणः भयवशेन प्रतिस्थानम् उत्पश्यन्
निष्क्रम्य वह्निर्निःसृत्य तस्मात् तमालतरुमूलात् तमालवृक्षाधःस्थलात् सलिलसमीपं जलाम्बिकम् उप-
सर्त्तुं गन्तुं प्रयत्नम् उद्योगम् अकरवम् कृतवान् ।

अजातेति । मम मनसि एवमभूदिति सम्बन्धः । अजातपक्षतया अनुत्पन्नच्छब्दतया नातिस्थिरतरः
किञ्चिदस्थिर इत्यर्थः, चरणसञ्चारः पादस्थापनसामर्थ्यं यस्य स तादृशः, मुहुर्मुहुः वारम्बारं मुखेन
वदनेन पततो भूतले लुण्ठनं विदधतः, मुहुः वारम्बारं तिर्यक् कुटिलं कक्षाधोऽवयवयोरित्यर्थः, निपतन्तं
अश्रयन्तम् आत्मानं स्वस्य एकया केवलया 'एकोऽन्यार्थे प्रधानं च प्रथमे केवले तथा' इत्युक्तेः, 'एके
मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमराच्च, पक्षपाल्या पक्षप्रदेशेन 'पालिः कर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पक्षिचिह्नयोः'
इत्यजयः, सन्धारयतः पतनाद्भ्रवां कुर्वतः । क्षितितले भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन
आतुरस्य स्थितस्य अनभ्यासात् भूयो भूयो विधानाभाववशात् एकमपि एकसंख्याकमपि पदं चरणं
दत्त्वा निवेश्य, अनवरतं निरन्तरम् अधिकसमयमिति यावत्, उन्मुखस्य उध्वाननस्य 'आननं लपनं
मुखम्' इत्यमरः । स्थूलस्थूलं दीर्घदीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसतः श्रमेण श्वासमोक्षणं विदधतः । धूलिभिः
भूयो भूयः पतनात् लभैः क्षितितलपांसुभिः धूसरस्य धूत्रवर्णस्य । संसर्पतः सलिलान्तिकं व्रजतो मम
मनसि हृदये अभूत् जाता एवं वृत्तिरिति शेषः ।

तां वृत्तिमेव स्पष्टयति—अतिकष्टास्वपि । अतिकष्टास्वपि अत्यन्तं क्लेशजनिकास्वपि दशासु एवं-
विधासु अवस्थासु प्राणिनां जन्तूनां वृत्तयः प्रवर्त्तरूपाः क्रियाः जीवितनिरपेक्षा जीवने गतरुद्धा न
भवन्ति न जायन्ते, जन्तवो ह्यनेकमपि क्लेशमनुभवन्ति तथापि स्वप्राणसत्तामभिलषन्त्येवेत्याशयः ।
अत एव इह जगति अस्मिन् संसारे सर्वजन्तूनां सर्वप्रकारशरीरिणां प्राणि तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्य-
शरीरिणः इत्यमरः, जीवितात् जीवनात् अन्यत् हृतरत् अभिमततरम् अभिलषिततरं वस्तु विषयो नास्ति
न विद्यते । उक्तविषयं संयोजयितुमाह—एवमिति । यत् यस्मात् कारणात् सुगृहीतनाम्नि मम प्रातश्चित्त-

जैचो की और डरी हुई निगाहों से श्वर-उपर देखने लगा । एक तिनके के खड़कने पर भी मुझे उस पापी के
फिर लौट आने का सन्देह हो जाता था । इसलिये पग-पग पर उसी पापी की सम्भावना करता हुआ मैं उस
वृद्ध की जड़ से निकल कर जल के पास पहुँचने के लिये प्रयत्न करने लगा ।

अभी तक न तो मुझमें पक्ष ही आये थे और न तो पैरों में टिक सकने की शक्ति ही थी इसलिये लड़खड़ा
कर बार बार मुँह के बल गिर पड़ता था, कभी तिरछे होकर उलटते समय करवटों के बल अपने को संभाल भी
लेता था । धूवी पर लड़कते लड़कते तथा चलने का अभ्यास न होने के कारण मैं इतना थक गया था कि
एक ही पग चलकर चौंच ऊपर उठा लेता और लम्बी-लम्बी साँसे खींचने लगता था । मेरा सारा शरीर भी
बूल में सन उठा था । अपनी इस दशा पर मैं मन ही मन सोचने लगा—अत्यन्त कष्ट की दशा में भी प्राणियों
की प्रवृत्तियों जीवन की आशा का परित्याग नहीं कर पातीं । सभी प्राणियों के लिए इस संसार में जीवन से
अधिक प्रिय अन्य कोई भी वस्तु नहीं है । तभी तो इन्हें पूज्य पिता के मरने पर भी मैं छुबुछ के

१. तमालतरुमूलात् । २. सर्त्तुं । ३. अनुपजातपक्षतया, अजातपक्षतया । ४. नातिस्थिरचरण... ।
५. अधोमुखेनापततः । ६. अमातुरस्य । ७. मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूलं । ८. निःश्वसतः । ९. मम समभ-
न्मनसि । १०. अवस्थास्वपि । ११. स्वजीवितम् । १२. सर्वप्राणिनां । १३. प्रवृत्तयः । १४. सर्वजन्तूनामेव ।

यद्वहमविकलैर्न्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । विद्वांसमकरुणमतिनिष्ठमकृतज्ञम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदाहणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नैपेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरमुपगतायामम्बायां नियस्य शोकावेगमाप्रसव-दिवसात्, परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्द्धनक्षेराप्रतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिक्रुपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमथाति-
रञ्छन्तं नातुगच्छन्ति । सर्वथा न कञ्चित् न खलीकरोति जीवित-तृष्णा, यदीदृशावस्थ'-

नीयसंज्ञके 'स सुगुहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुविन्यते' इति त्रिकाण्डशेषः, ताते जनके एवम् उक्त-
विधिना उपरतेऽपि श्रुतेऽपि चाण्डालस्य किरातस्य प्रक्षेपेणापस्तुभ्यः प्राप्तेऽपीत्यर्थः, अहम् अविकलेन्द्रियः
विषयग्रहणे यथास्थितसमर्थेन्द्रियः पुनरेव साम्प्रतमपि अस्मिन् जीवनायामिलयामोत्यर्थः, अतः अकरुणं
निरर्थं तथाविधेऽपि समये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरञ्चिषया निःसरणादित्याशयः । अतिनिष्ठुरम्
अतिक्रूरं निष्करुणादित्याशयः । अकृतज्ञं कृतम् अनेन ममैतादृश उपकारो विहित इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिति भावः । मां वैशम्पायनं धिक् विद्वांसः 'उमसर्वतसोः
कार्या धिगुपयांविषु शिषु' इति विश्वयोगे मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोढेन असाधारणदुःखसमुत्थलेन पितृमरणशोकेन तातमरणविधादेन दाहणं भयङ्करं यथा स्यात्तथा
जीव्यते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां चित्तिरन्वयः ।

अहमिति । हि निश्चयेन 'हि पाद्वरुणे हेतौ विनोपेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
खलम् अधमम् उपकाराज्ञत्वादित्याशयः । 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदित्यर्थः ।
हि यस्मात् कारणान् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायाम् अम्बायां जन्तव्यं शोकावेगं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निश्चय, आप्रसवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव समस्तकर्मायोगेनेत्याशयः, एतादृशीनापि सता तैस्तैरुपायैः प्रायश्चित्तैः कीरभुक्तलोषमच्यसंयोजना-
दिभिः संवर्द्धनकलेन मपरिपालनदुःखम् अगणयता तद्व्रणनामविद्वधता तातेन पित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः, एकपदे तत्काले 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, दध्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तत्स-
र्गैकपदे तुल्ये' इति हलायुधश्च, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपथाश्रित्यारितं मयेति शेषः, तस्य प्रतीकारा-
विधानानुसृजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अतीति । अमी एते मे प्राणा असवः अतिक्रुपणाः खलु अत्यन्ततृच्छा एव, यत् यस्माद्धेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायितमपि पितरम् अद्य अस्मिन्नहमि अतिगच्छन्तं मामतिक्रम्य व्रजन्तं
नातुगच्छन्ति नातुगच्छन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीविततृष्णा जीवनेच्छा कञ्चित् कमपि जन्म न खली-
करोति नाधमीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वनित्यर्थः । नष्टयोपादानेन प्रकृतोऽर्थो दृढी-
कृतः । अखलं खलं सम्प्रथमानं करोतीति खलीकरोति अभूततद्भावे च्चिः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

साध अभी तक बी रहा हूँ । मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और कृतघ्न को धिक्कार है ! पिता की श्रृणु के
भयङ्कर शोक को भी पीकर मैं अवतक जी रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों को अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहीं
रह गयी है ! सचमुच ही मेरा हृदय अत्यन्त दुष्ट है । माँ के मरने के बाद सारे शोक को पीकर पिता ने बड़
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बड़े बड़े दुःखों को परवाह न करके अनेक उपार्थों से मेरा पालन-
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने वह सब एक साथ ही झुल दिया । सचमुच मेरे प्राण अत्यन्त लोभी हैं जो
इतने उपकारी पिता के चले जाने पर भी आज उन्हीं के साथ नहीं चले जाते । जीवन की तृष्णा किसी नहीं तुच्छ
बना डालती । तभी तो ऐसी दुःखमयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास सता रही है ! मैं तो समझता हूँ कि
पिता की श्रृणु के अनन्त शोक को भी दवा देने वाली मेरी यह जल पीने की प्रवल इच्छा कैसी भी निरुद्धता के

१. अकृतज्ञं विनोदपितृ' २. मरणम् । ३. नापेक्ष्यते । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।
६. शोकावेगम् । ७. 'तातेन' इति कविचास्ति । ८. मे प्राणाः, मम प्राणाः । ९. तातं कापि गच्छन्तमवापि,
मद्य कापि'यन्तम् । १०. सर्वथा कचिच्च, सर्वथा न कश्चन । ११. ईदृशवस्थं ।

मपि मामायासयति जलाभिलाषः । मन्ये चागणित-पितृमरण-शोकस्य निर्घृणतैव केवल-
मियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथाहि जलदेवतानूपुरैरवातुकारि
दूरेऽद्यापि कलहंस-विरुतमेतत्, अस्फुटानि श्रयन्ते सारसरसितानि, विप्रकर्षादा-
शामुख-विसर्पण-विरलः सञ्चरति नलिनी-षण्डपरिमलः । दिवसस्येयमतिकृष्टा दशा
वर्त्तते । तथाहि रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातृपमनवरतमनल-धूलि-निकरमिव विकि-
रति करैः, अधिकायुपजनयति तृषाम् । आतपं सन्तप्त-पांसु-पटल-दुर्गमा भूः, अतिप्र-
बल-पिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि, अप्रभुरस्यात्मनः सीदति मे हृदयम्,

लाषः जलपानेच्छा, ईदृशवस्थमपि अत्यन्तविपादव्यग्रमपि माम् आयासयति जलपानविधानाय सम्प्रेष्य
क्लेशं जनयति । एवञ्च जीवनाभिलाषयैव इयं जलाभिलाषा, सा यदि जीवनाभिलाषा नामविष्यत्तदा
यदा जलतृष्णा सज्जाता तदैव मृतः सन् तातमन्वन्नजिष्यमिति नूनं जीवनाभिलाषैव सम्प्रति मां दुःख-
मुत्पादयतीत्याशयः । इह जीविततृष्णेति विशेषेण आयासासादनसामान्यसमर्थनात् विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

मन्य इति । मन्ये जाने च अगणितपितृमरणशोकस्य अज्ञाततातमरणविपादस्य मम केवलम्
इयं सलिलपानबुद्धिः जलाभिलाषा निर्घृणतैव निष्करुणतैव तत्प्रयुक्तैवेत्याशयः, अन्यथा अक्षिप्तकण्ठो
निष्प्राणतातमनुग्रहेयमिति तापयम् ।

इह निर्घृणताजलाभिलाषयोर्हेतुहेतुमतोस्तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेत्वलङ्कारः । तथा हि दपणे—
'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह' इति ।

अथापीति । अद्यापि साम्प्रतमपीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्तीरं सरोवरतटम् । तदेव निरु-
पयति—तथाहीति । जलदेवतानां जलाभिष्टात्रीणां देवीनां नूपुराणां पादाङ्गदानां 'पादाङ्गदं तुलाकोटि-
मंजरीरो नूपुरे खिद्याम' इत्यमरः, यो रवो ध्वनिः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तत् तादृशम्, दूरे विप्रकर्षे अद्यापि
इदानीमपि एतत् श्रूयमाणम्, कलहंसाणां कादम्बानां विरुतं कूजितम् । अस्फुटानि अव्यक्तानि सारसानां
लघ्वमकारानि रसितानि कूजितानि श्रयन्ते आकर्ण्यन्ते । विप्रकर्षात् दूरात् आशामुखेषु दिगाननेषु नाना-
दिविवर्त्यः, विसर्पणेन प्रसरणेन विरलः स्वल्पः नलिनीषण्डानां कमलिनीवनानां परिमलः सौरभम् ।

दिवसस्येति । दिवसस्य दिनस्य इयं पुरो दृश्यमाना अतिकृष्टा अत्यन्तं क्लेशदायिनी दशा अवस्था
वर्त्तते अस्ति मध्याह्नसमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्त्ती मध्यगामी रविः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं देहीप्यमानम् आतपं तेजः अनलधूलयो
वह्निक्किणः तेषां निकरमिव समूहमिव करैः रश्मिभिः भुजैश्च विकिरितं क्षिपति । अत्रोपमालङ्कारः ।
अधिकाम् अत्यर्थां तृषां पिपासाम् उपजनयति सम्पादयति ।

आतपेति । आतपेन रवितेजसा सन्तप्तैः तृष्णैः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दुःखेन गन्तुं योग्या
भूः मही । अतिप्रबलया अत्यधिकया पिपासया जलपानेच्छया अवसन्नानि खिलानि मे मम अङ्गकानि
शरीरखुदावयवाः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चलिन्तं नालं न समर्थानि । आत्मनः शरीरस्य अप्रभुः अस-
मर्थः अस्मि भवामि स्वेच्छया सञ्चलनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः । मे मम हृदयं सीदति सखेदं भवति । चक्षुर्नेत्रम्
अन्धकारानां तिमिरताम् उपपायति प्राप्नोति । अपिशब्दः प्रभे, नामशब्दः सम्भावनायाश्च । तथा च—

'अपिः सम्भावनामश्वशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ॥' इति विश्वः ।

अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नूपुरों के समान झंझट होनेवाली
कलहंसां की यह ध्वनि अभी दूर जान पड़ती है, सारसां का कलरव भी अभी स्पष्ट सुनायी नहीं पड़ रहा है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फैलकर अत्यन्त हल्की पड़ जानेवाली कमल-बनों की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की हालत अत्यन्त सतानेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पहुँचे हुए सूर्य की किरणों से
निकलती हुई धूप ऐसी लगती है मानो आग की चिनगारियाँ बरस रही हों । इससे गला और भी सूखता सा

१. मामावाप्तयति, आमयमाप्तयति, मामभिलाषयति । २. निर्घृणतैव । ३. दूर एव सरः ।
४. नूपुरानुकारि । ५. विरुतमेतत् । ६. एतानि चारस्फुटानि । ७. कचिद् 'अयञ्च' इति पाठोऽधिकः ।
८. इयं कष्टा दशा, अतिकृष्टा च दशा । ९. तृषाम् । १०. आतपस्पृशसन्तप्त* । ११. भूमिः । १२. अलमप्रभुरः...

अन्धकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव उपपादयेत् ।^१

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात् सरसोऽदूर्वचिन्ति तपोवने जावालिर्नाम महा-
तपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्ववि-
द्यावदातचेता, समानवैयोभिरपरैस्तपोधन-कुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरवितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतः दिवसकर-मण्डलादिवोक्तीर्णः
तडिद्भिः विरचितैर्वयवः, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहिरुपलिप्त-मूर्तिः, आपिशङ्गावदातया

‘नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि इत्यते ॥’
इति मेदिनी । खलः अमङ्गलकरणाद् दुर्जनः ‘पिथुनो दुर्जनः खलः’ इत्यमरः, विधिः विधाता अनिच्छतोऽपि
अनभिलषतोऽपि मे मम मरणं मृत्युम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वेशमशयने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात्
पूर्वप्रतिपादितात् सरसः सरोवरात् अदूर्वचिन्ति समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाधिष्ठितविपिने जावा-
लिर्नाम जावालिस्त्रयः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आत्मजः ‘आत्मजस्तनयः सुतः’ इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिधेयं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसबालकः, ‘तदेव कमलसरः सिलासुरोपागमत्’ इत्यप्रैतनेन
सम्बन्धः । तमेव सम्प्रति विशेषयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सनतो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमारः
प्रभापतेः पुत्र इत्यर्थः ‘सनत्कुमारो वैधात्रः’ यदा—सनत् सर्वसिद्धि-समये कुमारः कौमारव्रतावलम्बो ।
उक्तञ्च पुराणे—‘तयोपपन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमार इति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥’
स इह सर्वविद्यावदातचेताः नितिलविद्यानिर्मलहृदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः स्वयोभिः अपरैः
तदतिरिक्तैः तपोधनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्तमाना द्वितीय
एतदुपरेः भगवान् ज्ञानवान् धर्मवान् वा,—‘अगं श्रीयोनियोयिच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु
धर्मं मोक्षेऽथ ना रवौ’ इति मेदिनी । विभावसुरिण अग्निरिव अतितेजस्वितया अत्युत्कृष्टदीप्तिमत्तया
‘तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्थापराकमरेतसोः’ इति मेदिनी । दुर्निरीच्या दुःक्षेन दृष्टो योग्या मूर्तिः स्वरूपं
यस्य स तथोक्तः । विभावसुराग्निरिवैति द्रव्योपेक्षा । उद्यतः उद्यं विद्यतः दिवसकरमण्डलात् सूर्यविभ्यात्
उत्कीर्ण इव दङ्कन रचयित्वा उद्यत इव, तडिद्भिः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा अङ्गानि
यस्य स इव, तप्तम् उष्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रसेन बहिः मूर्तेरेव बहिः उपलिप्ता लिप्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोपेक्षाङ्गाराः ।

आपिशङ्गेति । स्फुरन्त्या देदीप्यमानया, आपिशङ्गा कश्चिद्विपङ्गलवर्णा चासौ भवदाता भवला चेति

जा रहा है । धूप में जलनी हुई धूल के कारण पृथ्वी पर चलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त तीखी
प्यास के कारण मेरे सभी अंग सूने से हो गये हैं जिससे अब थोड़ी दूर भी चलने की शक्ति नहीं रह गयी है,
अब मैं अपने वश में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठ जा रहा है, आँखों में अन्धेरा छा रहा है, क्या ही अच्छा
होता कि मूर्त विधाता न चाहते हुये भी मुझे आज मृत्यु ही दे देता !

उत्त तालाव से थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जावालि नाम के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मैं
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थाबाले अन्य तपस्वी कुमारों के
साथ उसी मार्ग से उसी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिए आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अत्यन्त उज्ज्वल हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था,
मानो वह मूर्तिमान दूसरे अग्निदेव हों, उनका स्वरूप ऐसा प्रतीत होता था मानो प्रातःकालीन सूर्यमंडल को
गहकर बनाया गया हो, उनके अंग-प्रत्यंग ऐसे कान्तिमान थे मानो बिजली से बने हों और शरीर का रंग ऐसा
चमक रहा था मानो उसपर तपाये हुए सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी फैलती हुई शरीर-
कान्ति से ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रकाशित दिन हो अथवा दवाबि से

१. अय, अय । २. एवं । ३. नातिदूर्वचिन्ति । ४. ‘स्म’ इति कचित् पाठो नास्ति । ५. तापस
कुमारकः । ६. समवयोभिः । ७. कुमारैः । ८. रचितवयवः । ९. शिक्षावदातया ।

देह-प्रभया स्फुरन्त्या सवालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तम-लौह-लोहिनीनामनेक-तीर्थाभिपेकपूतानामसंस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भित-शिखा-कलापः, खाण्डववन-दिधक्षया कृत-कपट-वटु-वेश इव भगवान् पावकः, तपोवन-देवतानुपुरानुकारिणा धर्मशासन-कटककेनैव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः, सकल-विषयोपभोग-निवृत्त्यर्थमुपपादितेन ललाटपट्टके त्रिसंत्येनेव भस्म-

तया 'अवदातः सितो गौरो वल्लो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः, दिहप्रभया शरीरकान्त्या, दिवसं तत्काल-मित्यर्थः । सवालातपमिव अभिनवसूर्यालोकयुक्तमिव वनं तद्विपिनं सदावानलमिव अरण्याग्निना युक्तमिव उपदर्शयन् प्रकटयन् । इह सवालातपमिवेत्यत्र सदावानलमिवेत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा ।

वक्तव्यं । उत्तमम् उष्णीकृतं यज्ञोद्गम्य अरमसारः,—'लोहोऽस्त्री शस्त्रं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा-यसी । अश्मसारः' इत्यमरः । तद्वत् लोहिनीनां रक्तवर्णानाम् अनेकानि विविधानि यानि तीर्थानि गङ्गा-दीनि तेषु अभिपेकेण स्नानेन पूतानां पवित्रोक्तानाम्, अंशस्थले सुजशिरःस्थाने अवलम्बिनीनाम् अव-लम्बमानानां जटानां सटानां 'व्रतितस्तु जटा सटा' इत्यमरः, निकरेण समूहेन उपेतः सहितः । उत्तम-लोहलोहिनीनामित्यत्र लुप्तोपमा ।

स्तम्भितेति । स्तम्भितो बद्धः शिखानां चूडानां कलापः समूहो येन स तथोक्तः—'शिखा शाखा बर्हिचूडाङ्गलिव्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च उवालायां प्रपदेषि च ॥' इति मेदिनी । खाण्डव-वनस्य विविधमहौषधिपूर्णखाण्डवाख्यविपिनस्य दिधक्षया दग्धुमिच्छया कृतो विहितः कपटेन व्याजेन वटुवेशो द्विजर्ष्यं येन स तादृशः, भगवान् माहात्म्यवान् पावको वह्निरिव दीप्तस्वरूप इत्यर्थः । इहोपमा ।

अज्ञायं महाभारतीयेतिहासः—पुरा खलु श्वेतकिंसंज्ञको भूपतिः द्वादशसांवसरिकं यज्ञमकृत । तत्र निरन्तरहविर्भस्त्रेणाग्नेः मन्दोऽग्निरुपपन्नः, ततश्च तत्प्रतिकर्तुं स लघुराज्ञया बहुविधमहौषधियुक्तं खाण्डववनं जिवत्सुर्द्विजर्ष्येण श्रीकृष्णस्य पार्थस्य च साहाय्यमाश्रित्य तद्विपिनं भस्मीचकारेति ।

तपोवनेति । धर्मशासनस्य गुरुकृतविधिनिषेधादिरूपधर्मविशेषस्य कटकं त्राणाय परिधिरूपेण वर्त-मानं सैन्यं तेनेव 'कटकस्तद्विनिर्गमे बाहुभूषणे सेनायां राजधान्यां च' इति हैमः, भूपतेखाण्डया दुर्गा-द्विः परिधिरूपेण सैन्यं यथा तिष्ठति तथा सन्त्येतरश्रोत्रे गुरुमिन्निरूपितस्य विधिनिषेधरूपधर्मस्य त्राणाय सैन्येनेव वलयाकारजपमालिकया विद्यमानमित्याशयः । स्फाटिकेन स्फटिकमणिरचितेन दक्षिणश्रवणाव-लम्बिना कटककेनेवेत्यत्र आर्थी उपमा, जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोर्हि अङ्गाङ्गिभावेन साङ्ग्यात् सङ्करालङ्कारः ।

सकलेति । सकलानां समस्तानां विषयाणां सकृच्चन्दनरमणीप्रभृतीनां भोग्यवस्तूनाम् उपभोगनि-वृत्त्यर्थम् उपभोगोपरमार्थम् उपपादितेन विहितेन, त्राणाणां सत्यानां शपथानां समाहार इति त्रिसत्यं तेनेव, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि इति शपथत्रयलक्षणेनेत्यर्थः 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी । ललाटपट्टके भाल-फलके भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेन भस्मनस्तिर्यग्गुरेखात्रयेनेत्यर्थः, अलङ्कृतो मण्डितः । इह त्रिसत्येनेवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

सुशोभित वन हो । तपाये हुए लोहे की समान चमकीली और अनेक तीर्थों के जल से पवित्र उनको जटाएँ कंधों पर लटक रही थीं तथा सिर पर चोटियों का जूड़ा बना हुआ था जिससे वह ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो खांडव वन जलाने की अमिलापा से भगवान् अग्निदेव ने ब्रह्मचारी का कपट वेश बना लिया हो । उनके दाहिने कान में तपोवन की देवी के नूपुरों के समान स्फटिक मणि से बनी हुई रुद्राक्ष की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों कानों में पड़े हुए गुण के धर्मोपदेशों की रक्षा के लिए सेना का व्यूह हो । उनके ललाट पर भस्म का त्रिपुंड्र इस प्रकार सुशोभित हो रहा था मानो संपूर्ण विषयोपभोग से छुटकारा पाने के लिए उन्होंने त्रिसत्य (तीन बार किये हुये शपथ) का जिह्वे धारण कर लिया हो । उनके बायें

१. जटावलीनां । २.***उटुवेश इव । ३.**अनुलम्बिना, विलम्बिना । ४. निवृत्तिमुप, । ५. उत्पादितेन ।

६. ललाटपट्टे । ७. त्रिसत्यकेन ।

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखबलाकातुकारिणोऽस्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्-
ग्रीवेण स्फटिक-मणोऽकमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिता कृष्णाजिनेन
नीलपाण्डुभासा तपस्कुण्ठाजिपीतेनान्तर्निष्पतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनव-विस-
सुत्र-निमित्तेनेव परिलयुतया पवनलोलेन निर्ममो-विरलपाशस्थिपञ्जरमिव गणयता
वामासायलम्बिता यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवताञ्जनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-पैरिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथ शिखरेणापाहदण्डेन व्यापृत-सन्धेतर-पाणिः, विषाणै-शिखरोत्खातामुद्रहता
स्नानमुद्रमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संवर्द्धितेन कुश कुसुम-लतायार्स्वमान-लोले-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोड्डयनाय उन्मुखी ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तामनुकुरु
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उद्ग्रीववत्वादिध्याशयः । सततं निरन्तरम् उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण प्वंविधेन स्फटिकमणिमण्डलुना
स्फटिकतलान्वितकुण्डला 'अक्षी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतले सत्यहस्त-
तलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखबलाकातुकारिणेत्यत्रार्थोऽपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा च,
अनयोश्चाङ्गिभावेन साङ्ग्यत् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्कुण्ठाया तपो मे वृद्धिं प्राप्नोत्विति चक्षुषा निपीतेन निगीर्णेन, पुनरन्तर्विष्पतता
जटारमध्याजिसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन, स्कन्धदेशावलम्बिता बाहुमूलभागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमुद्यमचर्मणा परी-
तमूर्तिः व्याप्तशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अंशति । अभिनवैः प्रत्यग्रैः विससृजैः शृणालतन्तुभिः 'शृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मवादिध्याशयः । परिलयुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासं प्रायेण व्रतादिवशात् पशितशून्यम् सुतारं विरलम् असङ्गीर्णं पार्श्वेन दृश्य-
मानं यत् पाशोस्थिपञ्जरं पार्श्वगतास्थिनिकरः, तद्रणयतेव तत्संख्यां विद्धतेव, वामे सत्ये तस्यै स्कन्धे
अवलम्बिता अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यद् 'अभिनवविससृज-
निमित्तेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आत्तैः वनलताकुसुमानि अरण्यव-
ह्नीप्रस्तुतिभिः तैः परिपूर्णं श्रुतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन तादृ-
शेन, आपाहदण्डेन पलाशतलरचितदण्डेन 'पालाशो दण्ड आपाहः' इत्यमरः, व्यापृतो व्यापारयुक्तः ।
सन्धेतेरो दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विषाणैति । विषाणशिखरेण शृङ्गाग्रेण उखलात्मा उखलितानां स्नानमुद्रं हारीतस्यैवाण्वलवनमृत्तिकां
उद्ब्रुता विषाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन

हाथ में बिहारी ४ मंठलु था जिसकी गरदन उड़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखनेवाले दण्डों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कंधों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैलो हुई धुमैली कान्ति से घिरे हुए थे, मानो अपनी तपस्सा
सफल होने के लिए उन्होंने यज्ञों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे उसी में
घिर गये हों । उनके बाँए कन्धे से बहुत ही महीन अनेक हवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों
से बना हो और उनकी मांसरहित पसलियों की हड्डियाँ गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पलाश का डंडा
मुशोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिए जंगली लताओं से जुने हुए फूलों से भरा हुआ दोना
बँधा था । उनके पीछे-पीछे तपोवन का पाल्शू हिरन भी चला आ रहा था, जिसकी नीवार की मुँटें खिला-
खिलाकर मुनियों ने बड़े हौह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे खुदी हुई स्नानमृत्तिका (मुनि लोग
स्नान के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे उसे स्नान-मृत्तिका कहते थे) लिपटी हुई थी और रास्ते में कुशों,

१. ***अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति कश्चित् पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपण्वचता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपञ्जरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विषाणोत्खाताम् । ८. ***व्याप्यमान ।

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गल-तारकः, प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजैव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित-विग्रहः, जलधिरिव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त-नाभिर्गर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, भ्रमर इवासक्त-

समयः कालः प्रावृत्काल इत्यर्थः, तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक-
गुणव्यापारः कामकोधादिर्येन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः वर्णगेन निवारितः रजःप्रसरः पांडुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पासी' इत्यमरः, कृतो विहित उदके सलिले वासो
व्रतविशेषः जलदेवतात्वेनावस्थानञ्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वर्षासुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभिरिति तदाख्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, पृक्त्र
नरतत्त्वोऽर्जुनवत् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, सन्ध्यावत् दिवसरजनिसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णे तारके कनीनिके यस्य
स तादृशः, पुनर्दि महापुरुषस्य लङ्घनम्, तद्वत् सायुद्रिकशास्त्रे—'छुद्रोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' । अपरत्र सन्ध्या सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलः पीताः तारका उडुनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रसूयुः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोकवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनः तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूढीतम्
अज्ञाणम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमिताति निबद्धानि अक्षो मध्यदण्डः
स्यन्दनवायवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुप्तु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मकुशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगुप्तं यत् सन्वसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राधारमं तेन क्षपितः व्रतश्रमाधाधिक्यात् कृशीकृतः विग्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपक्षे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः क्षयं प्रापितः
निग्रहः शत्रुजनितक्लेशः संश्राम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालो दन्तुर उज्जनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्त्तवत् मण्डलसदृशावर्त्तवत् नाभिर्गतौ यस्य स तादृशः, समुद्रपक्षे तु—करालः
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्तः मण्डलसदृशेन जलावर्त्तश्च नाभिर्गत इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गतावधौ भुवि श्वेत्' इत्यमरः । भगीरथः सगरप्रपौत्रः स इव, दृष्टः अवलोकितः गङ्गाया जाह्नव्या अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयाक्षिपतनञ्च येन स तादृशः । भ्रमरो मधुकरः स इव, असकृत् सटुषाः अनुभूतः

चित्तकवेरं युग का चर्म धारण करने से सुशोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना भिद जाता है, उनमें योगाभ्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोयुग
भिद गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उत्तके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था),
वे सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होते थे तो दूसरी ओर निकलती हुई टटकी धूप के समान लालिमा लिए स्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से संयमित और दृढ़ होते हैं उसी
प्रकार उनकी सारी इन्द्रियों अत्यन्त दृढता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्री
आदि गुप्त राजसाधनों से युद्ध की सम्भावना क्षीण कर देता है उसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र-साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गह्वों में बनी हुई भौहों की भौरी (वह
बहुत बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और भौरे युक्त समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवर्ण में निवास करने वाले भौरे के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इधर-उधर घूमते हुए भी ब्रह्मसमाधि

१. 'पिङ्गलः' । २. नियमितक्षचक्रः, दृढसंयमिता' । ३. 'क्षपितः' । ४. जलनिधिरिव । ५. 'अव-
तगर्तः । ६. असकृद्दृष्टः' । ७. मधुकरः ।

दनुभूतपुष्कर-वनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्त-वामलोचनस्तदेव कमलसरः सिन्ध्यासुरपागमत् ।

प्रायेणकारण-मित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि ! यतः सतां

तत्पर्यार्थम् अनुभवविषयीकृतः, पुष्करे तत्संज्ञकतीर्थे वने विपिनेचवासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र मधुपानायानेकशोऽनुभूतः पुष्करवने पङ्कजवने वासो येन स तादृशः । इह 'विटप इव' इत्यारभ्य 'अमर इव' इत्यन्तं यावत् श्लेषोपमेति केचित् । वर्षणकारोकदिशा पूर्णोपमालङ्कार इति विभावनीयम् ।

वनचर इति । वने विपिने चरतीति वनचरः वनवासी एतादृशः सन्नपि कृतो विहितो महालयेषु उच्चैस्तरभवनेषु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन सम्पादितो महालये परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः 'महालयो विहारे स्यात् तीर्थे च परमात्मनि' इति मेदिनी ।

असंयत इति । असंयतः धारणाध्यानसमाधिरहितोऽपि मोक्षार्थी संसारप्रपञ्चबन्धनासम्बन्धाधी इति विरोधः, धारणाध्यानसमाधीनामभावे मोक्षसम्भवादित्याशयः । असंयतोऽपि तत्समये संयमविर-तोऽपि मोक्षार्थी भविष्यत्काले संयमाश्रयणान्मोक्षाभिलाषीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तिर्हि संयमेनैव भवतीति सिद्धान्तः । तथा च पातञ्जलयोगदर्शने—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः', 'त्रयमेकत्र संयमः' इत्युक्तम् ।

सामेति । साम सास्त्वर्चनं तत्प्रयोगपरोऽपि तदनुष्ठानपरायणोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः आश्रितः दण्डः तुरीयोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकवृत्तीयवेदः तत्प्रयोगपरोऽपि सत-तालम्बितयष्टिक इति तत्परिहारः ।

सुप्त इति । सुप्तो निद्रितोऽपि प्रबुद्धः कृतजागरण इति विरोधः, सुप्तः शयनावस्थायात् सांसारिक-ज्ञानरहितोऽपि प्रबुद्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परमात्मविषयकोऽकृष्टतत्वालोचक इति तत्परिहारः । अत्र मानुचन्द्रस्तु—सुप्तु शोभना साजडा यथेति विग्रहे परिहारं प्रदर्श्य 'ता' इत्यस्य जटायो प्रयोगे प्राचीन-पद्यमुदाहरति । तद्यथा शृङ्गारतिलकटीकाया—

'राजा राजाचिताङ्घ्रेरनुपचितकलो यस्य चूडामणिर्वा
नागा नागात्मजार्धं न भसितधवलं यदुपभूष्यन्ति ।

सा रामारागिणी भूमन्तिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः

स धाः ससाधनुज्जारुणकिरणनिभाः पातु विभ्रस्त्रिनेत्रः ॥' इति ।

सन्निहितेति । सन्निहितं सम्यग्निबन्धना वदने स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनयुगलं यस्य तथोक्तः सन्नपि, परित्यक्तं दूरीकृतं वामं दृष्टिगतं लोचनं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी तत्सम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, ब्रह्मचर्याश्रयणादित्याशयः, इति तत्परिहारः । तदेव परपासंज्ञकं कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं सिन्ध्यासुः स्नातुमिच्छुः सन् उपागमत् प्राप्तवान् ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन आकारणमित्राणि कारणाभावेन सेहकारीणि अतिकरुणार्द्राणि अतिशय-परव्लेशदूरीकरणेच्छया छिन्नानि, खलु निश्चयेन सदा सर्वस्मिन् समये सतां साधूनां चेतांसि हृदयानि भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जाबालितनयो हारीतनामा तदवस्थं विवृतपूर्वव्लेशदशापन्नं मां वैशम्पा-

रूपी महल में निवास करने वाले (ब्रह्मर्षी), असंयत (संयमरहित, संसार के बन्धन से रहित) होते हुए भी मोक्ष के चाहने वाले, अर्थात् मुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दंडधारी (दंड, उपाय, पलाशदंड) सोते हुए (संसार के ज्ञान से रहित अर्थात् इन्द्रियों के बाह्य विषयों से मुक्त) भी जानने वाले (निरन्तर ब्रह्म के चिन्तन में लगे रहने वाले) और दोनों आँखें रखते हुए भी वामलोचन (बाई आँख) का परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (स्त्रियों) के प्रति उदासीन थे ।

सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणिमियों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले तथा कृपा से अत्यन्त कोमल होते हैं । क्योंकि मुझे ऐसी दशा में देखकर उस ऋषिकुमार को दया आ गयी और

तद्वस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनं मृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथमपि शुक-शिखरादस्मात्-पक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रष्टेन वाऽनेन भवितव्यम् । तथा बह्वर्थात्पशेपं जीवितम्, अयमाभीक्ष्णिक-लोचनो मुहुर्मुहुस्तुल्यवर्णं यैसिति, मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुश्चक्षुःपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरं धारयितुम् । तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते तावदेव गृह्णामि' अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित-दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रियव्रम् उत्तार्निर्त-मुखम् अंगुल्या कतिचित् सलिल-बिन्दून् पाययत् । अस्मिन् नोदकृतसेकश्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुपपन्ना कस्या दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम् अभ्यतमं बहुपु कम्प्येकम् मृषिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अबोचत् ।

अविति । 'अयं पुरो दृश्यमानः शुकशिखः कीरशावकः कथमपि महता क्लेशेन असंजातपक्षपुट एव असमुत्पन्नपक्षपुट एव अस्मात् प्रत्यक्षात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा अनेन शुकशिखना श्येनमुखपरिभ्रष्टेन सिञ्चनकवदन्निपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपादयति—तथाहति । अतिद्वीषः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृशया अस्य कीरशावकस्य अवपशेपं किञ्चिद्वशिष्टं जीवितं जीवनम् । अयम् आभीक्ष्णिकलोचनः सक्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अस्त्युत्थं नितान्तदीर्घं यथा स्वात्स्या श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः नारम्भारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चक्षुःपुटं त्रोट्योपुटं विवृणोति व्यादधाति, शिरोधरं प्रोचं धारयितुं सारस्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात् कारणात् एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुकशिखः असुभिः प्राणैः न विमुच्यते न त्यक्तो भवति तावदेव तावति समये इमं शुकशिखं गृह्णामि धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय' इति पूर्वोक्तविधिना अभिधाय उक्त्वा तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं पम्पासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहत्तो स्थापितो दण्डकमण्डल-दण्डकुण्डिके येन स तादृशो द्वारोत्, स्वयम् आभवा माय आदाय गृहीत्वा, मुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नः सलिलपाने उद्योगः वदनविकासविद्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्ताव-सन्नत्वादिवाशयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वोक्ताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् कियन्तः सलिलबिन्दून् जलकणां अपाययत् पानमकारयत् ।

अम्म इति । अस्मन्नोद्वेः सलिलप्रदानसमये कुमारकराच्चयुतेः जलबिन्दुभिः सलिलकणैः कृतो विहितः सेकः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकटबोधो यस्य तं तादृशं

उन्होंने अपने पास ही में खड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, इस सुयोग के बच्चे को अभी पंख भी नहीं आये हैं लेकिन न जाने कैसे यह इस वृक्ष की चौटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी वाज पक्षी के मुँह से छूटकर गिर पड़ा है। अब इसमें बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह ओखें बन्द किसे दूर बारबार खी-खी उल्टी सोमैं खींच रहा है, बारबार ओंखें मुँह लटक रहा है और बारबार चोंच खोल रहा है। अब यह अपनी गरदन भी नहीं संभाल पा रहा है, इसलिए इसे मरने के पहिले ही उठाकर जल के पास पहुँचा दो। इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लिखा के गये।

उन्होंने जल के किनारे पहुँचकर अपना दंड और कमण्डलु एक ओर रख दिया। मैं मरणाश्रय होने के कारण अत्यन्त क्षिण हो चुका था; इसलिए उन्होंने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुँह उठाकर अपनी उंगली से पानी की कुछ बूँदें पिलायीं। जल पिलाते समय कुछ बूँदें मेरे सरीर पर भी गिरी थीं जिसकी शोतलता से

१. 'दयः' । २. समीपवर्तिनम् । ३. इह 'प्रायः' इत्यधिकः पाठः । ४. तथाहि अतिद्वीषस्तथा प्रयातस्यावशेषजीवितः । ५. निःश्वसिति । ६. वमति । ७. विमुच्यते । ८. एनम् । ९. कचित् 'च' इति नास्ति । १०. आमुक्तप्रियव्रम् । ११. उन्नतमुखम्, उत्तानितमुखम् । १२. उपजातवनवीनप्राणम् ।

प्रथम उपतट-प्रहृष्ट-नलिनी-पलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासमुचितमकरोत् स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूर्वतोऽपि जपमन्त्रमर्चणानि प्रत्यग्रभग्नैर्ह-
न्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दस्वार्धमुदतिष्ठत् । आगृहीतौघौत-धवल-
वल्कलश्च सज्जोरस्त्रं इव सन्ध्यातपः करतल-निर्धूतन-विशद-सटः प्रत्यग्रज्ञानाद्र-जटेन सकलेन
तेन मुनिकुमार-कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशिदिशि सदासन्निहित-कुसुम^१ फलैः ताल-तिल^२ कतमाल-हिन्ताल-

माम्, उपतटे तीरनिकटे प्रहृष्टा प्रादुर्भूता या नलिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पत्रस्य, जलेन सलिल-
सेकेन शिशिरा शीतला यस्यां तस्यां तादृश्यां छायायाम् अनातपे निधाय संस्थाप्य यथासमुचितं
यथायोग्यं शरीरेषु सृष्टिकालेपनादियुक्तमित्यर्थः, स्नानविधिं मज्जनविधिम् अकरोत् कृतवान् :

अभिषेदेति । अभिषेकस्य स्नानस्य अवसाने अन्ते च, अनेकैः बहुविधैः प्राणायामैः पूरककुम्भकरेच-
काहूँः वायुनिरोधानिरोधरूपयोगाङ्गविशेषैः पूर्वोऽपि पापरहितोऽपि । अर्घं दुष्कृतं मृष्यते प्रमाज्यते एभि-
रिति तानि तादृशानि अवमर्षणानि सूक्तानि, एतानि हि 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीह्यात्तपसोऽध्यजायत' इत्या-
रभ्य 'दिवञ्च धृषीद्विज्जान्तरिचमथो स्वः' इत्यन्तानि वरुणदेवतास्तुतिरूपाणि बोधयानि । अन्यत्रापि 'सर्वै-
नसामपथ्वंसि जप्यं त्रिध्वमपेणम्' इति । उन्मुखः उपरिभागकृताननः दिनाधिपामिमुखः सन्नित्यर्थः,
प्रत्यग्रभग्नैः तत्कालोत्थातैः रक्तारविन्दैः रक्तवर्णकमलैः, नलिनीपत्रपुटेन रक्तकमलाधारभूतेन कमलदल-
पुटकेन भगवते माहात्म्यवते सवित्रे आदित्याय अर्घं पूजां दत्त्वा समर्थं उदतिष्ठत् उस्थितोऽभूत् ।

आगृहीतेति । आगृहीतं स्नानानन्तरं सम्यक् प्रकारेण परिहितं घौतं चालितं धवलं स्वरच्छं वल्कलं
वृक्षत्वक् येन स तथोक्तः, अत एव ज्योत्स्नया, चन्द्रिकया सहेति सज्जोरस्त्रः, सन्ध्यातपः सार्धसम्बन्धि-
सूर्यप्रकाश इव । करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां निर्धूतनेन आस्फालनेन तादनेत्यर्थः, विशदा नीरजाः सदा
जटा यस्य स तादृशः, प्रत्यग्रेण नूतनेन तत्कालविहितेन स्नानेन मज्जनेन आर्द्रां श्विञ्चा जटा यस्य स तेन
तादृशेन, तेन पूर्वोक्तेन मुनिकुमारकदम्बकेन ऋषिपुत्रसमुद्देन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानो हारीतो मां
वैशाखायनं गृहीत्वा आदाय शनैः शनैः मन्दं मन्दं तपोवनाभिमुखं निजाश्रमसम्मुखम् अगच्छत् अव्रजत् ।

अनतिदूरमिति । अनतिदूरं किञ्चिद्दूरीयांसं मार्गं गत्वा आश्रमं स्वस्थानमपश्यदिति सुदूरस्थानिन्या
क्रियाया सम्बन्धः । इव शब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारः । इह वृत्तीयान्तानि यानि पदानि सन्ति तानि अभिमस्य
'काननैरित्यस्य विशेषणानि बोधयानि । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । सदा सर्वदा सन्निहितानि अवस्थितानि
समीपवर्तीनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि रसोज्ज्वानि च येषु तैः तादृशैः, तालाः स्वनामप्रसिद्धाः तिलकाः
श्रीमद्बृहद्विशेषाः, तमालाः तापिच्छाः, हिन्तालाः फलतरुविशेषाः, बकुलाः केसरश्रवबहुला अधिका येषु तैः

मै होश में आ गया । तब उन्होंने मुझे किनारे पर उगी हुई कमलिनी के पत्ते की जल से ठंडी छाया में रख
दिया, फिर स्वयम् विधिपूर्वक स्नान किया, स्नान के पश्चात् अनेक प्राणायामों से अपने को पवित्र करके भी
अवमर्षण (पापों को दूर करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सूर्य की ओर मुंह उठाकर टटके कमल
के लाल-लाल फूलों और जल से भरे कमलिनी के पत्ते के दोने से उन्हें अर्घ्य दिया । इसके पश्चात् उन्होंने उठकर
धुली हुई उजली छाल पहन ली । उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मानो चौदनी से युक्त सार्धकाल
की धूप हो । फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों के साथ
मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया । पीछे-पीछे चलने वाले उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी
अभी स्नान करने के कारण गीली ही थीं ।

कुछ ही दूर जाने पर मैंने दूसरे ब्रह्मलोक के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर
फूलों-फलों से लदे हुए घने वृक्षों के जंगल स्थित थे । उन जंगलों में ताड़, तमाल, तिलक, हिताल और मौलसरी के

१. उपतटप्रहृष्टस्य यक्षनवनलिनीदलस्य । २. स्वीचितम्, समुपचितम् । ३. अभिमताभिषेक ।
४. ...पूर्वो जपन् पवित्राण्यवमर्षणानि । ५. अर्घ्यम् । ६. आगृहीतधवलः । ७. सहज्योत्स नव ।
८. ...विधूतविशदजटः । ९. कमण्डलुमा पूर्णकमलकिञ्चल्सुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रज्ञानाद्रजटेन ।
१०. कुमारक । ११. कचित् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । १२. कुसुमपटलैः । १३. ...तिलकतालीतमाल ।

वकुल-बहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-फलापैः, औलो-लोप्र-लवली-लवङ्ग-पुष्पैः, उल्ल-सत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-मङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल-कुल-फलालाप-कोला-हलिभिः, उफुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरजः-पुष्प-पिङ्गरैः, पूरीलता-दोलाधिकरूढ-वनदेवतैः, तारकावैभवाधर्म्य-विनाशा-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिवधलमुत्तज्जिः, संसक्तपादपैः काननैरुपगृहम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसार-शत-शबलाभिः, उत्फुल्ल-स्थूल-कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीच-मोयामृगावल्लुन-प्ररूढ-वीरुहलाभिः, दाराश-चाप-कोटि-श्वत-

तादृशैः एलालताभिः चन्द्रशालावल्लीभिः आकुलिता व्यासा नारिकेलानां लाङ्गलीनां तरुणां कलापाः सम्-
हा येषु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समस्ताक्षपलाः लोप्राणां गालवानां लवलीनां लताविशेषाणां
लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किललानि येषु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूतानाम्
आग्रपुष्पाणाम् 'आग्रश्वतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येषु तैः तादृशैः । अलिकुलस्य
अमरगणस्य सङ्गारैः 'क्षम' इत्येवंविधशब्दैः सुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येषु तैः तादृशैः
'आग्रश्वतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसीरमः' इत्यमरः । उन्मदस्य मदेन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य पिकगणस्य
कलालापः अथक्मधुशब्दनिर्गमः कोलाहलः कलकलः पामरसीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां प्ररूढितानां
केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मञ्जर्यः वल्लीयां 'बल्लरिमञ्जरी खियौ' इत्यमरः, तासां रजःपुल्लैः
परागपटलैः पिङ्गराणि पीतवर्णानि येषु तैः तादृशैः । पूरीनां क्रमुकानां या लता बल्ली तद्वत् कृशतत्वाः वा
एव दोला अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्गाः पुमान् प्रेङ्गाः, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः, स्थानविशेषे
दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः, तत्र अधिरूढा अभिता वनदेवता अरण्याधिष्ठायो देवता
येषु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो ध्वंसः तस्य पिशुनं सूचकं देवाचैनोपयोगित्वादित्याशयः,
अनिलचलितं पवनादोलितम्, अतिवहलम् अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसुन्दरम्, तारकावैभवं
उल्कापातमिव मनवरतं निरन्तरम् उत्सृजन्तिः परित्यजन्तिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः तरवो
येषु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगृहम् आश्लिष्टम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः ।
'पूरीलता-दोलाधिकरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धाभावेऽपि तत्स-
म्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावैभवं' इत्यत्र पूर्णपमालङ्कारः ।

अचकिति । अचकितेत्यारम्य 'मार्त्तविषे'त्यन्तानि स्त्रीलिङ्गपदानि दृग्दकारणस्थलीभिरित्यस्य
विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरानां कृष्णसारानां तदास्थ-
हरिणानां शतेन आश्रित्वेन समुद्राद्येनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लभिः प्ररूढिताभिः स्थूलकस-
लिनीभिः स्थूलपद्मिनीभिः लोहिण्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच पृथगामाऽसुर एव मायाभृगः
व्याजैन मृगरूपधारी तेन अवल्लतानि पूर्वं प्रासाद्य छिद्रानि पश्चात् प्ररूढानि समुद्रजातानि वीरुषां
लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः 'पत्रं पलाशं छदं दलः पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः ।

पेड़ों की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं हलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोख,
लवली और लवंग की लताओं के पत्ते हवा के शोंकों में लहरा रहे थे, कहीं आम की मञ्जरियों की झूल छाया
थी, कहीं उम पर कीर्ति की मधुर गुंजार हो रही थी, कहीं मतवाली कोयलें मधुर स्वर से बूक रही थीं, कहीं फिले
हुए केवड़ा के फूलों की मञ्जरियों की झूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लताओं के
फूलों में वनदेवियों विराजमान थीं और कहीं बाघ के शोंकों से लगातार शब्दने वाले फूलों से सारा वन उज्जला
हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कायें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग
में दंडकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर खलों में मार रहे थे, कहीं कहीं स्थूल-
कमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं कहीं आज वे लतायें फिर पल्लवों से हरी भरी हो उठी
थीं जिनके पत्तों की मायावी मृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं कहीं की भूमि

१. नालिकेरी... २. लोल । ३. पुष्पैः । ४. ललित... । ५. कुलकलाप... । ६. केत

कमञ्जरीरजः, केतकीरजः... । ७. तारकावृष्टिम् । ८. कथित 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. सारसारङ्ग ।
१०. कथित, स्थूल इति पाठो न विधत्ते । ११. मारीचि । १२. लल ।

कन्दर्गार्त्तविषमित-तलाभिः, दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमिक्कुशकुसु-
ममृद्धिः अध्ययन-सुखर-शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठित-
शिष्येण्डिमण्डल-श्रूयमाणजल-कलशपूरणध्वानम्, अनवरताव्याहुतिप्रतीतिश्चित्रभानुभिः स-
शरीरमेव मुनिजनममरलोकं निनीषुभिः, उद्धूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावद्धयमान-स्वर्ग-मार्गा-
गमन-सोपान-सेतुमिषोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिस्तपोधन-सम्पर्कदीवामगतकालु-
ष्याभिः, तरङ्ग-परम्परा-संकान्त-रविचिम्ब-पङ्क्तिभिः, तापसदर्शनागतसप्तर्षि-मालाविगाहा-

तथा द्वाशरथैः रामचन्द्रस्य चापकोट्या कायुकाप्रेण क्षतानि उखातानि यानि कन्दानि दृष्टमूलानि
तेषां गतैः भूविचरैः विषमितानि उच्चनीचतौ प्राप्तानि तलानि ऊर्ध्वदेशा यासां तामिः तादृशीभिः,
दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य स्थलीभिः भूमिभिः उपशोभितः शोभां लभितः प्रान्तः पश्चात्प्रदेशो
यस्य स तं तादृशम् ।

आगृह्यतेति । आगृहीताः पार्थक्येनाग्निहोत्रादिकार्यसाधनाय सम्यगात्ताः समिधः पद्यांसि, कुशा
दर्भाः, कुसुमानि प्रसूनानि, मृदो मृत्तिकाः यैस्ते तेस्तादृशैः । अध्ययनेन गुरुमुखोच्चारणान्तर्गत-तथा-
विषयेद्वारावणेन सुखराः शब्दायमाना ये शिष्या अन्तेवासिनः तैरनुगतैः युक्तैः, सर्वतः समन्तात्
प्रविशद्भिः प्रवेशं विद्वद्भिः मुनिभिः ऋषिभिः अशून्यः अविरहितः परिपूर्णः उपकण्ठो निकटदेशो यस्य
तं तादृशम् । उत्कण्ठितैः उत्कण्ठितैः घटपूरणध्वनौ जलद्वगर्जनम्रान्त्या समुपपन्नोत्कण्ठेन शिष्येण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन श्रूयमाणः निशम्यमानः जलैः सलिलैः कलशपूरणस्य घटपूरणस्य ध्वनिः शब्दो
यस्मिन् तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरम् आउयानां सर्पिषां हविषाम् आहुतिभिः हवनैः प्रीताः सन्तुष्टाः
तैः तादृशैः चित्रभानुभिः दक्षिणाम्निगार्हपत्याग्न्याहवनीयाम्निरूपैः त्रिभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविप्रहमेव
मुनिजनस्य ऋषिगणस्य अमरलोकं देवलोकं निनीषुभिः नेतुमिच्छुभिः, उद्धूयमाना पवनेन सञ्चात्यमाना
या धूमलेखा उपरिगामिनी पारम्पर्येण वह्निकेतनश्रेणिः तस्याः छलेन कपटेन आवद्धयमानः विरच्यमानः
स्वर्गमार्गगमनाय देवलोकमार्गगमनार्थं सोपानसेतुमिव सोपानसदृशीं लोकद्वयसंयोजकपङ्क्तिमिव उपल-
ब्धमाणम् ।

दृष्ट धूमलेखां संगोप्य स्वर्गगमनसोपानसेतुवोत्प्रेक्षणात् सापह्नवोप्रेक्षा ।

आसन्नैति । आसन्नवर्तिनीभिः निकटस्थायिनीभिः, तपोधनानां तापसानां मुनीनां सम्पर्कादिव
सम्बन्धादिव अपगतं विलीनं कालुष्यं सालिन्ध्यं यासां तामिः । तरङ्गपरम्परासु कल्लोलपङ्क्तिषु सङ्क्रान्ताः
प्रतिफलिताः रविचिम्बपङ्क्तयः सूर्यचिम्बराजयः यासु तामिः तादृशीभिः, अत एव तापसानां जावाल्यादि
मुनिजनानां दर्शनाय सजातिप्रेम्णा सान्नाकाराय आगतया प्राप्तया सप्तर्षिमालया मरीचिप्रभृतिदेवर्षि-

उन गढ़ों से आज भी जंची-नीची लग रही थी जहाँ राम ने अपने धनुष की नोक से कर मूल खंडे थे । उस
आश्रम के पास ही एक ओर आ आकर मुनि लोग इकट्ठे हो रहे थे, उनके पीछे-पीछे उनके शिष्य भी चले आ
रहे थे, जो अपने हाथों में कुश, समिधा फूल और मिट्टी लिये हुए थे तथा उच्च स्वर से वेद का पाठ भी कर
रहे थे । वहाँ मोरों के झुंड कल्यों के मरने के कारण जल से उठने वाली ध्वनि को वाद्यों की गरजन समझ
कर उत्सुकता के साथ गरदन उठा उठाकर सुन रहे थे, कहीं वक्त्रकुण्डों से उठने वाली धुंध की रेखाएँ ऐसी
प्रतीत हो रही थीं मानो निरन्तर वी से हवन करने के कारण प्रसन्न होकर अभिदेव ने मुनियों को सशरीर स्वर्ग
पहुँचाने के लिए मार्ग में सीढ़ियों का पुल बना दिया हो । उस आश्रम के समीप ही चारों ओर वावलियाँ बनी
हुई थीं जो तपस्वियों के सम्पर्क से मानो अत्यन्त निर्मल हो गयी थीं । उनकी लहरों में पड़ने वाले सूर्य के
प्रतिबिम्ब ऐसे प्रतीत होते थे मानो वहाँ के तपस्वियों का दर्शन करने के लिये आये हुए सप्तर्षिगण उनमें स्नान
कर रहे हों और उनमें खिले हुए कुसुमों के फूल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों रात में ऋषियों की सेवा के लिए

१. कन्दर्ग... २. मृत्तिकैः । ३. शिष्यागतैः । ४. प्रसरद्भिः । ५. अविशून्य । ६. उत्कण्ठ... ।
७. मण्डलीमण्डल... । ८. तपोवन... । ९. कविचिम्ब 'चिम्ब' इति पाठो नास्ति ।

मानाभिरिव, अतिर्विकच-कुसुद्वनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासुब्रह्मन्तीभिर्-
दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिखैराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्ध-पल्लवैश्चलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटज-
जिर-प्रकीर्णैश्चुष्यच्छायासाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवंग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-वटुजन्म, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोदुष्यमाण-सुब्रह्मण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपमुज्यमान-वैश्वदेव-

पङ्कथा विगाह्यमानाभिः विलोड्यमानाभिरिव वर्तमानाभिः । अनेन सप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बतुल्यत्वं सूचि-
तम् । तथा निशासु चण्दामु ऋषिजनं जाबाल्यादिसुनिमण्डलम् उपासितुं सेवितुम् अवतीर्णम् उपरिष्ठा-
स्थांसं ग्रहगणमिव नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचकुसुद्वनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्ब्रह्मन्तीभिः धारय-
न्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोधनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'ग्रहगणमिव'
इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अभिलेखि । अभिलेख पयनेन अवनमितानि अवनम्नीभूतानि शिखराणि अग्रभागा यास्तं ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रततिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं सुकानि स्वकानि कुसुमानि पुष्पाणि येनैस्तादृशैः पादपैः तरुभिः
अभ्यर्च्यमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

आबद्धेति । आबद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अञ्जलयः येनैस्तादृशैः विटपैः स्कन्धैः
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाञ्जलयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्गर्थ्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उटजेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽखियाम्' इत्यमरः, अखिरेषु प्राङ्गेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः अत एव शुष्यन्तः सूर्यतेजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषाः यत्र स तादृशम् ।
उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तन्मैकत्रीकृतानि, आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनामप्रसिद्धम्, कर्कन्धूदरी, कदली रम्भा, लकुचो दहुः, चूत आम्रम्, पनसं कण्टकी, तालं तृणराजम्
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भङ्गार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना वटुजना ब्रह्मचारि-
वर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिवाः प्राप्ताः ये वषट्काराः हविःसमर्पण-
मन्त्राः तैः तद्भयासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः सारिकाभिः पीतपद्माभिः उद्भुष्यमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुब्रह्मण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिष्यादिव्यासयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्ररणायुधः' इत्यमरः, उपमुज्यमाना अभ्यस्यमाणा
वैश्वदेववलिपिण्डाः पञ्चमयासाहस्रवेवयज्ञोद्देश्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादौ स्पष्टः ।

तारे उत्तर आये हों । कहीं लताओं की चोटियाँ हवा के शोकीं से झुक झुक जाती थीं मानों सिर झुका-झुकाकर
उस आश्रम की प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूल उड़ रहे थे मानों वे फूल चढ़ा-चढ़ाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल कोमल पत्ते ऐसे लग रहे थे मानों उनमें वे हाथ जोड़कर उसकी उपासना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए लाले गये सौँवों नामक अन्न से भरे थे तथा
झोपड़ियों के भीतर आवेणा, लवली, लौंग, बैर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के फल इकट्ठे करके रखे
हुए थे । कहीं ब्राह्मणों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं छुम्मे बार-बार छनने से याद

१. विकच... । २.... शिखिभिः । ३.... पल्लवपुटाञ्जलिभिः । ४. 'लवङ्ग' इति पाठः कचित्रास्ति ।

५ 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कचित्रास्ति ।

वलिपिण्डम्, आसन्न-वापी-कलहंसपोत-मुज्यमान-नीवारबलिम्, एणी-जिह्वापल्लवोपलिह्यमानमुनिबालकम्, अग्रिकाथ्योर्द्ध्वधसिमसिमायमान-कुश-संमिच्छुसुमम्, उपल-भग्न-नारिकेलै-रसङ्गिगशिलातलम्, अचिर-क्षुरण-बलकल-रस-पाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोप-लिप्तादित्यमण्डलैर्निहित-करवीर-कुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्त-भस्मलेखा-लङ्कृतै-मुनिजन-भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शाखाभृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-भ्रवेश्यमान-जरदन्ध-तापसम्, इभ-करैभकाढ्योपमुकपतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः शङ्खवलयरैरिव मृणाल-

आसरेति । आसन्नवापीनां निकटवर्तिदीर्घिकाणां ये कलहंसपोताः कलहंसशिखराः तैः मुज्यमाना भव्यमाणा नीवाराणां मुन्यन्तानां वलय उपायनानि यस्मिन् तं तादृशम् ।

एणाति । एणीभिः हरिणीभिः जिह्वापल्लवैः प्रसारिताभिः रसनाभिः उपलिह्यमाना आस्वाद्यमानाः स्पृशमाना इत्यर्थः मुनिबालका ऋषिकुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अशीति । अग्रिकार्थे हवचे अर्द्धदग्धानि अर्द्धभस्मीभूतानि अत एव सिमसिमायमानानि 'सिम सिम' इत्येवं शब्दं कुर्वाणानि कुशसमिकुसुमानि वर्धयःपुष्पाणि यत्र तं तादृशम् ।

उपलेति । उपलैः प्रस्तरैः भग्नानि प्रस्तरान्तरेषु निधाय मर्दितानि यानि नारिकेलानि लाङ्गुली-फलानि तेषां रसैः द्रवैः सलिलैर्वा स्निग्धानि चिकणानि तैलाकीकृतानि वा शिलातलानि शय्याभूत-प्रस्तरा यत्र तत्र ।

अचिरैति । अचिरक्षुण्णानां तद्वयः तत्कालिनःसारितानां वक्कलानां त्वचां रसैः नियतैः पाटलं श्वेतकरुणं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रवेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन उपलिप्ते आलिखिते आदित्यमण्डले रविचित्रे निहितम् आदित्याय समर्प्य स्थापितं करवीरकुसुमं हयमारपुष्पं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इत इति । इतस्ततः समन्तात् विक्षिप्ताभिः प्रसृताभिः भस्मनां भूतीनां 'भूतिर्भसितभस्मनि' इत्यमरः, लेखाभिः पङ्क्तिभिः अलङ्कृताः सीमाविधानात् भूषिताः मुनिजनानाम् ऋषिगणानां भोजन-भूमिभागा भवणस्थलदेशा यस्मिन् स तं तादृशम् । पादस्पृशादिनिवृत्तये भस्मरेखाचिह्नितत्वनिर्वाशयः ।

परिचितेति । परिचितैः पूर्वत एव समुपपन्नपरिचयैः शाखाभृगैः कपिभिः कराकृष्टयष्ट्या हस्ता-कर्षितलगुणेन निष्काश्यमानाः केचिन्नवनाद् बहिः निःसार्यमाणाः प्रवेश्यमानाः केचिन्नवनमध्ये नीयमानाश्च जरन्तः परिणतवयसः अन्धाः नेत्रहीनाः तापसाः तपस्विनो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इतेति । इभकरभकैः हस्तिशायकैः अर्द्धोपमुक्तैः अर्द्धचर्वितैः पश्चात् पतितैः कथमपि तन्मुखेभ्य-श्च्युतैः, सरस्वत्या भारत्या मुजलताया बाहुवत्याः सकाशात् विगलितैः स्वस्तैः शङ्खवलयरैरिव त्रिरेख-कटकेरिव विद्यमानैः मृणालशकलैः विसखण्डैः कलभापितं कर्तुरितम् । 'शङ्खवलयरैरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । ततश्च सरस्वत्या अनवरतस्थितत्वं गम्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हो जाने वाले आहुति देने के मंत्र पढ़ रहे थे, कहीं मैनायें बैद-मन्त्रों का पाठ कर रही थीं, कहीं जलमूर्ग बैदवदेयों के लिए दौ गयीं बलि खा रहे थे, कहीं पास ही की बावलियों से आये हुए कलहंसों के बच्चे नीवार को बलि खा रहे थे, कहीं हरिणियों पल्लवों के समान लाल लाल कोमल जीभों से मुनियों के बच्चों को चाट रही थीं, कहीं हवनकुण्डों की आग में पड़े हुए अथजले गीले कुश, समिधा और फूल 'सिमसिम' का शब्द कर रहे थे, कहीं शिलाओं के तल पथरों द्वारा तोड़े गए नारियलों के जल से गोले हो गये थे, कहीं तत्काल ही के निचोड़े गये बकलकों के जल से भूमि लाल हो उठी थी, कहीं लाल चन्दन से डरे गये सूर्यमण्डल पर करने के फूल चढाये गये थे, कहीं इधर-उधर भस्म की रेखाओं द्वारा मुनियों के भोजन करने की जगहों को वेर दिया गया था, कहीं परचे हुए बन्दर आश्रम के बूढ़े और अन्धे तपस्वियों की छड़ी पकड़कर उन्हें आश्रम से बाहर ले जाते और फिर भीतर ले आ रहे थे, कहीं हाथियों के बच्चों द्वारा आधे चबाकर छोड़े गये मृणाल के ढुकड़ों से आश्रम चित्रित हो रहा था । वे ऐसे लग रहे थे मानो सरस्वती की मुखाभों से गिरे

१. "सिमसिमायमान" "सिमसिमायमान । २. "समिच्छुसुम । ३. "नारिकेल ।

४. मण्डलकनिहित । ५. "लेखाङ्कृत" "भोजनभूमिपरिहारम् । ६. "कराकृष्टिनिष्काश्यमान" । ७. कलमक ।

८. "बाहुलताविभूषणैः ।

शकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाण-शिखरोःखन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अम्बु-
पूर्णपुष्कर-पुदैर्वनकरिभिरापूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृत्यमाणवनवराह-
दंष्ट्रान्तराल-लङ्ग-शालकम्, उपजात-परिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुच्यमाना-सुनि-
होम-हुताशनम्, आरुघामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्ष-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्,
अविच्छिन्नाज्यधारा-हुति-हुतभुङ्क्ष्वर-मुखरितम्, उपचर्यमाणानतिथिवर्गम्, पूज्यमान-
पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं सुनिगणभक्षणार्थं एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विषाणशिलैः शृङ्गप्रान्तैः
(करणैः) उत्खन्यमानानि उपाख्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दाः शालकाणि
पट्टजादीनां मूलातीत्यर्थः, मूलाणि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अम्बुर्णेति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि शृतानि यानि
पुष्करपुटानि शुष्कप्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुष्कडाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि
श्रियमाणानि विटपानां खण्डयित्वा समादाय रोपितानां स्कन्धानाम् आलवालानि आवापस्थानानि
तरुमूलसलिलधारणगतातीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः सुनिक्षिप्तभिः आकृत्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहाणाम्
अरण्यशुक्राणां दंष्ट्रान्तराललग्नानि दशनसम्यक्संस्कानि शालकाणि पश्यानां कन्दा मूलाणीति तात्पर्यम्
यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालकमेपां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामहिंस्त्रस्वभावज्ञापिभिरिति यावत् ।
कलापिभिः मयूरैः पक्षपुटानां छन्दपुटानां पवनेन वातेन सम्पुङ्ग्यमाणाः प्रज्वाल्यमाना ऋषीणां हवनार्थं
हुताशना अग्नौ यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणदानैः तपोवनस्याख्यन्तशान्तस्वं व्यञ्जितम् ।

आरुघेति । आरुघः पचनाय प्रवर्तितः योऽमृतचरुः आरुघयुक्त्यवौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्ध
आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

अर्द्धेति । अर्द्धपक्षः अर्द्धविक्रितमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौर-
भेगे आमोदितं हविषम् ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्ना अश्रुतिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो
हुतशुभ्रः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतशुभ्रङ्कार' इति पाठो न
निर्दुष्टः, अग्नेः शङ्कारोत्पत्त्याभावात् ।

उपचर्येति । उपचर्यमाणः सत्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यमानेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन षोडशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अर्च्य-
मानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । षोडशोपचाराणां पञ्चोपचारा-
णाञ्च आदिककृत्यादौऽनियमा द्रष्टव्यः ।

अर्च्यमानेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिर्नारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते
यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिश्यमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आख्यायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्वर्धनं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दशोपनिषासादियज्ञविधायक-
शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

हुप श्लोक के कानन हैं, कहीं हरिण अपनी सींगों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे,
कहीं जंगली हाथी अपनी सूँड़ों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के वृक्षां दारा
जंगली गुराओं की दाढ़ों के अन्दर लगे हुए कमलों के कंद खींचे जा रहे थे, कहीं परते हुए मोर अपने पंखों
को हवा से सुनियों के हवन की आग सुलगा रहे थे, कहीं चरु की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही
थी, कहीं आंच पके हुए पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम सुगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में
लगातार अटूट धारा से धी की आहुति दी जा रही थी जिससे अग्नि में से 'हुँ' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुण्यपरिमला, पुरोडाशपरिमला... ।

२. उग्रहुङ्कार... शङ्कार... ।

३. अत्यर्च्यमान... ।

४. उद्दिश्यमान... ।

यज्ञविद्यम्, आलोच्यमान-धर्मशास्त्रम्, पठ्यमान-विविध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम्, आरभ्यमाण-पणशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपभृज्यमानोदजाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपद्विष्यमाण-वनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमान-भौक्ष्य-मेखलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेषुकम्, शोष्यमाण-पुष्कर-बीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-

आलोच्येति । आलोच्यमानानि हृदये विचार्यमाणानि धर्मशास्त्राणि भम्बादिप्रणीतसंहिता यस्मिन् स तं तादृशम् ।

पठ्येति । पठ्यमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यत्र स तं तादृशम् ।

विचार्येति । विचार्यमाणा युक्त्या स्थाप्यमानाः सकलशास्त्रार्थाः समस्तवेदादिविषया यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आरभ्येति । आरभ्यमाणाः विरचितं प्रवर्त्यमानाः पणशालाः उदजा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपलिप्येति । उपलिप्यमानानि गोमयादिना संस्क्रियमाणानि अजिराणि प्राङ्गणानि यत्र स तं तादृशम् । 'अजिरं चत्वारोऽङ्गणम्' इत्यमरः ।

उपभृज्येति । उपभृज्यमानानि शोधन्यादिना परिष्क्रियमाणानि उदजानां पणशालानाम् अभ्यन्तराणि अध्यानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानं विधीयमानं ध्यानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं तादृशम् ।

साध्येति । साध्यमानः हवन्यादिना सिद्धिं लभ्यमानः मन्त्रो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अभ्यस्येति । अभ्यस्यमानः सुदुर्मुहुः क्रियमाणः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपद्विष्येति । उपद्विषयाणां समर्प्यमाणाः वनदेवताभ्यः अर्प्याधिष्ठात्रीभ्यो वलयः पूजायस्त्वि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौजू सुजनिर्मिता मेखला यस्मिन् स तं तादृशम् ।

प्रक्षाल्येति । प्रक्षाल्यमानं जलेन निर्मलीक्रियमाणं वल्कलं स्वम् यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिध एवासि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

संस्क्रामेति । संस्क्रियमाणं वर्षणादिना विशुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं कृष्णसारमृगचर्म यस्मिन् तं तादृशम् ।

गृह्येति । गृह्यमाणा आदीयमाना गवेषुकाः कन्दा धान्यविशेषा यत्र तं तादृशम् ।

शोष्येति । शोष्यमाणानि घर्मणः शोषं प्राप्यमाणानि पुष्कराणां कमलानां बीजानि फलानि यस्मिन् तं तादृशम् । उपमालाविरचनायैतदित्यवगन्तव्यम् ।

ग्रथ्येति । ग्रथ्यमाना ग्रन्थि प्राप्यमाणा विरच्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यत्र तं तादृशम् ।

गृह्यमाणेति । गृह्यमाणं भाले धार्यमाणं त्रिपुण्ड्रकं भस्मना रेखात्रयं यस्मिन् तं तादृशम् ।

अतिथियों की सेवा हो रही थी, कहीं पितरों की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं श्राद्ध के निसर्गों का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञविद्या की व्याख्या हो रही थी, कहीं धर्मशास्त्रों की सीमाशा हो रही थी, कहीं तरह-तरह की पुस्तकें पढ़ी जा रही थीं, कहीं शास्त्रों के अर्थों पर विचार किया जा रहा था, कहीं शोधद्विषय बनायी जा रही थीं, कहीं आँगन लोपे जा रहे थे, कहीं शोधद्विषयों के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं शोधदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मंत्र सिद्ध किए जा रहे थे, कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं की वलि दी जा रही थी, कहीं भूँज की करपनियों बनायी जा रही थीं, कहीं छाल के वस्त्र धोये जा रहे थे, कहीं समिधायें इकट्ठी की जा रही थीं, कहीं काले हरित के चमड़े सिझाये जा रहे थे, कहीं गवेषुक (एक प्रकार का धान, जो पकने पर अपने आप झड़ जाता है) इकट्ठे किए जा रहे थे, कहीं कमलों के पके हुए कमलगट्टे सुखाये जा रहे थे, कहीं रुद्राक्ष की मालायें गूँथी

१. अवलोक्यमाना । २. वाच्यमा । ३. अपभृज्यमाना । ४. उपह्वयमाना । ५. मुख ।

६. क्षाल्यमान । ७. उपसंस्क्रियमाण । ८. निगृह्यमाण । ९. पोष्यमाण ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेष्टदण्डम्, आपूर्यमाण-कमण्डलम्, अट्टपूर्वं कलिकालस्य, अप-
रिचितसन्ततस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अज्जयोनिसिव त्रिभुवन-चन्द्रितम्, असुरारिभिव प्रक-
टितवराहंनरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-
धेनुकम्, उद्यनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिप्राज्यमिव मुनिजनगृहीतकलाशा-

न्वस्तेति । न्यस्यमानः दूरादेव पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेष्टदण्डः वेतसल्लगुडो यस्मिन् तं तादृशम् ।
आपूर्यति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रियमाणाः कमण्डलः पूजनार्थं जलाधारपात्रविशेषो यत्र तं ताद-
ृशम् । एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपूर्वं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेदनीयम् ।

अट्टदृष्टिः । कलिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपरयो-
रपि । कलिप्रवेशानर्हमित्याशयः, अनेन सर्वथा अधर्माभाव इति प्रतीयते । अनुत्स्य असत्यस्य अपरि-
चितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्,
कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अज्जयोनिसिति । अज्जयोनिसिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनचन्द्रितं जगत्त्रयपूजितम्, असामान्यधर्म-
स्वागत्वात् सृष्टिकर्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

अश्रुतेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रियौ वैरिसपत्नारि' इत्यमरः, प्रक-
टितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहा स्युगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम्
'रूपं स्युगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलानुयः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तीकृते वराहंनरसिंहयोः शूकरावतार-
नृसिंहावतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सल्ल-मिति । सल्लं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाङ्गस्या गावा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-
निर्मात्रा ऋषिद्विशेषेण च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मशुरेति । मशुराया एतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव,
बलावलीढा शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगर्वाः धेनवो नवप्रसवा गावो यव तं ताद-
ृशम् । अत्र 'शेवादिभाष्य' इत्यनेन वैकल्पिककम्पत्पत्त्ययः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्भितश्च
धेनुक एतन्नामा दैव्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मधुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भागवततीया कथा ।

उदेति । उद्यनम् पुतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशाम्बीनृपतिमिव, आनन्दितं नृणसलिलदाना-
दिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं
वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनसमण्डलं येन तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तचरुपत्तिर्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुद्यनः स्वाः प्रजाः नीतिमार्गेण संरक्षन् ताः सन्तोषयामासेति कथा
सोमदेवभट्टवरिचिते कथासरित्सागरे जिज्ञासुभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किन्नराणाम् अबिराज्यं मधुवमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीता आत्मा-
कलशाः सलिलपूर्णवटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा नुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनि-
जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतवटैः अभिषिच्यमानः नुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं बँत के डँडे रहे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं
में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कभी देखा भी न था, सूठ ने कभी उबर झाँका भी
न था और काम ने उसके विषय में कभी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा वन्दनीय
था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और
वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाने वाले थे), वह सांख्य दर्शन
के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक सीधी-सादी सफेद
गायें थीं), मधुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मधुरा के उपवन में
अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगड़ों और मस्तानों इधिनयों

१. त्रिपुण्ड्रकपूर्णमाण ।

२. त्रिदण्डकम्, सत्त्वमगणपरिब्राजकम् ।

३. नरहरिवराहरूपम् ।

४. मधुरोपवनमिव ।

५. ...जलकलशा... ।

भिषिच्यमान-दुःसम्, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वन-
गहन-मध्य-सुख-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव-शिला-शकल-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्षा-स्थिसञ्चयम्,
खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धामिकाण्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूत-

किमुपराणां दुःभो नाम राजाभूद्विद्यस्ति प्रसिद्धिः । तस्य च सुनयः किमुपराज्ये अभिषेकञ्चक्रु-
रिति कथा तत्रैव कथासरिसागरे उपलभ्यते ।

निदाघेति । निदाघसमयो ग्रीष्मकालः तस्यावसानं शेषमिव, आसन्नौ समीपस्थाथिनौ, जलं
वापीसलिलं प्रपातो निर्झरश्च तौ यस्य तं तादृशम् 'प्रपातो निर्झरेऽन्ते' इति मेदिनी, पक्षे—आसन्नः
समीपस्थो जलप्रपातः मेघजलपतनं यस्य तत् तादृशम् ।

जलधरेति । जलधरसमयो वर्षाकालः तमिव, वने विपिने यद्गहनं गह्वरं तस्य मध्येऽन्तः सुखेन विज्ञा-
भावादशङ्कितेन सुप्ता निद्रासुपगताः हरयः सिंहा मृगेन्द्रा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—वनस्य चौरसमुद्रज-
लस्य गहने गह्वर इव गम्भीरे मध्येऽन्तः सुखेन आनन्देन सुप्तो निद्रितो हरिविष्णुः यस्मिन् तं तादृशम् ।
'वनं प्रखण्डे गेहे प्रवासेऽभसि कानने' इति हैमः, 'गहनं गह्वरे दुःखे वने' इति ङिकण्ड्वोपः ।
आपादभावनमासौ वर्षासमयौ, तत्रापादे हरिः स्वपिति; भाद्रे च पार्श्वं परिवर्तयति; कार्तिके च
उत्तिष्ठतीति पुराण प्रसिद्धिः ।

हनूमन्मिति । हनूमन्तमिव वायुतनयमिव, शिलाशकलस्य पाषाणखण्डस्य प्रहारेण निपातनेन
सञ्चूर्णितः तैलसम्पादनार्थं पिष्टः अक्षाणां विभीतकफलानाम् अस्थिसञ्चयो मध्यप्रदेशसमूहो यस्मिन् तं
तादृशम्, पक्षे, शिलाशकलप्रहारेण सञ्चूर्णितः भक्षितः अक्षस्य अक्षभिधदशाननसुतस्य अस्थि-
सञ्चयो येन तं तादृशम् । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पविभीतकतरावपि ॥'
इति हैमः ।

वायुतनयो हि लङ्कादाहानन्तरं यथेच्छया चैत्यप्रासादभञ्जने प्रवृत्तस्तदा राक्षसा रावणमुपेत्य
प्रोयुः । राजन् ! नायं वानररूपधारी किन्तु लङ्काविनाशाय कश्चित् काल एव, अतस्तःप्रतीकारोऽनुपदमेव
विन्तनीयः । तन्निशम्य जातकोपोऽवनामानमात्मजं सबलं तद्गननाय प्रेषयामास । तत्रोपेत्य च स युयुधे,
युध्यमानं तं हनूमात् नहि तवान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डीया कथा ।

खाण्डवेति । खाण्डवस्य पुत्रसंज्ञकवनस्य विनाशे भस्मीकरणे उद्यतः तत्परो योऽर्जुनः पार्थः
तमिव प्रारब्धम् उपक्रान्तम् अग्निकार्यं हवनं यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे—प्रारब्धं भस्मोपद्रवनिशारकरणेनो-
पक्रान्तम् अग्निकार्यं वद्धितर्पणं येन तं तादृशम् । अत्रत्येतिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम् ।

'अञ्जयोनिमिव' इत्यारभ्य 'खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । 'जलधर-
समयमिव' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगहन' इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासालङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्कारः ।

सुरभीति । सुरभि घ्राणवृत्तिजनकं 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः, विलेपनम् अङ्गरागोचितं चन्दना-
दिकं धरतीति सः, तं तादृशमपि, सततं निरन्तरम् आविर्भूतः प्रकटितो भूमगन्धः वह्निकेतनसौरभो

रहती थीं), राजा उदयन के समान वत्सकुल को सुखी बनाने वाला था (राजा उदयन ने अपने वत्सकुल को
आनन्दित किया था, उस आश्रम में सुख के साथ बछड़े बिचरते रहते थे), किन्नरों के राज्य के समान वहाँ
जल के घड़ों से ऋषि लोग दुर्माभिषेक किया करते थे (किन्नरों के राज्य में द्रुम नामक राजा का अभिषेक
हुआ था, उस आश्रम में ऋषि लोग जल के घड़ों से वृक्षों को सींचा करते थे), ग्रीष्म ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप ही था (गर्मी के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप झरने झर रहे थे),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ घने वनों के बीच हरि सुख से सो रहे थे (वर्षा ऋतु में अगवान विष्णु गहरे जल
के बीच सोते हैं, उस आश्रम में घने जंगलों के बीच सिंह सुख को नींद लिया करते थे), हनुमान के समान
वहाँ पत्थरों के ढुङ्गड़ों से अक्ष की अस्थियाँ तोड़ी जाती थीं (हनुमान ने रावण के पुत्र अक्ष कुमार को हड्डियाँ
तोड़ डाली थीं, उस आश्रम में बड़े-बड़े की गुडलियाँ तोड़ी जाती थीं) और खाण्डव वन जलाने के लिये तैयार
अर्जुन के समान वहाँ अग्नि के कार्य हो रहे थे (खांडव वन जलाने में अर्जुन ने अग्नि को सहायता पहुंचाई
थी, उस आश्रम में मुनि लोग होम आदि अग्नि द्वारा होने वाले कार्यों के लिए आग जला रहे थे), वहाँ सुरभि

गन्धासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशतमपि प्रशान्तोपद्रवम्,
सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपर-
यम् ।

हविर्धूमेषु न चरितेषु, सुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशामेषु
न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलनेषु, कण्ठग्रहः
कमण्डलुषु न घुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेष्योक्लहेषु, स्तनस्पर्शा होमवेतुषु न वर्तितासु,

यस्मात् तादृशं तौरमप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गोवि च स्त्रियाश्च'
इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तथोक्ता धरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्गः । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मात-
ङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचं गजे' इति विश्वः ।

उल्लसितः । उल्लसितम् ऊर्ध्वसुस्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातप्रदृशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं
प्रशमितविग्रमिति विरोधः, धूमकेतवो बह्वयस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वा-
वुत्पातप्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णः । परिपूर्णं समन्ताद्भूतेन द्विजपतिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तथोक्त-
मपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्थायो तरुगहनेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृश-
मिति विरोधः, परिपूर्णं ज्ञानपूर्णं द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्प-
रिहारः । 'द्विजराजः शाश्वरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यादिभ्य 'परिपूर्ण'त्वेन विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमपि आश्रमं
तपोभूमिम् अपश्यम् अद्राक्षम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योपमेया ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-
केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामत्सर्थादिपापाचारस्तरु नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया
स्वच्छान्तःकरणत्वादित्याशयः । सुखरागो सुखस्य रक्तिमा शुकेषु कोरेषु न कोपेषु, अत्र निमित्तसप्तमी
अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं सुखे नासीदित्यर्थः । क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मस्थिभेदयोग्यः
सामर्थ्यविशेषः कुशामेषु दुर्भसूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता कृता नासीत् शुष्कान्तःकरणत्वात् ।
चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकि-
लेषु परभृतेषु चक्षुरागः लोचनाक्षयम्, न परकलनेषु अन्यस्त्रीषु चक्षुरागः लोचनयोरारसिकः तदभिलाषा-
भावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेत-
स्त्वेन तदस्वत्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्त्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपनं (गोवर का लेप, चंदन आदि सुगन्धित वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगंध
निकला करती थी, मार्ताण्डों (चाँदलों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था,
अनेकों चमके हुए धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था
और वहाँ दिवातिसंघ (चन्द्रमण्डल श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी प्राप्त के द्रव्यों की झुरझुरों में सदा
अन्धकार छाया रहता था ।

उस आश्रम में कालिमा केवल यज्ञ के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी; सुख पर
लाहिमा केवल सुगंधों की चोंच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी; तीक्ष्णपन केवल कुशों की नोक
में था, किसी के स्वभाव में नहीं था; चञ्चलता केवल केले के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं थी,
चक्षुराग (नेत्रों की लाहिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था; परस्त्रियों के विषय में नहीं था;
कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविलास में नहीं था,
मेखलाबन्ध (मोड़ोबन्धन, सँकल में बाँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था;
स्तनों का स्पर्श होम के लिए गर्वों को दुहने में ही था, स्त्रियों में नहीं था; पक्षपात (पंखों का झड़ना, पक्षपात
करना) केवल सुगंधों में था, विद्यासम्बन्धी विवादों में नहीं था; आग्नि (चक्र काटना, भ्रम, सन्देह) केवल

पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु न शीघ्रेषु, वसुसङ्कीर्त्तनं दिव्य-
कथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनि-बाल-नाराः क्रतु-दीक्षया न मृत्यु-
ना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन ।

यत्र च महाभारते शकुनि-बधः, पुराणेषु वायु-प्रलपतिम्, वयःपरिणामे द्विज-पतनम्,

ईर्ष्याकलहेषु ईर्ष्यानिमित्तकविग्रहेषु मेखलाबन्धः खड्गमुष्टिधारणं न, मुनीनामीर्ष्याया एवातुल्यमात्
'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलवितम्बयोः' इति मेदिनी । होमधेनुषु होमनिमित्तकगोषु स्तनस्पर्शः
दुग्धदोहनम्, किन्तु कामिनीषु वनितासु न स्तनस्पर्शः कुचमर्दनं विषयासक्तधनुष्यात् । कृकवाकुषु
कुक्कुटपक्षिषु पक्षपातः हृदाभ्यां पतनयः, किन्तु विद्याविवादेषु शास्त्रार्थेषु न पक्षपातः निर्णायकस्य वादिप्र-
तिवादिनोरन्यतरस्य साहाय्यविधानं तस्यानुचितत्वात् 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः
'विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्ष-
णाय ॥' इति । अत्र सर्वविधपक्षिण एव पक्षाभ्यां पतनसम्भवे ह्यत्र कृकवाकुमात्रस्यैव पक्षपतनदर्श-
नाद्विशेषे विशेषाख्यो दोषः समापतति तेनात्र 'पक्षिषु' इति पाठो विधेयः एवञ्च नोकदाङ्गालेखाः ।
अनलप्रदक्षिणेषु हवनाग्निप्रदक्षिणकर्मसु भ्रान्तिः चतुर्विधु भ्रमणम्, किन्तु शास्त्रेषु वेदादिषु न भ्रान्ति-
भ्रमः अयथार्थज्ञानम्, तत्त्वतो निश्चयात् । दिव्यकथासु परलोकीयास्थानप्रवचनेषु वसूनां लुप्तभृती-
नामष्टानां देवविशेषाणां सङ्कीर्त्तनं सम्यक्प्रकारेण कथनम्, किन्तु तृष्णासु वित्तलिप्साभिनिमित्तकं वसुतो
वित्तस्य सङ्कीर्त्तनं न, ऋषीणां धनलिप्साया एवाभावात् । रुद्राक्षणां वलयेषु कटकाकारमालासु 'कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, गणना जपादौ संख्या, किन्तु शरीरेषु देहेषु न गणना नापेक्षा, तत्र
तेषामन्यन्तन्निस्पृहत्वात् । क्रतुदीक्षया यज्ञप्रारम्भेण मुनीनाम् ऋषीणां बालनाशः केशकर्त्तनम्,
पूर्वादिन एव संयमाद्विधानागैर्विधानम् ; किन्तु मृत्युना मरणेन बालनाशः बालकविध्वंसो न,
तपोमाहात्म्येनासामयिकमरणाभावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणार्कणनेन रामे दशरथात्मजे अनुरागः
प्रेम, किन्तु यौवनेन तारुण्योचितमदाविभावेण रामायां कामिन्याम् नानुरागः नासक्तिः, तपःप्रभावेण
तेषां युवावस्थायामपि कामोद्रेकाभावात् । जरया वृद्धावस्थया मुखस्य वदनस्य भङ्गविकारः स्वगादि-
शैथिल्यरूपो विकारः, किन्तु धनाभिमानेन वित्तगर्वेण मुखस्य भङ्गविकारः अन्येषु अक्रुद्धादिविकृतिर्न,
तेषां वित्तगर्वयोर्द्वयोरन्यसत्त्वात् ।

इह 'मलिनता हविर्भूतेषु न चरितेषु' इत्यारभ्य 'मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन' इत्यन्तं
यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रश्नाभावेऽपि नञ् अन्यस्य निराकरणात् श्लेषसङ्कीर्णं शाब्दी परिसङ्ख्या-
लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

'प्रश्नादुपश्रुतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यथ्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसङ्ख्या.....

।

यत्र चेति । इहापि चरय अपिचेत्यर्थः । यत्र आश्रमे महाभारत एव शकुनिबधः दुर्योधनमातुलस्य
सहदेवेन मारणं श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शकुनेः खगस्य वधो मारणम् अवलोकितः, तेषां
हिंसाया अभावात् । पुराणे व्यासनिर्मिताष्टादशपुराणेषु मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एव वायोः पवनदेवतायाः

अग्नि की प्रदक्षिणा में थी, शास्त्र-ज्ञान के विषय में नहीं थी; वसुसङ्कीर्त्तन (वसुनामक देवताओं का वर्णन, धन
की चर्चा) केवल देवताओं की कहानियों में थी, धन की अभिलाषा में नहीं थी; गणना केवल रुद्राक्ष की
मालाओं में थी, शरीर के विषय में नहीं थी; मुनियों के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालकों का नाश)
केवल यज्ञ की दीक्षा लेने में ही होता था, मृत्यु के द्वारा नहीं; रामानुराग (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, स्त्री के
प्रति प्रेम) केवल रामायण में था, यौवन में नहीं था और मुख पर भंगविकार (झुर्री पड़ना, अङ्गकार) केवल
हुढ़ापे में ही होता था, धन के अभिमान में नहीं होता था ।

वहीं शकुनिबध केवल महाभारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पक्षियों का वध करना लोग
जानते भी नहीं थे; वायु का प्रलय (वायुदेवता का भाषण) केवल पुराणों की कथा में मिलता था, वायु-विकार के

१. कुक्कुटेषु । २. प्रदक्षिणासु । ३. शास्त्रार्थेषु । ४. जलतृष्णासु । ५. परिणामेन ।

उपवन-चन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिसम्बन्धम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्य-पक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मृलानामधोगतिः ।

(इति जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम्)

प्रलपितं जल्पितं श्रूयते, न त्वन्यत्र क्वापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि व्यर्थवचनम् आसीत् तथैव विरुद्धाया अनुपपन्नत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्त-विप्राण्डजा द्विजाः इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्वं स्वाचार-श्रेयो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य आरामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जाड्यं शीतलत्वं न तु आश्रमवर्ति लोकेषु जाड्यं प्रजाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्नीनामेव वह्नीनामेव भूतिसम्बन्धम्, न तु कुमिजनानां भूतिसम्बन्धं वित्तसम्बन्धस्य, वित्तकृत्रीकरणविधानाभावात् । एणकानां मृगाणामेव गीतश्रवणे गानाकर्णेन व्यसनम् आसक्तिः, न तु ऋषीणां, तेषां क्वापि व्यसनभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य छन्दस्य पातः पतनं कस्यापि श्रृङ्गनमित्यर्थः, न तु ऋषीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये निरभिलाषत्वात् । भुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु ऋषीणां भोगो मातृगन्धचन्दनकामिन्यादिसम्भोगोपशं सुखम्, सर्व-भोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्थादिश्रुतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विलम्बफलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु ऋषीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं काम्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अत्युत्कटेष्ट्या, तेषां मोक्षाभिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मृलानां वृक्ष-व्रतस्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अधोगतिः भूतलाधोदेशगमनम्, न तु ऋषीणां अधोगतिः नरकगमनं पापारहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महाभारते शकुनिवचः' इत्यारभ्य 'मृलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्व-स्मिन्नपि वाक्ये प्रस्ताभावेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् श्लेषानुप्राणिता आर्थो परित्यज्यः । लङ्घनम् पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वं शाब्दी अत्र स्वार्थीति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽति-रमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकायां जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोरै व्यर्थे का प्रलाप नहीं करता था; द्विजपतन (दौतां का निरना, ब्राह्मणों की अवनति होना) केवल दुहोती में होता था, ब्राह्मणों की अवनति नहीं होती थी; जडता (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह ऋषियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल मृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति अनुराग केवल मोरों में था; भोग (फन, सांसारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ लोग भोगी नहीं थे; श्रीफल (बैल का फल, धन से प्राप्त होने वाले सुख) की अभिलाषा केवल वन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन से मिलने वाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल वृक्षों के जड़ों की होती थी, क्वापि और सुनिर्णयों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्त हुआ

जाबाल्याश्रमवर्णनं
समाप्तम्

अथ जानालिवर्णनम्

तस्य चैवविषयस्य मध्यभागमलकुर्वाणस्य, अलक्तकौलहित-पल्लवस्य मुनिजनालं-
चिन्तन-कृष्णजिन-जलकरकुं-सनाथशास्त्रस्य तापसकन्यकौभिर्मूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक-पञ्चकुत्रस्य हरिणशिमुभिः परिपीयमानाजवालं-सलिलस्य मुनिकुमारकावट-कुशावी-
रराजो हरिणगोमयोपगोपनं-विचिक्तलंस्य, तत्क्षणं कुर्वन्कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णःकाशस्य रक्षाशोक्तरोरवरश्चायायामुपविष्टम्, अत्युन्नतपोभि-

तत्वेति । पृथिवीयस्य पृथेकदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रयस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलकुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्षाशोक्तरोरवरश्चायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जावालिसपश्यम्' इति वक्ष्यमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र पञ्चवर्णानि पद्मानि रक्षाशोक्तरोः, द्वितीयान्मानि च जावालिसत्यस्य विशेषणानि
बोधयानि । अलक्तकवद् यानकवद् आलोहितानि किञ्चिद्वक्तानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजलैः शयिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णजिनानि कृष्णसूत्रचर्मणि जलकरकुः नारि-
केलाक्षिरचिताः पादविशेषाश्च यद्वा जलकरकुः अकरस्यार्थं कमण्डलवः सैः स्वनाथाः संयुताः शाखाः
रक्षणाय यस्य तस्य तादृशस्य । 'करकुं मस्तके शस्ये नारिकेलफलस्थितिः' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे बृहद्वेऽपि च । द्वयोर्मैत्रोपले न स्त्री करकुं च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्यकाभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवाले मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीत-
पिष्टातकैः हरिणारूपपटवालचूर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चकुलानि करस्थपञ्चाङ्गुललक्षमाणि यस्य तस्य
तादृशस्य । हरिणशिमुभिः सुगन्धालकैः परिपीयमानं समन्तादाश्चाद्यमानम् आलशालस्य मूलप्रदेशस्थाना-
पस्य सलिलं जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः शयिगणैः आलम्बितानि समन्तात्परिवेष्टितानि
कुलचौराणां वर्णैः विधान्यमानवस्त्राणां दामानि रजजो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन
सरसेन गोमयेन गोः पुरीषेण यदुपलेपनं तेन विचिक्तं पृतं तस्य अशोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
तस्मिन्नेव क्षणे काले कृतैन विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पहौकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो
नातिविस्तृतस्य परिमण्डलतया गोलाकारतया कारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थायी
द्यायामदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । रक्षानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तस्य वृक्षः तस्य अधश्छा-
यायां नीचस्थानातपे 'द्याया सूर्यमिया कालितः प्रतिविम्बमानतपः' इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अत्युन्नतः । अत्युन्नतानि अतितीक्ष्णानि तपोनिषेवां तैस्तादृशैः महर्षिभिरित्यस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
के समान लाल काल थे, उसकी डालियों पर मुनियों ने अपने काले काले सूत्रचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले ऐपन (हल्दी और नावल की बुकनी मिलाकर
बनाया गया ले) के थोपे (पाँचों उँगलियों सहित हथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिणों के छोटे-छोटे
बच्चे उसके थोबे में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के बने हुए वज्रों
की कल्पनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से लीपकर पवित्र कर दी गयी थी और
उसपर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
किन्तु मण्डल बँध कर फैलने के कारण उसको नीचे बहुत दूर तक छाया रहनी थी । मैंने भगवान् जाबाल को

१. मध्यभागमण्डलम् । २. अलक्तलीहितम् । ३. लोलपल्लवस्य । ४. श्रवणम्बित । ५. करकम् ।

६. कुमारिकाभिरालवालदत्तम् । ७. पीतपिष्टम् । ८. पीयमानम्, आपीयमानम् । ९. आलवालम् ।

१०. उपलिप्तम् । ११. भूतलस्य । १२. रचितम् । १३. उन्नतपोभिः ।

सुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलाचलैः ऋतुमिव वैतानैर्वह्निभिः कल्पान्तदिवस-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्र-शाप-भोतयेव कम्पित-
देह्या, प्रणयिन्येव विहित-केशप्रहया, क्रुद्धयेव कृत-भ्रमङ्गया, मत्तयेवाकुलितगमनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जरया, गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आयामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसाविजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवो-
च्छ्रिताभिः अमरलोकमारोढुं पुण्य-रञ्जुभिरिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रद्युक्ष्य तप-

सागरैः समुद्रैः सुवनं विष्टमिव, कुलाचलैः कुलाद्रिभिः कनकगिरिमिव सुमेष्वर्धतमिव, वितानस्य
यज्ञस्य इमं इति वैताना ये वज्रयः अग्नयः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः तेः ऋतुमिव यज्ञमिव 'वितानो
यज्ञवित्तारोहोऽप्येव ऋतुकर्मणि' इति विश्वः । रविभिः द्वादशसूर्यैः कल्पान्तदिवसमिव युगान्तदिनमिव
तस्मिन् समये तत्पूर्वं च द्वादशसूर्योदयस्य पुराणविख्यातत्वात् । कल्पैः युगान्तैः कालमिव अखण्डं
समयमिव, समन्तात् सर्वतः महर्षिभिस्तपसैः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अत्रैकस्थोपमेयस्य बहूनामुपमानानां निरूपणान्मालोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा बदेकस्थोपमानं बहु दृश्यते’ । इति ।

उच्यते । उग्रः कठिनो यो जाबालेः शापः अभिसम्पातः तेन भीतया व्रततया नार्थेव, कम्पितः
चलितो देहो वपुर्धया, पथे यस्यास्तथा तादृश्या । प्रणयिन्येव कामिन्येव, विहितः केशग्रहः कृचावलम्बनं
यया तथा तादृश्या । रतिकलहं कान्तापि केजग्रहं विषसे हृदमपि केदो लसेत्यर्थः । क्रुद्धया कोपाविष्टया
नार्थेव, कृतो विहितो भ्रमङ्गः भ्रवोः कैथिल्यं झुझुटी च यया तथा तादृश्या । यथा क्रुद्धा भ्रमङ्गं विषसे
तथेयमपि कृतवतीत्यर्थः, मत्तया मद्यपानोन्मत्तया नार्थेव, आकुलितम् उच्चावचीकृतं गमनं गतिर्धया,
पथे यस्यास्तथा तादृश्या, मद्यपानोन्मत्तापि स्खलद्रुतिका भवति हृदमपि तथैव सञ्जाता । प्रसाधितया
भूषितया नार्थेव, प्रकटितानि अभिव्यक्तानि तिलकानि देहे श्यामवर्णचिह्नानि, भाले तिलकश्च यया तथा
तादृश्या । अलङ्कृता स्त्री यथा सतिलका भवति तथेयमपि शरीरे तिलकानामुपपन्नत्वात् । तथा गृहीत-
व्रतया स्वीकृतकिञ्चित्प्रियमया नार्थेव भस्म भूतिः तद्ब्रह्मलया श्वेतया भस्मना धवलया च जरया
वृद्धावस्थया धवलीकृतः झुञ्जीकृतः विग्रहो वपुर्धयम् तं तादृशम् ।

अत्र ‘उग्रशापभीतयेव’ इत्यारम्भ ‘गृहीतव्रतयेव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं विशेषण-
स्योपादानेऽपि विशेष्यस्य ‘नार्था’ इत्यस्याध्याहारिण सामञ्जस्यं विधेयम् । केचित्सूत्रेण निरूपयन्ति,
तस्मत्ते ‘नार्था’ इत्यस्य नाध्याहार इत्यवधेयम् ।

आयामिती । आयामिनीभिः विस्तीर्णाभिः, पलितेन वृद्धावस्थाप्रयुक्तवैत्येन पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपाभिः । तपसा तेजसा अखिलं समस्तं मुनिजनम् ऋषिगणं विजित्य अभिभूय, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्व-
कृताभिः धर्मपताकाभिरिव धर्मद्योतकध्वजाद्वलैरिव विद्यमानाभिः । अमरलोकं देवलोकम् आरोहुम्
आरोहणं विधातुं पुण्यरञ्जुभिरिव पवित्रप्रग्रहेरिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृताभिः । अतिदूरप्रद्युक्ष्य

उसी पेड़ की छाया में बैठे हुए देखा । जैसे समुद्रों से पृथ्वी, कुलपर्वतों से वेषवर्ध, अशियों से वन, सूर्यों से
प्रलय काल का दिन और कर्णों से काल घिरा रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनियों से घिरे
हुए थे । बुढ़ापे ने उनके शरीर को श्वेत कर दिया था और उसमें कँपकँपी आ गयी थी, मानो शाप के मय से
लड़ती स्वयं कोप रही हो; उनके बाल सफेद हो गये थे, मानो मनस्विनी नायिका के समान वह स्वयं उनके
सिर पर सवार हो गयी हो; उनकी भौहें तनी हुई थीं, मानो उसने क्रुद्ध होकर स्वयं भौहें चढ़ा दी हों; उनके
पैर चलने में लड़खड़ाते थे, मानो वह स्वयं मतवालों की तरह लड़खड़ाती हुई चल रही हो; उनके शरीर पर
काले काले मस्से निकल आये थे, मानो उसने बिन्दियों द्वारा अपने को सजा लिया हो और उनके शरीर पर
श्वेत भस्म पुता हुआ था मानो उस झुझीती ने स्वयं कोई व्रत धारण कर लिया हो । उनकी लम्बी और बुढ़ापे
के कारण पंखों हुईं उबली जटायें ऐसी सुशोभित हो रही थीं मानो तप से समस्त ऋषियों को जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पताकाई हों अथवा स्वर्ग जाने में सहायता पहुंचाने वाली इकट्ठी की हुई पुण्यकर्मों की डोरियाँ हों

१. कुलपर्वतैः । २. वैतानिक*** । ३. उग्रशापकम्पितदेह्या । ४. तपोभिः । ५. उपाजिताभिः ।

स्वरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटकैलेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाकाराभ्यामवलम्बित-वलि-शिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्रप्रोक्त-विद्युत्तारुण-पुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव करुणारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्यवलित-पुरोभागम्, उद्धमदमल-

अव्यभक्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव ततः वृत्तः तस्माद् उद्गताभिः उपरचाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवह-रीभिरिव जटाभिः सदाभिः उपशोभमानं सृष्टिसम् ।

अत्र 'धर्मपताकाभिरिव' इत्यत्र 'पुष्परज्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युत्प्रेषालङ्कारः 'तपस्वरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युत्प्रेषेण्यनयोरेकाग्रयातुप्रवेशरूप-साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उपरचितेति । उपरचितानि विहितानि भस्मानां ग्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्यक्रेखामयवितकानि यत्र तेन तादृशो । अत एव तिर्यक्प्रवृत्तं कुडिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिमवाहो यत्र तथोक्तेन, हिमगिरिः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन मालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

ह्रदोक्तेविधिशिलातलाप्रसिद्धेन्द्रव्योम्भे ।

अधोमुखेति । अधोमुखी निम्नाश्रिता या चन्द्रकला सुषोम्भुरेता तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो ययोस्ताभ्यां तादृशाभ्याम्, अवलम्बिता वार्द्ध्यादाश्रिता या वलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'वलिर्हृत्स्य-प्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्रो तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शिथिलयाज्ञेनोपरि व्युत्ताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवलम्ब्यमाना इतिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र अर्थी समासगतो लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विद्युत् व्यासम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहैरिव सत्यवचनसत्याचारयोद्धमैरिव, स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामिन्द्रियाणां कर्माणि ताभिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षित्यादेः ये गुणा विनयाव्यस्तैरिव, करुणारस-प्रवाहैरिव दयारसस्रोतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छुवादिस्थाशयः । दशनमयूखैः दन्तरिरभिभिः प्रवहलितः शुश्रोक्तः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्धमन् वृत्तिप्रशोभाद्दहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात् तादृशं जलम् एतत्संज्ञकमृष्टिभिर्विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारभ्य 'करुणारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेषेण्येतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

अत्रावलिहितास—पुरा किल स्वपूर्वजानाद्युद्धिरीर्या भगीरथो हि हिमाचलावलितामथ च शङ्कर-जटायां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिधेव, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्तामवतारयामास ।

अथवा दूर तक फैल हुए पुण्यरूपी वृक्ष के फूलों को मंजरीयों हों । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट ऐसा प्रतीत होता था गानो गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान देवी आकृति वाली तथा बुढ़प की झुर्रियों के कारण शिथिल भौंहें लटक रही थीं जिनसे देखने में कुछ बाधा उपस्थित हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह खुला रहता था और ओठों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के अङ्कुरों, शक्तियों की निर्मल वृष्टियों और करुणरस की धारा के समान लग रही थीं । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा की मुँह से बाहर करते हुए जहाँ शक्ति के समान प्रतीत होते थे । यद्यपि निरन्तर सोमरस पीने के कारण आने वाली डकारों से उनकी साँसें खराब होती थीं जिसे सिंच कर

१. गङ्गा ।

२. ...त्रयेण...तलेन ।

३. ...द्विनोपेतम् ।

४. ...मन्त्राधाराभ्यास ।

५. कचिदयं पाठो नास्ति ।

६. करुणरस... ।

गङ्गा-प्रवाहमिव जहृम्, अनवरत्तोमोद्गारमुगन्धनिश्वासावकुष्ठेभूतिमद्विरित् शापाक्षरैः
स्वदा सुखभाग-साग्रीहितैः परिरुद्धिराक्षारविरहितम्, अतिक्रुशया निम्नतराण्ड-
गत्तम् उन्नततर-हनु-घोषाण् आकरल-तारकम् अवशीष्यमाण-विरल-चयन-पद्ममालम् उन्नत-
दीर्घरोम-रुद्ध-श्रवण-विषरम् आनाभिलम्बित-भूषकलापमाननभादधानम्, अतिचपलाना-
मिन्द्रियाश्चानाम् अन्तःसंयमन-रञ्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिरन्तराशय-कुच्छ-करिष-
रम्, समुन्नत-विरलास्थि-पञ्जरम्, असाक्षिर्बल-धवल-यक्षोपवीर्यम्, अनिल-वर्श-
निमित्त-तनु-तरङ्ग-भङ्गम् उपलभमान-नैवेद्यणालमिव सन्प्राकिनीप्रवाहम् अकनुपमसुसुन्द-
रम्य मार्गं व्रजन्ती सा जहतींश्रुगूप्तिं ग्रावयामास, ततश्च भ्रुवेन जहुचा पीता सा पुनरपि अनीरयप्रार्थनया
श्रात्रधिवराक्षि-सारिता सती भूतलनाजगायेति। तत एव 'जाह्नवी' इति संज्ञामवाप।

अनवरत्ति। इतो द्वितीयास्तानि 'आननम्' इत्यस्य विशेषणानि। अनवरत्ति निरन्तरं यः
सोमः पीतलोमरसः तस्य उद्गारेण वायुजगितशब्देत्यर्थः। 'निषारोद्गारविशालोद्गाराद्गारा निगराद्विषु'
इत्यमरः, सुगन्धिता सौरभवता निश्वासेन पवनेन अवकृष्टैः आकर्षितैः भूतिरन्ध्रैः देहवर्तिः शापाक्षरैरिव
अभिसम्प्रातवर्णारिव, स्वदा सर्वदा सुखस्य यदनुस्य यो योगोऽग्निप्रदत्तः तत्र साक्षाद्वितः विद्यमानैः परि-
रुद्धरिः सञ्चाराक्षः आलम्बनश्रमैः अविरहितम् अपरित्यक्तम्। अतिक्रुशतया अत्यन्तक्षीणशरीरतया
विन्नतरी अत्यन्तसामर्थ्यरतरी गण्डगत्ती अयोभूती कपोली यस्मिन् तत् तादृशम्। उन्नततरा अत्युच्चाः हनु
चिबुकं कपोलोद्गाराद्विषमिति यावत् घोषा नास्तिका च यत्र तत् तादृशम्, 'घोषा गाला च नास्तिक' इत्य-
मरः, अत्यन्तक्रुशशरीराणामेवभूतमाननं भवत्यवलोकर्नायम्। आकराले तेजस्विन्येव हेतुना अत्यन्त-
भीषणे तारके कर्णनिकायुगलं यस्मिन् तत् तादृशम्। अवशीष्यमाणान् नश्यन्तीं विरला असाग्रा नयन-
पद्ममाला नेत्ररोमपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तादृशम्। उन्नतः उपपन्नः दीर्घः विस्तृतः रोमभिः लोभभिः रुद्धे
आच्छादिते श्रवणविवरे श्रोत्ररन्ध्रयुगलं यस्मिन् तत् तादृशम्। आनाभिलम्बितो नाभिमण्डलम्बमानः
कूचकलापः सम्युत्समूहः सुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तादृशम् आननं सुखम् 'आननं लपनं
सुखम्' इत्यमरः, आदधानं धारयन्तम्। अत्र 'शापाक्षरैरिव' इत्यत्र गुणोष्णालङ्कारः।

अतिचपलति। इत आरम्भ 'अङ्गम्' इत्यस्य विशेषणानि। अतिचपलानाम् अतीवचञ्चलानाम्,
हिन्दुवाणि प्राणस्वच्छाश्रमनेत्ररसनादीनि एव अन्धाः घोटकाः सांसारिकपदार्थान्मिति जीवानामाकर्षणादि-
त्याशयः। तथा च कठोपनिषदि द्वितीयावस्थायां नाचिकेतलं प्रति धर्मराजस्यात्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तिः—
'हिन्दुवाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु नाचरात्' इति। तेषाम् अन्तर्मध्ये सयमनरञ्जुभिरिव नियन्त्रणप्रदेरिव,
आततासिः अतिदीर्घाभिः कण्ठनाडीभिः कण्ठप्रदेशस्थलायुभिः निरन्तरं सान्द्र यथा स्थातया अवनद्धा
सम्बद्धा कण्ठरा मीवा यस्मिन् तत् तादृशम्। समुन्नतं शरीरस्यातिक्रुशस्यात् समुच्चयत् अवलोचयमानं
विरलम् अनिविड्यम् अविषयज्वरं कङ्कालं यस्मिन् तत् तादृशम्। अंसे भुजान्तरे आलम्बितं लम्बमानं
धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तादृशम्। अतएव अनिलवरीन वायुप्रभावेण ज्वितः
उत्प्रादितः तनूनां सूचमाणं तरङ्गाणां कङ्कालानां भङ्गः कीदृश्यं यत्र तं तादृशम्, तथा उल्लङ्घमानं

उनके मुँह के पास मेंढराने बाले भीरे ऐसे प्रतीत होते थे मानो शाप की अक्षरों ने ही शरीर धारण कर लिया हो।
अत्यन्त दुर्बलता के कारण उनके गालों में गड्ढे पड़ गये थे जिससे चिबुक की हड्डी निकली हुई तथा नाक
और भी ऊँची ठंडी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुतलिकाँ अत्यन्त ताली और बरोनियाँ झड़ जाने के कारण
विरल हो गयी थीं, कान के छेद सघन रोवों से ढके हुए थे, दाढ़ों नामि तक लटकनी हुई थी। गले की उपड़ी
हुई नाड़ियों कंधों तक फैली हुई ऐसी प्रतीत होती थीं मानो इन्द्रियरुपी घोड़ों की बाँधने की रस्तियों हों,
शरीर की हड्डियों का ढाँचा ऊपर उठा हुआ सा दिखायी पड़ रहा था, कंधे पर दबेन यक्षोपवीत लटक रहा था,
जो बाधु में बहुत धीरे धीरे लहरा रहा था मानो उसमें हल्की हल्की लहरें उठ रही हों, इससे उनका निर्मल
अंग ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो कमल की कोमल डंठलों की धारण करने वाला गंगा का प्रवाह हो। वे अपनी

१. अविरत, अविरल... २. ...निःश्वासाकु... ३. भूतिमद्विः शापाक्षरैरिव। ४. सन्निविष्टैः।

५. समुन्नत... ६. लम्बित। ७. इन्द्रियाणां। ८. ...लंबद... ९. उन्नत... १०. अवलम्बित,
लम्बितवती... ११. वायु। १२. ...ग्लानमृणालमिव।

हन्तम् ; अतएव स्फटिक-शकल-घटित-ध्वज-पल्लवमय-उज्ज्वल-लघु-सुकाफल-प्रथितं सरस्वती-
हारसिन्धु-चल-कुलि-विबरगत-भावन्यन्तम् , अनवरत-प्रमित-तारकौ-चक्रमपरसिन्धु-ध्रुवम् ,
उन्नमता शिरा-मात्रकेन जरकलपतरुमिव परिणतलतासख्येन निरन्तर-निचितम् , अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवाश्रुतफेनैरिव गुणलन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
धारात्नशुचिना दुःखतयकलेन द्वितीयेनैव जराजालकेन संच्छादितम् , आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल-पूर्णेन निदण्डोपविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना विकल्प-पुष्परीकं राशि-
सलिलोपरि विद्यमानं नव-नूतनं मृगालं विसं यत्र तं तादृकम् , मन्दाकिन्या विद्यद्वन्मया प्रवाहं लोत
इव अकलुषम् अनाघिलं स्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीराद्ययम् उद्धृतं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् , 'संयमनरज्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षेय-
योरङ्गान्ध्यायेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गुल्यम् अस्थिपञ्जरम् , सलिलोपरिगुप्तमाननूतन-
विलसत्पुष्पं यच्च त्र्यम्बिरुपमालङ्कारः ।

अमलस्फटिः । अत्युज्ज्वलानि अतिविशदानि स्थूलानि पृष्ठलानि मुष्णालानि औक्तिकानि तैर्प्र-
थितं सुरिफतं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अचञ्चलवाक्येणेन चपलीभूतानाम्
अङ्गुलीनां करावयवानां विवरगतं छिद्रस्थितम्, अमलैः विशदैः स्फटिकाणां स्फटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अचञ्चलम् रुद्राहमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणम् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अतएव अचञ्चरं निरन्तरं अमितं प्रवहलंशकवातेन पर्यटितं तारकायकं नक्षत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव चित्रमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्द्वन्द्वस्तारका-
समूहः प्रवहानिलैरजलं पर्यति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणां सम्भ्रमराप्रतिहिता स्फटिकमाला
जपतं संख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्भ्रमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते—

‘भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमस्ति प्रवहानिलैः । पर्येत्यजलं तन्नदा प्रहकवायथाक्रमम् ॥’

इह उपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योपेक्षा चैत्येषां परस्परपक्षोपाभावेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।
उन्नमति । परिणतानां पाकमुपगतानां लतानां व्रततीनां सख्येन समूहेन निरन्तरनिचितं
साम्प्रभावेन श्यातं जरकलपतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि श्फुरता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह ‘जरकलपतरुमिव’ इत्युपमा ।

अमलेति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव क्षक्षिचन्द्रिकाभिरिव अश्रुतफेनैरिव पीयूष-
लिङ्गीरैव गुणानां काव्यव्यतपश्चर्वादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन,
मानससरोसो मानसाख्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् चालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना पवित्रेण,
द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव शैत्यापरिणतावस्थासमूहेनैव, दुःकूलवत् पटवसनवत् वरकलं वृक्षस्य
तेन तादृशेन, संच्छादितम् आच्छादितवाच्यबोभागात् ।

अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वैत्योपेक्षे, परस्परपक्षोपासङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नवर्ति । आसन्नवर्तिना निकटस्थानिवा, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णेन भूतेन

चञ्चल उड्डियों के द्वारा मोतियों से गुंथा हुई सरस्वती की कंठमाला के समान अत्यन्त उज्ज्वल स्फटिक की
गुरियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला डुमा रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र-मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उभड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थीं
मानो किसी पुराने कलशखण्ड पर पकी हुई लतायें फैली हुई हों । वे मानस-सरोवर के जल में घुलते रहने के
कारण अत्यन्त स्वच्छ झाल का वक्ष पहिने हुए थे जो चन्द्रमा की किरणें अथवा अश्रुत के क्षाणों अथवा गुणों
(दया-धर्म-दि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानो एक
दूसरी उड्डियों के जाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन लकड़ियों की बाँध कर बनाये
गये आधार (विपादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ बिलौरी कमण्डलु फूले हुए सफेद कमलों के बीच
बैठे हुए राजहंस के समान सुशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताक्षम् । २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उलसता । ५. अमलैः । ६.***क्षालि*** ।

७. अद्वितीयेन । ८. स्फटिक । ९.***कमल*** ।

मिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्वैर्यैर्णाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुगाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनेतेयमिव स्वप्रभावोपात्तसंकलद्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरच्चन्दनतकमिव भुजङ्गं निर्ममोक्तधवलजटाकुलम्, प्रशस्तवारणमिव प्रलम्ब-कर्णबालम्, बृहस्पतिमिवाजन्मवद्विक्तकचम्, दिवसमिवोद्यदक-विम्ब-भास्वर-मुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्,

त्रिदण्डिपदिका तत्रोपविष्टेन तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' इति हेमसेदिन्यौ, विकचः प्रफुटितः पुण्डरीकराशिः सिताम्भोजसमूहस्तमिव, स्फाटिककमण्डलुता स्फटिकमणिनिर्मितकमण्डलुना उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्वैर्येणेति । स्वैर्येण स्थिरतया अचलानां गिरिणाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां सारि-
रपतानाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या तुगाररश्मेश्चन्द्रमसः, निर्मलतया अतिस्वच्छतया अम्बरतलस्य आकाशस्य संविभागं स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादयन् कुर्वाणं विदधानमिव स्वैर्यगाम्भीर्यप्रभृतीन् स्वगुणान् अचलादिभ्यः सम्यग्विभज्य दृष्ट्वेव स्थितमित्यर्थः स्वस्मिन् तथाविधस्वैर्यादिगुणयुक्तवादित्याशयः । तत्र अचलानां स्वैर्यं कम्पशून्यत्वम् ऋषेः स्वैर्यं नु चित्तस्थिरता, समुद्राणां गाम्भीर्यं अगाधत्वम्, ऋषेः गाम्भीर्यं दुरवगाहप्रकृतिस्त्वम्, आदित्यस्य तेजः तीक्ष्ण-
रश्मित्वम्, ऋषेरेजेस्तु तपोमाहात्म्यवत्वम्, चन्द्रमसः प्रशमः सौम्यस्वरूपत्वम्, ऋषेः शमस्तु इन्द्रिया-
णामन्तर्मुखेन प्रवृत्तिकरणम्, ऋषेर्निर्मलता पापराहित्यमिति परस्परं भेदस्त्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अमे-
दाभ्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, कुर्वाणमिवेति क्रियोपेक्षा चेतुर्भयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वैनेतेयमिति । गरुडमिव 'गरुडमान् गरुडस्तापयौ वैनेतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः, स्वप्रभावेण स्वते-
जसा उपात्तम् अर्चितं सकलेषु समस्तेषु द्विजेषु विप्रेषु पविषु च आधिपत्यं स्वाभिवर्धयेन तं तादृशम्
'दन्तविप्राण्डडा द्विजाः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलासनो विरिञ्चिः 'विरिञ्चिः कमलासनः' इत्यमरः, तमिव, आश्रमस्य तत्तपोभूमेः
ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्विधानामाश्रमाणाञ्च गुरुः शिक्षिता न्यायमकश्च तं तादृशम् । ब्रह्मणैव वर्णाश्रमाश्च
नियमिता इति पौराणिकी वार्त्ता ।

जरदिति । जरत् पुरातनो यश्चन्दनतकः प्रलयजवृक्षः तमिव, भुजङ्गानां सर्पाणां ये निर्मोकाः
कञ्जकाः तद्वत् धवलाः खेताः जटाः सटाः, अन्यत्र भुजङ्गनिर्मोका धवला जटा ह्य तमिः आकुलसङ्की-
र्णम् । प्राचीनचन्दनवृक्षेष्वेव परिमलविशेषाधिक्यात्सर्पाधिक्यसम्भव इति प्रतिपादनार्थं जरत्तत्प्रहण-
मित्यवधेयम् ।

प्रशस्तेति । प्रशस्तो निखिललक्षणोपेतः वारणपतिः हस्तिनायकः तमिव प्रलम्बाः क्षेद्रनाभावाद्दति
विस्तृताः कर्णबालाः श्रवणलोमानि यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रलम्बाः लम्बमानाः कर्णौ श्रोत्रे बालाः पुच्छ-
केशाश्च यस्य तं तादृशम् ।

बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति सौराभावाद् बर्द्धितावृद्धि प्राप्तिः
कचाः केशा येन तं तादृशम्, पक्षे—कचः कचाभिधः सुतो येन तं तादृशम् ।

पुरा किल बृहस्पतेः कचनामा पुत्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्त्ता ।

दिवमिति । दिवसो वासरः तमिव, उद्यत् उद्वृच्छत् यत् अर्कविम्बं सूर्यमण्डलं तद्वत् भास्वरं

समुद्रं, तेज मं से सुर्वं, शान्ति मं से चन्द्रमा और निर्मलता मं से आकाश को थोड़ा-थोड़ा सा भाग दे रहा
था । जैसे गरुड अपने प्रभाव से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोबल से सभी
ब्राह्मणों के स्वामी बन गये थे, जैसे ब्रह्मा चारों आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे
पुराना चंदन का पेड़ सौंप की कैनूलों से लिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से घिरे हुए थे, जैसे
हाथी के कानों पर बड़े-बड़े बाल लगे होते हैं उसी प्रकार उनके कानों पर भी बड़े बड़े बाल निकले हुए थे, जैसे
बृहस्पति ने जन्मकाल से ही कच का पालन-पोषण किया था उसी प्रकार उन्होंने भी जन्म से ही बालों को रख

१. अन्वेः स्वैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण । २. कापि सकलपदं न विद्यते । ३. भुजङ्ग... । ४. वारण-
पतिमिव । ५. कर्णतलम् कर्णतालम् ।

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव क्रुतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव सतत-पयोभर्द्यम्, शून्यनगरमिव दीनानाथ-विपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमारिलिङ्ग-शरीरम्, भगवन्तं जाबालिमपश्यम् । अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् ! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-

दीप्तिमत् सुखं आननं यस्य तं तादृशम्, पक्षे—उद्यदर्कविम्बेन भास्वरमुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि व्यतीतानि वर्षाणि ‘शतायुचैः पुरुषः’ इत्यादिनियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिदवशिष्टावस्थामित्यर्थः, पक्षे—क्षीणं स्वल्प-त्वमुपगतं वर्षं बुद्धिर्यस्मिन् तं तादृशम् ।

शान्तनुमिति । शान्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनसत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रियः अत्यन्तोत्कृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपदाने निपुणं कुशलम्, पक्षे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरेति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, क्रुनो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-सङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पक्षे—क्रुतो विहित उत्तरस्या दिशः कौबेराशयाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिगमनप्रारम्भात् ।

बडवेति । बडवानलो बडवाग्निः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं खलिलञ्च भयम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

रुद्रेति । रुद्रस्य जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गन्तानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विप-क्षानां व्याधिव्यथितादीनाञ्च रक्षकं पालकम्, पक्षे—दीनानि शोभाशून्यानि, अनाथानि निवासिलोक-रहितानि, विपक्षानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृहहरिज्जोः’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डूनि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमानि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमानि च तैराखिलं समन्तात् सर्कं शरीरं चपुर्यस्व तं तादृशम्, भगव-न्तस्य ऐश्वर्यादिमन्तं जाबालिम् एतन्नामानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्भुतम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारभ्य ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरञ्च-न्दनतर्हिव’ भुजङ्गनिर्मोकधवलजटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्य प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्चर्यं । तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शान्तापि प्रसन्नापि अस्य मुनेः भूतिः स्व-रू-ढोडा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमंडल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने अन्तिमान् मुख-मंडल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद् ऋतु में वर्षा क्षीण हो जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिता चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी सत्य के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवती पार्वती के हाथ भगवान् शंकर की आँखों को बँदने में कुशल है उसी प्रकार उनके हाथ भी रुद्राक्ष की माला ग्रहण करने में कुशल है, जैसे शीत काल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धीरे-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी उत्तरीय वस्त्र धारण करने वाले थे, जैसे बडवाग्नि निरन्तर जल का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध ही का भोजन करने वाले थे, जैसे उजड़ा हुआ नगर गिरे-पड़े मत्तप्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनार्यों और असहायों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण तफेद रोओं से भरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर भी पके सफेद रोओं से ढका हुआ था ।

उस महर्षि जाबालि को देख कर मैंने मन ही मन विचार किया कि तपस्या का प्रभाव भी कितना महान

कनकावदाता परिस्रुग्मन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि, सततमुदासीनापि महा-
प्रभावतया भयमिषोपजनयति प्रथमोपगतस्य शुष्क-नल-काश-कुसुम-निपतिर्तानल-
चटुल-वृत्ति-नित्यमसहिष्णुतपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेज प्रकृत्या दुःसहं भवति, किमुत
सकल-भुवन-वन्दिता-चरणानामनवरत-तपःसलिल-क्षालितप्रलानां कर-कमल-तलामलकफ-
लत्रदखिलं जगदालोक्यतां विडयेन चक्षुषा भगवतामेवंविधानां प्रचर्ष्यकारिणाम् ।
पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महायुनीनाम्, किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमथ-
पिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितल-कमलयोनिना ।

पद्म उत्सन्नम अत्यन्तसुष्णीकृतं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाना निर्मला परिस्रुग्मन्ती वैदीप्यमाना
सौदामिनीव तद्विधिव चक्षुषो लोचनस्य तेजांसि ज्योतीषि प्रतिहन्ति प्रतिघातं नयति, सामुख्येन
ब्रजन्ती लोचनरश्मीनां विद्युत्तेजसा प्रतिनिवृत्तिः सर्वाभुवसंवेद्यैवेत्याशयः । सततम् अजस्रम् उदासी-
नापि मध्यस्थापि परेषां भयोत्पादने फलश्रुत्यापि ह्यर्थं मूर्तिरित्यर्थः, महाप्रभावतया अत्युग्रप्रतापतया
प्रथमम् अर्ध्वम् उपगतस्य प्राप्तस्य मम भयं त्रासम् उपजनयतीव उत्पादयतीव । शुष्काणि धिरसानि
यानि तलकाकाकुसुमानि स्वनामविकृतवृणविशेषाः तेषु निपतितो योऽनलोऽग्निः तस्यैव चटुला चटुला
आशुतरा वृत्तिः प्रसरणव्यापारो यस्य तत् तादृशम्, तथा नित्यं सततम् असहिष्णु असहनीयलम्
अभ्यन्तेज इति शेषः, तनु स्वरूपं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तपस्यावर्तो तेजः प्रभावः, प्रकृत्या स्वभावेन
(दुःसहम् असहनीयम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति परेषामिति शेषः । सकलभुवनतलेषु समस्तसंनार-
तलेषु वन्दितचरणानां नमस्कृतपादानाम् अनवरतं निरन्तरं तपोस्यैव सलिलानि घातिणि तैः खलितानि
घातानि प्रलानि दुःकृतान्येव मलानि पङ्कादीनि यैस्तेषां तादृशानाम्, तथा दिव्येन परलोकियेन चक्षुषा
ज्ञाननेत्रेणैवार्थः करकमलतलं पाणिपद्मतलं तत्र आमलकफलवत् धात्रीफलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
संसारम् अवलोक्यतां पश्यताम्, एवंविधानाम् इत्थंभूतानां जाबालिसदृशानाम् अवक्षयकारिणाम् अद-
लोकनमात्रेणैवाप्येषां दुष्कृतध्वंसविधाधिनां भगवताम् ऐश्वर्यादिसतां किमुत किमाश्चर्यम् ।

अत्र 'उत्सन्नकनकावदाता' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'उपजनयतीव' इति क्रियोच्चेष्टा, तथा परत्र लुप्तोपमा
छिद्यपरम्परितरूपकञ्च ।

पुण्यानीति । हि निश्चितम्, महायुनीनां महातपस्विनां नामग्रहणान्यपि नामसङ्कीर्तनमात्राण्यपि
पुण्यानि पुण्योत्पादकानि, दर्शनानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्ष्यमस्मै, नूनं पापापनोदकानीत्यर्थः ।
इदं प्रत्यक्षम् आश्रमपदम् ऋषिजनस्थानं धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रमे अयं मुनिराजः
अधिपतिः नेता । अथवा यद्वा अवनितलस्य मर्यादालोकस्य कमलयोनिः प्रह्लादपदम् इत्यर्थः तेन तपोक्षेत्रे
अनेन पुरोदृश्यमानेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितम् अखिलं समग्रं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं
कृतपुण्यं सुकृती पुण्यवान् धन्यः इति हेमः, तपोवनस्य तदन्तर्गतत्वादिप्राशयः । खलु निश्चयेन
और आश्चर्यं जनक है । इनकी मूर्ति कितनी शान्त है फिर भी उससे तपाये हुए सोने जैसी निकलने वाली कान्ति
विजली के समान आँखों में चकाचौंध उत्पन्न करके उसे तेजरहित कर दे रही है और पहले पहल आने वाले के
प्रति वषपि उसमें कोई भी भाव नहीं है फिर भी अपने अत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले को भयभीत सा-
वना दे रही है । जब सुखी हुई नल नाम की वात के झूठे पर पड़ो हुई आग के समान चञ्चल स्वभाव वाले,
ईर्ष्या तथा छोट-मोटे तपस्वियों का तेज भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होता है तब ऐसे मज्जन और पापों का
नाश कर देने वाले तपस्वियों की वात ही क्या है जिनके चरणों की पूजा सारा संसार ही करता है, जिन्होंने तप
रूपी जल से काम क्रोधादि रूपी सभी दोषों को धो डाला है और जो अपनी दिव्य दृष्टि से हाथ में रखे हुए
आँखों के समान सभी लोकों को देख सकते हैं । मुनियों का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन को
तो बात ही क्या है । यह आश्रम भी धन्य है जिसके ये स्वामी हैं अथवा यह पृथ्वी तल ही धन्य है जिस पर
इस लोक के ब्रह्मा के समान ऐसे महर्षि स्थित हैं । ये मुनिलोग भी कितने पुण्यवान् हैं जो अपने सभी कार्यों

१. सौदामिनीव । २. निपतित चटुल । ३. तनुतपसाम् । ४. कापि दुःसहमिति न विधत्ते ।
 ५. भुवनतलम् । ६. तपःक्षपितमलानाम् । ७. करतलमलकवत् । ८. अवक्षयकारिणानि पुण्यानि...
- नाम करणानि पुण्यानि नाम । ९. सुनीनाम् ।

पुण्यभाजः स्वत्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यर्षिधन्या, याऽस्य तु सत-
तमतिप्रसन्ने करुणाजलनिरस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्यं रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिर्भुजैर्द्वैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एतमासाद्य शरत्कालमिव कलिकालं-जलधर-
समय कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वा-
त्मना कृतवस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्ण्यन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपस्विनः पुण्यभाजः सुकृतभाजः यत् यस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यो कुर्वते ।
तु पुनरर्थः । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, करुणा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव करुणेव च जलमिति करुणाजलं तस्य निरस्यन्दिनि स्वाविभि, अगाधम् ह्यसाशून्यम्
अतलस्पर्शजं, गाम्भीर्यं दुरवागाहस्वभावत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजाः क्लृप्तीभूता विप्राः पक्षिणश्च दम्भ-
विप्राण्वज्रा द्विजाः' ह्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विषष्टे साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवैविविधवासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नलिनासनमिवेत्यत्र द्वयो-
रोच्चाङ्कारः, 'हंसीवेत्यत्र पूर्णोपमाङ्कारः ।

चतुर्नि । चतुर्मुखस्य प्रज्ञापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्रवासिभिः स्थायिभिः चतुर्वेदैः
ऋतयजुःसामागर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव हृदयं एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवैति गुणोत्प्रेषा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य एतत्वं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एतमिति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुत्सितविभूत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविधा वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घन्तास्थयमिव एनं मुनिम् (जाबालिम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयवारमपि प्रसादं सदृश्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरर्थं
निखिला अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पाद्यतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता माहात्म्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यक्षतं दूरीकृतमित्यर्थः कलिकालस्य

को छोड़ कर इन महर्षि के मुख को अपलक आँखों से देखते हुए रात दिन कथार्यें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपसना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे अथाह
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के मुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सत्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न कारुणिक एवं गंभीर हृदय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् वह दूसरा स्थान (जाबालि
का मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ शरद ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं उसी प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विद्याएँ इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र साव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान धर्मेदेव निश्चय

१. मुखकमलावलोकनम् । २. पश्युपासते । ३. यदस्मिन्, याऽस्य । ४. रुचिरद्विजकुलप-
रिचये, द्विजपरिवारे । ५. कचित् 'सुख'पदं नास्ति । ६. हंसीव । ७. कचित् द्वितीयमुखपदं नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्भिर्वेदैः । ९. कचित् 'इव, द्वितीयम्' इत्युभयपदमपि नास्ति । १०. कल-जलद-समयम् ।

युगस्य । धरणि तलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डल-निवासाभिमानमम्बरतलम् । अहो ! महासत्त्वैर्जरा, यास्य प्रलय-रवि-कैर-निकर-दुर्निरीक्ष्ये रज-निकैर-किरण-पाण्डु-शिरोरुहे जटामारे फेनपुञ्ज-धवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहुलाज्य-धूम-पटल-मलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भूतमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवन-लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रप्रदानि हवींषि गृह्णन्ति एतन्मोत्या-

विलसितं चेष्टितं येन तथोक्तेन सता कृतयुगस्य सत्ययुगस्य नियतं नूनं न रमयते न चिन्त्यते, सत्ययु-गीयनिखिलसदाचाराद्युपलम्भादिव्याशयः ।

अत्र नियतपदस्य ध्रुवादिपदवत् उत्प्रेक्षाभिधायकत्वाद्वाच्याभावाभिमानिनी क्रियोपेक्षा ।

धरणीति । अम्बरतलम् आकाशतलं (कर्तुं), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितं धरणितलं पृथिवीतलम् आलोक्य नूनं निश्चितम् इदानीं सप्रति सप्तर्षिमण्डलस्य कश्यपादिसमूहस्य निवासार्थम् अगम-न्यवस्थानेन योऽभिमानोऽहङ्कारः तं न वहति यत्ते सप्तर्षिवन्सुनेरवस्था तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमानत्वादिव्याशयः । पूर्ववदेवाहङ्कारः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इयम् अस्य देहेऽवलोक्यमाना, जरा वृद्धावस्था, महासत्त्वा महाप्राणा अत्यन्तशक्तिमती । कथमेतद्वधार्यते ह्येत आह—यास्येत्यादि । फेनस्य डिण्डीरस्य यः पुञ्जः समूहः तेन धवला उज्ज्वला या जरा, प्रलये कल्पान्ते यो रविकरनिर्गमः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये महा-तेजस्वितयाऽवलोकयितुमशक्ये, तथा रजनिकरस्य चन्द्रस्य किरणवत् मयूखवत् पाण्डवः श्वेतवर्णाः शिरो-रुहाः केशा यत्र तथोक्ते, अल्य मुनेः (जाबालेः) जटामारे सदासमूहे पशुपतेः महेश्वरस्य जटामारे सदा-समूहोपरि निपतन्ती पतनं विधत्ती फेनपुञ्जवत् धवला गङ्गा भागीरथी इव, तथा विभावसोर्वहेः शिखा-कलापे ज्वालासमूहे निपतन्ती फेनपुञ्जधवला क्षीरस्य दुग्धस्य आहुतिः प्रवेष्ट इव निपतन्ती उपगन्तुं प्रवृत्ता सती न भीता न त्रस्ता अत्र यथाक्रमं प्रलयरविकर, रजनिकरकिरण, फेनपुञ्जैत्यत्र तिष्ठो लुप्तो-पमाः, गङ्गेव आहुतिरिवेत्यत्र चोपमे द्वे इत्येतेपामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

बहतेति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं मयूखसमूहः (कर्तुं) बहलानां प्रचुराणाम् आज्यभूमानां हविर्भूमानां पटले वृन्दे मलिनीकृतः श्यामतां प्रापितः आश्रमो यस्य तादृशस्य भगवतो महासत्यवतो-जाबालेः प्रभावात् महात्म्यात् भीतमिव त्रस्तमिव सद् दूरतो दूर एव एतत्तपोवनं परिहरति त्यजति, स्वप्रतिपक्षिणः प्रबलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया सुनेरपि प्रतिपक्षिपक्षान्तर्भावात्प्राप्तेन तदन्तिकप-रित्यागः समुचित एवेत्याशयः । अत्र भीतमिवेति क्रियोपेक्षा ।

एत इति । अत्र आश्रमे पवनेन समीरेण लोलश्रृङ्गः पुञ्जीकृतश्च शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तादृशाः, एते पुरोऽवलोक्यमानाः आशुशुचणयः दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयरूपा होमबह्वक्षय, रचि-ताञ्जल्यः आहुतिस्वीकरणाय ऊर्ध्वीकृतयुक्पाणितलह्वया इव सन्तः, एतस्य महर्षिजाबालेः प्रीत्या स्नेहेन, मन्त्रप्रदानि ऋचा पवित्राणि हवींषि होतव्यानि घृतादीनि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति 'शिखावानाशुशुचणिः' इत्यमरः । अत्रापि क्रियोपेक्षाहङ्कारः ।

हो अब सत्ययुग की याद न करते होंगे और इन महात्मा को पृथ्वी तल पर स्थित देख कर अब आकाश भी सप्तर्षियों के निवास स्थान होने का अभिमान न करता होगा । यह वृद्धापा भी कितनी साहसी है जो शङ्कर जी की जटाओं में गिरने वाली उज्ज्वल फेन से भरी गङ्गा तथा अग्नि में गिरने वाली दूध की आहुति के समान इन सुनि की प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसी चमकीली एवं चन्द्रमा की किरणों जैसी उजली जटाओं पर गिरने में डरी नहीं । यह कुण्ड में निरन्तर अत्यधिक धी की आहुति पड़ते रहने के कारण उस आश्रम पर उससे उठने वाले धुओं की ध्वाय पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानो उस महर्षि के प्रभाव से सूर्य की किरणों भी उस आश्रम की दूर ही से झोड़ बैठी हैं । आश्रम के हवन-कुंडों में धधकती हुई अग्नि की

१. आलक्ष्य, अवलोक्य । २. कश्चित् 'मण्डल' पदं नास्ति । ३. 'रविरिमि' । ४. 'दुर्निरीक्षे' । ५. रजनिकरनिकपाण्डुरे जटामारे । ६. निपतन्ती । ७. 'आश्रमपदस्य । ८. 'भीतभीतमिव । ९. 'जाल-कमपि । १०. 'पुञ्जशिखाकलापाः, शिखावटिकाः ।

शुशुक्षणयः । १ तरलित-दुकूलवल्कलोऽयश्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्द-सञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिमवानि भवन्ति तेजोसि । सर्वतेजस्विनामयश्चापणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कन्धैव क्षितिरेतद्वैष्टम्भात् । एष प्रवीहः कर्णारसस्य, सन्तरणसेतुः संसार-सिन्धोः, आधारः क्षमामर्षसाम्, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ब्रह्मस्य मूलमुपशमतरोः, नैमिः प्रज्ञाचक्रस्य, प्रोसादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् चौमवसनवत् वल्कलम् ऋषिपरिहिततरुवत् येन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्घ्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयश्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्कः भीताशय इव सन् अस्य जायालेः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सशङ्कत्वं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राय इति । प्रायो बाहुल्येन महाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतिगजादीनानामपि तेजोसि महासि दुरभिमवानि दुःखेनातिक्रमिषुं शक्यानि भवन्ति, चोऽत्र किन्त्वर्थं । अयं मुनिः सर्वतेजस्विना निखिल-धामवताम् अप्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवात् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधो ग्यवहारः समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जाबालिना महात्मना अगवता अधिष्ठितम् आश्रितं जगत् द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभावत्वादित्याशयः । द्विसूर्यमिवेति द्वयोत्प्रेक्षा ।

निष्कन्ध इति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलम्बादिव दितिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुत्प्रेक्षा ।

एष इति । एष जाबालिः, कर्णा द्यैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओघः, सर्वत्रैवैकरूपेण कर्णाया विद्यमानत्वात् । संसारो मिथ्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रतस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः 'तत्त्वमसि' हत्यादिमोक्षोपयो शिवाक्योपदेशाद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । क्षमा परपरिभवाद्विरूपध-मानेषु क्रोधप्रतिबन्धः क्षमा एवाम्भासि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् तृष्णा-विषयभोगलिप्सा एव लता वल्लयः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकारित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्तुष्टिः स एव अमृततरसः पीयूषद्रवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उपदेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविधोपदेशात् । असद्ब्रह्मो दुरभिसन्धिरेव असद्ब्रह्मः शनैश्चरप्रभृतिबुद्धग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्रात्यैव सर्वेषां दुरभिसन्धिनाशात् । उपशमतरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं ब्रध्नः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञामेव चक्रं

चंचल लपटें वायु के कारण एक में जुड़ी हुई सी ऐसी लग रही हैं । मानो हवन की अग्नियों अंजुलियों बाँध कर उन महर्षि के मनों से पवित्र हवन के सामानों को अत्यंत प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन महर्षि के पास जाने वाला मन्द-मन्द सुगन्धित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गंध लिए हुए वल्कल-चक्रों को हिलाकर मानो भयभीत-सा हो जाता है । प्रायः महान् प्राणियों का भी तेज अत्यंत अपराजेय होता है फिर इन महर्षि का तो कहना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष को धारण करके संसार दो सूर्यों को धारण करने वाला-सा बन गया है इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनी हुई है । ये कर्णारूपी जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमारूपी जल के आधार स्थान हैं, विषयवासना-रूपी घनी लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, संतोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, असत्यरूपी

१. प्रतिगुहन्त्याशुशुक्षणयः, प्रतिगुहन्त्येतत्पदान्याशुशुक्षणयः । २. मन्दसञ्चारी । ३. तेजोसि, यतः । ४. निष्कण्टकेव । ५. अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६. प्रभवः । ७. कर्णरसस्य । ८. कृपाऽम्भसाम् । ९. अमृतस्य । १०. असद्ब्रह्मकस्य । ११. नैमिः । १२. प्रसादो, स्थितिवंशो ।

धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, बडवानलो लोभार्णवस्य, निकषोपलः शास्त्र-
रत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य, दिवसकरो मोहान्धका-
रस्य, अर्गलवन्धो नरक-द्वाराणाम्, कुलभवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभू-
मिर्भद्विकाराणाम्, दर्शकः सत्स्थानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साह-चक्रस्य,
आश्रयः सत्त्वस्य, विपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, चेतनमार्जवस्य, प्रभवः
पुण्य-सञ्चयस्य, अदृक्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽ-
भिमानस्य, असम्मतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अनभिमुखः सुखानाम् ।

तस्य नाभिः आलम्बनीभूतमध्यभागः, एतमाश्रित्यैव सर्वेषां ज्ञानविस्तारात् । धर्मः अभ्युदयतिश्रेय-
ससिद्धिद एव ध्वजः पताका तस्य प्रासादो राजभवनम् अस्योपरि धर्मावलम्बनात् । सर्वविद्यासु आन्वीक्षि-
ययादितु ये अवताराः प्रवेशाः तेषां तीर्थं वट्टः, घट्टमवलम्ब्य सलिलेषु प्रवेशवत् । एतमालम्ब्यान्तेवासिनां
सर्वविद्यासु प्रवेशात् । लोभो धनाधाराय बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिप्रायः स एवाणवः
समुद्रः तस्य बडवानलः और्वः परिक्षोपकत्वात् । शास्त्राणि वेदादीन्येव रत्नानि मणयः तेषां निकषोपलः
उत्कर्षोपकर्षपरीचक्रप्रस्तरः, छात्राणां शास्त्रज्ञानपरीक्षाविधानात् । रागो विषयासिलाय एव पल्लवः किस-
लयः तस्य दावानलो वनाग्निः दाहकत्वात् । क्रोधः परवशीकृतात्मनः परापकरणहेतुदुःखिदिशेषः स एव
भुजङ्गः सर्पः तस्य महामन्त्रः, उपशमविधायित्वात् । मोहः कार्याकार्यविवेकाभावः अज्ञानमिति यावत् स
एवाधकारितस्मिन् तस्य दिवसकरः उल्लेखकत्वात् । इह करुणारसस्येयारस्य 'मोहान्धकारस्ये'त्यन्तं
प्रायः सर्वत्रैव परम्परितरूपकमलङ्कारः, तत्र कश्चित्कश्चिच्छिष्टपरम्परितरूपकम् एकदेशविश्वितरूपकञ्च ।
किञ्चिदस्य मुनेर्विषयभेदेनानेकधोल्लेखालङ्कारश्रेष्ठभयोर्द्वान्निभावेन सङ्गतरः ।

अगंतेति । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणाम् अर्गलवन्धः कपाटबन्धकरणकीलकः, उपदेशादिना तत्त्व-
ज्ञानमुत्पाद्य नरकप्रवेशनिवारणात् । आचाराणां वेदादिविहितसदाचाराणां कुलभवनं पुरातनाधारगृहम्,
वायव्योवर्णमेव सदाचारानुष्ठानात् । मङ्गलानां समग्रश्रेयसाम् आयतनं भवनं पवित्रभूमिरित्यर्थः, सर्वविध-
मङ्गलसम्पादनात् । वाक्यत्रयेऽन्यत्रप्रत्येकवृत्तिनिरङ्गकेवलरूपकालङ्कारसङ्कीर्णः प्राग्बोधोल्लेखालङ्कारो ज्ञेयः ।
अभूमिति । मद्विकाराणाम् अहङ्काररूपमानसिकविकाराणाम् अभूमिप्रस्थानम्, अभिमानगन्धे-
नाऽपि शून्यं हृत्स्थः महायोगित्वात् । सत्स्थानाम् उत्कृष्टतमकर्मसामार्ग्यां दर्शक उपदेश सर्वज्ञत्वात्
सर्वविधचिन्तकत्वाच्च । पूर्वोक्तेन 'सिद्धिमार्गस्य' हृत्स्थेन सहास्य न पौनहस्यम् उभयोः परस्परं भेदादि-
त्युद्गीर्णयम् । साधुतायाः सुजनताया उत्पत्तिः जन्मस्थानम् अस्मादेवानेकेषां सौजन्योपदेशप्राप्तेः उत्साह
उद्योग एव चक्रं तस्य नेमिः प्रान्तभागः, रथचक्रस्य प्रान्तदेशो यथा गन्तव्यमार्गस्य समग्रभागं स्पृशति
तथायमपि उत्साहस्य पराकाष्ठाप्राप्त्या निखिलान् पदार्थान् परिमातीत्याश्रयः । सत्त्वस्य सत्त्वगुणमात्रस्य
आश्रयः आधारः, रजस्तमसोरभिभवाभावात् । कलिकालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुः तत्कार्यपापावरोध-
कत्वात् । तपसः कोशो भाण्डागारम्, तपःपरिपूर्णत्वात् । सत्यस्य अननुत्तव्यवहारस्य सखा मित्रम्, क्षण-
मपि परित्यागकरणात् । मार्जवस्य कोमलतायाः चैत्रं भूमिः, सर्वत्रैव सारत्वावलोकेनात् । पुण्यसञ्चयस्य
धर्मसमूहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, दर्शनोपदेशादिना सर्वेषामेव पुण्योत्पादनात् । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तस्य
न दत्तोऽवकाशः स्वदिग्मन्त्रवस्थानस्थानं येन सतादृशः, क्वाप्यन्यशुभद्वेषविधानात् । विपत्तेः आपदः अरातिः
शत्रुः स्वजेजसा हननात् । परिभूतेरनादरस्य अस्थानम् अपदम्, सर्वदोषरहितत्वात् । अभिमानस्य समस्त-

अर्थो के अस्ताचल हैं, शान्तिरूपी वृक्ष की जड़ हैं, ज्ञानरूपी चक्री की नाभि हैं, धर्मरूपी पतাকা के महल हैं,
सभी विधाओं में प्रवेश करने के किनारे हैं, लोभरूपी समुद्र की सुखाने वाले बडवाभि हैं, शास्त्ररूपी रत्नों के
कमरे की कसीटी हैं, विषयासक्तिरूपी पल्लवों की दावाभि हैं, क्रोधरूपी सर्प की वश में करने वाले मंज हैं,
मोहरूपी अन्धकार की दूर करने के लिए दिन हैं, नरकरूपी दरवाजों को बंद करने के लिए साँकल हैं,
सदाचार के कुलीन घर हैं और मंगल के पवित्र मंदिर हैं । इनमें मद का विकार आ ही नहीं सकता । ये

१. तीर्थः । २. बडवानलः । ३. मन्त्रः । ४. क्रोधभुजङ्गमस्य । ५. नरकपुरद्वाराणाम् । ६. आदर्शः
सर्वविधानामुत्पत्तिः । ७. प्रसवः, प्रसावः । ८. अवशी विषयागामनसिमुखः, अनवकाशो विषयागामन-
सिमुख इत्युभयविधः पाठः कश्चित् समुपलभ्यते ।

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तित्यर्थोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोर्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पत्तञ्चरुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-श्रुति-शवलमभिनव-श्राद्धलभिव विश्रान्ति-
शिखिनः कलापमातपौहते निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातर्मर्जातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षुरैःक्षीरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अननुकूलः अनाज्ञापकः तत्परागोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनधीनः
'अधीनो निद्रा आद्यक्षः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकमयानामित्यर्थः अन-
भिमुखः अनेनोत्सुकः, तदुपकरणपरिस्थायी । इह 'नैमिससाहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अस्तेति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत् तादृशम्, तथा अपयातो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्मात् तत् तादृशं तपोवनं विद्यते इति शेषः ।

अहो इति । विस्मयसूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनो महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यस्य । एतदेव
विशेषतो दृश्यते—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्यक्षोऽपि पशुपचयाद्योऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तः सन्, विकचानां विकसिता-
नाम् उपपलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकर्तुं शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्प-
त्तत् उपरि गच्छत् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेचकानां (चन्द्राकारविह्वानां) सन्तं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अत एव हरिणानां तत्तच्छृण्वमृगगतस्पर्शानां मृगाणां यात्रि लोचनानि नयनानि तेषां श्रुतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्तुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यग्रशण्ववहुलदेशमिव विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निर्भयं विव्रति छायाप्राप्यथं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिकालज्ञत्रोमयूरस्य पिच्छमात्म-
नैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अग्राद्याश्वोपमाऽपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण स्थितत्वा-
त्संसृष्टिरलङ्कारः ।

अयमिति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिशुः मातरं निजजननीं मृगीम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अलुत्पन्नसटैः केसरिनिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसत्तवः,
चरन्ती लवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तं तादृशं सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आमीलितलोचनः सटाकर्पणेनानन्दोद्यमानमुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृणालकलापाशङ्किभिः सटाममूढे विससमूहभ्रान्तिमद्भिः, द्विरदकलमैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुता के जन्मस्थान, उत्साहरूपी चक्के की धुरी, सतोष्ण के आश्रयस्थान,
कलिकाल के शत्रु, तप के कोप, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्या के उत्पत्तिस्थान हैं, इन्होंने अपने
हृदय में ईर्ष्या-द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वदा विनाश किया, कभी किसी का अपमान
किया ही नहीं, अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दीनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, शेष को
कभी पास फटकने ही नहीं दिया और सुखों को कभी अभिलाषा की ही नहीं ।

इन्हीं भगवान् जाबालि के प्रभाव से ही यह तपोवन ईर्ष्या-द्वेष से रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़ कर
आत्यन्त शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न भूप से व्याकुल यह साँप फैलने के
कारण फूले हुए नीलकमल के समान प्रतीत होने वाले ध्वं ऊपर की ओर उमड़ी हुई सैकड़ों चंद्राकार आकृतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से सुशोभित नवीन घास के अंकुरों जैसे लगने वाले मोरपंखों में निडर होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयाल रहित बच्चों से हिला मिला हुआ मृगछीना अपनी माँ को छोड़ कर
दूध की दूध की पारा बहाने वाले सिंही-स्तनों की पी रहा है, ये हाथी के बच्चे चन्द्रमा को किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतदप्युपशान्तवैरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पलितानुभावानाम् । ४. अवि-

वसति, आवसति । ५. कलापमाहतः । ६. अनुपजात । ७. प्रक्षरत... । ८. आपिबति ।

कलापशङ्किभिः शशिकैरधवलं सदाभारम् आमीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरद-
कलभैराकृत्यमाणं मृगपतिः। इदमिह कपि-कुलमपगत-चापलमुपनयति मुनि-कुम्भारकेभ्यः
स्नातेभ्यः फलानि। एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपान-
निश्चलानि मधुकर-कुलानि सञ्जातदयाः कर्णतालैः करिणः। किं बहुना, तापसाभिहोत्र-
धूमलेखाभिरुत्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्ग-शोभाः फलमूत्रधृतो वत्क-
लिनो निश्चेतनास्तखोऽपि स नियमा ईवं लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः^{११}।
इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः
पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्त्तिनि कुशासने समुपाविशत्। अलोक्य तु

आकृत्यमाणम् अवकृत्यमाणं शशिकरवत् चन्द्रारिमवत् धवलं स्वच्छं सदाभारं स्वजटासमूहं बहुमन्यते
स्वल्पस्वल्पापकर्षणनानन्दोदयात्समादरं करोति। अत्र जटासमूहे मृणालसमूहभ्रमादभ्रान्तमानलङ्कारः,
शशिकरधवलमिष्यत्र च लुप्तोपमा, स्वभावोक्तिश्चेति परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः।

इदमिति। इह अस्मिन् तपोवने, अपगतचापलं मुनितेजसा विनष्टाञ्जल्यम् इदं कपिकुलं वानरबृन्दं
स्नातेभ्यो विहितान्नवेभ्यः मुनिकुमारकेभ्यः तपस्विबालकेभ्यः फलानि सस्यानि उपनयति भक्षणयाहरति।
एत इति। मदान्धा मदोन्मत्ता अपि सञ्जातदयाः मधुकरबुन्देषु समुत्पन्नकरुणाः, एते च करिणो
हस्तिनः, गण्डस्थलीं करटस्थलीं भजन्त इति तानि तादृशानि, मधुकरकुलानि भ्रमरसमूहान् कर्णतालैः
विस्मृतकरतलस्वरूपकर्णताडनैः न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति, महर्षिप्रभावेणैतेषामपि कस्यापि सुख-
ह्वनाविधानादित्याशयः।

किमिति। बहुना अधिकेन जल्पितेन किं फलमित्यर्थः। अनिर्वातं सन्ततम् उत्सर्पन्तीभिः उत्तिष्ठ-
न्तीभिः तापसानां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धूमलेखाभिः दहनकेतनपङ्क्तिभिः उपपा-
दिता विहिता कृष्णाजिनोत्तरासङ्गस्य कृष्णसारमृत्नाचमरचितोत्तरीयस्य शोभा कान्तिरिव शोभा येषु
ते तादृशाः, फलानि सस्यानि मूलानि कन्दानि च विभ्रतीति ते वसकलिनो वृक्षस्ववधारिणो निश्चेतनाः
ज्ञानरहिताः, अस्य भगवतो माहात्म्यवतो महर्षेः तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽ-
वलोक्यन्ते, कृष्णाजिनशोभाविधारणादित्याशयः। सचेतनाश्चेतनायुक्ता ये प्राणिनो मानवाद्यः तेषां किं
पुनः किं वक्तव्यम्, ते त्वेवंरूपा भवन्त्येवेत्याशयः। अत्र 'कृष्णाजिनोत्तरासङ्ग शोभाः' इत्यत्र लुप्तोपमा,
'सनियमा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः।

इत्येवमिति। इत्येवं पूर्वोक्तविधिना चिन्तयन्तं मां वैशाम्पायनं तस्यामेव अशोकतरोः अशोकवृक्षस्य
अधश्छायायाम् एकदेशे एकस्मिन् भागे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः तन्नामा मुनिः, पादौ पितृज्वाले-
रेव चरणौ उपगृह्य धृत्वा पादयोः पतित्वेत्यर्थः, कृताभिवादनो विहितप्रणामः, पितुर्जनकस्य अतिसमीप-
वर्त्तिनि नातिनिकटवर्त्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशत् उपविष्टवान्। तुः पुनरर्थः। आलोक्य इह्वा

सफेद सिंह के अवालों को मृणाल समझ कर खींच रहे हैं और सिंह ऑख मुँदे हुए प्रसन्न हो रहा है, ये बन्दर
अपनी स्वाभाविक चंचलता छोड़ कर खान करके आए हुए मुनियों के बच्चों को फल दे रहे हैं और मतवाले होते
हुए भी ये हाथी अपने कपोलों पर बैठ कर निश्चिन्तता के साथ मदजल पीने वाले मौरों को दया के कारण कान
हिला कर भगा नहीं रहे हैं। अधिक कहाँ तक कहें इस आश्रम के ये फल, मूल और वसकलधारी निश्चेतन (जड़)
वृक्ष भी जब अग्निहोत्र की उठती हुई धूमलेखाओं के रूप में कृष्ण मृगचर्म पहिने हुए व्रतधारी तपस्वी के समान
दिखाई दे रहे हैं तो सचेतन प्राणियों की बात ही क्या है।

मैं यह सोच ही रहा था कि हारीतकुमार ने उसी अशोक के नीचे छाया में मुझे एक ओर रख
दिया और वे स्वयं पिता के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करके उनसे कुछ दूर पर लगे हुए एक कुशासन

१. मृणालशङ्किभिः। २. शशिकर, शशिकरालापक*। ३. जटाभारम्। ४. कलमकः।

५. कुमारकेभ्यः। ६. जातदयाः। ७. उत्सर्पन्तीभिरुपपादित, सर्पन्तीभिराग्निहोत्रमुपपादित*।

८. शोभनाः। ९. वसकलिनस्तरवः। १०. इवास्य भगवतः समीपवर्त्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य

भगवतः समीपवर्त्तिनः। ११. प्राणिन एवम्। १२. तस्यैव रक्तशोकतरोरधश्छायायाम्।

मां सर्वं एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तान-
ब्रवीन्—'अयं मया स्नातुमिति गतेन कमलिनीसंरस्तीर-तरु-नीड-पतितः शुक्र-शिशुरात-
पजनित-क्लान्तिरुत्तपान्शुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरल्पावशेषायायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वेयानीतः ।
तद्वायव्यमप्ररूढपञ्चतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्काले
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलसेन च संवद्धैर्मनो
धारयतु जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपञ्चतिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै^१ रोचिष्यते । इद्वैव बोधजात-परिचयः स्थास्यति ।'

मां सर्वं निखिला एव मुनयः ऋषयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः आसादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः तान् मुनीन् अवधीत्
उक्तवान्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मास्थानात् स्नातुम् आप्लवनार्थं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीसंरसः पञ्चमयसरोवरस्य पम्पायाः तीरतरोः तटस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः च्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता क्लान्तिः देहव्याया यस्य स तादृशः । उत्तमस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमुद्भूतस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्त्ति, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलकया क्रियया
विह्वला व्यघ्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीवितं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोहं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शास्मलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं न शक्यते न समर्थो भूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उत्पन्नकर्णेन आनीतः अत्रानायि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् पावससमयम् अयं शुक्रशिशुः
अप्ररूढे अनुत्पन्ने पञ्चति पञ्चमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षं गगनमुत्पतितुम् उड्डायि गन्तुम् अशमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् अत्रैव अस्मिन् तपोवने एव कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतत्काले
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसस्यसमूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च सम्बद्धैर्मनःबुद्धिप्राप्यमाणः जीवितं जीवनं
धारयतु दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मरसदृशानां मुनीनाम् नाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं धर्मं
आचारः । उद्भिजे स्फुटे पञ्चति पञ्चमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अम्बरतलगम-
नक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलाषः उत्पत्स्यते तत्र यास्यति व्रजिष्यति ।
'रुच्यर्थानां प्रियमाणः' १।१।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इद्वैव अस्मिन्नेव तपोवने । अन्य-
योग्यवच्छेदार्थं एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स
तादृशः स्थास्यति अवस्थितिं विधास्यति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उस बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह सुग्गे का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से खान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल-सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह सुग्गे का बच्चा घूप की गर्मी से ब्याकुल होकर जलती हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यंत विह्वल हो गया था और इसमें थोड़ी ही-सी जान बाकी
रह गयी थी । इसे देख कर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यंत कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रख कर साथ लेता आया । जब तक इसके पखने न निकल आये और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक इसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोखले में मुनिबालकों और मेरे द्वारा दिए गए
तिब्बी के कणों को खाकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । अनार्थों का पालन-पोषण तो इस
जैसे तपस्वियों का धर्म ही है । वेने निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर जहाँ इसका
मन होगा उड़ जायगा या हिल-मिल गया तो यहीं रह जायगा ।

१. मां ते मुनयः सर्व एव ।

२. शिरस्तः सरसस्तीरतरुनीडपतितः ।

३. दूरनिपतितः ।

४. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरीक्षम् । ६. कचित् 'विष्व' इति पाठो नोपलभ्यते ।

७. अयस्मद्विधानाम् । ८. सञ्चलनः । ९. यत्र चास्मै । १०. समुपजातः, उपजातविक्षम् ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुतूहलो भगवान् जाबालिषदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यबोचत् ।

स हि भगवान् कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगद्वर्लोकयति, वेत्ति च जन्मान्तराण्यप्यतीतानि, कथयत्यागामिनमप्यर्थम्, ईक्षण-गोचरगतानाञ्च प्राणिनामायुषः संख्यमावेदयति ।

ततः सर्वैव सा तापस-परिशच्छ्रुत्वा विदित-तत्प्रभावा 'कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कुतूहलिन्यभवत्, असकृदुपया-

इत्ये-मिति । इत्येवम् इत्यमादिकम् अस्मात्सम्बद्धं मद्भिषयकम् आलापं प्रश्नोत्तररूपम् आकर्ण्य निशम्य किञ्चित् ईदृण् उपजातकुतूहलः उत्पन्नाश्चर्यः भगवान् माहात्म्यवान् जाबालिः ईषदावलितकन्धरो महिषि किञ्चिदानमितप्रीयः, पुण्यान्येव सुकृतान्येव जलानि सलिलानि तेः तथोक्तैः मां वैशम्पायनं प्रक्षालयन्निव धोतीकुर्वन्निव अतिप्रशान्तया नितान्तप्रसन्नया दृष्ट्या नेत्रेण सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा अवलोक्य, उपज्ञानम् उत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं 'स एवायम्' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तादृशः इव पुनः पुनः भूयो भूय विलोक्य निरीप्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगोऽनेन शुकशावकेन अनुभूयते साक्षात्क्रियते इति एवंविधाना तान् अबोचत् अभवीत् । 'पुण्यजलैः' इत्यत्र निरङ्ग-केवलरूपकम्, 'प्रक्षालयन्निव' इत्यत्र क्रियोद्येक्षा चेत्यनयोरङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

अनु तस्मिन् समथ एव प्रथमं दृष्टवतो महर्षेः प्रत्यभिज्ञा कथमुपजाता इत्यत आह—उ हीति । हि यस्माद्धेतोः, सः भगवान् माहात्म्यवाञ्छावालिः कालत्रयदर्शी अतीतानागतवर्त्तमानात्मककालत्रितय-निखिलोन्मत्ताभिज्ञः, तपःप्रभावाद् दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्वं समस्तमेव जगत् संसारं करतलगतमिव पाणितलन्यस्तमिव अवलोकयति पश्यति । च पुनः अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि भवान्तराणि वेत्ति जानाति । आगामिनमप्यर्थं भविष्यन्तमपि विषयं कथयति निरूपयति । ईक्षणगोचरगतानां लोचनवयप्रज्ञानाञ्च प्राणिनां जीवानाम् आयुषो जीवितव्यस्य संख्याम् इत्यत्राह आवेदयति बोधयति ।

तत इति । ततः तदनन्तरं सर्वैव समस्तैव सा तापसपरिवत् तपस्विसभा श्रुत्वा निशम्य पूर्वोक्त-मिति शेषः । वृद्धतरुणभेदेन सम्प्रदायभेदेन वा तपस्विसभानामनेकत्वात्सर्वैवेत्यभिधानं युक्तमेव । विदितो ज्ञातः तस्य महर्षेर्जाबालः प्रभावो माहात्म्यं यया सा तादृशी इति कुतूहलिनो अवगन्तुं चेतसि कौतुकवती असंवदित्यन्वयः । इति पद्माभिषेयमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृक् अनेन शुकशावकेन अविनयः अशिष्टव्यवहारः कृतो विहितः, किमर्थं किं प्रयोजनं वा कृतोऽनुष्ठितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः, जन्मान्तरे अवाप्तरे वा अर्थः कः आसीत् अभवत् । तं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् असकृत् वारम्बारम्

मेरे संबंध को इन बातों को सुन कर भगवान् जाबालि को भी कुछ कुतूहल हुआ उन्होंने कुछ गर्दन घुमा कर मानो अपने पुण्य जल से गुझे नहलाते हुए अत्यंत शांत दृष्टि से मेरी ओर देर तक देखा और मानो गुंसे पड़वान कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही दुराचारों का फल भोग रहा है ।

भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले थे महर्षि जाबालि तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुओं द्वारा सारे संसार को करतलगत की भांति देखते थे, पूर्व जन्म में घटी हुई घटनाओं को भी जानते थे, भविष्य में घटने वाली घटनाओं को भी बताते थे और केवल देखने से ही प्राणियों की आयु भी बता देते थे ।

उनके तपः प्रभाव को जानने वालों मुनियों को वह सारी सभा यह जानने के लिए अत्यंत उत्सुक हो उठी कि 'इसने कैसे दुराचार किया है ? क्यों किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व जन्म में यह कौन था ? अतः

१. अस्मत्सम्बद्धालापम् । २. कौतूहलः । ३. दृष्ट्या, कचित् नोभयरूपः पाठः समुपलभ्यते ।
४. अभिज्ञातप्रत्यभिज्ञः । ५. त्रिकालदर्शी । ६. आलोकयति । ७. वेत्तिजन्मान्तराण्यतीतानि ।
८. प्रमाणम् । ९. अतः सर्वैव, सर्वैव सा तापस । १०. सतापसपरिवत् । ११. कचित् 'वा' इति पदं नास्ति । १२. कौतूहलिनि ।

चितवती^१ च तं भगवन्तम्—‘आवेदय प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते, विदग्धजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम् आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।’

इत्येषमुपार्थितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—‘अतिमहद्विदमाश्चर्यमाख्यातव्यम्, अल्पशेषमहः, प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिदेवा, तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः, सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिव्यव्यापारम्, अपराहसमये भवतां पुनः कृत-फलमूलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि। योऽयं यथं कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके^२ च यथास्य सम्भूतिः^३। अथञ्च तावदपगतकृमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं^४ स्वमोपलब्धमिव

उपयाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेदय अभिषेहि, प्रसीद प्रसन्नो भव, कीदृशस्य किंरूपस्य अविनयस्य अक्षिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुक्लशिष्टना अनुभूयते साक्षात्किपते । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति विदग्धः पक्षी तज्जातौ तद्द्वेष अस्य कथं केन विधिना सम्भव उपपत्तिः, वा अथवा किमभिधानः किन्नामा अयं शुक्लशिष्टः, नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां समस्तानाम् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो हेतुः अपूर्वार्थोपेक्षक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विधिना तपोधनपरिषदा तपस्विनसभया तत्स्थजनैरित्यर्थः उपयाचितः प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अघटितघटनायुक्तम् अतिमहत् अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, सवेति शेषः । अहो वासरः अल्पशेषं स्वरूपावशिष्टम्, नोऽस्माकं स्नानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । अवतामपि शुष्माकमपि देवार्चनविधिदेवा देवपूजनविधिसमयः अतिक्रामति अस्युल्लङ्घिता भवति, तत्स्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उत्तिष्ठन्तु उत्थानं विदधतु । सर्व एव ‘तावत्’ इति वाक्यालङ्कारे । यथोचितं यथायोग्यं दिव्यव्यापारं दिनकृत्यम् आचरन्तु अनुतिष्ठन्तु । अपराहसमये ग्रहरद्वयानन्तरकाले भवतां शुष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम् अशनं भोजनं यैस्तेषां तथोक्तानाम्, विस्त्रब्धोपविष्टानां सुस्थभावेनोपवेशनं कृतवताम् आदितः प्रारम्भतः प्रभृति सर्वं समस्तञ्च आवेदयिष्यामि कथयिष्यामि । अयं शुक्लशिष्टः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारे यथा येन प्रकारेण अस्य सम्भूतिः उत्पत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुक्ल आहारेण भोजनेन अपगतकृमो विनष्टप्रभः क्रियतां विधीयताम् । नियतं निश्चितं मयि जाबालौ कथयति निवेदयति सति अयं शुक्लः अपि आरमनः

सारी सभा उठते वार वार प्रार्थना करने लगी, भगवन् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण का फल भोग रहा है ? यह पक्षि-यौनि में कैसे उत्पन्न हुआ ? इसका नाम क्या है ? आप हम लोगों की उत्सुकता दूर करें क्योंकि आप सभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्वियों की सभा के इस प्रकार निवेदन करने पर महर्षि जाबालि ने कहा कि ‘यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे सुझे पूरा सुनाना होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा ही रह गया है, मेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन में भी देरी हो रही है अतः इस समय आपलोग उठिए और अपने-अपने दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के समय जब आपलोग कंद-मूल आदि खा-पीकर निश्चितता के साथ बैठिएगा तो ‘यह जो है, इसने पूर्व जन्म में जो कुछ किया है और जैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारंभ से ही सुनाऊँगा । तब तक इसे भी खिल-पिला कर आराम करने दीजिए । मैं जैसे-जैसे इसकी कथा सुनाता जाऊँगा वैसे ही वैसे इसे भी अपने पूर्व जन्म की

१. उपनाथितवती, इत्युपनाथितवती; उपेत्याथितवती । २. उच्यते । ३. कचिद ‘वा’ पदं न विद्यते । कचिच्च ‘च’ पदं वर्तते । ४. उपयाच्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. कचिद ‘तावत्’ पदं नास्ति । ८. कचिद ‘फल’ पदं नास्ति । ९. आवेदयिष्यामः । १०. यच्चानेन कृतमपर । ११. लोके च यथा लोके यथा । १२. जन्मान्तरवृत्त ।

सयि कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिधदेवोत्थाय सभं तैरुनिभिः स्नानादिकमुचित-दिवस-व्यापारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्धविधिमुपपाद्यता यः क्षितितले दत्तः तमम्बर-तलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुद्वहत् । ऊर्ध्वमुखै-
रर्कबिम्ब-विनिहित-दृष्टिभिरुष्मैर्पैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलतप-
रतनिमानमभजत् । उद्यत्सप्रार्थितार्थ-स्पर्शो परिजिहीर्षयेव संहृत-पादः पारावत-पाद-

स्वस्य जन्मान्तरोदन्तं परजन्मवार्तां स्वमोपलब्धमिव स्वप्रदृष्टवत् सर्वं समस्तम् अशेषत आदितः स्मरिष्यति स्मृतिप्रथमानेष्यति, इत्यभिधदेव इत्थं मुवलेव उत्थाय उत्थानं विधाय मुनिभिः तपस्विभिः समं साकम् उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यं स्नानादिकम् अकरोत् विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन समयेन मध्याह्नतमयानुष्ठेयक्रियया, अत्र अपवर्गे तृतीया । परिणतः अवसानं प्राप्तः दिवसो वासरः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अर्धविधि रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना सूर्याय पूजाविधिम् उपपाद्यता सम्पाद्यता क्षितितले भूतले दत्तोऽर्पितः यः रक्तचन्दनाङ्गराग इत्यर्थः अम्बरतलगतो गगनतलप्राप्तो रविः सूर्यः साक्षात् तं रक्तचन्दनाङ्गरागमिव रक्तचन्दनरूपमङ्गरागमिव-मिव उद्वहत् तत्तावधारयत्, तत्समये सूर्यव्यापारं स्थायमानत्वादित्याश्रयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति जात्युल्लेखः ।

ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कविम्बे रविमण्डले विनिहिताः स्थापिता दृष्टयोऽवलोकनानि यैस्तैः, ऊष्माणम् उच्चापं पिबन्तीति तैस्तादृशैस्तत्संज्ञकैः, तप एव धनं येषां तैस्तत्संज्ञकैः, परिपीयमानः आस्वाद्यामानः तेजःप्रसरः तेजस्समूहो यस्य स तथोक्त इव सन्, विरलः अस्तोऽस्तुस्वत्वात् स्वस्पीभूतः आतप आलोको यस्य स तादृशः सूर्यः, तनोः क्षीणत्वस्य भावस्तनिमा तम् अभजत् प्राप । तनिमानमि-
त्यत्र 'पृथगादिभ्य इमनिञ्चा' इति पा० सूत्रेण इमनिच् प्रत्ययः । अत्र सम्भासमये मन्त्रातपो रविर्यत्क्षी-
णत्वमुपगतस्तत्र तद्विम्बविनिहितदृष्टिभिर्मुनिभिः समस्तं दिवं यावत् स ऊष्मा पीतः, अत एव सायं रविस्तनुवामभजदिति क्रियोत्प्रेङ्गलङ्कारः ।

उद्यति । उद्यत उद्यमानस्य सप्तार्थिसाथस्य सप्तार्थिगणस्य यः स्पर्शः पादेन संस्पर्शः, तस्य परि-
जिहीर्षयेव परिहर्षिभिरुत्थेव कारणेन, सहतः सङ्कोचितः पादो रश्मिभ्ररणश्च येन स तादृशः, संसारे प्रति-
ष्ठितानां सप्तार्थिणां चरणेन स्पर्शस्यात्यन्तमनौचित्यादित्याशयः । पारावतः कपोतः तस्य पादवत् चर-
णवत् पादलः श्वेतः रागः कान्तिः यस्य स तादृशः, रविः सूर्यः अम्बरतलात् गगनतलात् अलम्बत
अवातरत् । अत्र पाद (रश्मिः) द्वारा जगत्पृष्ठानामुपरीणां स्पर्शजनितोऽपराधो न भवति हेतुना उप-
संहृतपादः (रश्मिः) रविरम्बरतलादलम्बतेति हेतुल्लेखालङ्कारः । रश्मिचरणयोर्भेदेऽपि पादशब्दल्लेपेणा-
भेदाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'पारावतपादपादलराग' इत्यत्र लुप्तोपमा च, इत्येतेषां परस्परमङ्गल-
भावेन सङ्गालङ्कारः । यद्यपि जगद्गच्छस्य रवेः प्रभायां पारावतपादसाम्यकत्पनादुपमानौचित्यं प्रतीयते

चीतो ह्रस्वो सारी घटनायै स्वम के समान याद पढ़ती जायँगी । इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबाल ने सभी तपस्वियों के साथ उठकर स्नानादि सभी दैनिक कर्मों को पूरा किया ।

यह सब होते जाते-दिन समाप्त प्राय हो गया । सूर्यमंडल लाल हो गया मानो स्नानोपरान्त मुनियों ने सूर्य को ऊर्ध्व देते समय पृथ्वी पर जो लाल चन्दन गिराया था उसे ही उसने आकाश में उठा कर साक्षात् अपने शरीर में अंगारों को तरह मल लिया हो । तेजहीन सूर्य बिम्ब धीरे-धीरे छोटा पड़ने लगा मानो ऊपर की ओर मुँह उठा कर उस बिम्ब में दृष्टि लगाने वाले ऊष्मपार्थी (धूम पीने वाले, तपस्या को एक साधना करने वाले) मुनियों ने सारा तेज ही पी लिया हो । सार्वकाल उदित होते हुए सप्तर्षि मंडल से कहीं पैरों का स्पर्श न हो जाय,

१. कचिच् 'तैः' इति पदं नास्ति । २. स्नानादिस्मृतिं दिवसव्यापारम्, स्नानादिकं दिवसव्यापारम् ।
३. कचिच् 'च' पदं नोपलभ्यते । ४. अर्धो दत्तः । ५. अम्बरतलं गतः, अन्तरालगतः । ६. निहितः ।
७. उष्मपैः । ८. विरलातपो दिवसः । ९. 'सार्धपरिजिहीर्षयेव' । १०. चरण ।

पाटलरागो रविस्वरतलादलम्बत । आलोहितांशु-जालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपो^३-
विंगलान्मधुधारमिव नाभि-नैलिनं प्रतिमागतमपारणवे सूर्यमण्डलमलङ्कयत । विहाय धराण-
तलम् उन्मुख्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तर्जुनाशखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वन्त । आलम्बलोहितोत्पच्छेदा मुनिभिरालम्बितलोहित-
वलकला इव-तरवः^४ अलङ्कयन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपारणवर्तटात्
उल्लसन्ती^५ विद्रुम-लोतेव पाटलासन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावध्यमानध्यानम्, एकदेश-
उल्लसन्त-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^६ विप्रकीर्यमाण-हरित-
तथापि सन्ध्याकाले तेजोविरहितलोहित्यसाम्येन रवेर्मन्दप्रभताऽतिशयध्वननाद्बोधाभावः, एतदर्थं पाठान्त-
रकल्पनमनावश्यकमेवाभासति विभावयन्तु सुधियः ।

१. आलोहितानि ।

आलोहितम् इषद्वक्तव्यम् अमुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
खन्ती मधुधारा परागवह्निर्धरमात् तत् तथोक्तम्, इषद्वक्तविसारिश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनायमेव
द्विशेषपदमित्यवधेयम्, प्रतिमागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमध्यगतस्य सलिलशयनमध्यस्थि-
तस्य मधुरिपोः श्रीविष्णाः नाभिलिलितं नाभिकमलमिव अपारणवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डल सूर्यविम्ब-
प्रतिविम्बम् अलङ्कयत जनैरेवयत । अत्र 'नाभिलिलितमिव' इत्युपमा ।

विद्योतिः । धरणीतलं भूतलं विहाय परित्यज्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुख्य स्वकृत्वा,
तेषां परमप्रेमापदवेषिण अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परिस्थाज्यत्वादिप्राज्ञायाः, एवञ्च तथाविधाध्या-
योधनार्थमेव विशेषेणाभिधानमिदमिति भाव्युक्तः । शकुनय इव पतन्निग इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वन्त अविदधत ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यत्राकालङ्कारः ।

२. उदतिः ।

आलम्बाः संसकाः लोहिता रक्तवर्णा आतपानाम् आलोकानां छेदाः खण्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वलकलानि तरुवचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलङ्कयन्त अदृश्यन्त । इह वलकलानामुपरिस्थापनस्याधि-
ष्ठागरिकयोत्प्रेषा ।

अस्ति मिति ।

भगवति प्रभाववति सहस्रदीप्तितां दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपारणवत-
टात् पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वभागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रवालवह्नि-
रिव पाटला श्वतरक्ता सन्ध्या सार्यसमयः समदृश्यत समलङ्कयत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

यस्यामिति ।

यस्यां सन्ध्यायाम् आवध्यमानं सायंकृत्यतत्परैः ऋषिभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रथयसन्ततिर्यस्मिन् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागो वृद्धमानानां होमधेनुनां
होमार्थगवां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वसितैः शब्दितैः धन्वतरं सत् अतिमनोहरम् अति-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तत्संज्ञकयागविशेषाणां वेदिषु परिरुक्तचतुरस्रभूमिषु विप्रकीर्यमाणं हवनीया-
स्तरणार्थं विधिष्यमाणा हरितः श्यामवर्णाः कुशा दुर्भा यत्र तत् तादृशम् । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति

इत मय से कवूर के पैरों के समान लाल रंग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूपी चरणों को स्मेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पड़ती हुई उसकी लाल-लाल परछाईं ऐसी प्रतीत होने लगी मानो
जल में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुविद्रु बहाने वाला नाभिकमल हो । सूर्य की किरणें पृथ्वी और
कमल वनों की छोड़ कर सायंकाल के समय पृथिवी की तरफ़ पड़तीं और पहाड़ियों की चोटियों पर जा बैठतीं ।
अभी कहीं-कहीं आशम के वृक्षों पर लाल-लाल धूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होती थी मानों ऋषियों ने
उस पर अपना लाल लाल बरकल टांग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से सूर्य की
फूली हुई लता के समान उठती हुई सन्ध्या दिखायी देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवलम्बत । २. कचित् 'मध्ये'ति पाठो नोऽभ्यते । ३. मधुभिदः । ४. इव नलिनं । ५. आलङ्कयत,
अवैदयत, अदृश्यत । ६. धरतलम्, अम्बरतलम् । ७. कचित् 'च' इति पदं न विद्यते । ८. तपोवनतरुशिखरेषु ।
९. रक्तातपच्छेदाः । रक्तातपगभस्तिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रमतरवः क्षमा
अशोभन्त, अदृश्यन्त । १३. अपारणवतलात् । १४. उपसर्गन्ती । १५. आपाटला । १६. "पाराध्वनिमनो-
हरम् । १७. कचित् 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कुशम् ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विशिष्यमाण-दिग्देवतार्चनं^१ नलि-सिन्धुकम् आश्रम-
पदमभवत् । कापि विद्वत्य् दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेयुः कपिला परिवर्त्तमाना
सन्ध्या मुदितैस्तपो धनैरहश्यत् । अचिरप्रोषिते च^२ सवितरि शोक-विधुरा कमल-मुकुल-
कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना मृणाल-धवल-यङ्गोपवीतनी^३ मधुकर-म-
ण्डलाक्षवलयम्^४ उद्गन्ती कमलिनी^५ दिनपति-समागम-व्रतमिवाचरत् । अपर-सागरा-
म्भसि पतिते^६ दिवसकरे तत्पतन-वेगोत्थितम् अम्भ-शीकर-निकरमिव तारागणमम्बरम्^७

श्रुत्वा नित्यहोमसम्पादनादित्याश्रयः । ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्रीभिः इतस्ततः चतुर्हिंशु विशिष्य-
माणाः स्थाप्यमानाः, दिग्देवतानाम् इन्द्रादीनां विकृपालानाम् अचनाय सपर्यायं वलिसिन्ध्याः उपाय-
नरूपान्नि यत्र तत्तथोक्तम् । आश्रमपदं पुन्यावासस्थानम् ।

कापि^१ । मुदितैः ध्यानप्रसन्नैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि क्षप्यमयक्षेत्रादौ अज्ञातप्रदेशे च, विद्वत्य्
पर्यटनं विधाय अवस्थानं विधाय च, दिवसावसाने दिनशेषे परिवर्त्तमाना प्रस्थागता, लोहिते रक्तवर्णं
तारके कनीनिके यस्याः सा तादृशी, पक्षे लोहिताः तत्समयेऽपि रक्तसूर्यरश्मिसम्पर्काद्भक्तवर्णाः तारकाः
ऋषाणि यत्र सा तादृशी, कपिला कनकवर्णा तपोवनधेयुः आश्रमगौरव कपिला पिङ्गलवर्णा, सन्ध्या
सायंसमयः अदृश्यत अलक्ष्यत । अत्र सन्ध्याभेदोत्पन्नानां पमंभभावः सादृश्यप्रतीयेततः पूर्णोपमालङ्कारः ।

अचिरं^२ । सवितरि रवौ प्रतापवति नायके च, अचिरप्रोषिते अस्तमुपगते परलोकं गते च, शोकैक
विरहेण विधुरा विह्वला, कमलमुकुलमेव पद्मकुड्मलमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धार-
यतीति सा तादृशी, हंसां मानसोक्तस एव सितदुकूलं श्वेतवसनं हंसवत् सितदुकूलञ्च परिधानम् अधो-
शुकं यस्याः सा तादृशी, गतमर्तुकाया रक्तनीलाद्वयसनपरिधानविधेयादित्याश्रयः । मृणालं विसतन्तुरेव
धवल्यङ्गोपवीतं श्वेतयज्ञसूत्रं मृणालवत् धवल्यङ्गोपवीतञ्च अस्या अस्तीति सा तादृशी । तथा मधुकरा
भ्रमराः तेषां मण्डलं समूह एव अक्षवलयं जपमालिका, मधुकरमण्डलवत् अक्षवलयञ्च, तत् उद्गन्ती
धारयन्ती कमलिनी नलिनी, पश्चिनीनामको नारीविशेषश्च, दिनपतेः आदित्यश्च स्वाभिनयः समागमस्य
भूयः समागमनहेतोः व्रतं नियमविशेषम् आचरदिव अकरोदिव । इह 'आचरदिव' इति क्रियाश्रद्धा,
तथा कमलिनी-दिनपत्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमरोपात् समासोक्तयलङ्कारः, इत्युभयोः परस्परमेकाग्रया-
नुपवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । 'हंससितदुकूलपरिधाना' इति विशेषणं दृष्ट्वा विधवाया रक्तनीलादिवस्त्र-
धारणं निषिद्धमिति व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जावन्यवमिष्यते'

अनेन हि द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवधश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिकं भवतीत्य-
भिप्रेत्यैव 'मृणालधवल्यङ्गोपवीतनी' इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

अपरं^३ । अपरः पश्चिमो यः सागरः समुद्रः तदम्भसि जले पतिते निपतिते दिवसकरे सूर्ये, तत्प-
तनवेगोत्थितं तत्पतनरमसप्रादुर्भूतम् अम्भ-शीकरनिकरमिव पानीयप्लवस्समूहमिव अम्बरम् अन्तरिक्षम्
धारयत्^४ वृधार । 'अम्भ-शीकरनिकरमिव' इति जात्युपेक्षा ।

करने लगे, कहीं होम-यैतुओं के दूध बुढ़ने की मनोहर ध्वनि सुनायी पड़ने लगी, कहीं अभिहोत्र की वेदी के
ऊपर हरे-हरे कुश बिछाए जाने लगे और कहीं ऋषियों की कन्याएँ दिक्पालों की पूजा के लिए इधर-उधर पके
हुए अन्न की बलि बिखरने लगीं । तपस्वी लोग दिनान्त में आई हुई लाल तारों वाली सन्ध्या की अत्यन्त प्रसन्नता
के साथ इस प्रकार देखने लगे मानो दिन भर इधर-उधर घूम-घाम कर सायंकाल में लौटी हुई लाल नेत्रों वाली
आश्रम की किसी गाय को देख रहे हों । सूर्य के अन्धव प्रवास के लिए चले जाने पर शोकमय कमलिनी कमल-
रूपी कमल-छ, हंसरूपी श्वेत बख, मृणालरूपी पुत्र यद्योपवीत एवं भ्रमररूपी रुद्राक्षमाला धारण करके
मानो पतिसमागम की प्राप्ति के लिए तपस्या करने लगीं । तारों से भरा हुआ आकाश इस प्रकार

१. कचिच 'अचनं' पदं न विद्यते । २. दिवावसाने । ३. मुनिभिः । ४. कचिच् 'च' इति पदं नास्ति ।
५. यद्योपवीता । ६. मालावलयम् । ७. रविः । ८. दिनकरं, दिवाकरं । ९. दिवसकरे वेगोत्थितम् पवन-
वेगोत्थितम्, पवनवेगोत्थितम् । १०. अम्बरतलम् ।

अधारयत् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विहित-सन्ध्याचर्चन-कुसुम-शबलमिव तारकितं^१ विद्यदराजत ।^२ क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्य-मान इवागलदलितः सन्ध्यारागः ।

अयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गम-भिनवमवहत् । अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं गतं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-दुकूल-वलकल-धवलाम्बरः सतारान्तःपुरः, पर्यन्त-

अचिर-दिति । अचिरात् स्वल्पसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः 'पिशाको गुह्यकः सिद्धो भूतोऽस्मी देवयोनयः' इत्यमरः, तेषां याः कन्यकाः पुत्र्यः ताभिर्विहितानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-चर्चनकुसुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूतानि तैः तादृशैः शबलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम् उदिततारकासमन्वितं विद्यद् गगनं (कर्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पाणीव न चत्राप्यलक्ष्यन्ते-त्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अयेनेति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विधितैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णानीयैः प्रक्षाल्यमान इव धौत इव सन्, अलिलः समग्रः सन्ध्यारागः सायङ्कालीनलौहियम् अगलत् अच्युतत्, सायं समगो न्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अयमिति । अयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाश्च, तस्याः सन्ध्याया विनाशेन ध्वलेन दुःखिता शोकातुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं रात्र्युद्ये उपपन्नमन्धकारसमूहमित्यर्थः, उद्वहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलवमधारणं जनाः कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाम्यसित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-कारतरेव सतीत्यवगमाद् भावाभिमानिनी प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

अपह्रायेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतसि अपह्रायं त्यक्त्वा तेषु शब्दद्रव्या-लोकस्य सत्त्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निखिलं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनाच्छाद्यताम् (अनयत्) प्रापयत् । एतेन तत्समये कृष्णपक्षस्य प्रतिपदद्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

क्रमेणेति । रविः दितकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चवज्र गतः प्राप्त इति एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य ज्ञात्वा जातमुत्प्रेक्षां वैराग्यं समस्तविषयेषु वैतुषण्यं समाधीना एवेति नाह-मेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुपप्लाधिकरागः । धौतदुकूल-वत् प्रक्षालितचौमचसनवत् वस्त्रं तस्वगेव धवलं शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पक्षे धौतदुकूलवस्त्र-लवत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदयमर्थं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः, पक्षे—तारा अश्विन्याद्य एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थानार्थः तैः सहेति स तादृशः (अमृतदीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तन्नुतिमिरवत् स्वस्वपान्ध-कारवत् तमालवनानां तापिच्छारण्यानां लेखाः पङ्क्तयो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पक्षे पर्यन्ते

प्रतोत होने लगा मानो उसमें पश्चिम समुद्र में सूर्य के गिरने से उड़े हुए जल के छींटे छा गए हों । तारा से आकाश इस प्रकार सुशोभित होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने उस पर संध्याकालीन पूजन के पुष्पों को बिखेर दिया हो । धौदी ही देर में वह संध्याकालीन लालिमा भिद गयी मानो वह ऊपर की ओर मुँह करके तपस्विनों द्वारा फेंके गये प्रणामाञ्जलि-जल से धुल गयी हो ।

संध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुखी रात्रि ने अंधकाररूपी ज्वीन-मृगचर्म पहिन लिया । केवल मुनियों के हृदय को छोड़कर अन्य सभी स्थानों पर अंधकार ने अपना डेरा जमा लिया । रवि के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रंगा हुआ उज्ज्वल आकाशरूपी धुले वस्त्र लव को धारण करने वाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ ध्याननिष्ठ होकर अन्धकाररूपी तमालवन-

१. सतारं । २. क्षाल्यमानः । ३. उपगतायां सन्ध्यायाम्, उपागतायां सन्ध्यायाम् । ४. शपदव्यभिच-
भवाद्विहायेव । ५. मुनिजनहृदयानि । ६. उपगतः, उपागतः । ७. समुपजातः । ८. अन्तःपुरपर्यन्तस्थिततनुः ।

स्थिततनुमिर-तमाल-चर्न-लेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युषितम्, अरुन्धतीसञ्चरण-पवित्रम्, उपहितापाढम्, आलक्ष्यमाणमूलम्, एकान्तस्थितचारुतारकसुगम् अमरलोकाश्रममि-व गगनंतलम् अमृत-दीधितिरेष्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभूतस्तारका कपाल-शकलालङ्कृतादम्बर-रतलात् शम्भकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरम् आपूरयन्ती हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-पुण्डरीकसते चान्द्रका-जलपान-लोभाद्वतीर्णो निश्चलमूर्च्छितरस-

स्थितं तनुमिरं स्वेद्येन विरलमन्धकारं तमालवनलेखेव यस्मिंस्तत् तादृशम् (गगनतलम्) सप्तानां ऋषीणां तत्सदृशानां येषां केषांचित्पवित्रानां मण्डलेन समूहेन अधुषितम् आश्रितम्, पद्मे—सप्तपथा नक्षत्रात्मकमरीच्यनिष्ठभूतयः तेषां गगेन अधुषितम् । अरुन्धत्या वाशाष्टपन्थाः अरुन्धतीसञ्चरतारवि-शेषस्य च सञ्चरणेन परिभ्रमणेन पवित्रं पूतम् । उपहिता ऋषिभिः स्थापिता आपाढाः पलाशदण्डा यत्र तं तादृशम्, 'पलाशो दण्ड आपाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, पद्मे—उपहिते सञ्चिहिते आषाढे पूर्वा-षाढोत्तराषाढे नक्षत्रे यत्र तत् तादृशम् । आलक्ष्यमाणानि समन्ताद्विदोष्यमानानि मूलानि तपस्विनां भक्ष्यभूतमूलानि यस्मिन् तं तादृशम्, पद्मे आलक्ष्यमाण समन्ताद् दृश्यमानं मूलं मूलसंज्ञकनक्षत्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा एकान्ते रहसि स्थिते चारु मनोहर तारक कर्नामिक येषां ते तादृशाः, एकान्ते एकभागे स्थिताः चाक्षतारका मृगा यत्र तं तादृशम्, पद्मे—एकान्ते स्थितः चाक्षतारकं मनोहरनक्षत्रं मृगो मृगशिरा यत्र तत् तादृशम् । अमरलोका देवलोकं य आश्रमां वशिष्ठप्रभृतिमुत्तमानामावासस्थानं तस्मिन् गगनतलम् आकाशतलम् अमृतदीधितिः चन्द्रः अध्वतिष्ठत् अध्वतिस्थो, प्राणतुल्यास्मांयजननिधनोदन्तं प्राच्यापर-आस्मीयजन इवेत्याशयः, तेनेहाश्रमेण सहाकाशस्य साम्यं वाच्यं तथाविधास्मीयजनेन सहामृतदीधितिः साम्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवक्षितं न्युपमा शृङ्खलङ्कारेण साङ्ख्यश्रुपैति ।

चन्द्राभरणेति । सागरं समुद्रम् आपूरयन्ती निजोदयेन निजसलिलेन च परिपूर्णं विदुषती, चन्द्रोद-येन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्, गङ्गापद्मे हि आपूरयन्तीत्यस्य आपूरयिष्यन्तीत्यर्थः, भविष्यति सामान्यं च वत्समानस्वमित्यवगन्तव्यम् । हंसधवला हंसं धवला शुभ्रा च ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्र एवाभरणं भूषणं तद्विभक्तिं धारयतीति तस्माच्छादशात्, तारका नक्षत्राणि कपालशकलानीव मनुष्यमस्तकास्थिल-ण्डानीव तैः अलङ्कृतात् भूषितात् अम्बररतलात् गगनतलात् शम्भकस्य महेश्वरस्य उत्तमाङ्गात् शिरसः गङ्गा आढवी इव धरण्यां ध्रुवियाम् अपतत् पपात । इह पूर्णापमा ।

हमन्वरेति । विकचानि प्रकुटानि यानि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तद्वत् सिते शुभ्रवर्णे, सैः सिते च, हिमकरश्चन्द्र एव सरः कासारः तत्र तथोक्तं, चान्द्रिका कौमुदी एव जलं सलिलं तस्य पानलोभात् अवतीर्णः मध्वप्रविष्टः, हरिणः चन्द्राङ्गुलिलक्ष्मरूपो मृगः, अमृतं चन्द्रपीयूषमेव पङ्कः कर्हसः तत्र लम्बाऽन्यन्तसंज्ञक इव सन् निश्चलमूर्तिः निष्पन्दस्वरूपः अलक्ष्यत जगैरदृश्यत, अन्योऽपि हरिणः सरोवरं जलं पातुमन्वतीर्णः कर्दममशो निष्पन्दस्तिष्ठति । इह कौमुद्याः पानसम्भवाभावात् पीयूषस्य तरलतया तत्र तथाविधलक्ष्यसम्भवाभावाच्च स्वाङ्गरूपकमलङ्कारः 'अमृतपङ्कलम् इव' इति क्रियाप्रयोगे चेत्यनयोः परस्परसङ्काङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

पङ्क्तिं से चित्रितं, सप्ततरेरुषी सप्तर्षिमण्डलं से शोभितं, अरुन्धती ताराक्षी वशिष्ठ-पत्नी अरुन्धती के आने जाने से पवित्र, पूर्वाषाढ और उत्तराषाढ नक्षत्ररूपी पलाश-दण्डों से झुक्त, मूल नक्षत्ररूपी फलमूल एवं सुन्दर तारों से भरे, मृगशिरा नक्षत्ररूपी सुन्दर नेत्रों वाले आयम-मृगों से विराजमान देवलोक के आश्रम जैसे आकाश में चला आया । जिस प्रकार अपने जल से समुद्र को परिपूर्ण कर देने वाली हंसों से भरी हुई उज्ज्वल गंगा चन्द्रमा से विभूषित एवं तारकाछुर को खोपड़ी का भिक्षा-पात्र रखने वाले भगवान शंकर के शिर से धृष्टी पर गिरी उसी प्रकार समुद्र को लहरा देने वाली हंसों जैसी उजली चाँदनी चन्द्रमा एवं तारों से सुशोभित आकाश से धृष्टी पर गिर कर चारों ओर छिटकने लगी । चन्द्रमण्डल के बीच की कालिमा, ऐसी प्रतीत होने लगी मानी

१. वृक्ष । २. पवित्रितम्, पूतम् । ३. उपलक्ष्यमाण । ४. तारकाशृंग । ५. कविच 'तल' इति पदं नास्ति । ६. सागरान् ।

तपङ्क-लभ इवालक्ष्यत हरिणः । तिमिर-जलधर-समयापगमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्धु-
वार-कुमुद-पाण्डुरैर्गंगावतैरगाहन्त हंसैरिव कुमुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-
सकलौदयरागं रजनिकर-बिम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमौरावत-कुम्भस्थलमिव तत्-
क्षणमलक्षयत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमस्रुति सुधा-धूलि-पदलोनेव धवलीकृते
चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवने-कषाय-परिमलेषु
समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्ध-मन्थर-मुखैः सुखासी-
नैराश्रममृगैर्भिनन्दितागमनेषु प्रवहन्तु निशामुख-समीरणेषु, अर्धयाममात्रावखण्डि-

तिमिरैः । अभिनवानि प्रत्यग्राणि यानि सितानि शुभ्राणि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि
तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्धवैभ्यः सागरैश्च आगतैः प्रातैः पक्षे सागरानपि प्रातैः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः
रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमानन्तरं निवृ-
त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकानि अगाहन्त आलोडयन्त असृप्यन्त च । प्रावृट्काले हंसा
दि समुद्रादाराय सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवै'त्युपमा, 'अभिनवसितसिन्धुवारकुसुमपा-
ण्डुरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तः, सकलः समस्त उदयराराग उदयकालीनं
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलम् अम्बरापगा ध्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपा-
पगा च तत्र अवगाहेन खानेन धौतं प्रक्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुश्रवणदेवै-
न्द्रराजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुश्रवसादृश्यादसंचन्द्रपादयोरुपमा-
नोपमेयभावः, अतिवर्तुल्यत्वसादृश्येन चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैः ति । एतादृशसमये हारीतः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनम् आवाय गृहीत्वा पितरं
जावालम् अवोचत् अग्रवीच इति वच्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमस्रुति प्रालेयवणिनि चन्द्रे दूरोदिते दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारं
सुधाया धूलिपदलोनेव पांसुसमूहेनैव चन्द्रातपेन क्षान्त आलोकेन धवलीकृते सति श्वेतीकृते सति,
अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमसलिलबिन्दुवहनेन मन्दा मन्थरा गतिगमनं येषां तेषु तादृशेषु, एवमादीनि
सप्तम्यन्तानि पदानि अभिनवम् 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । विघटमानस्य विकासं
प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कषायः प्राणतर्पणः परिमलो विमर्दराश्वो येषु तादृशेषु, तथा
समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरणे प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निश्चेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीतिका येषां
तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रशुद्धेन दृढसंस्पर्शानि पद्मपुटानि नयनलोमानि येषां तैः
तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चक्षितचर्चणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि सुखानि
वदन्ति येषां तैस्तादृशैः किञ्चित्किञ्चित्कालं विश्रम्य रोमन्थं विदधन्निश्चर्यथा, सुखासीनैः यद्वह्योपपिष्ठैः
आश्रममृगैः तपोयगहरिणैः अभिनन्दितं स्पर्शसुखप्राप्त्या श्लाघितम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशा-
मुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपवनेषु, प्रवहन्तु सञ्चलन्तु सन्तु तथा विभावयन् रजन्याम्, अर्धयाममात्रेण

विकसितं भूतं कमलं से भरे चन्द्रमारूपी सरोवरं चैदनीरूपी जलपान के लोभ से आया हुआ मृग उसके
कोचड़ में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा की श्वेत किरणें तालाव के
जल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो वर्षाऋतु के काले बादलों के हट जाने पर (शरदऋतु
आ जाने पर) नवीन सितुषार के भूत पुष्पों के समान उज्ज्वल हंस आकाश से उतर कर कुमुदों से भरे
तालाव में क्रोड़ा कर रहे हों । उदयकालीन सारी लालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा
मानो आकाश गंगा में स्नान कर के निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा
सिन्दूर धुल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चैदनी में डूबा हुआ संसार ऐसा
प्रतीत होने लगा मानों उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । ओस के जलबिन्दुओं के भार से धीरे-धीरे
चलने वाली एवं कुमुदों को प्रकूलित करके उसकी सुगन्ध से भरी हुई सार्यकालीन हवा बहने लगी और

१. अदृश्यत । २. समयानन्तरम् । ३. सिन्धुवार । ४. गगनागतैः । ५. अवगाहन्त, अगृह्णन्त ।
६. हिमततिस्मृति, हिमदीपितौ । ७. 'धवलीकृते जगति' शब्दे पाठः । ८. बिन्दुपतनमन्दः बिन्दुपतनशीतेषुमन्द ।
९. ...पण्ड... । १०. प्रवास्तु । ११. समीरेषु ।

तायां विभावयर्थाम्, हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वस्वैः सह मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रातपोद्वा-
सिते तपोवनकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टम् अनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्श-
पवित्र-धवित्रं-वापिना मन्दमन्दम् उपवीज्यमानं पितरमवोचत् 'हे तात ! सकलेश्वरमाश्रय-
श्रवण-कुतूहलाकलित-हृदया समुपस्थिता तापसपरिपदाबद्धमण्डला प्रतीक्षितं व्यपनीत-श्र-
सश्च कुतोऽयं पतञ्जिपोतः, तदावेद्यतां यदनेन कृतमन्यस्मिन् जन्मनि को वाऽयमभूद्विष्कम्भित
वे'ति । एवमुक्तस्तु ^१ 'स महासुनिरग्रतः स्थितः' ^२ मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रवण-
परां सुनोन् बुद्ध्वा शनैः शनैरग्रवीत—'श्रूयतां यदि कौतूहलम् ।'

इति महाकविवाणमष्टविरचितायां कादम्बरी कथासुखविवरणम् ।

B.A II 1947
Smt

अर्धप्रहरमात्रेण अवलम्बितायां न्यूनत्वं प्राप्तायां सत्यां प्रहरचतुष्टयेऽतिक्रान्त इत्यर्थः, तैस्तैः सर्वैः निखिलैः
मुनिभिस्तपस्विभिः सह उपसृत्य आगत्य (हारीतः) चन्द्रातपेन शशिज्योत्स्नया उद्भासिते विशेषेण
प्रकाशिते, तपोवनकदेशे मुनिस्थानागतमप्रदेशे वेत्रासने वेतसरचितविष्टरे सुखोपविष्टं सुखपूर्वक-
मासीनम्, अचतिदूरवर्तिना नातिनिकटस्थापिना, दर्शयन् कुशवत् पवित्रं पृतम्, धवित्रं मृगचर्म-
रचितं व्यजनं पाणी हस्ते यस्य तेन तादृशेन, 'जालपाद' इति नाम यस्य तेन तथोक्तेन शिष्येण छात्रेण
मन्दमन्दम् शनैः शनैः उपवीज्यमानम् क्रियमाणपवनं पितरमवोचत् ।

तातेति । हे तात पितः ! सकला समस्ता इयं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यमाना, आश्रयस्य अद्भुतपदार्थस्य
यच्छ्रवणकुतूहलं यदाकर्णनचित्तवृत्तिविशेषः तेन आकलितं व्याप्तं हृदयं मानसं यस्याः सा तादृशी, तथा
आवर्तं विहितं मण्डलं वर्तुलरूपपङ्क्तिभावेनावस्थानं यथा सा तथोक्ता, समुपस्थिता समागता तापसपरि-
पत्तं मुनिसभा प्रतीक्षते अयद्वचनारम्भमाकाञ्क्षते अवद्विलम्ब्येव विलम्ब इत्याशयः, अयद्व पतञ्जिपोतः
शुकशावकः, व्यपनीतः भोजनानुष्ठानादिना दूरीकृतः श्रमः खेदो यस्य स तादृशः, कुतो विहितः ! यद्यनेन
शुकशावकेन कृतम् अनुष्ठितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् 'अन्यस्यम्' इति बोधः । अन्यस्मिन् जन्मनि पतञ्जिमा-
पेक्षयापरस्मिन् भवे अयं कः अभूत् आसीत् 'अग्रे च' को भविष्यति ? । एवम् इत्यम् उक्तोऽभिहितस्तु स
महासुनिः जाबालिः अग्रतः पुरतः स्थितस् आसीन् मां वैशम्पायनम् अवलोक्य दृष्ट्वा एकाग्रान् एकतानान्
सर्वांन् निखिलान् श्रवणपरां आकर्णनत्परां तान् सुनोन् ऋषीन् बुद्ध्वा अवगम्य च शनैः शनैः अति-
बुद्धत्वात् कुशवाच्च मन्दं मन्दम् अग्रधीत् अगादीत्—'यदि चेत् कौतूहलम् आश्रयं तर्हि श्रूयतां निशम्यताम् ।'

इति श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां 'चन्द्रकला' नामिकायां टीकायां कथासुखविवरणम् ।

नींद के मार से अलसायी हुई पुतलियों को पलकों में बन्द करके धीरे-धीरे जुगाली करने वाले आश्रम के युग
उत्त वायु का स्वागत करने लगे । अभी दो बड़ी रात बीती थी कि हारीत भोजन कर चुकने के बाद मुझे
लेकर मुनियों के साथ अपने पिता जाबालि के पास पहुँचे । उस समय महर्षि जाबालि चोदनी में चमकते हुए
तपोवन के एक कमरे में बैठे की चटाई पर बैठे हुए थे और जालपाद नाम का एक शिष्य उनसे थोड़ी ही दूर
पर खड़ा होकर कुश का पवित्र पंखा हाथों में लिए हुए धीरे-धीरे वायु कर रहा था । हारीत ने उत्तसे कहा
तात ! मुनियों की यह समा वह आश्चर्यपूर्ण वृत्तान्त सुनने के लिए अत्यन्त लालायित होकर मंडल बाँधकर
बैठी हुई प्रतीक्षा कर रही है और यह पक्षी भी अपनी थकान दूर कर चुका है इसलिए अब बताइए कि इसने
अपने पूर्वजन्म में क्या किया था और क्या था तथा अगले जन्म में यह क्या होगा ? ऐसा कहने पर महर्षि
जाबालि ने मुझे अपने सामने पड़ा हुआ देखकर तथा मुनियों को एकाग्रभाव से वह कथा सुनने के लिए तत्पर
जानकर धीरे धीरे कहा—वदि आप लोग हतने उत्सुक हैं तो सुनिए ।

१. तर्मेहासुनिभिः । २. वेत्रासनोपविष्टम् । ३. नातिदूरवर्तिना । ४. कचित् 'धवित्र' इति पदं
नास्ति । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. तात । ८. अद्भुतहृदया । ९. प्रतीक्षते । १०. क्रिमनेन
कृतपपरतिमन् जन्मनि कोऽयमभूद्विष्कम्भितेति । ११. दत्तैवमुक्तस्तु । १२. अग्रविश्रमम् ।

कथासुख-विवरण समाप्त

अथ कथाप्रारम्भः

उज्जयिनीवर्णनम्

69 अस्ति सैकल-त्रिभुवन-ललासभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रमथनाथेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खा-जलेन परिकृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रबाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चाभीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निर्चितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलिलैः

अस्तीति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
खोलिङ्गे प्रथमानामनि पदानि उज्जयिनीस्थस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललासभूता सकले
समस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललासभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानध्वजशङ्खेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूपावाजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्ललामच ॥' इति हट्टः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
प्त्यनधर्मयुक्तवानि स्यात्वा । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विधायिना, प्रमथाः शिवगणाः तेषां नाथेन स्वाभिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवाचोचिता विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
हृत्वा समुत्पादिता जनिता अपरा एतद्भूमिभिन्ना पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्वयोः प्रेक्षा ।

विनोयेति । द्वितीयाया एतद्विज्ञायाः पृथिव्या शङ्कया आन्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभासं यावद्गभीरेण निम्नेन परिखावलयेन परिकृता परिवेष्टिता ।
इह रसातलं यावद्गभीरस्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनि-
धिनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा लक्ष्मणश्रीरसभूयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तम् तदुल्लेखिनी शङ्खपङ्केनावधारिणी शिखरमाला
शङ्खपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताङ्गिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इति द्वयोः प्रेक्षा ।

प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् अश्मसारगर्भाणाञ्च राशयः पुञ्जाः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्येव चूर्णितसुवर्णभूलय एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिताः सुषमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अमर लोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का तिलक
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारों ओर रसातलके समान गहरा परिखामण्डल (जलकी खाई) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारों ओर चूनेके शुभ्रवर्ण समान शहरपताह ऐसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजी को, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देख आकाशको स्पर्श करता हुआ शिखरमालासुक्त
कैलास पर्वत आया हो । वाजारकी सबके अगस्त्यजीसे पान किये गए जलवाले समुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत है ।
उनमें चूर्ण की गई सोनेकी धूलियाँ विछी हैं और शङ्ख, सीप, मोती, मृगे तथा मरकत मणियों के पुञ्ज विकने के

१. गम्भीरेण । २. जलपरिखा । ३. गगनतलोलेखि । ४. रचितैः ।

सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिता-
भिस्त्रिजशालाभिरिवरितोत्सवप्रमदावलोकन-कुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिग्विमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत-दुग्ध-धवलित-मन्दर-द्युतिभिः कनकमयामल-कलशा-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-श्वजैरुपरि-पतद्भ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
र्विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिच्य-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-भूलि भूसरैरुपशाल्यकैरुपशोभिता, मद-सुखर-मधुकैर-

समर्पणाद्वासाः तैः तादृशैः, आयाभिभिः विस्तरैः, अत एव अगस्त्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयांसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दक्षिणानेकविधरत्नैरित्यर्थः, सागरैरिव समुद्रैरिव विचि-
न्मावेः महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीनां पण्यवीथिकाणां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता शोभमाना ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनाहुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः
दैत्यदानवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायत्रैः विद्याधरैः ग्योमचारिभिः उरगैः तर्पणैः, चित्र-
शालापतेषु तत्तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यभूतैः अविरतो निरन्तरो य
उत्सवो महा-महोद्भव उत्सवः इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा नायः तासाम् अवलोकनकुतूहलात् निरीक्षणरूप-
कोतुकाद्देवतोऽम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिग्विमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गाध्याकाश-
यानावलम्बिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूषिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

मथनेति । मथने क्षीरसागरमन्थनसमये उद्धतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्भूतस्थीरैः
धवलितः शुभ्रीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्येषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अमिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठास्त्ववन्ती अग्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसामुगिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वैर्ध्वदेवभवनेः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक-
चतुष्पथे' इत्यमरः । इह 'अग्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखरैरिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुधेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनार्थाभिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलसपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पुष्पेयान्धुः
प्रदिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः आभितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भर-
चितयन्त्रैः सिच्यमानानि शोच्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वा-
दन्धकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां भूलिभिः पुष्परागैः भूसराणि
भूजवर्णानि तैः तादृशैः उपशाल्यकैः प्रामातैः उपशोभिता विभूषिता 'प्रामात उपशाल्यं स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेव मधुपानजनितमत्तत्वेन सुखं वाचाळं यत् सधुकरपटलं मधुपवृन्दः तेन अन्धकारिता

क्षिप रक्ते हैं । जिससे वह नगरी सजाई हुई है । वहाँ देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूषित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते उत्सवों (जलसों) में एकत्रित होती क्षियोंको देखनेके
कुतूहलसे देवताओंके विमानोंकी पङ्क्तिमें आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देव मन्दिर विराजित हैं । उनके
उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करनेके समय दूध छलकनेसे शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचलके समान हैं । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं और वहाँ शुभ्रवर्ण ध्वजाई वायुसे फहरा रही हैं । वे आकाश-गङ्गासे
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान देखनेमें आ रहे हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़े की धूलिसे घूसर हो गई है । वहाँ कुँद बने हैं और हरे हरे
बगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चबूतरों पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहटों) से जल खींच कर उपवनमें सिंचाई की जा रही है । मवनोंके साथ बने हुए

१. अनवरतोत्पलवलोकन । २. मन्थनोद्भूतदुग्धसिन्धुधवल । ३. कुलान्धकारित ।

पटलान्वयकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणा, रणित-सौ-
भाग्यवष्टरालोहितांशुक-पताकैराबद्ध-रक्तचामरैर्विदुमस्यैः प्रतिभवनम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कि-
तैः मदन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-भवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कलमषा,
स्तिमित-सुरज-रवगम्भीर-गञ्जितेषु सलिल-शीकरासारचित-दुर्दिनेषु सूर्यस्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चापेषु धारागुहेषु मत्त-मयूर-मण्डलै-मण्डलीकृतशिवपण्डेस्ताण्डव-
न्यसनिभिराबध्यमान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तेरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदरै-

जनिताम्बकारा निष्कुटा गुह्यान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतेनानेकविधप्रसन्नसोभाधिक्यं
ध्वनितम् । 'गुह्यारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ।

सुर-दिति । स्फुरन्तीनां पवनभरेण चेष्टमानानाम् उपवनलतानाम् निष्कुटलततीनां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्द्गगन्धेन सुरभिः प्राणवृष्टिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणतेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यवण्टाः सौभाग्यद्योतिका वण्टा बृहदकिङ्किण्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यगरुणवर्णां अंशुकपताका वज्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आबद्धानि सम्यगम्बनं विहितानि
रक्तचामराणि लोहितवालम्बजनानि येषु तैः तादृशैः, विदुमस्यैः प्रवालबहुलैः, मकराङ्कितैः कल्पस्य
मत्स्यध्वजत्वात् मत्स्यसदृशपुलकचिह्नितैः, प्रतिभवनं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतस्त्रचितकम्पध्वजैः प्रकाशिता द्योतिता मकरध्वजस्य कम्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कम्पध्वजपूजायां तथाविधपञ्चोच्छ्रयस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सत-ति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः स्थितैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौतं दूरीकृतं
कलमपं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाशयः किन्तु वेदादिसंस्कार-
पर्यालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो सुरजस्य सृद्धस्य रवो ध्वनिः स एव
गम्भीरं वोरं गर्भितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा बिन्दवः
तेषाम् आभासं धारासम्पातेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपाटादिषु विपतित्वा ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चापेषु मनोहरेषु, धारागुहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनार्सकैः अतएव मण्डलीकृता
वर्तुलाकारीकृताः शिखण्डा बहूणि यैस्तैः तादृशैः नसमयूरमण्डलैः, आबध्यमानः परस्परालिङ्गी-
क्रियमाणः केकारवः मयूरवाणीशब्दः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केकावाणी मयू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृथ्यनुपासः इति
द्वयोः संशुद्धिः, सुरजरवाद्यौ मेघगर्जनभ्राम्या अस्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालजलयन्त्रध्वनिः ।

विकचैति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्यानि तैस्तादृशैः,

उपवनो में मदते गुञ्जर करते भ्रमरो ने अन्धकारित कर दिया है । चञ्चल उपवन लताओंके फूलोंको
परिमलसे वायु सुगन्धित हो बह रहा है । प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ड पर मत्स्यके चिह्नवाली
ऊँची ध्वजाएँ खड़ी हैं, उनमें मृगे लटक रहे हैं, सौभाग्यसूचक वणिष्टयां बज रही हैं, लाल रेशमी कपड़ेकी
पताकाएँ फहरा रही हैं और रक्त चामर बंध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रही है ।
निरन्तर वेदाभ्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रक्षालित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग-विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशास्त्रानुशीलन का भी स्थान है) । वहाँ सुन्दर जलयन्त्र भवनोंमें
मेघगर्जनके समान सृद्धको गम्भीरध्वनि हो रही है, जलकी छोटी-छोटी बूँदोंकी वृष्टि हो रही है, जिससे दृष्टि
मादुर पड़ रहा है । सूर्यकी किरणोंसे पृथिवी पर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पंच फैलाकर सूर्यमें
आसक्त मतवाले मयूरोंके शब्दसे कोलाहल हो रहा है । उस नगरीमें सहस्रों सरोवर (तालाब) हैं । वे विकसित
नीलकमलों के कारण सुन्दर लगते हैं, और खिले हुए कुसुमों से उनका बीचका भाग शुश्रवण हो गया है, और वे

१. प्रतिगुह्यम् ।

२. मकराङ्कः ।

३. सदन ।

४. पर्यन्तदिवसकरकिरणस्तवकरचित ।

५. मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमयूरैर्मण्ड ।

६. कचित् 'रव' इति पदं नास्ति ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैरिव सहस्र-संख्यैकद्रासिता सरोभिः, अविरल-कदली-यन-कलितामिरमृत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवल्भिकाभिर्धवललीकृता, यौवन-मदमत्तमालवी-कुच-कलश-श्रुम्भितसलितया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितमालोकेय समुपजातेष्वेव सततायुद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया खसिन्धु क्षालयन्त्या शिप्रया परिश्रिप्ता। सकल-युवन-ख्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणैव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदित-

पक्षे विकचकुचलयवत् कान्तैः रमणीयैः। उत्कुलानि विनिद्राणि यानि कुसुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभाणि उदराणि मध्यस्थानानि येषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्कुलकुसुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलोदरैः। तथा अग्निमिपाणाम् अनेकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अग्निमिपं सुरत्वात् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः। आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्रसंख्यैर्नैरिव सहस्रसंख्यैः सरोभिः तडागैः उद्भासिता उपशोभिता। इह सर्वत्र पूर्णोपमा।

अविरलेति। अविरलं सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः प्याताभिः। अमृतस्य पीयूषस्य फेनपुञ्जवत् डिण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवल्भिकाभिः हस्तदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितलगतलघुभवनैरित्यर्थः, हिन्द्याम् 'अदारी' इति प्रसिद्धैः। 'शुद्धान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेद्यमणि' इति, 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः। इह लुप्तोपमा।

यौवनेति। यौवनमयेन ताख्याभिमानेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वात् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः क्षुभितम् आलोडितं सलिलं वारि यस्यास्तथा तादृश्या, भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतन्त्रयपरमेश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीक्ष्य समुपजातेष्वेव समुत्पन्नेष्वेव सततं निरन्तरम् आबद्धाः कृताः तरङ्गाः कल्लोला एव भ्रुकुटीलेखा भ्रूमङ्गपङ्क्तिर्यथा तथा तादृश्या, लं गगनं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञिकया नद्या परिचिता परिचेष्टिता।

इह 'समुपजातेष्वेव' 'क्षालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोपेक्षा, श्रुकुटिविकाररूपकार्णेण शिप्रायां सपत्नीव्यवहारसमारोपात्, रूपकगर्भा समासोक्तिरिति परस्परमेष्टामङ्गाभिभाववल्ङ्गः।

सकलेति। सकलेषु समस्तेषु सुवनेषु विद्येषु ख्यातं प्रसिद्धं यथाः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इत आरभ्य तृतीयास्तानि पदानि 'अधितिष्ठता' इत्यत्र प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनेन' इत्यस्य विशेषणान्वयवगन्तव्यानि।

दरेति। हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः शतलक्षं तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अन्नभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन।

मैनाकेनेति। मैनाकस्तन्नामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविशेषेणैव, अविदितः अज्ञातः पक्षपातः पक्षप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन तथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवाविषयीकृतः पक्षयोः पतन्त्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तव्यात् पतनं येन तेन तादृशेन।

पुरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकापुंरिति परिज्ञाय तेषां पवारंशेषुम् इन्द्र आरब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमज्जदिति पौराणिकी कथा।

इन्द्रको नेत्रोंके समान अनिमिष दर्शनसे (इन्द्रकी दृष्टि निमेष-रहित है, सरोवर में मत्स्य हैं) रमणीय प्रतीत होते हैं। उसकी प्रत्येक दिशा में गजदन्तकी चन्द्रशालायें बनी हुई हैं। वे कैलोंके घने वनसे घिरा हैं और अमृतफेनपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं। उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं। उज्जयिनी के चारों ओर परिचेष्टित कर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है। उसका जल यौवनमद से मतवाली मालवदेशकी स्त्रियोंके कुचकलशोंसे क्षुम्भित हुआ है और भगवान् महाकालके मस्तक पर गङ्गाको देख उसकी रैण्यांसे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी कदाकर आकाशकी प्रधान (स्पर्श) करती है। वहाँके विलासी लोग हर-जटा-चन्द्रके समान समस्त संसार में प्रसिद्ध कीर्तिवाले (चन्द्रमाकी कीर्ति, लोगोंका सौन्दर्य) और कोटिसार हैं (चन्द्रमाके गोल

१. छलित। २. आलोक्योपजात। ३. तत्सममावद्धभ्रुकुटि।

पञ्चापातेन मन्द्राकिनीप्रवाहेणैव प्रकटितकनकपद्माराशिना स्मृतिशास्त्रेणैव सम्भवनसम्भूत-
प्रपाराम-सुरसदन-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणैवोद्भूत-ससस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-
गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि
विनयवता, प्रियवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दाकिन्याः स्वर्जुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनैव प्रकटितः प्रकाशितः
कनकानां हेतुं पद्माराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि
बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्माराशिः हेममयकनकपुञ्जो यत्र तेन तादृशेन ।

स्मृतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणैव, सभा धर्मपरराष्ट्राद्युत्तजिज्जिका परिपत, आवस्यो
वीनजनावासः, कूपः उद्पानः क्षुद्रजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं
देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसिस्सन्तरणमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं स्तल्लयन्त्रादिः एतेषां प्रवर्तकः सामान्यो-
पकाराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तेन ।

मन्दरेणैति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनैव उद्भूतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां
सकलसमुद्रमणीनां सारः उत्कृष्टभागो येन तेन तादृशेन' पक्षे तु उद्भूतं मन्थनेन बहिर्यतं समस्तसागर-
रत्नानां सारः चतुर्विंशरत्नोत्कृष्टांशो येन तेन तादृशेन ।

'हरजटाचन्द्रेणैव' इत्यारभ्य 'मन्दरेणैव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं सिद्धितं गारुडं विष्वक्कक्षाच्छं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पाश्चासर्षा-
लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्रापितं मरकतरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिकासक्त-
जनसम्पर्कान्नासशीलेनेति तत्समाधानम् । 'भुजङ्गः सर्पपिङ्गवोः' इति हेमः, 'गारुडं स्थान्मरकते
विषशालोऽपि गारुडम्' इति विश्वः ।

खलोपेति । खला दुर्जना उपजीविनः अवलम्बितो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-
भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपभुज्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामाना-
धिकरण्यासम्भवाद्विरोधः, खलं मूतनधान्यस्थापनस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बनेन जीविकां विदधानेनेति
तत्परिहारः । 'खलः कल्ले भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजयेऽधमे' इति हेममेदिन्यौ ।

वीरेणैति । वीरेणापि सुमतेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिवावतेति तत्परिहारः ।
'विनयः शिवाग्रप्रत्योः' इति हेमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले
प्रियंवदत्वेऽसत्यवादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, चाग्मिन्त्वाच्चेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणैति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपातिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-
ष्टेन निजस्त्रीसन्तोषिणेति सौन्दर्यपक्षपातित्वे स्वपत्न्यां कुरूपयां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तत्प्रेम्णो-

किनारे प्रसिद्ध हैं, लोग करोड़पति हैं) । मैनाक पर्वत जैसे इन्द्रद्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी तरह
नहीं जानता था, वहाँ के रहनेवाले मनुष्यगण भी बैठे वादी और प्रतिवादीका पक्षपात किस प्रकारका है
यह नहीं जानते थे (सब पर्वतोंके पंख काटे गये किन्तु मैनाकके पंख नहीं काटे गये थे ऐसी कथा है) ।
आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरे) पत्र प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विलासि-
जनमें) उसी प्रकार पद्मसंख्यक सुवर्ण की सुदूर दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिसप्रकार, सभा, छात्रा-
लय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा वन्योंका उपदेश देता है यहाँ के लोग उसी प्रकार इन
वस्तुओंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलसे जिसप्रकार समुद्रमन्थनके समय समुद्रके समस्त रत्नका सार अमृत और
ऐरावत इत्यादि, उद्भूत किये गये थे, वहाँ के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तम रत्नसमूहको धारण किये
हुए हैं । विष-चिकित्सा (गरुडका मन्त्र) पास होने पर भी वहाँ के लोग भुजङ्ग-सङ्गसे डरते हैं, यह विरोधाभास
है, परिहारपक्षमें-मणि होने पर शङ्कोसे डरते हैं । दुर्जन्योंको अपने यहाँ पैदा हुए अन्नसे आश्रयदाता होने पर भी
उनका धन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एवं शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

१. सदन । २. उद्भूतसमग्र । ३. भुजङ्गसङ्गभोषणापि । ४. सकलोपजीविनापि कलोप-
जीविना ।

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोक-भी-
रुणा, सैकलविज्ञान-विशेषविदा वदन्त्येन, दृष्टेर्णे स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहास-पेशलेन,
उज्ज्वल-चैरोन शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यान-परिचय
चतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा बृहत्कथा कुशलेन घृतादि-

अवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्रातरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञोः'
इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिथीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागत-
जनानामपि परस्वाद्विरोधः, परेषु अर्थशास्त्रानभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सत्ता, धर्मः
शास्त्राद्यनुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थसंलक्षेनापि धर्मः
प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

गह्वेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साक्षात्क्षेनेति
विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽभिष्टोत्पादकैदितु-कृतकरणात्साक्षात्क्षेनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगाल्वेनापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञाननिषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति
जानातीति तेन तादृशेन, बद्धा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिज्ञानानां विशेषम् उत्क-
र्षार्पकपूर्णं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानानु-कूलापकृष्टविचारयोर्म्ये-
त्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । वदा-
न्येन दानतत्परेण मित्रवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्यात्साक्षादिति वाच्यवत्' इति मेदिनी । दृष्टेण सम-
स्तकार्यचतुरेण, अदृष्टज्ञानं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन
नम्रवचनदृष्टेण, उज्ज्वलवर्शेन, स्वच्छनेपथ्येन, शिक्षिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देवानां जनप-
दानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाच्यम्' इत्यादि दर्पणोक्तदिशा
कुल्लिखनं तत्र निपुणेन दृष्टेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषेः आख्यानां चूर्णकं तयोः परिचये विशेषज्ञाने
चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः या लिपयोऽक्षरविन्यासाः ता जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाक्षरपरि-
चयवत्स्यर्थः महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम् भद्रम् भद्रम् चेत्याद्यष्टादशसंख्यकम्,
रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतलेहेन, रामायणमहाभारतयोरितिहासत्वात् पार्थक्येन प्रति-
पादितम् । बृहत्कथा 'भूतभाषामयीं प्रादुरङ्गुतायां बृहत्कथाम्' इति दण्ड्याचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र
कुशलेन निपुणेन । घृतादयो दुरोदरप्रभृतयो या याः कलाः कलाविधाः तासां कलास्य समूहस्य
पारंगेण पारदृशना । श्रुतारागिणा शास्त्रज्ञानानुरागिणा, सुभाषितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसक्त्येन,
प्रशान्तेन क्रोधशून्येन ।

(मित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी स्त्रियोंसे सन्तुष्ट हैं । पर (अन्य, शत्रुओंके)
प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोंसे अपने वहाँ आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा
द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने पर भी धर्मको प्रधान समझते हैं अत्यधिक बलवान् होने परभी
परलोकसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अभिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तरीय कष्ट से डरते हैं । अनेक प्रकारके
विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य-कुशल हैं । मुस्कुन्दादिके साथ बातचीत
करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त
हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं ।
महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अद्भुतायां कथा) में निपुण हैं ।

१. निखिलबुवनतत्त्वतायशसा । २. विदा विषयवदातेन, दानशीलेनादीनेन । ३. 'वदान्येन' इति
पूर्व कृचिन्नापि विधत्ते । ४. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारणेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमास-माकृतेनैव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरि काननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-घ्नेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण,

सरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मास्तेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरितेन, मास्तपचे—सर्वदा दक्षिणदिक्ष आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिगाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपचे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरयो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पचे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते केक-व्यासमन्त्रे परिचयः स्वप्नेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरेणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तद्विचाराधकेनेत्यर्थः, वासरपचे तु—मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपर्यन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेति । बौद्धेनेव बौद्धमतश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्तित्ववादे क्रयणकर्तुः प्ररने जाने अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृदवादित्याशयः । पचे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलवाद्यानां चित्तचेतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तित्ववादे अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य शुक्लवादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदश्रितः' शशशः१८ इति सूत्रव्याख्यानानुसारे शारीरकभाष्ये भगवत्पुण्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धज्ञिण्याः । तथाच पद्यम्—

मुख्यो माध्यमिको विवर्त्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत्

योगाचमते तु सन्ति मयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।

अथोऽस्ति क्षणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्ध्यति सौत्रान्तिकाः

प्रत्यक्षं सणभङ्गुरं जगदिदं वैभाषिके भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धातमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽप्यस्यम् ।

यूनादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रसे उन्हें प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-पढ़नेका व्यवसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त हैं । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल (दिवदार) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार शिर्योंके सम्मान में निपुण हैं । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरतके प्रति प्रेमका परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमें से एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं, उन लोगोंके बीचमें वाणिज्यव्यवसायीगण भी उसीप्रकार किसी ग्राहकके आने पर 'थे चीजें हैं कि नहीं, ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सांख्यशास्त्रमें जिसप्रकार प्रकृति और पुरुष हैं उन

१. सर्वदा नास्तिवादः—सर्वास्तित्ववादशून्येन ।

सांख्यगमेनेव प्रधान-पुरुषोऽपेतेन, जिनधर्मयोगे च जीवानुकम्पिना, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशास्त्रानगरेव महाभवनैः, सकलपञ्चैव सत्पुरुषैः, दशितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्त्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपश्रया, गरुडमूर्त्तिरिवाच्युतस्थितिः—

संख्येति । सांख्याः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रमित्यर्थः, तेनैव, प्रधानपुरुषैः धनगुण-विद्युक्ततया उचमपुरुषैः उपेतेन सहितेन, पञ्चे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रकृतिविकृतिविलक्षणश्चेतनारूपः ताभ्याम् उपेतेन सहितेन । तथा च सांख्यसूत्रम्—‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादहेतुः’ इत्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति ।

किंति । जिन आर्हतेः तदमेण तन्मयापेनेव जीवान् निखिलान् प्राणिनः अनुकल्पते कृपां विधत्त इति तेन तादृशेन, विशेषणमिदं पञ्चदशेऽपि तुर्यम्, जैनानामहिंसावादिव्यात् ।

कथेः कीदृशं दर्शनशास्त्राभ्यन्तरपाण्डित्यमित्येतत्प्रदर्शनेनैव सुविधो विभावयन्तु ।

इदं ‘सुरभिनासमाकृतेनैव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्मेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

विलासीति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम्’ ॥ इति ॥

इति लक्षणलक्षितः पुरुषः तेन अधिष्ठिता अवलम्बिता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदृशैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शास्त्रा-नगरं निकटस्थायि बुद्धनगरं तत्सहितैव तेषां शास्त्रानगरवद्दीर्घत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः सक-लपञ्चैव सह पारिजातेनैव तद्वत्तेषां याचकयाज्ञासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्रभित्तिभिः आलेखयुक्त-कुल्लैः दर्शितानि प्राशितानि विशेषां संसारणां निखिलवस्तूनां रूपाणि आकृतयो यथा सेव, जगतं निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्थोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाचङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । एवमग्रेऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः’ इत्यत्र विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षाचङ्कारः ।

सन्ध्येति । सन्ध्या सार्यं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचितैस्तन्नामकरत्नैः अनुरागो रक्तिमा, पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरेति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरमिव, मखशतस्य विविधसखस्य, शतसंखकाशमेध-मखानाञ्च अनलस्य अग्नेः धूमेन दहनकेतनेन पूता पवित्रा ।

पथिति । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यखेलेव, सुधाभिः श्वेतगुहधवलीकरणद्रव्यैः धवलानां श्वेतीभूतानाम् अष्टानाम् अष्टालिकानां हासो विकासो यत्र सा तादृशी, पञ्चे तु सुधाधवत् पीयूषवत् धवलः श्वेतः अष्टहासो महाहास्यं तत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः’ इति हि कविसिमा ।

वृद्धेति । वृद्धा स्थविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां वृथा भवनानि यत्र सा तादृशी, पञ्चे तु—

लोगेर्गे वीचनें भी उतीप्रकार प्रधान-प्रधान मनुष्य हैं, और जैनधर्मके समान वे सभी जीवों पर दया रखते हैं । उस उज्जयिनीमें पर्वतोंके समान राजमहल हैं, देवभवनोंके समान भवन हैं और कस्यवृक्षके समान सत्पुरुष हैं । वह अपनी चित्रित भित्तियोंसे मानो विश्वरूप प्रकट करती है । सन्ध्या जिसप्रकार पद्मरागमणियोंके समान रक्तवर्ण होती है, उज्जयिनी भी उतीप्रकार अधिकतर पद्मरागलक्षित होनेसे रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिसप्रकार शत अश्वमेधयज्ञके अधिभूममें पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उसी प्रकार यशोय अश्विके धूमसे पवित्र हो गई है । शङ्करकी नृत्यरूप क्रीडा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अष्टहास समन्वित होती है, उज्जयिनी भी उतीप्रकार चूनेसे सफेदी

१. ... पुरुषगुणोपेतेन । २. सर्वभूतानुकम्पिता । ३. सशाखेव । ४. पद्मरागावस्था ।

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शजर-वसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-पूरित-दिग-
न्तरा- प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव सज्जितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-
मूर्तिः, अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेठ्या, महाबिराद-जीलेव दर्शितहिरण्यक्षपाता,
जातः परितवयस्वाहुस्त्रयः रूपस्य लावण्यस्य च्योऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचयौ च्यौ'
हृत्समरः ।

गरुडैति । गरुडस्य चैनतेवस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता इतरचनादस्वलता या स्थितः अवस्थानं
तया रमणीया चेतोहारिणी, पक्षे तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।
प्रभातेति । प्रभातं प्रयूपः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उत्कृष्टज्ञानिनः सुप्तोत्थिताश्च सर्वलोकाः
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

शररिति । शररा भिन्नाः तेषां वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयवालयजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि
भवानि यस्यां सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-अवलम्बितैः तांस्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैक्रीकृत्य
स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां
सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थता वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नाम् उपरिविद्यमानां वसुषां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधीति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मन्थनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपङ्क्तिभिः
विस्तृतमन्थनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याश्च सा तादृशी 'घोष अभीरपङ्क्ति
स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकः राज्याभिषेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सज्जितं
संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिमित्तकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु
मङ्गलाय, अन्यत्र स्नानकरणीयसम्भारायेष्टान्नयः ।

गौरीति । गौरी दुर्गेव, महासिंहासनेः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-
येत्यर्थः, मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पक्षान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या
मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पक्षान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयचुन्देन सेव्या जन्मदात्रीस्वासेवनीया ।

महैति । महाबाराहस्य भगवत्स्तुतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः इवियपयी-
को इहै अष्टालिकारूपं हाससे समन्वित है । बुद्ध शिखीका सोन्दर्य जिसप्रकार निन्द होतै देखा जाता है, उज्जयिनीमें
भी उसीप्रकार सुवर्णयय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुडकी मूर्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती
है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लोग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी
उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । भीलोंकी वासभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर और
हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच खूंटियों पर हस्तिदन्तके
सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके समीपमें भी
उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथनके समय जिसप्रकार महाशब्द सभी दिशाओंको पूर्ण किया था,
गोपगणके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजके अ-
भिषेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज बाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उसीप्रकार बृहत् सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माता अदितिकी सेवा करते हैं,

१. आलम्बित*** । २. कचिचारुपदं नारित । ३. जलनिधि*** । ४. ...मूर्तिरिव वेलेव । ५. कचिस्त-
दत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ६. ...घटक*** ।

आस्तीकर्तुनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोका, हरिवंशकथेव अनेक-बाल-क्रीडा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगाय्यखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाध्वला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोका घुतिरवन्तीपूज्यिनी नाम नगरी । १७६५

कारितः हिरण्याक्षानां सुवर्णरचितपाशकानां पातो निवेष्टो यत्र सा, पश्चान्तरे-दक्षितः हिरण्याक्षस्य तन्ना-
मकद्वैतस्य हिरण्यकशिपुः पातो नाशो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपो विधाय तेन प्राप्तबलो जगति महान्तमुपवृत्तं कृतवान् । ततो देवा-
दिभिः प्रार्थितो भगवान्धारारण्यो ब्राह्मविग्रहं परिगृह्य सुवमुत्तोल्य, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं
जघामेति श्रीमद्भागवतोक्त्या कथा ।

आस्तौकेति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दितः विलासोचितबहुलतरभवन-
युक्तवान् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विजयो यथा सा तादृशी, पश्चान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोका सर्पवन्दो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पास्त्वपिदुः प्राणविधेयं निशम्यातिरुद्धस्तप्ततीकाराय सर्प-
सत्रं प्रारब्धवान् । ततः परसद्व्यालुभंगवानास्तीकाः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तद्वरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरीति । हरिवंशनामो महाभारतस्य या कथा उपाख्यानं सेव, अनेकाभिः बह्विभिः बालक्रीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादवीयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमणीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी' ह्यारभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकबालक्रीडारमणीया' ह्यनन्तं
पूर्णापमालङ्कारः ।

प्रकटेति । प्रकटो दुर्भ्यवहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सा तथोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धिभिःसरणाद्विवा
प्रसृज्य अङ्गनानाम् उपभोगो वनितागणद्वारा कर्तृताम्बूलवीटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णापि अरुणवर्णापि सुधावत् गृहध्वलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थिरया अनुरक्ताः वर्णा ब्राह्मणादिजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्णाः स्तुत्राङ्गणा-
दयः' ह्यस्यसरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारितः मुक्ताकलापो मुक्तासूक् यथा तादृश्यपि विगतजुडितः सुर-
तादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारा यस्याः सेति विरोधः, विहारा जैन-
प्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी ।

बह्विति । बह्वी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्वयः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाभ्यादिराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्मुनिनाम्ने
स्यादमात्यादिवस्वभावयोः । योनी लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाभ्यमास्यसुहृदोपराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्यङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' ॥ इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णापि' ह्यारभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' ह्यनन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य घुतिः कान्तिर्यथा सा तादृशी, अवन्तीषु मालवा-
न्यदेशेषु, स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उत्कर्षेण जयति निखिला नगरीत्युज्यिनी ।

उज्यिनीको जनसमूहो भी उत्तीप्रकारदेवताओंको सेवा करते हैं । नारायण ब्राह्मूति धारणकर जिसप्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाने थे, उज्यिनीको लोग भी उत्तीप्रकार क्रीडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्णनिर्मित पाशका
निक्षेप दिखलाते हैं । आस्तीकमुनि जिसप्रकार सर्पसव निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्यिनी भी
उसी प्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती है । हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध बालक्रीडाको कथामें मनोहर है, उज्यिनी भी उत्तीप्रकार बालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है । उज्यिनीमें
प्रत्यक्षरूपसे खिलौका उपभोग (आँगनों का उपयोग) होने पर भी उन सर्वोका चरित्र अखण्डित है । वर्णरक्त
(लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह चुनेसे सफेद दीखती है । मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्यिनी, मुक्तामालाहीन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुत बौद्ध आभ्रमसे भूषित है । उज्यिनी बहुतप्रकृति (चञ्चल-
निच, अनेकप्रकारकी प्रजासे युक्त) होनेपर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्णकी शोभाको जीत लेती है ।

१. कदुरिव ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणामधोमुखं-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्तं-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्ध-नीलै-कमलिनीपरिमण्डला इव मरकत-वेदिकासु गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिर-पटल-विघटनो-द्यता इव कृष्णागुरु-भ्रमं-मण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तु इव सुर्का-प्रालम्बेषु, विकच-कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्ति-प्रभासु,

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोट्यै ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाङ्मुखारा रथतुरङ्गाः स्थतदन्तिभिरुक्ता घोटाका यस्य स तादृशः, अत एव पुरोऽग्रे पर्यस्तः विष्टः स्यन्दनवेगाभावात्प्रसृतः खस्त इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवक्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लक्ष्मीकृतवत्सना इवेति ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाव तत्रस्थेत्तन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव प्रतिदिनं ग्रह्यं गच्छन् उद्याचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिवाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह 'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गस्यादौ वृष्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियाप्रेचालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्मात् उज्जयिन्यां रविगमस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-रागादृष्टा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्बन्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु बद्धमृषिषु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहित्येन अक्ष्णा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-वेदिकासु अश्मगर्भवदितिभिरिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलिनीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणावलुण्ठनं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु बालनाथकमणिबद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-बद्धस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुभ्रममण्डलेषु देवाचानादौ दृग्गमानाकतुण्डत उथितदहनकेतन-समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना इव तद्भ्रमपुञ्जानां तिमिरतदृशश्यामरूपत्वात् । सुर्काप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिताः सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावल्यैस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-वलिस्तदृशात्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीणामाननेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि लुम्बयति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवद्नानां विकसितपद्मसदृशात् । स्फटिकभित्ति-प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्यृषचन्द्रगो-लकान्तःपातिन इव, तार्कान्तीनां प्रत्यृषज्योत्स्नानुत्पत्त्यात् । सितपताकांशुकेषु श्वेतवैजयन्तीवक्त्रेषु

जिस उज्जयिनीमें ऊँचे-ऊँचे राजमहलों के शिखरों पर गगन करती स्त्रियों के अत्यन्त मधुर गीत स्वरसे आकृष्ट हुए सूर्यके रथके अश्वगण अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी ध्वजा सामने फहरानेसे प्रतिदिन ऐसा प्रतीत होता है मानो सूर्य जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करता हो ।

और जिस उज्जयिनीमें सूर्यके किरणसमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्यारागसे लाल हुई हों, मरकतमणिके चवतुरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अम्बरके भ्रमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारोंकी विनाश करनेमें उद्यत हुई हों, सुर्काधार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित कमलका पुञ्ज बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभातमध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चाँदनीके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् । २. कृष्यमाणोऽधोमुखतुरङ्गः । ३. पुरपर्यस्तः ।

४. प्रतिदिनसमालक्ष्यते भगवात्*** । ५. प्रारब्धकमलिनी***, परिमलनी, परिमलना, परिमला, परिनीलना ।

६. गगनपर्यस्ता । ७. भूप । ८. मुक्ताफल*** । ९. स्फटिकमणि*** ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिनं इव सितपताकांशुकेषु, पञ्जविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
मुख-कुहर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-वातायन-विबरेषु विराजन्ते रवि-गभस्तयः ।

यस्याञ्जातपुजात-तिमिरत्वाद्विचटित-चक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतं सुरतप्रदीपाः सञ्जात-
मदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्बोलातपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याश्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन् मुखरी-
करोति मकरकेतु दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव श्योमगङ्गावीचयाश्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवस्त्राणां
तरङ्गवत् समीरणान्दोलितस्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पञ्जविताः समु-
त्पन्नकिसलय विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणपक्षे सूर्यकान्तोपलेष्वपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
नीलवातायनविबरेषु नीलकान्तरत्नरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः संहिकेश्यस्य मुखकुहरे
मुखविबरे प्रविष्टास्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविबरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
भस्तयः सूर्यकिरणा विराजन्ते विद्योतन्ते । इह 'सन्ध्यारागाणां इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियोत्प्रेक्षेति सुधीभिराकलनीयम् ।

यस्याञ्जेति । च पुनः यस्याम् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूषणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
अनुपजाततिमिरत्वात् अनुत्पन्नतिमिरत्वाकारणात् अविचटितानि विस्लेषमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
मिथुनानि इन्द्रानि याभिस्तः तादृशाः । एवञ्च कोकयूनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विश्लेषः, तत्समये
तु रमणीनां भूषणरश्मिरन्ध्रकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थी-
कृता निष्फलीकृताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा याभिः ताः तथोक्ताः, तदलङ्काररश्मिरेव तिमिरा-
पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । बालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पीतवर्णा इव, तथा सञ्जातः
समुत्पन्नो मद्वानलेन कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सस्यो यान्ति अतिक्रामन्ति ।

इह कोकह्वानानां विघटनसम्बन्धसर्वेष्वपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादेकातिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
प्रदीपानां निष्फलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, वाच्यत्वाभावाच्च (नितमान-
लङ्कारध्वनिश्च, एवं 'सञ्जातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'बालातपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा,
हृष्येतेषामलङ्कारागमेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्षेयावस्थानात्संयुष्टिरलङ्कारः ।

याञ्जेति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव मधेश्वरवृत्तीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, मकरकेतुना यो दाहो मनोभवद्वारा मानवानां
सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बशब्दस्योद्दीपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
कोलाहलः गृहकादम्बकलकल, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्पन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकारुरूपेण समी-
पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्यां तां तादृशीम्, मदनदाहसम्भवतोऽप्रकटनायेदमित्यवधेयम्;
याश्च उज्जयिनीं सुखरीकरोति शब्दायमानां करोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

बीचमें पड़ी हों, श्वेतवर्ण पताकाके ऊपर गिरनेसे मानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गका स्पर्श करती हों, सूर्यकान्तमणिके
ऊपर गिरनेसे मानो पछवित हुई हों, और इन्द्रनीलमणिकी गवाक्षरत्न (जालियों) के अन्तरालमें ऐसी शोभाय-
मान प्रतीत होती हैं मानो राहुके मुखविबरमें प्रवेश की हों ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनीयोंके कामिनीयोंके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
समय मानकर चक्रवा-चक्रवीका परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनीयोंके आभूषणों
की कामिनीके कारण रात्रिमें ऐसी प्रतीत होती है मानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
फैल गया हो । शङ्करकेनयनाभिसे कामदेवके दम्भ होने पर रति-विलापके समान, कामाक्षिकी उपेक्षा करने वाला
गुह्यस्थित (पावन्) कलहंसीका कोलाहल, अनवरत चारों दिशाओंमें विस्तृत होकर, महाकारुरूपी शङ्करके
आवासभूमिकी सुखरित कर रहा है ।

१. तरङ्गसञ्चिनः । २. यस्यामनु । ३. प्रकटीकृत । ४. पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५. प्रतिवासरं प्रसर्पन् ।
६. भवनकलहंसकुलकोलाहलः, कचिन्नवनकल इत्यादि पाठः ।

यस्याञ्च निशि निशि पवनविलोले^१ दुर्कूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मातवी-हरिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः^२ प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां^३ परयन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेधुं मृगला-
ञ्छनः ।

यस्याञ्च निशावसाने^४ प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्य-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेर्न विस्तारिणा विलासिनीभूषणरत्नेणाविभाज्यमानां व्यर्थीभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अशुभ्रते प्रसारिता विस्तारिता (उत्थोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
बाहुनो वैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलेः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः
दुर्कूलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटेः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपत्र-
प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कमुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं त्रपानिमित्तीभूतं लाञ्छनं
श्यामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते इदृश्यन्ते, मिश्रेण मिश्रान्तरस्य मुखश्यामिमापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मिश्रव्यवहारसमारोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चास्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनेषु परि-
वर्त्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि परयन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामाधीन
इव सन्, बहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवभ्रित्ताम्बसां सेकेन सेचनेन शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेधु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छद्विषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बमिषेण
पतितो लुठति प्रसरति, तासामनुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपह्नुतिः गुणोत्प्रेक्षा च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्के विटकासुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिरोदे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसङ्घस्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रयूपमङ्गलनिमित्तकगानानि, अभिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारसानां भवन-
स्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषमधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरत्नेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाज्यमाना विशेषेणाश्रूयमाणा, एकत्रितस्वेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्वीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणम्
दर्पणे 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचिसुख्यलक्षणा' । इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजारूप पुत्रवाली अट्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं मानों वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुखकमलको कागित देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्कको
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वखकी कौरोंसे मिटाती हों ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सीती हुई सुन्दरियोंका सुँह देखकर मानो कामातुर हो कर ही
चन्द्रमा, अपने प्रतिविम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर लोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बैठे हुए शुक्र-सारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रिशेषमें जाग-जाग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकसे होते हैं (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत शृङ्गारूपमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१. पवनवशविलोले । २. ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३. सौधशिखरोत्सृजशायिनीनाम् । ४. शिखरेषु
मृगाः । ५. निशावसान । ६. तारतरमपि पठतः समूहस्य रवेणामिभूता गृहसारसविकेन । ७. अवि-
भाज्यमानाः ।

यस्याश्चानिवृत्तिर्भर्णदीपानाम्, तरलतां हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीतसुरज-
ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रानाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-
द्वेषः कुसुदानाम्, कोषगुप्तिरसीनाम् ।

‘किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-चुम्बित-चरणनखसमूहो निशित-
त्रिशूल-वारिणाथक-महासुरः, गौरी-नूपुर-कोटि-चुष्ट-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-
रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंस-विधुरया रत्या प्रसादयस्या प्रसारित-कर-युगल-विग-

यस्यामिति । मणिदीपानां रत्नप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतिता दीप्तिमत्त्वात् अनिवर्णता, न तु जना-
नामनिवृत्तिः विषयादनुपरमः सर्वेषामेव वृद्धावस्थायां तदुत्पन्नत्वात् । ‘निवृत्तिः स्यादुपरमे’ इति कोशः । हार-
लतानां सौक्तिकस्वरत्नं तरलता चाञ्चल्यं न तु स्त्रीपुरुषाणां तरलता विशेषशक्तित्वेनात्यन्तगाम्भीर्यवत्त्वात् । सङ्गीतसुरजध्वनीनां सङ्गीतसुदृक्कनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयचण्डेऽविद्यमानत्वं
वा, न तु जनानाम् अस्थितिः मर्यादाराहित्यं समेषामेव तद्युक्तत्वात् । चक्रनाम्नां चक्रवाकपर्वणां द्वन्द्ववि-
योगो युगलविश्लेषः रजन्यां दम्पतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये दम्पतिविरहः धनराशि-
सम्पन्नतया परदेशगमनाभावात् तथाविधसंशालितया च विभिन्नसमये प्राणवियोगाभावात् । कनकानां
सुवर्णानां वर्णस्य रत्नस्य परीक्षा वह्निताप-निकषकपणाद्विद्वारा सद्युद्दिष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां
वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साङ्ख्यदोषरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्च-
लता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वम् अधीरत्वं तथाविधोपद्रवासत्त्वात् । कुसुदानां कैरवाणां मित्रद्वेषः
सङ्घोचविषयाथकत्वेन सूर्यं प्रति अप्रीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृदु अप्रीतिः गुस्तरदुःकृत-
कारणत्वात् । असीनां खड्गानां कोषेषु चर्ममयाच्छादनेषु गुप्तिः रक्षणम्, न सम्पत्तीनां कोषेषु भाण्डारेषु
गोपनम् अपहारकायसत्त्वात् । सर्वत्र विद्यत इति शेषः । इह आर्थो परिसंख्या । तथा चोक्तं दण्डे—
‘प्रश्नादुपश्रुतो वापि कथितादुस्तुनो भवेत् । तादृगन्यस्यगोहृष्टेच्छाद्व आर्थोऽप्यथा तदा ॥’
परिसंख्या इति ।

पृषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवश्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णंति विचारणीयम् ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पितेन किमित्यर्थः । यस्याम् उज्जयिन्यां सुरासुराणां देवराजसानां
नमस्कृततामिस्याशयः, चूडामणिमरीचिचयः शिरोरत्नशिमजालैः सुम्बिताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादपुन-
र्भूनां मयूजाः रश्मयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशक्त्यविशेषेण दारितो भिक्षोऽ-
न्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौर्याः मानवत्याः पार्वत्याः नूपुरकोट्या पदाघातसमये मञ्जी-
राप्रभागेन, चुष्टं विखिलितं शेखरः चूडामणिभूतं चन्द्रशकलं शशिखण्डं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य
त्रिपुरद्वयस्य भस्मनः स्वयं विहितस्येत्याशयः, रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

पवं जिस उज्जयिनी नगरीमें मणिमय प्रदीपों की हो अनिवृत्ति (दुःखनेका अभाव है, लोगोंको सुखका
अभाव नहीं है) है । सुकामालामें ही चञ्चलता है किसीके मनमें चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और शृद्ध ध्वनिकी ही
अस्थिति (स्तुतिप्रशंसामें अधिमानता) है, किन्तु लोगोंमें मर्यादा-हीनता नहीं है । चक्रवाक-पक्षियोंका ही द्वन्द्व-
वियोग (रातिमें दम्पतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचमें सद्युद्दिष्टाशी होनेसे परदेश-गमनाभावसे द्वन्द्ववियोग
नहीं है । सुवर्णकी अभिषाचन द्वारा रूप की परीक्षा होती है, ब्राह्मणादिवर्णोंकी नहीं, क्योंकि साङ्ख्यदोष न रहनेसे
सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वजाओंमें ही अस्थिरता-वायुवेगसे चञ्चलता है, किन्तु लोगोंमें उस तरह उपद्रव नहीं होनेसे अधी-
रता नहीं है । कुसुद ही मित्र = सूर्यसे द्वेष करते हैं, कोई मित्रोंसे द्वेष नहीं करता । तलवारोंकी ही कोपमध्यमें
रखा जाता है, किन्तु लोगोंकी खजाना छिपाये की जरूरत नहीं; क्योंकि वहां चोर नहीं रहते हैं ।

अधिक करनेका प्रयोजन नहीं है; नमस्कार करनेके समयमें देव-दानवोंके सुकुटसमूहियोंकी किरणें जिनके
चरण-नख-किरणों का चुम्बन करती हैं, तोक्ष्ण धारवाले त्रिशूलसे जिन्होंने अन्धकासुरको चीर डाला था, पार्वतीके
चरणनूपुर (पायजवे) के अग्रभाग द्वारा जिनके मस्तकालङ्कार चन्द्रमाका डुकड़ा घिस गया है, जिनसे त्रिपुरासुर
को भस्मकर उस भस्मरेणुद्वारा शरीर पर लेप किया है, कामदेवके नाशसे शोकातुर होकर, रित्तिने फँसे हुए दोनों

१. अनिवृत्तिः । २. मणिप्रदीपानाम् । ३. अन्तस्तरलता । ४. चक्रानाम्, चक्रवाकानाम्नाम् ।
५. यत्वाञ्च । ६. मरीचिचुम्बित । ७. चन्द्रशकलशेखरः । ८. ... करयुग्म् ।

लित-वल्लय-निकराञ्चित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्भहाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवैसति ।

तस्याञ्चैवविधायां नगर्यां नल्ल-नहुष-ययाति-धु-धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमाः, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, प्रतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्न-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयकोकेन व्यग्रया रस्या कामभार्यया प्रसाध्यन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याद्या तमेव प्रसवीकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारितात्पादोपसंग्रहाय विस्तारितात् करगुणलात् हस्त-द्वन्द्वान् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अञ्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवह्नेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे अग्नौ निपत्य घृणिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तञ्च सन्, प्रतिवसति वासं विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

रुकुटमेवाभिहितं वचते । कैलासाद्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविना । इह 'सुरासुर' इत्याद्येकविशेषणैर्वाभिमतमाहारम्यरुकुटप्रतीतौ सत्यामपि तदर्थं एव 'तले कपोतकान्यायात्' विशेषणा-न्तरोपस्थापनात्समुच्चालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपस्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तस्यामिति । पूर्वविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीठो नाम राजा 'अमृत' इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नल्लो नैपथः, नहुषो भूपविशेषो योऽगस्तित्तापादजगरः सञ्जातः, ययातिः यदुपिता, धुन्धुमारः कुवलयध्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । भुजबलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं सञ्जातफलं शक्तित्रयं प्रभावात्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशल्यापारकवशाज्ज्येष्ठास्यः । मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अलिखिता निरन्तरवि-चारणेनाप्यश्रान्ता बुद्धिः प्रतिमा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः क्षशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च, सूर्य इव तेजसवी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्ततन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अन्न सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोबद्धमन्त्रैः तन्व्यत इति व्युत्पत्त्या 'पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन साधुत्वं बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निपिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसारानाम् उपपन्ना उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

द्वाभ्यां से गिरे कङ्कणीसे अनुग्रह-लामवी प्रत्याशासे जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकालके अशिञ्जवाला-समूहके समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूहमें गङ्गा भ्रमण की थी; स्वयं वे ही अन्धकासुरके शत्रु भगवान् महादेव कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकाल-नाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरीमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान प्रवाकों पीड़ा हरने वाला तारापीठ नामका राजा था । उसने अपने बाहुबलसे सब भूमण्डलको जीत लिया था । उसकी तीनों शक्तियाँ फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पद्योचन करनेसे उसकी बुद्धि बहुत उलझी हुई नहीं थी । उसने समग्र धर्मशास्त्रका अध्ययन किया था । वह तेज और सौन्दर्यमें सूर्य-

१. भमरसिन्धुः । २. अन्धकारातिः । ३. वसति । ४. नृग-नल । ५. 'दशरथ-जनमेजयाजुन-प्रतिमाः । ६. 'उपाजित' ।

तन्तु-पूत-मूर्तिः, उपशमित-सकल-जगदुपप्लवः, विहाय कमल-वनानि, अवगणय्य नारायण-वक्षःस्थल-वसतिमुखम्, उत्फुल्लारविन्द-हस्तया शूर-समागम-व्यसनिन्या निर्घ्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुर-सरित्प्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजन-सन्तापकारिणः स्थिरस्याप्यविरत^१ भ्रमतः, निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-वनिता-मुखकमल-द्युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः, सुधामूतेरिव जलनिधिर्कद्रवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्षशक्तिभीतेः^२ क्षिति-

विहायेति । कमलवनानि मलिनीक्षण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजान्तरस्थले या वसतिनिवासः तस्मात्-वत्सुखम् आनन्दः तदवगणय्य अवगणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्फुटम् अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तया तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति व्यञ्जयति । शूरसमागमे वीरपुरुषसम्बन्धे व्यसनिन्या आत्मकियस्या, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्घ्याजं निशङ्कलम् आलिङ्गित उपगृह्णते । इह हि कमलव । अपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेति व्यतिरेका-लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपमेष्योपमानाभ्यनूयताऽथवा । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासित्वं महाशूरस्वच्छ व्यञ्जयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

महेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्माज्ञया निरन्तरमाश्रितस्य सुरसरिप्रवाहस्य भागीरथीस्रोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्यस्य सत्याचारस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्णोपमा ।

शिशिरस्येति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुरुषस्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापकारिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या सदनोद्दीपनया च विचोद्वेगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छत इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिचक्रे भ्रमणं विधीयमानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कश्मलीकृतेत्यादिना विरोधः स्वच्छस्यापि विद्वेषता कामव्यावशाच्च मलिनीकृता अरातिवनितानुरिपुनारीणां वियोगिपत्नीनाञ्च सुखकमलद्युतिः बदनपङ्कजाकान्तियेनेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागकारिणो निखिललोकैरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागकारिण आत्मम्यनुरागविधायिन इति तत्परिहारः । इत्थंभूतस्य सुधामूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्थंभूतस्य यशसः कीर्तिः उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्चतुर्षु विरोधालङ्कारः, तेन सङ्कीर्णा पूर्णोपमा ।

पातालः दिति । निजपद्मानां स्वीयलोकानाम् आत्मीयपद्मप्रानाञ्च या दितिः विद्वत्तारापीढात् चयः

चन्द्रके समान एक तीसरा था । अनेक यज्ञ अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गया था । उसने नाना-विध उपायसे संसारके समस्त उपद्रवोंको निवारण कर दिया था । वीरपुरुषोंके संगर्गमें अनुरागिणी तथा हाथमें प्रस्फुटित कमलको धारण करने वाली स्वयं रानलक्ष्मी भी कमलवन छोड़ और नारायणके वक्षःस्थलमें वास करने की सुख-गणना न करके निष्कपट होकर उससे आलिप्त थी । जैसे हिष्णुका चरण बड़े-बड़े मुनिर्षोंद्वारा सेवन किए गए मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वही भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्यका उत्पत्ति-स्थान था । समुद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल होकर विरहियोंको सन्ताप (कामोद्दीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होने पर भी सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ भ्रमण करता है) उसका यश उसी प्रकार स्थिर (चिरस्थायी) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुओंकी विरहिणी जिन्योंके मुख-कमलको कान्तिको कामवेदना उत्पन्न कर मलिन कर देता था, उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुजिन्योंके मुख-कमलको क्षोभाको विद्वेष-वशसे मलिन कर देता था । चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रक्तिमा (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१. अतिगणय्य । २. एकव्यसनिन्या, शूरसमागमैर्व्यसनिन्या । ३. निरत्यम् अनवरतम् । ४. सागरः । ५. पाताल इव । ६. क्षितिभीतेः ।

भृतां कुलैः^१, ग्रहगण इव युधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
पेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमः प्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दर्शानेन-
नेव कैलासमिर्वं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार^२ ।

शक्रेण च्छेदुदन्न ततो भीतैः त्रस्तैः क्षितिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वपञ्चच्छेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपक्षितारपीडात् स्वराज्यस्य भीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

ग्रहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधैः विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।

मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहः संप्रभः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनेपुण्यादन्वयं शम्भुतृतीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसहद्विभिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।

पशुति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, बहाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिक्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोकं क्षमया किञ्च साध्यते ॥’
नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विस्तृतवेणु-
पुञ्जमध्याक्ष प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेणुपुञ्जमध्याक्षनर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाषिणी । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्माजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अंश इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिधिरिव साम्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर-
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसोढकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जात्युपमेकालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दर्शानेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुध्न) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्थानात्

प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको अनुरक्त करनेवाला था । क्षितिभृत्कुलोंने जिस प्रकार इन्द्रद्वारा
अपने पक्षच्छेदके भयसे पातालाका आश्रयण किया था, उसी प्रकार अन्यान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके
भयसे तारापीडका आश्रयण किए थे ।

जिस प्रकार बुध अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिसप्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसीप्रकार तारापीडका भी शुद्ध नहीं था । जिसप्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रानामकी पत्नीसे युक्त थे, उसीप्रकार तारापीड भी उत्तम सहद्वर्गसे युक्त था । जिसप्रकार काष्ठीकेय
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसीप्रकार विशाल सैन्यमण्डली भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिसप्रकार
शेषनाग पृथिवी धारण करनेमें क्षम हैं, उसीप्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था ।
जिसप्रकार नर्मदा नदीका प्रवाह विशाल वंशसमूह (वांसीकी झाड़ी) से उत्पन्न होता है, उसीप्रकार तारापीड भी
उच्चकुलसे उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका मानो अवतार एवं नारायणका मानो प्रतिनिधिरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जाने पर महादेवने चरणांगुष्ठके भारसे जिसप्रकार
फिरसे उसे रोककर स्थिर किया था, उसीप्रकार अज्ञानके प्रसारसे मलिन शरीरवाले और पापसे भरे कलिकाल-

१. क्षितिभृत्कुलैः क्षितिभृत्कुलैः, क्षितिभृताः कुलैः । २. अनुगतः । ३. परिहृतः । ४. कैलासम् । ५. चक्रे ।

यश्च रति-प्रलाप-जनित-दयाद्रि हृदय-हर-निर्मित-परमिव-सकर-केतु-मसंत लोकः ।

यश्च जलनिधि-तरङ्ग-धौत-मेखलात् पत्रान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणित-तट-तरु-कुसुम-प्रकरात् उद्यादिन्दु-बिम्ब-विर्गल-दमृत-बिन्दासारोद्रे-चन्दनात् अशिशिर-कर-रथ-तुरङ्ग-सुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसन्न-वङ्ग-पल्लवात् ऐरावत-कैर-न्दन-राक्षकी-किसल-

प्रस्थावपितुमुपक्रान्तम्, कैलासं हिमशिखरमिव धर्मं सुकृतम्, अवष्टम्ब्य सर्वतः श्रौतस्मार्त्तकर्मकलाप-प्रवर्त्तनम् चरणाङ्गुलिर्मरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दशाननेनैव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गल-विभावसङ्करः । पुरा परमशिवभक्तं लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनायासं परिहर्त्तुमिच्छन्ना तं पर्वतमुक्त्यैव स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वरः पादाङ्गुलिभरेण भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणम् ।

यतिः । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्राणपतिविनाशोत्पन्नशोकजनितविलापेन, जनिता उत्पादिता या दया कष्टाया तया आर्द्रं स्निग्धं हृदयं चेतो यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निमित्तं रचितम् अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव यं तारापीडम् अमंसंत मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्रव्यो-त्प्रेक्षा तया चास्य ध्वस्तः समणीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यत्नेति । च पुनः, पूर्वदिग्दर्शमानानुदयाचालात् दक्षिणदिग्दर्शमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्दर्श-मानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्दर्शमानान्नाह गन्धमादनपर्वतादारभ्य अवनीपतयः सेविनीपतयः यं तारापीडं प्रणेतुः नमश्चक्रुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशेषणानि बोधयानि । तत्र प्रथममुदयपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधौति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य तरङ्गैः कल्लोलैः धौता झालिता मेखला मध्यभागो यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये विचारिभिः अत्युन्नततया नक्षत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नक्षत्रमण्डलैः द्विगुणितः द्विगुणी-कृतः तटतरुणां स्त्रोत्रतप्रदेशस्थदुनाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् । उद्यत उदयं प्राप्नुवत इन्दुबिम्बात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां खवताम् अमृतबिन्दूनां पीयूषविप्रपाय आसारेण धारा-सम्पातेन आर्द्राः छिन्नाः चन्दना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्य द्रिवलकरस्य ये रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्वाः तेषां सुरशिखरैः शफप्रान्तैः य उल्लेखो घर्षणं तेन खण्डितानि वृटितानि अत एव उल्लसन्ति देदीप्यन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् । ऐरावतस्य इन्द्रहस्तिनः करेण शुण्डादण्डेन लूतानि छिन्नानि शङ्खकीनां गजभचयतरुविशेषाणां किसलयानि पल्ल-वानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उदयनाम्नः उदयसंज्ञकस्य शैलात् पर्वतात् आ आरभ्येत्यर्थः । इह 'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुबिम्ब' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, चेत् सवत्र परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

द्वारा धर्ममूलसे चलायमान किये जाने पर उसे रोककर राजा तारापीडने क्षुति और स्तुति का विधान प्रवर्त्तित कर उस धर्मको फिरसे स्थापित किया था ।

महादेवने रतिको प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे मानो दूसरा कामदेव उत्पन्न किया हो ऐसा उस तारापीडको सभी लोग मनमें समझते थे ।

समुद्रकी तरङ्गोंसे जिसकी मेखला धुल गई है, पत्तोंके बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसके तटके झुझोंके फूल द्विगुणित हो गये हैं, उदय होते चन्द्रबिम्बमेंसे निःसृत हुई अमृतकी बूंदोंकी वर्षासे जहाँ सभी चन्दनवृक्ष गीले रहते हैं, सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुर्चोंकी रगड़से जहाँसे लवंग-पल्लव-खण्डित हो गये हैं और ऐरावत हाथोंकी सूँडसे जहाँ शङ्खकी वृक्षके पत्ते तोड़ लिए गए हैं ऐसे उदयाचल तकते, जहाँ बन्दरोंसे तोड़े जानेके कारण लवली-फल थोड़े ही बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियाँ जहाँ रामचन्द्रके चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे चूर्णित शङ्खसमूहके झुझते जहाँ शिलातलोंपर नक्षत्रपूजके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो वानर श्रेष्ठके हाथसे ब्रह्मदे किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकते; निर्मल झरनोंके जलसे जहाँ नक्षत्रराशि

१. उपचरति । २. अपर । ३. पत्रान्तः । ४. कचिद् 'वि' पदनास्ति । ५. दुर्दिनार्द्रम् । ६. तुरा । ७. करतल, करल्लरोव । ८. लल्लल्लोषः ।

यौत आ शैलादुद्यनान्नः, कपि-बल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिर्वन्द्यमान-राघवपादात् अचल-पार्श्व-दलित-शङ्खकुल शकल-तारकित-शिला-
तलान् नल-करतलौकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादासेतुबन्धात्, अच्छ-निर्भर-जल-धौत-
तारका-साध्यात् अमृत-मथनोद्यत-वैकुण्ठ-केशुरपत्र-मकरकोटि-कर्षण-मसृणित-श्रावणः
सुरासुर-हेला-वलयित-वासुकि-समाकर्षण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्बात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरामन्दराचलात् नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुबेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् सप्तर्षि-सन्ध्योपासना-पूत-प्रख-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकपर्ण-सुगन्धि-मेखलात् आ गन्धमादनात्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुबन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति-कपिवलेति । कपिवलेन लङ्कामग्नकाले वानरानी-
केन विलुप्तानि भवयितुं लूतानि अतएव विरलानि स्वहपीभूतानि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवल्लीनां
फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उद्धेः समुद्रात् विनिर्गताया उथितया जलदेवतया जलाधिष्ठाय्या
अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाशरथेः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां
पातेन निषेधेण सेतुबन्धनकाले शैलनिषेधप्रहारेणेत्यर्थः दलितानां चूर्णितानां शङ्खकुलानां शकलेः खण्डैः
नारकितानि सज्जाततारकाणि शिलतलानि पाषाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्मसुतस्य
कपिसुक्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन संस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उर्वश्रात्
सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः, आ आरभ्य । इह आन्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विशेषयति-अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्झरजलैः प्रखवणसलिलैः धौतः
प्रचलितः तारकासाध्याः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अस्तुकृततया तारकामण्डलसुम्बिरवादिष्याकाशः ।
अमृतमथने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्थान इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, केशुरप-
त्राणां पत्रवस्त्वप्युज्जालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपमग्नप्रदेशाः तेषां कर्षणेन चर्पणेन मसृणितः
चिह्नीकृता प्रावाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलाया क्रीडया वलयितो मण्डलकारतां
प्रापितो यो वासुकिः शेषनागाः तस्य समाकर्षणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानात्स्थितानां चरणानां तेषा-
मेव देवदानवानां पादानां भरेण दलितो महिनो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमा-
नस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेचिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलोत्
मेखपर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनवर्णनेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलाभा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्राथितो भवान् विष्णुः कूर्मरूपेण तं धनवान् तेनैव रूपेण
च बाह्वभ्यामवेष्ट्य रचितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय क्षीराब्धिं मन्थयामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तृतीयं गन्धमादनं विशेषयति-नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकोत्पादपसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकतपोवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुबेरपुत्रश्च अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणशब्देन मुखराणि
(तारे) धूल जाते हैं, अमृत मन्थन करते समय नारायणके केशूर (बाजूबन्द) के मकरचिह्नके अग्रभागके वर्णनसे
जिसके प्रस्तरसमूह चित्रने (पालिसदार) हो गये हैं, मण्डलीकृत वासुकि नागको सहज बलसे खींचनेमें डगमगाते
देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्य भाग महित हो गया है और ऊपर उठे अमृतके बिन्दुओंसे जिसके
शिखर सींचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तकसे, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमसे जो रमणीय लगता
है, सप्तर्षिगणने सन्ध्योपासन करके जिसके हारनोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तोड़े गए
सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तकसे आकर अपनी मुग्राओंके बलसे

१. 'कवलत्' । २. कपिकुल' । ३. पुण्यात् । ४. निर्गत' । ५. वन्द्यमान' । ६. निपात' ।

७. तलकलित । ८. प्रावाणः । सुरासुरावलयित' । ९. 'आरम्भवलचरण' नलाङ्कितचरण' । १०. नितम्ब-
कटात् । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात्, मण्डलात्, मेखलात् ।

ञ्जलि-कमल-मुकुलदन्तुरैः शिरोभिञ्चरण-नख-मयूखैः प्रथितं-मुकुट-पत्रलता-ग्रन्थयो भयचकित-
तरल-तारकं-दृशो भुजबल-विजिताः प्रणोमुखनीपंतयः ।

येन चानेकराज्युजालं-पल्लविते व्यालैः श्विमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावा-
क्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखन्यतिकरन्निपता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वो दिशः ।

यस्मै च मँन्येऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सान्नि यस्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्ध्योपासनया सन्ध्या-
वन्दनेन पुनानि पवित्राणि प्रसवणाम्नांसि निर्झरसलिलानि यस्य तस्मात् । तथा ब्रूकोदरेण भीमसेनेन
उल्लितं छिन्नं यस्सौगन्धिकषण्डं कङ्कारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता मेखला मध्यप्रदेशो यस्य
तस्मात् । गन्धमादनात् तन्नामकपर्वतात् आ आरभ्य । 'सौगन्धिकं तु कङ्कारम्' इत्यमरः ।

यस्मिन् समये द्युतिर्निजिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतवनमवाप्तुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु
द्रौपद्या अभिलाषः ससुत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्तये भीमसेनः तत्र सरस्यध्यासीनं नागराजं विजित्य
तत्कन्यकाञ्चोल्लुप्यास्यां विवाहा सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययाविति महाभारतीय कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दिना । सेवाञ्जल्य एव आनुगत्यप्रकाशनाय भाले
पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुडमलानि यद्वा सेवाञ्जल्यः कमलमुकुलानीव, तैर्दन्तराणि
उच्चावचानि तैः तादृशैः । शिरोभिः मस्तकैरुपलक्षिताः, चरणनखमयूखैः तारापीडनूपतैः पादपुनश्चरिमभिः
प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राज्ञामेव किरीटानां पत्रलताग्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाग्रभागवन्ध-
नानि येषां ते तादृशाः । भयेन त्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः भास्वराः तारकाः कर्मीनिका यासां ताः
तादृशाः इवो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजबलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
'तरलो भास्वरे चले' इति हैमः ।

‘तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलङ्ककम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवागू सुरयोः क्षिपाम् ॥’ इति मेदिनी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणानुपलम्भात् उपमारूपकयोः
सन्देहसङ्करः ।

येनेति । दिग्गजेन ऐरावतादिहस्तिना कल्पतराविव पारिजातवृक्ष इव येन तारापीडेन, अनेकेषां
बहुनां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रश्मिसमूहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणाद्विस्तारिते
समुत्पन्नविजिह्वमणिकिरणसमूहात्मकसिलये च, तथा व्यालश्वि कम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकसक्
यत्र तथोक्तं सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते आरूढे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिलीमुखानां
तत्पारिजातवृक्षतः उत्पततां भ्रमराणां वाणानाञ्च व्यतिकरेण सम्बन्धेन कल्पिता धूला लता इव
तत्पारिजातवृक्षचिकटस्थिता व्रतत्य इव आयामिन्यो विस्तारवत्यः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिशो
हस्तिो नेमुः अधीना प्रणताश्च चमूयुः । इह 'कल्पतराविव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं साध-
कत्वेन सङ्करः ।

जीते द्युप तथा भयते चकित और चञ्चल दृष्टिवाले बड़े-बड़े राजगण सेवाञ्जलिरूप कमलको कलसे निर्भीत रूप
मस्तकोसे उस (तारापीड) को प्रणाम करते थे ।

किंसी दिग्गज द्वारा कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर जिस समय उसने उड़कर भ्रमरगण निकटवर्ती
लताओं पर बैठ जाते हैं, उस समय उसके भारसे कम्पित होकर वे (लताएँ) जिस प्रकार अवनत हो जाती हैं,
वही प्रकार अनेक रत्नों को किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिसमें मौक्तिकों का जालियाँ बँधी हुई थीं ऐसे सिंहासन
पर महाराज तारापीडके बैठजाने पर उसके भारसे एवं बाणप्रहारके भयसे कम्पित होकर सभी दिशाएँ उसके
समीप सम्पूर्ण रूपसे अवनत हो गई ।

मुझे ऐसा प्रतीत हो रहा है कि-स्वयं देवराज इन्द्र भी, तारापीडकी असाधारण शक्ति और सम्पत्तिको
देखकर तदनुरूप शक्ति और सम्पत्ति प्राप्त करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुलैर्दन्तुरैः । २. मयूखैः । ३. प्रथिताः । ४. तारः । ५. अवनतिः । ६. अंशुजाल ।
७. व्यालश्वि । ८. मुक्ताफलके । ९. सत्रेदिशः । १०. मन्ये नुरः ।

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी कौश्यादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतमोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रमयत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य दिष्टिद्विधमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत् यस्य पुत्रभृताय यस्मै च तारापीडाया स्पृहयाञ्जकार उत्करूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । इह वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोत्पत्त्या ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् कौश्यात् कौश्र्यपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम बहिनिर्यथौ तममुक्तुमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वरादनुवंदशिष्यावसरे कौश्यादारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरेण कौश्यानामकं पर्वतं भेदितवान् पृथिवराज् हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यस्येति । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीयूषामोदेन च सुरभिर्भाणत-पर्वणः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभ्रीकृताः सुरासुरलोकः संसारव्यापनात् देवदानवलोकाः सन्थनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण अमितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिताः बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अधिककफपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसाः मुखरितं निजनयनशब्दैः आलोडनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवनं विष्टपं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रमयत अगमयत । यद्यप्यत्र कीर्त्याः परिमलासम्भवत्वात्तद्वर्णनेन कथातिविरुद्धो दोष आप्नोति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्णयते' इति कविसम्प्रदाय इति आनन्दप्रतिपादनात् गुण एव, उत्कृष्टं दर्पणं 'कवीनां समये कथाते गुणः कथातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

यस्मेति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्मात् यः सन्तापो घर्म्मः तेन खिद्यमानेव क्षिरयमानेव सती क्षणमपि निमेषमात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तस्याज सूर्यादितापतप्तस्य ज्ञाया-श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चित्पर्यन्तः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिद्विधमिव ज्योतिः शास्त्रसमुच्चात् निजभाष्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आप्रहातिशयसम्भावित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्यभ्युद्यत्सम्पादकत्व-प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोद्यमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारम्बारमुच्चरितवान् सुहृदुस्तदनुष्ठानेन तदनुकरणस्थानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपक्षे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमस्य

पूर्वं समयमै जित प्रकार कौश्र्यपर्वतसे हंसगण निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त संसारको शुभ्रवर्ण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडसे निकले हुए थे ।

अमृतसुगन्धिके समान नासिकाको रुसिजनक सौरमसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दूधवाले समुद्रकी फेनलेखाके समान शुभ्रवर्ण जिसकी कौत्सि, देव एवं असुरलोकको शुभ्रवर्ण कर समस्त भुवनमण्डलको अपनी आलोचनाके शब्दसे मुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें भ्रमण करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रकी छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग दैवसुखसे अपने सौभाग्यके अभ्युदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उनकी शिक्षा ग्रहण करते थे, मङ्गल-कार्यके समान आदर करते थे, इष्टमन्त्रके समान जप करते थे और शास्त्र-वचनके समान अहर्निश स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत, ... । २. अभ्रमयत । ३. आतपत्रच्छायां । ४. अत्य । ५. दिष्टिद्विध । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखवस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गारक्षेपः, जलधाराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तैत्थ्य-मसिधारणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा,

अधीतान्नायमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोद्घातः, यशस्तु स्वतः पुत्रं न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापि राजनि नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेद-
नेन पञ्चराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभावः तद्देशेतिरसत्वात् । पृथिव्याम् 'आसीत्' इति
अप्रेतनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुसिद्धादीनामेव परत्वं प्रकृतिपरवर्तित्वम्, न तु
जनानां परत्वं शिष्टत्वम् अनात्मीयत्वमित्यर्थः । सर्वस्मिन् समये सदाचरणात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव
अभिमुखावस्थानं संमुखोऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषा-
सत्वात्, यदा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तचादित्याशयः । 'दर्पणे
सुदुरादर्शौ' इत्यमरः । शूलपाणिः मृत्तिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतीनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रति-
मानाम् आक्षेपः संबन्धः, न तु जनानां दुर्गां आक्षेप आश्रयः, प्रतिपक्ष्याक्रमणसन्देहस्याविद्यमानत्वात् ।
जलधाराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुर्धारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं सङ्ग्रामा-
भावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय
खड्गधारणं वैरिताया एवासत्त्वात् । असिधारणां खड्गनिशितभागानामेव तैत्थ्यं तीक्ष्णता, न तु
जनानां तैत्थ्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्छिद्धाप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वेज्यध्वनीनामेव
उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औद्धत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव
अवनतिः क्षिप्ताकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव
अस्थव्यवसायेन द्रव्याद्युपार्जनम् । वंशानां वेणुनामेव शिलीमुखैः अमरैः चरितः विलकरणेन हानिः, न तु
जनानां शिलीमुखैः शरैः चरितः सेदनं संग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु
जनानां (सैन्यानां) यात्रा सङ्ग्रामाय गमनं प्रतिपक्षावत्त्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्वाङ्गमनुत्सवयोः
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव बन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां बन्धने
बन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

और जिसके राजा होने पर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगोंके बीचमें
विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । सृष्ट और तिरुप्रभृति प्रत्ययोंका ही परत्व (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु
लोगोंके मध्यमें परत्व (परस्पर-अनात्मीयता) नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहार करनेके लिए
एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवमूर्तियोंका ही दुर्गा आक्षेप (पार्वतीकी प्रतिमाका संयोग)
था, किन्तु लोगोंको दुर्गाक्षेप (दुर्गा-आक्षेप = किलेमें जानेकी आवश्यकता) नहीं था । मेघ ही चापधारण
(इन्द्रधनुष धारण) करते थे, किन्तु लोगोंको चापधारण (युद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं
थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु
किसी के भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति (ऊँचा चढ़ना) थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति
(औद्धत्य) नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति (गुणाकर्षणके समयमें नमन) होता था, किन्तु लोगोंकी अवस्थाकी
अवनति नहीं होती थी । बाँलोंका ही शिलीमुखद्वारा (अमरद्वारा) क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसी
की भी शिलीमुखद्वारा क्षति (बाणद्वारा विदारण) नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादिने उपलब्धनी यात्रा
(उत्सव) होती थी, किन्तु युद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा (प्रस्थान) नहीं होती थी । फूलोंके ही बन्धनमें (वृन्तमें =
बण्डोंमें, अथवा मालारूपमें) स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका बन्धन (कारागार) नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पणाम् । २. 'प्रतीहाराणामसिधारणं तैत्थ्यमसिधारणाम्' इति पाठः कविकोपलभ्यते, 'पञ्चानां
जलदिव्यमित्यधिकश्च पाठः कवितुल्यते । ३. शिलीमुखमुखक्षतिः । ४. देवानाम् ।

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, व्रतिनामभिधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विष्वशुद्धिः, केशनाखानामायतिभङ्गः, जलधरं दिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रनोपलानां भेदः, सुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-

योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणां अरण्यवासिगजानामेव वारी बन्धनस्थले प्रवेशः शिष्णाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सखिले प्रवेशः 'यद्यहं दुराचारस्तो भवेयं तदा सखिले ममः स्यात्' इति शपथग्रहणेनावतरणं, दुराचाराभावात् । 'वारि हीवेरनीरयोः' । वारिविष्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुच्यते इति हैमः । व्रतिनाम् अग्निहोत्रादियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनयागिपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचारस्तः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निदिव्यं, दुराचाराभावात् । ग्रहाणां सूर्यादीनामेव तुलारोहणं तुलाराशौ सङ्क्रमः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचारस्तः स्यां तदाऽयोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलादण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यचौदय एव विष्णोः सखिलानां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरुडपानेन निश्चिन्तो भवेयम्' इत्येवं शपथग्रहणपूर्वकविषयानेन शुद्धिः विगतकलमपत्वप्रख्यापनं, कलमपसन्देहाभावात् । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्भूतानामेव आयतेः विस्तृतायाः भङ्गः कचनम्, न तु जनानां आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्यायिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभपारब्धत्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छुद्धिनाति तेषामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगगनत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं मलिनचक्रयुक्तत्वं धनतत्पत्प्रभृततया सर्वस्मिन् समये चालितवसनत्वात् । रनोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिवाससत्वेनावश्यकत्वाभावात् । सुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्युपलानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारणार्थं विश्वासघातकनिवेदनम्, तयाविषक्रूराचाराभावात् ।

‘योगोऽध्वार्यसंप्राप्तौ सङ्गतिस्थानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिव भेषजे ॥

विश्वरूपधालके द्रव्योपायसंहननेऽपि । कामेनेऽपि च’ इति भेद्विनी ।

कुमारः कात्तिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामकतद्गतद्वैत्यविशेषस्य उद्धरणम् उदाहरणम्, न तु केपाद्विषय जनानां दण्डेषु तारकोद्धरणं लोचनकनोपनिषाटनम्, तयाविषदोषाभावात् दण्डदातृश्लाघातुक्त्वात् । उष्णरश्मेः रवेरेव ग्रहणाशङ्का उपरगाशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहणाशङ्का दोषवशात् राजदूतेः दृष्टाद्धारणभयम्, दोषाभावात् । राशिः चन्द्रमस एव ज्येष्ठातिक्रमः ज्येष्ठानचक्रम्-

निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जङ्गली हाथियोंका ही वारि (वन्धनस्थान) में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधी को जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (पात्रीन समथमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका ही अग्निधारण (अग्निग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी व्यक्तिका अग्निधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुलाराशिमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्ध (जलको स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यकी विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) नहीं होता था । कैशो और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने से बुद्धिका व्यापार) होता था, किन्तु लोगोंका आयतिभङ्ग (उदागमें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । मेघाच्छुद्धि दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (बख मलिन) नहीं था । मणियोंमें ही भेद (ग्रथनसूत्रके प्रवेशके लिए छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनीति प्रयोग = विरोध) नहीं था । सुनियोंका ही योगसाधन (योगाभ्यास = चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिसे रोकना) था, किन्तु किसीकी हत्याके लिए योगसाधन (गुप्तघातक प्रेरण) नहीं था । स्वामिकात्तिकेयको स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकासूत्रका उदाहरण) दिया जाता था, किन्तु दण्डके समय किसीका भी तारकोद्धरण (लोचन-कनोपनिषाटन = आँखकी पुतलीका उत्पाटन) नहीं होता

१. प्रवेशः, इतोऽग्रे च 'तैत्तयमसिधारणम्' इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. व्रतिनामसिधाराधरणम् । ३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

द्धरणम्, वण्णरश्मेर्ग्रहणाशङ्कः शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनपराधाकर्णनम्, वयपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु कलङ्कयोगः, कामिनी-कुचपत्रभङ्गेषु वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत् ।

नन्य चै राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाह-गम्भीरबुद्धिः, आ शौरावाहुपाकूट-निर्भर-

हृदयं मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वन्यस्य कस्य चन ज्येष्ठानाम् अवश्यया वृद्धानां शौरादीनाम् अतिक्रमः तदादेशोल्लङ्घनम्, सिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-कर्णनं द्रुपदात्मजायाः कचवत्साकर्पणदोषश्रवणम्, न त्वपराध दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशा-सनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशासनेन अपराधाकर्णनं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन सर्वस्मिन् स्थल एव तेषां नीतिधर्मपुरस्सरव्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम् अवलम्बनाय यथेष्टरणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिवृद्धाङ्गीकारः दोषाभावात् । परित्रियन्ते आच्छाद्यन्ते एभिरिति ग्युत्पत्त्या परिवाराः, असीनां खजानां परिवाराः कोपाः तेष्वेव कलङ्कयोगः परिक-रणाभावेन माछिण्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिविपरिजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनीनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता कुटिलता, न तु जनमनसु वक्रता निखिलानामेव कोमलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमद-सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दद्यात्' इति श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गतमेव त्यागे' इति विश्वमेदिन्यौ । अक्षक्रीडा शूतखेलाः तास्वेव शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्भेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरीणां विपक्षता' इत्यारभ्य 'अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव स्थले यथासम्भवश्लेषसङ्कीर्णं आर्थं परिसंख्यालङ्कारः ।

तस्येति । अपि चेति चार्थः । शुकनासो नाम शुकनास इति संज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यभिप्राया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमतस्तानि पदानि मन्त्रिणो विशेषणान्यवगन्तव्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आश्रयादीनि च कला नृत्यगीतादि-चतुःषष्टिकलाविधाश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायाकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषा यस्य सा तादृशः । आ शौरावाह् आ बाल्यात् उपाकूटः राजन्युत्पन्नो निर्भरः सान्द्रः प्रेमरसः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः ।

था । सूर्यको ही ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा ग्रहकी सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंको ग्रहणाशङ्का (राजानुचरद्वारा बलात्कार पकड़े जानेकी आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लंघन) था, किन्तु किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े भाई आदि बूढ़ोंको बातका उल्लंघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनके कनिष्ठ भ्राताका अपराध = द्रौपदीका वस्त्र खींच कर वृष्टाप्रदर्शनरूप दोष, सुना जाता था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राज्यपुरुषोंके दुःशासन (अन्याय शासन) का अपराध नहीं सुना जाता था) । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण (यष्टि-धारण) होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण (जुमाना लेना) नहीं होता था । तलवारके कोंशोंमें ही कलङ्कयोग (मलचिह्नका सम्पर्क) था, किन्तु किसीके क्खीपुत्रादि परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग (अपवादका सम्पर्क) नहीं था । कामिनीके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें ही वक्रता (टेढ़ापन) थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता (क्रूरता) नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति (स्वीकृत मद जलद्वारा अङ्गराज) होता था, किन्तु धनियोंको दानविच्छित्ति (धनवितरणका विराम) नहीं होती थी और पार्श्वोंके खेरमें ही शून्यगृह देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह (मनुष्यशून्य भवन) देखनेमें नहीं आते थे ।

शुकनास नामका एक ब्राह्मण उस राजाका मन्त्री था । वेदादि समस्त शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । बाल्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

१. ग्रहणशङ्का । २. दुःशासनपराधः । ३. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, असिपाराश्व कौशयुधिः । ४. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु, तस्य राज्ञः । ५. कलाकलापावगाहनगभीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगभीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वत्रिपण्णाधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-मन्धविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गाः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टाधिपत्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौः तरणिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुवपि कार्यसङ्कटेषु विषेय-
कच्छ्रेषु अविपण्णा अग्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अनित्यस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां द्याविनयादीनां गुरुः हितोपदेश, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेश, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः मङ्गाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुस्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्बुधे क्षमः ।

मल्लेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उच्छ्वाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतस्मात् प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः सङ्ग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः स्वण्डयस्य संयोगो यस्य स सथोको विग्रहो वपुर्गस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोचय चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमाम्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अर्द्धमर्द्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तरेऽर्धांश्शरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तज्जिरीष्य नितरां सन्तप्तौ भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिक्षेप । अमन्तरं जरा नाम्नी काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तन्नागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीष्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव जरासन्ध इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बक इति । त्र्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परिष्ठा-
दीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसादिता प्रसंस्तीकृता दुर्गां पार्वती येन सः ।

युधेति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो युधिष्ठिर इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

मल्लेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्ववेदःकल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'हृन्द्ः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कर्णौऽथ पृथगे । उयोत्तिधामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिवा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषे निखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणिकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपवादिस्थाशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुमासीर हृन्द्ः तद्वत् बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहस्पतिः सुमासीरः

प्रधानपुराण उत्पन्न हो गया था । वह नीति-शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एवं संसारके राज्यशासनकार्यरूप नीका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सङ्कटों में भी उसकी बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । वह धैर्यका आधार था; मर्यादाका
आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था; सदाचारका उपदेशक था; एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
जिसप्रकार पृथिवीका भार-बहन करनेमें समर्थ है, वह भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका शासन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जिस प्रकार समुद्र मकरादि बड़े-बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त अन्ध-
वसायका आश्रय था । जिस प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
सङ्घटित किया था, उसी प्रकार उसने भी यथास्थानमें सन्धि = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्घटित किया था ।

१. भारिक्वी । २. सेतुः । ३. कवित् 'सकल' इति पदं नास्ति । ४. प्रकटितम् । ५. मण्डलैकसारः

रिव सुनातीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातरात्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्व्वाहितैमतिः, अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

यो नरकासुर-शास्त्रप्रहारे-भीषणे अमन्मन्दर-निर्दम्ब-निर्हय-निष्पेक्षकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाभममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् ।

यच्च समासाद्य दशितानिकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तार-मुपर्वयौ प्रज्ञा ।

पुरुहूतः पुरुन्दरः, 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिपतेः, कविः शुक्राचार्यः तद्वत् 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । दशरथस्य रायपितुः वशिष्ठः अरुणधीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतातस्य दमनक इव सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्त-कृत्येषु नलस्य आहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिरस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरस्वेव नासा नासिका यस्य स तादृशः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाख्यदैत्यस्य शास्त्रप्रहारेण शास्त्रावातेन भीषणे लतविहयुक्ततया भयानके, तथा अमलः क्षीरोदमन्थनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्वेः यो नितम्बो मध्यभागः तस्य निर्दयनिष्पेधेन निरनुकम्पवर्षणेन कठिने कठोरे अंसपीठे पीठवद्विपुलं स्कन्धद्वयं यस्य तथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्करलाभां स्वप्रयासलभ्याम् अमन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शास्त्रप्रहारेणापि यो प्राप्तुं न समर्थो बन्धुव, याच मन्दराचलनिष्पेधेनानपि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभाभममन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषणद्वयेन ध्वननाश्लाघुष्टार्थवद्भेदस्य प्रसक्तिरिति भायुक्तानां भावः । भूमिपुत्रं नरकासुरं श्रीकृष्णो जवानेति हरि वंशीया कथेहानुसन्धेया । 'शेषाहिरिव' इत्यारभ्य 'व्यम्बक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

युमिति । लता व्रततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'धीः प्रज्ञा शेषुभी मतिः' इत्यमरः, यच्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दशितानि प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः

जित प्रकार महादेवजी पावैतीको प्रसन्न करनेके लिए आभूषणादिका सम्पादन करते हैं, उसी प्रकार वह भी अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सम्पादन करता था । जिस प्रकार युधिष्ठिर धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, उसी प्रकार वह भी धर्मप्रभव (यागादिद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह समस्त वेद-वेदाङ्गको जानता था । एवं समस्त राज्यके मध्य में अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । जिस प्रकार बृहस्पति इन्द्रके, शुक्राचार्य वृषपर्वणके वशिष्ठ दशरथके, विश्वामित्र रामचन्द्रके, धौम्य युधिष्ठिरके, दमनकसुनि भीमराजाके, एवं सुमति नलराजाके मन्त्री थे, उसी प्रकार शुक्रनास भी तारापीडका मन्त्री था और वह सभी कार्योमें बुद्धि-प्रयोग (विवेकपूर्ण-कार्य) करता था ।

नरकासुरके अस्त्रप्रहारेसे चिह्नयुक्त होकर जिसका वक्षःस्थल भयङ्कर हो गया था एवं ससुद्रमन्थनके समय कन्धो पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्दय वर्षणसे जिसके वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिबलसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं जिसप्रकार लता किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उसके अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये पल्लवोंसे सवन होकर क्रमसे विस्तारको पा जाती है, उसीप्रकार बुद्धि—जिस शुक्रनासको पाकर नये नये राज्यप्राप्तिका दर्शन कराकर एवं बहुतर विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्बल होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारांश यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कार्योको करता था, जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उसकी लतारूप बुद्धि उस महावृक्षरूपी प्रधानके समागमसे अगणित प्रतानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. दमनक इव नलस्य, इत्येव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादि । २. अप्रतिहतमतिः । ३. कचित् 'प्रहारे' इति पदं नास्ति । ४. कचिच्च 'नितम्ब' इति पदं नास्ति । ५. पादपम् । ६. उपाययौ ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निर्दिष्टे चतुरद्वि-वलयपरिखी-प्रमाणे धरणी-
तन्त्रे भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्रसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुर-कुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपवनेन, सैकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य समद्वीपवर्त्तमानं वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमप-
रमपश्यन्त । प्रशमिताशेषविपन्नतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^{१०}
यौवनसुखमनुभवन् ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्बोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते ।

वस्येति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचराः तेषां सहस्रस्य सञ्चारः परिग्रमणं तेन निश्चिते व्याले,
चरवारि चतुःसंख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि तानिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषां भूपतीनाम्
अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्रसितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविदितम् अज्ञातं नासीत्
न वभूत्वर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवालोकयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव कौशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-
वृण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आपिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपबन्धस्वरूपेण, सकलानां
समस्तानां जगतां संसारणाम् अभयप्रदाने शौण्डे मत्तः "शौण्डे मत्ते च विख्याते विपत्तयः च भवेत्
क्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ, रणः सङ्ग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवस्वरूपवाचेत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देवीपयमाना या असिलता लतावज्र-
मानसङ्घः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्यासः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिणिस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन सुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूपलचशालमलिकुशकौञ्जशाककुम्भराख्या एव वलयं कङ्कणं
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्नि शुकनास-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासापात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तुक् एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपत्ता वैरिणो येन तस्य भावस्तया कारणेन, विगताशङ्को
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुस्येन यौवनसुखं स्त्रीसंभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुभवन् अनुभवविषयीचक्रे ।

जिसप्रकार अपने घरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंसे वह अज्ञात नहीं रहता है, उसी प्रकार परिक्षास्वरूप
चारों समुद्रोंसे परिवेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरण करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जासूसों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन चौंस लेनेका समाचार उस शुकनाससे अज्ञात नहीं रहता था ।

बढ़ राजा तारापीड, वात्स्यावस्थामें ही ऐरावत हाथीको सूँढ़के समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(क्रीडाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें मत्त, सुदृक्क यथारामके यूपकाष्ठ (स्तम्भ) के स्वरूप,
चमकते हुए खड्गको किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुकी पूँछके समान सब शत्रुकुलके प्रलयका
सूचक शत्रुदण्डदार। सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाली पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वासी उस शुक-
नासनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्योंको देखने लगे । बाह

१. वस्येति । २.***परिवर्तिते, विचिते । ३. परिधिग्रमाणे, परिधिग्रमाणे । ४. धरणितले । ५. राज्यलक्ष्मी***

६. सकलजगदभयप्रदानयज्ञदीक्षायूपेन । ७.***धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयाम् । ९. अपश्यत् । १०. क-
चित् तथा इत्यधिकः । ११. विगलिताशङ्कः । १२. शिथिलतपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायो यौवनसुखानुभवन् ।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जजरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-मुधान्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णात्पलैरिव लोचनांशु-भिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोलं लोचनः, धवलांशु-कैरिव कर-नख-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकामिरिव भुजल-ताभिराबध्यमानः, दृष्टार्थ-धूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलंकल-रमणीयम्, अतिरभस-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमतृतीयान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयतृतीयान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयतृतीयान्ते अल्लिष्टशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकम्, षष्ठतृतीयान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्देहः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तारुण्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति — तथाहीत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधीनः सन् भूषतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तरार्यामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसद्भिः विकसद्भिः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि-निपतन्वात् श्लथीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसलिलस्य छटाभिः बिन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्विसितं सुधा पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छुविभिः शोभाभिः अभिषिच्यमानः स्वप्यमानः तत्कान्तीनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः 'स्मितसुधाच्छुविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्देहसङ्करश्च, दभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णात्पलैरिति । कर्णात्पलैरिव श्रोत्रकुल्लयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहार-विषयीक्रियमाणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखानां हस्तपुनभूणां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चान्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः, दलमालि-कामिरिव सुदुल्लवाहलपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आबध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णा-त्पलैरिव' इत्यारभ्य 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

नृष्टपरैरिति । दृष्टेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, धूर्तं निषेधव्यञ्जनाय कम्पितं यत् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां मणिवलयानां रत्नकटकानां कलकलेन मधुराव्यक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अग्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्यमन्यान्यपि । अतिरभसेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तरचितकर्णाभरणानि तैः दन्तुरं विषमं

पृथिवीके शासनकार्येवं विशेषं लिप्तं नहि रहकर एवं सव शत्रुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निश्चक्षु चित्त होकर उसने प्रायः जीवन-सुखका अनुभव किया ।

जित समय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय ईषद्वाक्यके शोभाजलसे अभिषिक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णोंके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समय कर्णोंके नीलौत्पलके समान नयन-किरणद्वारा राजाको ताड़न करती थी । केसरके धूलिसमूहके समान किसी-किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिहत होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखसमूहके किरणपुञ्जद्वारा राजा आहत होता था । कोई-कोई युवती चम्पाकी फूल पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलताद्वारा राजाको बाँध लेती थी । इस तरह कामवश होकर सुरत-झोड़ा करता था, जो प्रियाओंके अपहरदश होमेसे कोपसे हाथीमें हिलते हुए मणिमय कङ्कालोंके कलकलसे रमणीय लगनी थी; अत्यन्त वेगमें दूटे हुए कर्णभूषणके टुकड़ोंसे शय्या औँची-नीची

१. कुङ्कुमपटवासधूलिभिः, कुङ्कुमवासधूलिभिः । २. कचित् 'लोले' इति पदं नास्ति । ३. नखर... ।

दृष्टपराधूतकरतल, दृष्टपराधूतकरतल... । ५. कलकलव, कलरव । ६. रतिरभस... ।

लक्तक-सिक्त-हंस-सिन्धुनाम्, अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम्, प्लवमान-कर्ण-पूर-कुव-
लयदलम्, उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जर्जरित-वरङ्गम्, उदलित-नाल-पर्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम्, अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनबिन्दु-चन्द्रकितम्, सवरोधजनां जलकीडया
गृह्दीर्घिकाणामम्भश्चकार ।

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्ध-भङ्गुर-भ्रूकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-सुखर-भुजलताभिर्वकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरणः नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत ।

गृह्दीर्घिकाणां अवनवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं वकार निर्मम इत्यग्निमेव सम्बन्धः । इह द्वितीया-
न्तानि पदानि अम्भोविशेषणानि । कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजकोदैः धवलिता शुशीकृता ऊर्मि-
माला तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलाभ्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां बाचालयोः शब्दाव-
मानयोः चरणयोः पादयोः अलककैः लाक्षाद्वैः सिक्तं सेचितं हंससिन्धुनं नूपुराशब्दाकृष्टं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाङ्गं तु तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽखियायम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
खस्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूरानाम्
आकण्ठमग्नमहिलाश्रवणभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां कीकल्याः पश्चाद्भागानां संचोभेन आस्फालनेन जर्जरिताः चूर्णीकृताः तरङ्गाः
कङ्कोला यत्र तत्तादृशम् । उदलितानि उच्छिन्नानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं खस्तं धूलिपटलं रजससमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसेचनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरन्तिः
देदीप्यमानैः फेनबिन्दुभिः अद्विकफवृषतैः सञ्जाताः चन्द्रकाः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अस्थेति
तत्तादृशम् । अन्ययस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितासु तासु नृपतिस्तु नागत इति तेन विमलव्याभिरित्यर्थः, अत एव
आवद्धाः विहिताः भङ्गुराः वक्राः भ्रूकुटयोः यामिस्ताभिस्तथोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
शब्दिताः ये मणिपारिहाषाः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहायः कटको वलयोऽखियायम्' इत्यमरः, तैः
सुखराः बाचाला मुजलता बाहुवस्त्रयोः यासां तामिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः मानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
वकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागाः सङ्केतस्थलेऽनागमनादित्याशयः, भूषणैः, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्भवमयूखस्तंभैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिव्याप्य अताड्यत प्राहियत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

घरोंके मध्यमें प्रवेश करता था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके रतनोंका चन्दन धुल जानेसे उनकी तरङ्गें
स्वेतवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चञ्चल नूपुर (पायजेब) के हिलनेसे झन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
क्तकरस अनुसरणकारी हंस-दम्पती पर खिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके केशकलापसे स्थलित कुसुमसमूहके
गिर जानेसे दीर्घिका (गृहसरोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जल मध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णाभरण नीलोत्पलके पत्र जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँच-ऊँचे निगम्योंके झोभसे
तरङ्गें छिन्न-भिन्न हो जाती थी, किसी तरणीके द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों को रज फैल जाती थी
और किसी सुन्दरी द्वारा राजाके शरीर पर जलसेवन करनेके समयमें बार-बार पानीको हाथसे दिखोड़नेसे उड़ते
हुए फेनबिन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके ऊपरमें चन्द्राकार बन जाते हैं ।

किसी समय राजा संकेतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रचारित गिर्याह दूसरे दिन भ्रूकुटि
देवी करके झनझनाते मणि-कङ्कोटोंसे शब्दायमान मुजलताओंके द्वारा मौलिसरोके फूलों की मालासे उस अपराधी
राजाको पैर बाँधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अपर पुष्पमाला द्वारा उसे ताड़ना करती थी ।

१...कुसुमसारम्, कुसुमनिकरश्चारम् ।

२. कचित् 'पूर' इति पदं नास्ति ।

३...क्षोभं... ।

४...करतलास्फालनम्... ।

५...विरकुलम्... ।

६. भ्रूकुटीभिः, भ्रूकुटीभिः, भ्रूकुटीभिः ।

७...आरणितपारिहाषम्... ।

८. वकुलकुसुमावलीसंयतम्... ।

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाण-कुसुम-मुकुलदन्तरेषु लतागुहेषु बभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिसारः ।
कदाचिच्च विचटितकनक-कंपाट-प्रकटवातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरकैरिव
पारावतैः अर्ध्यासित-विटङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयात्-सुहृत्परिवृतो वीणा-वेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमा-
य्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीडयापाराणां सिषेवे, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता घृता केसरमाला बहुलपुष्पसङ्घः, सदा-
पङ्क्तिश्च येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलाशेषेषु विचचार बभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुको भ्रमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटङ्गिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुड्मलैः
दन्तुराणि विषमाणि तेषु तादृशेषु, लतागुहेषु वल्लीभवेणु बभ्राम विचचार । इह 'अशोकपाद इव'
इत्यारभ्य 'मधुकर इव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन रयासवस्त्रेण विरचितं सम्पादितम् अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरीराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनमित्येत्याशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे वसः
सङ्केतः 'भवतीषु तन्नोपस्थितासु अहमुपेय रंश्ये' इति निर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिसारस्वरस्यमभिसरणं कृतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विचटितैः वद्धाटितैः कनकपादैः सुवर्णनिर्मितकपादैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौगन्ध्यार्थमित्या-
शयः, कृष्णागुण्ठां काकतुण्डानां धूमैः दहनकैतनैः रक्षा रक्षिताः तैरिव धूम्रवर्णैर्वादिष्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अध्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्गानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठप-
भवमार्गां कुक्षिषु मय्यामानेषु कतिपयैः किञ्चिद्विः आतेः रागादिवशादपि नान्यथावादिभिः सुहृद्भिः मित्रैः
परिवृतः सहितः, वीणा वल्लीकी, वेणुर्वशाः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
अन्तःपुरस्य अचरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यगीतवाद्यमयं च ददर्श अद्वाशीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरकैरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

किमिति । किं बहुना बहुवचन्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयस्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं

समान कमलवनमं क्रीडा करता था । किसी समय गल-प्रदेशमें बकुल (मौलसिरी)-पुष्पोंकी माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहवारी सिंहके समान क्रीडा पर्वतोंपर विचरता था, किसी समय खिलती हुई फूलोंकी कलियोंसे
असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें अन्तरके समान भ्रमण करता था । किसी समय नीलवर्ण-वस्त्रसे सभी अङ्गोंकी
आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें संकेत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने जाता था । एवं किसी समय
कितने ही प्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उत्कृष्ट महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्य सुन्दरियोंके वीणा, बंशी और
मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्यगीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उस समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके किनाड़े
खोलकर विटङ्गियों खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अगस्के धूमसे मानो रंगी हुए कनूर अपने
खोपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु संसारके मध्यमें अत्यन्त
रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उस समयके तथा भविष्यकालके अनुकूल था उस सभी वस्तुओंको

१. स्कन्धावलम्बितकेशर... २. 'कदाचिद्वनलतायतिमौलिकन्तमालकुसुमस्तवकचितशेखरः शुक्लपक्षराग-
मधुरयता चलिनीलकोमलेन हरितकुङ्कुमावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरादेवः पुरः प्रधावि-
तनेकशृङ्गिवागुरिकैरुपदिश्यमानवर्तमानकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्राणिभिः परिहासपेशलं सवयोभिरनुगम्य-
मानो धूमपासविटङ्गचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु 'परिवभ्राम' इति पाठः कश्चित्सुपलभ्यते, किन्त्वपाक-
रणिकत्वेनेह मूले न निवेशित इत्यवश्यम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष... ४. 'अनककपाट' । ५. पारावतैः ।
६. अचिद्वि... ७. कुचचित् 'महा' इति पदं नास्ति । ८. मनोहरमनोहरम्, मनोहरमन्तःपुरम्... ।
९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धमायस्याम् ।

व्यैष्यति तथा । प्रसूदितप्रज्ञस्य हि परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-
लीला-भूषणस्य इतरस्य तु विदम्बना । प्रज्ञानुरागहेतोरन्तरान्तरा दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च
निमित्तेऽप्यारोह ।

शुकनासोऽपि महान्तं तं राज्यभारमायासेनैव प्रज्ञावलेन बभार । यथैव राजा सर्व-
कार्याभ्यर्काणीं सङ्गृह्णामि द्विगुणीकृतं प्रज्ञानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि आच-

स्यादुत्तरः काल आयति' इत्यन्तरः । अचिरं परस्मिन्भोगपुरुषगणदुर्व्यवहारादिशास्त्रप्रतिषिद्धरहितम्,
तत्तत् अनाचितम् अन्धम् चेतो हृदयं यस्य स तादृशः सन्, अन्येषां भोगविलासव्यतिरिक्तानां पृथिव्या
भूमेः व्यापारानां शासनाक्षीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारतहनन्तमवचिरे स्थापिततया अवसितत्वात्
सिधेये सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासाःपथ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्ति-
जनक इत्याशयः ।

प्रमेति । हि तथाहि । प्रसूदिताः शासनसंस्कारादिना आनन्दं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन
तस्य तथोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनजमास्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि समग्रानि
महीप्रयोजनानि भूमावावश्यकानि शासनसंरक्षणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य, विषयसम्भोगलीला
माह्वचन्द्रनरमण्यादिभोगविलासो भूषणस्य आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिस-
माप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुव्यवस्थाभावाद्दशान्तिपूर्णाधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यं, विषयसम्भोग-
लीला माह्वचन्द्रनादिभोगविलासः विदम्बना आत्मवञ्चनामात्रस्य, निरन्तरसेवाशान्ततया तथाविधप्रभो-
दातुमवाभावादित्याशयः । इहायन्तरम्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थं अन्तरान्तराभ्येऽभ्ये दर्शनं प्रजानां
प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्भवेदित्या-
शयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादिषु वा प्राप्तेषु सिंहासनं नृपासनम् आरुह
आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतज्ज्ञानप्रधानसत्त्विकोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम्
आधिपत्यपुरम् अनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञावलेन राजनीतिशक्या बभार आर्यामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिभ्यामपारान् अकार्पातं कृतवान्
सङ्घत्तेनैव प्रकारेण अतौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वसमाङ्गुलीकृतः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो
येन स सादृशः राजकार्याणि स्वस्वामिशान्तनसंरक्षणकृत्यानि चक्रे अकार्पातं ।

तमपीति । आचरितान् प्रणामसमये भूषितमनेन नमितान् कुसुमशोखरात् प्रसूनमयविवरोऽवतंतात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लीन किया और न वह उसका व्यवसायी हो गया;
क्योंकि-सुयोग्य सन्धीके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासनपालनादि सभी कार्य उसके पूरे
हो गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रक्षण करनेवाले ऐसे राजाका भोग-विलास-भूषण-स्वरूप
है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशान्ति-परिपूर्ण है, उसके लिए तो विदम्बना मात्र है । प्रजावर्गके
अनुरागके कारण बीच-बीच में राजा स्वयं दर्शन देता था एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन
पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी वड़े भारी उस राज्यका भार अपने दुखिबल्ले अनायास ही वहन करता था । जिस भावसे
राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे द्विगुण प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकार्य
सम्पादन करता था । अधीनस्थ राजा लोग मस्तक द्वारा उसको (शुकनास को) भी जब प्रणाम करते थे, उस समय
उनके (राजाओंके) चलायमान हुए नृपाणियोंकी किरणोंसे धरे हुए मुकुटोंका अग्रभाग अवतन हो जाता था,

१. अतिव्यसनितया । २. कचित् 'हि' पदं नास्ति । ३. 'महीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विषयोपभोग-
लीला । ५. हेतुशान्तरा । ६. महान्तं राज्यभारं, महान्तमणितं राज्यभारम् । ७. यथैव च । ८. कचित्
'सर्व' इति पदं नास्ति । ९. द्विगुणीकृतः प्रज्ञानुरागश्चक्रे । १०. चकार । ११. चलित ।

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जित-कुसुम-शेखर-न्युत मधु-शीकर-सिक्त-
नृप-सभं दूरावनतिप्रह्वेलित-मणि-कुण्डल-कोटि-संघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि
चलति चलित-चटुल-नूरंग-बल-मुखर-सुर-रव-बधिराकृतभुवनान्तरालाः, बल-भर-प्रचल-
वसुधातल-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धाराब्धकाराः, संसर्पद्विबहल-
धूलि-पटल-धूसरितसन्धवः, प्रचलत-पदातिबल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-विधराः सरभसो-
द्बुध्यमाण-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्धूयमान-धवल-चामर-सहस्रसंछादिताः, पुञ्जित-नरेन्द्र-
वृन्द-कनकदण्डातपत्र-संघट्ट-नष्ट-तिवसाः, दश दिशो बभूवुः ।

च्युतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सेचिता नृपसभा राजपरिषद् येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रणामेन प्रेक्ष्यलितयोः सञ्जलितयोः मणिकुण्डलयोः रत्नमश्रवणाभरणयोः
कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां सङ्घट्टिते घृष्टे अङ्गदे केयूरद्वयं बाहुवलम्बित्यर्थः, यस्य तत्तादृशम् । नमन्त्रवहूनां
राज्ञां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कथं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् ! सत्यम्
‘स्तनादीनां द्विवचिशिष्टा जातिः’ इति वामनसूत्रप्रामाण्यमभ्युपगम्य तथा प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।
राज्ञां रातसमूहः, आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीणां मस्तकस्थितरत्नमयूखाग्राणां जालं
समूहः एवामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः शिरोभिः, तं शुक्रनासमपि आननाम नमश्चक्रे ।

तमिति । तस्मिन् शुक्रनासेऽपि चलति कापि प्रस्थिते सति, दश दिशः ह्यथभूता बभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि—चलितस्य शुक्रनासेन सार्कं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगबलस्य वाजिसैन्यस्य,
मुखरा वाचालाः ये सुराः साफाः तेषां रवैः शब्दैः बधिराकृतं तदन्वयशब्दाविषयीकृतं भुवनान्तरालं
जनकमर्थं यासु ताः तादृशयः । बलभरेण सहस्रंचलितसैनिकभारेण प्रचले कपिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्जलन्तः गिरयः स्रैला यासु ताः तादृशयः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदान्धानां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेशानां दानधाराभिः मज्जलपङ्क्तिभिः अन्धकारस्तमो यासु ताः तादृशयः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

‘यस्य गन्धं समाप्राप्य न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥’ इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छन्ता अतिवहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धून्नवर्णा-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृशयः । प्रचलनां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् असन्ति गच्छ-
न्ति ये ते पदातयः ते च ते चलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविवराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृशयः । सरभसं स्वेगम् उद्धूयमाणैः उच्चैस्त्रास्यमाणैः जयशब्दैः
‘जयजय’ इति शब्दैः निरन्तरं विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तादृशयः, तैः सम्भृता इत्यर्थः, ‘अन्तर-म-
वकाशावधि’ इत्याद्यमरः । प्रोद्धूयमानेन स्रवीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रवालम्बजनानां सहस्रेण
समूहेन संछादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुपपन्नसङ्घभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपत्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि छत्राणि तेषां सङ्घटेन उपरि मिथोद्वलसंयोगेन नष्ट
मस्तक अवनत करनेसे फूलों के शेखरोंमें से टपकते मधुसे राजसभाका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही मस्तककी अवनत करने (छुकाने) के कारण लटकते मणि-कुण्डलों के अग्रदेश द्वारा उनके बाहुस्थित केयूरों
(बाजूबन्दों) से रागुने लगते थे । उनके भी किसी स्थानमें प्रधान करनेपर मद्बलुतितसे अन्धे हुए गन्धगजकी
दान-धारासे दशों दिशाओंमें अँधेरा छा जाता था, सदगामी चपल घोड़ों की टापीकी आवाजसे सुननोंके अन्तराल
बहरे हो जाते थे, सैन्यगणके पदमारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्वतसमूह भी डगमगाने लगते थे, उड़ती
हुई फूलके डेरसे रास्ताके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग मटियाला हो जाता था, साथ-साथ चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके परदे फटे जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, हिलते हुए अगणित श्वेत चामर पृथिवीको आच्छादित कर देते थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की सुवर्ण-दण्डवाली छत्रनदियोंके निकट भिड़ जानेसे दिनकी शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. शिक्तनृपसमूहदूरावनतिं सिक्तसमं । २. ...प्रेक्षित... । ३. चलिते । ४. चट्टनुरङ्ग । ५. ...भुवनाः ।

६. कविच ‘भर’ इति पदं नास्ति । ७. ...अतिवहल... । ८. धूलिप्रवलपदातिबल । ९. ...रवस्फोटित... ।

१०. श्रवणविवराः । ११. ...निर्भराः । १२. ...संबद्धन... ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-सुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सन्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विफल-मनोरथस्यानपत्यतान्मसाऽर्वद्धताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखच्छाभिश्च मनो विजृम्भे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनार्त्तं स्वनमपि निरालम्बं नमिव आत्मानम् अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृशः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-रूपातिशयोक्तिः ।

५. मिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं ताण्डव्यसौक्यम् अनुभवतः अनुभवं कुर्वतः तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकनान्दनां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतसुखदर्शनसुखं पुत्रवन्दना-वलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सन्भुज्यमानमपि तथाविधोत्कटरूपेण संभोगविषयीक्रिय-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपिस्समूहः, शरवणं बाणसंज्ञकनृणसमूहमिव, निनास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजनं सस्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तासु वनितासु राजःस्वलास्त्रपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं ताण्डव्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसो यथा अवर्द्धत वृद्धिं प्राप । विषयाणां लक्ष्मचन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः मनश्चित्तं विजृम्भे परितस्त्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव गतात्ममिव पुञ्जाभनरकोद्वारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शासकतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिद्ध ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानीनी 'चक्षुष्मन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानीनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संक्षृष्टरलङ्कारः ।

इत प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त राज्यका भार सौंपकर वह राजा यौवन-सुखके अनुभव में समय व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सांसारिक सुखोंके भनतक पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रसुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे भोगोंके होने परभी अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त बाण वासके समान लगने लगा (बाण नामक वासमें, पुष्प तो बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; जिन्योंको रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती थी) । जैसे जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसकी पुष्पकी आशा भी विफल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विषय-सम्मोग-सुखकी इच्छा उसके मनसे हटने लगी । उस समय वह, अमाणित राजाओंसे परिहृत होने परभी मानो असहायके समान, चक्षुष्मान् होने परभी अन्धके समान एवं समस्त भुवनोका आधार होने परभी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कथिष्कालः । ३. तनयसुख... , तोकसुख... । ४. उपभुज्यमानमपि ।

५. अभूत् । ६. कचित् 'च' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल... । ८. मद्यानवर्द्धतास्य । ९. विजृम्भे, विजगाहे । १०. भुवनालम्बनम्, भुवनवलम्बनम् । ११. निरालम्बमिव । १२. आत्मानमनपत्यम् ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटा-कलापस्य, कौस्तुभ-प्रभेव कैटभास्विक्षःस्थलस्य, वनमालेव सुसलायुधस्य, वलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, कुसुमोद्भू-
तिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारकापङ्क्तिरिव नभसः,
हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य भूषणमभूत्
त्रिभुवन-विस्मयजननी जननीव वनिता-विभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलास-
वती नाम ॥ ६९ ॥

एकदा च स तदावासमुपगतः तां चिन्ता-स्तिमित-दीन-हृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन
परिवृतान्, आरादयस्त्वैतश्च ध्यानातिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानान्, अनतिदूरवर्ति-

अथेति । विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी तस्य तारापीडस्य भूषणम् अवतंसः 'अभूत्' इति
सम्बन्धः । हरजटाकलापः शंभोजटावृष्टतस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटभारेः श्रीमधुसूदनस्य वक्षस्थ-
लस्य भुजान्तरालस्य, कौस्तुभस्य तदाख्यकंठाभरणस्य मणः प्रभा कान्तिरिव । सुसलायुधस्य बलभद्रस्य
वनमाला सर्वसुपुष्पसुझातिता मध्ये स्थूलकदम्बाख्या आज्ञालुम्बिनी सक् सेव । वनमालालक्षणम्—
मध्ये स्थूलकदम्बाख्या सर्वसुपुष्पसुझातिता । आपादलुम्बिनी माला वनमालेति कीर्तिता ॥ इति ।

सागरस्य समुद्रस्य वेला तीरमिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानवारिरेखेव । सुरभि-
मासस्य वसन्तमासस्य कुसुमोद्भूतिः प्रसूनसमृद्धिरिव । चन्द्रमसः शशिनः चन्द्रिकेव उयोखेव । सरसः
कासारस्य 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, कमलिनी नलिनीव । नभसो गगनस्य तारकापङ्क्तिः नक्षत्र-
श्रेणिरिव । मानसस्य तन्नामकसरोवरस्य हंसमाला चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य तन्नामकस्यैव
चन्दनवनराजिः चन्दनवनपङ्क्तिरिव । शेषस्य वासुकेः, फणायामो मणिः रत्नं तस्य शिखा दीप्तिरिव
त्रिभुवनविस्मयजननी विष्टपत्रयाश्चर्यकारिणी सौन्दर्यहावभावादिनेत्याशयः । वनिताविभ्रमाणां नाराजातेः
छांलाणां जननी मातेव, सर्वप्रकारच्छांलानिधित्वादित्याशयः । सकलेषु अन्तःपुरेषु अवरोधसुन्दरीषु
प्रधानभूता मुख्या ।

इह 'चन्द्रलेखेव' इत्यारभ्य 'फणामणिशिखेव' इत्यन्तं मालोपमा जात्युपेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

एकदति । एकस्मिन् समये च स तारापीडः तस्या विलासवत्याः, आवासं भवनम् उपगतः प्राप्तः
तां विलासवतीम् इत्यस्मृतां दृष्ट्वा अद्भुतीव इति सम्बन्धः । विन्तया मानसव्यथया स्तिमिता स्थिरा
दीना कातरा च हृष्टिः इक् यस्य तेन तादृशेन, शोकैक पट्टराज्ञ्या विवादात्पक्षेनेत्यर्थः, मूको निःशब्दः तेन
तादृशेन, परिजनेन परिवारजनेन परिवृता सहितान् । आरात् समीपे अवस्थितैः कृतावस्थानैः ध्यानेन
तत्तत्समयविधेयचिन्तनया अनिमित्तं निमिषरहिते लाचने नयने वेषां तैः तादृशैः, कञ्चुकिभिः 'अन्तः-

महादेवके जटाकलापको जिस प्रकार चन्द्रकला, नारायणके वक्षःस्थलको जिस प्रकार कौस्तुभमणिकी
प्रभा, वलदेवकी जिस प्रकार वनमाला, दिग्गजको जिस प्रकार मदकी लेखा, वृक्षको जिस प्रकार लता, वसन्तकी
जिस प्रकार पुष्पकी सगृष्टि, चन्द्रमाको जिस प्रकार चाँदनी, सरोवरको जिस प्रकार कमलिनी, आकाशको जिस
प्रकार तारोंकी पङ्क्ति, मानससरोवरको जिस प्रकार हंस माला, मलयाचलको जिस प्रकार चन्दन-वनकी पङ्क्ति,
एवं शेषनागको जिस प्रकार फणस्थित मणिकी ज्योति अलङ्कार स्वरूप है, उसी प्रकार 'विलासवती' नामकी
तारापीडकी महिषी (पट्टरानी) थी । वह निरुपम सौन्दर्य और भावभङ्गसे त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करती थी
और शिखीके समस्त विलास-भङ्गोंको मानो उत्पन्न करनेवाली थी ।

एक दिन महाराज तारापीड, विलासवतीके गृहमें उपस्थित होकर देखा—महाराज्ञी विलासवतीबाई हथेली
पर अपने मुख-कमलकी रख एक छोटेसे उज्ज्वल पलङ्ग पर बैठकर रो रही हैं, उसके बालोंकी लुंगी लट्टे धर-
उपर फहरा रही हैं, शरीर परसे सभी आभूषण उतार दिये गये हैं, बराबर आँसू गिरनेसे उसका वस्त्र आर्द्र
(गीला) हो गया है, अन्तःपुरकी छद्मायें कुछ दूर में खड़ी होकर उसको आश्वासन दे रही हैं, कञ्चुकिगण दुःखिन्ता

१. अस्व । २. कैटभाराति । ३. कल्पपादपस्य । ४. पुष्पोद्भूतिरिव । ५. तारापङ्क्तिरिव,
तारकपङ्क्तिरिव । ६. तदावासगतः । ७. रांभा राज्ञीमिव ससुपागतः । ८. स्तिमितहृष्टिना ।

नीमिश्रान्तःपुर्ववृद्धाभिराश्वस्यमानाम्, अविरलाश्रुपातौर्दीकृत-दुःकृतम्, अनलङ्कृतम्, वामकरतल-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविष्टपर्यङ्किकोपविष्टाम्, देवीं ददृशे । कृतश्रुत्यावाञ्छ तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयञ्चोपविश्य अविज्ञात-बाष्पकाणो भोतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाभः कणौ कुर्वन् कपोलौ भूर्पालस्तामवादीत-
'देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमराब्दं रुचते, प्रशन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तवै पदमपङ्कजः । किमर्थं कुरोदरि ! नालङ्कृतासि ? । बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? । कुसुमशर-सरः-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजरूपेण नानुगृहीतौ माणन्पुरौ ? । किनिमित्तमर्थमपगत-

पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः' इत्याद्यभिहितस्वरूपैः स्त्रीशिक्षक उपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनति-दूरवर्त्तिनीभिः नातिदूरस्थायिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धाभिः आश्वस्यमानां भाविफल-प्रशंसया विश्वासमानाम् । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्दीकृतं क्षीणकृतं दुःकृतं बन्धं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविभूषिताम् । वामकरतले सन्ध्यापणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वदन्पद्मे यया तां तादृशीम् । असंयता अबद्धा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः घूर्णकुन्ताल यस्याः तां तादृशीम् । सुनिविष्टा दृढा या पर्यङ्किका उपवेशनमञ्जिका छद्मसद्व्येत्यर्थः, तस्याम् उपविष्टाम् आलेकुप्यै रदतीं क्रन्दन्तीम् (देवीम्) श्रव्यस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

हेति । कृतं विहितम् अश्रुत्यानं संमाननं यया सा तां तादृशीं तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामेव पर्यङ्किकायाम् उपवेशनमञ्जिकायाम् उपवेश्य संस्थाप्य स्वयञ्च आध्यात्मन्यत्रो-पविश्य, अन्धस्मिन् समये स्नापुसोरेकत्र स्थितेऽनुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं बाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनिःसरणस्य कारणं हेतुर्नयनं स तादृशः, अत एव भीतभीत इव त्रस्तत्रस्त इव भूपालस्तारापीडः, करतलेन पातितलेन कपोली विलासवत्या गण्डी, विगता दूरीभूताः बाष्पाभः नयनसलिलानां कणा मृषतो याभ्यां तौ तयोर्लौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीतुं अवाचत ।

देवति । हे देवि ! किमर्थं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्हृतः शोकस्य विषादस्य आरेण मन्थरं मन्दं मन्दम्, अवाढं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा रुचते रोदनं विधीयते । एताः पुरो विष्टामाताः पद्मपङ्कजो नेत्ररोमश्रेणयः, मुक्ताफलजालकं सौक्तिककलापमिव पृथुलवादित्याशयः । बाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुकणजालकं प्रशन्ति प्रथनं विदधते । हे कुरोदरि क्षीणस्ये ! किमर्थं किनिमित्तं नालङ्कृतासि न भूषितासि ? । रक्तारविन्दकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, बालातपः अभिनवसूर्यालोक इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यादृक्द्रवो न पातितः अपितः । कुसुमशरस्य मदनस्य यत् सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राङ्गस्वरूपौ उद्वेलनसाम्यादित्याशयः, मणिनूपुरौ पादकटके, पादौ चरणावेव पङ्कजे कमले तयोः स्पर्शेन कस्माद्देतोः न अनुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतौ । अर्थसम्यग्भागो

यस्य पदमादृष्टि करके समीपमें खड़े होकर सेवा कर रहे हैं, और 'इस समय क्या करना उचित है' इस भावनासे निश्चल और कातर-दृष्टि मुक्त सब दासियों शोकके कारण चुपचाप होकर आस-पास खड़ी हुई हैं । रानीने राजाको देखते ही उठकर उनका स्तकार किया, उस समय राजाने उसे तुरन्त उठी पलङ्कपर फिर बैठा दिया और आपसी उसके एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अश्रुपातका कारण न जाननेसे वह बोड़ा बड़बड़ाकर अपने करतल द्वाराही उसके दोनों गालोंके आँसू पोंछते-पोंछते उससे कहने लगा—

'देवि ! हृदयमें प्रबल शोकको दावकर तुम चुपचाप क्यों रोती हो । देलो, ये तुम्हारे आँखके पलक मोतोंके हारके समान अश्रुविन्दुओंका हार गूँथते हैं । कुरोदरि ! तुमने आज आभूषण क्यों नहीं पहने ? रत्नवर्ण कमलकी कलियोंके समान चरणों पर प्रातःकालीन सूर्यके प्रकाशके समान अलक्तकरस (महाहार) क्यों नहीं लगाई ? मदन-सरोवरके कलहंसोंके समान मणि नूपुरों पर आज चरण-पङ्कज-स्पर्शका अनुग्रह क्यों नहीं किया ?

१. 'विन्दुपाताद्रीकृत' । २. रुदती । ३. कृतप्रत्युत्पत्ता, कृतप्रत्युत्पत्त्यानां । ४. पर्यङ्किका-यामुपविश्य । ५. बाष्पवेग । ६. भूमिपालः । ७. तवायतः । ८. कोशयोरयम् । ९. अयमलक्तकरसः । १०. किनिमित्तमपगत' ।

मेखला-कलापमूको मध्यभागः ? । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छनेन लिखितः कृष्णा-
गुरुपत्रभङ्गः पयोधरभारे ? । केन कारणेन तन्वीयं हर-मुकुटं-चन्द्रलेखं गङ्गास्रोतसा न
विभूषितां हारेण वरारोहे ! शिरोधरा ? । किं वृथा वहसि विलासिनि ! स्ववदश्रुजल-त्व-
धौत-कुङ्कुम-पत्रलतं कपोलयुगलम् ? इदञ्च कोमलाङ्गुलिर्दलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं
किमिति कर्णपूरतामारोपितम् ? इमाञ्च केन हेतुना मानिनि ! धारयस्यतुपरचित-गोरोच-
नाबिन्दु-तिलकामसंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम् ? अथञ्च ते वहुल-पक्ष-प्रदोष इव चन्द्रलेखा-

मध्यप्रदेशः, किं निमित्तं किमर्थम् अपगतं दूरीभूतं मेखलाकलापेन काञ्चादाम् (चन्द्रहार) रूपभूषणेन
मूकः शब्दरहितः 'कलापः संहतौ वर्हे काञ्चव्यां भूषणतृणयोः' इत्यजयः । हरिणलाञ्छने चन्द्रमसि
हरिण इव, पयोधरभारे विपुलकुचद्वये, कृष्णागुरुणा श्यामवर्णगन्धद्रव्यविशेषेण पत्रभङ्गः पत्ररचनासदृश-
तिलकविशेषः किमिति हेतोः न लिखितो न चित्रितः । शुभ्रतया गोलाकारतया च चन्द्रकुचयोः,
श्यामतया च हरिणागुरुपत्ररचनयोः साधर्म्यमवगन्तव्यम् । वरान् श्रेष्ठपुरुषान् तेषां चेतांसीत्यर्थः,
आरोहति या सा तादृशी वरारोहा श्रेष्ठनारी तस्मिन्नुक्षौ हे वरारोहे !, हे तन्मिव वीणाङ्गि ! केन कारणेन
इयं शिरोधरा तव ग्रीवा, गङ्गास्रोतसा स्वयंभूतीप्रवाहेण हरस्य महादेवस्य यन्मुकुटं चूडामणीभूतः कपहः
तस्य चन्द्रलेखेव चन्द्रकलेव न विभूषिता नाभरणीकृता ।

इह 'मुक्ताफलजालक इव' इत्यत्र 'बालातप इव' इत्यत्र च एवं 'हरिण इव' इत्यत्र
'हरमुकुटचन्द्रलेखेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'कुसुमहारः' इत्यादावलिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूप-
कम्, अपि च 'पादपङ्कज' इत्यनेन तेनैव सह समस्तवस्तुविषयं साङ्गरूपकश्रेष्ठ्यभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्करालङ्कारः ।

किमिति । हे विलासिनि विभ्रमवति ! त्ववङ्गिः चरद्भिः अश्रुजलवैः लोचनजलविन्दुभिः धौता
प्रचालिता कुङ्कुमस्य पत्रलता पत्रभङ्गिः यत्र एवम्भूतं यत् कपोलयुगलं गण्डद्वयं वृथा सुधा किं
वहसि कथं धारयसि ।

इदमिति । कोमलानि सुकुमाराणि यानि अङ्गुलिदलानि अङ्गुलिरूपपत्राणि तेषां निकरः समूह इव
यत्र तत्तादृशम्, करतलं सव्यहस्ततलं किमिति किमर्थं रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव कर्णपूरतां वामश्रोत्रा-
लङ्कारताम् आरोपितं प्रापितम् । वामहस्ततले वामभागेन वदनन्यासादित्याशयः ।

इह 'कोमलाङ्गुलिदलनिकरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा 'रक्तोत्पलमिव' इत्यत्रोपमा सङ्कीर्णते ।
इमामिति । हे मानिनि गर्वयुक्ते ! केन हेतुना कारणेन, अनुपरचितम् अकृतं गोरोचनाबिन्दुभिः
तिलकं पुष्पैश्च यत्र तां तादृशीम्, तथा असंस्कृताः तैलादिसंस्कारवर्जिता अलङ्काः चूर्णकुन्तला अस्याः
सन्तीति तां तादृशीम्, अलिकलेखां रेखाचिह्नितललाटस्थलम् 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ।

अयमिति । चन्द्रलेखा शशिकला तथा विरहितः शून्यः अत एव अतिबहुलेन अत्यधिकेन तिमिर-
पटलेन तमःसमूहेन अन्धकारो नेत्ररश्मीनां विस्तारावरोधकः, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषो रजनी-
मुखमिव, कुसुमरहितः पुष्पशून्यः अत एव अतिबहुलतिमिरपटलवत् अन्धकारः श्यामवर्णमात्रमित्यर्थः,
ते तव केशपाशाः कुन्तलकलापः, मे मम दृष्टिसेवं नयनवलेखं करोति विधत्ते । 'बहुलपक्षप्रदोष इव'
इत्यत्र पूर्णोपमा ।

भिषे ! तुम, इत कटि प्रदेशसे काञ्चा (करचना) को उतार कर उसे चुप क्यों रक्खो हो ? और तुमने चन्द्रमामें
हरिण-चिह्नके समान विशाल स्तनद्वयके ऊपरमें काले अंगरुकी पत्ररचना क्यों नहीं की ? सुन्दरि ! गङ्गाके स्रोतमें
महादेवके मुकुटकी चन्द्रकलाके समान तुमने इत कण्ठ देशमें मुक्ताहारसे शृङ्गार क्यों नहीं किया ? विलासिनि !
आज तुमने अपने नेनोंसे अश्रु-विन्दुओं को डाल-डालकर कपोलद्वयके ऊपरसे कुङ्कुमकी पत्रलता चिह्नको
क्यों व्यर्थ धो डाली है ? आज तुमने कमलके पत्र-समूहके समान पंखड़ीवाले कोमल अङ्गुलियोंसे सुक्त इत बाँद
इथेलीको किस लिए रक्त कमलके समान कर्णभूषण बनाया है ? ललाटेमें गोरोचनाका तिलक क्यों नहीं लगाया ?

१. किमिति हरिण । २. आलिखितः । ३. कृष्णपुरुषपत्रभङ्गः । ४. मुकुटे । ५. भूषिता ।
६. वरारोहे ! ७. कन्धरा । ८. धौतपत्रतलं । ९. कपोलयुगलम् । १०. ...अङ्गुलिनिकरं । ११. ...तिलकाम्
असंयमितालकिनीं ललाटेकलेखाम् । १२. अथञ्च बहुल ।

विरहितः करोति मे दृष्टिखेदम् अतिबहुल-तिमिर-पटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवभिव सरागं मे हृदयं कम्पयन्ति तरलीकृतस्तनान्शुकास्तवीर्याता निश्वासमारुताः । कञ्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्थलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यञ्च । कथयतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् इत्येवमभिधीयमानां पि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तदा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्रचूतकरङ्कवाहिनी सतत-प्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—

प्रसीदति । हे देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्तं मानसिकव्याकारणं निवेदय प्रतिपाद्य । हि नूनम्, एतेऽवलोक्यमानाः तरलीकृतं चञ्चलीकृतं स्तनान्शुकं पयोधरवर्णं यैस्ते तादृशाः, आयता विस्तीर्णाः । तव ते निश्वासमारुताः निश्वासपवनाः, पल्लवं किसलयमिव, रागेण प्रीया लोहित्येन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदयं मानसं कम्पयन्ति उद्वेजयन्ति धूनयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कञ्चिदिति । कञ्चित् इत्यभीप्सितप्रश्ने तथा चाभारः—‘कञ्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अतिनिपुणम् अतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्य स्थलितम् अनुचितव्यवहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवितं प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं त्वदधीनम् ।

कथयन् मिति । हे सुन्दरि ! शुचः विषादस्य कारणं निमित्तं कथयतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येवं पूर्वोक्त-दिशा अभिधीयमानापि पृच्छयमानापि विलासवती राजमहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे दत्तवतीत्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य बाष्पस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्ठवान् । ‘प्रच्छ’ धातोर्द्विकर्मकत्वात् स्थलद्वयेऽपि कर्मणि द्वितीया ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्रचूतकरङ्कवाहिनी परमंजुपाधारिणी सततप्रत्यासन्ना निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेत्याख्यावती राजानं तारापीडम् उवाच अश्वजी—‘देव हे स्वामिन् ! देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिस्फुलितं वृद्धिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजनि त्वयि अमिमुखे प्रसन्ने स्मिन्, परिजनस्य मेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्तदतिरिक्तस्य अपराद्धस्य अपराधं कर्तुं का शक्तिः

और आज तुमने केशकलापको क्यों नहीं परिष्कृतकर गूँथा ? जो कि ललाटके ऊपरमें लटकें हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिय इस प्रकारका ललाट धारणकी हो ? देवि ! चन्द्रलेला-रहित कृष्णपक्षके प्रदोषके समान तुम्हारी अत्यन्त काली पुष्पविहीन यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिय, देवि ! प्रसन्न हो जाओ; दुःखका कारण बताओ; साधारण बाबु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवकी कँपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे लम्बे श्वास, स्तनपर पड़े वज्रकी हिलाते हुए हमारे अनुरक्त हृदयको कँपाते हैं । शायद मुझसे या मेरे किसी परिजनसे क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने परकी तुम्हारे विषयेमें सचमुच अपना थोड़ाभी अपराध नहीं देखनेमें आता है, क्योंकि—मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अत एव, सुन्दरि ! मुझसे शोकका कारण कहे ! राजाके इस प्रकार कहने परकी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अश्वविन्दु गिरानेका कारण पूछने लगा ।

तदनन्तर विलासवतीके ताम्रल करङ्कवाहिनी (निरन्तर पानके डब्बेको रखनेवाली) और सर्वदा समीपमें रहनेवाली मकरिका नामकी किसी परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—‘महाराज ! आपसे थोड़ाभी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रसन्न रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिकी भी अपराध करनेकी

१. दृष्टिवेदनाम् । २. ...अन्धकारः केशपाशः । ३. आवेदय । ४. मम । ५. आकम्पयन्ति । ६. तवाधिना । ७. श्वासमस्तः । ८. कञ्चित् । ९. अनुजीविना । १०. अतिनिपुणं चिन्तयन् । ११. स्थलितमपि । १२. अभिधीयमाना यदा । १३. प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४. कारणकवाहिनी मकरिका ।

‘देव ! कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् ? अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्याभ्यस्यं वा कस्यचिदपराद्धम् ? किन्तु ‘महाग्रह-ग्रस्तेव विफलनरेन्द्र-समागमास्मि’ इत्ययमस्या देव्याः-सन्तापः, सुमहांश्च कालः सन्तप्यमानायाः । प्रथममपि स्वाभिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दित-सुसुता शयनासन-स्नानं भोजन-भूषण-परिग्रहादिषु समुचितैर्ध्वजि दिवससंघापारेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात् प्रवर्त्तयानां सशोकेवासीत्, देवहृदयपीडा-परिजिहीर्षया च न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभार-रते वाच्यमाने श्रुतम्—‘अपुत्राणां’ किल न सन्ति लोकाः शुभाः, पुत्राञ्चो नरकाग्रायत इति पुनः’ इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्च्यमानापि नाहारमभिनन्दति,

सामर्थ्यम्, न कापीत्यर्थः । महाग्रहेण पूतनादिना केनचित् उत्कटभूतेन ग्रस्ता आविष्टा नारीव, विकलः सन्तानोत्पत्यभावाद्भिषग्लः नरेन्द्रस्य भृतचिकित्सकस्य समागमः उपस्थितिर्यस्याः तादृशी भवति भूतापसारणस्याभावयत्वात्, इति हेतोः अस्या देव्या अयं सन्तापः मानसिकोद्वेगः सन्तप्यमानाया विषादं विदधत्याः सुमहान् अत्यधिकः कालः समयो व्यतीत इति शेषः । इह ‘महाग्रहग्रस्तेव’ इत्यत्र पूर्णपिमा ।

प्रथममिति । प्रथममपि इतः प्राक्कालेऽपि स्वामिनी इयं देवी, दानवस्य असुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव, सततं निरन्तरं निन्दितम् अपत्योत्पत्यभावाद्दिगर्हितं सुरतं स्वीयराजसम्भोगो यया सा तादृशी, पक्षे—सततं निन्दिता प्रतिपक्षित्वाद्विगर्हिता सुरता देवत्वं यया सा तथोक्ता सती, शयनं स्वापः, ज्ञानम् आलम्बनं, भोजनम् आशनम्, भूषणपरिग्रहः अलङ्काराङ्गीकारः, इत्यादिषु समुचितैर्विषयै-र्वपि दिवसस्यापारेषु दैनिककर्त्तव्येषु कथं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, परिजनः सेवकः तस्य प्रयत्नात् आग्रहात् प्रवर्त्तमाना संलप्ता सशोकेव सविषादेव आसीत् । देवस्य भवतः हृदयपीडायाः स्वसन्तापाव-लोकेन सम्भाव्यमानहृदयव्यथायाः परिजिहीर्षया परिहर्तुमिच्छया अजननामिलाषयेत्यर्थः, विकारम् आधुनिकमिव शोकज्ञसिलचणसमुपातादिकं न दर्शितवती न ज्ञापितवती ।

अथेति । चतुर्दशी तिथिरिति हेतोः शिवपूजने चतुर्दश्या अतिप्रशस्तत्वादिवाशायः । भगवन्तं महास्यवन्तं महाकालम् अर्चितुम् इतो भवनात् गतया प्राप्तया तत्र महाकालमन्दिरे महाभारते पञ्च-मवेदशास्त्रे वाच्यमाने पश्यमाने श्रुतम् आकर्तितम्—अपुत्राणां सुतरहिताणां किल सत्यम्, शुभा लोकाः स्वर्गसंज्ञकलोकानां न सन्ति न विद्यन्ते, पुत्राञ्चो नरकाग्रायत इति द्युत्यस्या पुत्र इति । वक्तव्यं महाभारते—

‘पुत्राञ्चो नरकाद् बस्मान्नायते पितरं सुतः । तस्मात् ‘पुत्र’ इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥’

इति पूर्वोक्तविधिना एतत् महाभारतं श्रुत्वा आकर्ण्य भवनं गृहम् आगत्य एव परिजनेन परिवार-जनेन सशिरःप्रणामं मस्तकावनमनसहितं यथा स्वात्तया, अभ्यर्थ्यमानापि आहारं प्रार्थ्यमानाऽपि भोजनं नाभिनन्दति न स्वीकरोति, भूषणपरिग्रहम् आभरणधारणं नाचरति न विद्यते, उत्तरं न प्रतिपद्यते कथमे-

शक्तिः कया है ? किन्तु ‘जैते प्रबल भूताविष्ट जिन्योके पक्षमें भूत-चिकित्सकको उपस्थिति विफल हो जाती है, उसी प्रकार मेरे साथ राजाका सम्भोग विफल हो जाया करता है’ इस प्रकारकी चिन्ताही रानीको सन्ताप उत्पन्न करती है, एवं इस प्रकार सन्ताप करते ही अनेक समय बीत गये हैं । असुरोंकी लक्ष्मी जिस प्रकार सर्वदा देवोंकी निन्दा करती रहती है, महारानीभी उसी प्रकार सर्वदा सम्भोगकी निन्दाकर, इससे पहलेभी दासियोंके अत्यन्त प्रयत्न करनेपर अतिकठिने शयन, उपवेशन, ज्ञान, भोजन और अलङ्कार-धारणादि प्रतिदिवसीय आवश्यक कार्य करनेमें शोकके साथही प्रवृत्त होती थी, किन्तु आपके हृदयको दुःख न हो इस कारण थोड़ा-सा भी विकारका लक्षण वादर प्रकट नहीं होने देती थीं; परन्तु आज चतुर्दशी तिथि थी, इसलिए भगवान् महाकालेश्वर का पूजन करनेके लिये इस स्थानसे गई थी, वहाँ महाभारतकी कथा होती थी । उसमें इन्होंने सुना कि—‘पुत्रहो न व्यक्तियोंको मङ्गलमय लोक (स्वर्ग) नहीं मिलता; ‘पुत्राप्त’ नरकसे पिता और माताको प्राण करनेवाला ही नाम पुत्र होता है । यह सुन कर अनेकपर दासियोंके मन्त्रतापूर्वक प्रार्थना करने परभी यह न भोजन करती है;

१. महाग्राह... २. विकलराज... ३. महाश्व । ४. स्वामिनः । ५. शयनस्नान, शयना-शनस्नान... ६. समुचितेषु दिवस... ७. प्रवर्त्यमाना । ८. कश्चित् ‘परि’ इति पदं नास्ति । ९. अथ चतुर्दशी, अथ चतुर्दशी, महाकालाभिधानम् । १०. अपुत्राणां न सन्ति, अपुत्राणां किल गतिनास्ति न वा सन्ति... ।

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, केवलमविरलबाष्पदुर्द्धान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य निजगाद्—देवि ! किमत्र क्रियतां देवायस्ते वस्तुनः, अलमतिरुदितेन, न वयमनुग्राह्याः प्राप्ते देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गामृतास्वाद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि, न हि शक्यं देवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्स मातुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपादयताम्, अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपादय देवतासु वमाचर्यते इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां सागुणानां बाष्पाणां नयन-जलानां दुर्द्दिनेन तुष्टया अन्धकारितं ससुप्तान्धकारं मलीमसमित्यर्थः । मुखं वदन् यस्याः सा तादृशी 'यतान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिने संप्रचक्षते' इति प्राज्ञः । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्याश्रयः । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य निशम्य देवो भवान् प्रमाणम्, विधेयनिर्वाचकः, यज्ञवानाज्ञापिष्यति तदेव सर्ववैद्वाजप्रवदज्ञीकरिष्यत इत्यभिधायः । इति पूर्वोक्तदिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम विरता यश्च ।

विरति । विरतवचनायां तूष्णीम्भाववलम्बनीभूतायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्त्त-निव चागमिव तूष्णीं स्थित्वा, मौनमवलम्ब्येत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य श्वासं विमुच्य निजगाद् उवाच—देवि ! देवायस्ते भाग्याधीनः, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं क्रियतां किं कर्तुं शक्यं मनुष्यमात्रेण एवया मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अलं व्यर्थम् । प्राप्ते देवतानां सुराणां वयं नातुग्राह्या नातुकम्प्याः, राज्यप्राप्त्यादावतुप्रहर्षानात् प्रायः वदम् । आत्मजस्य तनयस्य 'आत्मजस्तनयः सुतु' इत्यमरः, परिष्वङ्गः आश्लेष एव असूतं सुता तस्य आत्वादेन अनुभवेन यत् सुखम् आनन्दः तस्य नूनं निश्चिन्तम् अभाजनम् अनाधारस्थलम्, अतधिकारीत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञात-मित्यत आह—अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्तर अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुख-जनकं पुण्यमित्यर्थः, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्माजितं कर्म धर्माधर्मरूपं फलशुभाशुभरूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि भवे, देवम् अदृष्टं प्राप्-त्यमिति सरलार्थः । 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्देवमिति कथ्यते' । अन्यथा कर्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियु-क्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाशुक्तं क्षीयते कर्म कष्टकोटिशतैरपि' इत्यादिपरःशतवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र मादृशानान् कथैव केष्या-शयः । 'आत्मजपरिष्वङ्गामृत'मित्यत्र निरङ्गकेवलं रूपकमलङ्कारः ।

यावदिति । मातुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधानुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत् सर्वम् उपपादयतां विधीयताम् । तदेव कर्तव्यमुपपादयति—अधिकामित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-न किमौ आभूषणको हो धारण करती है 'क्यों ऐसा व्यवहार करती है ? ऐसा जिज्ञासा काने पर भी कुछ उचर नहीं देती, केवल अश्रुविन्दुओं की निरन्तर वर्षाति सुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर 'आपको जेता आशा हो (वैसी हो की जाय)' इतना कहकर मकरिका चुप हो गई ।

मकरिकाके चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक थोड़ी देर रहकर लम्बी लम्बी गरम साँस लेकर कहा—देवि ! पुत्रप्राप्ति करना देवके अधीन है, अतएव सामान्य मनुष्य होकर तुम अथवा हम इस विषयमें क्या कर सकते हैं ? अतः बहुत रोना व्यर्थ है । हमलोग प्रायः अनेक विषयोंमें ही देवताओंके अनुग्रहके पात्र नहीं हैं, और तत्सुच हमलोगोंका हृदय भी, पुवालङ्घनरूपी असूत-आस्वाद-जनित सुखा अधिकारी नहीं हैं । क्योंकि हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किये हैं । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही, उनको इस जन्ममें अनुरूप फल उत्पन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, महा उद्योगी पुरुष द्वारा भी देव-निर्योग नहीं बदला जा सकता, तो भी जो कुछ मनुष्य लोकमें अपने साध्य हो सके पुत्रप्राप्तिके निमित्त वह सब करना

१. बाष्पविन्दु... २. इत्येतदभिधाय । ३. विरतवचनान्ग्राह्य । ४. निःश्वस्य । ५. अतिमात्रमलं रुदितेन । ६. वयमननुग्राह्याः । ७. जन्मान्तरविहितम् ।

२५, २६ का०

पूजाम्, ऋषिजनसपर्याप्तुं दर्शितादरा भव, परं हि दैवतसुषयो यत्नेनाराधिता यथासमी-
हितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-
प्रसादात् मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनाईनस्य जेतारम् अतुलमुज्ज्वलमप्रतिभं जरासन्धं
नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवर्था अपि विभाण्डकमहामुनिसुतस्य ऋष्यशृ-
ङ्गस्य प्रसादात् नारायणभुजा निवाप्रतिहतान् उदधीनिवाश्लोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् । अन्ये
च राजर्षयस्तपोधानां राजा पुत्रदर्शनामृतस्वाद-सुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महा-
मुनिसेवा भवति । अहमपि खलु देवि ! कदा समुपारूढगर्भभारालसामापाण्डुरमुखीम्

परिहारोपदेष्टृषु पूर्वावस्थातः अधिकम् आधिवयेन भक्तिम् अनुरागं कुरु विवेहि । देवतासु विष्णुशि-
वादिषु द्विगुणं द्विगुणितं पूजां सपर्याप्तं उपपादय कुरु । ऋषिजनसपर्याप्तुं मुनिजनपूजासु दर्शितादरा
प्रकटितस्कारा भव । ननु मुनिजनस्य मनुष्यत्वेन कथं तत्पूजासु स्कारो दर्शनीय इत्यत आह—रं हीति ।
हि यस्मात् परम् उत्कृष्टं दैवतं देवतास्वरूपा ऋषयो मुनयः यत्नेन प्रयत्नेन अन्तःकरणशुद्धयेत्यर्थः ।
आराधिताः सेविताः यथासमीहितफलानां यथाभिलषितफलानाम्, अतिदुर्लभानामपि अतिदुष्प्राप्या-
णामपि वराणां मनोरथानां दातारो दायका भवन्ति ।

दर्शितमेवार्थं दृष्टान्तद्वारा स्थिरीकरोति—श्रूयत इत्यादिना । पुरा पूर्वं मगधेषु कीकटेषु चण्डकौ-
शिको विश्वामित्रः तस्य प्रसादात् अनुग्रहात् बृहद्रथः तन्नामको राजा, जनाईनस्य विष्णोः जेतारं जयन-
शीलम् अतुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य तं तादृशम्, अप्रतिरथं विरोधिशून्यम्, जरासन्धं नाम
तनयं जरासन्धाभिधमात्मजं लेभे प्राप्तवान् ।

दशरथेति । दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथः स्यन्दनं यस्य स दशरथः परिणतवया अपि
बुद्धोऽपीत्यर्थः, विभाण्डकनामा यो महामुनिः महातपस्वी तस्य सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात् अनुग्रहात्
अप्रतिहतान् अपराजितान् नारायणभुजानिव विष्णुबाहुनिव, अश्लोभ्यान् अजेयान् अनुद्वेलनीयान्श्च
चतुरः चतुःसंख्याकान् पुत्रान् रामचन्द्रादीन् अवाप प्राप्तवान् । इह पूर्णोपमयोर्मिथो नैरपेक्षेण विद्य-
मानत्वासंसृष्टिः ।

अन्य इति । अन्ये च दिलीपप्रभृतयो राजर्षयः नृपोत्तमाः तपोधनान् तपस्विन आराध्य उपास्य
पुत्रदर्शनं सुतविलोकनमेव अमृतं पीयूषः तस्य स्वादेन अनुभवेन सुखं भजन्ते ये ते तादृशाः, बभूवुः
अभवन् । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

अनोधेति । हि यस्मात् अमोघम् अविफलं फलं यस्याः सा अनिष्फला इत्यर्थः । महामुनिसेवा
महत्प्याराधना भवति ।

अहमिति । हे देवि ! अहमपि कदा कस्मिन् समये, समुपारूढस्य उत्पन्नस्य गर्भस्य भ्रूणस्य भरणे

चादिप । देवि ! गुरुजनोके प्रति अधिक भक्ति करो; पूर्वापेक्षा देवताओंकी दूती पूजा करो; मुनियोंकी सेवामें
विशेष रूपसे आदर दिखाओ—क्योंकि, मुनिगण प्रधान देवता स्वरूप हैं, अत एव यत्नपूर्वक उनकी आराधनाकी
जाय तो वे अभिलषित-फलके अत्यन्त दुर्लभ वर भी दे देते हैं । पुराण और इतिहासमें सुना जाता है कि, पूर्व
समयमें मगध देशका राजा बृहद्रथने महर्षि चण्डकौशिक (विश्वामित्र) के अनुग्रह से कृष्णविजयी
अतुलनी । बाहुबल-सम्पन्न एवं शौर्यमें प्रतिद्वन्द्वीसे रहित जरासन्ध नामक पुत्रको प्राप्त किया था । और राजा
दशरथ बृहद्रथ हो गये तो भी उन्होंने विभाण्डक महामुनिके पुत्र ऋष्यशृङ्गके अनुग्रहसे नारायणके बाहुके समान
अप्रतिहत-शक्ति-सम्पन्न एवं समुद्रके समान अश्लोमणीय (अजेय एवं अनुद्वेलनीय) रामचन्द्रप्रभृति चार पुत्र
प्राप्त किए थे । इसी प्रकार दिलीप प्रभृति अन्यान्य राजर्षियोंने भी तपस्वियोंकी आराधना करके पुत्र-दर्शन-रूपी
अमृत-स्वादका सुखभागी हो गये हैं; क्योंकि महामुनियोंकी सेवा कभी निष्फल नहीं होती । देवि ! उत्पन्न
गर्भके भारसे अलस (मन्द) हुई, फीके सुखवाली, और जिसमें पूर्णचन्द्रका उदय निकटवर्ती हो, ऐसी पूर्णिमाकी-

१. ...परिचर्यासु । २. दुर्लभानामपि । ३. श्रूयन्ते । ४. कौशिकप्रभावात्, चण्डकौशिकप्रभावात्,
चण्डकौशिकप्रसादप्रभावात् । ५. मगधेशो*** । ६. जनाईनप्रतिमम् । ७. अतुलबलपराक्रमम्, अमरतुल्य-
भुजबलम् । ८. परिणतवया विभा... ९. ...आस्वाद*** । १०. महामुनिजनसेवा; भवन्ति ।
११. अहमपि खलु कदा । १२. आपाण्डुमुखीम् ।

आसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रष्टुमिह । कदा मे तनयजन्म-महोत्सवानन्द-
निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हरिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा द्यौरिबो-
दित-रविमण्डला सञ्चालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिङ्गरं जटिलकेशो
निहित-रक्षाधृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तै-गौरसर्पपौन्मिश्र-भूतिलेखैः गोरोचनाचित्रितं
कण्ठसूत्रप्रस्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराय, आपाण्डुरं गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईषत् पाण्डु-
वर्णं भूसरवर्णं मुखम् आननम् आधांशश्च यस्याः तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्ती पूर्णचन्द्रस्य
पूर्णशशिनः उदयो यस्याः तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव राकारान्निमिव देवीं भवतीं द्रष्टुमिह
अवलोकयिष्यामि । ह्योपमा ।

कहेति । तनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रमोदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स
तादृशः, परिजनः परिवारजनः, मे मम पूर्णपात्रं पूर्णानकं वपुर्धत्तं वसनलगादिकमिति तात्पर्यम्, हरि-
ष्यति हर्षयिष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्द्वल्लादाकृत्य गृह्यते ।

वर्णं मास्यञ्च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति आनुचन्द्रद्युतकोशः ।

हारावल्यान्तु—

'वर्धायकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कहेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हरिद्रस्य, 'निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी'
इत्यमरः । तथाविधं वसनं वस्त्रं धारयति परिध्याति या सा तादृशी, तथा सुतेन आसन्नो सनाथः
सहिता उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा तादृशी, देवी भवती, उदितस्य उदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविजयं यस्यां
सा तादृशी, अत एव सञ्चालातपा अभिनवादित्यालोकयुक्ता द्यौः गगनमिव ।

इह सूर्यविजयेन सहाभिनवोत्पन्नता तादृशवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादित्यालोकेन साकं शिशुप्रभा-
द्योतितहारिवद्वक्ष्यस्व, दिवा च सह द्रष्टव्याः साम्यं ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णपमालङ्कारः ।

कहेति । सर्वौषधिमिः—

'सुरामांसी वचाकुण्डं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शरीचम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥ इति मार्गपरिशिष्टोक्तैः ।

'कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकपूरमुस्तैः सर्वौषधिः स्मृतः ॥ इति राजनि-
र्घण्टुक्तैर्वा द्रव्यविशेषैः, पिङ्गराः पीतरक्ताः, जटिलाः, जटावत् संयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः ।
रक्षार्थं घृतमिति रक्षाधृतम्, एवञ्च निहितं स्थापितं यत् रक्षाधृतं तस्य विन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशो
तालुनि काकुटं विन्यस्ताः अर्पिताः गौरसर्पपेण श्वेततन्तुभेन 'सर्पपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुभ'
इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः संयुता भूतिलेखालाभस्मरेखा यस्य स तादृशः । गोरोचनाया चित्रितः कर्तुरितः
कण्ठसूत्रप्रस्थिर्वातातन्तुप्रस्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादौ सर्वौषध्यादिस्थापनं बालरक्षार्थमिति विधिः ।
पुतर्द्धान्जनवन्धनं गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः श्वेत इत्युत्तानशयः, दशनैर्दन्तैः शून्यं रहितम् अथ च
स्मितं विकसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकः सुतः अनुकरणाग्रामत्र कप्रथयो ज्ञेयः, मे मम

रात्रिके समानं तुमको मे कब देखूंगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमें मझ हुए मेरे परिजनवर्ग कब मुझसे
पूर्णपात्र ले जायेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वस्त्र, अलङ्कार आदि वस्त्रपूर्वक अपहरण किये
जाते हैं, उनको 'पूर्णपात्र' कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलसे युक्त एवं बालातपसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा
रञ्जित (पीले) वस्त्र पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये कब तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वौषधिके लगानेसे
जिसके बाल पिङ्गलवर्ण और जटिल (उलझ) हो गये हों, जिनके तालु पर मन्त्रित किये हुए घृतको बूँदें डालकर
फिर उस पर श्वेत सर्पसंयुक्त थोड़ी-सी भस्मकी रेखा डाली हो, एवं जिसके कण्ठ-सूत्रकी गोंठ गोरोचना द्वारा
रंगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशायी (चिंच होकर सोने वाला) हो, एवं बिना दाँतके मुँहसे मन्द-मन्द

१. आसन्नचन्द्रोदयामिव । २. प्रद्रव्यामि । ३. उद्यतम् । ४. पिङ्गरितम् । ५. घृतमधु-
विन्दुताडयिष्यस्व । ६. भूतिलेशः । ७. चित्रम् ।

कदा गोरोचनाकपिलव्यतिरन्तःपुरिका-करतल-परम्परा-सञ्चार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितः मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः। कदा च क्षितिरेणु-धूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गणम्। कदा केशरि-किशोरक इव सञ्जात जातु-चङ्क्रमणारम्भः सञ्चारिष्यतीतस्ततः स्फटिक-मणिमय-मिथ्यन्तरिताम् भवनमृगशावकां जिघृक्षुः। कदा अन्तःपुरिकां नूपुरनिनादसङ्गतान् गृहकलहंसकान् अनुसरन् कक्षान्तर-प्रधावितः कनकमेखला-घण्टिकारवातुसारिणीप्रायासायिष्यति धात्रीम्। कदा कृष्णागुरुपङ्क-

हृदयाह्लादं चित्तप्रसोदं जनयिष्यति उत्पादयिष्यति।

कवेति। गोरोचनादन्तःपुरिका-पिङ्गला वृत्तिः दीप्तिः यस्य स तादृशः अन्तःपुरिकाणाम् अवरोच-स्थानां योपितां करतलपरम्परायां पाणितलपङ्कजाः सञ्चार्यमाणा एकस्याः करात् अन्यस्याः करे गृह्यमाणा मूर्तिः क्षरीरं यस्य स तादृशः। अथैवैः समग्रैः जनैर्लोकैः अभिनन्दितो नृपात्मजतया स्वस्तिकतया च अभ्यर्थितः, मङ्गलप्रदीप इव स्वस्तिकदीप इव, शोकः तनयाभावनिबन्धनो विपाद एव अन्धकारः तिमिरं तं तादृशम्, उन्मूलयिष्यति मूलतोऽपनेष्यति। इह शोकान्धकारम्, इत्यत्र निराङ्गकैवल्यरूपकाल-ङ्कारेण मङ्गलप्रदीप इव, हृत्पुमपालङ्कारः सङ्कीर्णते।

कवेति। कित्याः पृथिव्या रणको धूलयः तैः धूसरः क्षरीरेषु लघ्नतया मलिनवर्णः मम मे हृदयेन चेतसा दृष्टया नेत्रेण च सह परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन् भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति। तस्मिन् परिसन् स्थले परिभ्रमिष्यति तस्मिन् तस्मिन् स्थल एव मम चित्तं दृष्टिश्च कुतूहलहर्षाभ्यां गमिष्यतीत्याशयः।

इह च सहोक्तिरलङ्कारः, तथा च दर्पण—

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः। सा सहोक्तिर्भूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥

कवेति। सञ्जातः सितुष्यन्नः जातुभ्यां चङ्क्रमणारम्भः परिभ्रमणारम्भो यस्य स तादृशः, केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तद्वदिव, स्फटिकमणिमयीभिः स्फटिकरत्नमयीभिः भित्तिभिः कुड्यैः अन्तरि-तान् व्यवहितान् भवनमृगशावकां भवनपालितकुरङ्गपोतान् जिघृक्षुः प्रहीतुमिच्छुः सन् इतस्ततः सञ्चारि-ष्यति परिभ्रमणं विधास्यति। इहोपमा।

कवेति। अन्तःपुरिकाणाम् अवरोचवर्त्तिनीनां योपितां नूपुरनिनादेन पादकटकशब्देन सङ्गतान् उपस्थितान्, कलहंसानां पादकटकशब्दानुसारित्वस्वभावादित्याशयः, गृहकलहंसकान् भवनपालित-राजहंसान्, 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसं नृपोत्तमं' इति मेदिनी, अनुसरन् कुतूहलादनुजगन्, कक्षान्तरं प्रधावितः तस्मात् प्रकोष्ठान्तरं शीघ्रं गतः। कलहंसानामपि तस्मिन्तस्मिन् स्थले गमनात् तदनुगमनाय राजहर्षप्रावर्णत् तस्य धावनादिति भावः (भाषायां व्योहीति कथ्यते) कनकमेखलायाः तस्यैव स्वर्ण-मयर्सनादान् घण्टिकाः किङ्किण्यः तासां रवः शब्दः तमनुसर्त्तुं तं लक्षीकृत्य गन्तुं शीलं यस्याः तादृशीम्, प्रकोष्ठान्तरगमनेनावलोकनादित्याशयः, धात्रीम् उपमातरम् आयासयिष्यति तदनुगमनस्यावश्यकत्वात् परिभ्रमं जनयिष्यति।

इह स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पण—

'स्वभावोक्तिर्दुर्लभार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्' इति।

कवेति। कृष्णागुरुपङ्कः सान्द्रकालागुरुद्वयः तेन लिखिता चित्रिता या मदलेखावत् रेखा सया

सुसज्जता ही रेषा पुत्र कव मेरे चित्तमे आह्लाद उत्पन्न करेगा? गोरोचनाके समान पीत-युक्त कान्तिबाला, अन्तःपुर (रमवास) मंरमणियोंके मध्य एकते दूसरी उपमाताओंके हाथमें बार बार जाता एवं सब जनोसे वन्दित, मङ्गल-दीपके समान, पुत्र कव मेरे नेत्रोंके शोक-रूप अन्धकारको दूर करेगा? धरतीकी धूलके लग जानेसे धूसरवर्ण (मटियाका) हीकर वह पुत्रकव मेरे हृदय और पृथिके साथ ही धूमता-धूमता महलके आँगनोंको अलङ्कृत करेगा? जानुयुगल (हुदनों) के द्वारा बल पाकर चलनेके योग्य होनेपर वह कव स्फटिक-मणिकी दीवारोंमेंसे दोहते गृहपालित हरिणके बच्चोंको एकद्वेको इच्छासे सिद्धके बच्चेके समान इतस्ततः दौड़ेगा? अन्तःपुर (रमवास) की खिखोंके नूपुरों (पायजवों) के शन-हानाद्वत्का अनुसरण करते गृह-पालित कलहंसोंके पीछे एक प्रकोष्ठसे दूसरे प्रकोष्ठमें बेगसे दौड़कर सुवर्णमय काञ्चीमय किङ्किणी (बोरों) के शब्दको लक्ष्यकर भागती अपनी

१. 'वन्दितः। २. क्षितिरेणु'। ३. 'चङ्क्रमणारम्भः। ४. स्फटिकमणिमिथ्यन्तरितान्।

५. आभिप्रेक्षुः। ६. अन्तःपुर'। ७. गृहहंसकान्। ८. पक्षान्तर', प्रधावितान्।

लिखित-मदलेखालङ्कृत-गण्डस्थलकः, कोमल-रव-डिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-
विप्रकीर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः, कुञ्जिताङ्गुलि-शिखराङ्कुराकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति
सदमत्तगजराज-लोलाम् । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तरोपेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चु-
किनां विडम्बयिष्यति सुखानि । कदा कुन्तल-चञ्चल-लोचनो मणिकुट्टिमेष्वपोदत्त-दृष्टिरनुस-
रिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुजयुगलाभिनन्द्यमाना-
गमनो भूषण-मणिमयूर-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पर्थ्यट-

अलङ्कृते भूषिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्वं यस्य स तादृशः, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्कवत् लिखिता लिप्ता वा
मदलेखा दानवारिखा तथा अलङ्कृतगण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रवः
रसनायाः सन्नालनविशेषेण 'टक् टक्' इत्येवमुपमातुः वदनशब्दः डिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुखशब्दवत्
डिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुत्पन्ना प्रीतिः हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्वं समुत्तोलितो यो करो हस्तो
ताम्ब्याम् उच्चोलितशुग्धया च विप्रकीर्णभिः विक्षिप्ताभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजघोदस्य धूलयो रेणवः
ताभिः चन्दनचूर्णवत् रेषुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्जिताङ्गुलि-कृतया अङ्गुल्या करशालया धाम्नाः
तर्जनीया इत्यर्थः । शिखरम् अग्रदेशः अङ्कुरा इव स्पृशिरिव, कुञ्जिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुराश्च तेन यदाकर्षणं
वृष्टे पुरतो वा चालनं तेन विभूतं प्रत्यावर्तनाननुमतिप्रकटमाय कपितं शिरो मस्तकं येन स तादृशः ।
मदमत्तस्य गजराजस्य हस्तिश्रष्टस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।
इह श्लेषालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलामित्यौपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तुरूपा निदर्शनां सङ्कीर्णते ।

निदर्शनास्वरूपं वर्णने—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विभ्यानुविष्यत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥'

कदेति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रञ्जनं तत्र उपयुक्तात् पर्याप्तात्
रोपेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डालकृतो यो लाक्षाद्वयः तेन तल्लेपनेत्यर्थः, कञ्चुकिनां निकटवर्ति-
वृद्धमहाङ्गानां मुखाभि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

कदेति । कुन्तलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-
प्रतिमावलोकनादित्याशयः । मणिकुट्टिमेव रत्नवद्गसभाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलोकयितुम्
अधोदात्ता नीचैश्चापिता दृष्टियेन स तादृशः, तदप्राप्तिस्वेदात् स्खलन्ती अतिचिकित्तया अश्रयन्ती गति-
गमनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तदप्रह-
णायानुगमिष्यति ।

कदेति । नरेन्द्रसहलेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन
(करणेन) अभिनन्द्यमानम् आह्लादभ्यर्ध्वमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूषणमणीनां
नृपाणामलङ्कारीभूतरत्नानां मयूखलेखया रश्मिपङ्कया आकुलीक्रियमाणा अवलोकनोत्कण्ठया व्यस्ती-

धार्त्रिको वह क्व क्व देगा ? गाढे काले अयुश्च रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मदरेखाके समान रेखा अङ्कित होनेसे
मनोहर कोमा धारणकर, डिण्डिम (डमरू) शब्दके समान धार्त्रिके मनोहर मुखशब्दसे आनन्दित होकर,
हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्कुरके समान धार्त्रिके-अपनी उर्ध्वार्धको
मोड़कर आगे पीछे आगे पीछे चलानेपर मस्तक कम्पितकर वह क्व क्व मदमत्त गजराजका अनुकरण करेगा ?
माताके चरण रंगजाने पर जो धन अलक्तक (महावर) अवशिष्ट बचेगां उसे लेकर वह क्व क्व कञ्चुकीके मुँहमें
लेव देगा ? कुन्तलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय-भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठीकर खाता खाता,
अपने परछाईंवा अनुकरण क्व करेगा ? हमारां नरपति बाहुयुगल वदन-वड़ाकर जिसके आगमनका अभि-
नन्दन करते हैं, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गये,

१. गण्डस्थलः । २. मुखडिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिः । ३. मत्तगजराजलीलाः क्रीडाः, मत्तगजक्रीडाम्,
मत्तगजराजलीलम्, मत्तगजराजलीलः क्रीडाम्, मत्तगजराजलीलाः । ४. चरणरागोपयुक्तम् । ५. वृद्धकञ्च-
किनाम् । ६. लोलः । ७. प्रतिविम्बितानि । ८. मयूखाकुलीक्रियमाणः । ९. मय ।

ध्यति^१ सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि^२ मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति^३ रजन्त्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः^४ । शून्य-
मित्रं मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिदं पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं
करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मं च धीः, धर्मपराय-
णानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति^५ इत्येवम् अभिघाय सलिलमादाय
स्वयं करतलेनाभिनव-पल्लवेनेव विकर्चकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं ममार्जं । पुनः
पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोद-^६निपुणाभिर्वर्ष्मोपदेशाभौभिर्वाग्भिराश्वस्य सुचिरं

क्रियमाणान् अत एव लोला चपला दृष्ट्यैव्यं स तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिषदासीनस्य मे मम पुरः
पुरस्तात् सभान्तरेषु राजपरिषन्मध्यभागेषु पर्यटिष्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालस्वभाव-
वर्णनात् स्वभावोक्तिः ।

इतीति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि, अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि
मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिवाचातुसादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य
तथाविधासमाजजननायन्तःकरण एव खेदं प्राप्नुवतः, अर्धेयप्रकाशापनादभीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः ।
ममेति शेषः, रजन्त्यो राज्ञयः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्युपमासः ।

मामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव बहिरिव अहर्निशं
प्रतिदिनं मामपि न केवलं स्वामेव किन्तु मामपीत्यपेरर्थः दहत्येव परितपयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे मम शून्यमिव उद्भसितमिव जगद्विश्वं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावाद्वि-
भ्रमायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तु-
रसत्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत् आलम्ब्यतामित्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः
वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविधेये मातुषक्रियया प्रतिकर्तुमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-
दैवजनित एवास्माकं विषाद इत्याशयः । तत्समाद्धेतोः, हे देवि ! अयं शोकानुबन्धः अनात्मजतानिबन्धना-
द्वयपरम्परा सुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतार्या धर्मं सुकृते च धीर्बुद्धिः आधीयतां स्थापयाम् ।
धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनमवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः
श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्त्तिन्यो भवन्ति सज्जायन्ते, इत्येवं पूर्वोक्तविधित्वा
अभिघाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मना करतलेन पाणितलेन अभिनव-
पल्लवेनेव नूतनकिसलपेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकर्चं प्रस्फुटं यत् कमलं पत्रं तदैवोपमानं सादृश्यं यस्या-
द्वयम् अस्या विलासवत्या अश्रुलेखया नयनजलपङ्क्त्या सह वर्तत इति साश्रुलेखम् आननं मुखं ममार्जं
शुशोभ । इहाद्ये ‘शून्यमिव’ इत्यत्र श्रौती, द्वितीये ‘अकलमिव’ इत्यत्र चार्थी उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः सुदुर्बुद्धः प्रियशतेः चाटुबाहुव्यैः मधुरा रमणीया तामि-
तादृशीभिः, शोकस्यान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भे

इस रूपमें वह पुत्ररत्न मेरे सामने सभा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे-ऐसे अनेक आकाङ्क्षा-
के विषयको चिन्ता करते-करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि
व्यतीत होती है । अनपत्यता-निबन्धन यह सन्ताप मुझे भी दिन-रात अधिक समान जलता है । समस्त संसार
मेरे निकट शून्य-सा प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-सा देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूलता-
करणके सामने अपना कुछ प्रतीकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिये, ‘देवि ! यह सब निरवच्छिन्न
मनस्तापको परित्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणको सम्पत्ति
संबन्ध रहती है’ शतना कहकर, जल लेकर राजा अपने ही अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलके रखाते
संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलको धोया । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. संप्रिष्यति । २. इत्येतानि च, इत्येतानामनो... । ३. यान्ति । ४. संतापः । ५. शून्यमेव ।
६. अफलविधाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यम् । ७. इत्यर्थः, एवं । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोद ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगो विलासवती यथाक्रियमाणभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासो चादरवती बभूव । यद्ययं किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव त्रतं तत्तदभेदकृष्णार्थं सर्वचकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरं शुचि-मूर्तिरूपोषिता हरितकुशोपच्छदेषु^१ मुसलशयनेषु^२ सुखाप । पुण्यसलिलपूर्णे^३ विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगर्भैः शतकुम्भकुम्भै-

अभ्यन्तरे यासां ताम्रिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वह्निनिःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वह्निनिःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगो क्षीणक्षोपरातविषादप्रवाहा विलासवती राजमहिषी, यथा पूर्वविधानि क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ यस्य तं तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तद्विनादाभ्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु ब्राह्मणपूजासु विप्राचांसु गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जात ।

यद् अथेति । यद्यप्य अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्माच्चानिर्दिष्टानामाकालोकात् शुश्राव श्रुतवती ततम् उपोषणादिकम्, तत्तद् अभेदकृष्णया बालकस्त्वहया तनयप्राप्यभिलाष-वेत्यर्थः, सर्वं निखिलं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महीयांसमपि क्लेशं दुःखं नाजीगणत् चेत्तसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां अस्मीभूयमानानां गुग्गुलुनां पङ्कदवाणां धूमबहुलैः साम्प्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः सजातो येषु तेषु तादृशेषु तारकादिवदादितम् । चण्डिकागृहेषु चासुण्डाभवनेषु धवलाम्बरं शुभ्रवस्त्रं, शुचिमूर्तिः स्नानेन पूतशरीरा, उपोषिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अमिनवा इत्यर्थः, कुशा दम्भाः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्ककूपेण पातितमुसलशयनीयेषु सुखाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तस्मात्प्रयत्निकश्चिद्व्यवहारोऽस्मी तन्प्राप्त्युद्धानव्यवहारं अवगन्तव्याः, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशाच्चैनप्रकरणीयचोमाधःस्नानव्यवहारवत् ।

पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमफलानि पुष्पसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटवृतादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि पुत्रलाञ्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शतकुम्भकुम्भैः कलकषटैः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शतकुम्भम्' इत्यमरः ।

वचनोक्ते रानीका शोक (मनःसन्ताप) निवारण कर वारम्बार उते आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानसे चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके समान आभूषण-धारणादि प्रतिदिवसीय सब कर्त्तव्य कार्य करने लगी और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तित्वे जो कुछ व्रत-नियमादि सुननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कृच्छ्र गणना नहीं की । उपवास करके श्वेत वस्त्र पहनकर शरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके धने धूम के अन्धकारसे परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरोंमें, मूलोंकी शय्यापर हरे कुश बिछाकर, शयन करती थी । गायोंके बाड़ेमें छह

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोको । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिग्रहादिकं समुचितं, आभरणपरिग्रहादिसमुचितं । ४. आस्तरणधारणकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, अधिकमादरवती । ६. कुतश्चिद्बहुत्वा । ७. गर्भकृष्णया । ८. गुग्गुलुबहुलप्राप्यकारितेषु । ९. धवलाम्बरेण, धवलाम्बरं । १०. हरितकुश, हरितकुशोपच्छदेषु । ११. भूतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूर्णैः ।

गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां^१ लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सख्यौ । प्रतिदिवसमुत्थाय सर्वरक्षोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्र-लिखित-मण्डल-मध्य-वर्त्तिनी विविध-बलिदानानन्दित-दिग्देवतानि बहुलं-चतुर्दशीनिशासु चतुष्पथं^२ स्नानमङ्गलानि^३ भेजे । सिद्धायतनानि कृत-विविध-देवतोपयाचितकानि^४ सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि सन्निहितमातृका-भवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपा-

गोकुलेषु व्रजेषु, वृद्धाभिः परिणतवयोभिः गोपवनिताभिः बल्लवस्त्रीभिः कृतानि विहितानि मङ्गलानि सिन्दूरचन्दनस्रवणपाणिद्विपाणि यासां तासां तादृशीनां लक्षणसम्पन्नानां समस्तश्यामवर्णादिसुलक्षणाणां गवां येनानाम् अधः अधोभागे सख्यौ ज्ञानं कृतवती ।

प्रतीति । प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उत्थाय उत्थानं विधाय सर्वरक्षैः समस्तमणिभिः उपेतानि युक्तानि हैमानि कनकमयानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती ।

महेति । महानरेन्द्रः प्रधानभूतः भूतोपचारकर्त्ता माम्बिकः तेन लिखितं चिह्नितं यत् मण्डलं वर्तुलरेखा तस्य मध्यवर्त्तिनी तदन्तःस्थायिनी सती, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दशीनिशासु भूतरात्रिषु चतुर्णां पथां समाहारः सम्मेलनस्थानमिति चतुष्पथं तस्मिन् तथोक्ते, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां बलीनाम् उपहारार्थां दानेन आनन्दिताः प्रमोदं प्राप्ताः दिग्देवता दिक्पाला येषु तादृशानि, ज्ञानमङ्गलानि स्नानरूपाणि स्वस्तिकानि भेजे कृतवती ।

सिद्धेति । कृतानि विहितानि दत्तानोत्तरार्थः, विविधानि नानाप्रकाराणि देवताभ्य उपयाचितकानि 'दीयते यत् देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥' इत्यादिलिखितानि अर्थात् 'यदि मे तनयप्राप्तिः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इति स्वीकारपूर्वकोपहाराः येषु तानि तादृशानि सिद्धायतनानि योगिस्थानानि सिषेवे प्रेमपूर्वकमवलम्बितवती ।

दर्शितेति । दर्शितो मातृकाभिरैव संवारे प्रकटितः प्रत्ययः मनोरथफलदानेन विश्वासे येषु तानि तादृशानि, सन्निहितानि निकटवर्त्तिनि मातृकाणां

'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टभारतः ॥'

हस्त्युक्तपरिगणितानां भवनानि गृहाणि जगाम गतवती ।

प्रसिद्धेति । प्रसिद्धेषु ज्ञानेन वन्द्याया अपि सुतोत्पादकतया प्रथितेषु, नागकुलस्य हृदेषु सर्पाणां निकेतनीभूतखातेषु ममज्ज सशिरः स्नानं विहितवती ।

अश्वत्थेति । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिः आदौ येषां तान् तादृशान् महाबुक्कान् विशालपुष्पहीनतरून् उपपादित्वा विहिता पूजा सपर्यां येषां तान्, कृतं प्रदक्षिणं यया सा तादृशी वन्दन्वे नमश्चक्रे ।

गोपियोस्ते किं ह्यु सिन्दूर, चन्दन और कुङ्कुम-मालादि चिह्नसे भूषित सुलक्षणी गायोंके नीचे बैठकर, पवित्र जल-परिपूर्ण, नानाविध पुष्प और फलसंबुक्त, आज्ञा एवं वट प्रभृति क्षीरबुद्धके पछासे युक्त तथा सब रत्नोंसे परिपूर्ण सुवर्णके कलशोंके जलसे बह स्नान करती थी । प्रतिदिन शयनसे उठकर, नानाविध रत्नोंके साथ सुवर्णके तिलपात्रोंको लेकर ब्राह्मणोंको दान देती थी । कृष्णपक्षकी चतुर्दशी रात्रिमें चौराहों पर जाकर, बड़े-बड़े भूतवैषों (ओह्माओं) द्वारा बनाये हुए जादूके घेठोंके बीचमें बैठकर, अनेक प्रकारके बलिदानसे दिक्पालोंको सन्तुष्ट करके, मातृलिक-स्नान करती थी । 'सुखे यदि पुत्र होगा, तो फिरसे इसी प्रकार बलिदान प्रदान करूँगी' इस प्रकार मनमें करके देवताओंको नानाविध उपहार-प्रदानपूर्वक भक्तिपूर्ण चित्तसे सिद्धमन्दिरोंकी सेवा करती थी । जिन देवियोंने अपने मतोंको असीध फल प्रदानकर जिनके विश्वास उन्नत कर दिया था, समीपवर्त्ती उन सभी ब्राह्मी प्रभृति देवियोंके मन्दिरोंमें जाती थी । नागकुलके प्रसिद्ध सरोवरोंमें स्नान करती थी । पीपल आदि महावनस्पतियोंको पूजा और प्रदक्षिणा करके उनको नमस्कार करती थी । स्नान करनेके बाद, अपनेसे ही चौदोंके पात्रमें, चावलके

१. मङ्गल । २. उत्थायोत्थाय । ३. बहुलपक्ष । ४. चतुष्पथेषु । ५. लपन । ६. कृतविचित्र । ७. प्रत्यादेशानि । ८. सन्निधानमातृका । ९. सन्निहितमातृका ।

दितपूजामहाम्बावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो ववन्दे । दोलायमान-वलययेन पाणियुगलेन स्नाता^१
स्वयमखण्डसिक्थ-सम्पादितं रजतपात्रं-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्मोदन-वलिमदान् । अप-
रिमित-कुसुम-धूपविलेपापूप-पल्ल-पायस-लाज-कलितामहरहर्म्भादेवौ- सपर्यामाततान् ।
स्वयमुपहृत- पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नक्षत्रपणकान् पप्रच्छ । विप्रशि-
कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविनामादमरदर्शयत् । अनेकवृद्ध-
परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार^२ । दर्शनागतद्विजगणान्^३ आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती

दोलायेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्थेनैव, दोलायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन
ताडनेन, अखण्डः अशुद्धितैः सिक्थैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं सौम्यभाज-
नान्तं दध्मोदनवलिं दधियुक्तान्नरूपमुपहारं वायसेभ्यः काकेभ्यः अदान् दत्तवती ।

अपरिति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिनाच्चिकाभिः,
विलेपैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अपूपैः पिण्डकैः, पल्लैः पिष्टतिलयोजिताश्मसिक्थैः, पायसैः परमांशैः,
लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादिताम्, अम्बादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान्
विहितवती ।

स्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमसत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्थेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि
पिण्डपात्राणि अन्नभाजनानि येष्वस्तान् ताडशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान्
नाडशान्, नक्षत्रपणकान् विगम्बरान् बौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मे स्यान्न वा' इत्यप्राप्तीत्, 'स्वरितमेव
तनयस्ते स्यात्' इति चक्षमा कथयेद्युस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रशिनकानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योषिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु
मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रशिनका स्वीच्छिका देवज्ञा' इत्यमरः ।

निमित्तेति । निमित्तानि शुभाशुभयोधकानि नैऋस्पन्दानि जानन्ति ये ते ताडशाः तान्, उपचचार
तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

भक्त्येति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृति पक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चयकं शास्त्रं
विदन्ति जानन्ति ये तेषां ताडशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दक्षितवती । पक्षिव्यापाराव-
लोकनेन तेभ्योऽपि शुभाशुभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि
रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शयेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोः कण्ठिता, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगतः
प्राप्तः ये द्विजगणा विप्रबृन्दानि तान् ताडशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अका-
रयन् कारयामास ।

विना दूटं दानोऽं वनाये गये दधि-मिश्रित भातकी वलि रखकर कौओंको देती थी, उस समय उसके चण्णिमय
कङ्कणवाले दोनों हाथ हिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूप (माखपुप), मांस, पायस
(खीर) और जौके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थीं । अपने ते ही भोजन अरे पात्र भेट करके सत्यवादी
नक्षत्रे बौद्ध संन्यासियोंसे श्रद्धापूर्वक प्रश्न करती थी (कि मुझे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवचर्चियोंके आदेशके
बचनपर विशेष आस्था रखती थी । चक्षुःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जानने वालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र
जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंकी अंगीकार
करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आये हुए ब्रह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

१. 'मग्निलयेन । २. कृतखाना । ३. अखण्डनसिक्थकुसुम' । ४. रजतपात्रे । ५. अप-
रिमितपूजविलेपा । ६. पायसवलिम्, पायसवलिजम् । ७. 'ज्येष्ठादेवी' । ८. उपाहित',
उपहृत' । ९. आनामगानि, गतानि । १०. अक्षौचकार, अक्षौकरोति स्म । ११. दर्शनागतं द्विजजनं ।

रकारयत् । अनवरतं वाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचना-लिखित-भूर्जपत्रगभीरं मन्त्रकरण्डकान् उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि ओषधिसूत्राणि बबन्ध । परिजनोंऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्य निर्जगाम, तन्निमित्तानि च जग्राह, शिवाभ्यो मांसवलिपिण्डमनुदिनं निर्युत्सर्ज, स्पृष्टदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाच वच्चे, चत्वरु शिवाबलिम् उपजहार ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्वाजा क्षीणभूयिष्ठार्था रजन्यामल्पावशेषे-पाण्डुतारके जरत्पारावत-पञ्चधूसरे नभसि स्वप्ने सौधशिखरं स्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव विसवलयं मानने सकलकलापूर्णं मण्डलं शशिनं प्रविशन्तम् अद्राक्षीत् । प्रबुद्धोत्थाय हर्ष-

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन्म-चाचोदिका इत्यर्थः, शुश्राव श्रुतवती ।

गोरोचनेति । गोरोचनया लिखितं लिपीकृतं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये येषां तान् तादृशान् मन्त्रकरण्डकान् नृसिंहादिमन्त्रसहितपिटकान् उवाह दध्रे ।

रक्षेति । रक्षाप्रतिसरेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओषधिसूत्राणि गर्भजननोपयोक्तृ-विसहितसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती करे इति शेषः । 'ना चमूजवने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाय' इत्यमरः, 'अवेप्रतिसरो मन्त्रभेदे मात्ये च कङ्कणे' इति मेदिनी ।

पगति । अस्या विलासवत्याः परिजनोंऽपि परिवारजनोंऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्यै देवप्रसाय देवं मनुष्मादिद्वारा कीदृशं वचनं आवयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्ययी । तन्निमित्तानि ज्योतिर्विदः शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह प्रयत्नेनाग्रहीत् । विलासवत्यै कथयितुमित्याशयः । अनुदिनं प्रत्यहं मांस-वलिपिण्डं पल्लरूपमुपहारं शिवाभ्यः शृङ्गालीभ्यः निशि रात्रौ उत्सर्जन् उत्सृष्टवती । स्पष्टदर्शनाश्चर्याणि स्वप्राप्तोक्तमनुब्रूहानि आचार्याणां देवज्ञगुरुणां (निकटे) आचचचे उक्तवती । चत्वरुषु अवनम्राङ्गेषु, शिवाभ्यो वलिम् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्तनेन सह पौनरुक्त्यं नेति विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं प्रवोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति व्रजति सति, कदाचित् कस्मिंश्चित् समये स्वप्ने राजा, क्षीणभूयिष्ठार्था समासप्राथार्था रजन्यां रात्रौ नभसि गगने अल्पावशेषपाण्डुतारके स्वल्पाव-शिष्टचेतनचक्रे, जरतः स्थविरस्य पारावतस्य कपोतस्य पञ्चवत्, वाजवत् धूसरे धूर्जवर्णे च सति । सौधशिखरस्थितायाः प्रासादोपश्रुतिपविष्टाया विलासवत्याः आनने बद्धने, करिण्या गन्धप्रभ्याः आनने विसवलयमिव मृणालमण्डलमिव, सकलाभिः समस्ताभिः कलाभिः षोडशरूपाभिः पूर्णं परितः मण्डलं विभवं यस्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्रविशन्तम् अन्तर्जायमानम् अद्राक्षीत् दृष्ट्वा ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपञ्चधूसरे' इत्यत्र 'विसवलयमिव' इत्यत्र च श्रौत्युपमा, उसयोर्मिथोऽनपे-क्षतया विद्यमानत्वास्संसृष्टिः ।

प्रबुद्ध इति । प्रबुद्धो विगतनिद्रः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः

रातं चिनका प्रचार था ऐता आकृष्णजन्मादि पवित्र कथाओंको कथावाचकोंके समीप जाकर सुनती थी । गोरोचना द्वारा लिखित मौजपत्र पर मन्त्रोंसे युक्त मन्त्र (ताबीज) पहनती थी । हाथमें रक्षा-कङ्कण और ओषधयुक्त सूत्र बाँधती थी । उसके परिजन भी देवद्वके निकट शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं यत्पूर्वक उन्मूलकोंके वाक्य विलासवतीकी कदनेके लिए सुनते थे । वे प्रतिदिन रात्रिमें गौदङ्गीको मांसके वलि-पिण्ड देते थे, स्वप्नमें देखे हुए आश्चर्यको ग्रहणायासि कहते थे और गुरुप्राङ्गमें (अथवा चौदहों पर) दिनमें भी गौदङ्गीके लिए वलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एकदिन, जब रात अधिकांश रूपसे बीत गई थी, आकाश भी बूढ़े कबूतरके पङ्कके समान धूसर वर्ण हो गया था, एवं नक्षत्रगण (तारे) भी, पाण्डुवर्ण होकर धोड़े-धोड़े और मन्द-मन्द दौखते थे तब राजाने स्वप्नमें देखा कि—पृथ्वीको सुखमें मृणाल-वलयके समान, मण्डलके शिखरपर शयन करती हुई विलासवतीको सुलभमण्डलमें समस्त कलाओंसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डल प्रवेश कर रहा है । राजाने शीघ्र उसी-

१. अनवरतं । २. पुण्यः कथाः । ३. मन्त्रगण्डकान्, मन्त्रदण्डकान् । ४. रक्षापरिसरोपेतानि ।

५. ओषधिसूत्राणि, ओषधीसूत्राणि । ६. सस्यसर्जं । ७. शिववलि । ८. एवञ्च । ९. अवयवेषाम् ।

१०. जरत्पारावतपञ्चधूसरे । ११. सितप्रासादशिखरम् । १२. विसपल्लवम्, विसकिलयम् ।

१३. परिपूर्णं । १४. विशन्तम् ।

विकास-स्फीततरम् चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सबहुमानं शुक्नासमाहूय तं स्वप्नप्रकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—‘देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजाज्ञाञ्च मनो-
रथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य
खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवलं-वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतित्ना द्विजेन विकचं^१
चन्द्र-कलावदात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्दं-बिन्दु-सन्दोहवर्षि-
पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेद्यन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजा-
तानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च^२ अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यति^३ । अवितथफला हि^४

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं
निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सबहुमानं सादरं शुक्नासं प्रधानसचिवम् आहूय
आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपेति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुक्नासः तं भूपतिं प्रत्युवाच-
प्रत्यववीत्—देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्णाणां प्रजानां जनानां च
मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं^५
निःसंशयं स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम् आनन्दम्
अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां रात्रावेव, धौतं चालितम्
अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन,
द्विजेन अनिर्दिष्टवान्ना केनचिद् विमेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदातं शुभ्रं
दलानां पत्राणां शतं समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलैः चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चलकवन्देन जटालं
जटिलं तथाविधकिञ्चलरूपजटायुकमित्यर्थः । ‘प्राणिस्थादातो लज्जन्तरस्याम्’ इत्यनेन मत्स्ये लब्धं
प्रत्ययः । मकरन्दबिन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्षति तत्तादृशम्, पुण्डरीकं सितारभोजम्,
देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रीडे निहितं स्थापितम् इति मया शुक्नासेनापि
स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेद्यन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं
निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेद्यन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुतानन्ददर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किम-
पीत्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनेव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्,
प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिरोपसमायवलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि-
फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्प्रचक्षते ।

दिन-समय जाग इत्यासे उठकर, हर्षसे प्रकुण्ठित नेत्रके आलोकसे शयनगारको धवलवर्ण कर, उस समयमें ही
आदरके साथ मन्त्री शुक्नासको बुलाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुक्नासने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—‘महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और
प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुखकमलदर्शनका
सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि—बुले हुए श्वेतवर्ण-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्ति-
सुन्दराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण, सौ पंखड़ियोंसे युक्त, जटाके समान चञ्चल
केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुबिन्दुवर्षी खिला हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्खा है ।
पहलेही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुक्नास समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुक्नासाय तम् । २. असन्देहं । ३. धौतसकलम् ;
धौतसकलधवलम् । ४. प्रशान्तमूर्तिना । ५. विकचचन्द्रम् । ६. जटालमकरन्दम् ; जटिलमकरन्दम् ।
७. बिन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातानि, अग्रेपातीनि, अग्रपातीनि । ९. शुभनिमित्तानि ।
१०. किं बान्यत् भिततरं परमानन्द, अधिकानन्दम् । ११. विभते । १२. च ।

प्रयोनिशवसानसममदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैवै मान्धातारमिव धौर्यं राज-
र्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीर्षं अभिनवकमलोद्गमेन
गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलेखिविच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः' इत्येवमभिधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकारै ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाशरी विवेश गर्भो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिवै पारिजातेन, मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति— तथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वस्वसमयेनैव देवी विलासवती,
मान्धातारं भुवनानन्दहेतुं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौर्यं धुरन्धरं श्रेष्ठं
भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नजो 'नैकधा'
इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनात्ययसमयस्य कमलिनी पद्मिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां
पङ्कजानाम् उद्गमेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरणमिव, देवी अभिनवाया
नूतनायाः कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः । उद्गमेन जननेन देवं भवन्तम् आह्लादयिष्यति
आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपः सन्ता
नः दिग्गजस्य ऐरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमुपगतः
सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे वहने
उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तरूपम् अभिधानं कथयन्तमेव तं शुक्लासं करेण
गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताभ्यामुभाभ्या-
मपि स्वप्राभ्यां स्वमद्वयसमाचारप्रतिपादनेत्यर्थः । विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आह्ला-
दयाञ्चकार ।

कतीति । कतिपयदिवसापगमे च क्रियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शरी प्रतिबिम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भ्रूणो विलासवतीं राजमहिष्या उदरमित्यर्थः । विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशरी सरोवरं विशति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालमेवादुपमारातो भग्नप्रकमतादीपो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखिव' 'सरसीमिव' इत्येतेषूपमालङ्कारो ज्ञेयः ।
येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव,
कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन तदाख्यमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा

आनन्दका विषय और क्या है ?, रात्रिशेषमें जो स्वप्न दीख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्य ही होकर रहता है ।
इसलिए महारानी विलासवती, अचिरकाल-मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ
संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्न कर
गन्धगजको आह्लादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सम्पत्ति को उत्पन्न कर आपको आह्लादित
करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदजलेखा जिस प्रकार धारा-प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार
आपका यह पुत्र सन्तान-धारा प्रवाहसे कुलकी रक्षाकर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा । इस प्रकार
बोल्ते हुए शुक्रनासके हाथको राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेश कर उन दोनों स्वप्नोंका
वृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर-मध्यमें चन्द्रप्रतिबिम्बके समान
गर्भते, विलासवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातवृक्ष द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१. समये वृष्टाः । २. नचिरेण, अचिरेण । ३. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
ञ्चकार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः^१ दर्पणश्रीरिव च^२ गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च^३ प्रतिदिनम्^४ उपचीयमानगर्भो निर्भर-परिपीतःसागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । मुहुर्मुहुर्नुबद्धजृम्भिकम्^५ आजिज्ञितलोचनं^६ सालसं निशश्वासं । तथाव-स्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजनां^७ प्रावृषमिव श्याम-यमान-पयोधरमुखीं^८ केतकीमिव गर्भ-पाण्डुराम्^९ आलोक्येक्षित-कुशलः परिजनः^{१०} विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तभग्नप्रक्रमस्वदोषो दर्शितदिशैव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वक्षःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणैवमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन अणुव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वरिमन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह^{११} धधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादिश्याशयः । प्रति-दिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रल्लानां भरेण भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवक्षःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोमिषो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः, मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

सुरिति । मुहुर्मुहुः वारंवारम् अनुबद्धा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्था-त्तथा, आजिज्ञिते वकीकृते निद्रावेशात् सुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्थात्तथा, अल-सेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्थात्तथा निशश्वास निःश्वासं सुकवती । निपूर्वाक्तं श्वस् प्राणने^{१२} इत्यस्माद्धातोर्लिटि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविद्वत्सेवकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनाहतं पानं भोजनञ्च यया तां तादृशीन्, गर्भावस्यायां स्त्रीणामाहारेष्वरुचिसम्भवादित्याशयः । प्रावृषं वर्षासमय-मिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं नृत्तुक इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभावयया तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भे मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भव-त्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्थैवमिषोः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेपणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति ससेषामेषां पर-स्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरङ्कारः ।

नारायणके वक्षःस्थलके समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बहाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बकी धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे बृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुतसा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द हुई मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार जंझाहोंके साथ आँलें जरा मोच-मोचकर मन्द-मन्द साँस लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके शेषके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था-ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियों सब समझ गईं ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिवसम् । ५. प्रतिदिनमुवाह दिप्रमाणगर्भा । ६. मुहुर्मुहुर्बद्धजृम्भिकम् । ७. लोचन । ८. निःशश्वास । ९. अइहः स्वयमनेकसवाङ्गितपानभोजनां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तः पुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानभूता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा राजसभि-
र्कर्म-प्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्य-
न्तरास्थान-मण्डपगतं गन्धवैलावसे कञ्जलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उडुनिकर-मध्यवर्त्तिन-
मिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराज-कर्णो-मणि-सहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्ध्नाव-
सिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेद्या-
सनोपविष्टेन धीतप्रबलाम्बरपरिधानेन नात्युल्बणवेपैर्जलतिथिनेवागाधगाम्भीर्येण समुपा-
रूढ-विश्रमभनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वीणम्, भूमिपालमुपमृत्यु रहः कर्ममूले
विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

अथेति । अथ कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलासवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकार्षीति सम्ब-
न्धः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा समस्तविधेयानामनसराभिज्ञा, राज्ञो
नृपतेः लज्जिकर्षेऽपि निकटेऽपि प्रगल्भा छट्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला द्वा. सर्वपरि-
जनेषु निखिलसेवकेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा, महत्तरिका गृहजातीयया दासी 'शुद्रः स्यात् पत्रजो दामो ग्राम-
कटो महत्तरः' इति त्रिकाण्डशेषः । कणकास्त 'कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका' इत्येवं दर्शनेनेह महत्तरिका-
पदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रबन्धकर्त्री इति विवृण्वते । अन्धन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
तत्र गतं स्थानम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रक्षेपेण उल्लितानां दीपिकानां प्रदीपानां
सहस्रेण निकटेण परिवृत्तं परिवेष्टितम्, अत एव उडुनिकरस्य ताकासमूहस्य मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थानि
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव स्थितम्, उरगराजस्य दशशतशिरस्यः शेषनागस्य गत् फणासमीनां
सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विलासनां नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
मूर्ध्नावसिक्तैः क्रान्तिपेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः मुख्यैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
नातिनविष्टप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
लब्ध्वा उत्तुङ्गे अत्युच्चे वेद्यासने वेतसविष्टरे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रजालितं धवलं शुभ्रम् अम्बरं
वसनं परिधानम् अधोऽशुक्लं यस्य तेन तादृशेन, नात्युल्बणो नात्युज्ज्वलो वेपो नेपथ्यं यस्य तेन
तादृशेन जलतिथिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्धैरज्ञेयम् अतलस्पर्शं गाम्भीर्यं वैद्यं गाम्भीर्या वा यस्य
तेन तादृशेन शुकनासेन मन्त्रिणा सह समुपाकृतः समुत्पन्नः विश्रमभनिर्भरो विश्वासातिशयो यासु ताः
तादृश्यः ता अनिवचनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वीणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य समीपे गत्वा
प्रशस्ते शोभने दिवसे वासरे रहो गुह्यं कर्ममूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गर्भोदन्तम्
अकार्षीत् अकरोत् ।

इह 'पौर्णमासी शशिनमिव', 'नारायणमिव', इत्यनयोरुपमयोः मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिरुक्ताः ।
'जलनिधनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तदनन्तरं विलासवतीके परिजनोके बीचमें प्रधान, सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं सदा राजाके समीपमें
भी प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्यों में निपुण अत्यन्त बड़ी कुलवर्द्धना नामकी गृहजातीयया एक
रजिवासी दासी, किसी प्रशस्त दिन प्ररोध-कालमें मध्यवर्त्तनं समामण्डपमें बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर
उसने उनके काममें धीरे-धीरे रानी विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । उस समय राजाके आस-पास
संगठित तेलसे भरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान,
तथा सारसमस्तज्वालै श्वेननागके सहस्रसंख्यक फगामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता
था । क्षवियकुलके कितने ही प्रधान-प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, परिजनवर्यं कुछ दूर पर खड़े थे ।
समीपमें ही बैठकी कुर्वीणर, धुले हुए श्वेतवस्त्र पहने, सदा वैशेषे, समुद्रके समान अगाधगाम्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
शुकनासके साथ राजा पूर्ण विश्वासेत नानाप्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्वसेवकवर्गं । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अपेक्षिक । ५. परिवारम् ।
६. 'फण' । ७. नरेन्द्रैः परिवृतम् । ८. अत्युल्बणवेपेण । ९. शुकनासेन कुर्वीणम् । १०. विदित-
विलासवती ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासम्भाव्येनामृतरसेनैव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्रकृतः^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशानांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुक्रनासमुखे लोलतारकमानन्दजलबिन्दुक्षिप्तपद्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवर्द्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वत्तमानत्वात् अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरसतिमहतो हर्षस्य कारणमपरस्य शुक्रनासः स्वयमुप्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटंभावभाषे-देव ! किमस्ति किञ्चित्स्मिन् स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेति । 'तु' पुनरर्थः । तस्याः कुलवर्द्धनायाः, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्तनीयेन तेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवारकत्वाच्च वचनस्यामृतसायमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्येव सततः, सद्यः तत्कालं प्रकृतेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सञ्जातकण्टका तनूः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रियमाणस्य, स्मितेन ईषद्वारस्थेन विकसित रक्षीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशानांशूनां दन्तर-यमीनां वितानच्छलेन प्रधानच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णोक्तमनसः अतिरिक्तम् उद्बुत्तं हर्षञ्च आनन्दं विकिरतं इव निक्षिप्तं इव सततः, राज्ञस्तारापीडस्य । लोले चक्षुले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलबिन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलपुष्पैः क्षुब्धा आर्द्रकिता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं चक्षुः लोचनद्वयं शुक्रनासमुखे पपात अपतत् ।

'सिक्तसर्वाङ्गस्येव' इत्यत्रोपेक्षालङ्कारः, 'विकिरतं इव' इत्यत्र सापह्नोत्प्रेञ्चालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदृशितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिसमीप्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकारः । कुलवर्द्धनां स्मितेन ईषद्वारस्थेन विकसितं विकस्वरं मुखं बदनं यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विषयस्य, सततं निरन्तरं मनसि चित्ते वत्तमानत्वाद् विद्यमानत्वाद् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेत्युक्तम् । अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचारोऽपि शुक्रनासः तत्कालोचितं तत्समयोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽश्रुकण्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नित्यामकम् अपश्यन् अनवलोकयन् स्वयमात्मना उपप्रेष्य 'कुलवर्द्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती' इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) समुत्सर्पितं त्यक्तम् आसनम् अवस्थितिबन्धो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां अवगणनौचित्यादित्यभिप्रायः । आद्यभाषे अथोचत्—

देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईषत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्द्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अश्रुतरससे सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकित कर दिया और आनन्दसे वह विह्वल हो गया । मुख-राष्ट्रसे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके वहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके आँसुओंसे नयनके लोग भींग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्रनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्द्धनाको भी मुस्कुराती हुई आती देखकर, यही बात सर्वदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्रनासने अपने मन ही मन तत्काल ताड़ लिया और कुर्सीको खींचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिस्पष्ट भावसे (धीरे धीरे) पूछा—'महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. ...प्रकट... । २. ...मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोकितपूर्वं त तं । ५. अभि-संबोध । ६. परिवर्तमानत्वाद्, विपरिवर्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम्... । ८. अस्ति । ९. किञ्चित् स्वप्नदर्शन ।

अत्यन्तमुत्फुल्ललोचनां हि कुलवर्द्धना दृश्यते, देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पद्वपरचयदिव नीलकुवलय-कर्णपूर-शोभाम्, आनन्दजल-परिप्लुतं तरलतारक-विकसदावेदयति महत् प्रहर्ष-कारणमीक्षणयुगलम्, उपारूढमहोत्सव-श्रवण-कुतूहलमुत्सुको-रुक्मं ह्लास्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् ? ।'

इत्युक्त्वति तस्मिन् राजा विहस्याब्रवीत्—यदि सत्यमनया यथा कथितम्, तदैव सर्वमवितथं स्वप्रदर्शनम् । अहन्तु न श्रद्धे, कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत्, अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणात् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्द्धनामेवविधानां कल्याणानामसम्भावितमात्मानं मन्यमानो विपरीताभिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ, स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि ।'

हि यतः इयं कुलवर्द्धना अत्यन्तम् उत्फुल्ललोचना हर्षेण विकसितनयना दृश्यतेऽवलोक्यते, अत एव विषयान्तरं परित्यज्य स्वप्रविषय एव जिज्ञास्यत इत्याशयः । तत्रैव कारणान्तरमाह—देवस्यापीति । देवस्यापि स्वामिनोऽपि प्रियम् इष्टं यद्वचनं वचः तस्य श्रवणम् आकर्षणं तस्य कुतूहलात् कीतुकादिव श्रवणयोः कर्णयोः मूलं निकटम् उपसर्पत् गच्छत् नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्वत्पश्य कर्णपूरस्य शोभां कान्तिम् उपरचयदिव निष्पादयदिव । आनन्दजलेन प्रमोदाश्रुणा परिप्लुतं क्लिप्तम्, तरले चपले तारके कनीनिकायुगलं यस्य तत्तादृशम्, विकसत् विकासं प्राप्नुवत् इदं देवस्य भवतः स्वामिनोऽपि ईदृश-युगलं लोचनद्वयं कर्तुं, महद् विपुलं प्रहर्षस्य विशेषप्रमोदस्य कारणं हेतुम् आवेदयति ज्ञापयति । अथैवं सत्यमिति किन्ते ? इत्यत आह—उपारूढेति । उपारूढम् उत्पन्नं महोत्सवश्रवणाय विपुलप्रमोहवात्ताकर्ण-नाय कुतूहलं कीतुं यत्र तत्तादृशम्, उत्सुकोरुक्मम् अत्यन्तोत्कण्ठितं मे मन मनश्चितं ह्लास्यति खेदं प्राप्नोति । तत् देवो भवान् आवेदयतु ज्ञापयतु इदं प्रमोदविधामकं किमिति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुक्रनासे उक्तवति कथितवति सति राजा भूपतिः विहस्य किञ्चित् स्मितं विधाय अन्नवीजं अवोचत्—अनया कुलवर्द्धनया यथा कथितं तद् यदि चेत् सत्यम् ? तदा सर्वं स्वप्रदर्शनम् स्वप्रावलोकनम् अवितथम् अमिथ्याभूतं सत्यम् 'वितथं त्वन्तुं वचः' इत्यमरः । त किन्तु अहमिति धीरोदात्तत्वेन निर्दोशो ज्ञेयः । न श्रद्धे न विश्वसि, अस्माकम् इयती एतावती भाग्यसम्पत् भागधेयसम्पत्तिः कुतो भवेत् । हि यस्मात्, ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियवचनश्रवणानां प्रियवाक्याकर्णनानाम् अभाजनम् अवाग्रम् अनधिकारिणो वयमिष्यर्थः । अवितथवादिनीमपि पूर्वस्मादेव अवितथभाषिणीमपि कुलवर्द्धनाम् अहम् पूर्वविधानां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानाम् असम्भावितम् आस्पदत्वेन अनिश्चितम् आत्मानं स्वं मन्यमानः विपरीतामिव अत्यश्ला-षिणीमेवेत्यर्थः, अथ अस्मिन् दिने पश्यामि अवलोकयामि । तत्तस्माद्धेतोः (शुक्रनासे !) उत्तिष्ठ

क्योकि—कुलवर्धनाको नेत्र अत्यन्त प्रफुल्लित दीखते हैं । आपका भी यह नयनयुगल प्रियवाक्य सुननेके लिए कुतूहलवशसे ही मानो कानोंके पास पहुँच गये हैं, उससे मानो नीलकमलके कर्णपूरकी शोभा उत्पन्न कर रहे हैं । आपके भी आनन्दाश्रुसे सिक चञ्चल पुतलोवाले प्रफुल्ल नेत्र किसी बड़े आनन्दके कारणको सूचित करते हैं । इस गुरुतर महोत्सवके सुननेके लिए सुखे भी कुतूहल उत्पन्न हुआ है, एवं मन अत्यन्त उत्कण्ठित होकर क्लेश भोग रहा है; इसलिए आप काहिए—यह क्या बात है ? शुक्रनासेसे इस प्रकार पूछनेपर राजाने हँसकर उत्तर दिया—'कुलवर्धना जो कही है वह यदि सत्य हुआ, तो वह स्वप्न भ्रुवान्त सब हो सत्य, पर सुखे विश्वास नहीं होता है । क्या कि—मेरा भाग्य ऐसा कैसे हो सकता है ? जिस कारण—हम लोग ऐसे प्रिय वचन सुननेके पात्र नहीं हैं । कुलवर्धनाको पहिलेसे ही सत्यवादिनी जानता हूँ, किन्तु—मैं जो इस प्रकारके मज्ञाओंका पात्र होऊँगा—वह असम्भव समझें कर आज इसको पहिलेसे विपरीत (मिथ्यावादिनी) समझता हूँ, अतएव उठो, अपनेसे ही जाकर, 'इस विषयमें यथार्थ घटना क्या है ?' यह महारानोसे पूछकर निश्चय कर लें ।'

१. अत्यन्तोः फुल्ललोचना, उत्फुल्ललोचना । २. 'उत्तरतरलतरलम् । ३. प्रकप' । ४. उत्सुकं । ५. तथा ।

इत्यभिधाय विस्मृत्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै
दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनितालाङ्गिष्ठललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह
शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवन-चलित-नील-कुवलय-दल-
लीला-विडम्बकेन दक्षिणोन्नाद्या परस्फुरताऽभिनन्दमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-
विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनिललोलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन
समुत्साध्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकुर्वर-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनं-धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-

उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम्
इति देवी विलासवतीं पृष्ट्वा आधुच्छ्रयं ज्ञास्यामि निर्णय्यामि ।

रतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विस्मृत्य 'गृहाय
गम्यताम्' इत्यादिभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्य कुलवर्द्धनायै
महत्तरिकायं दत्त्वा वित्तीयं, दत्ते सति प्रक्षीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनुन्तरं पश्चात्, अवनि-
तलेन वसुधातलेन आश्लिष्टा प्रणामसमये पृष्ट्वा ललाटरेखा भालदेवो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलव-
र्द्धनया शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुकनासेन सह समकालम् उत्थाय
उत्थानं विश्वाय हर्षविशेषेण प्रनोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-
णाय श्रीशीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां
शोभां विडम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-
व्येन अचणा नयनेन अभिनन्दमानः अनिलवितप्रास्थिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा बाहुः—

‘दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सन्निरांरीणामप्रदक्षिणम् ॥’ इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुभ्रपायां समुचितेन योग्येन, विरलविरलेन अदृष्टापेन
वीप्सायां द्विर्बचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमिदमवधेयम् । पुरः संसर्पि-
णीनाम्, अग्रे ब्रजजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लोलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम्
आलोकेन कात्या ससुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरःस्थायिनाम् अन्येषां प्रको-
ष्ठानां तिमिराणि तमांसि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तदेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमविशयानां विलासवतीं राजा ददर्श इत्य-
न्वयः । इह यानि ससम्पन्नपदानि तानि ‘वासभवने’ इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । सुष्ठु समीचीनं
कृतं मणिसन्तुषाधदिना सम्पादितं रत्नासंविधानं पापखण्डशाकिनीडाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र
तत्र तथोक्ते । नवः प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते ‘सुधालेपोऽमृतं
सुही’ इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशः । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विदाकर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण बतारकर कुलवर्धना
को दे दिये । उनका लाभ होते ही हीरुन्त उसने मस्तक अवचमनपूर्वक ललाटद्वारा भूतलका स्पर्शकर राजाको
नमस्कार किया । राजा शुकनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दसे उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें
जानेके लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले-कमलके पत्तेकी लोलाका अनुकरण करता दक्षिण
नेत्र फड़क-फड़क कर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके
साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिषाली लालटेन जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके
अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । मणि, मन्त्र और औष-
धादिद्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एवं नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी
किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रखे गए थे, उसकी दीवारें

१. विसृज्य । २. त्वर्यमाणः । ३. अभिवन्दमानः । ४. अनिललोच्छलच्छिखानां । ५. प्रदीप-
कानाम्, कक्षान्तरतिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुकृतः, तत्र बहुकृत । ७. नवसुधालेपः । ८. दीपे ।

कलसाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यम्-लिखित-मङ्गल्यालेखयोञ्ज्वलभित्ति-भागं-मनोहारिणि, समुपरचित-सित-वितान-पर्यन्तावबद्धमुक्तागुणौ मणिप्रदीप-प्रहर्त-तिमिरे वासभवने, भूमि-लिखित-पत्रलता-कृत-रक्षा-परिचेषम्, शयन-शिरोभागा-विन्यस्त-धवल-निद्राकलसम्, आबद्ध-विधि-धौषधि-मूल-यन्त्र-पवित्रम्, अवस्थापित-रक्षा-शक्तिबलयम्, इतस्ततो विकीर्ण-गौरसर्पम्, अवलम्बित-बाल-योक्त्र-प्रथितलौह-पिप्पलपत्रम्, आसक्त-हरितारिष्टपल्लवम्, उज्ज्वल-पाद-पीठं प्रतिष्ठितम्, इन्दु-दीधिति-धवल-प्रच्छद-पटम्, अचलराज-शिलातल-विशालम्-गर्भ-

पूर्णकलसः सलिलपूर्णकुम्भः तेन अधिष्ठित आश्रितः पञ्चको द्वारपाश्वर्ये यस्य तत्र तादृशे । 'पक्षकस्तु पुमान् पारवद्भारे च पारवमात्रके' इति मेदिनी । प्रत्यग्रम् अभिनवं यथा स्यात्तथा लिखितानि लिपी-कृतानि चित्रितानित्यर्थः, यानि मङ्गल्यानि देवतारूपस्वाकल्याणोत्पादकानि आलेख्यानि चित्राणि तैरु-ज्ज्वलं हीस्मान् यो भित्तिभागः कुम्भप्रदेशः तेन मनोहारिणि अभिरामे समुपरचितस्य संयोजितस्य सितवितानस्य रवेतोहोचस्य पर्यन्तेषु प्राग्तभागेषु अवबद्धो गुणितो मुक्तागुणो मुक्तामाला यत्र तत्र तादृशे । तथा मणयो रत्नान्येव प्रदीपाः तैः प्रहृतानि ध्वस्तानि तिमिराणि अन्धकारा यत्र तत्र तादृशे । वासभवने निवाससदने ।

भूमिति । इत आरभ्यैकादश नपुंसकानि द्वितीयान्तपदानि 'शयनतलम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । भूमौ पृथिव्यां लिखितया शयनतलस्यैव परितो लिपीकृतया पत्रकृतया पत्रयुतकलपकृतया कृतो विहितो रक्षापरिचेषो गर्भत्राणार्थपरिवेष्टनं यस्य तत्तादृशम् । शयने स्वापसमये यः शिरोभागे मस्तक-प्रदेशः तत्र विन्यस्तः स्थापितः धवलो रजतमयत्वाद् शुभ्रो निद्राकलसो निद्राघटो यत्र तत्तादृशम् । आवद्धानि न्यस्तानि अनेकप्रकाराणि ओषधयो लताविशेषाः मूलानि वृक्षवृक्षीमूलानि यन्त्राणि चक्रमुहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनादिद्रव्याणि यत्र तत्तादृशम् । अवस्थापितानि पारवर्णरञ्जितानि रत्नार्थं शक्तीनां ब्राह्मीवैष्णवीकात्यायन्यादीनां बलयानि मन्त्रपूतवर्हिर्निर्मितकटकानि यत्र तत्तादृशम् । इतस्ततः समस्तात् विकीर्णा विचित्रा गौरसर्पपाः सितसर्पपा यत्रतत्ता दृश्यम् । अवल-म्बितानि न्यस्तानि बालयोक्त्रेण लघुरज्जुविशेषेण केशमुलबन्धनेन वा प्रथितानि गुम्फितानि लौहानि-लौहचण्डानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थपर्णानि च यत्र तत्तादृशम् । 'बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वत्थे' इत्यमरः । आसक्ता मिथोलम्ना हरिताः नवनीतत्वात् पालाशवर्णाः अरिष्टपल्लवा निगवकिसल-यानि यत्र तत्तादृशम् । 'अरिष्टः फेनिले निम्बे लघुने काककङ्कयोः' इति मेदिनी । तस्मिन् समये गर्भरक्षार्थं हि गर्भिणीशयनतले सर्वविधानां द्रव्यविशेषाणां संस्थापनं भवति स्म तत्तद्देशस्यवहारादित्यवश्यम् । उज्ज्वलेषु अतीवोन्नतेषु पादपीठेषु पर्यङ्कपादाधारदारुविशेषेषु प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । नन्वत्र पर्यङ्केपरि-पातितशयनीयतलस्य पादपीठेषु कथं प्रतिष्ठितत्वमिति चेत् ? सत्यम्, पादपीठेषु पर्यङ्कस्य प्रतिष्ठितत्वेन तात्स्थान्युत्तुपरि शयनीयतलस्यापि तथात्वमित्यदोषात् ।

इन्दुदीधितिश्चन्द्रकान्तिः तद्वत् धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट आस्तरणवर्धं यत्र तत्तादृशम् । तथा अचल-

तत्कालं काद्रे गये मङ्गलकर चित्रौ ते देवनेमै लन्दर लगती थी । उसके ऊपर एक श्वेतवर्ण चँदीवा बौधकर उसको चारों ओर कोठों पर मोतीका झालरें लटकाई गई थीं । और मणिमय-प्रदीपोंके आलोकसे उस घरका अन्धकार दूर हो गया था । और रानी जिस शय्या पर शयन करती थी, उसके चारों ओर रत्नोंके निमित्त राखणों का ढाड़ बना दी गई थी, सिरहानेके तरफ आनन्द-पूर्वक निद्रा आनेके लिये श्वेतवर्ण मङ्गल-कलश रखे थे; नानाविध औषध, मूल (कोहरेकी लता और उसकी मूल आदि), लाङ्गलप्रभृति यन्त्र और गोरोचना प्रभृति पवित्र द्रव्य उस शय्याके संस्पर्शमें रक्खा हुआ था; गर्भरक्षाके लिए ब्राह्मी और वैष्णवीप्रभृति देवियोंके मन्त्रसे अभिमन्त्रित कर कितने बल्य उस शय्याके ऊपर रखे हुए थे; श्वर-उपर श्वेतवर्ण सरसों छींट (बखेर) दी गई थीं; छोटे रज्जुविशेषसे गाँधकर कितने लोहेके खण्ड और पीपलके पत्ते एवं परस्पर संलग्न हरे कितने नौमके पत्ते उस शय्याके ऊपरमें लटका दिये गये थे; चरण रखनेके लिए एक ऊँची चौकी समीपमें रक्खी थी और चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-

१. ... अधिष्ठिते...द्वारपक्षके । २. ...मङ्गल्यलेख...उज्ज्वलित...भागे । ३. ...सितविताने वितान, ...पर्यन्तस्थितमुक्तागुणे । ४. ...प्रतिहृत... । ५. वासुपुत्रे ६. भूति... । ७. ...रत्न-धवल... । ८. ...यन्त्र ९ विमर्का... । १०. अवलम्बि... । ११. बालयोद्धधित...; लोल, लोहित, ...दलम् । १२. पादपीठ... ।

चितं शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्न-विरलावस्थित-दधिलवैः जल-तरङ्ग-तरल-धेतु-शालि-सिक्थ-निकरैः अग्रथितकुसुमै-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डितानन-मस्त्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमानै-मार्गैः, पटलकप्रवर्तितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिमिश्र, आचार-कुश-

राजस्य शैलधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपाषाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भोचितं गर्भवतीस्वापोम्यं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुसाम् । राज्ञ्या विशेषपणमिदम् । इह 'इन्दुदीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

कनकेति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यस्य विशेषणानि । आचारेषु तद्देशीयकौलिकाचारेषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्थवृद्धयोविद्वगेन । प्रथमं तन्मध्यवर्षासिना केनचित् वृद्धस्त्रीवर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आसैः । अविच्छिन्ना मिथः संलग्नाः, विरला अल्पाः अवस्थिता दधिलवा दधिलखण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत् पानीयकञ्जोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयबाष्पाणां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवद्वलोक्यमानस्वादित्याद्याः, श्वेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तत्कालपकौदनसमूहाः शालिलाजमभूदा वा तैः तादृशैः (करणैः) अग्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितेति । अग्रेण केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्तृपदमिहापि प्रथमसमूहाहार्यम् । प्रत्यग्राणि अभिनवानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्मिश्रैः तत्समिलितैः अखण्डितानि अविच्छिन्नानि आननानि वदनानि येषां तथोक्तानां मस्त्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्' इति वच्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्नया अखण्डितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुवज्यमानः मार्गः अध्वा येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहितविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः । पटलकेषु लुप्तपटकेषु तदन्तर्गतेष्वित्यर्थः, प्रवर्तितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे' इति मेदिनी । शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववद्वेतनेन सम्बन्धः ।

गोरोचनेति । गोरोचनाया मिश्रैः संयुक्तैः गौरससर्पपैः श्वेतसिद्धार्थैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतः तथाविधसर्पपवित्रपैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिमिश्र केनचिजरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलेश्च 'क्रियमाणावतारणकमङ्गलामि'त्यन्तान्वयः ।

आचारेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुष्ठीयमानस्य अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्रामणावतरणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गलं यस्यास्तां तादृशीम् । तात्कालिकतद्देशव्यवहारादिदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वज्राञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

बल (चादर) उसके ऊपर बिछा था और वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भवती स्त्रीके शयन योग्य थी । किन्ती वृद्ध स्त्रीने, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर शुभ्रवर्ण चावलको दाने रमली थी, उस अन्नके ऊपरमें परस्पर संलग्न और थोड़े-थोड़े दधि-बिन्दु एवं अर्सलम्भावसे (अलग २) कितने पुष्प बिखरे हुए थे, और उस अन्नसे जलतरङ्गके समान बाष्प उठते थे । कोई वृद्ध स्त्री कितने अखण्डित मुखवाली मछलियोंको ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । किन्ती वृद्धस्त्री, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए गए कितने कर्पूरोंके प्रदीपोंको लेकर आई थी, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थी कोई गोरोचनामें मिली हुई श्वेतमर्षणको मार्गमें बिखेर करती थी, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ वृद्धलि यौगलके निमित्त खाद्यद्रव्य लानेके

१. अविच्छिन्न... २. ...सित... ३. ...कुसुमाञ्जलि... ४. ...गम्यमान... ५. पटलप्र... ।

६. शीतलप्रदीपैश्च ७. अभिच

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणावतारणक मङ्गलाम्, धर्मलाम्बर-विविक्त-वेधेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्थमानाम्, उपाखण्डगर्भतयाऽन्तर्गतकुलश्रीलामिव क्षितिम्, सलिल-निमग्नैरावतामिव मन्दकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्ण-ब्रह्म-कमल-विलिर्गमामिव नारायणनामिम्, आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलामिव क्षीरोदधेयाम्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतमतिव-वर्लं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं दर्शयति ।

ससम्भ्रम-परिजन-प्रक्षारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-व-मुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्था-

वरेति धवलं श्वेतम् अम्बरं वस्त्रं तद्गुणे विविक्तः पृथो वेपो नेपथ्यं यस्य तेन तादशेन, प्रमुदि-तेन हृषितेन, प्रस्तुत उपाखण्डो मङ्गलप्रायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः खलापो येन तथोक्तेन परिज-नेन सेवकवर्गेण उपास्थमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपाखण्डेति । उपाखण्ड उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य भावस्तथा हेतुना । इतोऽप्येवमर्थः सर्वत्र सम्बद्भवते । अन्तर्गतः कुलश्लोका यस्यास्तां चितिं वसुधाविव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलश्लोकसुतयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो मुह्यति ऐरावतः तज्जामा गजो यस्याः तां तादृशीम्, मन्दकिनीम्, आकाशगङ्गा-मिव, गुहायां कन्दरायां गतः प्रासः सिद्धः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यमा-गमिव जलधरपटलेन अभ्रसमूहेन अन्तरितो व्यबहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसश्रियमिव उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अभ्यर्णे निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्जिन्नमस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गमो बहिर्भावे यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य विष्णोः नालमिव कृष्णमिव, आसन्नो निकटवर्ती अगस्त्यस्य पीतजलधेः उदय उद्गमनं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणाशां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः छिण्डीरैः आवृत आच्छादित अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वेलां जलविकृतमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनाया चित्रिता पिङ्गलवर्णाकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तलादशस्य, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभायेनापलुपितम् अभिनव-मित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूचमवसनद्वयं वसानां परिधानानाम् । 'चौमपटे दुकूलेऽस्त्री इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण भूपति दण्डाससत्वरणे परिजनेन सेवकेन कथाचित् परिचारिकया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं हस्ततलं तद्वेद्य आलम्बनम् आश्रयः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-स्थनलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यथा तां तादृशीम्, अन्धथा गर्भभरणेस्थानासम्भवद्विषु-भ्रवन्नाम्नाश्रयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि अलङ्काराः तेषां मणिरवेण रत्नवनिना समय मीतिके अनिष्टके निवारण करने के लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं श्वेतवस्त्रका स्वच्छ वेश धारणकर पर-स्पर मङ्गलमय आलाप करते-करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानीकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पर्वतवाली पृथिवीके समान, ऐरावत इस्तीके जलमध्यमें निमग्न होने पर मन्दकिनीके समान, कन्दरा (गुफा) में घुसे सिंहावाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, मेघसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवस-श्रीके समान, उदयाचलसे ढके चन्द्रमण्डलवाली रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म कमलके उत्पत्ति-समयकी विष्णुकी नाभिके समान, अगस्त्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेनद्वारा आवृत अभ्यन्तरमें अमृत कुंभ रहनेके समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीको राजाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त श्वेतवर्णी नये दो सूक्ष्मवस्त्र खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उस समय राजाको देखकर किसी परिचारिकाने अपना हाथ फेला दिया, रानी दाहिने हाथद्वारा उसके हाथ को पकड़कर, बायें घुटने पर बायें हाथ रखकर उठने लगी, उस भङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी ललित-सजावट होने लगी । यह देखकर विलासवतीसे—'ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थामें

१. ... अवतण ...

२. ... मङ्गल ...

३. मेखलामिव दिनश्रियम् ।

४. ... तिलकचित्रित ।

५. मणिधवलं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रचल

तद्ययम्' इत्यभिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रसृष्ट-चामीकर-चाहर्षादे ध्वस्तोपच्छेदे चासन्नं शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यधीदत् ।

अथ तामुपाखण्ड्यार्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-यदाह कुलवर्द्धना किमपि, तत् किं तथैव ?' इत्युवा । अथाव्यक्त-स्मिंतच्छुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चातुर्वर्धमाना 'किं मौमतिमात्रं त्रपा-परवशां करोषि नाहं किञ्चिदपि वेक्षि' इत्यभिदधाना तिर्यग्वलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुखरं सखदं यथा स्यात्तेति क्रियाविशेषणमिदम् । उतिष्ठन्तीञ्च उत्थानं विदधतीं विलासवतीं पार्थिवः राजा-देवि ! अत्यादरेण अतिप्रत्येन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनाद्रातिशयो व्यञ्जितः । नोत्थातव्यं नोत्थानं विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रष्टेति । प्रसृष्टाः उज्ज्वलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते आसन्ने सतीपव-त्तिम्, शयनान्तरे अन्यस्यां शययायां शुक्रनासोऽपि न्यसीदत् उपविष्टवान् ।

अथेति । उपाखण्ड्यार्भाम् उरपञ्चगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्थरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः परिहासः नर्सवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथिवती तर्हि तथैव इत्युवाच इत्युक्तवान् । इह प्रश्ने परिहासाद्यगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकचित्निर्द्देशादिति बोध्यम् ।

अथेति । अथ प्रदनानन्तरम् अव्यक्तम् अस्पष्टं यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन क्षुरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचुम्बस्याः तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्यायः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराक-लीयम् । लज्जया त्रपया दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन लुलेन अंशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणेव मुखं वदन्स आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाहमुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्नवोक्तेषां ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुबध्यमाना सनिर्वर्ण्यं पृच्छयमाना । अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशां लज्जाधीनां करोषि विदधासि । किञ्चिदपि स्वरूपमात्रमपि अहं न वेदिषि न जानामि' इत्यभि-दधाना इति श्रुत्वा तिर्यग् वलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा लयनेन अवनतमुखी आनन्धाना राजानं भूपतिं साभ्यसूयमिव ईर्ष्या सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रदनस्यानुचितत्वात्साभ्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुटः अस्पष्टः यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदन् शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो भूभुजां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः पुनां विलास-वती भूयः पुनरपि वभाषे उवाच—

अत्यन्त गौत्व दिखानेका प्रयोजन नहीं है) बस, देवि ! तुम मत उठो' बों कहकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्ती एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शब्दाके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्त-रणवस्त्र (चादर) था एवं उस पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

तदनन्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ-सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे थिङ्गल चिच होकर परिहास करने-करते राजा बोला—देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—'कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या ?' । उसके बाद मन्द-मन्द सुस्फुराहट विलासवतीके कपोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जासे दन्तकिरणोंके बढ़ाने मानों बलद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहसे पूछा तब बोली कि—'मुखे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती' । इतना कहकर, अवनत मुख कर, आँखोंकी पुतलियोंको जटा तिरछी काके, उसने राजाको मानों अत्यन्त अस्वाके साथ

भूमुजां परिरेनां भूयो बभापे—सुतनु ! यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते, तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमान-दल-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः सर्वपातया परिमलानुमीयमानं कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवाभूतावसेक-निर्वाण्यमाणौ-शोकानलप्रभवं भूममिव वमतोः आननर्गृहीत-नीलोत्पलयो-रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाङ्छित-मुखयोरिव कनककलसयोः सकृद्वालिखितं-कृष्णा-

इह 'सुखशशिना' इत्यत्र 'उपमितं व्याघ्रादिति सामान्याप्रयोगे' इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चेतदनुसारेण 'हासभ्योऽस्मा' इत्यत्राप्येव एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्पन्निति । सुन्दर सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मनुजैः वचसा वाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । निभृतम् अत्यर्थं तूष्णीं स्थितः ।

अस्वेति । विघटमानानि भिद्यमानानि दलानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृशस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः सर्वगतया तुल्यवर्णतया कारणेन परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बालीकदेशोत्पन्नपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्रेति इयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थक्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थे प्रमाणञ्च—

'बालीकदेशसज्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्'

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताम् अन्तर्वल्लीत्वात् पाण्डुरत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्तवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानावस्य, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि किं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपासाक्षाद्भव निभृतेऽपि मयि अन्तर्वल्लीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भवादाशयत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अयुतं तस्य अवसेकेन लेचनेन निर्वाण्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः चिरकालीनसुतानुत्पत्तिनिमित्तको विषाद एव अनलो बहिः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशस्य, भूमं वमतोर्गृहीतोरिव श्यामसुखत्वादित्याशयः । आननयोर्मुखयोः गृहीते आस्ते नीलोत्पले कुवलये याभ्यां तयोः चक्रवाकयोः रथाङ्गाह्वयोः पङ्क्तिरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाभ्यां तापिच्छकिसलयाभ्यां लाङ्छिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सकृत् एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुरुपङ्केन गाढकृष्णागुरुद्वयेण पत्रलते पत्रवल्लीगुलं ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने चूचुके रत्ननाग्रभागद्वयं ययोस्तयोक्तयोः 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि किं प्रतीकारं करिष्यसि । कृपाप्रश्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावं प्रकटय-तीत्याशयः । इह 'गर्भसम्भवाद्युते'त्यत्र 'निर्वाण्यमाणशोकानले'त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, 'वमतोरिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । 'चक्रवाकयोरिव' इत्यत्र चोपमा । 'आलिखिते'त्यादौ क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

एक बार देखा । चन्द्रिकाके समान अस्फुट हास्यसे प्रकाशमान मुखचन्द्रसे राजारजेद्वर फिर बोला—सुन्दर ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, जो, यह मैं नुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, खिलते हुए निर्मल चम्पककुम्भकान्तिके समान दीख रहा है, इसका कुङ्कुम लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इसका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस रत्नगुलका अग्रभाग श्याम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—गर्भोत्पत्तिरूप अयुतसे सींचे जानेके कारण शान्त होती इदयकी शोकरूपी अग्नि बुझ गई है, उसके धूमको मानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलवरी चक्रवाचकीके समान, एवं तमालके पत्तेसे आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिर्भूयो । २. मदीयवचसा । ३. मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुतामा । ५. कुत्रचित् 'वर्णस्य' इति पदं न इदयते । ६. कचित् 'अयुत' इति पदं नास्ति । ७. इदयशोका । ८. बद्धते । ९. अन्तर्गृहीत, गृहीतम् । १०. कचित् 'कनक' इति पदं नास्ति । ११. लिखितम् ।

गुरु-पङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यन्निल-लेखावल्यस्य क्रशमानमुष्कतो^१ मध्यभागस्य^२ इत्येवं ब्रवाणमवनिपालमन्तमुखं-विनिगूढहासः शुक्रनासः-‘देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्द्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पणम्’ इत्यब्रवीत् । एवं विधाभिश्च-नर्मप्रयाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यबाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहितगर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अस्तेति प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रशनादाज्ञा, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पीड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्यरूपरेखाणां चलयं मण्डलं यत्र तस्य तथोक्तस्य, कृशस्य भावः क्रशसा कृशत्वं तम् उज्जतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्तीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भस्य तिरेकेणदृशरूपत्वमसम्भवप्रायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति ! इत्येवं पूर्वोक्तविधिना ब्रवाणं कथयन्तम् अवनिपालं तारापीडम्, अन्तर्मुखं मुखमध्ये विनिगूढो गाम्भीर्यभङ्गभीत्या संवृतो हालो येन सः तादृशः । शुक्रनासः-‘देव स्वामिन् ! देवीं विलासवतीं किं किमर्थम् आयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते व्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकुरु’ इति एवं प्रकारेण अब्रवीत् अबोचत् ।

एवमिति । एवं विधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रयाभिः परिहासबाहुल्याभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं विरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यबाहयत् अपाययत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्यतुसारोपेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्थास्तत्तन्मनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गर्भिण्यास्तत्तद्विच्छाया विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णे उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं गलन्तीभि

अगरसे इसके ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल-पते काढ़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (क्रमसे मोटा हो रहा है), इससे उदरस्थ तीनों सिलवटें अदृश्य होती जा रही हैं । एवं काञ्ची (करधनी) के अधिक तंग होनेसे मध्यभाग पीड़ा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजासे मुखके भीतर हँसी छिपाकर शुक्रनासने कहा—‘महाराज ! महारानीको क्यों कष्ट देते हैं ? ये ऐसी वार्त्तासे लज्जित होती हैं । इसलिये कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।’ इस प्रकारके परिहास-मय कथोपकथनसे उस स्थानमें बहुत देर तक रुककर शुक्रनास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृह में रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस-जिस वस्तुकी इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनु-

१. अतिगाढतरताम्, आपाद्यमानेन । २. रेखा । ३. उदतः । ४. अन्तर्मुखहासः, मुखनिगूढहासः ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहितः, समुचितः ।

९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलत्राडिका-कलित-काल-कलैः बहिरागृहीतच्छाद्यैर्गणकैर्गृहीते लभने प्रशस्तायां बेलाम्
 यामिरम्भमिव मेघमाला सकल-लोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिन्
 जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशत-संश्लेष-चलित-क्षितितलो भूपाला-
 भिसुख-प्रसृत स्खलद्गति-विकलकञ्चुकिसहस्रो जन-सम्मर्दनधिष्यमाण-प्रतित-कुञ्ज-धामन-
 किरातगणो विस्कार्यमौणान्तःपुर-जनाभरण-भङ्गारमनोहरः पूर्णपात्राहरणं-विलुब्धमान-वस-

जलस्त्राविणीभिः नाडिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः घटिकाभिरित्यर्थः, कलिता निश्चिता ज्ञाताः
 कालकलाः सूक्ष्मकालांश यैस्तैः तादृशैः । नाडिका हि सार्द्धद्वादशपलपरिमितताम्ररचितः सार्द्धद्वादशपल
 परिमितसलिलपूरणीयः पञ्चरक्तिकापरिमितसुवर्णरचितशलाकाया अश्वशिङ्खलसूक्तो यन्त्रविशेषः । तथा
 च शलाकया सलिलविन्दुपतनात्सलिले च सिद्धविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वमक्रियत । विष्णुपुराणा-
 द्वायेतद्विस्तरप्रकारोऽन्वेषणीयः । तथा बहिः अङ्गणादौ आगृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निरूपिता
 ज्ञाया पादच्छाया शकुच्छाया वा यैस्तेस्तादृशैः, पादच्छायाग्रहणेन पूर्वं समयनिरूपणमक्रियत ।
 निरूपितञ्च ज्योतिषे—

‘पञ्चायां द्विगुणीकृत्य चतुर्दशसमन्विताम् । पञ्चग्रहकराज्ञागलब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥’

गणकैर्ज्योतिर्विज्ञैः गृहीते निश्चिते लभने सेपादिके प्रशस्तायाम् उच्चस्थग्रहेजातकस्य सुखसौभाग्य-
 द्योतिकायां, बेलयां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां विलासवती मेघमाला कादम्बिनी हरम्भमिव मेघोपपन्न
 वह्निमिव ‘मेषज्योतिरिरम्भदः’ इत्यमरः । सकललोकहृदयानां समस्तलोकचित्तानाम् आदम्भकारिणं
 प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् असूत सुपुत्रे । ‘पूळ-प्राणिप्रसवे’ इत्यस्य लङ्कित रूपम् ।

तस्मिन् क्षितिः । तस्मिन् राजपुत्रे जाते उपपन्ने राजकुले राज्ञां समुदाये अतिमहान् दिष्टिदुष्टिसम्भ्रमः
 आनन्दबुद्धिजन्या जनानां स्वरा अभ्युदयमेव सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि ‘सम्भ्रम’ इत्यस्य
 विशेषणानि । सरभसं हर्षेण सवेगम् इत्यस्ततः समन्तात् प्रधावितस्य उच्चलितस्य परिजनस्य बाह्याभ्य-
 न्तरस्यैवजनस्य चरणशतस्य पादसमूहस्य संश्लेषेण आवातेन चलितं कम्पितं क्षितिलब्धं यत्रस तादृशः ।
 भूपालाभिसुखं नृपसमुच्चं सन् प्रसृतं वात्तां कथयितुं प्रस्थितं स्खलद्गतिं भ्रष्टधामनं विकलं प्रमोदसमाकुलञ्च
 कञ्चुकिलहसम् अन्तःपुरचरवृद्धमाह्वणसमूहो यत्र सः तादृशः । कञ्चुकिलहसञ्च—

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यैर्दुःशकः कञ्चुकीत्यभिधायते ॥’ इति ।

जनानां लोकानां सम्मर्दन् सङ्घर्षेण निष्पिप्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः स्वस्तः, कुट्टाः
 घृष्टगुहाः ‘गद्धः घृष्टघृष्टे कुञ्जे’ इति मेदिनी, धामनाः खर्वाकृतयः ‘धामनो नीचि खर्वे च’ इति च मेदिनी,
 किराताः केवलं स्वल्पतनयः ‘किरातः स्यादल्पतनौ भूमिभ्ये स्लेच्छभिह्वयोः’ इत्यनेकार्थः, तेपाञ्च गणः
 समूहो यत्र सः तादृशः । विस्कार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अक्षरोधकीणाम् आभ-
 रणभङ्गहरो भूषणनिनादः तेन मनोहरो हृदयहारी । उत्सवे सित्रवर्गैर्यानि हठादाकृत्य नीयन्ते तानि
 पूर्णपात्राणीत्युच्यन्ते, तथाहि—

‘वद्वपकं यदामन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णनकञ्च तत् ॥’

इति हारावली । तेषाम् आहारेण ग्रहणेन विलुब्धमानानि हस्ताहस्तिकरणलभ्यमेव स्वस्तानि

सार उन समी वस्तुओंको हो परिपूर्ण कर देता था, जिससे रानी अत्यन्त आनन्दित होती थी । क्रमसे प्रसवकाल
 उपस्थित होने पर एक शुभदिन में घटीयन्त्रसे निरन्तर जलविन्दु टपक रहे थे, उसके द्वारा कोई-कोई ज्योतिषी
 सूक्ष्म समयका निरूपण कर रहे थे, और कोई-कोई ज्योतिषी बाहर (अङ्गने आदि) में जाकर अपनी छायाको
 नायक लक्ष्मी निरूपण करते थे । इस रूपमें मेघमाला जिसप्रकार मेघज्योतिषीको उपपन्न करती है, उसी प्रकार
 विलासवतीने प्रशस्त समयमें सब लोगोंके हृदयको आनन्द देतेवाले पुत्रको उपपन्न किया ।

उक्त राजपुत्रके उत्पन्न होने पर नगरमें धूम मचानेवाला, उत्सवकी बधाइयोंका बड़ाभारी कोलाहल राज
 कुलमें मच गया । परिवनदगं धानन्दके साथ वेगसे हथर-थर दौड़ने लगे, उनके चरणोंके आघातसे धरातल चलाय-
 मान हो गया । कञ्चुकिगण आनन्दसे व्यग्र होकर राजाके पास संवाद कहनेके लिए गिर-गिरकर दौड़ने लगे ।
 मनुष्योंकी भीड़में कुचल कर कुबड़े, नौने (खर्बंदेह, धामन) और कृशशरीरके मनुष्योंके हुण्ट प्रथिवी पर

१. कलेः...कले । २. लवरमाला । ३. गतिकञ्चुकि, गतिशब्द... । ४. घूर्णमानान्तःपुर... । ५. पूर्ण-
 पात्रहरण... । ६. विलुब्धमान ।

नभूषणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिष्टिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरम-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहृत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंवद्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूर्यता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः^१ सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालबुद्धा नन्तुरागोपात्ममुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिक्षर्णम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसुनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्त्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते सुहृत्तैर्निवारित-निखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयः मणिर्मय-मङ्गलकलस-युगौलशून्येन

वसाननि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं राजधानी येन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण मरुपर्वतेन मध्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधेः चौरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः भेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वाहिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा सुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निवहस्य समूहस्य विनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
मङ्गलार्थवाहितदङ्कानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो बुद्धिः प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूर्यता पूर्णाकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्थिवैस्त्रिभिः नृप-
तिभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तःपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकेः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्बन्धिजनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः बुद्धश्च सहेति सवालबुद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णः उन्मत्ता इव क्षीमा इव,
शोपालान् बद्धवान् मर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, नन्तुः नृत्यञ्चक्रुः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेन कुसुद्वान्धवोद्गमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः सुखैः शब्दा-
यमानः, राजकुलैः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धतं वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सुतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजसुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्त्तिकगणो वैवज्जसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके सुहृत्तैः,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

मणिमयेति । इत आरभ्य नृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

गिर पङ्के, रनिवासकी खिचोंके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाइट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) बल तथा आभूषण छीन लिए गए, उससे अनेक बल और भूषण पृथिवीमें लोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एकबारमें ही उड़ेलित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मधे गए समुद्रके बीचके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल बृद्धि पाने
लगा । एवं विजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा लोग रनिवासकी सब खिचों, नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सब नौजवान वैद्याँ, एवं बालक और बृद्धगणके साथ बवालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका बड़ जन्म महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन बृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके मुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होनेपर भी उसने शुभमयके अनु-
रोधसे उचीतिधियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त सुहृत्तैर्भयार्थक परिजनोंको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराध्वमान... २. ...जलधि... ३. ...कचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. कचित् 'युगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्त-बहुपुत्रिकालङ्कृतेन विविध-नव-पल्लव-निवह-निरन्तर-निश्चितेन सन्निहित-कनकमय-हल-मुसल-युगेन विरल-प्रथित-सित-कुसुम-मिश्र-दूर्वा-प्रवाल-मालाऽलङ्कृतेन आलम्बितावि-कलव्याघ्रचर्मणा वन्दन-मालाऽन्तराल-घटित-घण्टागणैः द्वारदेशेन विराजमानम्, सभ-यतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-वराटक-प्रकरैर्दन्तुराभिः अन्तरान्तराबद्ध-विविधवर्ण-राग-रुचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाञ्छिताभिः कुसुम्भ-केसर-लवा-श्लेष-लोहिताभिलेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिकालमुपरचयता, हारिर्द्रव-विकल्बुरणपरि-

मणिमयेन रत्नमयेन मङ्गलकलसयुगलेन शुभसूचककुम्भमूत्रेण अशून्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृशेन, आसक्तभिः सभिमलितभिः परस्पराच्छिष्टाभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः अलङ्कृतः शोभितः तेन तादृशेन, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां प्रत्यग्राणां पल्लवानां किंसलयानां निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा निश्चितो व्याप्तः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धव्यवहारात् समीपवर्त्तिनं कनकमययोः सुवर्णमययोः हलमुसलयोः सीराग्रयोः युगं यस्मिन् तेन तादृशेन, विरलम् सान्द्रं यथा स्यात्तथा प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः मिश्राः संयुक्ताः ये दूर्वाप्रवालाः बहुमरोहपल्लवाः तेषां मालया स्रज्ज्वा अलङ्कृतो भूषितः तेन तादृशेन, अमङ्गलविनाशार्थमि-दमलङ्करणम् । 'वीणादण्डे प्रवालोऽस्मी विद्रुमे नवपल्लवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं व्यवहारादेकपाधं द्वाराच्छादनायैव लभितम् अविकलं संपूर्णं व्याघ्रचर्मं श्वेतपिङ्गलकुलित्यत्र तेन तादृशेन । तथा वन्दन-मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः मङ्गल्यपुष्पमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागणो यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । एवंविधेन द्वार-देशेन विराजमानं शोभमानं सुतिकागृहमित्यस्य विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चित्पर्यन्तं । मर्यादानिपुणेन वंशपरम्परानियममभिज्ञेन, इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पुलिङ्गानि पदानि अग्रिमस्थ-‘पुत्रनिवर्गणे’त्यस्य विशेषणानि बोधयानि । द्वारपल्ल-कयोः उभयतः पार्श्वद्वयोः । अत्रेतनस्य 'स्वस्तिकभक्तिकालम्' इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमर्याभिः गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा स्यात्तथा विनिहिताः स्थापिताः ये वराटकाः कपटदूर्वाकाः तेषां प्रकरेण समुदायेन दन्तुराभिः निम्नोन्नताभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आबद्धैः नियमितैः विविधवर्णैः नानाप्रकारनीलीपतीतादिभिः यो रागो रञ्जितं तेन रुचिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पासपु-ष्पाणि तेषां लेखैः किञ्चिद्विद्विष्य खण्डैः लाञ्छिताभिः चिह्निताभिः । कुसुम्भानां संहारजनपुष्पाणां ये केसरलवाः किञ्चककणाः तेषाम् आश्लेषेण संसर्गेण लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिलिपिभिः, आलि-खितानां चित्रकृतानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं समुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिर्द्रति । हरिद्राया रजण्याया अयमिति हारिर्द्रो यो द्रवः रसः तेन यद्विकल्बुरणं प्रोक्षणं तेन परिधि-

साथ जाकर सुतिका गृहको देखा । उस सुतिका-गृहके द्वारको दोनों बगलमें मङ्गलके लिए दो मणिमय कलश रखे थे और बहुतसी पुतलियाँ कड़ी हुई थीं । मणिमय कलशके ऊपर सवनरूपसे अनेक प्रकारके नए-नए पल्लव रखे हुए थे । अधिकपुनवाली सुन्दरियाँ उस स्थानमें आकर शोभा बढ़ा रही थीं । सुवर्णमय एक हल और मूसल समीपमें रखे हुए थे । दूर्वाकी कोंपलके साथ दूर-दूर गुंथे हुए सफेद फूझोंकी मालाएँ उस द्वारको शोभायमान कर रही थीं । अष्टाण्डित व्याघ्र-चर्म एक ओर लटक रहे थे । और द्वारके ऊपर एक फूलकी माला लम्बा कर लटका दी गयी थी, जिसके बीच-बीचमें छोटी-छोटी घण्टियाँ बँध रही थीं । इस प्रकारके द्वारसे वह सुतिका-गृह अधिक शोभा पा रहा था । भौलिक आचारको जाननेवाली पतिपुनवती सुन्दरियोंके मध्यमें कोई उस द्वारके दोनों बगलमें गोबरके बहुतसे चौक बनाकर उनके ऊपर कितने चित्तकौहियाँ चिपका रही थीं, वससे वे चौक ऊँचनीच हो गए थे । नानाविध नेहरू आदिके सुन्दर रत्न द्वारा रञ्जित कर मनोहर कार्पासकुसुमके कणों द्वारा उन चौकोंको और चित्रित करती थीं, कुसुम फूलोंकी केसररेणुके संयोगसे उनको लाल-लाल करती थीं । उसी गोबरके चौकसे द्वौ और चित्रित स्वस्तिक (त्रिको-

- १.***पुत्रिकाप्रतापेन । २.***वन । ३. युगलेन । ४. आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट । ५. माला, मालिका । ६. द्वारेण । ७.***कचित् 'प्रकर' इति पदनास्ति । ८. पर्ण । ९. कृपास, कर्पास । १०. हरिद्रद्रव, हरिद्रद्रवम् ।

परिपिञ्जाराभ्र-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पक्षपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठम-
ण्डला-धिरुढम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लसित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं
सङ्घटयता विन्ध्यस्तालकक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाभ्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्ज-
रीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लग्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकरं यथा
काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्ध्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-
शिखरभागेषु पञ्चराग विचित्र-चेल-चीर-कलापचिह्निताम् आपीतपिष्टार्तक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमा-
नक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरन्धिर्वर्गेण समधिष्ठि-

ज्वरं समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अम्बरं वसनं धारयति परिदधाति या सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं
कुर्वता तण्डुलपिष्टैः रचयता ।

विकतेति । विकचं प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पक्षपुटं पक्षयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो
मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अधिरुढम् उपविष्टम् । आलोला चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता
पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लसितेन उत्तोल्यात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुधेन प्रच-
ण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सङ्घटयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतस्मिन्मा-
युगलं हि जातकरचार्यं बोध्यम् ।

विन्ध्यस्तेति । विन्ध्यस्तेन दत्तेन अलक्तकपटलेन लाञ्छान्वसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ
कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पदन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवधत्ता पिष्टतण्डुलद्वारा
निर्ममाणेन सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकेशरद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णाकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः
स्यूताः निखाता ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुपन्न-
कण्टका तां निम्नोन्नतीकृतामित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लग्नः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां
श्वेतसर्षपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितं
लिप्तमिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकासूक्तिकारचितगुलिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां
पक्तिं विन्ध्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-
वलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तीनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु,
पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति वर्णाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां
कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्कितां तेनाच्छादितामित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईषत्पीतवर्णानां पिष्टा-
तकानां पटवासानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाढरसेन अङ्कितां चिह्नितां लिखितामित्यर्थः,
वर्द्धमानकपरम्परां शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अष्टिभवनस्य मण्डनम-

णाकारं द्रव्यं निर्माणं करती थी । कोई, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर उसे हल्दीकी रससे रंग पीले
कपड़े पहनाती थी । कोई, फैले हुए पंखसे चौड़ी मोरकी पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रक्तवर्ण पताका-समन्वित एवं
शक्ति अंशकी उठाकर रखनेसे भयङ्कर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई बीचका हिस्सा
अलक्तकरससे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई-कोई, बहुतार मूर्तिकाके
गोलियों को सजाकर रखती थी, वे गोलियाँ कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरमें अधिकतर सोनेका जो गोड
देनेसे लैच-नीच हो गए थे, एवं समीप समीप-सफेद सरसों चिपका देनेसे धुवर्ण खचित-सी प्रतीत हो रही थीं ।
अन्य कोई चन्दनके जलसे धोई गई दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चित्र काढ़ कर, कितने कपड़ोंके टुकड़े
से वेष्टित (लपेट) कर पीतवर्ण अवोरेके लेपसे रक्षित कर कितने मद्य (शराब) कतारसे सजाकर रखे हुए थे ।
कोई-कोई अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्य करती थीं । ऐसे ही—कौलिक आचारको जाननेवाली पति-

१. ...पिञ्जरीताम्बर ।

२. शिखण्डिमण्डल...; शिखिपृष्ठमण्डल...

३. संघटयता । ४. प्रकारतया ।

५. ...पिष्ट, पिष्टक... । ६. वर्द्धमान... । ७. प्रसवगृह... ।

तम्, उपहार-संयत-विविध-गन्ध-कुसुम-मालाऽलङ्कृतजरच्छागम्, अखिल-ब्रीहि-मध्यावस्था-पितृवृद्धाध्यासित-शयनीर्य-शिरोभागम्, अनवरतदृष्टमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मो-कमेध-विषा-णक्षोदम्, अनल-प्लुप्यमाणारिष्टतैरु-पल्लवोल्लसित-रक्षाधूसरगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-विप्रकीर्यमाण-शान्त्युदकलवम्, अभिनव-लिखित-माष्ट-पट-पूजा-व्यध-धात्रीजनम्, अनेक-वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूतिकामण्डलगीतिका-मनोहरम्, उपपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-रक्षा-बलि-विधानम्, आबध्यमान-धवल-कुसुम-दामशतम्, अविच्छिन्नपठ्यमान-नारायण-

ङ्गलानि शोभाकारिशुभकार्याणि सम्पादयता दुर्वता पुनरन्निवर्णेन भर्तृपुत्रवतीनां क्षीणां मण्डलेन समप्रक्षिप्तम् आश्रितम् ।

उपहारेति । उपहारे द्वारसमीपे संयतो बद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभयु-क्तपुष्पाणां मालया खजा अलङ्कृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्य तत्तादृशम् ।

अल्लेति । अल्लिनां समस्तविधानां ब्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध्ये अवस्थापिता उपवेशिता या आर्यवृद्धा सङ्क्षोभवा जरती नारी तथा अध्यासितः तत्सामयिका चारोपदे-धार्थमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराजिदयथायाः शिरोभागः मस्तकप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'ब्रीहिः सामा-न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दृष्टमाना प्लुप्यमाणा आज्यमिश्राः घृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां सर्पकञ्चुकानां मेघविषाणानाम् उरणशृङ्गाणाञ्च खोदाः चूर्णानि यत्र तत्तादृशम् ।

अनलेति । अनलेन अग्निना प्लुप्यमाणा दृष्टमाना ये अरिहतकपल्लवाः निम्बवृक्षपल्लवाः तेष्वः उल्लसिता उत्थिता रक्षायां जातकत्राणफलकाः धूमा बह्विकेतना गन्धाः सौरभश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्स-मयप्रसिद्धस्तद्देशीयव्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्यागतेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपाठेन सुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गः तेन विप्रकीर्यमाणाः सुतजनन्योऽपरि निचिप्यमाणाः शान्त्युदकलवाः शान्त्यर्थसलिलवृषतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्ययं लिखितश्रितितो यो सावृपटः चालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिविदेवीनां वक्त्रं तस्य पूजायां तत्काले गौर्यादिचित्रितपटेष्वन्यायान्त्यर्थः व्यग्रा व्यासक्ता धात्रीजना उपमातरो यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः वृद्धाङ्गनाभिः जरक्षारीभिः आरब्धा या सूतिकामङ्गलगीतिका प्रसूत्याः शुभजनकगानं तथा मनोहरं सुन्दरम् ।

उपेति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणाभि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् । किमेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षायै रक्षार्थं वलीनां देवतोपहाराणां विधानं सम्पादयन् यत्र तत्तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं लक्षस्मूहो यत्र तत्तादृशम् ।

अवीति । अविच्छिन्नं सन्ततं पठ्यमानं शिशुवागार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती खियाँ उस सूतिकागृहमध्यमें रहती थीं । भौतिक-भौतिके सुगन्धित फूलोंके हारसे अलङ्कृत कर द्वारके पास एक बूढ़े बकरेको बाँध रक्खा था । पलंगके सिरहानेके पास नानाविध शरत्पक अन्नके ऊपर सङ्कुलोपन्न एक वृद्ध खी बैठी हुई थी । सर्पकञ्चुका और मेघशृङ्गका चूर्ण, घृतके साथ निरन्तर (दिन-रात) जला करता था । बालकको रक्षाके लिए अगिमें जलते हुए नीमके पत्तोंमेंसे धूपकी गन्ध फैलती थी । ब्राह्मण-गण मन्त्र पाठ करते-करते शान्तिके लिए जल छिड़कते थे । धात्रीगण कानड़ों पर तत्काल चित्रित देवियोंके पूजाके आयोजनमें व्यस्त थीं । अनेक वृद्ध खियाँ प्रभृतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर सुन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्ययन कर रहा था । कोई बालकको रक्षाके लिए देवताओंको उपहार दे रहा था । कोई सफेद फूलोंकी मालाएँ बाँध रहा था ।

१. अवस्थितार्थः, आलुर्बद्धः. २. शयन. ३. निम्बवृक्ष.

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-
प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्स्रातासि-लता-सनाथापाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतम्, सूतिका-
गृहमपश्यत् । अम्भः पावकञ्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुरैर्मूर्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्गोपहत-
गर्भगृहप्रदीपं प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागात्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंध्या
लोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारवि-

अमलति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया
स्थापितैः निश्चलशिखैः वायोरभावाद् निष्कम्पास्त्रिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-
र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिर्निश्चिन्तयद्भिरिव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरिव' इति क्रियात्मेया ।

उत्स्रातेति । उत्स्राता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता दह्नीवल्ङ्गव्यमानाः खड्गाः, ताभिः सनाथाः
सहिताः पाणयो हस्ता येनां तैः तादृशैः, रक्षापुरुषैः रक्षार्थनियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिवेष्टितं
सूतिकागृहम् अरिगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिलं पावकम् अग्निञ्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-
सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोराग्यरिष्टाङ्गानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-
मिति विज्ञातम् ।

प्रविशेति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पाथिवः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तानि पुलिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिभामा अत्यन्त-
तन्वी पाण्डुरा च सूरितः क्षरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्गनेन
स्वकीयदीप्तिजालेन उपहृताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-
यैर्न स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तंति । अपरित्यक्तं अयुक्तो गर्भरागाः गर्भाविस्थानकालीनः रक्तमा येन स तस्य भावः
तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उदये उद्गमकाले परिपाटलं
समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विभवं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसन्ध्या अश्विनसायं समय-
स्तथा आलोहितम् ईषदृक्तं विभवं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं
काठिन्यं जरुष्टा यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलोहित्यव्यञ्जनाय
कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रफुटितं रक्तारविन्द्राशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिर्दशनाय
पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गादिवरूढं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्थोपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनामालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्वयो-
रेणेति विभावनीयम् ।

कोई विष्णुसहस्रनामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रक्ते हुए निश्चल बहुत
मङ्गलप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहकी प्रकाशित
करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिकागृहके चारों ओर बैर कर घूम
रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि छूकर उस सूतिका गृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने असौम आतन्द्रजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुखी
और फीकी सरदवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिकागृहस्थित प्रदीपसमूहकी
प्रभावकी मन्द कर दिया था । उस समय भो गर्भको रक्तमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्तमण्डलवाले सूर्यके
समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विम्ब-युक्त चन्द्रमाके समान, काठिनता उत्पन्न होनेके पहले कदापुष्पपञ्चके समान,
खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

१. उद्यतासि*** । २. अदर्शत् । ३.***पाण्डु*** । ४.***प्रदीपक*** । ५.***कचित् 'अपर' इति पदं नास्ति ।

न्दराशिम, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागारिमभिरिव विरचित्तावयवम्, अनभिष्यक्त-मुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिता-करतल-परिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारम्, उत्तप्त-कल्याणकात्तैस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्त-मिव वासभवनम्, उद्गासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणरूपैतम्, आर्गमि-कालपालन-प्रहृष्ट्यैव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगत-निमेष-निश्चल-पद्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्ट-सङ्घटितानन्द-वाष्प-पटलं^१ प्लुततारकेण दूरं^२ विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिव-

दिदुमेति । विद्रुमाणां हेमकन्दलानां प्रवालानां वा यानि किसलयदलानि विसारिकरिणाः तैः विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रां निमित्ताङ्गमिव, बालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव पद्मरागारिमभिः लोहितमणिकिरणैः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिविधं क्रियोत्प्रेक्षा, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अनर्गमिति । अनभिष्यक्तम् अप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्य तं तादृशं पण्णां मुखानां मध्ये प्रकटितकेव-लैकमुखसिन्धुः महासेनं कात्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

सुरेति । सुरवनिताया रचयिण्या देवाङ्गनायाः करतलात् हस्ततलात् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रयुक्तम् अमरपतिकुमारं देवाधिपतिवालात्मजं जयन्तमिव तथाविधद्युतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्तमिव' इत्यत्र द्वयोत्प्रेक्षा ।

उत्तप्तेति । उत्तप्तम् अग्निना सन्तप्तं यत् कल्याणकात्तैस्वरम् अत्युत्तमातीत्यं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवनं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तप्ते'त्यादौ लुप्तोपमा, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । उद्गासेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्गासमानैः स्फुटं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां चक्रवर्त्यादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिचिह्नैः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

आगामीति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तारुण्यादौ यत् पालनं स्वस्थ रक्षणं तेन प्रहृष्टया सन्तुष्टया श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमिव उपगृहीतमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आह्लादहेतुं प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'समालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लवद्वयेन हेतुना 'निमेषस्तु लवद्वयम्' इति शास्त्रीरिति । निश्चलानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्मणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रमृष्टकरणेन प्रोन्धितमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दवाष्पपटलं प्रमोदाद्युसमूहः तेन प्लुता क्षिप्ता तारका कनीनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा नयनेन, पिवन्निव चुम्बन्निव, इह पानं चुम्बनमेव, आलपन्निव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसज्जमिव

मालम् होता था । प्रवालमणि (मूंगे) के विस्तृत किरणोंसे किंवा नवीन सूर्यालोकसे अथवा पद्मरागमणिकी किरणोंसे, विधाताने मानो उसके समी अवयवोंका निर्माण किया था । पौन मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख कात्तिकेयके समान एवं देवछोके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के समान प्रतीत होता था । तपाप हुए स्वच्छ सुवर्णके समान दैदीप्यमान स्वकीय शरीरकान्तिसे वह उस सुतिका-गुह्यको मानों परिपूर्ण करता था । चमकते हुए स्वाभाविक आभूषणके समान महापुरुषके समी लक्षण उसमें दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यमें यह मेरा प्रतिपालन करेगा' यह मनमें जानकर सन्तुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मीने उसका आलिङ्गन किया था । उस समय राजाके नेत्रोंमें निमेष नहीं थे, पलक निश्चल हो गए थे और बार-बार पोछनेपर भी, आनन्ददाह, फिर उत्पन्न होकर पुतलियोंकी डुबा रहे थे—ऐसे अत्यन्त उत्फुल्ल और खेदव्यञ्जक नेत्रोंसे राजा मानो बालककी

१. रचितावयवम् । २. करम् । ३. मष्ट । ४. कुमारकम् । ५. भास्वरतया । ६. आगमि । ७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. कवित्व 'च' इति पदं नास्ति । ९. सङ्घटितानन्दम् । १०. वाष्पविन्दुम् । ११. दूरं ।

न्निव आलपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्त-दर्शनं सस्पृहमीर्षमाणः तनयोननं मुमुदे, कृतकृत्यश्चात्मानं मेने ।

समुद्ध-मनोरथः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्यै निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-लोचनः भूमिपालमवादीत्-देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशादपरिस्फु-टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-रक्तयालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । एत-द्विकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुर्निमित्तैर्धवलयतीव वासभवनमरालपद्म लोच-

सन्, मनोरथानां वाल्मिलानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-नम् आत्मजमुत्थं सस्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाण अवलोकमानः मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालात्मनोरथपूरणादिव्याशयः ।

इह 'पिबन्निव, आलपन्निव, स्पृशन्निव, इति त्रयाणामपि क्रियोत्प्रेषालङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षयेण वर्तमानत्वासंस्पृष्टिः ।

सप्रदेति । समुद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानमात्यस्तु शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्-‘देव-स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन सम्पीडनवशात् ईषद्वकशस्तया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादव्यक्ता अवयवानाम् अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-ङ्गानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथादीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालीनरागैः रक्ता लोहिता, बाला अर्वा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतियस्य तादृशे, ललाट-पट्टे भालफलके, नवोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी सूचमा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूयान्तरालवर्त्ती लोमावर्त्तः परिस्फुरति परिशीलते । ‘ऊर्णां मेपादि लोत्रि स्यादावर्त्तं चान्तराभ्रवोः’ इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षयेण वर्तमानत्वासंस्पृष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सूक्ष्मरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूयममध्ये स्याच्चक्रवर्त्ती तदोच्यते ॥

एतदिति । विकचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सितारम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं श्रोत्रनिकट-पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्णं, मुहुर्मुहुः वारम्बारम् उन्मि-षितैः उन्मीलनैः वासभवनं निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह ‘विकचपुण्डरीकधवलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा, ‘धवलयतीव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

सुखं करता हो, आलाप करता हो और आलिङ्गन करता हो इस प्रकार बहुतर मनोरथसे प्राप्त उसके मुख-कमलको स्पृहासे देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-सफल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—‘देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सिकुटनेके कारण इस कुमारके अवयवोंकी शोभा स्फुट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्त्ती राजाके लक्षण, मावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए, सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलमृगालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान सूक्ष्म ये रोम शोभायमान हैं । फैले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके खोर तक फैले, मुड़े हुए

१. निरीक्षमाणः । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताङ्गः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविस्तारित-लोचनं । ४. पश्यत्यस्य । ५. अस्फुटावयवम् । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुकम् । ८. चक्रवर्त्त-‘नव’ इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

नयुगलम्, विजृम्भमाण-कमल-कोष-परिमल-मनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायतां कनक-लेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्रहतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तो-त्पल-कलिकौलोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लाङ्घितौ करौ । अभिनव-कल्पत-पल्लवकोमलं लेखास्यैर्ध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कृतम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-चुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।^१

नेत्रदीर्घस्य प्रसंशामाह सासुद्रकान्धे—

भुजाविद्युगलं कुक्षिं तथा च नासिकाद्वयम् कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्थमुच्छ्रिता इयमस्य नासिका विजृम्भा-णस्य प्रस्फुटतः कमलकोषस्य पङ्कजकुड्मलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वाभाविकम् आननामोदं सुखगन्धम् आजिघ्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

‘कनकलेखेव’ इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्’ इत्यत्र लुलोपमा, आजिघ्रतीव, इत्यत्र क्रियोल्लेखे-त्यासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विषयसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनत्कुड्मलस्य आकारमाकृतिम् उद्ग्रहतीव धारणं कुर्वतीव । ‘रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्यधे’ इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकमुपमावेति समुद्देशात्सन्देशङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र निदर्शनाङ्कारः, उद्ग्रहतीव, इत्यत्र क्रियोल्लेखा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इह सासुद्रके— ‘पाणिपादतलौ शोणवाचिमध्यनखानि च । तालुजिह्वाऽधरश्चैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥’ इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुड्मलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णं तले ययोस्तौ तादृशौ, करौ । विष्टरे अथत्ये श्रूयत इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव ‘वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः’ इत्यमरः । शङ्खं कम्बु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्नं रेखे ययोस्तौ, पक्षे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययोस्तौ, प्रशस्ताभिः अङ्कुशा-दिभिः लेखाभिः रेखाभिः लाङ्घितौ अङ्कितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कदपतरुपल्लवः मन्दारवृक्षकिसलयः तद्वत् कोमलं मुदुलम्, लेखामयः रेखास्वरूपः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽधः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम्; अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिक्रैः शिरोमणित्रातैः यच्चुम्बनं प्रणामसमये संस्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् । पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुलोपमा ।

एष इति । रुदतः क्रन्दतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-तिमन्दः स्वरयोगः कण्ठसम्बन्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ण्यते ।^२

पल्लवौवाले नयनयुगलं, बार-बार खुल कर मानो स्तिका-गृहको धवलवर्णं कर रहे हैं । कनक-लेखाके समान लंबी यह नाक, खिलती हुई कमलकी कलीके परिमलके समान मनोहर-स्वाभाविक इसकी मुखकी छगन्धकी मानो सुँघती है । एवं इसका नोचेका ओठ मानो लाल कमलकी कलीके आकारकी धारण कर रहा है । लाल-कमलकी कलीके समान इसके हृदयैर्ध्वजों भगवान् नारायणके समान शङ्ख और चक्रके विह्व एवं अङ्कुशप्रभृति प्रशस्त रेखाईं विद्यमान हैं । कल्पवृक्षके नए पत्तोंके समान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, छत्र और कमलकी रेखाओंसे अलङ्कृत इसके चरण-युगल हैं । और ये हजारों राजाओंकी चूडामणियोंसे चुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके समय इसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिवर्णिके समान अत्यन्त गम्भीर सुने जा रहे हैं ।^३

१. कश्चित् ‘कमल’ इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकरम्, रक्तोत्पलकलिका-नुरागम् । ४. कश्चित् ‘व’ शब्दो नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. ‘‘‘कलिकाकारलोहित’’’ ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापस्तृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्व-
रितगतिरागत्य प्रहोद्भ्रम-पुलकित-तनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकनोमा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः
पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—‘देव ! दिष्टया वर्द्धसे, प्रतिहृतास्ते शत्रवः, चिरं जीव
जय चं पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादन्नभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठार्थां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधा-
नायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्’ इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—‘अहो !
कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, ‘विपद्विपदं सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति’ इति ।
सर्वथा समानमुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्त्तिताः’ इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव नृपत्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अप-
स्तृतेन मार्गं परित्यज्य प्राप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा त्वरितगतिः शीघ्र-
गमनः सन् आगत्य एव, प्रहोद्भ्रमेन प्रमोदोदयेन पुलकिता रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः,
स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः,
मङ्गलकनामा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्टया भाग्येन वर्द्धसे पृथसे, ते शत्रवो विपक्षाः प्रतिहृताः क्षयं प्राप्ताः
सन्त्विति शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुध्वरां जय स्वाधीनां कुरु । त्वत्प्रसादात् भव-
दनुग्रहात् अन्नभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानमात्म्यस्यापि ज्येष्ठार्थां ब्राह्मण्याम् अभिमायां
स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिलज्जिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः
सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याज्ञायः ।
‘राम इव’ इत्युपमा ।

अथेति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिमं तत्तुल्यं तद्वचनं मङ्गल-
कवच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अङ्घ्रिणी नयने येन स तादृशो वृषती राजा
प्रत्यवदत् प्रत्यबोचत्—‘अहो !’ इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्ततिः ममेति शेषः । अत एवाह—
सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् ‘विपदं विपत्,
सम्पदं सम्पत् अनुवध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति कथयति—सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं
मुखं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्तां दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव स्वयेव वयम्
अहमिष्यर्थः अनुवर्त्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वम् आद्योः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमा-
सीत्, साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखातुभवानन्तरं यदि सुखातुभवो भवति तदातीव
रमणीयत्वमिति सर्वाणुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्धुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन-
भवान् मामनुसरति देवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास इत प्रकार कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास खड़े राजा लोगोंने शट-पट सरक कर जिसे
रास्ता दिया, एवं आनन्दसे रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्ल-वदन वाला मङ्गलक नामका एक
व्यक्ति, जखरी-जल्दीसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—‘महाराज ! सीमायवश आपकी
उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों ! एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे
माननीय यत्निमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक
पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुन कर जो कर्तव्य हो, वह करें ।’

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचनको सुनकर प्रीति प्रफुल्ल-नेत्रसे बोला—‘क्या आश्चर्य !
आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराकी देखाता हूँ । अत एव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और
सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी
प्रकारसे दुन्दारे ही समान मेरे साथ वर्ताव किया है’ यह कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन । २. मङ्गलनामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. कचित् चकारो न विचते । ५. पृथिवीं
प्रतिपाळ्य । ६. भूपतिः । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन् स्वयमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरण-विषट्कन-कणितं-नूपुर-सहस्र-मुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-त्क्षेप-चलितं-मणिवलययाकली-वाचालित-भुजलतेन, ऊर्ध्वीकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल-लुलिताम् आकाशगङ्गा-कमलिनीमिव दर्शयता, पर्यस्त-सुदित-कर्णपल्लवेन, परस्परजङ्गद-कोटि-सङ्घ-

न्तरस्नेहप्रकुलवदनः सरभसं सप्रमोदम् आलिङ्ग्य शुक्रनासमाश्लिष्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनेव शुक्रनासस्य सन्निधेः उत्तरीयम् उत्तरीयवस्त्ररूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनद्रव्यम्, जहार हतवान् । इह 'भवतेव' इत्यत्रोपमालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-वचनयोग्यम् अपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकारेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं विधाय तेन अन्तःपुरिकाजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तवृत्त्येन चारणगणेन चातुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतुरमुखसम्भ-कारयदिति दूरेणान्वयः । सप्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विविध-नेन निक्षेपेण कणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि दिङ्मध्यानि येन तेन तादृशेन ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितम् उत्क्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसारादूर्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-भूताभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिताः सुखरायमाणीकृता भुजलता बाहुवस्त्रयो यस्य तेन तादृशेन ।

ऊर्ध्वीकृतैरिति । ऊर्ध्वीकृतैः उच्चैर्विहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः करणैः, अनिललु-लितानां पवनेन पातिताम् आकाशगङ्गायाः स्वर्धुन्याः कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयतेव प्रकटयतेव तथाविधहस्तो-र्ध्वीकरणादित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्तां प्रथममाकाशसम्भ्रमात् पृथिव्यां पतितान्, सुदिताः अनन्तरं लोकपादैर्विद्व-लिताः कर्णपल्लवाः श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परैरिति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गदानां बाहुवलयानां केयूराणां कोटिभिरग्रेः सङ्घट्टनेन वर्षणेन पूर्वं वृष्टानि विव्रानि ततः पाटितानि द्वैधीकृतानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसते २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रकी जगह उसके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) की खींच लिया । एवं सन्तुष्ट चित्तसे मङ्गलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षकी आवेश दिया ।

फिर उसी तरह उठ कर राजाने शुक्रनासके महलमें जाकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय उसके पीछे-पीछे अन्तःपुर (रनवास) की खीयों भी जाती थीं । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजारों पायजेबोसे दिगन्तर गुँव उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) उछालनेके कारण हिलते मणि-कङ्कणोंके शब्दसे भुजलताएँ भी शब्दायमान हो गईं । हथेलियों ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सम्पुटोंसे वे मानों, बाहुके जोरसे गलयायमान हुई आकाश गङ्गाके कमलिनीको दिखाते लगीं । लोगोंके संवर्षते उनके कर्ण-पल्लव गिर कर पड़दलित होने लगे । परस्पर सङ्घर्षके समय एकके केयूर (बाजूबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवस्त्र विद्ध होकर फटने लगे । शरीर में लिप्त कुङ्कुमादि, पसीनेसे धुलकर सूक्ष्म वस्त्रोंको रंग देते थे । लोगोंके सङ्घर्षसे निलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् । २. विङ्कट्टन, कुट्टन । ३. अत्रैव कचित् 'मणि' पदमधिकं वर्तते । ४. चालित, बलित । ५. भुजवलयेन । ६. लुण्ठिताम् । ७. कचिर 'गङ्गा' इति पदं नास्ति ।

दृष्ट-पादितोत्तरीयांशुकेन, श्रमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिष्ट-तमाल-पत्रेण, विलसद्भारविलासिनीहसितैरुन्मिद-कैरव-वनानुकारं प्रथयता, सरभसवल्गुन-स्खलल्लोल-हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशुं पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्य-विकल-मूक-कुञ्ज-किरात-वामन-बधिर-जड-जन-पुर-सरेण, उत्तरीयांशुक-प्रीवावबद्धावकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकेनं, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताललयानुगतिन, कल-मधुरमुद्रायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव प्रहृष्टहीतेनेव व्यपगतं-

श्रेति । श्रमजलैः वर्मसलिलैः धौताः चालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि ते रञ्जितानि चीनवाससांस् सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशांशुकवीहिमेदे ततो मृगान्तरे' इति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् अवशिष्टं तमालपत्रं तिलकं यस्य तेन तादृशेन, अधिकन्तु लोकविदल-नादेव नष्टमित्याशयः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः ।

विलसति । विलसन्त्यः सविलासं व्रजन्त्यो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः उन्मिदस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यक्षसि धवलता वण्यते हासकीर्याः' इति कविसमयक्यातेः हास्यस्य शुभ्रवादित्याशयः ।

सरभसति । सरभसं वेगसहितं यत् वरगनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलाभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं स्तनप्रदेशं यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशशम्भ्रमात् लुण्ठिता अलक-रेखा चूर्णकुन्तलपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।

विप्रति । विप्रकीर्णाः विचित्राः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-रक्ततां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्यति । प्रणृत्येन विशेषनचनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुञ्जाः पूर्वप्रवृत्तिताः, किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः ह्रस्वदेहाः, बधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-गामिनो यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः प्रीवासु कन्धरासु प्रथमं बद्धं समीरणप्रेरणया यद्वच्छ्रया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तत्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं बलाङ्गणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रीकृतं जरतां परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-चरब्राह्मणानां कदम्बकं समुदायो येन तादृशेन ।

वीणेति । वीणा वज्रकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-गतेन तदनुसारचलितेन ।

कलेति । कलम् अव्यक्तं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विवधता ।

हर्षति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव उन्मादव्याधिग्रस्तेनेव, तथा प्रहृष्टहीतेनेव भूताविष्टेन पुरुषेणेव व्यपगता विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

अस्माज्ज अवशिष्टः । वे सविलास-गामिनी वेश्याञ्चोके हास्येति खिले रूप कमल-वनके अनुकरणको प्रकाश करती थीं । वेगसे आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानच्युत वज्रल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल ताड़ित हो रहे थे । सिन्दूरकी चिन्दीमें उनके बालोंकी लटे चिपक गई थीं । पटवासका चूर्ण उड़ानेसे केशकुलप पीले-पीले हो गये थे । गूँत, कुबड़े, बहरे, किरात, बीने और मूखें उद्वत मृत्यसे विह्वल होकर उनके आगे-आगे जाते थे । किसी-किसी स्त्रीके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फँस जानेपर उसके स्त्रीचनेपर वे कञ्चुकिण अत्यन्त विडम्बना पाते थे । वे वीणा, वंशी, मृदङ्ग, कौता और मजोरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक कर जाती थीं । उच्चैःस्वरसे अस्पष्ट (धीमी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी समय

१. स्वच्छचीन, चीनवाससा । २. चलन । ३. लोलितालक । ४. कचिच 'पांशु' इति पदं नास्ति । ५. प्रणृतकल, प्रणृतविकल, प्रणृतकल । ६. विडम्बित । ७. कदम्बकेन । ८. अनुयतिन । ९. अपगतः ।

वाच्यावाच्यविवेकेन नृत्य-गीत-क्रीडा-प्रसक्तान्तःपुरिकाजनेन, प्रचलित-मणिकुण्डलाहृत-कपोलभित्तिना च विधूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोगलित-विलोल-शेखरेण दोलायमान-वैकक्षिक-कुसुममालेन निर्हय-प्रहृत-भेरी-शृङ्ग-मईल-पट्ट-निनादानुगत-काहल-शङ्ख-रव-जलित-रभसेन चरण-सन्निपातेदारयतेव वसुधा राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्येन च चारणगणेन विविधमुख-वाद्य-कृतकोलाहलेन पठता गायता वल्लता चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतर-मुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च पष्ठीजागरे, प्राप्ते दशमेऽहनि, पुण्ये सुहृत्तैः गाः सुवर्णञ्च कोटिशो

पाद्याप्रतिपाद्ययोः विवेको विवेचनं पृथगात्मता यस्य तेन तादृशेन वाच्यमपि प्रतिपाद्यता अवाच्यम-श्लोकादिकमपि प्रतिपाद्यतेत्यर्थः । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं क्रीडा विनोदः तेषु प्रसक्ते संलक्षणे अन्ताः-पुरिकाजनेन अन्तःपुरस्थमुन्दरीवृन्देन ।

प्रचलितेति । अथवा 'राजपरिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि प्रतिपादयति—प्रचलितेत्यादिना । प्रचलितैः सज्जलितैः मणिकुण्डलैः रत्नकर्णभरणैः आहृताः ताडिताः कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि यस्य तेन तादृशेन । विधूर्णमानानि आन्दोलितानि कर्णोत्पलानि श्रवणपद्मानि यस्य तेन तादृशेन । अधोगलितः पृथिव्या प्रच्युताः विलोलाः चपलाः शेखराः शिरोऽवतंसता यस्य तेन तादृशेन । दोलायमानाः कम्पमानाः वैकक्षकाणां तिर्गलम्बवच्चस्थानां कुसुममालाः पुष्पमाला यस्य तेन तादृशेन । निर्हयम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रहृताः वादिता ये भेरी शृङ्गा मईला वाद्यविशेषाः पट्टाः ढङ्गाश्च तेषां निनादः शङ्खैः अनुगताः तन्मिश्रिता ये काहलानां विस्तृतङ्गानां कम्पनाच्च रवाः तैर्जनितो निष्पादितो रभस आनन्दो यस्य तेन तादृशेन । चरणसन्निपातैः पादविधौः वसुधां पृथिवीं दारयतेव विदीर्णा कुर्वतेव राजपरिजनेन नृपपरिवारेण ।

इह 'चरणविघटनकणितनूपुरसदृशमुखरितदिगन्तरेण' इत्यत्र दिगन्तराणां नृपसूक्तिर-सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'करववनालुकारम्' इत्यत्रोपमाधी । 'उत्तरीयांशुक' कक्षिकदम्बकेन' इत्यत्र हि स्वभावोक्तिः । 'मत्तेनैव, उन्मत्तेनैव, प्रहृष्टहीनेनैव, ह्येतेषु च मालोपमा, उपमेया वा । 'दारयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तं जातं नृत्यं नर्तनं यस्य तेन तादृशेन, विविधैः नानाप्रकारैः सुखवाद्यैः सुखद्वाराऽ-व्यक्तध्वनिनिस्सारणैः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन तेन तादृशेन, पठता उच्चैः स्वरेण राजस्तुतिं कुर्वता, गायता गानं विदधता, वल्लता उल्लम्फनं प्रलम्फनञ्च विदधता चारणगणेन च कुशीलववृन्देन च अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । शुक्रनासभवनं प्रधानासाध्यमुहं गत्वा द्विगुणतरं स्वस्मादतिशयेन द्विगुणम् अकारयत् कारयामास ।

अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्ते व्यतीते च पष्ठीजागरे पष्ठीरात्रिकृत्ये, जागरणे, दशमेऽहनि जन्मावधि दशमे दिने प्राप्ते उपपत्ते सति, पुण्ये पवित्रे सुहृत्तैः वेलायां गाः सुरभीः कोटिषाः कोटिसंख्याकाः सुवर्णं सदमस्तके समान, किंती समय उन्मत्तके समान एवं किंती समय प्रह-प्रस्तके समान होकर वाच्यकथा भी बोलती थीं, अवाच्य कथा भी बोलती थीं एवं नृत्य, गीत और क्रीडामें व्याप्त होकर चलती थीं ।

राजाके परिजन वर्ग भी उनके पीछे पीछे चल रहे थे । उन लोगोंके मणिमय कुण्डल हिल-हिल कर सुन्दर गालोंपर टकराते थे; कर्णोत्पल झूल रहे थे; मस्तकके आभूषण खिसक-खिसक कर नीचे (पृथिवीमें) गिर जाते थे; जनेज को तरह छाती पर पड़नी गई फूलोंको मालाएँ दोलायमान हो रही थीं; अत्यन्त ताड़न करने (बाजने) से भेरी, शृङ्ग, ढोल और नगाड़ेके शब्दके साथ बड़े-बड़े ढोलों और शङ्खोंके शब्दसे उन लोगोंको आनन्द उत्पन्न हुआ और वे अपने चरण-निक्षेपसे पृथिवीको मानो विदीर्ण करते थे । चारण-गण भी राजाके पीछे-पीछे जाते थे, उनलोगोंके मध्यमें कितने नृत्य करते थे, कितने नानाविध सुखवाद्यसे कोलाहल करते थे, कितने राजस्तुति पाठ करते थे, कितने गान करते थे एवं कितने उल्लम्फन-प्रलम्फन करते-करते जाते थे ।

छटो रात्रिके कृत्य हो जानेके बाद दशवें दिन प्रातः होने पर शुभ सुहृत्तैः राजा करोड़ों गाय और सुवर्ण

१. विवेकेनैव । २. कविपू 'गीत' इति पदं नास्ति । ३. प्रचल... । ४. उद्बद्धि... ।
५. विगलित... । ६. वैकक्षिक... वैकक्ष । ७. काहला... । ८. विदारयतेव । ९. वसुम्भाराम् ।
१०. नृत्ते प्रवृत्त । ११. विविधवाद्य । १२. गायता चानुगम्यमानः ।

ब्राह्मणसात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नातुरूपमेव सूक्तोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादि क्रिया-कलापस्य शौरावमतिक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यसङ्ग-विधातार्थं बहिर्नगरादनुशिरोष्म् अर्द्धकोशमात्रायाम्, अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वप्रावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्तावयवयुक्तः चन्द्रो निद्रापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशन् प्रविशन् दृष्टो निरीक्षित इति स्वप्नातुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपतिः स्वसूक्तोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शोखरो यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनाद्दशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यास्तुत्याप्य पिता नाम कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अपरेद्युति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आभ्युदयिकश्राद्धादिपूर्वकर्मन्तनाम्भोजोच्छेदनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिराजानुमोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिप्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोके पाति रक्षतीति विशम्पो विष्णुः ‘पृथोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आधरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वायं प्रज्ञा-दित्वाद्यणप्रत्यये आद्यो बृद्धौ सत्यं वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-नाम्ना त्रिदशविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनास्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् सन्निधयस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जलुसितम् ॥’

क्रमेणिति । चूडाकरणं चीलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणान्प्रशाने च तद्रूपाः क्रिया तासां कलापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं बाल्यम् अतिक्राम कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयहृदयेष्विति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-

तार्थं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयराजधानीतो बहिः, शिप्रां शिप्रातटमनु इत्यनुशिप्रं शिप्रातटीतदे विद्यामन्दिरं पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । अर्धकोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहितमिरेः हिमाचलस्य ब्राह्मणो की दान देकर—इस बालकको माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न में देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुक्रनासने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सम्पादन करके राजाकी अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मणके योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्नप्राशन और चूडाकरणादि समस्त क्रियाएँ सम्पन्न हुईं, इस प्रकार बाल्यावस्था बीत गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा नदीके तट पर, आषकोश लम्बा, एक देव-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ी ऊँचा और उस पर चूनेके लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार दिवारी) द्वारा बह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारीके समीपमें बनाई हुई बड़ी परिखा (चौड़ी गोल खाई) द्वारा भी बह वेष्टित था । अत्यन्त दृढ कापटसे उसके अन्त्याय

१. कोटिशो ब्राह्मणस्यो दत्त्वा ।

२. स्वसूक्तोः ।

३. “बालक्रिया” ।

४. व्यासङ्ग” ।

५. अनुशिप्रम्, अनुसिप्रम् ।

महता तुहिनगिरि-शिखर-मालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वार-प्रवेशम्, एकान्तोपरचित-तुरग-बाह्याली-विभागम्, अधःकल्पित-व्यायामशालम्, अमरागाराकारम्, विद्यार्चनन्दिरम् अकारयत् । सर्वविद्याचार्योणाञ्च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् । तत्रस्थञ्च तं केशरिक्शोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गमम्, आचार्य-कुल-पुत्र-भार्य-परिजनम्, अपनीताशेष-शिषुर्जनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थ-माचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थार्यै सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा ।

शिखराणि शृङ्गाणि तेषां या मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता अत्युच्चैः सुधा चूर्ण-द्रव्यं तथा धवलितेन श्वेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्ति । प्राकारस्य वलयस्य समीप इत्यनुप्रकारम् आहितेन स्थापितेन महता विशालेन परिखा-वलेन दुर्गादिपरितः खातमण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

अतीति । अतिदृढैः अत्यन्तरथूलैः कपाटैः सस्पुटं पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्घाटितेन उन्मुक्तकपाटेन एकेन द्वारेण प्रवेशोऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः तुरगबाह्यालीनाम् अश्वशकटपङ्क्तिनां विभागः अवस्थितिभूमिः यत्र तत्तादृशम् । अधःप्रदेशे अधोभागे कल्पिता रचिता व्यायामशाला मञ्जुक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अमरागाराकारं देवभवनसदृशम्, अनन्यस्वतः एव पूर्वम् ।

सवति । सर्वा निखिला या विद्या आम्नीक्षिक्यादयः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे आनयने अतिमहान्तम् अत्युत्कृष्टं यत्नम् उद्योगम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत्रैति । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिषुः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रस्थं तन्निवासिनं कृत्वा विधाय प्रतिषिद्धो निवारितो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः कुलपुत्राः सद्गुरुपक्षाः कुमारश्च प्रायाः अधिकाः परिजनाः परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपनीतो नियेधेन दूरीकृतः अशेषेषु समग्रेषु शिषुजनक्रीडनेषु बालगणलीलासु व्यासङ्ग आसक्तिर्यस्य तं तादृशम् । नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चितं यस्य तं तथोक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोऽपरः सहायो यस्यैवम्भूतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आम्नीक्षिक्यादयः तासाम् उपादानार्थं शिषार्थं शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने आचार्येभ्यः अध्यापकेभ्यः अपर्णाम्बभूव अप्रितवान् ।

प्रतीति । अनन्तरं प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थाय विधायैत्यर्थः । विलासवत्या महाराज्ञ सह विरलाः स्वस्थाः परिजनाः परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यथा पाटशालायां कोलाहलो भवेद्वित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा पुनं चन्द्रापीडम् अवलोकयामास समपश्यत् ।

द्वार बद्ध ये, एकमात्र द्वार खुले रहनेसे वही केवल प्रवेश करनेका मार्ग था । एक तरफ बहुतसे डोङ्गे-गाड़ियोंको रखनेके लिए स्थान बनाया हुआ था, एवं नीचे की ओर व्यायामके घरकी तैयारी की हुई थी, इससे वह विद्यालय स्वर्गीय देव-मनके समान सुन्दर लगता था । अनन्तर सभी प्रकारकी विद्याओंके आचार्योंको एकत्रित करनेके लिए राजाने विशेष यत्न किया । एवं पिंजरेमें रखे गए सिंहेके बच्चेकी तरह चन्द्रापीड को उस विद्यालयमें रख कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिषुकगण भी सत्कुलोत्पन्न कुमारोंको ही अधिक संख्यामें साथी बनाकर, बालकोंके मनका आकर्षण करनेवाली खेलकी सब चीजें वहाँसे हटा कर, अनन्य मनसे शिक्षाप्राप्ति करनेके लिए वैशम्पायनके साथ चन्द्रापीडको छुस दिनमें आचार्योंके हाथमें सुपुर्द किया । राजा विलासवतोंके साथ प्रतिदिन निद्रासे उठ कर, अल्पसंख्यक परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीडको देखने जाया करता था ।

१. शिखरानुकारिणा । २. सुधाधवलितेन, प्राकारधवलितेन चन्द्रशालावलेन विलसितं प्राकार... ।

३. तुरङ्ग... । ४. विद्यार्चनम् । ५. कनित् 'जन' इति पदं नास्ति । ६. क्रीडाव्यासङ्गम् । ७. कुनचित् 'उत्थाय' इत्येकमेव पदं विधत्ते ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वसात्म-
कौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोऽस्माद्देहाचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वो विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
दुर्दुर-मुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेषु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, गन्धशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दाह-

चन्द्रेति । राज्ञा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याध्ययन एवैकाग्रमनस्कतया अचिरेणैव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथाशक्त्वं
आत्मकौशलं विद्याग्रहणे स्वकीयचातुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकुर्वद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोऽस्माद्देहः समुत्पन्नोऽस्माद्देहः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिक्ष्यमानः सर्वो निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

मणीति । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श
इव अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां मार्दवतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति — तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्रं तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाक्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कसारूपपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रसितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं सन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं वा विद्या
मज्जयुद्धादिकाः तासु । चापं प्रभुः, चक्रं रथाङ्गस्य, चर्म सन्नाहः, कृपाणः असिः, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः ग्रहणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा, एतदप्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्वीणा,
मुरजो मुद्गदः, कांस्यतालं करतालम्, दुर्दुरमुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतदप्रभृतिषु वाद्येषु
आतोषेषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्ववस्थाबोधे, पुरुषाणां लोकाणां लक्षणेषु माषति-
लकादिचिह्नरेखावचलोकनेनेष्टानिष्टबोधकसासु द्विकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीक्षणविशेषेण छेद्ये परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु द्यूतकलासु अचकीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशा-

चन्द्रापीड भी महाराज द्वारा इसप्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विद्याओंको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड ऐसे सुपात्र शिक्षे मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी-
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याएँ भी शिक्षकगणसे सङ्क्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मज्ज आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (ढाल) ; तलवार, शक्ति, तोमर (भाला), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं हाँकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़े पर चढ़नेमें, वीणा,
बंदी, मुद्गद, कौसा, मंथीरे, त्तो आदि वाज्योंमें, भरत सुनि आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षा में, घोड़ोंको उग्र जाननेमें, सायुद्धिक-शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष-
णादि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि निर्णयमें, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सब द्यूत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षा में, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राजा । २. क्वचित् 'कालेन' इति न विद्यते । ३. उपदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।
५. 'वर्म्म'वैदम् । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. 'स्थानेषु' । ९. पत्रच्छेद्ये । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।
क्वचित् 'सर्वासु द्यूतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, मन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, आरोहणे, रतितन्त्रेषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारत-पुराणेतिहास-रामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा चास्याजस्रम् अभ्यस्यतो वृकोदरस्यैव शैशवं एव आविर्बभूव सर्वलोक-विस्मय-जननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालम्बित-कर्णपल्लवावचनाङ्गाः सिंहकि-

च्छेषु गन्धद्रव्यरचनाविद्यासु । शकुनिस्तज्ञाने पश्चिषब्दानुसारेणैष्टानिष्टनिश्चायकशास्त्रे वसन्तराजशाकुन-प्रभृतौ । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु मण्युपादानानुपादानकर्मसु । दाहकर्मणि काष्ठद्वारानेकवि-धवस्तुरचनायाम् । दन्तव्यापारे राजदन्तद्वारानेकप्रकारशिवपरचनायाम् । वास्तुविद्यासु भवनोपवनादि-प्रकारसूचकशास्त्रेषु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । मन्त्रप्रयोगे मन्त्रणाकरणे । विषापहरणे विषप्रतीकारे । 'सुरङ्ग' इति प्रसिद्धे गुप्तदीर्घमार्गे तस्य उपभेदे खननपूर्वकरचनायाम् । तरणे नद्यादौ सन्तरणे । लङ्घने वपादी-नाम् । प्लुतिषु व्याघ्रादिभिर्मल्लखेलायां सुखरूपेण । आरोहणे तर्वादौ । रतितन्त्रेषु वास्त्यायनपणीतकाम-शास्त्रेषु । इन्द्रजाले सायाकूटरचनायाम् । कथासु बृहत्कथाकाव्येषु । नाटकेषु अभिनयात्मकेषु । आख्यायि-कासु वास्तवदत्तादिकाव्यविशेषेषु । काव्येषु महाकाव्येषु रघुवंशादिषु । महाभारतम् पञ्चमो वेदः, पुराणानि 'मद्वयं मद्वयश्चैव वदयं वचतुष्टयम् ।'

इत्यादिलक्षिताष्टादशमार्गव्यादीनि, इतिहासाः पुरावृत्तानि कथासरित्सागरादीनि । रामायणं बाहमीकीयमध्यात्ममञ्च तेषु । यद्यपि कान्थान्तर्गता एव कथानाटकाख्यायिकादयः, तथेतिहासान्तर्गतावेव महाभारतरामायणे तथापि स्वाभिलषितप्राधान्यबोधनार्थं तेषु तेषां पृथगुपादानं गोवलीवर्धन्यायेनेति बोध्यम् । सर्वलिपिषु सर्वप्रकाराचारावगमेषु । सर्वसंज्ञासु हस्तनेत्रभङ्गयादिना समस्तविधप्रयोजनशोत-नासु । छन्दःसु आश्रायेषु पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । सर्वदेशभाषासु सर्वदेशवचनव्यापारेषु । सर्वशिल्पेषु निखिलविज्ञानेषु । अन्येष्वपि एतन्निष्पेक्षवपि कलाविशेषेषु आकरज्ञानादिषु परम् उक्तृष्टं कौशलं दाक्ष्यम् अवाप प्राप्तवान् ।

सहजैः किञ्चिदर्थं चकारः । अवचम् अनवरतम् अभ्यस्यतः सुदुर्लभदुरध्ययनेन शिक्षां गृह्यतः अस्य चन्द्रापीडस्य वृकोदरस्यैव भीमस्यैव, शैशवं एव दास्य एव सहजा स्वाभाविकी सर्वलोकविस्मयजन-नी समस्तजनाश्चर्यजनिका महाप्राणता अत्यन्तशारीरिकशक्तिः आविर्बभूव प्रकटीभवम् । 'वृकोदर-स्यैव' इत्यत्रोपमा ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छया क्रीडताऽपि केलिं विदधताऽपि अनेन चन्द्रापीडेन करतलाभ्यां पाणि-तलाभ्याम् अवलम्बितौ आकृष्य गृहीतौ यौ कर्णपल्लवौ श्रवणकिसलयौ ताभ्याम् अवनतानि नञ्जानि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण केसरिशिखना क्रमाभ्यां चरणाभ्याम् आक्रान्ता इव

वस्तु निर्माणमें, हाथोंके दौतके द्वारा नानाविध वस्तु-निर्माणमें, वास्तु-विषयोंमें, आयुर्वेदमें, मन्त्रणा करणमें, विष-चिकित्सा (उदारने) में, सुरङ्ग निर्माणमें, तरनेमें, लंघनेमें, लङ्घने-कुदनेमें, चढ़नेमें, रतिशास्त्र (वास्त्यायना-दिसूत्र) में, इन्द्रजाल विद्या (जादू) में, कथाओंमें, नाटकोंमें, कहानियोंमें, काव्योंमें, महाभारतमें, पुराणमें, इतिहासमें, रामायणमें, समो प्रकारके अक्षर परिचयमें, सत्र देशोंकी भाषाओंके ज्ञानमें, सब पारिभाषिक सङ्केतोंमें, सर्वविध शिल्पकार्यमें, छन्दः शास्त्रोंमें और ऐसी-ऐसी अन्य कितनी ही कलाओंमें चन्द्रापीडने अत्यन्त निपुणता प्राप्त की थी ।

प्रतिदिन व्यायाम करनेसे वायुवाक्स्थामें ही सब लोगोंको विस्मय उत्पन्न कराती, भीमसेनके समान, प्राक-ृतिक महावीरता (अत्यन्त देहिक बल) प्रकट हो गई । चन्द्रापीड अपने इच्छानुसार खेल करते २ जिस समय हाथियोंके बच्चोंके कान हाथसे पकड़ कर आसानीसे उन्हें झुका देता था उस समय वे जैसे सिंहके बच्चोंकी श्पणमें

१. यन्त्रप्रयोगे । २. कचित् 'आरोहणे, रतितन्त्रेषु' इति पाठो न विद्यते । ३. शिल्पेषु । ४. सङ्ज्ञावचनम्... अस्य मम । ५. शैशवमेव । ६. कचित् 'सर्वे' इति पदं नास्ति । ७. 'आलम्बित, आङ्गुष्ठित'... ।

शोरक-क्रमाकान्ता इव राजकलभाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारैर्ना तालतरुन्
मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः
शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोगेन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते
च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु
सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्नास-गौरवेण सहपांशुकीडनया सहसंबुद्धतया च
सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना

पीडिता इव सन्तः चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः ।
इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियालेशः ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्गस्यावातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डा-
निव लुलाव चिच्छेद् । उपरमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रियकुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य
दावानलः अरण्याभिः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः, परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य
चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबाणाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् ।
इह 'परशुरामस्येव' इत्युपरमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित-छिद्य-
परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

वदेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोगेन उस्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं
व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋत इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादिनरर्चैदिककुलदाञ्जतरपदाजाहि
युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आभ्युच्चिक्यादिभिः
वैशम्पायनः मन्त्रिसुतः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवान्भूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्म-
णारम्भजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्याः तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-
प्राप्तेर्यो बहुमानः सत्कारः तेन शुक्नासगौरवेण शुक्नासं प्रति पूज्यवभावनया, सहपांशुकीडनया
एकस्मिन् स्थले घुल्लिखलनया, सह संबुद्धतया एकत्र बृद्धिगुणप्राप्ततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः
चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविश्रम्भस्थानं समस्तविद्यासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं
सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवङ्गयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं वर्तितुं न क्षात्राक न
समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि चासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुव्रजन्

आ गये हौं उसी तरह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों को
मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बाँसोंके वनको अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान
उसके लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थीं । एक बार वह
जमदग्नि के आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसके लड़के नहीं थे इस लिए जमदग्नि कीने उसका आतिथ्य
सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गौ साथमें ले गया और अपने गुजाओंके गर्भमें उसने आश्र-
मके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की
छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके
बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी इच्छासे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको
मार डाला । परशुरामको जब यह समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय
कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने शक्रीस बार क्षत्रियोंका संहार किया ।] जिस मुगदरको दश पुरुष
मिलकर उठा सके ऐसे लोहेके मुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी
विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान
से, पिता शुक्नाश्वके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर बंशित होनेसे वैशम्पायन,
चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विद्यासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक क्षण भी

१. सिंहकिशोर*** । २. कश्चित् 'बाल एव' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरह-
याञ्छकार ।

एवं तस्य सर्वविधापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनबिलोभनीयोऽमृतरस इव
सागरस्य, सकल-लोकोद्दय-नयनानन्द-जननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविध-राग-विकार-
भङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादप-
स्य, अभिनवाभिनय्यमान-रागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविध-लास्य-विलास-
योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां
पुगेप । लङ्घावसरः सेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षः-

क्षणमपि त्रिशकलारूपमपि अविस्पन्दन्मात्रमपीत्यर्थः । न विरहयाञ्छकार न तस्याज । चौरादिकाद्देहेलित
रूपम् । इह 'उष्णकरमिव' इत्यनेन पूर्णोपमा ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना सर्वविधापरिचयं निखिलविद्याभ्यासम् आचरतो विदधतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य अमृतरसः सुधाद्रव इव, त्रिभुवनं त्रिलोकीं बिलोभयति विशेषेण
मोहयतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनारम्भस्य' विशेषणमेतत् । एवमग्रेऽपि । प्रदोषस्य रजनीमुखस्य
चन्द्रोदयः चन्द्रोद्गम इव, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयानन्दजननः स्वान्तप्रमोदोत्पादकः । जल-
धरसमयस्य वर्षाकालस्य, सुरधनुःकलाप इव शक्रचापसमूह इव बहुविधा अनेकप्रकारा रागविकाराः
विषयेच्छारूपविकाराः नीलपीतादिरङ्गनवर्णसम्मेलनानि च यत्र स तादृशः, तथा भङ्गुरो विनाशशीलः ।
अनयोश्च कर्मचार्यसमासः । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य
कन्दर्पस्य आयुधभूतः शस्त्ररूपः स्थलद्वयेऽपि मम्मथव्यथोत्पादनादित्याशयः । कमलवनस्य पद्मकाननस्य
सूर्योदय इव, अभिनवो नूतनोऽभिनय्यमान आविर्भवन् यो रागः सुन्दरीष्वनुरागः लौहित्यञ्च तेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मयूरस्य कलापः पुच्छभाग इव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां
लास्यानां नृत्यानामिव विलासानां 'धीरा इष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः' इति प्रतिपादितस्वरू-
पाणां विश्रमाणां योग्यो जनने समर्थः । यौवनारम्भः बाल्यात्परं वयस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशी-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां पुगेप चकार । इह मालो-
पमा पूर्णा ।

लक्ष्मि । मन्मथः कामदेवः सेवक इव पादसंवाहनादिकारको भृत्य इव लङ्घावसरौ यौवनार-
म्भादभ्यास्यजनापसराणाञ्च प्राप्तावकाशः सन् अस्य चन्द्रापीडस्य निकटीबभूव समीपवर्त्यभूत् । एतेन
चन्द्रापीडस्य कामाधीनत्वं नेति व्यञ्जयति । इह च पूर्णोपमा ।

लक्ष्म्येति । लक्ष्म्या शरीरकान्त्या सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विशालं बभूव ।

वैशम्पायनके विना अकेला नहीं रह सकता था । एवं दिन जिस प्रकार सूर्यका अनुगमन करता है और क्षण-काल
भी उससे पृथक् नहीं होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन भी चन्द्रापीडका अनुगमन करता हुआ क्षण भर भी उससे
पृथक् नहीं होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार समस्त विधाओं का अभ्यास कर रहा था, जब उसमें यौवनारम्भ दिखाई देने
लगा । वह नव यौवन, समुद्रके अमृतरसके समान समस्त संसारका लोभजनक, प्रदोषकालके चन्द्रोदयके समान
सब लोगोंके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्षाकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनारम्भ विषयाभिलाषरूप अनेक भावोंके विकारसे, पद्मान्तरमें-नील पीतादि अनेक प्रकारके रङ्गोंके विकारसे)
अविस्तर्याय, कल्पवृक्षके पुष्प-विकासके समान कामदेवका अखस्वरूप, कमल-वनके सूर्योदयके समान अभिनव
प्रकाशमान रागसे (रमणीके प्रति अनुरागसे, पद्मान्तरमें-रक्तवर्णसे) रमणीय एवं मयूरके पंखोंके समान नृत्यतुल्य
विविध विलासके उपयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर भी नव यौवनसे उसका सौन्दर्य
दूना बढ़ गया था । ऐसे समयमें शुश्रूषाकारी सेवकके समान कामदेव, अवसर पाकर उसके समीप आने लगा ।
और उस समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके माय-साथ वक्षःस्थल (छाती) विस्तार पाने लगा । वन्द्यजनोंके

१. गच्छन् क्षणम् । २. ... हृदयानन्द... । ३. अनुसेवकः, नवसेवकः ।

स्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-कलताभिः सह प्रलम्बतामुपययो भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सर्कल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-
बल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

बन्धुजनानां कुटुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊदण्डद्वयं
सविश्रयुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गैः सह तनिमानं कृशस्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । सचात्र नेयार्थस्वप्नसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनुरुहपङ्क्तिः आरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिविनितानाम् अलकलताभिः लतावल्लभ्यमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिबिच्छेपेण असंयमनात्)
उपययो प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां बाल्यवापस्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्यैर्त्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दस्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनारम्भः तारुण्योद्यो-
यस्य तं तादृशम्, परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्त्यर्थे तं तादृशम्, अधीताः शिक्षिता अशेषाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिष्याद-
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजामञ्जय आनेतुम् आन-
यन्नाय बलाधिकृतं सेनाधिपति बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगबलैः अश्वारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिक्टे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाप्य, क्षितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोंके साथ-साथ जवाएँ पूर्ण होने लगीं । शत्रुओंके साथ-साथ मध्यभाग पतला होने लगा । दान-शक्तिके
साथ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ-साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगी । शत्रुओंकी क्षियोंके
वालोंकी लटोंके साथ-साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी क्षियोंने
अपने पतियोंके विनाशके डरसे अपनी चोटियाँ गूँथना छोड़ दी थीं, उनकी चोटियाँ नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ-साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है, कमसे पैसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिको बुला कर,
अधिकातर युद्धसार और पैदल-सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद लौट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपकी प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवतत

प्रविश्य स्थितितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयभाषने राजपुत्रानुमतो न्यपीदत् । स्थित्वा च मुहुर्त्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य व्यजिज्ञपत्—‘कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णां नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि, शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि संवोयुधविद्यासु परं प्रतिष्ठाम्, अनुमतोऽसि निर्गमार्थं विद्यागृहात् सर्वोपायैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम्’ अधि-
र्गत-सकल-कला-कलापं^१ पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं^२ पश्यतु त्वां जनः । प्रजन्तु सफलताम-
तिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्धतीव सर्वोप्यन्तः-

स्मितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमौ स्वोपयुक्त-
स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिन्निद्र इत्याशयः । आसने विष्टे^३
राजपुत्रेण नृपात्मजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपनिकट इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यपीदत्
उपविष्टवान् । इह ‘राजसमीप इव’ इत्युपमा ।

स्थितेति । मुहुर्त्तमात्रं क्षणमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रापीडम् उपसृत्य
निकटे प्राप्य दक्षितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो व्यजिज्ञपत् विज्ञापनार्थं कृतवान्—
कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा बन्धिताः
पूर्णाः सम्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानीत्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदा-
दीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु आधुनविद्यासु
ब्रह्मविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात्
सर्वोपायैः निखिलाध्यापकैः निर्गमार्थं निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्राभ्यासादिरूपा येन तादृशं त्वां वारे
गजबन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । ‘वारिर्घञ्जां सरस्वत्यां गजबन्धनमुप्यपि’ इति रामायश्री ।
गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिबालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां पोद्गर्भा-
नामाह कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोद्भूतं नूतनोद्भूतं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव
जनो लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह ‘गन्धगजकुमारकमिव’ इत्युपमा, ‘पौर्णमासीशशिनमिव’ इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः मिथो नैर-
पेक्षेण विद्यमानस्वास्सुखिरलङ्कारः ।

व्रजन्ति । अतिचिरेण सुबहुकालेन यद्दर्शनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सौस्कलिकानि ‘उत्क-
ण्ठोत्कलिके तस्मिन्’ इति शब्दाण्यः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलतां साफल्यं व्रजन्तु गच्छन्तु ।

दशमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था नार्यः
अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसौस्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(श्रुत्वा) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उसका चूडामणि भूतलमें सद गया था । उसके बाद वह महा-
राज तारापीडके समीपमें जिस प्रकार बैठ करता था, उसी प्रकार राजपुत्रकी अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य
आसन पर विनयपूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर वह चन्द्रापीडके समीपमें जाकर विनय-पूर्वक
कहने लगा—‘कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—‘हमारी सब अमलिषाद पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम समस्त
शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, समस्त शिल्प कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, समस्त अब्धिविद्याओंमें भी अत्यन्त
प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हो, और आचार्योंमें भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अत एव शिक्षा ग्रहण करके
वन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धगज-कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोद्भूत चन्द्रमाके समान इस
समय तुम्हें सब लोभ देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तुम्हारे दर्शनके लिए उत्कण्ठित
साधारण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ

१. प्रवेशितः ।

२.***अवलम्बित, चुम्बित***

३. व्यज्ञापयत् ।

४. गतः ।

५. सर्वास्तु ।

६. विनिर्गमार्थ । ७. वारिर्घञ्जादिनिर्गतम् ।

८. कचित् ‘अधिगत’ इति पदं नास्ति ।

९.***कलापकम् ।

१०. उद्भूतम् ।

पुराणि । अयमर्षभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्द्धसे, तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मारुभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय बन्धुवर्गम् । अथञ्च ते त्रिभुवनैकतन्मनिल-गरुड-सम-जव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनैकतन्मनोनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम् इति सन्दिश्य प्रहर्षितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणत्रिभिः—‘यान्धुबै’, श्रवसः श्रूयन्ते लक्षणाणि

अयमेवेति । अन्नभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य ‘त्रिषु तन्नभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि’ इति हेमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः ‘अस्ति’ इति शेषः । अथ च षष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन षोडशेन षडधिकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्स्यसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अद्य-प्रभृति अद्यारभ्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमारुभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववशिरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासण्यापारांश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सम्मानयेति । राजलोकं श्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसङ्गीकृत्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् ‘द्वस्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । पूजय वस्त्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । बन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अथञ्चेति । अयं पुरो हर्यमानः त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । ‘वेदाः प्रमाणम्’ इति वज्रपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुतापययोः समस्तस्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोष्यो तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशवासिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनैकतन्मनो लोकात्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मद्देशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो वद्वेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्ट्वा चेति । लक्षणविभिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणाभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही हैं । और तुम्हें विद्यालयमें वास करते हुए यह दशवाँ वर्ष है, तुमने छठेवर्षकी अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहाँ से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर, तथा गुरुजनों (बड़े-बड़ों) की बन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथासुवि अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न-स्वरूप एवं वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजसे भेंट दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । ‘समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न सुखे भिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चढ़ने योग्य है’ इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्यमें आश्चर्यरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इसे भेंट दिया था ।

१. कचिद, ‘अयम्’ इत्यधिकः पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपीडितेनासुना । ४. अखिल-मारुभ्यः । ५. गुरुणाम् । ६. कुत्रचित् ‘ते’ इति पदं न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रहितम् । ९. इह कचिद ‘च’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

तैर्यमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम्' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावताञ्च कुलकमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति ।' इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधर-ध्वान-गम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुध' इति निर्जिगमिपुरादिदेशः ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कटकावलग्राभ्यां पदे पदे

यस्य तस्य इन्द्राश्वस्य यावि लक्ष्मिनि चिह्नानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते तैर्लक्ष्मिणैः अयम् इन्द्रायुध उपेतो युक्तः । एवंविध एतादृशः तुरङ्गमोऽथो न भूतः पूर्वमासीत् न भावी अग्रे च न भविष्यति इति सम्भावनामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽपि विश्वासो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अयम् अश्वोऽधिरोहणेन आरोहणेन अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियताम् ।

इदञ्चेति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासूत्रज्ञा मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृशा ये पार्थिवा भूपतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मयादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहराकृतानाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलकमागतानां वंशपरम्परयागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं युपात्मजानां समूहः, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात् प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथाभवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अश्वम् आरूढं द्वारि प्रतोष्यां प्रणामलालसं भवतो नमस्कारेऽप्यन्ताभिलाषुकं सत् प्रतिपालयति भवन्तं प्रतीकते ।' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीम्भूते सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकादेशं शिरसि कृत्वा मस्तकं आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वद् गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाग्या ततो निर्जिगमिषुः विद्यालयविर्गन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तस्मात्माश्वः प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नानन्तरार्थं 'वचनानन्तरम्' इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ इत्यर्थः । वचनानन्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यान्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् 'इन्द्रायुधम् अद्राक्षीत्' इत्यतिदूरस्थेन सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'इन्द्रायुधम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । उभयतो भागद्वयात् खे वदन्च्छिद्रे खीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका 'कविका तु खलीनोऽक्षी' इत्यमरः, स एव कनककटकं स्वर्णवलयम् 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवलग्राभ्यां संयुक्ताभ्यां गृहीतकविकाभ्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकृष्यानयने प्रयत्न

इति देख कर इस देशके लक्षण पहचानने वालों में भी कहा था कि—'उच्चैःश्रवा (इन्द्रके घोड़े) में जितने लक्षण सुने जाते हैं, उन समस्त लक्षणोंसे ही यह अश्व सम्पन्न है, अत एव हमारे मनमें होता है कि—इस प्रकारका अश्व पड़ले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है किं वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।' इसलिए आप इस पर सवार होने की कृपा करिए । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलोंमें उत्पन्न हुए, विनय-गुण-सम्पन्न, बलवान्, सुन्दराकृति, शिल्पकलाभिज्ञ और कुलकमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपकी सेवाके लिए महाराजने मेरे पीछे भेजा है । वे घोड़ों पर बैठे-बैठे आपको प्रणाम करनेके अभिलाषी हो कर दरवाजे पर आपको प्रतीक्षा कर रहे हैं ।' इतना कह कर बलाहकके जुप हो जाने पर चन्द्रापीडने पिताकी आज्ञाको शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर निकलने की इच्छासे, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—'इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो' इस प्रकार की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश कराया । दो सईस दोनों बगल खड़े होकर, दोनों तरफ लगी हुई सोनेकी जखीरोंको पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे खींचे

१. मूर्द्धाभिषिक्तानाम् । २. कुलवताम् । ३. परिवारार्थम्, परिवारार्थम् । ४. अभिरूढम् ।

५. अभिधाय विरताम् । ६. वचनान्तरम् । ७. खलीनकटक, खलीनकधनक ।

कृताकुञ्जप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृत्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव सम्मुखगतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण सुहृमुहुः प्रकम्पितोदरन्ध्रेण हेषारवेण पूरितभुवनोदरविबरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालोकावेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जव-निरोध-स्फीत-रोष-चुरचुरायमाण-घोर-घोणेन शिरोभागेन निज-जव-दर्प-शालुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटलाभिराखण्डल-चापातुकारिणीभिलेखाभिः कल्पापित-शरीरम्, आस्तीर्ण-विविधवर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातधातु-भूति-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याभ्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृत्यमाणम् आकृत्य आनीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पृष्टुं शोभ्यः पृष्ठभागः पश्चात्पदेशो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

आपिबेति । सम्मुखगतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिबन्तमिव आस्वादयन्तमिव वारंवारं सुखव्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण सुहृमुहुः, वारंवारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदरान्ध्रं जठरविबरं येन तादृशेन तथा पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविबरं जगन्मध्यं येन तादृशेन हेषारवेण हेषाशब्देन 'हेषा हेषा च निस्वनः' इत्यमरः । अलीकवेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्धं दुरभिमानीनं गरुत्मन्तं वैनतेयं निर्भर्त्सयन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालिस्वादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिष्ठां णे णे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरोधेन रक्तकट्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृक्षिमुपगतो यो रोषः क्रोधः तेन चुरचुरायमाणा 'चुर चुर' इत्येवं ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भीषणा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभागेन मूर्ध्वदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवदर्पः वेगस्य गर्वः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिबन्तमिव', 'निर्भर्त्सयन्तमिव', 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अस्ति तेति । अस्तिताः श्यामाः, पीताः हरिताः, पाटलाः श्वेतरक्ताश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य हन्द्रस्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्तुल्याभिः, लेखाभिः रोमपङ्क्तिभिः कल्पापितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीरं वपुर् यस्य तं तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविधवर्णं नानारूपं कम्बलं रक्तकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशङ्खर्षीयहस्तिवालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकर्मपङ्क्तिभिः लोहिता रक्तवर्णाः सटाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गाकैसरिमिव विद्यमानम् ।

हृद् मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णं बोध्या ।

लते ये । उसकी आकृति इतनी बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसके पृष्ठ देशको पा सकता था । वह अथ बार-बार सुखव्यादान करनेसे सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करता था । बार-बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मध्य-परिपूरक और अत्यन्त कठोर हेषारवेसे (अश्वके शङ्खका नाम-हेषा, हेषा) वह मानो, मिथ्या वेगका व्यर्थ दुरभिमानी (वमण्ड) रखनेवाले गरुडका तिरस्कार करता था । उसका मस्तक क्षण-क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था. एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उसकी घोर नासिका 'चुर चुर' शब्द करती थी, उससे प्रतीत होता था कि-मानो वह अपने वेगके अहङ्कारसे समस्त त्रिभुवन उल्लङ्घन करने के लिए 'त्रिभुवन कितना बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । हन्द्रवपुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेत रक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कम्बलके छुक हाथीके बन्धेके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर शृङ्गवी टकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजसे श्वेत रक्त वर्ण महादेव के वैष्णव के मान एवं असुरोंके

१. कचिव 'अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्ररक्षिणमुन्नमता च । २. कचिव 'घोर' इति पदं नास्ति ।

३. मुखेन । ४. निजदर्पवशात्, निजजवदपविशात् । ५. कस्मिपिन, कस्मपित... । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णचित्रवर्णकम्बलमिव ।

लेखान्-लोहित-सटमिव पावतीसिंहम् , रहःसङ्घातमिव मूर्त्तिसन्तम् , अनवरतरपरिस्फुरत्-
प्रोथपुटोन्मुक्तसूकरेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्धमन्तम् , अन्तःस्खलित-
मुखर-खलीन-खर-शिखर-क्षोभ-जमनो लालाजलभुवः फेनपङ्क्तवान् उदधि-निवास-परिपी-
तामृतरस-गण्डूषानिवोद्गिरन्तम् , अत्यायतं निर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्धतम् ,
आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्भूतेरंशुकलापैरुपेतेनावसक्त-रक्त-चामरेणैव निश्चलशिखरेण
कर्णयुगलेन विराजमानम् , उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया लाक्षालोहित-
लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया अलनिधि-सञ्चरण-लभ-विदुम-पङ्क्तयेव शिरोधरयोपशोभितम् ,

रह इति । रहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्त्तिसन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
स्फुरतः समन्ताग्रसरतः प्रोथपुटात् नासिकाप्रात् उन्मुक्तो यः सूत्कारः 'सूत्' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
नासिकाविवरेण नासारभ्रेण करणेन अतिजवेन प्राप्तिहितनात्यन्तवेगेन आपीतं सम्यक्पानविषयीकृतम्
अनिलं वायुम् उद्धमन्तमिव बहिर्निष्कासयन्तमिव ।

'रहः सङ्घातमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, उद्धमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तर्नि ति । अन्तर्बदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो बाधालो यः खलीनः कविका तस्य
खरशिखरेण निक्षिप्ताभ्रेण यः क्षोभः चर्पणं तस्मात् जन्म उपपत्तिर्यथा तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
खावसलिलात् भवन्ति उपपन्ते ये ते तान् तादृशान्, फेनपङ्क्तवान् प्रसृतमुखकफान्, उदधिनिवासे
सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृतरसाः पीयूषरसाः तेषां गण्डूषान् वदनपूरणपरिमितभागान्
उद्गिरन्तं वेमन्तमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अयेति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम्, निर्मासतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांसारहित-
तया समुत्कीर्णमिव सन्तस्य दारुविशेषादुद्धृतमिव वदनं मुखम् उद्धहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्निस्थितः, निहतेभ्यः मण्डनार्थं तन्मुभिर्ग्रथिता इथापितेभ्यः अङ्ग-
मणिभ्यः पश्चात्प्राग्गतेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्भूतः निःसृतः अंशुकलापैः किण्ठसमूहैः उपेतैः सहितैः
अत एव अवसक्तः संलक्षः रक्तचामरः लोहितवर्णबालम्बज्जनं यत्र तेनैव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये सिखरे
अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्णनिगडेन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलापः
अभ्रसंयमनाभोरज्जुसमूहः तेन कलितया बद्धया, तथा लाक्षावत् जलुवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
लोलश्चपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तथा तथोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्वं सागरे भ्रमण-
समये लक्ष्माः संसक्ताः विदुमपङ्क्तवाः तत्रस्थाः प्रसृतप्रवाला यस्यां तथा तादृश्येव, शिरोधरया प्रीयया
उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ़ रक्त संलक्ष होनेसे रक्तवर्ण जटासमन्वित दुर्गाके सिद्धके समान वह अश्व देखने में आता था । शरीरधारी वेग-
समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर इतस्ततः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते नयनोंसे) सूँ सूँ शब्द
निकल रहा था, इस लिए ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो समस्त बाहुका पान कर लिया था,
उसे मानो, नासिकाग्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुँहके नीतर सञ्चालित होनेसे खड़ खड़ करते लगामके
तीक्ष्ण अग्रभागके घर्षणसे लार द्वारा विस्तृत फेन उत्पन्न हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
कने के समय जो अमृत पान किया था, उसका गण्डूष मानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एवं मोस नहीं
रहनेसे काष्ठ वा प्रस्तरमें ललीण (खुदे हुए) के समान विद्यमान मुख-मण्डल धारण किए हुए था । कानों का
अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मस्तकस्थित रक्त वर्ण मणिसमूहको किरणें आकर पड़ती थीं, उससे प्रतीत हो
रहा था कि—मानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलक्ष हो कर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जजीरके
लगामसे उसकी गईन रैथी हुई थी, गईनके ऊपर लाखके समान रक्तवर्ण लम्बे-लम्बे बड़तर सटाएँ झूल रही थीं,
इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे मानो बड़तर प्रवालाके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
झीबादरा वह सोमा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

१. प्रयोग्यसूक्तकारेण, पुटीसूक्तमूलकारेण । २. फेनलवानुद्धीनिवास्य । ३. गण्ड । ४. अति-
निर्मासतया । ५. रचितम् ।

भितम् । अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणैर्नैव सन्ध्यारागम् । अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम् । अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शृङ्गार्मैवोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोष-वशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्रतानि सागरपरिचय-लभानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम् । इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविषम-मुख-रवैः पृथुभिः सुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैरुज्ज-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपद्माकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे-पदे प्रतिपदम्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणित्तजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अलङ्काराणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्राय आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्वालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलौहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवैस्युपमा ।

अश्वेति । अश्वालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अरमगर्भाणां
प्रभाभिः द्युतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अधोधातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्द्वाधः तस्य शृङ्गा
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पाद्यन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथायानामपि हरिद्वर्णत्वाद्विदित-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्त्येति च क्रोधजनने कारणम् । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात् पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । जवनिरोधेन रक्तकर्तृकवेगावरोधेन यो रोषः कोपः तद्वशात् प्रति-
रोमकूपं प्रतिरोमरश्मं समुद्रतानि उत्थितानि स्वेदलवजालकानि घर्षविन्दुवृन्दानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपीतः पुन्येन लग्नानि शरीररससंस्कानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवाानीव वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानीति जात्युत्प्रेषा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकुर्वन् शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णैवादिस्थापयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशस्यासवर्णप्रस्तराण्यघटितै रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकटः
मुखरः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः सुरपुटैः
क्षफपुटैः, सुरजवाघं शृङ्गवाघाश्च अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरिवाशयः ।
अभ्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा, सा चार्थोपमासङ्कीर्णा ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (टेढ़) सुवर्ण-निर्मित छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक थीं, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके द्वार खनखनाते
थे), और जिनके मध्यमें बड़े-बड़े मोती लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
आ रहा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो आकाशमें से गिरे हुए सूर्यरथनियुक्त बोड़ेका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग बक गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकूपसे निकलते हुए पत्तीनेकी बूँतोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र मध्यमें विचरण करने से शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधाताने उसके विस्तृत खुरोंको मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाणद्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इत्यर्थ निरन्तर ढँके और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विषम स्वरों) से वह मानो
सुदृढ़ वाघका अभ्यास करता था । विधाताने उसकी जङ्घाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छोले) कर

१. अत्र 'च' इति पदमधिकमुपलभ्यते कचित् कचिद् । २. सन्ध्यारागाश्वेन, सन्ध्यारागानुरागेण ।
३. तुरङ्गम् । ४. 'इव' इति पदं कचिन्नास्ति । ५. 'समुद्रतानि, कूपसमुद्रतानि । ६. 'परिचयलभानि ।
७. 'स्वेदलवत्' । ८. कचिद् 'मणि' इति पदन्नास्ति । ९. 'विषमस्वरमुखरैः ।

वाद्यसिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्गलसु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्धरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जव-प्रतिपक्ष-मिव गरुत्मतः, तैलोक्यसञ्चरणसहायमिव सारुतस्य, अंशवतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगसम्बद्ध-चारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतितमिव भस्म-सित-पुण्ड्रकङ्कितमुखम्,

उत्कीर्णमिति । जङ्गलसु प्रसृतावच्छेदेन 'जङ्गला तु प्रसृता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तप्य निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वेन केवलसन्निधिमयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र स्पष्टिक्रान्तिं कर्तुं पदमध्याहार्यम् । जङ्गलाद्व्यस्यत्यन्तविस्तृततया भागाधिक्याशयेनेह बहुवचनो-पपन्नासः । तस्य जङ्गलाद्व्यस्यत्युत्कीर्णमिवेति स्फुटार्थः । एवमग्रेऽप्युहनीयम् । उरसि वक्षसि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिक्कणकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायां ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णाकृतमिव । विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पार्श्वयोः कक्षाबोऽवयवयोः उल्लि-खितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वादित्याशयः । जघनभागे वितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तयोरस्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्याशय 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जवेति । गरुत्मतो वैनतेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्वितमिव तत्सदृशवेगयुक्त्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । सारुतस्य पवनस्य तैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सहायमिव । उच्चैःश्रवसः इन्द्रतुरङ्गस्य अंशवतारमिव अंशेनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सम्बद्धाचारिणमिव सतीर्थमिव । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

हरीति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनचमं समस्तभूतलोल्लङ्घन-समर्थम्, बलिक्लृप्तौ वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्सम्बन्धमिच्छायाशयः । वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चाक्रः तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चाक्रा' इत्यमरः । मानस-वत् चेतोवत् प्रचारो गतिर्यस्य तं तादृशम्, पक्षे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो अमणं यस्य तं तादृशम् । मच्चिति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विक-सितः प्रस्फुटितो यतः अशोको वज्रुलो 'वज्रुलोऽशोके' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम्, पक्षे विकसितैः अशोकैः कुसुमैः पाटलम् ।

व्रतितमिति । व्रतितं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, पक्षे भस्मना विस्यूया यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेषः तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदन् यस्य तं तादृशम् ।

बाह्वर किया था । वक्षः स्थल (छाती) को मानो विस्तृत किया था । मुख भागको मानो पालिस कर पतला कर दिया था । गर्दन को मानो विरतुत बनाया था । दोनों बगलको मानो छील कर बाहर किया था एवं जघन भागको मानो दूना कर बनाया था । और वह वेगमें गरुडका प्रतिस्पर्धी था । त्रिभुवन विचरण करनेमें वायुका मानो सदृचर था । इन्द्रके घोड़ेका मानो अंशवतार था । वेग-शिक्षामें मानो मनुका सतीर्थ (साथी) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान बड़, समस्त पृथिवीका उल्लङ्घन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसीप्रकार मनके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेत-रक्तवर्ण) था । थाढ़ादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुख-मण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुश्रवणं त्रिपुण्ड्रसे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुश्रवणं ललाटेरित रोमावर्तसे अङ्कित था । कनक-वनके कैशर जिस प्रकार उसके गाढ़-भकरन्दसे पिङ्गल वर्ण होकर रहते हैं, उसके कैशर (स्कन्ध प्रदेशको सटा) भी

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेशरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसश्च, भुजङ्गमिव सदागरयन्मिखल्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्वाहम्, अश्वतिशायमिन्द्रायुधमद्राक्षीत ।

हृद्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योचितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-लेपः, पक्षे मधुपङ्को गाढवुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केशराः स्कन्धरोमाणि किञ्चलकाश्च यस्य तं तादृशम् । आह चायुर्वेदे—‘अश्वस्य वाताहिवोचक्षान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।’

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघवासरमिव, महान् आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पक्षे तु महान्तः अन्यान्य-ऋतुपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः महारा यत्र तं तादृशम्, तथा द्रमम् असङ्खं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतो गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागतेः मातरिश्वनः वायोः स्थितिः । ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखान्वस्थितम् । उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्दिष्टं तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विद्येति । विद्याधराणां श्योमवारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्ग्रहणे उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वयैवायुत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्रवर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वंशराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्दत्तसराजात् वासवदत्तानाम्भ्यां महिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समुत्पन्नः, यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्भूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्धं सूर्यस्य तस्य अर्धं योग्यः तं तादृशम्, समस्तजगद्रूपमूल्येन क्रेयमित्यर्थः, अथन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिनो लोकस्य अर्धं अर्धदाने अर्धं योग्यम् ।

हृद्वा ‘हरिचरणमिव’ इत्यारभ्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अश्वेति । अश्वेषु तुरङ्गमेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वयुत्तममित्यर्थः । अद्राचीय अपश्यत् चण्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्टेति । अमानुषलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतित्यर्थं तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनं लोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अश्वेतिः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैषक शाख-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवणं हो गय थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुको अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और दारुण रौद्र समन्वित होते हैं, उस अश्वका शरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सर्वदा जानेके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं अश्वभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा वाला) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तका उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्धदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसीप्रकार समस्त संसार रूप सूर्यके योग्य था । चन्द्रापीडने अश्वजातिके मध्यमें उल्टक उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड अत्यन्त नीच प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मयापन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाधिपतिके आरोहण (सवारी)

१. उग्रतेजसा भुजगम् ।

२. सकलभुवनान्मर्हम् ।

पञ्चसन्धरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य परस्परं विस्मयं हृदयम् । आसीत्तस्य मनसि 'सर्वभस्म-परिवर्त्तन-वर्जित-वीर्यसुकि-भ्रमिन्-मन्दरेण मञ्जता जलधि-जलम् इदमश्वरत्नम-मुद्धरतां पूर्वं किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन' । अनारोहता च मेरुशिखरातलविशालमस्य प्रुष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमुखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्यापि कालेन नायमुप-गतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति । अहो ! खल्वतिशयितं-त्रिदश-राज-सर्षपद्विरियं तातस्य राजलक्ष्मीः, यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नानुपकर-

समग्रे लक्ष्मैः तुरङ्गोत्पल्लवैः उपपन्नं सहितम् । अश्वरूपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः कश्चिद्-तिरेको भिन्नः पदार्थ इत्यर्थः, तं तादृशम् । अदृष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तमिन्द्रायुधं दृष्ट्वा विलोक्य वर्त्त-मानस्य अतिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तुं विस्मयम् आश्चर्यं परस्परं प्राप । इहाभेदे भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आसादिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते एवमभूता घृतिरासीदित्यर्थः । सरससं वेगसहितं यत् परिवर्त्तनं मयनं तेन वलितो वर्द्धितो यो बासुकिः शेषनागाः तेन भ्रमितो घूर्णितो यो मन्वरो मेरुपर्वतः तेन करणेन, जलधिजलं समुद्रसलिलं मञ्जता आलोक्यता सुरासुरलोकेन देवकानवसमूहेन, हृदयम् अश्व-रत्नं तुरङ्गमणिस्य अनुद्धरता अयुद्धता किं नाम रत्नमुद्धृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव-आदीनि रत्नानि हस्तसुच्छ्वानीत्याशयः ।

अनेति । आखण्डलेन हृन्द्रेण, मेरुशिखरातलवत् सुमेरुपर्वतविस्तृतप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य इन्द्रायुधस्य प्रुष्ठं प्रुष्ठप्रदेशम् अनारोहता अनघिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य लोकत्रयाधिपत्यस्वर-णस्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपि तु, किमपि नेत्यर्थः । प्रुष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्संज्ञकतुरङ्गनिरीक्षणेनेत्यर्थः, विस्मितस्य आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स तादृशः । शतमुख इन्द्रः जलनिधिना मथ्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु मिश्रयेन; येनेदं न दत्त-मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्य इति । इत्येतापि कालेन पुतावतापि समयेन भगवत् ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अश्वो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां पूर्वजातां गरुडारोहणे वैततेयाधिरोहणे व्ययसनिताम् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः; अन्यथा गरुडं परित्यज्य एनमेवारोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु मिश्रयेन तातस्य मरिपुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः अतिशयिता अतिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समृद्धिर्यया सा तादृशी वर्त्तते । यद् यस्मात् कारणात् पूर्वविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि लभस्तलोकत्रयदुष्प्राप्याणि रत्नानि मणयः

योन्य एवं सर्वोत्कृष्ट अश्वके लक्ष्मणोऽसंयुक्त था । इत प्रकारका अश्व पङ्कले और कभी भी उसे दृष्टि-गोचर नहीं हुआ था । उस समय उसको मनमें इस प्रकार होने लगा कि—'वेगके साथ आकर्षण (खींचने) से बड़े हुए शरीर वाले बासुकिनागके द्वारा भ्रमित मन्दराचलसे समुद्र-मन्थन करते हुए देव और दानवोंने यदि इस अश्व-रत्नको नहीं निकाला तो किस रत्न को निखाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिखरातल (चट्टान) के समान विशाल इत अश्वके पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनको त्रिलोकीके राज्यसे क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवाको देखकर ही विस्मित हृदय वाले रुद्र, समुद्रद्वारा मिश्रय ही प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारमें 'अभी तक भी यह अश्व, भगवान् नारायणको दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड पर चढ़नेकी आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । कितना आश्चर्य ! मेरे पिताको यह राजलक्ष्मी तो, मिश्रय ही देवराजकी समृद्धिको अतिक्रमण कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभु-वनके मधुमेयं दुर्लभ-यतादृश रत्नोंको लाकर क्रमसे उसका भोग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और महाबलवान्

१. विस्मयः । २. 'विवर्त्तन' । ३. 'वर्जित' । ४. जलनिधि । ५. अभ्यनुद्धरता, अभ्युद्धरता । ६. सुरलोकेन । ७. कुवचित 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारोहणव्यसनिता न परित्यजति । ९. अतिशयः । १०. 'राज्य' ।

णतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकल-त्रिभुवन-विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्जितनिजशरीराणि शापवचनबलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामभसरसं रम्भाभिधानां शशापः सा सुरलोकमपहायाश्च हृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता बडवा भूत्वा मृत्तिकावस्थी शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतीति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य हृदयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्रभाववत्तया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कथाविदेवतेवेव अधिष्ठिता, यत्सत्यम् एतदस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययपदं बाधार्थम् ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—न हीति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमाणां आकृतयः आकाराः ईदृश्यः एतादृश्यः अमानुषलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य समग्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—देवतानांति । हि यस्मात् । देवतान्यपि सुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋषभिसम्पातवशात् उज्जितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहाः येरेवभूतानि शापवचनबलेन अभिसम्पातवाक्यबलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि ईदृशानि स्वशरीराङ्गिभेद्विद्वयायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्यचिद्देवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आर्कणितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये । श्रूयते आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, अखिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अपसरसं स्वर्वधूमम्, रम्भाभिधानां रम्भानाङ्गीं शशापं शापं वृत्तवान् । इह यद्यपि 'क्षिरां बहुष्वप्सरसः' इति कोशाद्वहुवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'क्षिरां बहुष्वप्सरसः' स्यादेकत्वेऽप्यसरा अपि' इति शब्दार्णवात् बहुत्वं प्रायोवाद् । 'अनञ्चि च' इति सूत्रस्थात् 'अपसरः' इति भाष्याच्च 'अपसरसः' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परिस्थज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि आत्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा बडवा अश्वा मृत्तिकावस्थां तन्नामिकायां राजधान्याम्, शतधन्वानं नाम राजानं भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना मर्त्यलोके भूलोके महान्तं भूयांसं कालं समयम् उवास ऊचितवती ।

इह च महाभारतीयौ कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिद्वयमरण्यं पर्यटन्^३ आः वयं^४ अत्रान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्^५ इत्यात्तेशब्दं श्रुत्वा तत्पदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होनेके कारण इसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अत एव इस पर चढ़नेमें मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वको आकृति, इसप्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य और समस्त जैलोकमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको छोड़ कर शाप-वचनके प्रभावसे उपस्थित इसप्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । सुना जाता है 'पहले समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें अलङ्कार-रूपिणी रम्भा अपसरान्को शाप दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी कोई थोड़ी होकर मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सदैवतेवेत्यम् । २. शरीरकाणि । ३. वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचित् 'किल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. 'भुवन' । ७. कुत्रचित् 'भूत्वा' इति पदं न विद्यते । ८. मृत्तिकावस्थायम् ।

अन्ये च महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बध्नयुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेद्यतीव मदन्तः-करणसस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवाकुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् । अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा सर्वणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् , अपरिगता इति दैवतान्यनुचित-परिभवमाह्वि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चतुर्लशिरः-केसर-सटा-हति-कृण्णिकाकेर-तारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य

अतल्पसर्गते पतितुं प्रवृत्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा 'के युयम्' इत्यपृच्छत्, ते च स्थूलशिरसः पितरो वयम्, त्वया च सन्तानोत्पत्तिर्न कृता, तद्वियोगाच्चतुःपरमे पुंनाशि नरके पतित्वाम् । इत्यवोचन् । स्थूल-शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोत्पत्त्यर्थं रम्भाभिधानां योषितमभिहितवान्—'त्वां कामये' इति । तया चाभिहितम्—'यथाज्ञापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति 'क्रुद्धो महर्षिः 'बडवा भव' इति तां क्षापाय, नरनारायणविग्रहावधिश्च क्षापो भविष्यति' इति ॥

अन्य इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीचांसो जनाः मुनिजनानां तपस्विनां शापेन अभिसम्प्राप्तेन परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो महात्म्यं येषां ते तादृशाः । यथा अगस्त्यादीनामभिसम्प्राप्तेन नहुषप्रभृ-तयः अजगररूपदिग्भिः नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य ह्रस्वं लोकं संसारं बध्नन्तः अभितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिसम्प्राप्तिना भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मच्चित्तम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गीयत्वम् आवेद्यतीव बोधयतीव ।

इतीति । इति एवमप्रकारेण चिन्तयन्नेव ध्यायन्नेव आकुरुक्षुः आरोहुमिच्छुः आसनात् सिंहासनात् उदतिष्ठत् उचितो बभूव । तं तुरङ्गम् अश्वं मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीड इत्यामन्त्रया-मास अभ्यर्थयामास । किन्तुदामन्त्रणमित्यत्र आह—महात्मनि । हे अर्वन् हे अश्व ! 'वाञ्छिवाहार्वा-गन्धर्वहयसैन्यवससयः' इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तद्वसि, ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स सर्वणीयः सोऽवश्यः । अपरिगतानि देवत्वेना-ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अधोग्धं परिभवम् अवसाननां अजन्ते लभन्त इति तानि तादृशानि भवन्ति । इत्यज्ञातज्ञातस्यैव भवानपि समेतदारोहणावमाननभाम् भवतीत्याशयः ।

विदितेति । स इन्द्रायुधोऽश्वः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेपारवं हेवाशवद्वम् अकरोत् कृतवान् इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य सचिनय आशयो येन स तादृशः चटुर्ल चच्छलं यच्छिरः उच्चमाङ्गं तस्य याः केसरा एव सटा जटाः तासाञ्चाहतिः आघातः ताडनं तथा कृण्णिका कुञ्जिता आकेकरा किञ्चिद्भुटिला च तारका कणीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्यक् तिरश्चीनं

मर्त्यलोकमं रहो थी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने-अपने प्रभाव क्षीण हो जाने पर अनेक प्रकारकी आकृति धारण कर इस संसारमें भ्रमण कर गए हैं । इसलिए वह भी शापग्रस्त कोई महात्मा ही होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गीय समझ कर मानो परिचय देता है ।

इसप्रकार चिन्ता करते-करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छासे आसनसे उठ खड़ा हुआ । एवं अश्वके समीपमें जाकर मन ही मन उससे अभ्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अश्व ! तुम चाहे जो हो सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे सवार होनेकी अवस्था सर्वथा क्षमा करना, क्योंकि-अपरिचित देवता भी असंज्ञत अनेक अपमानके भागी हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्रायुध चन्द्रापीडका अभिप्राय जानकर ही मानो, चच्छल मस्तकस्थित केसररूप जटाके ताड़नसे जरा भिचो और तिरछी कनीनिका युक्त आँखोंके द्वारा तिर्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंको फेरकर) उसे (चन्द्रापीडको) देख कर, दाहिने खुरसे बारम्बार भूतल-ताडन कर उचित धूलियोंसे अपने छातीके रूखों मटियाला कर, आह्वान करते-करते (बुझते) ही मानो कूले हुए नथनोंके छिद्रसे 'वर्वर' शब्द युक्त और मधुर इङ्कार-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोहर दिनदिनाहट करने लगा ।

सुहुमुहुस्ताडयता क्षितितलम् उखात-धूलि-धूसरित-कोड-रोम-राजिना दक्षिणसुरोणारोहणाया-
ह्वयश्रिव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुष-हृङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुद्धं तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर- विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिधुरेण खुरपुटानां रवेण, खुरजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-वोषेण च
हेषितेन बधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं स्फुरित-विमल-

त्रिलोक्य निरीक्य सुहुमुहुः वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उखाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूलवर्णाकृता कोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्न तथोक्तेन
दक्षिणसुरेण अपसम्बन्धकरो आरोहणाय बधिरोहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयश्रिव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्रे तस्य यो घर्घरध्वनिः अन्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्रव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हृङ्कारपरम्परया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुबद्धं
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'निदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयश्रिव' इति क्रियोत्प्रेचायुगलेन सङ्कीर्णां स्वभावोक्तिः ।
अथेति । अयेत्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्मा, मधुरहेषितेन सुश्रव्यहेषाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरुरोह अधिरुद्धः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेचा ।
समारुहति । तम् इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यङ्गुष्ठे प्रसारिते सति यन्मानं तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमङ्गुष्ठे वितते सति । प्रादेशताल-गोक्तं वितस्तयोर्वाक्यक्रमम् ॥' इति ।
तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिप्रतिभवेन लङ्घयि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो बहिरागत्य 'अश्रसैन्यम् अपश्यत्' इत्युत्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तादि पदानि अश्रसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलालारः निरन्तरा पाषाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिधुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटानां
गुरङ्गखुराघ्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुरजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रयागाणां
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेषितेन हेपारवेण च बधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्ताडयाम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेचालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । 'बधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र बधिरिकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरिति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमधूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर दिनदिनादृष्टे सवार होनेको अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विचालयते बाहर
निकल कर उसने अशारोही सैन्यको (घुड़सवारों को एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघयुक्त शिलावृष्टि (वरसते ओले) के शब्दके समान श्रुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निधुर खुरोंके शब्दसे एवं खुराधातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिका-विवरके मयङ्कर शब्दसे
मिश्रित दिनदिनादृष्टे वह अशारोही सैन्य (घुड़सवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
बंदरा कर दिया था । सूर्य-किरणोंके स्पष्टते उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे किए हुए और

१. रोहणाव । २. अपरुषम् । ३. अतिमनोहरहेपारवम् । ४. ...हेषितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवाचित् । ६. प्रलयजलधर... । ७. हेषितेन । ८. ...त्रिभुवनम् । ९. कचित् 'विवरम्' इति पदं
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पृश' ।

फलकेन ऊर्ध्वीकृतेन कुन्त-लता-वनेन उज्जाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-मलकुयाणिम्, उडण्ड-मयूरातपत्र-सहस्रान्धकारिताष्टिमुखतया स्फुरित-शतमनु-चाप-कलाप-कसमापमिव जलधरवृन्दम्, उडमत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-चलग्न-चटु-लतया च प्रलय-सागर-जल-कलोलसङ्घातमिव समुद्रतम् । अट्टष्ट-पदयेन्ममश्वसैन्यम् अपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चचालाश्रीयम् । अह-

तानि देवीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वीकृतेन ऊर्ध्वस्थापितेन, कुन्ताः प्रासङ्ग्यान्धविशेषा एव लता वक्ष्यस्तद्वृक्षमगन्वादिस्थाशयः, तासां वनेन समूहेन करणेन, उडृतानि उडितानि नालानि क्षणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुलवयकुडमलानां वनेन विपिनेन गहनं नीरम्भं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कुर्वाणं भूषयन्तम् । नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्कियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्यभिप्रायः ।

इह 'कुन्तलते'त्यत्र निरङ्गकैवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशादुभयोः पर्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरम्भार्थकतया पर्यवसानात् पुनरुक्त्यदाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यवभासनम् । पौनरुक्त्यवदाभासः.....’ इति ।

‘सर इव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारस्तथा चैतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

उण्डेति । ऊर्ध्वमुत्थापिता दुण्डा येषां तानि उडण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मयूरबह्वरचितच्छ-त्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अष्टानां दिशां ककुभां मुखानि आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन, उडितेन शतमन्योरिन्द्रस्य चापकलापेन धनुःसमूहेन कसमापं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलद्वन्द्वं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम् । इह ‘मेघवृन्दमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः ।

उडमिति । उडमङ्गिः बहिर्निस्सरङ्गिः फेनपुञ्जैः अश्वमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि अश्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्वलग्नम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटुलतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तटे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कलोलसङ्घातं महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः । अदृष्टा अत्यधिकतया लोचनानां चरत्वादनवलोकिताः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम् । अश्वसैन्यमपश्यत् । प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः ।

तच्चैति । अपि चेति चार्थः चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन तत् सकलं समस्तमेव अश्वीयम् अश्वसैन्यवृन्दं सञ्चचाल तस्य परिदृष्टयानां चोभादिस्थाशयः । ‘वृन्दे-त्वश्वीयमाश्वत्’ इत्यमरः । इह ‘सागरजलमिव’ इति श्रौत्युपमा ।

लतास्वरूप ऊर्ध्वीकृतं कुन्तसमूहं (मालां) ते बहू सैन्यगण, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलकी कलियोंके समूहसे भरे सरोवरके समान आकाशकी शोभायमान करता था । सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अश्वारोही सैन्य, चमकते रङ्गधनुषके समूहसे विचित्रीकृत मेघ समूहके समान विद्यमान था । फेनका ढेर निकलनेसे श्वेत मुखवाले और अनवरत अङ्गसञ्चालनसे सम्पूर्ण अस्थिर हुए षोडशे बहू सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके समान दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रोदयसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडके बाहर निकलने से चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडकी निकलते देख सेनाओंमें खलबली मच गई) । एवं ‘मैं पहले मैं पहले’ इस प्रकार इच्छा प्रणोदित होकर, चन्द्रापीडकी नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रतामें छत्रोंके एकदम खिसक जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष वश कुछ षोडशोंकी रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण ठहर कर चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय बलाहक (सेनापति) से प्रत्येकका नामो-कारण कर एक-एकका परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने २ मस्तकको अनवत कर चन्द्रापीडको नमस्कार

१. ऊर्ध्वीकृत । २. कसमापितम् । ३. पूर्व तम् । ४. अग्रमेघमश्वसैन्यम्, अश्वीयं सैन्यम् । ५. चन्द्रोदयेनेन ।

महमिकया च प्रणामलासः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्पोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना वलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावजित-सलिल-लम्प-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रयेमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वाङ्ग मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतित्वा, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-वण्ड-चन्द्रमण्डलेनैव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरभसं सजवय्य अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तथा परस्परम् अन्योन्यं यत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमाणाम् अश्वानां निवारणेन निरोधनेन आयस्ताः लिप्ताः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । वलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिमुताः, विचलितानां मस्तकावनमनेन कसिपतानां मुकुटानां कोटीरानां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां रश्मिनाम् उद्गमो बहिःप्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भिः उद्गिरङ्गिरिव विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामम्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीव येषु तेषां भावस्तथा कारणैः, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः ज्ञानकुम्भैः आवर्जितैश्च पातितैश्च सलिलैश्चो जलेभ्यः लग्नानि भालपट्टेषु संसक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलग्न-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्ततन्त्रीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रयेमुः नमश्चक्रुः । इह 'विचलित मुकुट-परागो'त्यादौ सापङ्कवोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-गुणोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्गमाधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुव्रज्यमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या निवासयोग्यं निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सितारम्भोजं तस्य आकृतितरिव आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानचतुर्विधमण्डलं कुमुदवण्डं कैरवसमूहं इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेनैव, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छुभ्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमोदेन मुखविकासोदित्याशयः । तुरङ्गसेना तदश्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतितूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतवदाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णात्वात्

किप । उस समय उन लोगोंके चञ्चल मुकुटोंमेंसे निकलती पद्मराग-मणिगोंकी किरणोंके वहने मस्तक मानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुरागका उद्गिरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-कलिकाके समान अञ्जलिपुटको संस्थापन करनेसे, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंसे जलके साथ गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटमें चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज-लक्ष्मीके रहनेके योग्य पुण्डरीक (श्वेत कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके समीपमें प्रकाश पाता था । अश्वसेनारूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणायवासितइस्ताः, निवारणायवासिताः । २. प्रतिनामग्रहम् । ३. सङ्घटित । ४. अंमानयित्वा । ५. निवासपुण्डरीकाकृतित्वा ।

मण्डल-च्छविना, स्थूलमुक्ता-कलापजालकावृतेन, 'उपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्रहता अतिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन' ग्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्रयमान-चामर-कलाप-पवन-नर्तित-कर्णपङ्क्तवः, पुर-प्रधावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिजनेन, 'जय जीवे'ति मधुरवचसा मङ्गलप्रायम्, अनवरतमुखैः पठता वन्द्वजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

प्रस्तुतत्वात्वेत्याशयः । चरीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनैः अधिष्ठाकैः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वासुकैः शेषनागस्य फणामण्डलं तस्य च्छविरिव छविः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम्, अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि (शेष)-फणामण्डलेन सादृश्यम्, चरीरोदफेनैस्तस्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतत्व-मित्यर्थः । स्थूलमुक्ताकलापानां स्थूलमुक्तसमूहानां जालकेन मालया आवृतं प्रान्तभागे आलम्बितं तेन तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिह्नीकृतं सूत्रादिनाङ्गीकृतं केसरिणं सिंहम् उद्रहता धारयता छत्रे सिंहाकृतिः राजचिह्नत्वेनाङ्कितेत्यर्थः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतेन, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तेन तादृशेन, ग्रियमाणेन धार्यमाणेन मूढ्युपरि केनचित् श्रुत्येनेति शेषः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृतः आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

हृह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनैव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गिभावेन सङ्कारः । 'तुरङ्गसेन' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र वयङ्गोपमा चानयोरङ्गिभावेन सङ्कारः । 'वासुकिफणामण्डलच्छविने'त्यत्र हि लुप्तोपमाङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्रयमानः श्रुत्यैरानन्दोद्यमानो यश्चामरकलापो बाल-व्यजनसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्तितौ सञ्चालितौ कर्णपङ्क्तवौ श्रोत्रकिंस्लयौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रधावता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुभटनराः प्रायाः अधिका यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण संयुत इति शेषः ।

जयेति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सम्बन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा मिष्टवाक्येन, अनवरतं निरन्तरं 'जय जीवे'ति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्द्वजनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सन् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः शरीरं येन तादृशम् अनङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधानी-रथ्याम् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तसकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

शैतवर्णं अनन्तनागकी फणामण्डलके समान शोभा पा रहा था । उसके प्रान्त भागमें बड़े बड़े मोतियोंका झालर लगा रहा था, एवं ऊपर भागमें सूत्रद्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी । उसका दण्ड सुवर्णमय था । चन्द्रापीडके दोनों बगलमें सेवकागण चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे । उसके वायुसे चन्द्रापीडके दोनों ओर झलते कर्णपङ्क्त हिल रहे थे । आगे-आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अधिक संख्यक युवा और वीरपुरुष हों थे और मधुरभाषी स्तुतिपाठकगण (वन्दोजन)—'जय हो, चिरजीवी होह' ऐसे मधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उसकी प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे उपस्थित देख कर अपने २ सब काँयोंकी छोड़ कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुसुद-पनके समान, हर्षसे प्रफुल्लित

१. मुक्ताफलकलाप—परिवृतेन । २. कार्त्तस्वरेण दण्डेन । ३. वीरप्रायेण । ४. मङ्गलप्रायायापम् । ५. नराभिमुखं ।

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोद्य-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी^१ जनः समजनि ।
‘सत्यस्मिन् सम्प्रति’ मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः^२ कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् ।
अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीम्^३, अस्याकृतिमन्तःसमारूढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-
विस्तारितेन कुतूहलौत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः परधामः । सफला नोऽद्य जाता
जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय^४ इति
वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च समपावृतं-कपाट-पुटं-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्भवेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स
तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रमोदेन विकसितवदनो बभूवैत्यर्थः । इह ‘अनङ्गमिव’
इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः, ‘कुमुदवनानुकारी’ इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
सङ्कारः । सम्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवागामुक्तिविकल्पात् प्रतिपादयति - सत्यस्मिन्सिद्ध्यादिना ।
सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विश्रामे, मुखानि षडाननानि कुमुदानीव धवलवादिस्थाशयः,
तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुसितीकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः,
कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्रा-
कृतिकमुखवाहुत्वात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्सु कुसितो मारः कन्दर्पो
यस्मात् स कुमार इति श्रुत्यस्या कंदर्पाव्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः ।
इह विडम्बनासम्बन्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च ‘मुखानि कुमुदानीव’
इति लुप्तोपमया सङ्कीर्तते । अत एव हि कार्तिकेयाधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो भवन्त्यते
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिषिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठकुत-
भाजो वयम्, अन्तः समारूढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारि-
तञ्च तेन तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम्
अमानुषीं देवसम्बन्धिन्यम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपे परधामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण
अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपप्राप्तिहे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय
कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधो गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् ध्रुवन्
आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसंयोगेन येन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः
प्रणनाम प्रणामं चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृतैः समुद्रादितैः कपाटपुटैः अररसपुटैः
प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालबुन्दो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-
कुतूहलम् अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीत्यपेक्षार्थः,
समुन्मीलितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिव अभवत् । तथाविधवाताय-

हो गय । वे लोग आपसमें इसप्रकार बोलने लगे कि—‘इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद
वनके समान मुख-समूहोंके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहीन करते हैं । अहो !
हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ! क्योंकि, हृदयमें समुत्पन्न आनन्दप्रवाहसे निष्पन्द और विस्तारित एवं कुतूहलसे
ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिषिद्ध रूपमें (देखटके) इसकी यह स्वर्गीय आकृतिको देखते हैं । एवं आज ही हम
लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नारायण चन्द्रापीडके बहाने रूपान्तर धारण करके आप हुए हैं, अत एव
इन्हें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।’ यों कहते-कहते नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने
लगे । एवं सब जगह किताब खोल लेनेसे हजारों खिड़कियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुष्पककुमुद*** । २. कुत्रचित् ‘सम्प्रति’ इति पदवास्ति । ३. मुखकलापविडम्बनः,
मुखकमल । ४. यदमानुषीम्, यत् इमां*** । ५. निःस्पन्द*** । ६. प्रणामाञ्जलि । ७. समुपश्रुत,
समुपाश्रुत***, ८. कुत्रचित् ‘पुट’ इति पदबोधोपलभ्यते ।

सहस्रतया चन्द्रापीड-दर्शन-कुतूहलान्नगरमपि ससुन्मीलित-लोचन-निबहमिवाभवत् ।

अनन्तरञ्च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहाजगतोऽयमागच्छति' चन्द्रापीडः' इति समा-
कर्णालोकककुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे' ससम्भ्रममुत्तृष्टाङ्गपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः,
काश्चिद्वास-करतलगत-दर्पणाः स्फुरित-सकल-रजनिकर-मण्डला इव पौर्णमासीरज्ज्वः,
काश्चिद्वाटालक्तक-रस-पाटलित-चरणपुटाः कमल-परिपीत-बालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्
ससम्भ्रमगति-विगलित-मेखला-कलापा-कुलित-चरण-किसलयः शृङ्खला-सन्धान-मन्द-मन्द-
सञ्चारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधर-समय-दिवसप्रिय इवेन्द्रायुध-राग-रुचिराश्वरधारिण्यः,
नान्येव लोचनस्थानपातीनीत्याशयः । इह 'ससुन्मीलितलोचननिबहय' इत्यत्रोन्मीलितोन्मेषणत्
क्रियोन्मेषणलङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं चन्द्रापीडावलोकनकौतुकं गवाचकपाटोद्घाटनानन्तरं समाप्ताः पारं प्राप्ताः
सकलाः समस्ता विद्या यस्य स तादृशः, अयं चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःस्त इति
समाकर्णं श्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्भ्रमं क्षीप्रतरम् उत्तृष्टाः परित्यक्ताः
अर्द्धपरिसमाप्ताः अर्द्धविहिताः प्रसाधनव्यापाराः अलङ्करणक्रिया याभिस्ताः तादृश्याः, ललनाः स्त्रियाः
हर्म्यतलानि प्रासादतलानि समाकृद्बहुः आरोहणं चक्रुरित्यग्निमेण सञ्बन्धः । तदारोहणप्रकारमेव प्रकटय-
न्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् तत्सर्वं मध्ये काश्चिज्जलना इत्यर्थः । इत्थमन्यत्रापि । वामकरतलेषु सत्य-
पाणितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदर्शा यासां ताः तादृश्याः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं समस्तं
रजनिकरमण्डलं चन्द्रबिम्बं या सुताः तादृश्याः पौर्णमासीरज्ज्वः राकात्रियासा इव । दर्पणानां वस्तुतया
स्वच्छतया च रजनिकरमण्डलसदृशत्वात् तत्सां च चन्द्रिकावच्छ्रज्ज्वालाकाशितमत्वावित्याशयः । इह 'पौर्णमा-
सीरज्ज्व इव' इत्युपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण क्लिप्तेन अलङ्करसेन यावत्कद्वयेण पाटलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
या भिस्ताः, अत एव कपलैः पङ्कजैः करणैः परिपीतो गृहीतः बालातपः लोहितदर्पणोऽभिनवविनकरालोको
याभिस्ताः नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलङ्करसस्य बालातपेन कमलेश्वरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललनानां साम्यमवगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्भ्रमेण ससर्वरेण या गतिर्गमनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् स्रस्तः मेखलाक-
लापैः रसनादाभिसिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिवध्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
ङ्खवा यासां ताः तादृश्याः, अत एव शृङ्खलया सन्धानेन पादयोर्बन्धनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
गामिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहोपमावृत्त्यनुपासयोः संहतिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य प्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
द्राक्षत्रयुषः राग इव रागः अनेकविधरूपसम्बन्धः तेन रुचिराणि मनोहराणि अम्बराणि वज्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्याः, पञ्च इन्द्रायुधस्य रागेण रज्ज्वेन रुचिरं सुन्दरम् अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताः
तादृश्याः । पूर्णोपमा ।

मानो, चन्द्रापीडके दर्शन करानेके कुतूहल (चाव) से सब नेत्रोंको खोल दी है, ऐसा प्रतीत हो रहा था ।

उसके बाद 'चन्द्रापीड समस्त विद्याओंकी शिक्षा समाप्त कर विद्यालयमें से निकल कर अभी यहाँ आते
हैं' वह समाचार सुनकर समस्त नगर (शहर भर) की रद्दनेवाली सब स्त्रियों उनको देखनेके लिए उत्कण्ठित
हुई अलङ्कार-जाण-कार्य करती-करती अर्धपरिसमाप्त परित्याग कर (थोड़े बहुत गहने पहन कर जैसे की तैसी)
उतावलोंमें उठ, महलोंकी चौटियों पर और बीच तकमें चढ़ गईं । उन सबोंके मध्यमें कितनी ही स्त्रियाँ
बाईं हाथमें दत्तेन धारण कर, प्रकाशमान पूर्णचन्द्र-मण्डल-समन्वित पूर्णिमारात्रिके समान शोभा पाने
लगीं । कितनी ही स्त्रियाँ अलङ्कर रस (मद्भावर) से चरण-युगल लाल-लाल रंग कर, पक्षोंके ऊपर नई धूप
गिरने पर पण्डिताके समान शोभायमान थीं । कितनी ही स्त्रियाँ बबराहृदयमें चलनेसे मध्यभागसे उतरती हुई
काशीदाम (बरकस) द्वारा चरण-युगल रेंब जानेसे, चरणमें शृङ्खलाबन्धनसे मन्द-मन्द चलनेवाली हथिनियोंके
समान थोड़े थोड़े उठने लगीं । वर्षाकालकी दिनलक्ष्मी जितप्रकार इन्द्रधनुषके विविधवर्णसे मनोहर आकाशको धारण
करती है, उसीप्रकार कितनी ही स्त्रियाँ इन्द्रधनुषके समान विविधवर्ण मनोहर वस्त्र धारण कर चढ़ने लगीं ।

१. काचित् 'आगच्छति' इति पदं न विद्यते । २. सर्वस्मिन्नगरे ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-
हन्त्यः, काश्चित् करतलस्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काक्षवलयो विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुकालतास्तनुविमलक्षोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियोः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विराजन्त्यः काश्चिदूर्ध्वपीतोष्णित-मणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उल्लसितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्भूणां मयूखपल्लवः रश्मिजालो येभ्यस्तान्
तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
दम्बाः तानिव विचयमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
जात्युत्प्रेक्षैव नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनीषिभिराकलयिष्यम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेष्वनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृशः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीतं महेशप्रसन्नतायै हृतं स्फटिकाक्षवलयं स्फटिकमणिरचितजपमाला यया तां तादृशीं
रतिं मदनसिर्ष्यं विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरालेषु मध्येषु गलित्वा गमनजवाग्निरप्यैकत्रीभूता मुकालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृशः, अत एव तदनुः कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं ध्वजधानं प्रापितं चक्रवाकयोः रथाङ्गाह्वयोः मिथुनं द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोषश्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्परयोः परस्परं नियुज्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
पृथक् तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोर्जलैः हारलतानाम्, प्रदोषश्रीमिश्र ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटककरभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शकचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेन चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चात् पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूरी यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तत्वं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागाकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षाणां क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । अर्धपीतानि अनन्तरम् उज्जितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचषकाणि रत्नमयपानपात्राणि याभिस्ताः तादृशः, इह चषकाणां तस्मिन्स्थितमेषु लक्षणावगन्तव्या ।
'चषकोऽक्षी पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिसौ येषां तैः तादृशैः अक्षर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तचक्रैः करणैः मधुरसं मधुद्रवं चरन्त्यः स्रवन्त्य इव, अक्षराणां क्लिष्टस्वादि-
त्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही खियों, अपने नखोंसे उल्लिखित शुश्र्वर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे
प्रणीत होता था मानो, पायजैवोंकी झनझनाहट सुन कर आकृष्ट हुए पालतू कलहंसोंका चरण वहन कर ले जा
रही हैं । कितनी ही खियों, बड़े बड़े मोतियोंके बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुई
स्फटिकमय जपमालाधारिणी रतिका मानो अनुकरण करती करती जा रही थीं । कितनी ही सुवती खियोंके स्तनोंके
मध्यमें मोतियोंकी मालाएँ गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव जिससमय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोष समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
कितनी ही सुवती खियों मणिमय नूपुरों (पायजैवों) मेंसे ऊपर उठे हुए इन्द्रधनुः सदृश विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालतू मोरनिषाँ उन सबोंके पीछे पीछे आ रही हैं ।
कितनी ही खियोंसे मणिमय पात्रों (प्यालों) से मर्बोंको केवल आधा ही पान कर उसे फेंक कर रख दी थीं, वे
ऐसी प्रतीत होती थी मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठद्वार मधुररसकी बूँदे टपकाती हों । एवं अग्न्यान्व

धरपल्लवैः धरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुह्युः । अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-मुखमण्डला विकच-कमल-कोषपुटामम्बरतलै-सञ्चारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो दृष्ट्युः ।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणाख-कोलाहल-ब्रह्मलैः, रशना-रवाहूत-गृहसारसं रसितसम्भिन्नः, स्थलित चरणतलै-ताडित-मणि-सोपान-जात-गम्भीरध्वनि-प्रहृष्टानां मधुराधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधर-रव-भय-चकित-कलहंसकुल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-धोषणानुकारी परस्पर-विघट्टनारणित-तारतर-हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्ह्रादी भूषणनिनादः ।

अन्य। इति । अन्याश्च ललनाः, मरकतस्थारमगर्भस्थ ये वातायना गवाक्षाः तेषां विवरेभ्यः रन्ध्रेभ्यः विनिर्गतानि विनिःसृतानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यासां ताः तादृशः, अत एव विकचानि भेदं प्राप्तानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोषपुटानि कोषपुटकारदलानि यस्याः ताम्, अम्बरतलसञ्चारिणीम् गगन-तलस्थायिनीं कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कवाचञ्चादितप्रान्तानां मुख-मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततत्पणसदृशवादित्याशयः । दृष्ट्युः अद्वाष्टुः कुमारमिति शेषः । इहापि किमोत्प्रेक्षाळङ्कारः ।

उदपादीति । किञ्चेति चार्थः । सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति सम्भवः । सरभसं सवेगं यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः । सारण्या अञ्जुकीताडनेन-आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्त्र्यस्तासां रवःशब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स बहुलोऽधिको यत्र स तादृशः । रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहताः तच्छृण्वेनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-तसारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः । स्थलितैः शीघ्रतावशात् प्रप्रष्टैः चरणतलैः पादतलैः ताडितेभ्यः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः मग्नध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेघशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः अनुगम्यमानः समिश्र इत्यर्थः । नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य अस्मादधिकमेवस्यैवभिप्रायः रवात् गजनात् भयेन त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहंसकुलस्य कादम्बगणस्य कोलाहलवत् कोमलो गृहकुलः अकटिनः । मकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयधोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स तादृशः । परस्परम् अन्योभ्यं यद्विघट्टनं सङ्घर्षणं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्यादमूल्या अति-स्थूला हारमण्यः मौक्तिकदामस्थितरत्नानि यासां तासां तयोक्तानां रमणीनां सुन्दरीणां योषितां श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी । प्रतिवेण प्रतिध्वनिना निर्ह्रादी अधिकीभूतः । हर्म्यकुक्षिषु सोधमध्येषु । अन्वय-स्तूक एव । इह 'वीणारवकोलाहलः' इत्यत्र रूपकम्, 'कलहंसकुलकोलाहलः' इत्यत्र लुप्तोपमा, मकरध्वज-विजयधोषणानुकारी' इत्यत्रार्थी उपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणाहुतेर्यमकम् ।

कितनी ही खियाँ मरकतमणिद्वारा बनाई हुई खिड़कियोंमेंसे मुखमण्डल बाहर निकाल-निकाल कर चन्द्रापीड़को देखने लगी, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशचिन्तनी कमलिनियों दर्शन कर रही हैं ।

जल्दी जल्दी चलनेके कारण सहसा (एकाएक) ही सभी महलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने लगे । मधुर उँगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे । मेखलाओंके शब्दको सुनकर आकर्षित हुई पालतू सारसपक्षियोंके शब्द उस शब्दके साथ मिल गए थे । प्रप्रष्ट (फिसले) चरणोंद्वारा ताड़ित होने पर मणिमय सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तःपुरस्थ (रनिवासके) मयूरोंके केकारव उसके साथ मिलता था । इस प्रकार वह शब्द, अस्मादधिक मेघकी गर्जनाके मयसे चौंक उठते कलहंसोंके कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था, एवं कामदेवके विजयधोषका अनुकरण करता था और उससमय आपसमें टकरानेसे शानझनाती बड़ी बड़ी मणि-संयुक्त-हार-धारण करनेवाली रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं महलोंके भीतर प्रतिध्वनितसे वृद्धि पाने लगा था ।

१. पुटाम्बरतलम् । २. साधारणास्फालितम् । ३. कचित् 'बद्ध' इति पदं नास्ति । ४. रवाहूत-सारसम् । ५. कचित् 'तल' पदं न विद्यते । ६. कचित् 'मणि' पदस्योपलभ्यते । ७. प्रहृष्टताम् । ८. कचित् 'कुल' इति पदं नास्ति । ९. कचित् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते ।

मुहुर्चादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालकक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलानिबद्हेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोचनित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रबालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पर्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

मुहुर्चादिति । मुहुर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिर्निर्मण्डला इव बभूवुः । सालककानि यावत्करसरक्षितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां योषिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्गरेण नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-क्षणमाहोऽञ्जलनीलमणिः—

‘सुफालेपु चङ्कायायां तरलस्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निबद्हेन वृन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रबिम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मिः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानीकृत्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां कञ्चनानां चक्रबालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां यैऽशवः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुधं शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराशयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलेति-पञ्च इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयदप्रत्यय विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोपेक्षादङ्कारः ।

कौतुकैति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तान्दशीनाम्, तासां पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि । हृदयानि चित्तानि विवेश प्रतिबिम्बं यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादिनिष्पत्ति गुणोपेक्षाणां परस्परनैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

एक क्षणमें ही युवतियोंसे व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकाएँ (महलें) मानो नारीमय हो गईं, अलक्तक (महावत) रक्षित-चरण-कमलोंके विन्याससे सब भूतल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया; मुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रबिम्ब-मय हो गया; रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर-उँचे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ मानो कमल-वन-मय हो गईं; आभूषणोंके नानावर्णकी किरणोंसे सूर्यका प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया और आँखोंमें से निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील कमल-वन-मय हो गया । जिस समयमें नगरवासिनी रमणियाँ, कुलहल (चाव) से नेत्र फँसा कर एकाम्र दृष्टिसे चन्द्रापीडको देखती थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

१. कवित्व ‘अङ्गनाङ्गप्रभा’ इति पाठः समुपलभ्यते ।

२. उत्तानितेज ।

३. साभ्यसूयालोचन*** ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साभ्यसूयाः, सविलासाः, समन्मथाः, सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयैः प्रसञ्जुरालापाः। तथा हि 'स्वरितगमने ! मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते ! गृहाणोत्तरीयम् । चपले ! उल्लासय अलकलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखायुपाहर । उपहार-कुसुम-स्खलित-चरणौ पतसि मदनान्धे ! । संयमय मदनश्चेतने ! केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतः। अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामाबुरागो यासां तासां तादृशीनां ललनानाम् अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्त्तमानाः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः सविधासाः, अन्यथा तथाविधालापैः कोपवत्य अपि भवेयुरित्याशयः । ससम्भ्रमाः सक्षीप्राः, अन्यथा तथाविधालापैः बहुकाल-मन्यमनस्कतया उत्कटनिरिच्छणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणया सह वर्त्तमानाः सेष्याः, स्थानाधिक्येनान्यस्याः अधिकतरनिरिच्छणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः 'उत्प्रासः समनाक स्मितम्' इत्यमरः । अन्यदीयगुणेषु दोषाविष्कारम् अभ्यसूया तथासह वर्त्तमानाः साभ्यसूयाः । अन्यस्यां सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि मात्सर्याविर्भावादित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिभङ्गी-विशेषेण सह वर्त्तमानाः सविलासाः, समन्मथाः सकामाः सस्पृहाः साभिलापाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसक्तुः विस्तारेण बभूवुः ।

तानेवालापान् प्रकटयितुमाह—तथाहीति । स्वरितं शीघ्रं गमनं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे स्वरित-गमने ! मां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीक्ष्व । स्वमतिक्रम्य शीघ्रं व्रजन्तीं सर्वां प्रति कस्याश्चिदीर्ष्या-पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शेति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाभिभूते ! उत्तरीयं श्लाघा उपरि आच्छादयवर्त्तं गृहाण, पततोऽपि स्वपरिच्छदस्याज्ञानवतीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां लतावलम्बनमात्रां पतकचपकिम् उल्लासय दूरीकुह । पूर्वं विधां प्रति कस्याश्चित्सविधासकथनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं आलभूपणविशेषम् उपाहर उत्थापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चिस्खलित-चन्द्रलेखां प्रति सविधासं कस्याश्चिन्नकथनमिदम् ।

उपेति । हे मदनान्धे मन्मथोत्तेजेने अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुष्पेषु पतितचरणतया स्खलितप्रायत्वादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विक्षिप्तेषु पुष्पेषु, स्खलितौ पतितौ चरणौ पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् । संयमेति । हे मदनश्चेतने कामोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विक्षिप्तेष्वपि केषु तदज्ञानादित्याशयः केशपाशं कचसमूहं संयमय अग्रितं विधेहि । परितो विक्षिप्तकेशीं प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उत्क्षिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यसन्निहि नितान्तासक्तमति । अभ्यविषयेष्वज्ञानादित्याशयः । काञ्चीदामकं रसनागुणम् उत्क्षिप उच्चैनय, कटिभागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदासाववर-द्गमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उसके बाद उन लोगोंको मदनानुराग उत्पन्न हुआ; उस समय उन लोगोंका आपसमें परिहास, विश्वास, त्वरा, ईर्ष्या, ईष्यत-हास्य, असूया, विलास (भावभङ्गी), कामोद्रेक और अनुरागके साथ अतिमनोहर आलाप होने लगे । जैसे—'अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरीभी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेती जा) । अरी, चन्द्रापीड की देखनेके लिये पगली अपनी दुपट्टा संभाल लो । अरी, चञ्चल-स्वभाववाली सुखके ऊपर लट्टे पड़ी है उन्हें सुधार लो । अरी, मूढ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखाकार ललाटाभरण, चौद) को उठा कर लेको । अरी, कामसे अन्धी देख, विक्षिप्त पूजाके फूलों पर पाँवसे ठोकर खाकर गिर रही हो । अरी, मदनमत्त होने से चैतन्य-रहितवाली अपनी चौटी तो बाँध । अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदाम (तगड़ी) ऊँची

१. अन्योन्य । २. रमणीयाः, अतिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं कचिन्न विधत्ते । ४. चन्द्रलेखे सुदृशपाहर । ५. समुपाहर । ६. चरणे ।

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोमते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपग-
तलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि !
देहि दर्शानन्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व ! पिशाचि !

उत्सर्पेति । हे पापे पापस्त्रीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः
दोलायितं क्षीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुच्यते, अन्यथा नेत्रोपरि
पतितेनावलोकनायरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः ।
निपतितं खस्तं दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूषणविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रां प्रति
कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोमते तात्पण्यमदेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधादि-
त्याशयः । जनेन पौरलोकेन त्वं विलोक्यसे इतिवचनक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादयन्तरहितं विस्तृत-
कुचद्वयम्, स्थगय वक्षोगाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अपंगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ! नितम्बावलोकनेऽपि वक्षानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथि-
लीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने निधोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठा-
पूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकेति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ! परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनो-
त्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्,
अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीड इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचन-
मिदम् । मुग्धालम्बणं साहित्यवर्णने यथा—

‘प्रथमावतीर्णमन्दनविकारा रती वामा । कथिता यदुद्भ्रान्ते समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

कुतूहलिनीति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनात्यन्तकौतुकमुक्ते ! मम सख्या अभ्यनपेक्षणादित्याशयः ।
दर्शानन्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलम्ब्यस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोहिनीं प्रति ईर्ष्या-
पूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालावलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अपनस्पर्शनादित्याशयः । कियत्
क्रियन्मान्त्रम् आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोक्यत्यन्तीं प्रति कस्याश्चिद्व्याप्यापूर्वकं
वचनमिदम् ।

तरलेति । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया क्षीघ्राप्रगमनादित्याशयः, परिजनं सख्या-
दिकम् अपेक्षस्व प्रतीक्षां विधेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमानां
प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

पिशाचिनीति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निष्पत्त्यादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्खस्त-
संन्यास आत एव जनेन आगन्तुकलोकेन पश्यता लोकेन च विहरस्यसे । अतः स्वस्थान उत्तरीयं स्थापये-
त्याशयः । तथाविधां प्रति विश्वासपूर्वककथनमिदम् ।

तो चढो । अरी, पापिन कपोल पर हिलते उस कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-
वाली कंधी गिर पड़ी है उसे तो उठा कर ले को । अरी, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल
अपने स्तनमण्डल को ढक तो ले । अरी, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपड़ा ढोला हो गया है उसे अपने
स्वगनमें कर तो ले । अरी, मिथ्याप्रकटित मुग्धभाव वाली अतिशीघ्र आलो । अरी, देखनेको बड़ो शौकीन
मुखे भी एकबार देखनेका स्थान दो । अरी, अधिक देर देखने पर भी तृप्ति रहितवाली तू कब तक
देखती रहेगी । अरी, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नौकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरी, लज्जा-
रहित होनेके कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा दुपट्टा खिलक जानेसे उसे देखकर लोग हँस रहे हैं । अरी अनु-

१. असंगम् । २. नृपदर्शानन्तरम् । ३. पिशाचिके ।

गलितोत्तरीया विहस्यसे^१ जनेन । रागावृतनयने ! परयसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्ण ! दुःखसकारणायासितहृदयं जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्र-
ब्धमालोक्यं । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
मत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि तातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां
नयसि ? रागासवमत्तै ! निवारयात्मानम् । उच्चिन्नतथैर्यै ! किं धावसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडरीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे कृते
इत्यर्थः । नयने लोचने यस्याः तत्सङ्गुद्धौ रूपम् । अतएव सहचरीवर्गमपि नावलोकयसीति काकुः,
सहसैवेदं तवावृत्तमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बहुयो या भङ्ग्यः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः तैः पूर्णं भूते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्यसम्भवाशिष्यफलम् आयासितहृदया सोप्राप्तं खिन्नमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकभङ्गिविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथा सति सम्प्रति हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनं निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधो प्रति नम्रवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यविनयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोक्यमानत्वेन विनयासत्यत्वनिश्रयाच्च किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विश्रब्धं
निःसन्देहम् आलोकय पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसौविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन स्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिन्नम्रवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उत्कृष्टतारुण्यसंयुते ! तदुत्कर्षाभिधायकठिनपीनकुचवत्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोगुरुत्वेन भारवत्कुचद्वयेनेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्गृह्णेन पीडां जनयसि ।
अग्रगमनस्वरातः कठिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधायिनीं प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठनम्रवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तकुट्टप्रकृतिके ! अपसर्तुं कथयत्येव अकुटीविधाथिरवादि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगामिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वक्तुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोत्कण्ठया आघातेनाग्रे निगमिषन्तीं प्रति कस्याश्चित्पुरुषस्यायिभ्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

मत्सेति । हे मत्सरिणि अन्यशुभद्वेषिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । अवलोकनविघ्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाचं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे ? मद्यमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनपट्टारावरुद्धां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदनायत्ते ! कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आस्मीयानास्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं मदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रतां
नयसि प्रापयसि । आस्मीयभ्रान्त्यान्यदीयमुत्तरीयं गृह्णीति प्रति कस्याश्चिन्नम्रवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मद्यं तेन मत्ता उन्माद्युक्ता तत्सङ्गुद्धौ हे रागाल-
वमत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आरमानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चिन्तं निवारय
वारणं विधेहि, अन्यथा एतस्याप्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमनुभविष्यसीत्यभिप्रायः । नाताविधमङ्गि-
धाविनीं प्रति नम्रवचनमिदम् ।

उच्चिन्नतथैर्यै । हे उच्चिन्नतथैर्यै चन्द्रापीडावलोकनोत्तारुक्तेन त्यक्तधैर्यै ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-

रागाच्छ्व नैत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती है । अरी नानाविधभङ्गिविकारपूर्णवालो, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती है । अरी झूठा विनय दिखानेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्काभावसे (बैलटके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्तनोंके आवातसे मुझे
क्यों पीडा देती है । अरी अत्यन्तकुट्टवस्त्रभाववाली (गुस्सिले), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य-शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब खिड़कीके द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी कामसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुष्टदेवी अपना दुष्टा

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे ! किमेवमुत्तम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गवैलनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनाभिर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृ-
तासि निश्चसितुम् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समु-
न्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-शर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकिरणनिवारणाथ

स्थाशयः । गुरुजनानां श्वशुरादिपूज्यलोकानां समक्षं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलसि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! स्वप्नत्वादिस्थाशयः । एवम् अनुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसं-
योगस्ते नैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-
वचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे सुदुर्ले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्चसमूहस्यानवबोधादित्याशयः । मदनज्वरेण कामसन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनेस्पर्शसिध्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाधिति । हे असाध्वाचरणे असञ्चरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण सातिशयमित्यर्थः । किमर्थम् उत्तम्यसि व्यग्रमा भवसि । पातिव्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-
सङ्केतविशेषावलोकनेनाबुभुक्षितग्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बहिति । बहुबोऽनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविषेपादि-
मत्वादिस्थाशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गवलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः
मध्यभागः कटिदेशो यथा सा तथोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिभ्राम्यसि, चन्द्रापीडप्राप्त्यसम्भवा-
दित्याशयः । कटीदेशश्चैवात्यन्ततनुत्वाकैवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं
प्राप्येव दत्तचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निजगृहात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं
नावगच्छसि न जानासि । स्वभवनाद्दिशिधौवन्तीं प्रति सोत्कण्ठनमवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे
कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निःश्चसितुमपि निःश्वासं प्रहीतुमपि विस्मृ-
तासि इति । निर्निमेषत्वेन तत्कितैकाग्रतां प्रति सोत्कण्ठनमवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोध्यवसायेन रचितं कल्पितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन
सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यथा तत्सम्बुद्धौ
रूपम् । तथाविश्वरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रणासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं
समुन्मीलय विक्रासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदतीत्य गमनात् तथा सति
विलक्षणवलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अनङ्गिति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो बाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छोपपन्ना निश्चेतनेत्यर्थः ।

क्यों बना लेगी है । अरी प्रेमसे मतवाली, बरा तो अपने मनको रोक । अरी अधीर स्वभाववाली, गुरुजनों (बड़े
बड़ों) के सामने क्यों दौड़ी जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतना व्याकुल क्यों होती है ? अरी
सरल स्वभाववाली, कामचरसे उत्पन्न हुए रोमाञ्चसमूहको वस्त्रसे ढक तो ले । अरी, दुराचारीणी इतनी उतावली क्यों
होती है ? अरी, बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अङ्गसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट
उत्पन्न कर व्यर्थ परिश्रम करती है । अरी शून्यहृदयाली तू अपने घरसे बाहर होकर आगई है, इसे भी नहीं
समझती है । अरी, चन्द्रापीडरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू सौत लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्पपरचित
शुरतसमागमके सुखसे ओलें सीचनेवाली तू ओलें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमणकर जा रहे हैं । अरी
कामभावके प्रहारसे मूर्च्छावाली, घृप रोकनेके लिए मस्तकको ऊपर उतरीवस्त्र (दुपट्टा) का पछा डाल । अरी

१. असाचरणे । २. विविधाङ्गमङ्गवलन***विविधाङ्गमङ्गवलचलन । ३. निःश्चसितुम् । ४. ***रत***रति ।

कुङ्कु शिरस्सुत्तरीयांशुकपञ्चवम् । अयि सतीव्रत-प्रहगृहीते ! द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये ! हवासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीस, उत्तिष्ठ सखि ! पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कान्निपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशरोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरण-मरकत-प्रभा-श्यामायितम् उपरचित-विकच-शिरीष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तत्सम्बोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते ! विद्यमानकलेशानवगमादित्याशयः । रविकिरणविचारणाय सूर्यातिपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपञ्चवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुङ्कु विधेहि । घर्माच्छिष्टां प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । सत्याः पतिव्रतायाः यद्व्रतं स्वास्यतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः स ग्रहो भूतविशेषः तेन गृहीता अभिभूता या तत्सम्बुद्धौ हे सतीव्रतगृहीते ! भूतावेशमन्त्रा एवविध-रूपावलोकनवैमुख्यं न भवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमद्भुतरूपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः, अपश्यन्ती अनवलोकयन्ती लोचनयुगलं नेत्रद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथेतादृशावलोकनासम्भवा-दित्याशयः । कस्याश्चिन्नायिकामिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनात्, सतीव्यवयगमभयेनानवलोकयन्तीं प्रति विश्वासपूर्वकं वचनमिदम् ।

अन्य इति । हे अधन्ये अनाग्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावश्यंभावादित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य स्वपतिभिश्चपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रसीवेति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उथिता भव, सत्या स्वख्या विरहितं वियुक्तम् चन्द्रापीडस्यैव स्वपतीरहितत्वाद्विशेषणमिदम् । न गृहीतो नात्तः मकरध्वजो मकरलङ्घकजलजीवाङ्कितो ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यैव तथाविधध्वजाभावाद्विशेषणमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं काम-देवमिव चन्द्रापीडं पश्य अवलोकय । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्तीं प्रति कस्याश्चित् सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अलयेन अमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नीले तथाविधकचाच्छादितत्वादित्यन्तस्थामवर्णे अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छृङ्गाया तद्भ्रमेण तिमिरभ्रमजितवतिश्रारकर-णमित्यर्थः । निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्रारिमनिकर इव अयं पुरो दृश्यमानो मालतीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां शोखरः सखरूपशिरोऽलङ्कारः सितातपत्रान्तरेण शुभ्रच्छत्राभ्यन्तरेण अभिलक्ष्यते अव-लोक्यते । अभिलाषपूर्वकवचनमिदम् ।

‘अलिकुलनील’ इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ आन्तिमान्, जात्युत्प्रेषा चेति परस्परमेतेषा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

एतदिति । कर्णाभरणं कर्णभूषणं यन्मरकतं हरिमणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तथा श्यामायितं श्यामवदाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानस्य अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतलं गण्डयुगलोर्ध्वदैर्घ्यः, उपरचितो निर्मितः विकचस्य विकसितस्य शिरीषकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णभूषणं यत्र तत्तथोक्तमिव आभाति शोभते । शिरीषपुष्पस्य श्यामत्वात् कपोलतलप्रभापतनसम्भवाच्चेत्याशयः । साभिलाषेयमुक्तिः ।

‘श्यामायितम्’ इत्यत्र वयङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोत्प्रेषा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-भावं सङ्करः ।

सतीव्रतरूपी ग्रहसे पीढ़वाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर तू अपने नेत्रोंको वञ्चित करती (ठगती) है । अरी अभागिनी, परपुरुषका उँह न देखनेको प्रतिष्ठा करके तू ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, उठ और इस रतिविहीन मकरध्वज-रहित साक्षात् कामदेवके समान कुमारको देख । अमरसमूहके समान अत्यन्त कृष्णवर्ण मस्तकके ऊपर अन्धकार-भ्रमसे घुसे हुए चन्द्रमाकी किरणोंके कलापके समान इनके यह चमेलेके फूलोंका मीर, श्वेतवर्ण छत्रके भीतर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णभूषणके मरकतमणिकी प्रभासे श्यामवर्ण होकर दोसिया रहे हैं, अत एव प्रतीत हो रहा है, मानो खिले हुए शिरीषके फूलका कर्णाभरण (कनकूल) बनाकर कानपर दिया हुआ है ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण कलापच्छलेन हृदयं विवि-
क्षुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरेरित इव वीक्षितम्
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृतं दिक्चक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षित-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुराग-चलन-
जन्मानं लभ्यम् अग्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः ससु-
क्ष्मप्युतिर्येकं तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपङ्क्तवः । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुचानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनैव शैवाल-कवल-लालसः ।

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनताकण्यस्य रागः तत्समवसम्भवोऽनु-
राग एव रागोरक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन हरिमसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् बहिः
परिस्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीच्यते, नासाव-
रुणमणिकान्तिः, किन्तु तावुण्यसम्भवानुरागे हृदयं प्रविष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि बहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
हृदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोपेक्षा, अभेदाध्यवसायावृत्तिशयोक्तिश्च, अनयोर्मिथोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्चाल्यमानचामरसमूहस्य अन्तरेः मध्यप्रदेशः इत एव
मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् । एतदिति दर्शनक्रियायाः परामर्शः । इदं च सविलासमन्मथं कस्याश्चिद्वचनम् ।
एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां वा मयूखलेखा
हरिमपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रीकृतं दिक्चक्रवालं दिङ्माण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एव इति । एव बलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपत्रपिचमूलस्येव हरितो रीळो रागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन संस्थानवक्ष्यमानेन, तुरगाणां यः अश्वाणां ये घुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अग्रकेशेषु कचाप्रेषु
लम्-संस्पर्कं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षितहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पञ्चाया यत् करकमलं पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपङ्क्तवः पादकिसलयाः, तिर्यक् समुत्तिष्ठन् तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्वदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हसितना आताम्रेण ईषद्वत्त्वर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः, तथा
शैवालकचले शैवालप्रासोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छुण्डाया अपि लोलुभत्वं गोण्या
इत्येव नई जवानां का अनुराग (रंग) मानो हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पद्मरागमणियोंकी किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ ही मानो दृष्टिपात किया । वैशम्पायनके साथ किसी विषयकी बातचीत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको सफेद
कर यह हँसा । यह बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पंखके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा)
के प्रान्त-द्वारा (कोरसे) घोड़ेके खुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके बालोंपर पड़ो इई धूलको पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्पन्न अपने चरण-पङ्क्तवको तिर्यग्भावसे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
घोड़ेके कन्धे पर आड़ा डाला । हाथी अति प्रकार शैवालका घ्रास ग्रहण करने के समय इच्छासे अपना सँव फैलाता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एवं कुछ-कुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरेरितविरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. समा-
मन्त्रयतः । ३. "ववलि" । ४. आलम्ब्य, आलम्बकेशेषु । ५. "तल, करतल । ६. कचित् 'कोमल' इति
पदं नास्ति । ७. "कमलप्रासलालसः, कमलप्रासवाण्ड्या ।

प्रसारितः करः । धन्या सा, या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीमण्डल-भार-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययाऽयमुद्धैः ।

इत्येवविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामपीयमान इव लोचनपुटैः, आ-
हूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, निबध्यमान इव आभरण-रत्न-रश्मि-
रज्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-वलय-

वृत्त्याऽवगन्तव्यम् । 'लोळुपो लोळुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रमसः । करः शुण्डादण्ड इव, अनेन चन्द्रापीडेन, उच्चानितम् ऊर्ध्वीकृतं तलं यस्य स तादृशः, कोमला मृदुला दीर्घाश्च अङ्गुलयो हस्तावयवा यस्य स तादृशः, तथा आताम्रम् ईषद्रक्तवर्णं यत् पुष्करं कमलं तद्वत् शोभत इति सः तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूलयाचनाय नागवल्लीदलयाचनाय सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो विस्तारितः । इदमपि पूर्ववदेव कथनम् । इह पूर्णोपमा, यद्वा श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

धन्येति । या ललना वसुन्धराया मेदिन्याः सपत्नी सती, अस्याश्चिरसम्पत्स्यमानवसुन्धराधिपति-
त्वादित्याशयः । लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निर्जितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य करतलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशाला परमसौभाग्यादित्याशयः ।
सकाममिदं वचनम् । इहोपमा ।

ननु तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथा सति 'न्यक्करो ह्ययमेव मे
यदरयः' इतिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषापत्तिरिति चेन्नैवम्, 'धन्या सा' इत्यस्य 'ग्रहीष्यति'
इत्यस्याग्रे पाठविधानेन चतिरिहात् ।

धन्येति । यया विलासवत्या, ककुभा आशया दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीमण्डलस्य समस्त-
भूमण्डलस्य यद्धारणं शासनव्यापारसञ्चालनं गुरुत्वधारणञ्च, तत्र व्रमः समर्थः, अयं चन्द्रापीडः गर्भेण
उद्रेण अन्तर्गतेन च ऊढः धारितः । अभिलाषपूर्वकं कथनमिदम् । पूर्णोपमा । इह हि पूर्ववत् विधेयावि-
मर्शदोषः उत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षाभावात् ।

इत्येवमिति । इति समाप्ती 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । एवंविधानि पूर्वोक्त-
स्वरूपाणि पश्यो भिन्नान्यनुक्तानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अभिदधतीनां तासां पौराणानां लोचन-
पुटैः नेत्रपुगलैः आपीयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । अपि च आभरणरत्नानां भूषणमणीनां रश्मयः
किरणा एव रजवः ताभिः निबध्यमान इव । तथा नवयौवनान्येव नूतनतारुण्येव वलय उपायन-
द्रव्याणि तैः उपह्रियमाण इव उपहारपात्रीक्रियमाण इव, आदरेण दानस्पृहत्वादित्याशयः । तथा शिथि-
लाभ्यः मदनाविर्भावान् व्रस्ताभ्यः भुजलताभ्यः बाहुवल्लीभ्यः विगलितः च्युतः, धवलानां रजतमयत्वा-
न्मणिमयत्वाद्वा श्वेतानां वलयानां कटकानां निकरः तद्रश्मिजालमित्यर्थः, येषु तैः तादृशैः कुसुमभिः

समान शोभित करकमलको उच्चानित (चित) कर लीलके साथ फैलाया । वद रमणी ही धन्य है, जो कि—
पृथिवीकी सपत्नी होकर राजलक्ष्मीके समान इसका पयविजयी (कमलसे भी अधिक कोमल) हाथका ग्रहण करेगी ।
दिशा जिसप्रकार दिग्गजको गर्भमें धारण करती है, उसी प्रकार जिसने, समस्त पृथिवी मण्डलका भार वहन करने
योग्य इस चन्द्रापीडको अपने गर्भमें रक्खा था, वह देवी विलासवती भी धन्य है ।

पुरवादिनी युवतियों उत्तप्रकारतथा उसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उस समय उनकी आँखें मानो
चन्द्रापीडका पान करती थीं; आभूषणोंके शब्द मानो उसे बुलाने लगे, मन मानो उसके पीछे-पीछे जाने लगा, अलङ्कार-
रहित-रत्नोंकी किरण-रूपी रसितवाँ मानो उसे बाँध रही थीं, और वे नवयौवनरूप बलिदानद्वारा चन्द्रापीडकी मानो
पूजने लगीं । एवं विवाहकी अभिमें जिस प्रकार लाजा (धानकी लावा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अञ्जलिपूर्ण

१. कचित् 'मार' इति पाठो नोपलभ्यते । २. 'दिग्गज इव यया च व्यूढः, गर्भेण यया व्यूढः,
गर्भेण ययाऽयं व्यूढः । ३. अनुबध्यमान इव । ४. शिथिलितः ।

निकरैः^१ पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैः^२ लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल-
समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितैः मद्-मसीपङ्क-करीभिः अञ्ज-
नगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानम्,
वह्म-धवलतपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^३ राजद्वारमासाद्य-
तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंयुक्तैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे
प्रतिपदपदेपम् अवकीर्यमाणः ताभिः यौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्ति-
कम् आससाद प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तदनेरुपरि लाजाञ्चपः, देशाचारानुसारेण राजा-
गमनेऽपि लाजाञ्चपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च काश्चिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणैति । किञ्चित् चार्थः । यामेषु अवस्थिताभिः प्रतिग्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अन-
वरतं निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागेभ्यः विगलिताः व्युताः मदा दानचारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः
श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः,
अञ्जनस्य कञ्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः राज-
निकरैः करणैः, अन्धकारितानि ससुत्पश्यान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बुद्धानि यस्य तस्य भावः तथा
कारणेन, जलधरदिवसायमानं दुर्धिनवदाचरत् । उद्दण्डानाम् उल्थापितदण्डानां धवलतपत्राणां श्वेतच्छ-
त्राणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्यासत्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां
निजनिजाधिपत्यफलोपपत्त्ये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं
प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार
अवतीर्यः ।

इह ‘अनवरतं’ स्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भान् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्ज-
नगिरिमाले’ स्यादौ वृक्षतोपमालङ्कारः ।

अवतीर्येति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैश-
म्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्वेत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे
गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्शयमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जी-
भूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्वाश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिशुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं
राजकुलं विवेक्षेति सुदूरस्थागिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

कर फूलोंसे मिली हुई लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरीरके ऊपर निक्षेप करती (विखेरती) थीं, उस समय
उनके शिथिल भुजलताओंमेंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड
राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर छोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक घरमें परिवर्तित होकर (बदल
कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एवं वे
कञ्जलमय पर्वतके समान काले (मलीन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अँधेरा हो जानेसे वह
राजद्वार, मेघाच्छन्न दिनके समान दिखाई देता था, एवं ऊँचे उठे दण्डवाल बहुत श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और
अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैकड़ों छोड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, छोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस
समय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रित

१. “निकरै । २. मिश्र । ३. कचिव ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मपीकरीभिः, मसीपङ्क-
धाराभिः । ५. कचिव ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-मार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-वारबाणैः सित-
ङ्गरागैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीवैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरु-
षैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिनामालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुष्कन्दा-
रदेशम्, अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभङ्गवैरुहसित-कैलास-
शैल-शोभैः अमलसुधावदतैः सप्राणेशैलमिव महाप्रासादैः, अनेक-वातायन-बिवर-विनि-
र्गत-युवति-भूषण-किरणैः सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनोपरिविस्तीर्णं विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेष-
णानि बोधयानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवैतसयद्यो वैस्तैस्तादृशैः । सितः
श्वेताः वारबाणाः कञ्जुका येषां तैस्तादृशैः । सितङ्गरागैः शुभ्रानुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पकुट्टैः
सितोष्णीवैः श्वेतमूर्ध्ववैः । सितवेषपरिग्रहतया श्वेतनेपथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीपो-
त्पन्नैरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः,
आलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसावधानतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव बहिर्द्वारस्तम्भेषु
कोटितैरिव गार्हसंसकत्वादित्याशयः । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निषण्णैः तदाधारत्वेनावस्थितैः द्वार-
पालैः दौवारिकैः दिवानिर्गं रात्रिन्दिवम् अनुष्ठितः अपरित्यक्तः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्तिभवनानि, विटङ्कानि
कपोतपालिकाः, वेदिका उपवेशनालये वदभूमयश्च तानि सङ्कटानि व्याप्तानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रवेशा
येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनान्तिवदम् । चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनरुपसृक्तम्' इति
धामरः । 'शुद्धास्ते बलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनि' इति रभसः । अगं गगनं कषतीति तैः व्योम-
व्याप्तिभिः, उपहसिता आपेक्षिकाधिकधवलत्वादुपहामास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा-
यैस्तैः तादृशैः । अमलभिः निर्मलभिः सुधाभिः चूर्णलेपैः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विशा-
लाट्टालिकाभिः कर्णैः प्राणेशैः हिमालयपर्वतैः सहति सप्राणेशैलं तदिव विद्यमानम् इति राजकुलस्य
विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्राणेशैलमिवेति' गुणोत्प्रेक्षा ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरभ्यः वातायनविवरेभ्यः गवाक्षच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-
तिभूषणकिरणानां तरुणलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, उपरिविस्तीर्णं
प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनैव विराजमानं शोभमानम्,
तद्रश्मीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके
हाथमें सुवर्णखचित वेत्रयष्टि (वैतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर
श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगड़ी) थे । अतएव श्वेतवर्ण सब परिच्छदों (पोशाकों) की धारण
करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था । सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंकी
अत्यन्त दीर्घ आकृति थी । निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एवं दिन-रात तोरणस्तम्भोंमें
गाढ़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजभवनमें कैलासकी शोभाकी भी तिरस्कार करनेवाली
एवं ऊँचाईमें आकाश तक पहुँचनेवाली तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ी २ अट्टालिकाएँ (महल्लें) थीं । उसकी
चोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे), चन्द्रशालाएँ, कबूतरोंकी दड़वें बनी थी और बैठनेके लिए
ऊँचे कबूतरे बने थे । अतएव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से संयुक्त हो कर विद्यमान है ।
अधिकतर खिड़कियों के छिद्रसे युवतियों के आभूषणोंकी हजारों किरणोंके फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो
कपर के भागोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है । उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितवारबाणारिभिः । २. 'सितङ्गराग' इति पाठ एवं कचिन्नोपलभ्यते । ३. 'संयमन, संयवन' ।

४. शालिका । ५. अदृशितकैलासशोभैः, अत्रैव कचिद् 'शैल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. शैलेयसिव ।

७. कचिद् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. चितानेन, चिततेन ।

अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहाभिरिवतिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अवलाचरणात्कक-रस-रक्त-मणि-शकलैः शिखर-निनीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपट्याणाभिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप-चुम्बित-चलकणपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिषोपकृतैः शिखाविनय-निभृताभिः याम-
करेणुकाभिरुत्तमकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरपोष-गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रवर-रम्यम्, आस्फालित-घर्घरिका-घर्घरम्, अनवरत-सुदुःसुदङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहाः शस्त्रसमूहा यासां ताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विषकुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः श्यासाभिः, पातालगुहाभिः बलिवेरमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रभवनैः उपेतं सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे'त्युपमा ।

अचलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरणात्ककराः पादधावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णाणि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन वृन्देन कृता विहिता ककारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडापर्वतकैः विहारार्थरचितकुद्राचलैः उपशोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलवर्णैः । कम्बलैः अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपट्यानि सुवर्णरचितपल्लयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः जुग्वितौ रघुद्वौ चलौ चञ्चलौ
कर्णपल्लवौ यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिखासङ्केतबोधः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाम्बम्, विनय औदस्य-
राहित्यं नञ्ज्ञता च, एतच्च उपाकृदाभ्यां सञ्ज्ञाताभ्यां शिखाविनयाभ्यां निभृता अनुप्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिग्रहरं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजक्षीभिः अश्व-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चित् चार्थः । इत आरभ्य तृतीयान्ताति यानि पदानि तानि अग्रेतन्तस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणाणि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निषण्णो विद्यमानः तद्वल्लवनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृशेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं गन्धध्वानम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्म्या वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः दादिता या घर्घरिकाः सुदुःसुदङ्गकाः
तासां घर्घरो ध्वनितादो यत्र तं तादृशं तञ्जितादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं सुदुः मसृणो यो
सुदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णनविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोर्नैत्रयोः त्रिभागास्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सध्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कोटी अग्रे निषण्णो विद्यमानो हस्तः शुण्डापरस्य तेन तादृशेन, ज्ञाया
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालद्वले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालद्वलद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीताद्विष-
यप्रकृत्यः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तर, सर्पकुलते मरो इहै पातालको युकाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एवं विविध अर्को से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ बनी हुई थीं । वहाँ बहुत से कुत्रिम क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अवलाओंके चरणों पर लगी
हुई महापर्वतके समान रक्तवर्ण पदराग-मणिके टुकड़े चमकते थे, और शिखरों पर अरे हुए मयूरगण केका-रवत्के कल-
कल किया करते थे । शिखा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिग्रहर में
परिवर्तन होने वाली कितनी ही इधिनियों दरवाजेके पास सज्जित हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बलद्वारा जिनके
सोनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खूँटे) में बँधा था; उस समय नवीन बादल
को गर्जनाके समान गम्भीर, साथ-साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं मूर्चरिषियोंके शब्दसे घर्वर करती,
सङ्गीत और सुदङ्गकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी । गन्धमादन आँखोंके तीसरे हिस्सेको थोड़ा मोच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपाकृत, उपगुह । ४. विनयेन निभृताभिः । ५. यामक ।
६. कलधरगन्धितघोष । ७. अतनु । ८. अनवरतसङ्गीतकसुदङ्गध्वनिम् । अनवरत... आमीलित, अनवरतसङ्गी-
तसुदुःसुदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदासीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता, सलीलसुभय-पार्श्वालम्बि-वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिखोवाविष्कृतधातु-विचित्रै-पक्षसम्पुटेन, आधोरण-गीतानन्द-कृत-मन्द-कण्ठ-गर्जितेन, मद्जल-शबल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन रजनिकर-बिम्ब-नुम्बि-संवर्त्तकाम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिना काञ्चनसयेन कृतकर्ण-पूरमिवाकुशेन मुखमुद्भवा, मद्जलमलिनेन द्वितीयेनैव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुले-नालङ्कियमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवर्मानतया च जघनभागस्य पातालादिवर्ध

सलीलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं विचित्रपृष्ठास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इत्यमरः । आविष्कृतं प्रकाशितं धातुभिः सुवर्णरूप्यताप्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्चनकासीस-सीसलोहाः सहिष्कुलाः ॥ गन्धकोऽन्नकमियाद्याः धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रामाश्रीधृतसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पञ्चयोः सम्पुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-गिरिणेण जलबालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपकस्य गीतेन गानाकर्णनेन य आनन्दहस्तेन कृतं मन्दं गम्भीरं कंठ-गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मद्जलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटास्थि तेन शोभितं राजितं श्रवणपुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन, 'शङ्खः कम्बो न योषिणा भालास्थिन निषिभिन्ने ।' इति मेदिनी ।

अत एव रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं नुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्त्तकाम्बुदवृन्दं लोक-विनाशकालिकमेवमसृहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभावा' इति कम्प्रत्ययः । शृगाङ्कितरजनिकरबिम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्त्तकाम्बुदवृन्देन च सह हरितनः साम्यमवगन्तव्यम् । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण आर्योपमायाः सङ्करः ।

कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनसयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्गुशेन शृणिना कृतकर्ण-पूरमिव सम्पादितकर्णभरणमिव मुखम् आननम् उद्भवा धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इतिक्रियोत्प्रेक्षा ।

मद्जलेति । मद्जलेन दानवारिणा तत्संलग्नतयैव्यर्थः मलिनं गाढश्यामं तेन तथोक्तेन, तथा द्वितीयेन, अन्त्येन कर्णचामरेणेव विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो अमता मधु-करकुलेन अमरवृन्देन, अलङ्कियमाणो मण्ड्यमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणेव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्युदग्रेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वाङ्गस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्चा-

सूङ्गको बाँए दाँतोंको नोक पर रखकर, एवं विस्तृत कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सज्जीत और सुदृढ़के शब्दको सुनता था । गन्धमादतके पृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था, वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगे हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्दित होकर वह गम्भीर कण्ठसे गर्जना करता था । मद्जलसे उसका ललाटास्थि रंगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रबिम्बसे नुम्बन किए गए मलय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्गुश उसके कान पर लटक रहा था । उससे प्रतीत होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णफूल) पहनावा हुआ हो, इस प्रकारके मुखभागको वह धारण किया था । मद्जलसे मलीन होकर गण्डस्थलके आस-पास घूमता हुआ औरों का समूह द्वितीय कर्ण चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पह्ला-भाग बहुत ऊँचा था और जघन-भाग अत्यधिक छोटा था, भिसे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिसप्रकार अर्धचन्द्र

१. प्रलम्बित । २. विचित्रित । ३. नुम्बितावर्त्तक, नुम्बिनावर्त्तक नुम्बितसंवर्त्तक । ४. कचित् 'वृन्द' इति पदवास्ति । ५. कर्णांतलम्बिना । ६. दानतया । ७. पातालललादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनैव परिस्फुरत्साद्धं चन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणैव प्रकटितारुण-चारु-
पुष्करेण, वामनरूपेणैव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनैव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन,
प्रसाधितेनेर्वालोर्ल-कर्णपल्लवाद्दत्तमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तित्ना सनाथीकृतकेशेशम्,

दशस्य च अतिवामनतया अतिहस्ततया कारभेन, 'खर्वो हस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात-
लात् उत्तिष्ठतेन ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादि-
त्याशयः । इह 'उत्तिष्ठते'ति क्रियोपप्रेषः ।

निर्शतः । निशासमयेन विभाचरीकालेनैव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रस-
दृशमालभूपणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सर्वं नक्षत्र-
माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिके' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-
माला ताराकापङ्क्तिर्न तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणैव घनात्ययप्रारम्भेणैव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनो-
हरञ्च पुष्करं छुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कम-
लानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाचभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणैव, कृतो विहितः त्रिपथा पादवन्धनशृङ्खला विलासः
खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनस्य' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति
त्रिपदी 'तद्वितामोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपथा त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन
विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनैव भिस्त्वेव, लग्ना दशमोपरि संसृक्ता सिंह-
मुखा सिंहावनसदृशभाग्यप्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य
दन्तवन्धने च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितरवात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा
प्रतिविम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनैव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनैव, आलोलाभ्यां नितान्तचपलाभ्यां कर्ण-
पल्लवाभ्यां विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहतं भ्रमरापनयनाय ताडितं मुखं वदनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र
आलोलाभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनैव' इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनैव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तित्ना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन
सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशस्य, 'राजकुलस्य' इत्यस्य
विशेषणम् ।

के साथ ताराओंकी पङ्क्ति दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटभरणके साथ मोति-
बोंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिसप्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं, उसका
भी उसीप्रकार सुन्दर और लाल छुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिसप्रकार बलिके यशमें
तीनों भुवनों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन पैरों से लोला खेल किया (नापा) था, वह भी उसी प्रकार
पौर्वमें वँधा हुई जर्जरोंसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहाका प्रतिविम्ब उसके
फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान भ्रमदेशयुक्त दन्तवन्धन
शृङ्खला (जर्जर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा
आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नामक
गन्ध-गज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अश्वशालां रहनेवाले अधिकतर बौद्धोंसे

उज्ज्वल-पट्टकम्बल-पट्ट-प्रावारित-पट्टैश्च रसित-मधुर-घण्टिका-रव-सुखर-कण्ठैः, मञ्जिष्ठालो-
हित-स्कन्ध-केसर-बालैः, निहत-वन-गज-रुधिर-पाटल-सटैरिव केसरिभिः, पुरो-निहित-यवस-
राशि-शिखरोपविष्ट-मन्दुरापालैः, आसन्न-मङ्गल-गीत-ध्वनि-दत्तकर्णैः, अन्तःकपोल-धृत-मधुर-
सरस-लुलित-लाज-कवलैः, भूपालवल्लभ-मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिक-रण-मण्डपग-
तैश्चायव्येशैरप्युच्चवेत्रासतोपविष्टैर्धम्ममयैरिव धम्मोधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगत-
सकल-ग्राम-नगर-नामाभ्यंकरकमनमिव जगदखिलमालोक्यद्विरालिखित-सकल-युवन-न्यापा-

उज्ज्वलेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'तुरङ्गमैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोधयानि । उज्ज्वला दीप्तिमान्तो ये पट्टकम्बलाः कुमिकोशोद्भवसूत्ररचितकम्बलाः तैः पट्ट साधु प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः तादृशैः । रसिताः गल्लसञ्चालनेन शब्दायमानाः मधुराः सुन्दरा वा घण्टिकाः बुद्धघण्टाः तासां रवैः निवारैः सुखराः वाचालाः कण्ठा ग्रीवा येषां तैः तादृशैः । मञ्जिष्ठा रञ्जन-द्रव्यविशेषः तद्वत् लोहिताः रक्तवर्णाः स्कन्धेषु केसरसंज्ञकरोमाणि येषां तैः तथोक्तैः, अत एव निहतानां भारितानां वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां रुधिरैः शोणितं पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा जटा येषां तैस्तादृशैः केसरिभिः स्रुगेन्द्रैरिव विद्यमानैः, 'व्रतिनस्तु सदाजटा' इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताः स्थापिता ये यवसरा-
शयः चासपुञ्जाः तेषां शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु उपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालापालका येषां तैस्तादृशैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । आसन्ना निकटवर्तिनो ये मङ्गलगीतध्वनयः माल्लिकगानशब्दाः तेषु दृष्टौ न्यस्तौ कर्णां श्रोत्रे यैस्तैस्तादृशैः, तेषामपि गीताकर्णनौस्कण्डस्य विद्यमानस्वादित्वाशयः । अन्तः कपोलेषु कपोलाभ्यन्तरेषु धृताः स्थापिता मधुराः सुस्वादाः सरसा गुबेन आर्द्राकृताः अत एव लुलिता उच्यते गलद्गुह्याः लाजकवला धानाग्रासाः यैस्तैस्तादृशैः, गुहमिश्रिता लाजग्रासाः चापल्यवशान्मा निपातयन्तिवति श्रुत्यैर्मुखे भ्रियन्त इत्यश्वप्रकृतिः । भूपालवल्लभैः राजभिः मन्दुरागतैः वाजिशालाग्रासैः तुरङ्गमैः अश्वैः उद्भासितं राजितम् अग्रेतनस्य राजकुलमित्यस्य विशेषणमेतत् ।

अधिकेति । अधिक्रियन्ते लोका अस्मिन्नित्यधिकरणं विचारालयः तन्मण्डपगतैः आर्यवैशैः शिष्टज-
नभोग्यवैशैः सुपरिष्कृतवस्त्राच्छादनैरित्यर्थः, अत्युच्चानि अत्युच्चतानि यानि वेत्रासनानि वेतसविष्टराणि तेषु उपविष्टैः कृतोपवेशनैः धम्ममयैः धम्मनिष्पन्नैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारवृत्तिभिः प्राद्विवाकैः महापुरुषैः शिष्टान्नामत्तरपरवादिष्वप्युच्चसहितलोकैः अधिष्ठितम् आभितं राजकुलम् । इह 'धर्ममयैरिव' इति गुणोत्प्रेक्षा ।

अधिगतेति । अधिगतानि ज्ञातानि सकलग्रामनगराणां समस्तग्रामनगराणां नामानि अभिधेयानि यैस्तैस्तादृशैः । ग्रामलक्षणसुक्तं श्री रघुनाथेन—

'तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला । ज्ञेयोपयोगिभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिका ॥'

मार्कण्डेयपुराणे च नगरलक्षणञ्चोक्तम्—

'देवतायतनैश्चैत्रैः प्रासादापणवेशरमभिः । नगरं दर्शयद्विद्वान् राजमार्गैश्च क्षोभनैः ॥'

शोभा पा रक्षा था, उनका सम्पूर्ण धृष्ट भाग उज्ज्वल रेशमी कम्बलोंसे ढँका हुआ था, मधुर घण्टियोंके बजनेसे उनके कण्ठदेश सुखर हो रहे थे, उनके कर्णोंके ऊपर मजीठ से रंगे हुए के समान लाल लाल सटायें थीं, अतएव पिहट जंगली हाथीके रक्तसे रक्तवर्ण जटा-युक्त सिंहके समान वे बोड़े देखनेमें आ रहे थे । उनके आगे रहे हुए घासोंकी गठरियोंके ऊपर अश्वशालाके रक्षकगण (जमादार) बैठे थे । वे बोड़े समीपसे आती हुई मङ्गल गीतकी ध्वनिको कान लगाकर सुनते थे । गालके अन्दर शृङ्ग (मधुरस) में साने गये सुस्वाद दानिके ग्रास लिए हुए थे, अत एव गालके दोनों तरफसे उसका रस बाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अश्व राजाके प्रिय थे । न्यायालय (कचहरी) में साक्षात् धर्मके हों समान बड़े गुणवान् न्यायाधीशगण (जज आदि) सम्पन्नोचित वेशभूषाओंसे सुसज्जित होकर अत्यन्त ऊँची बेंतकी कुर्तियों पर बैठकर विद्यमान थे । न्यायालयके लेखकगण (पेशकार नाजिर आदि) न्यायाधीशोंके आदेशों (परवाने) को खिलते थे, उससे समस्त ग्राम एवं नगरादिकोंका नाम जानते थे, एवं सर्वदा आलोचना करनेसे सब जगत्की सानो एक ही घरके समान देखते थे और समस्त युवनोंका व्यापार लिखनेसे

१. पट्टः ।

२. प्रावृत, प्रावरित ।

३. बालकवैः ।

४. कचित् 'वन' इति पदं नास्ति ।

५. मधु रसलव लुलित । ६. जम्बाल । ७. ग्रामकवटनगर, ग्रामखेवटनाम, सकलनगरखेटखेट ।

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरण-लेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम्, अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परणे च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयाद्ध-चन्द्र-तारागणशालैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवाल्कल-पराह-कपालितापेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-बद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-स्वचित्त-भुजोरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध-द्रविड-सिंहहृत्प्रायेण सेवकजनेन, आ-स्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनेपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरश्रीडाम्, अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयद्भिः बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्यैव समस्तसंसारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः आलिखिताः शासनसंविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिप्रय-नावली इत्यर्थः यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीति स्थातपुरस्य व्यतिकरं सम्बन्धं दर्शयद्भिः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादिस्थाशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसमायाः लेखकः पुरुषैः, आलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं चतुरैः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरैः यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, दर्शयद्भिरिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरंति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अमेतस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विवेचनानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परणे तत्परावगणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादिस्थाशयः । बद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शबलाणि कर्जुराणि तैस्तादृशेन, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभाघरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादिस्थाशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खल्लाः तेषां करप्रसारेः किरणाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककर्णपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशमूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारे-पानेकश्रवणे दन्तपत्रगणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिसहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितो अङ्कितो भुजो बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । बद्धा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-छुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रसिलिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपश्च, एतद्देशीयाः प्रायाः अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररचक-जनेन अधिष्ठितम् आश्रितदक्षितीति अमेतनकिपापदस्य कचृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थातेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यमेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टराः तेषु उपविष्टेन आसेदुषा, दुरोदरं धूर्तं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवनके अन्दर महाराज तारापीठके पासमें बैठे अपने अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान स्थान पर झुण्ड बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नखबान-कार चिह्नसमूहसे विभिन्न दाँखती हुई चमकद्वी डालोंकी धारणकर उस समयको मानो राशि कहकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें ऊन्होंने हाथीके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंकी पहन लिया था । मुस्तकके ऊपर चूल् बाँध रखा था । भुजाओं एवं जङ्घोंका सफेद चन्दनके रेषसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरीके बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड़ एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सामामण्डपमें अनेकसहस्र संख्यक राजपथिके अभीन्ददेशशरणागण समुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

१. अधिकाः*** । २. निर्गमन*** । ३. स्थाने स्थाने । ४.***शतशबलैः । ५. घटितानेकदन्तपत्रेण ।

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिविम्बम्, आवभ्रता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दताविन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकाम्, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्णता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वारावलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोष्णीषपटाक्षिष्टविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्झर-शिखर-लङ्घन-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रबालेन, मूर्च्छाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा-

शारिफलनिचेपकार्यम् अश्वस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं शारिफलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रीविशेषां वीणां बह्वकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता मत्कि-सूचनार्थं चित्रिकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालापम् आवभ्रता विदधता । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनम् आतन्वता आधिवचनेन विदधता । विन्दुमतीं विन्दता प्राप्नुवता अन्येन पुच्छ्यमानामाकर्णयतेत्यर्थः । प्रहेलिकां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीडः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भावनां विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गद्यां पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्काव्यवृत्तिप्रसादमाधुर्यभावालङ्कारादिधर्मान् गृह्णता आकर्णयैव जानता । पत्राणि केतकी सम्बन्धीनि तेषां भङ्गान् वेश्याजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोकम् आलपता सम्भाषयता । वैतालिका वन्दिनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहूनि सहस्राणि संख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वैः उष्णीषपट्टैः मूर्च्छवैद्यनवस्त्रैः आक्षिप्तानि संयुक्तानि विकटानि महाम्नि यानि किरीटानि कोटीराणि तैः सङ्कटानि सङ्कुलानि शिरांसि यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव सनिर्झराणि सप्रस्रवणानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लङ्गं संसक्तं बालातपमण्डलं नूतनवरिरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रबालेन मण्डलेनेव विद्यमानेन । मूर्च्छाभिषिक्तेन राउद्याभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'सनिर्झर-शिखर लम्बे'त्यादौ निर्झरैः सह धवलोष्णीषपदानां बालातपैः किरीटानां कुलपर्वतैश्च सामन्तानां साम्यमिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उर्यितेषु उरथाय चलिषेत् भूमिपालेषु सदस्यभूपतिषु संवर्त्तितानां सेवकैरुत्तुह्य एकस्मिन्स्थले सङ्कोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णं राशिभिः समूहैः हन्द्रयुधपुञ्जैः हन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः परिचद्-

कोई कोई बार बार शतरंज खेल रहे थे कोई वीणा बजाते थे कोई चित्रफलक पर महाराज तारापीडका चित्र खींचते थे कोई कोई काव्यालाप कर रहे थे कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे कोई प्रहेलिका (डुल्लोअल) को चिन्ता करते थे कोई महाराज तारापीडके बनाए हुए काव्यमय मनोहर वाक्योंकी भावना करते थे कोई द्विपदी नामक प्राकृत छन्दका पाठ करते थे कोई कवियोंके गुणोंका ग्रहण करते थे कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे कोई वारचरिताओंके साथ बातचीत करते थे और वैतालिकों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे उन लोगोंका शिर, संफेद पगड़ीकी तह से लपेटे हुए बड़े बड़े मणिमय सुकुटोंसे लका हुआ था, अत एव निर्झर जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालतपवाले कुलपर्वतोंके समान शोभामान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जानेपर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रहमय आसनो (अथवा बहुतेरे गलीचे एवं जड़ाक कुर्चियों) को एक भागमें रख दिया, उससे एकत्रीभूत हन्द्रधनुः समूहके समान

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिबिम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवश-रणिता-नूपुर-पारिहार्य-रशनास्वर्न-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चासरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-अंगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिकाकुङ्कुङ-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुक्कुजकिरात-वर्षवर्-बधिर-वामन-मूक-सङ्कुलम्, उपाहृत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरुर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतत्वाभावाज्जायुषेष्वा ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिबिम्बानि यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, विकचानि विकसितानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्क्त्यानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्षयतेव, तद्गदनानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाराणि कङ्कणानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वर्नः शब्देः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसकानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोमेष्वा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता बद्धा ये श्वानः कुक्कुटाः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः विश्वस्तद्वदयाः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुङ्कुमा हरिणा तेषां परिमलेन क्षरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुङ्कुमाः, किराताः कुशशरीराः 'किरातो ग्लेच्छमेदं स्यात् भूमिभ्योऽपतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः बधिराः श्रोत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः ह्रस्वशरीराः, मूकाः वाक्सामर्थ्यरहिताश्च तेः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहतेति । उपाहृतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदम्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनीता उपाहृताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्कुलितानि मेघः पङ्क्तैः मेघवृण्ण्य पङ्क्तैः इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुरुरैः मत्स्याद्वनैः पक्षिविशेषः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उत्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चकोराः विषसूचकाः कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लालण्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषन्त्यः शुक्लारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके उन कम्बल और रत्नासनों (अथवा गलीचे एवं जड़ाव कुर्सियों) से सामान्यपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराङ्गानाँ कन्धे पर सोनेकी डंडोके चामर रखकर बारंबार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें उन लोगोंके मुखोंका प्रतिबिम्ब पड़ जानेसे सानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उन लोगोंके नूपुर (पायजेन), कङ्कण और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जडीरसे बंधे कुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-सुगंधर-उपर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मय हो गई थीं उस रावभवनमें अनेक कुब्ज (कुबड़े) किरात (कुश-शरीरवाले), नपुंसक, बधिर, वामन और मूकजन (गूँगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रखे गए थे । जगह जगह पर भेड़, वनकुक्कुट (जंगली सुर्गे) कुरुर, चातक, लता और वचककी लड़ाई कर रहे

१. कचित् 'मणि' पदं नास्ति । २. परिहार्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५. वारविलासिनीनां जनेन । ६. अश्वगणम् । ७. अपरिमितसितकस्तूरिका । ८. 'वर्षवर, वर्षवर्षवर' । ९. वामनक ।

उत्-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमानं-शुकसारिकम्, इभंपतिमद्व-परि-
मलामर्ष-जुम्भितैश्च निष्कूजङ्गिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गुहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्प्रेत्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जनित-दावानल-शङ्कैर्लो-
लतारकैर्भ्रमद्भिर्नैर्हरिण-कदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारबा-
नुमीयमान-मरकत-कुट्टिम स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निषण्ण-निद्रायमाण-गृह-सारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इभंपति । इभंपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धैः ये अमर्षाः कोपाः तैः जुम्भिताः
पञ्जराभ्यन्तरेष्वेव घूर्णिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजङ्गिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतकन्दरावस्थाधिभिः गुहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राससृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जङ्गिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसंज्ञावात् तस्मात् 'गर्जङ्गिः' इति पाठं विधाय परिहर्त्तव्यम् ।

उत्प्रेत्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगुहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पदिता
दावानलशङ्का वनवह्निस्वदेहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्प्रेत्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण त्रासं
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीनिकाभिः वर्त्तमानैः भ्रमङ्गिः इत्यस्ततः पर्यटङ्गिः, वनहरि-
णानां काननसृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शबलीकृतानि विचित्रोक्तानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शबलत्वादिआशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु सुगाणां वनवह्निप्रभाङ्कान्तिमानलङ्कारः । तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रोक्तिरसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण
विद्यमानत्वात्सिलतण्डुलवत्संस्पर्शरङ्गारः ।

उद्दामेति । उद्दामैः विस्तृतैः केकारवैः मयूरवाणीध्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेषु अरमगर्भवद्भूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिनाञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैरेवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरैति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरुणां छाया आतपाः तासु
निषण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रसीलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपणिनो यस्मि-
न्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेण'ति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यप्रेतनपदान्तःपतितायाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्याकावर्गैः प्रस्तुता आरब्धा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडां खेला यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वृक्षदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः ।

ये किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल जैसे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे
किसी जगह शुक और सारिका (तोता मैना) का आलाप हो रहा था । जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर पकड़कर पिंजरोंमें बन्द कर दिए गए थे वे
हाथियोंके मदजलकी सुगन्ध पाकर कोषसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ो गर्जना करते थे । पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गुहद्वारोंकी प्रभा (चमक) की दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी सब दिशाओंकी चित्रित करते थे । वहाँ मरकत मणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोंका अपनी केकारवसे ही पहचान होता था । अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (मैने)
जैसे लगते थे । राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) संलक्ष्य था, वहाँ लङ्किकीयों गैंडे और कपड़ेके बने हुए

१. आलप्यमान... २. कचित् इमं इति पदं नास्ति । ३. कचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

४. भवन ।

अविरत-बाह्यमान-दोलौ-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशासुखेन, भुजग-निर्मोक्त-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणद्वारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीवनशोभितेनेन, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनकोडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरबलुप्तभवन-दाडिमीफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पञ्चवैरभिभूत-कुञ्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतैर्न, शुक्र-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विश्रमभालाप-लज्जितात्ररोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरबलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तद्गुणभिराकृतं आन्दोक्ष्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सबलनजनेषु शङ्कितानां घण्टानां टङ्कारैः 'टं
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि स्तूतानि आशासुखानि दिग्वद्वानि यस्मिन्तेन तादृशेन ।

सुजगति । भुजगनिर्मोक्तस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुत्पन्नसन्देशेन हारं निरीच्य भुजगनिर्मोक्त-
कोट्यमिति भ्रान्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गुह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिन्तेन
तादृशेन । इह हारं शिखण्डिनः भुजगनिर्मोक्तभ्रमाभ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अष्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सप्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तथा काणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदृकमललतानां चनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्येच्छा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनेः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्राग्बधा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यत्परितं नेपथ्यरचनाचारावलोकाक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला ग्रसिम्-
स्तेन तादृशेन ।

अभेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः चन्धनाद्विमुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तैस्ता-
दृशैः । अश्वानां दृष्टिपथप्रतिबन्धनार्थं वाजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूपतीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिक्षानि, भवनदाडिमीफलानि गुहाङ्गनस्थदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिक्षानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवस्तिरसालतरुणां पञ्चवानि किसलयौ यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुञ्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृत्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्विचित्रिद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतैर्न व्यग्री-
कृतैर्न । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुक्रसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभग्नयायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्वज-
नसमीपे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविश्रमभालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सज्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिन्तेन तादृशेन ।

प्राप्तादिति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाङ्गमेन चलितैः स्पन्दितैः,
अबलानां क्षीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नकिराद्वैः, पदे पदे प्रतिपदचपैर्न रणद्भिः
बाधदायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं

गुडिचोत्ते खेलती थी । बुवतिचां दिन-रात हिलते झूलों पर झूलती थी, उन झूलोंके ऊपर भागमें बण्टियोंके 'टं टं'
शब्दसे सभी दिशाएँ परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक हारकी संपर्की कंडुकी जानकार डले खींच ले जाता था ।
महलीके शिखरोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कबूतरोंसे अन्दरका बड़े आग रैसा प्रतीत होता था मानो स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियोंको महाराज तारापीडके चरित्रका अनुकरण
करनेकी क्रीडामें लगी रहती थीं । बन्दरोंके गुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, घरके आंगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आंगोंके पल्लोंको तोड़कर कुञ्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंकी छीनकर उन्हें ध्वर-उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरको
न्याकुल करते थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक्र और सारिकाएण (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विश्रमभालापको
दूसरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालवू कलहसोंको पछियोंसे
हार्का आंगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलीकी तोड़ियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

१. अनवरतसंबाधमान***। २.***तोली***। ३. स्थलोत्पलिनीवनेनेव। ४.***आकुलीकृतैर्न।

चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणद्विस्तुलाकोटि-वलयैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-
कलहंसमालाभिर्धवलितान्जनेन,^३ धृतै-धौत-धवल-दुकूलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डालम्बिभिः
पलित-पाण्डूर-मौलिभिराचारमयैरिव विनयमयैरिव मय्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-
तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरस्ति हैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभि-
रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरं-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-
कुञ्जघटा-कर-शीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः,^४
सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षालमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभि-

कूजितरुतम् अव्यक्तशब्दो यासां ताभिः तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः
धवलितं मिजनिजस्थित्या श्वेतीकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चत्वारजिरम्' इत्यमरः ।

धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजककालितानि अत एव धवलानि शुभ्राणि दुकूलोत्तरीयाणि
पटोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तेस्तादृशैः । कलधौतदण्डान् सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः ।
पलितेन जराजनितश्चेततया पाण्डुराः धवलाः मौल्यः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधुस्थ-
वहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशाच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये
नम्राचरणात् । मय्यादा नीतिपथवर्त्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यव्यवहरणात् । मङ्गलमयैरिव
समस्ततानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुष्ठानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला
आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीषा-
णि मूर्ध्वेष्टनानि पृष्ठां सन्तीति तैः । वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरस्ति हैरिव
वृद्धहर्षैरिव, अपरित्यक्तः अनुद्विगतः सत्त्वावष्टम्भः साहसावलम्बनं यैस्तेस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः
प्रतिपादितस्वरूपैः बुद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदर्शितविधिनाऽन्तःपुरेण, समुपेतं सहितम्
अभ्यन्तरे मध्यभागो यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र विकारायै मयदप्रत्ययविधानात् विकारस्य
चान्यथाकृत्वेन गुणत्वाच्च चोत्प्रेषणाद् गुणोत्प्रेषात्कारः ।

जलधरेति । कृष्णागुरुणां काकुत्थुणानां दक्षमानानां धूमपटलैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव
मेवसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जघटायाः प्रतिप्रहरपरिवर्त्तितगजनि-
करस्य करशीकरैः पुण्डातो निःसृतसलिलकणः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पत्न्यात् ।
तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-
सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सवालातपमिव अभिनवदिनकरालोकयुक्तमिव, बालातपवत्
तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्ताग्राह्यैः सतारागणमिव सनत्तनसमूहमिव विद्यमानम्,
मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृतत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षियन्त्रसहितभवनैः

पद्म-पद्म पर शब्द करते हुए—मणिमय नूपुरों (बिछु भों) और कञ्चुकोंसे उन (कलहंसों) का स्वर दिगुणित हो
गया था । कञ्चुकिगण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ेका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी
छड़ी हाथमें लेकर उस अन्तःपुरमें फिरते रहते थे । वे मानो तदाचारमय, विनयमय, मय्यादामय और मङ्गलमय
थे । उनको आकृति गम्भीर थी, समाव धीर था, एवं मस्तकके ऊपर पगड़ी बँधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी
वृद्धसिंह जित प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, वही प्रकार उन्होंने भी उसाह नहीं छोड़ा था । और
वह राजभवन, जलते हुए काले अग्निके धूपराशिसे मानो मेघसंयुक्त था, प्रतिप्रहरमें परिवर्त्तित हाथियोंकी
सुँघमेंसे निकलते हुए चलविन्दुसमूहसे मानो वर्षा हिसकण बरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुञ्जोंके अन्धकारसे मानो
वर्षा रात्रि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे मानो बाल-सूर्यका उदय हुआ था, मुक्ताकलपसे मानो
तारेगण आगम होँ ऐसी प्रतीति होती थी; जलयन्त्र (फ़ाँसी) के गुँह रहनेसे मानो वर्षा समय आगया हो ऐसा

१. मणिमयैर्विशूषणैः पदे पदे । २. रताभिः । ३. कञ्चित् 'कल' इति पदं नास्ति । ४. धवलीकृता-
जिरेण । ५. कञ्चित् धृतपदं नोपलभ्यते । ६. कञ्चित् 'पाक' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आचारम-
यैरिव । ८. कञ्चित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजत् । १०. सजलजलवर ।
११. आरक्ताशोकैः ।

मयूरयष्टिभिः, सगृहदेवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उल्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकैर्भिनयार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सदृशसमयमिव प्राबुद्धकालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मितैः मयूरयष्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः
सतडिङ्खतमिव विधुल्लतासहितमिव तदण्डानां तडिङ्खप्रतीचमानवात् । शालभञ्जिकाभिः दारुपुत्रिकाभिः
सगृहदेवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनाथमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-
देवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शिविति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यष्टिहस्तः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमाथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उल्कृष्टेति । उल्कृष्टकवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकाभ्यरचयितुः गद्यं छन्दो-रहितं गद्यारमकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि ज्ञेयते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन समर्थमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्यस्मिन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अङ्गराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणिमित्यर्थः,
अर्थानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तत्तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतस्रग्नाविशेषागाम् आमोदः कस्तुरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया
समन्तात् प्रसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात् तत्तादृशम् ।

'पङ्कजे सखिले तात्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।' इति हैमः ।

उष्णेति । उष्णकिरणः उष्णरश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तत्तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतियेन तत्तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

भावो रदा था; मयूरीके बैठनेके छिः सुवर्ण-मय डंडासे मानो विधुल्लता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंको
रहनेसे मानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विधेय (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिसप्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपालरूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें खड़ी छिः द्वारपालगण रहते थे । उल्कृष्ट कविके बनाए हुए गद्यकाव्यमें जिसप्रकार विविध
अक्षरोंकी श्रेणीसे नया-नया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्राज्ञादि नाना-
जातीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रकाश भावसे सुन्दर-सुन्दर
काव्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरंजक खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिसप्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी
सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तुरी-पृष्णोंके शरीरोंकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजकुम्भीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिसप्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और बडतसे

१. कविकाव्यमिव ।

२. श्रेणी ।

३. कचित् 'अनेक' इति पदे न विधत्ते ।

४. रम्भाभोगम् ।

५. प्रकटपताकाङ्क ।

मिव बाणयोग्यावाप्तोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं-सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्णं-चन्द्रो-
दयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्द्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्मा-
ण्डमिव सकलजीवलोकन्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगि-

चिह्नैश्च शोभितं राजितम् । पञ्चे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्र-
कृतिविशेषेण, अङ्कैः 'प्रत्यक्षनेवचरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम् ।
शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तदिव, बाणानाम् इष्टानाम् इष्टाद्या-
बुधानामित्यर्थः, बाणस्य बाणानुपदेशे योग्यैः समुचितैः आवासेः भवनैः उपेतं सहितम् ।
पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्यपुराणादिशास्त्रमिव, पुराणलक्षणञ्चोक्तममरकोशटीकायाम्—
'सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादिश्वेव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मद्वयं भद्वयं चैव त्रयं चतुष्टयम् । अनापलिङ्गकस्कानि पुराणानि जगदुद्भाः ॥'

विभागो पङ्क्तिमरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारं यावान् अर्थसम्बन्धः
सम्भवति तावान् अर्थसम्बन्ध इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पञ्चे विभागो अंसविशेषे अवस्थापितः कथनेन
ज्ञापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेष्वपि पुराणेषु समस्त-
संसारानां निरूपणोपलम्भादिस्थापयः ।

'कोशोऽस्त्री कुटुम्बले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशोऽर्थसङ्घाते पेशया शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णैति । सम्पूर्णचन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापस्युद्यमिवेत्यर्थः, मृदुवः कोमलाः
प्रजामिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदैवद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बद्धिता वृद्धिः प्रापिता-
रत्नालयाः धनमागाराणि यस्य तत्तादृशम् । पञ्चे मृदुकरसहस्रेण कोमलरिमजालेन संवर्द्धिता वृद्धिः प्रापिताः
रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिति । दिग्गजो दिहस्ती तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महा-
दानामात्र् अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पञ्चे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः
सातिशयमदसल्लिख्यारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवा-
दादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सञ्जातानि विवादान्निश्चयसमये जनैः समर्पितानीत्यर्थः, हिर-
ण्यानि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पञ्चे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मा-
दुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्वनाय तद्-
व्यवहारनिश्चयाय च तस्योत्पन्नात्वादिर्याधायः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहूनां गुञ्जानां वनं समुदायमिव, बाहूनां वृक्षसदृशविस्तृतत्वाद्बहूनां
शब्दप्रयोगः । महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठिता

चिह्नद्वारा शोभितं था । शोणितपुरं जिस प्रकार बाण राजाके योग्य भवनोंसे युक्त था, वह राजभवन भी उसीप्रकार
बाण आदि अश्वोंके रखने योग्य-भवनोंसे युक्त था । पुराणशास्त्रमें जिसप्रकार चतुर्दश भुवनोंका वृत्तान्त वर्णित
है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारकी धनराशि अलग-अलग रूपमें कतार लगाकर रखी थी । सम्पूर्ण
चन्द्रका उदय जिस प्रकार कोमल किरणोंसे समुद्रोंको बढ़ता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रजओं द्वारा
विना परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (महेत्तुलोंसे धनागार खजाने) की वृद्धि होती थी । दिग्गजकी विशाल
मद-जलधारा जिसप्रकार अविच्छिन्नरूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अत्यन्त धनवितरण
अविच्छिन्नरूपसे (विना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणियोंके व्यवहार निरूपण
करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद-
मीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अभियोग
मुकदमों) का निर्णय (फैसला) होनेसे फौसका बहुतसा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी गुंजाओंके

मण्डलसहस्राधिष्ठितं-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यद्वंशमिव कुलक्रममागत-शूरा-भीमपुरुषोत्तमबल-परिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव अथा-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे महाभोगिनो महासर्पाः तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आश्रिताः प्रकोष्ठा मणिवन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

महेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्पष्टार्थः तमिव, अनन्ताः गणनातीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं भवति तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पक्षे—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकर्वैरंशावतारोऽर्जुनो यस्मिन्तत्तादृशम् ।

यद्विति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीषणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषप्रेक्षाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रक्षितम् । पक्षे—कुलक्रमेण तद्वंशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरो वीरौ भीमौ विपणिनां भीषणौ यौ पुरुषोत्तमबलौ श्रीकृष्णबलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषविभक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चोत्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमत उत्तमो दानयोग्यः' इत्येवंक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियुक्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मे हृद् प्रयच्छ' एवमादेशकर्तारः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपादिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्पत्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यं व्ययप्रपञ्चः द्व्यपगमाधिक्यं तेन सुस्थितं कीर्तितमेव विद्यमानम् । पक्षे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येक-विकल्प एकैकज्ञा, विभक्तयः सुसिद्धरूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः शिचतुर्-शब्दयोः खिलिके तिच-चतस्र इत्यादयः, अजेर्वी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च—

'कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्चादयः शब्दाः, अव्ययानि—

आख्यातं तिङन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्चादयः शब्दाः, अव्ययानि—
'सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वान् च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यज्ञं ज्येति तद्व्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरप्रभृतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्शित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अश्वत्तरगताः सपचाः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्याप्तम् । पक्षे भयेन सुरराजद्वारा पञ्चल्लेदन्तत्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपचाः पतत्रसहिता ये भूभृतो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मणिवन्धदेशं (कलाई पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े-बड़े सोंप लिपटे रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उसीप्रकार बड़े-बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिसप्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यद्वंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार कुलक्रममागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, छप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गन्, अद् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ, वस् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित के, लट् प्रभृतिके स्थानमें य-तिवाधादेश, पङ्-विष कर्ता आदि कारक, भवति-गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भू-प्रभृति धातु, एवं अव्यय 'उच्चेः नीचैः' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यद् पहले दानके योग्य है, यह मध्यम दानके योग्य है एवं यह उत्तम दानके योग्य है' इस प्रकार याचक लोगोंके वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आज्ञा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंसे बना दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

न्तःप्रविष्टं-सपक्षभूमिभृत्^१-सहस्रसङ्कुलम्, ऊषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखा^२ दर्शित-वि-
चित्र-सकल त्रिभुवनाकारम्, बलियज्ञमिव पुराणपुरुष-वामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्ष-
दोषमिव वितत-शशि-किरण-कलाप-धवलाम्बर^३-वितानम्, नरवाहनदत्त-चरितमिव अन्तः-

पुरा किल पर्वताः पञ्चवन्तः सन्त उड्डीय यत्र तत्र नगरा^४ पतन्ति स्म, तदा प्रजाविनाशमभिलषेन्द्रः
पर्वतानां पक्षाश्चिच्छेद^५। तत्र मैनाकादयो हि तद्भयेन समुद्रमध्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वार्ता^६।

अथेति । ऊषा बाणस्थभूपतिदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सम्बन्धस्तमिव,
चित्रलेखाभिः तत्तदाख्येतिभर्मानैः दर्शिताः प्रकटिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवनस्य
समस्तलोकप्रत्यय तद्वत्तिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—चित्रलेखाया तन्नाम्न्या
ऊषासहचर्या दर्शिता आलक्ष्य ऊषायै प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य सम-
स्तलोकप्रत्ययनिवासिनस्तृणगणस्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा ऊषानाम्नी बाणतनया स्वप्नेऽतिरमणीयं कमपि तद्वर्णं निरीक्ष्य तःप्राप्तयेऽयन्तोऽसुका
सञ्जाता । स हि क वर्तत इत्युच्यते प्रतिपादयितुमशक्यतया तस्याः सहचरी चित्रलेखाभिषा सकलत्रिभु-
वनस्य समस्तानां तरुणानां स्वरूपाणि आलक्ष्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरीक्ष्य स पृथायमिति कथितवत्यां तस्यामूषायां चित्रलेखा मायया सुतं तमनिरुद्धमानीय ऊषया सह
सम्मेलितवतीति हरिवंशकथा ।

बलीति । बलेः बलिनामकभूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः वृद्धमानवैः वामनेन हस्वस्वरूपिभिः
पुरुषैः, पक्षे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनावतारेण भगवता नारायणेन, अधिष्ठितम्
आश्रितम् अश्वन्तरं मध्यभागो यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलेः प्रतारणाय तदीयमखं प्रति गतवानासीदिति भागवतीया कथा ।
शुक्लेति । शुक्लपक्षस्य सितदलस्य प्रदोषे रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् धवलानि शुभ्राणि अम्बरवितानानि वस्त्ररचितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् ।
पक्षे—विततेः विस्तृतेः शशिकिरणकलापैः धवलम् अम्बरं गगनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरवाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वत्सराजोदयनसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः अवरोधपुरे
सम्बद्धिताः वृद्धिः प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरमण्याः या राजदारिकाः प्राप्तान्यान्यराजपुत्र्यः ताभिः गन्ध-
र्वेभ्यो देवगायकेभ्यः दत्ता अश्वन्तरमणीयत्वादपि ता उरुगण्टा समिलनीयसुकथं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदाख्या
तस्या उरुगण्टां नरवाहनदत्तस्य कृते ह्योसुकथं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरित्सागरे श्लेषः—
'राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्ताख्या सुतास्ति न्यबकृताप्लराः ।'

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतचन्द्राहाणादिभ्यो नरवाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तत्किमिदं नितान्तो-
ऽसुका जातेति ।

होनेसे वे लोग यशस्वी कहलाकर प्रसिद्ध थे । समुद्र जिस प्रकार इन्द्र द्वारा पंख कदम्ब के भयसे अन्दरमें डुल
हुए पंखोंसे युक्त मैनाकादि पर्वतोंसे व्याप्त हो गया था, वह राजभवन भी उसी प्रकार शङ्खशैल के भयसे अन्दरमें
डुले हुए सहायक-युक्त (मित्र भाव-सम्पन्न) राजाओंसे व्याप्त था । ऊषा-अनिरुद्धके समागममें चित्रप्रकार उसकी
सखी चित्रलेखाने सगरत त्रिभुवनके युवकपुरुषोंकी आकृतिका चित्र खींच कर ऊषाको दिखाया था, उस राजभवनमें
भी उसीप्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृति का चित्र दीवार पर
खींच कर लोगोंको दिखाया गया था । बलि राजाका यन्त्रस्थल जिस प्रकार आदिपुरुष (विष्णु) वामनद्वारा
अधिष्ठित था, वह राजभवन भी उसीप्रकार बृद्ध और खर्वाकृति (बौने) मनुष्योंद्वारा अधिष्ठित था । शुक्लपक्षका
प्रदोषसमय जिसप्रकार चन्द्रके विस्तृत किरणोंसे (खिली हुई चौदनीसे) धवलवर्ण आकाशरूप चन्द्रातपसे युक्त
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार चन्द्रकी किरणों के (खिली हुई चौदनीके) समान धवलवर्ण वस्त्रसे बनाए
हुए एवं ऊपरमें विस्तृत चन्द्रातप (तने शमियाने) से युक्त था । नरवाहनदत्त राजाकी कथामें जिसप्रकार अन्तः-
पुरमें संवर्धित हुई परमछन्दरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्ताको नरवाहनदत्तके विरहके कारण उससे समा-

१. मयातपिष्ट । २. भूभृत् । ३. विचित्रलेखा । ४. 'धवलितं' । ५. नरवाहनदत्तकथेव ।

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
षेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वंदिग्भाग-रागानुसेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव स्नान-धूप-विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-कङ्कोल-पात्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महातीर्थं भारीस्थ्यादिकं तद्वद्विष, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपाभ्याः तैः प्राप्तानि लङ्घ्यानि अभिषेकाः स्वस्वराज्याभिषेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्वाजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पक्षे—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लङ्घ्यम् अभिषेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फलं स्वगादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्राप्तिः । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्रादिकस्थायि यजमानादिवा-
सार्थं भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वंशः प्राग्वविर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसक्तपात्रैः क्षीधु (मधु) भाजनैः ‘मैरेयमासवः क्षीधु’ इत्यमरः । पक्षे—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रैः
सुकुसुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । ‘पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरं । पात्रं सुवादी पर्णं
च रात्रमन्त्रिणि चेष्यते ॥’ इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो याग’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितनक्षत्राः तारकापङ्क्तयश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रस्यूपावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
श्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अश्रुदया यत्र तत्तादृशम्;
तथा च जनैः यं यं मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तद्वर्षितद्रव्यादिभिरश्रु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पक्षे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगन्धितैर्लादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तिवि-
शेषश्च तैरुज्ज्वलं दीप्तिसत्तत्तादृशम् ।

‘गान्त्रानुलेपनी वस्त्रिर्दिगन्ध्यय विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छ्रुतिः स्त्री कषावोऽङ्गरागके ॥’ इति रभसः ।
ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गुहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीनां लवङ्गानां प्लानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रभातेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासमिलनं तमिव, अविव्रितः अनन्तगात्रभीर्ध-
गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियार्थं गन्धर्वोंको भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थी ऐसा सुननेमें आता है । गण्डीक महातीर्थमें स्नान करने
पर मित्रप्रकार तत्काल ही ज्ञान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होते हैं, उस राजभवनमें भी
उसीप्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिषेकका फल प्राप्त होते हैं । होमपक्षके पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
मित्रप्रकार सुक और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक
प्रकारके मधुपात्रों (शराभके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रिसमय जिसप्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिसप्रकार पूर्वदिशामें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उत्तिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य नेवनेवालेके गुह्यके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैर्लादि स्नानकरने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
रूप द्रव्यसे उज्ज्वल शीवता था । पाननेवनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लाली-लवंग

समागममिव अविदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाविकारम्, कायुकजनमिव बहु-चातु-तलाप-सुभा-
षित-रसास्वाद-दत्त-तालाशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्मात्मममिवाशेषजन-मनः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधैश्यापद-द्विजो-
पघुष्टम्, रामायणमिव कपि-कथ-समाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतमवन-

त्वात् केनाप्यनविगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याभ्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदन्लोचनानादि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—अविदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यबुद्धः हृदयाभिप्रायो यासु तथोक्ताः
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकारा भ्रूकुटाद्यादयश्च यत्र तं तादृशम् ।

कायुकेति । कायुकजनमिव, बहुनि नानाविधानि चादूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संलापैः
परस्पररोक्तिभिः सुभाषितैः एकैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन दत्तः सम्मतिबोधनाय
विहितः तालाशब्दः करतलध्वनिः यत्र तत्तादृशम्, पक्षे—येन तं तादृशम् ।

धूर्तैति । धूर्तौ धृतकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानानि तत्तद्धान्तीयराजमिच्छपायनरूपेण
वितरिष्यमाणानि यानि मणीनां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि आभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्लिपिकर्तृभिर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्तादृ-
शम् । पक्षे—दीयमानाय द्यूते स्वाविजयत्वेन दातव्याय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निजह-
स्ताचरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धनैति । धनौ यागादिकः तस्य आरम्भः कार्यापक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोकाः
तेषां मनःप्रह्लादनं हृदयानन्दोत्पादकम्, अत्यद्भुतत्वादित्याशयः । पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

महेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्यापदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शार्दूलदिभिः, द्विजैः पोषितपतत्रिभिः विप्रेर्वा, पक्षे आरण्यकपतत्रिभिश्च उपघुष्टं दादितम् । 'दन्त-
विप्रापण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

रागेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पक्षे—सुधीवहसुसप्रभृतीनां कथाया उपख्यानेन समाकुलं व्यासम् ।

इतिहासो महाभारतादिरेव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

माद्रीति । माद्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संज्ञकचतुर्थपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूषितम् ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तदिशा गीतनृत्य-

(लवंग), हलाचवी, ककौल, एवं ताम्बूल इकट्ठे ये । वेदयाके प्रथम समागमनं जिसप्रकार उसके मनका अभिप्राय
व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार लोगोंके मनका अभि-
प्राय, व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते थे । कायुक ध्वनिके समान उस राजभवनके लोग भी
अनेक प्रिय वाक्योंके द्वारा आपसमें आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्योंका रसास्वादन कर करतलध्वनि
(तालियौ बजाया) करते थे । धृतकारगण (जुआरी लोग) जिसप्रकार जुयमें परजित होकर बाजीमें शत-सहस्र
रत्न एवं आभूषणोंके लिए लेख्यपत्र (वयान) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार छोटे-छोटे अधीन
राजे लोग उपहारावाते जो शत-सदस्र मणि और आभूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिये गए मणिमय-आभूषणोंको लेखक-
गण (दीवान) कागज पर लिखते थे) । यागादि धर्मकार्यारम्भके समान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके समान वह राजभवन व्याघ्रादि हिंसक जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दायमान था । रामायण जिसप्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंको कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उसीप्रकार पाण्डित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । माद्रीका
कुल जिसप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नकुल (नेवला-सिथि-
लामात्रामे विज्जी) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालामें जिसप्रकार स्थान-स्थान पर श्रद्धा रखना रहता है, उस राज-

मिवानेकस्थानावस्थापितमुदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्यौतिषमिव प्रह-भोक्ष-
कला-भाग-निपुणम्, नारदीयमिव, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवानर्थ-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्^२, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणाय-
वयावा यासां ता मृदङ्गा मृगयुत्तलिकाः मुरजाश्च यत्र तत्ताडशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादाक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तदिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दृष्टितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमनतिक्रम्य धनविभक्तकरणं तेषु निपुणा द्वा जना ह्यर्थः यत्र तत्ताडशम् । पक्षे-प्रहः
संक्षेपेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपटारमकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
रमकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु ह्यर्थः निपुणं दृश्यम् ।

नारति । नारदीयं नारमञ्जानं यति खण्डयतीति नारदः सुरर्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तदिव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्ताडशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं बीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्ताडशम् । पक्षे-विविधा ये शब्दाः बीणो-
पयितध्वनयः तेषां रसस्य माधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्ताडशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्म तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थाधि-
पुरुषैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त ह्युत्थाशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुद्गलाणामाशयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकान्तरिकैः पुरुषैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वाध्याभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयोभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं श्रोतकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽनुबुध्यन्त ह्यर्थः ।

महेति । महानद्या बृहत्तटिन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओचः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकदुर्व्यवहारानाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं ज्ञानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनं भी उसीप्रकारं स्थान-स्थान पर मृत्तिकाको पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जितप्रकार भरतके गुण (दया-
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नटोंके गुण (अभिनयादि नैपुण्य) से
आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपटारमक समय), एवं
भागके (पञ्चदण्डारमक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी
प्रकार दुर्जनोको बँधवानेमें, निर्दिष्ट समय बौत जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविधाओंका शास्त्रानुसार दर्श्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सब राजधर्म रक्षित थे । बीणादिक वाद्ययन्त्रों से
सुननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दमाधुर्योके रसका आस्वादन पाते रहते हैं, उस राजभवनमें काव्योंको
जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वाद पाते थे । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोका सदृग्भिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियों का प्रवाह जिस प्रकार समस्त पार्योंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शान्तियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

१. भरतकुलानन्दितम् । २. आवर्ण्यमानम् । ३. अनन्यम् । ४. वेदकम् ।

तापहरम्, धनमिव न कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्न-प्रभा-भासित-दिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरी-रस-विशेष-वर्ण-नाकुलमति, ब्रह्माणमिव पद्मासनोपदेश-दर्शित-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडार-म्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्,

धनमिति। धनं द्रव्यं तद्वदिव, कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयं नाभिलषणीयमिति किन्तु सर्वस्यैवा-काङ्क्षणीयमित्यर्थः।

सन्ध्येति। सन्ध्यायाः सायङ्कालस्य च समयो वेला तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडस्य तत्संज्ञकस्य नृपात्मजस्य उदय उपस्थितिर्यत्र तत्तादृशम्। पक्षे-दृश्यमानः अवलोक्यमानः चन्द्रः शशी एव सन्ध्याया एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादृशम्। यद्वा-चन्द्रापीडो महेश्वरः तस्योदयो यत्र तं तादृशम्, सर्वदा सन्ध्यायां नृत्यविधानादित्याशयः।

नारायणेति। नारायणो विष्णुः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि नुतिविशिष्टमणयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीपिता दिशां ककुभाम् अन्ताः शेषसीमा यस्य तत्तादृशम्। पक्षे-श्रिया लक्ष्म्या रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता दिगन्ता यस्य तत्तादृशम्।

वलेति। बलभद्रो बलरामः तमिव, कादम्बर्याः मद्यस्य रसविशेषमग्नौ आकुला व्यग्र मतिः लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृशम्। राजकुलपक्षे—‘आकुलमति’ इति लिङ्गव्यत्ययो विधेयः।

ब्रह्माणमिति। ब्रह्माणं ब्रह्माचारिमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये य उपदेश आचार्यैः तारापीडाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तत्तादृशम्। पक्षे-पद्मासनम्—

‘ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम्। वामोर्ध्वं स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्’।

हृद्यभित्तस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं भूमण्डलञ्च यस्मै तं तादृशम्। ब्रह्माणमिति पाठे ब्रह्माणं द्विजमिव, पद्मासनोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पक्षे-पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परेभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृशम्।

स्कन्दमिति। स्कन्दः कालिकेयः तमिव, शिखिनः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्गतनृत्यक्री-डोपक्रमेण चञ्चलं चतुलप्रायम्। पक्षे—शिखिनो वाहनीभूतमयूरस्य क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलः तदुपरि वर्त्तमानत्वेन स्पन्दितशरीरस्तम्।

कुलेति। कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारो बहिर्माणादौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां कुलाङ्गनायाश्च उपपन्ना शङ्का भीतिः यत्र तत्, तच्च तादृशम्।

वेश्येति। वेश्याजनो वाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकाचानामाद्रप्रार्थनायां चतुरं

धनके समान बहू राजभवन भी समी को अभीप्सित था। सन्ध्याकालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोभूषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था। नारायणका वक्षःस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ मणिको प्रमाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दीप्ति संयुक्त मणियों को प्रमाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था। बलभद्र की बुद्धि जिस प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राजभवनके अनेक लोगों की बुद्धि भी उसी प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी। ब्रह्माचारी को जिस प्रकार आचार्य तत्त्वज्ञानके लिए पद्मासनका उपदेश और जगतीतलके समस्त पदार्थों को समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजपुरुषोंने राजलक्ष्मी को चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीडको नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारों को समझा दिया था। स्वामिकांतिकेय जिस प्रकार अपने वाहन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार पालतू मयूरों के नृत्यारम्भसे चञ्चलप्राय होता था। कुलीन स्त्रियोंको जिस प्रकार प्रकाश्य-मार्ग (आम रास्ते) में चलने के समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार साधारण मनुष्योंके हर समय सावधानता उत्पन्न कराई जाती थी। वेश्याके

१. दुरिततापहरम्। २. काङ्क्षणीयम्। काङ्क्षणीयं फलम्। ३. मतिम्। ४. ब्रह्माणमिव।

दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तक-भटागणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मारागारुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्स्थलोकानां कौशलस्वात्तस्यापि कौशलस्वमौपचारिकं बोध्यम् । पञ्चेऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पञ्चे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरकलेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्बोधाः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्रानेनोक्ता । पञ्चे-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्ये विषये देशे महाविपिनभूषरादौ अभिलाषः वसते-स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वेदयाजन-मिव' इत्यारभ्य वाक्यत्रये उपमानस्य सुगुप्तिस्त्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे एवं विधिविच्छित्तिविशेषस्यासम्भवेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दुर्पणोद्वाहरणवशं दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यद्वीयराज्ये आसक्तं स्नोःकपायं विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्त्येति । अन्तको यमः तस्य भटागणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-तयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुरागेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकतेजः शक्तेश्च कुशलम् । पञ्चे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सायां निपुणम् ।

सुकृति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकरं निवासानाम् आनन्दपूर्वकसमरणत्वेन शुभसम्पादकम् । पञ्चे-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थानु-कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

‘धर्मेण हन्यते व्याधिः धर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥’

वासरंति । वासरारम्भः प्रथमसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदीप्यमानाः ये पद्मारागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अरुणीक्रियमाणानि रक्तीक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पञ्चे-परि-स्फुरन्ति विकसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अरुणीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शेषो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिर्वसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनाथैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समानं बहू राजभवनं भी अभ्यागतं लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-भय नहीं रहता है, उस राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार साधुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवन में भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजा की इच्छा होती थी । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेदया और मर्ममें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पाने के लिए उद्योग करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यमदूत, जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुष्कृत विचारनेमें प्रवीण हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाई जो काम करती है, अथवा नहीं करती है उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानों में ही रहनेवालों का कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार देदीप्यमान पद्माराग-मणियों से भवनों को लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कलापिनामक मुनिके साथ

मिव कलापि^१ सनाथ^२ श्वेतकेतु^३ शोभितम्, भारतसमरमिव कृतवर्म्मबाणं^४ चक्र-सम्भार-
भीषणम्, पातालमिव महाकञ्चु^५ किंसहस्राध्यासितम्, वर्ष-पर्यंतसमूहमिवान्तःस्थितापरि-
मित-श्रृङ्गि-हेमकूटम्^६, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्,
स्फीतमपि भ्रमजगलोकं राजकुलं विवेश ।

केतुमिः धवलपताकाभिः शोभितं राजितम् । पद्मे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी ऋषिविशेषः तत्सनाथः
सरसहितः श्वेतकेतुः सदाख्य ऋषिः तेन शोभितम् ।

भारतेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां शराणां चक्राणाञ्च
सम्भार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पद्मे—कृतवर्मणः तत्संज्ञक्यदुकुलीयमहावीरस्य बाणचक्रस्य
इष्टनिकरस्य सम्भारेण प्रयोगेण भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमिव, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरवृद्धब्राह्मणाः तेषां निम्नोक्तवतां
भुजङ्गानाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः
पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

‘हिमवान् हेमकूटश्च निषजो मेरुरेव च । क्षेत्रः कर्णो च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥’

तेषां समूहो गणस्तमिव, अन्तमध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गिणां गवा-
दिशृङ्गचरपशूनां हेमनां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे—अन्तः स्थितौ मध्ये वत्समानौ
अपरिमितौ असङ्ख्येयौ शृङ्गिहेमकूटी तत्संज्ञकाचलौ यस्य तं तादृशम् ।

महेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गा यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः,
राजः प्रतापाद् साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्तीति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधिष्ठी-
तम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः’ । इति हैमः ।

स्फीतमिति । स्फीतं सम्पत्तिसमृद्धया पीनं पूर्णमपि, भ्रमन्तः भ्रमणं कुर्वाणाः नग्नलोका निर्धनत्वेन
वसनाभावाद्द्विषसनपुरुषा यत्र तदिति विरोधः, भ्रमन्तः इतस्ततो विचरन्तः नग्नलोकाः बौद्धभिष्टुका
यत्र तदिति तत्परिहारः । ‘नम्रो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ।’ इति विश्वः । राजकुलं राजभ-
वनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च’ । इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित हुइ थें, वह राजभवन भी चित्रित मण्डपसंयुक्त सफेद पताकाओं से शोभित था ।
कौरव-पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके बाणों और चक्रके प्रहारसे भीषण हुआ था, वह राजभवन भी
उसी प्रकार कवच, बाण और चक्रों का संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिष्ठित
है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में भ्रमण करने वाले अतिवृद्ध ब्राह्मणोंसे अधिष्ठित था ।
हिमालयादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गी और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उस
राजभवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गकुल अगणित गो आदि पशु एवं उर्वर्ण समूह थे । इस प्रकार वह राजभवन
बड़े-बड़े दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था परिहारपक्षमें—(दूसरे को सहसा प्रवेश करने
में कठिन था) । उस राजभवनको अवन्ति (उज्जैन) देशमें रहने पर भी उसमें मगधदेशीय लोग रहते थे,
परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वह राजभवन धन-समृद्धिसे परिपूर्ण होनेपर भी
अर्थार्थावके कारण सब लोग वस्त्ररहित होकर भ्रमण करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध संन्यासी लोग
भ्रमण करते थे) ।

१. कवित्र ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

२. ‘‘उपशोभितम्’’ ।

३. ‘‘शिलीमुख’’ ।

४. महाकञ्चुकाध्यासितम् ।

५. ‘‘अपरिमाणं’’ शृङ्ग, शृङ्गम् ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः^१ प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गत-भिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः, सुव्रतान्तराणीव विविध-प्राणि-सहस्रसङ्कुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-राक्षसप्रहर्ण-श्यामि-कालोदकरतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तम्भैरिव गज-

सतन्म्रमैः । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः विकटैः प्रातैः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपा-लवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सन्निः उपदिश्यमानमार्गः उपदर्श्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेयः सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यासं विधाय राजभवननागतत्वेन तथाविधभवनज्ञा-नाभावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-व्यापारत्वात्तत्पदार्थं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति ।

सर्वत इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्व कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीक्षया विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः मन्त्रैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सामन्तवृषमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चित् चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादित्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देशकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदेषूपे क्रियमाणानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य रथादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वाभिर्चेपमृत्तयो यस्य स तादृशः ।

अवनेति । सुव्रतान्तराणीव, अतिविस्तृततत्त्वादित्याशयः, विविधा नाचाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहज्जेन समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मणं विधाय । पूर्णोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थिते कृतावस्थानं पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरतं निरन्तरं यच्चद्वल्लघ्नमण्डम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि किंवा इत्यर्थः, तैः आलीढानि आच्छिन्नानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि शरीररक्षाधिकारमित्युक्तैः पुरुषैः^२ इत्यस्य विशेषणम् । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जशित्वा एतानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, प्रहणगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलौह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गण शीघ्रतासे समीपमें आकर प्रणाम कर अन्दरमें प्रवेश करनेके लिए मार्ग बताने लगे । अनेक देशके छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उस स्थान पर खड़े थे, अत एव उस समय वे सब दिशाओंसे एकत्रित होकर एक-एक करके आदर-सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही मस्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके डीरे चूडामणिकी किरणें धरतीका चन्द्रन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और ग्राम को बताकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एवं अन्दरसे बाहर आ-आकर देशाचार और कुलाचारकी जानने वाली अन्तःपुरकी बड़ी स्त्रियाँ चन्द्रापीडके पद-पद पर सवारी से उतरने का माङ्गलिक अनुष्ठान करने लगीं । इस रीति से चन्द्रापीड अपर सप्त सुव्रतान्तरके समान विविध प्राणियोंसे परिपूर्ण सात बड़ी खोदियोंको पार कर, अभ्यन्तरमें स्थित-हुँसके समान सफेद पलंग पर बैठे हुए पिता को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें नियुक्त अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर खड़े थे । दिन-रात अन्न धारण करनेसे उनकी हथेलियों काली पड़ गई थीं, एवं हाथ-पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्याम कवचसे ढँका हुआ

१. कृतप्रणामः ।

२. ...चलित... ।

३. ...निवेद्यमाननाम्ना ।

४. अवतारण; अवतरणक ।

५. ...शस्त्रप्रहृ... । ६. ...विलोचन । ७. जालावृत ।

मद्-परिमल-लोभ-निरन्तर-निलीन-मधुकर-पटल-जटिलैः कुलकमागतैरुदात्तान्यैरनुरक्तैर्महा-
प्राणतया अतिकर्कशतया च दानवैरिव अतिशयाकारैः^१ सम्भाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरी-
ररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्ध्यमानधवल-
चामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनी सुरकुञ्जरभिः मन्दाकिनीवारिणि हंसधवल-शयनतले
निषण्णं पितरमपश्यत् ।

‘आलोकयेति’ च प्रतीहारवचनान्तरम्, अतिदूरावनेतेन चलित-चूडामणिना
शिरसा कृतप्रणामम्, ‘एहोहि’ इत्यभिधानैः दूरादेव प्रसारितभुजयुगलं, शयनतलादीषट्-
च्छसितैर्मूर्तिः, आनन्दजल-पूर्यमाणं लोचनः समुद्रतपुलकतया सीव्यन्निव, एकीकुर्वन्निव

मललोभेन सुगन्धवृण्णया निरन्तरनिलीनं निरवकाशोपविष्टं यन्मधुकरपटलं अमरसमूहः तेन जटिलैः
व्याप्तैः आलानस्तम्भैः हस्तियन्धनस्तम्भैरिव विद्यमानैः । अनुरक्तैः कुलकमागतैः परम्परायातैः उदात्ता-
न्वयैः उच्चवर्गैः महाप्राणतया नितान्तशक्तिलाहितया अतिकर्कशतया अत्यन्तकठिनशरीरतया च कारणेन,
दानवैरिव दनुजैरिव अवलोक्यमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वरूपिभिः, अत एव सम्भाव्यमान-
पराक्रमैः सम्भाव्यमानसाहसैः एतादृशैः सर्वतः चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः आत्मरक्षकैः पुरुषैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह ‘आलानस्तम्भैरिव, दानवैरिव’ इत्युभयत्राऽप्युपमालङ्कारः ।

उभेति । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिः गणिकाभिः अनवरतं निरन्तरम् उद्धूष्यमानानि
वीज्यमानानि धवलानि निर्मलानि चामराणि यस्य तं तादृशम्, अत एव अमलाभ्यां स्वच्छाभ्यां पुलि-
नलाभ्यां पार्श्वद्वयवतिसिकतामयभागाभ्यां शोभते विराजते इति तस्मिन् तादृशे, मन्दाकिनीवारिणि
विषद्वक्त्रासलिले सुरकुञ्जरम् ऐरावतगजमिव, हंसवद्धवलं यत् शयनतलं शय्योर्ध्वदेशः तत्र निषण्णम्
उपविष्टम् । इह पार्श्वद्वये सिकतामयभागाभ्यां सह वीज्यमानचामराणाम्, विषद्वक्त्रासलिलेन सह
धवलशयनतलस्य ऐरावतगजेन च भूपतेरौपम्यमिति लुप्तोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आलोकयेति । आलोक्य ‘कुमार ! तातं निरीक्षस्व’ इति प्रतीहारवचनान्तरं सहायातद्वारपाल-
कथनापरम्, अतिदूरात् अतिदविष्टदेशात् अवनेतेन नन्नेण, अत एव चलितः कम्पितः चूडामणिः शिरो-
रत्नं यस्य तेन तथोक्तेन शिरसा मस्तकेन, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन तं तादृशं कुमारम्,
एहोहि आगच्छ आगच्छ इति वीप्सायां द्विवचनम् । अभिधानैः भुवाणः, दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
भुजयुगलं बाहुद्वयं येन स तादृशः । शयनतलात् शय्यातः, ईषच्छसितमूर्तिः किञ्चिदूर्ध्वकृतशरीरः,
आनन्दजलैः प्रमोदधापैः पूर्यमाणे अग्रिमाणे लोचने नयने यस्य स तादृशः पिता तारापीडः, विनयावनतं
विनयगुणेन नम्रीभूतं तं चन्द्रापीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरेषूपपन्नरोमाञ्जलतया सीव्यन्निव स्वशरीरेण

था, अत एव हाथीके मदजलकी सुगन्धके लोभसे निरन्तर वैटे (चिपटे) हुए भौरोसे परिव्याप्त हाथी बाँचनेके
स्तम्भके समान वे विराजमान थे और महाराजका वंशपरम्परागत शरीर-रक्षा कार्य करते आरहे थे, एवं उच्चकुलमें
उत्पन्न हुए महाराजके प्रति विशेष अनुरक्त थे । तथा महावीरता और अतिकर्कशताके कारण दानवगणके समान
वे देखनेमें आ रहे थे, आकृति बहुत बड़ी होनेके कारण ही उनमें अत्यधिक पराक्रम है ऐसा समझ लिया जाता
था । एवं वैश्याय महाराजके दोनों भागमें निरन्तर खेत चामर डुलाती थीं, उससे निर्मल पुलिन (बाहुकामय
तट) से परिशोभित आकाश-गङ्गाके जलमें ऐरावत हाथीके समान राजा देखनेमें आता था ।

‘कुमार ! अपने पिताजी को देखिए’—इस प्रकार [साथ साथ] द्वारपालके बचन सुननेके बादही चन्द्रा-
पीडने माथा झुकाकर पिताको प्रणाम किया, उस समय उसका चूडामणि चलायमान हो गया । इतनेमें—‘आओ
आओ’—यों कहते-कहते पिता तारापीडने, दूरसे ही भुजाओंको फैला कर, पलंग परसे शरीरको कुछ ऊँचा
उठाकर, विनयसे नम्र हुए पुत्र चन्द्रापीड का आलिङ्गन किया । उस समय महाराजकी आँखें आनन्दके
आँसुओंसे भरी थीं, एवं समस्त शरीरमें रोमाञ्ज उत्पन्न (रोम खड़े) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीरके

१. कचित् ‘निरन्तर’ इति पदं नास्ति । २. महाप्रमाणतया । ३. अतिशयाकाम, आशयकारस्तम्भा-
व्यमानः, अतिशयाकारस्तम्भाव्यमानः । ४. हंसधवल । ५. आदरेणाभिधानः । ६. उल्लसितः ।
७. अपूर्यमाणः । ८. पुलककण्टकतया । ९. एकीकुर्वन्निव तम ।

पिबन्निव तं पिता विनयावयनमाल्लिङ्गम् । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितृशरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नभ-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद् । अनन्तरं निहिते^२ चास्थायने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगृह्यो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहुर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्तेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीनां सामिलापैरनिल-चलित-कुवलय-दत्तैराम-दीर्घैराजिह्व-तरलतर-तारशारैरबलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां
यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्युतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्नं विदधदिव गाढाल्लेषणादित्यभिप्रायः, पिबन्निव सप्रभाव-
लोकमविधानादित्याशयः आलिङ्गनं परिषस्वजे । इह 'सीम्यन्निव' इत्यादि तिसृणां क्रियोष्मेष्टाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संस्मृतिरङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आच्छिद्यः पश्चान्मुक्तस्य कश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीद्वलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपी-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद्दूरीकुरु गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । जनैः सम्यक् हुवन् अग्रचरणेन पादभ्रमेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितृशरण-
पीठसमीपे तातपादासन्निकटे क्षितितल एव भूमावेव निषसाद् उपविशेत् । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीठेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगृह्य आच्छिद्यः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यसीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्भिरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहुर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्द्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उत्तेपा बीजनाति तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, सामिलापैः
सस्पृष्टैः, अनिलचलितानां पवनान्दोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्दत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला-तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः ताम्रिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तेः अवलुप्यमानः पीयमान इव राजकुमारः । मुहुर्त्तमिव कियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रज; पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीम् अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वां निखिला जननीः उपमातः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्द्य प्रमोदय इति पित्रा तारापीठेन विसर्जितो
विसृष्टः सविनयं सन्नन्नं यथा स्थातथा उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडकी सिलाई करता था, गाढ़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं क्षिप्त दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजको ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
डब्बेको धारण करने वाली) ने शीघ्रतासे अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपेट कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (विसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रखके
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जब वैद्यार्थ चामर झुलाना भूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अमिलाषा
युक्त कटाक्षसे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगीं, उस समय आँखें, पवनसे हिलते नीलकमलपत्रपङ्क्तिर्गोके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुतलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठनेके बाद राजाने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
को अमिलाषा रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल... । २. करण्ड... । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. कुवलयदाम... । ६. निश्चित । ७. लालसाम् ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेन^१ उपदिश्यमानवत्समा^२ अन्तःपुरमाययौ । तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेक-शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकहोलैः^३ समन्तात् परिवृतां शुद्धान्तर्वेशिकैः^४ अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषाथरक्ताम्बरधारिणीभिः सन्ध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथालापवृत्तान्ताभिः^५ भूतपूर्वाः^६ कथाः कथयन्तीभिः इतिहासान् वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिर्जरप्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेशभारेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षावर्जनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन अवरोधप्रवेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्यमानवत्समा उपदर्श्यमानमार्गः अन्तःपुरम् आययौ समागमत् । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो-त्येवालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः श्वेता ये कञ्चुकाः वारवाणाः तैः अवच्छन्नाणि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वंशस्य भवनस्यान्तर्नि्युक्ताः इत्यन्तर्वेशिकाः शुद्धा निर्दुष्टाश्च ते अन्तर्वेशिकाश्चेति तैः कञ्चुक्यादिभिरित्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः, क्षीरोदकहोलैः क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लक्ष्मीमिव, समन्तात् सर्वतः परिवृतां परिवेष्टितां 'मातरं प्रणाम' इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

अतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽतीव सौम्य आकारो भूत्तिर्यासां ताभिस्तादृशीभिः, कषायेण नियासेन रक्तानि रञ्जितानि अम्बराणि वृक्षाणि धारयन्तीति ताभिः, पक्षे कषायेण रक्तं रञ्जितमिव अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताभिः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागो विलेपने ।

नियासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत् ॥' इति विश्वः ।

सकलैः समस्तैः लोकैः जनैः वन्द्याभिः वन्दनीयाभिः, सन्ध्याभिः सायंसमयैरिव विद्यमानाभिः । प्रलम्बाः लम्बायमानाः श्रवणपाशाः शोभनकर्णा यासां ताभिः । 'पाशस्तु मृगपक्षादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात् कचान्ते निकरार्थकः ॥ छान्नाद्यन्ते च निन्दार्थः, '.....' इति हैमः ।

सायुद्धिकशास्त्रे लम्बकर्णत्वमभिज्ञताबोधकमित्यवधेयम् । विदिता ज्ञाता अनेका बहवः कथाः उपाख्यानानि आलापाः परस्परोक्तिप्रत्युक्तयः वृत्तान्ता लौकिकवातांश्च यामिस्ताभिः । पूर्व भूता इति भूतपूर्वाः कथा वत्सराजचरितप्रभृतीनि पुरातनोपाख्यानानि कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः, इतिहासान् महाभारतप्रभृतीन् वाचयन्तीभिः व्याख्यायन्तीभिः, पुस्तकानि दधतीभिः धारयन्तीभिः अन्तर्-व्याख्यापनयेत्याशयः । धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिः बोधयन्तीभिः जरप्रव्रजिताभिः बुद्धसंन्यासिनीभिः, विनोद्यमानां तैस्तैः यत्नैः समन्तोष्यमाणाम् ।

उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीवेशभारः योषित्तुल्यवस्त्रकेशपाशधारणादिवेशनिकरः येन

तत्र चन्द्रापीड विनयके साथ उठ कर, परिजनादिकों को साथ आनेसे रोक कर, केवल वैशम्पायनके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश करने योग्य राज-परिजनके बताये हुए मार्गसे रनिवासमें आ गया ।

चन्द्रापीडने रनिवासमें उपस्थित होकर माता विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागरकी महातरङ्गोंने जिस प्रकार लक्ष्मी देवीको परिवेष्टित किया था, उसी प्रकार सफेद कञ्चुक (अङ्गरखाओं) से आच्छादित शरीरवाले एवं निर्दुष्ट स्वभाववाले कतिपय कञ्चुकीय, महारानी विलासवतीको घेर कर ढके ये । अस्यन्त शान्त आकृति वाली, जोमिये वस्त्र धारण करनेवाली एवं सन्ध्या के समान सब लोगोंके प्रणाम करने योग्य अधिकतर बुद्ध परित्राजिकाएँ वहाँ उपस्थित थीं । उनके सुन्दर कान लम्बे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर आलाप करना जानती थीं । उन सबोंके बीचमें कोई-कोई प्राचीन समयकी पवित्र कथा कह कर, कोई-कोई महाभारतादि इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई-कोई पुस्तकें लेकर, और कोई-कोई धर्मोपदेश सुना कर महारानी का मन बहला रही थीं । जिनके वेष धारण कर एवं अत्युज्ज्वल आभूषणों से भूषित होकर नटुसक

१. परिजनेन । २. नैक । ३. जलकहोलैः । ४. शुद्धान्तान्तर्वेशिकैः । ५. कषावृत्तान्ताभिः । ६. भूतपूर्वाः । ७. कथित 'पुण्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि, ददती-भिर्गन्धोपदेशान्, निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथाः । ९. माषेण ।

संसेव्यमानाम्, अनवरत-विधूयमान-वालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरण-कुसुमपटवासताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-शृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-रातरावलिम्बित-सुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-दर्पण-प्रतित-मुख-प्रतिबिम्बाम्, अर्क-बिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवं समुपसृत्य मातरं प्रणमाम ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनद्वे पार्श्वपरिवर्त्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजनेन नपुंसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलङ्घनं यथा कामन्दकीनीतिसारे—

‘ये स्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः ह्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं विधूयमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः वालव्यजनकलापः चामर-निकरो यस्याः तां तादृशीम् ।

अङ्गनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशेषान्, उक्तञ्चैतल्लङ्घनं वराहेण—

‘वगुशीरपन्नभागैः सूचमलाङ्गेन संयुतश्रृणुः पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागां कुङ्कुमश्रीखण्डादीन्, शृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘शृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, पुलांश्च धारयतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वल्लरूपेणासेदुषा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्यमानां सेव्यमानां ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः सुक्तागुणः मौक्तिकदामयस्यास्तं तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथी-धारा यस्यास्तां तथोक्तां मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवचोऽयम्, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदामः, वसुन्धरया च विलासवत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदाथहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्षते ।

आसनेति । आसन्नः समीपाभिमुखस्थः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृशीम्, अत एव अर्कबिम्बे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाथो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अमावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादथः शशिमण्डलं विष्टति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य प्रणमाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बोपमस्य, मुखस्य शशिमण्डलोपमस्य, विलासवत्या अमावस्योपममिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

तेति । तुः पुनरर्थः । सा विलासवती ससम्भ्रमं, शीघ्रम्, पादपतितं तं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरिवर्त्तिनि समीपस्थापिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनद्वे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(हिजरे), महारानी को सेवा करते थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर लुला रहीं थीं । अन्यत्र परिचारिकायें कपड़े, गहने, फूल, पटवास (अवीर, अथवा जिससे वस्त्र सुगन्धित किया जाय), पान, तालपत्रके पंखे, अङ्गलेपनके द्रव्य और झारियाँ लेकर, चारों ओर मंडलाकारसे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनोंके बीचमें सुक्ताहार लटक रहा था, अतः एव दो पर्वतोंके बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे युक्त पृथिवीके समान वह देखनेमें आ रही थी । संमुखवर्ती एक दर्पण (ऐनक) में उसके मुखका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर आकाशके समान वह विराजमान थी ।

महारानी विलासवतीने झट चन्द्रापीडको उठा कर आज्ञापालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१. उपसेव्यमानाम् । २. “अभिधूयमान” । ३. कचित् ‘ताल’ इति पदं नास्ति । ४. पयोधर-विलिम्ब...पयोधरविलिम्बित... । ५. अचलमध्यसंवृत्तगङ्गा...; अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा... । ६. दिवसमुपसृत्य, दिवसशिवं । ७. ननाम् । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गला, प्रसूत-पयोधर-भरत्पयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतान्यभिधायन्ती^१ मूर्द्धन्युपाप्राय तं सुचिरमाशिरलेप ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्ट-वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-
वन्तिले समुपविशन्तम्^२, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रम-परिजनोपनीतायामासन्ध्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-
लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तम-
वादीत्—वत्स ! कठिनहृदयस्ते पितः, येनेयमाकृतिरीदृशी^३ त्रिभुवनलालनीया क्लेशरामति-
महान्तमिष्यन्तं कालं लम्बिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमां गुरुयन्त्रणां^४ ? अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यद्वान्दिनिचैपरुपं मङ्गला-
चरणं यथा सा तादृशी सती, प्रस्तुती सुतावलोकनेन वीरस्यन्दिनी यौ पयोधरो वज्रोजी ताभ्यां चरतां
निःसरतां पयोबिन्दूनां दुग्धकणानां झुलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव निर्वातेव, स्नेहाकुलेन
प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य चेमाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-
चिन्तयन्ती, मूर्द्धनि मस्तके आप्राय आप्राणं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिरलेप
आलिङ्ग । इह 'निर्गच्छतेवे'ति अपह्नवसहितोत्प्रेषः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं
समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आश्लिष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यथा सा
तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नम्रात् अवन्तिले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम्
अनिच्छन्तमपि अतिशेषेन बालकवक्त्रोद्गमरोद्धमनभिलषन्तमपि चन्द्रापीडं बलात् हठात् आकृष्य
आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोडम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी वात्सल्यस्थालीकिकत्वादित्याशयः ।
ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण शीघ्रतापरेण परिजनेन परिचारिकावर्गेण उपनीतायाम् उपस्थापिता-
याम् । आसन्ध्यां वेत्रासने—

‘वेत्रासनमासन्दी की वृषी च व्रतिकासनम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निषण्णे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयो आलिङ्ग्य
आश्लिष्य ललाटदेशे भालप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः मुहुर्मुहुः वारवारं करतलेन
स्वहस्ततलेन परामृशन्ती आमर्शनं विद्धती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वसेति । वत्स हे पुत्र !, ते तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः
आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरैव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमुदुललित-
त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इष्यन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता ।
अतिदीर्घम् अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकषणकृत्कावरोधवलेषाम्, कथं
पर भी अपनैस्ते ही उसकी नवागमनका मङ्गलाचार (उतारा) किया । उस समय स्तनों में से रिसती दूधकी
नौदोके बढ़ानेसे महारानीका हृदय मानो तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका
सिकंदी मङ्गलका चितवन करती हुई, उसके मस्तकको सूँघ कर बहुत देर तक उसका आलिङ्गन किया ।

उसके बाद उसी भावसे ही यथोचित मङ्गलाचारपूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं बैठी ।
चन्द्रापीड भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने
बलपूर्वक उसे खींच कर अपनी गोदमें बैठा लिया ।

इधर दासियोंने शीघ्रतासे एक बेंत की कुरसी ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी
विलासवती चन्द्रापीडको बार बार छाती से लगा कर, ललाट, छाती और कंधों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई
कहने लगी—वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि उन्होंने ऐसी त्रिभुवन लालनीय आकृति एवं
रूपकी इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुभों (शिक्षकों) का

१. कृतावतरणका । २. “प्रस्तुत”, अपह्नत । ३. निर्गतेव । ४. शतानां ध्यायन्ती, शता-
नीशामिध्यायन्ती । ५. समुपचाराश्लिष्ट । ६. समुपविशन्तमाकृष्य । ७. ससम्भ्रम । ८. ईदृशम् ।
९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाम् ।

बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्द्वैध्यम् । अहो ! विगर्त-शिशुजन-कीडा-
मर्भकस्यापि ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणी सर्वथा । यथा-
प्रसादान् समस्ताभिरेपेतो विद्याभिरालोकितोऽसि, एवमचिरेणैव कालेनानुरूपमिर्वधूमि-
पेतमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितवनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकच-कम-
लकृत-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्य्यनुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्षणशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्द्वैध्यम् । अर्भकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगतं
दूरीकृतं शिशुजना बालकवर्गः तेषां क्रीडाक्रीतुकं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लाघवं लघुत्वं चापत्यं यसमा-
तत्तथोक्तम् । गुरुजनस्य शिष्यवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी असाभ्यान् सर्वाधिकेत्थः
भक्तिः आदरपूर्वकावलोकनम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुयन्त्रां न सहेयाः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आम्बीक्षिकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरेण कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः वधूभिः स्नुषाभिः उपेतं सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निरीक्षिष्ये ।

वर्तते । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेयद्वासेन अवनतं शिशुचाञ्चलेन
वधूनामाकर्णनात् स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आभमनो निजस्य मुखस्य
वदनस्य प्रतिबिम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपल्लवः अवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्तं इव कर्णभूषणीकृतकमलसहितं इव विद्यमाने इत्यर्थः कपोले गण्डे पर्य-
नुम्बत् नुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्तुटितपत्रेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण
सङ्कीर्त्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशात् ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थां विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अश्वम् आरुह्य तत्रोपरिविशेत्त्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपासजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुब्रज्यमानः शुकनासं प्रधानामार्यं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् अगच्छत् ।

नियन्त्रण सहन किये हो ? कितना आश्चर्य ? बालक होने पर भी पूर्णवयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुरुतर
कार्यको देखती हूँ । विशेष आश्चर्य तो यह है कि—बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयसे शिशुजनोचित
क्रीडाक्रीतुकनी चपलता दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनो पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखती हूँ । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विवासे
परिपूर्ण देख सकी हूँ, इसी प्रकार थोड़े समयके मध्यमें ही अनुरूप बहुओं-सहित देखूँगी ।' विलासवतीके इतना
कहने पर चन्द्रापीडने लज्जा और सुकुराहटके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर नुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा यानी, खिले कमलके द्वारा उपर कानका आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंको क्रमशः दर्शन देकर
आनन्दित किया । फिर वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े शन्द्रायुध पर बैठ, पहलेके
अनुसार ही, वह समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुकनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगलित । २. अर्भकत्वे त्वयि, अर्भकत्वेऽपि ते, अर्भके ते । ३. असाधारण । ४. सर्वा ।

५. अवलोकेत । ६. अत्र कचित्पुस्तके 'एव' कारो न दृश्यते । ७. दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वधिः स्थितम् ।

यामावस्थित-विबिध-गज-घटौ-सङ्कटम्, अनेक-तुरङ्ग-सहस्र-सम्बाधम्, अपरिमित-जन-समूह-सम्मर्द-सङ्कुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवातैरेककाय्योगतैर्वेश-नोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्रज्ञानोन्मीलितबुद्धिलोचनैः^१ चीवरच्छद्मानं विनयासुराभिर्भि-धर्ममपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशानसनपथधोरैः, रक्तपटैः^२ पाशुपतैर्ह्रिजैश्च दिवानिशभा-सेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानाञ्च सामन्तानां जघनोपविष्ट-पुरुषोत्सङ्ग-स्थितद्विगुणित-क्रुथाभिः अतिचिरावस्थान-निर्व्व-प्रमुत्ताघोरणार्भाभिरपर्य्याणाभिः सपर्य्याणाभिश्च निश्चलाव-

यमेति । यामावस्थिताः प्रतिग्रहं परिवृत्त्य परिवृत्त्य स्थिता ये गजा हस्तिनः तेषां घटया समूहेन संकटम् आकुलम् । इत आरभ्य ननु सङ्कल्लिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'शुकनासगुहद्वारम्' इत्यस्य विशेषणानि । अनेकैः बहुभिः तुरङ्गसहस्रैः घोटकनिकरैः सम्बाधं सङ्कीर्णम् ।

'सङ्कटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं.....

इत्यमरः । अपरिमिताः अस्त्वेषा ये जना लोकाः तेषां समूहस्य सङ्गस्य सम्मर्देन परस्परवातेन सङ्कुलं व्यासम् ।

एकदेशेति । एकदेशे एकस्मिन् भागे उपविष्टैः निषण्णैः सहस्रशो बहूनि निबद्धानि कृतानि चक्रवा-लानि मण्डलानि वर्तुलरूपेणावस्थानानि यैस्तैः तादृशैः, अनेककार्यागतैः पृथक् पृथक् उद्देशेनोपस्थितैः दर्शनोत्सुकैः अवलोकनायोगकण्ठितैः शुकनासनास्त्राकारैश्चकुरैरित्यर्थः समन्ततः चतुर्हिज्ज सर्वविषये विषयार्थः, विविधानि अनेकप्रकाराणि शास्त्राण्येव अङ्गानि कज्जलानि तैस्समीलितानि विकासं प्रापितानि बुद्धयो-मतव एव लोचनानि नयनानि येषां तैस्तादृशैः । चीवराणि बौद्धभिन्नुप्रावरणानि छद्माना कपटेन, विनये धर्मशिक्षायाम् अनुराग एव अनुरागः रञ्जनद्रव्यं विद्यते येषां तैस्तथोक्तैः धर्मानुरागरूपेण रङ्गेण रञ्जितैः धर्मपटैरिव बौद्धव्यवहारसिद्धवस्त्रविशेषैरिव, धर्मपटाश्च येषु पटेषु धर्मशासनानुसृष्टिभ्य अन्तेवासिभ्यः प्रदर्यन्ते ते बोध्याः । अवगुण्ठितैरिव आच्छादितशरीरैरिव विद्यमानैः । शाक्यमुनेः शाक्यसिंहस्य अर्कवाग्ध-वतपत्नितः शासनपथे उपविष्टधर्मविषये वीरैः यः शूरन्धराः अग्रगण्याः तैस्तादृशैः, रक्तपटैः रक्तवस्त्रधारिभिः, पाशुपतैः महेश्वराधारकैः द्विजैर्विभ्रैश्च दिवानिशम् अहोरात्रम् आसेव्यमानं शुकनासप्रेमणोपास्यमानम् ।

इह 'विबिधशास्त्राज्ञानेत्यादौ शाश्वज्जनत्वारोपस्य बुद्धिषु नेत्रस्वारोपं प्रति कारणत्वात् परस्परित-रूपकमलङ्कारः । 'धर्मपटैरिव' इत्यत्र हि बौद्धभिन्नुभिर्यानि चीवराण्यङ्गेषु धारितानि तेषु धर्मपटवस्तुयेषते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वस्तुतस्तु धर्मपटैरेव ते आवृताः । अनुराग इति छिष्टम्, ततश्च श्लेषो-व्यापिता सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

अभ्यन्तरेति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरप्रविष्टानां निजनिजकार्यसम्पादनाय अभ्यन्तरे शुकनासा-न्तिकं प्राप्तानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभूपतीनां शतसहस्रशः 'करिणीभिः' इति वच्यमाणेनान्वयः । जघनेषु तासां हस्तिनीनां कट्या अग्रिमप्रदेशेषु उपविष्टानां निषण्णानां पुरुषाणां तत्तत्सामन्तपरिचारक-जनानाम् उत्सङ्गेषु क्रोशेषु विद्यमाना द्विगुणिताः आरोहिसामन्तानामवतरणानन्तरमेव अपसार्य द्विगुण-भागे सङ्कोचिताः क्रुथाः घृष्टास्तरणानि यासां ताभिः तादृशीभिः । अतिचिरं सामन्तानां विलम्बमधिक-

क्रमसे शुकनासके भवनके दरवाजे पर जाकर उपस्थित हुआ । वह दरवाजा प्रत्येक भद्रार्थमें परिवर्त्तित अनेक प्रकारके इधियाँसे व्याप्त था, एवं अधिकतर बोझोंसे परिपूर्ण और अगणित मनुष्योंके सङ्घर्षसे दुर्गम था । उसके एक भागमें शाक्यसिद्धके उपदेश मार्गमें अग्रगण्य अधिकतर बौद्ध संन्यासी एवं रक्तवस्त्रधारी शिशो-पासक ब्राह्मण, चारों ओर हजारों मण्डल बनाकर दिन-रात बैठे रहते थे । वे अपने मित्र मित्र कामोंके लिए आप हुप थे, एवं सब लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये उत्सुक थे । विविध शास्त्ररूप कज्जलने, सभी विषयोंमें ही उन लोगोंके ज्ञान-नेत्रको उन्मीलित किया था । और बौद्ध संन्यासीगण कीपीन (लंगोटी) धारण करनेके बहाने, धर्मशिक्षाद्वारा धर्ममें अनुरागरूप रञ्जन द्रव्यसे रंगे हुए धर्मपटसे मानो, शरीरको आच्छादित

१. ...पञ्चगजम् । २. ...समूहसङ्घसम्मर्दम्... । ३. उन्मीलितप्रतिमैः । ४. रक्ताम्बरच्छद्माना गुर्विन्वयानुरागिभिः । ५. रक्तपटैः । ६. स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित । ७. संतस्थितद्विगुणबुधाभिः । ८. भोरणाभिः सपर्याणाभिः ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णम्, शुकनास-गृहद्वारमा-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्य-
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापितै-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहारै-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-

समयम् अवस्थानेन अवस्थित्वा यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्त्यारोहा यासां
ताभिस्ताडनीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्याणाभिः प्रथमकृतपश्ययनाभिः, सपर्याणाभिः प्राप्तदेव पश्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणवस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेदो न घूर्णिताभिः ‘घूर्णितं प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वेति । तत्परप्रधावितैः सम्मुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोली-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
भवन इव बाह्याङ्गण एव भवनाद्विद्विष्यत् एव, कस्यापि भवने सचाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायनं शुकनासामाजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सम्मुखमार्गाद् दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्श्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनसमये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागं येषां तस्ताडकैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्रातैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनस्तथान् विधायेत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालासारणसूचकशब्दः तेन यद्वयं कोलाहलेन
राजपुत्रतस्मात् तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः धृताया वैत्रलया वेतसयष्टयः ताभिः चकितं शङ्कितं यस्मान्मन्त्रचक्रं स्वायत्त-
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पाद्व्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चातगानि भिन्नान् भिन्नान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

क्रिये ये । छोट-छोट अधीन राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका बहू दरवाजा
लाखों हथिनियोंसे भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलमानसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थीं । उन सबोंके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पश्ययन (जीन) समेट कर रख लिया गया था, एवं
कितने के ऊपर पश्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके जवन पर बैठकर, उनके पीठपर बिछाये हुए दोहरी लपेटी झूलको गोंदमें रख लिये थे । एवं
बहुत देर तक राह देखनेसे थक कर उनके महावृत्त निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीडको वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को घेड़ेके साथ
प्रवेश करनेमें निषेध (रुकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आँगनमें ही घेड़े से उतर पड़ा ।

बाद में दरवाजे के पास घेड़ेको खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड़ कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भवन के द्वारपालगण, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आये हुए नानादेशीय राजा लोग पहलेके अनुसार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होता था । चन्द्रापीड देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
चौकसे अन्त्याय चौकीमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयसे परिजनवर्ग चुप

१. बाधाझा । २. तुगाव । ३. अवस्थित । ४. तथैव च प्रतीहार...तथैव प्रतीहार । ५. कचि
पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

वेत्रलता-चकितं-सामन्त-चक्र-चरण-शत-चलित-वसुन्धराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणः, तथैव च नव-नव-सुधावदान-आसाद-सहस्रै-निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्रनासभवनं विवेश। प्रविश्य चानेक-नरेन्द्र-सहस्रमध्योपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावन्तेन मौलिना शुक्रनासं ववन्दे।

शुक्रनासस्तं ससम्भ्रममुत्थाय आनुपूर्व्येण उत्थित-राजलोकैः सादरमभिसुखदत्तावि-रलपदः प्रद्वर्ष-विस्फारितलोचनगगतानन्द-जलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिङ्गम्। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु

तथैवेति। नवनवा नूतनाः सुधावदाताः चूर्णादिलेपैरुज्ज्वलाः प्रासादाः अट्टालिकाः तेषां सहस्रेण समूहेन निरन्तरं निरवकाशं व्यासम्, अत एव द्वितीयं राजकुलं राजभवनमिव विद्यमानं शुक्रनासभवनं विवेश प्रविष्टवान्। इह 'राजकुलमिव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा।

प्रविश्येति। उपदर्शितः प्रकटितो विनयो नम्रता येन स तादृशः, अनेके बहवो ये नरेन्द्राः सामन्ताः तेषां सहस्राणि समूहाः तेषां मध्ये उपविष्टं संनिष्णुम् अत एव अपरम् अन्त्यं पितरं तारपीडमिव विद्यमानम्, तथापि तथैव नरेन्द्रसहस्रमध्योपवेशनादित्याशयः। दूराद्विष्टादेव अवनतेन नम्रीभूतेन मौलिना शिरसा शुक्रनासं ववन्दे नमश्चक्रे। इहाप्युक्तालङ्कारः।

शुक्रनास इति। ससम्भ्रमं शीघ्रं तं चन्द्रापीडम् उत्थाय आनुपूर्व्येण यथाक्रमानुसारेण उत्थितः राजलोको भूपमण्डलं यस्मात् स तादृशः, अभिसुखे चन्द्रापीडसमूहे दत्तानि विहितानि अविरलानि सान्द्राणि पदानि पादुचेपा येन स तादृशः, दूरादेव तेन कृतप्रणामत्वादित्याशयः, तथा प्रहर्षेण अतिप्रमोदेन विस्फारितयोः विस्तारितयोः लोचनयोरन्यनयोः आगता आयाता आनन्दजलकणाः प्रमोदाशुचिन्द्वो यस्य स तादृशः शुक्रनासः, प्रेम्णा स्नेहातिशयेन वैशम्पायनेन निजाम्भजेन सह तं चन्द्रापीडं सादरम् आदरेण सहितं यथा स्यात्तया गाढं सान्द्रम् आलिङ्ग्य उपगृह्णन् चक्रे।

आलिङ्गितेति। प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चात् उन्मुक्तः परित्यक्तश्चेति स तादृशो राजपुत्रो दृपासन्नः सादरोपनीतम् आदरेण आनीतं रत्नासनं मणिविष्टरम् अवनी भूमावेव अपहाय परित्यज्य समुपाविशत् समुपविष्टवान्। तदनु तत्पश्चाद्भागो वैशम्पायनश्च समुपाविशदिति सम्भवः। शुक्रनासस्य प्रधानामात्यस्ये सत्यपि विप्रत्वेन पितृव्यस्यत्वेन पितृस्थानीयत्वेन च तत्समीपे चन्द्रापीडस्य विष्टरोपवेशन-मनुचितम्, वैशम्पायनस्य तु जनकत्वेन तत्समीपे विष्टरोपादानस्य नितान्तमेवानुचितत्वादवनाहुपवे-शनमित्याशयः।

होकर रहने लगे, एवं बँतको छवियोंके सञ्चालन होते रहनेसे सामन्तराज्यण चकित होकर सरकने लगे, उन लोगोंके सैकड़ों चरण पड़नेसे वह स्थान कम्पित होने लगा। क्रमसे चन्द्रापीड ने पहलकी मौति ही दूसरे राजभवनके समान शुक्रनासके भवनमें प्रवेश किया; वह भवन, नई सफेदी किए जानेके कारण श्वेतवर्ण महलोंसे परिपूर्ण था। प्रवेश करके अनेक सहस्र राजाओंके बीचमें बैठे हुए द्वितीय पिताके समान, शुक्रनासको उसने विनयप्रदर्शनपूर्वक दूरसे ही गस्तक नवाकर प्रणाम किया।

उस समय शुक्रनास शीघ्रतासे उठ खड़े हुए, बाद सब राजा रोग यथाक्रम खड़े हो गये। उस समय शुक्रनासने चन्द्रापीडके समुख आदरसे कितने ही कदम आगे आकर आनन्दसे प्रफुल्लित लोचनोंमें भरे आनन्दा-श्रमहित चन्द्रापीडका और वैशम्पायनका स्नेहयुक्त गाढ़ आलिङ्गन किया। मिलकर धक्का होने पर किसी सेवक ने आदरके साथ एक रत्नासन ला दिया, चन्द्रापीड उसको खोड़कर भूमि पर ही बैठा, और वैशम्पायन भी उसके पीछे बैठे ही बैठा। चन्द्रापीड धृतिवशमें बैठने पर, शुक्रनासके अतिरिक्त अन्य सब नरेन्द्र भी अपने-अपने

१. नासनचकित। २. कचित 'तथैव नव' इत्येव पाठो दृश्यते। ३. कचित 'सहस्र' इति पदं न विद्यते। ४. 'उपस्थितम्'। ५. समुत्थाय। ६. 'पूर्वैण'। ७. 'लोकैः'। ८. 'सहर्ष'। ९. 'विलोचन'। १०. समम्।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजा-
सनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकैरन्नैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमब्रवीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड ! अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः, अद्य
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजां
भवादृशास्त्रिभुवनं-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः, केयममासुषी शक्तिः क-

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्झितनिजासनं परित्यक्तस्त्वविष्टं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमादेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचिवत्वेऽपि विप्रतया पितृसखत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमावुपवेशने कृतेष्व्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवत्सितुते भूतलोपविष्टे विष्टोपवेशनस्य नितान्तमेवासुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।
स्थित्वेति । ऋणमिव ऋणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्चा येपु तैस्तादृशैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः, हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशाः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अब्रवीत् अब्रवीत्—

तातेति । हे तात पुत्र ! सुतस्थानीय ! ‘एष्ये पितरि पुत्रे च तातसद्वदः स्मृतो भुवैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारूढयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं स्वाम् आलोक्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च स्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अवेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वां निखिला आशिषः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
सार्थका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकभवान्नितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिष्ठातृः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य ममोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् ! इत्याकाङ्क्षायामाह—नहंति । हि यतः अपुण्यभाजां पापवतां (कुले) भवादृशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनकाः आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

केति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोऽवस्था क, इयं पुरो दृश्यमाना अमासुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके पूर्वविधायाम् अत्यल्पावस्थायाम् सखदन्त्यस्य कस्यापि पूर्वविधासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

आसन द्यौर्धृथिवी पर ही बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाल उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुम्हें देख कर, आज महाराज तारापीडको बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमासुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानहर्ष*** । ४. कश्चित् ‘तात ! अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।
५. तपुण्यभाजां । ६. सकलत्रिभुवन*** । ७. विस्मयहेतवः ।

चेदमशेष-विद्याग्रहणसामर्थ्यम् ? अहो ! धन्याः प्रजाः, यासां भरतभगीरथप्रतिभो भवा-
नुपन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया, यथासि भर्ता समासासितः ।
हरिवंशः स्थलनिवाससदृगृहस्थसनिनी^१ हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति ।
सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेनं वह बाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा^२ इत्यभि-
धाय स्वयमाभरण-वसन-कुसुमाङ्गरादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितश्चोत्थयान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य
समारुहेन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थित-सित-पूर्ण-कल-

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । प्रजाः प्रकृतयो धन्या भाग्यवत्स्यः, यासां प्रजानां भरतः शकुन्तला-
पुत्रः, भगीरथः सगरपौत्रः ताभ्यां प्रतिभः सदृशः भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नो जातः । किमिति
प्रश्ने । खलु निश्चयेन वसुन्धरया पृथिव्या अवदातं निर्मलं विशुद्धमित्यर्थः कर्म कार्यं सुकृतमित्यर्थः कृतं
विहितम्, यथा त्वं भर्ता प्रभुः समासादितो लब्धः असि ।

होति । हरेः विष्णोः वक्षःस्थले भुजान्तरे निवासे अवस्थितौ यः असदग्रहो दुष्टदुद्धिः तत्र न्यसनिनी
आसक्तिमती लक्ष्मीः श्रीः हता प्रतारिता खलु निश्चयेन, या लक्ष्मीः त्वां भवन्तं विग्रहवती शरीरधारिणी
सती नोपसर्पति नाभ्युपैति, यद्यपि भूमूर्तरूपेण ह्यनुसरति तथापि भूमूर्तशरीररूपेण नोपसर्पतीत्यर्थः ।

इह हतत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन हि भगवतोऽपि राज-
पुत्रस्मोर्कर्षणोपनाद् व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सर्वंति । दंष्ट्रावलयेन दन्तमण्डलेन महावराहः शूकरावतारो विष्णुरिव, पित्रा तारापीठेन सह
त्वं बाहुना भुजेन कल्पकोटीः कोटिसंख्यकान् कल्पान् यावत् वसुन्धरायाः भूमेः भारं व्यवस्थापनव्यापारं
गुरुवञ्च सर्वथा सर्वप्रकारेण वह धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधाय निगद्य स्वयम् आत्मनेव आभ-
रणानि भूषणानि, वसनानि, वस्त्राणि कुसुमानि, पुष्पाणि, अङ्गरागा विलेपनानि इत्यादिभिः वस्तुभिः
अभ्यर्च्य संपूज्य विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवान् । इहोपमालङ्कारः ।

पुरा किल भगवान् विष्णुः सागरमग्नं पृथ्वीमण्डलमुद्धर्तुमिच्छया वराहावतारं परिगृह्य दन्तमण्ड-
लेन तदुद्धारयति पौराणिकी वार्ता ।

विसर्जित इति । विसर्जितो गृहाय अनुज्ञात उत्थाय अन्तःपुरम् अवरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा
मनोरमाभिरुच्यां मनोरमाख्यां वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा अवलोक्य तदनन्तरं बहिर्निर्गत्य निःसृत्य इन्द्रायुध-
मग्नं समाह्वय आरोहणं विधाय कुमारो भवनं जगाम यथावित्यन्वयः । भवनं विशेषवति—^३वेति । पित्रा
तारापीठेन पूर्वकल्पितं प्रागेव निर्मितम्, राजकुलस्य राजभवनस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपमिव सर्वथा
सुसाध्यादिस्थापनः । 'प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वारे अवस्थितौ स्थापितौ सितौ श्वेतौ
पूर्णकलसौ पूर्णकुम्भौ यस्य-तत्तादृशम् । आवद्धाः संदानिता बहिर्द्वारेषु योजिता इत्यर्थः हरिताः पलाश-
वर्णाः वन्दनमाला माङ्गल्यानि कुसुममाल्यानि यत्र तत्तादृशम् ।

‘तोरणादं च माङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका ।’

यद्य समस्त विद्या-ग्रहणं करनेका सामर्थ्य कहाँ ? अहो ! धन्य वे प्रजा हैं जिनके तुम भरत, भगीरथके समान
परिपालक होकर उत्पन्न हुए हो । पृथिवीने ऐसा कौन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पतिरूपमें पाया है ।
लक्ष्मी देवी नारायणके वक्षःस्थलमें वास करनेके द्वाराग्रहमें फंसकर विधाताद्वारा बन्धित हुई है, जो शरीर
धारण कर अब भी तुम्हारे निकट नहीं आती है । आदिवराहने जिसप्रकार दन्त-बलयसे पृथिवीका भार वहन
किया था, तुम भी उसी प्रकार पिताके साथ कोटि-संख्यक कल्प (देवताओं का एक हजार युग एक कल्प कहलाता
है) समय तक बाहुद्वारा पृथिवीका वहन करो^४ इतना कह कर आभूषण, वस्त्र, पुष्प और अङ्गराग द्रव्य आदिते
अपनेसे ही सत्कार करके कुमारको बिदा किया ।

तब कुमार चन्द्रापीड शुकनासके पाससे बिदा होकर उठ, अन्तःपुर (निवास) में जा, वैशम्पायनको
माता मनोरमाको देख, उसी मार्गसे बाहर आकर इन्द्रायुध पर सवार होकर, पिताके द्वारा पहलेसे ही निश्चित
किए गए अपने भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवनका मानो प्रतिभूतिस्वरूप था ।

१. ...न्यसनिताया । २. दंष्ट्रावलेन । ३. अभिधाय च । ४. इष्टा च ।

सम्, आबद्ध-हरित-वन्दनमालम्^१, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहृतमङ्गल-तूर्य्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृतामिकाकार्यम्, उज्ज्वल-
विविक्त-परिजनम्, उपपादितारोप-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपाद्यस्थिते शयने सुहृत्सुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम्^२ अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शयनीयं-गृहं एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलाद्वतरन्त्या दिवसश्रियः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

हृत्यभिधानचिन्ताशयिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डीनं वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अभ्याहृतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः तेषां रवेः शब्देः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचानां विकसितानां कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विक्षेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृतं विहितम् अश्रिकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेषाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सम्पादितानि अशेषाणि समप्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदधिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्वेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छयनं शय्या तस्मिन् सुहृत्सु
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षात् ।

अभ्यन्तरं इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादुरोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमेति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण हृत्यभ्यन्तेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तदहः तद्विवसं परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं रथकाः पादा रथमयो येन तथोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलक्ष्याः, स्वप्रभया स्वीयरविम-
पंक्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रदेशो यस्य तत्तथोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं छिद्रहितान्तरालम्, सुतरां तत्तादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युत्पेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां ककुब्धं दिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रकुण्ठमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वहाँ दरवाजे के समीप दो शुश्रवण जलपूर्ण कलश रखे थे । बहिर्द्वार के साथ पलाशवर्ण मार्गलिक पुष्पमालायें
(बन्दनवारें) वँधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुरही) ध्वनिते
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दरमें कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषमें भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियाएँ सम्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर समामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके वरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
किरण फैला कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्रीं आकाशसे उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजेब) गिर रहा है, उस नूपुरके मध्यका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिचन्दन, हरितचन्दन*** ।

२. अभिषेकादिम् ।

३. त्वश्वशयनीय*** ।

४. सलिलप्र-
वाह इव ।

मार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकोः प्रतीचीं ककुभमगात्^१ । अभिनवपञ्चमलोहितत-
लेनै करणेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेनै वासरः कमलरागमशेषं ममार्जं । कमलिनीपरिमल-
परिचयागतालिमालाकुलित-कण्ठं कालपारौरिव चक्रवाकमिधुनमाकुण्ठ्यमाणं विजघ्ने । कर-
पुटेरादिवसान्तम्^२ आपीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकर-
रविम्बं ववाम । क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूरकोत्पले लोकान्तरमुपगते^३ भगवति गभस्तिमा-
लिनि, समुल्लसितायामम्बर-तडार्ग-विकच-कमलिनीयां सन्ध्यायाम्^४, कृष्णानुरूपपङ्क-पत्रलता-

अभिनवेति । वासरो दिवसः, करणेव हस्तेनेव, अभिनवस्य नूतनस्य पञ्चमस्य किसलयस्येव
लोहितं रक्तं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रसृतेन प्रचलितेन रवि-
बिम्बेन सूर्यमण्डलेन, अशेषं समग्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्तिमानं ममार्जं प्रोच्छितवानिव । अन्योऽपि
तथाविषपाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति । रवेरस्तगमनेन कमलस्य सुद्रणाद् रक्तिमापगमः
सञ्जात इति तात्पर्यम् ।

इह जायतेऽपि प्रतीयमानक्रियोत्प्रेषा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

कमलिनीति । कमलिनी नलिनी याः परिमलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभातिशयेन आगतया
पासया तस्या सुद्रणेन तत्परिमलप्राप्त्यभावाद्गुहीय तद्गलदेश एवोपविष्टयेत्यर्थः, अलिमालया अमर-
पंक्या आकुलितो व्यासः कण्ठो गलदेशो यस्य तत् तादृशम् अत एव कालपारौः कण्ठवद्वरयामवर्णरश्-
नासिः आकुण्ठ्यमाणमिव सत्, केनाऽपीति शेषः, चक्रवाकमिधुनं रथाङ्गपक्षिदम्पती विजघ्ने वियुक्तं
बभूव । रात्रिप्राप्त्या प्राकृतिकेपि रथाङ्गदम्पतीवियोगे अलीनां तद्गलदेशोपवेशनात् श्यामवर्णगलवद्वरज्जु-
भिराकर्षणहेतुकवियुक्तवस्तुमुच्छितमित्यवगन्तव्यम् ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकुण्ठ्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेषालङ्कारः सङ्कीर्त्यते ।

करपुटेरिति । दिवसकरविम्बं सूर्यमण्डलं कर्तुं, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्वन्तं करपुटेः रश्मि-
जालरेव करपुटेः अञ्जलिभिः आपीतं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरसं पुष्परसद्रवम्,
गगनगमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिश्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णविरसुतप्रकाशमिषेण
ववाम उज्जगारयेत्यर्थः । मार्गगमनपरिश्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलादेवमनं भवति तथाऽत्र
सूर्यस्य वमनमित्यभिप्रायः ।

इह किरणहस्तयोर्भिन्नत्वेपि श्लेषेणाभिन्नाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति
हेतुत्प्रेषा, ववामेवेति सापह्वा क्रियोत्प्रेषा चेत्येतेषां परस्परमङ्गल्लिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

कमेपेति । प्रतीची पश्चिमा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्करणीमूर्तं यत् रक्तोत्पलं कुवलयं तदपे,
भगवति माहात्म्यवति, गभस्तिमाला रश्मिश्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अथद्
भुवनम् अस्ताचलमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति ।

इह 'सुखं तव कुरङ्गाभिः सरोजमिति नान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवत् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तो-
त्पलस्वारोपः आपो हि प्रतीचीयां स्त्रीस्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविचित्ररूपकमलङ्कारः ।

समुल्लसितायामिति । अम्बरं गगनमेव तडार्गः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिनीयां

स्थानं मानो अपनी ही प्रभासे पूर्ण हो गया है । जलका प्रवाह जिस प्रकार रथचक्रद्वारा खुदे जाने के मार्ग में
नीचे होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका आलोक (धूप) भी सूर्य के रथचक्र-सामानुसारसे पश्चिम दिशामें
जाने लगा । दिवसे अभिनवपल्लवदृश लाल हथेलीवाले हाथके समान नीचे लटकते रविमण्डलसे पथकी समस्त
रक्तिमाको मानो पोंछ दिया । कमलिनीके सुगन्धलोभसे अमरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीके मुद्रित
होनेसे चक्रवाकदम्पतीके कण्ठको जाकर घेर लिया, अतएव उस समय वह चक्रवाक-दम्पती गलवद् कालपाशसे
छींच गये होकर ही मानो एक दूसरेसे अलग हो गय और रवि बिम्बने दिनके शेषपर्वन्त कर-सम्पुटेसे कमलके
जो समस्त मधु-रसका पान किया था, उसे मानो आकाशके मध्यमें चलनेकी शकावटके कारण लाल धूपके
आकारके बराने उगलने लगा । क्रमसे जब पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलस्वरूप भगवान् सूर्यनारायण
अस्तमित हुए, गगन-सरोवरकी सन्धारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़े काले अगरके रससे निमित्त पल्लवता

१. दिशमगमत् ।

२. पल्लवललोहितकरणे ।

३. दिवसकरविम्बेन ।

४. करपुटेऽदिवसान्तम् ।

५. अम्बरतल*** १३. तटाक ।

स्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनैव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातृपुमन्मूलथितुमन्धकारकरप-
ल्लवेधिवर्चं प्रविशसु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीसुखाव-
तंस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विश्विमेषु सन्ध्यादेवतार्चनं-बलिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लभ्यतिमिरास्मनारुढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूररथिषु, गवाक्षविवरनिक्षीनेषु प्रासा-
दलक्ष्मीकर्णोत्पलेधिवर्चं पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्वल-काञ्चन-पीठासु मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सत्याम् ।

इहाम्बरे तडागव्यारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीव्यारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः ।
कृष्णागुदिति । कृष्णागुरुपङ्कः गाढकाकतुण्डद्वयः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभानां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।
इहाश्वकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां स्त्रीसादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
र्तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिकुलेति । अलिकुलमलिनेन अमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिकुलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणे पूर्वमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निगीर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरिवाद्गुपाद्यितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेधिव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेधिव मधुकरकुलेषु अमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अम्यन्तराणि प्रविशसु प्रवेशं कुर्वन्सु ससु, निगीर्णद्वयानामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

वनरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आश्रमागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतकिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

विश्विति । सन्ध्यायां सार्यसमये यानि देवतार्चनानि वास्त्वाद्विपूजाः तेषां बलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतात्मादिव्येषु दिक्षु पूर्वदिषु विश्वेषु साधकैर्विकीर्णेषु ससु ।

शिखरेति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लभं तिमिरम् अन्धकारो यासां तासु, अत एव अनारुढः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूररथिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु ।
अप्रलम्बान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारिण क्रियोपेक्षालङ्कारः सङ्कीर्त्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अट्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णोत्पलेधिव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेधिव, गवा-
क्षाणां कर्णोत्पलदेवस्थायित्वात् कपोतानाञ्च तनुत्पलमुत्पनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहकपोतेषु गवा-
क्षविवरेषु वातायनच्छिद्रेषु निक्षीनेषु तूष्णींभूय विद्यमानेषु ससु । जात्युपेक्षा ।

विगततेति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्वलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्णरचितोपवेशपीठानि यासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य
चित्रके समान अन्धकाराकी पङ्क्त्यां दिशाओंके मुखमें फैलने लगी, अमररागेके बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह
जिमप्रकार कालकमलके सरोवर्को आच्छादित करते (ढँक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे; कमलिनियों सायङ्काल तक सूर्यको किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके
फेलाए हुए हस्तके समान अमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशावरूप विलासिनीके मुखका
अलङ्कारपल्लवस्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धरे-धरे दूर होने लगी; साधकागण, सन्ध्याकालीन देवपूजाके उपहारद्रव्य
(बलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोंके बैठनेको ढँकोंको चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कक्षर बोसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनियोंके उस समय बैठ कर नहीं झलके रहनेसे

१. दिशामुखेषु । २. अलिकुलेन मलिनेषु । ३. तिमिरेण । ४. अन्धकारपल्लवेधिव । ५. विशासु ।
६. दिक्षु दिक्षु । ७.***अर्चना*** । ८. कर्णोत्पलेषु । ९.***निश्वलसु । १०. काञ्चनपीठिकासु ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्चरेषु शुक्रसारिकानिवहेषु, सङ्गी-
त-विराम-विश्रान्त-वाससूत्रार्थ्यमाणसु वीणासु, युवति-न-पुर-शब्दोपशमनिभूतेषु भवनकलह-
सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रमाला-मण्डनेषु मधुकर-शून्य-कपोलभित्तिषु मत्तवा-
रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभ-तुरङ्गमै-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-
स्वस्थयनेषु निष्क्रामसु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकु-

दोलासु अवरोधम्रेङ्कासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्विवत्यर्थः, मूकीभूताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु तथो-
क्तासु सतीषु । दोलनकुतूहलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवन्ति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापि-
तानि पञ्चराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुक्रसारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्ति-
रहितेषु ससु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतिति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेणावसानेन
विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्लकीषु उत्सार्यमाणसु नृत्यैः संगीत-
स्थानात् दूरीक्रियमाणसु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तर्णीनां ये नूपुरशब्दाः पादकटकरवाः
तेषामुपशमनेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निभूतेषु निःशब्देषु ससु । तर्णीनां पादकटकरवेषु प्रवृत्तेषु
राजहंसाणां शब्दविधानात् निभूतेषु च तेषु तेषामपि तद्विधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् अमररहिताः कपोलभित्तयो गण्डदेशा
येषां तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपकैः
परित्यज्यमानानि कर्णयोः शङ्खस्य ललाटास्थनश्च चामराणि बालव्यजनानि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमुक्ता-
प्रथितस्रजः तद्वितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु ससु ।

'शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्री', 'सर्व नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' । इति चामरः ।
प्रदीप्यमानेति । राज्ञो वल्लभा नृपस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-
पेषु ज्वलन्निभेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वाल्यमानेषु ससु । यद्यपीह मन्दुराप्रदेन 'वाजिञ्जाला तु मन्दुरा'
इत्यमरोक्तदिक्षा अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽवस्थिति-
द्योतनार्थं तत्पदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवचोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीति । प्रथमयामे रात्रेः प्रथमप्रहरे याः कुञ्जरघटा हस्तिसमूहाः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं
कुर्वन्तीषु सतीषु ।

कृतेति । स्वस्थयनं विप्रोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्थयनानि यैः तथोक्तेषु
पुरोहितेषु पुरोधस्सु निष्क्रामसु बहिर्गच्छसु ससु ।

विसर्जितेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजभवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः
तेन कारणेन विरलाः स्वल्पीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकल्याणतरेषु राजभवन-

अन्तःपुर(रनिवास)के झूल्लोंको पटलियों निश्चल और घंटियोंको आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आभूषणकी
झलियों पर लटकाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक और सारिकाओं (तोता और मैनाओं)के झुण्डका बोलना बन्द हो
गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे वीणाओंको आवाजके भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे इटा ली
गई; युवतियोंके नूपुरों (पायजमों)को झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये;
निद्राके आवेगमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चुनेसे गण्डस्थल भौंरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महावनों
द्वारा उन (हाथियों)के कानोंके और ललाटेके चामर, मुक्ताकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए;
अश्वरक्षकों (सार्वसों)द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तवलों)में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक
हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्थयन (देवपूजन)करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके
विदा होकर अपने-अपने घर चले जानेके कारण थोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वराट्ट, घण्टारावास । २. अवलम्बि*** । ३. सङ्गीतक*** । ४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु ।
५. 'रङ्ग'*** । ६. कृताराजस्वस्थयनेषु ।

लक्षान्तरेषु, प्रञ्चलित-दीपिका-सहस्रप्रतिबिम्ब-सुम्बितेषु कृतं-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपतित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्त्विव भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेशरिषु, समारोपितकाम्युके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवर्तसपञ्चवेधिव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदृतीवचनेषु, सूर्य कान्तसंनिध्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलन्तु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रञ्चलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्रवणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाभ्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव ससु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारितवदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

प्रञ्चलितेति । प्रञ्चलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिबिम्बेः प्रतिच्छायेः सुबिम्बेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिसयबद्धभूमिषु, कृतो विहितः विकचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निचेषो येषु तेष्विव ससु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छायाणां निश्चितविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातितानि दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वाटी-चतुर्सीमाभ्यन्तरवापीषु, रविविरहेण सूर्यविद्योगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनोदनाय आश्वासनाय आगता आयाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तरश्मयः यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिबिम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेशरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमीलया अलसेषु मन्थरेषु ससु ।

समारोपितेति । समारोपितं सजीकृतं गृहीतञ्च, काम्यं चतुः सायकं च येन तस्मिंस्तद्दशे, कामिलक्ष्येषु सायकक्षेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवर्तसति । अवर्तसपञ्चवेधिव कर्णाभरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्यनुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पक्षे आरुण्यविशिष्टेषु, सुरतदृत्या मैथुनसंदेशहारिण्या वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ण्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

सूर्यकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमन्त्र इत्यर्थः, संक्रान्तः सञ्चरितः अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितविद्योगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलन्तु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटिकाद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रञ्चालितस्य उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीपसमूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहूर्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवर्तिं निजजननीं च दृष्ट्वाऽवलोक्य हुप-से दाखने लगे; हजारौ जलते हुप प्रदीपके प्रतिबिम्बोत्से शुक्त मणिमय भूमि पर मानो, प्रस्तुतित चम्पक पुष्पके उपहार रच्ये हो ऐसा प्रतीत होने लगा; राजभवनके चतुःसीमान्तर्गत सरोवरमें प्रदीपिका प्रकाश पड़तेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए मानो दाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढ़ाकर बाण ले पहरेंद्वार (चौकीदार) के समान कामदेवने अनन्त-दुर (रनिवार) में प्रवेश किया; खियों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूनिशके वचनको रक्तवर्ण कर्णपल्लवके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनिबोंके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे ही मानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इसप्रकार प्रदोष समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रञ्चलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, टहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

१. कचित् 'कृत' इति पदं नास्ति । २. कचित् 'कान्त' इति पदं नास्ति । ३. प्रञ्चलसु ।

सुहृत् स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिश्ये ।

प्रभातायाञ्च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाक-
प्यमार्णहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावरुद्धेन्द्रायुधम्, अग्रतो बालेयप्रमाणानाक-
र्षद्भिः चासीकरशृङ्खलाभिः कौलेयकान्, जरद्वयाप्रचर्मशबल-वसन-कञ्चुकैः धारिभिरनेक-
वर्णपट्ट-चोरिकोदुद्ध-मीलिभिरुपचितरश्मिगहनमुखैरेककर्णवसक्त हेमतालीपुटेराबद्धनिबिड-
कक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरत-कृत-कोलाहलैः प्रधा-
वद्विगुणीक्रियमाणगमनोत्साहो बहु-गज-सुरग-पदाति-परिवृतो वनं ययौ ।

स्वभवनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहूनां च रत्नानां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
शबलं चित्रम्, द्वयोरपि विलोषणञ्चेदम् । उरगराजस्य शेषनागस्य फणामण्डलम्, हृषीकाणाम् इन्द्रि-
याणाम् ईशो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिमाणम् अधिशिश्ये स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनतलमस्यैव 'अभिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रभातायामिति । किञ्चेति चार्थः । प्रभातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थाय उत्थानं
विधाय पित्रा तातेन समभ्यनुज्ञातः प्राप्तानुज्ञः आक्षेपेऽनुमत इत्यर्थः, अभिनवेन प्रत्यग्रण मृगयाकौतु-
केन आक्षेपकुतूहलेन आकृष्यमाणं हृदयं चित्तं यस्त स तथोक्तः, चन्द्रापीडो वनं ययाविति सम्बन्धः ।
भगवति ऐश्वर्यवति अनुदिते उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधम् अश्वमारुह्य चासीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः करणैः, वालेया गर्हभाः तत्प्रमाणान् गर्हभसद्वशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेयान्
'चक्रौवनतस्तु वालेया रासभा गर्हभाः खराः ।' 'कौलेयकः सारमेयः, कुकुरो मृगदंशकः ॥' इति चामरः ।

अग्रतः पुरतः आकर्षद्भिः आकर्षणं कुर्वद्भिः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि
अग्रेतनस्य स्वपोषकैरित्यस्य विशेषणानि । जरन् वृद्धो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक् । तद्वत् शबलं
चित्रं वसनं वर्णं तस्य कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारमाणप्राहिभिः, अनेकवर्णानि नानारूपानि यानि पद्मानि
चौमवस्त्राणि तेषां चिरिकाभिः सुदृढद्वन्द्वैः उदङ्गाः उन्नमय्य संयताः मौलवः संयुक्तकेशा जटीभृता
इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् वर्धितैः रश्मिभिः वदनरोमभिः गह्वरानि सङ्कीर्णानि
मुखाणि वदनानि येषां तैः तादृशैः, एकस्मिन् कर्णे ओत्रे अवसक्तं लङ्घं देहः सुवर्णस्य ताळीपुटश्च
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवद्धाः वस्त्रेण संयताः निविडकक्षा दृढमभ्यप्रदेशा यैः तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिमुपगमौ ऊरुपिण्डौ जङ्गमांसानि येषां तैः तादृशः,
कोदण्डा धनुषि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः, अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलौ यैः तैः
तादृशैः, तथा प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः, स्वपोषकैः कुक्कुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो
भवन्म आया । बाद्रं नारायणेन जिस प्रकार अनेक रत्नों की प्रभासे विचित्र शेषनागके फणमण्डल पर शयन
किया था, उसी प्रकार अनेक रत्नों की प्रभासे चित्रित पलंग पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर उठ कर पिताकी अनुमति लेकर, नूतन मृगया (शिकार) के औत्सुक्यसे आकर्षित
हृदयवाला राजकुमार, भगवान् सूर्यनारायणके उदित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी
घोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिचित होकर वनकी तरफ चला । आगे आगे दौड़कर कितने कुत्तोंको पालन करनेवाले,
निरन्तर कोलाहल करते-करते चन्द्रापीड की मृगया-गमनके उत्साहको दूना बढ़ाने लगे । वे गर्जोंके समान बड़े
बड़े कुत्तोंको सोने की जंजीरोंसे बाँध कर खैंचते हुए ले जाते थे । वे वृद्ध व्याघ्रके चर्मद्वारा निर्मित विचित्र वस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विभिन्न-वर्णके रेशमी कपड़ेके खण्डद्वारा (ढकड़ेके साफिते) केशकलापको ऊँचे उठाकर बाँधे
हुए थे, दाढ़ी बड़ जानेसे उनके मुखमण्डल सर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बनाए हुए 'ताळीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर दृढरूप (मजबूत) से बाँध ली थी, अहर्निश परित्यग करनेसे उनकी जाँवे मोटी हो
गई थीं और उन्होंने हाथमें धनुष ले रक्ते थे ।

१. सुहृत्तकम् । २. अभ्यनुज्ञातः । ३. 'अवकृष्यमाणः' । ४. बालेयद्वीपप्रमाणान्, आकर्षयद्भिः ।
५. 'शबलकञ्चुकम्' । ६. अनवरत, ऊर्ध्ववद्धम् । ७. 'पिण्डकैः' । ८. दण्डपाणिभिः । ९. 'क्रियमाणोत्साहः,
मनोत्साहः । १०. पादातिभिः । ११. वनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं-मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्भलैः, मदकलकलभ-कुम्भ-
भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भयैः चकित-वनदेवताद्भिवीक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चापाराननेककुरङ्गांश्च सहस्रो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमह्नः सवितरि वनात्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षसनवर-
तमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलितै-
फेनिल-रुधिर-लवेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थितं फेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलम-
गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैरथैः पदातिभिः स्थलवायितेना-
मिश्र परिवेष्टितः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यदर्थं प्राप्तः
तेन चकितभिः व्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिप्राप्तिभिः अर्द्धाणि भयवशादेवार्द्धसङ्कुचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चाद् मुक्ताः स्थक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोपलानि तेषां यानि पल्लवानि पर्णानि
तेषामिव कांतिः द्युतिः येषां तैः तादृशैः भलैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभाः
त्रिसदृश्वर्षिकरिशावकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लोहमयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यक्रोडान्, केसरिणः सिंहान्,
शरभान् अधापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलयैः'यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धाणि वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । अन्योश्च परस्परं नैपेक्षयेण संसृष्टः ।

अन्याश्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एतद्विज्ञान् पश्यन् जग्राह गृहीतवान् ।

समेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्ये कालं समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात्
स्वभवनमाजगामेति सम्बन्धः । स्नानोत्थितेनेव ज्ञानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सत्तेत्यर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं चर्मविन्दुवृष्टिम् उज्झता मुञ्जता, इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अश्रमेनस्य 'चन्द्रापुषेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनेः दन्तैः यानि विघट्टनानि
घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिसदृशद्वयमानीकृतः खरो निश्चितः खलीनः मुख्यन्वयं
येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः मुखात् वदनात् विगलितः खरतः फेनिलो
लालाफेनवान् रुधिरलवो शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पदयथनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तन्नानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उथिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।
कर्णावतंसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलं

उस वनमें प्रवेश कर कान तक धनुषकी खीच कर छोड़े गए, खिले हुए नील-कमलकी पंखड़ियों के समान
लगते हुए मालोंसे एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ-भित्तियोंकी विदारण करनेमें समर्थ लोहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने
हजारों जङ्गली शूकर, सिंह, शरभ (भौषण पशुविशेष जिसको आठ टाँगें होती हैं), चमरयुक्त हरिण और अन्याय
विविध हरिणों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भयभीत वनदेवियों कटाक्षसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कोंपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जाते-
जाते पकड़ लिया ।

सूर्यके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजने पर राजपुत्र शन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने
भवनमें आ गया । उस समय शन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूँदोंका अनवरत मेह बरसाता था, उससे
प्रतीत होता था कि मानो, वह खान कर उठा हो । बारं बार दंति के धर्षण (किड़ किड़ करने) से शन्द्रायुध के मुखका
तोक्षण लगाम खड़खड़ाहट करता था, उस (शन्द्रायुध) की थकावट से शिथल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
"दं" टपकी थी, पर्याण-पटके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-खिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

१. अवकृष्ट । २. चापटङ्कारव... । ३. वनवराहकेसरिणः । ४. चमराननेकविध... ।
५. स्नानोत्थितेन । ६. खरवामीतेन । ७. गलित... । ८. अनुसारोत्थित... ।

लिपटल-भङ्गुर-मुखरं वनगमनचिह्नं पल्लव-स्तवकमुद्रहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः, समुद्रतस्वेदतयाऽ-
न्तराद्गीकृतं-मण्डलेन मृग-रुधिर-क्षव-शत-शबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिः,
अनेककल्पानुसरणं-सम्भ्रम-परिभ्रष्ट-छत्रधरतयो छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपः,
विविध-वन-लताकुसुम-रेणु-धूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्व-खुर-रजो-मलिन-ललाटाभि-
व्यक्तावदात-स्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिजनेन शून्यीकृतपुरोमार्गः, प्रजवि-तुरङ्गमाधि-
रूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
हरिणः इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम ।

चित्रम्, अलिपटलानि तस्मिन्निखिलेभेन प्राप्ता अमरसमूहाः तेषां छन्दारेण क्षंसमितिरेवेण मुखरं
शब्दायमानम्, वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्यं तादृशं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकम् उद्बहता
धारयता इन्द्रायुधेन उद्यमानः पृष्ठे स्थाप्यमानः कुमारः ।

समुद्रतेति । समुद्रतस्वेदतया प्रादुर्भूतघमंतया कारणेन, अन्तरभ्यन्तरे आर्द्रकृतानि क्षिप्तीकृतानि
मण्डलानि वर्णलङ्कारभागा यस्य तेन तादृशेन, मृगरुधिराणां हरिणशोणितानां लवणशेन बिन्दुसमूहेन
शबलः कर्षितः तेन तादृशेन, वारबाणेन कम्बुकेन द्विगुणतरं यथा स्यात्तथा उपजनिता उत्पादिता
कान्तिः शोभा यस्य सः तादृशः कुमारः ।

अनेकेति । अनेकेषां नानाविधानां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगोऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । अनु-
सरणे पश्चात् पश्चाद् गमने यः सम्भ्रमः शीघ्रता तेन परिभ्रष्टः विच्युतः छत्रधारणस्थानादपगतः छत्रधरः
आतपप्रधारकः भृत्यः सेवको यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, छत्रीकृतेन आतपवारणीकृतेन नवपल्लवेन
नूतनकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य सः तादृशः, कुमारः ।

विविधेति । विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः धूसरः किञ्चित्
पाण्डुवर्णः, अतएव विग्रहवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरश्चतुरिव, तस्यापि तथाविचपरागैः पाण्डुवर्ण-
स्वादित्याशयः ।

दृष्ट द्रव्योन्मेषा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।
अथेति । अश्वानां तुरगाणां ये खुराः शक्वाणि 'शक्वं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरोऽपि च' इति
मेदिनी । तेषां रजोभिर्धूलिभिः मलिनं कश्मले ललाटे भाले अभिव्यक्ता आविर्भूता अवदाता निर्मला
स्वेदलेखा घर्मबिन्दुपङ्क्तिरस्य स तादृशः ।

दूरेति । पदातिजनेन पत्तिपरिच्छदेन दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन सता शून्यीकृतः पुरोभागः अग्र-
भागो यस्य स तादृशः ।

प्रजवीति । प्रजविनो वेगवन्तो ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषु अधिरूढैः, अल्पावशिष्टैः स्तोकेः राज-
पुत्रैः सह सङ्गनामप्रतो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, मृगपतिः पशुराजो मृगेन्द्रः एवं वराहो
वनशुकरः, एवं महिषो रक्षाक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगो मथा मारिषि इति शेषः । अत्रैवशब्दे
ऽनवीकृतस्वदोषस्तु न शङ्क्यः वैविध्यविशेषस्य द्योतिततया रसापकर्षकत्वाभावात् ।

और गुंजते भ्रमरोंके झुण्डोंसे शब्दायमान एवं वनगमनके चिह्नरूप दो पल्लवस्तवक को वह कर्णासरणके
स्थान में धारण करता था । चन्द्रापीडके शरीरसे वर्मजल (पसीना) उत्पन्न होकर कवचके अन्दरके वल्लुङ्कार
अंशको आर्द्र कर दिया था, एवं मृग-रुधिरके सैकड़ों बूँदों से उसके ऊपर का भाग विचित्र हो गया था, अत एव
वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उत्पन्न करता था । अनेक हरिणोंके अनुसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी गड़बड़ोंमें उसके छत्रधारी नौकर स्थानभ्रष्ट (अलग) हो गए थे, अत एव अनेक अभिनवपल्लव ही
छत्रके आकारमें हो गए थे, वे पल्लव ही उसके रौद्र (वृष) को निवारण करते थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
फूलोंकी रजसे चन्द्रापीड का शरीर घूँस-वर्ण हो गया था, उससे वह शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एवं चन्द्रापीडका ललाट घोड़ोंके खुरोंसे उड़ी धूलसे मलिन हो गया था और उसमें निर्मल पसीने की
बूँदें आविर्भूत हुई थीं । पैदल सैनिकों के आगे आगे दूर चले जानेसे उसका सम्मुख भाग शून्य था । 'मैं यों सिंह
मारा, एवं यों शूकर, यों महिष, यों शरभ, और यों हरिणों का संहार किया' इस प्रकार चन्द्रापीड, जानिके

१.***शङ्करारव***

२. अन्तरान्तराद्गीकृत***

३. उपजातकान्तिः ।

४.***अनुसार*** ।

५. छत्रधारतया । ६. वनपल्लवेन । ७.***परिजनेन । ८. वनमहिषः ।

अवतीर्थ्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रभावित-परिजनोपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
बाणमवलोक्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितवेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-चाल-
वृन्त-पवनानीयमानश्रमो मुहूर्त्तं विश्रामः । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलश-रात-सना-
थामन्तर्विन्यस्त-काञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्त्वसन-
परिशुष्टवपुः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलेर्गृहीतवाससैः कृतदेवतार्चनस्य अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठा राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटलक-विनि-
हितानि विविधान्श्राभरणानि साल्यान्त्यङ्गरागान् वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्थेति । तुरङ्गमात् अश्वात् अवतीर्थ्य अशरोहं कृत्वा ससम्भ्रमं सजवं प्रभावितः श्रीगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारबाणं कञ्चनं कवचमिस्थर्थः,
अवतार्य देहादुन्मुख्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अशरोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजवान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यञ्जयानि
तेषां पवनेः वाते अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्रमो यस्य स तादृशः, सुहृत् किञ्चिच्छालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं
काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, ज्ञानभूमिम् आश्रयनस्थानम् अवाप्तुं जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तितां निष्पादितः अभिषेकव्यापारः स्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, धिक्कंपनिघ्नं
शुद्धं वसनं वक्ष्यं तेन देहसार्जन्येत्यर्थः परिच्छिद्यं लेवकेन जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतचौमवस्त्रखण्डेन आकलितो बद्धो मौलिः संसृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैस्थिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूषितना विसर्जिताः प्रेषिताः, महाप्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिता पाल्यस्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविकोषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेषिताः, पटलके पेदि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि मास्यानि पुष्पदा-
मानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुःस्थिता बभूवुः, उपनिन्द्युः
तानि तानि चन्द्रापीडाय ददुश्च ।

समयम्, तेज धोड़े पर बैठे, धोड़े अवस्थित (बचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारकी हौ आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड भवनमें आकर धोड़ेसे उतर गया । बादमें किसी सेवकने जखरीसे दौड़ कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, छुड़सवारीके योग्य सब वेश-भूषणोंको उतार दिया ।
तदनन्तर तैरकण चारों ओर पंखा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनको हवासे चन्द्रापीड की थकावट दूर
हो गई और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह ज्ञानमूर्द्धमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विविध स्नान किया । उसके बाद किसी मृत्पत्र पर परिष्कृत (स्वच्छ) अङ्गुष्ठों (तौलिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निर्मल और विस्तृत रेशमी कपड़ेसे शिरमें साफा बाँधकर
अन्य वस्त्रोंको पहन लिया । जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अंगरामशालामें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
आगे कर, महाराज (चन्द्रापीड) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी की दासियों
एवं अन्यन्य रानियों द्वारा भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियाँ, पेडियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
आभूषण, मास्य, अंगरामद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंसे उसकी

१. उत्तीर्थ्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निवर्त्तित... । ५. आकुलित... । ६. गृहीत-
धौतवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. प्रतिचारिकाः । ९. मास्यङ्गरागान् ।

न्युत्थं । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचितोङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरण-वसनाङ्गराग-कुसुमानि विविध-मणिभाजन-सहस्रशारं^१ शार-दमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत-कुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन^२ यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन^३ इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्^४ इति प्रसादं^५ विशेष-दर्शन-संवर्द्धित-सेवारसेन च सहाहार-विविधमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्रूलस्तस्मिन् मुहूर्त्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगमत्^६ । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमाल्यानीत्येवं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदास्त्रीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुक्रनासात्मजम् उपलिप्य अङ्गरागद्रव्येणेति शेषः । एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निविष्ट इति प्रत्याच्यते । पश्चात् स्वयम् उपचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, समीपवर्तिभ्यो निकटवर्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथार्हं यथायोग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा वित्तीयं, विविधानां नानारूपाणां मणिभाजनानां रत्नमयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्दीप्तः तारागणोनक्षत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरस्तामयिकम् अम्बरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्त्य संस्थापिते कुथासने कम्बलासने 'कुथः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य समीपोपविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासक्तेन वैशम्पायनेन अग्रेतनसहस्रद्वयोर्गो 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथार्हं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संवर्द्धितः वृद्धिः प्रापितः सेवारसः स्वानुग्राह्येनुरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपतमजवर्गेण च सह, आहारविधिं भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

उपेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपस्पृशस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमन-विधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

सुपवा कृत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥^१
गृहीतम् आप्तं ताम्रवूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे मुहूर्त्तमिव ण-मिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपम् इन्द्रायुधनामाश्वनिकटम् अगमत् ययौ । इहेवशब्दो वाक्शालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उरिष्ठ एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणाः वेगातिरेकादयः मनोभावातुसारं स्थित्यादिकाः सुखमण्डले निर्मासत्वादयश्च तेषामुपवर्णनं तस्यैव मैतृ की । चन्द्रापीड, उन सबोंके समीपमें उन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अंगराग कर, समीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको यथोचित आभूषण, वस्त्र, अञ्जलेप, और पुष्प देकर, आहार-मंडप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे बड़े बहुत ही विचित्र हो गया था, अतएव कमकृते तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान बड़े गृह दृष्टिगोचर हो रहा था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, डुपुने करके बिछाये हुए कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको यथोचित स्थान पर बैठा कर, परोसने बालोंसे कहने लगा कि—'यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो' इस प्रकार बड़े विशेष अनुग्रह दिखाते लगा, जिससे उसके प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढ़ने लगी । इस रूपसे चन्द्रापीडने उन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खड़े-खड़े ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्धुश्रुपनीतानि च । २. उपरचिताङ्गरागः । ३. सारं, शाराम्बर । ४. द्विगुणित । ५. वर्णन । ६. सह । ७. यथार्ह । ८. सह राजम् । ९. कविपुत्रादिवारं नोपलभ्यते । प्रदीयताम् । १०. कविपुत्र 'प्रसाद' इति पदं नारितम् । ११. अगात् ।

क्षणोन्मुखे^१ पार्श्वपरिवर्त्तिनि परिजने तद्गुणहृत-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्ण्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशाग्रनेपीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम्, अनु-
मार्गागतया^४ चै, प्रथमे वयसि वर्त्तमानया, राजकुल-संवासरप्रगल्भयाप्यनुष्मिन्विनयया,
किञ्चिदुपारुद्धयौवनया, शक्रगोपकालोहित-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सवाल्लातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलित-मनःशिला-चूर्णवर्णेनै^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणामृतसरस-नदीपूरे-

प्रायेण बाहुव्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथाः मिथोभाषणानि कृत्वा तृपामस्तैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्त्तिनि समीपस्थाधिनि परिजने
नृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य पुरोऽग्रतः यवसं घासम् आकीर्य^६ विक्षिप्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःश्वस्य राजकुलं राजवादीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरीक्य आगत्य एष्य स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनेपीत् अतिवाहितवान् ।
अपरेद्युरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अण्यन्मित्यर्थः, अवनिपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तवि-
श्वसिततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अन्विति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गात्सुरणेन प्राप्तया । हृत आरभ्य तृतीयैकवचनाग्तानि पदानि
अग्रेतस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्त्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासः वसन्ते तेन प्रगल्भयाऽपि पृथगा सत्यापि, अनुज्झितः
अपरित्यक्तो विनयो नञ्ज्ञाता यया तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नावाविधजनैरालो-
चनाभ्यवहारात्तद्वलोकनाच्च बाहुव्येनैव कन्यका पृष्टा भवन्ति, किन्तु सत्कुलोत्पन्ना विनयं न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् उपारुढम् उत्पन्नं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तथा तादृश्या ।

वक्रेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकीटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्वक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उक्तमाङ्गच्छाद्वनं यथा
स्यात्तथा, अतएव बालावपेन प्रत्यग्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्त्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिशेनावलोक्यमानया । इह लुसोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभवेन सङ्करः ।

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्हिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्येव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः

परिमाणम् होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते सेवकोंके निकटमें रहने पर भी,
इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर अपने आप ही उसके आगे जाकर घास डाल दिया तथा पहले की तरह
नमस्कारादि कर बहोते निकल कर राज-भवनकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पहलेके
अनुसार ही दर्शनादि कर फिर उसने अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीडके अत्यन्त विश्वस्त
कैलास नामक कञ्चुकी को आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्पण ही किया था । और वह, राजभवनमें वास करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का परित्याग नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ-कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमल) कीट, (वीर-वधूटी) के समान
ईषद् रक्तवर्ण बन्धका दुपट्टा उसने मस्तक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दूटे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. चाक्षां प्रतीक्षमाणोन्मुखे । २. अपहृत, अपहृत*** । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृततया । ५. कचित्
'व' कारो न विद्यते । ६.***लोहित*** । ७.***मनःशिलावर्णनं ।

शेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुप्रासंभयादपहाय रजनीकरमण्डलं गाम् अवती-
र्णया, राजकुल-देवतयेव भूत्तमत्या, कणितमणिनूपुराकलितं-चरणयुगलयो कूजत्कलहंसाकु-
लित-कमलयेव कमलिन्या, महाहं-हेम-मेखला-कलाप-कलितं-जघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्विभ-
पयोधरया, मन्द-मन्द-भुजलता-विक्षेप-प्रेङ्खित-नख-मयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसम-
नवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, बहल-ताम्बूल-कृष्णिमान्ध-कारिताधर-लेखया, सम-सुवृत्तं-तुङ्गनासि-

प्रवाहेण परम्परया, अमृतरसस्य अत्यन्तवृत्तिविधाविस्थात् सुधाद्रवस्य नदीपुरेणेव सरित्प्रवाहेणेव भवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या, अतएव राहुप्रासभयात् संहिकेयमञ्चनप्रासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रविम्बम् अपहाय त्यक्त्वा, गां पृथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुदेव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षा चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

राजेशेति । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवतया कुलाधिष्ठायैव विरा-
जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादित्याशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

कणिति । कणितताभ्यां रणितताभ्यां मणिनूपुराभ्यां रत्नपादकटकाभ्याम् आकलितं सम्बद्धं चरण-
युगलं पादद्वयं यस्याः सा तया तादृशया, अतएव कूजद्वयम् अव्यक्तशब्दं कुर्वद्वयो कलहंसाभ्यां काद-
म्बाभ्याम् आकुलिते संसृष्टे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तया कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवेति श्रौत्युपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गनानुप्राणिता बोध्या ।

महाहंति । महाहंण बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदात्रा कलितं वेष्टितं जघन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तया तादृशया ।

नाति । नातिनिर्भरम् अनतिशयं यथा स्यात्तथा उद्विष्टौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुचौ यस्याः
तया तादृशया तावण्यस्य केवलप्रकटनादित्याशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चिद्विचित्रो यो भुजलतयोः बाहुवत्तयोः विक्षेपः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन प्रेङ्खिताः प्रसृता ये नखमयूखाः हस्तनखरश्मयः तेषां कुलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहैः लावण्यरसं तावण्यरसं चरन्त्या स्त्रावयत्येव विद्यमानया । सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समन्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले निमग्न-
शरीरतया क्षुब्धितदेहतया कारणेन, क्षीरसागरात् दुग्धामोघैः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं सुखं यस्याः तया तादृशया, लक्ष्म्येव रमादेव्येवावलोक्यमानया । उपमा ।

बहलेति । बहलः अधिको यः ताम्बूलस्य नागवल्लीद्वयस्य कृष्णिमा अधिकनागवल्लीद्वयचर्वणो-

प्रवाहते, मानो बह अमृतरसको नदीके प्रवाह दारा सब महलको भर देती थी, अत एव राहु-प्रासके भयसे
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर आई हुई ज्योत्स्ना (चौदनी) के समान बह देखनेमें आती थी । और वह
राजा की शरीर धारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । ज्ञान ज्ञान करते मणिमय नूपुरसे उसके चरण
अलङ्कृत थे, अत एव कमण्डलुके समीपमें गुंजार करते दो-दो कलहंसासे अकुलई अई कमलिनिकी के समान बह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य सुवर्णमय चन्द्रद्वार (उरकत, तागड़ी), उसके नितम्ब देश (कमर) में पड़ा था ।
स्तन कुछ घने और ठंडे हुए थे । बाहुलताके मन्द-मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके आकाशमें वह अपने
लावण्य-रसकी धारा को मानो दिन-रात बरसाती थी । सुतामय द्वारावलीकी किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही
थीं, उसके बीचमें ही उसका शरीर दूब जानेसे क्षीरसागरमें से ऊँचा वदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
देख पड़ती थी । ताम्बूलके अतिरिक्त चर्वण जनित काले चिह्नसे उसके ओष्ठयुगल मलिन हो गए थे । उसकी

१. राहुग्रह, राहुप्रसन । २. भूमण्डलम् । ३. राजकुलगृहदेवतयेव । ४. ...आकुल, आकुलित... ।

५. ...चरणयास्त्रिरेपुचर्चितचञ्चरीक चक्रवाळवाचालित रक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिन्या । ६. ...आकलित... ।

७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकाभ... । ९. समुपवृत्त... ।

कथा, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनया, मणिकुण्डलमकरपत्रै-भङ्ग-कोटिकिरणातापहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुदहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेशराजलक्ष्म्येव उपपादिताङ्गरागया, नववनलेख्येव
कोमल-तनु-लतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मल्लशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

रत्नश्यामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनैत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

स्मेति । समा अनुचक्ष्णीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुरितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवलं शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रलण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ध्वं किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहूतौ तादृशौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोली गण्डौ यस्याः
तस्या भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्दर्शनीनामेव
किसलयवदवसासमान्वादित्याशयाः गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुरवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो अद्रशीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूषितो
ललाटपट्टः आलस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको दूरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोकोर्ध्वं स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तथैव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्याः पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संज्ञकदेशविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामिस्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तथैव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कृष्णं वपुः यस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पलत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा चलता वल्ली यस्यां तया तादृश्या ।

त्रय्येवेति । त्रयी वेदत्रयी तथैव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मलेति । मल्लशाला यज्ञभवनं तथैव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवेनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तथैव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेशरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और गुणोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें ललझ मकराकार और पत्रलण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके तिलकसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णोंकी राखलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीचमें जिस प्रकार कोमल और कृश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण गुणल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालसे युक्त थे । यज्ञ शालाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

१. कचित् 'धवल' इति पदं नास्ति । २. मरकतमकरपत्र । ३. कपोललतया । ४. नवनव ।

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावाकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनम-
थान्तमपरयत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-दक्षिणकरो विज्ञापयामास—‘कुमार ! महा-
देवी विलासवती समाज्ञापयति—इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लतैराजधानीमवजित्य
कुल्लतेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका-
मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमि-
यन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी’ इति
कृत्वा मया प्रेषिता’ । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालिव

‘.....कनको नागकेसरे । धचूरे चम्पकेकाञ्चनारकिशुकयोरपि ॥’ इत्येककार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्म्येव’ इत्यारभ्य ‘मेखविलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावेति । महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तया तादृश्या । कन्यकया
कथाचित् दारिकया अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानं कैलासनामानं कैलाससंज्ञकं कञ्चुकिनम् आयातम्
आगच्छन्तम् अपश्यत् अवलोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुलालः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

स इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
प्रणामोऽनुचितमिवाभाति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वादनभिवादनरूपः केवलं वासनमात्र-
द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सन्धः करः पाणिर्येन स तादृशः ।
अथमाचारोऽपि विनयद्योतक इति बोध्यम् ।

कुमारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—
‘खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन स्वपित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लतैरहिमालयसमीपे
साम्प्रतं ‘कुल्ल’ इति विख्यातो देशविशेषः तस्य राजधानी राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसात्कृत्य कुल्लतेश्वर-
दुहिता कुल्लताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजनेन
स्तुतिपादकेन सह आनीय अन्तःपुरचारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

सेति । विगतो विनष्टो नाथो रचको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपात्मजा इति च हेतोः
सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहः प्रेम यस्याः तया तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्यायाः
निः=न विद्यते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् एतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उप-
ललिता सप्रेम पालिता संवर्द्धिता च वृद्धिं प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो ममात्मजस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नाग-
वल्लीदलपत्रधारिणी उचिता भवितुं युक्तैत्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नचेति । आयुष्मता चिरञ्जीविना स्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी
पर्वतकी वन-लता जिस प्रकार सुवर्णमय पर्वतों से शोभित होती है, वह कन्या भी उसी प्रकार सुवर्ण निर्मित
पत्राकार आभूषणसे शोभित थी, और उसकी आकृति अत्यन्त प्रभाव-द्योतक थी ।

कञ्चुकीने राधपुत्रको प्रणाम कर, आगे था, अपना दाहिना हाथ धूमि पर टेक कर कहा—‘कुमार !
महारानी विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, कुल्लतेश्वरकी राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
नामकी उसकी लड़कीको, बाल्यावस्थामेंही, अन्यायी बन्दिनोंके साथ लोकर रनिवासकी परिचारिकाओं (दलनिर्वा)के
बीचमें रखा था । इसका कोई रक्षक नहीं था; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति सुखे स्नेह
उत्पन्न हो गया था । इस लिए मैंने अब तक पुत्रीके समान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हारी
ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके डब्बेकी धारण करनेवाली) होने के योग्य है, यह जान कर मैं इसे तुम्हारे समीप भेजती
हूँ । इस लिए, चिरञ्जीव ! तुम इसे साधारण परिजनोंके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रखण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कल्लत, कुल्लत । ४. कल्लतेश्वर, कुल्लतेश्वर । ५. कचित् ‘च’
कारो न विद्यते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कचित् ‘कृत्वा’ इति पदत्रोपलभ्यते ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या, सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां पक्षपातः^१ । महाभजन-राज-वंश-प्रसूता चाहृतीयमेवंविधानि कर्मणि^२ नियतश्च स्वयमेवेयमर्ति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसेः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^३ । इत्यभिधाय

सेवकेष्विवावज्ञाबोधिकेत्यर्थः इष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवितव्यम्, नृपात्मजात्वेनावज्ञायोभ्य-स्वादित्याशयः । बालेव तर्णी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु व्यत्यस्ततया स्वेनैव सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव चापलेभ्यः अविचार्यकारिणाभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेयु समस्तविश्वसनीयविषयेष्विवस्थः सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया मध्यवर्त्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देहं समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्याशयः 'सुहृदिव' इत्यन्तसुपमालङ्कारः ।

दीर्घेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा कारणेन स्वसुतायामिव निज्जात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां बलवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभजनेति । महाभजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव पूर्वविधानि पूर्वप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्रकुलकरङ्गवाहनादीनि कर्मणि अर्हति विधातुं समर्था भवति, न पुनरन्यसेविकावन्नीचकर्मणीत्याशयः । 'अभजनः कुले क्यता' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयेः क्रियङ्गरेव दिवसेः द्वितैः कुमारं स्वां नियतम् अवरयम् आराधयिष्यति सन्तोषयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धियुपगता मे मम बलवती सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च स्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद् व्यवहारसम्भवान्मे चेत्तसि क्लेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं प्रयत्नो विषेयः यथा येन प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परिचारिका सेविका भवति^४ इति ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कक्षुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमूर्त्ति इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् ।

'अभिजातः कुलीने स्थाज्ञायपण्डितयोश्चिपु ।'

अवेक्षणं एवं (देखनाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और मित्रके समान समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इस-लिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिये यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत आचरणसे थोड़े ही दिनके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ता बढ़ता बढ़ हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिये केवल इतना संदेश भेज रहा हूँ । कल्याण-भाजन । तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २. 'बलवानस्यां पक्षपातः' इति पाठः कश्चिन्नोपलभ्यते । ३. कश्चित् 'कर्मणि' इति पदवास्ति । ४. नियतं स्वयं । ५. अमि । ६. ममवतीत्यभिधाय ।

विरतवचसि कैलासे कृताभिजात-प्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रा-
पीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' इत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा, न रात्रौ, न सुप्तस्य,
नासीनस्य, नोत्थितस्य, न भ्रमतः, न राजकुलगतस्य छायेव राजसूतोः पार्श्वं सुमोच ।
चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधि-
कञ्च प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भे-
ष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामस्तु केपुचित् दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः

इति मेदिनी । सुचिरं दीर्घकालम् अनिमिषलोचनं निमेषरहितनेत्रं यथा स्यात्तथा पत्रलेखाम्
आलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडः राजकुमारः, अम्बा जननी यथाज्ञापयति यथादेशं दत्ते इति पृथक् अनेन
प्रकरणेन उक्त्वा अभिषाय कञ्चुकिनं कैलासनामानं प्रेषयामास प्रस्थापयामास ।

पठेति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव कुमारस्य केवलनिरीक्षणनेत्रं समुपजातः समुत्पन्नः
सेवारसः सेवारसः कुमारपरिचर्यापुराणो यस्यः सा तादृशी, पत्रलेखा तन्नास्त्री ताम्बूलकरङ्कवाहिनी,
छायेव स्वप्रतिविम्बमिव, राजसूतोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं न सुमोच न तस्याज । एवं न दिवा दिवसे, न रात्रौ
जपायाम्, न सुप्तस्य निद्रितस्य, न आसीनस्य उपविष्टस्य, न उत्थितस्य उत्थाय स्थितस्य, न भ्रमतः
वृत्तस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य नृपवंशगतस्य, पार्श्वं सुमोचेति सर्वत्रान्वयः । उपमालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्यापि राजसूनोरपि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्य अवलोकनात्प्रभृति
प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रति उपचीयमाना वर्द्धमाना महती सातिशया प्रीतिः स्नेह आसीत् अभूत् ।

अन्येति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यधिकम् अधिकाधिकं प्रतिदिवसं प्रतिदिवसम् अस्याः पत्रलेखायाः
प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् कृतवान् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयवस्तुषु एतां पत्रलेखाम् आत्म-
हृदयात् स्वस्वान्तात् अव्यतिरिक्ताम् अभिज्ञामिव अमन्यत ज्ञातवान् । स्वहृदयादेव तस्यै निखिलमेव
विश्वसनीयविषयं व्याख्यातवानित्यर्थः । ऐक्यस्वरूपोद्देशः ।

अत्र विवाहादपूर्वं चन्द्रापीडस्य तारुण्यप्रकृतिमुल्लङ्घ्यस्वदूरीकरणाय चातुर्यविशेषेणानुमन्य-
मानपितृमातृप्रेषिततया स्वयोग्यवयोरुपकुलशीलवत्तया निरन्तरसाहचर्याप्यन्तसम्भवपरतया च कुल्ले-
श्वरदुहिता राजकुमारस्य रमणीयवासीदिति सुधियः प्रतिपादयन्ति ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना समतिक्रामस्तु गच्छस्तु दिवसेषु दिनेषु राजा तारापीडः चन्द्रा-
पीडस्य आत्मजस्य यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठां चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उपकरणम् अभिषेक-
सामग्रीं तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य सङ्ग्रहायाम् आनयनार्थं प्रतीहारान् द्वारपालान् आदिदेश
आज्ञां दत्तवान् ।

बनी रहे ।^१ इतना कद कर कैलास के नुप हो जाने पर, पत्रलेखाने चन्द्रापीडको सम्मान-पूर्वक प्रणाम किया । उस
समय चन्द्रापीडने बहुत काल तक एकाग्रदृष्टिसे पत्रलेखाको देख कर 'मैंने तो जैसी आज्ञा दी है (वह की जाएगी)'
यों कह, कञ्चुकीको विदा कर दिया ।

किन्तु उस दिनसे राजपुत्रके दर्शनसे ही उसकी परिचर्या करनेके लिए पत्रलेखाको प्रीति उत्पन्न हो गई ।
अत एव दिन-रात, सोते अथवा बैठते चलते अथवा राज-भवनमें गए हुए, किसी समयके लिए भी पत्रलेखा,
छायाके समान चन्द्रापीडके समीपसे अलग नहीं होती थी । एवं उसे देखनेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीडको
भी पत्रलेखाके प्रति प्रीति उत्पन्न हुई और वह प्रत्येक क्षण बढ़ती गई । और वह दिन दिन पत्रलेखाके प्रति
अधिकाधिक अनुग्रह करते हुए सभी प्रकारके विश्वासकार्योंमें पत्रलेखाको अपने हृदयसे अभिन्नके समान
मानने लगा ।

इस प्रकार कुछ दिन बीत जानेके बाद राजाने, चन्द्रापीडको यौवराज्याभिषेक करनेकी इच्छा कर, उसकी

१. अभिज्ञातः । २. लोचनः । ३. एवम् । ४. प्रतिदिनम् । ५. कचित् केपुचिदिति पदं न विद्यते ।

प्रतीहारानुपकरणसम्भार-संग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकश्च तं कदाचिदर्थ-
नार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्त्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पसध्युपदेष्टव्य-
मस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो
यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवत्तिसाध्यमपरम्’ ऐश्व-

समुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं
तादृशस्य, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरूढ-
विनयमपि सञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयेन विनयिनम् इच्छन् अभिलषन् शुकनासः प्रधान-
राजमन्त्री सविस्तरं सम्भासम् उवाच अब्रवीत् ।

तामेति । तात पुनः । चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दं प्रयुज्जितं पूज्ये पितरि चामजे’ इति नारदः । विदितं
ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि
समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तव अद्यमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं
नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येवं तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतं
स्वभावात् एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुपपद्यत इति यौवनप्रभवस्य, तमः तमोगुणोत्पन्न-
मज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नाणां मणीनाम्
आलोकनेन कान्त्या छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्त्तुं
शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्द्धर्षं भवतीति अग्रेतनेन सम्बन्धः । जनानामिति शेषः । इत्यतो
विस्तरेणामिधीयसे एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमस्तु भान्वादिभेद्यत्वाद्नेन सहैत्याशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अपरोति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मद्ः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाश्च उप-
युक्तमयम्यतीते वा उपशमो निवृत्तिर्यस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भीषणः । तथा च तारुण्यमवस्थ
वयःपरिणामोऽगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनेव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमवस्थ तु जीवन-
पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धस्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिसिरं तिसिरं सञ्ज-
नयनव्याधिः तेन अन्धस्वम् अवलोकनशून्यत्वम्, न अञ्जनवत्सिः विडालादिवसाकजलदशा तथा साध्यते
प्रतिक्रियते इति सत्तादृशम्, अचिक्रिश्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तकलेशकरं भवति । तिसि-
रश्चाध्युत्पन्नं दृष्टिराहित्यम् अञ्जनवर्षादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यस्वरूपधनसम्पत्तिमितिरा-
न्धत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्वैषम्यमित्याशयः । तिसिराक्ष्यो व्याधिरस्तीति
माधवनिदाने स्पष्टम्, तस्मिन्वारणप्रकारश्च तन्नाम्यत्रापि वैद्यकेऽन्वेषणीयः ।

सामग्री एकत्र करने के लिए प्रतिहारोंको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर बैठानेका समय जब उपस्थित
हुआ तब एक दिन चन्द्रापीड दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने
पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुकनासने विस्तारपूर्वक कहा—

वत्स ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिये वह सब तुम जानते ही हो । एवं समस्त शास्त्रोंका अध्ययन
किये हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी थोड़ी भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था
में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सर्व द्वारा भगया नहीं जा सकता, किसी मणिके आलोकसे
भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार
अत्यन्तदुर्द्धर्ष होकर रहता है । धन सम्पत्तिसे मद ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी शान्त
नहीं होता । धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है, वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अज्ञानकी
शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

१. उपसम्भारः । २. कचित् कर्त्तुमिति पदं नोपलभ्यते । ३. वैषम्यम् । ४. केवलम् । ५. अपटलम् ।

४० का०

1970

यतिमिरान्धस्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रः दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्र-
शम्यः विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमज्ञानशोचबाध्यः बलवान् रागमलाबलोपः ।
अज्ञस्वमक्षुप्तज्ञानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरेणाभि-
धीयसे । अमिषरत्नमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीर्थं स्वयन्त-
रम्परं । सर्वविनयानामेषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-

अशिशिरेति । अतितीव्रः अतितीक्ष्णः दर्पः सम्पत्त्यहङ्कार एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य उष्मा
उष्णत्वं न शिशिरोपचारेण स्रक्चन्दनादिशैत्यव्यापारेण हार्यः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः । अन्वोष्णत्वं
तु शैत्योपचारहार्यो भवतीत्यस्यातितीव्रत्वमित्याशयः ।

सततमिति । विषमः कठिनः, विषिष्यन्ति वध्मन्तीति विषयाः स्रक्चन्दनवनिताद्य एव विषाणि
अनर्थकारणत्वाद् गरलानि तेषाम् आस्वादेन सम्भोगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सततं
निरन्तरं न मूर्छैः ओषधिमुलैः मन्त्रैः विषनिवारकमन्त्रैश्च शम्यो निवर्त्तयितुं शक्य इति स तादृशः । अत
एवास्य कठिनत्वमित्याशयः ।

नित्यमिति । बलवान् नितान्तः, रागो विषयासक्तिरेव मलं कर्दमादि, तस्य अवलेपो लेपनम्,
नित्यं प्रतिदिनं न ज्ञानशौचेन निमज्जनशुद्ध्या बाध्यः प्रक्षालनीया अपनेय इत्यर्थः अत एवास्य अन्धा-
बलेपाह्लवत्वमित्याशयः ।

अज्ञमिति । अपि च घोरा केनापि प्रकारेण ज्ञानानुदयात् विषमा राज्यसुखसन्निपातः आधिप-
त्यसुखानुभव एव निद्रा प्रमीला सुषुप्तिरित्यर्थः सा तादृशी, अज्ञत्वं नित्यम्, न ज्ञापयज्ञाने राज्यमते प्रबो-
धश्चेत्यमोदयो यस्यां सा तादृशी भवति, अत एवास्य अन्धनिद्राया अपेक्षया घोरत्वमित्याशयः । इति
हेतोः विस्तरेणाभिधीयसे स्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नाज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

अज्ञतवर्त्तित्यारम्भे राज्यसुखसन्निपातेत्यन्तम् अधिकारुढवैशिष्ट्यमलङ्कारः ।

गमेति । गर्भात् आशेषत्वात् ईश्वरत्वं धनशालित्वम्, अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वम्, अप्रतिमं निरुपमं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, अमानुषी अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः तत्त्वञ्च, इति इयं महती गरीयसी अनर्थपरम्परा विपत्तिपङ्क्तिः खलु
निश्चयेन अनर्थोत्पादकहेतुपङ्क्तिरेत्यर्थः । हेतुमानलङ्कारः ।

गर्भेश्वरत्वादीनां कथमनर्थहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—सर्वेति । एषां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकमपि
सर्वेषां निखिलानाम् अविनयानां दुर्घटवहाराणाम् आयतनम् उत्पादकतया आधारः । समवायः समूहः
किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुशर्मणाऽपि—

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमपिवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यन्न चतुष्टयम् ॥’

एवञ्च चतुर्णामप्यनर्थहेतुनां गर्भेश्वरत्वादीनां स्वयि स्थिततया तदुत्पन्ना विनयनिवृत्त्ये ममायसु-
पदेशोयोग इत्याशयः ।

अंशत उक्तमेव विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनारम्भे चेति । प्रायः आधिक्येन यौवनारम्भे तारुण्य-
प्रारम्भे कस्यचित् पुण्यशालिनो यूनो बुद्धिः समलत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । शास्त्रमेव जलं सलिलं स्वच्छ-

ज्वरकी गरमी उत्पन्न होती है, वह चन्दनलेपनादि शीतलोपचारसे भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गरमी
अत्यन्त तीव्र होती है । स्रक्चन्दन-वनिताप्रभृति विषय-रूपी विषके सम्भोगसे उत्पन्न हुआ मोह ऐसा विषम
होता है कि वह जड़ी-बूटी और मन्त्रोंसे नहीं उतरता, अत एव वह मोह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
रूपी मलका लेप ऐसा प्रबल होता है कि वह नित्य ज्ञान और शुद्धतासे भी नहीं विनष्ट होता । एवं राज्य-
सुखानुभवस्वरूपसन्निपातनिद्रा ऐसी भयङ्कर होती है कि रात्रिका शेष होने पर भी उससे कभी चेतनता नहीं
होती, इन सब कारणोंसे मैं तुमसे थोड़ा विस्तारपूर्वक कहता हूँ;—

बाल्यकालावधि धनसम्पत्ति, नव यौवन, निरुपम सौन्दर्य एवं अमानुषी शारीरिक शक्ति ये सब निश्चय
ही विपत्तिके गुरुतर कारणसमूह हैं । इन सबके बीचमें एक एक अलग-अलग भी सभी प्रकारके दोषोंका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र हो जायें तो कहना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि-

१. अत्यन्ततीव्रः । २. मूलमन्त्रगम्यः । ३. वध्यः, बाध्यः, बलवानिति पदं कश्चिदोपलभ्यते ।
४. भवतीति विस्तरेणाभिधीयते । ५. महती ।

प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुष्मिन्तध्वलतापि सरागैर्व भवति यूनां दृष्टिः ।
अपहरति च वात्येव शुक्लपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तैर्यम् उपभोगमृगानृष्णिका नवयौवनकषायि-
तात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यपतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रक्षालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रजा कालुष्यं समलम्ब्य उपयाति प्राप्नोति इति
विशेषः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः । तवाऽप्येवं सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः । एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योऽथाज्ञाज्ञिभावेन सकृदालङ्कारः ।

अनुक्षिप्तेति । अनुक्षिप्ता अपरित्यक्ता ध्वलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तरु-
णाचामवलोकनम्, सरागैव रक्तमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादानुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
भ्रान्तिः भ्रमः अतस्मिन्स्तद्वद्विरिति तारुण्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणूनां
भ्रान्तिः भ्रमः भूतनसिद्धि यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वात्या वालकिका वातसमूहं
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसद्वलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं दुर्द्धर-
गोचरम् अगम्यानिकटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इत्यर्थः सततं निरन्तरम् उपभोगः रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगानृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलभ्रान्त्यात्मकं मृगानृष्णिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आकुल्यानन्तरं तत्प्राणान् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियाणांत्याशयः ।
परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन कषायितो रागद्वेषाद्यन्वितकृतः कषायरसयुक्तोक्तश्च
आत्मा स्वरूपज्ञ यस्य तथोक्तस्य मनसः तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्व-
रूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वादयमानानि अनुभूयमानानि निश्चिन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकषायितायां जिह्वायाममधुराण्यपि सलिलान्यतिसुरसानि
सम्पश्यन्ते, तथा तारुण्यकषायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽस्तिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः ।

शास्त्ररूपी जलते शुक्ल जानेके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कलुषता (मालिन्य) प्राप्त होकर ही रहती है ।
युवकोंकी दृष्टि, ध्वलता त्याग नहीं करने पर भी रागान्वित ही (रक्तवर्ण ही, सातुराग ही) होकर रहती है ।
यौवन समय में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रबल वायु (औषी) जिस
प्रकार वृक्ष उष्ण-उष्णकर रूले पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है उसीप्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छातुसारसे
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खींच ले जाता है । और सर्वदा अत्यन्त दुःखदयिनी यह सम्भोगेच्छारूप मृगानृ-
ष्णिका, मनुष्यके इन्द्रिय-रूपी हरिणोंका आकर्षण (हरण) कर लेती है । कषायरस युक्त जिह्वासे जल वैसा मधुर
नहीं होने पर भी जिस प्रकार आपाततः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवतवश कामकोषादि-
युक्त चित्तमें, कामिनी-काञ्चनादि प्रसिद्ध सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपाततः बहुत ही मधुर प्रतीत
होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेसे जिह्वाके कसके ही जाने पर जब विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर मालूम होता है, वैसे जवानोंसे विकारयुक्त युवकोंके चित्तमें कामिनी आदि भोग्यपदार्थ विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिसप्रकार मनुष्यको कुमारोंमें लेजाकर विनष्ट कर देता है,

१. ध्वलापि । २. सरागैव । ३. अदूरम्, दूरम् । ४. इन्द्रियहरिणं हरतीव । सततदुरन्तैर्यम्
सततमतिदुरन्तैर्यमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ।

नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि^१ उपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन उपदेशगुणाः । गुरुवचनमलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभ्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । इतर-^{१०} त्रि च सकलं अतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वर्धः परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिण-

नतु तथा मधुरतराणि मनसः आपतेन्दु नाम तेन का हानिरित्यत आह—नाशयतीति । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव, उन्मार्गप्रवर्तकः कुपथपरिचालकः, विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तिः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति । एवञ्च माधुर्यानुभवाद्भोग्यवस्तुष्वत्यासङ्गो जायते, स च नाशयतीत्याशयः । उपमा ।

भवादृशा इति । भवादृशाः भवस्सदृशा एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि विषया इत्यर्थः भवन्ति नाम्न्य इत्याशयः । हि यतः अपगतमले शास्त्रोपदेशेन कामक्रोधादिभ्यो अनाविले च मनसि चेतसि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्ने रजनिकरगभस्तयः चन्द्ररमय इव उपदेशस्य शिक्षाया गुणाः फलानि सुखेन अनायासेन विज्ञान्ति प्रवेशं कुर्वन्ति ।

गुरुवचनमिति । गुरोः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुः वचनम् उपदेशवाक्यम् अलमपि कल्याणकरमपि 'अलं शक्नो च निर्विघ्ने कल्याणे च सुखेऽपि च' इति विधाः, सलिलमिव, अभ्यस्य अशिक्षजनस्य, श्रवणस्थितं श्रोत्रगतं सत्, महत् शूलम् अतिशयवेदनाम् उपजनयति उत्पादयति, अशिक्षतापगमाकारणत्वेन प्रतीपवादिष्याशयः ।

इतरस्येति । इतरस्य अभ्येतरस्य शिष्टजनस्य तु गुरुवचनमित्यन्वयः करिणो दन्तिनः शङ्खाभरणं शङ्खभूषणमिव, गजस्य इष्टिदोषसाम्ये श्रोत्रे शङ्खभूषणं वध्यत इत्याचारः । अधिकतरम् आननशोभासमुदयं वदन्सौन्दर्योत्पत्तिम् उपजनयति विदधाति । रुचिपूर्वकदृष्टविकसिताननेन तदुत्कर्षनाद् ग्रहणाद्येत्याशयः ।

इतीति । किञ्चेति चार्थः । गुरुवचनं गुरुवाक्यम्, प्रदोषसमयनिशाकरः स्यात्तानन्तरकालिकचन्द्रः, प्रदोषकाले हि तारकादूर्शनस्याप्यभावात् तमसोऽतिमालिन्यसम्भवताप्रकटवार्थं प्रदोषसमयेत्यस्योपादानं बोध्यम् । अतिमलिनमपि गाढरगममपि अन्धकारमिव तिमिरमिव, अतिमलिनमपि अत्यन्ताविलमपि सकलं समस्तं दोषजातं कामक्रोधादिदोषनिकरं हरति दूरीकरोति ।

गुरुपदेश इति । प्रशमहेतुः अन्तर्निवृत्तिप्रसङ्गकारणं गुरुपदेशः, पलितरूपेण वार्धक्यनिबन्धनशुक्लरूपेण शिरसिजजालं शिरोरुहकलापम् अमलीकुर्वन् विषयविशेषे प्रवर्त्तयता स्वच्छीकुर्वन् वयःपरिणाम इव अवस्थापरिणतिरिव तदेव दोषजातं कामक्रोधादिकं गुणरूपेण परिणमयतीति सम्बन्धः । एवञ्चान्तरिन्द्रियनिग्रहहेतुभूतो वयःपरिणामो यथा शिरसिजजालममलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं पलितरूपेण

काममनोकाञ्चनादि भोग्य पदार्थेभ्यो अत्यन्त आसक्तिं भी उसी प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देता है । केवल गुह्यारे समान मनुष्य ही उपदेशोंके पात्र होते हैं, क्योंकि स्वच्छ स्फटिक-मणिमें जिसप्रकार चन्द्रकी किरणें अनायास प्रवेश करती हैं, उसी प्रकार स्वच्छ हृदयमें ही उपदेशगुण सुखपूर्वक प्रवेश कर सकते हैं । गुरुका उपदेश-वचन मङ्गलकर होने पर भी, असाधु पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, वे जलके समान, गुह्यार शूल उत्पन्न करते हैं । परन्तु वे ही सज्जन पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, दार्ढ्यके शङ्कमय कर्णाभरणके समान सुखकी अत्यन्त शोभा उत्पन्न करते हैं । प्रदोषकालका चन्द्रमा जिस प्रकार, अन्धकारके अत्यन्त कृणवण होने पर भी उसको दूर कर देता है, उसी प्रकार गुरुका उपदेश, अत्यन्त कलुषित होने पर भी, काम-क्रोधादि समस्त दोषोंको विनष्ट कर देता है । दृष्टावस्था जिस प्रकार केशोंको निर्मल करती हुई क्रमसे शुक्ल-रूपमें परिणत कर देती है, उसी प्रकार अन्तरिन्द्रिय दमनके कारण गुरुका उपदेश भी, उन दोषोंको निर्मल करता

१. भाजनम् । २. सुखम् । ३. च । ४. अहरति च सकलम्, हरत्यति*** । ५. अतिमलिनमप्यन्धकारमिव । ६. कथित वयः पदं नोपलभ्यते ।

मयति । अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति बडवा-
नलो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलक्षामम्, अनुपजा-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माज्जने कामम्, दुष्टेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्कृताचरणे मोहम्,
दानद्वयादौ मदम्, स्वदुर्गणे च मात्सर्यं प्रवर्त्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति धीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयीकृतः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तत्र
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशर इति । हियतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण बाणाभिधातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति चरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सावित्र्या कामोद्दीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यारभ्येतावत्सन्दर्भं चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि संस्कृतप्रसृतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असच्चरित्रस्य पुंसः अन्वयः सद्गुणः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नञः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असूर्यं परया राजद्वारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समाधेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति-चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनान् मलयजतरोः प्रभवति सङ्क्षेपेणोपपद्यते इति चन्दनप्रभवः अनलोऽपि किं न दहति भस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन बडवानलः बाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्दीप्तो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कर्हमादीनाञ्च प्रचालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलक्षानं सलिलरहितस्नानस्वरूपः । स्नानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलितं वा दूषितं वा प्रयुक्तं वादिदि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्तादृ-
शम्, बुद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदसद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । बुद्धत्वान्तरं तु उपजातपलिता-
दिवैरूप्यं सजरवज्जैत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उत्पादितः मेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदोनामकधानु-
बुद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदृष्टितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वान्-

हुया क्रमसे गुणरूपमं परिणत कर देता है । तुमने अभीतक किन्हीं योग्य पदार्थोंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश ग्रहण करनेका उचित समय वही है । क्योंकि, कामदेवके बाणप्रहारेसे जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयसे उपदेश वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंको अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता । देखो सङ्क्षेपेण चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलती नहीं है ? शान्ति-कारक समुद्रजलसे भी क्या बडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? युरका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे स्नान करने पर सब बाहरका मैल धुल जाता है उसी प्रकार युरके उपदेशसे सब आभ्यन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और युरका उपदेश, मनुष्योंका वार्धक्य स्वरूप है, इस वार्धक्यमें केशकी पकटा और अङ्गु-
ली-

१. कचिद् 'शर' इति पदस्मात् । २. संप्रहार । ३. कचिद् हि पदं न विद्यते । ४. हृदि । ५. श्रुतञ्च
विनयस्य । ६. चन्दनप्रभवोऽपि । ७. अजलं क्षामम् ।

तपालितादिवैरूपमजरं वृद्धत्वम्, अतारोपितमेदोदोषं^१ गुरुकरणम्, अनुवर्णविरचनम-
ग्रास्यं^२ कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण^३ राज्ञान्, विरला
हि तेषामुपदेशारः। प्रतिशब्दक इव^४ राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामाद्वर्प-श्वशु-
स्थगितं-श्रवणविवराश्रोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेना-

दित्याशयः। गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। न सुवर्णं कनकेन विरचना निमित्तिः
यस्य तत्तादृशम् अप्राप्त्यं प्राप्यवदोषस्य^५ भण्डादिव्याख्यातिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः। कर्णाभरणं
श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमपणनेव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः। कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं प्राप्य-
ज्ञेयस्याधिक्यम्। अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षार्थमालोकादित्याशयः।
आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यधिक्यम्। नोद्वेगकरः अवलेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
समस्तवस्तुषु सावधानतोत्पादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। अत्र सर्वत्र
अधिकांशवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः।

विशेषेण^६। एते अजलज्ञानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
एवञ्च विद्यमानेषु खल्वेतेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
त्याशयः। ननु प्रभूणामुपदेशतोऽप्येके एव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति। हि यतः विरला अल्पा
एव तेषां राज्ञाम् उपदेशार उपदेशदातार।

ननु कथं खलु तेषामुपदेशारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति। प्रतिशब्दः प्रतिश्वनिरिव
प्रतिशब्दकः स्वार्थं कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात्, त्रासात्, राजवचनं नृपवचनं अनुगच्छति अनुसरति,
ननु सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यं, अतएव विरला इत्याशयः। उपमा।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दानुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उद्दामेति। उद्दामा विस्तृता
वर्षा गवाः एव श्वयथवः शोधाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिन्नाणि येषां ते
तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति। शोथेन कर्णाविवरोधे
श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनानि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः। इह निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः।

ननुपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः कथं न
शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यत् निमीलितं नेत्रसंकोचमात्रं
तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहेलयन्तः हितोपदेशदायिनः शिवाकथकान् गुरुन् खेदयन्ति क्लेशयन्ति
सयलोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः। लुप्तोपमा।

विरलादि विकृति उत्पन्न नहीं होता है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है (अर्थात् बाल सफेद हुए विना-
बुद्धावस्था आए विना ही बुद्धीमें गणना हो जाती है)। और गुरुका उपदेश स्थूलताका सावक है और मेद दोष
को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् मेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य मोटा हो जाता है, किन्तु गुरुके
उपदेशसे विना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है)। गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर आभूषण है किन्तु
सुवर्ण निमित्त नहीं है; तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उससे मनुष्योंकी आँखें खुल जाती हैं)।
यव जागरस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता कानेसे वह किसी प्रकारका कष्टको नहीं उत्पन्न करता है,
वे सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं ऐसे उपदेशार्थकी
कमी होनेका कारण यह है कि प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिश्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनुसरण
ही करते रहते हैं। गुरुर अहंकार-रूप-शोष-रोग (सूजन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं,
इसलिए किसी के उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं। और कदाचित् सुनने पर भी हाथीके

१. मददोषम्। २. विरचना ग्राह्यम्। ३. अपनीत...। ४. अव 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते।
५. एव। ६. उद्दामाद्वर्षाश्च वृष्टुस्थगितदर्पाश्चर्वसंस्थगित। ७. उपदिश्यमपि।

वधिरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशादयिनो गुरुन् । अहङ्कार-दाहज्वर-मूच्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अस्मीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्य-विष-विकार-तन्द्राप्रदो राजलक्ष्मीः ।

(आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मधिराया मदम्, कौस्तु-भमणोरतिनैपुण्यम्, इत्येतानि सहवास परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गीर्तनी ।

अहो राजानो ह्येवं कथं कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणैति । हि यतः राजप्रकृतिः सूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूच्छा मोहः तथा अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसिद्धिचारहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च, धनानि सम्पत्तयः अलीकाभिमा-नेन धनानां विनाशशालित्वान्मिथ्यागर्वेण उन्मादं मत्ततां कर्तुं दीर्घं येषां तानि तपोकानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विषं विकृतिकारणत्वात्, तेन योः विकारः तेन तन्त्री तन्नाम् आलस्यं प्रवृत्तातीति सा तादृशी । पृथक् एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूपं विदूषत इत्याशयः । निरङ्गकैवल्यरूपकम् ।

राज्यविषेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीस्वभावमेव दर्शयति—आलोकयित्वा-दिना । कल्याणो मङ्गले अभिनिवेशी आग्रहान्वितो भवान्, प्रथमम् आवौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-कयतु वस्तुनो विचारयतु । हि तथाहि सुभटा निपुणशोद्धारः तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलवनं कमलकान्तं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा, इयं पुरोदश्यमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल्ल-वेभ्यः क्षीरसमुद्रादेनोत्पन्नमानमन्दारतरुसिलसेभ्यः रागां रक्तमानमेव रागम् आरामनि लोकानुरागं गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता तन्मन्यनसमय उथिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् क्षालिषाण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुण्डिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तलघुव्यवहारम् । उच्चैः श्रवस इन्द्राश्वत् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलतां लघुकालस्थाधिक्यम् । कालकूटात् काल-कूटसंज्ञकविषात् मोहनशक्तिं मूच्छंत्पादनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवशीकरणसामर्थ्यम् । मधिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणेः भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सकाशात्, अतिनैपुण्यं अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैपुण्यं नितान्तनिर्दयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि, सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विलेपस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता उथिता, तत्तद्वपुणववादि-त्याशयः । अपरोऽपि सहचरैर्विरलेपसम्भावनायां तदीयचिह्नीभूतं छत्रपादुकादिकमादाय परदेशां याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोत्पलवने'त्यादौ परम्परितरूपकमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समानां और्ध्वं वन्द कर उत उपदेशकी अवहेलना (वे परवाही) करते हुए उन हितोपदेश दाता गुरुओंको दुःखित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-जनित मूच्छासि विवेकहीन होकर एकवार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः वनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है और राजलक्ष्मी, राज्य-रूप विषके विकारसे तन्त्रा (सुस्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मङ्गल प्राप्तिके लिए यत्नवान् हो, इसलिये पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण शोद्धाओंके खड्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी-स्वरूपा है । एवं यह क्षीर-सागरमेंसे निक-लने के समर्थमें पारिजातपल्लवोंके साथ एक जगह रहनेसे पहलेसे ही प्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरह दुःख दूर करनेके विह्वलरूप, पारिजातपल्लवके समीपसे राग (रक्तिमा, अनुराग), चन्द्रखण्डसे अत्यन्त वक्रता (कुण्डिलता, प्रतिकूलता) उच्चैःश्रवाके समीपसे चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विषके समीपसे मोहनशक्ति (सूक्ष्म करकेही शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मद्यके समीपसे मादकता (उन्मादकपना) एवं कौस्तुभमणिके समीपसे अत्यन्त निष्ठुरता ये सब, साथ लेकर ही मानो बाहर आई है । अधिकसमय परिचयवश

१. अवधारयन्तः । २. तन्त्राप्रदा विषतन्त्रीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. कचित् सुभटपदंनोपलभ्यते । ५. विभ्रम । ६. नैपुण्यम् । ७. गृहीत्वेवोद्गीता ।

न ह्येवंविधमपरम्^१ अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति, यथेयमनायथा^२। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। इहगुणपार्श्व-सन्दान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति। उहाम-दर्प-भटसहस्रोह्ला-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रामति। मद्जल-दुर्हितान्धकारगर्ज-घन-चटा-परिपालितापि प्रपलायते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोकयते^३, न कुलक्रममनुवर्त्तते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति, न श्रुतमाकर्णयति, न धर्ममनुबुध्यते, न त्यागमाद्रि-

भेदेऽपि श्लेषिगमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोऽप्येवा चैत्यतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः।

नहीति। इह जगति अस्मिन् संसारे एवं विधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिबन्धनप्रेमनिर-पेक्षम् अपरम् अन्यत् किञ्चित् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण ह्यस् अनार्या नीचस्वभावा।

बाह्यातिशयेन लक्ष्मी अपरिचितत्वं समुपपादयति—लब्धापीत्यादिना। लब्धापि महता बलेन प्राप्तापि प्रायेण न लभ्यते इत्यपर्ययः। दुःखेन बलेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविधीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः।

इति। इहा यथायथप्रयोगेनान्यथाविधातम्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानद्वैधीभावा एव पाशो रज्जुः तेन यत् सन्दानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपक्षाश्रयादर्शना-भावं दृष्टि, अन्ये पाशबद्धा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमिच्छाशयः।

यह कैचित् विरोधाभासनिरङ्गकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति। परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णते हस्याचक्षते।

उत्तमेति। उहामो विपुलो दर्पोऽहङ्कारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धृद्वन्देन उह्लासिता ऊर्ध्वाकृता असिलता लथिततरवारय एव पञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनगृहं तत्र विधृतापि आङ्गापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पश्चान्तरमाश्रयतीत्यर्थः। पञ्जरविधृता मृगेन्द्रमृत्तयः पशवोऽपि नैतादृशमिच्छाशयः।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णते। मतान्तरे तु विरोधाभासतयाविधिरूपकयोः सङ्कर इत्यवश्यम्।

मदजलेति। मद्जलानि दानवारीष्येव दुर्हितानि श्यामत्वसाधर्म्यात् मेघच्छुद्धाणि तैः अन्धकारः तमो येभ्यः सथोक्ताः गजा हस्तिन एव घना मेवाः तेषां घटया समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः प्रपलायते पश्चान्तरं पलायनं करोति। माजरोऽपि नैतादृशं शक्नोतीत्याशयः।

इह गजेषु मेघस्वारोपे मद्जलेषु दुर्हितस्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः। तथा गजेषु मेघस्वारोपे मद्जलेषु दुर्हितस्वारोपाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् दुर्हितस्वारोपकरणरूपे मेघस्वारोपकारणे सत्यपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, ह्यनुभयोऽङ्गाभिभावेन सङ्करः।

नेत्यादि। परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, विरालम्बनस्यापि परिध्यामात्, आऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः। अभिजनं सङ्कुलं न ईक्षते नावलोकयति तत्परिध्यागेन नीचकुलाश्रयणात्, सेवकोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः। रूपं सौम्यं नालोकयते न वीक्षते, सुन्दरपरिध्यागेन दुश्चरित्रावलम्बनात्, गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः। कुलक्रमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाल्या सुरचिताहं कथमकस्मादन्यत्र ब्रजामीति न गणयतीत्यर्थः, इष्टित्येव तत्परिध्यामात्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः। शीलं सञ्चरिन्न न

जो स्तेह उत्पन्न हो जाता है, उसकी कुछ गणना नहीं करती है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है जैसी यह नीच प्रकृतिवाली है। इसको पालने पर भी महाकष्टों ही परिपालन करना होता है। उद्द भावसे प्रयुक्त सन्धि-विग्रहादि गुणरूपा रज्जुद्वारा (फंसेसे) मज्जित बौध कर निश्चल कर रख लेने पर भी चली जाती है। अत्यन्त दर्प-समन्वित योद्धाओंसे घुमाई गई खड्गखट्वा रूप पिंजरेमें फँसाकर रखी जाने पर भी दूसरी तरफ चली जाती है। मद्जलरूप दुष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप बादलोंसे घेर कर रखी जाने पर भी भाग जाती है। और यह लक्ष्मी, न स्नेहकी परवाह रखती है, न कुलके प्रति दृष्टि पात करती है, न

१. कचित् अपरमिति नावलोकयते। २. कचित् किञ्चिदिति नास्ति। ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते। ४. कचित् 'पाश' इति प्रदर्शित। ५. 'उह्लासितासिलता'। ६. 'गजवदितववनचटादोप'। ७. आलोकयति।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरं लेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्याहूत-मन्दर-परिचर्चावर्ष-भ्राति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी-सञ्चरणं व्यतिकर-लम्पन-ललित-नाल-कण्टक-ज्ञतेर्वै न कचिदपि निर्भरमावगाति पदम् । अतिप्रयत्नविधुतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगाज-गण्ड-

पश्यति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽभ्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वान्सं परित्यज्य मूर्खाऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मसुकृतं न अनुबुध्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्याद्रेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, माजोरोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वाथैवेतितां न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणमवलम्बनात्, धूर्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालमवनेऽपि गमनात्, रूढाऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितर्कं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वज्रकावलम्बनात्, जडापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लक्षणं सर्वातिलकध्वजवज्रादिस्वामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लक्षणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन् वैति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां राजावेवावलोक्यमानं यश्चरं तत्पङ्क्तिः, यदा— इतिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कपि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोक्यन्तं जनमना हस्यैव नश्यति विलयं व्रजति, हृदमत्यन्तमाश्रयमित्याशयः । उपमा ।

बृहत्संहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरशनिपातवातकरम् । दृष्टे मरेन्द्रस्युर्वासेऽरिभयं जयः सत्ये ॥’ इत्यादि । अत्रागति । आहूत उपपन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तेन चोरोद्धिमथनसमये मरुपर्वतचूर्णनेन आवर्षः अभ्रमां भ्रमिः तत्र या भ्रातिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि घूर्णनं तथा जनितः चिरकालेनोत्पादितः संस्कारः घूर्णनोत्पादकवैगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवनादभ्यवचनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चरत्यतिरेकेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनविद्यमानस्वप्रसिद्धेः भ्रमणस्पर्धकेण लग्नानि पादौ संसक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः क्षता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठासेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आवहति न विषत्ते । अपरोऽपि कण्टकक्षतचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नास्ति । इहातिशयोक्तिक्रियोत्प्रेक्ष्योपपङ्क्तिभावेन सङ्करालङ्कारः । अनिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजमवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा ये गन्धर्वाः गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीष्येव मधूनि मयानि तेषां पानेन आस्वादेन मत्ता क्षीयेव सती परिस्खलति अश्रयति नृपातरं व्रजतीत्यर्थः । अस्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव अश्रयति । इहाऽप्युक्तालङ्कारः ।

सौन्दर्यको देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्य करती है, न दक्षता (चातुर्य) का आदर करती है, न विशेष ज्ञानका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है एवं न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादिचिह्नोंको देखकर उनका अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्व-नगर-रेखाके समान देखते-देखते ही लट हो जाती है । समुद्रमन्यके समव मन्दरावलके भ्रमणसे उसमें जो ऊँच उल्लस हुई थी, यह उसमें घूमकर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें कमल-दण्डके काँटे लग जानेसे करुण (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रखी जाने पर भी अनेक गन्धर्वाओंके गण्डस्थलका मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्खलन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती)

१. अनुबुध्यते । २. कचित् ‘नगर’ इति पदकोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. ‘संचार’ । ५. ‘नाल-कण्टकेव, नालकण्टकेत्येव । ६. कचित् ‘अपि’ इति पदं नोपलभ्यते ।

सधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिबोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसास्तं कमलमिव सधुपचितं-मूल-
दण्ड-कोप-मण्डलमपि मुञ्चति भूसुजम् । ततेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गबुद्बुदचञ्चला दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संक्रातिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगजास्तिष्ठन्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं जायतां किन्तु सज्जन-
भवनेष्वपरिस्खलता कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायामाह—पारुष्यं मिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्ह-
यस्वम् उपशिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । ययासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सज्जनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा ययस्य गले पातयितुं
क्षम्यते पश्यतया चिरावल्ग्वनमपि तं परित्यज्य द्रष्टिष्येव तं पातयितारमवलम्ब्य इत्याशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपाणि यत्र तथोक्तं यदुप- तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूर्तेर्विश्वरूपत्ववत्त्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गृहे राजलक्ष्मीरूपेण इत्यादिनानारूप
धारणेन दीप्यत इत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुतया वृद्धिमुपगतानि मूलं विजयनिमिचीभूतं सैन्यं ब्रह्मदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्ज, कोशो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च
भूभुजं नृपतिं मुञ्चति परित्यजति नृपान्तरमवलम्ब्यत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

इह विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः पूर्णोपमा च, उभयोरप्यङ्गाभिभावेन सङ्करः ।
लपेति । लता व्रतनिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् निम्बितकामुक्तान् वृक्षशालाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशालयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा भागीरथी सेव लक्ष्मीः, वसुनां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गबुद्बुदभङ्गस्थासकवत् चञ्चला चपला, पचे—तरङ्गबुद्बुदः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्ठशापाभारत्वमुपगतानष्टौ वसुन् जनयामासेति महाभारतीया कथा ।
दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नाना-
प्रकारेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यया सा तादृशी, पचे प्रकटिता विविधा महाविपुलप्रभुतय द्वादश-
विधाः संक्रान्तयो राश्यन्तरसंक्रमणानि यया सा तादृशी ।

पातालेति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पञ्चाज्ञानम् अन्धकारश्च
बहुलोऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

है । निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । इसके प्रति अविश्वास
हो अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि कमलके मूल, नाल, कोश (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
बुद्धि पाते रहने पर भी दिनेके शेष भागमें सोमा जिस प्रकार उस कमलको त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष बुद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजाका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शालाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुस्तिर कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्मामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंसे चञ्चल है, वह भी उसी प्रकार धनको उपभोग करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंके समान चञ्चल है । पूर्व की गति जिस प्रकार महाविपुल दिनाविधि संक्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर जाने का) प्रकाश करती है, वह भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके गृहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चार करती है । पाताल की गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इसके

हिडिम्बेवं भीमसाहसैकहाय्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्रया स्वल्पसस्त्रमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्येव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तश्चपित्रमिव न स्पृशति, उदारसस्त्रममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन पराव्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलमीषणहृदकारितया हार्यं हर्षं शक्यं हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीमो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिकेवलोत्साहक्रियया हार्यं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युतिं स्वल्पसमयवर्तिनीं पुरगृहादिसौमां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युतिं तडितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादुषितान्तःकरणा पिशाची राक्षसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अशुद्ध्यो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसस्त्रम् अल्पजं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदास्या उद्वर्णं विदधाति, पक्षे—ऊर्ध्वीकृतपाणिनरमानं पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजदेहे
प्रकाशितः अनेकेषां बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घैर्यथः, तथोक्ता सती अल्प-
सत्वं दुर्बलं मातृपुत्रम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्याशयः ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती आरती तथा परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जन्मपुरुष ईर्ष्येव सस्त्र-
रेणेव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वाभिन् सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोष्मेचालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जन्मं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पर्शं
करोति । उदारसत्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमादित्येव । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उक्तापातादिवदुर्लभमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकिनं
पापकारिमिव नोपसर्पति न पार्श्वे प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव प्रथिलमिव उपहसति
उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुषङ्गात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परंति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं

आने पर लोगोंको भी उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हां आया करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिडिम्बा राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भयद्वार
साहस ही इसका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षण भङ्गुर विधुत का प्रकाश करता है,
वह भी उसी प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्टा पिशाचिनी जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुपुरुष-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे उन्मत्त करती है, वह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखा कर अस्पृष्टि वाले पुरुषोंको उसकी
आशामें उन्मत्त कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानो आलिङ्गन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलके
समान बहुत आदर नहीं करती है । सुजन को कुलक्षुण के समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लौंघ कर चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाताको दुःस्वप्न के समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विनयी के पास में भी नहीं फटकती है, और मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाते-दिखाते ही मानो इस संसारमें परस्पर-विरुद्ध-

१. हिडिम्बेव । २. कचित् ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्नम् । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विरुद्धश्चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि, सततम् उष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमाधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिं सम्भावयति वृष्णां स्रवद्वयति । ईश्वरतां धानां अपिशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटु-विपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषो-

मिथोऽसंबद्धधर्मयुक्तमित्यर्थः, निजम् आत्मीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोतीति सम्बन्धः । क्रियोपेक्षा ।

लघमीचरिते मिथोऽसंबद्धधर्मवत्त्वं प्रकटयति—तथाहाति । इयं लघमीः, सततं निरन्तरम् उष्माणं तापम् आरोपयन्त्यपि प्रवर्त्तयन्त्यपि जाड्यं शैत्यम् उपजनयति करोतीति विरोधः; उष्माणं धनगर्भं जाड्यं जडत्वं सद्मद्विवेकशून्यत्वमिति तत्परिहारः ।

उग्रमिति । उन्नतिम् ऊर्ध्वगतित्वाद्धानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तित्वम् आविष्करोति प्रकटयतीति विरोधः; उन्नतिम् अवस्थोत्कर्षम्, नीचस्वभावता औद्वयोपादनेन निन्दितचरित्रत्वमिति तत्समाधानम् ।

तोयराशेति । तोयराशेः जलनिधेः सकाशात् सम्भवति समुत्पद्यत इति तथाविधापि, वृष्णां पिपासां संवर्धयतीति विरोधः; वृष्णां धनाकांक्षामिति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां शिवत्वं धानापि धारयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति विस्तारयतीति विरोधः; ईश्वरतां प्रभुतां धानापि आपादयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वम् अन्योत्पीडनकारणत्वेन अमङ्गलस्वभावत्वमातनोतीति तत्समाधानम् ।

बलोपचयमिति । बलोपचयं शारीरिकसामर्थ्यवृद्धिम् आहरन्त्यपि कुर्वन्त्यपि लघिमानं भारहीनत्वम् आपादयति जनयतीति शारीरिकसामर्थ्यवृद्धौ शरीरोऽवश्यम्भावाद्विरोधः, बलोपचयं सैन्यवृद्धिं लघिमानं कापण्यमिति तत्परिहारः ।

अमृतेति । अमृतसहोदरापि पीयूषेन सममुत्पन्नापि एकसमुद्राज्यामानत्वाद्विद्याशयः । कटुविपाका जिह्वायां कटुरसेति अमृतसहोदराया मधुररसत्वसम्भवे कटुरसत्वाद्बिरोधः; कटुः अन्येषां सन्तापकत्वेन क्लेशकरः विपाकः परिणामो यस्याः सा तादृशीति तत्समाधानम् ।

विग्रहेति । विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यपि, अप्रत्यक्षं चक्षुषागम्यं दर्शनं ज्ञानं यस्याः सा तादृशी चाक्षुष-प्रत्यक्षागम्येत्यर्थः इति विराधः; विग्रहवत्यपि प्रेरकतया युज्यवत्यपि मिथः सङ्गामविश्रायिन्यपि देवतादेवा प्रत्यक्षदर्शनेति तत्परिहारः ।

पुरुषेति । पुरुषोक्तम् उत्कृष्टपुरुषे रतापि आसक्तापि खलजनप्रियेति विरोधः; पुरुषोत्तमरतापि भगवद्विष्णासक्तापि खलजनप्रिया बाहुल्येन दुष्टजनवाक्यमनादिति तत्समाधानम् ।

‘उष्माणमारोपयन्त्यपि’ ह्यारभ्य ‘पुरुषोत्तमरतापि’ इत्यन्तं यावत् सर्वत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

धर्मसमन्वित अपना चरित्र प्रकट करती है । क्योंकि सर्वदा उष्णता उत्पन्न करती हुई भी शीतलता उत्पन्न करती है (धनका अद्वैत उत्पन्न कर, एवं मनुष्यको सदसद्विवेचनाशून्य कर देती है) । ऊपर उठा करके भी नीचे में रखती है (अवस्थाकी उन्नतिको उत्तर कर अथ च मनुष्यको कुत्सित स्वभाववाला कर देती है) । समुद्र (जलराशि) से उत्पन्न होकर भी पिपासा बढ़ाती है (धनको अमिलापा की वृद्धि करती है) । शिव होकर भी अशिव स्वभावका विस्तार करती है (लोभोको प्रभुत्व उत्पन्न करके दूसरेको पीड़ा देनेके कारण अमङ्गल स्वभाव को विस्तार करती है) । शरीरमें बल-वृद्धि करके भी लघुताको उत्पन्न करती है (सैन्यवृद्धि करती है और स्वभावको क्षुण्ण करती है) । अमृतकी सहोदरा होने पर भी जिह्वामें कटुरस (कटुको) अनुभूत होती है (परिणाममें दुःखदायिनी होती है) । मूर्तिमती होकर भी चाक्षुष प्रत्यक्षके योग्य नहीं है (धनियोंके बीचमें परस्पर कटह उत्पन्न कर दुष्टिगोचर नहीं होती है) । उत्कृष्ट पुरुषमें आसक्त होने पर भी खल पुरुषसे प्रीति

१. कचित् ‘जगति’ इति पदं नावलोकयते । २. सततम् । ३. उपजनयन्त्यपि । ४. राशिरिव । ५. कटुकम् ।

त्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्रमति । तथाहि, इयं संवर्द्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याघरीतिरिन्द्रियभृगणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णबलभी धनमदपिशचिकानाम्, तिमिरोद्भूतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगप्राणाणाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्याणाम्, आवासदरी दोषाशी

रेणुः । रेणुमयीव रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विदधातीति विरोधः, स्वच्छमपि रागादङ्काररहितमपि जने कलुषीकरोति रागादङ्कारादियुक्तं विदधानीति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पन्नस्येच्छायाः क्रियोस्तेषां विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यथेति—किञ्चेति चार्थः । चपला चञ्चला तड्डिवेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण इयं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपवज्जले कज्जलमलिनमेव परिहापरगोहरणादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण क्षोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलमुद्रमति आविष्करोति । पक्षे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्वोपमा ।

मलिनकर्मोद्भूतं प्रदर्शयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, तृष्णा विषयेच्छा एव विषयवत्तया अनर्थजनकत्वादिष्वलताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारणीभूतनिरन्तरसलिलमेकः, विद्यमानायामस्यानुवृत्त्यावृद्धयवलोकेनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अन्धाण्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः सुगवधजोविगानम्, आकृष्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृष्य गतासूत्रं कुर्वन्तीति प्रख्यातं सर्वत्र । सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि आलेख्यानि तेषां परामर्शधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहुल्येन जनानां सच्चरितावरणात् । मोहाः विषेयाविषेयविवेकामावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां विभ्रमशय्या विलासशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिर्दर्शनात् । धनमदा द्रव्यादङ्कारा एव पिशाचिका लक्ष्म्यामेवावस्थानात् । शास्त्राणि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्भूतिः नयनरोगविशेषस्योत्पत्तिः अनर्थेव शास्त्रदृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयनां सर्वविधदुश्चरित्राणां पुरःपताका अप्रवेज्ययन्ती, पताकावलोकनेन रथागमनानुवृत्त्यया अवलोकनेन सर्वविधदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसंभ्रमा एव प्राहा जलजन्तवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्नगा उद्भवनदी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसंभ्रमोद्भवदर्शनात् । विषयाः स्मृचन्दनादिसम्भोगवस्तुष्वेव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमिः पानगोष्ठिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा भ्रुकुट्य एव नाट्यानि अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन अकूटीविधानात् । दोषाः कामादय एव आशीविषाः जीवनघातकरत्वात्, विषधराः तेषाम् आवासदरी निवाकन्दरा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

करती है (नारायणमें आसक्त रहती है, एवं प्रायशः दुर्जनको ही प्रीति करती है) । धूलिमय होकर ही मानो निर्मल वस्तुओंको भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि दोषरहित व्यक्तियों को अहङ्कारादि दोष से दोषी बना देती है) । और जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलिन पापकार्य ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लालसारूप विषयलतासमूह को वृद्धि करनेवाली जलधारा है, (अर्थात्, जैसे जलधारा विषलताओं को वृद्धि करती है, वैसे यह मृगवृत्त्या को वृद्धि करती है), इन्द्रियरूप हरिणोंके पक्षमें व्याधिका गान है (अर्थात्, जैसे व्याधका गीत हरिणोंको आकर्षित करता है, वैसे यह इन्द्रियोंको आकर्षित करता है), सच्चरित्ररूप चित्र समूहका आवरण करनेवाली धूम पंक्ति है (अर्थात्, जैसे धुएँ से चित्र मिट जाते हैं, वैसे यह सच्चरित्रको विगाड़ देती है); मोहरूप दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर बैठके खूब नींद आती है, वैसे यह मोहको विलास-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए दूरी फूटी अटारी है, शास्त्र रूप-नेत्रके पक्षमें तिमिर-नाक नेत्ररोग है, सब दुराचारोंके आगे उड़नेवाली पताका है, क्रोधवेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) को उत्पन्न करने वाली नदी है, स्मृचन्दन-वनिता प्रभृति भोग्य पदार्थरूपी मदकी पान-भूमि है, भ्रूविकार-रूपी अभिनयक

विषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणां, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादिस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वक्ष्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मन्न्दुमण्डलस्य । न हि तं पर्यामि, यो ह्यपरिचित-
यानर्थो न निर्भरमुत्पन्नः, यो वा न विप्रलब्धः । नित्यमित्यभालेख्यगतापि चलति, पुस्तम-
य्यपि इन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसन्धत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः सात्त्विक्य, चरणानि तेषाम् उत्सारणाय दूरीकरणाय वेत्रलता वेतस्यष्टिः, वञ्चतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सानुकम्पव्यवहारविशेषात् । गुणा दयादाक्षिण्यप्रभृतय एव कलहंसका कादम्बराः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बानामिव विद्यमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आमुखम्, विद्यमानायांमेवा स्यां कृतव्यवहाररम्भात् । कामो सदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सस्यामेवास्यां स्वच्छन्दव्य-
वहरणात् । साधुभावस्य सौजन्यस्य वक्ष्यशाला हृत्तनभवनम्, सस्यामेवास्यां सौजन्यस्य विशेषात् ।
तथा धर्मो धर्मव्यवहारमेव इन्द्रमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेयरसना, अनर्थेव धर्मव्यवहारप्रासात् ।

हृह 'इयं संवर्द्धनवादिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्' इत्यारभ्य 'राहुजिह्वा धर्मन्न्दुमण्डलस्य' इत्यन्तं यावत् प्रायेण परम्परितरूपकमलङ्कारः । केवलं 'पुरःपताका सर्वाविनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहोति । हि निश्चितं तं जनं न पर्यामि नावलोकयामि, यो हि जनः अपरिचिततया परस्परपरिज्ञान शून्यतया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगृहो नालिङ्गितः सम्पत्तिरूपस्य निरतिशयव्यापारानन्तरं तया न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

हृह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्विध्या । अपि चात्र 'नहि तं पर्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यद्वच्छब्दान्वितवाक्ययोस्तत्रत्र पाठेन वाक्यगतविधेयादिमार्गदोषः 'न्यक्कारो ह्ययमेवं मे यद्वर्यः' इत्यादिवत्समापतेर्देवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिनैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति — नित्यमित्यादिना । नित्यं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवनास्तरं गच्छति । पुस्तमय्यपि स्फुटकादिरचितपुत्तलिकारूपापि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तली हस्तनिर्यत्' इत्यादि
वाग्भटः । 'पुस्तं लेख्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

‘मुद्रा वा दाक्षणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥’

इति रामाश्रमी टीकाऽत्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निस्तव्य, रचितापि विप्रलभते झटिति परिश्रय्य वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अशं आदिवाद् च प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकताञ्छानयुक्ता-
पीत्यर्थः अभिसन्धत्ते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रता-
रयति । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरूपों विषयरसोंके रहनेको युक्ता है, सत्पुरुषोंके सत्त्ववहारोंको दूर भगनेवाली वेतकी छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुण रूपी कलहंसों की असामयिकोपरिस्थित वर्षा ऋतु है, लोकनिन्दारूपी विस्फोटकका विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्प-रूपी हाथी का कदलीवन है, साधुभावकी वक्ष-शाला (हृदयगृह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिपि राहुजिह्वा है । मैं ऐसा कोई पुरुष नहीं देखता कि इस अपरिचित लक्ष्मी द्वारा गाढ़ आलिङ्गित होकर बादमें प्रतारित नहीं हुआ है । यह लक्ष्मी; चित्र पट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है । श्रुतिका अथवा काष्ठादिद्वारा पुत्तलिका बनाकर रखने पर भी इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है । पत्यरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है । शाखाभिरु होने पर भी दुर्व्यवहार करती है, प्रायिकी आशासे भक्तिके द्वारा ध्यान करने पर भी उगती है ।

१. व्यवहाराणाम् । २. विस्फोटकानाम् । ३. कचिद् अनर्थेति इति पदं नावलोक्यते । ४. पुस्त-
कमय्यपि ।

एवंविधयापि चान्या दुराचाराय कथमपि दैववशेन परिगृहीताः^१ विह्वला भवन्ति राजानः, सर्वविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव चैषां मङ्गलकलसज्जैरिव प्रभ्रालयने दाक्षिण्यम्, अग्निकार्य्यधुमेनैव मल्लिनीक्रियते^२ इदम्, पुरोहित-कुशाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते^३ क्षान्तिः, उष्णीषपट्ट^४ बन्धनेवावच्छाद्यते^५ जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनैवापवार्य्यते^६ परलोकदर्शनम्, चामरपत्रनैरिवापह्रियते^७ सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिधोत्साध्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परासृश्यते यशः । केचित्^८ श्रम-वशा-शिथिलं^९ शकुनि-गल-पुटं^{१०} चपलाभिः स्वद्योतोन्मेष-

प्रेमिति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचाराया दुष्टाचरणया अनया लक्षया कथमपि महता बलेनेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विह्वलाः समाकुला भवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्यां कार्य्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमाप्तापत् समासोक्तिः ।

वैकुण्ठं दुर्व्यवहारास्पदस्वच्छ समुपपाद्यति नयाधीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकलक्षण एव पूर्वां नृपनीनां मङ्गलकलसज्जैरिव कल्याणकुम्भाम्भोभिरिव द्वाधिष्यन् औदार्य्यं प्रचात्यते प्रञ्चालनविधौ-क्रियते । अग्निकार्य्यम् अभिषेकाङ्गहोमः तस्य धूमेन इदं स्वाम्न्तं मल्लिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्राण्येव दूर्भाग्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः क्षान्तिः क्षमागुणः अपनीयते रेखा-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुव्येन सहिष्णुताशून्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः सौमवसन-बन्धनं तेन जरागमनस्मरणं 'वार्द्धक्यं मे भविष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् आभियत इव, बाहुव्येन वृक्षानामुपहातात् । आतपत्रमण्डलं मण्डलीकृतच्छत्रं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्य्यते अन्य-पुरुषावलोकनवत् निवार्य्यते, आधिष्येन परलोकभाविश्लेषोपाभावेनाथमैश्वर्य्यवहरणात् । चामरावालम्ब-जनाः तेषां पत्रैः वातैः सत्यवादिता अवितथवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुव्येनासत्य-संभाषित्वात् । वेत्रदण्डाः वेतस्यष्टयः तैः गुणा दद्यादाक्षिण्यादयः उत्सार्य्यन्ते अन्यजनवत् दूरीक्रियन्त इव, बाहुव्येन तेषां गुणरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनानि जयशब्दकलेः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्क्रियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्त इव, बाहुव्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपल्लवैः ऊर्ध्वोक्तकेतुदण्डसंस्कप्रथितपताकाभिः, यथा श्लोकः परासृश्यते क्षिप्रविशद्वर्णवत् प्रोच्छ्रयत इव, तत्पर्य्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुव्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याद्यारभ्य 'ध्वजपटपल्लवैरिव परासृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' त्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णं क्रियोत्प्रेषालङ्कार इत्यवधारयम् । केचित्ति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यभिप्रेत्यास्य सम्बन्धः । असवशेन दूरोद्युनादि-प्रयासाधिष्येन शिथिलं श्रयं यत् शकुनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः,

ऐसी यह दुराचारीणी, अदृष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कामके नहीं रहते और सज्ज दुराचार परावण हो जाते हैं । क्योंकि अभिषेक के समय ही उनकी सब चतुराया मानो माङ्गलिक कल्लों के जलसे धुल जाती है । अभिषेकाङ्ग होमके धुपसे मानो उनके हृदय मलिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (शाङ्ख) से मानो उनके क्षमागुण दूर फेंक दिये जाते हैं । देशमी कपड़े को पगड़ीके बान्नेसे मानो मै भी बूझ होऊँगा' इस प्रकारकी चिन्ताको ढँक देती है । प्रसारित ध्वजसे ही मानो जन्मान्तरके प्रति दृष्टिपातकी रोक लगा देती है । चामरके बाणसे ही मानो सत्यवादिता फी वड़ा देती है । वैतकी छद्दियोंसे ही मानो द्रव्यदाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं । जयध्वनिके कोलाहलसे ही मानो, उनके सौजन्यकी प्रशंसा नीचे फेंक दी जाती है । एवं ध्वजालय विस्तृत पताकासे ही मानो यश पोंछ दिया जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुए पक्षीके गलदेश (गर्दन) के समान एवं स्वद्योत (जुगनू) के प्रकाशके

१. दैवपरिगृहीताः । २. विह्वलीभवन्ति । ३. पत्रैवापम् एव चैतेषाम् । ४. मल्लिनीभवति । ५. अपह्रियते । ६. ...पट... । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अपसार्य्यते, अपचर्य्यते । ९. ...कलकलरवैः । १०. क्वचित् । ११. श्रमशिथिलम् । १२. ...पक्षपुटम् ।

सुहृत्-मनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-लवलाभावलेपविरमुत-
सम्पन्नाऽनेकदोषोपचितेन दुष्टामुजैर्वरागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-भास-लालसैः
पञ्चभिरूपेनेक-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रयैराश्रयमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेणैकेनापि
सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतै-
रिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव
ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्ममोहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वन्ते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचे-
खद्योतो अयतिरिक्ताः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् सुहृत् चण मनोहराभिः, विनशरवात् किञ्चित् समय-
मात्रचित्तहारीभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गर्हिताभिः निन्दिताभिः सम्पद्भिः धनादि-
समुद्दिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लोकोपमे पदार्थहेतुककाण्यलिङ्गज्ञेयेतेषां मिथोनेरपेक्षयेन तिलतण्डुलवत्संयुतिः ।

धनलवति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेन विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्तानि
जन्मानि जन्पि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेन 'के वयम्, केषामात्मजाः, कीदृगवस्था
अभूत्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्वि दृक्कसुतपरम् । अनेकैश्चानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारैः
उपचितेन वृद्धि गतेन दुष्टेन दूषितेन असृजा रक्तेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभिः
प्रबुद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेके ये विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहणेषु लालसैः लोछुपैः 'लोछुपो
लोछुभो लोछो लम्पटो लालमोऽपि स' इति रमसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चसङ्ख्यकैरपि विषयाधिक्यात्
अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रस्पर्शादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरैश्च आश्रयस्थानाः
निजनिजशब्दरसपञ्चादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्तनया परिचिद्यमानाः । गुणोपमेधा ।

प्रकृतिः । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन
विविधविषयव्याप्तेन, अतएव एकेनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकस्वम् उपगतेन विषयाधिक्यात्
प्राप्तेन मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उ-
पगच्छन्ति । क्रियोपमेधा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति —ग्रहैस्त्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ग्रियन्त
इव, प्रतिक्षणमेकविधभावयङ्गीविधानादित्याशयः । एवमप्येवमपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिविशेषैः
'भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रमन्त इव । मन्त्रैः आधर्वणिकैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते
केशिपुरुषैः स्वायत्ततायां प्रवेश्यन्त इव वशीक्रियन्त इत्येत्यर्थः । सत्त्वैः शार्ङ्गलादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-
भ्यन्ते हठाद्वलक्यन्त इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते
विचारमन्त इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्त इव । अन्न सर्वत्र क्रियोपमेधाङ्गारः ।

स्थिर्यन्तराणि दर्शयति —मदनैस्त्यादिना । मदनशरैः कामबाणैः समोहता मर्त्यस्थलं ताडिताः मुख-
भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गीरित्यर्थः कुर्वन्ते विदूषते । धनोष्मणा धनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन

समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अतएव शानियों द्वारा निन्द्रा की गई सम्पत्ति को कोई कोई राजा छुब्
हो जाते हैं । वे सामान्य धन-लाभ के अहङ्कार से अपने-अपने जन्म समय के दृष्टान्त को भूल जाते हैं; अतः पित्त-
काकसे दूषित रक्त के समान कामकोयारि दीर्घोत्ते बुद्धि प्राप्त विषयासक्ति में यातना भोग करते रहते हैं । शब्द-
स्पर्शादि अनेक प्रकार के विषयों के रसका आस्वादन करने के अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय
बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए इन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं और मन स्वभावतः
चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलतेसे अनेक विषय में दौडुता रहता है । अतएव एक होने पर भी मानो सहस्र
संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अकुला का एक ही बार में विह्वल हो जाते हैं । उस समय पूतनाप्रभृति
कोई कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको घेर लेते हैं । भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं । किसी किसी मन्त्र-
शक्तिसे ही मानो उन लोगों को वश कर लेते हैं । विकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो हठसे उनको पकड़
लेते हैं । वायुरीप से ही मानो वे विचलित किए जाते हैं । पिशाच मानो उनका आस करते हैं और कामके बाणोंसे
मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं । इनके अहङ्कारादिमें पच्यमान होकर ही मानो

१. दोषामुजैव । २. विषयरसप्राप्त । ३. प्रसारेण । ४. अभिहता इव ।

ष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इव अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिष्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्म-भ्रमगतयः पङ्कव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृषावाद-विष-विपाक-सञ्जात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति, सप्तच्छद-तरव इव कुसुम-रजोविकारिरासन्नवत्तिना शिरः शूलमुत्पादयन्ति, आस-न्नस्य इव बन्धुजनम् अपि नाभिजानन्ति, उक्पित-लोचना इव तेजस्विनो नैक्षन्ते,

पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणाः विचेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीननेकध्यापारान् कुर्वन्ते इव भर्जनपात्र-गतधानावद्वित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्ट्यादेस्तीव्रावातेन आहता इव ताडिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि न धारयन्ति स्वयं न वहन्ति । इहापि प्रतिवाक्ये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिष्यक् कुटिलं परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिल्यं व्यवहरन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अथमेति । अथमेण दुष्कृतेन भग्ना विनष्टा गतिः विधेयमार्गे गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्कवो न गच्छन्ति प्रजन्तीति पङ्कवः त इव, परेण सविवादिना सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गे नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुवर्गेण सञ्चार्यन्ते करग्रहणादिना गमनं कार्यम्ते ।

इह पूर्णोपमा, सा च पदार्थहेतुकेन कायलङ्कारलङ्कारेण सङ्गीर्णा ।

शृण्वेति । मृषावादा असत्यभाषणानि एव विषाणि गारलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्जातः समु-त्पन्नो मुखरोगो वदन्त्यादिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता क्लेशेन जल्पन्ति प्रल-पन्ति । प्रायेण गर्भवशांस्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्बन्धातिशयेन जल्पन्ति तदपि प्रलाप-प्रायमेवेत्याशयः ।

इह 'मृषापावादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्गीर्णा क्रियोपेक्षा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदतरवः सप्तपर्णद्रुमा इव, कुसुमाति नेत्ररोगाः अवहेलनाद्योतकमयनभङ्गीविशेषा एव रजोविकाराः रजोगुणपरिणामाः तेः तादृशैः, आसन्नवत्तिनो निकटस्थानिना जनाः तेषां शिरःशूलं तज्जन्यक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पापरागाणां विकारैः तत्सम्प-र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः शिरःशूलं शिरोवेदनाम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छददुष्परजःस्पर्शाधिक्येन मत्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विख्यातम् । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलउत्पयोः' इति मेदिनी ।

आगन्नेति । आसन्नाः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि स्वजनमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारान् अन्यत्र बुद्धिलोपाद्वित्याशयः ।

उक्पितेति । उक्पितेति रङ्गे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनान् नैक्षन्ते ईर्ष्यायां न परयन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपभृतीन् नैक्षन्ते लोचनप्रतिधाताश्च निरी-चिन्तुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविषभुजङ्गेन दृष्टा विचिता लोका इव, महामन्त्रैरपि बाहुगुण्यविषयकोत्तम-विचारणाभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्याच्च विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि शास्त्रमन्त्रैरपि विषवेद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

जातुपेति । जातुषा लाक्षणा रचितानीति जातुषाणि आभरणानि आभूषणावीज, सोष्माणं प्रतापवन्तं

अनेक प्रकार भाव-भङ्गी प्रकाश करते हैं, कर्कट (केकड़े) के समान सर्वों के साथ कुटिलरूपसे चलते रहते हैं; अथमके कारण कर्कश पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव पङ्क के समान अथ पुरुष के सङ्गारेसे चलते रहते हैं; असत्यवादिता रूप विष के विकारसे मुख-रोग उत्पन्न होकर ही मानो वे अत्यन्त कष्टसे बोलते रहते हैं; सप्तपर्ण वृक्ष जिस प्रकार फूलों के परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (माथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न अवसात्सूचक नेत्रमङ्गी द्वारा (आँख के द्वारा) समीपमें बैठने वाले लोगोंको दुःख उत्पन्न करते हैं; मृगुर्ग व्यक्ति (निकटतम मृत्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजनोंको भी नहीं पहचानते हैं, आँख उठने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिपात करनेमें समर्थ

१. अभिहता इव । २. मृषावादविपाक*** । ३. पार्श्ववर्तिना । ४. पुरन्तिवर्तं बन्धुजनम् ।

५. उत्कृष्टमिदम् ।

कालदृष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टशराणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इष्य इव पानवर्द्धिततैक्ष्ण्यैः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थिताभ्यपि फलानीव दण्डविद्येपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशा-
हेतवः, श्मशानाग्रयः इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जनस्य अशिञ्ज न सहन्ते न सुष्यन्ति । पृच्छन्त्यांविशोदन्यत्र संस्ववादित्याशयः ।

दुष्टेति । दुष्टा अक्षिप्ता ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उत्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तब्धता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्तो यः स्तम्भः आलानस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिष्टां हस्तिपकावयं च न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तृणेति । तृष्णा धनलिप्सा सैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तच्चिन्तावशादित्याशयः ।

इष्य इति । इष्यो वाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वर्द्धितं तैक्ष्ण्यम् उग्रता येषां ते तादृशाः, परेणान्येन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशातप्रसरध्वनेन वर्द्धितं तैक्ष्ण्यं प्रहारशक्तिः सुधारस्वसित्यर्थः, येषां ते तादृशाः, तथा परेण धनुषा कासुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लब्धयाणीति शेषः ।

दूरेति । दण्डविद्येपैः यष्टिनिक्षेपैः दूरस्थिताभ्यपि दविष्टदेशस्थानीभ्यपि फलानि आम्नादीनीव, दण्डविद्येपैः सामदामदण्डभेदा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थिताभ्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनकस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशद्योतककारणानि । तथा च प्रमाणम्—

‘दुर्मौषधिविशोषाणमकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वैषं महोत्पातं बिभुर्दुषाः ।

श्मशानेति । श्मशानाशयः प्रेतवनवह्म इव, अतिरौद्राः अन्येषामस्थयन्तं भीषणा भूतयः सस्पदो भस्मानि च येषां ते तादृशाः । ‘भूतिर्भस्मनि सस्पतिर्हस्तिश्चकारयोः क्षियाय’ इति मेदिनी ।

तैमीति । तिमिरेण तत्संज्ञकेन नेत्ररोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः साविदोषा-
नवलोकिनः दूरस्थितवस्त्वलोकनासमर्थ्याश्च ।

उपेति । उपसृष्टा रतिसंलघ्ना गणिका इव, कुद्वैः नीचजनैः अधिष्ठितस्य आश्रितं भवनं गृहं येषां ते

नहीं होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंको प्रति इष्टिपात नहीं करते हैं; कालसर्पसे काट लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैष (ओषा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंसे भी चेतनता प्राप्त नहीं करते हैं; वे लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्राभाओं (सहा) से भी अपने कर्तव्यको समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; लाक्षानिमित्त आशूषणके समान दूसरेके प्रताप (पश्चात्तरमें—अक्षिके उताप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अधिष्ठित दायी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक (महावत) की शिखाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अहङ्कारसे स्तब्धतावश निस्पन्द रहकर किसीका भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; धनलाक्षाखण्ड विषवेपसे विभ्रान्त होकर संसारके सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं, ज्ञान च्छानेनालके प्रस्तरके वर्षणसे सुधार (तीखे) बाण जिस प्रकार धनुष द्वारा छोड़े जानेपर लक्ष्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मद्यपानसे उग्रस्वरूप बद्ध जानेके कारण एवं दूसरेको खुश करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करते हैं; मनुष्य जिस प्रकार डंडेको फेंककर दूर रहने पर भी बड़े-बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुर्माना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्पन्न लोगोंको विनष्ट करते हैं, असांमयिक पुष्पका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंको विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंको विनाशका कारण बने रहते हैं; श्मशानस्थ

१. जातुषा इव । २. महालान, महालान***कृता अपि न । ३. अतिवृष्णाविषवेगमूर्च्छिता ।

४. असयः, अशयः, असवः । ५. व्याः ।

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रव्यपूजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्य्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरद्व्यतामुपगतैः बलमीकतृणाम्रायस्थिताः जलबिन्दव इव पतितमध्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्वन-पिशित-प्रास-गुप्त्रैरास्थाननलिनीकैः^१, द्यूतं विनोद तादृशाः, अन्यत्र तु कुद्रेः विष्टैः अविष्टितं भवनं यासां ताः तादृश्याः । 'उपपद्यं मैथुनं स्थान' इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रूयति । श्रूयमाणा आकर्ण्यमानसंज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, हति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरसामयिकदङ्काशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्तात् पटहा वाद्यन्त इति देशविशेषव्यवहारः ।

चिन्तेति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्मक्रीहत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तस्याशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्तेव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्—

'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागसः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'
इह 'सप्तच्छद्वतरव इव' इत्याश्रय 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमेयसिन्धव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अनिति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्वमाणा श्रियमाणा इव आप्मातमूर्त्तयः स्फीत-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदीति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतशरद्व्यतामुपगतौघोत्पन्नदोषजालस्य शरद्व्यं लक्ष्यं तस्य भावः तत्त्वम् आश्रयस्वज्ज्ञ उपगताः प्राप्ताः सन्तः, बलमीकं क्रीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाशिशः तत्र, तृणाग्रावस्थिता उत्पन्ननडादिप्रान्त-विद्यमानाः जलबिन्दव इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिश्रष्टं चापि आत्मानं स्वं नावगच्छन्ति पातित्येन युक्तया नावबुध्यन्ते, एकत्र मोहादन्यत्र शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युत्तानि मनुना—

'सुरागो विवास्वतः परीवादः क्षियो मदः । तीर्थत्रिकं वृथाख्या च कामजो दशको गणः ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासुचार्यदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पार्श्वं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्यारोपयन्निर्भूतैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वत्रनश्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । भूतविशेषाणि प्रथमं प्रदर्शयति—स्वार्थेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव ब्रह्मनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्रासे ग्रहणे गुप्त्रैः दूरदृग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं सुपो-पवेशनस्थलमेव नलिनी मनोहरस्वास्त्रानावर्णस्वाच्च कमलिनी तस्या बकैः पक्षिविशेषैः । भूतैर्वकपक्षिणो

अस्मिका भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामकी नहीं देख पाते हैं; वेदयाओंके गुड़ जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं । उन लोगोंके गुड़ भी उसी प्रकार नीच जनोंसे युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन दङ्काशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जाँय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्फीतदेह हो (फूल) जाते हैं; और ऐसी दशामें वे, काम और क्रोध जन्मित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर बलमीकके ऊपरके तुणके अग्रभाग पर पड़ी हुई जलकी बूँदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अपनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी सभामें, स्वार्थसम्पादन-रत, धनरूपी मांसका प्रास करनेमें गुप्तस्वरूप

१.***सस्यतां*** । २.***स्थिताः । ३.***भूतैर्वकैः ।

इति, परदारभिमगनं वैदग्ध्यमिति, सुगथां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्य-
मिति, स्वदारपरित्यागः अयसनिनेति, गुह्यवचनावधीरणमपरप्रणयत्वमिति, अजितश्रुत्यतां
सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यं-गीत-वाद्य-वेश्याभिसक्तिः रसिकनेति, महापराधानाकर्णनं महा-
नुभावतेति, परिभवसहृद्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति,
बन्दिजनख्यातिः^१ यश इति, तरलता^२ उत्साह इति, अविशेषज्ञता^३ अपक्षपातित्वमिति,

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरा मीनान् वञ्चयन्तः इति चिह्नपुटेन गृह्णन्ति, तथा धूर्तलोका
अपि भूषणमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयद्वयं गृह्णन्तीत्याशयः । इहोभयत्रापि परम्परितरु-
पकमलङ्कारः ।

दोषाणां गुणपक्षेऽप्यारोपणं प्रदर्शयति—यत्तमित्यादि । यत्तं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणव्यापारः
इति प्रतिपादनेन । परमार्थतस्तु यत्तं दोष एवेत्याशयः । परदाराः परस्त्रियः तेषाम् अभिमगनं सम्भोगो
वैदग्ध्यं चातुर्यम् । परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पापोत्पादकमायुःक्षयकरञ्चेत्याशयः । सुगथा आलस्येः श्रमो
व्यायामः । हिंसाभजत्वात् प्राणघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः । पानं मद्यसेवनं विलासो
भोगविशेषः । परमार्थतस्तु मद्यसेवनं महापातकमित्याशयः । प्रमत्तता अनवधानता सचिवादीनां विरुद्ध-
व्यापारेऽपि तदनवलोकितेत्यर्थः, शौर्यम् उद्वेगाभावात् सुभटकुलम् । परमार्थतस्तु सा स्वविनाशविधा-
यको महान् दोष इति भावः । स्वदारपरित्यागो निजस्त्रीत्यजनम् अयसनिता अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स
महापापप्रदायक एवेति भावः । गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनयातिक्रमणम्, अपरप्रणयत्वं
स्वायत्ताप्रकटनादनन्यवश्यत्वम् । वस्तुतस्तु हितावधीरणमहान् दोषः । अजितश्रुत्यता सेवकानां
स्वाधीनता सुखोपसेव्यत्वं यदच्छ्रया व्यवहरणसम्भवादनायाससेवायोग्यत्वम्, परमार्थतस्तु सा विशेष
क्षत्रपुष्पादिकैव । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या गणिकाः तासु अभिसक्तिः बुद्ध्यासक्त-
चित्ता रसिकता तत्तद्रसप्राप्तित्वं गुण एवेति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु कामजदोष एव ।

महतो विनाशस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अश्रवणं महानुभावता 'अकिञ्चिद्विरमिष्य' इत्युपेक्षाव-
शान्महाप्रभावशालित्वपरिचयः । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव । परिभवसहृद्वत्वं अन्यकृततिरस्कार-
सहनशीलत्वं चमा तितिक्षा गुणः । वस्तुतस्तु जडत्वमेव । स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाभ्रमणकारित्वम्,
प्रभुत्वं स्वतन्त्रत्वम् । वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यातयोत्पादकतया महान् दोष एव । देवानां विष्णवा-
दीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासत्त्वता तेषामपि तुच्छत्वज्ञानान्महाशक्तिमता । वस्तुतस्तु बुद्धि-
रहितता । बन्दिजनख्यातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसेव यशः कीर्तिः । परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदान-
फलमित्याशयः । तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्चल्यम्, उत्साहः । वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष
एव । अविशेषज्ञता असूक्ष्मविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनोऽपि दोषापर्यालोचनासूक्ष्मवृत्तित्वं गुणः ।
वस्तुतस्तु अपराधिनोऽपि अवमानासम्भवात् गुणिनोऽपि च पारितोषिकासम्भवादज्ञतैव सेत्याशयः ।

एवं सभामण्डप-रूप कमलिनीं वक् (बगुला) पक्षिरूप और टगनेमें कुशल कितने ही धूर्तगण रहते हैं जो
राजाओंको इस प्रकार समझाया करते हैं कि—'जुआ खेलना विनोद है, परस्त्रीका गमन चतुरता है, शिकार
खेलना व्यायाम (कसरत) है, मद्य-पान करना विलासिता है, किसी विषयमें ही सावधानताका अवलम्बन
नहीं करना वीरता है, अपनी भर्माहीको छोड़ देना अनासक्ति है, गुरुके उपदेशको ग्रहण नहीं करना स्वाधीनता
है, सेवक जनोंको जो स्वाधीनरूपसे (मनमाने) चलते हैं उनको दण्ड न देना सुखपूर्वक शृङ्खला (सेवा) है,
नाचना, गाना, बजाना और वेश्याओंमें आसक्त रहना रसिकता है, बड़े-बड़े अपराधोंको नहीं छुनना (अर्थात्
उन पर ध्यान नहीं देना) महानुभावताका परिचय है, दूसरेका अपमान सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाचारिता
प्रभुत्व है, देवताओंका तिरस्कार करना (कुछ न गिनना) महाबलशालिताका परिचय है, बन्दीजनोंसे की गई
प्रशंसा ही यश है, मनकी चञ्चलता उत्साह है, एवं सूक्ष्मरूपसे कार्योंकी पर्यालोचना न करना (भले कुतर्क में भेद

१. सुपया । २. प्रमत्तता । ३. परित्यागं, परित्यागेपु । ४. ...भ्रुत्यताम् । ५. नृत्तम् । ६. अभिसक्ति ।
७. रसिकतामिति । ८. महापराधावकर्णनं, महापराधानवकर्णनम् । ९. परिभवसहृद्वं, परभवसहृद्वं ।
१०. स्वच्छन्दता । ११. ख्याति । १२. तरलताम् । १३. अविशेषज्ञताम् ।

दोषानपि गुणपञ्चमव्यारोपयद्विरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचितभिः स्तुतिभिः प्रतार्थ्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतननयैः तथैवेत्यन्यारोपितालीकाभिमानौ मर्त्यधर्मगोऽपि दिव्योशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषम् आत्मानमुपेक्षमाणाः प्राक्व-
दिव्योचित-चेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनाश्चातुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणौ सम्भूतै-सम्भावनोपहता-
श्रान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्सवाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाट-

दोषानिति । दोषान् अपराधानपि गुणपक्षं गुणपंकावन्तर्भावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्विरत्यर्थः । अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज्ञ इति क्षेपः, अप्रतिहतेन अयुक्तार्थमताङ्गीकरणायत्यन्ताज्ञत्वबोधेनेत्याशयः । प्रतारणकुशलैः वज्रनाचतुरैः धूर्तैः विप्रतारकैः पुरुषैः, अमानुषोचितभिः देवतायोभ्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसाभिः प्रतार्थ्यमाणा वक्ष्यमानाः । वित्तमदेन घनाभि-
मानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनतया निजान्ततया कारणेन, तथैव एते यथा यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्यधिजगामरणप्रभृतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंशेन भागेन अवतीर्णमिव उत्पन्नमिव, अत एव सदैवतमिव देवाश्रितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उत्प्रेक्षमाणाः सम्भावयन्तः, अतः एव प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिताः स्वर्गाययोग्याः चेष्टाः सङ्कल्पमात्रेण सागरलङ्घनादिव्यापाराः अनुभावाः क्षापमात्रेण रिपुमरणादिप्रभावाः यैः ते तादृशाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्य-
ताम् उपहासयोग्यताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'सदैवतमिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।
आप्तेति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरुषेण क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविड-
म्बनां स्वस्मिन्नविद्यमानगुणारोपणरूपां वज्रनाम् अभिनन्दन्ति साधुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मनसि । देवताध्यारोपणं धूर्तैः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणमेव प्रतारणा वज्रना तया सम्भूता सज्जता या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरस्वादिमनसं तथा उपहृता विनाशितमतयः सन्तः, मनसा चेतसा आत्मबाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगम्, अन्तःप्रविष्टम् अन्त्यन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्यं भुजद्वयं बाहु-
युगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्यन्ते ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोपेक्षणा च क्रियोपेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकपर्यायशब्दप्रयोगाच्चाद् भग्नप्रक्रमत्वं
दोषः समापतति, स च 'आत्मबाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय समुद्धरीष्यति ।

त्वगिति । स्वललाटं निजभालं स्वया चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं तृतीयं विषमं लोचनं नयनं

न जानना । निष्पक्षपात है इस प्रकार प्रतारणानिपुण धूर्तलोग दोषोंको भी गुणके भेगीमें आरोप करते हैं, किन्तु मनमें अपनेको भी उपहास करते हैं और देवताके उपयुक्त स्तुति (मनुष्योंके अयोग्य खुशामद) करके राजाओंको प्रतारणा करते (ठगते) रहते हैं । एक ही धनके अङ्कुरसे उमत्त होकर उन लोगोंको इस प्रकारकी स्तुतिसे चैतन्यविहीन हो जाते हैं, अत एव 'वे लोग जैसे बोलते हैं, ठीक मैं उसी प्रकारका हूँ' इततरह वे, इन सबोंको यथार्थ समझकर मिथ्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अपनेको मानो देवताके अंशसे अवतीर्ण अथवा किसी देवता द्वारा अभिहित, अत एव देवता मानकर दिव्य पुरुषोंके उपयुक्त काम करके अपना माहात्म्य दिखाते हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासास्पद बन जाते हैं और अनुचरगण उनकी विडम्बना करें तो उसका भी वे अभिनन्दन करते हैं । अपने मनमें देवतात्वसंस्थापनरूप मिथ्या विचारसे ठगाये जानेके कारण जो धारणा उत्पन्न होती है, उसीसे ही डुब्बि निनष्ट हो जाती है अतएव 'मेरे दो मुजाओंके अन्दरमें दो मुजाएँ और खिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानो अपनेको विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अपने ललाटमें और एक तीसरा नेत्र त्वचासे ढका हुआ है' ऐसी शङ्का करके शिवके समान समझते रहते हैं । वे अपना दर्शन

१. अमानुषलोचिताभिः । २. मत्तनिश्चयेन । ३. तथेति, यथेति, आत्मारोपितम् । ४. अति-
मानुष्यकम् । ५. विप्रतारणा । ६. असङ्भूतम् सप्रदभूतम् ।

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यासाहाय्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजानीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नाश्चिन्त्यञ्चनीयान्, नाभिवादन्यस्यवादानादीन्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अन्यथायासान्तरितविषयोपभोगं सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकल्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्त सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह यत्र तथोक्तम्, आवाङ्मते मन्यन्ते । अनेन स्वस्थ महेशस्य प्रत्यायते । इत्यञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दृशन्ति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वामप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषालोकमपि उपकारपक्षे उपकृतपक्षे स्थापयन्ति निश्चिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैव स्पष्ट इति मन्यन्त इत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शं संश्लेषयति पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोद्येहा ।

मिथ्येति । मिथ्यासाहाय्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रणामपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वशुरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अञ्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नाश्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादानादीन् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतत्रादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितमाप्तिपरिहारोपदेष्टुं न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थयति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिमुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विबुधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधेनेत्याशयः । जरायां परिणतवयसा यत् वैकल्यं वृद्धश्चाञ्छयस्य तेन प्रलपितं जरिपतम् इति कृत्वा वृद्धजनोपदेशं स्थविरजनसिद्धौ पश्यन्ति निस्तप्तं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजसतेः परिसंबोऽवगानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानसिद्ध्यै असूयन्ति दोषाविभावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'कुवदुद्वेष्ट्यान्वयार्थानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी; तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तम् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्वन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्वात्तया अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रपच्छन्ति । तं भिन्नताम् उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुहि 'दुष्टाक्ष पञ्च' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्षन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आसतां विश्वस्तताम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भो मानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गणना करते हैं, दृष्टिपात करना भो मानो उपकार, क्षमं रखते हैं, आलाप (बात-चीत) करना भो विभागपूर्वक देवद्रव्यदानमध्यमे मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें बात-चीतसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाको भो मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भो मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या साहाय्यके अहङ्कारसे भरे हुए ये देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भो उठ खड़े नहीं होते हैं । और 'थे विषयोपभोगादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोगजनित सुखको दूर किये हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं 'ये वार्धक्यवश वृद्धिकी अस्थिरता द्वारा कितने प्रलाप करते हैं' ऐसी भावना कर वृद्धोंके उपदेशको असर समझते हैं, 'इन्ने मेरी वृद्धि तिरस्कर हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर मन्त्रियोंके उपदेशसे द्वेष प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. संस्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. "अन्तरितोपभोगः" । ५. विद्वज्जनशीलम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

मुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्थन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहनिशमनवरतमुपरचिताञ्जलिं धिदेवतमिव विगता-
न्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गाबयति । किंवा तेषां साम्प्रभम्, येषामतिनुशंसप्रा-
योपदेशनिवृत्तिं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अस्मिन् चारक्रियाकुरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रहृदयायुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवं प्रायतिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदारुणैः राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतस्य अन्यत् कर्त्तव्यं विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहर्निशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदेवतमिव आराध्यदेवतामिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहराद्यवतारस्वरूपं महिमानम् उद्गाबयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्यग-
तविधेयाविमर्शोदपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवश्यं विधेयः ।

तवाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवानुचितमिति दर्शयति-तिथेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रतं युक्तं न्यायोपेतं भवितुं शक्नोताति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रत्येव कारणं प्रदर्शयति-येषामिति । अतिनुशंसप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
शिक्षया निवृत्तिं निष्कलुषम्, कौटिल्यशास्त्रं चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियया यथेनयासाद्विरूपान्यवधोऽपादकक्रूरकृत्येन क्रूरा नृशंसा एका मुस्याः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेशकाः । पराभिसन्धानपरा अन्यवज्जनातस्पराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षयितारः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भक्षिता पश्चात् उज्जिता त्यक्ता तस्यां
तादृश्याम्, लक्ष्यां श्रियां आसक्तिः प्रेमातिशयः । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिविषयं अभियोगः अभिविषयः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं सद्यं यत् हृदयं चेतः तेन
अयुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्याः मूलतो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्यायैकिकत्यनिरूपणकार्यं प्रति अनेकतरहेतुपन्थासात् समुच्चयः ।

तानि । तत्समाकारणात्, एवं प्रायेण बाहुल्यापूर्वकस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्रेण
नितान्तदुर्बोधेन्यर्थः, कष्टेन क्लेशकरेण चेष्टासहस्रेण व्यापाराधिक्येन दारुणे भीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेतिकर्त्तव्यतायाम्, अस्मिन्नुपभूयमाने महामोहेन महाद्विवेकेन अन्धं विचाररहितं कर्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
तादृशो यौवने तारुण्ये च समये, हे कुमार चन्द्रापीड ! तथा तेन प्रकारेण प्रयत्नेषां वर्त्तितं प्रयत्नं विदध्याः

एवं जो हितवचनं बोलते हैं उन पर मोघ करते हैं । एवं सभी प्रकारसे उसका ही वे प्रशंसा करते हैं, उसके साथ
ही बातचीत करते हैं, उसको ही पास रखते हैं, सदापात्रा कर उसको ही उन्नति करते हैं, उसके साथ ही सुखते
रहते हैं, उसको ही दान देते हैं, उससे ही मित्रता करते हैं, उसका ही वचन सुनते हैं, उसको ही सर्वदा वन-
वितरण करते हैं, उसका ही बहुत आदर करते हैं और उसीको ही सर्वप्रकारसे विश्वासपात्र बना लेते हैं, जो
व्यक्ति-दिन-रात हर समयके लिए, अन्य सब काम छोड़, हाथ जोड़ कर उपास्य देवताओंके सम्मान उनको
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हरिहरादिकोंका अवतार कह कर उनका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशंस उपदेशसे परिपूर्ण एवं नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीति-शास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियाका अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) से नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, पर-
प्रतारणापराधग मन्त्रिगण जिनके सलाहकार हैं, हजारों राजाओंने जिसे भोग कर छोड़-छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिसकी आसक्ति है, मारणोपदेशसे परिपूर्ण तन्त्रशास्त्रमें जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक स्नेहके कारण
सद्य-चित्त और अनुग्राह करनेवाले भ्रातृगण जिनकी जड़ काटते हैं उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गत कार्य क्या
हो सकता है ?

इस लिए राजकुमार ! चन्द्रापीड ! ऐसी हजारों अत्यन्त जटिल और कष्ट-प्रद कार्यबाहुल्यसे भयङ्कर राज्य-
शासनके व्यवहारमें एवं ऐसे महामोहवश विवेकशून्यकारी इस यौवनकालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिताम्, तं मित्रतामुपजनयन्ति । २. तमात्मनापादयन्ति, तस्माद्विषयति । ३. असाम्प्रतम् ।

४. शस्त्रेषु । ५. एवं प्रायेण... कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा । ६. महामोहकारिणि ।

च यौवने, कुमार ! तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः,^३ न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्-
क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे^४ सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वैः,^५
न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वरुच्यसे धूर्तैः, न प्रलो-
भ्यसे वनिताभिः,^६ न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे, मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदेनन,
नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकुप्यसे, रागेण, नापह्रियसे^७ सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन^८ समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च
मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव^९ मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोकैः नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे ।
गुरुभिर्गुरुचार्यैः न धिक् क्रियसे धिगजीवितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे
न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे ।
कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे,
रहस्यविषयसन्निवेशाभावादज्ञत्वयोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारकरूपेण
प्रविश्य गृहवञ्चना द्रव्यापहरणद्वारेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृका हिंसकप्राणिविशेषाः तैः
नावलुप्यसे राज्यान्नावलुप्यसे, यथा वृका गृहं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विटा परिचायकरूपेण
प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरेयुर्गत्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्चल्यसे । लक्ष्म्या
राज्यश्रिया न विडम्ब्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अयथाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभिमानेन
न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतामापाद्यसे । विषयैः इन्द्रियार्थैः
नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकुप्यसे नाकुप्यसे । सुखेन
आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् प्रकृत्या स्वभावैवैव धीरो धैर्यवान्
अस्ति । पित्रा तारापीठेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिक्षार्थैः संस्थापितः संस्कारः
सर्वविषयज्ञानं यच्च साक्षात् । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं
राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जन्मं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्कार्येषु प्रोत्साह-
यन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याचिन्तयशौर्याद्विभिर्गुणैर्जनितो मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना
मां वैशम्पायनं मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सम्बन्धनीयम् । एवञ्च
धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं शिक्षाभावात् साध्वसाधुविचाररहितञ्च जन्मं मदयन्ति साभि-
मानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् तश्चिराकरणात् वादितवान्, अतो न मे
प्रगल्भता सानन्तीत्येवाशयः ।

किं विसर्गं मनुष्य तुम्हारी हँसी न करेँ, साधुगण निन्दा न करेँ, गुरुजन विहार न देँ, मित्रगण उलाहना न
देँ एवं विद्वद्गण शोक न करेँ । एवं कामोजन तुम्हारी बुराई न करेँ, कार्यरक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करेँ, लंपटगण
तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करेँ, भृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न देँ, किर्याँ ललचाने
नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विडम्बित न करेँ, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय दुरे मार्ग में न ले
जायँ, किसी विषयकी उत्कट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न करे । तुम स्वभाव
से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धनसम्पत्ति भी,
चञ्चलचित्तवाले और अनुकमोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन्-उन् दुर्लभ कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे
विद्याचिन्तयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और यह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनेन । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।
७. सर्ववनिताभिः । ८. विद्वन्त्यसे रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन
इति कचिच्च विधत्ते । १२. यय ।

पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमध्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवतु नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्, कुलक्रममागतामुद्रह पूर्वपुरुषैरुद्धां धुरम्, श्रवणमय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम्^१ अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिविजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणं^२ पुनर्विजयस्व वसुधराम् । अथञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम् आरुढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति^३ इत्येतावदभिधायोप-
शशाम । ✕

उपशान्तवचसिं शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रशालित

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
सात्त्वसाधुविचारिमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि अभिजातं सद्गुणजातमपि धीरं धैर्यवन्त-
मपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषंजनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सम्मार्गात्
स्खलनं प्रापयति । अतस्त्वं यथेयं तथाविधं विधानं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो यो
यौवराज्ये अभिषेकः स एव मङ्गलं श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः प्राग्भवं ऊर्द्धां
कुलक्रमागतां परम्परायातां चुरं राज्यशासनभारम् उद्ग्रह उद्ग्रहं कुरु । द्विषतां शत्रूणां शिरांसि उत्समाङ्गानि
अवनमय विमज्जाणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु सत्कारादरादिभिरित्याशयः ।

अभिषेकेति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिविजयः प्रस्तुतदिविजयः परिभ्रमन्
पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणं जम्बुप्रभृतिद्वीपालङ्कारां सर्वाभित्यर्थः तव पित्रा तारापीठेन विजितामपि स्वाधी-
नीकृतामपि वसुधरार्ं पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमित्यत आह—अयंकेति ।
प्रतापं कोशादपठजं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एव एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधोन्नति-
संशयं जनकस्य च सहायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरुढप्रतापः शत्रुपुष्पक्षतेजां राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशाम शुकनासो विरतवाग्व्यापारो बभूव ।

अहो! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्नयमुपदेशः अत्यन्तं जनशिक्षादृशः
महामधुरायमाणश्च भाववैभवैरिति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्व्यापारे तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, ताभिः पूर्वोक्ताभिः
अमलार्भिः निर्मलार्भिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रशालितो धीर इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वार कहता हूँ कि—मनुष्य बाहे जैसा विद्वान्, विवेचक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एवं उद्योगी हो उसे भी यह
दुरायारिणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पितासे किए गए माङ्गलिक नवयौवराज्याभिषेकका तुम सब कल्याणोंके
साथ सर्वथा खुलका अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार बहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार बहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपी भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जीत कर रखी रहने पर भी इसे अभिषेक हो जानेके अनन्तर
दिविजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप-विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि—‘राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र महायोगीके समान उसका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है’ इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो झुल गया हो, प्रफुल्ल

१. नवयौवराज्य... २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वबन्धुवर्गम् । ४. भवतु । सप्तद्वीपसमुद्रभूषणं ।
५. कश्चित् ‘हि’ इति पदं न विद्यते । ६. वचने । ७. कश्चित् अमलारिभिरिति न विद्यते ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, ग्रीतहृदयो मुहूर्त स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलयः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सम्पादितारोप-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्धिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेन आनन्दवाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलान्निर्देहञ्च तं लतेव पादपान्तरं^१ निजपादपममुञ्चन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्राम राजलक्ष्मीः ।

निर्मृष्टो मसृगीकृत इव, अभिषिक्तः क्षपित इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृतो भूषित इव, पवित्रीकृतः पूनीकृत इव, उद्भासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनातिशयमनोज्ञत्वादित्याशयः । ग्रीतहृदयः सन्तुष्टचेताः मुहूर्तं क्षणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगाम आचर्यौ ।

इह 'प्रवालित इव' इत्यादिनवानां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्दिनातिक्रमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आत्मनैव उचितः अभिषेकाय उद्धर्त्तुं कृतः मङ्गलकलयः मङ्गलाभिधानघटो येन स तादृशः, शुक्रनासेन प्रधानाचार्येण सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे, पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादितानि विहितानि अशेषाणि समस्तानि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवताचंदादीनि यस्य तं तादृशम्, सुतमित्यस्य विशेषणमिदम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नामादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः समस्तेभ्यः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः समाहृतेन आनीतेन, सर्वौषधिभिः—

‘सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥’

इति परिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः समस्तसम्यैः सर्वमृद्धिः समस्ततीर्थोत्पन्नमुत्तिकाभिः सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः परिगृहीतेन मिलितेनेत्यर्थः । आनन्दवाष्पजलमिश्रेण प्रमोदजनितवाष्पजलसंप्लुक्तेन, मन्त्रपूतेन मन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रापीडम् अभिषिषेच क्षपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रतति, निजपादपम् आश्रयतरुम् अमुञ्चन्त्यपि अत्यजन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुमिव, तारापीडं भूपतिम् अमुञ्चन्त्यपि, अभिषेकसलिलेन यौवराज्याभिषेकजलेन आर्द्रवेहं स्विक्रशरीरं तं चन्द्रापीडं तत्क्षणं तत्समयमेव सञ्चक्राम प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रापीडः अंशतो राजसामर्थ्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुआ हो, निर्मल हुआ हो, मसृण (चिक्कण, झलक) हो गया हो, अभिषिक्त हुआ हो, भूषित हुआ हो, अभिलिप्त हुआ हो, पवित्र हुआ हो और प्रकाशित हुआ हो, इस प्रकार सन्तुष्ट-चित्तसे वहाँ कुछ देर ठहर कर अपने महल में आ गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिनमें पुरोहितने, राज्याभिषेकको सब मङ्गलसामग्री सम्पन्न कर दी तब अनेक सहस्र सामन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्रनासके साथ महाराज तारापीडने अपनेसे ही मङ्गल कलश ठठा कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लाए हुए-यन् सर्वौषधियोंसे, सब फलोंसे, सब घृतिकाओंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित—एवं आनन्दाश्रुजल—संयुक्त मन्त्रोंसे पवित्र हुए जलसे पुत्र चन्द्रापीडका अभिषेक किया । उस समय लता जिस प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेती है, उसी प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज तारापीड को बिना छोड़े ही अभिषेकके जलसे आर्द्र शरीरवाले चन्द्रापीडके पास पहुँच गई ।

१. स्वस्तीकृत इव ।

२. सर्वौषधीभिः ।

३. निजपादपं पादपान्तरम्, लतेव पादपान्तरम् ।

४. राज्यलक्ष्मीः ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहदयया विलासवत्या स्वयम्पादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलितमूर्त्तिः, अभिनव-विकसित-सित-कुसुम-
कृत-शेखरः, गोरोचना-च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रबालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपङ्गतमि-
न्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबद्ध-प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव-राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालङ्कितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-प्रथिताभिराजातुलम्बिनीभिरिन्दुर-कलाप-कोमलाभिः वैकक्षकस्रग्भिः नि-

अनन्तरमिति । अनन्तरं वीरराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आसीत् इति
सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखिलान्तः-
पुरं समस्तावरोधस्थवनिताभिः परिवृतया सहितया, प्रेमाद्रहदयया स्नेहस्विन्नस्वान्तया च विलास-
वत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आत्मना, आमोदिना नितान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशिकिरण-
पङ्क्तिश्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलितमूर्त्तिः कृताङ्गरागस्वरूपः । अभि-
नवैः नूतनैः विकसितैः प्रफुल्लितैः सितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूनैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य स
तादृशः । गोरोचनया कुङ्कुमेन छुरितो रक्षितो देहः शरीरं यस्य स तादृशः । दूर्वाप्रबालं शतपर्विकाकिस-
लयैः रचितो कृतौ कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य स तादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।
तथा च तत्रत्यवचनम्—

‘दूर्वां दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥’

दीर्घा । दीर्घा आयता दशा प्राञ्चलवर्त्तिन्यः सूत्रवर्त्तिका यस्य तच्छादशम्, अनुपहतं प्राक्परि-
धानेनाप्युत्थितम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूचमवच्छुभ्रं वसानः परिधानः । तथा च
संस्कारमयूखे—‘ईषद्वैतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥’

पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलङ्कृतः पाणिः
करो यस्य स तादृशः ।

‘भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे मातृये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूषुष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरुचे करसूत्रे च नियोज्ये स्वन्यलिङ्गकः ।’ इति सेदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा प्रत्यग्रा राज्यलक्ष्मीः आपिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् विसस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं वीरराज्याभिषेकावलोकनार्थम् आगतेन
प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेन मरीच्यादिदेवर्षिमण्डलेनेव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लत्वादित्याशयः । हारेण
सुक्ताप्राग्भवेन, आलिङ्गितम् आश्लिष्टं वक्षःस्थलं शुजान्तरं यस्य स तादृशः ।

इह ‘अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी’ इत्यत्र परम्परितरूपकम्, ‘सप्तर्षिमण्डलेनेव’ इत्यत्र च जात्यु-
त्प्रेक्षा । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

सितकुसुमेति । सितकुसुमप्रथिताभिः श्वेतपुष्पगुम्फिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः अलकलीलम्बि-
नीभिः इन्दुरकरकलापवत् चन्द्रारिमिसमूहवत्, कोमलामिर्मृदुलाभिः । विशेषेण कञ्जे लम्बत् इति वैकचं
ततः स्वाधिककप्रत्यये वैकचिकम्, वक्षःस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् विसृज्य वैकचकं तु तत् ।

तदन्तर अन्तःपुर (रतिवास) की समस्त स्त्रियोसे परिवेष्टित शोकर स्नेह-पूर्ण-हृदया महारानी विलास-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्रारिमि (चौदनी) के समान शुभ्रवर्ण एवं शुगन्ध-मय चन्द्रमहारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरों तक लेप कर दिया, अभिनव खिले हुए शुभ्रवर्ण-पुष्प-मालाद्वारा सस्तक परिवेष्टित कर दिया (फूलोंका झुकुट
पहनाया), शरीर पर कहीं कहीं गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-पल्लवका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीड ने
चन्द्रमाके समान शुभ्रवर्ण के दो नये कलोंको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मङ्गल-
सूत्र बाँध कर चन्द्रापीडके हाथको अलङ्कृत किया । नवीन राज्य-लक्ष्मी-रूपी कमलिनीके मृणालके समान और
अभिषेक देखनेके लिए आप सप्तर्षिपियोंके मण्डलके समान एक सुक्ताद्वाराको उसने वक्षःस्थल पर धारण
किया । श्वेतवर्ण फूलोंकी उथी हुई बाँध तक लटकती और चन्द्रमाकी किरणोंके समान कोमल एवं, यशोपवीतके

१. कचिद् ‘सित’ इति पदमास्ति ।

२. गौरवना ।

३. नव... ।

४. इन्दुरकरकलाभिः ।

५. वैकक्षस्रग्भिः ।

रन्तरनिचितशरीरतया धवलवेशपरिभ्रतया च नरसिंह इव विधुर्व-केसरनिकरः, कैलास इव खवत्स्रोतस्विनी-स्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलाः, क्षीरोद इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल-प्रतिपन्न-वेन्द्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारूरोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसम्मानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसो प्रलय-घन-घटा-घोष-धर्वरध्वनिः, उदधिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगान्तनिधितैः, उत्पातजलधर इव तडिटण्डपतैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोषाभिघातैः, कन-

यत्किञ्च क्विसुरसि' इत्यमरः, तदूपाभिः स्रग्भिः मालाभिः, निरन्तरम् अंशतो निरवकाशं निचितो व्याप्तो देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा तथा धवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य नयाः नया च कारणेन, विधुतो गृहीतः केसरनिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य नृसिंहावतार इव । खवन् निस्खवन् स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विसलमूहेन जटिलो व्याप्तः ऐरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिताभिः फेनानां ढिण्डिराणां लताभिः परम्परभिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकैलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, केसरनिकरस्रोतोराशिविसलमूहफेनपरम्पराभिश्च सह तदीयस्रजामौषम्यम् । अत एवेह मालोपमा । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदैकस्योपमानं बहु द्रश्यते ।’

तत्कालेति । तत्काले तस्मिन् समये प्रतिपन्नो गृहीतो वेन्द्रदण्डो वेतसयष्टिर्धनं तेन तादृशेन, पित्रा तारापीडेन, स्वयम् आत्मनैव पुरोऽग्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन अत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः समुत्सारणा जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपराग्य तत्समीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयं मेरुशृङ्गशशीव काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनम् आरूरोह आरूढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरूढस्य चेति । अपि चेति चार्थः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलराजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सर्वकारो येन स तस्य मुहूर्तं षणं स्थित्वा विद्यमानस्तैवर्थः अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसो कथकः, प्रलये तत्समये या घनघटा मेघसमूहः तस्याः घोषवत् गर्जितवत् धर्वरो ‘घर घर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरचितवादनदण्डैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, अमिहन्त्यमानो बाधमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्भ्रममाणमन्दरताडनैः उदधिः दुग्धाभ्रभोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशाद्भिपतितैः वायुविशेषैः अमिहन्त्यमानं ताड्यमानं वसुन्धरापीठं भूमिपृष्ठमिव । निर्घातलक्षणसमिहितं नारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्गगनात् पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगहतः स निर्घातोऽतिदुष्पक्वृत् ॥’ इति । तद्विन् विद्युत् तस्य दण्डा यष्टय इव लम्बमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

समान पहनी गई—मालाओंसे समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेश (पोशाक) श्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभ्रवर्ण फैली हुई सटावाले भगवान् नरसिंहके समान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके समान आकाशगङ्गाके मृणाल-जालसे व्याप्तशरीरवाले ऐरावतके समान और अविभूत (उल्लखती) फेनपिण्डोंसे व्याप्त क्षीरसागरके समान क्षोभायमान हुआ । उस समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही बँतकी लड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लोमोंको ढटाने लगे । इस प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय सुमेर शिखर पर आरोहण करता है उसी प्रकार कुमार चन्द्रापीड सभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासन पर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका सूचक, प्रलयकालको मेघघटाके घोषके समान ‘घर घर’ शब्द करता, सुवर्णके दण्डोंसे बजाये जाने पर वह प्रस्थान दुन्दुभी, मन्दराचलके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलय-काशीन निर्घातवायुके आघात (महाभूतोंके आपसमें टकराने) से भूतलके समान विद्युत्के आघातसे उत्पात

१. विद्युत्, विद्युत् । २. लम्बाकुलः, फेनतल । ३. आगम्य । ४. सन्धानस्य । ५. घातैः । ६. पीठः । ७. तडिटण्डपतैः ।

ककोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं^२ ध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव सुखरीकृतानीव^३ पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
बधिरिकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तानं^४ फणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, सुहृमुहुरभिमुख-दत्त-
दन्तोर्ध्वधातैः^५ आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः, सन्त्रासरचित-रचित-मण्डलैः प्रदक्षिणी-
क्रियमाणह्य नभसि दिवसकर-रथतुरगैः^६, अपूर्व-शार्वाट्टहास-शङ्का-हर्ष-हुङ्कृतैर्न आभाष्यमाण

सामयिकमेव इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारेः पातालस्य यलिसङ्घनः कुचिर्मध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं ध्वान शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुमभ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ यकेऽभिधेयवत् ॥’

इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, सुखरीकृतानीव शब्दायमानिकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भित्रीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आचर्त्तकृतानीव, बधिरिकृतानीव अकर्णकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भास्य अन्योन्यसन्धयः त्रियोदन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्माता-
दिषु क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

यस्येति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं बभ्राम भ्रमणं चकारेति
सम्बन्धः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुल्यम् इतस्तत् इत्यर्थः चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सता, शेषेण वासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिक्षु आशासु सुहृमुहूः वारंवारम् अभिसुखे गिरिभिस्त्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशनाभ्याम् ऊर्ध्वधाताः ऊर्ध्वप्रहाराः ये तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जरैः दिग्घस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिशब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् आन्तमान-
लङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगाजुलारेण परिभ्रमणं
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजवशालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्याममध्यवेगेन या गतिः’ इति हैमनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्थन्दनवाहितुरङ्गमैः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आचर्त्तक्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अपूर्वेति । कैलासशिखरिणि रजतादिसानुनि श्यम्बकवृषभेण महेश्वरबलीबर्हेन कर्त्ता, अपूर्वः अना-

मेवके समान एवं नारायण के तृतीय अवतार महावराह की नासिका के प्रहारेसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जन (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, शब्दित, विदारित, विस्तारित, अभ्यन्तरगत, प्रदक्षिणीकृत और बधिरिकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके सन्निबन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन निकाल, उन्हें उलटा सीधा फेन और ऊँचा करके शेषनाग मानो आलिङ्गन करता हो सम्मुखवर्त्ती
पर्वतभित्तिमें वारंवार दाँत को ऊपर उठाकर विपक्ष हाथी का गर्जन समझ कर दिग्गजगण मानो समस्त दिशाओं
में आह्वान करते (बुलाते) हैं, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करते सूर्यरथ के घोड़े मानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हैं, महादेव के अपूर्व उच्च हाथरव की शङ्कासे आनन्दपूर्वक हुङ्कार करता शिवका

१. कनककणैः, कणकणैः । २. कचिदयं पाठो न विद्यते । ३. बलितोत्तान*** । ४.***दन्तधातैः ।

५.***रेचक*** । ६.***तुरङ्गमैः । ७. कचित् ‘अश्रुतपूर्व’ इत्यधिकः पाठोऽवलोक्यते ।

इव कैलासशिखरिणि 'अश्वत्थकवृषभेण, कृत-गम्भीर-कण्ठगजितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ' ऐरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव-रोषावेश-तिर्यग्गवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसद्वानि कृतान्तमहिषेण, समन्त-सकललोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं' निनादः ।

ततो हुन्दुभिरवमाकर्ण्य जय जयेति च सर्वतः समुद्वुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात् सह द्विषतां श्रिया सञ्चाल चन्द्रापीडः ।

समन्तान् ससम्भ्रमोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट-विघटितै-हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-शाविजयप्रस्थानमङ्गललाजानिर्व मुक्ताफल-प्रकराच्चरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकुल-

कर्णितपूर्वा यः शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहार्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् हुन्दुभिः शब्दे महेश्वराट्टहासभ्रमेणेत्यर्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आलप्यमान इव । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

कृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अत्युच्चं कण्ठगजितं गलघोषो येन तेन तादृशेन, ऐरावतेन अश्वसुमित्रेण (हरितना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिसुखं ब्रज्यमान इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसद्वानि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्राणानाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोषावेशः क्रोधरूपापरस्मारः तेन तिर्यग्गवनमितं कृतिलेन नञीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन, कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

समन्तरेति । सम्प्रत्येति किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः चन्द्रादिभिः आकर्णितः श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं बभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं हुन्दुभिरव पटहध्वजं जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दिक्षु समुद्वुष्यमाणः उद्धर्षे विषाण कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया लभ्यया सह सिंहासनात् चन्द्रासनात् सञ्चाल चलिता बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन द्विषतां श्रीरपि बहुकालनिवासासम्भवप्रतीत्या चपला जातेत्याशयः । इह सङ्कोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रम् उन्धितैः कृतोत्थानैः, परस्परसङ्घट्टेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेभ्यो विगलितान् स्रुतान्, आशा-विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-जालान्, अनवरतं निरन्तरं चरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुगम्यमान इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुड्मलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं

वृषभ (नन्दो) कैलाशकी चोटी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठ से गर्जना करके ऐरावत इस्ती देवलोकमें मानो उसका स्कार करता हो, ऐसे अश्रुतपूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश सींग टेढ़े कर यम के घरमें यममहिष मानो नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस दुन्दुभीका वह शब्द मानो तोनो युवनोंमें परिभ्रमण करता था ।

तदनन्तर चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मी के साथ सिंहासन पर से उठ गया । इधर समस्त सैन्य एवं सामान्तगण समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो, चन्द्रापीडकी जय हो' इस प्रकार जय-जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठने ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग) शीघ्रतासे उठ गये, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके द्वारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मोतियों निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. कचिच 'भितौ' इति न विधत्ते । २. 'रवजयितरोष', रव इव । ३. विधुषसद्वानि । ४. कचिच अखिलसिति पदं नोपलभ्यते । ५. 'विघटित' । ६. 'मङ्गललीलाजानि', मङ्गललाजानि ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जललवासार-स्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपति-सहस्रैरुत्थानमण्डपाभिरगन्तुः ।

निर्गत्य च पूर्वास्तथा पत्रलेख्या अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुच्चितमङ्गललाङ्कारां ससम्भ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकराभूषणं अचलरेचक-चक्रीकृत-क्षीरोदावर्त-पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशालाकेनातपत्रेण निवार्यमाणान्तपो निर्गन्तुमारेभे ।

निर्गच्छन्नश्च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शालैः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव मन्दार इव, विमुक्ता विचिताः करभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः जलकणा यैः तैः तादृशैः आशागजैः दिग्दन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितभ्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः सलिल-विन्दवः तेषाम् आसारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् समाभवनात् निरगन्तुं निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव, इत्यन्तं यावत् मालोपमा-लङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गललाजानिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्णते ।

निर्गच्छेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरुढया उपरिस्थितया पत्रलेखया ताम्रलकरङ्गवाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उप-पादिताः सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुच्चिता सङ्क्रामयात्रायोग्या मङ्गललाङ्कारा माङ्गलिक-भूषणानि यस्याः तां तादृशीम् । ससम्भ्रमेण श्रीत्रेण आधोरणेन हस्तिपदेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां काञ्चित् गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो भ्रमिती यः क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः आवर्तः अम्भसां भ्रमिः तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-र्यस्य तेन तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-वस्थित' इतिकैलाशविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकसमूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा शतं शतसंख्याकाः शालाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण लुत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो आतपः सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेभे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचकैः' त्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छति । किञ्चेति चार्थः । वादीतो निर्गच्छन् घञञ् चन्द्रापीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कलिवौ गिराते कल्पवृक्षगण जिस प्रकार पारिजात वृक्षके, सृष्टमैसे जलकी बूँदें गिराते दिग्गजगण जिस प्रकार ऐरावत के, तारागण बरसाते दिक्समूह जिस प्रकार आकाशके, एवं स्थूल जल-विन्दु बरसाते मेघसमूह जिस प्रकार वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उसी प्रकार सामन्त नरपतिगण चन्द्रापीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे; इस प्रकार चन्द्रापीड सामान्यण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीडके बाहर निकलने पर, महावतने श्रीत्र एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेखा पहल्लेसे ही जिसपर चढ़कर मध्यवर्ती आसन पर जा बैठी थी, भृत्यगण युद्धयात्राके उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार जिसे पहनाये थे, चन्द्रापीडने उस हथिनी पर चढ़ कर राजमवनसे चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दराचलके भ्रमणसे चक्राकार घूर्णित क्षीरसागर के आवर्तके समान श्वेतवर्ण, रावणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासपर्वतके समान कान्तिसम्पन्न, मोतीकी झालसे युक्त एवं शतशालाका निर्मित (सौ तानवाले) एक छत्र धारण कर कोई भृत्य चन्द्रापीडका रौद्र (रूप) निवारण करता था ।

सामन्त-नरपतिगण चन्द्रापीड की प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के समीप खड़े हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट)

१. कुलदैश्वरपुत्र्या । २. अधिरुह । ३. चक्रीकृत । ४. धवलप्राकारान्तरित... । ५. कचित् अर्थ पाठो न विद्यते ।

यतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा बहुलेनालोकयासातपेन राज्यभि-
पेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिपेक-
जन्मना निजानुरागेनेव रज्यमानमवनितलम्, आसन्नरिपुविनाशपिञ्जनेन दिग्दाहेनेव पाटली-
क्रियमाणमम्बरतलम्, अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं
दिवसं ददर्श ।

विनिर्गतश्च ससम्भ्रम-प्रचलित-गजघटाः-सहस्रैरन्योन्यसङ्घट्ट-जर्जरिततपत्रमण्डलैरा-
द्रावन्त-मौलि-शिथिलं मणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थल-स्खलितरत्न-

विद्यमान एव वाल्या इति शेषः । प्रাকारेण वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृश-
नाम् । द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, प्रतिपालयताम् आत्मानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपती-
नाम् । उद्धता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रश्मयो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रवो लाक्षारसः तस्य द्युतिं शोभां मुष्माति
हरतीति तेन तादृशेन । बहुलेन प्रचुरेण, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यग्रीदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृ-
शेन । राज्याभिपेकानन्तरं यौवराज्याभिपेकस्य पश्चात् प्रसूतेन विस्तृतेन, स्वप्रतापः स्वकीयकोशवृण्डजं तेजः
स एव वद्धिः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशाः
सर्वकृमः कर्म, यौवराज्याभिपेकात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेनेव आत्मीयक्षेहेनेव
चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददर्श । आसन्नानां
शीघ्रभावितानां रिपुविनाशानां शत्रुव्याणां पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्य-
न्वयः, पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणम् अम्बरतलं व्योमतलं ददर्श । तथा अभिमुखागताया जगज्ज्येन
आगामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगच्छ्रियः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रवेणेव, चूडामणीनामालोक-
बालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदाचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'अलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा' इत्यत्र निदर्शना । आलोकबालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं
पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशा' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादुक्तिसंशोक्तिः ।
'निजानुरागेनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र
जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

विनिर्गतं इति । विनिर्गतो वहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिपत्तस्य इति सम्बन्धः ।
प्रथमतः तृतीयचन्द्रवचनान्तादि पदानि 'अवनिभुजां चक्रवाले' इत्युपेतनस्य विशेषणानि बोधयानि ।
ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः
सङ्घट्टः सङ्घर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भग्नम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण
अवनता नम्रा ये मौलयः गिरांसि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

के व्यवधाने हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल आस्ता
(महावर) के रसके सौन्दर्य को अपहरण करता (चुराता) था एवं नबोदित सूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा
था, उस समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर ही देखने लगा कि—राज्याभिपेक के बाद विस्तृत
स्वकीय प्रतापानलके समान मानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दसों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-
पीले) कर दिये हैं, राज्याभिपेकसे उत्पन्न हुए अपने अनुरागके समान ही मानो उनसे भूतल लाल हो गया है,
शीघ्र होने वाले रिपु विनाशसूचक दिग्दाहके समान ही मानो वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबी
रङ्ग) कर दिये हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रस (महावर) के समान ही मानो वे
दिन की धूपको लोहित वर्ण कर दिये हैं ।

बाहर निकलते ही सब ओर से सामन्त-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे,
उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगण शीघ्रता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकरानेसे
जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक माथा नीचा करनेसे उनकी मणिमुकुटोंकी कतार शिथिल हो गई थी, रत्नमय
कर्णपूर देढ़े झुक गये थे, मणिमय कुण्डल खिसक खिसक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड-

१. अलक्तक इव । २. क्रियमाणदशदिश । ३. गन्धगजघटा ४. आदरादनवरतप्रणामशिथिलित... ।
५. आवर्जितकर्णपूरैः ।

कुण्डलैराश्रयं सेनापतिर्निर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रबालैः प्रणम्यमानः, बहलसिन्दूर-रेणुपाटनेन क्षितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचलेन सित-कुसुम-माला-जाल-शबल-शिरसा संलग्नसन्ध्यातपेन निर्यगावज्जित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिखेय गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभातान-प्रतान-कल्माषिता-वयनेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशासभिप्रतस्थे ।

अर्थ चलिता-गजघटा-कम्पित-धवलातपत्र-वनम् , अनेककल्लोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषां तैः तादृशैः । आवज्जिता आनमिता रत्नकणपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येषां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-लघोः गण्डभागयोः उपरि स्थलिते मस्तकमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयश्रवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आज्ञसेन तेषां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि नामानि संज्ञा येषां तैः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रबालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

बहलैः । इतः आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषगानि । बहलैः अधिकैः सिन्दूररेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुममूर्च्छिभिः पाटलेन श्वेतरत्नीकृतकुम्भदेशेन । क्षितितले पृथिवीतले दोलायमानः कपमानः स्थूलमुक्ताकलापाः स्थूलमौक्तिकप्रकोर यस्य तथोक्तः अवचलः पताकाप्रवज्जाधोमुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचलः (पुं०) ध्वजाप्रवज्जाधोमुखवत्त्वम्' इति शब्द-कल्पद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पलक्ष्मभूहः तेन ज्वलं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन । अतएव संलग्नः संछिद्यः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषितकल-शोभयम् । निर्यक् आवज्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्सेन तादृशेन । एतेन पृष्ठवद्धध्वजगतपताकौभयम् । तथा तारागणेन शृङ्गमण्डलेन दन्तुरितं विपरीकृतं शिखरशिलातलं शृङ्गस्थप्रस्तरौ यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पङ्गिसायम् । एवंविधेन मेरुगिरिखेय सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तत्संज्ञकेन प्राकृष्टितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुवयमानश्चन्द्रापीडः । इह और्यु-पमा पदार्थहेतुकेन काव्यविक्षालङ्कारेण सङ्गीर्यते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन आधि-क्येन कल्माषिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अत एव दत्ताः शरीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रव्यतपाणिस्विचित्राणि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्निरूपितेन तत्संज्ञकाख्येन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः सस्सुखदेशो यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शातक्रतोरिन्द्रस्येति शातक्रतवी तामासां पूर्वादिशम् अभिप्रतस्थे अभिमुखं चवाल ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम्, चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमूहाः तासु

द्वारा उनके नामांको कहनेके लिए आदेश किये जाने पर सेनापति उनके नामको बतलाता जाता था । गन्धमादन नामक राक्षसी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगानेसे लाल हो गया था, पीठ के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लटकती हुई झूलकी मोंतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रही थी, श्वेतवर्ण कूँडोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अतएव सन्ध्यासमयकी रक्तिसासे युक्त, देहे बहते श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहवाले और नक्षत्रसमूहोंसे छाए शिखरवाले सुमेरुपर्वतके समान बड़े गन्धमादन शोभापवमान लगता था । कोई नौकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उस इन्द्रायुधको खींच कर ले जाता था, सुवर्णमय अलङ्कारके प्रभारादिसे उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था मानो कुङ्कुमरस द्वारा उसके अङ्गमें हाथ का पञ्चा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले ही पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलको प्लावितकर

१. रक्षात । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. कचिद् 'स्थूल' इति पदं न विषते । ४. दन्तुरित-क्षितलेन । ५. 'प्रभाकल्पमाधित' । ६. कचिद् 'अथ' इति पदं नास्ति । ७. 'कम्पितातपत्रम्' ।

मण्डल-प्रतिबिम्ब-सहस्रम्, महाप्रलय-जलधि-जलमिव भ्रावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूतकलकलम्, अखिलं सञ्चाल बलम् ।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चातुगम्यमानः धृतधवलतपत्रो द्वितीय इव युवराजस्वरित-पदसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्न-वर्त्ता बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलित-कुलशैल-कीलित-जलधि-जल-तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्रम्ये मेदिनी । सम्मुखगतैरन्यैश्चा-

कम्पितं धृतधवलतपत्राङ्गम् आरोहिरागसितच्छत्राणां वनं समूहो यत्र तत्तादृशम्, अत एव अनेका विविधा याः कल्लोलपरम्पराः महातरङ्गश्रेणयः तासु पतितं चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बानां शशिमण्डलप्रतिच्छायाणां सहजं समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महाकक्षपामथिकसमुद्रमिव भ्रावितमहीतलं प्रलयनीतपृथ्वीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पन्नः कलकलः कोलाहलो यस्मिन् तत्तादृशम् अखिलं समस्तं बलं चन्द्रापीडसैन्यं सञ्चाल सभ्यप्रकरणेण चलितं बभूवैत्यर्थः । तत्पश्चादिति शेषः । उपमा ।

उच्चलितस्येति । किञ्चेति चार्थः । उच्चलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीपमाजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैजयिकहोमादिना ऋत्विगिर्भविहितं प्रस्थानमङ्गलं यस्य स तादृशः, दुकूलवासाः परिहितसूचमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तादृशः । महता महीयसा बलसमूहेन सैन्यसङ्घातेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । एतं केनचित्सेवकेन उत्तमाङ्गोपरि गृहीतं धवलतपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपदसञ्चारिण्या शीघ्र-चरणगामिण्या करिण्या हस्तिन्या करणभूतवैत्यर्थः । वैशम्पायनः, द्वितीयो युवराज इव समीपं पार्श्वम् आजगाम आगम्यौ तथाविधाडम्बरपुष्कवादित्याद्ययः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आगत्येति । आगत्य अभ्येत्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्त्तं चन्द्रापीडस्य समीपवर्त्तं बभूव संजज्ञे । शुक्लपत्रप्रथमभागे दिनास्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्त्तं भवतीति ज्योतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत् इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य श्रुत्वा प्रधावतां शीघ्रेण चलतां तत्पश्चादिति शेषः, बलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः पच-वत्तया गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो विद्रो यो जलधिः समुद्रः तस्य जलतरङ्गगतेव सलिलकल्लोलपातेव सती तत्क्षणं तत्कालम् आचक्रम्ये चंचालः । चलितहस्तिस्समूहाड-श्यसूचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गगतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्मुखेति । परस्परं सम्मुखगतैः अभिमुखागतैः अन्यैश्च अन्यैश्च भिन्नभिन्नैः प्रणमद्भिः नमस्कारं

उसके पीछे-पीछे जाने लगे, हाथियों के चलने पर महावतके श्वेतवर्ण छत्रसमूह कम्पित होने लगे, उससे अंशुल्य तरंगों पर हजारों चन्द्रप्रतिबिम्ब पतित होने पर प्रलयकालीन समुद्र-जलप्रवाह के समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन द्वितीय युवराज के समान एक शीघ्रतासे चलनेवाली इथिनों पर बैठकर अपने महलसे प्रस्थित चन्द्रापीड के समीपमें आ गया । पुरोहितगण उसकी यात्राकालीन-माङ्गलिक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उसके पहननेका कपड़ा सूक्ष्म था और श्वेतवर्ण पुष्पसे शरीरकी शोभा की हुई थी, एवं कोई नौकर सस्तकके ऊपर श्वेतवर्ण छत्रको पकड़कर चल रहा था, बड़ी सेना और भूपसमुदाय उसके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र जिस प्रकार सूर्यका आसन्नवर्त्त होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्त्त हो गया ।

उसके बाद 'युवराज भवनसे निकट हुए हैं' इत्युपरसे यह सुनकर सेनाएँ उनके पीछे पीछे दौड़ने लगीं, उस समय उनके पदमासे पृथिवी, मानो चलायमान हुए कुलपर्वतोंसे पीड़ित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट हुई (धुसी) हो इस प्रकार कौंपने लगी । सामन्तराजगण, परस्पर सामने उपस्थित होकर राजपुत्रको प्रणाम करने

१. सकल । २. बलदुकूल । ३. "अनुव्रज्यमानः । ४. समाजगाम । ५. शशिकर इव ।

६. "शैलकौलासचलिततरङ्ग ।

न्यैश्च प्रणमङ्गिभूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषाश्च पत्रमङ्गिनीनां^१ केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-पक्ष-श्रोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडित्तला इव, कचिन् सकल्पतरुपङ्खवा इव, कचिन् सशतक्रतुचापा इव^२, कचित् सबालातपा इवाक्रियन्त^३ दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कल्माषैरुत्सर्पिभिश्रृङ्गामणिमरीचि-भिर्मयूराणीयाराजन्तं राक्षामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवान्तरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः^४, भूपाल-मयीव प्रजामृष्टिः^५, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वङ्गिः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपङ्क्तयः तासां जालेन समूहेन जटिला विषमाः चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा उन्मिषितानि उद्भूतानि बहुलानि सातिशयानि रोचिषि कान्तयो वासां तासां तादृशीनां पत्रमङ्गिनीनां पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गद्वारेणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेण च कर्त्रा, कचिद्देशे कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विशिष्यमाणाः चापाणां किरीद्वीनां पङ्क्तोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव, दश दिशः अक्रियन्त इति सम्बन्धः । इत्थमुत्तरत्र । कचित् उत्पतितस्य उड्डीतस्य शिखिकुलस्य मयूर-गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेघकण्ठेन पुच्छगतकर्तुरितचिह्नगणैरेति तात्पर्यम् शारा विचित्रा इव । कचित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विद्युता तरलाश्चक्ष्वा इव । कचित् कल्पतरुपङ्खवैः देववृक्षसिख्यैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपङ्खवा इव । कचित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-धनुभिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । कचिच्च बालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सबालातपा इव दश दिशः दशककुम्भः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' स्यादौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' स्यारभ्य 'सबालातपा इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तचूपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेकरूपाणां मणीनां रत्नानां तद्रश्मीनामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कल्माषैः कर्तुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छरचितानीव । अराजन्त अशोभन्त । क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणसाग्नेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं कुञ्जरमयमिव हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव, अश्वरतलं रागनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव राजदा-नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजामृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव लगे । उस सपय उनके-किरणजालसे चमकती कलंगीवाल-मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-दीप्तिशाली नानाविध पत्र-मङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाज्रुन्दों) के प्रभाओंसे दशां ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो किसी स्थानमें नीलकण्ठके पंखों का चूर्ण विक्षिप्त (विखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोंसे विविध को हुई हों, किसी स्थानमें असाधारण मेघकी विज्रलसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पङ्क्तियोंसे, किसी स्थानमें इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नवोदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों । राजाओं के छत्र इतनेवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विविध होनेसे एवं ऊपर की ओर फैलाती हुई चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निर्मित के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो, आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो इस्तीके मदजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिप्राप्त मानो अलङ्कार-किरण-मय हो, आतप मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं त्रिभुवन मानो जय-जय

१. पत्रमङ्गिनीनां । २. सशतयक्षचापा इव । ३. क्रियन्ते । ४. राजन्ते, अरज्यन्त । ५. दृष्टिः ।

दिवसैः, जयशब्दमयसिब त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्भक्तवारणैः
उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खलिरातपत्रैः संवर्त्तकाम्भोद्गम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दु-
भिना, तारकावर्ष-सदृशेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोल्लसद्विरचनिरजो-
दण्डकैः, निर्घात-पात-पहयगम्भीरघावैश्च करिकण्ठगजितैः, क्षतज-कण-वर्ष-वध्रुणा च भ्रमता
मतङ्गजकुम्भसिन्दूरैरेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कल्लोल-चञ्चलाभिश्च विसर्पन्तीभिः^१ तुरङ्ग-
मालाभिः, अन्यकारितादिवन्तरेण चानवरतं क्षरता गर्ज-मद्जल-धारादुद्दिनेन, कलकलेन च
भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव सञ्जज्ञे ।

साम्प्रतन्वृत्तीनां भूषणशिमयौव, आतपः आलोकः किरिटमयसिब युक्तमयसिब, दिवसो वातरः
चामरमय इव बालव्यजनमय इव, त्रिभुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयसिब मागधानां शुभसूचकरवमयसिब
अभवत् अजायत ।

इह सर्वत्र विकारायै मयदप्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोपेक्षा ।
सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः सहेन्द्रादिसकुलाचलाकृतिसिः, सर्वतः सम्प्रन्तात्
प्रचलद्भिः गच्छद्भिः सत्तवारणैः सत्तद्विस्तृभिः । अत्युच्चतयास्यात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसङ्गावाच्च
समस्तसादृश्यमिच्छाशयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि शशिचक्रवालानि तन्निभैः
तत्सदृशैः प्रेङ्खलिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः वृष्टैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनयैव चन्द्रमण्डलसञ्चलन-
मिति सूचनार्थमुत्पातप्रद्वणम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहाभयवत् गम्भीरौ भीषणः
भयानकश्च नादो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुभिना
पटहेन । तारकावर्षसदृशेन नक्षत्रवृष्टयुकारिणा, विसर्पता सम्प्रन्तात् प्रसरता गजशीकरनिकरेण
हस्तिशृण्वनिःस्रुतसलिलविन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्धूलैः, उच्चसजिः उत्तिष्ठसिः
अवनिरजोदण्डकैः दण्डवत्सङ्घमानवसुन्धारेणुपंक्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकः
पवनः तस्य पातवत् परुषाः कटिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः, करिणो हस्तिनो
यः कण्ठो गलः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः क्षोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् वज्रणा पिङ्गलव-
र्णेन मतङ्गजकुम्भसिन्दूरैरेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिकल्लोलाः
समुत्तरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अधपंक्तिभिः । अन्य-
कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं क्षरता ख्यता गज-
मद्जलधारादुद्दिनेन हस्तिमद्सलिलधारावर्षणेन । तथा भुवान्तरव्यापिना विष्टपविचरप्रसरशीलेन
कलकलेन स्निहिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्जज्ञे सञ्जात इव, तत्रापि
पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवश्यम्भावाद्विच्छाशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः', इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्भोद्गम्भीरैः'
एव च लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः', 'क्षतजकणवध्रुणा', 'संक्षुभितजलधि-

शब्दमय हो ऐसा दोखने लगा । एवं कुलपर्वत के समान बड़े-बड़े सत्तद्विस्तृगण सब दिशाओं में व्याप्त होकर
जाने लगे, प्रलयकाल के चन्द्रविन्द के समान ख्यसमूह चलने लगे, तात्क्यमान दुन्दुभी, प्रलयकाल के मेघ के समान
गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगे एवं कुलपर्वत के समान बड़े-बड़े स्वरूपवाले सत्तद्विस्तृगण सब दिशाओं में
व्याप्त होकर जाने लगे, औत्पत्तिक चन्द्रमण्डल के समान ख्य समूह चलने लगे; तात्क्यमान दुन्दुभी, प्रलयकाल के
मेघ के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगे, हाथियों की सूँढ़ों में से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवी में
से धूमकेतु के समान धूसरवर्ण धूल के शुब्दारे उठने लगे, हाथियों निर्घात-बाधुपतन (वज्रपात) के समान कठोर
और गम्भीर शब्द से गर्जना करने लगीं, हाथियों के कुम्भस्थल से शिरिकणशो वर्षा के समान सिन्दूर की धूलियाँ
उड़ने लगीं, क्षुभित हुए समुद्रजल की महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-पंक्तियाँ चलने लगीं, हाथियों की मद-जल
धारा, सब दिशाओं में अन्धकार कर दिन-रात क्षरित होने लगी, एवं सैनिकों के कोलाहल से जगत् व्याप्त हो
गया, इन सब कारणों से उस समय में मानो महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ हो—ऐसा दोखने लगा ।

१. किरिटमय इव दिवसः, जय*** । २. क्षतसितातपत्रैः । ३.***प्रविसर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गम*** ।

५. अनवरतक्षरता । ६. कचित् गजपर्वत निषर्तते ।

बल-बहल-कोलाहलभीता इव धवलध्वज-निवह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनानिर्वर्जः संस्पर्शशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूर-म-म्बरम् अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतां समुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूसरम् अककि-रणा समुत्तुः पुरोभागम् । इभ-कर-शीकर-निर्घोषण-त्रस्त इवातपत्र-संच्छादितातपो दिवसो ननाश । बल-भर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकल्लोलचञ्चलमिश्र इत्येतेषु लुतोपमा । 'सञ्ज्ञ इव' इत्यत्र क्रियोद्येकालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सुस्थव इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलैव ध्वजनिवहेव पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः वस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोद्येका, ध्वजनिवहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूत्यवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गलभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

मल्लिनेति । समदा मयेन सह वर्त्तमाना या गजघटा हरितसमूहाः तासाम् अवचूलसहणेन पृष्ठस्थ-पताकागणेन संरुद्धम् आच्छन्नम् अन्तरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कश्मलानि यानि अवनिर्जालि धूलयः तेषां संस्पर्शात् संछेदात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं बभूव तत्सैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणः सूर्यरश्मयः प्रबलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदृशधारिणो रत्नकण्डुरुपस्य येत्रलतया वेतसयुष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः, तुरगखुरजोधूसरम् अश्वशफधूलिगणधुरं पुरोभागम् अग्रभागं समुत्तुः तत्तुः, राजाग्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणवल्बुपक्रियाया उद्भेदा । अपि च परित्यागे अश्वशफधूलिधूसरपद-स्थायो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गलभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इमानां गजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसलिलकलैः यन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्ष्यतां प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलबिन्दुभिर्यथा वल्लेर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युद्भेदा । तथा दिवसनाशे आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गलभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वस्तुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता जुगुप्सा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अङ्घ्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

श्वेतवर्णं ध्वजाभ्रंके समूहं ते निरन्तर आच्छादित दशो दिशार्थं सैन्यगणके बड़े भारी कोलाहलसे भयभीत होकर ही मानो कहीं चली गई, गगनतल, मदमत्त हाथियोंके पृष्ठवर्ती पताकाओं से आच्छन्न होकर, मलिन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आशङ्काले मानो बहुत दूर सरक (खिसक) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-पट्टिधारी प्रबल प्रतीहारोंकी बैनकी छड़ियोंसे दूर की गई हैं इस प्रकार—मानो अश्वगणके खुरोंमेंसे उड़ती धूलसे धूसरवर्ण आगेके हिस्सेको-छोड़ गई, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन,—हाथियोंके सूङ्गोंमेंसे निकलते जलकी बूंदोंसे अपने नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और मदमत्त हाथियोंके सैकड़ों चरणों से ताडित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-दुन्दुभी के समान भयङ्कर नाद

१. बहुलबलम् । २. मलिनिकृतमिव । ३. अम्बरतलम् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रल-ता । ५. पूसरताभीता इवाकी । ६. पूसरताभीता । ७. बहलबलम् । ८. सङ्करणशतताडिता, चरणशतछाण्डिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते^१ मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचस्खलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानु-लिप्तस्य सामजस्य वाऽयं ययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं प्राणोन्मिद्वयस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रत्न-मिश्रितेन च वाजिनां हेषारवेण, अनवरत-कर्णताल-स्वन-सम्पृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, प्रेयेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन च गतिवशाद्विषम-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवर्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटुहानां निनादेन, मुहुर्मुहुर्निरस्ततस्तत्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां^२ निःस्वनेन, जर्जरीकृतप्रवणपुटस्य सूक्ष्मवायव-

हह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रवस्योद्येचा तथा शब्दकरणे 'बलभर० मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गश्रेष्ठ्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुफेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेत्पुंस्, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, हह प्रमाणे द्वयसत्प्रत्ययः । तुरङ्गणां घोटकानां सुषेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः वहिरागतैः सितैः धवलैः फेनैः कफैः पल्लविते विस्तारिते, मदस्रुतां दानवारिस्त्राविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्खलुः प्रस्खलनं प्राणुः ।

हह गुल्फद्वयसत्त्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुर्विशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिप्तस्य संयुक्तस्य अचित्तस्य च, समाजस्य तत्तन्मलङ्गजस्य हव प्राणोन्मिद्वयस्य नरबुन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननात, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलगन्धाङ्कुरस्य प्राणस्य तद-पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न सवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोद्ये पुनरन्यवत् ।' इति मेदिनी

हह यथाक्रमं लुप्तोपमा, औतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या प्रसर्पतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकद्वन्द्वानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तेन काहलानां वृहदङ्कानां निदानेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनेः विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अधानां हर्षहेषारवेण प्रमोदहेषाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विस्तृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः सम्मिलितः तेन तादशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । प्रेयेय-काणि कण्ठभूषणानि तेषु याः किङ्किण्याः बुद्धघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगत्येन, गतिव-शेन गमनवशेन विषमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानां सित्यर्थः टङ्कृतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता वृद्धिः प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां ताडलानाम्, प्रयाणपटुहानां प्रस्थानदङ्कानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः वारंवारम् इत्यस्ततः ताड्यमानानां हन्धमानानां डिण्डिमानां

करने लगी; मदलावी हाथियों के घुटने तक आते-अश्वगण के सुखमें से निकले श्वेतवर्ण फेनपुञ्ज से विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद पद पर किलकले लगे, हरतालकी गन्ध के समान अतितीव्र मद-सुगंध के भर जाने से, हस्तिगणकी नासिका के समान सैन्यगणकी नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

क्रम से चली जाती सेना के आगे दीकृते जन-समूहों के कोलाहल से, नगाड़ों की अतितीव्र और ऊँची आवाज से, खुरों के द्रव्य से निकले हुए घोड़ों के दिनदिनाद से, हाथियों के अधिश्रान्त सञ्चालित वृहत् कर्णताल के शब्द से मिली हुई उनकी तेज और विदाल गर्जना से, गलों में डाली हुई किङ्किणियों (घुंवरियों) के आवाज के साथ सुनाई देती-चलने के कारण कभी-कभी वज्रती-घंटाओं के 'टन्, टन्' शब्द से, माङ्गलिक शङ्ख की ध्वनि से परिवर्धित हुई आवाज वाले प्रस्थान दुन्दुभी (ढङ्गा) के नाद से और बार-बार चारों ओर वज्रते डिण्डिम (डमरू) के

१.***पल्लवे । २. उपययौ, सप्रपययौ, समाययौ । ३. हेषारवेण । ४.***स्वररव । ५.***अनुगु-हीतेन । ६. गतिवशविषम् । ७. द्विरद्विण्डिमानाम् ।

जनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंश्लेभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर-क्रोड-धूस्रं, कचित् क्रमेलक-मलटा-सन्निभः, कचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, कचित् पत्रोर्ण-तनुपाण्डुरः, कचिज्जरट-मृणालदण्डधवलः, कचिज्जरटकपि-केशर-कपिलः, कचिद्धर-वृषभ-रोमन्थ-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुखेन क्षमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, रुषित इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोरपतन्

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रत्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य ताडशस्य लोकस्य मूर्च्छा मोहः अभवदिव अजायत इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं बलसंश्लेभत् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रणैः धूलिः उत्पपात ऊर्ध्वं जगाम इति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । क्षितेः चलनालम्बनभूतभूत-लस्य अनेकवर्णतया नानारूपतया कारणेन । कचित् पाण्डुरमुन्मयभूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोष्मीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूस्रो धूमवर्णः । कचित् पिङ्गलमुन्मयभूतले, क्रमेलकस्य उद्गस्य सटासन्निभः जटासदृशः । कचित् श्याममुन्मयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रत्नकरस्य मृगविशेषस्य रोमणां तनुह्रां पल्लववत् स्तवकवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नकरः कमबले स्मृतः । तथैव कम्यलमृगे' इति हेमः । कचित् । पाण्डुमुत्तिकामयभूमौ वटलकुचादिवहलेषु कुम्भिभिः ऊर्णाया विहितवात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्मम्, धौतकौशेयवसनं तस्य तन्मुवत् पाण्डुरः श्वेतारक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्यमरः । कचित् विशदमुन्मयस्थले, जरटो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । कचित् पिङ्गलवर्णमुन्मयस्थले, जरटो वृद्धस्य कपर्वावरस्य केशरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । कचित् पाण्डुवर्णमुन्मयस्थले, हरवृषभस्य महेश्वरुपस्य रोमन्थेन चर्चितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तोमालङ्कारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिलोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणां घोटकानां चरणेभ्यः पादेभ्यः पद्मे हरेः श्रीविष्णोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, चर्मा पृथिवीं सहिष्णुताञ्च मुखेन परित्यजन् । एकत्र उड्डयनादपरत्र अधीरत्वादित्याशयः ।

आरब्ध इति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः कैश्चित् सार्द्धं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चक्षुषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनान्छादयन् लौकिकपरिहासे प्रवर्तितम् ।

रुषित इति । रुषितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशुष्णानिर्गतसलिल-कणां पिबन् कर्दमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधन् ।

पक्षेति । पक्षवान् गहस्रम् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डयमानः ।

ध्वनिते लोगोंके कण्ठगुल सत्र हो जाते थे और उनसे ही मानो उनकी मूर्च्छा आ जाती थी ।

धीरे धीरे सैन्यगणके क्षीमसे उत्पन्न हुई धूल उड़ने लगी । वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण, किसी स्थानमें बूढ़े प्रोष्मीमलस्य (पीठी मखली) की छातीके समान धूसर वर्ण (धुँवली), किसी स्थानमें अंटेके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमशुच्छके समान कुण्ठवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेशमी बख्के मुक्तके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पके हुए मृणालकी डब्बोंके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े वानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्चितचर्वण (जुगाली) करनेके समय अत्यन्त फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण थी । नारायणके चरणकमलसे गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके खुरमेंसे वह धूल निकलती थी; क्रोधितव्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करती थी; हँसीमें पीछेसे आकर कोई व्यक्ति जिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिपासातुर व्यक्ति जिस प्रकार जलपान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंकी सूँढ़मेंसे निकलती हुई जलकी दूँढ़ोंको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; चमराँके

१. सदृश । २. उत्पन्नां । ३. केना । ४. वर ।

गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन् मदलोखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गुह्यन् पताकाः^१ जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, मुद्रयन्निव पद्ममग्नसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्ननिव मकरन्द-मधु-विन्दुपङ्कलम्, कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रत इव विशन्^२ कर्ण-शङ्खोदर-विवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-निपति-मुकुटमणि-भङ्ग-मकरिकाभिः^३, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप विप्लुतैः^४ फेन-पल्लव-कुसुम-स्तवकैः^५ अनुगम्यमान इव मत्त-गज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुपूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो भ्रमरगण इव, मदलोखां करिणां दानवारिपत्तिं चुम्बन् स्पृशन् मुख संयोगं दिवधत्वा ।

मृगेति । मृगपति सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसाः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्यत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संध्यामे प्राप्नो विजयो जयो येन स तादृशः राजेव, पताका ध्वजान् गुह्यन् स्पृशन् अपहरंश्च । विजयी हि विजितविपश्चिनां ध्वजान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचप्यापनादभ्यन्तरं कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । मुद्रयन्निव । पचमग्नो लोचनरोम्णां अग्रेषु संस्थितः पुरोवर्ती सन् दृष्टिं मुद्रयन् सङ्कोचयन्नित्येव, तत्पतनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अलीति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चिद्वक्ष्ये ये मधुविन्दुपङ्काः गाढद्रव्यकणाः तेषु लक्षः संसक्तः सन् जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिघ्नन् तत्सौख्यं गुह्यन्निव । 'मकरन्दः (पुं)' 'किञ्चिदेकं क्लीयम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिघ्ननिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कीर्यते । मकरन्दमधुपदयोः पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्चिदकार्यं पर्यायसिन्धत्वात् पुनरुक्तवदाभासो ज्ञेयः ।

मदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णोत्पलाभ्यां तालपत्रवद्विस्तृतश्रवणाभ्यां यत्ताडनं प्रहारः तस्मात् व्रत्तो भीत इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्कानां भालास्थानाञ्च उदरविवराणि अभ्यन्तरकिङ्कद्राणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपतीनां नृपाणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः रत्नखण्डरचिता मकरसदृशाः ताभिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्येति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदन्प्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विक्षिप्तैः फेनपल्लवा मुखकफपरस्परा एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूज्यमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता मधुयुक्ता या गजघटा हस्तिसमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भिन्नयः

समान हाथियोंकी मद-रेखाका चुम्बन करती थी; सिंहके समान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जम जाती) थी; विजयी राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रु की पताकाओंकी ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथकी पताकाओंका ग्रहण (स्पर्श) करती थी; दुहापेके समान लोगोंका मस्तक समेट करती थी; लोगोंके पलकों के आगे रद्दकर मानो उनलोगोंकी दृष्टिको सङ्कुचित करती थी; कर्णोत्पलके मधुकी बूंदसे चिपट कर मानो उस कर्णोत्पलको सँधती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलते कानोंसे ताड़ना किए जानेके भयसे ही मानो उनके कान और कनपट्टीके अन्दर भर जाती थी; समझ आई हुई, राजाओंके मुकुट-मणियोंमें बनी हुई मखलियोंसे उन्मुख होकर मानो पान की गई थी; अश्वगणके मुँहमेंसे इतततः गिर कर फैले फेन-पल्लव-रूपी फूलोंके गुच्छों से मानो पूजित हुई थी; मदमत्त हस्तिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकला हुआ गैरिकादि धातुका रेणु (सिन्दूर) मानो उसका अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पटवास (रेणु), चामरोंके झूलनेसे उड़ कर मानो उसका

१. पताकाय । २. पाण्डुरी । ३. विन्दुलक्षः । ४. आविशन् । ५. करिकुम्भः । ६. मणिपतयभङ्गः ।

आलिङ्गयमान इव चत्तचामर-कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतेः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-वलय-मालिकासु गोरोचनाचूणायमानः। ककच-कृत-
चन्दन-श्रीद-धूसरो रेणुकल्पयात । अपरमाण-बल-संचट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव विश्वमशेषम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो बिस्तारमुपगन्तुमारेभे ।

तेन च कमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपु-कुल-कमल-प्रलय-
कुड्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति इति तेन तादृशेन, धातुभूलिवलयेन गैरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुग्रह्यमान इव, तस्यापि रेणुवृत्तसंरणादित्याशयः ।

आलिङ्गयेति । चलतां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सेवकैः संबीजितानामित्यर्थः, चामराणां बालव्य-
जनानां कलापेन समूहेन विद्युतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपांशुना पिष्टातकभूष्या आलिङ्गयमान
इव आलिङ्गयमान इव, अन्योन्यसंस्लेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्यति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनसङ्गनिवहात् परिच्युतेः स्वस्तेः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्चकभूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रस्तुतं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
त्स्थायित्वादित्याशयः ।

इह 'सुमृशन्न' इत्याशयः 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुरगमुखे' इत्यादौ तु निरङ्गुरूपकसंज्ञाणां क्रियोत्प्रेषेति बोध्यम् ।

उत्पातेति । उत्पातराहुः अकालोद्यात् जनानामुत्पातद्योतकः संहिकेय इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डलं सूर्यंस्वर्गं पिबन् आच्छादयन् प्रसंश्व । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वलयानि कटकः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गोरोचनाचूणायमानः गोरोचनाभूलिवद्व्यवहरन् अवलो-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गोरोचनाचूणायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।
ककचेति — ककचेन करपत्रेण कृनः छेदनसमये विहितो यः चन्दनचोदः मलयजवृचकणः तद्वत्
धूसरः, रेणुः भूमिरजः । अन्वयरत्नक एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् बलं सन्त्यं तस्य सङ्गृहेन पदसम्मर्देन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अत एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, संहरन्निव व्यापनेन
सङ्कोचयन्निव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्णं मेघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, स
रेणुरिति शेषः, विस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्रापद्म आरेभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कृत' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तादि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहला पृथुला
मूर्तिः शरीरं यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगात्ससारणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकादण्डस्वरूपेण, तद्वदुत्थानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव वातुगोत्रान्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये
आलिङ्गन करता था और राजाओं के हजारों मुकुटों में से गिरी फूलों की रज कैलकर मानो उसे उड़ने के लिए
उडाहित करती थी; अशुभ-सूचक राहु के समान असमय में ही सूर्यमण्डल को घास करती थी; वह राजाओं के
बाजा करने के समय हाथ में बाँधे गए मङ्गल सूत्रों और हारों पर गोरोचन के चूरे के समान दोखती थी और
वह भारी से काटे गए चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (बुरादे) के समान धूसरवर्ण होकर उड़ने लगी ।
अकालोत्पन्न कुण्डवर्ण मेघसमूह के समान घनीभूत हो वह अस्वस्थ सेनाओं के पद-संवर्ध से वृद्धि पाकर, धीरे धीरे
समग्र भूमण्डल को ही मानो संहार करती हुई क्रम से फैलने लगी ।

इस प्रकार उस धूल का समूह जो कणशः बहकर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्विजयका माङ्गलिक

१***विद्युतेन । २. प्रसाध्वमाणः, प्रोत्साध्वमाणः । ३. मङ्गलवलय । ४***प्रतिसरमालिकासु ।

ण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अहितातपत्र-पुण्डरीक-वण्ड तुषारेण, सेनाभर-पी-महीतल-मूर्च्छान्धकारेण, चलद्वल-जलद-काल-कदम्ब-कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-कम-नोदलन-द्विपयथेन, गगन-महीतल-महावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-डवगु-मन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कर्तुरेण, प्रलयानल-धूल-राजि-मांसलेन, पातालत-लाघिबोक्षिता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नीहारेण हिमस्वरूपेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्वज्रपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशोत्तनादित्या-शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वेशविन्यासस्य पटवासचूर्णं पिष्टातकरजः कसुरिति तात्पर्यम्, तेन तादशेन । वीरभोग्या हि राज्यश्रीवीरभारोस्थितेनैव रजसास्मान् भूयथतीत्याशयः । अहितानां वैरिणाञ्च आतपत्राणि लुप्राण्येव पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां वण्डस्य समूहस्य तुषारस्तुहिनं तेन तादशेन । सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मूर्च्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः तेन तादशेन । चलद् गच्छद् बलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपु-ष्पोद्गमेन विषमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करा रश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उदलने विनाशने द्वीपियुथः हस्तिगणः तेन तादशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथामौ धूलि-गणोऽपि रविर्शमीन् अलक्ष्यतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य प्रावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पान्तसमुद्रप्रावः तेन तादशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः त्रेलोक्यश्रियाः शिरोऽवगुण्ठनपटः उत्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादशेन ।

इह 'द्विपयथमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण' इत्यत्र परस्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवस्तिरूपकं निरङ्गरूपकं चालङ्कारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकण्डतुषारेण' इत्यत्र परस्परितरूपकम् । 'सेनाभरं' त्यादौ निरङ्गकेवल-रूपकम् । 'चलद्वलं' दिवसकरं 'गगनमहीतलं' इत्येतेषु हि परस्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-लक्ष्म्या' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवस्तिरूपकं वाऽलङ्कार इत्यवधेयम् ।

महावराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कर्तुरेण विचित्रवर्णेन । प्रलयानलः कल्पान्तवह्निः तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन । उभयत्र लुलोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अभोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उस्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलक्ष्म्यात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि संसक्तत्वात्, दिग्भ्यः हरिद्वय आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्ताश्चैव दर्शनात्, नभस्तलात् द्योम-तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र इष्टिपथं यावदवलोकनात्, पवनात् समीरणात् उह्यसता प्रादुर्भवतेव सर्वपवनसञ्चरणात्, तथा रविकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' हर्यन्तं यावत् सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अत एव च सर्वतो विसारितं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वजस्वरूपं या, शत्रु कुल रूपी कमल-वनका नाश करनेके लिए तुषार (पाला) था, राजलक्ष्मीके वेशविन्यासका पटवास चूर्ण (अमीर) था, शत्रुओंके लव रूपी श्वेतकमलका तुहिन (पाला) था, सेनाओंके पदमारते परिपीड़ित हुई प्रिवीकी मूर्च्छाका अन्धकार था, चलती हुई सेनारूप वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्य-किरणरूपी कमल-वनको नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था, आकाश और महीतलके मध्य-भूमिको डुबानेवाला प्रलयकालीन समुद्रका प्रवाह था, त्रिभुवन-लक्ष्मीके मस्तकको दहनवाला वक्त्र-स्वरूप था, आदिवराहके केशरसमूहके समान विचित्रवर्ण था और प्रलयप्रक्षिके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था, सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर आता था, दिशाओंमेंसे आता था, आकाशमेंसे गिरता था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह भूलका समूह सब लोगोंका ही निद्रास्वरूप

१. "खण्डनतुषारेण ।

२. सैन्यभर" ।

३. चलद्वलद्वल" ।

४. दिवसकरकमल, दिवसकर-किरणकमल ।

नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोज्ञसता, रविकिरणेष्व इव सम्भवता, अनपहतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदिततारागणनिबद्धेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अत्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन, हरिचरणेनैव संवर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्कृत्य रजसा ।

विकचकुलवलयनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टम्भमानमलङ्कृत्य क्षीरोदफेन-

अनपहतेति । अनपहता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमोलासमागमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरतीति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्धनं तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्वपदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वे तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । अधर्मकाले अधीष्मसमये उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भात्तत्त्वतिभवनस्वरूपेण । ग्रीष्मसमये हि जनेः सूर्यरश्मिसन्तापनिवारणाय भूगर्भं भवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, ग्रीष्मकाले च स्थितिर्भवति अस्व स्वर्गीयकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न उदितः उदयं न प्राप्तः तारागणानां नक्षत्रगणानां निबद्धः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपञ्चरात्रिसुखस्वरूपेण । बहुलनिशाप्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिबद्धे' स्यत्र गणनिबद्धेति पर्याययोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोजेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्राचुर्यसूचनाय तद्बहुयोपादानमित्यवधेयम् । न पतितं स्युतं सलिलं प्राबुद्धजलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्राबुद्धकालेन । वर्षाकाले सूर्यावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न अत्रान्ता विचरिता भुजङ्गाः सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणाभावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अत्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्वत्राधिकभेदरूपकम् । प्राचीं मते—अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणदाढरं विज्ञेयोक्तिरिति सुधीमिविचाराणीयम् ।

संवर्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनैव वासनपादेनैव, यथा नारायणचरणो बलिबिनाशाय यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा भूलिना त्रिभुवनं त्रैलोक्यम् अलङ्कृत्य व्याप्यते ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चैकाग्र्यानुपप्रेषसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य फेनः अलिषकफः तद्वत् पाण्डुनाथेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टिसलिलेन, विकचं विकसितं यत्कुलवलयनं नीलोत्पलवनं तद्वत्, क्षीरोदफेनपाण्डुना चितिकोदेन भूरजसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टम्भमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलङ्कृत्य अदृश्यत जनैरिति शेषः ।

इह 'विकचकुलवलयनमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा । 'क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च छतोपमा । अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर था, किन्तु किसी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था; अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु सूर्यास्त के बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था; पृथिवीके अन्धकारस्थित गृहस्वरूप (तैखाना) होकर था, किन्तु ग्रीष्मकालमें उग्रस्थित नहीं होता था; कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उसमें तारे उचित नहीं हुए थे; वर्षाकालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु फिरते हुए सर्पोंसे रहित था; इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलसे जिसप्रकार प्रफुल्लित कुलवलयन देखने में आता है, उसी प्रकार क्षीरसागरके फेनके समान भुजवर्ण पृथिवीके भूलिप्तमूहते आकाशतल आच्छन्न (चिरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस वृद्धि समूहसे दूसर हुआ सूर्य-विम्ब हाथीके कानमें पड़ने चमरके समान प्रभाशङ्ख (फौका) हो गया । सूक्ष्मवस्त्रके

पायडुनां क्षितिक्षोदेन । बहुतरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभम-
भवत् । दुकूलपट-धवलता कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपाल-बलभरमतिगुरु-
मसहमानां पुनरिव भारवतारणार्थमरलोक्तमाक्रोह रजोमिषेण मही । निःशेषनिपीतात-
पम्, अन्तदंष्ट्रामनमिव जलधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतद्वनिरजः । सुहृत्तेन च
गर्भवासमिव, संहारसागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । सुन्मथ इव बभूव दिवसः, पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुभः,
रेणुरूपेणैव पारणतमम्बरतर्लम्, एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलं सातिशयः रजोभिः पोसुभिः धूसरितं धूत्रवर्णीकृतम्, अशिशिरकिरणबिम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाप्रलम्बितवसनवद्धं वालव्यजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलं पटः सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् धवला शुभ्रा, गगनापगा वियन्नदी मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकेव, कलुषताम् आवलताम् आजगाम प्राप्तवती, तद्रेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च श्रौतोपमा । आश्यां च मन्दाकिन्याः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्ण्यते ।

नरपालेति । अतिगुणं नितान्तविस्तृतं नरपालबलभरं राजसैन्यभारम् असहमाना चोदुमसमर्था
मही वसुध्वरा, भारवतारणार्थं रजोमिषेण रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोके स्वर्गम् आक्रोहेव अवरोहणं
चकारिव । दशाननकसप्रभृतिभारावतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापद्धवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

निःशेषेति । धूसरितो धूत्रवर्णीकृतः रविस्थस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तादृशम्,
तथा निःशेषेण सामस्येन निपीतो प्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तादृशम्, अत एव आतपप्रसन्नात्
अन्तरभ्यन्तरे दृष्टमानमिव सन्त्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु, समुद्रसलिलेषु अप-
त्पत्पपात, दृष्टमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुहृत्तेनेति । किञ्चेति वाच्यः । पृथिवी मही सुहृत्तेन चणेनेव गर्भवासं जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्रविष्टवतीव । एवमग्रेऽपि सम्बन्धः । तद्वत्स्यन्धकारित्वादित्याशयः । संहारं प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अखण्डदण्डायमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोर्जठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोषं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

सुन्मथ इति । दिवसो वालरो सुन्मथो सृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुभो दिशः पुस्तमय्यो
रजोलेपविकारा इव सत्यः चकाशिरे शुशुभिरे ।

‘मृदा वा दाशुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।

लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥’

इति रामाश्रमो टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहाभूतमयमिव केवलभूतमयमिव आसीत्, अग्न्याश्व
अगगनादीनां रेणुभिराच्छादितत्वादित्याशयः ।

समान शुनवण मन्दाकिनीका जल, उस सैन्यगणकी पताकाके समान धूलिसमुहस मखिन हा गया । राजाओंकी
सेनाका युस्तर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथिवी मानो उस भारको उतारनेके लिये इत धूलिके बहाने
फिरेसे स्वर्गमें चढ़ी । सूर्यरथकी पताकाकी धूसर-वर्ण (मटियाला) करके सूर्यके समस्त किरणोंका पान करनेसे
भीतर मानो जलता हो, ऐसा वह धूलिसमुह समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक क्षणकालमध्यमें ही पृथिवी
मानो माताके गर्भमें, प्रलयकालीन समुद्रके जलमें, मृत्युके उदरमें, महाकालके मुखमें, नारायणके उदरमें एवं
ब्रह्मकोषके अन्दरमें घुस गई । एवं सब दिन मानो सृत्तिकासय हो गया । दिशाई ऐसी दीप्ति पाने लगी मानो
उन पर कुल लिप्त कर दिया गया हो । आकाशने मानो धूल रूप हो धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
मानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षणात् क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपटम् । ३. भ्रमरसहमाना । ४. रजो-
निभेन । ५. पीतातपम् । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अम्बरम् । ९. महाभूतमित्ति ।

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोद-शोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहृति-विस्मृतेन च विमर्षता दानजलविन्दुदुर्हिनेन, ह्येवारविप्रकोर्षैश्च वाजिनानां लालाजल-लवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिव उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वै-शम्पायनश्चन्द्रापीडमात्रभाषे—

‘युवराज ! किं न जितं’ देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्ञेभ्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्य-सि; कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपाजितानि

इह ‘मृन्मय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एषु हि गुणोष्मेचालङ्कारः । ‘अश्वरतलं रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोष्मेचालङ्कारः ।

अर्थः । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रवर्जितानां दन्तिनां गगानासु, दिशि दिशि प्रतिदिशं करविवरविनिःसृतैः शुष्कादोष्णच्छिद्रवहिरागतेः, क्षरद्भिर्गलद्भिः, क्षीरोक्षोदधवलैः क्षीरसमुद्र-सलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अश्वकणदृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतश्रवणाभ्यां प्रहृत्या ताडनेन विस्मृतं विशालं तेन तादृशेन, विमर्षता प्रवर्तता, दानजलविन्दूनां मन्दवारिद्रुषतां दुर्हिनेन मेघ-जनिततप्तता, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु स्वीयुः, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं संन्यस्य, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उद्यितमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुद्रपद्माश्चर्यां वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आबभाषे अभिदूतौ इति सम्बन्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तेस्तथाविधरजसासुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादान्-दतिशयोक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोष्मे च ।

अर्थः । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतम् ? सर्वमेव जितमिष्यथैः, यत् जेष्मसि वशीकरिष्यसि स्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नास्म-साकृता यास्तवं वशीकरिष्यसि स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्-तराणि नात्मीकृतानि जयेनाह्वीकृतानि स्वस्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त वित्तागमा धर्मा दायोलाभः क्रयः जयः’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपाजितानि नोपाजना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपाजयिष्यसि उपाजनां विषयसि ।

तदनन्तरं अपने मदके उत्ताप (गरमी) से संतप्त हुए हाथियोंके सूँडके छेदोंमेंसे क्षीरसागरके जलविन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णगुहालके टकरानेसे गलवार बढ़ते मद-जलको दूँदोंकी बर्षा सब दिशाओंमें होने लगी और घोड़ोंकी हिनहिनाहटसे टपकनी लारकी दूँदें निकलने लगीं उससे उस घृलाशिके दब जानेपर दिशाई फिर दीखने लगीं और समुद्र-जलमेंसे उठकर मानों बाहर आई हो ऐसी उठ अगणित सेनाओंकी देख, विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर, वैशम्पायन चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेने क्या नहीं जीता है जिसे आप जीतेंगे ? किन दिशाओंको उन्हींने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोगे ? कौन कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन कौनसे रत्न उपाजने (इकट्ठे) नहीं किये जिन्हें तुम उपाजने (इकट्ठे) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन कौनसे राजा उनके समक्ष अवतत (नम्र)

१. कानि च दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलैः । ४. विस्मृतेन । ५. पुनरुपजातलोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

यान्युपार्जयिष्यसि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमल-कुडमल-कोमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टेललाटेः सभाभुवः, कैर्न वृष्टाः पाद-पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केपां न पीताः किरीटपन्नमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तच्चरणं-नख-मयूख-राजयः। एते हि चतुरदधिजलायगाहदुर्लखित-बल्ल-मदावलिप्रा दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालक-मान्धा-वृप्रतिमाः कुलामिमानशालिनः सोमपाथिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपाथिवा रक्षाभूति-

क इति। वा अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीडप्रतापदित्याशयः। अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः। कं राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनव वत् कमलकुडमलं पङ्कजमुकुलं तद्वत् कोमलः मृदुलः, सेवा उपासना तस्मैचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः, अपितु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः। तथा कं राजभिः प्रतिबद्धो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु तथोक्तैः ललाटेभल्लैः सभाभुवः परिपल्लवानि, न मसृणीकृताः न श्लक्ष्णीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मसृणीकृता इत्यर्थः, हृथयुस्तरत्रापि ज्ञेयम्। कं राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न वृष्टानिः स्वर्णं प्रापिताः। कं राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदृषा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः। कं चामराणि बालव्यजनानि नोद्धतानि नान्दोलितानि। कं जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोदीरिताः। केपां भूपतीनां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पन्नाणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा इव तेः ताह्नोः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीडस्य चरणनखानां पादपुनर्मूर्ध्नां मयूखराजयः ररिमपङ्कजः, न पीताः प्रणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्याशय प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः। 'किरीटपन्नमकरैः' इत्यत्र लोपोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केपां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-भावसङ्करः।

महाराजतारापीडेन विजिता भूपतयस्वामिपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति। हि तथाहि। चत्वार-श्रुतः संख्यका ये उद्दश्यः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव दुर्लखितं दुष्कारिता येषां तेषां ताडशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः। दशरथो रामपतिः अगीरथः सगरपौत्रः, भरत आपर्भिः, दिलीपां रघुपिता, अलर्को दानगर्विताः कश्चित् राजभिः, अत्येतिवृत्तम् अश्वमेधपर्वणि महाभारते प्रसिद्धम्; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सदृशाः। कुलामिमानशालिनो महाकुलप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः। सोमपाथिनः सोमयागं कृत्वा सोमरसपाथिनो नियतयज्ञविधाथिन इत्यर्थः। मूर्द्धेषु शिरस्यु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भुतले सर्वपाथिवाः समस्तराजानः, अभिवेकययः अभिवेकीयसलिलं तस्य पातेन स्रग्पकैण पुतैः पवित्रैः, चूडामणिपल्लवैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रत्नाभूतिमिव रत्नायंकयागायमस्मेव, मङ्गल्यां श्रेयस्करीम्, भवतः तव चरणयोः पादयोः रजः संहतिं रेणुनिकरम् उद्ग्रहन्ति प्रणामसमये धारयन्ति।

सर्ही दुप ? कोन कोन राजाने अपने अपने मस्तक पर अभिनव कमलके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ? कनककिरीटधारी अपने अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किसने सभामण्डपको भूमिको चिकना नहीं किया ? किसने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीडके पादपीठ (चरणपासन) पर अपनी चूडामणि नहीं रगड़ी ? किसने [प्रतीहारोंके समान] छड़ियाँ नहीं पकड़ीं ? किसने चमर नहीं डुलाया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं किया ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-जलधारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिमित्त मकराकार चिह्नते, महाराज तारापीडके निर्मल चरणनख-किरणोंकी राशिका पान नहीं किया ? जो सैन्यगण अन्यान्य द्रोपको जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें खानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन सेनाओंके गर्वसे मदमत्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्धाताके तुरख गुणवान्, कुलगौरवसम्पन्न, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सब अविपति, अभिवेक जलके संस्पर्शसे पवित्र अपने अपने चूडामणि द्वारा, यक्षीय रत्ना भस्मके समान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणपुलिसमूहको वदन करते (रखते)

१. केन। २. वेत्रलताः। ३. उद्धतानि। ४. त्वचरणम्। ५. एते हि ते। ६. दुर्लखितमद।

मिवाभिपेक्ष-पय-गत-भूतैश्चङ्गामणिपल्लवरुद्रहन्ति मङ्गल्या^१ भवश्चरणरजःसंहतिम् । एमिरिय-मादिवर्तैरिवापरैर्धृता धरित्री, एतानि चाप्यमीषामाप्तावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि पश्यै-यस्यां यस्यां दिशि विशिष्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-मिबोद्विरति, वसुधैव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिवै वपति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराकान्ता मन्ये स्मरति महाभारत-समर-संक्षोभस्य^२ अद्य क्षितिः । एव शिखरदेशेषु^३ परिस्खलित-मण्डलो ध्वजान् गणयन्निव कुतूहलाद्रमति कदलिकावनान्त-रेष मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-मुरभिणि वेणिकात्राहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिर्देशान् ससुचयालङ्कारः, 'रक्षाभूति-मिव' इत्यत्र औतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एभिनि । अपरैः अप्राकृतिकैः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तव्यावर्णित-स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः धना धारिता रक्षिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशानां दिशाम् आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अमीषां नृपाणां बला-नि च भवन्तं त्वाम् उपासते दिग्विजयसहायताविधानाय सहानुरागेन सेवन्ते । एतदपि महाराजतारा-पीठस्यैव प्रतापादित्याशयः । कुलपर्वतैरिवेत्यत्र जात्युपमेया ।

मदेवोपमाव्यति—तथाहति । पश्य विलोक्य यस्यां यस्यां दिशि आशायां चक्षुः विशिष्यते प्रेयंते-तस्यां तस्यां दिशि रसान्तलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादित्याशयः । वसुधा पृथिवी बलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशाः बलानि वमन्तीव उद्गिरतीव । गगनं कर्तुं, बलानि वर्षतीव वृष्टि करोतीव । दिवसो वासरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्गिरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बलं सैन्यं तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता चितिः, अद्य अतिमहान्ति महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुहपाण्डवसंश्रामः स महाभारतसमरः शाकप्रियः पार्थिव-शाकपार्थिवः इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संक्षोभः सम्मर्दः तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्सदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । 'संक्षोभस्य' इत्यत्र कर्मणि पठ्यते ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानान् 'मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादय' इत्युक्तिदिशा वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

पश्य हति । शिखरदेशेषु केतुनामेवोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्खलितं प्रतिविम्बितत्वात् एतितं मण्डलं दिग्बं यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुतूहलात् कौतुकात् गणयन्निव ध्वजानामेव गणनां विदूष-दिवः, कदलिकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्येषु ध्वजान् सुवर्णवर्णितोर्ध्वप्रदेशान् केदन् वमति उद्गिरतीव । प्रतिध्वजस्योर्ध्वप्रदेशे सूर्यविम्बस्य प्रतिविम्बितत्वात् ते ध्वजाः सूर्येणोद्गममाना इव दीप्यन्ति इति स्पष्टार्थः । 'कदली हरिणान्तरे रम्भायां वैजयन्त्यां च ।' इति हैमः ।

इह 'गणयन्निव' इति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । उभयोश्चाङ्गा-ङ्गिभावसङ्करः ।

सर्वतं इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारिकाविर्णां करिणां हस्तिनाय, हैं । अपर कुलपर्वतके समान ये नरपति ह्ये पृथिवीकी रक्षा करते हैं एवं दत्तो दिशाओंमें फैला हुई इनकी यह सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें दृष्टिपात करते हैं उसमें ही ऐसा प्रतीत होता है कि 'मानो सेना पातालमेंसे निकलती चली आती है, पृथिवीमेंसे मानों उत्पन्न होती है, दिशाओं मानो उसको उगलती हैं, आकाशमेंसे मानो उसकी वर्षा होती है और दिवस मानो उसे उदयन करता है ।'

सुखे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी ऐसी असंख्य सेनाके भारसे आक्रान्त होकर (दब कर) महाभारत वर्णित उस कुहपाण्डवके युद्धसङ्घर्षके क्षोभका स्मरण करती है । ध्वजाओंके चोटीयोंमें प्रतिविम्बित हुआ वह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनता हो इस प्रकार पताकाओंके अन्त्यन्तर में घूमता है । मदजल टपकते हाथियोंके-इलायचीके सुगन्धिके समान सुगन्धित और महावेगसे बहते-मदजलमें सब दिशाओंमें

१. माङ्गल्याय, मङ्गलदाम् । २. पश्य पश्य । ३. गगनतलमिव । ४. महाभारतसंक्षोभस्य, महाभारतवल्समरसंक्षोभस्य । ५. मत्तेभकरदशिखरदेशेषु । ६. स्खलित ।

वारिणि निरन्तरमग्रा' निपतित-मधुकर-कुल-कलकलकलिला' कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलित-
तेवं भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभमयात् सरित इव गगनतलम् उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्, यन्नाविचटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धा' सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति' फणिनां पत्युः फणामित्तयः' ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरमहस्र-
सम्बाधाम्, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम् आवासभूमिमवाप । तस्याश्चावतीर्य—

पृलायाः चन्द्रवालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरमिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्रा निरवकाशे क्लिष्टैत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलः कोलाहलः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धारिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः बृहत्तरङ्गैः कलिता व्यासेव सति भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशयामवर्णात्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'पृलापरिमलसुरमिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मद्वले निरवकाशमश्रवसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैन्धेति । सैन्यभरसंक्षोभमयात् बलभारजनितचुल्लुचतालच्छणभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उडुनीनाः सरितो नद्य एव एता इन्दुधवलाः शशिगुञ्जाः ध्वजपङ्क्तयः केतुश्रेण्यः दिक्चक्रवालं
दिङ्माण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' त्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्णते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्ध धरित्री वसुन्धरा, बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विश्लेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-
बन्धानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रशः न शकलीभवति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पञ्चान्तरसाह—यदेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन
विधुरा विह्वलाः, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वाग्निः शेषनागस्य फणामित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्थलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्ववत् शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फणामण्डलानां कदाचिच्च नैऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे पट्टी, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः, युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अयुधतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उस्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन
निरन्तर दृष्टीं दृष्ट्वि, गिरे हुण भ्रमरोंके कलकले ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलको तरंगोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदमारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, वह
चन्द्रधवल ध्वजाओंको पंक्तियों' सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती है । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह है कि—सैन्यगणके पदमारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन विरुद्धित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नहीं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदमारसे पीड़ित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फन-रूपी दीवारों स्थानच्युत नहीं हो जाती हैं ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कह चुकने ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थान (डेरे) में आ पहुंचे,
जिस स्थानमें अनेक तोरण लटकाए गए थे, घासके अहातें बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उत्तोलित शुभ्रध्वजके
सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनीके पृष्ठपरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मदवारिणि मग्रा । २. निरन्तरनिपतित' । ३. कलिता, कलङ्ककालिका, ललिता ।

४. कलिलेव, कलितेव । ५. सैन्यसंक्षोभमयात्, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. संच्छादयन्ति ।

८. दिग्विपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. मन्दिरसम्बाधाम् । १२. संशोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरामात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्त्वं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनास्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
बाह्यत् । अतिवाहिदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितल-विन्यस्त-कुशप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृतक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुक्रनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजातनिद्रां प्रायेण
जाग्रदेव नित्ये । प्रत्युपै चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन् सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निद्रानि, निष्रयन्
स्थलानि प्रातिप्रवृत्तं ।

वक्रमयभवनसमूहेन बोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राग्रचितनिवासस्थलम् अवाप प्राप ।
तस्मात्तमिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपूर्णवेषणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभि-
र्वाताभिः विनोद्यमानः प्रसाधमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यप्राप्तभूतजनकविरलेषात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य
तेन तादृशेन शोकावेगेन विषादभरेण अत्यास्यमानहृदयः समन्तप्रमानचित्तः चन्द्रापीडः, अशेषं समस्तं
तं दिवसं दिनं दुःखेन महता क्लेशेन अत्यबाह्यत् व्यत्ययामयत् ।

अतिवाहिति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रमिष्यति दिवसो वासरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्थलयनीयस्य स्वकीयशय्यायाः, नातिदूरे नासिद्धीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुशं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तया तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरङ्कवाहिण्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृपुत्रं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुक्रनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुव्येन
उपयाता निद्रा प्रसीला यस्य सः तादृश, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां त्रियामासपि नित्ये यापयामास ।

प्रत्युपै इति । प्रत्युपै प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाठ्या अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरिकयात्राकालहृत्पथः । अज्ञातैर्धर्मकप्रत्ययो ब्रुभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणसैन्यसम्मेलनादिस्थाशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् क्षिथितामापादयन् अरिण पीडयन्निग्रहः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्थलनेन स्तोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानार्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् बोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतान्नतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थाविषयपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निद्रानि मार्गस्थानिहृदादीनि पूरयन् क्षितिकादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सम्पादनं कीं, एवं समस्तं राजगण प्रयातनमन्योके ताव इकडे होकर ताता प्रकारके कथोपकथन
(बातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें खिन्न होकर उसने कठिनता से विताया । दिनके विता लेनेपर रात्रि भी—अपने शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवीपर बिछे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुक्रनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (बातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पदों के भी भोंति ही कहीं उठरे विना
गमन (जुच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट प्रकार योग देने लगे इससे अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मंजिल-मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरनिषण्णेन । २. शयनीयसमीपे । ३. क्षितितले विन्यस्त । ४. ताम्बूलपत्रातिनिद्राः ।

५. प्रत्युपैति । ६. उपसिञ्चन् । ७. न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्वासयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समजयन् रत्नानि , प्रतीच्छन्नुपायानानि , गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः , स्थापयन् स्वचिह्नानि , कुर्वन् कीर्त्तनानि , लेखयन् शासनानि , पूजयन्नप्रजन्मनः , प्रणमन् मुनीन् , पालयन्नाश्रमां , जनयन् जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः , विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन् सच्चरितम् , आमुदन्तं वेलावनानि , बलरेणुभिराधूसरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि सुन्मयपुस्तादीनि निश्रयन् समीकरणायावश्यकनिश्चानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राश्रयः । प्रातिष्ठत अचलत् । इह 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोद्वहन् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रीकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाङ्गसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोन्नतां प्रापयन् । भीतान् व्रस्तान् आश्वासयन् आश्वासनां विदधत् । शरणागतान् व्रणार्थं प्राप्तान् रचन् पालयन् । विटपकान् वज्रकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् क्षुद्ररिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न स्त्रियं क्षुद्रशत्रो मस्यादिकीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि , प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राज्यदेयद्वयाणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेस्त्वियथः । स्वचिह्नानि निजदिजयसूचकानि स्तम्भप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयघोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताशोतकलेख्यपत्राणि , लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजमिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कृष्ट्व । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रचन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्त्तयन् । गुणान् दयादाक्षिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थादीनि विपिनानि आमुदन्तं साधुतया भञ्जन् । 'वेला काले च सीमायामध्येः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बलरेणुभिः सैन्योत्तोलितरजोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूम्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार यन्नाम ।

कैराता हुआ, नदियोंको खलकाता हुआ, तालाबोंको खाली करता हुआ बनोंको तोड़ता हुआ, ऊँचे-नीचे स्थानोंको एकसा करता हुआ, दुर्गम पर्वतों (किलों) को ध्वंस करता हुआ, गड्ढेको भरता हुआ, सृष्टिकारूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बलगर्भिते गथितों) को नीचा करता, नर्मों (अपनेसे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीतोंका आश्वासन करता, शरणागतोंको रक्षा करता, लम्पटों (घूँटों) को निर्मूल करता, क्षुद्रशत्रुओंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रों का अभिषेक करता, रक्षकों को उपाज्जन करता, वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण करता, करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करता, सब देशमें अपनी जय घोषणा करता, (अर्थात् सृष्टि-चिह्न बनाता), विजित राजाओंद्वारा अर्पित-सूचक शासन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंको रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न कराता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाता, यशको बढ़ाता, गुणोंका विस्तार करता, सच्चरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतीर-

१. कश्चित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते । २. रक्षयन् । ३. ...व्यवस्थाम् । ४. पूर्वाः प्रशस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. कश्चित् 'जनयन्' इति पाठः । ७. ख्यापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति कश्चिदधिकः पाठो न विद्यते । ९. आमुदन्तं वेला, आमुदयन्तं वेला... ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिराद्भुतिलकाम्, ततो वरुणलाङ्छनाम्, अनन्तरञ्च सप्तविंशाराशबलां दिशं विजिग्ये । एवं वर्षत्रयेण चास्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरश्रोधि^१खात-
बलय-परिखा-प्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-
कृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^२ किरातानां सुवर्ण-
पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेजैत्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-
तलं पट्यटनस्त्रिष्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ पवेन्द्रायुधमासृज्य मृगयानिर्गतः विचरन्^३ काननं शैलशिखरादव-
तीर्णं^४ यहच्छया किन्नरमिथुनसद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^५ समुपजातकुतूहलः कृतप्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वां दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्संज्ञको भूपतिः तिलक
इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेता लाङ्छनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्,
पश्चिमां दिशम् । सप्तविंशाराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यत्रिष्युतिसप्तभिः शबलां कर्तुरिताम् उत्तरां दिशम् ।

पवमिति । वर्षत्रयेण अष्टदशत्रयेण, आस्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि
अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अम्भोधीनां सागराणां खातबलयं खातांशमण्डलमेव
परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महीमण्डलं वसुधावल्यं बभ्राम विचचार ।
इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागसङ्कापनोदाहर्त्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-
धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्,
कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-
पर्वतविशेषनिवासानां किरातानां स्लेच्छुविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं
वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन
लिच्छस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः स्नेहापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो
वासराज् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्वम् आसृज्य
आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आखेटाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् अत्रन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-
शृङ्गादुत्तीर्णं यहच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तु रङ्गसुखदम्पती अद्राक्षीत्
अपरयत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वेति । अपूर्वं प्राग्वहितिं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुता । समुपजातकुतूहलः

वर्षा वर्षां को महितं (नष्ट) करता, सैन्यगणके पदमारसे उचित भूलिखो द्वारा समस्त समुद्रके जलको मलिन
करता, समग्र पृथिवीमें विचरण किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जीता, उसके बाद त्रिशङ्कुरूपी तिलकवाली
दक्षिण दिशाको जीता, फिर पीछे वरुणचिह्नित पश्चिम दिशामें और सबसे पीछे सप्तऋषियोंके तारोंसे शोभित
उत्तर दिशामें उसने दिग्विजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सब द्वीपान्तरको अधीनमें करके बड़े चार समुद्र-
रूपी गोल खार्ङ्के प्रमाणवाली पृथ्वीमें भ्रमण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम समग्र भुवनमण्डल जीत कर,
पृथ्वीकी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करतेकरते उसने एक समय कैलासके निकट वृन्तसे और हेमकूटपर्वतमें रहने
वाले स्लेच्छुरणों (किरातों) का-पूर्व समुद्रके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामका निवास स्थान जीत लिया । वहाँ
समग्र पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेनाको विश्रान्ति देनेके लिए बड़े (चन्द्रापीड)
कितने ही दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें रहनेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिकार

१. जिग्ये । २. कचित् पवमिति न विद्यते । ३. वर्षत्रयेणास्मीकृत । ४. चतुरध्वि^१ । ५. निर्जित,
आवजित^२ । ६. भुसुत्परा । ७. हेमज-कूटनाम्ना, हेमजटानाम्ना । ८. विप्रकृत । ९. परणीतल^३ ।
१०. ^४विनिर्गतः । ११. कानने । १२. शैलशिखरावतीर्ण । १३. अपूर्वतया तु ।

लाभस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितश्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-बलैः समूहात् सुदूरमनुसर्पन् । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य मुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवासाहायस्तस्मात् प्रदेशात् पञ्चद-शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत् एवास्य सम्मुखाप-तितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम् अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहर्त-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले समारूढः श्रम-

समुपपन्नकौतुकः कृतग्रहणमिलाषः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तन्निकटम् आद्रात् बहु-मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽथो येन स तादृशः, समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राग-नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन्, अनवरतं निरन्तरं यः पार्ष्णिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन हन्द्रायुधेन अथेन एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यबन्दात् सुदूरम् अतिविपिकृष्टम् अनुससार पश्चाद्ययौ । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजनीकटौ' इति रामाश्रमी टीका ।

अदिति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन विचारेण अतिरभसेन अत्यन्तजवेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेत्तश्चितं यस्य स तादृशः । तथा तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्त्तमात्रेण क्षणमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-मिवैत्यर्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोधाचतुष्टयैः प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रचतुष्टयः पट्टिकोद्यमप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं जगाम ययौ । 'योजनं परमास्मिन् । चतुष्क्रोश्यां च योगे च' इति मेदिनी । लीलवत्यामपि 'स्याद्योजनं क्रोशाचतुष्टयेन' इति वचनं ।

तच्चैति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानस्य अनुस्मियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गबद्धनदम्पती, आलोक-यतः पश्यत एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमादरेत्यर्थः, 'षष्ठी चानादरे' इत्यनेनानादरे षष्ठी बोध्या । सस्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुम् आरुरोह आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, चानैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-नुगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पाषाणैः प्रतिहतः प्रतियद्गो गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विधृततुरङ्गगमनाप्रतिपिङ्गाश्वः । समारूढेन सञ्जातेन

छेलनेके लिप-निकला तव वनमध्यमें विचरण करते-करते पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोड़ा उसे अचानक देख पड़ा । इस अपूर्व दर्शनेसे उसको बड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छासे वह अपना घोड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर-दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर पड़ मारकर इन्द्रायुधकी दूने वेगसे दौड़ा-ते-दौड़ाते और अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकड़ा यह पकड़ा, यहाँ पकड़ खी पकड़ गया और जिन किन्नरोंके जोड़ेके पीछे वह शीघ्रगतिसे दौड़ा था वह तो उसके देखते-देखते ही उच्च सम्मुखवर्ती किसी पर्वतकी चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे-धीरे अपनी दृष्टिको उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर थे उनसे आगेका मार्ग सका हुआ था इसलिये वोड़ेको खड़ा कर दिया, उस समय वोड़ेके और अपने शरीरको परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आर्द्र

१. ...तुरङ्गः । २. समुपसर्पन् । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनरु-त्तवं कचिन्नोपलभ्यते । ६. ...प्रस्तरशृङ्गप्रतिहर्त- । ७. ...तुरङ्गमः । ८. समुपारूढः ।

स्वेदाद्र्शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोक्यक्षणमिव त्रिचार्यै स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्-
किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुतेजायासितः। किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः,
अहो ! बालिशचरितेष्वसाक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकत्वेन
क्रियां प्रस्तुता विकलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्त्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुध्यापार-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमा-
विष्ट इवोत्सृज्यनिजपरिवार एतावती भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमथ-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितवर्मेण आर्द्रं स्निग्धं शरीरं वर्त्यस्य तं तादृशम्, इन्द्रायुधम् अथम् आत्मानं निज-
शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनैव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अजेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एताव-
न्मागागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विवेकः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पाद्यतीति तस्य भावस्तथा तस्यां
तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु सुदृजजनकत्वेन आसक्तिरकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य तत्तथोक्तं क्रिय-
माणं कर्म विधीयमानं दिविजयस्वरूपं वृथा जातम् व्यर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगासम्भ-
वादिशाशयः । अवश्यकत्वेन अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रहण-विष्टानुग्रहरूपा प्रस्तुता भारव्या,
विकलीभूता निष्फलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रभूतयः तेषां कार्यं राख्येय सुशासन-
व्यवस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मो दिविजयस्वरूपः प्रवर्त्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थस्तातकार्यं तद्वशःप्रसारणम्, प्रारब्धः प्रवर्त्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इद्वैव मे विलयेनामन्तरं पराज-
यघोषणाभावात् । विजिगीषुध्यापाराय दिविजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो
भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतप्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उद्धितो
निजपरिवारः स्वीयपरिच्छदो येन तादृशः, एतावतीन् इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।
कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अथ-

(तर) देखकर थोड़ी देर मन ही मन वितर्ककर आप ही आप हँस कर सोचने लगा—'मैंने क्यों बालक के समान
व्यर्थ अपने शरीरको श्रम दिया ? इन किलरों के जोड़े को पकड़ने वा न पकड़नेसे मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि हन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? कितना
आश्चर्य ! यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अधिकारका कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्यमें मेरा आग्रह !
एवं मूर्ख के व्यवहारमें मेरी आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिसे
आरम्भ किया था वह आगे विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म
आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी की कीर्ति फैलानेका कार्य आरम्भ किया था वह
समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषुके कार्यसाधनमें यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादिसे प्रेतके समान
क्यों मैं अपने परिवर्त्तनोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इस किन्नर-मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. अलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. कचित् यतीति पदं न विद्यते । ४. कर्त्तव्यक्रिया ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

मुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम् आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽध्वना विच्छिन्नचित्तो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषैःमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिश्रुने बद्धदृष्टिना अस्मिन्नविरल-तरु-शत-शाखागुल्म-लता-सन्तान-गहने निरन्तर-निपतितं शुष्क-पर्णवकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः, येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिश्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्षति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

मुखद्वयं किन्नरमिश्रुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अर्थं विद्यमान आत्मैव स्वचेतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनः साकं खरितं संयोगो विधीयतामित्यत आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विश्लेषं प्राप्तम् इतो मत्स-काशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुवजनशीलमित्यर्थः ।

ननु सांप्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्माकारणान् महाजवो महावेगः हीन्द्रायुधस्तन्नामाधः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोकयन्नेवेह प्राप्नोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवृत्तामित्यत आह—नचेति । अविरलानि साप्तांगि अन्योन्यसंबन्धानीत्यर्थः यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां, शाखानां स्कन्धशाखानां गुह्यमानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परम्परया गहने घने, तथा निरन्तरं निरवकाशं यथा स्थातया निपतितैः क्षस्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपर्णैः अवकीर्णम् आच्छन्नं तलम् अधोभागो यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि द्योतकपद्विज्ञानवलोकेन परावर्त्तनमप्य-सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सत्यगव-लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सत्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिस्तं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं पृष्ट्वा ब्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिश्रमता श्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्षति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि पृष्ट्वापि निरूपणासम्भवं इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्विषय इत्याह—उतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः अनेकवारं कथ्य-मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि 'पूतपा द्वितीया' इत्येवमप्येव द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा अवधिशेषरेखा । ततः परतोऽप्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तद्वरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

क्रिया ? यो जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा हों मुझ पर-अन्य पुरुषके समान हँसती है । न मालूम मेरे अनुगाभी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् हीन्द्रायुध निमेष मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोड़ेके वेगसे एवं किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि रहने से—लैंकडों इच्छों की निरन्तर उलझी हुई डालियोंसे भरे और लगातार गिरते सुखे पत्तोंसे आच्छादित हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष बलसे मटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे लोगोंकी कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

१. यत् सत्यम् । २. अनुयायि । ३. निमेष । ४. अपेक्षाम् । ५. निबद्धदृष्टिना । ६. तस्मिन् । ७. 'पतित' । ८. कश्चित् मयेति पदं न विभजे ।

परतो निर्मातुमवश्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अथञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रति-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आरम्भकृतानां
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल वलित-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्-‘अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् आतुरधुना
दिवसश्रियो रशनामगिरिव नभस्तलमध्यम्’ अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः तदेनं
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा
ज्ञातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तोरधश्छायायां मुहुर्मात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि’ इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः

क्ष्व कैलासगिरिः हिमचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अथञ्च निकटेऽवलोक्य-
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परादुष्य एकाकिना असहायेन मया
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आरम्भेव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां यात्राम् आशां दिशम् अङ्गीकृत्य गन्तव्यत्वेन
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः, केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आरुहेति । हि यतः आरम्भकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलम्
आरम्भेव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरतलेन
संख्यपाणितलेन वलितः परावर्तनार्थं कुटिलीकृत्य धृत इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रग्रहरज्ज्वेन स तादृशः, तुरङ्ग-
मम् इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्धकृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनुत्तरं चिन्ति-
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति-अयमिति । उद्भासिताः संदीप्ता याः प्रभाः घृतयः ताम्रिः भास्वरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् आतुरः सूर्यः, दिवसश्रियः वासरलक्ष्म्याः रशनामगिरिव काञ्ची-
दामरत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूपयति, मध्याह्नः सञ्जात
इत्यर्थः । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

परोति । परिश्रान्तः क्षिप्तश्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृहीता
मुखेन धृता भञ्जिता इत्यर्थः, कतिपये कियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वपल्लवानां कवला ग्रासा येन तं
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिक्षरे सरिदम्भसि नदीजले वा,
आदौ ज्ञातम् अवगाहनीकृतं पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः
क्लमो यस्य सं तादृशम् ।

रतीति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गचिन्त्यन् मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः

पीठे मनुष्य-रहित वन एवं उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है । अत
एव इस समय मुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर-करके केवल दक्षिण दिशा
का अवलम्बन कर उसकी ओर चलना चाहिए । ‘अपने से किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही भोगना
पड़ता है’ इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बायें हाथसे लगाम खींचकर उसने वोड़ेको लौटाया (मोड़ा) ।

वोड़ेको मोड़कर पुनः सोचने लगा कि-‘प्रखर किरणसमूहसे अत्यन्त दीप्तिमान् यह सूर्यदेव, इस समय
दिन-लक्ष्मीके काञ्चीदाम (मेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभागको अलङ्कृत करता है । यह इन्द्रायुध
भी अधिक परिश्रान्त हो (थक) गया है, अत एव इसको थोड़ा सा दूर्वापल्लवकी घास खिला कर, किसी सरोवर
(तालाब) में किंवा पत्थरके शरनेमें, अथवा नदीके जलमें खान करा, पानी पिला, इसकी थकावट दूर कर और
स्वयं भी जलपान कर किसी वृक्षके नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (आराम) कर उसके बाद जाऊंगा’ । इस
प्रकार विचार कर जलके अन्वेषणमें बारम्बार इधर-उधर दृष्टिपात कर वह विचरणा करता हुआ आगे बढ़ा ।

१. ‘‘चलित’’ । २. ‘‘तुरङ्गश्च, तुरगश्च । ३. कचिन् नभस्तलेति पदं न विद्यते । ४. अन्विष्यमाणः,
अन्वेषमाणः, अन्वेषयन् ।

पर्यटन् नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपकान्तस्य^१ च महतो गिरिचरस्य वनराजयूथस्य चरणोत्थापितैः^२ पङ्कपटलैराद्रीकृतम्, करावकुष्ठैश्च समृणालमूलनालैः^३ कमलकलापैः कर्मोचितम्, आद्रीद्वैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुद-कुवलय-कह्लार-कुड-मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उल्खातैश्च सकर्दमैः^४ शालूककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसु-मस्तवकशरैर्वनपल्लवैराच्छादितम्, आलुनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत् पटपदाभिर्बनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसैरश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राधीत् ।

समन्तात् दृष्टवितः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राचीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-अयोम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वल्पकालात् अपकान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-राजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैः आद्रीकृतं क्लिष्टी-कृतम् इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकुष्ठैः शुण्डाभिरा-कृद्धानीतैः मृणालमूलानि बिसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः कल्मापितं कर्चुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आद्रीद्वैः तद्वङ्गोत्तो-लनादुत्तिन्नयेन सलिलक्लिष्टैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलितः कृष्णवर्णीकृतः उद्देशः स्था-नानि यस्य तं तादृशम् । उद्दलितैः अवसृष्टोर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि, कह्लाराणि सौगन्धिकानि तेषां कुडमलैः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । ‘नीलोत्पलं कुवलयम्’, ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्’, ‘कुडमलो मुकुलोऽस्त्रियम्’, इति चामरः । उल्खातैः उत्थापितैः सकर्दमैः पङ्कसहितैः, शालूककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । ‘शालूकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । इहाधिकपदत्वदोषनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः श्रोतितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलुनाभिश्चिद्वृक्षाभिः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा मध्यवर्त्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः पटपदा भ्रमरा यासु तामिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यजन-तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुटितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवाणिणा सर्वतो विध्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्वययत्तु प्रागुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यग्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्ल-वरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमं सरोवरके जलमें न्यान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ों हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और कर्दम-समूह (कीचड़) से आद्री मार्ग उसे देख पड़ा । वह सूँड़ से तोड़े गये मृणाल, मूल और नालदण्ड के साथ कमलोंसे चितकबरा हो रहा था; अत्यन्त जलछिन्न (गीले) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग दशमवर्ण हो गया था; तोड़ कर डाली हुई इवेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियों मध्य मध्यमें फैली हुई थीं; खोद कर डाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; तोड़ कर डाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त जंगलके पत्तोंसे अच्छादित था; काट कर गिरावी हुई वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरण बैठ कर विलास कर रहें थे एवं अभिनव पुष्पके समान सौरभशाली और तमाल-पल्लवके रसके समान दशमवर्ण हस्तगणके मदजलसे उस मार्ग के सब स्थान सिक्त था ।

१. अपकान्तस्य, अतिमदतः, गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्सारितैः । ३. करिकलमकुटैः मृणा-लनालैः । ४. कमलकुमुद*** । ५. आखण्डितैश्च । ६. सारैः । ७. ***कुसुमोपविष्टतिपिष्टोच्छ्वसित, कुसुमोपविष्टनिष्ठोच्छ्वसित, कुसुमोपविष्टनिष्ठो भ्रमत् । ८. वकुल कुसुम*** । ९. ***सूरस*** ।

उपजातजलाशयशङ्कश्चै तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवह्रैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लक्री-प्रायेरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिषोपलदयमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित-मनः शिला-धूलि-कपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलदगुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्र्नीकृतदृषदा, शिखर-सूत-शिला-जतुर-सपिच्छिलोपलेन, टङ्कन-हृद्य-सुर-खण्डित-हरिताल-शोद-पांशुलेन, आसुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुपस्था जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का समभावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा अनुसरन् तादात्म्यमुपेन गच्छन्, कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कश्चिद् अश्वानं गत्वा तरुण्डं दृढैस्त्वग्भिरेण सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्री-वेति । उद्ग्रीवमस्मिन् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्येद्गुह्यं योयोरन्यथुक्तेरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लक्यः स्वनाममसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तसासारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलब्धयमाणैः अथलोक्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

इह 'उपरिच्छत्रमण्डलाकारैः' इत्यत्र लुप्तोपसाङ्गङ्कारः । 'विरलैरिव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेच्छालङ्कारः । स्थूलैः । स्थूलाः प्रथुलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च बालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलागण्डुलतया पाषाणभिकतया कारणेन, विरला अवपाः, तृणानि उलपा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । 'लता प्रतानिनी वीरुदं मुक्लिमन्युलप इत्यपि' इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलितानि मर्हिता या मनःशिलाः पर्वतीयधातु-विशेषास्तासां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आभङ्गीति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरासामस्तीति ताभिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं समन्तवय रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिविचित्रवत् कुटिलाभिर्ब-ङ्गाभिः, पाषाणभेदानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां सल्लरीभिः वल्लरीभिः जटिलीकृतानि विषमितीनि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । 'पाषाणभेदनः (तुं) वृक्षविशेषः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'उत्कीर्णाभिरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'पत्रभङ्गकुटिलाभिः' इत्यत्र लुप्तोपसा, अवयोरश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलद्भिः खवद्भिः गुग्गुलुद्रुमानां पलङ्कवृष्टाणां द्रवा निर्घासाः तैः आर्द्राङ्गिताः छिन्नीकृता दृषदाः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः स्रुतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तस्सञ्जकगिरिजधातुद्रवेण पिच्छला विजिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकाष्ठाणीव ये हयानां तुरगानां खुराः अजाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानां लोकायतानां चोदैश्चूर्णैः पांशुल रेणुमयं तेन तादृशेन । 'टङ्कः पाषाणदारणः', 'लोकायतं हरितालम्' इति चामरः ।

आस्ति । आसृतां सूपकाणां नखरैर्नलैः उस्खातेभ्यः उस्खनितेभ्यो विलेभ्यो विवरभ्यो विप्रकी-

वस मार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने ही जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखना है कि—सरल, साल और सल्लकी के वृक्ष अधिक परि-माणमें यत्ने हुए हैं । वे दाने जैने हैं कि मर्दान ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और सघन होनेपर भी शालायें (टङ्कनियें) न होनेसे, वे विरल रूपसे दीख पड़ते हैं । उस स्थान का बालुकामय प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही वास और तृण आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटे हुए) मैमसिंकी बूखसे वह स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके सिखर, कुछ टेढ़े, पाषाण-भेदन वृक्षकी मञ्जरियाँ वसन्ती शिलाओंके मध्यके छेदोंमें पकवित पड़ी हैं । निरन्तर (रात्रि-

१. "जलाशय उपजातजलाशङ्कश्च । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलबहुलतया । ४. पाषाणभङ्ग ।

५. शिलान्तरेण । ६. टङ्कनखरखुर ।

विल-विप्रकीर्ण^१ काञ्चनचूर्णन, सिकता-निमग्न-चमर^२-कस्तूरिका-मृगी-सुर-पङ्किना, संशीर्ण-रङ्गु-रत्नक-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवजीवक-युगलेन, वनमानुष-मिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपाषाण-परिमलामोदिना, वेन्नलताप्रतानप्ररुद्धवेणुना^३ कैला-सतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारात्सर्वं जल-धर-व्यूहमिव बहुल-पक्षीक्षपाण्डकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुषण्डं^४ ददर्श । तर्षं सम्मुखा-दागतेन कुसुमं^५ रजः-कथायामोदिना जलसंसर्गशिथिलेन शीकरिणा^६ चन्दनरसरुपर्णेन^७ आलि-

णानि विजिसानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिकतेति । सिकतासु बालकासु निमग्ना वृद्धिता चमराणां मृगविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च सुरपङ्क्तिः सुरलक्ष्मपङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ।

संशर्षेति । संशीर्णेन शरीरात् पतितेन रङ्गकृणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्गुः मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः ।

'कृष्णसाररुक्म्यङ्कुरङ्कुशंवरीहिपाः । गोकर्णपुपतेण्यरोहिताश्रमरोः मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्पुं रङ्कति गच्छतीति रङ्कुः सित्याहुः, तत्र रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽङ्गनात् ।

विभेति । विषमेषु नीचोक्षेपु पाषाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवजीवक-युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जीवयति विषनाशनेनेति जीवजीवकः, कर्त्तरि ण्वुल् । 'जीवजीवकश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवजीवः स्वान्तरे । द्रमभेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अस्यासितानि आश्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपाषाणेति । गन्धपाषाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्ध्येन आमोदिना आह्लादविधायिना 'गन्धारमनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेन्नलतानां वेन्नवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररुद्धा उत्पन्ना वेणवो वंशा यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रव्योभागेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं कियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रिषामायाः पुञ्जीकृतं राशीकृतमथ अन्धकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढश्यामरूपमित्याशयः । अस्यायत्तम् अधिकस्थान-व्यापि, तरुषण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोमिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन अभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कपायैः सुगन्धिभिः आमोदिना आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-मता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमास्तेन जलतरङ्ग-

मिव) पिपलते युगलवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आर्द्र हो गये हैं । चोटीमेंसे गिरते शिलाजीतके रससे उसकी शिलार्द्र चिह्न हो गई हैं । पाषाण-विदारक अच्छे समान कठिन चोटीके टापोंसे विदीर्ण हरितालके रेणुसे वह धूलिमय (मलिन) हो गई है । मृषकोंके नखोंसे खोदे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विशिष्ट है । उसकी बाङ्कान-राशि (रेती) के ऊपरमें चमर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्गमृग और रत्नक (कस्तूरी मृग) के गिरे रोमोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँची-नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुतेरे चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-युफाओंके द्वारमें बहुसंख्यक वन-मानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्धि-पाषाणका सौरभ आता है और उसकी बेलीके प्रतानमें बाँस उगे हैं । चन्द्रापीठ उस कैलासपर्वतकी तलहटी होकर कुछ मार्ग अतिक्रमण कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मथ्थर मेघसमूहके समान एवं कृष्णपक्षकी रात्रियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा । फूलोंके परासे सुगन्धित जलसंस्पर्शसे शीतलविन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलस्पर्शी सम्मुखसे

१. अवकीर्ण*** । २. चमरक*** । ३. संकीर्णजीर्णरङ्ग, सङ्कीर्णरङ्ग, सङ्कीर्णरत्नक*** । ४.***प्रता-नवताप्ररुद्ध*** । ५. जलभारात्सजल*** । ६. बहुलक्ष्पा*** । ७. विविधतत्पण्डम् । ८. तत्र । ९. सम्मुखा-गतेन । १०. कुसुद*** । ११. शिशिरशीकरिणा । १२.***रससमस्पर्शेन ।

ज्ञेयमान इव जलतरङ्गमाकृत्येन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाह-
लराहूयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुणवृक्षस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभू-
मिगृहमिव वसुधारादेव्याः, निर्गमनं भागीमिव सागराणाम्, निस्सन्दमिव दिशाम्, अवतार-
रमिव जलाकारं गगनतलस्य, कोलाहलमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रा-
तपमिव रसतामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरूपेणाव-
स्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरद्वध्नवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्स-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसः तस्य पानेन आस्वादनेन सत्त्वानाम् उत्कटानां
कलहंसानां काङ्क्षानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्वान-
नविपरीक्रियमाण इव च सत् तत् तरुणवृक्षं प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इदं 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

प्रविशेति । किञ्चित् चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुणवृक्षस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोदं'
नाम सरो दृष्टवानिति वच्यमागत्या दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोदं
नाम सरो' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया
समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुधारादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं
भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव
विपुलत्वाद् दलपक्षत्वाच्च । दिशां हरितां निस्सन्दमिव द्रवीभूय प्रखरगमिव विभक्तत्वात् । गगनतलस्य
नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं प्राप्तं
कैलासं तन्नामक-रजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव क्षीतल-
त्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदवीतलक्ष्यत्वात् । जलीभूतं
हरस्य मधेश्वरस्य अट्टहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुश्रूषस्वसूचनाय हरपदम् । सरोरूपेण
कासारूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुत्रमिव पवित्रत्वात् ।
सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव स्वच्छ-
त्वात् । तूतनजलगङ्गायाद् विदूरभूसौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्यगिर्यभिधीयन्ते ।
महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेवशब्दादुज्जिज्ञया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्सन्दिग्धं निर्गलितं शरद्वध्नवृन्दं शर-
त्सामयिकजलद्वसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतदुपध्वननाय
शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिकेतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रचेता वरुणः
पासी' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गां वायु मानो उसका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों
का समुधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानो उसको आह्वान करता हो—इस प्रकार चन्द्रापीडने उस वृक्ष-नण्डपमें
प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डपके मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करनेवाला—'अच्छोद' नामका
सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मीके मणिमय दर्पणके समान, पृथिवीदेवीके भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गृह (तैलाने)
के समान, पातालके सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर शर-
नोके समान, आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत
हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रमाके प्रकाशके समान, शङ्करके जलीभूत अट्टहासके समान, सरोवरके
रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यगिरिके पर्वतसमूहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमनम् । ४. अंशावतारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव
चलाकारम्, अंशावतारं जलाकारम्...

न्दितम्, आदर्शभवनमिव प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निम्नितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवापलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धृतजलतरङ्गशीकरश्रुति जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः रक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टैः सकाननं शैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनश्लोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृततसेन जल-

इह 'निस्पन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोद्येचालङ्कारः। 'नुपारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योद्येचालङ्कारः। अवशिष्टेषु च जात्युद्येचालङ्कारो ज्ञेयः। स्वच्छतेति। स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचितमिव तासामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः। सज्जनानाम् आसानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचनप्रभाभिरिव सुगन्धैरकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवैति सम्भवः। इत चतसृणामपि क्रियोद्येचानां परस्परं नैरेष्येण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः।

आपूर्णेति। आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरभ्यन्तरे स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिबिम्बभावेन वृक्षबह्वीरस्पन्दनादिक्रियाः, यद्वा अधःस्थशुक्तलैकतादिप्रदायां यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तया कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम्। इह क्रियोद्येचालङ्कारः।

अनिलेति। अनिलेन वायुना उद्धृतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गानां सलिलकल्लोलानां शीकरश्रुतिभ्योऽनुकरोभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तेः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः द्धुम्रधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव। इहापि क्रियोद्येचालङ्कारः। तज्जलबिन्दुषु सूर्यरश्मिपातेन तेषामिन्द्रधनुषोद्भिद्विधिवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादित्युद्येचेत्यवयवस्य।

प्रतिभेति। नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्तुतितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन उदरेण अभ्यन्तरप्रवेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं मल्लकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण कुञ्चिता करणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिबिम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनम्, काननानां वनानां शैलानाम् अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहैति सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं बिभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम्। सोऽपीत्यं त्रिभुवनं बिभर्ति।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि... बिभ्राणमिवेति सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियोद्येचा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

आसन्नेति। अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्द्धस्य गिरिजालूपशरीरवामांशस्य कपोलात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधाराम् अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपवसिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरितस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करश्च शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानं गिरे दुर शरत्कालीन मेघसमूहके समान एवं बहणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आरहा था। अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्विनोंके मनका, सज्जनोके सदगुणोंका, हरिणोंकी नयन-कान्तिका और मोतियोंकी किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो। जलसे परिपूर्ण होनेपर भी उसके अभ्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था। बाहुसे उलझती हुई जलतरङ्गके बिन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्र-धनुष उसकी रक्षा करते थे। उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार उत्पन्न-पक्ष-समानित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार अस्त्रोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था। भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतसे उतरकर बार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभुवनमिव। २. समुपरिष्ठैः, समुस्थितैः। ३. ...प्रविष्ट। ४. ...सजलचक्रा-
नम्... सकलकाननम्।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवायु-पजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परि-पूरित-कमण्डलु-परिपूर्णजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न-देवताच्चैन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोन्मज्जताभ्यां यः कोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्यतात्, चूडामणिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिखण्डात् च्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवणे संमिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधामृतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिर-लङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिबिम्बैःप्रतिच्छाद्यैः अन्ध-कारितानि समुपपन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि अभ्यप्रदेशा येषां तैः तादृशो, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्य-मानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगम्भीरम् अन्धकारमाह्वय्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसातलद्वारावलोकनोपेक्षणात् क्रियोत्प्रेषा चेत्पुन्योरङ्गा-ङ्गिभावसङ्कारः ।

दिवापोति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कैः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः, तमालवनप्रतिबिम्बनाद-न्धकारितमध्यदेशादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिथुनैर्द्वन्द्वैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्प-लवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् आग्निमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरञ्च गह-नशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदभासश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

असङ्कृति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः श्रुतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परि-पूतानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोस्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शादित्याशयः । अनेकशो द्वारं । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अनुष्ठुपर्वपरिमित-शरीराः पष्टिसहस्र १०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

वडश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि (उन्मूलितानि) श्रोतितानि देवतार्चनस्थ सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहेति । सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य खानेन अवगाहनेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

भार यहाँ डूबकी मारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रक्षालित पार्वतीके कपोलोंसे निःसृत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीरे के निकट-वर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पङ्कज अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि मानो पातालके द्वारों को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकद-म्पतिगण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे । ब्रह्माने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके झुण्डने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें उतर कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी क्षियोंने भी सदा कल्प-

१. लावणानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गम्भीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. "देवाच्चैन-कमलसहस्रम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू धौत-कल्पलता-वलकल-पुष्पीकृतोदकम्^१, उदककीडादोद्दहागतानाञ्च गुह्यके-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्त्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, कचिद्वृक्ष-हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, कचिद्गुग्गुजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालदण्डम्^३,
कचिच्चयम्बक-वृषभ-विषाण-कोटि-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिद्यममहिष-शृङ्ख-शिखर-
विक्षिप्त-फेन-पिण्डम्, कचिदैरावत-दशान-मुषल-खण्डित-कुसुम-दण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

संवेदति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्प-
लतावलकलैः मन्दारव्रततितोचैः पुष्पीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उददेति । उदकक्रीडादोद्देहने जलक्रीडाभिलाषेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुवेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधघोषां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः आकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, अतिविकटैरत्यन्तगभीरैः आवर्त्तौ वृत्तुलस्वरूप एषामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकृपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहार्थो-
पमालङ्कारः ।

कचिदिति । कचिच्च कस्मिंश्चिदप्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

कचिरिति । कचिच्च कस्मिंश्चिदप्रदेशे दिग्गजाणां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः छिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वर्थ जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

कचिदिति । शृम्बकवृषभेण महेश्वरोष्णा विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिताः वृद्धिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

कचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विक्षिप्ता
मज्जनसमये विकीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुङ्गाः यत्र तत्तादृशम् ।

कचिदिति । ऐरावतेन हृद्गजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनादेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुसुमदण्डं कैरववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्कारः । अस्त्रोदसरोवरस्थोत्कवि-
शेषणैः सुराणां शिहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं ताण्ड्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुङ्कुमला अनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उडिति । उत्कण्ठितं प्रियजनविद्योगोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससम्भूतं अलङ्कृतं
भूषितम्, एकत्र कामतापादगन्धस्वभावादिस्थाशयः ।

नहेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमित्र, प्रकटाः स्फुटसबलोक्त्यमानाः, मीना मत्स्याः, मकरा
लताके वलकल धोरक उसके जलक्री पवित्र किया था । जलक्रीडा की अभिलाषासे आई कुवेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंके-कामदेवके मण्डलीकृत-धनुषके समान वृत्तुलकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवाले-नाभि
मण्डलों ने उसका जल पिया था । उस सरोवरके किसी-किसी स्थानमें वरुणके हंसगण कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किसी-किसी भागमें दिग्गजोंके खान करने के समयमें पके मृणालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके बैलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी खिलारें टूट गई थीं । कहीं-कहीं यम-महिषने खान
करनेके समयमें सींग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रूपी मूलकसे
कुसुम-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्पन्न कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल-वलय (मृणा-
लके वलय; मृणाल-रूपी वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुए और चकके विह्व स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुए,
चक्रवाक और सारस-पक्षिणी स्पष्टरूपमें प्रकट थे । कार्तिकेयके चरित्रमें जिसप्रकार कौश दैत्यके भाषाओंके विलाप

१. पुण्योदकम् । २. हंसाक्रान्तविकचकमलवनपण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्, हंसाप्रातकमलवन-
मकरन्दम् । ३. मृणालजलदण्डम् । ४. 'वृषभविषाणकोटिदण्ड' । ५. 'मुसल' ।

चक्र-लक्षणम्^१, पण्मुखचरितमिव श्रयमाणकौश्रवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
प्रकुल-पक्ष-कृत-शोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानविषम्, कृष्ण-
बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिरूढं हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
धिपत्रिणम्, दिव्यमिवानिमिलोत्तनरमणीयम्, अरस्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जटचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटाणि
शकुटाणि शीनमकरमूर्ध्वचक्रस्वरूपाणि लक्षणाणि पाणिपादयोः रेखासकचिह्नानि यस्य तं तादृशम् ।

‘लक्षणं नास्ति विद्वे च सारस्यां लक्षणा क्वचित्’ । इति मे० । ‘उद्योतिषमस्यां च सारस्यां स्त्री, क्रीवे
नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्षणाः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिपु ॥’ इति रभ०

षण्मेति । पण्मुखचरितं कान्तिकेयचरित्रमिव, श्रयमाणः आकर्ण्यमानः कौश्रवनितानां वक्पक्षि-
णीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रयमाणः कौश्रवनितानां कौशलसंज्ञकदेव्यक्षीणां प्रलापो
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदेव्यसुतः कौश्रवदेव्यः कान्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहासमिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्णानां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्णचक्षु-
चरणयुक्तानां हंसानां यत् कुलं समूहः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृतो विहिनः शोभः सखालनं यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्रं कुलं दुर्योधनादि तयोः
पक्षाभ्यां महायभूताभ्यां संग्रामकारिभ्यां कृतः शोभः संग्रामो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहिताः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाङ्गास्ते धार्तराष्ट्राः सितेवरेः ॥’ इत्यमरः ।
अयमेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमथनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठैः
मयुरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन शङ्कूषेण पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दरावलेन समुद्रमथनाद्वाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृष्णति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य बालचरितं शोषवक्रीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखास्तु अधिरूढैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

मदनेति । मदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सहस्रपुत्तलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गीयं कश्चिद्देवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो ययोस्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मस्त्यमीनैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ऐ लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रसक्तं भजमानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्राभङ्गानन्तरं निजान्नायायच्छ्रमाणा पुण्डरीका व्याप्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

की कथा सुननेमें आती है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार वक्-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देता था । महाभारत
में जिसप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षों किये हुए युद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार द्धैत-हंसगणके पक्षोंकी वायुसे जलका उडेलन होता था । समुद्रमन्थनके समय जिसप्रकार शङ्करजी
तीरमें रहकर कालकुट-विष पान किया था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । श्रीकृष्ण शैशवचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षकी शाखा पर चढ़कर ऊपरसे ही बल-प्रपात-
रूप क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़कर पुनः वहीं से जलमें
कूद कर वानरगण क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजामें जिसप्रकार मकराकृति पुत्तलिका है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गाँ देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
वह सरोवरभी उसीप्रकार मस्त्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर जूम्मा
(हापी) कर सुख-विकास करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार द्धैतकमलसे विकसित होता था । सर्पोंका कुल

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम् , कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानं-कुवलय-
पीडम् , कद्रू-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम् , मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम् ,
असत्साधनमिवाद्दृष्टान्तम् , अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

‘पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंभि व्याघ्रादिदिङ्मागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति से-
उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं
शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकितैर्यथैः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।
कंठेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बले सैन्यमिव, मधुकरकुलेन मधुसूदनेन उपगीयमानानि
स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि हन्दीवराण्येव आपीडः शूलरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु
मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन उपगीयमानः दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः
कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम् , अथवा मधौ मधुवने कः नृपप्राज्ञभासो येषां
ते मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राजो
यस्मिन्सत्तादृशम् ।

कद्रिद्विजः । कद्रूः नागमाता तस्याः कश्यपकृतिविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, ‘नागानां राजानां
सर्पाणाञ्च सहजैव समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डवृक्षकुलो यस्मा-
त्तत्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि
सलिलानि यस्मिन्सत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिन्सत् तादृशम् । ‘वनं
नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह ‘यौवनमिरोत्कलिकावटुलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यन्तं पूर्णोपमा-
लङ्कारः । ‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपा-
ततः पुनरुक्तताऽवगमाद्वनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा
चेत्युभयोरङ्गिभावसङ्कारः ।

अस्ति । असत्साधनमिव हेत्वासादुल्लंघ्यहेतुमिव अश्वत्थवान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पञ-
चुत्तिहेतुमिषेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे
तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको म्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्थवान् मनुष्यत्वादि-
त्यादौ असङ्केतो निश्चितसाध्य-‘गोस्व’ वत्स्थलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्थान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा
चेत्युभयोः सङ्कारः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नैत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम् , अच्छानि निर्मलानि
उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरोः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

भित्ति प्रकार अनन्त, शनपत्र और पद्मानामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल
(सैकड़ों पंखड़ी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जिस प्रकार भ्रमरगण-पुञ्जन-श्रवण-
परावण कुवलयपीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें भ्रमर-
गण वर (पुञ्जर) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जिस प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस
सरोवर से भी उसी प्रकार इत्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जिसप्रकार शीतल चन्दनवन है, उस
सरोवरमें भी उसी प्रकार शीतल जल था । असङ्केत (हेत्वाभास) का जिस प्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर
का भी उसी प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर
और नेत्र का आह्लादजनक था ।

आलोके-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्^१ 'अहो ! निष्फलमपि मे तुरगै-
मुखमिधुनानुसरणम् एतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, विलोकितौ दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादानसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शमुखमुपहरति^२, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्यायति, हंसमुखरतया

आलोकिते । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतकृान्तिः चित्तप्रसन्नत्वादि-
त्याशयः । दृष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोक्य मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अघटयत्—अहो इत्याशये
निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोकयतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिधुनानुसरणं किन्नरयुग-
लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगलस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्थर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधायिनाम् अवधिः शेषसीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा
नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्थस्यापि पुनः पुनरुक्तया दोषमापयति किन्तु चन्द्रपीड-
स्यानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कथनाशोक्तदोषो विवादादौ कथितपदतावदित्यवधेयम् । तथा च
दर्पणे—'कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाच्ये विषादे विस्मये कृधि । दैन्येऽथ लाटातुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥

अर्थान्तरसङ्कमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥' इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सृजता वेधसा ब्रह्मणा, स्वसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितमित्याशयः । एतेनास्माद्युक्तसामर्थ्यं प्रत्याययते ।

ननु कथं पुनरुक्ततां प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चितम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समप्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीणनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं स्नेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शमुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्येव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, मत्स्यार्थं 'अत हनूतनौ' इति पा० सूत्रेण हनूत्प्रत्ययः ततः तस्य
भावस्त्वतलौ इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेभिः । प्राणं नासिकाम् आप्या-

उस सरोवरको केवल देखनेसे ही चन्द्रापीडकी धकावट दूर हो गई, उस समय वह विशेषरूपसे देखकर
इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—'अहो ! मेरा किन्नरयुगलका अनुसरण निष्फल होनेपर भी इस सरोवरके
देखनेसे सफल हुआ । आज ही मेरे नेत्रोंको द्रष्टव्य (वस्तु) देखनेका पूरा फल मिला । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थोंका अन्त देखा । आह्लादजनक वस्तुओंकी सीमा देखी । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-सीमा-
रेखाको दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थोंकी परिसमाप्तिका साक्षात्कार किया एवं दर्शनीयोंकी अव-
सान-भूमि देखी । इस सरोवरका जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करनेवाले विधाताने मानो अपनी सृष्टिको
पुनरुक्त दोष-ग्रस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरका जल भी अमृतके समान सब इन्द्रियोंका आह्लाद उत्पन्न
करनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँखोंको आनन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिकाको तृप्त करता है । इसके स्वरसे कानोंको आनन्दित करता है एवं

१. आलोकन... । २. मनस्यकरोत् । ३. तुरङ्ग... । ४. अवलोकित । ५. उपाहरति ।

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नित्यतश्चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतरस-सुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-पुरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनञ्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येन प्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलस्त्रयोनि-पान-परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागार्थपाताल-गम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनञ्चास्मादेव सलिललेशमादायादार्थं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्द्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दैः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवामृतसदृशतया पुनः पीयूषनिर्माणं पुनरुक्तत्वमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नित्यतस्मिन् । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेन कैलासनिवासे रजताद्रव्यस्थाने व्यसनमालम्बितं न परित्यजति न जहातीति नित्यतं निश्चितम् । अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा भुवपर्थायनित्यतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतरसं सुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन पुरुषाणि रूक्षाणि पयोसि सलिलानि यस्य तस्मिन्सादृशो उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नूनमस्येव स्वविश्वमित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघातात् प्रहाराद् भीता व्रस्ता वृष्टाग्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, तादृशम्, एतेनास्थातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलरूपं अम्यः सलिलं यस्मिन् स्तस्मिन्स्थितोके अत्र महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकैव असहायेन तेन वराहेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानीनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेखं जलबिन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यद्दुर्द्दिनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समुत्पादितान्धकाराः दश दिशो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवचान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

सुखादु होनेसे रसनाको चुसि कता रहता है । भगवान् शङ्कर इस सरोवरके दर्शनको अभिलाषसे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेकी आसक्तिसे नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणको अब जल-शयनको उकट अभिलाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके मगान सुखादु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरको त्याग कर लवण-रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यशवराहकी नासिकाके आघातसे भयभीत होकर पृथिवी, -महर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी थाह मिल गई थी-येते समुद्र मध्यमें उतर (प्रवेश कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध एवं अनेक पातालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लगा सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोड़ा-थोड़ा जल-प्रवृण कर प्रलयकी वषति दशो दिशाओंमें वीर अन्धकार करके सब भुवनोंको प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार है

१***दोहदमितः । २***अभिभूता । ३. अगाधानिकपाताल*** । ४. कचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूय सरोज्यपदेशेनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-बालुकाप्रायं विद्याधरोद्बुध-सनातकुमुद-कलापचित्तानैर्क-चारुसैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्घ्यं-पयःपट्यस्त-रक्त-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुषनिपेठ्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमानुषण्डल पद्-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्ण-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-द्धतनम्, अत्रगाहावतीर्ण-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद्-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दाभुमीयमानं दृषित-कात्यायनी-सिंहावतरणं-मार्गम्, दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवतार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विषयनिमित्ते अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं शिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोज्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोषनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिस्थानो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापद्धवा क्रियोत्प्रेक्षा बोध्या । विश्वनिमित्तेः पूर्वं भुवनस्य जलमयस्य प्रमाणम्-अप एव ससर्गादौ तासु बीजमवासृजत् इति मनुबचनम् ।

श्रीतिः । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः तस्य सरोवरस्य दक्षिणं तीरं दक्षिणदिश्वर्तिततटम् आसाद्य प्राप्य तुरगान् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह ननुसंके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कंकशाः कटिनाः बालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरैर्व्यामचारिभिर्द्वयोनिविशेषैः उद्धृतेन गृहीतेन सनातानां कुसुधानां केरवाणां कलापेन समूहेन अक्षितानि पूजितानि अनेकानि असंख्यानि चारुणि मनोहराणि चरुणि संकतलिङ्गानि बालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वशिष्ठपत्न्या दत्तं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यद्वर्षं पादार्थसदृकं तस्य पयसो जलात् पर्यस्तेः प्रपतितैः रक्तकमलैः रक्तपद्मैः क्षोभितं विराजितम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुषैः जलमानुषाकृतित्तिजीवविशेषैः निपेठ्यमानैः आनपः सूर्यरश्मिः धर्मिस्तत्तादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अभ्यर्णतया स्मपीपवत्तितया कारणेन स्नानाय मज्जनाय आगतस्य आयातस्य मानुषगण्डलस्य ब्राह्मयादिमानुषगणस्य पद्पङ्क्तेश्चरणश्रेण्याः सुदाभिर्भूमौ तद्व-त्तिकृतिरूपानिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णः इतस्ततो विक्षिप्तैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-पितानि मग्नोत्थितानां स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्बुल्लानि रेणुवन्महानि विपुण्ड्रादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मनां पेपथानि यत्र तत्तादृशम् । अवगा-हार्थं जलक्रीडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितुं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलान् किं सृष्टिके पङ्के जो यद् जगत् ब्रह्माण्ड-रूपं जलमयं भुवनं वा यद् जल-राशि हो एकत्र समवेत् होकर इत् सरोवरके स्वरूपमं स्थित है ।

चन्द्रापीड इत प्रकार मन ही मन वितर्क करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर बोड़ेसे उतरा । वहाँ (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुत बालुका थी- (अर्थात् उसकी रेतों पथरीली थी) । वहाँ विचारों ने नाल सहित कुसुदके फूल लोहकर बालुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धती देवीने सूर्यनारायणको जो अर्घ्य दिया था, उसके ही जलमें से गिरे रक्तकमल वहाँ शोभायमान थे । कितने जलमानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रौद्र (वृष) सेवन कर रहे थे । कैलासपर्वतके निकट होनेसे स्नान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंकी पंक्तिके चिह्न बने हुए थे । वहाँ इतस्ततः भस्म बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि स्नान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रमथ गण कितने भस्म भूलिके समान मर्दित किये थे । स्नान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निम्सृत हो कर उस स्थान को सिकत किया था और वहाँ चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देखकर अनुमान होता था कि-पार्वती

१. यत्तत् सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतं । ३. अभिम्तम् । ४. दत्तार्घ्यं दत्तदिनकरार्घ्यं, इतद्वत्-दिनकरार्घ्यं । ५. आरक्तम् । ६. कमलोपशोभितम् । ७. मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. कन्द-रूपम् । १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. गण्डस्थलमद् । १२. पदम् । १३. अवतारम् । १४. दक्षिणं ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीत-
कतिपय-यवसम्रासं सरोऽवताम्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्ति-
नस्वरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकायल-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररुढदूर्वा-प्रबालकवलान्, स्वयमपि सलिलभवततार-
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलैः चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राङ्ग्यः इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवामिनन्धं जलतरङ्गवातात्, अनङ्ग-

कपोलप्रदेशान् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रक्षरणेन वरणेन (धारया) सिक्तं लेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविषयीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमद्दुर्गावाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः; पर्याणं पश्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षितिर्ति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पश्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः तं तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानां घासानां
घासाः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवताम्यं सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च = पुनः इच्छया स्नातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तमान्नीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्तिनो निकटस्थाधिनः तरोर्बुक्षस्य मूलशाखायां स्कन्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतमुख्यन्मणम्, कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरुपनिगडेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिका चुरिकया अवलतान् कर्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररुढा उपशा या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रबालकवलान् किसलयग्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधाय च,
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः औतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीमयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्णं जलं पीवेत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककक्षातकः समाः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राङ्ग्यश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां सकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किर्णाग्रैश्च कुमुदानि केरवाणि स्पृष्ट्वा स्वयं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अम्भःकलोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुत्य सुखदत्तेन निषेव्येत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामबाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीद्वलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

का सिद्ध उत मार्गते जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड बोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जा लोट कर बाद ठठकर कुछ दूरे घासों का घास सुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
इच्छानुसार जल-पान कराकर और स्नान करा कर उसको बाहर लाया । बाद लगाम निकाल कर अपने हस्तस्थित
बौधने को सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बाँध कर
चुरिका (छुरी) से सरोवर के तीर जात दूर्वाके पडवों (दूर्वाङ्कुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जलमय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके टुकड़ों का स्वाद चख, चन्द्रमाके समान कराग्र (किर्ण, दाँत) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जलतरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. वरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
चरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राङ्गः । ९. आनन्दम् ।

शरप्रहारानुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरख्यगज इव शीकराद्रुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभद्रशिशिरैश्च समुपालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिते शिलांतले स्वस्तरम् आस्तीर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीयं निपसाद ।

मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्गीवेयैर्द्वादयुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीमङ्कारमिश्र-
ममातुपं गीतशब्दमंश्रुणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमर्त्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
तिः' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलपत्रस्तरात् उत्थाय तामेव गीतसम्पातसूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिद्वीयस्वया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्याप्तलोकचोऽपि विलोक-
उपरिव्रजम् उरसि वज्रस्थले निधाय संस्थाप्य, अरख्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अम्बुकणैः आर्द्र
क्षिप्तं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः
सलिलात् कासारजलात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्य एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यक्षेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्वात्तया भ्रमानि खण्डितानि च
तामि, अत एव शिशिराणि शीतलानि च तैस्तादृशैः, समुपालकैः सविस्तरैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चितैर्यथासि, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिक्षिते मण्डपाकारं प्राप्ताभिल्लासिः परि-
वेष्टिते शिलानले कस्मिंश्चिद्वर्षप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशे स्वस्तरम् आस्तरणम् आस्तीर्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं स्तूपीकृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरितनवच्छं शिरसि निधाय मस्तकाद्यः प्रदेशो दृष्ट्वा
निपसाद सुसुप्तम् ।

मुहूर्तमिति । मुहूर्तं कृणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
विश्रमरन्निष्ठे तीरप्रदेशे तटप्रदेशे समुच्चरन्तम् उत्तिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परित्यक्तावप्रासेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन तद्विमुखीभूतेन
उद्गीवेण ऊर्ध्वकन्धरेण इन्द्रायुधेन, प्रथमे पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीमङ्का-
रमिश्रं वल्लकीतन्यभित्यक्तावदसंयुक्तम् अमातुपं दिव्यं गीतशब्दं गेयध्वनिम् अश्रुणोत् आकर्णयत् ।

श्रुवेति । श्रुत्वा निश्चयः । विगतो मर्त्यानां मानवानां संपातः सञ्चारो यतस्तस्मिंस्तद्विषये प्रदेशो-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्मुखिरूपतिः । इति विभाव्य समुपजातकौतुकः समुत्पन्नकुतूहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलपत्रस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितां
ज्ञापितं तामेव दिशं ककुर्भं प्रति चक्षुर्नयं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अतीति । न किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिद्वीयस्तया अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
मनुष्यके समान वक्षःस्थल (छाती) पर कमल-पत्ररूपी वल्ल रत्न कर एवं वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुसि आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाग्र, कमल) से शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमेंसे बाहर निकला । उसी क्षण
तोड़े जानेके कारण शीतल, शुण्डालसंयुक्त और जलकणिकासे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विद्यौना) मण्डपा-
कारमें लगासे वेष्टित किसी दृढ़त् पाषाणके ऊपरमें बिछाकर, उसके ऊपरमें, मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय वल्ल
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्तं मर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उठित, वीणातन्त्रीके मङ्कारसे
मिश्रित एवं श्रवण करनेमें कानोंको मडुर लगनेवाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । इधर इन्द्रायुधने घास चरना
छोड़कर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खड़े करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुँह फेर, लैची गर्दन कर उस
गीतध्वनिको पहले सुना था । उस गीतध्वनिको सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके थातायात
नहीं हैं तथापि कहाँ से इस गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी शय्यासे उठकर, जिस दिशासे गीतध्वनि आती थी, उसकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अत्यधिक दूर था इसलिए विशेष यत्नपूर्वक आँख फेर-फेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. पिधाय । २. कचिद् सरःपदेन विधत्ते । ३. मद्रशिरैश्च । ४. मण्डपपरिक्षितशिलानले ।
५. संस्तरम्, प्रस्तरम् । ६. गीतम् । ७. 'श्रुत्वा च' इति पदे कचिन्न विधत्ते । ८. उपजातकौतुकः ।
९. 'दलसंस्तरात्, पत्रलस्तरात् ।

यत्र किञ्चिद्दर्शः, तमेव केवलमनवरतं गीतराजं शुश्राव । कृतहलवशाच्च गीतध्वनिः^१
प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपथ्योमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितै-
रपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवत्सो, सप्तच्छदं-वकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोला-कुसुम-सुरभि-परि-
मलया अलिकुल-विकृति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमद्वीथयेव पश्चिमया सरस्तीर-
वनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखागतैः, अच्छ-निर्भरजलैः कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-
वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभैः रोमन्थ-फेन-बिन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः,

गेन ध्यायते निश्चेतुं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोक्यन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि
दृष्टं अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुश्राव आकर्णयामास ।

कुतश्चेति । कुतहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः
गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपथा-
णम् आरोपितपत्तयनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तद्दर्शनः, प्रथम-
प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्राथितैरपि मार्गोपदेष्टृमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यसृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं
वत्सं मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां वकुलानां केशराणाम् पृथानां चन्द्रवालानां
लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तत्संज्ञकवद्भिर्विशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां
सुरभिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तथा, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तथा
तादृश्या अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य विरुध्या रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिच्छतर्भिर्नीला
श्यामवर्णा च तथा दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मद्वीथ्या दानवारिपङ्क्त्या तत्प्रवाहेणेव विद्यमानया, पश्चि-
मया प्रतीच्या वनलेखया काननपङ्क्त्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तद्वि-
मुखं ययौ । 'वृध्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाक्या संमुखागतैः अभिमुखागतैः कैलासमाहूतैरभिनन्ध-
मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रवेशं गत्वा पादपैः परितुलं बृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणमहेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-
पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादिवृत्तीयावद्बुचनान्तपदानि 'कैलासमाहूतैः' इत्यस्य विशेष-
णानि । अच्छानां विशदानां निर्झरजलानां प्रक्षवणसलिलानां कणजालेन बिन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः
जडिमा शीतलत्वं येषां ते तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां सृटुत्वकां वृक्षाणां वल्कलानि
चोचानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्हस्य रोमन्थे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां
बिन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य पठाननस्य कात्तिकेयस्मेत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीभूतमयूरः
तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णयूयोः कर्णावतंसमृतयोः पल्लवयोः
किसलययोः उल्लासनेन सञ्चालनेन दुर्ल्लिताः हठविषादिनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुहसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अविश्रान्त वद् गीतध्वनिं ही सुनाई पड़ता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान
ज्ञाननेको अभिलाषा कर, जानेका कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पत्तयन (जीन) रख और स्वयं उसके ऊपर
चढ़कर सीत पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौड़ते वन-हरिणोंके बिना पूछे बताये हुए—मार्ग पर बह, गीतध्वनि,
को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके सीतार तप्तपर्ण, बकुल
इलायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सीरम वायुके भारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कारसे बह वन
मुखरित हो गया था एवं तमाल वृक्षोंसे काली पड़नेके कारण दिग्गजोंके मदबल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमसे सामने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वतकी पवनोसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस
प्रदेशके समीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी, भोजपत्रकी छालकी उसने
जर्जरित कर दिया था, शङ्करके वृषभके चर्वित चर्वण (लुणाली) के समर्थमें उत्पन्न हुए फेन-बिन्दुकी लाती थी,

१. कचित् 'गीत' पदं न विद्यते । २. 'प्रमवाच' । ३. 'ध्वनि' । ४. कचित् सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।
५. कचित् 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जरजलम् । ७. 'वृष' ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोत्थासर्न-दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्खोलन-दोहदिभिः,
आकम्पितककोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा-बन्धोत्त-वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुति-रमणीयैः, अमद्भृङ्गराज न खर जर्जरित-जठरै-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल-कुल-
कवलीकृत-सहकार-कोमलाप्रपञ्चैः, उन्मदपट्-चरण-चक्रवाल-वाचालित-विकच-चूत् कलिकैः,
अचकित-चकोर-चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुञ्ज-पिञ्जर-कपिञ्जल-जग्ध-पिप्पली-

वर्ती देशविशेषः तस्य कामिनीनां वनितानां यानिकर्णोत्पलानि श्रवणकुललयानि तेषां प्रेङ्खोलने आन्दोलने
दोहदिभिः अभिलाषकारिभिः । आकम्पितानि आपूनितानि कञ्जोलानि कोशफलानि यैस्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां चद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रणेन आर्त्तः पीडितो यो वासुकिर्गाराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुतेभ्यः
शेषः अवशिष्टः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पुतैः कैलासमारुतैः कैलासा-
चलस्पर्शपवनैः अभिनन्दमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोपसिम्बुमिश्र गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तन्नामकरत्नवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीया-
बहुवचनान्तपदानि अत्रेतानि 'पादपै' स्थित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारि । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरस्य इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति ख्यातमा-
मानः पक्षिविशेषः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चैतोहरास्तैः ।

अमरिति । अमतां पर्यटतां शृङ्गाराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैः जर्जरितानि चूतानि जरटानि
परिणतानि कुड्मलानि कोरकाणि येषां तैस्तदृशैः । 'अथ शृङ्गाराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कण्डे अमरः'
इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि प्रासोक्तानि (भूचिन्तानि)
सहकाराणाम् आश्रयवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मदेन मदमत्तेन पट्चरणचक्रवालैः मङ्गरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकचा
विकसिताः चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा जीवज्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिश्चोदितभिः करणैः
चुम्बिता भक्षणाद्य स्पर्शा मरिचाङ्कुरा श्वेतशोभाजनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पवेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तरपतने नेत्यर्थः, पिञ्जराः
पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अधव्यफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्वर्यः' इति रत्नकोषः ।

कात्तिकेयके मयूरवी शिला का चुम्बन करोती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुण्डदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-क्रमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल
वृक्षों को हिलाती थी, चद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर की अटमें बँधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके पीनेसे बची हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शङ्कर
का एक शय्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुजारसे रमणीय लगते थे । उनकी पक्षी कलियों उड़ते शृङ्गाराज पक्षी के
नखोंसे जर्जरित हो गई थी । वहाँ आमोंके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिड़ी
हुई आमकी कलियों पर मदमत्त अमरोंके झुण्ड गुजार करते थे । निर्भय चित्तसे चकोर पक्षिगण चञ्चुद्वारा मरिच
(मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पड़े कपिञ्जल- (चातक तित्तिरपक्षिगण) पीपलके

१.***उल्लसन् । २. आकम्पितकमलैर्नखकुसुममालापांशुवादिभिः, आकम्पित***कङ्कोलैः । ३. बन्धन-
वासुकि*** । ४. नखजर्जरितजरटकुड्मलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६.***चकोरचुम्बित*** ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित-दाडिम-नीड-प्रसृत-कलविद्धैः, प्रकीडित कपिकुल-करतल-ताडन-तरलित-ताडीपुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पर्श-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-रजोराशि-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलरूपितैः, जल-धर-जल-लुब्ध-विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालपण्डैः, इभ-कलभकोल्लून-पल्लव-वे-ञ्जित लवली-वलयैः, आलीयमान-नव-यौवन-मन्द-मत्त-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त कुसुमस्त-वैकैः, तनुपवन-कम्पित-कोमल-कदली-दल-वीजितैः, अविरल फल-निकरावनत नारिकेरवनेन;

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां नीडेषु तद्वृक्षस्यकुलायेषु प्रसूताः चटकीभिरुपादिताः कलविद्धाश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटकः कलविद्धः स्यात्, इत्यमरः ।

प्रकीडितेति । प्रकीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि तालीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मित्यः कलहकुपिताः कलहक्रुद्धा ये कपोतपोताः पारावतशिखरैः तेषां पक्षपालीभिः पतत्रपङ्क्तिभिः पातितानि खंसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागसमूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रञ्जिताभिरित्यर्थः, सारिकाभिः शुक्रयोषिभिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनश्चभ्रैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि यानि फलानि दाडिमादीनि तैः रूफीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलत्वसादृश्यात् तमालतरुण्येव तापिच्छुल्लुब्धेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्यभावेन प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालपण्डं तापिच्छुल्लुब्धसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तित्रिशद्वर्षीयशिखरैः तैः उल्लूगानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तसादृशम्, अत एव वेञ्जितं कम्पितं लवलीवलयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना लूणीभभावेन विद्यमाना नवयौवनमन्दमत्ताः प्रत्यप्रताडण्यमदोन्मत्ता ये पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुडक्षेपैः पर्यस्ता विजिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेञ्जितैः कोमलैर्हृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः वीजिताः कृतव्यञ्जनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनम्रीभूतानां नारिकेराणां नारिकेलवृक्षाणां वनसरण्येषु येषु तैः ।

फल खाते ये । फलके भारसे अवनत (लचे) वने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटक पक्षिण चटक शावक प्रसव की थीं । खेलते-कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कबूतरके बच्चोंके पंखोंसे ताड़ित होकर उनके फूल शर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रञ्जित होकर शुक्र-खियों (मैना) उनकी चोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुक्रपक्षिण (तोते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको टुकड़े टुकड़े कर डालते थे (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिण उच्चैः स्वरसे तमाल वनको मुखरित करते थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा (खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कबूतरके फरफार कर, चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमलकेलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विडदाडिमो... । ३. ...जलकपिकुल... । ४. नाडिपुटैः । ५. कचिच्च 'कलह' इति पदं नास्ति । ६. ...पोतसंहतिोलभ... । ७. ...सारिकाश्रितशिखरैः । ८. ...जललवकुम्प... । ९. कुनालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र-पुट पूर्ण-विटपि-परिवृतैः, अनिवारितविहङ्ग-तुण्ड-खण्डित-पिण्डखर्जूर-जालकैः ;
मदमुखर-मधुर-रस-विराजितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कलास-तर-
ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल-भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह निभमलक्तक-जल-लव-सिक-
मिव किसलयनिकरमसिकुमारमुद्रहन्त्रिः, ग्रन्थिपण-प्रास-मुदित-चमरीकुलनिषेवित-मूलैः,
कपूर्वागुक्तप्रायैः इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुम्भैरिवाद्य-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि स्रुतुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूगविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः
परिवृताः च परिवेष्टिताः सैः ।

अनिवारितैति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डेष्वङ्गुभिः
करणैः स्वखण्डित खण्डखण्डिकृत्य भवितं पिण्डखर्जूरानां पिण्डीभूतखर्जूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

मदिति । मदेन मत्तया सुखराणां शब्दाद्यमानानां समूरीणां नीलकण्ठीनां मधुरवैर्मनोहरकरलवैः
विराजितानि ससुपञ्चशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितैति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुड्मलाः तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा
उच्छेद्यताः सैः ।

इह 'अचकितककोरचञ्चू' इत्याद्यारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।
केवलं 'जलधरजले' त्याद्यौ आस्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरैति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कलासतरङ्गिणीनां कलासादित्यनदीनां तरङ्गिनाः समुत्पन्न-
तरङ्गा अपतव सिकतिला बालकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह छेकानुप्रासः । सिकता
इत्यत्र तद्विज्ञेयत्वं प्रत्ययः ।

वनदेवरेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभं रक्तवसाद्वरात् पाणितलसमूह-
सदृशम् अत एवालकनजलानां यावकसलिलानां लवैर्बिन्दुभिः सिकन्निव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-
सुकुमारम् अत्यन्तस्रुतुलं किसलयनिकरं किसलयपुञ्जम्, लहहन्त्रिधारणं कुर्वन्निः ।

इह आद्योपमा क्रियोद्येष्टा च, अन्यथोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थोति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्लनामकतद्विशेषाणां प्राप्तेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-
विशेषसमूहस्तेन निषेवितानि आश्रितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्लं बह्वम्' इत्यमरः ।

कूर्परेति । कूर्परा अन्तर्गमितवनसारवृक्षाः, अगुरवो राजाहर्ष वृक्षाश्च प्रायेण बाहुल्येन येषु तैः ।
'अगुर्वगुरु राजाहर्ष' इति हेमः ।

दन्तुरैति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्भिरेव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितियेषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु
मेघेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुसुदैति । कुसुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-
लम् अश्वन्तरं मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे-घनावस्थानेन पर्णकिसलयैरुर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुसुदपद्मे
तु-सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादिध्याशयः ।

लगे ये । कोई निवारण नहीं करता था इसलिये पक्षीगण चोंचोंसे पिण्डखर्जूर समूहको कुतर डालते थे । उनके
मध्य भागमें से मदसे शब्द करते मशूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विरमित थे
(अर्थात् उनमें अन्धायुज्य कलियों लग रही थीं) वहां के बालकामय भूमि पर मध्यमें कलास-पर्वतस्थ कलियों की
तरङ्गोंके हाकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलक्तकके रसकी बूंदोंसे मानो
गोली हुई हो ऐसे-अत्यन्त कोमल पल्लवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्ल-नामक वृक्ष विशेष का पर्ण भक्षण
कर चमरी हरिणगणके छुण्ड उनकी जब्ब के आगे प्रसव-चित्तसे बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कूर्पर और
अगर वृक्ष ही अधिकसेलग कर थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन
भावसे स्थित थे; सङ्चित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव समूहके अश्वन्तरमें जिस प्रकार
शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आबृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१...पूत, पूर्णः*** । २...विराजितान्तरैः चित । ३. आकलित...दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक
माससमुदित*** । ५. घनावलीस्थानैः । ६...दिनकरप्रवेश*** ।

दाशरथिबलैरिवाञ्जननील-नलं परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवन्ततापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लताङ्कुर-जालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वोपधिकुसुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
ये नलाः तस्सज्जकतृणविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र
तु—आञ्जनः अञ्जनात्मजो हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगताः परिगृहीताः प्रान्तः अग्र-
प्रदेशो येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कलवेव शले मर्कटतिन्हुके' इति विश्वः ।

भवनेति । भवन्ततापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता
असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तिनि वेत्रासनाणि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः,
अन्यत्र तु नागलताभिर्वल्लीवल्हम्बमानैः भुजङ्गैर्वन्दाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवत्स्यपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोद्भितप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरङ्गाघातेन उथितं प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्कीनाम् अङ्कुरजालकं छद्मछुदखण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोज्झी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिषेकेति । अभिषेकसलिलैर्वैवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वोपधीनां सर्वविधफलप्राप्तप्रवर्तनीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः पल्लवैश्च सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'मुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शोठी चम्पकसुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रुपसमूहात्मकसर्वोपधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिन्नभवनेरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि
पत्रा येषां तथोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूषितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिर्वर्णै-
र्येकेरङ्गैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूषितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणो' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्त्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अधिष्ठित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त याग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण श्याम तृणसे परिवेष्टित
था; अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसीप्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतल-वेंत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिसप्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार
तरङ्गके आघातसे निरन्तर ही भ्रंशीवद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकार निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें
भी उसी प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते और कोंपल) सघन भावसे निकलते थे; देवता और राज-
गणके स्नानीय जल जिसप्रकार सर्वोपधि (मुरा मांसी-प्रयुति) पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी
उसीप्रकार सर्वोपधिके (फल पत्र जाने पर जो भी लतायें सुरक्षा जाती हैं, उन सब लताके) पुष्प, फल और
पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित इस्ति-अश्वप्रभृति वाहनके एवं पक्षीके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-पत्र-शङ्कुनि-शतशोभितैः^१ कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः^२ महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः^३, महः करिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पल्लव-स्पृष्ट-भूतलैः^४, अप्रमत्तपाथि-वैरिव पथ्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः^५, दंशितैरिव अमर-सङ्घातैः कवचावृतकायैः^६, प्रमाणाभिमुखै-रिव वानर-कराङ्गुलि-स्पृष्ट-गुञ्जैः^७, अवनिपातशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः^८, आरुच्यपञ्चतपः-

कुरुभिरिव कुरोवो दुर्घोषनादयस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपजिज्ञा द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अधिष्ठितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्यविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

महति । महासमरो महासंप्रानः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेशरकुसुमैः समाकृष्टाः स्वमधु-लोभेनानीताः शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुत्रागैः पुंगवैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिली-मुखा बाणा येषु तैः । तत्र शरणागमत्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरो' त्यभिहितमित्या-शयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययोः' इत्यनेकाशः । 'नागकेशरपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति मेदिनी । 'अलबाणी शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपल्लवैः प्रत्यग्रकिसलयैः स्पृष्टानि सङ्घट्टि-तानि भूतलानि अच्यप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपल्लवैः विस्तृतताडङ्गूलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मुखे' ह्रीवरेऽश्वेषपुच्छयोः इति विश्वः ।

अप्रमत्तैः । अप्रमत्ताः सावधाना ये पाथिवा भूपतयस्तेरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहवोऽनेके गुल्माः स्तरयाः प्रकाण्डा इत्यर्थः सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुह्यमः स्तम्भे प्लीडि वट्टैस्तन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिव । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जलौकैरिव, अमरसङ्घाताः पुष्परसलोभेनोपविष्टअमरवृन्दाः कवचानीव वर्माणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—अमरसङ्घातवत् अमरगवत् कवचैः तद्वच्छ्वासवर्णवर्णभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सङ्घट्टो वर्मितः सज्जो दंशितो व्युत्कङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणाभिः । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तलौकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तुभिः कराङ्गुलिभिः करशस्त्राभिः करणैः स्पृष्टा आच्छिष्टा गुञ्जाः कृष्णला येस्तैः सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरिव गुञ्जा उपावृत्तैः ।

अवनीतैः । अवनिपातशयनैरिव नरपतितर्परिव, सिंहानां युगेन्द्राणां पादेष्वरणचिह्नैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि तस्मत्तलानि येषां तैः, अन्यत्र तु—सिंहानां पादैरिव पादैः पश्यङ्गपादकैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्तिनायनतलानि येषां तैः ।

आरुच्येति । आरुच्या पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म येस्तैः तपस्विभिस्तापसैरिव, ग्रीष्मर्षौ स्वविष्टराणां चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रज्वलिताग्नय ऊर्ध्वं च सूर्यं एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपस

समूहैः शोभित रहतां ई, वे वृक्ष भा उत्तीप्रकार अनेकविध वर्णतः चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षिणोऽंशे शोभित ये; दुर्योधन प्रभृति कुलवंशीयगण जितप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित ये, वे वृक्ष भा उत्तीप्रकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेवित ये; महाशुद्धके प्रारम्भमें जितप्रकार हाथियोंकी तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष भा उत्तीप्रकार नागकेशर (मौलसरी) फूलके गन्धसे अमरोंका आकर्षण करते ये; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछकी बालोंकी नोक जितप्रकार भूतल-स्पर्श करते थीं, उन वृक्षोंके नये तने पृष्ठव उत्तीप्रकार झुक झुककर भूतस्पर्श करते ये; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जितप्रकार बहुत सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उत्तीप्रकार बहुत शाल-वनविहीन वृक्ष ये; सङ्ग्राममें सज्जित वीरगणका शरीर जितप्रकार अमरसमूहके समान कृष्णवर्ण कवच-द्वारा आवृत (ढका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उत्तीप्रकार कवचके समान अमरसमूहद्वारा आवृत ये; सुवर्ण तौलनेमें लोग जितप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिटी उठाते) हैं, उत्तीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिटी उठाते) ये; राजाओंकी शय्याकी नीचेका पर्यङ्क जितप्रकार सिंहके पादके समान पावैसे संयुक्त रहता है, उस वृक्षसमूहके नीचेका स्थान भी उत्तीप्रकार सिंहके पादचिह्नसे चिह्नित था; जहाँ पञ्चाग्निसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जितप्रकार पञ्चाग्न-साधन करनेवाले अधिसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उत्तीप्रकार

१.***संशोभितैः ।

२. भारद्वाजद्विजोपसेवितैः ।

३.***सम्पात...

४. प्रयाणाभिमुखैरिव ।

५.***अङ्किततस्मत्तलैः ।

क्रियैरिवोच्छ्रितशशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलतयतस्तं प्रदेशं
तल्लभागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः हस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधायन्ते तैरिवेत्यर्थः, उद्धताः शिलाश्रद्धा ज्वालाश्रयस्य तेन शिखिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्निगणेन
च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्युग्मविशेषैः कर्तृभिः,
विषाणैः शृङ्गैः कर्णैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्युग्मविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
खर्जनं येस्तैः । यज्ञे सज्जातदीक्षानां कृष्णसारविषाणैर्गात्रखर्जनप्रतिपादनदिश्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिति । जरन्तो बुद्धा ये गृहमुनयो गृहस्थतपस्विनः तैरिव, जटासु मूलेषु आलबालानां सलिला-
धाराणां मण्डलं समुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुक्तं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरक्षयन्तीति तैः । तेषां वारयुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लम्कचे' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैर्मथिकैर्लोकेरिव, दृष्टहारिभिः मनोज्ञस्वाङ्गोचनाकर्षिभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
वथायथदृष्टिसामर्थ्यद्वाराभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्धृष्टैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीक्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छिन्नतया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलतयतः
शुभ्रं विदधतः, चन्द्रप्रभनाम्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रस्थान्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्टवान् ।

तच्चैति । तदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च ज्यस्वकम् अद्वाक्षीदिति सत्यन्धः । पवनेन वायुना
उद्धतैः परिचालितैः हस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पसम्यवर्ति-
परागसमूहैः धवलीक्रियमाणः श्वेतकीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अत एव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हटात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
पाद्यमानं अङ्गीक्रियमाणं इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतासाह कात्यायनः—

आद्वे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशानुकूलैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

जैवी शिखाबाले मयूरगणसे परिवेष्टिते ये; यन्मै दीक्षितं होकर सजमानगण जिसप्रकार शरीर-खुजलने पर
कृष्णसार (रंग) के सींगसे शरीर खुजलाते हैं, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके सींगोंसे खुजलाये जाते थे; बुद्ध
गृहस्थ मुनिगण जिसप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षों भी उसीप्रकार आलबालोंको
धारण फिरे हैं—अर्थात् जड़के पास जटायें हैं और थाले बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकागण जैसे अपनी क्षमताबलसे
लोगोंके देखनेकी शक्ति हर लेते हैं, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होने से दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रपीठने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीकुसुमके अन्धन्तरके परागसे चन्द्रापीठका शरीर धवलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उससे मानो
महादेवके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

१. तीव्रजटा, ...कण्डूयनधरैः । २. भूतलम् । ३. कचित् शून्यमिति पदं नोपलभ्यते । ४. पव-
नोद्भूतैः पवनोद्भूतैः । ५. ...धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

प्रविश्याद्वाधीतं चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतेरौद्राद्रैरशस्त्रैर-
गलज्जलविन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बदलैरिव निज्जाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्मसहोदरैरिव श्रीरोदद्दयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दकिनी-
पुण्डरीकैः कृताञ्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं व्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीभासीनाम्^१, उपरचितव्रज्जासनाम्, अतिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुःस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तस्यलघुमण्डपः तस्याः तल्लघःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । व्यम्बकमित्यस्य विशेषमेतत् ।
अचिरोद्धतेः स्वल्पकालोत्थातेः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बस्य
शशिमण्डलस्य दलेः खण्डैरिव विद्यमानैः तेष्वोऽपि पोयूपविन्दुनिसरणादित्याशयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवसम्बन्धिन इत्यर्थः । अट्टहासस्य महतो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलसदृशत्वाच्चित्याशयः । पाञ्चजन्यः पातालोत्पन्नो लघुभीपतेः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोदशसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छत्वं तूलाकारत्वादित्याशयः । इह^२ चन्द्रबिम्बदले-
रिव 'निज्जाट्टहासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युत्प्रेचालङ्कारः ।
श्रीरोदस्य दुर्वास्तिष्ठोः हृदयाकारैः हृद्युगलीकमण्डलैः तुल्यभेदत्वादित्यभिप्रायः । इहाशीर्षमा । तथा
उपपादितो निरीजकाणां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रत्नोद्भवव्यकिरीटभ्रान्तियैस्ते ।
इदं आनिर्मानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य तं तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रत्नोद्भवतुल्यशुभ्रापाषणेन
घटितं रजितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चराचर मुक्ताभि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वान्तं व्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रवैचैव लोके प्रसिद्धिस्तत्कथमत्र चतुर्मुखत्वोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तदूर्ध्वभागाः सञ्जातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पञ्चकेशरगौराङ्गाकाशो ब्रह्मा महेश्वरः ॥’

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखो अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तं-
ङ्कानिरयकाद्यात् ।

तत्वेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य व्यम्बकस्य दक्षिणां याम्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमाश्रु आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीम् आसीनां तत्समये उत्तरमुखीं मूर्तिं निष्पण्णाम्, ‘प्रतिपक्षपाशुपतव्रतानां कन्याकां द्दर्श-
ह्यतिदूरस्थाधिष्ठा क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्वानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।
उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसन्नमिव आसने यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्ताराणि अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वविद्यमुखानां प्लावकेन आच्छादकेन, प्रलय-

मानो उते अलङ्घन कर (धर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, समस्त त्रिभुवनवन्दित-चरण भगवान्
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग विर्मल मुक्ताके समान भेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
उत्ते चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काल तोड़े हुए,
अत्यधिक आद्र, दलाप्रसे जलकी बूँदें टपकते पवित्र द्रवतकमलोंसे उसको पूजा की गई थी । वे द्रवतकमलके ऊपर
भागने विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अट्टहासके
(टहाकेकी हँसीके) अवयवोंके समान, शेषनागको कणाके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्य शङ्खके सहोदरोंके समान
एवं श्रीरसद्युक्तके ब्रह्मणके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की भांति होती थी ।

चन्द्रापीडने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-व्रत धारण करके बैठो हुई एक कन्याको

१. अचिरोद्धते । २. आद्राद्रैर्दलैः, आद्राद्रैरशस्त्रैः । ३. अभिमुखमासीनाम् ।

रिणा सर्वदिग्दृष्टत्वावकेन प्रलय-परिप्लुत-चीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावि-
तानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्दृष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेनैव श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-
तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नमिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतल्लक्ष-
कान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाष्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमय

काले कल्पान्तसमये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य चीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन। सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपो-
राशिना तपःसमूहेनेव विद्यमानेन। त्रिस्तोतसो वियद्वङ्गाया जलनिभेन सलिलसद्वत्तयेन। पादपान्तरैः
तरुणामन्तरालदैवैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिथः समूहीभूय
वहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वतीं
विदधतीम्, तत्कान्तेर्धवलत्वादित्यभिरागः।

इह.....'चीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-
क्लेशरूपत्वेन गुणस्वाहुतोत्प्रेक्षा, 'त्रिस्तोतसो जलनिभेन' इत्यत्र आर्धोपमा।.....'पिण्डीभूय वहतेव, इत्यत्र
क्रियोत्प्रेक्षा। 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः।

अन्येति। अन्यथा भिन्नप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताङ्गि धवल्यन्तीं स्वतः शुभ्रमपि
पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापाद्यन्तीमिव विद्यमानाम्। प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा।

अन्तरिति। द्रष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीरान्तररे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-
गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवल्लिमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम्। केवलवालो-
कनेनैव विलोकयितुं शक्यं सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः। क्रियोत्प्रेक्षा।

अतिधवल्येति। अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया काम्या परिगता व्यातो देह्य शरीरं यस्या-
स्तस्या भावस्तया कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमग्नमिव चीरो-
द्भृष्टितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूपमवच्छिन्नविशेषावृतामिव, आदर्शतले द्रवणे संक्रान्तां
प्रतिबिम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव
प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाष्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-
स्ताम्। इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात्संक्षेपः।

पञ्चेति। पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादोपकरणकलापं
देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उरपा-

देहा। उसके शरीरका कान्ति प्रवाह अतिविस्तृत रूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डूबाता) था, प्रलय-
कालीन उद्वेलित (उमड़े) क्षीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्व्यापी दीर्घकाल सञ्चित तपस्या-राशिके
समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान ध्रुवोंके बीच-बीचमें एकत्र संमिलित होकर बह रहा
था, इस प्रकार शरीरकी प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्ररश्मिमय करती
(पाठान्तरसे हाथी दाँतका बना हो ऐसा कर देती) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती
थी, उस कन्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके जयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके
ही मानो मन पर्वत शुभ्रवर्ण कर देती थी। अत्यन्त धवलवर्ण प्रमापुञ्जसे उसका शरीर परिबेष्टित होनेके कारण
अङ्ग-प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अन्धन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-
मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चीनदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, द्रवणके अन्धन्तरमें प्रतिबिम्बित हो
एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी। विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१.***विप्लुत***। २.***पयःपूरपाण्डुरेण। ३. तपोराशिनेव विसर्पता। ४. दन्ममयमिव, हतमयमिव।
५. लोचनपथं प्रविश्य,***प्रविष्टे। ६. अतिधवल***। ७.***चैलांशुकान्तरितामिव। ८. परिस्फुट***।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल-निष्पादोपकरणकलापं धवलगुणैव केवलतोत्पादिताम्, दक्षा-
ध्वर-क्रियाभिवोद्धत-गण-कच-प्रह-भयोपसेवितत्रयम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसितार्द्धी
रतिमिव सदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
परिचित-हर-चन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वभातु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-नाम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रद्वधूलनभूतिम्

दितो निर्मितामिव पृथिव्यादिसामप्रयुत्पन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादनामप्यत्र सम्मेलनेन एवंविधक्षो-
बल्यासम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

वक्षेति । उद्धतैर्बलमन्त्रितैः गणैः प्रमथादिभिर्गणैः कचप्रहः केशाकर्षणं तस्माद् भयेन श्रासेन उपसेवितः
रक्षणार्थमवलम्बितः श्वम्बको महेश्वरो यथा तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अभ्यस्तुत्कण्ठधर्मरूपत्वेन शुश्रूषादित्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्करापमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्त्रय महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गुणः सत्येव तमध्वरं विनाशयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरिति । सदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः
प्रसादनं तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवतविभूतिधारणेन
शुश्रूषाशरीरं रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदिति । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनात्प्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्था
महेशभालस्था चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दूरधाम्बुधेः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

वक्षिती । स्वभातो राहोर्घो भयस्त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणगमनं गृहगमनं
यथा ताम् हृन्मोक्षद्वयस्य सृतिः शरीरमिव । 'शरणं गृहस्त्रियोः' इत्यमरः द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तचर्मप्रियस्वाहुस्तुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तितो समीहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपश्वेतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभासिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पथिति । स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यथा ताम्, पशुपतेः महे-
श्वरस्य दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्वतुर्मुखत्वाच्चिण्डिकस्थायिवदने ऋा हास्यं तस्य क्षुब्धं शोभासिव
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीरिति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं सतीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उदधूलभूतिमिव
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसूनशरीरमस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्र्यसमूहं परित्याग कर श्वेतगुणद्वारा ही मानो उसका निर्माण किया था । उद्धत प्रकृतितान्त्रे
प्रमथगणके द्वारा केश खींचे जानेके मयसे दक्षकी यक्षक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आई
हो; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवकी प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर बहो रहती हो; पहले एकत्र वास करनेसे परिचित
शङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठासे आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी आई
हो; राहुके मयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके शरणपत्र हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतहस्तीके देहप्रभाके समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गमर्दन करनेके समयमें शङ्करके अङ्गी मन्मन्-धूलिमें मानो खी-मूर्ति

१.***मङ्गल*** । २. अध्वर*** । ३. उदधुन*** । ४. कवि 'निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी' इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः*** । ६.***लेखोत्कण्ठोत्कृष्टाम् । ७.***शरणगमनाम् । ८. वक्षिनिर्गय,
इव निर्गय । ९. हरीदधूलनभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहप्रग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरीशं वृषभ, देहवृत्तिमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-नरकुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णीम्, आदियुगप्रजापतिकीर्त्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त-धर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगकी जकलासिव प्रमदा-
रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्राङ्गाभ्यागम-
नेपथ्यपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नामि ति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विवहरोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्ता तत्कण्ठत एवोपगता ज्योत्स्ना प्रभासिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहप्रग्रहा विहितशरीरस्वीकारां गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धि चित्त-
पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कीर्त्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य पञ्चाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मवर्चनियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेततत्त्वैव निरूपणौचित्या-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीति । पृथगवस्थितां शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथग्बिद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषस्य देहवृत्तिः
शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां रवेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तत्त्वैव सिद्धाभवनस्य तस्कुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पिबेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपःसिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।
आदौति । ससप्त लोकेषु भूषुः स्वमहर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहिविश्रामास्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्त्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामोति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टास्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रमिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणावामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥
अमरति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गाया अश्यागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन स्ववया पतितां स्वर्गा-
द्विसुख्यताम्, अमरगङ्गायां देवहस्तिनाम् ऐरावतप्रभृतीनामित्यर्थः । वीथिं पङ्क्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
दित्याशयः । परमार्थतस्तु समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योषिद्वृषभेदमादायेदमुक्तमित्यव-
धेयम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलांति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सखलनं तेन निपतितां
स्रस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपाणां द्वीपान्तराणां यद्वलोकनकुतूहलं वीक्षणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपकोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नालिमा दूर करनेके लिए उसकी कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
होकर आई हो; पार्वतीकी मनही पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
हमारावस्थाकी तपश्चर्या हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर स्थित हो; उस सिद्धावतन (मन्दिर)
के वृक्षकी पुष्प-तट्टिका मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप ही उबल हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरी हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्त्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
थककर विश्राम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
साम वेदोंकी बयो बनावट अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो खो-रूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पड़कर गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्रीपावलोकनं कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणां, शेष-
शरीरच्छायां रसातलमपहाय निर्गताम्, मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविधूर्णनायास-
विगलिताम्, शुष्कपत्रपरम्परामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम् शङ्खादिबोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुरकरकूष्मैरिव प्रक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छटा-
भिरिव च्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धोताम्, रज-

काशेति । शरत्समयं वनाययकालम् उदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणां काशकुसुमानां 'काँस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसत्प्रभामिव ।

शेषेति । रसातलं पातालम् अपहाय स्वकत्वा निर्गतां वहिर्निःसृताम्, शेषस्य तागाराजस्य शरीरच्छायां
वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

मुसलेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विधूर्णनं पर्यन्ततो भ्रमणं तदायासेन तत्प-
रिश्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां मुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभामिव वपुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनचोभनिपतिताम्' इत्यारभ्य 'मुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविधूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

गवलेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकत्रीकृतां शुष्कपत्राणां मालीयोतराष्ट्रपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परां सन्ततिमिव, पत्राणां समयत्वेन द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वैः समस्तैः हंसैः सितच्छदैः धवलतया स्वस्वश्वेततागुणेन करणेन क्रुनो विहितः संवि-
भागः विभज्य अपर्णं यथै तं प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादुत्कीर्णामिव शङ्खं
निस्तप्य बहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविभावितामिव, मृणालैः विरैः विरचि-
तावयवां विरचिताङ्गीमिव, दन्तदलैः गजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुरकराश्चन्द्रकिरणा एव
कूष्माः त्रिलिकाः तैः प्रचालितां परिच्युत्य धोतामिव ।

इह निरञ्जकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वर्णसुधानां धवलमिसम्पादकसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां छटाभिः समूहैः छुरितां लितामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धोतां प्रचालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारपालः । 'पारतस्तु मानकं पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाकं शीतः सर्वे
तुल्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दार्णवः । बलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च
रसशब्दस्य द्वावर्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कान्ति अन्यायम् द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो; काश-कुसुमांकी विकास-कान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करती
हो; शेषनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल आई हुई हो; बलरामकी शरीर-कान्ति मानो
मधुपानकी मत्ततावश (नशा चढ़नेसे) घूमकर गिरी हो; शुष्कपत्रकी परम्परा मानो इकट्ठी होकर रखी हो;
ऐसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हंसीने मानो अपनी-अपनी धवलता विभक्त कर उसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी; विधाता द्वारा वह शङ्खको छीलकर बाहर की गई थी; मोतियों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे; गज-दन्त-खण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणरूपी कुँची द्वारा ही मानो वह प्रक्षालित कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूर्णलेप
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुञ्जद्वारा ही मानो शुभ्रवर्ण की गई थी;
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी; चाँदीके रससे ही मानो उस पर सार्जन (वार्निश) की

१. अन्यद्रीपान्तराव्लोकन*** । २. निर्गताम्, उद्गताम् । ३. आक्षालिताम् । ४. आच्छुरिताम् ।

तद्वयेणोव निर्मुष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिबोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवार-कुसुमच्छविभिरिवो-
ह्लासिताम्, इयत्तामिव धवलान्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादक-विम्बादुदधृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मितताभिरुमिषत्तडित्तल-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लज्ज-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुद्धासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वर-चरणद्वयमुद्गन्तीम्, रवि-रथ-तुरग-खुर-मुख-क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृत-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाच्छिद्य-शशाङ्ककलाभिः शे-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतं लिङ्गया द्वितीययैव पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मुष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिविम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्य कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तधारस्ताभिः
उह्लासितामिव परिशोभितामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिवेति । धवलान्नः श्वेततयाः इयत्ताम् अन्तिमसोमामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदगगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कविम्बात् सूर्यमण्डलात् उदधृत्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य तामिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कास्तिभिः कण्ठेः स्रष्टा निर्मिताभिः रश्मिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तडित् विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरस्नानेन स्वरितमज्जनेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लज्जा विरला अणुपालया वारिकणा जलविन्द्वो यासु तासां भावस्तया कारणेन प्रणामे प्रणाम-
काले लज्जानि संलक्षानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिषोदा यासु तामिर्विविधमानाभिः
जटाभिरलङ्कितैः उह्लासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतट' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोत्प्रेक्षा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुलोपमा, आसां
परस्परमङ्गलप्रभावेन सङ्करः ।

जयेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाम्नः महेशनाम्नः
अङ्कश्रिङ्गं यत्र तथोक्तम्, ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमासु उद्गहन्ती भक्त्यातिशयेन धारयन्तीम् ।

रथेति । रविधरस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराप्रभाभिः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां क्षोदशूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतैर्भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशस्थलपापाणेन आच्छिद्य दृता
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां नीलराजस्य हिमाचलस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपाषाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गलप्रभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधिता अलङ्कृतरूपेण सज्जिता, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवभूतिर्यया तया, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयैव सिताम्भोजपङ्क्तयेव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवार की फूलों की कान्तिसे

ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।

देदीप्पमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यविम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणों की प्रभाद्वारा ही मानो

उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओं के ऊपरमें थोड़े

थोड़े जलविन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्कर के चरणों की भस्म-भूषितों

जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संग उभे हुए शिवनामाङ्कित शङ्कर के दोनों चरणों के मणिमय विद्यु

वसने धारण किये थे; सूर्य के रश्मिं नियुक्त थोड़ों के खुराप्रके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रों के चूर्णके समान

शुभ्रवर्ण प्रसक्त के तिलकसे उसका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह थोटी के प्रस्तामें जड़ी हुई चन्द्रमा की कलावाली

हिमालय की मेखलाके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई वह शिवलिंगको लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-रुमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथको देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१. ...सिन्धुवार । २. उस्थिताम् । ३. ...गताकं । ४. ...तडित्तनुतरल । ५. ...तुरङ्गखु-
रक्षुण्ण । ६. कृत । ७. लङ्घिता । ८. अपर्येव ।

सम्भावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिरुक्तिराधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धहृदय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखाग्निपतद्भिर्दशानांशुभिः पुनरिव
रूपयन्तीं गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथितताम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्भूतैः, सप्तर्षिभिरिव करैरुपश्रूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षयलयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेष्ट-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पूर्णमासीनिशाम्, अधोमुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदवादिद्याशयः, दृष्ट्या निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्तीं सप्तदिग्दर्शने-
नाद्रियमागाम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिरुक्तिरिति परिरुक्तिर्निरुद्धं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्भवनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तश्वेतैः, शुद्धहृदयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमाशुचैरिव, स्वरैः षड्वर्षभादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाच्यैरिव विद्यमानैः, दशानांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः क्षययन्तीमिव
रूपं न विदुषतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावे-
कवारं रूपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आवृत्तिश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतोति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलेरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखात् वदनात्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षादस्यवधानात् वेदार्थैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशयव्यर्थतया
तेषामप्यतिविशदवादिद्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तताम् उपगतैः प्राप्तेः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य वैदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरुचैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिज्ञतयातिविमलत्वादित्यभिप्रायः । उद्भूतैः उत्तोलितैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगङ्गा' इति ख्यातैरिव) । तथा
आत्मानं स्वकीयस्वकीयशरीरं करस्पर्शेन जपसमये तस्याः कल्पकायाः हस्तस्पर्शेन पूर्वं पवित्रं कर्तुं
मिच्छद्भिः अभिलषद्भिः तारकारूपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्राप्तेः सप्तर्षिभिर्मनीषिप्रस्तुतितपस्विभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्थविष्टैः मुक्ताफलेः मौक्तिकैः उपरक्षितेन कुलेन
अचचलयेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो निषेणरणप्रदेशो यस्यास्तासु, अत एव परिवेषेण
परिधिना परिगतं परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शक्तिविश्वं यस्यां तां पूर्णमासीनिशामिव राकाराश्रितिविद्य-
मानाम् । 'परिवेषस्तु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरं' इति चामरः ।

इह 'वेदार्थैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तर्षिभिरिव' इति चतसृषु जात्यु-
त्प्रेक्षा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषेण
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्तेः पूर्णमासीनिशया च साम्यमिति श्रौतुपमा चेत्यासां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गं यत् कपालं मनुष्यमस्तकाश्रितं तद्रमण्ड-
लाकारेण वर्तुलाकृतिना, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः तस्य द्वारकलसवत्

कन्या का ओष्ठयुक्त हिल रहा था, अत एव मुखमें से निकलती, अत्यन्त निर्मल दन्त-रक्षिमयोसे वह मानों फिर
से शङ्करको स्नान करा रही है ऐसा प्रतीत होता था; वे दन्तरक्षिमयों उसके पवित्र हृदयको किण्वोंके समान एवं
मूर्तिमान् गानके माधुर्यके समान मूर्तिमती स्वरलहरीके समान और मूर्तिमान् रूतिकाे अक्षरके समान देखनेमें
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोतियोंके दानोंसे ग्रथित एक जपबी माला (हार)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकालकर लाये गये साक्षात् वेदार्थके समान, मुँधे
हुए गायत्री-वर्णोंके समान, नार. यणके नाभिस्थित इवेतकमलोमेंसे निकाले हुए बीजोंके समान, एवं उस कन्याके
कर-स्पर्शसे अपनेको पवित्र होनेको इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तर्षियोंके समान देखनेमें आ रहा था, इसप्रकारकी
मुक्तामालासे वह परिवेष सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पूर्णिमाकी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । महर्देवके

१.गीतरुक्तिरिति । २. गुणैरिव; स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनरपिगौरीपतयम् । ४. क्षययन्ताम्,
ग्रन्थनाम्, ग्रन्थरस्तीतताम् । ५. करतलम् । ६. परिवेशम् । ७. पूर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलसं-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिश्रुन-सनाथाभिव गङ्गाम्, गौरीसिंहसदामयेनेव चामर-रुचिराकृतिर्ना स्तनयुगलमध्यनिबद्धप्रस्थिता कल्प-तरु-लतावलकलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशान् प्रसादलब्धेन चूडामणिवन्द्य-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसिते-नापि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाङ्गोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्—

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव एकेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिश्रुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अथो' 'कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गाया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखवत्प्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकारवत्प्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योमुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदुद्बन्धेश्चोन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौ०ति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकेसरिणः सटामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बालव्यजनवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः प्रस्थिर्यस्य तेन कल्पतरुलतावलकलेन मन्दारवृक्षवल्लीत्वचा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपल-व्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह 'सटामयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिरकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अयुग्म०ति । अयुग्मलोचनस्य व्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहाप्राप्तेन, चूडा-मणेः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, श्वेत-त्वादित्यभिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह 'मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुराकाले खिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । उपदेवं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूक्ष्मवस्त्रेण प्रावृतौ आच्छादितौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यात्त्रिष्वप्राप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्यारुणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

मस्तकस्थित अधोमुख किए हुए नरमुण्डके समान वर्तुलाकार एवं ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उस कन्याके वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसीके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह दीखती थी । चामरके समान सुन्दर आकृतिवाला एक कल्पतरु-वृक्षकल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रहकर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पावतीके सिंहकी जटाद्वारा मानीं निमित्त हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक वज्रवृक्षके उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (वज्रवृक्ष) महादेवके प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिगुर्व चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके अप्रपद्यन्त लटकें हुए सूक्ष्म (रेश्मी) वस्त्रके उसका नितम्ब-देश (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पद्मासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख कारके रखे हुए चरण-तलकी प्रभाओंकी उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलश, मोक्षद्वारनियुक्तकलश*** । २. एकगतहंस*** । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चौराङ्ग-तिना । ५. पवित्रतरीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणां निर्विकार-विनीतेन शिष्येणोपोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनैव स्वकङ्कालमना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आयतनमृगेणैव निषेविताम्^१, उत्सङ्गताश्च स्वसुतामिव सुदृढ-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गुलिनां त्रिपण्डकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण प्रकोष्ठ-बद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख दन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनैव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणासास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षाभिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भप्रभिराभ्यासुराभिः सहचरीभिरिव सबीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, रूपनार्द्र-लङ्ग-संकान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तथा विनीतेन शिक्षा-जनितविनम्रतावाहिना यौवनेन तास्वयेन, शिष्येणैव छात्रेणैव उपास्यमानाम् आश्रीयमानां सेव्य-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनैव' इति पुण्यकरणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषात् ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाक्षर्यं कामोद्दिग्धं यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणैव तरिसङ्गायतनसारङ्गेण रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्सङ्गेति । सुसमागाम्य अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीभूषणैः पूरिता व्याप्ता अङ्गुलयः करशाखा यस्य तेन, त्रिपण्डकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन शेषेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिवन्धदेशे बद्धो घृतः शङ्खखण्ड कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररहाणां मयूखैः किरणैः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयेत्यर्थः, कारणेन, गृहीत आतः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनैव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसम्बद्धस्तेन, उत्सङ्गतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लर्कां स्वसुतां विज्ञा-रम्भजामिव आस्फालयन्तीं वाद्ययन्तीं सप्रेम उत्थाप्योत्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यङ्गाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थिताम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेषागुणोत्प्रेषाणां परस्परसङ्गाह्निभावसङ्करः । कम्बुम-याङ्गुरीयककटकाभ्याञ्चावैषम्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणीति । मणिमण्डपिकारत्नमिता चतुष्पिका तस्याः स्तम्भेषु लज्जानिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विश्रममोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्यायविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सबीणाभिः सवल्लकीभिः प्रतिमाभिः आरम्भप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

लपनेति । लपनेन अभिप्रेकेण आर्द्रं छिन्ने लिङ्गे महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-रक्तवर्णं हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनोत शिष्यके समान, उपयुक्त अवस्थामें उपस्थित और काम-विकार-विहीन वक्ष्य यौवनकाल आश्रयण किया था । लावण्य भी, मानो पुण्योपाजन करके ही उत्सका परिग्रह किया था । उस मन्दिरके हरिणके समान सुन्दर-नयन-सम्पन्न और वाद्यस्वविहीन रूप भी, उसकी सेवा करता था । और वह अपनी पुत्रीके समान हस्तिदन्तभूषित एक वीणा उत्सङ्ग (क्रोड) में रखकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उस दक्षिणहस्तकी अँगुलियोंमें सूक्ष्म शंख के टुकड़ों से बनी हुई अंगुष्ठियों पढ़नी थी, त्रिपण्ड धारण करनेसे अवशिष्ट भस्मसे वह दक्षिणहस्त शूत्रवर्ण हो गया था । जिसके मणिवन्धदेश (कलश) पर शङ्खाभरण पवित्रित था, और जो नख-किरण फैलनेसे मानो हस्तिदन्त-निर्मित वीणा बजानेके साधन (मिजराव) से समन्वित दीखता था, जिससे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्यके समान विद्यमान थी । मण्डपके मणिमय स्तम्भोंमें लीलाविलाससंयुक्त वीणाके साथ उसके शरीरके अनुरूप प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे, वे उसके सहचारियोंके समान देखनेमें आरहे थे । खान करा देनेके कारण आर्द्र शिवलिङ्गमें उसका प्रतिबिम्ब पड़े गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिये आराधित शिवके हृदयमें प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिहेतोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकाळोपसर्पिणिविकारविनीतेन । ३. सेविताम् ।

४. सूक्ष्मण्डलखण्डिकाङ्गुलीयकपूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सबीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टा हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया ऋद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालया भीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकुटुम्भोन्मिवाभ्यस्यद्विनिश्च-
लकर्णपुटैर्मृगचराहवानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृत्यतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपञ्ची-वोषाम्, अमरापगामिव नमसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

पञ्चाम् यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टा प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । किमोत्प्रेक्षा ।

ह रति । हारलतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पङ्क्तयेवऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या बोधयेव, ध्रुवेण गान्ताङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पङ्के तु ध्रुवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संवतया । गानाङ्गध्रुवस्वरूपमिहितं सङ्गीतनाराधणे—“उत्तमः पटपदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् भुवकोऽयं मणोद्वितः ॥” ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्वन्धन-
ममिहितं ज्योतिषे—“भचर्कं ध्रुवयोर्वन्दमाप्तिं प्रवहानिलैः । पर्येत्यनन्तं तच्छब्दा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥”

ऋद्धया कुपितया खिया धोषितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदुमोक्षारितान्धराणि
यस्यां तया, पङ्के तु रक्तताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तया । सत्तया सुरादिपानाज्जातमदया खियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तया, पङ्के तु घूर्णिते मरुदेकाक्षश्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तया । उन्मत्तया उन्मादवायुप्रसृतया खियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियायामनरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तया । भीमांसया जैमिनिःकृत
पूर्वभीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्तया,
पङ्के—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुर्न्यापारेण तत्प्रतिपादनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्मृतया ।
श्रीरागादिलक्षणवृत्तं मञ्जीरकादरे । भीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्था चान्न ज्ञेया । तया
च एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि असिसुर्यचन्द्ररूपया वैषम्याणि अक्षणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभया उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकुट्टराकृत्य प्रापिते, निश्चलकर्णपुटैः स्तितमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्वानं चित्तवृत्तिनिरोधम् अभ्यस्यद्विः शिष्यमाणैरिव विद्यमानैः, आवद्धं रचितं मण्डलं
वलयाकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलालगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहवातिनोऽष्टपदा जन्तुविलोपाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
अयमागः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीवोषः सहतन्त्रीयुक्तवीणाभिनादो यस्यास्ताम् । किमोत्प्रेक्षा ।
अमरेति । नमसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योत्प्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृतम् अमर्या दिव्याम्, पङ्के तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, यह गान सुन्नामय हारके समान उसके
कण्ठमें लल्लय था, मधुरपि जितप्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गध्रुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जितप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मन्दसे उन्मत्त सुन्दरी की जितप्रकार नयनकी तारा
अलस होती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जितप्रकार बहुत करतलध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल क्रिये जाते थे; एवं जैमिनिप्रणीत भीमांसादर्शन जितप्रकार शाब्दी और आर्था नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर मात्से आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शतम्, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बोधकर उसके गानके साथ-साथ
बीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि गानो ने भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कान्या
आकाशमेंसे उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यद्यपि दीक्षित व्यक्ति जितप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

१. हारलेखयेव । २. रागरक्तः*** । ३.***पूजितमन्त्र*** । ४. उन्मत्तयानेक*** । ५. उपवीणयन्तीम् ।

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्^१, पीतामृतामिव विगतवृण्णाम्, ईशानशिरः शशिकलामिव-
वातुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बन्धाम्,
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, श्रूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तं संस्कृतात्मिकमित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभाषितवै न श्लेष्कितवै, श्लेष्को ह्येष
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण वीक्षितस्यापञ्चशभाष्यवह्मरनिषेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारिर्महादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां बाणशलाकामिव
तेजोमयीं तेजोबहुलाम् ।

पीतेति । पीताम्बास्वादितस् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृण्णा विषयलोभः
सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु-
त्पन्नः रागः कामानुरागो ह्रीहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुद्रास्तमन्योरभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमथितेति । अमथितस्य अविलोडितस्य उद्वेगः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नः हृदये शुद्धां कामादिविकारशून्यहृदयमित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराकल्पिताम्, मन्थने
सति तस्मिन्नाविलता संपद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुबन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमवस्थितिमिव,
अद्बन्धां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-
संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकनामित्यर्थः, बुद्धिं ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवासक्तिवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चस्वरो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यन्ते, प्रतिपाद्यति च तत्तज्ज्ञानमेव षटादिरूपेण भासते, वेदस्तु
रूपातिवशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

'सहोपलम्भनियमाद्भेदो नीलतद्विद्योः ।

अन्यत्त्वेत् संविदो नीलं न तद्भासेत संविदि ॥

भासते चेत् कुतः सर्वं न भासतेकसंविदि ।

नियामकं न संवन्धं पश्यामो नीलतद्विद्योः ॥' इत्यादि ।

वैदंति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्नो ज्योतिषि सतीत्यनिर्णयार्थं प्रदीप्तान् प्रवेशो यथा ताम् ।

पूतेति । श्रूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दक्षां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अचाणि
हृन्मित्राणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अचहृदयं दुरोदरविद्याममं यथा ताम् ।

बोलते है, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत मनुष्य (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवक्त्रके समयमें शङ्कर के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार पिपासा नहीं रहती है, उसको
भी उसीप्रकार विषय-खालसा नहीं थी; शङ्कर के मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उसमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अमथित समुद्रजलके
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उसीप्रकार मन्मथ-विकार न होनेसे निर्मलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी; समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसमें भी उसीप्रकार
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारदिसाम्प्रदायिकों) के मतमें जानका जिसप्रकार विषय नहीं
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं उनका कहना है कि ज्ञान ही षटादिरूपसे भासित होता है
अद-प्रतीति भ्रान्ति है) उसीप्रकार उसमें भी भासक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अधिमं प्रवेश किया था,
उसने भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था; श्रूतक्रीडामें निपुण शिवों जिसप्रकार पाशकविषा-पट्टको स्वाधीन

कृताश्रद्धयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवस-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीत-भास्क-
रातपाम्, आर्यामिव समुपात्त-यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्,
अंशुमयीमिव तच्छायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्ममत्सराम्, अमा-
नुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम् अल्पष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमा-
णाम्, प्रतिपन्नपाशुपतप्रतीं कन्यकां ददर्श ।

ततोऽवतीर्य तस्मात्स्वायां बद्ध्वा तुरङ्गम् उपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोच-

महीमिति । महीं भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन श्रुतः श्रुतः देहः शरीरं यथा ताम्, पक्षे तु
जलेन श्रुतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिमेति । हिमसमयो माघशुक्लानामकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रिय-
मिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यथा ताम्, पक्षे—परिगृहीतः
हिमैर्निरुद्धः भास्करातपो यथा ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातं लुन्दोविशेषं द्व्व, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-
पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलवादिसामग्री यथा ताम्, पक्षे—समु-
पात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रासस्थानम्, गणा भगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-
प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यथा ताम् । आर्यालङ्घनन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखितां चित्रितामिव, अचले स्थले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अचलं
निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अंशुमयीति । अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायाया शरीरस्य प्रतिबिम्बेन दीप्त्या च अनुलितस्य
आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यथा ताम् ।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वं पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्ममामिति । ममस्वार्थं ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्ममो ममत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निरभिमानान्,
निर्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-
मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवत्स्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं
यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्मृगवर्षीयामिव, ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्ष-
देशीयारः इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता
अस्येति पाशुपतं व्रतं महेशाचनारूपो नियमो यथा ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वाद्बत्तरणं विधाय तस्मात्स्वायां बद्ध्वा तुरङ्गमायां
तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमर्थं बद्ध्वा बन्धनं कृत्वा उपसृत्य समोपमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने
करके रहती है, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियसमूह और चित्तको वशमें कर रखा था, पृथिवी जिसप्रकार जलसे
परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानसे शरीर-धारण की थी; शीतकालके प्रभातकालकी
शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोककी आच्छादित करती है (जाड़ेके दिनोंमें प्रातःकाल हिमावृत होनेसे
घूप नहीं दीखती है), उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; आर्याच्छन्दमें
जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसके भी उसी प्रकार सुनिगण के
उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है,
वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लित
(रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिबिम्बद्वारा भूतलको लित करती थी; वह गमत्त्व, अहङ्कार और
मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान
यथार्थरूपमें नहीं हो सकता था तो भी वह मानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवाली प्रतीत होती थी ।

तदनन्तर चन्द्रापीडने बोड़ेसे उतरकर किसी वृक्षकी शाखा (डाली) में बोड़े की बोध, भगवान् महादेवके

१. “तित” । २. परिपीत” । ३. उपात्त” । ४. निर्ममम् । ५. “प्रमाणम् । ६. व्रतं च ।

७. तुरगम् । ८. महाभक्त्या ।

नार्य, तामेव दिव्ययोषितमनिमिषं-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनरिन्तुपयामास । उदपादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—‘अहो ! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यहच्छ्रया निरर्थ-कमनुबध्नाता तुरङ्गमुखं-मिथुनम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसञ्चरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेव विधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् ।’ तद् यदि मे सहसा दर्शन-

विलोचनयामहेत्याय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमिषपद्मणा निस्पन्दलोभा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं विहितं लक्ष्यं दृष्टियेन तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डयिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकश्येन ददर्शत्यर्थः ।

उदपादादि । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रश-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्य यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उदपादि इयं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केस्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुभवविषयी-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आखेटकवृत्तौ यहच्छ्रया स्वेच्छ्रया अनुबध्नाता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुनं किन्नरयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकिताः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेषमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविषयैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरो अच्छोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकिताम् । तस्य सरसः तीरलेखायां तटपङ्क्त्यां विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्राप्यवलोकना इयं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णीयत इत्यत आह—नहीति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यतां प्रति स्वर्गायताविषये मे मम नहि संशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-नुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनुमितिं जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कुत इति । पूर्वविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां निकट जाकर मत्किपूर्वकं प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणीको टकटको बाँधकर निश्चल दृष्टिसे वह पुनः देखने लगा । उसका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडको विस्मय उत्पन्न हुआ एवं मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणियोंके समक्ष विशेष घटना अतर्कित रूपसे (विना विचारे) ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में आया, निरर्थक किन्नर-मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पहुँचनेसे बाहर, दिव्य-पुरणोंके भ्रमण करने योग्य प्रदेश देखा । फिर यहाँ जलका अन्वेषण करते-करते सिद्धपुरुष जिसके जलका उपयोग करते हैं ऐसा मनो-हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करते-करते दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्यका देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें सुखे थोड़ा भी किसीप्रकारका संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही मेरे दृष्टिपथसे अन्तर्धान न हो जाय,

१. पार्वतीपतये । २. अनिमिषं । ३. विस्मयमनसि, मनसि वितर्कः । ४. तुरगमुखं । ५. वीक्षितः क्षितेः । ६. उपस्पृष्टजलं । ७. विधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना प्रतम' इति सर्वमेवैतत् एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम् इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मृक्रीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कुतहरणनामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावरप्रगल्भया दृष्टया समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमात्रभाषे-स्वागतमतिथये,

मन्दमध्यताराणां मण्योल्लोके मनुष्यभूमौ कुतः कस्मात् सम्भूतिरूपतिः, अत एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीतिरित्याशयः । सम् पूर्वकात् स्वप्राथम्यं 'शीङ्' घातोः खियां क्तिनि सति मंशोतिरिति ।

निति । तत्तस्मात्कारणात् यदि यावत् मे मम सहया अकस्मात् दर्शनपथात् विलोकनमार्गात् नापयाति नापसरति, वा अथवा कैलासशिखरं रजतादिशृङ्गं नारोहति नारोहणं विधत्ते, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्बजति ततस्तावत्, 'का त्वम्? किमभिधाना किं नाम्नी किमर्थं किं प्रयोजनं प्रथमे वयसि वासयावस्थायां पाशुपतं महेशसम्बन्धिनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव पुनः कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेत्य पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्णनेन विस्मयानुभवानाम्, अतिमहान् अतिबृहत् अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणां आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टः समासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अथेति । गीतावसाने गानसमाप्तां मृक्रीभूता निःशब्दा जाता वीणा वल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुकररुतं अमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उत्थानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कुतः विहितः हाराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकथेतया, तपःप्रभावेण तपोमाहारभ्येन प्रगल्भा दृष्टा आश्रयनिर्णयदक्षेत्यर्थः, तथा दृष्टया लोचनेन समाश्वासयन्तीव सान्त्वनां विदधतीव अभयं प्रयच्छतीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकुतैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादित्थैः सलिलैः प्रक्षालयन्तीव पीतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्तीव पूततां कुर्वन्तीव, शुद्धिं पाप-भ्यं कुर्वाणेव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सम्पादयन्तीव, पवित्रतां पूततां नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आत्रभाषे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यञ्जोपमालङ्कारः । 'समाश्वासयन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलासपर्वतके शिखर पर चढ़ न जाय, अथवा आकाशमें उड़ न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो? तुम्हारा नाम क्या है? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (युवावस्था) में तपस्या आरम्भ किया है? इस रूपसे ये सब विषय इसके समीपमें जाकर इससे पूछ लेंगा, क्योंकि यहाँ आश्रयोंके लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिकमण्डपके अभ्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-समाप्तिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उसके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुकरोंके मधुर-सुन्दरवाली कुमुदिनीके समान वह शोभायमान हुई । बाद उस कन्या ने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवको प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही श्वेतवर्ण एवं तपस्यके प्रभावसे सर्वविषय-निर्णय-निपुण-दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको मानो आश्वस्त करती हो, पुण्यद्वारा ही मानो स्पर्श करती हो, तीर्थजलोंसे ही मानो स्नान करती हो, तपस्यासे ही

१. पाशुपतव्रतम् । २. सर्वमेतत् । ३. परिसमाप्ति । ४. वरप्रदानम्, वरप्रदानमेव । ५. पवित्रिताम् ।

कथमिमां भूमिसमुपगतो महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्भाषणं-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति । यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास-हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिग्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशयैः प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्सोदन्तम् अभ्यर्थ्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनीस-

'जन्मप्रवृत्तिचारभ्यः कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कीर्त्तिर्महाभागः स उच्यते ॥

इत्युल्लङ्घनयुक्तो भवान्, इमां एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं केन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तस्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यस्य अनुभूयतां प्रत्यङ्गीक्रियताम् । इति समाप्तौ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽपिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेणैव केवलसंलग्नैव अनुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवबुध्यमानः उत्थाय तस्मात्पदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः 'भगवति तपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोषि तत्तथा' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यश्छात्र इव दर्शितविनयः प्रकाशितनम्रः सन्, व्रजन्तीं कच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुववाज पश्चाज्जगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्ति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्वच्छन् चन्द्रापीडः समर्थयामास हृदये निर्घा-रयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त हर्षे हन्त हर्षेऽनुकम्पायां चाक्यारम्भ-विषादयोः इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीचय न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रसादाया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छाभिलाषया पदं स्थानं कृतं विहितम् । 'पदं व्यवसितव्राणस्थानलक्ष्माद्रिवस्तुषु' इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्ययस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतायाः कन्यकयाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्थ्यमाना मयाऽभिधातुमनुकूयमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आत्सोदन्तं स्वीयसमाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रापीडसे कहने लगी—'अभ्यागन् ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अनएव उठिये, आर्ये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये । इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल संभावणसे ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्तिपूर्वक उसे प्रणाम कर 'देवि ! आप जिस प्रकार आदेश देती हैं वैसा ही कहूँगा' इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-प्रदस्नान-पूर्वक उसके पीछे-पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाते-जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—'हर्षका विषय है कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आशा ने प्रतिष्ठा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्यरूप, तपस्विको दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस प्रकार अत्यन्त-औदार्य-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करूँगा तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी' । इस प्रकार विचारते-विचारते लगभग सौ कदम चलने पर ही उसने एक युवा

१. महाभाग । २. अनुगम्यताम् । ३. कचित् 'इति' इति पदं न विद्यते । ४. सम्भाषिणः । ५. समुत्थाय । ६. अमुताकृतिस्तिरोभूता । ७. अतिशय । ८. इयमात्सोदन्तम् ।

मयभिर्ब' दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उरुकुलकुसुमेषु लतानिकुलेषु कूजतां मन्दं मन्दं मदमत्तं मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपथ्यन्ताम्, अतिदूरापातिनीनाञ्च धवल-शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रखवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाठ्यमानैरुत्तरध्वनि-भिरवरीर्यमाण-तुषार-शिशिर-शीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिम-हार-हर-हास-धवलैश्चो-भयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारैर्बलम्बित-चलच्चामर-कलापामिषोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिशिर-निबद्धं ना-

किञ्चिदध्वानमतिक्रम्येव गत्वा प्रजित्वा 'गुहामद्वासीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गे द्वितीयै-कवचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोकेयद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उरुकुलंति । उरुकुलानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुलेषु वल्लीकुलेषु मन्दं मन्दं शनैः शनैः कूजतां शब्दं कुर्वतां मदमत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् द्विविष्टात् पतितुं शीलं यासां तासाञ्च, धवलेषु विशदेषु शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम् अपां जलानाम्, उत्कोटयः उत्कृताया ये प्रावाणः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाठ्यमानानि निदार्थ-माणाणि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनेर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशर्यमाणाः प्रस्तरेषु पतनात् जर्जरिभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः प्रखवणैः गिरिनिर्झरैः, आबध्यमानाः सञ्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुषारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुप्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषा-रवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टाश्चैवदोष-निराकरणाव धवलपदपरित्यागा एव समुचित इत्यवधेयम् ।

क्षिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेजहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरद्भिः स्रवद्भिः निर्झरैः प्रखवणैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन् चलन् प्रोच्छलन् चामराणां बालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणां वीचयमाणाम् । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

अन्तर्गति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्तो एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय बृहच्चौमवसनं यस्यास्ताम् ।

विशाखिकेति । विशाखिकायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देखी । उसके समुख भागमें लगातार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने अन्धकार कर रक्खा था; लताकुञ्जी (विनोकी कुञ्जी) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुञ्जार करते हुए मदमत्त मधुकरोंके झङ्कारसे उस गुहाका प्रान्तभाग मुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से दक्कर खाकर उछलनेसे फेनमय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रखवणों (झरनों) से एवं ऊँची उड़ी गौरवाल्ले प्रस्तरोंकी नौकीसे जर्जरित बहुतर शब्द करते टुकड़े-टुकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहारा (ओस) भर रही थी । उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हास्यके समान धवलवर्ण झरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाने हों ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें कितने मणिमय कमण्डलु रखे थे । योगसाधन करनेके समयमें पढ़नेके उपयुक्त छोटे एक पट्टखण एक स्थानमें

१. रजनीमयम् । २. गुजतां मन्दं, मधुमत्तम् । ३. पातिनीं । ४. चारा । ५. चारुचलचामरम् । ६. विशाखिकानिबद्धम् ।

रिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौलोपानदुयुगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशयनीय-सनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाविष्टिताम्, सन्निहित भस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्ण-पुटेन निर्फेरादगृहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमतिव्यग्र-पर्या', कृतमतिप्रसादेन, भगवति ! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, स्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमवमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्पृश्याम्' इत्यब्रवीत् । अनुसृज्यमानश्च^३ तथा तां सर्वाभितिथिसपर्यासतिदूरावनेतेन शिरसा समग्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निमित्तं धौतं चालितम् उपानदुयुगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतं युक्ताम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णंति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्तनादौ स्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं बकुलच्छवि यत् वल्कलशयनीयं तत्त्वङ्निमित्तमिदं शय्या तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागे यस्यास्ताम् । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इद्विति । इन्दुमण्डलेनेव शशिभिश्चेनेव विद्यमानेन, टङ्केण प्रस्तरविदारणाखेण उष्कीर्णं सन्ततय रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुवृत्तनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा । सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विस्मृतिरक्षणार्था अलावुः शून्यमध्या तुम्बी यस्यां ताम्, गुहां कन्दूराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चित् चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापागतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अवशीर्णदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वङ्निमित्तमशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा बल्लकी यथा ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निक्षेरात् प्रसवणात् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणया मङ्कते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमस्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, स्वदीया-लोकनमपि स्वहर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैनसां प्रशान्तिवृत्तं, अवमर्षणमिव पापविनाशकम् 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीदा' दिव्यादिसूक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्पृश्याम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव सम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्विति । अपि च, तथा कन्यकया अनुसृज्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनेतेन दृष्टिमानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्यासं अभ्यागतपूर्णां समग्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लटका था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूते) एक शिकके ऊपर रखे थे । एक और शरीर परसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुई वल्कल को शय्या बिछी थी । पापाग-भेदक अक्षसे छोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और भस्म रखनेके लिए एक अलावूपात्र (तूँबी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस युष्माके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । ध्वर वह कन्या वल्कलमय शय्याके सिरद्धानेमें वीणा रखकर पर्णोंके दानेमें उस झरनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीड कहने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मत कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेका कोई प्रयोजन नहीं, देवि ! आप प्रसन्न हो जाएँ, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप विनाश करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अवमर्षण' सूक्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवगत मस्तकसे समस्त अतिथि-सत्कारको प्रणय (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. 'नारिकेली' २. 'युगोपेताम्' ३. अर्घजलम्, आगृहीतार्घसलिलम् । ४. अलमतिव्यग्रणया ।

५. स्वदीयालोकनमप्यत्र खलु । ६. अनुबध्यमानश्च ।

कृतातिशयया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदित-सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामाश्रयतनतरुणां तलेषु विचचार । अश्विरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्रयार्थम्, यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्त्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुपहस्युपपा-द्यन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्रो-त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्भरजलनिर्वर्त्तिते-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिशयम् अतिथिसंसारो यथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया अपरपाषाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगम-नवशेन आगमनः स्वयं सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचक्षे आख्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यथा सा तादृशी, सा कन्यका उत्थाय तस्यानादुशानं विधाय भिक्षाकपाले भिक्षापानम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आश्रयतन-रुणां गुहासमीपवर्त्तिसिन्धायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत् पश्य तेषां फलानाम् उपयोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आसीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसि आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जाति विद्यते ॥

ब्रूया दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामोति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्रयं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव अस्त्यै भगवत्यै दैव्यै फलानि समतिसृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम् उपपाद्यन्ति निष्पाद्यन्ति । एतखलु तपस एव फलमिष्यशास्यः । अत एवेहान्तरन्यासोऽलङ्कारः स च विदोषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवोक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्रयम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽति-भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्रयं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमश्नम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपश्यनं नातिदूरे निकटे संयम्य बद्ध्वा निश्वरजलेन प्रक्षवणसखिलेन निर्वर्त्तितो निष्पादितः स्नानविधिः आप्लवनविधिर्न स तादृश-

उस समय अतिथिसंसार सम्पन्न करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह कन्या उठी और अपना भिक्षा-पात्र लेकर, आश्रमके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण करनेके लिए अनुरोध किया ।

उस समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इस संसारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं है । जब चैतन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट करते हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्रय वृत्तान्त देखा । इस प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहीं ले आया । उसका पश्यन (जीन)

१. कचित् ‘च’ कारो नास्ति । २. यत्र च । ३. विगतचेतना अपि । ४.***पर्याणे च । ५.***निर्व-
र्त्तितम्***

स्नानविधिस्तान्यमुत्स्वाद्नि^१ उपयुज्य^२ फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य^३ चैकार्ते^४ तावदवतस्थे^५, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विश्रद्धमुपविष्टां निशु-
तमुपस्पृश्य नातिदूरे समुपविश्य मुहुर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति !
त्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रेम्साहिनेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लब्धिमा बलाद्नि-
च्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति^६ हि^७ प्रमुप्रसादलबोऽपि प्रागतभयमधीर-
प्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकर्त्ता परिचयमुत्पादयति । अगुरप्युपचारपरिग्रहः प्रण-
श्रमद्वापीडः, अस्तुतव पीयूषवत् स्वाद्नि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य^८ मुख्या, तुषारः तुहिनं
तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं निर्झरपानीयं पीत्वा च, च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत्
तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल-मूलमयेषु
आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

नीति । इति पूर्वोक्तप्रकरणेण परिसमापितः वर्यासि नीतः आहारे भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः
निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पाषाणतले
विश्रद्धं सविश्वासं निश्चितं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निश्रुतं निःशब्दं यथा स्यात्तथा
उपस्पृश्य समीपमेव नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहुर्त्तमिव षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य
चन्द्रापीडः सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवन्नीति । ‘हे भगवति देवि ! त्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन,
कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्विषेषु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-
पर इत्यर्थः, लब्धिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीडं
बलवत् हठात् प्रश्नकर्मणि पुच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने घृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तद्ग्रह—जनयतीति । हि तथाहि प्रमुप्रसादलबोऽपि
स्वामिप्रसन्नतालोऽपि, अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं धाष्टवं उपजनयति उत्पादयति
एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिर्मनैवद् धाष्टवं जनयतीत्यङ्गी-
क्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वरसपि । एकावस्थाने एकावस्थितौ स्व-
ल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकला समर्थाः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चैतावत्समयमेकत्रा-
वस्थानास्वं मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दाभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमिष्यत आह—अणुरिति ।
अणुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणयं सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च
भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तरा, जरा दूर बाँध कर उसने झरनेके जलमें खानकायं सम्पादन किया और अष्टरसके समान सुस्वादु वन
फलोंका मधुन कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आनन्दन कर वह एकान्तमें तपतक बैठता
रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब किया सम्पादन कर चुकी और एक
शिलातलपर निश्चितरूपसे बैठती तब निःशब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर
बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ही मुझे
कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेन ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावकी आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी
मुझे कलात्कारसे प्रश्न करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपाका लेश भी चञ्चल-प्रकृतिके पुण्यकी
धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः
परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिये यदि आपको

१. अमृतसरस्वाद्नि । २. उपयुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपतस्थे । ५. कन्यया ।
६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानाकालकक्षा ।

यमारोपयति । तच्चदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्, इच्छामि । अति-
महत्खलु भवदर्शनात् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामपसरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । केदं वयः, केदं तपः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तद्वदुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेकसिद्धसाध्य-संवा-
धानिं सुरलोकसुभगानिं अपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चमिमांहाभूतैरारब्धमीदृशीं धवलतां धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषक्लेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
सज्जिज्ञास्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपत्तिविषयम् इच्छामि अभिलषामि ।

अतीति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाशो वृत्तिमात्रे पुनर्जावः' इति वार्तिकेनेह पुनर्जावः ।
तस्मात्प्रभृति तवावलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रश्नविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अस्याश्रयम् ।

अथ तव प्रश्नविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायकानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अपसरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्त्या भगवत्या
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे वही ।
बहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्यकथा उत्तरचप्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुलला व्रते ।

किमर्थमिति । वा अथवा कुसुमसुकुमारे पुष्पवस्त्रकोमले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायाम्
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

केति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क, वृद्धावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ को महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपविशेषः
क, अथञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशान्तिः
स्वस्वभोगानिबृत्तिः क । अद्भुतलावण्यवत्सारुण्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीयव्रता-
श्रयणवलोकनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभागोऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषयः ।

तति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतिविषयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोजिविशोपास्तेः संवाधानि सङ्कलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देवचुन्दास्तेः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गायाश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुषं मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा स्वम्
अधिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कश्चेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चमिमांहाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वपुः,
ईदृशीम् एवंविधां धवलतां धेततां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चिन्तमिदमित्याशयः ।

विशेषक्लेशजनक न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुगृहीत करने की इच्छा
करता हूँ, आपके दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि । अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अपसरार्योंमें से किसके कुलको अनुगृहीत किया है । किन कारणसे
कुसुमके समान कोमल इस नवीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ की है । कहाँ यह वय ? कहाँ यह आकृति ?
कहाँ यह असाधारण लावण्य ? और कहाँ यह इन्द्रियोंकी भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप अद्भुतसा
प्रतीत हो रहा है । किसलिए आप बहुत सिद्धसाध्योंसे परिपूर्ण एवं देवगणके विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंको छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविशेष वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका बना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुगृह्यमाणम् । २. क्वचित् 'केदं तपः' इति पाठो न विद्यते । ३. किंवा । ४. 'संवन्धानि ।
५. 'सुलभानि । ६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चमिमांहाभूतम् ।

भिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहित्वा सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा । निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतं हृदय-शुद्धिनिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिश्चयमिव स्रवद्भिः लोचन-विषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्थलनितैः, अव-शीर्ण-हार-सुक्त-सुक्ताफल-तरलपातैः, अनुबद्धविन्दुभिः, वल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-शीकरैः, अशुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्रहृदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्-‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपा-तानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयमात्मनीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतुहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तर्हिचे ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्तमिव जगमिव स्थित्वा आश्वास निःश्वस्य श्वासं विमुच्य च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धविन्दुभिः अशुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यप्रासां हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलवादिश्या-जयः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादं स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितं वर्षद्भिर्वृष्टिं कुर्वद्भिः, तपोस्थेव रसादवाः तेषां निष्पन्नं धारां स्रवद्भिः सरद्भिः, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः सावयद्भिः, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्थलस्थलैः निर्मलगण्डस्थलसुक्तैः, अवशीर्णां वृष्टित्वा हारात् सुक्ताप्रालम्बात् सुक्तानां स्खलितानां मुक्ताफलानां रसोद्भवाणामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं गेयां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्द्वो विप्रयो यैस्तैः, वल्कलावृतयोः तरुशगाच्छादितयोः कुचयोः रजजयोः शिखराभ्याम् उन्नताग्राभ्यां जर्जरिताश्वीर्ण-कृताः शीकराः कणा येषां तैः, एतेन कुचयोरार्योन्नत्यं काटिगच्छ ध्वन्यते । अशुभिः चैत्रजलेरुपलब्धितां, आमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी मती, नि शब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम् आकम्पितुम् आरेभे आरुण्यतीति ।

इह ‘निर्गच्छद्भिः’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिः’ इत्यन्तं क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः । “सुक्ताफलतरल-पातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चार्थः । प्रहृदिताम् अत्यन्तरुदताम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीपय, चन्द्रापीडः तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितानाम्, दुर्निवारता अभिविमतुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिन्निवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद् यस्माद्धेतोः अनभिभवनीयां तत्पस्थितया अभिविमतुमशक्याम्, ईदृशीमेवंविधाम् आकृतिमपि आकार-मपि आत्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कथाऽप्यापस्या उत्पादिता-रक्षेशादिषु रोदितुमिच्छाशब्दः ।

ननु सर्वथा विषयाभिलाषं परित्यजन्तमेवविषं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिविमतुं शक्नोतीत्यत आह—नर्षेणि । उपतापाः स्यात्सारिकलेशाः, कञ्चन कञ्चिदपि, शरीरधर्माणं देहिषं सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कहीं देखा, न सुना ।’ इत्येव कृपाकर समस्त वृत्तान्त विधित कर भेरा कृतुल निवृत्त कीर्ति । इस प्रकार चन्द्रापीडके वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करती हुई, मोहों धेरें चुप रह कर लंबी साँस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिकी लेकर मानो बाहर निकलते, इन्द्रियोंकी निर्मलताको मानो वर्षण करती, तपस्या रूपी रसकी धाराकी वृष्टि करते एवं इष्टिपोचर धवलताको मानो पिघलाकर गिराते, अत्यन्त निर्मल कपोलस्थलपर टपकते, दूटे हारसे विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अविच्छिन्नरूपसे विन्दुके रूपमें निकलते, वल्कलसे ढँके हुए स्तन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कणरूपमें परिणत होते, बड़े-बड़े अखण्डसमूह टपका कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्घट (दुःखके अयोग्य) आकृतिकी भी वे अधीनमें कर लेते हैं । शरीरधारीकी

१. कचित् वा शरीरो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. “हारमुक्ताः” ।

५२ का०

शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्^१ । अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवंपिधा मूर्त्यः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे^२ति । संवद्वितकृद्दहलक्ष्यं
शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमित्रात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रसवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधाद्विच्छिन्नबाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने बलकलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

‘राजपुत्र ! किमेनेनानिनिर्घृण-द्वयया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः^३ प्रभृति

न स्पृशन्ति नापचन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिककलेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह— बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णदीनां प्रवृत्तिः देहिपुष्टिस्थितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्विन्येऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्रयमित्यर्थः अस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुपादितम् ।
इहोक्तव्युत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योषितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्रयमित्यत आह—
नहींति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवंपिधा अनिर्वचनीय-स्वरूपा
मूर्त्यः नरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, बुद्धेः
स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्रयं यस्य तादृशश्रद्धापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रसवणात् निर्हारात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्धयर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

सेति । सा कन्यका (महाशेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाप्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
बाष्पजलधाराया अश्रुजलधारायाः सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेपदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अत्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य बलकलोपान्तेन परिहिततन्मग्नयेन वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्घृणं इदं चेत्तु यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारम्भ अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रवणा-

मन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रवण (रोने) से मेरे चित्तमें पहले से भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अव्यमान शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अधीन नहीं हो सकती, अव्यमान निर्घात वस्तुके (बज) आघातसे आहत ओकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उन कन्याके शोक स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतपन उठकर, उसकी मुख-प्रक्षालनके लिए शरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बढ़ रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, बलकल प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँसे के धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्तदुःखदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्यग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलधाराया । ४. ‘‘अविच्छिन्न । ५. त्वमपि
‘शनैः’ इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुरम् । ७. जन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि याद महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।

एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसोनाम कन्यकाः संनृतीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यैर्दग्नेरुद्धृतम्, अन्यत्पवनात् प्रसृतम्, अन्यद्मृतात्मन्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदकैकिरणैर्भ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्भूमेरुद्धृतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
रारिष्टा च बभूवुस्तत्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापि । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्रयं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थं तद्विषयवाचकस्यैवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नानोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवन्ते स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्थियः सन्ति विद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दत्ताधिकचतुःसंख्याकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः सष्टत्रय्यगः मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यतृतीयम् अग्नेर्वह्निः उद्धृतं प्रकटितम् । अन्यचतुर्थत्पवना-
द्वायोः प्रसृतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मथ्यमानात् अमृतात् मथ्यमानावस्थायां पीयूषात् उरितं जातम् । अन्यत्
सप्तमम् अकैकिरणैर्भ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृतम् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणैर्भ्यो निष्पतितं निर्गतम् । अन्यत्नवमं भूमिः पृथिव्याः उद्धृतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विद्युन्नयः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद्द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अस्थिकानां
कन्यकानाम् आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुन्यरिष्टा च बभूवुर्नृज्जाते । गन्धर्वैर्देवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाञ्चैकं जातमित्यर्थः । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरेण सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां स्थितिः । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामाकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातम्, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणकत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्दक्षजामजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां आर्तूणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौर्वादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय समाचारकैः सुननेते आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुस्तर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
तो कहनी हूँ, सुनिये ।

यद् तो आप-मङ्गलाभिजातार्थिने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकमें अप्सरानामकी कन्यकाएँ रहती
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अभिसे, चौथा
पवनसे, पाँचवाँ मथ्यमान अमृतसे, छठौं जलसे, सातवाँ सूर्य-रश्मियोंसे, आठवाँ चन्द्र-रश्मियोंसे, नवौं पृथिवीसे,
दशवाँ विद्युत्से, ग्यारहवाँ मृत्युसे, बारहवाँ कामदेवसे, अविष्टि दो दक्षप्रजापतिकी बहुतर कन्याओंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर वे चौदह कुल
हुर । मुनि और अरिष्टा-नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिका, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. कनित् इतिशब्दो नास्ति । ३. 'वह्ने' । ४. निष्पतितम् । ५. कन्यकानां ।
६. द्वौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिसुवर्न-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तपुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनैनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
बृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसितता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किम्पुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगलं परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चैवं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदञ्चाच्छो-
दामिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अयञ्च भवानीपतिरुपरिचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुषधृतीनां सोदय्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तदन्यः पुत्रः समुत्पन्नः सञ्जातः ।

स इति । किलेति पुराणवार्तायाम् । शैशव एव बाल्य एव, त्रिसुवर्नप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समग्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्ट चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता माहात्म्यवता आखण्डलेन हृद्गेन, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दयोगेण उपबृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिततायाः
खड्गमलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पाजितम्, सर्वेषां निलिखितानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आप्तवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति वार्ताः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानाच्चातिदूरे अस्माद्भारतवर्षात् भरतचैत्रान्
उत्तरेणान्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे चेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसोमाकूटग्रामः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।
तद्वति । अपि चेति वार्ताः । तत्र हेमकूटे, तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरक्षितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येवं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं ननं निर्मितं रचितम् । इदञ्च अच्छोदामिधानम् अच्छोदसञ्जकम् अतिमहत् सरः अतिबृहत्कासारः
खानितं निर्मापितं श्रुत्येरिति शेषः । अयं पुरो इत्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलम्बञ्च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः उपरिचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवत्यस्य खो इति विग्रहे ‘हृन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण ङीपि आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्याः
पतिरित्युक्तौ पत्यन्तरप्रतीकारित्वाद्विरुद्धमतिक्रोधः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्धवायमवबोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दृष्ट-
सुतायाः तुम्बुरुषधृतीनां तुम्बुवादीनां समाने एके उदरे जठरे क्षयिता इति सोदय्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसामिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्रतेन प्रभृति पन्द्रह मास्योके मध्यमें गुणांते श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवां पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किरीट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे हृद्गेन
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और बाल्यकालमें ही
उन्होंने खड्गकी किरणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वकीय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहाँसे थोड़ी दूर भारतवर्षके अन्धवृद्धि उत्तरदिग्बली किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वही चित्ररथका वासस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहाँ निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नामका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खुदवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण करारक स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्व-कुलमें अरिष्टाके पुत्र तुम्बुरु-प्रभृति छः सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-हंसनामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिसुवर्न... २. अविन्दजेन । ३. तद्भुजयुगल... ४. सरः निखानितम् । ५. अरिष्टा-
यास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये...।

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिराधवासः । यन्तु तत् सोममयूखसम्भवम्पसरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं गलितेन सकलेनेव रजनीकर-कला-कलाप-लावण्येन निर्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^२ हिमकरं-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^३ हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागोपजनितामतिमहतीं सुदुर्गुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशीं विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्वाये गन्धर्वराजेन देवगायकाभिषिक्ता चित्ररथेनैव अभिषिक्ता अभिषेकविषयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राज्यम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितस्य अगणितं गन्धर्वबलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यर्थेनैवासां निवासस्थलम् ।

वदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सराणां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमुद्भूत्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनीकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनी लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाल्लङ्घनी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरी वर्णा यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका युता प्रसूता जाता ।

इह "लावण्येन निर्मितेव" इत्यत्र क्रियोत्पेक्षा । "द्वितीया गौरीव" इत्यत्र द्रव्योत्पेक्षा । "हिमकर किरणावदातवर्णा" इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चित् चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विषद्वज्जामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रौत्युपमा ।

सांत । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन वनात्ययकालेन कमलिनी पञ्चिनीव, हंसेन सह संयोजिता च्छटिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनासुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं सुदुर्गुपगतवतीं प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्यसुन्दरानामित्यर्थः स्वामिनी मुख्या च अभवत् जाता । इह श्रौत्युपमयोः परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोस्मि । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हंसयोः अहम्, इदमी एवम्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज चित्ररथेन अभिषिक्तं करके बाधवावस्थाम् हा राजा वनाथा । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वासस्थान है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकलासमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानी विधाताने उस कन्याकी सृष्टि की थी, एवं वह कन्या युवनवयस्य लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गङ्गाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके समान एवं शरत्कालके साथ पञ्चिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसम्मेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसादेशी) महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. ...परिवारकस्यास्यापि । ३. सोममयूखसंभूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं । ४. गौरीपतिनाम्ना । ५. हिमकिरणं, रजनीकरं । ६. द्वितीय-कुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्महताकलेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अत्रापि च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेश्वर गन्धर्वाणा-मद्वादङ्कं सञ्चरन्ती अविविदित-स्नेह-शोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती^१ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं नव-नलिन-वनेषु, अकठोर-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेर्षु

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं क्लेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्तस्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तं पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अत्रापि प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आशुद्वयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुश्रूक्षरूपत्वादित्याशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेश्वर वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अङ्गावङ्कं क्रोडात्कोटं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविविदितैः विशेषज्ञानानुद्धादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कुदृश्य-प्रताभावात् रमणीयं शैशवं बाल्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाठ्या वसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण अमरेण, मधुकरे तत्कालिकअमरे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रस्थग्रतास्थयेन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते-उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रश्मोपमा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समये अश्वया सह इदम् अच्छोदं सरः स्नानम् अभ्यागममिति सुदूरवर्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरेति । अकठोरः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आन्त्रकुटुमलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकरवादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानविध दुःखसमूहको पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-करण किया । वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक वीं गौदमेंसे दूसरेकी गौदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जितप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार अमर एवं अमर में जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुमुद, कुवलय और कलारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिये आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. त्रिपल्लवा केवलम्*** ।

२. ***स्नेहशोकायासं ।

३. अतिनीतवती ।

४. जृम्भमाण ।

५. अनेक । ६. काम्युत्कलिकेर्षु ।

कोमल-मलय-मरुतावतार-तरङ्गितानङ्ग-ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डुष-वीधु-सेक-
पुलकित-वकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत-कालेयक-कुसुम-कुडमनेषु, अशोक-रुताडन-
रणि-रमणी-मणि-नूपुर-फङ्कार-सहस्र-गुह्येषु, विकसन्मुकुल-परिमल-पुञ्जितालिजाल-मञ्ज-
शिखित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-बालुका-पुलिन-धवलित-धरातलेषु, मधु-मद-
विडम्बित-मधुकर-कदम्बक-संवाह्यमान-लता-दोलेषु, उःकुल-पल्लव-लवली-लीयमान-भता-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमाहृतो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थित्या
तरङ्गितानि तरङ्गव्यस्फुरितानि अनङ्गध्वजांशुकाणि मदनध्वजस्थपताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-
वाय प्रायेणानङ्गपताकोत्थापनादिस्थापयः ।

मरेति । मदकलिताः मद्यपानजनितमत्तताव्यासा याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डसीधूनां वदन-
पुलितमद्यानां लेकेन सिञ्चनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका वकुला वृक्षा येषु तेषु । तथा च
कविसमस्यथातिः—

‘पादाघातादशोकं विकसित वकुलं योषिताभास्यमद्यौ’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं अमरसमूह एव कलङ्को लाञ्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-
कृतानि श्यामवर्णाकृतानि कालेयकानां दाहहरिद्रावृक्षाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि
कुडमलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपं वा उपमेति सन्देहसङ्कारः,
वृक्षवृक्षासश्चेत्युभयोर्भूयः संसृष्टिः ।

अशोकेति । अशोकतरुषु कङ्कलिवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रस्फुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शविद्रता
ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनपुरा रत्नपादकटकाः तेषां स्फङ्कारसदृशेण ‘सं सं’ इति शब्दसमूहेन मुखरा
शब्दाद्यमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रस्फुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आनोदेन पुञ्जितस्य
एकरीकृतस्य अलिजालस्य अमरगणस्य मञ्जुशिखितैः मनोहरशब्दैः सुसगा रमणीया सहकाराः आञ्च-
तरो येषु तेषु ‘आञ्चश्रवतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृक्षनुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव बालुकापुलिनानि सैक-
तानि अविरलकुसुमधूलयो बालुकापुलिनानीव वा, तैः धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमधूलिबालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमां वेति सन्देहसङ्कारः ।

मणिविति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विह्वलीकृतं यत् मधुकरकदम्बकं अमरी-
समूहः तेन संवाह्यमाना इतरतः सञ्चालयमानाः लता वरस्य एव दोला मेङ्गा येषु तेषु । इह ‘लता एव’
इत्यत्र निरङ्कैवलरूपकस्य, तदनुग्राणिता समासोक्तिश्चेति मद्यपानमत्तयुवनीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

उःकुलेति । उःकुलानि स्फुटानि पञ्चवानि किसलयया यासां ताषु, लवलीषु लताविद्येषु लीय-
माना गुप्तमवतिष्ठमाना ये सप्तकोकिला मद्योन्मत्तपिकाः तैः उल्लासितस् आलोक्य बहिरानीतं यन्मधु

हृदयको आनन्द-दायक चैवमासके दिनोंमें नये कमल-वन प्रस्फुटित हो रहे थे, आमरी कोमल कलियोंका
कलाप कासुकोको उत्कण्ठित कर रहा था; शृङ्गमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित
हो (फहरा) रही थी, मदसे मोंती हुई कामिनियोंके मुखमण्डलसे चनसे बकुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके समान
अमरीके बैठ जानेसे दाहहरिद्रावृष्ण (चमेली) की कलियों काली हो गई थीं; अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेमें
शब्दायमान रमणियोंके मणिमय नूपुर (पायजब) के झङ्कार (झनझनाहट) से दिशाएँ मुखरित हो रही थीं;
विकसित कलियोंके सौरभसे समवेत (एकचित हृद) अमरीके मनोहर गुञ्जारसे आग्रेके ध्वज मनोहर लग रहे थे;
बालुकामय पुलिन (रेती) के समान अविरल पुष्प-रेणुसे भूतल धवलवर्ण दिखलाई देता था; पुष्पके मधुपानसे मत्त
हुई मधुकरगण लताकी झूलोपर झूल रही थीं; मत्त कोकिल गण पक्ष्योंसे द्यार्थ हुई लवली-लताओंमें गुप्त-रूपसे

१. कालेयककुटुम्बेषु ।

२. ताडनरगितरमणीयमणि ।

३. असक्तमधु ।

४. मधुकर ।

कोकिलोज्ञासित-मधु-शीकोद्गम-दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-चाप-रथ-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिरार्द्राकृतमार्गेषु, अविरत-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र-सूक्ता-रवधिराकृत-दिङ्मुखेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदन-रागान्धामिसारिका-सार्ध-सङ्कुलेषु, उद्वेल-रति-रस-सागर-पूर-प्लावितेषु, सकल-जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु एक-दाहमन्मथा सह मधुमास-विस्तारित-शोभं प्रोफुल्ल-नव-नलिन-कुमुद-कुवलय-कङ्कारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमन् ॥ अत्र च स्नानार्थसागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलि-विनानि सञ्चरतिरीदं पांशु-निमग्न-कृश-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि त्र्यम्ब-पुष्परसः तस्य क्षीकरैः विन्दुभिः उद्गमं नितान्तं दुर्दिनं वृष्टिषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेहस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगक्षिण्डाः स्त्रियः तासां जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्रप्त्यर्थम्, हृष्टः सन्तुष्टो यो मन्मथाः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलक्ष्येषु बाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकषितस्य, चापस्य वज्रतो रत्नात् शब्दात् अयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां विनोमिजनोरसां रुधिरैः कोणितैः आर्द्राकृताः क्षिणीकृता आर्गा अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गणामार्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलक्ष्यं प्रति धावतो ये कुसुमशरपतत्रिगः कामदेवबाणा तेषां यानि पत्राणि पक्षाः (पुंखाः) तेषां सूकाणो वेगगमनसामयिक 'सूत' इत्यव्यक्तध्वनिना वधिरा-कृतानि दिङ्मुखानि तत्तद्विस्तृतयिजनश्रोत्राणि येषु ॥ तेषु । इहापि वधरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुपपन्नः अन्तर्क्षिते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन अन्धकारो व्यग्रानाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं प्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्धेन सहदेन सङ्कुलेषु ध्यासेषु ।

उद्वेलेति । उद्वेलो वेलायुल्लङ्घ्य गच्छन् (उन्मथानः) रतिरतः सुरतानुराग एव सागरः अगाध-त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह विरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रसोदं ददतीति तेषु, मधुमासदि-व-सेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एव स्मिन् समये अम्बया जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशय-शुभाश्रिता शोभा घृतिः यस्य तत्, तथा प्रोफुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतो-त्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि कङ्काराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम् अच्छोदं सरः अच्छोदामिधानं कामारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागमन् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्लवाथम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-वत्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, शृङ्गरिदिना तत्संज्ञकशिवद्वारपालस्यार्थं सह विद्यमानानीति सञ्चरतिरीदं 'शृङ्गरिदिः (पुं०) शिवद्वारपालः' रहकर वक्तुं फूलोंके मधुकर्णोंको उड़ा-उड़ाकर उत्कट दुर्दिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे; प्रोषित भर्तृकाओंके जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तसे कामदेव अपने वज्रपुष्पा बारंबार आस्फालन (टङ्कार) करता था, जिसके शब्दसे श्रवण होकर विदीर्ण प्रवातियोंके हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे; अनवरत (लगातार) गिरते कामदेवके बाणोंके पक्षोंकी सूकारध्वनि (सनसनाहट) से समस्त-दिशार्थे वधिर हो रही थीं; हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विह्वल होकर कामिनियों दिनमें भी सङ्केतस्थानमें जा रही थीं; रमणानुरागरूप उल्लङ्घित (समझूते) समुद्रके प्रवाहमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई हुई भगवती पार्वतीसे तीरवर्ती बहुत प्रस्तर खण्डके ऊपर काढ़ी हुई शक्ति और रिंटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको जिनके आप-पास बाहुका (रेती) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंकी देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१. ...उदगम ।

२. ...हृष्टमन्मथेषु, मन्मथास्फालित...

३. ...रुधिरार्द्रमार्गेषु किङ्कुसुमशरानुगेषु,

रुधिरार्द्रमार्गेषु किङ्कुसुमशरानुगेषु ।

४. ...पत्रवधिराकृतं, पत्रफूलारवधिराकृत...

मदन... ५. आनन्दकेषु । ७. अभ्युपापदम्, अभ्युपागमम् । ८. सञ्चरतिरीदं ।

कप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, अमर-भर-भुग्न-गर्भ-कैसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लतामण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुडमल-नाल-विवर-विगलितमधुघारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतकः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुक्तलता शिशिरयं चन्दनवीथिका, विकच-कुसुम-पुञ्ज-पात-सूचित-वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, बहुलकुसुमरजः-पटल-मग्न-कलहंस-पद-रेख-मतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्ध-मनोहरतरोद्देश-दर्शन-लोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

शङ्करक-द्वयः । तथा पांशुशु रजःसु निमग्नैः झुडितैः अत एव ह्रस्वैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानैः पद्ममण्डलैः चरणविह्वलमूढैः अनुमितानि अनुमानविषयीकृतानि मुनिजनानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणानि नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । व्यस्वकव्य सधेश्वरस्य प्रतिबिम्बकानि प्रतिमूर्त्तयः, वन्दमाना प्रण-श्यमाना, अहं व्यचरमिद्युत्तरेण सम्बन्धः ।

अमरेति । अमराणां मधुकराणां भरेण भारेण मुग्धाः कुटिलीकृताः गर्भकैसरा मय्यस्याधिकिभ्रवाः येषां तानि, अत एव जर्जराणि शतचिह्नद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्व्रततीभिश्च पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषां नखकोटिभिः नखराग्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुडमलानां कोरकयसवन्धनानां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यो विगलिताः विदुतामधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः, सुपुष्पितः सम्यक्सुपुष्पपुष्पः अयं सहकारतरुः आश्रयवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमतो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः व्रतैः भुजङ्गैः सर्वैः सुक्तं परित्यक्तं तलं निजभागो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, हयं हर्यमाना चन्दन-वीथिका मलयजलण्डश्रेणिः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुमापितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठायाः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, हयं हर्यमाना लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

बहलेति । बहले अधिके पुञ्जीभूत हस्त्यर्थः कुसुमरजपटले पुष्पपरागनिकरे मग्नौ लीनाः कलहंसानां काङ्क्षानां पदरेखाः पादचिह्नानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणीयम् अतिमनोहरम् हृदं हर्यमानं तीर-तरुतलं तटवृक्षाद्यः प्रदेशः ।

हतीति । इति एवं प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयादिभिश्चिह्नणानाम् अत एव मनोहरतराणाम् अतिशयेन चित्तहारिणाम्, उद्देशानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनवृत्त्या आसिद्धम् आकृष्टं हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् भागे झटिति शीघ्रं वनानिलेन अरण्यपवनेन उपनीतम् आहतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेऽपि प्रस्फुटितेऽपि कामने तपरिवर्तने प्रणाम करके प्रदक्षिणा की थी—नमस्कार करती, यहाँ मधुकरोंके भारसे बक (लचके) हुए गर्भ-तनुबाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आश्रयवृक्ष हैं, इतकी विकसित हुई कलौशी डंडीको कोकिलोंने नखाप्रसे विदीर्ण (छिद्र) कर दिखे हैं और उनमेंसे मधुधारा निःसृत हो रही है, यहाँ मदमत्त मयूरोंके कोलाहलसे डरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रस्फुटित पुष्पोंके गिरनेसे वनदेवताओंसे झुलाया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंकी दीला (दिंडोला) है, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके ऊपर पड़े कलहंसके चरण-चिह्नबाला अतिरमणीय, तीरवर्ती वृक्षोंका तल है—यों कहती कहती सुशोभित और अत्यन्त मनोहर स्थानोंको देखनेकी अभिलाषासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सखियोंके साथ इतस्ततः भ्रमण करती रही । उसी समय किसी एक स्थानमें लई गई, समस्त वनके अत्यन्त विकसित होनेपर भी अन्य सब पुष्पोंके

१. पतत्रमयभरभुग्न, ... भग्न... । २. शाखान्तरनचैकजर्जरकुसुमोपहार... । ३. ...कुटुम्बलविवर... । ४. ...मधुनिकरधारः । ५. मयूरकलकल, सकलमयूरकलकल... । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अथै-कस्मिन् ।

भूतानुपकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्प-
यन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुषलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाख्यकुतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरवाक्यमार्णा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
भङ्गाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयनं हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त्यर्थमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

वरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः
सौरभाणि येन तत्र पुतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अति-
सुरभितया अत्यन्तसौगन्धवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु
व्याप्नुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया
'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः अमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्
अनाजिघ्रितपूर्वम् अमानुषलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः
अजिघ्रम् घ्राणविषयतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोल्लेखानां परस्परं
नरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुत इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः, इत्येवम् उपाख्यम् उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पोन्मादेन मुकुलिते कोरकवशीपङ्कमीलिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
दुतपदच्छेपात् कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकलचित्तरत्नानां झङ्कारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरलचित्तरत्नश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरः कलहंसाः कासारकादम्बा यैस्तानि, कतिचित् किमिति
पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेशतृतीयनेत्रस्य यो हुताशनो बद्धिः तेन हन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं
सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्त्वास्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योल्लेखा
सङ्कीर्ण्येते ।

अविलेति । अविलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् ससस्तमण्डललभार्थं धृतवतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्थचन्द्रमिव, तत्सदृशशब्दरूपत्वादित्याशयः ।
उत्काळङ्कारः ।

सौरभको परास्न करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, वृप्त करता,
पूर्ण करता, उतावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) भ्रमरोंके गुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके
अशोक्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा-थोड़ा नयन उन्मीलित
(अर्धे मीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिङ्गासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गईं । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक दिङ्गते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छोदसरोवरमेंसे कलहंसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उनके बाद स्नान करनेके लिए आग हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होना था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसात् किये (जलाये) गये कामदेवके
शोकसे विह्वल होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित शुद्ध-चन्द्र मानो अपने संपूर्ण

१. मधुकरवाक्यमार्णा, मधुकरीवाक्यमार्णा । २. मणिनूपुर । ३. कतिचित् 'नयन' इति पदं
न विद्यते ।

व्रतम्, अयुगमलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमम् अतितेजस्वितया प्रचलतद्विज्ञता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्यस्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिपन्त्या बहुलबहुलया दीपिकासोपपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वणम्, रोचनारस-सुललित-प्रतिसर-समान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेवं मरुमललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेवं गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक-राप भ्रूकुटि-भवनतोरणो जलता-

अयुग्मेति । अयुग्मे विपमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचनं महेशस्य, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कूलीभूतत्वात् पुनः प्रसादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तस्य, अत एव सनियमं महेशोपासनास्वरूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्गन्धन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्ताङ्गारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विज्ञता
विद्युत्तया तासां पञ्जरमध्यगतमिव समुद्गन्धन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यातितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्यविर्यं तस्य उदरे भन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य बह्व्योर् ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह “मध्यगतमिव” “प्रविष्टमिव” “मध्यस्थितमिव” इति तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापत्तति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिपन्त्येति । उन्मिपन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपिकासोपपि-
ङ्गलया पिङ्गरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णाकृतं काननमरणं येन
तस्य, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव सुवर्णविकारमिव कुर्वणं विदधतम् ।

इह “दीपालोकपिङ्गलया” इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसरवन्धाभावेऽपि तत्सम्यन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदायहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोपेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचन्तेति । रोचनारसेन गौरोचनाद्वेणे लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसुखं
तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिङ्गराश्च जटाः सटा यस्य तस्य । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमया या उत्कण्ठा उत्कलिका तया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तथैव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भि-
ततीरेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानं दीप्यमानम् ।

इह “पुण्यपताकायमानया” इत्यत्र व्यङ्ग्यतोपमा, “चन्दनरेखयेव” इत्यत्र जात्युपेक्षा, “गङ्गा-
प्रवाहमिव” इत्यत्र श्रोतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः तेभ्यो भ्रूकुटिः ज्वलन्नेव एव भवनं सद्य तस्य
तोरणेन द्वारस्थामिधनुराद्विद्विताखिशेपरूपेण ज्वलताद्वयेन अञ्जलीयुगलेन करणेन दिशजितं शोभितम् ।

मण्डली प्राप्तिर्के लिए व्रतलम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसकी
उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह सुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था
कि मानो चमकती हुई विजलीयोंके पित्रमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अजिनकी
कपड़ोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, नारंगी और अत्यन्त शालङ्की प्रभासे
उस वनकी पीला करके, उस स्थानकी मानो वह सुवर्णमय (सुगह्रा) बना रहा था । उसने मस्तकमें जटा
गौरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूचके समान सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठासे की हुई चन्दन रेखाके समान भारमाका
तिलक था, उससे वह क्षुद्र बाणुकामय पुलिन रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रूलाटों बहुतार अभिसम्पात (शाप) कालकी भ्रूकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगती थी । लोचनोंके

१. प्रचलित, २. ग्रीष्मदिवसं दिवस, ३. ज्वलनं ज्वाला, ४. ज्वलनल, ५. ज्वलज्वलन । २. सुकुमारजटम् ।

१. “चन्दनलेखयेव । ४. “रेखयेव । ५. उद्गासमानम् । ६. भ्रूकुटि, भ्रूकुटि ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्रहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-घ्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेशेव सर्वोत्तमा पाटलीकृतधररुचकम्, अनुद्विन्नरमश्रुत्वात् अनासादित-मभुकरावली-
वलय-परिक्षेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गकाम्युकगुणेनैव कुण्डलीकृतेन
तपस्तडाग-कमलिनी-मृणालेनैव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-वकुल-फलाकारं कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोकरुदिताया स्तेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितं स्फटि-

इह परस्परितरूपकम् ।

आयेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयीं नेत्रमयीं ग्रथितां गुम्फितां
मालामिव विसारित्वात् स्रजमिव उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । जायुःप्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वहरिणैः समग्रमृगैः दत्तः अपितो लोचनशोभाया निजनिजनयनश्रुतेः संविभागो विभ-
क्तांशो यस्यै तमिव मृगवधनशोभावसादित्याशयः । इह तथाविधदानोत्प्रेक्षणात् क्रियोप्रेक्षा ।

आयतेति । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग अत्युच्च घ्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तः वशेन्द्रियत्वादलङ्घ्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य
रागः सुन्दरीपवनुराग एव रागो लोहित्यं तेन, सर्वोत्तमा सर्वप्रकारप्रयत्नेन, पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतम्
अधरो रुचकं बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरं च निष्के दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलोहित्योर्भेदेऽपि रागशब्दोत्प्रेक्षणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकश्वेतरक्ताधरे-
प्रत्यग्रतारुण्यरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेक्षणाक्रियोप्रेक्षा, 'अधररुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
मासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनुद्विन्नेति । न उद्विन्नानि प्रकटितानि रमश्रूणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्कार-
णात्, न आसादितो लङ्घः, मभुकरावलीवलयेन भ्रमरपङ्क्तिमण्डलेन परिक्षेपविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्तथोक्तम्, बालकमलम् अभिनवपङ्कजमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र औतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य कामुकगुणेनैव धनुर्जयैव, सुन्दरीणां कामोद्दीपनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन वलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेन,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतिना यज्ञसूत्रेण अलङ्कृतं विभूषितम् ।

इह 'कामुकगुणेनैव' इत्यत्र औतोपमा, 'तपतडागे' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कमलिनी मृणा-
लेनैव' इत्यत्र च पुनः औतोपमा, आसामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सघृन्तं यद् वकुलफलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतिर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोरपि नालसत्त्वात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनभस्मजनितशोकेन
रुदितायाः कृताश्रुपाताया स्तेः कामपत्न्याः बाष्पजलबिन्दुभिः नेत्रवारिघृपद्भिः आरचितं निर्मितामिव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमाणेः अक्षमालिकां जपमालिकां कलयन्तं धारयन्तम् । तत्तत्पवित्रकुमा-
रस्य समस्तसामग्रीणामेव कामोद्दीपनत्वं प्रत्याययितुं मकरकेतुसम्बन्धिविशेषणमित्यवधेयम् । इह प्रथम-
विशेषणे आधीपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोत्प्रेक्षेति परस्परमनयोर्नैरपेक्षयेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

अत्यन्त विस्तृत होनेके कारण उसने मानो लोचनं की ही गुंथी माला धारण किया था । समस्त हरिणोंने मानो
उसके लोचनंकी शोभाको समानतासे विभक्तकर दिया था । उसका नासिका-दण्ड लम्बा और ऊँचा था ।
नवयौवनका अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही मानो वीजपूर फलके समान उसका
ओष्ठयुगल श्वेतरक्त था । दाढ़ी न निकलनेके कारण उसका मुखमण्डल, भ्रमरपंक्तियोंके द्वारा मण्डलक्रमसे
परिवेष्टनरूप शोभाविहीन बाल-कमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलाकार किये हुए
युग (बंदे) के समान एवं तपस्वरूपी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान शुश्रूषण यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । एक हाथमें उसने, घृतसमन्वित (डंडी सहित) वकुलफलकृति एक कमण्डलु धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशसे शोकातुर हो रुदन करती रतिके मानो अश्रुबिन्दुओंके द्वारा ही निर्मित हुई एक

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पद्मीभिवाञ्जनरजोलेखारयामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्रानम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेनं परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलाशुषेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अन्नगङ्गास्रोतो जलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुट-पाटल-कान्तिना मन्दारवलकलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, सङ्केत-

अनेवंति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने य आवत्तं अरभसं अग्निः तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिकाया उपशोभमानं विराजमानम् ।
इह “विद्यापगा” इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, “आवत्तनिभया” इत्यत्र आर्योपमेयुसमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जठरेण करणेन, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरः तस्य अपयानपद्मीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसां कज्जलधूलीनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम्, तनीयसीं केवलोरप्यारम्भमा कृततरां रोमराजि तच्छ्रेणीं विभ्रानं दधानम् ।

इह मोहो तिमिरस्वारोपः शाब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्वार्थाः इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, ‘अप-यानपद्मीमिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षा, ‘अञ्जनरजोलेखारयामलाम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा चेष्टासामङ्गाङ्गिभाव-सङ्करः । अणुष्टार्थवदोपस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावल्याः सर्वथा सादृश्यराहित्यकञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतत्त्वप्रभावेन सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादा-नीतेन, परिवेषमण्डलेनेव परिधिवल्लेनेव विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिर्मितरजनाद्रवकेण परि-क्षिप्तः परिवेष्टितः जघनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युपेक्षा ।

अग्नेति । अन्नगङ्गायां श्योमनद्याः स्रोतो जलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं चैतं तेन, जरतो बृद्धस्य चकोरस्य जीवजीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरेखा कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य वैवदृचविशेषस्य वक्त्रकलेन त्वचा करणेन, उपपादितं सम्पादितम् अम्बरप्रयोजनं परिधेयवसनकृत्यं येन तस्य, तथोक्तमेकं मन्दारत्वचं परिदधानमित्यर्थः । ‘इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले’ इत्यत्र लुप्तोपमा । इहा-पुष्टार्थवदोपस्तु न भवति, बृद्धचकोरस्यैव नयनपुटपुतिरधिकश्वेतरेखो भवतीति ध्वननार्थं जरप-दोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य कीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कारं भूषणमिव, एवं प्राप्य पूर्णव्यवतया तस्य कान्यतिशयादित्याशयः ब्रह्मचर्यलक्षणमाङ्गिकमुत्पादकस्याम्—

‘स्मरणं कीर्त्तनं कैलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्करोऽभ्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥’

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तारुण्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकासं विभ्र-ममिव, एवं प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादिवृत्तेशा-स्फटिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारण की थी । उसकी नाभिमुद्रा बहुविध दिवारूपी नदियोंके संगमसे उत्पन्न हुए आवत्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशसे निकाले गए मोहान्धकारके बाहर निकलनेके मार्गके समान एवं कज्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोमराजि उसके उदरपर निकल रही थी । अपने तेजसे सूर्यको पराजित कर बलपूर्वक लाए हुए परिवेष-मण्डलके समान एक मुञ्जमेखला (मौञ्ज की तागड़ीकी डोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रलोट-जलमें प्रक्षालित, एवं बृद्ध चकोरपक्षीके लोचनके समान श्वेत-रक्त-कान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वक्त्रकलेसे उसके वक्त्रका प्रयौवन-सम्पादन होता था (अर्थात् उस प्रकारका एक वक्त्रक पहनता था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और सब

१. स्फटिकगुलिकाक्षमालिकां । २. अपनयन । ३. तनीयसा तनीयसी । ४. आगृहीतेन । ४. आपणमिव ।

स्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवताञ्चनकुसुमान्युचिन्ता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभागतम्,
मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णोन्नतसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थं लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं प्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदानां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मियो निर्दिष्टमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवर्हस्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युपेक्षाङ्कारः ।

निर्दिधिति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आपादेन आपाढदण्डेन शुचिमासेन च सहति साषाढम् ।
'आषाढो व्रतानां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चक्षुरेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि, इति च मेदिनी ।
दिनेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनी-
वल्ली तद्वद् गौरं शुभ्रवर्णं प्रियङ्गुमञ्जरी च गौरम् । शीतसमय एव तत्प्रस्फुटनावत् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभ्रा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रात्मकं
भस्म तथा भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमेः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां मूल्या समृद्ध्या भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽध्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके क्लोशि' इति हैमः ।
भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिहस्तित्थङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघ कालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आनेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवताञ्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिवालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्रवार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसवालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुसम्पत्तिः कः ।

नेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंससीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्भाषमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यञ्छविमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा धानाः
तमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजाणादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिव्यक्तिक्रवादित्याशयः । रतेः काम-

वेदोका मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिसप्रकार आपादमास रहता है, उसके हाथमें भी
वसी प्रकार एक दण्ड था; शीत-कालका वन जिसप्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी वसी
प्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिसप्रकार
तिलक-वृक्ष श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी वसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके
तिलकसे भूषित था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन
करता करता उसके पीछे-पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें उरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अद्भुतपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनेसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकांमिव मनोभगवजस्य,
मशुकर-कामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिरस्यन्दिनीम्,
अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-
युवानमीक्षमाणहमचिन्तयम्-अहो ! रूपातिशय-निष्पादनोपकरणकोशस्य अजीर्णता विधातुः,
यत्रिसुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पन्थाः सुरतपरिभ्रमेण आल्लेपजनितखेदेन यानि रवेद्वज्रलानि शरीरनिःसृतवर्मसलिलानि तेषां कण-
जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलखेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो
युक्त्व इत्येव, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लवमरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुम्फिता चामररूपा
पिच्छिका चर्हवृद्धा तांमिव, तसिपिच्छिकावलोकनेन गजप्राक्कव्चज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-
प्रतीतिरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छुटाकोपमोच्चाशालमलिवेष्टके । भक्तसम्भूतमण्डे च पद्मावधपदामये ।

स्त्रियोः पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वर्धयुद्धयोः ॥’

इति गेतिनी । मशुकरो अमर एव कामुकः कामाभिलाषी तस्य अभिसारिकाय ‘अभिसारयते
कान्तं वा रस्यं वाऽप्यभिरस्यपि’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलमाभिनीं
नायिकांमिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पद्मचक्राणि तेषां स्तवकं
गुच्छम् अशुकपुं शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अशुतविन्दुनिरस्यन्दिनीं मशुकगता-
विणीम्, अदृष्टपूर्वां अनवलोकितपूर्वां कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रभाभिव,’ ‘‘‘‘लाजाजलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युपेक्षा । ‘यौवनलीलाभिव’ इत्यत्र
गुणोपेक्षा । ‘‘‘‘जालकावलीम्’ इत्यत्र-जात्युपेक्षा । ‘‘‘‘चामरपिच्छिकांमिव’ इत्यत्रापि जात्युपेक्षा,
‘मनोभगवजस्य’ त्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मशुकरकामुके’त्यत्र मशुकरे
कामुकरवारीपो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परस्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तवकानुका-
रिणीम्’ इत्यत्र तु आर्योपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जर्याः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः,
अन्येषां स्वेतरपुष्पाणां आमोदः परिमलो येन स तयोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं
पूर्वमभ्यजिप्रमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णीय तं तपोधनयुवानं सुनिकुमारकम्
ईदमगा पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवन् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्तुः, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने
निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अजीर्णता अश्वशब्दं
चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतदवगम्यत इत्यत आह—गति । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः
अतिशयोक्त्यसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पद्या निर्माय तदाकारान्
कुसुमायुधाकृत्येः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, सुमितायामयः तापसव्याजमयः, तपस्वि-

संतोषपरिश्रमके परमवल (पत्नी) की विन्दुराशिके हाके समान, मदन-रूपी हाथीकी पूर्ववर्ती धन्यके पिच्छक
चामर के समान, भ्रमण-रूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके शुद्धीके
समान प्रतीत होती थी ।

‘इत कुसुममञ्जरी’ का सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार मनमें
निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती-देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) निपाताके
असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उद्योगी साधनोंके भण्डारमें क्या कमी नहीं होती ! क्योंकि—उस (निपाता) ने
त्रिभुवनके मध्यमें आश्व-रुहराशिदिशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बड़ कर मनोहर

१. रूपाशिरः । २. ‘‘‘‘उपकरणकोशस्थलाङ्गणता । ३. रूपातिशयराशिः ।

मुनिमायामयो मकरकेतुदत्तादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिम्बिबं विरचयता
लक्ष्मी-लीला-यासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलाभ्यास
एव कुतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनार्थः कारणम् । अलीकं ज्ञेयं यथा किल सकलाः
कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुन्ननाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य
गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणी क्लेशबहुले तपसि
वर्त्तमानस्येदं लावण्यम् । इति चिन्तयन्तीमेवं मानविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषधारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः
विधात्रेति शेषः । सृष्टिकर्तुः तत्साधनभागङ्गारस्य च यिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्तत्तत्पुनरस्य
तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः । मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिषिध्यन्यस्यापनादपह्नुति ।
मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशि-
विम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य वसतेः
भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-
कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्ति-
रेव (शिचैव) कुतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः । अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तदूपा-
न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिचते । इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोल्लेखा, तेन च शशिनः पद्माच्च
मुनिकुमारमुखस्यान्यतरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

ननिवदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्येति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समा-
नपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम् ।

अलीकसिति । अपि चेति चार्थः । रविः सूर्यः सुपुन्ननाम्ना सुपुन्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-
विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः
षोडशांशाः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम् । तथा च विश्वपुराणम्—
'सूर्यरश्मिः सुपुत्रो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः साधं पीयते वैसुधामयः ॥'

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अथैवं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति । अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः
समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया
प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः ।

इहापि शशिकलारश्मिनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति । अन्यथा शशिनः कलानां रश्मिनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-
हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वैरकृष्ट-
सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुद्धादित्याशयः ।

इतीति । इति चिन्तयन्तीमिव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-
षयोः विशेषो वैषम्यं येन सः, अनेनास्मिन् ममासक्तौ दोष एवासीदित्यवगम्यते । रूपैकपक्षपाती सौन्दर्य-

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी वह एक दूसरा कामदेव बनाया । मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्मणे समस्त जगतके
नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृहकामलोंको उत्पन्न करके इस कुमारको मुखाकृति
निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अभ्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका
क्या कारण ? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—'सूर्यदेव स्वकीय सुपुन्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके
क्षीयमाण चन्द्रको समस्त कलाओंका पान करता है,' चन्द्रको वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके ही
शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशसे परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य
कैसे हो सकता है ? यों मैं चिन्तन करती थी कि, इतनेमें गुण-दोषका वैषम्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

१. मुनिमायामयः । २. ब्रह्मणा, प्रथमेन । ३. विरचनार्थः । ४. असुख्य । ५. सुपुत्रा ।
६. विचिन्तयन्तीमेव ।

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासव-मद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्फुटनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिक्षित-तरल-तर-तार-शा-
रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वद-
न्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वोत्सानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुभीक्ष्णानां,
'मनोभवाभिभूतां प्रायस्व' इति शरणमिबोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव
दर्शयन्ती, 'हाहा किमिदमसाम्प्रतमतिह्वेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति
जानानाप्यभवन्ती करणानाम्, स्तम्भतेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पक्षमात्रावच्छेदी नवयौवनसुलभः प्रत्यप्रतारुण्यसुपापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपान-
जनितमदमत्तता मधुकरीं अमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यधत्वात् । इहोपमा । तथा कुसुमा-
सवमदो अमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालभेदादप्रमत्ततादोषः समापतति, स च कुसुमासव-
मदो मधुकरीं यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैरिति । उच्छ्वसितैः निशासमास्तैः सह विस्फुटो विस्मरणं प्राप्नोति निमेषो निमीलनं येन
तेन, कामवेगाधिव्यवसादवद्वन्ध्यासप्रधासाहं निनिमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि हृत्पस्परकुटितानि
पद्मणि रोमाणि यस्य तेन, आजिक्षिते किञ्चिःकुटिलीकृते तरलतरे नितान्तचपले तारे कनीनिके यस्य
तच्च तम् शारोदरं विचित्रमध्यभागज्ज्ञेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन सस्पृहं
साभिलाषं यथा स्यात्तथा आपिबन्तीव अस्यादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमा-
नेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, वृवन्तीव, अभिमुखं तस्मिन्मुखं हृदयं
चित्तम् अर्पयन्तीव निविण्णन्तीव, सर्वस्मिन् सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तं प्रविशन्तीव, तन्मयतां
तत्सादृश्यं गन्तुं प्राप्तुम् ईदृशाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां पराभूतां प्रायस्व पाहि' इति
हेतोः शरणं प्राप्य उपयागन्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्थ वित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थितां
याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असांप्रतं दृष्टियेव सम्मेलनोद्योगाद्-
युक्तम्, अतिह्वेपणं दृष्टियेव तथाभावाद्यन्तलजाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकायगंस्थ
उचितं योरेण न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलव्यास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृशं
कर्म मया महाभेताया प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि वृष्टमानापि करणानां लोचनादीना-
मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमतिचिरं
व्यलोकयमिति सरवन्धः । इह प्रतिपाद्ये एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समथोपलानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेव नि, स्तम्भितेव जडी-
कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णेव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्तत्य प्रकटितेव संयतेव यदेव, मूर्च्छितेव
मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विष्टेव गृहीतेव सती, निष्पन्दा निश्रेष्टाः

पक्षपात कर, नवयौवन-सुलभ उस कामने, वसन्त-समयका मधुपानजनित मद जिस प्रकार अमरीको पराधीन
कर देता है उसी प्रकार सुखे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वास-प्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ मीची हुई, डेढ़ी और अतिचंचल
पुतली से मध्यदेश विपिय हुई दाईं आँखके द्वारा अमिलाषा के साथ (उमंगसे) उसका मानो पान करती थी ।
इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (गंगती) थी, मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार मानो काफ़ी थी, उसके
सामने मानो हृदय-समर्पण करती थी, सर्वप्रयत्ने उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लाभ करनेके
लिए मानो चेष्टा करती थी, 'कामपीडिता सुन्दरी को रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके विमिश्र शरणमान
होती थी, 'तुम अपने हृदयमें सुखे एक स्थान दो' इस प्रकार कहकर मानो याचकमान जगती थी । हाँ ! हाँ !
मेने क्या अन्याय आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः अनुचित
किया ? ऐसा समझती थी मैं इन्द्रियोंको दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस समय मैं मानो स्तम्भित
(स्तब्ध) के समान, चित्रित के समान, क्षोदित (उत्कीर्ण) के समान, बौधी गईके समान, मूर्च्छितके समान एवं

१. कुसुमजयमद इव । २. किमयम् । ३. कश्चित् केनापि' इति पाठो नास्ति ।

विधृतेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्वृत्तसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेन वा उपदिश्यमानां किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेन

सकलाः समग्रा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूयमितुमनुपदिष्टोऽपि शिचितस्तत्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थं, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोगम्येन, तत्काले तदाख्ये आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टाप्रयोजक-सात्त्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषेण एव वाक्या क्रियोन्नेषा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुणेन, किंवा अनुरागेन अन्तर्गतप्रेरण वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्तेनैव व्यक्तविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोकयम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशङ्काररसस्य वितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । इह गमितत्वं दोषो न किन्तु 'गमितत्वं गुणः कापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विच्छिद्यतिशयप्रकाशनाद्गुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उत्क्षिप्य उत्तोल्य तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव चाल्यमानेव सती, मुक्तस्वयत्तः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारण-व्यापारो येन तं तादृकमपि आत्मानं शरीरं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, आधार्यं निजस्थानं एवापालयम् । अनेन छतिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियोन्नेषाणां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यानामन्वाहसंसृष्टिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मदनेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किसी व्यक्तिके द्वारा पकड़ो गईके समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजक सात्त्विकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुक्तिकुमारके प्रति दृष्टिपात करानेके लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूप वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही ज्ञात हो सकता था, मैं उस विकार विशेषके प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखनेके लिए—अथ उसको सौन्दर्य-समृद्धि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदतिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीय भावद्वारा न मालूम किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा—यह मेरी समझ में नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रभृति इन्द्रियों मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा-परित्याग कर रहनेपर भी अतिकष्टसे अपनेको, अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेणैव । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आप्नाममपि । ६. तन्मदनेन अन्तर्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः स्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लव-लेखा-क्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन-बालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगात्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

आसीच्च मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्य्येणासदृशमारब्धं सनसिजैन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-

श्वासमरुतो निश्चितवायवो निरीयुनिःसृता, श्वासमिस्सरणेनेव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः क्रियोत्प्रेक्षा।

साभेति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलाषं सस्पृहं तत्पत्रिकुमारलसेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाचनं यस्य तत्तादृशम् अभूत् यभूत् । अन्योऽपि किञ्चिद्विचित्रः स्फुरितवद्वनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखवोभ्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदेति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेखया घर्मविन्दुपंक्त्या चालिता धौतेव सती अगलत् अखनत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मकरोति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निक्षिताः लीचगाः शरा बाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् व्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य नो रूपतिशयः सौन्दर्यैककर्मः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगृह्णनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिव्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात्रं निरगात्रं विःसृतो बभूव, पेन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमूलयदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपलोत्प्रेक्षा ।

अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थघर्मवारिणा अशेषतः सामस्थेन धौतः प्रचालितः रागोऽलक्त-काहण्यमिव रागोऽनुरागः, चरणयुगलात् अङ्गियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिवर्मा स्याधिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेक्षानुप्राणिता आहण्यनुरागवोभ्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेण-व्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दण्डे—

'अबिरुद्धा विरुद्धा वा र्थे तिरोधातुमसृमाः । आस्वादाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥' इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्स्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोऽञ्जितः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां निक्षिपता प्रहरता अनार्य्येण असम्भेन मनसिजैन कामेन किमिदम् अस-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शमेति कोसलासम्भवे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिसूक्ष्म अतिसुखम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषयोभयतासपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तरं कामदेवको मानो मेरे हृदयमे वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विर्युत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषों मेरे मनके प्रियसम्बन्धको कहेनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कौपने) लगे । घर्म-जल-विन्दुओं (पसीनेकी बूंदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [भ्रूलकी तरह] गलने लगी । कामदेवके लीचवाणसमूह (पैने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर कौपने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तड़पते हुए अवयवोंसे रोगाग्रसमूह निकलने लगे । एवं घर्मजल (पसीने) से सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहिय, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिपने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्यक कामदेवने कैसा अनायास आचरण आरम्भ किया है ? जिथोंका हृदय, निःसन्देह ऐसा

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नातम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिष्पन्दितानि । नियतमयं मासेव मकरलान्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रञ्चैवं यद्दृग्मेवं गच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्था अपि कन्यकास्त्रां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्था अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारगात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्त्वतन्त्रतामुपेत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यतेऽप्येवमदुष्टेष्टिताघ-
नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नातं न समर्थम् । इहा-
प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यास्मद्वद्वयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं तामासिमुपमिश्रत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितानि अनुभूतितानि मन्मथपरिष्पन्दितानि कन्दर्पचेष्टितानि च क, द्वौ क्रौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विषयुज्ज्वलेन मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात् तन्निमित्तोद्योगात्मन हृदयमसिमुपमिश्रित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषमः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलान्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यमानां मां महाथेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि ।

अन्था इति । अन्था मद्भवतिरिक्ता अपि कन्यका दारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्था अपि याः काश्चनातिकासुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नास्मद्विकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन च्छणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणैव आकुलीभूतं व्यभीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं मदायतां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशायकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधीनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेवामकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनास्मि अस्य रूपाश्रलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम पुत्र, मदनदुष्टे-

निजान्तं मूढ होता है कि वह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देवोपमान तेज और तपस्याका आधार हो कहाँ, और प्राकृत जनोकी आदरणीय (धिय) कामचेष्टा हो कहाँ ! निःसन्देह यह कुमार सुखे इस प्रकार कामदेव द्वारा वञ्चित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति की हैं । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे समान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (वचन) कर मेरा अन्तःकरण इस प्रकार क्यों पर-वश हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवकी दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतएव जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारजनित लघुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

वसेत्त, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनमिमत-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषित्य-हमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलित-पद्ममालम्, अष्टभूतलम्, ईषदुल्लसितं कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलकलता-लसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम्, अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मद्जननतया च मधु-मासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चल-प्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

हितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अममिसतस्य स्वानभीष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मां महाश्वेतां शापाभिज्ञाम् अभिलम्पतकलेशभोगिनीं करोति कुर्वन्तित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा ज्ञापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदरेति । हि यतः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्विवलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपकोपा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकाङ्क्षत इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभववेच्छुका अमवं जाता । इदं कारणेन कार्यसमर्थतरूपोऽभ्यन्तरन्यासः ।

अथेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् सुखात् अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासक्तचित्तः दृष्टिप्रसरोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलितानि श्रेष्ठा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिश्च कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुत्तिप्ताभ्यां कर्णपल्लवभ्यां श्रवणकिसलयाभ्याम् उन्मुक्तं परित्यक्तं कपोलमण्डलं गण्डविम्बगुलं यत्र तत्, आलोलार्थां किञ्चिपलायाम् अलकलतायां लतावलम्बमानविचित्रकेशलघुहे ललन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंसदेशयोः स्कन्धप्रदेशयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय प्रणमं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्याभिप्रादात्यवतो मनोभुवः कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतौ वृत्तया । मधुमासस्य वसन्तस्य मद्जननतया मत्तोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यप्रतारुण्यस्य अविनयबहुलतया अशिष्टा चाराचिन्त्येन, इन्द्रियाणां चक्षुरादिकारणात् चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तक ही इस प्रदेशमेंसे मुझे खिलक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अग्रिय कामविकार सुझां देखनेसे मुझ होकर किसी समय वह श्राप न दे बैठे । क्योंकि सुनियोकें स्वभावमें सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैं लौटना चाहूँ और—‘इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं’ यों विचार लसेके मुझको ओर दृष्टि रख, प्रकाशतासे (टक्करी बाँधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकनापकी चञ्चल लट्गोंमें शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते गणियम-कुण्डल सहित, ध्वनिकी ओर देख बिना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेनेके बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैवमासकी मत्तोत्पादक शक्तिले, उस स्थानकी वसन्त-मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी स्वभावतः चपलतासे, विषयाकांक्षाकी इन्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (सुल-सुन्दरि) घटनाओंकी

तद्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरास्यादस्य चेदृशास्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्रिकारदर्शनापहतवैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदन्तः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मर्दनं प्रत्युद्गच्छन्निर्वैरोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं आसैः । वेपथुगृहीनां व्रतभङ्गभीतेवाकस्पत करतलगताश्चमालाः । द्वितीयेव कर्णवसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । सदृशं प्रीतिर्विस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयसिब तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्येदृच्छयाच्छेदस्तलिलमपहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चिन्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरास्याद् दुरदृष्टेन हेतोः, ईदृशस्य पूर्वविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तस्य, तमपि मुनिकुमारस्य, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठमेवेन भद्रप्रकस्तादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मर्दनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं समुत्सवं व्रजजनि, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीभवत् । अन्योऽपि नवीनगतं स्वाभिनं समादरणाय समुत्सवं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोपेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य समुत्सवं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिर्विभ्रव आदेशं ददद्भिर्विभ्रव आसैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथिति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिमुखे सात्त्विकभावसङ्कान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अञ्चमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव व्रजचारिणोऽपि मद्भावेषाद्ब्रह्मवर्चनाशयस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासात्मकहेतुपेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् परिजातमञ्जरीयाः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तद्व्याप्य, कर्णवसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पमञ्जरीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशाक्षेपिणी स्वेदसलिलस्य घर्मेजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोक्यत । इह द्रव्योपेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कभीनिके यस्य तस्य, तद्युद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयसिब नयनयोः शुश्रूषात् सिताम्भोजव्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

मवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टको कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समय नवान्न कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आभिर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्गं दिखानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसको अश्व (जय) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्मेजल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पड़नी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनको प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कर्तनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो स्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकाल कर दर्शो दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

१. मद्रिकारपहतवैर्यं । २.***आगतमर्दनं । ३. प्रत्युद्गतवातिव । ४. वेपथुना । ५. अचम्पत गात्रयतिरञ्चमाला च । ६. मदन ।

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैरुद्ध्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां काम्यवस्थाभन्वभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्—‘अनेक-सुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्ट-बुद्धेरस्य जनयस्य कुत इवेयम् अनभ्यस्ताकृती’ रतिरसनिष्ठमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर-तरतारै-सञ्चारिणी, अनि-

प्रवाही; सदृच्छया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उपपतितैः उद्गतैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रफुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रसीनां तु नीलकनीनिकाजनितायेन नीलवादिश्याशयः, दशदिशः अर्धयन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेषा, तथा दश-दिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेषामुक्त्याभावसङ्करः ।

तथेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगुणीकृतमदनावेशा द्विगुणतां नीतकामावेशा अहं तत्क्षणं तत्समयं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवतीत्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्भोगसंस्काराः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तासां उपदेशे शिष्येण उपाध्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमान् उपदिशति शिष्ययति । अन्यथा कामद्वारा शिष्याभावे, रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते साक्षादनुभवविपर्ययाक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयानाम् आसङ्गेन रतिसंसर्गेण तदुत्पन्नवैचक्षण्येभ्यस्तथाः । ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यतिकरेषु विलासयुक्तप्रियातसंयोगेषु अप्रविष्टा मुनिभावतया तदनवबोधत्वाद्प्राप्तप्रवेशा बुद्धिमनोपायस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमारस्य कुत इदंयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषाणि प्रदर्शयति—‘मनस्यस्तस्यादि । अनभ्यस्ता सुदुर्लभ-पाठिता आकृतिः स्वरूपं यथा सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निव्यन्दं नियतोत्सन्नतां चरन्तां चरन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्विधानां कामिनीनां नितान्तनुत्सिदायकत्वादित्याशयः । मदेन अन्नङ्गमत्ततया मुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिश्रममन्थरेव, निद्रया प्रमांलया जडेव कुण्ठितेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुयन्ती तारा कनीनिका यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं प्रजितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-मृतं स्फुटं भ्रूलते लभ्यमानभ्रूद्यम् उल्लासयितुं चर्चयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘चरन्तीव, वर्षन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु किमोपेक्षा । खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकरमाव अर्च्छाद सरोवर के जलको छोड़कर आकाशको ओर उड़ रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर सुशर्म कामविकार द्विगुणित हो गया और उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रहों (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग समागम रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही लोगोंको कटाक्षपातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानापकार विषयसंयोगजनित रसोंके संसर्गसे मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षातादि व्यापारोंमें जितका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिको अपरिचित शृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निःसारण करती (छलकाती), अमृतवृष्टि करती, मत्ततावश आधी मित्री, खेदसे मन्द (अलस) हुई, निद्रासे जड़ हुई, अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुतली-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलताको स्पष्टरूपसे

१. तत्क्षणमहमवर्णनयोग्या । २. कुत इयम् । ३. अनभ्यस्ता जाता । ४. ...निरस्यन्दमिव ।
५. वर्षन्ती, क्षरन्ती अमृतमिव । ६. ...तरलतार... ”

भूत-भूतलोल्लासिनी' दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते' ।

प्राप्तप्रसरां चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन् ! किमभिधानैः, कस्य चायं तपोधनस्य युवा ?' किन्नाम्नश्च तन्नोरियमनेनावर्तसीकृतो कुसुम-मञ्जरी ? जनयति हि ये मनसि महत् कौतुकप्रस्थाः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाप्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

स तु साक्षीषद्विहस्याववीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकभावेद्यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरत्युदारतर्पिताः सुरासुरसिद्धबुद्धवन्दितैः-चरण-युगलो महासुनिदिश्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी-हृद-

कृत इति । किञ्च, चक्षुषैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकाशेन अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः चित्ताभिप्रायः अनन्तरं त्वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो विचिन्तनम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः' अत एव मदनोपदेशादेवैवविधा दृष्टिः हृदया नैपुण्यमित्याभिप्रायः ।

प्राप्ति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाद्वावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेव अस्य तपस्विकुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सखायं मुनिबालकं तपस्विकुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-पूर्वकम् अपृच्छं पृष्ठवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किं नामा कस्य किं नामो वा तपोधनस्य मुनेः अयं युवा तस्मै आत्मज्ञ इत्यर्थः । किं नामाः किमभिधानस्य तरोर्द्वयस्य इयं दृश्यमाना कुसुम-मञ्जरी पुष्पवल्ली अवर्तसीकृता कर्णभूषणीकृता ? हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीः समुत्सर्पन् प्रसरन् असाधारणसौरभः असामान्यप्राणतृप्तिकारिसुगन्धिः अनाप्रातपूर्वो नासिकयाऽप्युद्गीतपूर्वोऽयं गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उत्पादयति ।

स इति । स मुनिबालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अववीत् अचोचत्—बाले कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ? अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवेद्यामि कथयामि, श्रूयताम् आकर्ण्यताम्—

अस्तीति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्थानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तिर्यशो यस्य सः, अत्युदारम् अत्युच्छृष्टं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च वृन्देन समूहेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः महासुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञकः अस्ति विद्यते ।

तस्येति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिण्याः तासां

नाचती-ऐसी क्यों होती है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक मिषुणता इसमें कहाँ है आई कि एक अक्षरके उच्चारण नहीं करने पर भी केवल नयन द्वारा ही यह अभ्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उसके बाद अवसर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैने पूछा—'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी इन्होंने कानमें डाली (रक्खी) है ? इसकी असाधारण प्राणतृप्ति करनेवाली, अनाप्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ?'

उस समय वह कुछ मुसकुरा कर मुझसे कदने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ? तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

जिनका यश सगस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिवृद्ध है, और देवदानवों और सिद्धोंके समूह जिनके चरणों की सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन भगवान् महर्षिका रूप भी सगस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लतालासिनी । २. लक्ष्यप्रसरा । ३. भगवान् किमभिधानः । ४. कस्य चायं तपोधनयुवा । ५. इवमवर्तसीकृता । ६. अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया । ७. सुसिद्धबुद्ध, सिद्धबुद्धसीलिलालित । ८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी ।

योनन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचि-
ह्रैवतान्नकमलान्युद्धर्तुमैरावत-मदजल-बिन्दु-बद्ध-चन्द्रक-शत-खचित-जलाम्, हर-हसित-
सितस्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तदा कमलवनेषु सततमभिहिता विकर्ष-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्दृश्यते । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्दं-मुकुलिते
नानन्द-बाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख-विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकरं चित्तप्रमोदोपायकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वेभ्यो हृद्यमि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूबरः तत्संज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूपं तत्सौन्दर्यं येन तत्त-
थोक्तम् । 'आसीत्' इति श्रुतकालरूपेणैव वार्थक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं विद्यत इति ध्वनितम् ।

स हति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनाय पूजनाय कमलानि
पङ्कजानि उद्धर्तुम् उत्तोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलबिन्दुभिः
दानवारिकर्णैः बद्धम् उत्पदितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वतुलकाकारं चिह्नहृदं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं प्रकाशो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्धुनीम् अवततार अवलीणवान् । इह हरस्यादौ लुप्तोपमाच्छेकानुपासयोरैकाग्रयानु-
प्रवेशसङ्कारः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रसुदितं सहस्रपत्रं सहस्रद्वारात्मकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी दृश्यं अवलोकितवती ।

तस्या हति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दमुकु-
लितेन किञ्चिदुद्धमलितेन आनन्दवाष्पभरस्य हर्षनेत्राभ्युत्समहृदस्य तरङ्गेन कञ्चोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सारस्मन्मलोकयन्त्याः,
जम्भिकायाः कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् सुखं वदन् तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चित्तं मन्थति आलोडयतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं बिह्वलीकृतं मगश्चित्तम् आसीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं गिरीच्छणेनैव समासादितं लब्धं सुरतसमागमसुखं
सम्भोगात्मकसंयोगानन्दो यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपत्रे कृतार्थता
सम्भोगस्य सकलता बीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चित् चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेन कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सञ्जाता । अत एवाहुः—

‘अपारे काम्यसंसारं कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिचर्त्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काश्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तत्कीरतं भवेत् ॥’ इति ॥

सुन्दरीवर्गे हृदयं आनन्द उत्पन्न करता या, कुबेरनन्दन नलकूबरके रूपको भी परास्त किया था । वे किसी
समयमें देवपूजाके निमित्त कागल तोड़नेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल ऐरावत पर्वतीके
मदजल-बिन्दुनिर्मित सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रकाश, महादेवके हास्यके समान शुभ्रवर्ण था । जब
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनकी, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठती
लक्ष्मीने देखा । उनकी देखते ही मदनानुरागसं ईषत् उन्मीलित (आधे भिने) और आनन्दशृङ्खलकी तरङ्गसे
चञ्चल हुई कनीनिका (पुतली) वाले नयनोंसे उन महर्षिके रूपका आश्वादन करते-करते और जैमात्र आनेके
कारण अलस हुए सुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-बिकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठती थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसिततोयाम् ।

२. ‘सत्रिद्वितविकच’ ।

३. देवी कमलवदना

लक्ष्मीः । ४. प्रेममद...

पादि । ततस्तमुत्सङ्गेनादार्थं 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि बालजोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्मथ्यमानान् क्षीरसागरादुद्भूतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविक्रद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि । अत्र चतुर्दशीति भगवन्तमश्विकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तन इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति शेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अर्थं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः स्वद्व-
लोकनेनैव संवृत्तितान्महोज्जायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारकं ददौ दत्तवती ।

असाविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्येति शेषः । बालजोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मदिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्वयार्थमिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रे सुन्दरेषु तिलकभावं मुख्यत्वं रिणति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीतिः । किञ्च, प्रतिपादितं सप्रपादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम्, तथा आगृहीतः पाठितः सकल-
विद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अर्थं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यन्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः मथ्यमानान् विलो-
ल्यमानान् क्षीरसागरात् बुध्याश्रुधेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्भूतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी मञ्जरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्य-
प्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्त-
वती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

अथेति । अथ अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने ! । चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्तवा शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिप्रायः । कैलासगतं रजताद्रिस्थं
भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अश्विकापतिं महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अर्थं पुण्डरीकः, मया (कपिञ्जलेन)
सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य
इन्द्रोद्यानाङ्गहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रस्थञ्जीभूतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठाया देव्या प्रणम्य तमस्कृत्य
अभिहितं उक्तं इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तिनि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेष-

उसीमें उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपक्षसे एक बालकका जन्म हुआ । उसके बाद उसको गोदमें लेकर
महर्षिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने—'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—थीं कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे
दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपश्रुक्त जातकर्मप्रवृत्ति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक
में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा । बाद उसका उपनयन संस्कार कराके उसे सब विद्याएँ
पढ़ाई । यही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह
मञ्जरी है । इस मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैते इनके (पुण्डरीकके) कानमें आई वह
भी कहता हूँ । आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासों भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे
साथ स्थंभलोकसे नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आरहे थे, इनमें नन्दन-वनकी साक्षात् आधिप्रायी

गतेय साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, वकुलमालिकामेखलया, पारिजात-कुसु-
मपङ्कज-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूता-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमाभादाय
प्रणम्यासिहितः—भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम्, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिरस्मै, व्रजतु
सफलतां जन्मपारिजातस्य' इत्येवमभिधानाञ्चर्यामात्मरूप-स्तुतिवाद् भ्रातृवन्मित्र-लोचनः
तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादिद्यमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कार्त्स्न्येन
पानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुन्दरकरस्य अवलम्ब
आश्रयो यस्याः तया, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । वकुलमालिका केसररत्न मेखला काञ्ची
यस्याः तया, पारिजातकुसुमेः मन्दारपुष्पैः पङ्कजैः किसलयैश्च ग्रथिताभिर्गुणितताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलकीलक्ष्म्यमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तचमिभिः निरन्तरं लाम्ब्य आच्छादित आहृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तया, नवा नूतनाः चूताङ्कुरा आग्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतंसा यस्याः तया, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमयस्य पानेन मत्ता कीवा तया ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन् ! भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगद्यन्निवासीनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुललितोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियतां प्रसादाद्रीक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्दनया मया किं विशेषमिति जिज्ञासायामाह—रक्षिति । अवतंसं भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया धृतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्येन दुर्लभ्यतया कलेक्षेन लिप्सिता
दुष्प्राप्येत्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिरस्मै श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां व्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादित्यभिप्रायः ।

हतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आहारूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या व्रा ह्रीः तया अवन्मित्रे मञ्जरीकृते लोचने नयने येन स तथोक्तः
सन्, तां नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं खलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि ध्वजोपरिस्थापनम-
नभिलचित्तस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरीकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इमं पारिजात-पुष्पको मञ्जरीको लङ्कर वसन्तलक्ष्मीको हस्त-भारणपूर्वकं नन्दना-वन्तसे निकल कर ग्रन्थे
प्रणाम किया । उस समयमें उसने वकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पङ्कजद्वारा युंथे और जाँवो तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मधु पीनेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनसे कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुवीच्य इत आभूषणको अनुग्रहपूर्वकं ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इम मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म सफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा श्रुन कर लज्जसे
नयनमुगल अवन्त कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे-पीछे आती देख
इससे मैने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैने बलपूर्वकं यह मञ्जरी इनके कानमें उरस (पहना) दी । अत एव यह जो है इनकी

१. कचिव पारिजातेति पदं न विषते । २. कचिव 'नन्दन' इति पदं न विषते । ३. सदृशोऽयम्
तु सदृशः । ४. प्रसीद, क्रियताम् । ५. आरोप्यताम् । ६. शिखरे । ७. आत्मस्तुतिवादः ।
८. विद्योतिनीचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् । इत्युक्तवति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदिशतस्मितो मामैवादीत्—‘अपि कूतहलिनि ! किमनेन प्रशयासेन । यदि रुचितैसुरभिपरिमला तर्हि गृह्यतामियम्’ इत्युक्त्वा समुपस्थान्तासीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुमावतंसस्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शमुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाञ्चासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कारस्व्येन साकल्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चेयं कुसुममञ्जरी यदुत्पन्नेत्यर्थः । अपि चेयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णोर्ध्वभागं समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।^१ इह ‘कारस्व्येन’ इत्यस्य स्थाने साकल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवत्वदोष इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्तवति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईप्सु उपदिशतं प्रकटितं रिमतम् अष्टद्वयं हास्यं येन स तथोक्तः सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—‘अपि कूतहलिनि कौतुकवति ! अनेन प्रशयासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचितो जिज्ञासितः सुरभिर्माणतुसिकरः परिमलः सौरभो यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्’ इत्युक्त्वा इत्यभिधाय समुपस्थाय समीपमेव आसीयात् स्वकीयात् श्रवणात् अपनीय उन्मुख्य, तां कुसुममञ्जरीम्, कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकागतमधुरागणशब्दितैः करणैः प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याच्या यथा तामिव सतीम् अकरोत् अपितवान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेङ्गणात् क्रियोत्प्रेङ्ग ।

ममेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शतृष्णया तत्क्षणं तत्काले अवतंसस्थाने तत्कर्णं, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उज्जतावनतमुलसादृश्यादित्याशयः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेङ्गा । अत्र ‘पुलकम्’ इति रोमाञ्चार्थं नपुंसको न युक्तः किन्तु पुल्लिङ्ग एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् । ‘हृदयम्’ इति पाठपरिवर्त्तने तु साम्याभावाद्बुद्धितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

स इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शमुखेन मङ्गलस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम् अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् तज्जया त्रपया सह गलितामपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाञ्चासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुत्र है, और यह मञ्जरी जिस पृष्ठसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरूढ़ हुई वह आनुपूर्विक सब वृत्तान्त मैने वह दिया है ।^१

उसके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ मन्द-मन्द हँस कर स्वयं ही मुझसे कहा—‘अपि कौतुकवति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके प्राणतुलिकार सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है तो तू इसे ले ले’—इतना कह मेरे समीप आकर, झमरगणके अस्पष्ट और मधुर झङ्कार (सुधार) से मानों सम्भोग सम्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उस मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निवाल कर, मेरे कानमें पहना दिया । उसके कर्णोर्ध्वको आशङ्कते, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णभरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श से उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह कौपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके साथ गिरती अपनी जप-मालाको भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जपको मालाको पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. योऽयं या चेयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. कचित् ‘माम्’ इति पदं न विद्यते । ४. प्रदनाशयेन ।

५. कचित् ‘रुचितेति’ पदं न विद्यते । ६. कचित् ‘तदेत्यपि न दृश्यते । ७. कचित् ‘इयम्’ इति पदं नास्ति ।

८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्भुज-पाश-सन्दानितकण्ठप्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रप्राहिणी मामनोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासी-
दति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा-
करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाङ्गावप्यपङ्कमप्रा-
मिव कपोल-पुलक-कण्टक-जालक-लज्जामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-
स्यूतामिव अतिक्रुद्धेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुद्वलम् । उच्चलितायाश्च मयि द्वितीयो मुनिदार-
कस्तथाविधः । तस्य वैयर्थ्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तद्वत्स्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र
प्रहसुलं तदाश्लेषणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता अपूर्वतया आश्चर्यरूपाः
हारलताया मुकलताया लीला शोभा यथा तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यथा स्यात्तथा कण्ठाभरणतः
कण्ठभूषणताम् अनयम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोपेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्योपेक्षादसम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धा निदर्शना चेत्तदनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थंमिति । इत्थंभूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रप्राहिणी मदातपत्रया-
रिणी माम् अनोचत् अग्रवीत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी त्वन्माता वृत्ते अथ च
गृहगमनकालः भवनमज्जनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्तस्मात्
मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आसृज्जिग्रहारेण, नवो नूननो ग्रहो धारणं यस्याः सा
तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रप्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनौहया कथं कथ-
मपि सहता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौर्ध्वमेव पङ्कः कईमः तत्र मग्नां लीनामिव,
क्लेशेनाकर्षणादिस्थाशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्टकाः छुद्रशत्रवः तेषां जालके
जाले लज्जां संसृजामिव कष्टेनाकर्षणादिस्थाशयः । ‘कण्टकः छुद्रशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य
शरशलाकाभिः बाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसंविनतामिव
क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिक्रुद्धेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य
परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उद्वलम् उद्वजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमशामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोपेक्षयो-
रङ्गान्निभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ इत्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-
शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्वजजितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विजालकः
तस्य पुण्डरीकस्य वैयर्थ्यस्खलितं मदनविकारेण एतिसङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटितः ईषदावि-
रोक कर मेने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मानो अपने कण्ठमें वेष्ट कर आलङ्घन करनेका सुख
मान कर अपूर्व हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाकी मेने लीलाके साथ अपने कण्ठका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर हस्त प्रकारका व्यवहार हो जानेपर, मेरी छत्रप्राहिणी परिचारिकाने मुझसे कहा—
‘राजाकन्ये ! महाराजी स्नान कर चुकीं और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर
लें’ अङ्कुशके प्रथम ही प्रहार (जोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिचारिकाने वचनसे
अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटी; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानी फँस गई थी,
उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्च-रूपी कण्टक जालमें मानी प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवीके शर-
शलाका (बाण-रूपी सलाई) से मानी विद्ध हो गई थी; एवं सौभाग्य-रूपी सूत्रसे मानी सिल गई थी; अत एव
मैं अतिकष्टसे उसके सुखमण्डले उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने
पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकका हस्त प्रकार कामविकारसे वैयर्थ्यस्खलन देखकर मानी कुछ प्रणय-कोप
प्रकाश करके ही कहने लगा—

‘सखे ! पुण्डरीक ! नैतदनु रूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एव मार्गः^१ । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रणत्सि । कुतस्तत्प्रापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवः^२ ? येनास्थैर्धं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्विशिखं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुञ्जकमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपपर्यस्वितिः क तद् यौवनानुरासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरूपकारको गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यद्वै

कृतः प्रणयकोपः स्नेहकोधो येन सः तथोक इव सन् अवादीत् अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विषेयसिन्धुः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्यधना धृतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिद्विष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विह्वलीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रणत्सि निरुद्धं करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कुतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः बोधः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधोरीकृतः ।

केति । ते तव तद्वैर्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनसस्तद्विशिखं निवृत्तिमार्गो तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सार्विकता) क, तथा कुलकमेण वंशपरिपाठ्या आगतम् अत्यातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियाण्येषु निरुत्सुकता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अज्ञानानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तरिमन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् पराङ्मुखता व्यावृत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः स्फुक्चन्द्रनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयानाम् उपरि सा अरुचिः अस्पृहा क, तद् यौवनानुरासनं यौवनविकारानिग्रहः क ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञातोपत्तिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरूपकारकः उपकाराकरणाक्षिरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तत्त्वबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवाद्दशाः स्वद्विधा अपि रच्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्यों की ही व्यवहार करनेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोक्ते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उत्पन्न हो गया कि जिससे आपको यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आकाही वह जिदेंद्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरुत्सुकता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सन शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगकी प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका यह अनुरासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई । गुरुदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ । विषयोंका असारा-ज्ञान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लो । भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सङ्गानाम् । ६. यत्र ।

भवाद्वा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलादुल्लिखाम-
पहृताभक्षमालामपि न लक्षयसि ! अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्निमाणम् अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम् अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—‘सखे’ कपिञ्जल !
किं मासन्ध्या सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्पयाम्यक्षमालाग्रहणापराध-
मिमम्’ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन लुम्बनाभिला-
षस्फुरितावरेण मुखेन्दुना सामवदत्-चपले ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

प्रेषितसि रागाः त्वक्चन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमादैः निजकर्तव्यात् स्खलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्भवता सम्प्रति प्रस्तुतमहेषोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिषङ्गो विधीयत इत्यभिप्रायः ।
कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता च्युता तया अपहृतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्मादेव न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संज्ञारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अप्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया पृष्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपहृता बलाबलुण्ठिता नाम, सम्प्रति हृदं तावत् अपह्रियमाणं समाकूष्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
वया निषिध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणादर्थकत्वादित्याशयः ।

हतीति । इत्येवं पूर्वोक्त प्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता हृषमादुर्भूता लज्जा त्रया यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! अन्यथा तया नायिकया हृतचित्तं मां किं कथं सम्भावयसि नाहं तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं न सर्पयामि क्षमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेवमधीरता
अपि तु कोपजनिताैवेत्यभिप्रायः ।

इह धीरताया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।

हतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कामतः ताम्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपाभावेन स्वयंजन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषणा मयङ्गरा भ्रुकुटिरिव भूषणम्
अङ्कुरो यस्य तेन तादृशेन, तया लुम्बनाभिलापेण लुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, मुखमाननम् इन्द्रुरिव तेन, मास् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
अदत्त्वा असमर्थ्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदान् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभ्रुकुटितोऽलङ्कारगुणसोभाजनवाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तत्त्वचन्दनवनितादिरूप विषयासक्तिसे कलुषित और प्रमादसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंसे गिरी
हुई और किसीके द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? किन्तु आश्चर्यदायिनी आपको
संज्ञाहीनता ! यह प्रणम्य कन्या जपको-मालका अपहरण करके तो ले गई पर आपको हृदयको भी जो अपहरण
कर ले जा रही है उसे तो निवारण कीजिए ।

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकसे प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगते, यक्षपूर्वक रचे हुए भगदूर
भ्रुकुटिरूपी आभूषणसे अलङ्कृत और लुम्बन करनेकी अभिलाषासे कौपिने होठवाले मुख-चन्द्रसे लयने लगे
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

१. प्रमोदैः । २. विगतचेतनत्वमपहृतामिवम् । ३. त्रियमाणम् । ४. एवम् । ५. चञ्चले । ।

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-ञ्जलिमेकावलीं 'भगवन् ! गुह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्न-गेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वाच प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुत्क-ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सुकेऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालापामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कामेन शो लास्यारम्भः देहसञ्चालनात्मकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपाम्, नृत्यार-म्भे पुष्पाञ्जलिप्रवेशेव लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अक्षमालायाश्च तद्वदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-वलीं मदीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपोनिधे ! गुह्यताम् उपादीयताम् अक्षमाला स्फटिकाक्षमाला' इति एवं मन्मुखे मदानने आलका आवद्धा इष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निजस्फटिकमालात्वेनैवासी निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन धर्मजलेन स्नातापि कृतमज्जनापि पुनर्भूयः स्नातुं मज्जितुम् अवातरम् अवतीर्णवती ।

उत्थायेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा, प्रयत्नेन बलाच्च निम्नगा सरिद्रिय कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिकूलं चेतसः तपस्वि कुमारदिग्यायित्वेऽपि तत्प्राप्तिकूलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बया जनन्या सह साकं स्वभवनं निजगृहम् अयासिषम् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गतेति । गतैव स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्विनादा-रम्य तस्य पुण्डरीकस्य विरोधेन वियोगेन विधुरा विह्वला सती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं तत्रैव अच्छोक्षरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः परिषेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकथोपकथनास्मि, किं जागर्मि प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं वलेश-मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः अयम्, किं व्यसनं विपविदम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः, किम् इयं निशा रात्रिः, कानि वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि मनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः अनङ्गप्रभावो यथा सा, क गच्छामि व्रजामि,

उत्तका यह वचन सुन कर, कामदेवके नृत्यारम्भके समय बिलासपुष्पाञ्जलिस्वरूप एक लड्ढको मुक्तमालाको अपने कंठमेंसे उतार कर—'भगवन् ! लोबिए जपको माला'—यों कह कर, मेरे ही सामने देखते शून्य-हृदय कुमारके माला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, धर्मजल (पसीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके लिए सरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे मेरी सखियाँ आकर सुझे, नदीके समान लौटा लाई और माताके साथ मैं उस तपोवन युवा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलात्कार अपने घर आई । वहाँ आकर कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयसे उसके वियोगसे शोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं आ गई हूँ या वहीं खड़ी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या चुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ? क्या जागती हूँ या सो गयी हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है या व्यापि है ? क्या यह विपत्ति है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या कुत्सित है, वे समस्त विषय ही सुझे अवगत नहीं हुए । पहले और किसी समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

१. कचित् 'उन्मुच्य' इति पदं न दृश्यते । २. प्रणत । ३. सातमिदम् ।

सर्वञ्च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारितारोषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिश्चितमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिर्ब महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतसरसागर-पूर-प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगाभीक्ष्माणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुन्तिध्वनिमपि तद्वाचां प्रपृष्टभीहमाना, तद्बलभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अतुष्टिमामि, किं श्रुगोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आळपामि वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम् न ज्ञातवती ।

केवलमिति । वेवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोष्यां निवारितो निषिद्धा अक्षे-पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेश अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यान् उत्सृज्य विमुक्त्यैकाकिनी अद्वितीया, मणीनां रत्नानां जालं समृद्धो यत्र तथोक्तं गवाक्षे वातायने निक्षिप्तं स्थापितं मुखं वदन् यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण सनाथतया संयुक्तया कारणेन, प्रसाधितां भूति-मिव, कुसुमितां समुपपन्नगुण्यामिव, महाम्नि बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन निषिन्ना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतसरस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समप्रचन्द्रोद्भवेन अलङ्कृतां भूषितामिव, दर्शनसुभगां अव-लोकेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकयमाना सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमिरुत्तरेण सम्बन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' ह्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' ह्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियाप्रेषणां परस्परं चैरेपेक्षेण संक्षुष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताहिविशेषात्, आगच्छन्तम् आयान्तम् अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते, शकुन्तिध्वनिमपि तादृशं पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वाचांम् उदन्तं प्रपृष्टं प्रशविषयीकर्तुम् ईहमाना अभिलषन्ती सती, 'कामाचां हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छधा-तोर्द्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वाचांम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य बलभतया प्रियतया तपः क्लेशस्येत्यभिप्रायः, तपःक्लेशायापि तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलषन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णेव कारणेन, गृहीत-मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेऽपी-त्यभिप्रायः । इह हेतुस्पेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशे कुमारे प्रेम यस्याः

होनेसे—कहाँ जाऊँ, क्या कहूँ, क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहीं और इसका क्या प्रतीकार करना—ये सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निवास करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर, द्वार पर सब परिजनोंकी भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जाली—युक्त गवाक्ष- (खिड़की) में मुखमण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीपी खड़ी रही । कुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे बड़ (दिक्) मानो अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही मानो शोभित हो, बहुमूल्यरत्नोंके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस—सागरके तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशासे आती पवनसे भी, वनपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका समाचार पृथ्वीके चेटा करती थी । तपस्या उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी सी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्रीति होनेके कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न करनेसे

१. कचिच्च 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते ।

२. कचिच्च 'सार' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

वेशस्य अग्रस्यतां तदस्पर्दतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनो-
हरतां तन्निवासात् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती,
दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवैलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी,
तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्गहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तु-
ततद्गहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमस्त्रध्यां, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना
कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्ठकितैककपोलफलका निष्पन्दमितष्ठम् ।

सा चाहस्य, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आध्रणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्रस्यतां निर्हो-
षताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः अस्पर्दम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तथा
तथैव कारणेन, यौवनस्य साहस्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवण-
सम्पर्कात् श्रोत्रसंस्पर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां चाहताम् अध्यारो-
पयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम्
अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य
दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितप्रपञ्चादादित्याशयः । इह
'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियाया अग्रस्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता ।

दूरेति । दूरस्थस्यापि दृष्टिस्थापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः
सुधांशोः सागरवैलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठ-
पत्नीव, दूरस्थस्यापि तथैव तपस्विकुमारस्य अभिमुखी संमुखी सती । इह मालोपमा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य
उद्गमे शरीराश्लिष्टमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे
प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्दूरस्तोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः । ताम् अज्ञावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव
कण्ठेन गलेन उद्गहन्ती धारयन्ती सती । इह जात्युत्पेक्षा । सर्वथा निपुणतरा महश्चेता तत्समये निजवद-
नावद्भट्टेक्षेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अञ्जमालागुह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिककणं दत्तवती,
सा स्फटिकमयाञ्जमाला तु तस्या गले एवावलम्ब्यमानासीदिति कदापि न विस्मत्तव्यमिति कुशलाः ।

तथैवेति । प्रस्तुतः प्रक्रान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवाचां यया तथैव,
तथैव तपस्विकुमारदत्तक्रमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजात-
मञ्जरीं कल्पवृक्षवल्लीं उपलब्धिता । इह गोपनीयकथनप्रक्रान्तोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्पेक्षा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन,
कदम्बमुकुलस्य नीपकुट्टमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्गुदाचरता, तेन तत्स्मरणोत्पन्नेन रोमाञ्चजालेन
च पुलकसमूहेन च, तथैव प्राग्वदेव कण्ठकितं समुत्पन्नकण्ठकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं
यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती । इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन'
इत्यत्र कथञ्जतोपमा ।

मैं मुनिवेशको उमके धारण करनेके कारण अग्रस्य (निर्दोष) कहने लगी । उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही
यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी । पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय
स्थिर करने लगी । सुरलोकमें बसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनोहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-
समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कामदेव अजेय है ऐसा स्थिर करने लगी । उसके दूरवर्ती होने पर
भी, सूर्यके प्रति पद्मिनीकी समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसको
ही अभिमुखी होकर देखा करती थी । उसके विरह क्लेशसे पवरा कर बहिरंगमनोगुल मेरे जीवनकी रक्षामालाके
समान वह स्फटिकमय जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी । उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय
अलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके
करतल-स्पर्शसुखसे उत्थित हुए—कदम्ब मुकुलका के कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्चसमूहसे मेरे एक भागका
गण्डस्थल (गाल) वैसा वैसा ही कण्ठकित हो रहा था ।

१. मुनिवेशयः । २. दूरस्थापि, दूरतः स्थितस्यापि ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैः शनैः मांमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! यौ तौ तापस-कुमारौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृतौ सुर-तर्क-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिष्ठतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गह्वान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्यामामीत्-‘बालिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, कवा गच्छति’ इति । मयोक्तम्-एषा खलु भगवतः श्वेतभानोर्अंशुसम्भूतायाम् अप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिश-लाका-शिखरोल्लेख-मस्तुणितं-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्रलता-लाङ्छित-मुज-तर्क-शिखरस्य पादपीठीकृत-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहिता

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवल्लीपान्नाधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातुं मज्जित्वा गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गृहागमनानन्तरं विरादिव बहुसमयादिव आगत्य एव तथावस्थितां विरहातुरासित्यर्थः माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारौ मुनिबालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्या-कारौ अत्यन्तमनोहराकृतौ अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदाभिधसरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयोः द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्याः इयं पुरोदश्यमाना सुरतरोः पारिजातस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयात् कपिञ्ज-लादित्यर्थः, आभनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रञ्जन् निवारयन् कपिञ्जलो यथात्मानं नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निष्ठतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तयोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्गागत आगत्य एव भर्तृ-दारिकां भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

बालिके इति । ‘बालिके कन्यके ! का इयं कन्यका बालिका ? कस्य महारमनः अपत्यं पुत्री ? किमभिधाना किं नासिका ? कवा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतभानोः शुभ्रांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्यां गौर्यभिधाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सज्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगाय-कानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तासां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणामसमये वषण्णेन मरुणितं चिकणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्य । एतेन महा-साम्राज्यं व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रेम्णा प्रसुप्ताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकमुन्दर्यः तासां कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्रितविद्योपाः ताम्बिलाङ्छिते चित्रिते सम्भोगकाले आवेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्गप्रहणेन मुनयोर्गण्डसंसक्तत्वादित्यभिप्रायः, मुजौ बाहू तरु इव लम्बमानत्वात् स्थूल-त्वाच्च वृचविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वनितम् । पादपीठीकृतं

उसके बाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही खान करनेके लिए गई थी, पीछेसे मानो बड़ बहुत कालके बाद आकर, मुझसे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारोंकी देखी थी, उनमेंसे एक, जिसने आपके काममें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेकी ख्यापकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण सघन वनके अन्तर्गते मेरे समीप अत्यन्त निःशब्द पदसञ्चारसे आकर, मैं आती थी तब पीछेसे मुझसे आपके विषयमें पूछने लगी—‘बालिके ! वह कन्या कौन है ? किसका सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें समस्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अप्रभागेके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखसमूह चिकने हो गए हैं, प्रेमसे सोती हुई गन्धर्व-मुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-विद्योते जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगलका ऊर्ध्वभाग चिह्नित है, और जिन्हींने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने देते हैं) ; ऐसे

१. कचित् ‘शनैः’ इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्णावतंसीकृता । ३. सुरतश्चमरी । ४. अंशु भूतायाम्, अंशभूतायाम् । ५. नखचरणम् ।

महाएवेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलम्, 'अभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनय-
मथितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽ-
प्याकृतितिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमध्यर्ध्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरवि-
ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सकल-
त्रिसुवनपूजनीयास्त्वादृशोः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीसम्पद्विधेषु दृष्टिमपि न
पातयन्ति, किं पुनराह्वायम् ; तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-
मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

चरणपीठनतुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समुद्धेः पराकाष्ठा
सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहितेः पुत्री महाश्वेता
नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटगिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्चयः ।

ज्ञाति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयन् ध्यायन्
मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण मेघोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन
चिरं बहुकालम् अभिवीक्षमाणः संमुखमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अथितो याचकत्वं
दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविस्वादिनी 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायादनुगुणवत्त्वे अव्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः,
बालभावेऽपि अप्रीहत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, तव भवत्या इयं दृश्यमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत
इति शेषः । तत्समाप्त्वा कारणात् । अभ्यर्ध्यमाना मया प्रार्थ्यमाना स्वस्व, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि
विधास्यसि किमिति काकुः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं बद्धम् अञ्जलिपुटं यथा तथा, मया तरलि-
कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा अभिहितः उक्त—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन
हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से त्रयीपि अहं का तुच्छेत्यर्थः । सकलत्रिसुवनपूजनीयाः समस्तविधा-
र्चनीया महात्मानो महासायाः स्वादृशा भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वार्जितसुकृतेर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्सद्वेषो
निखिलकल्मषापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः
आज्ञाम् आदेशप्रदानम् ; दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्समाप्त्वा, विश्रब्धं विश्रस्तं यथा स्यात्तथा कर्त्तव्यं
मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं मञ्जुछगो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां
तेनादेशेनेत्याशयः ।'

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपरिबुद्धमारः 'पत्रिकाश्च

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसको यह कन्या है, भगवान् चन्द्रके किरणसे उत्पन्न हुई गौरी नाम की अप्सराके गर्भसे
उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वासस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।'
इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, किसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द
(चुप) रह कर, निर्निमेषनयन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना
करता हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः
निश्चय ही तुम गुणवती हो, एवं शैशवावस्था होने पर भी तैरेमें चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं
प्रार्थना करता हूँ कि क्या तुम मेरे एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-बौध आदरपूर्वक
कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही तुच्छ हूँ !), समस्त त्रिसुवनोंका पूजनीय
आपके समान—महात्माका, पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं
पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आप निराङ्कचित्तसे मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश
देकर इस व्यक्तिको अनुगृहीत कीजिए ? मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सखीके

१. हेमकूटमचलवरम् । २. सकलत्रिसुवनमिपूजितास्त्वादृशः । ३. निपातयन्ति ।

वर्त्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्तु तेन तत्सम्बन्धनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन, मदनवेश-मन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्या-मपरयम्—

दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्त्या दृष्ट्या वीक्षणेन, सलीमिव वयस्यामिव उपकारिणी-मिव उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीपस्थायिनः तमालपादपात् तापिच्छवृक्षात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थ-प्रस्तरेपरि निष्पीड्य संमर्ष्य, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मद्बलं दानवारिवत् सुरभिप्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तरुवक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं विगाढ्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य पुनर्धुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै द्वितीयायै तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पितवान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिव'स्यादितिसुणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दात्मकेनापि तेन पत्रेण अन्तरस्तः करणे स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दं जनयता उत्पादयतेव, श्रोत्रविषयेनापि शब्दात्मकत्वात् केवलकर्णप्राप्तेणापि, रोमोद्गमेः निखिलावयवेषु रोमाङ्गैः, अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तयोक्तेनेव, सर्वावय-वेषु प्रवेशाभावे समस्तैवैवैतेषु रोमोद्गमासम्भवादिस्थाशयः । मदनवेशमन्त्रेणैव कामाभिधानोत्पादकी-भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धना सम्बन्धेन आलापेन संलापेन, आवेश्यमाना अधिष्ठीयमाना सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम् अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोबद्धामचरपङ्क्तिम् अपरयम् अद्राक्षम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-त्प्रेक्षा, 'मदनवेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरी ! त्वया भवत्या विसं मृणालं 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'गुह्यतामियमञ्जमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण करणेन, विप्रलोभ्यमानः अविकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लक्ष्मीकृत्यात्मन्वपि कामावेशेनैव तथाविधचातुरीविधानादिस्थाशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराशौसा यस्य सः, मे

समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ती तमालवृक्षमेंसे एक पल्लव लाकर, तीरवर्ती प्रस्तार-खण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मज्जलके समान मनोहर सौरभसम्पन्न निकले हुए उसके रस्ते, अपने उत्तरीय वल्कलमेंसे एक पट्टी फाड़ कर उस पर, स्वकीय करकमलकी कनिष्ठिका ऊँगलीके नखाभद्रा लाछ कर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास गुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना' यों कह कर उस पत्रिकाकी सुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बे से बाहर निकाल कर यह पत्रिका मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-इत्या उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने पर भी रोमाञ्च उत्पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके गिन्यका यह आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे उस वल्कलकी पत्रिकाकी लेकर देखा तो उसमें यह आर्यां लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुश्रूषणं मृणाल-द्वारा अत्यन्त-लभ्य उत्पन्न करताकर अपने अभिमत

अनया च मे दृष्टया दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छि-
त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छकयेवातस्त्वदर्शनः, उवरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्ट-
निद्रयेव विपविह्वलस्य, लोकायतिकविययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स एवंविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, हंस इव स्वया दूरं
नीतः काशुकेषु कामिनीद्वाराप्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वाद्दीव्यवर्धितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्निवृत्तेरुच्चा-
गस्त्वया करणीय इत्याशयः। हंसपक्षे तु—विससितया मुक्तान् लतया लतानल्लम्बाकारया पङ्क्त्या विप्रलो-
भ्यमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण अचणलोभं प्राप्यमाणः, तयादक्षिता आश्रा स्वेन सह नयनार्थमभीष्टा-
दिक (दिशा) यस्यै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासोद्दिग्विप्रकर्ष
प्रापितः, अचणलोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः। इह पूर्णोपमा। आर्था जातिः। स्वहं
विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाहयादिविचित्रापचये यदि' इत्यमरोक्त-
विशेष्यवधेयम्। हंसपक्षे सितपद्मस्य परनिपातस्तु अम्रिस्तोकादिवदिति कुमलाः समाचक्षते।

अनयेति। किञ्चेति चार्थः। मयेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम्। अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया आर्यया
वा मे मया दृष्टया सत्या, स्मरानुरस्य कामानुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां बाहुल्येन दोषविकारोप-
चयः कामविकारबुद्धिः अक्रियत व्यधीयत इति सम्बन्धः। केन कस्य वेति जिह्वासायुपमाननवनानि
सङ्गमनीयानि। दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमशक्यं वर्त्म लक्ष्य-
भूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पथं गन्तुर्यथा पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्त्तव्यतावि-
मोदस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः। इहाधिकपदत्वदोषनिराकरणां 'दिङ्-
मोहेनैव' इत्येव पाठो विशेषः तावत्तैवार्थसिद्धेः। बहुलनिशया कृष्णपञ्चरात्र्या अन्धस्येव विगतलोचनस्येव,
इहापि किं कर्त्तव्यताविमोदस्वरूपकामविकारबुद्धिः। जिह्वाया रसनाया उच्छिद्यया कर्त्तनेन मूकस्य वाणी-
रहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः। इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः पिच्छ-
कया जनानां हन्यन्धरूपया अतस्त्वदर्शनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो दोषवि-
कारोपचयः। उवरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्येव असङ्गतवादिन इव, इहान-
वरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः। दुष्टनिद्रया विपवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमोदया विपविह्वलस्येव विप-
व्यप्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्यसावरूपो दोषविकारोपचयः। लोकायतेन निखिलेष्वेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्तिकसमुद्ध्यश्चावाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्यैवावयुपग-
न्तुवात्। तस्य विद्या तन्निमित्तज्ञात्वं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तया, अधर्मरुचेः प्रकृत्यैवाधर्म-
मतेलौकिकस्येव, एह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारबुद्धिः। अत्र प्रसङ्गाच्चावलोक्यसिद्धान्तं निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं मसमुपुष्टनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति दृढरूपितः॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वाय्वनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते॥

किण्वादिभ्यः समतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवद्। अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यात्॥

देहः स्थौल्यद्विद्योगाच्च स एवात्मा न चापरः। मम देहोऽयमिच्छुक्तिः सम्भवेदौपचारिकी॥

दिशाको दिशश्चकार मानसरोवरे उत्पन्न किं हंसको दूरतक ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृणालके समान
शुभ्रवर्ण मोतियोंकी मालासे अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आदा दिखला कर मेरे कामवेगको अत्यधिक (चरम,
सीमामें) बढ़ा दिया है (इसलिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए)।

दिग्भ्रमवत् उत्पथगामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूले हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णपक्षकी रात्रिसे चक्षुविहीन
(अन्धे) व्यक्तिके समान, जिह्वाच्छेदन करनेसे मूक (गूँगी) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-
पंखोंके मोर छलसे स्वभावतः भ्रान्तव्यक्तिके समान, उवरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही असम्बद्ध-वचनके
समान, दूषित-निद्राद्वारा विप-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः अधार्मिक
लोगोंके समान, मधुपान करनेसे उन्मत्तके समान एवं जन्मनक्षत्रादिते पापग्रहका सबार होनेसे भूतविष्ट

पिशाचप्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुरामक्रियतं स्मरानुसृत्यै मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोकवासामिव देवताभिष्टितामिव लब्धवरासमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्यराज्या-
भिषेकासमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजग्न्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिवप्याजग्न्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकसिद्धो भवेद्वाजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अभिरुणो जलं क्षीतं क्षीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्वयवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव यथार्थमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्चेन्निरुतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्माद् हिर्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां आर्द्रं चैत्तसिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि तृप्तिं गच्छेयुस्त्वन्न दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्माज् दीयते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्दणं कृत्वा धृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्माज्ज्ञो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डभूतनिष्ठाचराः । जर्जरौ तुर्फीर्यथा दिपण्डितानां वचःस्मृतम् ॥ इत्यादि ।
मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकलेशोत्पादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनादीनक्षत्रेषु दुष्टप्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिककलेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः-पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्षेषु
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । अन्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । नैव दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रोक्रियमाणाहं पूरेण सलिलवृद्धया सरिज-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापम् । इह श्रौत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं सुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयोऽकृतः सुरलोकं स्वर्गं वासो वसतिर्यथा
तामिव, कथाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादो यथा तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपत्ये
अभिषेकोऽभिषिञ्जनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाहं पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यगृह्यम्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्युत्प्रेक्षणात् षण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यविशया पुनस्तत्त्रिरीक्षणाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वभिः ।

सततेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्थव्यत्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्याः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । अतिपरिचितामपि अतिस्तव्यगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अभिनवायातामिव सादरम् आदरेण सहितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

(पिशाच प्रसित) व्यक्तिके समान मेरे कामातुर चित्तमें इस आयीके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक वृद्धि
हुई और बाढ़के जलसे नदीके समान, मैं इससे आकुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिकुमारकी दूसरी
बार देखा था इससे वह मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवताओं से
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो इस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी) सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नहीं आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

१. अज्ञावत । २. स्मरानुरक्तस्य । ३. अभ्यागमम्, अगमम् ।

सादरमाभावमाणा, पार्श्ववस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपवर्त्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथं कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नमानसावागतः' इति पुनः पुनः पथ्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिसिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि^२
रविविम्बे, सरागदिवसकारानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्या-

पार्थेति । पार्श्व स्वस्थापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि उर्ध्वं अवस्थितामिव निषण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेषा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु वल्लीवह्मन्मानस्वलितकुञ्चितकचसमूहेषु
सोपग्रहं सानुकूल्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्ता स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
वन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण बहिर्बुद्ध्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसत्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्मे ! कथं निवेद्य स पुण्डरीकः कथं केन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि तिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ कुमारः, अनुसरन् दृष्टेऽनुमज्जन्
कियत्स्थानम् आगत आयातः ।

अनयैति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिषिद्धे नियारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाहयम् अगमयम् ।

अथेति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चैतसा कृतो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागे विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव सति, लोहितायति ईषद्वक्तीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बित पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदद्वयेणाव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागरणोत्प्रेक्षणास्क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविह्वलिताया-
मिव विव्रमानायां पाण्डुतां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी मानो वह सब लोकों के ऊपर हो इस प्रकार मैं उसे देखने लगी । उसके कपोलका और
उसके कुञ्चित केशकलाप (बूँटाली लटां) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका मानो व्यक्तिक्रम दिखाती—'तरलिके ! कह, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते-करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए ?
वह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अट्टालिका (महल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिमा) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागावित सूर्यके प्रति अनुरक्त

१. पार्श्वस्थामपि । २. अलकलताभङ्गेषु; अलकलतासङ्गेषु । ३. कथं कथं । ४. गगनतलावलम्बिनि ।

मातपलक्ष्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थार्य वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्राममलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहृषारवप्रतिशब्देन सह विशति मेरुगिरिगङ्गां वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुरावलीषु रवि-विरह-मूच्छान्धकारितद्दयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-मृणाललता-विशरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विशिञ्जलङ्काभ्यां श्लिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदाख्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिरैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन पतनेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु वनगजयूथेष्विव अण्यदहस्तिस्मृहेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु सत्सु, तत्समवेदरण्यहस्तिस्मृहानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले लोकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मय अपि श्वेतरक्ताः सन्तः सायं सङ्कुचित्वावस्थयापुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गगनेति । वासरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लालसानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि स' इति रभसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-न्दनमुक्तान्धानां हर्षेण अधिकपरिश्रमादानन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेपारवः 'हौं हौं' इति शब्दः तस्य प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगङ्गां सुमेरुपर्वतकन्दरां विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव सति, विविधमहाद्वाररश्मिभिः तद्गङ्गास्य निशायामपि वासरवदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्याश्वप्रतिध्वनीनां च तन्नाशयन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्त्योरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तङ्गतत्वान्मुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु प्रविष्टा कृतप्रवेशा मधुरावली असरपङ्क्तिः यासां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविविरहस्य सूर्यवियोगेन या मूच्छां तथा अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-स्विव विचमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुराणाञ्जान्धकारवत् श्यामरूपरथादित्याशयः, अत एव प्रारब्धं निमीलनं मुकुलभावं जडताप्राप्तिश्च याभिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य मूच्छारम्भे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरोत्पत्तेरुत्प्रेक्षायां क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

प्राप्तीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु हृन्देषु सङ्कीर्षेण तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपटेन प्रान्तद्वये धृतवैयर्थ्यः) सामान्यया साधारणया एकैकया मृणाललतया विसवत्या कर्ष्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गेण करणेन सङ्क्रामितानीव अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य-माणेषु सत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्तां विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चाभ्यन्यो-

होकर कमलके ऊपर शयन करती कामार्त होकर ही मानो क्रमसे पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (मेरुसे) संयुक्त पर्वतके शरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणसमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके झुण्डके समान एकन पुञ्जीभूत (शकट) होने लगे; समस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-नियुक्त अश्वगणके आनन्दसे किए हुए हृषारव (दिनदिनाहट) की प्रतिध्वनिके साथ, दिन मानो सुमेरुपर्वतकी मुफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अभ्यन्तरमें अमर पङ्क्तिप्रवेशकर गई थीं इससे प्रतीत होता था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूच्छां आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्याप्त हो गये हैं—ऐसी कमलिनियाँ मुद्रित (बन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-लताके विवरमें होकर आए हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनके जोड़े परस्पर नियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

१. लव्या । २. मधुकर्ष्यावलीषु । कचिव 'रवि' इति पदज्ञोपलभ्यते ।

५७ का०

सा छत्रप्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारं तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाह्वयन्त्यतः कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेशयताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रावपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्थिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायौ विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संकासितानीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

तेति । सा छत्रप्राहिणी आतपन्नधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अग्रदीप्तं—‘भर्तृदारिके राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारं तिष्ठति स्थितो वर्त्तते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालां उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत आयातोऽस्मि महाश्वेता निजमुक्तामालां समर्थं तदीयाक्षमालामादायागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयोपादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थानस्थाऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिक्यादित्याशयः । समुपजाता समुत्पन्ना तस्य प्रेयसः पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्या सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदलं समाह्वय आह्वानं विधाय ‘गच्छ व्रज प्रवेशयताम्’ अभ्यन्तरे प्रवेशं विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य आश्रयात् प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं तारुण्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रावपस्य प्रातःकालीनशीतान्ध्रप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम् आयातं बालातपं नूतनसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थया शुभ्रीकृतशरीरस्य कञ्चुकिनः सौविदलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रशानुपमालङ्कारः, ‘बालातपमिव’ इत्यत्र श्रौशुपमालङ्कारः; अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्राशु-कषयायोः कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अन्त्ये कपिञ्जलस्य, पर्याकुलमिव चित्तान्धन्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अर्थिनमिव याचकमिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एवविधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकरं मुखेते कान्ते लगी—‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों से एक आकर द्वारपर खड़ा है और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुखे उस स्थान पर बैठी रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम आओ, उस मुनिकुमारकी अन्दर प्रवेश करो’ ऐसा द्वार देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें ही सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस मिथतम मुनिकुमारका अनुरूप मिव कपिञ्जल-नामक द्वितीय मुनिकुमारकी, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके समान वृद्धावस्थासे षवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

१. आगत । २. ऋषि । ३. जराधवलस्य । ४. अनुयायिनम् । ५. उपगतस्य ।

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादिनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्या-
न्तिके समुपाविशम् । अथ सुहृत्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तर-
लिकायां चक्षुःपातयत् । अहन्तु विदिताभिप्राया दृष्टयैव 'भगवन्' । अव्यतिरिक्त्येममस्मच्छरी-
रात्, अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-
विषयमवतरति नृपया । क कन्दमूलफलाशी' शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-
शान्तं-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुपो मन्मथविविधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

वलाक्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं
स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यया तादृशी अहम् ।
सादरं सवहुमानं स्वयं निजेनेव आसनं विष्टम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्टः । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो सद्गद्गारा पादप्रक्षालनमाजने अवच्छ्रुतोऽपि तस्य
कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रचाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्वोत्तरीयवस्त्रप्रा-
न्तेन उपमुञ्च्य प्रोक्ष्य च अहम्, अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टरुतव्यवधानवर्जितायां
केवलामावेत्यर्थः, भूमीं पृथिव्यां समुपाविशम् अतिष्ठम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः सुहृत्तमिव षण-
मिव शिखा मत्समीपोपविष्टायां मलिकटासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नम्रम् अपातयत् पातितवान्
तस्या अपसारणावेत्याशयः ।

अभिति । दृष्टयैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणमङ्गवेव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तरलि-
काया अपसरणविषयक आशयो यया सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-
हात् अव्यतिरिक्ता अभिवा इयम्, अशङ्कितं निःसन्दिग्धं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्, इय-
वोचम् इत्यकथयम् ।

पयमिति । मया महाश्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-
चत्—'राजपुत्रि असुंदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम प्रपथा लज्जया वागेव वचनमेव अभिधे-
यविषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

वथेति । कन्दं शालकम्, मूलञ्च तद्विजम्, फलञ्च अश्नाति भुङ्क्ते इति सः, शान्तः शमगुणसंयुतः
जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवासासक्तो
मुनिजनः तपस्विजनः कः, 'वनवासनिरतः' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमाकर्षणसपि न
सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अज्ञानतस्य अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां
माहव्यचन्दनयोपितादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदासेवनस्तृहया कलुषो मलिनः,
उनके अन्तर्गतं मानो कोरै विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार सुष्ठे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर
मैं स्वयं उनके लिये आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हटते मैंने उनके
चरणानुगल धोय, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पस्ले) द्वारा पोछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके
बिछाए हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयकी बोलनेकी इच्छासे ही मानो, मेरे समीपमें बैठो
हुई तरलिकाके प्रति जुद्ध देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—
'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति मित्र नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हों उसे निःशङ्क
विचिसे कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने पल्लुतर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी बाणी ही
वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहाँ कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ
अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यपदार्थकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामधेष्टासे परिपूर्ण एवं राग-मदुग्ध

१. अनुपरताभिप्रेतम् । २. अपमृज्यम् । ३. कचित् महिति पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी,
मूलफलाशी । ५. वननिरतः । ६. अनुप्रशान्तम् ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलुपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्वित्त्वस्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वैर्यं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यचङ्चरणं नालोक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महानन्तर्योपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युः कृत्स्नकुसुमावचयोऽन्यप्रदेश-

मन्थस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता सांसारिकसुखलिप्सैव प्रायेण आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क कुत्र । एवं विषसंसारं तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विषमः, अत एव च कश्चित्पत्नीं ह्येवंविधसंसारं समासक इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुत्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमिति । दैवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति स्वयं आलोक्य पश्यति सम्बन्धः । त्रपावशेन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगाभावेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वक्ष्यमाणं पुण्डरीककर्म किं वल्कलानां तत्त्वव्यापारणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूपं सदृशम्, आहोस्वित् अथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टसुकृताज्जनस्य अङ्गं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वमिति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामचेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना सप्तसम्भिनवा दैवद्वारा वज्रना । इदं वृत्तम् अपर्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्गमाद् व्यतिरिक्तः, इत्यमग्रेऽपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः सम्मेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् कारणं रक्षकं नालोक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपायान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्प्रतिपाद्यमाने महान् बहुः अनर्थोपनिपातो विप्रेषणस्थितिः जायत उपपद्यते मिश्रप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनाऽपि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः मिश्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्ष्या इति अस्माद्धेतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथासति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्ततादोषः समापतति, तथापि वक्तुर्विषादमग्रेन न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवासादयतीति न शङ्काकलङ्कपङ्कावकाशः । तथा च द्वये—
".....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाधस्ये विषादे विस्मये क्रुधि ॥" इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् प्रत्यक्षमेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुरं रूक्षम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लटा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य स्वधत्वा, उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्प-

यह संसार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? स्वयं उपहासके योग्य किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर कैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । मेरी सपक्षमें नहीं आता है कि यह वल्कलधारणके उपयुक्त है या जटाधारणके योग्य है, किंवा तपस्याके अनुरूप है अथवा गुरुपदिष्ट धर्मोपाज्जनका अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य कहना है, क्योंकि—इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समक्षमें नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उपस्थित होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनी चाहिये—इसीलिय कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे क्रुपित होकर निष्ठुर वचन कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वहीं पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुष्पचयन भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाञ्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्ज्ञात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राश्वम्,
आसीञ्च मे मनस्येवम्—किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत्, गतायाञ्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् इत्येवं विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमितिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरवि-
न्तयम्—“स कदाचिद्वैश्यं स्खलनविलक्षः किञ्चिद्विग्रहमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्न किंयते
हिया । तत्र युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्” इत्यवधार्यन्वेष्टमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं सन्तुनैव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अन्नजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा अवस्थाप्य, इदानीं
सांप्रतम् एकाकी अद्वितीयं अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विषयते इति सञ्ज्ञातवितर्कः उत्पन्नसन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः साक्षाच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समर्थं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राश्वं न व्यलोकयम्, नेमममनसि
चित्ते एवं वच्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता आतीयाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुवज्जन् किं गतः प्रयातो भवेत्,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया त्रपया मेमम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम मनस्येन
क्रुद्धः सन् मां सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विदधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठस्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपरिचितेन क्षणमपि क्षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन दूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्—
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलक्षितः लज्जितः सन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्वन्धनादिकमवाङ्मुक्तममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ङ्मुक्तं व्यवहरेदित्यत आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एवं किञ्चित् किमपि नहि विद्यत
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत प्वेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम् इत्यवधार्य एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्येष्टं मार्गयितुम् आदर्शम् उद्योगम् अकरवं व्यदधम् ।

अन्वेष्टि । अन्वेषमाणो मुख्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा
मै उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले जानेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इस समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा?’ यह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उसकी नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन—चित्तहीनकरवह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उसके साथ विधियोग नहीं होनेका अश्यास था, इसलिये तत्काल उसे न देखनेसे सन्नप्त होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—‘कहीं धैर्य—स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर डाले । क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है’ इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

१. लज्जमानः । २. जन्मतः । ३. न हि यज्ज ।

यथा नापश्यं तम्, तथा तथा सुहृत्स्नेहकारेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरः समीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतायस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिनोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताञ्जलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकारेण मित्रप्रीतिदैन्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्धन्वनादिकमङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तरुलतानां वृचवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तिः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इतस्ततः
समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्ताञ्जलकोनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अग्रमम् ।

अंशति । अथ अनन्तरं सरः समीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमैः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूतं रचिते इव, मधुकरैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव अमरमय इव, परभृतैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विदितवस्थितिं तमहमद्वाचमिच्छुत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोपेक्षाणां परस्परं
नैरेष्येण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टि । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टाद्यो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निश्चय रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडीकृतमिव, उपरतमिव सूतमिव, प्रसृतं चयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्याशय 'योगसमाधिस्यमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोपेक्षाणां मिथो
नैरेष्येण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः, मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिव्याप्तपरिहारः । अनुरागेण रक्षिता सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
आवहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यौ त्यौ सुहृत्स्नेहते मेरा मन बिहल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
शृङ्गो और लताओंको कुञ्जमें, चन्दनवृक्षको पङ्क्तियोंमें, लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुञ्जानु-
पङ्कल्पते इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरन किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर—वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सवन पुष्प होनेके कारण उसलतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सवन अमरोंके
कारण अमरनिर्मितके समान, असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुत मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, सरे हुएके समान, निद्रितके समान एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुताभावहन्तम्, शून्यान्तः करणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासहस्रसन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःशोभप्रकृपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणैव पद्मान्तरे-विचर-
वान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्द्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभा-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिवक्ष्यमिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकं स मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडाया अतिशय
आधिपत्यं येनेति मौनकथनयोरैकत्रसम्भवाभावाद्विरोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।
शापेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पत्तिदानस्य भयाच्चासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मद्नेन सन्तप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेतुमेवा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थाविनीं प्रियां दयितां
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोद्वेगसंस्वरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनैः लुब्धयितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षोभेण सञ्चलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टवादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्यज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वपुर्न्यस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवंविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्याद्यवस्थितो वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षा, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोत्प्रेक्षादिवादिप्रयोगासम्भवाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितं व्यासम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनैव विधा-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्गणस्य प्राकृतिकत्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पद्मान्तरविचरेश्चः चक्षुर्लाममध्यभागेश्चो वान्ता उद्गीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्द्दिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्षन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्वे-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानसं प्रदहतः प्रज्वलतः अनङ्गाग्नेः मदनचालस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्त्ता या), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
हो विरहसे पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावलम्बन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था, प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह घृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था) । शापप्रदानके भयसे ही मानो अदृष्ट रह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होनेके कारण उसकी इन्द्रियाँ मानो हृदयनिवासिनी
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्यधर्म ज्ञानके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इस प्रकार उसका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीखता था । निश्चल और मुद्रित (मिते हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (वरीनीके बीच) में हीं होकर असंख्य

मनङ्गानेः प्रदत्तो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखाभिवादाय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतास-
न्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्मिली-
कृतमच्छाच्छन्नचन्दन-रस-रचित-ललाटिकमिव ललाटदेशमुद्ब्रूहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-गञ्जरी-कर्णपूरतया सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपङ्खवमिव श्रवणदेशं दधान-
नम्, उत्कण्ठा-ज्वर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शाल्यै-

शामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासेः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चल्का येन तम् ।

इह 'अनङ्गप्रभोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्कटः । केचित्तु—'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपमेयमिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वणादनुदात्तात्तो-
पधात्' इत्यनेन ङीप् तत्सञ्चिद्योगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वामेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तलपीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरस्मीनां
आले सञ्चरणविर्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्ब्रूहद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छन्नेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता मिमिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् उद्ब्रूहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोपेक्षणास्क्रियोपेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचरेति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, स्वशेषः तत्कालेऽप्यवशिष्टो
यः परिमलः सोरभं तस्य य आमोदः तदुत्पन्नजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्सया उपसर्पिणा निकटस्थाभिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन भ्रमरसम्मूहेन कारणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्द्रीवरमिव, सतमाल-
पङ्खवमिव सतापिच्छुकिसलयमिव विद्यमानम्, भ्रमरगणस्य नीलोत्पलतमालपङ्खवसद्वत्तयाऽवगम्यमा-
नस्यादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोपेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपङ्खवमिव' इत्युभयत्र च गुणोपेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो ज्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलम् शरीरसंस्पर्शम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलङ्घनानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलङ्घना बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, विभ्रान्तं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मध्ये प्रतिरोमकूपं निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लभ्य इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविश्रान्त अञ्ज-जलीकी वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनशक्ति को ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अशरीर की कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासाओंसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामिनी निर्मल नख-किणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिस्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ा ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हृदय जातेसे
उसकी बचो हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए भ्रमरगण उपविशित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जाप करते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पङ्खवा धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

१. हृदयात् । २. कुसुमकर्णपूरतया । ३. अशेष*** । ४. कुसुमशरकेशरशाल्य*** ।

शकल-निकरमिवाङ्गलभनं बिभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरां करतल-स्पर्श-सुख-कण्टकितामिव-मुक्तावलीमविनयपताकासुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्मानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैः अशोकपङ्खवैः स्पृश्यमानम्, सुरनाभिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तत्पराशरालयकैरिव स धूमैः कुसुम-

इहापि सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पबाणेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशरणागमश्रुतत्वात् ; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसुमशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्धारणाया तत्पदपरित्यागस्यैवोचित्यादिति सुधीभिराकलयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरणनिकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकितं सज्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अविनयस्य मदनवेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्शं सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, 'अविनयपताकाय' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युत्प्रेक्षेयासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तस्मिन् वृत्तेः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकसंमोहनकारकचूर्णेनैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्मानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, 'आहन्मानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आनेति । आत्मैः समीपस्थायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहित्यमेव रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सज्जारयद्विरिव विद्यमानैः अशोकपङ्खवैः वज्रलकिसलयैः स्पृश्यमानं सङ्ख्यमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेणाभेदारोपादितशायिकिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरातेति । वनश्रिया अरण्यलक्षया कर्ष्या सुरनाभिपेकसलिलैरिव सम्भोगराज्याभिपेकजलैरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूतगुच्छाः तेषां मधुशीकरैः मकरन्दकणैः कर्णैः, अभिषिच्यमानम् अभिषेकविषयीक्रियमाणमिव ।

इहाद्या वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पबाणेन कामेनेत्यर्थः कर्त्रा, सधूमैः अग्निसंयुतत्वादधूमयुतं कुड्मलोपरिस्थमनुकरसादरयावगमायैतद्विशेषणम्, तत्पराशरालयकैरिव अग्निस्तेजसीयबाणाग्निरिव विद्यमानैः, चम्पककोरकपीतस्वसादृशयावगमाय तत्प्रेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकराणेन निपीयमानाः सबहुमानमनुभूयमानाः परिमलाः सौरभाणि येषां नैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-बाणांका उग्रभाग (नोक) वह अङ्ग पर धारण कर रहा था; उसने दक्षिण हाथसे छाती पर मुक्तावलीको रख लिया था, चतुर्दिक् उसकी किरणों फैल जानेसे प्रतीत होता था कि मानो कर-तल-स्पर्शके सुखसे वह रोमाञ्चित हो गई हो, एवं अन्याय आचरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; इक्षुसमूह, कामदेवके वशीकरण चूर्णके समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे; समीपवर्ती वायुकम्पित अशोक-पङ्खव मानो (उसके शरीर पर) अपना राग सज्जारित करते करते हों उसका स्पर्श करते थे; वनलक्ष्मी रतिराज्यमें अभिषेक करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (खान करती) थी । सौरभके लोभसे भ्रमरगण जिस पर बैठे थे ऐसी चम्पा-फूल की कलियों उसके शरीर पर पड़ती थीं, जिनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तप्त की हुई शृंग संयुक्त अग्निमय अपने बाणों की नोकों में उसे प्रद्वार

१. स्फुरितनखकिरणनिकरम् । २...वक्षितैः । ३. तत्पश्यत्यस्तेरिव !

शरेण ताडयमानम्, अतिबहुल-वनामोद-भक्त-मधुकर-निकर-भङ्गार-निस्रवैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भस्त्र्यमानम्, मदकल-कोकिल-कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कशिशमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव ग्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आधिष्ठमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावैशस्य^४, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताड्यमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिबहुलैति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधकस्त्रीय हुंशब्दैरिव, अतिबहुलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननसौरभेण मत्तस्य मदविह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य झङ्कारनिस्रवैः झङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भस्त्र्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया वाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षु-भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मदकलैति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्षा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परभृङ्गगणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधीरीक्रियमाणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातैति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनकाशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् । निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, कशिशमानं कृशस्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनानलश्च यस्य तस्य, चन्दनविटपमिव मलयजशाखांमिव ग्लायन्तं ग्लानतां व्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्विज्ञमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव अस्मत्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तित्वो जात्युत्प्रेक्षा । अन्ययोरुत्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आधिष्ठमिति । आधिष्ठं ङाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वेतालेः अधिष्ठितम् आश्रितमिव, ग्रहैः पतनप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं धृतमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित् वञ्चितमिव । अन्धं गताक्षमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रमव्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अशिष्टेषु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाभ्येताया इत्यर्थः आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तस्य,

करता या, दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो भर्त्सना करते (फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनिके कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुवर्ण (फौका) दीखता था; ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कृश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी शाखाके समान ग्लान हो (कुम्हला) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले भिसे कभी नहीं देखा है ऐंसे व्यक्तिके समान एवं अपरिचितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत हुआ था, ङाकिनी आदि उसके भन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पतन/प्रभृति किन्हीं दुष्ट ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान, मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

१. निर्भस्त्र्यः ।

२. कशिशमागतम् ।

३. उपगतम् ।

४. मदनविशस्य ।

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुदीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयम्-‘एवं नामायमतिदुर्विषहवेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवविधो ज्ञानराशिः । अहोवत महश्चित्रम्,
तथा नामायमाशेषाद्वीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावं, उन्मूल्य
गाम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलित’मिति ।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथावेशस्य मद्भाववेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरूढम् आरूढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभिवोदुमश्रवयः पूर्वाकार आद्याकृतिर्यस्य तस्य, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

अपगतिति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तस्य, चिरं बहुकालम् उद्धीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयम् चिन्तामकरवम्-‘एवं नाम इत्थस्मृतः, अतिदुर्विषहो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, क्षणेनैव क्षणकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविषयस्य असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थीभवेत् निरर्थकी भवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहोवलेत्येकमेव
पदं विरम्यविषादसूचकमव्ययम् । महश्चित्रं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशं-
शवात् आबास्यात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः, मम कपिञ्जलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अवेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गाम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्ट
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्रापम्, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिपदस्य ‘अचि-
न्तयम्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उपेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलभागे समुपविश्य समवस्थाय अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः संलप्तः पाणिः करो यस्य स

वद् कामवेशको चरम सोमा पर पहुँच गया था और उसकी पहलूकी आकृति थोड़ी भो पड़वानमें नहीं आती थी ।

ऐसी दशामें उसको निनिमेष नयनसे (एकटक) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कौपने लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगशाली
कामदेवका है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी उर्दूँश कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं ! नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ? आह ! बड़ा ही आश्चर्य है !
बाह्यकालसे ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अखण्डित) चरित्र था कि मेरे और अन्त्याय्य मुनिकुमारोंकी
इसके चरित्र वाञ्छनीय था । किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका पराभव कर, तपः प्रभावकी अवहेलना कर
और गाम्भीर्यका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान इसे मोहाच्छन्न कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।’

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलातल) के किनारे पर बैठ, उसके स्कन्धदेशमें

१. अतिदुर्विषयवेगः ।

२. अवस्थान्तरप्रकारम् ।

३. चित्तवृत्तिः ।

४. अत्र तु ।

५. अंसावसक्तपाणितलम् ।

न्मीलितलोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मीलनाल्लभमिदं कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरौदनवशात् समुपजातारुण्यभावमशुजलपूर्वप्लावितम् उच्छुषितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायां चक्षुस्मीलित्य मन्थर-मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलीक्ष्य 'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् । अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदित-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते सुदिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्डरीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् किम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकारम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लभ्यमिव मिथः संसक्तवर्णयुगलमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादिस्थाशयः । अनवरतं निरन्तरं यदौदनमशुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो लौहिर्यं यस्य सत्तादृशम्, अशुजलस्य रौदनजनितनयनाश्रुतः पूरणोत्प्रेषणप्लावितम्, उत्कुपितमिव उत्क्रोषो नेत्ररोगविशेषस्तथोक्तमिव, लौहिर्यादिस्थाशयः । सवेदनमिव सव्यथमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादिस्थाशयः । स्वच्छांशुकेन निमलसूदनवस्त्रेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवन रक्तपङ्कजारण्यं तस्य छाया इव छाया कान्तियस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यमिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नयनं कथमपि प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुदय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीचनेन सुचिरं बहुकालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चयं दातुंच्छासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जया त्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरमानि अरुपानि च अचराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद् यथास्यात्तथा, सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोऽन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं प्रश्नं करो-वि' इति एवं शनः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लक्ष्मि' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियाप्रिञ्जलङ्कारः । 'सव्यथमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अशुजलपूरणप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छांशुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थस्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकः । अदिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यप्यतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्यं तच्छ्रुत्वा, अथं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव समोपदेशमात्रेणैव अभिलषितं द्युतितां विनेत्यर्थः, नास्ति प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथानुगः सुहृत् यावच्छक्तितः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवारणीयः प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चिन्त्य अव्रवम् अवोचम्—

आरामा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । पितृ पृती च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति धरणिः । सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वच्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासं करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आँख मिचं) हाने पर आ उससे मैंने पूछा— मित्र पुण्डरीक ! कहाँ तो सही आपको यह क्या हुआ है ? उसके बाद वे बहुत देर केत मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों चर्मावरण मानो परस्पर सलम (जपक) हो गई हों, ऐसी अवस्थान्त रूदन करनेसे रक्तवर्ण, अशु-जलके प्रवाहमें डूबी हुई, अत एव प्रतीत होती थी कि सूजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्ममल सूक्ष्मवस्त्रसे आच्छादित रक्तकमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्पूर्वक अपनी आँखें खोल कर, अत्यधिक लम्बी साँत लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दृष्टे दृष्टे अहं अक्षरोंसे धीरे धीरे छेशपूर्वक अस्फुट कहने लगे—, मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ? यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असंख्य मदन विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र को असंख्यमं गमन करते देख कर, दूसरे मित्रको चाहिए कि उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं अभी भीति

१. अश्मनुन्मीलितम् । २. आलस्यमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटलम् । ५. उत्कुपितम् । ६. कविदृष्टिकर्तास्ति । ७. निश्चयम् । ८. कवित्वं विरल इति पदं नोपलभ्यते । ९. कवित्वं दिशक्तान्ति ।

मेतत् मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतद्वारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्वो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम् अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहृत्केनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मद्-नेनायस्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं^१ सिञ्चति, कुत्रलयमालेति निश्चिरालतामालिङ्गति, कृष्णगुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगृहते,^२ रत्नमिति^३ ज्वलन्तमङ्गारमसिस्पृशति, मृणालमिति भवता स्वया । आरब्धं प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पाठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्मार्जनोपायः पुण्योपार्जनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः स्वर्गागमनमार्गः देवलोकप्राप्तियन्त्राः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्तौ युक्तिलाभे युक्तियोगविशेषः । अन्यः अस्माभिज्ज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागापि कपिजलेनैवं प्राथमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईक्षितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन्स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथमेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहृत्केन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहास-स्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया-प्रज्ञालोपात् नाहमवज्ञाना-मीति चेत्तमाह— मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मद्नेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुन-स्वस्वसदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञोक्तैः बहुमतेषु आहनेषु, विषयेषु स्वच्छन्दवन्नित्तादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्दवृत्त्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्सम्भवा-दित्यभिप्रायः ।

स इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु^४ अधर्मक्लेशाधनर्थोत्पादकेषु विष-योपभोगेषु स्वच्छन्दकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखदुःखिन् आनन्दोत्पादकस्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या हवं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं^५ सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुत्रलयमात्रा इन्द्रीवरत्नम् इति धिया, निर्गतो नि-सृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निश्चिन्नाः खट्वाः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्तम आलिङ्गति आच्छिद्यति, कृष्णगुरोः काकतण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनवक्किरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्घर्षभुजङ्गविशेषम् अवगृहते परिष्वजते (आलिङ्गति) ।

जानता हूँ, परन्तु मैं केवल इतना ही पृथक्ता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरुने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढ़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारको तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है ? अथवा यह आरब्ध व्रत का कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयको मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? किसीके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहाना ही क्या है ? क्यां अज्ञानोके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ़ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निजम ही धर्म समझ कर, विप-लताके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलकी माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले पृथ्वी धूम-लेखा समझ कर भग्नकर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अङ्गार

१. सुविदितं सत्यमेतन्मम । २. कश्चित् 'इयम्' इति पदं न विचते । ३. कश्चित् 'कथयति' इत्यपि नावलोक्यते । ४. विपलतां । ५. अवगृहति । ६. महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम् उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वातिष्ठानुबन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानसुदृढसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य निर्भस्स्यतामयं दुराचारः । इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमुञ्च्य चक्षुः करतलेन पाणौ^१ मामवलम्ब्यवोचत्—

रत्नं भगिरिति धिया उवलन्तमङ्गारम् अक्षिसहितं काष्ठम् अभिसृष्टसति गृह्णातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षितिकुपितगजस्य दन्तमुसलं दशनाद्योग्रम् 'अयोग्रो मुसलोऽङ्गी स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पाटयितुं प्रवर्तते । परमार्थतोऽतिष्ठापादकेषु सकृच्चन्दनवनितादिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः पुण्यभ्रान्त्या विषलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणक्लेशोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विष्वप्रतिविष्वभावारोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छुद्धान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा-सम्भवात् ।

अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि स्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरङ्गो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इदं ज्ञानम् उद्वहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टमन्वयः, अत एव न भद्रप्रकसत्स्वम् । इह श्रुत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भृतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।' इति ।

पञ्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भः-प्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्वेलितं मनश्चित्तं वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

बोयऽभिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदृश्यमानो दुराचारी दुर्ग्यवहारो निर्भस्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदत कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रस्थान्दिता बाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नैत्रं प्रमुञ्च्य मोक्षं कर्तलेन पाणितलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ बुल्वेत्यर्थः अवोचत् अभवीत् ।

(वक्ष्युक्त काष्ठ) का स्पर्श करते हैं, और मृणाल जानकर दुष्ट हाथीके दन्तरूपी मूलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्वं जानकर भी खद्योत (जुगुप्सू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्वेलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । यह कामदेव भी भला कुछ चीज है ! इसलिये धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीको मर्त्तना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि रतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे घेरे वचनमें बाधा देकर आँखोंसे प्रत्येक रोभीके अन्तरालमें होकर गिरते अशुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ

१. 'मुसलम् । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरसेषु । ४. निवार्यमिदं । ५. कचित् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणांमेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्त्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायन्नविधुतास्तिष्ठन्त्यसवः, दूरातीत-
खलूपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीतो ज्ञानावष्टम्भ-

सख इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आशयां ताड्यततदंश्यां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो भुजङ्गः ‘आशीस्तालुगता दंश्रा तया विद्धो न जीवति’ इति रामाश्रमीटीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पधनुषः कामस्तेत्यर्थः सायकानां
बाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन स्वया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा समेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह वृत्त्यनुपासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञेयुभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संशृष्टिः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगन्नावेपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् जगन्नावातिवैपरीत्यात्
रोगादेवां नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वथैवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यथेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वथोत्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालित्वमाद्यमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्भेगेन पिच्छोपादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्भेगेन मलादिना वा अवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्भेगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चिद्विकलेन्द्रियशालित्वमभिहितम् । यो वा जनः, इदं कुलं
शुभं सङ्गलम् अथवा न शुभम् इति इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते हत्याशयः । अनेन संशयाकुलत्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्त्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मद्गनावेशाश्लिष्टान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तया तद् विचक्षमानादिकलासत्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्पर्योजनं दर्शयति—अवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञानं प्रबोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्तमिता अस्तमुपगता । एवम् अयत्न-
विधुता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमिति तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्त्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रवाणेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अवसरः अवलम्बनसमयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

पक्ष कर वह मुझसे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने से क्या लाभ ? तुम सब तरफसे स्वस्थ हो, क्योंकि भयङ्कर
सर्पके विषबोनेके समान असख कामदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिये हो अनायासे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियों जागृत हैं, चित ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, अवण
कर सकता हो अथवा सुनकर विचार कर सकता हो, किंवा जो ‘यह विषय अच्छा है, यह विषय बुरा है’ इस
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति ही उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप से तो
ये सबके सबही अधिक दूर चले गए हैं । अत एव सत्य अवलम्बन करना, ध्यान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचन

१. बहुक्तेन । २. स्वस्थोऽसि । ३. कचित् ‘मनो वा’ इति मात्रपाठो विद्यत इति ।

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमेतेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश दिनकर-किरणा-तपन्तीब्रह्मस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणासिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क-
ष्यन्त इव हृदयम्, प्लुप्यन्त इव दृष्टिः, ज्वलन्तीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु भवान् इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमक्तोऽपि अहमेतं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदं सनिदर्शनैः

अवलम्बनयेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं स्वास् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैषिणा उपदेष्टव्यम् किञ्चित्पच्यन्त न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्पथप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य स्वदृश्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः स्वस्वस्यो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुभ्राता ।

किंिति । किं करोमि किं कुर्वं, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धं न शक्नोमि स्वमर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता स्वया इयं दुष्टावस्था क्लेशदायिनीदृशा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवर्त्तिष्मद्भूतपेण यदहमासं तत्सर्वं भवता दृष्टेयैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो स्थितीतः उपदेशकालः शिचाप्रदानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उद्विता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशसंस्थाकाः सूर्याः तेषां किरणान्तपवत् रश्मि-
मन्तापवन् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विषमानस्य मदनसन्तापस्य कामज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं क्रियमाणां भवतैव विधियमानाम् ह्छामि अभिलषामि । विवेकादिप्रतिक्रियाया असत्ये तथा सह सङ्गमरू-
पाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेयं अन्यथा न प्राणिमैत्यभिप्रायः ।

इह.....किरणान्तपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापस्यसकै पदाश्रितं पाककाथद्वाहज्वलनसंज्ञकाश्रितो दृशाः समनवक्ति, कन्वर्पतीव्रसन्ता-
पेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि कश्चरणादीनि पच्यन्त इव पाकविपयीक्रियन्त इव, मदनसन्तापेनेति दौषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथयन्त इव काथं प्राप्यन्त इव, दृष्टिलोचनं प्लुप्यन्त इव दृष्ट्वन्त इव, शरीरं देहं ज्वलन्तीव भस्मीभवन्तीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् पुनस्समयोर्यितं यत् तथा सह सङ्गमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु तद्विद्वानु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विभिन्ना उक्तेऽपि कथितेऽपि अहम् एवं पुण्डरीकं प्राबोधयं ज्ञानवकार-
यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मवर्तिषाः द्कमन्थशिक्षया विकदैः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

का कालो भव जाता रहा एवं ज्ञानसे चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असत्यर्थमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसीके वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या कहीं ? किसीसे भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी बेसी बुरावस्था हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो ; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होवे द्वादश सूर्योंकी किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग मानो रेंधे (पके) जाते हैं, हृदय मानो जलता जाता है ; नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है ; शरीर मानो जल जाता है ; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम बर्धा करो ? इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझाने लगा, परन्तु जब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मल,

१. दुष्टावस्था, अवस्था दुष्टा । २. उक्तेऽपि ।

सेतिहासैश्चैवचोभिः सातुनयं सोपग्रहश्चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
'अतिभूमिपदं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्भूय, कमलिनीपलाशानि जल-लव-लाञ्छितान्याशयै, गर्भ-भूलि-कषाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय कमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृह-शिलातले शयनम-
स्थाकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि
निष्पोड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरिण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चर्चाश्चारचयम् । अभ्यर्ण-पाद-स्फुटित-तलकल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्गितेन कर्पूररेणुना

सहितैः सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाक्यैः, सातुनयं सप्रगयं सोपग्रहं सातुकृत्यञ्च यथा स्वात्तथा
'उपग्रहः पुनरा वन्द्याद्युपयोगेऽनुकूलने' इति सेदिनी अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकर्णितमिव मनुकमकार्षीदित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अध्यायम्—
'अतिभूमि मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो व्यावर्त्तयितुं
न शक्यत न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिवावचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरित्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विधेः इति एवं कृतमतिः कृतञ्छिरहम् उत्थाय गत्वा व्रजित्वा च अच्छोदामिधं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसः अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादाभ्यन्तरिकद्वयसंयुताः मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्भूय उपाख्य, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कर्णे लाञ्छितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गते अभ्यन्तरे वा
पूज्यः परमाः तासां कषायपरिमलेः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुव-
ल्यानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेत्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शिलातले लतामिवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तत्पम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तस्मिन् किञ्च, आसन्नवर्त्तिनां निकटस्थायिनां निकटविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पञ्चवा निष्पीड्य संमर्धं, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिकेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुषारो हिमं तद्वत् शिशिरिण शीतलेन रसेन नियासेन करणेन, तत्र मस्कल्पितज्ञाने
सुखनिषण्णस्य सुस्थगवैणोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्, आच-
रणात् पादादारभ्य अङ्गवर्त्ता शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

इह तुषारशिशिरपदशेनुस्यतया श्रवणमात्रेण पौनस्त्र्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
हृत्पथंकरणात् पुनरुक्तवृत्ताभासोऽलङ्कारः ।

अभ्यर्णंति । अभ्यर्णस्य समीपस्थायिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि श्वयं भिज्जानि यानि वक्क-
लानि तस्त्वचः तेषां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्गितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-

वृष्टान्त-समन्वित और इतिहास-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह काम की अन्तिम दशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उस सरोवरमेंसे सरस
(हरी) सुगल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पत्ते, एवं अभ्यन्तरस्थरेणुके सुशिर सौरभसे मनोहर लगाते
कितने कुमुद, नीलौतपल और कमल लाकर मैंने लतामण्डपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
शय्या निर्माण कर (विशेषतः बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब समीपवर्ती चन्दन-वृक्षोंके
कीमल पडव (फीरोहिन (पीत) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसको
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपड़ा) और चरणोंके तल्लुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एवं निकट,
वर्ती वृक्षोंमेंसे अति हलालके छिद्रों (गारों) मेंसे निर्गत (रिसने) कर्पूरी हाथसे बुझनी करके उससे भस्त्रेद-

१. कवित्व 'धति' पद न विद्यते । २. कवित्व 'जल-लव' इत्यादि पद न दृश्यते । ३. वाक्या ।

४. चन्दनविटपादीनां । ५. करसमुत्तचूर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्^१ अकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवाद्वल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरसाविणौ कदली-
दलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवञ्च मुहुर्मुहुर्न्यन्दनमलिनी^२ दलशयनमुपकल्पयतः, मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचूर्णमारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चारवर्त^३ वीजयतः
समुद्रभूमौ मनसिचिन्ता^४ नास्ति स्वल्पमाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कार्यं हरिण इव वन-
वासनिरतः स्वभावमुग्धो^५ जनः, क च विविध-विलासरस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाधेता । सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनाशक्तमकर्तव्यं वा जगति । दुष्पपादेष्वप्यर्थेषु अय-
मवज्ञया विचरति । न चार्थं केनापि^६ प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अप-
गतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलभ^७, यमस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^८ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरपूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम् ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले निहितेन दलेन चन्दनद्रवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिप्तम् उत्तरीय-
वल्कलं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणादिपित्तस्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-
विन्दवः तत्साविणौ वर्षाकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां चायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठञ्च अकरवम् ।
पवसिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् अनेन विविधा मुहुर्मुहुः वारंवारम् अन्यदन्त्य^९, गात्रसन्तापेन
पूर्वपूर्वस्य ग्लानत्वादित्याद्यः । नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विधत्तः । चन्दन-
चूर्णं मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादित्याद्यः । स्वेदप्रतिक्रियां
घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम् । कुर्वतो विधत्तः । कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निर-
न्तरं वीजयतः पवनं सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुद्रभूत प्रादुर्भूत—

नास्तीति । भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पार्शं नास्ति न विद्यते । हरिणो मृग
इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव सुग्धः सरलहृदयः ।
विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाधेता च क ।
नितान्तविरहस्वभावयोरनयोरन्यथाभावेष्वोत्पादनात्मनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः ।

इह विषययोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेत्युभयोः सङ्गः ।

सर्वेति । अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्घटं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम्
अनायसम् अनधीनम् अकर्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते । अस्य सर्वं सुवाध्यमि-
त्यर्थः । अयं मनोभूः, दुष्पपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयस्व-
ज्ञानादवहेत्या विचरति प्रवृत्तो भवति । केनापि बुद्धिमत्ता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रसिरोद्धं
न च शक्यते पार्यते ।

का वेति । सचेतनेषु मानवादिषु का गणना ? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-
यितुम् अलं समर्थः 'अयं मनोभूरिति शेषः । यदि चेत् अस्यै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा
भवेति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्म्यनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम् ।

जलं (पसीना) दूर किया । वक्षःस्थलं (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वल्कल रखकर निर्मल जल-
विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पंखा किया । यों बारबार कमलपत्रोंकी शय्याको एकके पीछे दूसरा बदलते
बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पसीना पोंछते पोंछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन
करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—'इत संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ
नहीं है । कहीं हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल चित्त पुण्डरीक और कहीं नानाविध
विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाधेता ॥ इत (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्घट, दुष्कर
अस्वाधीन या अकर्तव्य कुछ भी नहीं है । दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और
किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है । सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह
परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है । यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम् । २. कंचित् 'स्वच्छसलिलशीकरा'निकरसाविणौ' इति पाठो द्रव्यते ।

३. नलिनदल । ४. कचिद्विधक्तिर्नास्ति । ५. कदलीदलेनानवरतम् । ६. स्वभावाविषयप्रसुल्लः । ७. दुष्-
पपादेष्वर्थेषु । ८. नापम् । ९. वेनचित् । १०. सङ्घटयितुमलम् । ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि ।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेष्टमुष्कृतिः, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, द्वायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवह्नु-
ताम् उपनीतः । क तत्तपः केयप्रवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कत-
मया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाधासने-
नायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्त्यम्—
'किमनया अत्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेष्टं चन्द्रद्वेषम् उज्जति स्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् ऐक्यमात्रं एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्धकारं तमः अनुवर्तते तदुपतां भजतीत्यर्थः । द्वायापि सूर्यमियापि प्रदीपाभिमुखं दीपसांमुख्यम् अवतिष्ठते, तडिदपि विद्युदपि जलदे मेवे स्थिरतां स्वर्थं व्रजति गच्छति, जरापि बार्द्धक्यमपि यौवनेन तारुण्येन सह सञ्चारणशीला भवतीत्यर्थः ।
एवञ्च एतावन्मसै न रोचन्ते अत एव कुसुदूर्नीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरक्तादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुजा, एवंविधः एवंरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निसारताम् उपपीतः प्रापितः, तस्य मनोभुजः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि वास्तीत्यर्थः । इहाशर्षपितः ।

कौशलेन इत्यर्थः अथलोकमाना अवस्था वितान्तव्यप्रा दशा क, तत् त्वनिर्बन्धनीयस्वरूपं तपः क, द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं दृश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्य-
मित्यत्र भावे तव्यप्रस्थयः । शरणं रक्तकम् 'शरणं गृहरक्षिणोः' इत्यमरः । सहायः साहाय्यवृत् प्रकार एतद्विषयप्रतिक्रियाया सागः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिलक्षणेन) संरक्षन्ते इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण : युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयेण । प्रज्ञया उन्नावितया बुद्ध्या । समाधासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रचेत् । विषण्णहृदयस्य खिन्नमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीकृत्युः ।

पुनरिति । पुनश्चूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्-अनया प्रत्यक्षविषयमानया अत्यन्तायतया अपारस्वा-
दुतिविस्तीर्णया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामित्यत्र बाह—
प्राणा इति । शुभेवाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन उद्योगेन, अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हा जाती है; कमलिनी भी चन्द्र-करणों के प्रति विद्वेग छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चँदनी) भी अन्धकारका अनुकरण करती है; द्वाया भी प्रदीपके सामने रहती है; विद्युत् भी मेघमें स्थायित्व प्राप्त कर लेती है; बुद्धावस्था भी तारुण्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (तुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ वह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इस विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? किसी चेष्टा करना ? किस दिशाको जाना ? किसको शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्राणरक्षा कर सकें ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस बुद्धिसे ? किस समाधासनसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प भेरे विषण्ण (खिन्न) चित्तमें उपस्थित होने लगे । एवं फिरसे चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एवं प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसके प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

१. तृणलघुलघुताम् । २. किमाचेष्टितव्यम् । ३. देशं । ४. कथं । ५. धार्यन्ते । ६. ध्यातया अनयाध्यायतया, अनयात्यन्तया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
तमेकोच्छ्वासवशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसूत्र-
साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतद्स्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम्, आवेद्याभ्येतामवस्थाम् इति चिन्त-
यित्वा चै 'कदाचित्तुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्येव तस्मै तत्प्र-

असरो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तदयमुद्योगोऽवश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाभेतायाः समागमं संमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणीयाभ्यो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाभेतया समागमं विधातव्य इत्याशयः—यतीति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वातोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽ-
पीत्यर्थः, अयं पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् ह्रीजनकरवादिद्याशयः, बालभावात्
बालकत्वेन पूर्वाभ्यस्तकौशलभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युत्पन्नधाट्यर्थाभावेन च तापसत्वाद्भिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाभेताया अभिगमनेन संमिल-
नेन मनोरथम् अभिलाषं न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं ध्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव-
सञ्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवेयं कामपीडा विनाशमे-
व्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षमः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्य प्रतीकाराय मयो-
द्योगी विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सप्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सतत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिभिन्दितेन अकुर्येन अतिभिन्दितत्वाद्वाकार्येण विधातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसूत्र मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्तस्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादिद्याशयः, एतत् महाभेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपत्ति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाभेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशम् आवेद्यामि कथायामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कस्मिं प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सञ्जातलज्जः समुत्पन्नप्रपः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्यस्समीपमायतुं निषेधेत्, इति अस्माकारणात्, तस्मै पुण्डरीकाय
चाहिष्य । किन्तु एकमात्र महाभेताका समागमं छोड़ कर इसकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक
निश्वास परित्यागमान इत्के जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बाल भावसे चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारकी तपस्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो बहों जाकर,
उस कन्या की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार बिलम्ब सहन नहीं कर सकता ।
सर्जन पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्मसे (जिस किसी उपायसे) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जाजनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाभेताके निकट जाकर इसकी यह
अवस्था सूचित कर दूँ । इस प्रकार विचारकार—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझ कर लज्जासे पुण्डरीक

१. तत्समागम । २. उपनतमुपहासमिव । ३. कृत्येनापि । ४. परिरक्षणीयान् । ५. कचित्
चकारो न विधेते ।

देशान् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रायसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय क्रियैर्ष्यं वदयतीति मन्मुखासकटष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्यं मुखामृतमये हृद् इव निमग्नः, रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा, सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाविरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशायाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनमयमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोद्दैः, ग्रथितैरिषोपय्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपद्मसंस्केपतया उपजातप्रथिमभरैरमलोरानन्दबाष्पजलविन्दुभिः स्वयद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसारः, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिषेधैव अकथयित्वैव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं ह्रुत्समाहनवनादिकपदसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तस्मिन् । तत्समाद्धेतोः एवमवस्थिते इत्यभ्यूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परां काष्ठां प्राप्तस्वेत्यर्थः । अनुरागस्य जेहस्य सदृशं योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आत्मनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती त्वं प्रभवतिसमर्था भवति, स्पृष्टा चेत् तद् विधानं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन त्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विषेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वचयति अभिधायति इति कृत्वा मन्मुखे महदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अदभिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृद् अगाधजले निमग्ना भुजितेय ‘तन्नागावजलो हृद्’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सखिलं तन्मयम् उदधि समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णनेन ममानुरागस्य शतधा वृद्धिप्राप्तेरित्याशयः । सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानैव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषाणाम् अग्रं धुरम् अधिकृतेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्वानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिपत्याना अश्रितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया ग्रथया किञ्चित् ईषत् अवचनमामां प्रह्रीभूयमानं वदन्म आननं यस्याः तस्या गावः तत्त्वं तस्माद्धेतोः न स्पृष्टे कपोलयोग्मण्डयोः उदरे मध्यभागौ यैस्ते, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्थायिनः अविच्छिन्नपतनानुसरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अग्योन्मसलंप्रतारुपा परिपाटी यैस्ते, अत एव उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं ग्रथितैः सुगन्तैरिव विद्यमानैः, न प्राप्नो वदन्स्य नम्रतया सरलाशःपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु संश्लेषः सम्बन्धो यैस्तेषां भावस्तया कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिमभरः स्यौख्यातिज्ञयो येषां तैः, पद्मान्तरे तु बाष्पजलविन्दूनां नेत्रलोमभिर्विभक्ततया ह्रुदत्वं स्यादित्याशयः । अमलैः अञ्जनाभावात् सखिजैः चुरज्जिः आनन्दबाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाश्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यव्यमानः प्रहर्षप्रसारः प्रकटानन्दातिज्ञयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अवतीर्णेव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा अन्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । तत् ‘अधिकृतेव’ ‘अधिपत्यानेव’ ‘ग्रथितैरिव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिष्टयति । दिष्टया आयेन, तावत् प्रथमम् अयम् अङ्गः कामो मामिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कर्षां मुखे निधेय कर (रोक) न दे—इससे उसे बिना निवेदन किये ही वहाँसे मैं वहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इसलिए इस प्रकारकी अवस्थामें बैसा अनुकूल हो, अनुतागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुरूप हो, एवं आपकी भी ओं उचित हो, उसे ही कीजिए ।’ इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या कहोगा’ उसे सुननेकी उत्कण्ठासे मेरे मुखकी तरफ दृष्टि संलस्य कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो वह सब क्या सुनकर, सुख-रूपी अमृतके सरोवरमें ही मगनी निमग्न (हृष्ट) हो गई होऊँ, अनुराग-रूपी जलके समुद्रमें मगनी अवगाहनकिये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठो होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढ़ी होऊँ, एवं समस्त उत्सवोंकी चरमसीमाकी ही मानो पहुँची होऊँ, ऐसी ही गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे कपोल्युगलके मध्यभागको बिना स्पर्श किये ही, मागो मुखे हुयके समान एकके ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाकी परिपाटी दिखलाई पड़े

मासिव तस्यनुबध्नाति, यत्सत्यमनेन मे सन्तापयतात्थ्येन दर्शिताऽनुकूलता। यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः। कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वनान्निष्क्रामति। इत्थम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्यससम्भ्रमा प्रतीहारी सामकथयत्—‘भर्तृदारिके! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य सहादेवी प्राप्ता’ इति। तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्महंभीरुः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि! महानगमुपस्थितः कालातिपातः। अगवांश्च भुवनत्रयचूडा

वध्नाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशे स्थापयतीति भावः। अत एव मां सन्तापयतापि संस्वरयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः। ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगतव्यम्।

यदीति। यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था वर्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अररोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव समाभिलाषायाः पूरितप्रायत्सादित्याशयः।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—कथमिति। प्रशान्ता अप्रतारणाद्योक्तभत्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदनामुमुखात् स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः। अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः। अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः।

इत्यभिति। इत्थम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः। प्रतिपत्तव्यं स्वीकर्तव्यम्। तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः। इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः।

ससम्भ्रमा समया ततो प्रतीहारी प्रविश्य गृहाभ्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा मास्य अकथयत् अत्रोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि! असुस्थशरीरा अप्रकृतिस्था, परिजनात् अनुवायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा सहादेवी गन्धर्वराजसहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता।

तच्चेति। महतोऽतिवृहत्तो जनसंमर्दात् सहादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात् भीरुः भीतियुक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासदित्याशयः। उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समयः विलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानावापयि सहादेव्यामप्रधातायां दससम्भवादित्याशयः।

नेत्रांके लोमसंयुक्तान् होनेसे अत्यन्त स्थूल दोखतीं निर्मल आनन्दालोकौ वृंके गिरसे अत्यन्त आनन्दकी सूचना करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘सौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण करता है! यह सत्य है कि—मुखे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अंशमें मेरी अनुकूलता दिखावा दी है। यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया? अथवा किस-किस कार्यका ही सम्पादन नहीं किया? एवं इसके समान अन्य वस्तु ही मेरा कौन है? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुहमेंसे स्वप्नमें भी मिथ्या वाणी कैसे निकल सकती है? ऐसी स्थितिमें मुखे भी क्या स्वीकार करना चाहिए? अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देश क्या भेज देना चाहिए?’ मैं मन हो जन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शङ्काके साथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुखसे कहने लगी—‘राजकन्ये! परिजनोंसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई हैं।’ यह सुनकर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और मुखसे कहने लगा—‘राजकन्ये! यह सुस्तर कालविलम्ब

१. एतेन। २. कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन। ३. कचित् ‘वर्तते’ इति पदं न विद्यते।

४. प्रतिकर्तव्यम्। ५. अस्वस्थशरीरिति।

मणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः, तद्वच्छामि । सर्वथाभिमतमुद्ग्राण-रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एव मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालसंप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकैः गृहीतं ताम्बूलकुसुम-
पटवासालङ्कारेण चामरव्यवधाना कुरुज-किरात-बधिर-वामन-वर्षवर-विकलमूलकानुगतैर्न
परिजनेनसर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रयथौ । अम्बा तु मरुसीपमागत्य सुचिरं
दिशत्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभित्तं किमाचेष्टितमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति-हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनत्रयचूडासणिः विष्टत्रयसिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तममम् उपग-
च्छति प्रयाति । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया असुप्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिर्संयोजनरूप उपरचितो विहितः, एव अञ्जलिचकारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यच्चुसमर्पणीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अप्रमाभिना सता अन्धन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णखचित्ता देतस्ययतिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिणियुक्त-
सीजनेन कञ्चुकिलोकैः सौविद्धेन, गृहीता आताः ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुम पुष्पं, पटवासः पिष्टातकः,
अङ्गरागः अङ्गुलिपेनद्वयद्वयं ते येन तेन, चामरेण चालकजनेन व्यग्रो व्यासकः पाणिर्निर्य्य तेन, कुरुजा
चक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, बधिराः अक्षणसास्यरक्षिताः, वामनाः खर्वकृतयः, वर्षवरा नपुंसकाः,
विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनास्तैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे आक्रान्ते ।
कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निरसणपन्था येन स तथोक्तः कपिञ्जलः प्रयथौ प्रजगाम ।
अनेन जनसंसर्गधिक्याभिरलसन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अन्वेति । मरुसीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बया । किमाचेष्टितं किमथ
कडखोगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक-
विषय एवात्यधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायमिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो मृशङ्कर 'हासिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिर्द्वर्णपक्षिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि वन्द्यौ, सूर्यस्य विद्यमानव एव चक्रवाकदम्प-
त्योः संमिलनाद्विद्यमानत्वे च विष्णोर्वादिख्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि श्रीणि विशेषणानि च तासि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदुपकारिणीति हेत्याद्यैव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य दञ्जलेपाशित्वादित्यवधेयम् ।

उपस्थित हो गया है, इधर मिसुवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं; इसलिय मैं तो जाना हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे-भिन्न-भिन्न की प्राण-रक्षारूपी दक्षिणके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आपसे विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।' इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षाका समय न देस कर ही वह, स्वर्णखचित
वेनवधियोंको धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(अवीर) और अङ्गुलिपेनद्वय लेकर चलते कञ्चुकियोंसे और कुरुज, कुरुशरीर, बधिर, वामन, नपुंसक, विकलाङ्ग
और मूकजनोके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवकृद् द्वारदेशमें किसी प्रकार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवनमें लौट गई । परन्तु छद्मोने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिये कौनसा उद्योग किया ?—वह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैं लक्षित नहीं कर सकी ।

उसके चले जानेके बाद जिस समय हारीतपक्षीके समान हरिर्द्वर्ण अथवाले एवं कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशासुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्बिम्बभागे, पातालपङ्कककुलेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरणावष्टभ्यमाने जीवलोकं, किंकर्तव्यताम्रह्वा तामरेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके! कथं न परयसि दृढमाकुलं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्त्तव्यमलमस्मिं ज्ञातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्प्रमथ्यमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उन्मुक्त्य धैर्यम्, उन्मुक्त्यं विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्याशयः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयत्पुण्यं प्राह्वयामि पाणिम्, एवं गुरुजनान्तिकमादधस्मिं महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गी-

गेहिति । पश्चिमाशासुखे प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति सन्ध्यारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्ककाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सस्य कमलानां सङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वदिग्बिम्बभागे प्राचीदिग्बिम्बभागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादित्याशयः । पातालस्य चडवामुखस्य यः पङ्कः कर्मसः तद्वत् कलुषम् आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य सालि-न्यातिशयसूचनायै पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वोच्छ्वाद्यकेनेत्यर्थः, तिमिरेण अन्धकारेण, जीदलोके संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रीयमाणे सति । इह ‘पातालपङ्कककुलेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

अधीति । न परयसि नावलोकयसि, दृढं निमान्तम् आकुलं विह्वलम्, उद्वेगाद्यनेकभावावेशादि-त्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च हिन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्यपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोढास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्व मे उपदिशतु सिचयतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः । अयमिति । अयं कपिञ्जलः, स्वरसमक्षमेव स्वस्वस्वक्षमेव एवम् असुता प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सत्यन्तः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय स्वकथा, उन्मुक्त्य दूरीकृत्या । उन्मुक्त्य परित्यज्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितचेन्द्रियधरोधनमित्यर्थः । जनापवादलोकाङ्कतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्वा, सदाचारं सोभनादुष्टानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेभ्यः भिरतिस्वभावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगणय्य अवहेलित्वा, अशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसातुविनेकरहिता वृत्तिः अथवसायो षस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अद्वत्ताऽनुसासना, मात्रा अश्वया च अननुमोदिता असमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अन्तिकमुपेत्य पाणिं हस्तग्रहणं प्राह्वयामि करोमि । एवम् इत्थं तद्देश्यथः, गुरुजनानां तातमाशादीनाम् अतिक्रमात् आशया अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स स्वमुचित इति शेषः ।

अथैवं तन्नागत्य प्राग्बदेव निजध्वने संतिष्ठतामित्यत्र आह—‘अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य चक्रवाकं भित्, भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित इष्टः पश्चिम दिशाका मुख रक्तवर्णं होने लगा; कमलवन, पुष्प-मुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारमें—पातल-पङ्कके समान मलिनद्वय सर्वव्यापी—अन्धकार, महाप्रलयकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, विस्तार होने लगा उस समयमें—किंकर्तव्यविमूढ़ होकर (कुल न सुष्ट पङ्कनेसे) उस तरलिकासे ही मैंने पूछा—‘अरी तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा भव अत्यधिक व्याकुल हो गया है एवं हिन्द्रियों अपने अपने कर्त्तव्य विधाय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई हैं ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोड़ा भी नहीं समझ पड़ता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिसङ्गत हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातों तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर लोकापवादकी विज्ञान न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशको गवडा कर एवं लोकनिन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेकविविहीन होकर, पिताको अनुमति न लेकर एवं माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण करके तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इसमें बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

१. मृत्यायामि ।

२. अस्तिम् ।

३. अवमुन्य ।

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवत् कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसर-
भङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्स्य जनस्य मत्कुतादाशाभङ्गात् प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि-
मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि, आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना
विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिग्गयासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणै-तम-करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव
धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-सुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-
क्रियमाणम्, चलित-जलधि-जल-कल्लोलानिलोलाक्षितेन वेलापुलिन-सिकतोद्गमेनेव पाण्डु-

अनुसुरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण स्त्रुप्तं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि
स्वीकुर्वे । अनेन तदनुसुरणस्याणिग्रहणाभावे मम प्राणवियोगोऽवश्यम्भावीति ध्वनितम् । एवमपि
प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आद्यक्षेह-
वतः तत्रभवत् पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विबालकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य भङ्गे निष्फलता-
सम्पादनं स्यात् ।

अनु भवतु ताम तत्प्रार्थनातिशयनिष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्यपेक्षया तस्याकि-
ञ्चित्करवादिष्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधेऽप्याणिग्रहाभावपक्षाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषण-
मित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामित्वेन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणा-
नाम् अस्मिन् विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदपि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोत्पन्नं
महदेनो महापातकं भवेत् 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनामगम्' इत्यादिमुबधचनात् स्वस्य च तत्र
कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्यां वदन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वासवी प्राची दिक्, कुसुमरजसा
पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अभ्यवहितोत्तरसमयभाविनः चन्द्रोदयात्
शशाङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अस्पष्टेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डु-
ताम् अयासीत् प्राप्त । उपमा ।

तत इति । शशिवन्द्र एव केशरी सिंह भेदनकर्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः
पुनर्भवस्यैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो मिथमानः तसोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः
पिण्डः कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलक्षोदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्दुधात्रा चन्द्र-
किरणेन, धवलतो श्वेताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिगन्तरम्' इत्यस्याग्नेनस्य विशेषण-
मिदम् इह समस्तुवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

उदयेति । उदयगिरी उदयाचले याः सिद्धसुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः चषो-
जेभ्यः च्युतेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजबोदसमूहेनेव इन्दुधात्रा, पाण्डुरीक्रियमाणं शुभ्रता-
मापद्यमानं दिगन्तरम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

चलेति । चलितं कपितं यज्जलधिजलं समुद्रतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणाम् अनिलैः
पवनैः उल्लासितः उद्यानं प्रापिनः तेन वेलापुलिनस्य तटमभीपश्यतोऽयोस्थितदेशस्य निकतानां बालु-

धर्मेके अनुरोधेन दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राण-त्याग स्वीकार कर्त्तुं तो ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष
यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एवं पहली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलको प्रार्थना सङ्ग होती है,
और द्वितीया दोष यह है कि कदाचित् मेरी दी हुई आशाके भङ्ग होनेसे उस पुरुषके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो
जाय तो मुझे मुनिजनके वषका महापातक लगेगा ।' तेरे इस प्रकार कहते कहते; पुष्प-रेणुसे वसन्तकालकी
वनपङ्क्ति के समान, सज्जित चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्णदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्रकिरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्ररूप सिंहके किरण-रूप नखद्वारा विदीर्ण (छेदे गये)
अन्धकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न शुक्ताचूर्णके समान मानो धवलवर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धसुन्दरियोंके
स्तनोंके छेदे हुए चन्दन-चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुरवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रकी महातरङ्गोंको कैलाश
हुई पवनसे उचोछित (उड़ाई हुई) तीरके निकटवर्ती तोयोस्थित देशसे आकाशमें लडे हुए बालुकाराशिके समान

१. आगतम् ।

२. कचित् आसन्नैति पदं न दृश्यते ।

३. शशिकेसरावदार्यमाण, शशिकेसरिक-

विदार्यमाणः ।

६० का०

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिगुधाद्या दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनामन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव उद्योत्ता निष्पतन्ती निशाया सुखशोभाप्रकरोत् । तदनु रसात्लादवनी-
सवदाय्यं उद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविभेन अराजत रजनी । क्रमेण च सकल-
जीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चित्सुकृतावभासेन मकरध्वजवन्नुभूतेन ससु-
पाण्डुराणेन सुरतोत्सवोपयोगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयता-
मनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न ससुद-विद्रुग-प्रभा-पाटनितमिव उदयगिरि मिह करतलाहत-निर्ज-
कानाम् उद्गमे ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनीदृतासिकतेनेत्यर्थः इन्द्रुधाद्या चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पूर्वं दिविभागम् अदृश्यत आलोक्यत जनैरिति शेषः ।

इह तरङ्गायुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्यं एव प्रयुक्तेन विशेषणश्रेण नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारप्रथनकामर्थ्यप्रकटनार्थम्वात् ।

जनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्राणनाथावलोकनात्तेनोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती उद्योत्ता चन्द्रिका,
सुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्द्रुधाद्याः पुलिङ्गक्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
च 'दशनप्रभेवे'ति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्णते ।

तदन्विता । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदाय्यं भित्वा रसातलात् नागलोकात् उद्गच्छता
उत्तिष्ठता, शेषस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणतसमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चैत्याशयः,
रजनिकरविभवेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणिति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकप्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्लभेन सुन्दरी-
जनप्रियेण । किञ्चित्सुकृतेनैवपरिपक्वो बालभावः शान्तभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकरध्वजः
कामः तस्य वन्नुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽप्युदीपकत्वादिस्थाशयः । ससुपाण्डुः सज्जातः रागोऽ-
नुरागो लोहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सारभोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थस्तेन
प्रकाशाधिक्यादुदीपकत्वाच्चैत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिक्येन पीयूषाशयेन च । यौवनेनेव
तारुण्येनेव आरोहता देहम् आकाशश्च अधिरोहता शशिना चन्द्रेण कर्त्रा, यामिनी रात्रिः रमणीयतां
शोभनीयताम् अभीयत प्राप्यत, पुरुष निजविभागेन निखिलावयवपूरणात् परत्र चन्द्रिका प्रकाशा-
द्विस्थाशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनोपस्यं शाब्दं यामिन्याः सुन्दर्यौपर्यन्त्यार्थमिति श्लेषालुप्राणिता एकदेशविधवि-
न्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोद्यरागलोहितं नूतनोद्गमरागरक्तम्, अत एव प्रत्या-
सन्नस्य द्वयोःपुद्गुगिरितासीष्यात् निजसमीपस्य, ससुदस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणां प्रवालानां प्रभाभि-
कान्तिभिः पाटलितम् आरकीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्रः यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन
मानो शुभ्रवर्णं ह्वा देख पड् । चन्द्रका दर्शनं होनेते मन्दमन्दहास्य करती रजनीकी दन्त-प्रभाके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करते लगी । उसके पश्चात्, भूतल विचारण कर पातालते
वस्थित (बाहर आए) अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्द दायक कामिनी-जनवल्लभ, कामदेववन्धु, राग-समन्वित (अनुागुस्तु, रक्तवर्ण)
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय (आनन्दमय, सुधामय) एवं अत्य-परिमाणमें बालभाव
(शिशुत्व, रक्तिमा) परित्यागकारी, शरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिकी मनोहर
करते लगी ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल भणिके किणसे मानो रक्तवर्णके समान, उदयाचलस्थित

१. अवदीर्य । २. शेषफणमण्डलेनेव । ३. रज-निकरविभवेन । ४. क्षचित् निजपदं न विधत्ते ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक-र-स-लाङ्घितमिव अश्विन-बोध्य-रागलोहितं रजनीकरम्, उदितं विलोक्य अन्तर्ज्वलितमयनाललाप्यन्धकारितहृदया, तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्त्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमात्रोक्तयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—एकत्र खलु मधुमास-मलयमाकृतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्र-हृत्को न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषममदनवेदनातुरङ्गं मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहृत्वरस्य अङ्गारवर्षः, शीतात्स्य तुषारपातः, विषफोटं मूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनस्पतानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहतः प्रवृत्तो यो निजहरिणः स्त्रीयोत्सङ्गस्थायी मृतः तस्य शोणितेन रुधिरं शोणीकृतमिव रक्तवर्णः कृतमिव, तथा रतिकलहे सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्ववी तस्याः चरणयोः पादयोः अलककरसेन लाङ्घाद्वेगेन लाङ्घितमिव पादप्रहरात् चिह्नितमिव, उदितं तं रजनीकरं शशिनं विलोक्य निरीचयाशम्, अतः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रवीतो मदनानलः कामवह्निः यस्यां सापि अन्धकारितहृदयेति विरोधः, तद्विरहात्प्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजक्रोदे विधृतं स्थापितं शरीरं वपुर्वस्याः सा तथोक्ता सत्यपि मन्मथहस्तवर्त्तिनी कामदेवकरस्याविनीति विरोधः, मन्मथवशी-भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि शशिप्रातलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति विरोधः, म्रियसमागमाभावे कामतापात् संमुखस्यं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती तत्क्षणं तत्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह 'प्रत्यालम्बे' स्यादयस्तिताः क्रियोस्मेलाः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्गीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरोधाभासा इत्येतेषां त्रयो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

एकत्रैति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः सखी एव हृत्को धातुकः, उद्योपनकार्यं मलयमा-शतादीनामयनेकानां प्रतिहृद्भवे अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न पार्यते । तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषयया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं विह्वलं जातमिति शेषः । अस्य चन्द्रहृतकस्य च इदम् उद्गमनस्य उदयः, दाहज्वरो दहननस्तापाः तेन सह स्थितः तस्य सदाहृत्वरस्य लोकस्य सम्बन्धे अङ्गारवर्षः ज्वलन्दाशुष्टिरूपस्य शीतात्स्य शीतपीडितस्य लोकस्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपस्य, तथा विषफोटेन विषवर्षाद्योत्पादकगणविशेषेण मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य लोकस्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषपरदंशनस्वरूपस्य, कामपीडाव-धितस्य लोकस्य सम्बन्धे पुनर्नितान्तपीडोत्पादकमिष्याशयः ।

इह निरङ्गं मालारूपकं दर्पणोद्गात 'निर्माणकौशलं धातुः' इति यदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन लशङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-वनस्य पङ्कजारण्यस्य म्हाणिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूर्च्छा मां महाश्वेतां निमीलितलोचनां

सिंहके कर-प्रहारसे आहत हुए अपने क्रोडस्थित हरिणके रुधिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्मो-कलहमें कुपित हुई रोहिणीदेवीके चरणोंको महावरसे मानो रजित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाग्निके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहाँ क्या करूँ क्या न करूँ) इस प्रकार सूझ न हो पैसेसे) उक्त हृदयवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके हाथोंमें पड़ी, चन्द्रके ऊपर दृष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमास और मलय-माशतप्रभृति सकल उषीकन्यदार्थ, और दूसरी ओर यह पापचारी खलस्वभाव चन्द्र असद्वनीय ही रहा है । मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! इसका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीड़ित पर जलते हुए काष्ठ (अङ्गारों) की वर्षा, शीतमें कम्पायमानके ऊपर हिमपात, विषके व्रणसे मूर्च्छितको भयङ्कर सर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती ही थी कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा आ गई मेरी आलसे सुदृढ हो (मिच) गई किन्तु थोड़ी ही देरमें शीघ्रतासे

१. उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमधुमास... । ४. एकत्र चापकारी । ५. अतिदु-विषहं मदनतुरङ्ग, अतिदुर्विषममदनतुरङ्ग । ६. सदाहृत्वरसस्तस्य । ७. विषविषफोट... । ८. विचि-न्तयन्तीमेव । ९. कलानिद्रेव ।

वीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीतामिश्रन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेर्नवाधिशितां विपादेन, मल्लालाटविधृत-स्वचन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-बाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाञ्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्क्तिर्ग्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिखिरवादीन्—‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेपय माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थास्मि सोढुमिर्न प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुद्धि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवं वादिनीं तामहमवोचम्—‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वयं सर्ववि-
कल्पानपहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्, सर्वोन्नतराथान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कृष्यन्,

मुद्रितनेत्राम् अकार्षीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिकया उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अवपसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञां प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकेनेतारयन्व्यप्राप्तम्, मूर्त्तेर्नव शरीर-
धारिणेव विपादेन अधिष्ठिताम् आश्रिताम् सम ललाटे भाले विधृता शान्त्यर्थं निहिता खनन्ती चन्द्र-
किरणस्पृशति सलिलं चरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिन्नया अनुदितया बाष्प-
जलधारया नयनाम्बुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आक्रन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेर्नव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोत्प्रेषणाद् गुणोत्प्रेषणम् ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो वमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन मद्बलेपनसमयसंस्पर्शेन गाढद्रव्येण
आर्द्रं किञ्च तेन, करयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातृपित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणमियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्गमः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तद्वत्समुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उद्धिं सागरमिव मकरचिह्नं पतारारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्यां समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अहमास्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र प्रयतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च यथाधार्परिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्मथे, ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्मथे ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तन्नाप्राप्तौ कामदेवात्पाचारान् मृत्योर्निकटम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता अयं दृश्यमानं कुमुदानां बान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादितरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाकामसहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तत्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्विनाशा-

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन (पङ्क्तों) की हवासे मुझे चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विपाद हो हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठो थी । मेरे ललाटके
ऊपर जलधारी एक चन्द्रकान्त-मणिकी शलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर अञ्जलकी धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँसें खुली देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनोंके भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुझे
भेजिए मैं आपके प्राणनाथकी ले आऊँ, अथवा आप हो स्वयं ठाट कर वहाँ जाइये । रक्त चन्द्रोदयसे समुद्र-तटके
समान आपकी भी उत्कण्ठा शतयुगति वृद्धि पा रही है, इसलिये अब आप इस कामदेवकी अधिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाकी मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरे उन्मत्ते ! अकेले कामदेव क्या
है ? देखी,—समस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिबन्धकोंको छिपा देनेवाला,

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीवितो सभावायामि हृदयद्वयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिधाना मदनमूर्च्छास्वेद्विह्वलैरङ्गैः कथञ्चिद्वलम्ब्य तामेवोदतिष्ठन् । उच्चलिताश्रया मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिवै बहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवै क्षरता श्वेताङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाक्षात्कारप्रभृतीन् विद्वान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पन्नौ-
स्तुक्यस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राद्यननुमति निबन्धनातङ्कान् तिरस्कुर्वन् न्यक्कुर्वन् साम्प्रतिकौ-
स्तुक्यतस्तथाविधातङ्कानां सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां व्रणाम् उन्मूलयन् उत्पादयन् एतदौस्तुक्यसमीपे
त्रयायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लाघवं लघुत्वरूपो दोषस्तम्
आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौस्तुक्यस्य सर्वोपरिस्थापितत्वात्, कालातिपातं समयविलम्बं परिहरन्
परित्यजन् कामपीडायाः सर्वथा असौहृद्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते
नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्समाप्तं कारणात् उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशेना-
पीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशाज्जिसारदेहतयेत्याशयः; अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता श्रसिता
अहम्, आयासकारिणं तल्लघ्वेनैव तावत्कलेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयद्वयितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि
उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्ज प्राणस्थागं करिष्याम इति द्योतितम् । मदनमूर्च्छया
मग्नयाधिरुद्धेन यः स्वेदो घर्म्मः तेन विह्वलैः आकुलैः अङ्गैः करचरणायवयवैरपलक्षिता, तां तरलिकामेव
कथञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उचितवती ।

उत्तलति । अपि च उच्चलितायां तं प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसव्यं लोचनं नयनं
दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का समुत्पन्नतङ्का ।
दैवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपक्षिप्तम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणाक्षिरूपरस्य स्वजन-
विनाशद्योतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तमाप्स्यन्तर् प्रदोषसमय एव 'तस्मात् प्रासादविशिखाद्वातरम्' इत्यभिप्रेतम्
सन्त्यन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टपमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसलिलनिस्रवरणमार्गम् अनुकरो-
तीति तेन । जलसहगशीतलमयूखमिःसारणात् गोलाकारस्थाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थाधि गोलाकारजलनि-
र्गमनमार्गानुकारित्वं चन्द्रमस्येववधेयम् । सुधा प्रासादप्लवनद्वयं तस्युक्तं सलिलं जलमिति सुधासलिलं तस्य
प्लवान् ओघान् बहता दधतेव, तथाविधशुभ्रमयूरवादिस्थाशयः एवमग्रेयः । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य
निर्झरनिकरान् धारासमूहान् चरता स्रवतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरम् ओघान् उद्धरता
वमतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहा वमता उद्धरतेव । नाति-

समस्त संशयोको डालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने आप ही उसके
समीप जानेकी लवताके दीविका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, संत्युके अथवा उस कुमारके ही
निकट ले जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो; अतः तमो देर तक मैं जीवित हूँ उतनी
देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणवल्लभकी जीवित रखेंगे यों कदती कदती मैं
कामवृद्धिजनित स्वेदसे विह्वल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का हो सहारा लेकर जिस किसी प्रकार उठो, उठ कर
उसी दिशा की ओर चलते हो, अमङ्गल परिणाम सूचक दक्षिण-नयन स्पन्दित होने (फट्कने) लगा, उससे
मुझे आश्चर्य उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दूसरा विश्व उपस्थापित किया' ।^१

तदनन्तर त्रिभुवन-रूपी अष्टलिकाके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विशाल पनाल) का अनुकरण करते सुधा-
सलिलकी धाराको मानो नीचे बहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (क्षरनों) को मानो निःसारण कराते (क्षरते,)

१. अनुद्गतजीविता, अनु-गमनजीवना ।

२. खेद ।

३. पूरानिव ।

वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्भ्रियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचमुकुद्गान्यैश्चन्द्रनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयाधेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्रसङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमाना-
स्वभिसारिकासु, प्रतिकुसुदमावद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुसुदिनीषु,

दूरोद्वेतेन अतिविपकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेन कम्पा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया कारणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पृथमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गकैवल्यरूपकम् आर्योपमा च अनयोरेका-
ग्रयासुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'चहतेव' इत्याद्यश्वतत्त्वः क्रियोत्प्रेक्षा, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलागसंपृक्तशशिवधनेन शुभ्रतामात्रावगाभायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुशलाः ।

येतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साधारणवृत्तिरिति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

महावराहेति महीमण्डले क्षोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्तृतीययावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमुद्गसदृशेन श्वेतत्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्भ्रियमाण इव वह्निर्निष्कायमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्भ्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाभिव्यक्त्याः ।
प्रतीतिः । प्रतिभवेन प्रतिगृहम् अङ्गनाजनेन स्त्रीवर्गेण कम्पा, विकषा विकसिता ये कुसुदाः कैरवाः
लेपां गन्धः परिमले येषु ते तथोक्तेः चन्द्रनोदकैः मलयजसलिलैः कारणेन, चन्द्रोदयाधेषु शशाङ्कोद्भवन-
पूजासु उपह्रियमाणासु दीयमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः मिश्रवल्गुभयमयीषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसत्कारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्याप्तेषु सत्सु ।

नीलांशुनेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरिच्छणायं
देहवेषधनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलायासु इन्दीवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनक्षीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगायिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनाः आलोकनेन प्रकाशेन यद्ग्रथं जनावलोकनाप्राप्तः तेन चकितासु उद्दिष्टासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रोतोपमा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्गीर्णः ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवद् । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुसुमिति । कुसुदं वसुदं प्रति प्रतिकुसुदम् आवर्द्धं घृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफमाणो याभिसरासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुसुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अधृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्धरणं करते, श्वेतगङ्गाके असंख्य प्रवाहोंको मानो वमन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका धोहा-धोधा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चँदनी) में डूब गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि बराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक वरमें सुन्दरियों प्रसफुटित कुसुदसे
सुगन्धित किर हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ्य देती थीं, राजमार्ग कामिनीयोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रासाद मध्य-लोगोंके
देखनेके भयसे उद्धिग होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब इधर उधर भाग रही थीं, प्रत्येक कुसुदके ऊपर भ्रमरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

१. आप्लाव्यमाने । २. सनीलोत्पलप्रभा ।

स्फुटितकुमुदवन-वहल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोदयान-
न्तरिक्षे महोदधाविव रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, शशिसिन्धुप्रणालनिर्भरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विषि-कुसुम-
ताम्बूलान्तराग-पटवास-चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्वान-
चन्दन-ललाटिका-लम्प-धूसरा-कुलालकेन चन्दनरसचूर्णाङ्गरागवेशोर्द्वेर्ण, तथैव च तथा
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जरी, पद्मरागरत्नरश्मिनिम्बि-

स्फुटितेति । अन्तरीक्षे गगने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारण्यस्य वहलधूलिभिः
प्रचुरपरामैः धवलितं श्वेतीकृतम् उद्गम् अश्वन्तरं यस्य तस्मिन् तथोके सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदी श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तोयोत्थितलैकतमयदेशवदाचरति सति धूलीनां
संक्षतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्गतोपमयोरेध्यासुपवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
ह्युपमयोः पुनरङ्गाङ्गीभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन वशाङ्कोद्गमेन आनन्दनिर्भरः प्रहर्षाविशयो यत्र तथोके, अतएव सहोदधौ
समुद्राविव स्फीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गे, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय इव लीला-
मय इव, प्रीतमय इव स्नेहमय इव च सति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गीभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्याद्यश्रवत्तो
गुणोपमेलाश्वेत्येतायां परस्परं नैरपेक्षेण पुलः संसृष्टिः । तथा 'रसमयोक्तः स्वशब्देन स्थालिसञ्चारिणौ तथा
ह्युक्तविशया स्थापिभावस्य रसस्य चेह 'रतिसंस्थेनेनाभिधानादोषः समापतति स च 'आस्तुक्यसमय
इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

शशीति । शालिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण सलिलस्राविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनि-
शरणनालानि तेषां निर्दोरे चारिप्रवाहो यत्र तथोके, तथा प्रमोदेन वषट्प्रमाज्जातानन्देन सुखराणां
शब्दाव्यमानाणां मयूरणां बहिर्गता रवैः केशाशब्देः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति ।
इह निरङ्गं केवलरूपकम्, आन्तिमांश्रापीति केचित् ।

गृहीतेति । गृहीतानि आत्तानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवल्लीदलाणि अङ्गरागो
लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टातकचूर्णानि च यथा तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया दास्या अनुगम्यमाना अनु-
व्रज्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया स्थापितेन, किञ्चिदाश्वाना समयेन शुष्कतया ईषद-
घनीभूता या चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका शाले तिलकविशेषः तत्र लप्साः संवत्ता अतएव धूसराः
किञ्चित्पाण्डुराः आकुला विक्षिता अलकाः स्थलियकुन्तला यत्र तेन । आर्द्रेण तरकालेऽपि किञ्चित्स्थितेन
चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चां लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेत्रो नेपथ्यं तेन उपलब्धिता । अपि च,
तथैव तरकाले स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया निशरणनिहितया अञ्जमालया जपमालया चोपलब्धिता ।
तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपस्थित्याग्निन्या, तथा पारिजातमञ्जरी मन्दारवल्ली चोपलब्धिता इह
प्रियसम्बन्ध तदिदं मण्डनमिति शरीराव्युत्थकृतं नाशाकीति न विस्मयतेत्यर्थः । तथा पद्मरागरत्नस्य लोहित

सरोवरको कुमुदिनी प्रस्फुटित होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्फुटित कुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग इवेत-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश राशिरूप नदीके पुलिन (तोयोत्थित बाहुका मय देश) के समान दिखलाई देता
था, समस्त जीवलोके महासमुद्रके समान, चन्द्रोदयसे आनन्दमें मग्न होकर, मानो शृङ्गाररसमय, उत्सवमय,
विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिरूपी प्रणाली (पनाली) मेंसे जलनिससरण होने लगा था,
ऐसे—आमोदसे गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल,
अंगलेपनद्रव्य और अवीर-चूर्ण लेकर पीछे पीछे आती तरलिकाके साथ—मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए, थोड़े-
थोड़े शुष्क, चन्दनरसमें संलक्ष हो (चिपक) जानेसे सुखरवर्ण हुई और विखरी कटों सहित, चन्दन-रसके लेपन-
रूपी अंगरागसे आनन्द आर्द्र हुए देश विन्यास-सहित, वैसीकी वैसी गलेमें धारण की हुई जपमाला-सहित

१. अन्तरिक्षे । २. प्रीतिमय इव, मदनमय इव विलासमय इव । ३. आर्द्रोद्गमे ।

तेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलब्धमाणा तस्मात् प्रासादशिखराद्वातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरी-परिमलाकुण्ड्रेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्य-पहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवन-पक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम् आत्मानमालोक्य अचिन्तयम्—‘प्रियतमाभि-सरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्श-यन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

कमलेः रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तवसाद्वर्यादित्याशयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो मस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन सेवकेन अनुपलब्धमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्तात् प्रासादशिखरात् सौधग्रान्तात् अवातरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममञ्जरी पुष्पवञ्जरी तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तत्रैवागमनात् शून्यीकृतम् उपवनं प्रमदवनं येन तेन । नीलपटेन कृष्णांशुकेन यत् अवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां सम्पादयता निष्पा-दयन्तेव, शिरस उपरि अग्राणादित्याशयः, कुमुदवनानि कैवधारण्यानि अपहाय परित्यज्य धावता वीक्षेण गच्छता मधुकरजालेन अमरगणेन, अनुबध्यमाना अनुव्रज्यमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य पक्षद्वारेण पारवद्वारेण निर्गत्य नित्यस्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उदचलम् उदगच्छम् । इह ‘सम्पादयतेवे’ति क्रियोपेक्षा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकैव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयप-रिजनवर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निर्दिश्य अचिन्तयं चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयवस्त्रभस्य प्रियतमाया हृदयवस्त्रभाया वा अभिलक्षणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उच्चतस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नाय-कस्य वा, बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विधेयं प्रयोजनं विधत्ते, अपि तु न किमपीत्स्थः ।

इह पूर्व यथा ‘प्रासादशिखराद्वातरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तत्समीपमुदच-लम्’ इत्यभिधाय ‘उच्चलन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रथमभाषत’ इति दर्पणोदाहृतवद्भ्रमप्रक्रमनादोपस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समालोचनीयम् ।

अथैवं केन विधेयं ? क्षणावेषणादिकं सेवनकृत्यमस्मिन् आह—नन्ति । अवधारणाको ननु बाह्वः । तथा चामरः—‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’ इति । एते अग्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रवृत्तयः परिजनस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं सज्जीकृतं यत् शरासनं धनुः तत्र आसक्तः सायुकः सायको बाणो यस्य स तथोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनास्य

और कानपर विषमना पारिजात-मञ्जरी सदित, पञ्चरागमणिको किरणसे निर्मितके समान एक रक्तवर्ण बखसे मस्तक अवगुण्ठन (ओढ़) कर, कोई अपने परिजन भी देख न पायें ऐसे ढक्कने, प्रासाद-शिखर परसे मैं उतरी ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप जानेकी निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन श्रव्य कर और कुमुद-वन छोड़ कर दौड़ आते, मानो नीलवर्ण बखके अवगुण्ठन (डरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, अमरोंके छुण्ड मेरे पीछे पीछे आने लगे ।

मैं जाने के समय अपने साथ केवल तरलिका ही को—अन्य किसी परिजनके बिना देल विचार करने लगी—‘जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अमिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनकोंका क्या प्रयो-जन है ? क्योंकि ये ही सब परिजनकोंका कार्य सम्पादन—जैसे कामदेव धनुष चढ़ा कर और उस पर बाण रख कर

करमिव कर्षति' शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धौवति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशश्चावदम्—'अयि तरलिके ! अपि नाम मामिवायंमिन्दुहृतकस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्' इत्येवंवादिनीश्च मामसौ विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके ! मुग्धासि, किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाचितं चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति, प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिमणीन्, निर्मल-नख-लज्जमूर्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठरश्मिर्वचनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रच्युतित्रासात् पदे पदे प्रतिपदक्षेपम् अवलम्बते धारयति । अनयोः पञ्चरश्मिर्वचनितम् । हृदयं मनः कर्णं, लज्जां त्रयां पृष्ठतः कृत्वा वृष्टे समादाय अपसार्य च हृन्निवैः चक्षुरादिभिः मह पुरः अपतो जावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा औसुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्ग्वभसङ्गमो भविष्यतीति स्थिरमितिमुत्पाद्य नयति प्रापयति । अनयोः सम्मुखरश्मिर्वचनितम् । इह 'कर्षतीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

पकाशमिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थे । 'गर्हासमुच्चयप्रश्रवङ्कासम्भावनास्वपि' इत्यमरः । अयं पुरो दृश्यमानः हृन्नुहतकः दृष्टपङ्कतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेषु केशेषु यो ग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सक्तं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखं आनयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रप्राप्तया कल्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्मैदोपि छिष्टेनाभेदारोपादितिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं वादिनीम् एवं ब्रुवाणां च मां महाश्वेताम् असौ तरलिका । मुग्धा कोमलमतिरसि, अत एव कथयसीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना स्वेनैव, मदनानुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासम्बन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा म्बवहारान् करोति विद्वाति । स्वेदसलिलस्य वर्मजलस्य कणिका विन्दवः ताभिः आचितं स्यात् तव कपोलयुगलं गणद्वयं प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवति पयोधर-भारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिबिम्बच्छलेन लगातीव, उरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रवृत्तः साविकम्भावोद्गमाप्रकम्पितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्ची-दाघ्नः मणीन् रत्नानि स्पृशति, नीवीमोक्षणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु तव चरणनखेषु लज्जा संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-गसकामुकवदित्याशयः ।

इह 'चुम्बतीव' 'निपततीव' इत्युभयत्र सापेक्षत्वा प्रतीमाना क्रियोत्प्रेक्षा । न च कामुकसम्बन्धिकार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमाप्तोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूर्तिं तदङ्गीकारात्,

अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर ही मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे अनुराग मानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है; मन लज्जाको पीछे रख कर अन्यास्य शक्तिर्योंके साथ आगे आगे दौड़ता है, एवं 'निश्चय ही प्रियतमके साथ सम्मिलन होगा' इस प्रकार निश्चय धारणा उत्पन्न कर उत्कण्ठा लिए ही जाती है । फिर मैं प्रकांड कहने लगी—'अरी तरलिके ! यह खलस्वभाव चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केश-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सागने न ले आवे । उस समय इसप्रकार कहती हुई खुलसे तरलिकाने हँस कर उचर दिया—'राजकन्ये ! आप सरल बुद्धिवाली हैं इसलिय ऐसा कहती हैं—यद्य चन्द्र तो अपनेसे ही कामातुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिय उसे कुमारे क्या प्रयोजन ? देखिय—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके कपोलों (गालों) के प्रतिबिम्बके बढानेसे मानो चुम्बन करता है । लावण्य-युक्त आपके भारी पयोधर पर मानो [प्रतिबिम्बच्छलेसे कलेजेसे नायकके समान] लगता है, प्रस्फुरित (कंपित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करवनी) के मगियोंका स्पर्श करता है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिस मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामातुरके समान

१. दूरं करः कर्षति । २. कचित् 'अयम्' इति पाठो न विद्यते । ३. किरणम् । ४. कचित् 'असौ' इत्यस्य स्थाने 'सा' इति पाठ उपलभ्यते । ५. भर्तृदारिकायाः । ६. अभिहितं ।

किञ्चास्य मन्दानातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति^१, मृणालवलययवतान् धत्ते, करान् प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिभेषु निपतति, केतकी^२-गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसरस्यवगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरामृशति, द्वेष्टि विचटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।^३ एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रसृतं चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणो प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्थापि प्रस्तुतस्ववर्णनात् । एवं 'प्रस्रवितकरे'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्भेदेऽपि श्लिष्टत्वेनाभेदारोपादृतिशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषेति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मन्दानातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मन्दानातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुप्रकाश, पुप चोत्प्रेषोपमया सङ्कीर्णते । मृणालवलययवत् विसकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलांश्र, करान् रश्मिनेव हस्तान् धत्ते धारयति, कामज्वरितलोकावदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्भेदेऽपि श्लिष्टत्वेनाभेदाध्यवसायादृतिशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिभेषु बद्धभूमिपु निपतति लुठति, कामव्यथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थकिञ्चकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणो यस्य स तथोक्तः, प्रतिबिम्बच्छलेन कुमुदसरसि कैरवपूर्णतडागान् अवगाहते विलोढते ।

इहापह्नुतिः प्राग्बदृतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिमावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टार्थबोधोपस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्थापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थतया ।

सलिलवीकरैः निजवर्णनेन निर्गतैः जलकणैः आद्राः विलम्बाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैः रश्मिरेव हस्तैः आमृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहाभेदाध्यवसायमूलादृतिशयोक्तिः । तथा विचटितानि रजनीविरहस्य स्वाभाविकत्वाद्विरलेपितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पश्चिमां मिथुनानि द्वन्द्वानि येभ्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्ये रथाङ्गयुगलानि विपुक्तानीति बुध्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गमं न सोढुं समर्थाः तान् प्रति सङ्गमालिपाणिनः मन्दानातुरस्य विद्वेषं उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा !^४ एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्विज्ञैश्च तत्कालोचितैः तत्समययोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुमारैणाधिष्ठित-एवं स्थानम् अभिलष्यीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिसयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन प्रसृतं गलितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्द्धारः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे अध्वनि यानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रक्षालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिञ्चल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने

उसका शरीर ऐसा पाण्डुवर्ण हो (फीका पड़) गया है मानो काम-मन्तापवश हो उसपर शुष्क चन्दनका लेप किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिबिम्बके बहानेसे वह स्फटिकमणिकी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके अभ्यन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रतिबिम्बके बहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त-मणियोंके ऊपर अपने कर्तों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण हिन कमल-वनोंके निकटसे जले गये हैं उन कमल-वनोंसे मानो विषेण करता है ।^५ इस प्रकार एवं ऐसी कितनी ही उस समयके उपयुक्त बातें करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशमें पहुँच गई ।

वहाँ कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिसते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, मार्गमें चलनेसे लगे लता-पुष्प और वृक्षसे धूसर हुए अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते धोते), जिस प्रदेशमें वह

१. चन्दनालेप । २. लहरति । ३. केतकि । ४. प्रसृत...स्तुत । ५. प्रखवणेन । ६. क्षालयन्ती ।

पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षोन्नातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्यह्यतिशङ्कते, तेन सुतरामवदीर्घं हृदयेव किमप्यतिष्ठमन्तः कथयतेव विषण्णोऽन्तराऽन्तना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयमभिधाता वेपमानगात्रयष्टिस्तदेभिमुखम् अतिस्वरित-मगच्छत् ।

अर्थं निशीथप्रभावादूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुकात्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्घुण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्विनीते ! महाधैते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुष्परित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! वृत्तिगणिलहतक ! पूर्णोस्ते मनोऽरत्राः कृतं यत्—कर्त्तव्यम् ? वहे-

अस्य सप्तः अक्षोदत्तरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्वर्त्तिरे पुरुषस्येव पुरुषस्यस्य विप्रकर्षात् दूर-त्वात् नातिव्यक्तम् अतिस्वरितं रुदितध्वनिं कल्पन्शब्दम्, उपालक्ष्यम् अश्रवणम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उत्पदिता शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अरप्यन्तम् अवदीर्घहृदयेव विशेषस्वाभ्यन्तेव सती, किमपि अनिवर्चनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तःकरणे कथयतेव भुवतेव, विषण्णेन निश्चयेन एवं विधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन करणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिधाता भुवाणा, वेपमाना कम्प-माना गात्रयष्टिः कुशं वपुर्स्याः सा, तदभिमुखं तत्संमुखम् अतिस्वरितम् अतिशीघ्रम् आगच्छम् अवगमम् ।

अथेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामापेक्षिकविश्रलत्वादि-त्यर्थः । इह विशीयशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्षरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निःसृताया महाभ्यन्तायाः किञ्चिन्मागातिक्रम एवाधरात्रासम्भवात् । न च 'अधरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरेणाधरात्रोऽर्थः एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानधरात्रे स्थाद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यराधादिति सुधीमिराकलयीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिशलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुकात्तनादम् उन्मुक्तगण्डेन व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं विलापं विदधतं कपि-जलमग्नौषमिश्रुत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदेहतोऽस्मि ताडितोऽस्मि दैवेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि शोकाग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतासितोऽस्मि विषात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपपत्तितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विविना मूलादुत्पादितोऽस्मि । निर्घुणं निर्हय ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारं विहितम्, यत्रमेव कारणीभूय पुनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तर्कर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न श्रितः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार था उसो प्रदेशमें इस अक्षोदत्तरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्कृत सुनारै देता, कितां पुरुषके मानो रोनेका शब्द सुने सुनारै पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके रश्मदन होने (कलङ्कधने) से पहले ही मेरे सनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिजलकु विदीर्ण हो (फट) गया, पर अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो कितां विपत्तिका संवाद कहने लगा और— 'ओ तरलिका ! यह क्या ? यों भयभीत होकर पृथ्वी पृथ्वी कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चलते चलते मैंने अर्ध-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और यथा फाड़ कर विलाप करते करते कपिशलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया; हाय ! मैं जल गया; हाय ! ठगा गया; अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ? मैं दैवद्वारा जड़ते उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्दय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनो दुराचारिणी दुर्बिनीत महाधैते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ! अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब अहाँ सुने जाना दो नहीं

१. विदीर्ण । २. कथित तदिति न विधत्ते । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. चाण्डाल । ६. कथित यदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल ! न वेत्सि सुविधमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपदे वस्तुव्य प्रयासि, कुतस्तवैयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वदृते क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि । अन्वोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि । उत्तिष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृद्वेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणालहृतक दृष्टप्रकृतिकदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्ण-भूताः । यत्कर्त्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सप्रति यथेष्टं यथेच्छया वह सञ्चर । इह दक्षिण्य-पदस्य दक्षिणदिग्वर्त्तिस्वार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

इति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! मुपितम् अपहृतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्सि न जानासि । निनींस्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य स्वीकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतमन्त्रासि भर्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गोपितत्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं वर्त्तितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणैकपदे तुल्ये' इति हलायुषः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अति-कटोरता । त्वदृते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्षकं 'शरणं गृह्हरक्षिभ्यः' इत्यमरः' उपैमि प्राप्नोमि, अन्वोऽस्मि च कुर्विकलोऽस्मि त्वच्छोकोत्पन्नाविवेकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तत्वाणुलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयाणि, निनींस्तिस्तुल्यम् आनन्दो येषु ते तथोक्तः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषते तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिपमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरैवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशबलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परो भुवोऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानैः 'हा हतोऽस्मि' इत्यादिपदेः कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलः धीधनाः समालोचयन्ति ।

इच्छानुसारं जा ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको वह मालूम नहीं कि आपको सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये ! अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया ! हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे खोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथमें कभी देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम खोड़कर चले जाते हो ? तुल्यमें वह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कहाँ तो सही, तुम्हारे बिना मैं कहाँ जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसको शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया ! मेरी समस्त दिशाएँ शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जीवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! विभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एवं किसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे मेरा ! जरा उठो तो सही ! मेरे बहनेका जरा उत्तर तो दो ? मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुरादृष्ट) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यस्वम् । २. भवता । ३. 'केन वाचां करोमि' इत्यधिकः पाठः कनिदुपलभ्यते ।
४. मे विलपतः । ५. कथित 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च शुक्ला पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराकन्दा सरस्तीरलतासंकिञ्चुत्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तिविरतैरज्ञात-सम विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युल्लिख्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारंस्त्राविणि
शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलै-विविध-वनकुसुम-सुकुमारैः मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमित्राकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमित-मदन-सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्तमिव, मनःकोषै-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव बहिः प्रातैरिव बहिर्निर्यातुं सन्नद्धैरिवैश्वर्यैः, प्राणैः असुप्तिः उपलब्धिता, दूरादेव
विप्रकृष्टादेव मुक्तस्थितः एकतार अत्युच्च आकन्दो रोदन्धनिर्यया सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वत्स्यः तासु आसक्त्या लक्ष्यितुमनवकाशात् संलग्नतया उद्यमानं द्रिष्टमानम्
अंशुकं परिहितवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तिविरतैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अवहितेषु समविषमेषु समतलविषमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अल्लिखन्नासैः पदे पदे प्रतिपदं प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राणुन्वन्ती, केनापि अनिर्दिष्टान्ना जनेन
उल्लिख्य उल्लेख्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमाराधिष्ठितं प्रदेशं स्थानं गत्वा तं महाभागम्
अद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः । इत आरभ्य पुंल्लिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अप्रेतनस्य 'महाभागम्'
दृश्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अच्छोदनाशनः तीरं तटं तस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणाधारां खयति शरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदः श्वेतकमलैः उपलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्क्तैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारैः सुदुलभैः, तथा मृणालमयं वितनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव बाणनिष्पन्नमिव विद्यमानं शयनं तत्पदम् अधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्ताति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कासुका औत्सुक्यवन्ताः कासुकानामागमनसमधिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन ममाप्रापणाद्वाहिकक्रोधेन शमितः प्रथमभावसुपगतो मदनसन्तापः
कामववरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

मन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः कोष उद्भूतस्तस्य तत्पयुक्तदुष्कृत-

वह सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ हो उचने-
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पढ़ने हुए एवं उत्तरीय-वस्त्र
फटने लगे, अपरिचित समतल और विषमतल (ऊँची नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पड़नेसे
पद पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
सरोवरके तीरके निकट शीतल-जल-विन्दुवर्षी हुई एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर विद्याएँ हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविध वन-कुसुमोंको कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके बाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—विद्यौने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको मुझ
पायिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन-सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखसे सो रहे थे; ब्रह्मचर्य विरोधी

१. तत्र । २. "लतानुषज्यमान" । ३. कचित् 'भूमि' इति पदं नोप लभ्यते । ४. कचित्
'शीकराशिनि' इत्येव पाठ उपलभ्यते । ५. कचित् 'कमल' इति पदवास्ति । ६. सुकुमारमालाम-
यमिव मालामयम् । ७. अन्तःकृतान्तोपशमित, अन्तःक्षोभशमित, अन्तःकोपशमित । ८. कचित्
'तट' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिक्षोभम् ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्थे'ति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दु द्वेष-परिवर्तितदेहतया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-रहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखच्छलेन च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरैः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसूय स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

स्थैर्यार्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-त्वादिस्थाशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतोति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनच्छदेन करणेन, त्वत्कृते तव निमित्ते मम पुण्डरीकस्य हृद्यं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्पुरुषा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः, इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इति । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युज्जीकृतो यो देहं शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनहृदयेन कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणेः नखमयूखानां पुनर्मयूखकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रांशस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलेव उदिता भवेदि-त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्व्योत्प्रेक्षा ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तया, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय उत्पन्ना उद्भूतया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातद्योतकत्वादित्याशयः । मदनो मन्मथः तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तयेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया रचिता कपिञ्जलेन निमिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्दनरेखा तथा प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलेव उदिता भवेदि-त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्व्योत्प्रेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरो बल्लभः । अपरो महाश्वेतालङ्घनः । इति अस्माद्धेतोः, कुपितेन क्रुद्धेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असूय प्राणान् उत्सृज्येव परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां जातायां नाचाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तमं उत्पन्नं हृद्यं क्षोभ (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे मानो कुम्भकनामकं प्राणायाम कर रहे थे; देहोप्यमान प्रभासे समन्वित अपने अधरसे—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रखे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो शरीर में कट लिए थे—ऐसा प्रतीत होता था; शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (खैतरंग) की, अपने विनाशके लिए उत्पातके समान उत्पन्न हुई, मदन-वन्धु-चन्द्रको एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटमें शोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ कुद्वंशे कर ही मानो प्राणोंने छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्राणोंको भी मानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे

१. पाण्डुतया २. स्वदेहविनाशोत्पन्नाया, स्वविनाशोत्पातोत्पन्नाया । ३. 'हृद्यं हृदयपरिवृत्त-तारकेण अनवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्छयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशयवेदनाकृण्णितत्रि-भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागर मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । तत्र च 'लोचनयुगलेन' इत्यतोऽग्रे 'मामसूयैव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे । ४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्यथया सहानसूय । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदा-
गमनेन प्रणयादिवापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
विसृत्त-यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्त कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-क्षोद-भस्म-धवलम्, आबद्ध-मृणाल-वल्लय-रक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनोभव-

अनङ्गेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयोऽकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियस्यादित्याशयः । क्रियोन्नेहा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरण-रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः; यः प्राणायामः प्राणनियमनं तस्य अभ्यस्यन्तमिव वारंवारं शिष्यमाणमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं समेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुष्यलावण्येन स्नेहादिव, अपहतम् आकर्षितं प्राणा अमव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं
यस्मात्तम, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य स्नेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुरङ्गाः—“उत्सवेषु
सुहृदिर्यस्नेहादाकृष्य गृह्णते । तत्पूर्णपात्रम्” इति । अपि च हारावस्था—

‘वर्षापयं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्णते पूर्णपात्रं पूर्णानकत्र तत् ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं म्रियकार्यं विधाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
स्नेहवशादपहतम् । काम—पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

इह हेतुमेवा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाक्षिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिअलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया गलयजभालतिलकविशेषकस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामज्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विसृत्तं मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन तम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंसेति । अंसे रक्त्वे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्यान्तर्दलेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एकेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिः को हार एव विशाला विस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।

उक्तालङ्कारः ।

अविरलेति । अविरलः सान्द्राः अमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य षोढाः कपिअलसमवित
धूल्य एव भस्मानि विभूतयः तेः धवलं स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

आनङ्गेति । आबद्धो धृतः मृणालवल्लयमेव विसकटकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्षणार्थं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

‘भवेत् प्रतिसरो मन्त्रमेवे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूषष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोभवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

ये; कामदेवके योगविद्याका मानो वे ध्यान करते थे; अपूर्व प्राणायामका मानो अभ्यास करते थे; कामदेवके बहनों
मेरा आगमन सम्पादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिअलेने
उनके ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उनके रक्त्वं देश पर कदली-गर्भे पत्र रूपी एक मनोहर कौपीन संलक्ष (निपटा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी मुक्ताक्षी माला ही बड़ी जपमाला बनाकर उन्होंने पदन रक्षी थी; उनका शरीर निर्मल
कपूरके रेणु-रूप (चूरेकी) भस्मसे शुभ्रवर्ण (गौर) हो गया था; हाथमें मृणाल-वल्लयरूपी रक्षामूत्र बाँध लेनेसे

१. कश्चित् ‘चन्दन’ इति पदं न दृश्यते । २. विलस । ३. कश्चित् ‘वल्लय’ इति पदं नोपलभ्यते ।

व्रत-वेशमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविर्त-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात् आगतकषिरेणैव मदन-शर-शल्य-वेदना-कृणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये' दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्वृत्ताध-रतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निगच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्भयलितपुरीभागम्, मन्मथ-व्यथया विघटमानै-हृदयनिहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणिः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रव-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यस्वस्वभाषणवर्जनाश्लिष्यत्वाश्लेष्यालयः । इह क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतरोदनात् निरन्तराकन्दनात् आताम्रेण सम्यक्तान्नवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनाम्बुनां समालिभाद्भेतोः अपगतकषिरेणैव दूरीभूतशोणितेव विद्यमानेन, मदनशराणां कामधाणानां यानि शल्यानि लौहमयाप्राणि तैस्तदाघातेरित्यर्थः । या वेदना पीडा तथा आकृणितः किञ्चित्सङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गवैयर्थ्यः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तस्मद्भूतं 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोकनेनापि अयं मल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं मास्य उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेषे च, तथा चेतैपामङ्गाभिव्यासकसारः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्वृत्तः ईषद्व्यादत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, जीवितं प्राणस्य अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अश्रुकिरणैरिव चन्द्ररिमभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दर्शनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरीभागं खेतीकृतसन्मुखदेशम् । जात्युत्प्रेषा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने भिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितः तेन वामपाणिना स्वयहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणेः समं निःसरद्भिर्मासुभिः सह, स्वया हृदयाच्च प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादिधायायः । इति अनेनाशयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्याधिर्नां धारयन्तमिव अवरुधन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेषा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव चरतेव विद्यमानेन, उत्सानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेन सहस्रव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य शशिनाः आतपं नितान्तव्यथोपादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेषयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके पाणोंको लौहमय नोक (अग्रभाग) की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईषद्व सङ्कुचित हो (जरा भिच) गया है, उसके भङ्गीद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुखे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अश्रुओंके जरा खुले होने से, जीवन अपहरण करनेके लिए ही मानो अश्रुकिरण प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलतीं हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग (आगेका हिस्सा) शुभ्रवर्ण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्णी होते (फटते) हृदय पर रक्खे हुए वामपाणि-कमलसे वे हृदयमें स्थित-मुखे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चलो जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (क्षराते) दूसरे, उत्तानमावसे स्थित (चिच रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. 'रक्षाप्रतिसरमनोमनव्रतवैशमास्थाय । २. ईषदालक्ष्यपरिवृत्तताम्रण इति क्वचिदधिकः पाठो विषते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकृणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते । ३. अनवरत*** । ४. प्राणोत्सर्गायजातशुक्षयतया । ५. अतिनिमीलितेन, चातिनिमीलितेन । ६. शोः कठिनहृदये । ७. मन्मथव्यथाविघटमान*** ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्भूतजीवितमार्गमिवो-
द्ग्रीवेण विलोक्यता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
रजनीकर-किरणपाशेन संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्युद्ध्वंस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाकोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तसहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमब्राह्मम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च 'पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिधम् । असद्यश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हृत्तरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्भूतस्य तत्कालायास्य जीवितस्य
प्राणेशस्य मार्गं पन्थानं विलोक्यतेव पश्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
सित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुर्कं काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावमङ्कुरः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शक्तिः किरणो रश्मिरेव पाशो घन्धनग्रन्थिः तेन संयम्येव यद्धेव यमेन लोका-
न्तरम् अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावमङ्कुरः ।

कपिञ्जलेनेति । मदर्शनात् तदानीं मासवलोकनेन द्विगुणशोकोद्गमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेदेवात् सप्रत्येवावधयः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवधयोक्तौ' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नाभं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्तावित्यस्यार्थः । उद्ध्वंस्तेन उस्थितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद-
धिकीभूतो बाष्पोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आकोशता आक्षेपं विदधता मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी सदर्थमेव प्राणश्यामान, मन्दभाग्या
वाच्य एव वैषम्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपभोक्त्र्याद्विगुणमुक्तवाप्यन्तभाग्य-
वन्तम् अज्ञाचक्षुः अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्भूतः उत्पन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैभुर्यस्याः साहस्य, पातालतलं रमातलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रजम् । अकरवम् अघटयम् । व्यलपम् अवीचम् ।
नाज्ञासिपं नाबोधिषम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथैवमभूते शोकवेगे कथं तेऽसौ न बहिर्भूता इत्यत आह - अमय इति । किञ्च, मे मम असवः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकाश्रित्येन किं नोद्भूतकृन्ति
स्म न बहिः प्रगाम्नि स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्धा, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हृत्तरीरकस्य निष्प्रयोजन-
देहस्य, कुरसायां कप्रत्ययः, अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधवलेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

जैवी गर्दन कर, थोड़ी देर पहले गए हुए उनके प्राणोंका मार्ग मानो देखता हो, ऐसा तपश्चर्चा समयका विषय,
एक कमण्डलु उनके समीपमें ही रखा था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आगम्वित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनकी
मानो चन्द्रकिरणवी पाश (रज्जु) से बांधकर यमराज परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर जैबा हाथ कर—इस समय ही यह श्रुत्युक्त योग्य नहीं है इस प्रकार अक्षय करते करते पूर्वविज्ञा
द्विगुणित अश्रुजल बढ़ाते बढ़ाते बहाने कपिञ्जलेन उठके कण्ठमें उनकी आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छासे अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
पँसी जाती हूँ इस प्रकार उस समय मैं कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? मे गभी
में कुछ भी नहीं समझ सकी : उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
शरीरके बहुततर दुःखसमूह सहन करनेसे, या विधाता द्वारा मेरे कपालमें दीर्घकालीन शोकके विषानसे किंवा

१. रजनीकर*** २. नीयमानम् । ३. व्यस्तहृदयेन । ४. अपमानम् । ५. पातालवर्ति ।

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम तथा दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमति-चिराल्लव्यचेतना दुःखभागिनी बह्माविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनी विचेष्टमान-मपश्यम् । अश्रद्धाना च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य^२ मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा' किमिदमुपनतम्^३ इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्य !' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, कं मामेकाकिनीमशरणामकरुणं ! विमुच्य यासि ! । पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^४ । युगसहस्रायमाणः कुच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^५, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्त्तास्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया । जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यमवाप्तिरस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । दग्धदैवस्य उल्लितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया वलेशप्रदानदक्षतया । दुरात्मनः पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । एषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः । आकाशवाण्यनन्तरमेवालङ्कारसमन्वैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः । अस्य च वितर्का-क्यभावाद्भूमिति प्रियो नामालङ्कारः ।

केवलमिति । दुःखभागिनी वलेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उवलन्तम् अत एव बह्वै अनले पतितमिव विद्यमानम्, अवनी भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम् । क्रियोऽप्येवा ।

अश्रद्धानेति । किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य तन्मरणं तस्यापि योगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवंति प्राणितम् अश्रद्धाना अविश्वसती । उपनतम् उपस्थितम् । मुक्तार्त्तनादा त्यक्तात्स्वरा । व्याहरन्ती कथयन्ती । निबध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं कारणम्, करणे लघुट् । जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण । कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि त्वरमातामाभिप्रायेणैव प्राणधारणास्वमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः । आचक्ष्व कथय । हे अकरुण निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रचकरहिताम् 'शरणं गृहचित्रोः' ह्यमरः । विमुच्य परिस्थय । अवस्था दत्ता अनुभूता अनुभवविषयीकृता । युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरणः । कुच्छ्रेण वलेशेन नीतः प्रापितः । दर्शय प्रकाशय । मनोरथम् अभिलषितम् । आर्त्ता व्यथिता ।

पूर्वजन्मान्ति पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवको दुःख देनेको निपुणतासे, या खलपकृति दुरात्मा मदनको अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह मैं मैं किसी प्रकार जान न सकी । किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतनता प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छपट कर (तड़फड़) रही थी । उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय' हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियों !—'मैं पुकारती पुकारती—'अरे' नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, शुभ राक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर कहाँ जाते हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिये कितने वलेशोंका अनुभव किया है । सहस्रयुगके समान लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिवाहित किया (काटा) है ? प्रसन्न हो (क्रुपा) करके एक बार तो मुझसे-बोलो ! भक्तवत्सलता दिखाओ । जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन की अभिलाषा पूर्ण करो । मैं पण्डित हूँ तुम्हारा भक्ता हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानस्य, अश्रद्धानाम् । २. मरणकारणम् । ३. कश्चिद् दिरक्तिर्न विद्यते । ४. मातः । ५. निबन्धनमाचक्ष्व । ६. किं । ७. अकरुणं । ८. यानुभूता व्यथा । ९. कृतज्ञजनवत्सलताम् ।

न्यशरणारामि, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय^१, किमपराद्धम्, किंवा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामाहतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपितोऽसि । दासीजनम्^२ अकारणात् परित्यज्य व्रजन् न विभेषी कौलीनात् ? । अलीकानुराग-प्रतारणं कुशलया किंवा मया वामया पापया । आ^३, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-भागिनी । कथं मे न त्वम्^४ न तातः^५, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिक् मां दुष्ट-तकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याह-मेवं विधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्भया, किंवा तातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् ? अर्थ्यं देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगतिका निराश्रया । न विद्यते अन्यत् स्वस्मिन् शरणं रक्षकं यस्याः सर्वविधाऽस्मि । मदनेन कामेन परिभूता पराजिता ।

कथेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । अज्ञायं तवादेशो नादत्तं नादरः कृतः । त्वदनुकूले कर्मणि, नाभिरतं मया नासक्तम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मल्लज्जं भृत्य-लोकमित्यर्थः । कौलीनात् शरणागतपरित्यागोत्पन्नज्जनापवादात् न विभेषि भयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुमियुद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धर्णिः ।

अलीकेति । अलीकः संमिलनात्मकप्रयोजनोत्पादनासासमर्थ्यादसत्यवदवगम्यमानः, योऽनुरागः तेन यत् प्रतारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलया दक्षया, वामया समस्तानामेव प्रतिकूलतया दुःस्वकारणत्वादित्याशयः, पापया दुःकृतविधायिन्या ब्रह्महत्याहेतुत्वादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवेदिति शेषः ।

आ इति । आ इति पीडार्थकमव्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि एतत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । मे सम त्वं न जातः प्राणस्यागात् । तातोऽपि पिताऽपि न पक्षे विद्यत इति शेषः, आदेशाभावेऽपि पूर्वविधमवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पक्षपाती भवेत्, इहागमनेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेत्यभावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहापातकित्वादित्याभिप्रायः । इह 'जात' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विषादमन्वाञ्छा दोषः प्रस्तुतगुण एव । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

‘उक्तावानन्दमगनादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः’ इति ।

नास्तौति । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया कूरचित्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेदयामि, दयितो वल्लभः कुमार एव दक्षिणा अवश्यमर्प-

कोई मेरा रक्षक नहीं है एवं कामदेवसे पराजित (हारी) हुई हूँ, तो भी क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कहो तो सही मैंने क्या अपराध किया है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल जिस कार्यमें मैं आसक्त नहीं थी कि जिससे कुपित होकर दासजनको अकारण छोड़कर चले जाते हो और लोकापवादका भय नहीं करते ? मिथ्या अनुराग दिखाकर प्रतारण करनेमें निपुण, सभी प्रकारसे प्रतिकूल एवं पापिनी मुझसे—अहो ! जो मैं अब तक भी जीती हूँ—आपको क्या ? अरे, मैं हत-भागिनी विनष्ट हुई । यह कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, पिता भी मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार भी नहीं रहा, बन्धुवर्ग भी नहीं रहे और परलोक भी नहीं रहा (अर्थात् कुछ भी मेरा नहीं रहा) ? मुझ पापिनीको थिक्कार है, क्योंकि—जितके किए आपको ऐसी अवस्था हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निष्ठुरचित्त (क्रूरहृदय) वाली कौन होगी जो मैं आपको ऐसी दशामें छोड़कर घर चली गई ! अरे ! मुझे घरसे क्या प्रयोजन ? मातासे क्या प्रयोजन ? पितासे क्या प्रयोजन ? बन्धुओंसे क्या प्रयोजन ? परिजनोसे भी क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मैं किसकी शरण हूँ ? अरे देव ! [अपनी] दया दिखाकर, मुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे प्राणवल्लभको फिरसे

१. कचित् 'कथय' इति पदं नास्ति । २. कचित् 'असि' इति क्रियापदं न विद्यते । ३. दासजनम् । ४. विप्रतारणम् । ५. याहम् । ६. कथं न त्वं जातः । ७. कचित् 'न तात' इति न विद्यते । ८. मयि । ९. मयि देव ! दर्शय दयाम्, अर्थ्यं देव ! निर्गुण ! ।

दयितदक्षिणाम् । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितासनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब ! वसुन्धरे ! सकललोकांशुप्रहजननि ! किमर्थं नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतस्मि ते दर्शय दयालुताम्^१ इत्येतानि चान्यान् च व्याक्रोशन्ती किमद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेव आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहृतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतितं नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जला-कारेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखैरशिखाजुगततया साश्रुधारेरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैर्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूतैर्विमलमणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनार्थो वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवल्लभप्रदा-नेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठायो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु अनेषु अनुग्रहं जनयति उत्पादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । किमद्वा स्मरामि, यत्तानि सगति कथयामीत्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतैः वेतालेः उपहृतेव विकृतिकृतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहृतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाच्यक्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'किमद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तः पातित्वेन गर्भितत्वदोषस्तु न बाह्यः, 'गर्भितत्वं गुणः कृपि' इति दर्पणोक्तदिशा अत्यधिकविषयोत्तेन विच्छिन्नवृत्तिशयात् प्रत्युत्पन्नस्वरस्यैवाङ्गीकारादिति कुसला वदन्ति ।

नपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां च्युतानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवा-हसमूहवाजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव, तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुदुष्टदुर्नयनमनयश्च^२ इत्युत्तरक्रियाभिः सम्यन्धः ।

इह तिस्र एव साहचर्या वाच्यक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रत्नापेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्ह्रियादिपरिदेवकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये मयूखाः किरणा तेषां शिखाभिः अर्धैः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवाजुस्ततया कारणेन, साश्रुधारेरिव सचयनाम्बुप्रवाहैरिव दन्तकिरणाप्राणामेवाश्रुप्रवाहवद्वगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाक्षिसद्विः सद्भिः उपेता-विशोक्तैः केसैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि करितानि कुसुमानि पुष्पाणि येष्यः तेषां, भावस्तथा तया कारणेन, मुक्ताः शोकात्पक्ता बाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणा यैस्तथोक्तैरिव सद्भिस्त्वेता, तथा आभरणैरपि ममामुपणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरत्नरश्मय एव अश्रुणि नयनाम्बूनि येष्यः तेषां भावस्तया, कारणेन, प्रवृत्तैरिव, कुमारशोकेन कृताधुपातैरिव सद्भिः उपेता अन्विता अहम् ।

दान दे । हे महात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपाकर सुख अनाथ अबला को रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण ! प्रसन्न होकर [मुख पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकांशुप्रहकारिणि, जननि, वसुन्धरे ! दया कर्मा नहीं करती हो ? तान, कैलासनाथ ! अब मैं आपकी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखाइए—इस प्रकार एवं अगम्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहाँ तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान, विकारग्रस्तके समान, उन्मत्तके समान एवं भूतबिष्ट (भूतोपिष्ट) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारासमूहके बहाने भूमिमें ही मानो मैं लीन हो जाती थी, उस बहाने मानो द्रवीभूत हो (पिघली) जाती थी एवं उस बहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई) जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केशकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत होता था कि मानो वे भी अमृतां बूँदें टपकाते हैं, आभूषण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी आसू गिराते थे, इससे

१. कथित दयित इति पदं न विद्यते । २. अब । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि । नाजुकम्पसे । ५. कैलास । ६. निपतित* । ७. दशनशिखा* । ८. विगलकुसुमतया । ९. प्रसूत* ।

किरणाश्रुतया प्रवृद्धितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्मभरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्रयानचन्दन-श्वेतजटाभूले च ललाटे निहितसरस-विसर्पश्रृङ्गासयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदयेपराश्रयन्ती, 'पुण्डरीक ! निघुरोऽसि, एवमप्यात्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुमुहुरेतमन्वययम्, मुहुमुहुः पर्यचुम्ब. मुहुमुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशाम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीसगर्हयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-यैनम्' इति मुहुमुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुमुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह 'साश्रुरैरिव' इत्यत्राश्रुधारासाहित्योत्प्रेक्षायाद् गुणोत्प्रेक्षा, 'मुक्तबाष्पजलविन्दुभिरिव' इत्यत्र बाष्पजलविन्दुमोचनोत्प्रेक्षायाः क्रियोत्प्रेक्षा, 'किरणाश्रुतयेत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'प्रवृद्धितैरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः द्वैतान्वयः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापाच्चरमृत्तीनां शोकसूचनेन सचेतनयाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

तदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्मभरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्ती अभिलपन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मृतस्थिति । सवैरमना निखिलोद्योगेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव । उक्तालङ्कारः ।

करोति । करतलेन स्पर्शस्तेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आश्रयानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तथोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनञ्जरप्रशमनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सज्जलानि मृणालानि विसानि यथोक्तयोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजरसस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कणैः लुलितं चिह्नितं यत् कमलिनीपलाशं नलिनी-दलं तेन अवगुण्ठिते आच्छादिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकंति । निघुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आत्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि गणनां विधत्से' इति एवम् उपालभमाना तिरस्कुर्वाणा, मुहुमुहुः वारंवारम् एनं पुण्डरीकम् अन्वययाम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बं चुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्डरीकस्य असद्वः प्राणा न रक्षिताः प्राताः मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्वसनेनेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्रत्यावर्त्तितं मदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । एनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयोः श्वरणयोः अपत पतितवती । प्रारुदं रोदनमकार्यम् ।

यद् गतीत होता था कि ये भी मानो रुदन करते हैं। इन सबके साथ मैं उनके जीवनलाभके लिए हूँ, मानो अपने मरनेकी अमिलाया करती थी। उनके मर जाने पर भी सब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी। उनके गाल पर, सूखे चन्दन-लेपसे गुञ्जवर्ण जटामूलाले ललाटे पर सरस मृणालसे आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन विन्दुलङ्घित एक कमल-पत्र ज्यों रखा था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—'पुण्डरीक ! तुम बड़े निघुर हो, क्योंकि—तुम्हारे शोकसे मैं इस प्रकारकी वातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मेरी गणना ही नहीं करते हो' इस प्रकार उलाहना देती मैं वारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, वारंवार चुम्बन करने लगी एवं वारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर उन्हें स्पर्शस्तेन रुदन करने लगी । 'अरे ! पापिनी ! मेरे लौट आनेके समय तक तुझे भी इनके प्राणकी रक्षा न की ?' इस प्रकार कहकर उस एकलरी मुक्तावलीकी निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तुम प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर वारंवार कपिञ्जलके पैरोंमें गिरने लगी और वारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रुदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च । २. स्पृहयन्ती । ३. कचित् द्विषन्तिनास्ति, कचित्तु शोपे द्विषतिविषये ।

४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्य-
तिकरणानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोन्मय इवोदतिष्ठन्तर्वापवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्चप्रवाहानाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम्, शिखरश-
तानीवावर्द्धन्त दुःखानाम्, प्रसृत्य इवोदपद्यन्त मूर्च्छांनानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टप्रवस्थान्तरं प्र-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितपरि-
जन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रौण च तदीयेनैवोत्तरीयवत्कलप्रान्तेन

अथेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैव्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो महद्दानप्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैव्यसूचकानि वैकुण्ठरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्त्तुमसमर्थस्याद्यायः ।

प्रलयेति । बाष्पवेगानां वेगवस्यनान्मुनाभिर्यर्थः, प्रलयोन्मयः कल्पान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाभ्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहानां
बाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्गारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये बाष्पाणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् चदानाग्निरता वभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐश्वर्यं,
अनेन क्लेशानां भूधरवद्विस्तृतत्वं बोधितम् । मूर्च्छांनो मोहानां प्रसृत्यः सन्ताना अविक्षिप्तप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्पेक्षा ।

शीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतल्लघनम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः, मूर्च्छां मोहः चेतना चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगदिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विधृतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तप्रवगेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रौण नय-
नाम्बुविलम्बेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवत्कलप्रान्तेन वीजयन् पवनं सञ्चालयन्
संज्ञां चेतनां प्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनभ्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्वप्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य सुझा
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दोन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजला प्रवह-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे,
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविक्षिप्त सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने पवराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक (तर) हुए उत्तरीय वत्कलप्रान्तद्वारा

१. आवेदयन्त्यः विवेदयन्त्या एव,***एव च । २. ससम्भ्रमप्रसारितकरः ।

शनैः शनैर्वाजयन् संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलः लब्धचेतामवादीत्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्न-
वतामुपनीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलभनया कथया, संहियताभियम्,
अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कीर्त्यमानानि^२ अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विवृतानिमानसुलभानसू पुनः पुनः
स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
यां तस्यासतिद्वारायां हतनिशायाभेमिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरापेतम्^३ । नूनमप्युपोहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेतिार्थः । उपजातस्य उत्पत्तिं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीडः, बाष्प-
सलिलानां वयनान्मृतासू उपपीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धीतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं
यस्य स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वेताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वेते !
पापेन पापात्मना मया वक्तुमशक्यतेत्याशयः । अभिनवतां नूतनताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
ईदृशीम् पूर्वविधां दशाम् अवस्थासू उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संहियतां समाप्य-
ताम् । अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अक्षमः शोकोद्वेगादित्याशयः । हि यतः, अति-
क्रान्तान्यपि अतीतान्यपि दुःखानि क्लेशाः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलो-
कस्य अनुभवसमां स्वयमनुभूयमानवेदनासदृशीमित्यर्थः, वेदनां व्यथासू उपजनयन्ति निष्पाद्यन्ति ।
कथमपि महता कष्टेन, विष्टान् पुतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् असिमन् जन्मनि दुष्प्रापान्,
इमान् असूयमाणान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः शुग्मद्विः तस्य हृदयनतां काष्ठवत् उपनेतुं
प्रापयितुं नार्हसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

इह प्राणेषु काष्ठवारोपस्य शोकेऽनलवारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

७. मिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्ताऽभिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घसू आयतसू । बाष्पं नय-
नाम्बु उद्भूतम् इति बाष्पायमाने लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया
सहेति सनिर्वेदं यथा स्यात्त्येति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लवणा व्यक्तिः सतिद्वाराया-
यासू अतिभीषणायां हतनिशायासू अशुभ्रजन्त्यासू । अतिनृशंसः अतिक्रूरः असुभिः प्राणैः न परित्यक्ता
नोक्षिता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविशेषि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहतायाः प्रतिबद्धसमस्तानन्दायाः पा-
पायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वाद्वैदिकमहाहत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(कोरते) धीरे धीरे वायुका सञ्चार करके [थोड़ा देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अश्रु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब
उससे यह कहने लगा—‘भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस वृत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ हो इसका उपसंहार हो, मैं
भी अब इस सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—जीते हुए भी मित्रोंके दुःख का सङ्कीर्तन आरम्भ करने पर
आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
इन असुलभ प्राणोंको अब बारंबार स्मरण—रूपी शोकाश्रिका इन्धन (लकड़ों) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेनेंसे अश्रुवर्षण करती
(औंत् डबडबाती) हुई निर्वेदके साथ धौलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त यथद्वार अश्रुम उस रात्रिमें भी ये नृशंस
(अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मा-
न्तरीय महाहत्यायके कारण समस्त सांसारिक सुखके आगमिनी, इस जन्ममें भी पापिनी होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. कपोलयुगलं...कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-
विश्वासवचनानि’ इति कचिदधिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन... । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यक्तसि...ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः^१ शठहृदयस्य, सर्वथाहमनेन त्यक्तप्रेण निरपत्रप्राणानामग्रेसरीकृता। यथा चाधिगतमदनवेदनया^२ वज्र मय्येवेदमनुभूतम्, तस्याः^३ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः। कष्टतरमाख्येयमस्य ह्यविष्यति, यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा। केवलमस्य वज्रपातरुयानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि, आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्वं इव^४ अन्यको यः समुत्पन्नः, तन्न कथयामि। यथा दुराशा-सृगमृगिणकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतञ्च हतशरीरं^५ वहामि तदलं श्रूयताम्^६।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां भ्रुवमेव नयेदित्यभिप्रायः।

‘मये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमाद्यः।’ ‘उत्प्रेक्षा वाचका’..... इति उपनिषदा वाच्यक्रियोपेक्षा।

नन्वेवमपि भूयः शोकाविर्भावान्न समाप्यतामियं कथेत्यत आह—कृत इति। विदीर्णतारूपशोक-फलानवलोकनात्। कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, काठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावात्। इदं पुण्डरीकोपरतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवत्प्रतीतिरित्यर्थः। अन्यथा विदीर्णतेत्याशयः। दुरात्मनः दुष्टरूपस्य। स्यक्ता शठस्यावेदमुक्ता त्रपा लज्जा येन तेन, अहं निरपत्राणां निर्लज्जानाम् अग्रेसरी पुरोगामिनीकृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं शोभाऽस्मीत्याशयः।

अथेवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोव्यथा स्यादेवेत्यत आह—यथेति। किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता मदनवेदना दारुणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमय्येव वज्ररचितयैव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं वटनाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयीकृतम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः। अनुभवोपपन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलघुत्वादित्याशयः।

इह क्रियोपेक्षा, अर्थापत्तिश्चेत्तुभयोरेकाङ्गिभावसङ्करः।

इत उपर्युक्तेष्वतारमपि न विद्यत इत्यत आह—किं चेति। आख्येयं कथनीयम्। श्रोतुम् आकर्णयितुम् आख्यातुं कथयितुं वा। वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्व समाचारस्य अनन्तरं पश्चात् यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेद्यामि कथयामि। आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य असुधारणहेतोः लवो लेषा इव अव्यक्त अप्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सज्जातः तं च कथयामि निरूपयामि। दुराशासृगमृगिणकया दुराशासृगमरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम्। उपरतकल्पं सृतप्रायम्, परकीयमिव अण्यदीयमिव। हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदनुरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः।

निश्चय भगवान् यम भी [वैसे अवसरमें] दर्शन देना छोड़ दिया। मुझ कठिन हृदयाको शोक कहते आये ? यह तो सब इस दुरात्मा और धूर्तस्वभाव हृदयको शूरी चाल है, इस निर्लज्जने मुझे सब प्रकार से निर्लज्ज क्रियों की अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कामवेदना अनुभवकर वज्रमयके समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहतेसे क्या हो सकता है, और इससे अधिक क्लेशदायक और कहतेको ही क्या होगा, जो न कहा जाय न ध्वजा ही किया जाय। इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण कणिके समान अस्पष्ट (दुस) जो वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराशा-रूपी सृगमृगिकासे वशीभूत होकर मैं इस सृतप्राय एवं परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतञ्च, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ। प्रयोजन न रहने पर भी उसे आप सुनिए ।^१

१. क्वचित् ‘दुरात्मन’ इति पाठो न विद्यते। २. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया।

३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति पदं नोपलभ्यते। ४. दुःखगणना कथं प्रीतिः। ५. कारणभूत इव।

६. हतशरीरम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चय^१ बहु विलप्य तरलिकामव्रवम्^२—
'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! कियद्भोदिषि^३ ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे भूतिरिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः^४ गगनादवतीर्य^५ "केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
पिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभार-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितम् अतितारं हारम्^६ उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लवकलिपतोष्णीपग्रन्थिः, अलि-कुल-नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटं मौलिः, उफुल्ल-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुमपत्रलता-लाञ्छितांसदेशः, कुमुद-धवलदेहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवललेन देहप्रभावितानेन शालयन्निव

तत इति । तथाभूते तादृशे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य सत्योः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि हृदयस्याविदीर्णत्वादिष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
हृथमिमांशः । आहत्य आनीय विरचय निष्पाद्य । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
मृते भर्तारं मरणं ब्रह्मचर्यं वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

अत्रेति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः शशिबिम्बाद्विनिःसृतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य^५ उत्तरीयं केयूरस्य
बाहुद्वयस्थितभूषणस्य कोटौ अग्रदेशे लग्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् हिण्डीरचयवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कम्पितम्, अंशुकोत्तरीयं चौमनकोत्तरीयम् आकर्षणं आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उभयेति । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेष्टितयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः मणिप्रभाभिः रसन-
कास्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयान्द्रस्योभयादेशः ।

स्थलेति । उरसा वक्षःस्थलेन, स्थूलानि पीवराणि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तया
कारणेन, ग्रथितं गुफितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्ताप्रादुर्भवं दधानः
बिभ्रान् । तारागणमिवेति जात्युत्प्रेक्षा । 'मुक्ताकुण्डौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपल्लवेन विरलुतसूक्ष्मवस्त्रेण कलिपतो रचित उष्णीपग्रन्थिः मूर्धवेष्टन-
ग्रन्थिर्येन सः ।

अलीति । अलीनां अमराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वस्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केशलसमूहेन विकटो बिस्तृतो मौलिश्चूडा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उफुल्लेति । उरफुल्ले प्रफुटिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
योषितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलताभिः कुङ्कुमव्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पार्श्वशयनावस्थायाम् अङ्कितौ अंशदेशौ स्कन्धग्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणेः हस्तपादादौ सामुद्रिक-
शास्त्रोक्तध्वजध्वजाकुशादिचिह्नैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । हह 'कुमुदधवलेश्वर' इत्यत्र लुप्तोपमा ।
स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यद्धारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रभाया वितानेन

तदनन्तरं ऐसी दशा उपस्थित होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और अनेक प्रकारका विचार कर
मैंने तरलिकासे कहा—अरी कठिनहृदये ! उठो, अब इस प्रकार कितनी देर तक रोया करोगे ? लकड़ी लाकर
चिता निर्माण कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करूँ !

इस बीचमें झट चन्द्रमण्डलमेंसे निकलकर, कुमुद-तुल्य शुभ्रवर्ण, बड़े परिमाणका, महापुरुषके लक्षणोंसे
युक्त दिव्य-स्वच्छवाला एक पुष्प आकाशसे उतरा । वह अपने 'केयूर'के अग्रभाग (बाजूबन्दके किनारे) से
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान शुभ्रवर्ण, वायुभारसे कम्पित, एक क्षौण उत्तरीय वस्त्रको खींचता था; दोनों
कानोंमें लटकते दो कुण्डलके मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त दीखते थे; बड़ी बड़ी मुक्ताओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, उन्हें हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षःस्थल (छाती) पर धारण किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेशमी-वस्त्रका उसने उष्णीष (पगड़ी-साका) बाँधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उसका स्कन्ध (कंधा) चिह्नित था; निर्मल जलके समान श्वेतवर्ण चारों तरफ फैले हुए देहप्रभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयात्ततः । २. अमृतवत् । ३. रोदिमि । ४. निर्गतः । ५. अवतीर्य
च । ६. अतिताराहारम् । ७. कम्पित । ८. निश्चित ।

दिगन्तराणि, आसोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण^१ तुषारपटलेनेवालुलिम्पन्, गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलालङ्कुलिभ्यामतिशीतलरूपशीर्षा^२ तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दु-
भिनादगम्भीरेण^३ स्वरेण 'बस्से, महारवेते ! न परित्याज्याः^४ त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहृतः^५ पितेवाभिधाय सद्देवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्ज-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदन्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! कमे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सर्वेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्त्येत्यर्थः दिशां ककुभानाम् अन्तराणि विवराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवादिधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनया च 'चालयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षा शङ्कीर्यते ।

आसोदिनेति । किञ्च, आसोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रखवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणैवेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पाद्यतेव कमरुगोमाञ्चविधायिवा-
दित्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषविन्दवाः तेषां निकरः समूहस्तरय वर्षणेन दृष्टया, अलुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह औत्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाच्छलेकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरभि यन्मन्दं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छूर्णेः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा-
दित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम्, मृणालं बिसं तद्वत्
धवलः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाखा ययोस्ताभ्याम्, तथा अतिशीतलरूपशीर्षा नितान्तशिशिररूपशीर्षा
बाहुभ्यां भुजाभ्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्सोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

दुन्दुभाति । दुन्दुभिनादवत् पटद्वध्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
औत्तोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अहमिति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्वापापारसम्पर्केण सभया सातङ्का अहताकृतित्वयापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यत्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतुहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छस् अप्राचम् ।

असाविति । असौ कपिञ्जलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदन्वैव अप्रदायैव उदतिष्ठत्
उत्थितो वभूव । सञ्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सर्वेगं सज्जम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतद्वत्वाच्च परि-
दिगन्तरांका मानो प्रक्षालनं करता था; तुषारवृष्टिके समानं शीतलं और सुगन्धं शरीरमंसे निकलते अमृतविन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(सूँड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी डँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-रूपशीर्षवाली अपनी
बाहुओंसे उस मृतककी उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महारवेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर वसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ऊपर देखती देखती कपिञ्जलसे पूछने
लगी कि वह क्या हुआ ? विन्तु वह तो घनझाड़कर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षकम् । ३. शीतलरूपशीर्षा । ४. उत्क्षिप्य । ५. कचित्
'नाद' इति पदं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. क्वचित् 'आहृत' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सावेगम् ।

तन्तं तमेवानुसरन्तस्त्रिस्तुमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम्
अविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मदीर्यते हृदयम् । किञ्चित्कृतमृदा च तरलिकामभ्रवम्—‘अयि ! जानासि ?’ कथय
किमेतदि’ति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भये-
नाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिमम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—भर्तु-
दारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदमाश्चर्यम्, अमानुषाकृतारेण पुरुषः, समा-
श्वासिता चानेन गच्छता सातुकम्पं पित्रेव भर्तुदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
विस्वादिन्यो भवन्त्याकृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्याभिधाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्योत्तमानं मस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्नवर्त्तयितुम्,

करं कटिदेशं बन्धनं बन्धनं कुर्वन् । तमेव शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
चक्षु आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनादित्येत्थम् । इहानादरे षष्ठी ।
ते पुरुषपुङ्गवीकपिञ्जलाः तारागणमध्यं नचत्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चक्षुः ।

ममेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन वल्लभोपरतेनेव, सर्वथा नैराशया-
दित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यते विदीर्णं चभूव । जानासि अवबुध्यसे इति काङ्क्षः, जानासि कि-
मित्यर्थः । कथय निवेदय ।

इति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभूततया
शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रवलेतेत्यर्थः, अयेन त्रासेन अभिभूता पराजिता वेपमाना कम्प-
माना अङ्गयष्टिः । विषण्णहृदया खेदलिङ्गचिन्ता ।

भक्तिः । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सातुकम्पं सदयम् । समाश्वासिता परितोपमुपादिता ।
एवंविधा दिव्याः वर्गायां आकृतयो मूर्त्तयः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायांमपि प्रायेण बाहुव्येन अविविस्वादिन्य
अव्यभिचारिण्यो भवन्ति नासत्त्वं भुवत् इत्याशयः ।

ननु यद्यसत्त्वं भुवीत तदा किमित्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
पुरुषस्य मिथ्याभिधाने असत्यभाषणे अहंप्रत्येकमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य अनुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इदं ‘न परित्याग्यास्त्वया प्रागा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आभासस्य स्थानं हेतुमित्यर्थः ।

मेरे मित्रको लेकर तुम कहाँ भागे जा रहे हो ?’ इस प्रकार कह कर कुछ ही जंचा मुखकर, वेगसे अपने उत्तरीय-
वस्त्रद्वारा कटिदेशमें बन्धन (कमरमें फँटा) बाँध, उस उड़ते हुए पुरुषका अनुसरण करते करते आकाशमें उड़
गया, और मेरे देखते देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय प्रियतमके पुरुषके समान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित बढ़ गया और उससे
मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किञ्चित्प्य-विमृष्ट होकर मैंने तरलिकासे कहा—‘अरी, तू
नहीं जानती है,—कहो वह क्या हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय
शोकसे भी अधिक डर भयसे अभिभूत हुई—कंपमान शरीर—यष्टिवाले, मेरे मर जानेकी आशङ्कामें खिन्न हृदय हुई,
शोकके साथ बोली—‘राजकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही
आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते जाते पिताके समान दयाके साथ
आपका आश्वासन किया था । प्रायः इसप्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं । यदि साक्षात् कहें
तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें थोड़ासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिए विचार
कर आपकी भी इस प्राण-परित्यागके उद्यमसे मनको निवृत्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थामें उसका

१. उत्पत्त्याप्यतन्तम् । २. तारागणाधिपमध्यम् । ३. अनुवम् । ४. न जानासि । ५. कचित्
‘कथय’ इति पदं नोपलभ्यते । ६. अत्र ‘भारत्य’ इत्यधिकः पाठः कचित् समुपलभ्यते । ७. साक्षा-
त्कृतः । ८. युक्तमिवात्मानम् ।

अतिमहत् खल्विदं माश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासु कृत्स्निष्य नीतः, क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि ।' अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्, पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्विग्रह्यन्तामसी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मै न्यपतत् । अहन्तु सकललो-कदुर्लभ्यतया जीवितवृत्त्यायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया 'दुराशा-मृगतृष्णकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नो-त्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । ताञ्च 'पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अ-ति । तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्यति सम्बन्धः । अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः । अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रायो-जनाय च उत्सृज्य उत्तोष्य नीतः प्रापितः । असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण । इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा । समाचरिष्यसि विधास्यसि । हि यतः, अध्यवसितं कतुमभिलषितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न ह्युप्राप्य, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्ध्यनन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्य-नेकोद्योगविद्यमानत्वादित्याशयः । अदुर्लभमित्यत्र नञः पार्थक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाश्रुते समासे गुणीभावाद्विधेयाविमशः स्पष्ट एवेति कुशाशयः ।

अथ यदि कपिञ्जले नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति । भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीचय, न स्थास्यति, मित्रपत्न्याः सर्वधैव मित्रसदृशाद्येन तेन अवस्था अवश्यसमा-श्वासनीयत्वादित्याशयः । तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधि-र्येषां ते । न्यपतत् पपात तरलिकेति शेषः ।

अहमिति । जीवितवृत्त्यायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लभ्यतया समग्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य शोषिप्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया । तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दृष्ट्वा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिमुद्यैव मृगतृ-ष्णिका मृगमरीचिका तथा । प्रत्यागमनकाङ्क्षया परावर्त्तनशङ्कया । मन्यमाना ज्ञायमाना । उत्सृष्टवती त्यक्तवती । हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधीयते जनैरिति शेषः, अपि स्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः ।

इह 'दुराशामृगतृष्णिका' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् । तेन भ्रममूलैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अर्थापत्तिश्च । तथा चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्गीयते ।

तामिति । किञ्च, उत्सृजनिद्रा विगतनिद्रा । विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा ईषत्पाण्डुराः तैः तथोक्तैः, अश्रुजलैः नयनारबुभिः आर्द्रयोः किलन्नयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्धानितैः यद्वा वायुं ह्यो वडैः आश्वासनका स्थानं हि । और भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्यक्तिके पाँछे पाँछे गया ही है, उससे सब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहाँसे आया था, कौन था, किसलिए वह वृत्तकहो उठाकर ले गया, कहाँले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया । इसको अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना । क्योंकि मरने के लिए आप उधर दुर्लभ हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है,—यह तो बादमें भी होगा । कपिञ्जल जीवित रह कर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें । इस प्रकार कहती कहती वह मेरे पैरों पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना सब लोगोंकी ही अलक्षुनीय होनेसे स्वभावतः ही श्रियोंकी हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशाकृपी मृगतृष्णासे और कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया । क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करते ?

१. आश्वासनस्थानम् । २. स्तमात् । ३. किमर्थं वा । ४. सर्वभिदृष्टमुपलभ्य । ५. न दुर्लभम् । ६. अध्यवसितम् । ७. पादयोरपतत् । ८. स्त्रीस्वभावतयाः । ९. दुराशया । १०. पापकारिणी ।

वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलाद्रूपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरु-
हैरुपरुद्धमुखी^१ निर्दयाकन्दजर्जर-स्वर-क्षय-श्लामेण^२ कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्विती-
याक्ष्पां क्षपितवती^३ ।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्येव च वक्त्रकलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुद्ध्या निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः^४, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्^५, आकलय्य दुर्निवारतां
शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चानि-
त्यतां सर्वभावानाम्^६, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्^७, अविगणय्य तातमम्बाञ्च,
परित्यज्य सह परिजनेन^८ सकलबन्धुवर्गम्^९, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः^{१०}, संयम्येन्द्रियाणि,

संलम्बैः, विमुक्ताः स्खलितानि अत एव व्याकुला विचिन्ताः तैः तथोक्तैः, शिरोरुहैः केसैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्वृद्धयो निष्करणः अत्युद्धतो य आक्रन्दो रोदन् तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
तस्य ध्वने कृमिकाहासेन चामः क्षीणः तेन कण्ठेनोपलब्धता अहम् कालरात्रिप्रतिमां कल्पचयकालीनरा-
त्रिसदृशीम्, सर्वोपादूरीकरणविद्याज्ञयः । वर्षाणां सम्बत्सराणां सहस्रं समूहः तद्वादचरणम्, क्लेशस्य
दुःसहत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तक्लेशोत्पादकत्वादिति भावः । दुःख-
मयीमिव समस्तात् क्लेशानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव क्षुण्णितयात्यन्तक्लेशजनकत्वादि-
त्याशयः । अग्निमयीमिव समन्तात्सन्नापोत्पादकत्वात् चूर्णां रात्रिम्, क्षपितवती नीतवती ।

हृष्टाधार्यपमा, द्वितीया च कथङ्गतोपमा । चतुर्षु व्याप्यर्थे मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोद्येष्टाः,
आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रत्यूषाति । प्रत्यूषसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अञ्जोदाभिष एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेध-
राशानाथामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकाभेव । तान्येव
तद्दैवद्विप्राभ्ये वक्त्रकलानि तरुवच्चः । तामेव तद्द्वीयामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अतस्मिन्कतां
बुद्ध्या अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विपदुपस्थितानाम्, अप्रतिकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीष-
णतां निरूप्य निश्चिन्त्य । दुर्निवारतां दुष्प्रतिषेध्यताम् आकलय्य विविच्य । अतिबहुलान्येव अत्यधिका-
न्येव दुःखानि क्लेशाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आस्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । आकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशिवत् अवधार्य निश्चिन्त्य ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरूप्य । अनाथानां

तरलिकाके साथ सरोवरके उसी किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सहस्रो वर्षों के समान लम्बी, मानो वातना-
मयी, दुःखमयी, नरक मयी और अग्निमयी हो ऐसी, उस रात्रिको मैं पापकारिणने निद्राके विना हो, उसी
प्रकार पृथ्वी पर लोटते लोटते (छटपट करते) बिताई । धूलसे धूसर एवं अशु-जलसे आद्रकपोल पर संलग्न
(विपटे हुए) छूटे छूटे शहर उधर बिखरे केशकलापां (बालों) से भेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े बड़े
चौत्कार (चौखे मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

फिर प्रातःकाल उठकर उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये गृह निश्चय कर, उनको
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उसी कमण्डलु, उसी वक्त्रल और उसी जपमालाको लेकर, संसारकी असारता
समझ, अपनी अल्प-पुण्यता जान, उपलब्ध [अचिन्तित] विपत्तियोंको प्रतीकार-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोककी दुर्निवारता विनाशकर, विघाताकी निष्ठुरता देखकर, स्नेहको आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें ही
दुःखोंसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंकी अनित्यता मानकर, सब सुख ही असत्यमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर ज्ञानकर, पिता और माताका सङ्कोच छोड़कर, परिजनाधिकारों के साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर,

१. उत्पन्ननिशङ्ग । २. विमुक्तैरन्याकुलैः । ३. मुखी । ४. "श्चामक्षामिग । ५. क्षपितवती ।
६. अग्निम् । ७. मनसाः । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा सकल ।

गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्^१ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^२ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तेस्तेरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्विभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनेश्च नानाविधैः, गृहगमनार्थं मे महातन्त्रं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्स्थजतया दुहितुरनेहस्य, पुनः पुनर्मया विस्मयमानोऽपि बहुन् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दृष्टमानहृदयो गृहानयासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रमोक्षमात्रेण^४ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कुश-सिद्धसमुपलब्धलसत्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक-क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^५ नियमशतैः शोषयन्ती^६, वन्यैश्च फल-मूलवारिभिर्वर्त्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानि व

दीनानां शरणं रचकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेशं शरणार्थिनी रचकार्थिनी । आश्रिता अवलम्बिता । अपरेद्युति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मदीयो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तेरुपायैः करणग्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनेः सामभिः इयं महाधेता अस्माद् व्यवसायात् व्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्थते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितुरनेहस्य आत्मजप्रेम्णः दुस्स्थजतया दुःस्वित्वात् । विषमयमानोऽपि गृहे गम्यतामस्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दृष्टमानहृदयः अभ्यन्तरप्रज्वल-मानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत् इति । ततः प्रभृति तद्विनादारभ्य । अश्रुमोक्षेण मात्रेण केवलनयनाभ्युत्थागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचित्तया कृतं सूचयम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशातिशयादित्या-शयः, अस्तमिता विनाशसुगता लज्जा त्रया यस्य तत्, विकृतवेशाधारादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामाशिवस्वरूपं वैषम्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहुनां क्लेशायासानां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निरकस्य निवासस्य आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुसायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिशतसमूहैः शोषयन्ती कुशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पलैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि वृक्षानि, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्ति प्राणधारणं विद्वधाना, जपव्याजेन जापमिषेण

विषय-सुखैस्ते मनको निवृत्त करः, एवं इन्द्रियोका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वकं शरणार्थिनी होकर, त्रिभु-वनके अधीश्वर और अनाद्यप्रतिपालक इस भगवान् श्री महादेवजी का आश्रयण (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्ति मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोंसे, अनेकप्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आवासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए बड़े बड़े उद्योग किए । उसके बाद जब उनको यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे बार बार लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन वहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दृष्टमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अश्रुजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृतज्ञता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अमङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और प्रश्रमोंको सहते, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगृह्य । २. नाथ शरणम् । ३. आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५. परिसान्त्वनेष्व ।

६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्व्यवसायाद्व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुश्छे इत्या । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रमोक्षमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रमोक्षमात्रेण ११. बहुलस्य ।

१२. शोषयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यसत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं इत्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यत्रसम् ।

साहमेवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गह-
णीया निष्प्रयोजनपुच्छा निष्फलजीविता निम्नीया निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया
दृष्टया पृष्ठया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः ? इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलो-
पान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितु-
मुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः साऽरोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौन्दर्यादिसमूहान् गणयन्तीव गणनं कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं तिसायम् ।
उपस्पृशन्ती कुर्वन्ती, धातूनामनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । न्यम्बकं त्रिवेत्रं महेश्वरं अर्चयन्ती पूजयन्ती ।
अनुभवन्ती साक्षादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवम् ।

इह 'अपस्याजेन' इति विशेषेण 'गणयन्तीव' इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोपेक्षा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता
बालसमया एव वैषम्ययोगात् । निर्लज्जा निरुपत्रया झटित्येवागमनात् । क्रूरा क्रोरा एवंविधोऽपि
जीवनत्यागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणत्यागाभावात् । नृशंसा धातुका पित्रोरपि वल्लभनिमि-
त्तत्वात् । गहणीया निन्दनीया दुर्भोग्याधिक्यात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
फलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निम्नीया निःस्वामिका
स्वाम्यभावात् । निरवलम्बना निराधारा स्वाभ्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च
अस्य दाक्ष्यण्यशोकस्य बहुकालीनत्वादिति आशयः । इहाशयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात्
परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘उक्तविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितानुपमकीर्त्तिसंयुतविशेषभाग्यशाली भवान्, कृतं
कारणविधया संपादितं ब्राह्मणवध एव महापातकं यथा तथा, मया महाश्वेतया इदृश्या अवलोकितया
पृष्ठया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । भविष्यदर्थं वर्त्तमानता ।
पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपान्तेन तरुवगच्छलेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं
चन्द्रमिव वदनं सुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारबाष्पवेगं दुष्प्रतिषेधनयनानुप्रवाहं निवारयितुं
निषेधयितुम् अपारयन्ती अशक्नुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत् । उपमा ।

चन्द्रेति । रूपेण सौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन सारस्येन, मधुरो मिष्ट आलापः
सम्भाषणं यस्याः तस्या भावस्तथा । निःसङ्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रज्ञानत्वेन ज्ञान्तिपथा-
जपके व्याज (बहाने) से उसके गुण-समूहों को मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान
करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करजी अर्चना करती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती,
इसी गुफामें बहुत दिनसे रहती हूँ ।

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-
रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधारा और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महत्यारूप महापातक
करनेवाली, मुखे देखकर अभया पुलक आने वाला महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?)
इस प्रकार कहकर, शरत्कालीन मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डलके समान, अनुपम वर्ण वल्कलके किनारेसे सुख-मण्डल
को आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अश्रुवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर
(अर्चना) से बहुत देर तक रदन किया ।

चन्द्रापीडकी आदर-बुद्धि तो पहले ही महाश्वेताके प्रति रूप, विनय, सरलता, मधुर वाणी, समस्त संशयोंका

१. स्नात्वा । २. किंचिदत्र ‘तवा’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्यवसम् ।

४. कश्चिच्चकारत्रयं न दृश्यते, कश्चिच्च अतिनृशंसा च कुत्सका च इत्यधिकः पाठः । ५. कश्चित् ‘निनीया’
इत्यपि नावलोक्यते । ६. वामया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

END

ज्ञतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरूढगौरवोऽभूत्, तदानीन्तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामा रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
‘भगवति ! क्लेशभीकरदृढतः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मावश्यात्तुमशक्तो निष्क-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिति । तदर्थमाजन्मनः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत
इव परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्नहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः, मुक्तानि^१ अति-
शयित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः^२

अवधेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपारूढं उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुस्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरतस्यापि स्वामिन उपकाराय व्रतामुद्यमानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीति स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तथा प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः किञ्चीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभाषत अवेचत । क्लेशभीकरः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यनमुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेणलुको लोको जनः स्नेहसदृशं वास्तव्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिकोप-
काराय संयमोपोषणवृषोःसर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठानम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति कारणादित्याशयः । निष्कलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलजनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम् उपदर्शयन् बाह्यदृश्या प्रकाशयन् लोकेभ्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्त्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव तदुपकारस्य पर्याप्तत्वात् विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकायं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अतएव प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव परित्यक्तः उच्छिन्नः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहन्येतेत्याशयः । सन्नहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीक्ष्यार्थः, विस्मिनोति बध्नातीति विषयाः स्मृचन्दनवनितादृषः, तृणावज्ञया तुणेष्टिव अवहेलया, अवधीरिता उच्छिन्नाः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः समृद्धिनिबन्धनानन्दा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि संपत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृथ्वादिवादिमजिच तं तादृशं

परित्याग, अतितपस्वितया, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता) से धीरे धीरे कहने लगा—‘भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखाभिलाषी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे उद्युक्त कार्य नहीं कर सकते; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे खदन करती हो । जन्मसे ही जिनके प्रति आकांक्षी स्नेह-दृष्टि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनको आप उनके लिए ही अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तुणके समान अवहेलना कर त्याग दी हैं । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उच्छिन्न समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेतापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-
संस्तुत इव । ७. विमुक्तनि । ८. उचितैः ।

संकलैरौपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम् अरण्यस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतः^१ परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशो निश्चिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तद्वर्तितनिष्फलम्,
अविद्वज्जनाचरित एव मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
छुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
भर्त्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्जैत्र जहति न परित्याग्याः । अत्र^२ हि विचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि

कुशलस्य, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चैत्र, आयो-
जितः स्थापितः । 'सृणालानीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोः स्वस्यापनासमुच्चालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गिमावसङ्कारः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतः क्लेशपराजितः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवं
परित्यज्यते उज्झितो शक्यते, उद्वन्धनाद्यपरिश्रमसाध्यविधोपायविद्यमानत्वादित्याश्रयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा परिश्रमे यत्नेन प्रयासेन गरीयसि क्लेशो तपस्याऽनुष्ठानादौ निश्चिप्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव त्वया विदधत्या उपबृद्धीकस्य महाउपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

तनुः 'मूर्त्यौ ज्ञियेत वा पशुः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमरणमेव
विधीयते, तथा च तद्विधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम कसिनानीमिर्विधीयत इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एष अन्वारोहणलक्षणो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनाचरितः अपण्डितलोकायुजितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रभसाचरितं हठकारित्वस्य अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः छुद्रदृष्टिः तृष्णबुद्धीनां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौर्येण सृष्टतया स्खलितं
विधेयवृत्तिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्त्तरि प्राणनाथे वा उपरते स्यते सति, प्राणा
असवः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि 'अनायासेन परित्यज्यते' इत्या-
दिना दुःखिजनककर्तृकस्यागस्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेष्टन्ति
न जहति सुखन्ति तदा ते न परित्याग्या हठाद्य निष्कासनीया इत्यर्थः । भग्नप्रक्रमस्वदोषनिराकरणाय
'जहति' इत्यस्य स्थाने 'परित्यजन्ति' इति पाठो विधेयः । एवञ्च 'स्यते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यमेव मुख्यपदः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदशक्तावेव तु तदनुमरणं विधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हि तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविषयीक्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णयित इति शेषः । कथमित्यत आह—असंश्लेष्टि । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुभ्रस्यथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्तरस्य तस्मात् निवृ-
त्तुपायहेतुत्वात्, अविद्यमानेषु प्राणेषु तद्व्यथायुधुभवसात्मभाविद्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य स्वतस्य
होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कुछ कर (सुख) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, बड़ी भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य व्यक्तियोंको दुष्कर होने पर भी
आपने कर्वावा स्वीकार किया है । और भी यह देखिए कि—संसारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्ति जीवनाका त्याग को अनाशय
ही कर सकता है, किन्तु गुस्तर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिकाे पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अज्ञानियोंसे
असंश्लेषित मार्ग है, भ्रमका व्यवहार है, अज्ञानकी रीति है, अविवेकता (बिना विचारे काम) है, आसारबुद्धियों
विवेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी छुट्टि है कि पिता, माता, मित्र अथवा पतिकाे
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जाँव तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (भित्तानेका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिका कोरें भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघोयसा, दुःखाभिहृते ।
परित्यज्यन्ते महीयसा न. तु । ३. अपि निष्फलम् । ४. कुट्टिः... । ५. प्रेम । ६. ते । ७. असह्यवेदना ।

गुणसावहृतिः^१। न^२ तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न^३ धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न^४ निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम्। अन्यमेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^५ नीयते भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः^६ केवलमेनसा संयुज्यते। जीवस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहुपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि। स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तारं मकरकेतो^७ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति। अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः। धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः। शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम्। निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया। दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः। परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति। असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्मो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितां भूमिं कर्मचेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः। इह च असावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति हत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवति। उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहुपकरोति अधिकतरमुपकारं विद्धाति, उपरतस्य च्याहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्त्युत्पादानात्, स्वस्य च नामाविधधर्माज्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशतानि भुङ्क्ते' इति नयाच्चेत्याशयः। नोभयस्यापि न उपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति। सकलानां समस्तानाम् अबलाजनानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयार्कषके, अन्यस्त्रीणामपि चित्साकर्षकत्वे निजहृदयार्कषकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति माहात्म्यवति, न पुनः क्षुद्रे इत्याशयः, भर्तारं स्वामिनि मकरकेतो कामदेवे, हरनयनदुतमुजा महेश्वरवृत्तीयनेत्रवह्निना दग्धेऽपि भस्मीभूतेऽपि असुनिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावेन असून् रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पर्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन ङीष् नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रक्षेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः।

होता। यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसको धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उच्छृङ्खल लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृत-व्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है। पराधीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल लिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यही केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदानादि देकर मृत-व्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लाभ नहीं होता। आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदया-

१. आपतितः। २. न तस्यायम्। ३. योगः। ४. न च। ५. नरकपतन। ६. कलपाकोपचिताम् अवशी, कलपाकोपनीताम्। ७. कचित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते। ८. आत्मघाती। ९. मकरध्वजे।

हारिणि हरनयनद्वयभुजां दग्धेऽप्यविरहिताममुभिः । पृथाञ्च बाष्पेयीं शूरसेनसुतामभिरूपे
सावज्ञविजित-सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे पत्यावखिल भुवन-बलि-भागभुजिं
पाण्डौ किमिन्दममुनि-शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराटदुहि-
तरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यानुपगतेऽपि
धृतदेहाम् । दुःशालाञ्च धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिक कलत्र दृष्टान्तस्य
पर्यायपथेभ्यत आह—यथाभिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशयः, सावज्ञं सखेले विजितं
स्वाधीनीकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं नृपसमूहः तस्य मौलिकुसुमैः शिरःगुण्डैः वासितं नमस्कारका-
लीनसम्पर्केण सुगन्धीकृतं पादपीठं समग्रप्रदासनं यस्य तस्मिन्, अतएव अखिलभुवनस्य समग्रविश्वस्य
बलिभागं राजपादौ करं भुनक्तीति तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्त्तिनि च न पुनः जुदे इत्याशयः, पर्यो
पाण्डौ, किमिन्दमभिमुख्येः शापानलस्य अभिसम्पातवहः इन्धनतां काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
त्यक्तजीविताम् अनुज्ञितप्राणाया, वृणुः अपर्यं स्त्रीति बाष्पेयीं तां वृणिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नच-
कुलसम्भूतां येनाविनीततया प्राणं रचेदिति भावः, शूरसेनस्य राज्ञेयैः सुतां दुहिताम्, न पुनर्यस्य
कस्यचित्सुदृश्य दुहितां येन पितृवदक्षिणतया प्राणं रचेदिति भावः, यथा कुन्ती च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
करः, तथा शापेऽनलत्वारोपे पाण्डौ काष्ठत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गाभिभावसङ्करः ।
अत्रायमितिहासः—पुरा किल मृगरूपं धत्वा मृगीभिर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम मुनिः मृग-
यार्थिना पाण्डुना मृगमुद्रया निहितस्तदा स मुनिस्तं शशाप—'रममाणं मां यत्वं निहतवान्, अतस्त्व-
मपि रममाण एव शरीरं त्यक्षसि' इति । ततः कदाचिद्विद्वन्तप्रभावादुद्दीप्तकामः पाण्डुर्भाषी रमयन्नेव
तच्छापमाहास्यान्मरार, माद्री तु तमनुमृतवती, अनुमृतायांमपि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरप्रभृती-
नुत्याद्य पाछ्याभासेति । स्पष्टाश्रयं महाभारतादिपूर्वं ।

ननु ते रतिकुन्त्यौ प्रौढे अहं तु बालातस्ताभ्यां सह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरमिति ।
बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव, नयनानन्दहेतौ नेत्राङ्गादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
वति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागात् शरीरं रचेदित्याशयः, अभिमन्यौ पर्यो, पञ्चत्वं निधनत्वम् उपगते
प्राप्तेऽपि धृतदेहां गृहीतशरीराम्, बालां भवद्विधामसमासकामपिपासास्तिव्याशयः, विराटस्य राज्ञेयः
दुहितरम् आत्मजाया, न पुनरशिष्टस्य दुहितरं येनाशिष्टत्वाच्छरीरं रचेदिति भावः, उत्तराञ्च स्मर । इह
'बालशशिनीव' इत्यत्र पूर्णोपमा पूर्ववत्परिकरश्च, तथा चानयोरङ्गाभिभावसङ्करः ।

अथैवमपि मद्रिधा स्वजनादृणिषी सती एवंविधा भाग्यहीना काचिद्व्यासवलोकिताऽऽकर्णिता वा
किमित्यत आह—दुःशलाभिति । हरस्य महेशस्य वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं प्राप्नो महीमा माहावयं यस्य
तस्मिन्, अत एव विशेषप्रीतिपात्रे न तु जुदे येनावहेलया जीवनधारणं स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे
अत्यविरामे, न तु कुरूपे येन विरागात्, प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे,

कर्षणकौरी और माहात्म्यशाली अर्चा कामदेवके, महादेवके एनीय नयनसे उत्पन्न हुई अग्निसे दग्ध होने पर भी
उनकी एकमात्र प्रियतमा परमसती रतिदेवीने प्राणका पित्याग नहीं किया । और अवहेलनासे जीते हुए समस्त
राजाओंके नमस्कार करनेके समयमें मस्तकसे गिरे हुए गुणोंसे जिनका चरणान्न सुगन्धित हुआ था और समस्त
भुवनमेंसे जिन्होंने राजभाग (कर) ग्रहण किया था और परम-सुन्दर थे, ऐसे अपने पति महाराज 'पाण्डु'के,
'किमिन्दम'-मुनिके शापानिसे दग्ध होने पर भी, वृणिकुलोत्पन्ना शूरसेनकी कन्या कुन्ती-देवीने अपना प्राण
पित्याग नहीं किया था । एवं नवोदित चन्द्रके समान नयनानन्द-दायक, विनीतस्वभाव और पराक्रमशाली
अभिमन्युके युद्धमें मरनेपर भी विराटराजाकी पुत्री बाला उत्तरासे भी शरीर धारण ही किया था । और दुर्बोध
प्रभृति सी माश्योंकी गोदमें खिलाई गई, धृतराष्ट्रकी कन्या दुःशला सिन्धुराज जयवर्ध नामके परम सुन्दर

१. हरद्वयभुजभे, हरद्वयभुजभुजा दग्धे । २. तथा । ३. सावज्ञाविजित । ४. वासिताशेषपादपीठे ।
५. बल्यभुजि । ६. किन्दममुनि । ७. उपागतेऽपरियुक्त । ८. जननयनानन्दहेतौ । ९. भागतेऽपि ।
१०. दुःशालाञ्च, दुःशीला च ।

वृद्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्वये अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तुरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विध्वंसजीविताः ।
 प्रोम्बुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽयस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः
 पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकण्ठिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशाना-
 मप्राकृताकृतानां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारयेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्वीत् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्वये एतन्नामके पत्न्यौ, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-
 णाम्, प्रातुस्तस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितौ पालिताम्, स्वद्विधामेव स्वजनाद्विनिमित्या-
 शयः, पुतराद्वयं दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजा येनाविनीततया प्राणधारणं
 कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशालां तन्नाम्नीमबलाञ्छ स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

पुतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणप्रादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिलषितमासीदित्यव-
 गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशय आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षांसि राज्ञाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा
 विद्याधारादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तुरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-
 त्यागा अन्याः पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्ते आकर्ष्यन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः ।

प्रोम्बुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोम्बुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अय उपरतस्य समा-
 गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न
 संशयितः, अपि तु सर्वयैवासम्भावनीयः, अत एव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-
 शयः । तु किन्तु भगवत्या त्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती 'भूयोऽपि
 भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः' इति समागमविषया वाक् समाकण्ठिता श्रुता, अतएव अनुभवे
 च स्वस्थैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः समिलनावश्यम्भाववाचनित्तिमित्तं
 भवत्यावश्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विधत्ते प्राकृता इतरजनसाधारणा लौकिका
 आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-
 वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यार्थं कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यहाँका कथा प्रसङ्ग ऐसा है कि—यूत पराजित पाण्डव
 द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया ।
 उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदीको देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस
 समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का कृत्य देखकर उसके पीछे छोड़ कर द्रौपदीको छोड़ा लाये । भीम-
 सेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्क किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन
 तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा ।
 शङ्कने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम-क्षेत्रमें पराजित
 कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी
 राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—
 उन्होंने भर्तुरहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

सूत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे,
 तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे
 पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर)
 उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषतः, पुनरुत्तर काण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और
 सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. कश्चित् 'जयद्रथ' इति पाठो नावलोक्यते । २. बह्वच । ३. विभुर । ४. सन्दिग्धो यदि
 समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रश्च दैवम्, आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेक-विधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमा-शङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्याकाशशीविषविलुप्त-जीवितान् स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य ज्यवनस्यै नमा प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वाधु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विद्वध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननुपरतजीवितयोश्च सङ्गमः सर्वथैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्माद्धेतोः निःसंशयं निःसन्दिग्धम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एवं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमी-यत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानु-भावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैनं प्रत्युज्जीव-येदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकभेदभिन्नानि, तस्मादप्यस्य प्राणधार-णसम्भावनेत्याशयः । देवं आगधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्या-शयः । तपः सिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अद्भुताचिन्त्यसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विषयमानत्वाप्राण-धारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपाजितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्येत्यभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरणं सञ्जातं भवेदिति चेत्त्राह—अपि चेति । सुनिपुणम् अत्यन्त-सूक्ष्मं यथा यथाचक्षा विमृशद्भिरपि चेतसा वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे स्तुतकुमारारुहणे जीवित-प्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या ख्या इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तद्वद्लोकितं समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहोति । विश्वावसुना पृथक्प्रामकेन गन्धर्व-राजेन मेनकायां तदाख्यायां योषिति उत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरामिति नाम्नां कन्याकां पुत्रीम् आशीवि-षेण सप्रेण विलुप्तं विनाशितं जीवितं शसितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा' तया विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य मृगुवंशोत्पन्नस्य ज्यवनस्य तदाख्यामुनेः नसा पौत्रः प्रमितेः तत्वंशकस्य मुनेः तनय आत्मजो रुद्रस्तन्नामा मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमिति वृत्तं महाभारतादि पूर्वण्येवम्—

की वाणी श्रुत नहीं हो सकती । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरसे उनको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्माओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अधिषय) होता है, संसारकी वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं दैवकी शक्ति भी विचित्र है; तपस्याकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मकी शक्ति भी नाना प्रकार की होती है । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनको उठा ले जानेके विषयमें जीवन-दानसे अतिरिक्त अन्य किस कारण की आशङ्काकी जा सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरसे जीवनदान करने में) आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो चिरकालसे ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुसे मेनकां उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें मृगुनन्दन ज्यवन के पौत्र और प्रमतिके पुत्र रुद्र-नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें

१. तम् । २. 'प्रवृत्तयः' प्रवृत्तयः । ३. तज्जीवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति कचिदधिकः पाठः ।

५. कचित् ज्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

पोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनश्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापह्नवप्राणाम्^२, उल्लपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयश्च
परीक्षितम्^४ अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्^५, उत्तराप्रलापीपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^६, उज्जयिन्याश्च सान्दीपनिं^७-द्विज-तनयम्-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्रावतुना मेनकायामुत्पादिता काचिकन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास सो हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां श्रुतौः प्रपौत्रो रुहस्तां दृष्ट्वा श्रुतां सुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूदासीनं स्वपुत्रं निरीचय प्रमतिः स्थूलकेशां तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत्तं करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणाद्य कृतः
सुमहाजुषोः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तन्निवासिनो मुनयः
पर्यनुशुश्रुवुः । रुहस्तद्विषयो प्राणमपि त्यक्तुमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः-कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्रावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुहस्तां जीवयित्वा विधिनोपयेत् ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं तादृशम्, उल्लपी एतन्नामिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सजीवनमणिस्पर्शनेन सजीवनम् अकरोत् कृतवती । इहमितिवृत्तमश्वमेधं पर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञमिति सर्वतो विजयाय चार्थं सुमोच, रत्नं ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवतिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्थितः सम्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनः पित्रा
भस्मितः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्यक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विषाक्तैर्बाणैर्गतासुनिवाकरोत्पतरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जर्जरितः
शरीरो मुमूर्च्छेत् । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलम्बोर्लप्यं जुगुप्सितं कर्मेतदवया विहित-
मिति ब्रूवन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्थानमन्वेषयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यवर्णयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यत्नन्ती आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासुं
तातं निरीक्ष्य पथ्यनुशुश्रुव । तज्जीवनायोर्लप्यं बहुशोऽभ्यर्थ्यमाणस्तद्विरहे स्वयमप्यनज्ञानेन मर्तुमियेष ।
ततश्चोर्लपी सजीवनमणि स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुप्तोऽस्थित
द्वावर्जुनः उरथायात्मजं हृदयेन परिव्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अथीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, एवंविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा करुणा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्थेव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वत्थामा, पुषोदरादित्वासापु ।

हृदमपीतिवृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽस्तीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्मास्त्रेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविल्लासः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती करुणासिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानायेति । जातद्यो भगवान् सुतिकाग्रहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्थितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपयति प्रज्वाल-
नके ही पुत्रं बभ्रुवाहनेन शरप्रहारं करके उनके प्राणं हरति य एव नागकन्या अर्जुनमायां उल्लपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्शं काराकर उसे जीवितं किया था । अभिमन्युके पुत्रं परीक्षितं जब अश्वत्थामाके आश्रयास्य द्वारा सर्वतो-
भावेन दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णेन फिरसेउन्हे दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिजुवन-वन्दितवर्ण वही भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरेण हतप्राणम् । ३. उल्लपी । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् ।
६. सगर्भाश्चरावरसुशोऽसुदेवो दुर्लभैरसुभिर्योजितवान् । ७. सन्दीपनि ।

न्तकपुरादुपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् । अत्रापि कथञ्चिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं कथिते, क उपालभ्यते । प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्थैकान्तनिष्ठस्य देवहतकस्य विलसितानि
न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतै-स्वभावभङ्गराणि-
सुखानि, आयतै-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्धमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनमवतीर्णनामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम् इत्येवंविधैरन्यैश्च मनु-

यति यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापत्यं पुमान् सान्दीपनिः तन्नामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
अन्तकपुरात् यमपुरात् अपहृत्य आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविषयो रामकृष्णयोरनुबोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैव्यापहतं निजपुत्रं गुरु-
दक्षिणास्वेण कामयाञ्चके । भनवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं विनाश्य, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीकचकारेति इति च पुराणीयकथा ।

अनापीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोद्गतेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रत्युज्जीवनवपुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निश्चये । विधिः सद्यः, प्रभवति सर्व विधातुं शक्नोति, बलवती वीर्यवती
नियतिर्भात्यं च प्रभवति । उक्तुमितं श्वासप्रश्वासे विधातुमपि । अतिनिष्ठस्य अत्यन्तनिर्द्वयस्य अस्य
देवहतकस्य दुर्भार्यस्य अनिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तुं, अन्याजं निष्कप-
टम् अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते न सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गतः स्वभावत एव अनायतस्वभावानि अदीर्घाणि संक्षिप्तानीत्यर्थः,
च तानि भङ्गराणि नष्टराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असंक्षिप्तानीत्यर्थः
स्थायीनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फोरणाय वाचस्पतिकृतो भामतीप्रयोगोऽवलोकनीयः ।

तथापीति । प्राणिनां संसारिणं कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि अवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो विद्योगः ।

प्रकृतम् आश्वासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनित्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
नार्हसि न योग्याऽसि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
संसारपथं संसृतिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समर्थं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनाद्यन्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैरुत्तररूपैः अन्यैश्च मनुभिः सुकुमारे उपसान्त्वयैः आश्वासवचनैः

नामक एक ब्राह्मणेक पुत्रको यम-गृहेते निकाल कर लाए थे । इसलिए इस घटनामें भी इस रूपका ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसकी निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोई भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विशेषतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' देवको चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिए वह अक्रुमि मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । पायः कारको
देखनेमें आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अल्पकालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और चिरस्थायी होता है ।
देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है, किन्तु विरह, सदृश जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिए अपनी अनिष्टनीय आत्माको निन्दा करना समुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त भयङ्कर संसारके
मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिकी घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । तब
उसके मध्यमें धीरप्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिका पार पाते हैं, ऐसे ऐसे अनेक प्रकारके कोमल सात्वन्भावनायनोंसे

१. पुरा त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवपहतवान् । २. कचित् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कथित
'तथापि' इत्यधिकः पाठः । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमते । ७. अनायुक्तम् । ८. अनायुक्तम् ।
९. एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसाम्बन्धैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्भरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रश्नालितमुखीभकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहारवेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिङ्गरिम्णा-रज्यमाने विलम्बिनि वधनमण्डले, अविरल-कुसुम्भ-कुसुम्भ-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुख्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिनि वयोभिनि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणयति सान्ध्ये भुवनमर्चिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहभामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुषि सुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्भरजलेन प्रब्रवणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि चक्रप्रचालनमनभिलषन्तीमपि तां महाश्वेता बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रचालितमुखी धौताननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अथेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अरिमन्त्रावसरे, श्रुतेन आकर्णितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उद्वेतेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उज्झितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्यं परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवेह कार्येण सूर्यं शोकव्यथितनायकव्यवहारसमरोपात् समासोक्तिः, शोकोत्पश्यत्येकान्त क्रियोपेक्षा चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथेति । दिवसे वासरे । परिणता पका या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवञ्जरी तस्या रजोनिभेन पराग-सहचरेन, पिङ्गरस्य भाव इति पिङ्गरिमा पृथ्वादिवादिमनिच् प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमाने पिङ्गरतां नीयमाने, वधनमण्डले सूर्यविम्बे विलम्बिनि गगनावरोहिणि सति । आर्थोपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्तं रूपितं दुकूलं सूचमवच्छं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुलस्पर्शनेत्यर्थः 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कण्ठहृदौ' इति सेविनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकेन, मुख्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु ससु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् वयोभिनि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनीनिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, बभ्रु पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अर्चिषि तेजसि, भुवनं संसारम् अरुणमति आरक्तं विद्धति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहभामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुसारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयेन शोतमानेषु ससु ।

वनेति । वनमहिषस्येव अरण्यरक्तावस्येव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें झालेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलवपूर्वक (हठसे) उसका मुखधक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य मण्डल पक्षी हुई प्रियङ्गुवृताकी मञ्जरीके रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रञ्जित हो (रंग) गया; कुसुमके फूलके रससे रंगे हुए और वन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (वृष) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया; आकाशका नोला रंग हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदयपाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरेमहा । २. रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. कचित्र 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।
५. विमुन्यमानेषु । ६. तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहभामणीषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।
१०. 'लोचनमुषि' इति पाठो हि कचित्रं दृश्यते ।

प्रथिग्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासु^१ गहनतां
यान्तीषुतहराजिषु^२, रजनि-जल-बिन्दु-जाल-जनित-जडिग्नि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-वितप गहने^३ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निश्रुत-पतत्रिणि त्रियामासुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य^४ निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजला-
ञ्छलिसवकीर्य^५ कृतसन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनः^६ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

युष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाल्पमुपपादितम् । सुपितः अपहृतो यस्या-
स्याऽवलोकननिरोधेनावपवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वव्यापित्वं द्योतितम् । शवरी शत्रेरिदमिति शार्वरं तस्मिन् 'तस्येदम्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमानं संसारस्य श्यामलिमाम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुलोपमा वृत्त्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अतन्वति । अतनुमिनिविडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भा-
कान्तयो यासां तासु, तहराजिषु वृक्षपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन साप्तरात्रं यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु ससु । इत्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुषारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा क्षीतलता यस्य
तस्मिन्, बहलैः अथिक्कैः वनकुसुमामासु अरण्यपुष्पाणां परिसलैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलितं कम्पितं लतावितपानां वल्लरीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रियाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन क्षीतत्वमन्दस्व-
सुगन्धत्वाभि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृत्त्यनुप्रासश्चैकानुप्रासास्त्यानुप्रासा यथोचितमहनीयाः ।

निद्रेति । निद्रया प्रमीलया निश्रुता निःशब्दाः पतत्रिणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामासुखे
प्रदोषसमये प्रवृत्ते सति ।

महेति । मन्दं मन्दं शनैः शनैः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वल्कल-
शयनीये तरुष्वकश्यायां सखेदं सखिञ्चम् उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रसुच्य निषसाद उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्घ्यत्वेन
निचिष्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकारथले द्वितीये
तरुवीकृतान्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः वल्कीकिसलयैः शय्यां शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढ़े (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (लक) जानेसे वृक्षोंकी
झाड़ियाँ और भी गहन होने लगीं; रात्रिके शिशिरबिन्दुओंसे क्षीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
सौरभसे जितके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी कुञ्जोंको कँपाती हवा बढ़ने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण निःशब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनी सार्य सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलसे अपने पैर धोकर, विषादके साथ उष्ण निम्बास
(गरम सॉस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (बिछौने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अजलिपुटसे हारनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य दिया, बाद सन्ध्या और श्चष्टदेवताको नमस्कार
कर कीमल लता-पल्लव-द्वारा उस दिनीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछौना बिछाया) । उसके बाद उस

१. हरितासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारकीषु; राजिषु । ३. घने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणाम । कृत..... । ६. कविपद द्विरुक्तिर्न दृश्यते ।

क्यास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितवैयर्थ्याः सद्यो जीवितं जहति^१ । सर्वथा नमो भगवते^२ त्रिभुवनाभ्यर्चिचतशासनाय मकरकेतनाय^३ ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव^४ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसद्वाचारिणी तरलिका क गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मान्मद्विरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा^५ कन्यकामून् । तस्याश्चासौ सकल-गन्धर्व-कुल-मुकुट-कुड्मल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भीषणः दुर्विषहो दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यद् यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोढकालक्षेपाः तथा समुत्सारितं कामनैव दूरीकृतं यैव येषां ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवासिना लोकेन अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तयागं महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते’ इति दर्पणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । पुनः महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-वसतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकं भूता तथा दुःखे सख्युच्चारिणी समानतीर्थवासिनी समान-क्लेशमोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलसम्बन्धाय, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्, तस्मात् कुलात्, मदिरा अर्थं तद्वन्मनोन्मादकत्वान्मद्विरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखलजनवत् आयत्ते विस्तृते ईक्षणे गयने यस्याः सा । ‘मदिरा (खी) मत्तखलजनः’ ‘मद्यम्’ इति शब्दकल्पदुमः ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषयमें बारम्बार मन ही मन विचार करने लगा । इसके मनमें यह हुआ कि—‘यद्यर्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते; उनके भी पैरों नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशों पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहाँ महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रापीड) ने महाश्वेतासे पूछा—‘माहात्म्यशालिनि ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की सहाय और दुःखमोगकी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खलजनके समान नेत्रवाली मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् । २. समवधारितवैयर्थ्याः । ३. जहति । ४. सकलत्रिभुवनम् । ५. त्वत्परि । ६. मदिरायतेक्षणा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टद्वयश्चान्वयनितादुर्लभेन
अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाङ्गनेन छत्र-त्रेय-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः
प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्द्धनपरयोश्च तथोयौवनमुखानि सेवमानयोः कान्तान्ध्र्य-
भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरसुदपादि
कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे 'जन्मतः प्रपत्येकासन-शयनं-पानाशना परं प्रेमस्थानमखि-
लविश्रम्भयाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तथा मया च नृत्यगीतादिकलासु
कृताः परिचयाः, शिष्यजनोचितामिथ क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तीयर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तस्य अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरोति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम्
आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण,
अधःकृतं मृदुनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजिनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णकलम् उपवेशनाय
तत्समर्पणमित्यर्थः लाङ्गनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यद्दिः चामरं बालव्यजनम्, च परि-
चयांश्च नृत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाङ्गनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टाशोषोद्यमकमहा-
देवीरसुपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योयेति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेम्णः संवर्धनं प्रणयस्य आजुक्त्वयाचरणं तत्र परयो यत्नवतो
तयोः सतोः, तयोर्मदिराविभ्ररथयोः शौचनसुखानि तास्थानान्दाः सेवमानयोस्तुज्ञानयोः । पित्रोः मातु-
जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवरायकवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य
मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधिरावित्याशयः ।
कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण लब्धचित्तोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैः कादम्बयः
परिचुताः । मदिरा कश्यमशेषपि' इत्यमरः । क्रियोप्रेक्षा ।

सति । जन्मतः प्रपृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिन्नस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-
नम्, पानम् अद्यानं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भयाम निखिल-
विश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शौशवसुहृत् । द्वयोप्रेक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिष्यजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, शिष्य-
न्त्रणस्य बाधाया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कस्मिन् तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-
बाधारहितमित्यर्थः । बालभावः शौशवम्, अपनीत अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटामरूपी पाद-पीठ पर चरणकुल रखनेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (विवाद) कर
लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुण-गणसे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य स्त्रियोंको दुर्लभ
सब अन्तःपुरमें उबता दिखावेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णकलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रूपी
चिह्न प्राप्त करनेवाले श्रृंगोंसे युक्त, 'महादेवी' की उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक देकर अनुग्रह किया ।
अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे यौवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको,
माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही मानो एकमात्र जीवनके समान, आश्रय
करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उपपन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठतीं, एक
साथ शयन करती (सोतीं), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसके साथ मेरा अत्यन्त प्रेम हो
गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी वास्तव्यस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने
नृत्य-गीतादि कलाविधाओं का साथ ही अभ्यास किया और वास्तव्यचित्त नानाविध क्रीड़ा करते करते हमारा
अबोध वास्तवका पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उसने मेरे शोक-वृत्तान्तकी सुन कर, उपपन्न शोकसे

१. कविवि 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतोः ।
४. सकलस्यैव । ५. जन्मतः, मज्जन्मतः । ६. कविवि 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गीतनृत्यकलासु
गीतनृत्यादिकासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिद्वातुमिच्छति,
‘तदाहमनशनं वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्सृज्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमष्टुणोत् । ‘गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनमात्मोक्य सुता’^५ बलवदुपता-
‘परवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यञ्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहायधार्य्य क्षीरोदनामानं^६ कञ्चुकिनं^७ वत्से ! महाश्वेते !^८ त्वद्यत्तिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, इदानीन्तु^९ कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्’ इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तद्ग्राहं करिष्यामीत्याशयः । अनिच्छ-
न्तीमपि अनभिषङ्गन्तीमपि । वातुमिच्छति दित्सति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा उद्ध्वधनेन, विषेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्सृज्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुतां पुत्रीं कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तादृश्यं यस्याः ताञ्च,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवश अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यञ्चिति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव भार्यगतपुनरुक्ततादोष
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य्य विमर्शेन निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानिच्छुत्तर-
क्रियायाः कर्म । स्वद्व्यतिकरेणैव ततोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उल्लितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं वलेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बरीं निजपाणिग्राहेण अननुमत्यापादितमित्याशयः ।
अनुनेतुम् अनुनयेन पाणिग्राहेण सगतीविधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, स्वधर्मैवेवैवविधाय-
पथविधानात् स्वहान्याधीतत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्राहण (विवाह)
नहीं करूँगी’ । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ—पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी समय किसीके भी हाथमें मुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्ध्वन्धन
(फाँसी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राण त्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और
शपथ वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण—परम्परासे श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इस समय यही उचित है’ इस प्रकार
मनमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुकीको बह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, उस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्न*** । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।

५. इह ‘अतिप्रेमतया’ इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलवद्भूयमानः ।

८. सन्तानपेन बलवद्भूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. कचिद् ‘मूढि गत्वा

वधः’ इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिरेकेणैव । १२. कचिद् ‘तु’ पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-

व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं सत्समीपमद्यैवं प्रत्युषसि^१ प्रेषितवान् । ततो^२ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साहस्रं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीभिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्य त्रिसंज्ञिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः^३ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^४ लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्ये महाधैताहृदयम्, उद्ब-
हन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशपानलदाहचिह्नम्, अवि-
रलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धौ वामस्तन इवाम्बिकायाः^५, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुलङ्घयतया । सा तरलिका ‘विसंज्ञिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मासिष्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिग्राहेण शपथपूर्वकासम्भवेत्याशयः । तत्सदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अवितथं कुरु निजपाणिग्राहेणमुसिति-
दाग्धेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणस्यापि करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो
विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं
स्थानमिमम् अनुप्राप्त अभवागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्जटि जटास्येति धूर्भारभूता जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः
तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडयाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महास्यवस्वं द्योतितम् । भगवान् तारका-
राजश्वम्भरः, लाञ्छनच्छलेन क्रोडस्थसृगाङ्कपटेन, शोकानलेन शृङ्खलितं दग्धं उज्ज्वलं मध्यमं अश्वत्थं
यस्य तत्सथोक्तं महाधैताया हृदयं मानसं विडम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनच्छलेन मुनिकुमारस्य
पुण्डरीकस्य वधः काससाहाय्येन हृत्वेव महापातकं महापापं तत् उद्बहन्निव हृदये धारयन्निव, महापात-
कस्य मालिन्येन-वर्णना कविसमयप्रसिद्धया बोधयम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं व्योमिनि पापे’ इति ।
तथा लाञ्छनच्छलेन चिरकाललग्नं दक्षशपानलेन दक्षप्रज्ञास्यभिसम्भूतवह्निना यो दाहः तस्य चिह्नं
लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव ज्वालति दोषः, अविरलेन सान्द्रेण भरमना विभूर्येव अङ्गरागो धवलः
श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अग्निनेन चर्मणा प्रावृतम् आच्छादितम् अर्थं यस्य स तथोक्तः ।
चन्द्रस्यैकभावे भवत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिण्यात् तत्सादृश्यनिरूपणावेद् विशेषणद्वयोपादान-
मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्श्वस्थाः वामस्तन इव दक्षिणेतरेकुच इव उद्गाता उदितवान् । अर्धनारीश्वर-
समयेऽम्बिकायां वामेतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-
मभिहितम् ।

हृदाद्यासित्तलः सापह्वताः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।
पद्मपुराणीयोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रज्ञापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिकन्यका विधिनोपयम्भं
तासु रोहिण्यामेव नितरासासक्तो बभूव । ततः पितरं समेश्योनुस्ताः स्वस्वावहेलनाम्, अनन्तरं तासा-
मनुकूल करनेमं एकमात्र तुम् हो इन लोगोंका आश्रय हो ।’ इस पर मैंने गुप्तचनको आदेशके प्रति गौरव और
सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा है कि—‘सखि, कादम्बरि ।
तू दुःखिनी व्यक्तिकी और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तो
माता-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसके जानेके थोड़ी देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । इसका
कह कर वह चुप हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके व्याज (वहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्ववाले महाधैताके
हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी इत्याके महापातकको ही मानो धारण करता, चिरकालसे सलक्ष दक्ष मुनिके
ज्ञापदिके दाहका चिह्न ही मानो दिखाता [चन्द्रमणि अधिनी-प्रवृत्ते २७ दक्षकी पुत्रियोंसे परिणय किया था,
किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अत्युरक्त रहा । जब दक्षको यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शपथ
दिया कि—‘तू यक्षमारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एवं अधिक गरम लगानेसे शुभ्रवर्ण हुए और कृष्णसार (युग)
के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (आधे ढके) पार्श्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महादेवके जटा-मण्डलके

१. इह ‘तदनुनयार्थे’ इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. कश्चित् ‘अद्यैव’ इति पाठो नास्ति ।

३. प्रत्युषसि । ४. अतः । ५. अस्मिन्स्थान्तरे । ६. कश्चित् ‘कृष्ण’ इति पदं न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोविपुलिने समलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विष-
दितकुमुदवनं धवलितदशदिशि शङ्करवेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिषि
शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलार्पकलितानुं व्रजन्तीषु शशिमानमौढवीषु प्रभासु, प्रखरसु च
कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्नेतः स्नाविषु प्रस्त्रयणेषु, मृणालकन्दलिन चार्धस्कन्दपतित-
चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरः पयसि, संमुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-

समुपोधात्, दूषेण निखिलाश्वेव तुर्यरागो भवत्यिति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं भावेष्टत । तथैव तस-
वलोचय दृष्ट्वा 'सर्वं यवमरोगी भवे' इति ज्ञाशय' इति ।

क्रमेणेति । किञ्च, गगनस्य आकाश एव महापयोधिः अपरमितनिर्मलनीलस्वतादृश्यात् समुद्रः
तस्य पुलिन् श्वेतस्वतादृश्यासोयोस्थितबाहुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूपृथ्वीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलतः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चे-
त्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां बान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्युभूते । विघटितं प्रस्फोटितं कुमुदवनं कैरवा-
रुण्यं येन तस्मिन् । धवलित-चन्द्रिकया श्वेतीकृता दृश दितो येन तस्मिन्, शङ्कवत् श्वेतं धवलं ।
श्वेतातपत्रयदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-
स्त्वान्मानमङ्गविधायिनी । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीनि कान्तयो यस्य तस्मिन्, पूर्वविधे शशाङ्कमण्डले
चन्द्रविधे, क्रमेण उद्गते ऊर्ध्वमुथिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्गं देवलरूपकम्, लुप्तोपमा, वयङ्ग्योपमा, च्छेकानुप्रासः' इति यथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विघटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्वारणाय 'विघटितद्वय' इति पाठो विधेयः ।

शरीति । शशिकरैश्चन्द्ररश्मिभिः कलितानु आवृतानु, चङ्कनां तारकाणामिमा ह्यौड्यवस्तासु प्रभासु
दीपितु, कृशास्य अवपस्य भावः कृशिता तं तादृशम्, पृथ्वादिवादिमविच् । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु सतीषु ।
इह कृशास्यमांसं प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रलेति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु स्नेतांसि स्नाययन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कालयन्तीति तेषु,
कैलासस्य राजाद्रेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रखरवणेषु निर्द्देशेण, प्रखरसु शरसु ससु ।
वृथेतुप्रासः । तथा 'प्रखरसु' इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परिध्याग एव साधीयान्, 'प्रखरवणेषु
सर्वतः स्नाविषु' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां पित्तानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्द्याय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अतएव
विलुप्ता सङ्कोचाद्विनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यशीः यस्य तस्मिन्, अक्षोदसरसः अच्छोदा-
भिधानसरोवरस्य पयसि जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोमेवणाग्निकयोमेज्वा ।
'कन्वलस्तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विधेः ।

समुपोदेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि राभ्यागमे चक्रवाकदृग्पयोर्विशोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडामणिं और महात्मशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जव आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप भू-पृथ्वि ससौकेकमा माङ्गलिक निद्रा-कलसरूप, कुमुद-बान्धव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्क के समान शुभ्रवर्ण और मानिनिधोका मान-भङ्ग करने (उतारने), बाहु, श्वेतचक्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक) जानेके कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जब क्षीण होता गया; कैलासपर्वतस्य स्नेतो निःसारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके स्पर्शमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरित भरे आच्छोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विद्युत हो जानेसे चन्द्रमाकी किरणें मानो आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुई दीखने लगीं; रात्रि उपरिधत हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतिमानमातन्वति, शङ्कश्वेतायमाने । ३. मानदरशौ । ४. कचिद 'शुचिशोचिषि' इति पर्वनोपलब्धते । ५. शशाङ्क । ६. कचिदिह 'कलाप' इति पदञ्चास्ति । ७. कचलितारु । ८. आतन्वतीषु । ९. अवधयाय । १०. इह 'पवनशाला' इत्यधिकः पाठः वचविदुर्लभ्यते ।

बीचिविचलितवपुषि विरुचति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्धुते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्षनयनजलकण-नीहारिणि विद्यद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुतामालोक्य महाश्वेतां पञ्चवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि सन्ध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जग्म्व्यां महाश्वेतायाम्, निर्वृत्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतितना, मन्दखेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पृथुषितचन्दनः

दिव्याशयः, अतएव समुपोका सञ्जाता मोहनिद्रा बलेतान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमोला यस्य तस्मिन्, तथा द्वाधीयसीभिः नितान्तदीर्घाभिः बीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितस्य आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकानां रयाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे), विरुचति रवं विदधति सति । मण्डलैकानुभासः ।

निर्धुत इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्धुते निपत्ये चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल-कणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन्, विद्यद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये, विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितक्षीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन निमिरागमामलोकानामवलोकनभयापलायितेन, इह हर्षस्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तयमकम्, उभयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुतां निद्रिताम् । पञ्चवशयने किसलयतरुणे । समुपाविशत् अथितस्थौ । मामन्तरेण मन्थतिरेकेण । वराकी बुद्धा । निद्रां ययौ प्रमोलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपायां निद्रायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि । प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पृतानि अधमर्षणानि 'कृतञ्च सत्यज्ञे' स्याद्विमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्वृत्तितो निष्पादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकागुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रपुष्यस्येव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह नृतीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणैत्यस्य विशेषणानि । षोडशवर्षाणि षडधिकदशहानानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मन्दखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्यैव गमने चलने गुरुणि मन्थ-राणि, पदानि चण्णन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पृथुषितेति । पृथुषितेन गतदिनविहितत्वानिःसृतरसेन शुष्केण चन्दनाङ्गरागेण मलयजाङ्गावलेपनेन

कारण मोह-निद्राते अभिभूत इव, अच्छोद सरोवरकी बहो-बहो तरङ्गोंको छलकते काँपते, परस्पर विच्छिन्न (विरहो) चक्रवाकके झुण्ड जब चोखें मारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमें ते शिशिर (ओस) के समान आनन्दाङ्ग-विन्दु विसर्जन करती, आकाशमें बिहार करनेवाली चन्द्रके उदयसे अन्धकार मिट जानेके कारण इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणीयों जब अभिसारमें जाने लगीं, तब चन्द्रापीड, महाश्वेताकी निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पञ्चवयस्य शय्याके ऊपर (पचाँके बिछौने पर) बैठ गया और—'इस समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अबवा बाळिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारते होंगे ?' इस प्रकारकी चिन्ता करते-करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके व्यतीत होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रपीड भी प्रातःकालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि इतनेमें ही उस अगह तरलिका उपास्थित हो गई (आ पहुँची) । उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सबल आकृति-वाला, राजकुल-सम्पर्कसे चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके समान

ङ्गराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिङ्गरागणेन, चामीकर-शृङ्खला कलाप-निविड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्त प्रेङ्खलपल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्वेन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमये-विप्रकीर्यमाणमयोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्रवृत्त-बद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्बा लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईष्यमाणद्वरम् ऊरुदण्डद्वयं सन्धियदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेण कुङ्कुमद्वयकृताङ्गरागेण पिङ्गरः कस्मिंश्चिद्भागे नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तस्मैयैऽपि सरसरत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्त्या निविडं इदं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षावन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवात एव अधोऽंशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवत् धारयतेत्याशयः।

निरुदरंति। निरुदरतया कुशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीधर्धं निःशब्दं। विभक्तमध्वेन क्षीणमध्यभागेन, विपुलं इहत् वक्षे भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घं विस्तृतं, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीनौ, स्थूलौ च बाहुं भुजौ यस्य तेन।

वामेति। वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-वलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणालङ्कारेणोपविष्टममाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनूंषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे क्षितम् अप्रितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रक्षितम् अंशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्वहता धारयता। इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

चूतेति। चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्रवृत्तेन नागवल्लीदलचर्वणेन बद्धो धृतो रागो रक्षिता अन्धकारः कस्मिंश्चिद्वेगो मालिन्यश्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्रवृत्तदलचर्वणेनोष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम्। अधरम् ओष्ठं दधता उद्वहता। लुप्तोपमा।

कर्णेति। कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिम्बा श्वेततया दिगन्तराणि धवलयतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैवाराण्यानि वर्णतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सितारम्भोजन्यासं कुर्वतेव सृजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्ति-प्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः।

इहाद्यासित्तत्र एव क्रियोप्रेक्षा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वेति समेषामेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः। तथा धवलपदस्य मुहुर्मुहुर्भिवानादनवीकृतस्वं दोषः समापतति तद्वाराण्या 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते।

धारे-धारे पैर रखता हुआ—आया। पसुषित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लर) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण (मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीछा और किसी स्थानमें लाल दीखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे इदं वैधीं हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें बाधुके भारसे झिल रहा था। उसका उदर बहुत कुछ होनेके कारण कटिवेश (मध्यभाग) भी कुछ होकर बिभक्त हो गया था; वक्षःस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामदृष्टके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण झूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक उत्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है। उसका ओष्ठयुगल आभ्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्रल-चर्वण (पान खाने) से जैसे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दीखता था; आकर्णविस्तृत (कानों तक) पहुँचने एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रभाद्वारा वह दिशाओंकी मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

१. कवि 'निरुदरतया' इति पदं न दृश्यते। २. 'कर्णाभरणमणिविप्रकीर्य'।

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुराण, गन्धर्वहारकेण केयूरकनाम्नासुगम्यमाना प्रत्युपस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिस्तुष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजापा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बित^४-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्य-

कनकेति । कनकपट्टश्च सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेक-समुद्भवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राम्या नागरीया शिष्टयोग्या आकृति-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाट्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिस्मन्वेन चतुरो दक्षः तेन, नानाविधजनैरेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगतेति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशना नन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यस्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतामित्यर्थः । महाश्वेताया दृष्ट्या दृष्टिभङ्ग्या निस्तुष्टं दत्तं दर्शितमित्यर्थः नातिसमीपवर्त्ति नातिनिकटस्थापि शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समालीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया । न्यूनत्वादुपहास्यतां प्राप्तं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् अपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजापा पूर्णभूतजापा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वोक्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ।

अथेति । विनयेन अवनतो नक्षीभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईषदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चिन्नक्षीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानों देवेगोत्पलसमूहकी उपां करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटेदेश, स्वर्णफलकके समान विस्तृत था, और उसके केशकलाप भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एवं आकृति भी मद्रलोगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘वह कौन है ?—इस प्रकारका कौतुक उत्पन्न हुआ, उससे ही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेताके समीपमें जाकर, उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उसके गयनभङ्गी-द्वारा (दृष्टिके बलाप हुए एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीड उस अलौकिक सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तुने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सकुशल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ?’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्ण-पाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

१. कुटिल । २. अवलोक्य । ३. उपविष्टश्च तत्र । ४. अवलम्बित ।

जिज्ञप्त—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया सन्तत-मुक्त-मुक्ता-स्थूलाशु-बिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमागत्य मामवदत्तरलिका, तत् कथय किमयं गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे सहज-प्रेम-निरस्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ? तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तथा कादम्बर्या, सन्ततम् अत्रुटितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि मुक्तावत् स्थूलानां प्रयुलानाम् अश्रुबिन्दूनां नयनाम्बुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रयुत्तरं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः । विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह आश्लेषो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् । गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, स्वयि विविधे स्थितवत्यामहं यज्ञवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवयोः स्नेहविरलेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागोद्योगः किम् ?

जानासीति सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य निरस्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे भम हृदयं स्वागतं त्वं जानास्येव वेत्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरस्य अतिपरुषस्य उच्यमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिक्षितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्रहणे का नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—स्वस्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्यादिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सुहृदयः दृष्टानिष्ठविवेचनशक्तो जनः, ईदृशो एवंविधे कनीयसि अत्यल्पे भुद्धे, भवसानविरसे परिणाममलेशप्रदे, तवेव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्रहणरूपक्रियायां मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिधानां तु

वाणीसे सूचितं किम्—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे स्वस्थ देख कर आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुक्ताके समान स्थूल अश्रुबिन्दुवर्षणपूर्वक रोक कर प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ वह केयूरक नामक उन्हींका वीणा-वाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको इदं कण्ठा-लिङ्गन करके विज्ञापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—‘उम विषयमें तुम ही कहो—कि यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किन्ना—मैं जो घरमें निवास करती हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उलाहना है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती हो कि मेरा हृदय तुम्हारे ही अक्रान्ति (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश भेजते क्यों लज्जा भी नहीं आई ? तुम तो उस प्रकार की मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अभिय और निष्ठुर मापण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वस्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इसप्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

१. सन्ततमुक्तस्थूलाशु.... । २. वीणावाहकः । ३. गुरुवचनानुरोधः । ४. अभिलाषः । ५. निरस्यन्द ।

इष सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृदुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्यात् ? दिवसकरास्तमर्थविधुराभुनजिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि परित्यजति^१, किमुत नारी ? अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तोत्र^२-त्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कच्छमभुववति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमात्मसुखार्थिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथैव केस्यत आह—किमुतेति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तकलेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यकलेशजनितान्तिकलेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामकलेशादपिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोच्यत इत्यत आह—सुहृदि । सुहृदुःखखेदिते बन्धुजनजनितकलेशभारान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखखेदिते हि मनसि सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि ताह्वयकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् एवंविधो दशाम् अत्यन्तकठिनशोकातुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधाथिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण सकामं स्वाभिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यात् विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्या प्रबलवैरित्येन ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्थ रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तरगमनेन विषारासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रथाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वाभिसङ्गमसौख्यानं परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यङ्गातिरपीदमभुनजिष्टति तत्र किमुत चार्थ इत्यर्थः, अतएव त्वपि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वाभिसङ्गमसौख्यं परित्याज्यमेवेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपिनेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षणा । प्रियसखी त्वमित्यर्थः, निवसति अचिष्टिति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेशं कुर्यात् कथमपि नेत्यभिप्रायः, तन्नयथा भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयैव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

येनेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रान्धियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यसा सा, प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । दृढतत्तव कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेत्य, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्याभिलाषिणी सती, कथं पाणि करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सदशसुखदुःखयोः सत्योर्वैपरीत्यप्रसक्तेरित्याशयः । कथं वा मुखं सौख्यं भविष्यति कथमपि नेति भावः, कलेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दुःखित चित्त लोभो—की तो बात हो क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही निजके दुःखसे दुःखित है, उसको सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति हो कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः, जिसने मेरी प्रियसखीको ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कान्त्यर्पकी अभिलाषाको क्या मैं पूर्ण करनेमें समर्थ होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे ऊमलिनो जब उसके विरहमें विह्वल हो जाती है, तब उसके साथ एक बगद वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकपक्षिणी भी पतिके साथ सम्मिलन सुखका परित्याग करती है, ऐसी क्षियोंका तो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृ-विरहसे व्याकुल होकर परपुरुषका दर्शन पर्वन्त परित्याग करके जो प्रियसखी भेरे हृदयमें रात-दिन वास करती है, उस भेरे हृदयमें अन्यपुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे विह्वल होकर युस्तर त्रतालम्बनेसे शरीरका शोषण करती युस्तर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सर्वोक्तो न गिनकर अपने ही सुखाभिलाषिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुखे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. कश्चित् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. कश्चित् 'अपि च' इति पदं नास्ति । ५. कश्चित् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

मुखं भविष्यति ?। त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यामालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः,
वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयम-
ल्लिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहणम् माम्, वनमितो गतासि मे
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि^१ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्।

महादेवता तु दच्छुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथाहंमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलसि वा चेत्, मद्रचनमनुसृष्यते^२ वा भवान् सुखदायि^३

त्वदिति। त्वत्प्रेम्णा त्वत्प्रेमेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्राहणविषये। स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयतोऽकीर्तिः अङ्गीकृतम् स्वीकृतम्। विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः,
गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा त्रपा समुत्सृष्टा परित्यक्ता। सा कादम्बरी। अत्र पाणिग्राहणे।
सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विज्ञातव्यः।

तदिति। तत्तस्मात् कारणात्। उपरचितो निबद्धः। पादग्रहणम् अभिवादनम्। इति हेतोः।
स्वप्नेऽपि मनसि ह्रममर्थं मत्पाणिग्राहणशिकारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्या। तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः।

महेति। तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य। विचार्य विमृश्य। आगत्य गत्वा यथाहं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि। प्राहिणोत् प्रेषितवती। आक्षुप्तं गम्धातुरिह नमनाथेऽञ्जाचक इत्यनाचकव-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः।

गत इति। रमणीयो मनोहरः। चित्रा विविधाश्रयंयुक्ता। किंपुरुषविषयः किन्नरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः। पेशलः सुन्दरः, 'चारी दूचे च पेशलः' इत्यमरः।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति। अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-
पूर्वेऽर्थे अदृष्टशब्दाच्चरदृष्टत्ययः। अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देवस्तस्मिन् तस्मिन्निश्चय इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम्। अनुसृष्यते रक्षितुमभिलषति, देवादिकोऽनुपूर्वो रक्षधातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की
गुरुवचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-स्त्रियोंके सहज रूपण लज्जा का भी परित्याग
कर दिया, इसलिए कहो कि—वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो ? अतएव मैं यह हाथ जोड़ती हूँ,
प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें
चली गई हो, इसलिए स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना^१ इतना कहकर केयूरक चुप हो गया।

किन्तु महादेवताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ
आकर जैसा उपयुक्त होगा करूँगी'—यो कहकर केयूरकको विदा कर दिया। उसके चले जाने पर वह (महादेवता)
चन्द्रापीठसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूटपर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किम्पुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी
सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिए यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें,
अथवा किसी पुनरुत्तर कार्यकी दृष्टि नहीं होती हो, या पहले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपकी मनमें
कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध की रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. कचिप 'मया' इति पदं नोपलभ्यते। २. अपयशः। ३. अस्मद्वचनम्। ४. भवन्मतिरितिसुखदायि,
मनमतिः सुखदायि।

वा आश्चर्यदर्शनम्, अहमि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलोशः, अनुयाहो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्त्रिर्विशेषां कादम्बरीम्, अमनीय तस्याः कुमतिं मनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्वदृष्टान्तमिमं सख्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सजनसमागमाः । परमुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थकः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अहमि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं मद्भिन्नं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलोशः संस्तवलयः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्राप्त्यानां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

मवेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्रयम् । मन्त्रिर्विशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुरिसतविमर्शेन यो मनोमोहः 'त्वयि सलोकायां नाहं पाणि ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुद्विगलं अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा शोभते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

मवेति । हि निश्चितम् । निष्कारणबान्धवं निश्चितशिरकेण स्वजनं मदुःखाकर्णनेन दुःखित-हृदयत्वाद्गुणेशपरिअसम्प्रकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीच्यैव विद्यमानया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखतिमिरभारलेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् समयान्तरम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, पुतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतयिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासे गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्वदृष्टान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानया मम शोकः सख्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धारयते शोकश्चोभयोः' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्माद्देवतित्यत आह—दुःखितमिति । सजनसमागमाः सख्यसङ्गमाः दुःखितमपि विलसितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव मयमसुखजननद्वारा चिरस्तनवलेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परंति । भवादृशां स्वद्विधानां गुणोदयः दयादाविष्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्वेषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा भुवनेव मामानन्दयिष्यसीत्याशयः । चन्द्रापीठस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं इदं नूनं परिगृह्यन्ती कादम्बरी कुतमपि शपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीठं तत्र प्रापयितुं महाश्वेताया पुतावत्गुणोदयस्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवती कथितवतीम् । एनां महाश्वेताया दर्शनात्प्रसूति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणय के योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्राप्त करना मानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेख भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रह के योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अतएव सौन्दर्यकी आवाज—भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चलकर, वहाँ सुझसे अभिन्न कादम्बरीको देख, उसके कुलस्कारजन्वित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइएगा । आप बिना कारणके ही मेरे बन्धु हो गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नीचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज मानो जीवित होकर हलका हुआ, और आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक मानो सख हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सजनके साथ संसर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । (नियतः, आपके समान महापुरुषोंका गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है ।) [अतएव जाकर सुने अवश्य

१. अस्माद्विरदर्शनम् । २. अहंसि वा प्रणयम्**प्रणयमिमम् । ३. याम् वा मन्यसे माम् । ४. कथित 'इत' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—“भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्त्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्” इत्यभिधाय तथा सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमाताय गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महारवेतादर्शनप्रभावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकचेत्र-
लताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्, क्षीम-
यमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यखैनमिव संगृहीतम्, अपुरुषमिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्स्वदायक इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियुज्य-
तां प्रेर्यताम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वाटी यत्र तथोक्तं
हेमकूटं तन्नामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि बहिर्द्वाराणि येषु तथोक्तानि सप्त-
क्षान्तापुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

गतेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रभावितः क्षीप्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकचेत्रलताः सुवर्णखचितवैतस्यष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं दृष्टोत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्रामाच्चन्द्रापीडं न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गद्वितीयकवचनान्गानि पदानि अग्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः
सम्बाधं सङ्कीर्णं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोपम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषणं प्रत्येव कारणमित्य-
वधेयम् । एवञ्च अतएव क्षीमं नारीमयम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जात्युत्पेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापतिना एकत्र एकस्मिन्स्थले
सङ्गृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य खैनं क्षीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरं प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोत्पेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्नं सञ्जातम् अङ्गनानां नारीणां द्वीपम् अन्तरीपमिव । जात्युत्पेक्षा ।

पञ्चममिति । पञ्चमं नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव येषामवतारः
(प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्पेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव धीतितम् । उक्तालङ्कारः ।

ह्रीं सुखी बनार्येण यह अभिप्राय है, चन्द्रापीडके सोनद्वारि गुणोंको देखकर निश्चय ह्रीं मोहित होकर मेरी सखी
कादम्बरी किए हुए भी शपथको छोड़ देगो, यही समझ कर चन्द्रापीडकों वहाँ लेजानेमें महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग या ऐसा यहाँ भावकोंको समझना चाहिए]

इतमकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—“भगवति, जबसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिए आप निःशङ्कचित्तसे इच्छानुसार इत व्यक्तिको
कात्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए” यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, खूर्वं-तोरणजहाँ बंधे थे ऐसी सात
ख्यौड़ी लौकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौड़कर आते, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
चेत्र-चट्टि (वैत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे बताए हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों खियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलोकके समान हो, त्रियुवनमें कितनी खियाँ हैं इसकी संख्या जाननेके लिए विचाराने मानों त्रैलोक्यके समस्त
खियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, खीलोकमय नूतन और एक द्वीप मानो

१. द्वारपालप्रतीहारी । १***सम्बाधः । २. सङ्घतम् ।

द्वेविप्रजापतिनिर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण स्थावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवासुतरसविसरेण दिवसमाद्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलं-प्रभावर्यणिना सरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव चटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचितं-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कलिपतावकाशम्, अनुरागेणोवातुलिप्तस-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । जातुयेष्टे ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव असुतरसविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सिञ्चनं विदधतेव, तथा असुतरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालम् आद्रीकुर्वतेव विलस्त्रीविदधतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तर्हणी-गणानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावर्यणिना सरकतमणिमयेन अरमगर्भरसनप्रचुरेण भूषणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगतं व्याप्तं तस्य भावस्थया-कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवति-जनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा सरकतमयभूषणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया चटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुरवसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावर्यणादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' 'आद्रीकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोयेष्टे, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियायै मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्लेषेष्णक्रियोयेष्टेष्वा, एवं निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेवोक्तेष्वासा अपि सिद्धः क्रियोयेष्टेष्वा, एतासाञ्च मिथो चैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्रयो यस्य तदिव । क्रियोयेष्टेष्वा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तात्पर्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उक्ता-लङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमाः, इह तु प्राकृतिका इति श्रेष्ठः ।

रतीति । रतेः कामपण्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरणैः कलिपतावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अनविति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलितसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उत्पन्न इवा हो, पञ्चम नीरायुग मानो अवतीर्ण इवा हो, पुरुषद्वेषते विधातानि मानो दूसरे संसारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखा हुआ श्रियोंका मानो भाण्डार हो—यैसा उस अन्तःपुर (रनिवास) के अन्तर्गतका भाग देखा । असुतरसके धारासे ही दिशाओंको स्थापित करता (डुबाता) दिनको मानों सींचता, संसारके समस्त मध्यस्थानको मानों आद्री करता, प्रचुर सरकतमणिमय प्रमाको बरसाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंको लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वतः व्याप्त था जिससे वह मानों आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानों निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानों प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आलोक ही से मानों उसको दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम दावभावसे ही मानों समस्त सामग्री सम्पादित किए हैं, स्वामाधिक यौवन विलाससे ही मानों उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हैं, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानों कार्यकलाप को सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरणसे ही मानों अभ्यन्तर निर्माण कराया हो, अनुराग-

१. ...कोशम् । २. बहुल*** । ३. कचिदिह 'भूषणेनैव' इत्यधिकः पाठः उपलभ्यते । ४. रतिचित*** ।

कलप्रदेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदेवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव^१, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुचलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनोम्, अनिभृतैर्भ्रूलताविभ्रमैः काम-कारुण्यविलास-शतानीव प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्ष-प्रदोष-सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुफुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमास्तानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्मणिमयदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि,

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदेवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामवाणमयमिव, कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु व्याप्तौ मयट्पत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपवैचोक्तालङ्कारः ।

अतिबहलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्युतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य सुखक्रान्तिभिः कारणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलदर्पणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इत्थसन्दर्भापि ।

इहाननद्युतिप्रसरणेपु इन्दुबिम्बवर्णोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्थलङ्कारेणालङ्कारध्वनिद्वन्द्वेयः । इत्थसन्त्यन्नास्पृहनीयम् ।

अपाङ्गैति । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षपातैः, अवर्ति दृष्टिवीथे, चलितं कपितं कुचलयवनं नीलोत्पलसमूहः तन्मयी क्रियमाणो विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्दनरूपाणि कामकारुण्यस्य मन्मथचापस्य विलासशतानिव विभ्रमलमूहानिव । इह जात्युत्प्रेक्षा । तथा वक्रतस्याध्याहुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामवसादश्यादन्धकाराः तैः सम्बन्धतः समिलताः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'सङ्कलङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्वार्यक्रान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसितपुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरमिवासनानिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

श्वसितेति श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिभ्रमैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमास्तानिव दक्षिणानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां मण्डलसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिष्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादश्लक्षशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो, एवं मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-वाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओं के अगणित संह्या होने के कारण समस्त दिशाओंमें ही उनके मुखकी शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंकी वर्षा होती हो; उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो; स्पष्टरूपमें भ्रूलताओंके नर्तनसे बहुत कामपुत्र ही मानों अगित होता हो; केशकलाप-रूप अन्यकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोष-काल ही मानों समिलित हुए हों, ईषद्वार्यके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानों विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विवरण करते हों, निःश्वास वायुके परिभ्रमसे मलयचलकी वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानों असंख्य माणिमय दर्पण ही दीप्त होते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (द्येलियोंके लाल रंग) से जीवलोक मानों रक्त-

१. प्रवेशम् ।

२. प्रेममयमिव ।

३. अभिनिभृतम् ।

४. कामकारुण्यविलासनीव, शतानि,

विलासता । ५. केशिनी ।

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशर-
ह्वोरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैर्नद्रायुधजालकेरुड्डीयमानानीव
भवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु
सुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
सेक-कलस-कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोल्लासु नितम्ब-स्तेन-प्रेङ्खितानि, ताम्रमूलवी-
टिकावस्त्रण्डनेषु दशनोपचारान्, वक्रकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चर-
णाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

केरति । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्किमा, जीवलोके रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदस-
मृहद्विकारिणमिव । हृह क्रियोद्येष्टा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः बाणस्य दूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रधनुंषीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उपतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि व्योमनि उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
वृन्दावीव गृहकलपिमण्डलानीव, तद्वद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याजयः । हृह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्याप्ता जात्युपमेया ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तादृशव्यविकृतिभिः कन्याकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव मदनसमूहानीव । जात्युपमेया ।

उचितेति । चन्द्रापीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं भिन्नममृत-
मित्यर्थः सुरतं सम्भोगम् अभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विधृतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् एतत्ताम्रचर-
णान्यपश्यदित्यग्रेणेन सम्बन्धः । ताम्रयेव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकटयति—सखीत्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेणुवाद्येषु वंशीवाद्येषु सुम्बनव्यतिकरान् सुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वल्लकीवाद्येषु, कररुहव्यापा-
रान् नखचूतानि । कन्दुकक्रीडासु गण्डुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहप्रत-
तीनां ये सेककलसाः सेचनचयाः तेषां कण्ठेषु निगरेणेषु, भुजलताभ्यां बाहुवल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् आलि-
ङ्गनानि । लीलादोल्लासु क्रीडाप्रेङ्खासु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि आस्का-
लनानि । ताम्रमूलवीटिकायां नागवल्लीद्वलवीटिकानाम् अवलण्डनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्तसञ्चाल-
नानि । वक्रकुलविटपेषु केसरतण्डुषु, मधुगण्डूषप्रचारान् तत्पुष्पप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमथप्रक्षेपेणानि ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण भूमिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् इतरदशनाघातादिषु व्यथासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सुषमभ्वनिविशेषान्
कमलोंका वर्षां कराता ह्योः नखौके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाएँ मानों हजारों कामवाणोंसे
आच्छादित हो (छा) गई हों; इन्द्रधनुषके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठते रहने से गुह्यपाकित
(पालतू) मयूरणग ही मानो उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही मानो हजारों कामदेव उत्पन्न
होते ही—रस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंशी बजानेमें
सुखसंयोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, गेद खेलेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
सिन्नन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुवालिङ्गन, दिंदोले पर झूलनेमें नितम्बव्यलका आस्फालन
(सखलन), ताम्रमूलवीटिकाओंके चर्वण (पान की बोड़ी चबाने) में दन्तव्यापार, वक्रुल (नीलसरी) वृक्षोंमें पुष्प
खिलनेके लिए सुलार्ण-मचका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणाघात, शोभा-सम्पादनके लिए मूल-

१. कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमष्टदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।
४. सुवन । ५. सुवन... । ६. स्थल... । ७. वचचित 'ताम्रबल'—पदं न दृश्यते । ८. वक्रुलकुसुम-
दोदधेयु सीधुगण्डूषप्रदानानि । ९. सीत्कारान् ।

यत्र च^१ कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव सुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्प-
लानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः^२ एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कु-
मानुलेपनम्^३, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः^४, करतलान्येव
लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैर्वांशुकावगुण्ठनम्, जवनस्थलान्येव विलास-
मणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालककरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोप-
हारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालककरसोऽपि^५ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविभ्रक-
शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नारी भूतलपातसम्भावनामायात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां
सौन्दर्यतिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्नुवा क्रियोधेया ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव,
मुखं प्रकाश्यते अनेनेति मुखप्रखलनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यतिशयो
ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतवस्त्र
प्रत्याच्यते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं
सूच्यते । निश्वासाः श्वाससम्भूत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाख्यादिप्रयोगाः, अनेन
निश्वासानाम् आश्रयन्तसौगन्ध्यं बोध्यते । 'संस्कारो गन्धमाख्याद्यैः स्थातदधिवासनम्' इत्यमरः । एषु
सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्', 'आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्थमग्रेऽपि । अधरद्युतिरेव ओष्ठच्छ-
विरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तथोरत्यन्तरकरत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव
तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरस्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवहलय एव
चम्पकमाला हेमपुष्पव्रजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलशौरत्वं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव
लीलाकमलानि क्रीडाधर्पणजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वक्षोजा एव दर्पणा
मुकुरा, एतेन निमलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुण्ठनं वस्त्रावरणम्, अनेन
शरीरप्रभावाहुत्वं बोध्यते । जवनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्र-
मरत्नप्रस्ततलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव
मृदुल-चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालककरसः पादधावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते ।
नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेव बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः
शोभासम्पादनाय विभित्सुनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाचि ! सरोजमिति नान्यथा' इति
साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलककरसोऽपि पादयोर्भावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पाद-
योर्भाषितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भाषित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीड़ाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस (चन्द्रापोल), ने, अतिरिक्त सम्भोग-
व्यापारको मानो ये क्षियों अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एवं गित स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रखलन [जल] था; नयनद्युतल ही
कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गुलेप था; निश्वातवायु ही शरीरसंस्कारके लिए युगन्मिक्त द्रव्यके प्रयोग थे; और
अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका शङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही
चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-
वस्त्र था; जवनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका
अलकक (महावर) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चदूतरे) पर शोभासम्पाननके
लिए विक्षिप्त (बिखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलकक (महावर) का रत्न भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यत्थ च । २. निश्वासाः । ३. कुङ्कुममुखानुलेपनम् । ४. चम्पकवैकश्यमालाः । ५. यत्र
अलककरसोऽपि ।

रम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्चासन्निमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति-
सरवलयविधुतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमल-मधुकर-
पक्ष-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वेकतहस्तावलम्बनमुत्थानमिति साहसम्, प्रसाधनेषु हारभार-
सहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुममग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्,
कन्यकाविज्ञानेषु मात्यग्रथनम् असुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो
नातिविस्मयकरः ।

वकुलमालिका केसरपुष्पसरोव मेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जवनपुरोभागे धारणमपि गमनविघ्नकरं
वतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रत्यायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलिङ्गाङ्गरागद्वयभारोऽपि
अधिकश्चासन्निमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्योति-
शयसोचनार्थमुक्तिर्ज्ञेया । अंशुकभारोऽपि परिधृतसूक्ष्मवस्त्रगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः
आभ्युदधिकहस्तसूत्रमेव वलयं कटकं तस्य विधुतिधारणमपि करतलविधुतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्,
भाराधिक्ययासुस्वादिति भावः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधुतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकम्,
भारावगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतंसोभूतपङ्कजेषु ये मधुकराः श्रमराः तेषां पञ्चपवनोऽपि
पञ्चकम्पोत्पन्नवायुरपि आयासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारं वस्तुध्वनिः ।

अथ विभिन्नकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । स-
खीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितास्त्रियर्थः, न कृतं शीघ्रत्वेनावसराभावाच्च विहितं हस्ता-
वलम्बनं सेविकाया हस्तधारणं यत्र तत्तथोक्तं यत् उत्थानम् अभ्यर्थनाय शरीरोत्थानं तदपि अतिसाहसं
हृत्कारिवम्, अनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्करणानि तेषु
या हारस्य सुकलामालया भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकार्कश्यप्रभावः केवलकुचकाङ्क्षि-
माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, अनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्वं कुचयोर्निरतिशय-
काटिन्त्यं च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुममग्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-
मपि अयुवतिजनोचितम् अतृणीजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुरुषयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पग्रहणमेव तस्याः
पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वापुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलतातिशयो-
क्यव्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिरःकलासु मध्ये यन्मात्यग्रथनं केवलपुष्पसंग्रहणं
तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्कशपुरुषकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु
देवेष्वेव नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वेषोभावो यज्ञ जातः स द्वेषोभावाभावः अतिवि-
स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवंविधकृत्वा आसन्, यद्यप्यगमसमये शिरोऽवनमने तदङ्ग-
सम्भावनेवासीत्, अत एव यत्तदङ्गो न जातः तदत्यन्तश्चर्यकरमित्याशयः । यदा—मध्यभागभङ्गो जवनपुरः
प्रदेश (कटि) द्वेषोभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तशीणत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गात्र-
मालाके कमरमे चन्द्रहार (बरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करता था; अङ्गापका भार भी परिश्रम-
जनक होनेसे अत्यन्त आसका कारण था; पहने सूक्ष्म-वस्त्रका भार भी ग्लानिका कारण होता था; माङ्गलिक हस्त-
सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था; मस्तकमे पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता था; एवं कानमें
पहने हुए कमल पर बैठे श्रमरोंके पंखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एवं जिस अन्तर्मुखमें मिलनेके लिए नवागत सखियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिए बिना जो
कोई कुमारीका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्यान्य कुमारीकाएँ—यह अत्यन्त साहस कार्य किया है—
ऐसी विवेचना करती थी; शृङ्गार करनेमें पहने हारका भार सहन करना [उनके] स्तनको कठिनता का हो प्रभाव
था; पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए असम्भव था; कन्याओंके शिर-
कार्यके मध्यमें, केवल को माला गूँथती थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; और देवताओंको
नमस्कार करनेके समयमें (सूक्ष्मताके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो ठुकड़े न हो जाँय यह अधिक

१. वातोऽपि । २. दर्शनेऽपि । ३. अभ्यु-य-यम् । ४. पुष्प-यम् । ५. मात्यग्रथनम् ।

तस्य चैवं विधस्य 'किञ्चिद्भ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पय केतकी
धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु' विकिर
रत्नबालुकाम् मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणु'मुष्टिभिश्छुरय 'यन्त्रचक्रवाकमिथु-
नानि । 'मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! 'तमाल-वीथिकान्ध-
कारेषु निधेहि 'मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय 'शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाहिमी-
फलानि । निपुणिके ! 'लिख 'मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रमङ्गान् । उत्पलिके ! पश-

स्यैव भङ्ग इति क्रियवाक्ष्यं करस्त्वभवदेवत्यासय; अतएव 'अति'पदप्रलुकिरिपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामत्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिसंज्ञा ।

तस्येति । तस्य कुमारपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । सुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहीति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं सम्बोधेयम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परञ्जोभिः, लवलीलतानां लवलीवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने परिचेपालवालयोः' इति रामायणी ।

स. गति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन दूर्गेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपद्मेहितज्ञातवापीषु रत्नबालुकां
मणिसिक्ततां विकिरं विचित्रं ।

सुधेति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपञ्चिद्रुद्रवृन्दान् छुरय रञ्जय ।

मकंति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।
रजेति । तमालवीथिकानां तापिच्छवृष्टपङ्कतीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदिति । शकुनिकुलरक्षणाय पश्चिममूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाहिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणिति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितरत्नपुत्तलिकाः तासां रत्नेषु कुचेष्टु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रमङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुट ।

उत्पेति । कनकसमाजनीभिः सुवर्णबहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरश्मासमण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्रय-जनक नदीं या ।

इस प्रकारके कथायां पुरके थोड़ा मोतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली— इतस्ततः विचरण
करोती—परिवारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके अक्ष पास आलवाल (क्याही) के ऊपर मण्डल (गोलाकार भित्ति) निर्माण कर;
सागरिके ! सुगन्धिवलसे परिपूर्ण सुरर्जनय रत्नकी रेतो बिछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाही हैं, उनपर कुङ्कुमकी डुकनी सुट्टी भर भर कर रञ्जित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पङ्कजके रस ढालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर; रजनिके !
तमाल-वृक्षोंको अंधेरी पंक्ति (बुज) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाहिमफलों (अमरों) की मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुतलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे मूलपत्रे चित्रित कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-सम्मानों

१. अन्तरपक्षकम् । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु । ४. क्षोद ।

५. क्वचित् 'यन्त्र'पदं नास्ति । ६. सुगलानि । ७. मन्दारिके । ८. भवन्तमाला । ९. भवनदीधिकातमाल ।

१०. मणिदीपान् । १०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिरत्नम् ।

मृश कनकसममार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिद्ध मदिरारसेन
वकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटल्य सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
नालिनिके ! पाथय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । नूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुष्कोकिलेभ्यश्चतुर्कलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचामपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
त्वङ्गिके ! विशिष्य चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलैश्चकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोह्य क्रीडापर्वतशिखरं जीवजीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^५ इत्येतानि^६ अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रीवीत् ।

काश्च, पराश्रय संमार्जय ।

केतिले । मदिरारसेन सुराद्रवेण वकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पमध्विभूषितभवानि सिद्ध
सेचनं विधेहि ।

मालिके । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तबलभिकां गजदन्त-
रचितचूडां पाटलय श्वेतरक्तीकुल ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकाङ्क्षान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्वयं पाथय पार्श्वं काश्च ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्धारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिखुभ्यः मृणालक्षीररसं कमलविलयिण्यासं प्रयच्छ प्रदेहि ।

नूदेति । दुर्मासः पुरपाश्व ते कोकिलाः परश्वत्थेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिला
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः नूतकलिकाङ्कुराहारम् आङ्गकोरकमरोहमयमशानय देहि प्रयच्छ ।

पल्लविके इति । भवनहारीतान् गृहपालितमृदङ्गुरपक्षिविशेषान् मरिचामपल्लवदलानि श्वेतशोभाञ्ज-
नाम्रिसल्लयपणानि भोजय प्राशय ।

त्वङ्गिके इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवशादलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अग्र्यन्त-
रस्थवीजलण्डानि निक्षिप ।

मध्वति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयानि भूषणानि, अनुकम्पयां कः । विरचय कथय ।

मध्वति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरशिखुनां सुरगमद्वन्द्वद्वानि विसर्जय
गानादिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवजीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिखरिसां समारोह्य आरोहणं कारय ।

हरिणिके इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रीवीत्

(शाङ्खे) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चतूरे) को परिष्कृत (छाक) कर; केसरिके ! मदिरारस
लेकर वकुल-पुष्पों के माला-गृहको सितकर (खिड़क); अरी मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा, कामदेव-गृहकी—
हाथीदाँतकी-अटारीको रजित (गुलाबी) कर दे; अरी नालिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कमल-मधुका रस
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ; अरी कमलिनिके । चक्रवाकके बच्चोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो; नूतलतिके ! पिंजरमें बैठे कोकिलोंको आङ्गकोरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाग्र (मिचके कीमल-पत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ;
अरी त्वङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरमें पिप्पलीके अम्यन्तरस्थ बीजखण्डों (ताण्डुलके टुकड़ों) को भिक्षु कर
(छाक) मधुकरिके ! गुणोंका आभूषण निमाँण कर; मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंकी सङ्गीतशालामें गानकरकेके
लिख भेज दे; अरी कन्दलिके ! चकोर और चकोरीकी क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरी
हरिणिके ! पिंजरमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते मैने) को उपदेश दे ।^१ ये सब वाक्य एवं इसके अतिरिक्त अन्याय

१. कमलसममार्जनीभिः, संमार्जनीभिः । २. वेदिकाः । ३. कुलविके ! । ४. चक्रवाकेभ्यः । ५. नूतकलिके ! ।

६. निक्षिप्य । ७. दल । ८. सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छसि ? अयि यौवनविलासैरन्मसीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारवनम्यमानमूर्तिर्मणितम्भ-मयूरानालम्बसे’^१ । परिहासकाङ्क्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृतो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि^२ । मणिकुट्टिमेघपहारकमलस्खलनभीते ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खवित-बिसप्रसून-सौभाग्ये ! जालं-

आकर्णितवाग् । एतद्धि कुसारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहोति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्दवतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धातुं भावप्रकटेनैन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलषसि । अनेन कापि अविवेकादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अयति । अयति कोमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उन्मसीकृते मदमसीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणितम्भेषु रत्नस्थूणासु ते मयूराः रत्नरश्मिता एव कलापिनः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्डूयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानालिख्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाङ्क्षिणी परिहासामिलापिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुण्डलसंक्रान्तम्, आत्मप्रति-बिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्छिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्या-सीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतरुणिभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवक्षं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आयासितकरतला पुनःपुनस्तदग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवक्षोपरिस्थितवक्षम् आदाय प्रहीतुं चारवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारधृतिं सङ्कलयसि उत्तरीयवक्षम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसृज्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूसौ विविधानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनत्रस्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेघु रत्नबद्धभूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छा-यानि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मआनयेत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्दवाहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं बिसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्दवं यथा सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नवोदितसूर्यालोकाभ्यान्त्यापि लुब्धकीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

जेते—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेकी इच्छा करती हो ! अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनशुगलके भारके कारण झरोरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणितम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाङ्क्षिणि ; तू तो मणि-मय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है; -दे शून्यहृदये ! बासु तुम्हारे उत्तरीय वक्षो उड़ा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हाथकी प्रभाको उत्तरीयवक्ष (दुपट्टा) समझती हो; अरी बाह्यज्ञानशून्ये ! तू तो मणिबद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है; अरी कोमलकि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१. दृष्टा । २. ज्ञाता । ३. ‘‘स्तम्भमयूरानालम्बसे ; ४. ‘‘प्रतिमामालपयसि । ५. आकलयसि ।

६. कचित् ‘निजसौकुमार्यं’ इत्याशय ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । किञ्च सम्पूर्णसम्बोधनान्तमेव पदं दृश्यते ।

वातायनपतितपद्मारागलोकं प्रति बालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोषि । खेद-स्सर्त-हस्त-गलित-चामरैः ! नखमणिमयूर्खकलापमाधुनापि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-भवनसमीपम् उपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुमरेणु-पटलैः, दुर्दिनायमाननिभृत-परभृत-नख-क्षताङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णवकुल-सेक-सीधु-धारा-भूलिभिः,

मुपस्थितमित्याशयः । 'विसप्रसूनराजीवपुष्कराभ्योरुहाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे पतितः सम्पृक्तः पद्मारागस्य लोहितमणैः आलोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, बालातपशङ्कया प्रत्यग्रीदित-सूर्यप्रकाशाभ्याम् । करतलं स्वहस्तमेव आतपत्रीकरोषि तत्प्रतिषेधेच्छ्रया क्षुत्रीकरोषि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे बालातपशङ्कान्या आन्तिमानलङ्कारः । विसप्रसूनादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं येन हि नवोदितसूर्यालोकशान्त्यापि आतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

खेदेति । खेदेन सञ्चालनपरिश्रमेण स्रस्तात् क्षिथिलात् इस्तात् करात् गलितं प्रच्युतं चामरं बाल-व्यजनं यस्यास्तस्मद्भेदे रूपम्, अतएव बालव्यजनशान्त्या नखमणिरिमसमूहान्दोलनमित्याशयः । नखमणीनां नखरस्थापिताभरणरत्नानां मयूखकलापं रश्मिसमूहस्य आधुनोपि बालव्यजनशान्त्यान्दोल-यसि । इह हि वाचकशब्दाभावाहुक्तालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधशान्तिवशाद्धोपहासप्रतीतिः । इत्येतानि पूर्वोक्तानि अन्यानि एतदतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्ण्यन्नेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वराजपुत्री-गृहम् उपययौ जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववर्त्युद्यानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पतितानि यानि कुसुमरेणु-पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि सैः पुलिनायमानं श्वेतत्वसादृश्यात् बालुकामयवदाचरन्तम् । इत आरभ्य द्वितीयांशानि पदानि अश्वेतनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्दिनेति । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः कोकिला' तेषां नखैः नखरैः चतानि विदीर्णानि अङ्गानि अवयवा येषां तथोक्तानां सहकारफलानां पार्श्वस्थानामास्रफलानां रसवर्षैः रसवर्षणैः, दुर्दिनायमानं दुर्दि-वासरवदाचरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णैः पवनविषेपैः वकुलानां केसराणां वृक्षाणां सेके कुसुमप्रस्तुतनाय सिञ्चनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमद्यमवाहानां भूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं श्वेतत्वसादृश्यात् तुदिनेपुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुद्वयोः क्षिपां भूलिः' इत्यमरेण भूलिशब्दस्य कीलिङ्गत्वेन कथमिह पुञ्जितेति चेत् ? सत्यम् 'द्विरवधदाकुम्भमितिसम्भवेन घातुर्भूलिनेति प्रयोगात् भूलिः पुंस्यपि' इत्यमरटीकायां रेणुनामोक्त्या उक्ताद्यैपनिशात् ।

कोमलताको भी न्यून करती हो, अतएव गवाक्ष जाल (खिड़कियों की जाली) में पड़े पद्मारागमणिके प्रकाशको ही नवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छन करती (छतरी का काम लेती) हो; अरी अवज्ञे ! आन्दोलन-जनित परिश्रमसे तेरे हाथमेंसे चामर गिर पड़ा है—उसे तू जानती नहीं है और केवल नखमणिको ही चामर समझकर आन्दोलन किया (हिलाया) करती है—इस प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके आलापको सुनते सुनते ही चन्द्रापीड जाकर कादम्बरीके भवनके समीप उपस्थित हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा; वह मार्ग पार्श्ववर्ती उद्यानको लताओंके फूलोंमेंसे पराग गिरनेसे पुलिन (बाजुकामय) के समान लगता था; चञ्चल (गुजार करती) कोकिलोंके नखसे छन-विखस (कुतरे) हुए आमोंके फलका रस वर्षण होने (टपकने) से वहाँ वृष्टिके दिनके समान दीखता था; पवनसे शतततः विक्षिप्त किए (बिखरे) हुए—पुष्पविकासके लिए वकुलवृक्षके ऊपर सुन्दरी-सुखमवधाराके—कणोंसे वह

१. अबलोकम् । २. आशङ्कनी । ३. आतपत्रं । ४. खेदप्रस्तम् । ५. कलितचामरा, कलितचामरैः । ६. किरणम् । ७. भवनमुपसृत्य ययौ, भवनमुपययौ । ८. क्षताङ्गना ।

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकर-
वृन्दाब्धकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालत्करसरविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुवनाय-
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमन्नाक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पणानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रयत्नैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वसादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव भ्रमरपुञ्जान्येव अन्ध-
काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चैत्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालत्करसरानां पाद-
रञ्जनायथावकरानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रक्तिनः पयोधिवहाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् आभोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्गुति । कृष्णागुरोः काकपुण्ड्रस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्याम-
वसादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारिभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्रव्युत्पन्नवदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ धनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वययोः, लावण्यमयेन सौर्ध्वमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम्
आगतेन आयातेन प्राकारेणेव प्राचीरेणेव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतीमुखवत् आकारो यस्य तम् । ग्राम्यदीर्घरथ्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्ववपायामो दीर्घो मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अन्नाधीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छन्मन्नापीड इति शेषः । जात्युत्प्रेक्षा ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कच्छकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गेण च चान्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुषार-राशिके समानं दीक्षता था; शोभा सम्पादनके लिय एकवित चम्पकपुष्पके पत्रके डेरसे वह मानो
सुवर्णमय एक दीपके समान प्रतीत होता था; विविध स्थानमें विक्षित (बिखरे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए भ्रमरोंके अन्धकारसे वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियों सर्वदा ही
इतस्तः विचित्र करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलक्तक (महावर) रसे वह मानो रक्तिमाके समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गलेपके सौरभसे वह मानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; इस्ति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि स्थानमें गोरोचनकी पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्गिर रदनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोक-लवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण
हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गलेपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे मानो हरिद्रवणके समान प्रतीत हो-ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिय आश्रं हुई, दोनों
बाग खड़ी हुई जियोंसे मानो लावण्यमयके समान हो ऐसा-दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सड़कके
मुख) के आकावाला मार्ग उसने देखा । और भी उसने देखा कि-केशपाशवेणीके समान सरल नदीका स्रोत

१. चम्पकोपहारैः । २. लोलाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं रोचन-
तिलकभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गात्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन^१ चानेकसहस्रसंख्येन परिरुक्-
रदाभरणसमूहेन कल्पलतासिन्धवेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्योपाश्रये^२ धवलोपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-
वराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव सहीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमेः प्रत-
रन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु

एकत्रीभूतम् आभरणकिरणालोकं नानाभूषणप्रभाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिस्रोत इव गात्वा स्रोतसिः तस्मात्सुखेन स्रोतोऽन्तरमिव ग्राह्यत्वा चन्द्रापीडः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपालिकासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागः संमुखदेशो यस्य तं तयोच्छ्रम्, श्रीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधादुसृतकान्तिसोभितम् एकं भवनमित्यर्थः ददर्श अवलोकितवान् । इह श्रौतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीडः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यतिदृष्टव्यया क्रियया सम्बन्धः । इह खल्विद्वद्भिर्दीपैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । पर्यन्तेषु पर्यङ्कप्रान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अधःपर्यङ्का-
धोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सहस्राणि दशशतानि संख्या गणना यस्य तेन, परिरुक्तेषु दीप्यमान आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारवल्लीनां निबधेन समूहेनेव विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृतां परिवेष्टिताम् । अवपलता अपि अधिजनमनोरथपूरणा-
यानेकविधाभूषणयुक्ता ह्ययुभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नीरेति । नीलांशुकस्य नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरणवज्रं तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य नातिमहतः अनतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छ्री-
र्वकं तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विगुणा भुजमध्यग्रन्थिमुन्नतया द्विरावृत्ता या भुजलता वामबाहुवल्ली तस्या अवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकराख्यतृतीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बनीं दादाश्रितां महीं वसुधासिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य वराहदंष्ट्राभास्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणा परितः प्रसारिणि, कादम्बरां देहप्रभाजालमेव शरीरकान्तिसमूहमेव जलं सलिलं तस्मिन्, भुजलताः चामरग्राहिणीनां परिचारिकाणां बाहुलता एव विक्षेपाः क्षेपणीयदण्डाः तेषां परिभ्रमेः आम्बोलनेः प्रवर्तन्तीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभिः, चामरग्राहिणीभिः बालव्यजन-
धारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्चाल्यमानाम् । इह परम्परितरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्पुण्यो-
रङ्गाक्षिभावसङ्करः । चामरचारचालनार्थं हस्ती न कम्प्यते अपि तु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निपतितेति । अधस्तात् अधः मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धभूमिषु निपतितप्रतिबिम्बतया सङ्क्रान्तप्रति-
जिसप्रकारे प्रभावित होता है, उसीप्रकारे अभ्यन्तरस्थित एकत्रित आभूषणोंका किरण, उस उस मार्गसे निकलता था।

वह (चन्द्रापीड) प्रतिस्रोतके समान उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जब आगे गया तब उसने नानाविध अलौकिक-
शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रतिहारियोंका मण्डल बैठा था ।

उस श्रीमण्डपके मध्यभागे (बीच) में, परङ्कके चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके समान मण्डलकारसे
बैठीं, और देवीध्वमान आभूषणोंसे शोभित होतीं—अनेक सहस्र कन्याओंसे परिवृत, ऊपरमें नीलवर्णके एक
आस्तरणवज्र (चारर) से आच्छादित दके हुए जो बहुत विशाल न था ऐसे—एक पर्यङ्क (परङ्क) के मध्यमें
श्वेतवर्ण उपधान (तक्षिप) पर एक करके रखी वाम-बाहु-लताके अवलम्बन (सहारे) से बैठो हुईं, अतएव
महावराहकी दंष्ट्रामें लम्पित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें शोभायमान, कादम्बरीको उस (चन्द्रापीड)
ने देखा । उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने भुजलतारूप क्षेपणीदण्ड सञ्चालन-पूर्वक मानो

१. ...मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वोपविष्टेन ।
'अतिमहतः' इत्येव दृश्यते । २. आश्रये, अपाश्रये ।

नागैरिवापह्निमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयसिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येत्कीर्णैर्न विद्याधरलोकेन गगनतलविभ्रातोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषण रव प्रनृत्त-शिशि-शत-चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमाणाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभाद्गुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमाणाम्, लक्ष्मणैरपि

च्छायतया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सर्पैः अधस्तात् अपह्रियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते भिक्टे रत्नभित्तिषु मणिकुलेषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिकृपतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । अनेनास्यां दिगोश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरत्नमयच्छद्दिग्निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उरक्षिप्यमाणामिव उत्तोष्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां आवावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोद्येष्टम् । हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महारत्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वापि प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिरत्नादर्शः, आपीतामिव कण्ठाघातकृतामिव, तेष्वापि प्रतिबिम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये छुद्विपि उत्कीर्णैर्न रत्नप्रस्तरं निस्तप्य रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम् आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमाणामिव, तेष्वापि प्रतिच्छायापतनादिति भावः । अनेन चैतन्यरहितानामपि आवावेशप्रकाशनादस्या निर-तिशयं सौन्दर्यं चोत्तितम् । इहाऽप्युत्तरूपेणैवालङ्कारः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्त्तिस्थाजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्यां एव वीक्षणकौतु-कात् सम्पुञ्जितेन सज्जातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-तामिव । इह सापह्नुवा क्रियोद्येष्टम् । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते । भूषणेति । भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृत्तं नर्तनाय प्रवृत्तं यत् भित्तिगतं कलापिसमूहः तस्य चित्रचन्द्रिका विविधवर्णमेव का यत्र तेन, भवनेनापि तेन श्रीमण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीचङ्क-कुतूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तयोक्तेनेव सता मेचकानां नयनतुल्यत्वाविश्याशयः, दृश्यमानमिव प्रेष्यमाणमिव । क्रियोद्येष्टम् । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते । आत्मेति । आरमनः स्वस्थं परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्यां एवावलोक-नवृत्त्यातः उपार्जितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितत्वात् स्वर्गीयाणि चञ्चलि लोचनानि येन तयोक्तेनेव, अनिमिषनयनेन सता, निर्वर्ण्यमाणाम् अवलोक्यमाणाम् । उपार्जनक्रियोद्येष्टिणादुत्तालङ्कारः । अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्ष्मणैरिति । लक्ष्मणैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करती रहती ही चामरधारिणी परिचारिकाई चामर-आन्दोलन (हवा) करती थी; नीचेकी मणि-मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, पातालवासी नागगण ही मानो उसे नीचे लिए जाते थे; एवं समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, इन्द्रादिकृपालगण ही मानो उसको पृथक्-पृथक् रूपमें लिए जाते थे; और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिविम्ब पड़नेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे उठाकर लिए जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था; भवन-दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उल्टाएँ (खोदे) हुए विद्याधरमूर्त्तियाँ मानो उसको आकासमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिमूर्त्तिके व्याज (बहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द छनकर नाचते सैकड़ों मयूरोंके त्रिचित्र चन्द्रक-रूपी हज़ारों नेत्रोंसे देखता था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों । इस प्रकार निनिमेष दृष्टि

रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनैव गृह्यमाणं यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निगताभिः अलक्तक-
रसादलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः, निवसित^२-रक्तांशुक-दशा-शिखाभिरिव^३
अवलम्बिताभिः, पादाभरण-रक्तांशुलोखा-सन्देह-दायिनीभिः, अतिकोमलतया नखाविवरेण
वसन्तीभिरिव^४ रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिर्लपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुद्रहृदय^५ विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरण-चक्रवालेन गुह-
गुह्यैरिव विद्यमानैः अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तद्गुणं विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्तिवसादाश्रितानीति क्रियोत्प्रेक्षा ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्न्यजिता ।

अवृत्तेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं शैशवं सुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानीनि क्रियोत्प्रेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शोऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेशपरवशेनैव कामावेशपराधीनेन सता
यौवनेन तादृशेन स्वयमेव गृह्यमाणं स्वीकृत्यमाणम्, कामावेशपरवशेनैव हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीचां न
विद्यते । परमार्थतस्तु यौवने कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाव्यात् । गुणोत्प्रेक्षा । तादृशोद्गमस्य
व्यजिताः ।

अविचलितेति । इह स्त्रीयाबहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतस्य 'अङ्गुलीभिः' इत्यस्य विशेषणावि ।
निगताभिः पादुरागादेव प्रकृतिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य या
दीधितयः किरणः ताभिभिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जायुत्प्रेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलक्तकरसेन यावत्कद्रवेण पादलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयलौघ्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जायुत्प्रेक्षा सा च निरङ्गकैवल्यरूप-
के सङ्गीर्णा । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाशिक्षाभिः वर्तिकाभिः । जायुत्प्रेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां या रक्तांशुलोका लोहि-
तदीधितप्रेणी तस्याः सन्देहं अमं ददातीति ताभिः । इह आग्निमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तसुलुह-
तया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं वसन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
क्षितिविद्यमानाभिः । क्रियोत्प्रेक्षा । एवं विधाभिः अङ्गुलीभिः पादशास्त्राभिः उपेताभ्यां युक्ताभ्याम्,
तलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वर्तुलोज्ज्वलस्वसादृश्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं नखालङ्काराभ्युत्तरस्मनिकरम्, उद्गृह्यद्द्वयां धारयद्द्वयाम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुमर-
सनस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलितोऽर्थः—कोमलरक्तयाश्चरणयोः
अह्णा प्रसा समन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योत्प्रेक्षा । पादौ च अङ्गुलीभिरुपेतौ, अङ्गुल-
यश्च पादुरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुत्प्रेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवचितुश्चातुर्यम् ।

नूपुरेति । नूपुरैः बृहत्तः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण खिन्नं बलान्तं यत् ऊरुयुगलं
(एकटक) से उसको देखा करते थे; समस्त शुभलक्षण भी उसमें आसक्ति रखकर ही मानो उसके समस्त
अवयवोंमें अधिष्ठित (स्थापित) हुए थे, शैशवावस्था पुण्य नहीं किया है इसलिए ही मानो वह उसको परित्याग कर
(छोड़) दी थी; पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, यौवनेकाल कामावेश से ही मानो पराधीन हो-
कर मानो अपने से ही उसका ग्रहण किया था; चरणोंको स्थिर रक्किमा (रंग) की किरणें मानो बाहर निकलती
हों, अलक्तक-रस-रञ्जित (आस्ता, महावर के रस से युक्त हुए) लावण्यजलकी धारा बढ़ती हो, एवं परिहित
(पढ़ने हुए) रक्तवस्त्रका वस्त्रिकाग्रभाग (पल्लोंकी कोरें) मानो लम्बित हुआ हो, ऐसे चरणालङ्कारोंमें से निःसृत
होती—रक्तवर्ण किरणोंका मालगोंका अम उत्पन्न कराती और अत्यधिककोमल होनेके कारण नखरज्जुद्वारा मानो
शरिरधारा बहाने कराती (उगलती) अङ्गुलियोंवाले भूतलके नक्षत्रसमूहके समान नख-मणि-मण्डलसे समन्वित
चरणोंसे वह मानो प्रवालरूपके रसकी एक नदीकी सृष्टि कराती थी; उसके नूपुरोंके मणियोंमें से निकलती किरणें—

१. 'सर्वाङ्गाश्च', सर्वावयवाम् । २. गलिताभिः, वित्तचरणं । ३. निवसितम् । ४. दशाभिरिव ।
५. वर्त्तयन्तीभिरिव । ६. अङ्गुलिभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोरुयुगल^१-सहायतामिव कर्तुं मुदृगच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडित^२-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताल्लावण्यक्षोत इव द्विधागत-
मूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता^३
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बविम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनैव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्योत् अङ्गुली-

सन्धिवद्भङ्गं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारवहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्वं
व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः मणिकिरणानां स्तररमीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमाणौ स्पर्शविष-
यीक्रियमाणौ जघनभागां जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः पृथिकर्तुः करारभ्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशावस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्घातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, अथ च जघनमेव उरु-
मेव शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशत्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणत् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्यक्षोत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, उरुद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशावसम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशत्वञ्च, उरुद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयन्त इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमुहो येन तेन, अतएव
हृष्यया परपुरुषदर्शनम् अन्धपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदूषतेव निजावर्णादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदूषतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन संश्लेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता व्यजतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रमसुरपाद्यतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्नां रक्षानगुणेन नितम्बविम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यथाशक्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'व्यजतेव' इति त्रिवेधेन क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासच्छेकानुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संछिद्रिः ।

निपतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादाख्यनि [सकलानां] लसत्त्वानां लोकाणां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतांसि तेषां भरेण भरेणैव अतिगुरु अत्यन्तविशालौ निरुन्धौ यस्यास्ताम् । इह
हेतुत्प्रेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तानाभ्याम् अन्तरितं निमोच्यत्वाद्व्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनैव कृच्छ्रेण कारणेन क्षीयमाणः कृशाव्यं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीवपुषोऽतीवमार्दवत्वाद्धेतोः स्पृशतो सर्वजसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगलके भारसे खिन्नं हृदं जङ्गाशोकी मानो सहायता करनेके लिए ही—जैसे ठठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थी; उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दबाए गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिघात (टकर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
क्षोतके समान हो ऐसे ऊर्ध्व-युगलको वह धारण करी थी; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, शैश्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शसुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रहारने उसके नितम्ब-विम्बका परिवेष्टन कर रखा था ।
आकृष्ट होकर गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण, सुखका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था; शरीर अत्यन्त कोमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

१. सहाय्यम्, सहायिताम् । २. प्रजापतिदृढनिपीडित । ३. कचिदिह 'जल' श्यधिकः पाठः ।

४. रुन्धता । २. सौकुमार्यात् ।

मुद्रामिव निमग्नं नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णाली-मिव लिखितं मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्ट-कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-भर-खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणोनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रस्तुताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-काण्डाभ्यां बाहुभ्यां नख-किरण-विसर-वर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात् स्वेदजल-धाराजालकमिव सुख-ताकरयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः करैर्गुहीत-

क्षण्डुः निमग्नं देहे प्रतिष्टाय अङ्गुष्ठस्य अङ्गुष्ठस्य मुद्रां चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तयत् अभयसां अभिवत् मध्यगतो यस्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युल्लेखः ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितं 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदृशेन (निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णालीम् आत्मप्रशंसाबोधकाचर-पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तत्सदृशसूक्ष्मवल्लीं विभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तर्गतेति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलस्यादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं श्रवणकिसलयप्रतिचन्द्रायं यस्य तेन अतिभरेण कुचयोरस्यन्तभारेण खिद्यमानं पीडयमानं हृदयं वचस्तेन कर्णां करतलेन (हृदयपतितमेतद्भि-स्वमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन, प्रेयसाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् । अयमाशयः—सृष्टु हृदयं कामपीठाग्नितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया बहिर्निस्सार्यमाण-मस्ति, अतएव तु क्रमेण बहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं विशालवस्त्र धन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुस्थितिः ।

अधोमुखेति । मल्लभाभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाङ्मुखयोः कर्णाभरणयोः सुवर्णचित्त्राभ्यामलङ्कारयोः मयूखाभ्यां स्फूर्करश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च मुखयोर्निर्मलत्वं धन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदृश-रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च मुखयोर्माँद्विषयं प्रतीयते । तथा नखकिरणालां करशाखाखरसीनां विसरं समूहं वर्षति वृष्टिं करोतीति तेन, अतएव शाणिक्यवलययोः रश्मिप्रकटकयोः गौरवेण उद्वहन्भारेण यः श्रमः सद्भृशात्, अनेन वितान्तको-मलत्वं धन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदजलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव सुखता स्थजता करयुगलेन हस्तद्वयेन च समुद्रासितम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदजलिलप्रवाहसमूहस्युल्लेखितमिति जात्युल्लेखः ।

रत्नेति । स्तनयोर्बोद्धोद्योः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं सुखम् उन्नमयतेव ऊर्ध्वैः कुर्वतेच विद्यमानेन, हारेण युक्ताकलापेन कर्णां, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभरेव हस्तैः करणैः, गुहीत विभुक्देशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताको मानो अङ्गुष्ठं कां चिह्नं जिह्वेको भीतर निगमनं हो गया हो ऐसे-नदीको बजावर्षे के समान-गोल नाभि-मण्डलको उसने धारण किया था; कामदेवने मानो अपने त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिमुचक वर्षागाला लिखकर रखा हो इस प्रकार की रोमपंक्तिको वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-युग-इस प्रकार बाहर निकल पड़ा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्तःप्रेष हो जानेके कारण हृदय, अत्यन्त भारसे परिभ्रान्त हो (अक) कर नीचे दब जानेसे, हस्तद्वारा उसको ठेल देता (सरकता) हो; उसके बाङ्ग, मानो कर्णाभरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें उगे मृणालदण्डके समान प्रतीत होते थे; नखोंमेंसे बरसते किरणोंके मेहसे उसके दोनों हाथ ऐसे दीखते थे मानो मणिमय-वलय (कङ्कण) पहननेके भारसे श्रान्त होकर वर्मजल (पसीने) की धारा गिराते हों; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमण्डलको मानो किरने उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके द्वार उसके विभुक्देश (अधराधोभाग),

१. नाभिमण्डलम्, नाभित्थलीम् । २. रोमराजी । ३. भर*** । ४. मृणालकाभ्यामिव, मृणालाभ्यां ।

५. वहनश्रमात् । ६. ऊर्ध्वैः ।

चिवुकदेशाम्, अभिनवयोवनपवनशोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्भूताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिस्तम्बुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिथं जीवलोकं कर्तुमुद्यताम्, उन्मद्योवनकुञ्जरमदराजभ्यां मनः-

इह 'उन्नामयता इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, करशब्दश्लेषमूलकेन चिवुककर्मकरपरी-प्रहणयोरभेदा-
भ्यवसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापह्यकारणत्वाद्वायुः तेन शोभितस्य
उद्वेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्भूताभ्याम् उत्थिताभ्यां 'तरङ्गाभ्यां वीचीभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततितवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तितुल्यैर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्वेगेन पूर्णं यत् माणिक्यशुक्तिस्तम्बुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविद्युतिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी रसतन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिप्रयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरिवादिनी'
इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह.....यौवनपवनेत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परस्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
त्प्रेक्षा, '.....लतालोहिताभ्याम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । '.....सम्बुटच्छविना'
इत्यत्र '.....रत्नकोणचारुणा' इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादनेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, रक्तौ च क्रोधरागौ इति कविसमयानुसारत्वात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः ससृभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनोः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ इषदालोहितौ अपाद्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तविरतुल्यं यतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसती दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखक्षोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । पूर्वविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रग्याप्तमिव कर्तुमुद्यतां विधातुं
तस्मिन्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति'.....कोपादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः, '.....लक्ष्मीनिवासे'त्यादौ शिल्पप्ररूपित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विषादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुष्टतिषेधवेगत्वाद्दृष्टी इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद् उन्मत्तो

दादौ को वारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्वेलित
(क्षोभ पाप हृय) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दोलते थे; उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतारक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय
शुक्तिकाके सम्बुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयप्रयवादनदण्ड (मिजराब)
के समान विशेष सुन्दर लगी थी; उसका नयन युगल, अपने मुखलक्ष्मीके वसने का क्षीरसागर-
स्वरूप था, जिसके प्रान्तभाग कोने और सी दीर्घ होनेके लिय अपने गतिके मार्गमें विघ्न डालते कानों पर मानो
कुद्द होकर ही ईषद आरक्तवर्ण (जरा-न्ता लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोककी मानो वह लोचनमय
करनेकी उषत् हुई थी; मदमत्त यौवन-हस्तीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों मीटें और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उल्लङ्घ्येमतलीपट्टाभरणसम्यमासुक्तकर्णात्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुबिन्म-
श्रृङ्गामणिः शरताञ्जुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाङ्गप्रविष्टहर-
गवित-गीरी-विजिगीषयैव सञ्ज्ञानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी-मुदितनारायणात्रलेप-हरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्,

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेक्षारूपाभ्यां भ्रूलताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनशिला' इति
निजामिधेयप्रस्थातस्य धातुविशेषस्य पङ्केन निर्धासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य काप्रदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा बिन्दुरूपवादित्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
संस्केतेन तिलकबिन्दुना विद्योतित उन्नासितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मदयौवनकुञ्जर' इत्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेक्षालङ्कारः ।

उल्लङ्घति । उल्लङ्घ्य अत्यन्तमुदरं यत् हेतुः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आभूषणं तन्मयं तदव्यासम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णारपलात् श्रवणकुलयात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तथाः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तम्, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतवादित्याशयः,
तथा दोलायमानं दोलायदाचरन्तं पत्रं स्वर्णपत्रं यन्नेवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुजीहिगमं बहुमीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, पट्टाशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधती धारयतीम् । इह आग्निमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेषः तं सुरश्चति स्पृशतीति सीमन्तलुप्री तस्मात् तादृशात् चूडामणेः
शिरोमणेः शरता स्रजता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मद्यज्ञेनेव
विद्यमानेन लौहित्यसादृश्यवादित्याशयः, अञ्जुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कससमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाङ्गं देहाङ्गं शरीराङ्गमात्रे प्रविष्टेन हरेण महेशेन गर्विता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयैव विजेतुमिच्छयैव, सर्वेषु समस्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मद्येन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शोलात्मजातः शुभाष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराङ्गमात्रप्रविष्टाप्रवेष्टया
निललावयवप्रविष्टदेवतायाः सर्वतोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेक्षा ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्रीः तथा मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मत्सदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा बहिरेव संयोग-
विद्योगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिबिम्बकेः कुण्डाद्विषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निरूपतः स्वकारात् लक्ष्मीणां श्रोणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैवैकैकश्रीसदृशत्वादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोपेक्षा । अनेनास्या लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रतीयते ।

हृदयके समानं मानो वदनं परं चित्रितं हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेपका तिलक-बिन्दु उसके ललाटदेशमें विक्षेप
शोभा पाता था; छन्दर कर्णों उसने उल्लङ्घ सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश पहने थी, जिनमें सुवर्णके पत्ते
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थी,—उनसे मानो कमलों से मधुधारा छूटती हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशको श्वेतरक्त (शुल्कावी) कर देती, सीमन्त पर पहनी चूडामणिमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती किरणें दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती थीं; महादेवने शरीरके केवल अर्धांशमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उससे पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हटानेकी अभिलाषासे ही मानो कागदेव
उस (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त इसके सीमायुक्तो अधिक प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीको बलाःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणको जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उस दूर करके लिए ही मानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिबिम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मीयोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्ट । २. एकमालिष्टहेमतलीपट्टाभरणमपरम् । ३. मरकत । ४. लुम्बितचूडामणेः ।

५. रागे । ६. उरःसमारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विक्षिपन्तीम्, निर्द्वयद्वयैकमन्मथप्रमथनाथरोपेणैव प्रतिद्वयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनी-जागरणस्त्रिभुजस्य परिचितचक्रवाकमिश्रुनस्य स्वप्नं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुकाभिर्बालपुञ्जिनानि कारयन्तीम्, परिजननूपुररवप्रस्थितं वल्लभञ्च हंसमिश्रुनं खणालनिगडेन बद्ध्वालय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयस्नान् लिहते भवनहरिण-शावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धित-लता-प्रथम-कुसुम-

उत्तमेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन एकेनैव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण क्षशिना विस्मितस्य स्वस्य तस्याने आश्रययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गर्वः तस्य नाशाय दूरीकरणाय विलासस्मितैः सविभ्रमेपद्मासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमिव विकिरन्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादित्याशयः । उत्कलङ्कारः ।

निर्द्वयेति । निर्द्वयं निष्कलणं यथा स्यात्तथा दृग्बो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोपः कोपः तेनैव कारणेन, तद्वृणानां प्रतिद्वयं प्रतिचितं मन्मथानाम् अयुतानि दृशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाचादिनैति शेषः ।

इह हेतुम्पेचा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यवियोगकलेशाजागरेण स्त्रिभुजस्य कलान्तस्य, परिचितं यत् चक्रवाकमिश्रुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी, तुमुन् योगे 'न लोकाग्रये'ति षष्ठीनिषेधात् । स्वप्नं निद्रातुं क्रीडानदिकासु खेलातदिभीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः सिकताः ताम्रिः, बालपुञ्जिनानि लघुसैकतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गैरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु निरतिशयवासस्य पङ्कजसम्पदं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकाक्षदेन तद्वनुरसरेणेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यातम्, वल्लभं मम मित्रं च हंसमिश्रुनं चक्राङ्गयुगलं खणालनिगडेन विसरस्वरूपशृङ्खला बद्ध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपालीं स्वस्य चक्राङ्गरञ्जिकां काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलमित्रत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणय अरमगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन् लिहते तृणआन्त्या जिह्वा आधाद्यते भवनहरिणशावकाय गृहसुगन्धिशवे सखीश्रवणात् सहचरी श्रोत्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवसिकल्यं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्वरितघासजुद्धया भवनहरिणशावकैरुत्पादनाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वक्ष्यता प्रथम

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमें धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके लिए अपने विलासमय ईश्वर हास्य से वह मानो प्रत्येक दिशामें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फैलती) थी; महादेवने निर्द्वयतासे एकमात्र कामदेवको दम्प कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर ही वह प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे स्त्रिभुज परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अभ्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बालुका (रेत) के द्वारा वह छोटे-छोटे पुञ्जिन बनवाती थी; 'मेरे प्रीति-माजन हंस-मिश्रुन' किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका अनुसरण कर इस स्थानसे चला गया है, इसलिए तुम उसे-खणालकी रस्तासे बाँध कर ले आओ—इस प्रकार वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तृण मानकर चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विस्तृत यवाङ्कुरको निकालकर देती थी; अपनेसे

१. स्त्रिभुजस्य । २. दुर्लभम् । ३. प्रस्थितं च वल्लभहंसमिश्रुनं । ४. लिहते च, लिहते हरिततृणसूचीलो-भेन । ५. कञ्चित् 'मवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशोभाभरणदानेन सम्मानयन्तीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वत-पातु-शबरीमालाप-यन्तीम्, करजलविनिहतैः मुहुर्मुहुर्रुपतद्भिश्च मुखपरिमलानधैनीलकन्दुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतकै-रुत-श्रवण-कृत-दुष्ट-स्मितां चामरप्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विषट्ठयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-संक्रान्तप्रतिमां स्वेदजल-बिन्दुजाल-चित्र-नख-पदभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्,

आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपालीम् उपवनरक्षाकारिणीम् अशोभाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन समानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलैः अरण्यप्रसूनसस्यैः पूर्णं पत्रपुटं यथा ताम्, अविज्ञायमाना अत्यन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्विशेषेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भावा यस्याः तस्या भावः तया कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पति रत्नवीति क्रीडापर्वतप्राप्ती सा चाशौ शबरी किरातपत्नी चेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां आपयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियत्वं प्रतीयते । प्राकृतं कृतं निवसन्ती शबरी मानवीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तृभाषां न ज्ञायत इति कल्पनानिरतिशयेन महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकण्डुकैरिव श्यामवर्णगण्डुकैरिव करतलाभ्यां हस्तलताभ्यां विनिहतैः दूरीकरणाय उत्तोलनाय च ताडितैः, अतएव मुहुर्मुहुः वारंवारम् उड्डयनं कुर्वन्निः, मुखस्य वदनस्य परिमलेन आभोदेन अन्धैः मत्तैः मधुकरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं खेल्न्तीम् ।

इह 'नीलकण्डुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्णते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदवत्वं प्रतीयते ।

पञ्जरैः । पञ्जरं परिषन्धनगुह्ये विद्यमानो हारीतको मुदङ्करः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चवि-शेषः तस्य रुतश्रवणेन कृत्रिमाकर्णनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचकं स्मितं यथा ताम्, चामरप्राहिणीं बालम्यजनधारिणीं विहस्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापयेन विषट्ठयन्तीं ताडय-न्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्भवति ।

मुक्ताफलैः । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचिता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्राकृतिः आभूषण-विशेषः तस्याः सकाशात् सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं नागवल्लीदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलबिन्दुजालेन घर्मसलिलकणसमूहेन चितं व्याप्तं यत् नखपदं कामुककृतनखचूर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरूपिष्ठातकचूर्णप्रक्षेपेणेत्यर्थः पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विषट्ठयन्तीम्, तज्जिह्वाच्छादना-भिप्रायेणोपाश्रयः । लघुचन्द्रलेखा प्रतिच्छाया सखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिबिम्बानि च स्वेदसलिलकण-

ही जिस लताको परिवर्षित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई उद्यानपालिका (मालिनी) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शबरी (भोलनी, म्लेच्छविशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पत्तोंकी दोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके कहनेके अधिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हँस-हँस कर वह उससे बार-बार बातें करती थी; हाथसे नीचे झटकार देने पर भी बारम्बार उड़कर ऊपर आते, मुख-सीरमें अंधे बने भ्रमरके साथ कण्डुक (काळी गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पञ्जरहित हारीतका शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किसी चामरधारिणीके मस्तक पर हँसती-हँसती लीला-पद्मद्वारा ताड़न करती थी; ताम्बूलकरङ्कवाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुक्ताखचित चन्द्रलेखाका प्रतिबिम्ब पड़नेसे वहाँ घर्माघर्मासे परिपूर्ण नख-पिच्छ आन कर मुष्टिपरिमित लोहितपिष्ठातक (अनोर) चूर्ण लेकर वह उस

१. 'पत्र' पर्वतशबरीम्, पर्वतकपाटम् । २. आलापन्तीम् । ३. विनिहितः । ४. अभिहतै-मुहुर्मुहुर्परिस्फुरणप्रसङ्गः । ५. नीलकण्डुकैरिव । ६. हारीतकलतम् । ७. लेखिकाप्रतिमा । ८. 'जाला-खित । ९. स्तनतटे ।

रत्नकुण्डलं प्रतिविम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद-मण्डलाराङ्क्या चामरप्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभूभृद्वर-व्यतिकर-शेषभोगनिपण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पद-पटलापह्नियमाण कुसुम-रजोधूसर-पादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

समुद्राकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियत्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयचरकमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाया इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्यात्तथा दत्तं रतिकाले कामुकेन अपि नवं नूतनं यत् नखपदमण्डलं गोलाकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्सन्देहं व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, विहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन अनुग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैर्वापितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरप्राहिणीम् आच्छादयन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आबुधवतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादानायायेनेत्याक्षयः । यथार्थतो आन्तेरभावाच्चायं आन्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखचतस्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजच्चतं मृगाव्या' इति दर्पणोदाहृतवद्विधाविस्मृत्यदोषः कथ्यन्तेति चेत् ? मैवम्,—

‘कक्षस्थले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥’

इति कामशास्त्रप्रख्यातत्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलङ्घनचातुरीसमुल्लसितान्तः करणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणिं प्राहयिष्यामि' इति पूर्वोद्दिष्टप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महःकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृद्वाराणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गमसुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु स्रक्चन्दनसखीविभोदादिषु निषण्णाम् उपविष्टाम्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखाति-रिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पचान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तैः कुलभू-भृद्वरैः महेन्द्रप्रभृति कुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यया सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाधिप-फणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्त्यर्थे पद्मभाभावाद-प्रयुक्ता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषाद्वाबुक्तदोषप्रसक्तैरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘स्यातामदोषी श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते’ इति ।

मधुमासेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपह्नि-यमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनमूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूसरः ईषपाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पचान्तरे तु तथाविधभूलिभिर्धूसराः पादपानां तरुणां रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

‘परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातातुपरागो च चन्दने ॥’ इति मेदिनी । शरदमिति । शरदं घनास्थयसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौदर्येणैव पुनर्जितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिरस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपञ्चुक्तानां बाणानां शराणां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मदः मदनभस्मजनितगर्वो यया ताम् । (महेशेन तु (कुचमण्डल) पर ताडनं करोतीति ; मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चामरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पङ्क्तौ वहाँ नायकदत्त गोलाकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हँसती हँसती, उसकी वद् आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नामके फणाओं पर स्थित है, वही भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करना अस्वीकार कर पतिसंसर्गसुखके अतिरिक्त अन्यत्र सुखभोग पर स्थित थी; चैत्रमासमें अमरगण वृक्षस्थ पुष्पांकी रजका अपहरण कर उस पर ही अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे पुष्परेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिराकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंकी धूसरवर्ण कर देते थे; शरत्काल, जिसप्रकार हँसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अधिमान

१. प्रतिविम्बसांद्रदन्तव्रणमण्डल । २. व्याजदत्तेन । ३. भूभृद्व्यतिकरा । ४. शेषभोगेषु निषण्णां च ।

५. सखीमिव ।

गौरीमिव श्वेतं शुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लेखामिव मधुकरकुलनीलतमाल-
काननम्, इन्दुमूर्त्तिमिषोद्दाम-मन्मथ-विलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरश्यामल-
वलीलतालङ्कृतमध्याम्, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वनुकाञ्चुभिन्न-पद्मारागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वभावस्था कामो दग्धः, कादम्बर्यो तु स्वस्वामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तद्वर्णपहरणमिति
हृदयम् । पञ्चान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पश्चिनां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्वा-
यथा ताम् । 'शरदमिव' इत्याद्यनुरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालत्रये—

'समथ एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः परभीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥'

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अंशुकं वर्णं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम् उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यथा चेति ताम् । पञ्चान्तरे तु—श्वेतंशोः महेश्वरस्तकस्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन पुराणराखात् व्यासम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधिति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तद्वर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलवत् षट्पद्-
समूहवत् नीलतमानितान्तश्यामा अलकाश्रूर्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्तम् आननं मुखं यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालवनं तापिच्छकाननं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्त्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमद्वनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यथा ताम् । इन्दुमूर्त्तिपदै तु—उद्दाम-
मन्मथविलासेन उरकटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यथा ताम् । 'दुर्गस्थाने
नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ।

अन्नाभमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयक्रतुमनुष्ठाय ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पर्णीमपहृतवामिति । रथपश्चात् देविभागवते हरिवंशे चेति विशेषनिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयाद्ग्रेह प्रतन्धते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशो पाण्डुवर्णा श्यामला गर्भभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याद्याः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो सूचितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तमन्यो या सुक्ता
भौक्तिकाः तासाम् अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नाणि संमिश्राणि पद्मारागप्रसाधनानि पद्मारागरचरिताभूष-
णानि यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—आः क्षीरिस्तित् अस्थेति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः सुक्तेः विक्षिप्तेः
अंशुभिः रश्मिभिः मिश्रानि प्रस्तुतितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनमीमिव विषयद्रव्याख्यनलिनमीमिव, स्वच्छाम्नरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण

(वमण्ड) को दूर कर देता है, वह भी उल्लापकार पुनरुज्जाहित कामदेवकी वाणांके शब्दसे महादेवक आभमानको
दूर करती थी; पार्वतीके मस्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीश्वर-शिवके मस्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसको भी उसी प्रकार पहने हुए स्वच्छ शब्द ये एवं मस्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरमें जिस प्रकार अमरगणके समान श्यामवर्ण तमाल-वन रहता है, उसका भी उसी प्रकार अमरगणके
समान अत्यन्त श्यामवर्ण केशकलापसे शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रने जिस प्रकार कामावेशवश यदृस्पतिकी भार्या
(तारा) का ग्रहण किया था, मदन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (अर्थात्
कादम्बरिके स्थूल-नितम्बकी देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जिस प्रकार श्वेत और
श्यामवर्ण लवलीलतासे शोभित रहता है; उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और श्यामवर्ण त्रिवलीले
शोभित था; सूर्य-किरणसे प्रस्तुतित कमलकी रक्तिमा ही जिस प्रकार प्रयातकालीन शोभाका अलङ्कार है, उसका
भी उसी प्रकार देवीयमान सुका (मोतियों) की किरणोंसे मिश्रित पद्मारागमणि-निमित्त ही अलङ्कार था; आकाश-

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान-मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-सुन्वि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे समु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्वर्णनानुसुखं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरी ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवास्मृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं मुदुलम् ऊरुमूलं सविथमूलं यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु-स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् ऊरुं विस्तृतञ्च मूलं ग्रन्थदेशो यस्याः ताम् ।

मयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिश्रेणीमिव, नितम्बसुम्बी नितम्बस्पर्शां शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पश्चान्तरे तु-नितम्ब-
सुम्बिनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेचकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतरुविति । कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
पदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'दृष्टिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य तत्पस्य समीपे निकटे, समुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रतस्तस्य 'केयूरकम्' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किञ्चाम् ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्वायः कियत्समागमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्त्तमानस्य
यूनः । परिचयः संस्तवः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां सुखरम् अश्रान्तवक्तारम् । पृच्छन्ती प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तस्येति । कादम्बरीयां गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखा क्षिरेखेवेषु पणितसमासः स च 'उप-
मितं व्याप्तादिभिः सामान्यप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवेत्युपमासाहचर्यात् । दृष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत् कर्तृ, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अस्मृतं जलमिव उल्ललास उच्छ्वसितं वभूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अस्मृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । तथा केवलम् 'उल्ललास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमत्वद्वयेः समापतति तद्धारणाय
'सागरस्य हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य हृदयमुल्ललास' इति पाठो विधेय इति सामान्याः ।

गङ्गासे उत्पन्न पवित्रीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-युगलका मूलदेश, निर्मल वल्लके अभ्यन्तरमें दीखता था; मयूरगणके
नितम्बस्पर्शां पुच्छदेशमें जिसप्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसको मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह शय्याके समीपमें ही समुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—वे कौन हैं ? किसके पुत्र हैं ? उनका नाम
क्या है ? उनका रूप कैसा है ? उनको अवस्था कितनी है ? वे क्या कहते थे ? तुने क्या कहा ? कहाँ तक उनको
तुने देखा ? महाश्वेताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एवं वे क्या यहाँ आयेथे ? यों बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रमाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वसित होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वसित होने (उछलने)

१. पुरस्तमीपे । २. भवतां च । ३. अभिहितम् । ४. "सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापसु ।

५. कचित् 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते ।

आसीद्वास्य मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं बानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नमे-
नामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्विन्द्वस्तैश्च
एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयत एवास्य
तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं स केयूरकेणावेदित’ इति
चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्त्वस्मिन् सुचिरं पपात ।
लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इवं तत्क्षेणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते (एवम्) आसीदभूत् । वेधसा ब्रह्मणा मे मम
शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा
सति विज्ञस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यद्य-
स्मात् अनिवारितस्य अप्रतिषिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं
सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एकमद्भि-
तीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यभव्याकृतेः परमाणव उपादानकारणी-
भूताणुद्रव्याणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणब्रह्म—

‘जालान्तर्गते भानो यस्त्वेकं दृश्यते रजः । तस्य पठितमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्वयणुकादिकमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रित्येदमभिहित-
मित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शक्लेशेन रचनाकालीन-
पाणितलामर्शकप्रेतेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः स्फुटा ये अश्विन्द्ववः कादम्बरीं एव नयना-
श्रुकणाः तेभ्यो जगति संसारे धृतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि करवाणि, कमलानि नलिनानि कुवळ-
यानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पन्नानि समुद्रमुत्पानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः
कादम्बरीं नयनयुगले नेत्रद्वये निपतात दृढसंलग्नं बभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो-विस्मय आचर्य तेन स्मेरं विकसितम्,
तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गृहीतं लक्ष्यं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिन्चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादा-
नाद्वाच्या भावाभिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
लोचनेति । लोचनप्रमया कादम्बरीं आरमन्त्र नयनालोकेन धवलितः श्वेतीकृतचन्द्रापीडः तत्क्षणं
तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बरीं गन्धर्वराजपुत्र्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः
कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी
वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृश्यतेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोमय स्थितायाः कादम्बरीः प्रथमम् आदौ रोमोद्गमः

लगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियों को भी नयनमय क्यों नहीं
बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसको अनावर्गनि (वे रोकटोक) से देखते हैं ।
विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही किता विचित्र भण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अतिशय सौन्दर्यनिर्माण करनेके
परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव श्रुते प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के बाध
वर्णन क्लेशसे, इसके नेत्रोंमेंसे जो अशुविन्दु (आँसुकी बूँदें) टपके उनसे ही संसारमें ये समस्त श्वेतोत्पल,
पद्म, नीलोत्पल और रत्नोत्पल उत्पन्न हुए हैं । इस प्रकार चिन्ता करते हो उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रोंपर जा
पड़ो और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केसरक जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही सुवा
पुरुष है’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्त्रुत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और
निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण बलराम जिस प्रकार
मंदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण होकर

१. आनेन । २. लक्ष्यं । ३. नयनम् । ४. अचल इव । ५. कश्चित् ‘तत्’ इति पदं न दृश्यते ।

तं प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, स सम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं करोष, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लोभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ता ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णा-वतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागताक्षिण्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उथितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः स्फुरप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्ता सहासिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे—
'पदर्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्मासिम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मवारि अजनयत् उत्पादितवान् । स सम्भ्रमं सत्वरं यद् उत्थानम् उथितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशश्चल्लम् । अयमाशयः—मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

उरुकम्प इति । उरुकम्प एव गतिं गमनं सरोध हन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रञ्जितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अर्कोक्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोत्कम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टेन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यावसङ्गतिः, प्राग्बद्धव्याजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्चातेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्त्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनेन निमित्तां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वल्लं चालयति न पुनः आसारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुवाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोराच्छादनापसरणात् पुनस्तयोराच्छाद-नार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयैति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्काराभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रया संव वक्तुम् अभिधातुं न दादौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उत्ते देख विवृल हो गये । श्वर चन्द्रापीडको देखकर पदले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तर्मे) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवेन ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बढ़ाना हुआ । उरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्तर सुनकर दौड़ आध, हंस-मण्डलको भिला । निश्वास चलने से ही स्तनका वक्ष कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेको अभिलाषा से ही उसका हाथ तत्काल वक्षस्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरणपासारण करनेके बढ़ानेसे रखा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (डिले हुए) कर्णपूरकी

१. कश्चित् 'तम्' इति पदं न विद्यते । व्यपदेशेन । २. ऊरुस्तम्भ एव । ४. 'अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. 'चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः स पवनकरः । ८. स्तनावर-णम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतामवासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत् , कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत् , निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवामुद्वितीयः, तथा सह गो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असाविप तस्या रत्नाभरणस्युतिमपि तिरोधानमसन्त, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत् , भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मञ्जुकर्ममूह्यति तत् , द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमत् । मञ्जुकर्मपूह एव वृक्तं प्रतिबध्नाति न पुनरुपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामबाणस्य यः प्रथमप्रहारः आघाभिवातः तस्य वेदनैव व्यव्येव सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत् , कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदं साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तताम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेतमकरोत् , न तु कामबाणव्यथयेति छुल्लं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनभावशोऽपमनकम्प एव करतलं हस्तलम् अकम्पयत् कम्पितवान् , निवेदनाय वस्तुविषयोद्योभनाय उच्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविभूतनेन निषेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिषेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रकम्पनस्य गोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसदृशोऽपरः मन्मथ इवामुत् , यः तथा कादम्बरीं सह चन्द्रापीडहृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान् , तथैव कादम्बरीचीष्णानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रष्टोपेक्षा । तथा 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयविमर्शोपेतु न शङ्क्यः, 'आत्मा जानाति यत्पापम्' इतित्वं यच्छब्दस्य तच्छब्दानपेक्षणात् ।

तदेतत्समर्थयति—तथाहोति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणस्युतिमपि मणि-खचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकेनप्रतिबन्धकमित्यर्थः अमस्त ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छब्दादकलेन च तत्सम्भावपरिहार इति विरोधा-भासोल्लङ्घनः । हृदयप्रवेशमपि बिचप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कासुक-स्वभावातुल्यलक्षणं अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकम् । भूषणरवम् अलङ्काररत्नकारमपि सम्भाषणम् अर्थयन्नालारूपम् अमन्यत अनुष्यत । इहायुक्तालङ्कारः ।

पुष्प-रेणुं उसका बहाना हो गई । लज्जा ही वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखपत्रके सीरससे आप अमर उसको रोकते प्रतीत हुए । काम-बाणके प्रथम प्रहारकी वेदनासे ही वस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूतलकी विक्षिप्त पुष्पोंके पुष्पोंसे केतकी (केवड़े) के काँटे आघात होने (छिदने) के कारण उत्पन्न हुआ दीक्षा । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषयको निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रतीहारीको निवारण करना उसका बहाना हुआ ।

उत्त समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया था वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, मन्मथराजकुमारी-कादम्बरीके रत्नालङ्कारको प्रभावोंके तिरोधान (इच्छा रोकनेवाली, विवाहके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गए वज्र) समझने लगा; कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश करी थी उसे ही पतित्वेन वरणका स्वरूप, (स्वीकार, कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण कह कर मानने लगा; अपने सब

यत्, देहप्रभासस्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महारवेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठां सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महारवेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—‘सखि ! कादम्बरी ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतु-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः चन्द्रा पीडो नाम सुनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनागतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे स्वशिरोस्वभावसरलौर्गौराकृष्य

अचिन्तयत् । इह निजवत्सुहरणस्यानभिषित्वेनानुग्रहत्वासम्भवाद्विरोधः, भावाभिन्त्यिकर्षकमनोनय-नादिहरणाच्च नितान्तदृष्ट्वेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्विरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासस्पर्क-मपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् । द्वापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अपितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यथा सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा तादृशी, सोत्कण्ठं सोत्सुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः । इह हेतुप्रसङ्ग चतुस्तुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा ‘सोत्कण्ठम्’ इत्यस्य परित्याग एवोचितत्वम्, अन्यथेतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महारवेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तथा दत्तः कण्ठग्रहः अश्लेषो यथा सा तादृशी । अनेके नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाभिः उल्लेखेन भूमिभेदेनैव दत्ताः चतुर्षु समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्थेति । अयं तस्य सुनुरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ मुञ्जौ बाहु एव दृढत्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ प्रस्तरस्थौ तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासाधार्यत्व-सादृश्यादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन हमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः । ‘पीडासिम्हानोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे’ इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापीडः दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां निर्हेतुकत्वजननं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वासि” कञ्जज इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करुणैः, परित्यक्तैः उज्जितैः सकलासङ्गैः समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा कटिजा तां तादृशीमपि मे मम वित्तवृत्तिं मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय व्रतते । हि यतः, दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियोंके हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-क्रान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखको मन ही मन कहना करने लगा ।

कादम्बरी मानो बड़े बलेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा—पूर्वक गाड़ आलङ्गन किया (लिपट गई) । महाश्वेता ने भी उसकी गाढ़-तर कण्ठांलङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरी ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुत-तरफ से बाहुओंके खुरास (दाँतों) से भूमिनिवारण कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके निज-बाहु-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित हैं, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-बन्धु हो गए हैं, एवं समस्त आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी वित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीन और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. ...जातोत्कण्ठ । २. ...विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्ववन्द्यः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषः ।

५. आकृष्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमक्रुत्रिमहदयो विदग्धजनः । यतो दृष्टवैवेमम् अहमिव स्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानाभिनिवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सङ्घर्षतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकारितिरिक्तताञ्च मर्त्यलोकेऽप्यस्य, सफलताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सीमाभ्यस्य, अग्राम्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारैः प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् हृदिद्याणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनारहितचित्तः, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैष विचक्ष्णो मम मनोवृत्तिमाकृष्य विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्द्धिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्या राज्यप्रियाः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमाग्रहवचनम् । पृथिव्या भूमेः सङ्घर्षतया अत्युच्चस्वान्तितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकेऽप्यस्य सुखमुपवनस्य सुरलोकात् देवालोयात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतिस्त्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रापीडस्योत्कर्षो ध्वन्यते । मानुष्यो मानवजातीया नायः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्षणादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । सीमाभ्यस्य भाग्यवतायाः, ऐश्वर्यं महासख्यस्य, अर्थ्यं प्राप्तेरित्याशयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्राम्यतां नागरिकताम् । अनेनैतस्य सुरादित्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, निर्माणकौशलमित्यादीनां, सर्वेषां ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मत्वेनाभि-सम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी स्वम्, बहुवोऽनेके प्रकारा भेदा यत्र क्रियायां तद् यथास्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः, एवंरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजात अनुस्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वासो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविवर्तितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाखेतायां तथा अत्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं स्वया आचरणीयम्, सकलगुणनिधिवाञ्छ तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, बान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वथैवायमेव स्वामित्वेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है; क्योंकि—सबके ही आनुकूल्यमें अकारण-बन्धु और प्रतारणा-हीन-चित्त इस प्रकारके विदग्धजनों का मिलन संसारमें दुर्लभ है । इस लिए मेरे समान, तुम भी इनको देखकर ही विधाताका निर्माण-नैपुण्य, सौन्दर्य को अनुलनीयता, राजलक्ष्मीका योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति-प्राप्ति होनेसे पृथिवीको सुख, देवलोककी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्य-रमणियोंके लोचनोंकी सार्थकता, एक स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन, सीमाभ्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी अद्विता, इन सबोंको ही समझोगी, इस लिए इनको मैं यहाँ बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके समझ मैंने अनेक प्रकारसे परिचय दिया है अत एव—'इनके साथ यह पहली भेंट है'—इस धारणासे जो लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इनका सुझसे कुछ परिचय नहीं है'—इस प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़, एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात हूँ'—इस प्रकार समझकर जो कुछ आशङ्का उत्पन्न हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ है

१. विदग्धो जनः । २. बहुरात्र । ३. प्रवर्तितव्यम् ।

७० का०

बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्मिन्त्यर्ग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छत्स्तारकस्य' श्रम-सलिल-लव-विसर इवानन्दवापजलबिन्दुनिकरो निपपात ।
स्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदय-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भूजता समुन्ननाम । अङ्गुलिचित्रविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो 'त्रिभ्रम-गृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जम्भारम्भमन्धरं सुखम-

वरणीयं हति चन्द्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनित्वेन तत्कम्यकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कवेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सावुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशे गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः खेदः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा घर्माबिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत् । तिर्यग्विलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
आयतनयवमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्नेदवत् अश्रु पपातस्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारेकेति च' इति विश्वः

स्वरितमिति । स्वरितं क्षीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः, विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेशवशेन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युल्लेखस्य भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सम्मान्यतामिति । रुचिं प्रीतिं रातिं ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्योपचेतसो
हविजनकः सर्वदैव मनोऽभिलषित इत्यर्थः, अयं मल्लङ्घनो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सत्कियताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव शिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता भ्रूलती समुन्ननाम
उच्चोबभूव । इह फलोत्पेच्छालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुलयः करशाखाः तासां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अरमगर्भरचिताङ्गुरीयकानां मयूखलेला रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता आत्ता ताम्बूलवीटिका नागवल्लीवृलवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्त्यास्ताम्बूलवीटिकावत् कुण्ठवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जम्भाया आरम्भेण मन्धरं स्तब्धं मुखं
वदनम् उत्ससप उज्जगाम ।

इह पदार्थवैतुर्लोक्य काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्वरिषपङ्क्तेस्ताम्बूलवीटिकावधेनोत्प्रेक्षाज्जात्युत्पेच्छालङ्कार-
श्रेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महाश्वेताकी समझाने
पर, चन्द्रापीडने [गन्धर्वोंको देवयोनियों होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कटाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं उपर जानेके परिश्रमसे घर्माबिन्दुसमूहके समान
आनन्दाश्रुविन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दौड़ गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अश्रुतुल्य अश्रुत्रण ईषद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
व्यक्तिको सम्मानित करो' इस बातको मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसको एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगुठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लोहानहित 'ताम्बूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) धारणकर जैमाईके

१. अतिदीर्घलोचनाया अपाङ्गभागं गच्छत्स्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागम् ।

२. "लेखानिभ्रम" "अङ्गुलीयकलेखः" ।

स्वसर्प। स्वस्वस्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः। तथाहि, शिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन भुवम्^१ आलिखताऽङ्गुष्ठेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात। दर्शनातिरभसप्रभावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत। विकचकुवलययदामदीर्घया दृष्टया च निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिथ्येकं पर्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गनुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा^२ इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा^३ महारवेतया सह पर्यङ्के निषसाद।

स्वस्वदेवति। किञ्च, स्वता भावोद्गन्नाच्चवता स्येदजलेन धर्मवारिण धौतं शालितं यल्लावण्यं तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु। अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम्। अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरतिप्रतिच्छाद्यतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः।

इह द्रष्टव्येभा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

अभिहितमेव विषयं विवृणोति— तथाह ति। भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्षता, किञ्चित्खलता)
अतएव शिञ्जत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटं रमस्त्वचितपादकटकपुटं यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामग्नित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बं पपात इति तात्पर्यम्। 'आहूत इव' इति क्रियोभेदा।

दर्शनेति। दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रधाधितेन अत्यन्तवेगो-
च्छितेन हृदयेन चेतसा गत्वा बलिषा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे कुच-
योर्मध्ये समदृश्यत समवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः। उक्तालङ्कारः।

विकचति। विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विरतुतया, मिम्रतरकटाक्षपातादिद्याशयः, दृष्टया अवलोक्षनेन निपीत इव निर्गणो इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्या गण्डतले समलक्ष्यत अदृश्यत। उक्तालङ्कारः।

सर्वासामिति। कुतूहलात् कीतुकात् तं चन्द्रापीडं तिथ्येकं पर्यन्तीनां कुटिलेनाचलोक्यन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गनुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्थायिन्यः, तरलाश्र-
पलाः तारका नेत्रकनीनिका, निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव सस्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं श्रवणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं बभ्रमुः भ्रमणं चक्रुः, यथा मञ्जुकराश्चञ्जलास्तथा तारका अपि चाञ्जल्यम-
भजन्तित्यर्थः।

इह गुणोभेदा सहोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

कादम्बरीति। सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यथा सा
तादृशी। पर्यङ्के पर्यङ्के निषसाद उपविशेति।

आरम्भ होनेसे मन्थर सुखकी ओर गया; गिरते हुए घमण्ड (पसीने) से उसके समस्त अङ्गलावण्य डुल जानेकी
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें उस (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता हुआ
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा दीखने लगा— क्योंकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उसकी चरणङ्गुष्ठेन मानो
मणिनूपुरोंकी झंकारसे उसका आवाहन किया हो यों वह चरण-नखमें आ पड़ा था; चन्द्रापीडकी देखनेके लिए
तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तर्में दीखना था;
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने सुदीर्घ दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके कपोल-
मण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था। फिर उस समय बैठो समस्त कन्याओंकी, जो उसे कीतुकसे वकहृष्टि
(कटाक्ष) डाल-डालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गईं हुई चञ्चल नयनतारारं (पुतलियाँ) बाहर जानेकी
अभिलाषासे ही मानो, कर्णमरण-कुसुमकी भ्रमरोंके साथ फिरने लगीं।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडकी प्रणाम करके महाइश्वरीके साथ पल्लव पर जाकर

१. स्तम्भसंक्रान्त... २. माणिक्यनूपुर। ३. मणिभ्रमम्। ४. अपाङ्गनुम्बिन्या दृष्टया निर्गन्तु-
कामा इव। ५. कृतप्रणामा।

ससम्भ्रमं 'परिजनोपनीतायाञ्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटयां हेम-
पादाङ्कितयां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुरवान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकैनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मारोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वविषयसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति-पर्यस्ताञ्च अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

ससम्भ्रममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्य तदपस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव स्वच्छव-
सनमेव प्रच्छदपटा आस्तरणवत् यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितयां चिह्नितयां
पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महाश्वेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्तास्यो यामिस्तास्तादृश्यः प्रतिहार्यो
द्वाररक्षाविधायिन्यः महाश्वेतया अनुरोधेन प्रनिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यामिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशवद्वान् वीणाघोषापान् वल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जयशब्दा
जयजयेति स्वास्तांश्च सर्वतः समस्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरिति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववस्त्रेण अङ्गुलीघणेनेत्यर्थः अपसृज्य जलं क्षोपयित्वेत्यर्थः । आरुोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा रसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविषयविश्वास
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्यादुन्मत्तत्वेन लिखति चिह्नयति तरुणानां चित्तमिति मदलेखा । लिखतेः
पञ्चाक्षरप्रत्ययः । अभिलषतोऽपि अनभिलषतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

मदिति । कर्णाभरणप्रभायाः अवणभूषणकान्तेः वर्षं वृष्टिरस्यास्तीति तस्मिन्स्तादृशे अंशदेशे कादं-
बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां-
अमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं स्खलितं कर्णावतंसं कादम्बर्याः अवणभूषणीभूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
ह्वंस्थानमुत्क्षोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालव्यजनवानुना या विधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् हत-
स्ततो विचिस्राम् अलकवल्लरीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाप्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामशन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं पप्रच्छ पृष्टवती । 'दुह्याचपच्छन्दप्रच्छं चित्रं क्षास जिमन्थमुपायम्' इत्यादिना प्रच्छ-
धातुर्द्विकर्मकः परिगणितः ।

बैठौ । इधर क्षीप्रतासे किसी परिचारिका द्वारा सुवर्णके पायोसे चिह्नित एक छोटी चौकी लकर कादम्बरीको शय्याके
सिरानेके निकट रखी गई, उसके ऊपरमें शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-वस्त्र बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीके चित्ताका अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंके मुद्रित (बंद) मुख
मदलके उसकी हाथ रखे, शब्द करनेके विषेधका सङ्केत सूचित करके, सभी ओरसे बंशीका स्वर, वीणाका शब्द
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
क्षीप्रतासे जल के आई । उससे कादम्बरीने अपने से ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-वस्त्र
(दुपट्टे) से उनकी पाँछकर फिर वह पलङ्ग पर जा बैठौ । इधर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भाजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अभिलषा न करने पर भी बलपूर्वक प्रक्षालन किये (धोये) । फिर कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कंधे पर स्नेहसे हाथ फेरती, अमरके भारसे अवनत (लचे) हुए कर्णपल्लवकी उछालती,

१. ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाञ्च । २. अत्र 'विधिरत्नप्रभाभासितायाम्' इति कच्चि पाठो दृश्यते ।

३. 'अपाङ्गदेशे । ४. 'विधुति' । ५. 'पर्यस्तालक' ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचचे । समुपजात शोकापि च तस्मिन् काले । महाश्वेतामुख निरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलाश्रीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखी कपोलसंक्रान्तेनेष्वाप, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतट-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्रिं वक्षःस्थल-घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोमयस्थानेनैव लज्जमाना प्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेम आचचचे आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखाऽपि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणद्वित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनीरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकना-सक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गे नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चाल-नेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्तादृशञ्च तत्, तत् एव च शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तादृशञ्च तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टचतुषा भगवता माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलादुद्धात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाणं चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेद्धं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीड-पीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुखं नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोद्-यात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशक्येति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोत्प्रेषालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले गण्डे संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्याभ्यन्तनायिकागमित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्जुर्ममाणे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैश्चतावनततयैव लोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्य यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, विरहव्यथां विद्योगपीडाम् अभजत प्रतिच्छाद्यास्वादिश्याशयः । स्वेदाद्रिं धर्मविलन्ते वक्षःस्थले उरःस्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभञ्जिका पुच्छलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपत्नीरोधं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छाद्याप्राद्विष्याः पुच्छलिकाया अपि नायिकावादिश्याशयः । निमिषता स्वावलोकने लोचनयोरुन्मीलननिमीलने विद्वत्ता चन्द्रापी-

चामरके बायुसे विहरे केवलकलापकी लट्ठोको सँवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कष्टसे ही मानो अपना कुशल-सम्वाद कहने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर (देख) रही थी; तथापि प्रान्तमार्गमें घेरणा करने (कटाक्ष फैकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल युवतीसे मध्यमार्ग विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंकी, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलात्कारसे चन्द्रापीडकी मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किसी सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति (प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब झुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसकी वक्षःस्थल पर धर्मव्रल उत्पन्न होकर एक पुच्छलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पड़ गया, उससे कादम्बरीको सखी-विशेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति कश्चिदुत्पत्तिके नावलोक्यते । २. 'तारोदरं' । ३. 'पीडनयेव, चन्द्रापीडपीडनायेव, चन्द्रापीडं प्रति । ४. ईर्ष्या ईर्ष्या । ५. कथित 'तट' इति पदं नोपलभ्यते । ५. विरहव्यथारूपे दाद्रे ।

शालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्वता-
दुःखमभजत सा ।

सुहृत्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महारवेता तामभाषते—‘सखि ! कादम्बरी ! सम्प्र-
तिपञ्चमेव सर्वाभिरैवास्माभिः अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावद्दीयतां
ताम्बूलम्’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्त्तिताजनमितमुखी^१ शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जे-
हमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गुहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ’ इत्युवाच^२ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिरार्दानामिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टि-
रेव^३ वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचनां^४ स्थूलस्थूलं निश्चसतीं^५ निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्नापि

हेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजवलोकने तथाविधोऽक-
ण्ठाभावप्रस्थायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्वतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत,
दर्शनव्याघातादित्याशयः । अनेन निरतिशयासुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणां ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सुहृत्तैः । सुहृत्तापगमे किञ्चित्क्षणं व्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदुर्लभाय
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अवाचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपञ्चमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्वात्तया आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्ता महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईषत्परावर्त्तितम् अवनमितश्च मुखं वदन् यथा सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुपपन्नसंस्तवा, अनेन प्रागहभ्येन ताम्बूल-
दानरूपप्राप्त्यर्थेन लज्जे त्रपे । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तथा महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयः कथयमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभावा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
नावबुध्यते । चिरात् चिरकालेन दानामिमुखम् अर्पणसांमुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । हृदोपमा । वेपमानाङ्ग-
यष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कत्रां
स्वेदजलविसरैः घर्मेसलिलपुञ्जैः कारणैः, निजशराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्नापितेव, स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयैर्जनैरश्नुना स्नाप्यते मूर्च्छापतोदनाये-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेवोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी तब कादम्बरीको अन्वताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरी ! चन्द्रापीड नवीन अभ्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए हम सब लोगोंको
इतना सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्तरूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो’ । फिर महाश्वेताके बार-बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनकी अमिलाषो किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई) ;
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोमल हाथ
उभारे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनगुल अधीर हो गए थे, एवं दीर्घनिश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त डीँक रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोषात् । २. तां महाश्वेतां समभाषत । ३. कचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरैवास्माभिरभिनवम् । ५. कचिद् ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. आनमितमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकपितदृष्टिरेव । ११. आसुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवसा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्ज (कुम्भस्थलास्फालन-संकान्त-सिन्दूरमिव स्वभाव-टलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचप्रहाकुष्ठि-रुदितारिलदमी-लोचन-परामर्श लग्नान्छनविन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्षिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्रहन्तम्, प्रसारि-

स्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घर्मवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन ब्रुडनग्रासेन हस्तावलम्बनं
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थयमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवसा भयाधानाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेव विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्य कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवल्लीदलाभ्यन्तरं हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बर्यीत्यन्वयः ।

इह 'स्तपितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' शिष्यपि क्रियोग्नेचालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रे-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषणान्यवगतव्यानि । स्वभावेन प्रहस्यैव पाटलं श्वेततरुम्, अतएव जय-
कुञ्जो विजयसामगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्धस्थस्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनाय संमद्वेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र तमिव । इह सिन्दूरसंलग्नोद्योगादुक्तालङ्कारः ।

भुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकुष्ठया कृतो विहितो यः किण्विद्धं तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचप्रहाकुष्ठया केशप्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदिता आकन्दिता या अरिलक्ष्मीः रिरुध्रीः तस्या
लोचनयोन्यनयोः परामर्शेन कण्ठया नयनाम्बु मार्जयितुं पुनरामर्शेन लग्नाः सक्ता अञ्जनविन्दवाः
कञ्जलकणा यस्मिंस्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्पति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तज्वलेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणैरेव उच्चलिताभिरिव, विवर्षिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरश्मिनीं हासस्य च तुल्यश्वेतत्वादित्याशयः ।
इह तिष्ठ एव क्रियोग्नेचाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तस्मैमे कृतो विहितः संनि-
वेशः उपस्थितिः यामिस्ताः सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाखा इव,
पञ्चापि हिन्द्वयवृत्तीः तद्वलोकनतद्वात्ताश्रवणतदाननघ्राण-उद्वर्धपान-तद्वहस्पर्शस्वस्पर्शान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्धहन्तम् उपपादकत्वसम्बन्धेन धारयन्तम्
उपाध्यन्तमित्यभिप्रायः । पाणिहस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बर्यी स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और 'मैं भयवश गिर रही हूँ' इतलिय
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आकर्षण (गुलाबी)
था, अतएव प्रतीत होता था कि—विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (थपकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके छिछोरे वह हाथ कुछ श्यामवर्ण हो गया था, उससे प्रतीत होता था
कि—वैश्वारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकड़कर खींचने) से शङ्खक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही है, उस पर
दया कर उसके आँतु पोखनेके लिए नेत्रमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन-विन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अङ्गुलियों मानो हँस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौड़ रही हों, और उनसे ही
उन्हें मानो वदित कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बर्यीके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. विलगुमितिव, लघुमितिव तापितुमितिव । २. प्रभाविताभिः, प्रसारिताभिः । ३. अपराङ्गुलीः, वृत्तीरि-
व ङ्गुलीः ।

तवान् पाणिम् । तत्र च सा तत्काल सुलभ^१ विलास-दर्शन-कुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्व-
रसैरधिष्ठिता । तेनानिबद्धलक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्त्ति-
त-नखांशुनिवहेन, वेपथुचलितवलयवावलीवाचालेन सम्भाषणमित्र कुर्वता हस्तेन, स्वेदसलिल
पातपूर्वकं 'गुह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्य प्रभृति
भवतो हस्ते वर्त्तते' इति जीवितमित्र स्थापयन्ती, ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च करकिशलयं
भुजलतानुसारेण स्पर्शतृणणागतमनङ्गशरभिन्नमध्ये हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाञ्जा-
सीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महारवेतायै प्रायच्छत् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः
कादम्बर्या विभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् एवामस्तीति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः
कुतोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य एव, सा कादम्बरी अधिष्ठिता आश्रिता तस्मये न केवलं स्पर्शविष-
यक एवानन्दः, किन्त्वन्वेष्यनुरागा आनन्दजनका आसन्नित्यभिप्रायः ।

‘रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे वीर्यं देहधावम्बुपारदे ॥’

इति विधः । सर्वरसैरित्यस्य शृङ्गारादिभिरिति व्याख्यानं तु न युक्तम् ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थावि-
सञ्चारिणोरपि’ इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा स्वशब्दवाच्यस्वदोषप्रसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्या वीरबीभत्सा-
दिरसानां सर्वथेवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

तेनेति । अनिबद्धलक्ष्यतया अकुतस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने
प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गणायेव पुरःप्रवर्त्तितः अग्रतः प्रेरितो
नखांशुनिवहो नखरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कश्येन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम्
आवस्था पङ्क्त्या वाचालेन सुखरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलापं कुर्वतेव विवृधतेव विद्यमानेन
तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य
शास्त्रसंमतवाङ्मन्यायः । ‘मन्मथेन कामेन दत्तः अपितः अयं मल्लङ्गो दासजनः परिचारकलोकः स्वया
गुह्यताम् अङ्गीक्रियताम्’ इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-
प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवतस्तव हस्ते वर्त्तते विधत्ते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव
कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात्, दत्तवती ।

हृह ‘अन्वेषणायेव’ ‘कुर्वतेव’ ‘प्रतिग्राहयन्तीव’ ‘स्थापयन्तीव’ इत्येतेषु क्रियोपेक्षाङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिशलयं पाणिपल्लवम् आकर्षन्ती प्रत्यानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-
नुसारेण विस्तारिता निजवाहुवल्लीमुनुसृत्य तथा साकमित्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृणया स्पर्शलोभेन
गतं प्रयातम्, अनङ्गशरेण कामबाणेन भिन्नं विदीर्णं मध्यमभयन्तरं यस्य तत्तथोक्तम् आत्मनो हृदयमिव
पतितमपि करास्पृश्यतमपि रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं नाञ्जासीत् न ज्ञातवती अनेन तस्मयता व्यञ्जि-
ता । जात्युपेक्षा । अपरं तदव्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै स्वयै प्रायच्छत् अदात् ।

एवं उत समय सभौ प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायास लभ्य कादम्बरीके विलासको देखनेके लिए कौतुकी
होकर ही मानो किसी निर्दिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थामें कादम्बरीने हाथ फैला
कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीड़ीको रखा । उस समय वह लक्ष्य न देखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया,
इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो सम्मुख नखके किरणोंको
प्रेरणा कर रहा था । रूप उपस्थित हो जानेसे दिलसे कङ्कणके शब्द होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह
हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने दान कर दिया है, इसलिए आप इस दासको ग्रहण
कौजिए, इस भावसे कादम्बरी मानो स्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह करती थी, एवं ‘आजसे
लेकर आपके हाथमें मेरा जीवन है’ इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी ।
कादम्बरी पानकी बीड़ी देकर अपने कोमल हाथोंको खींचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके
स्पर्श करनेके लोभसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-
वलय खींचनेके समयमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बरीने
और एक दूसरी पानकी बीड़ी लेकर महारवेताको दी ।

१. कचिद् ‘सुलभ’ इति पदं नास्ति । २. ‘‘अधिष्ठितेनान्यनिबद्धलक्ष्यशून्य’’ । ३. आकर्षयन्ती ।

अथ सहस्रैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमित्र कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विदु-
माङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतचुतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुवध्यमाना, कुसुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्षधृती-
नाम्, कुसुममयीवांगस्य सारिका सक्रोधमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! कादम्बरी ! कस्माच्च
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहङ्गापसदम् । यदि माम-
नेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन’ इत्येवमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविविदितवृत्तान्ता तु महारवेता
‘किमियं वदति’ इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत्—‘एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बरीः’

अथेति । ताम्बुलदानानन्तरं त्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहस्रैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य ‘सक्रोधमवादीत्’ इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शक्रचाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां रागं रत्नं रेखासिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विदुमाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटे चोत्संषुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अमरगन्धस्य धृतिः कान्तिरिव धृतिर्यथोस्तथोके पक्षी पक्षयोर्मूलयुगेव यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन करीरेण पणिना अनुवध्यमाना अनुवध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुसुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जलकवत् पिञ्जरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षधृतीनां लुदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया स्थामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोधम् अवादीत् अवोचत् ।
इह ‘इन्द्रायुधमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा, ‘विदुमाङ्कुरानुकारि’ इत्यत्र आर्योपमा, ‘कुवलयदलनील-
तया’ इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘कुसुममयीव’ इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णां
क्रियोत्प्रेक्षा ।

भर्तृति । भर्तृदारिके कादम्बरी ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते बुध्यत
इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं वितान्ताविनयशालिम्,
माम् अनुबध्नन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहगाधमम् एनं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्माद्धेतोः न
निवारयसि प्रतिबधयसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणाम् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहेलनां)
करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । अविन्यति वर्तमानता । ते पाद-
पङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनृतं शपामि । तथा सागरिकाया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविविदितेति । अविविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा द्वौ क्षोत्रतासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित इह । उसकी पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिसे एक शुक्र (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुक्रके कण्ठदेश (गले) में इन्द्र धनुषके समान गण्डला-
नामं नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पक्षयुगल (पंखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी; और उस सारिका का भी
चरण-युगल स्वोत्पलवर्णके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विधाताने पुष्पद्वारा निर्माण किया था ऐसा
प्रतीत होता था । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—‘राजकन्ये कादम्बरी ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक्र
अधम, अपनेसे ही अपने को मायबान् कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, आप इसका निवारण क्यों नहीं करती हैं । इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महादेवता इस वृत्तान्तकी नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—‘यह मैना क्या कहती है ?’ तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना । ३. दुर्विनीत । ४. विहङ्ग-
मापसदम् । ५. त्वकः । ६. क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्युपसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्गवाहिनीमिमां तमालिकामेकाकिनीं किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सञ्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवेतद्राजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव’, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, ‘यथा किल देव्याः कादम्ब-र्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्दामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पथ्या^३ अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, जायापदं पत्नीस्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अद्य यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्युपसि प्रभाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सञ्जातेष्वर्था समुत्पन्नेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पति न निकटे गच्छति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रलक्षीक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योद्वाहलितं कपोलयोगेण्डयोः उदरम् अभ्यन्तरे यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आकर्णितमेव श्रुतमेव । कामयमानः अभिलष-माणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयस्वादिव्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपरनीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उज्जित-स्वभार्यः, निष्पथ्या निर्लज्जया पथिणं प्रत्यपि मदनवेशादिव्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालि-कया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छुद्धसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरतः पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शोपस्तु तस्य पूर्व-पाठविधानेन चारणीयः ।

अथेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विहङ्गाय पक्षिणे इमां वराकीं शोच्यां मदलेखाने कदा-‘यह राजकन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके तोतेके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैदाने कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्गवाहिनी इस तमालिकासे अकेलेमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एवं मान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके समीपमें अब नहीं जाती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपात भी नहीं करती है; हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, फिर भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टतः स्थित हो उठा (फड़कने लगा-), तब वह मन्द-मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इस राजभवनमें ही कर्ण-परम्परामें यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, एवं दिग्दिगन्तमें भी इसकी ही आलोचना होती रहती है, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, ‘परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गवाहिनी तमालिका की ईर्ष्या करता हुआ कामार्चहोकर जसमें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते (बीते) जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभावशाली यह परिहास, अपनी भार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रहता है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचिन है कि ऐसी चञ्चल दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. इदमस्य च । २. तरलिका*** । ३. कचित् ‘इति’ इति पदं नावलोकयते । ४. आमन्त्रयते, अप्येवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निष्पथ्याः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमिथं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः, परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिष्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चैयमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना 'अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति, तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरोतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्योः । क एतां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम महीष्वति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वोस्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त ! राजपुत्र ! निपुण्यम्, न

कालिन्दीं तत्रास्मां प्रयच्छन्त्या प्रदत्त्या देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव, व्यक्तितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधाति-त्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता की दुर्भंगा तस्य आनो दौर्भाग्यं तस्य गरिष्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेद्या अनया कालिन्द्या, विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्टः इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अपरम् अन्यं नास्ति न विद्यते ।

यदिति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमन्, पृथ्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया स्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

क इति । एतां कालिन्दीम् आलपयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सजाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नाभ्यो जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करतो (रोकतो नहीं) हैं ? अथवा देवी कादम्बराने भी इत मीथ्यहूना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावशाली तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारो क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपली कर लिया है वह स्त्रियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुस्तर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवस्था का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इसने इतने गुस्तर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किन्तु अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । स्त्रियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रद्दने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, इन सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एवं उसके रद्दने पर कालिन्दीके साथ कौन 'आलप' करेगा, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरिके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) सुन कहने लगा—'धूर्त, राज-

१. निःस्नेहता । २. कालिन्दी 'तपस्विनी इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न लोकम् । ४. तेन सह ।

५. अभिभवनिरास्यम्, अभिभवनिरास्य । ६. भाविताः ।

त्वयान्वयेन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्बकोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम्, अभूमीरेषा
भुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महारवेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवचित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते ।’ एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु ‘न पर्थ्याप्तमेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन’ ? इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महारवेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्य-
यमेव प्रभु, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते’ प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महारवेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमद्वने

अग्रेन त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा । एषा सारिका, भुजङ्गा अप्रान्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूमिः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इयताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रैति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्सङ्गको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः । कास्तां क तिष्ठतु । असौ कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थायहं स्थानं तेन किं न पर्थ्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जातमिति काकुः, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्भेषणं
विधीयत इत्याशयः । अभिदधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वभाषि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम् । विभवस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र अस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रेति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वा । त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमद्वने अन्तः पुरोपचने क्रीडापर्व-

पुर । यह वदत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसकी प्रतारणा करने
(बोखा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयों में निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकों के व्यक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मञ्जु भाषिणी यह सारिका जो किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसङ्ग—यन् सबों को ही जानती है ।’

इत बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज त्विरथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असंख्य जित्थों के हृदयरूपी स्थान
उनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं हैं ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महारवेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिच्छि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखसे रहें ।’ यह सुन कर महाश्वेताने कहा—‘तब तो तम्हाणी अट्टालिका

१. ननु पर्थ्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २. ‘‘शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा । यत्रास्मै रोचते’’ । ३. महाश्वेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तयैव सह निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतसमिपमन्दिरं गतात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिष्ठ-तार्षिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद्युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावक्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया,

तत्कस्य खेलाभिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरेत्य । वीणावादिन्यो बल्लकीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः ताभिश्च एवं गीतकला-कुशलाभिः गानविज्ञानदक्षाभिः, दुष्टश्च आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तत्क्रीडायां तत्खेलायां रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पद्याभ्यस्येति अष्टापदं शारिकलम् 'अष्टनः संघावान्' (१।३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दक्षाभिः । अष्टापदोऽष्टौ कनके शारीणां फलकेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कृतो विहितः श्रमः शिष्यायै आयासो यास्मिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठिवाचिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्शयमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामिष्यादित्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरोह आरुढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्वस्तशरीरा सती स्थिरया, दूरस्थिताभिः दृविष्टदेष्टावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निष्ठताभिः तृष्णीभूताभिः परिचारिकाभिः परिजनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थिता चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रापीडा-बलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरी ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया निगृहीतेव निर्यासितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमित्यर्थः, अयुत्पन्नः अयोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुमूर्कतिस्तव क गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुग्धाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहस्यदवर्ण-

(मङ्गल) के समीपवर्ती दस प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरे । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, वंशी बजानेमें निपुण, सङ्गीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, बृत्तक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरंजमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर प्रमत्त (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकके द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल थोड़ी सी दासियों को लेकर अट्टालका (मङ्गल) पर चढ़ी । वहाँ जाकर पलङ्क पर लेट गई और विनयवती परिचारिकाके निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—'चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ?' यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'मुग्धा ! वह शृङ्गाररसानभिज

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थं । ३. दुरोदरेत्यारम्भ पाठिकाभिश्चेत्यन्तं यावत् पाठः कश्चित् दृश्यते । ४. मुह्य । ५. सकलसखीजनञ्च । ६. ततः । ७. अदूरम् । ८. विधृताभिः । ९. परिचयचतुराभिरास्यायमानाभिः ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महस्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण, ‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेर्वाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति धिक्कृतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या, अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयन्नेवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकेः कलयिष्यतीति निर्द्वीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शना-नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैतद्व्याज भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकाररतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।

हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं ज्ञानोपि न तत्र चतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-द्वया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिषितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महस्वेन औदार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण तर्जितेव ताडितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । अभिजात्येन कौलीन्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्ता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता । कुलरिष्यथा कुलमर्यादया निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपाम् उवाह धारयामास ।

समेति । समचिन्तयत् अवध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपाद्यति—तथाहोति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् चञ्चलितुमपि समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः । लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति निर्द्वीकया निरूपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-व्यापारः । दर्शानुलूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परस्परान् कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा सप्रणयप्रतिषेधेन यद्वैलचर्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात् बाल-भाव कदा गया ? यो कहकर मुग्धता मानो उसको हँसी करता हो—‘हे स्वेच्छाचारिणि ! तुम केवल अपनी इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यो सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्या मानो उसे उपदेश देती हो—‘अरे भीर ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यो कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते ! अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यो कहकर आचार मानो भर्त्सना करता (फटकारता) हो—‘अरी मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हल्कापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यो कहकर मानो कुलीनता शासन करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहाँसे आई’ यो कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि ! मैंने मुझे अवहेलना की’ यो कहकर मानो बंशमर्यादा निन्दा करती हो—‘यों न समझमें आता कि कहाँसे इस प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जासुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—‘मैंने आज इताश और मोहान्ध होकर, समस्त आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही मँट थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनको चञ्चल बतलावेंगे’ यह भी मैंने निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके कारण परीक्षा नहीं कर सकी; ‘मैं इनके दर्शने योग्य हूँ’ या नहीं, चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढे ! निगुहतां मदनेन । २. लघुतां नीतासि मदनेनेति शिषितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-शङ्का । ५. मोहान्धया इताशया । ६. साहसिकतया । ७. अर्थ । ८. मया ।

नात्र व्रतस्म, लोकापवादानोद्विग्नम्, तथा च महारवेतावितुः स्थिते ति निर्दाक्षित्यया नापेक्षितम्, आसन्नवर्त्तिस्खीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्द्या न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनपश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टः । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनियच्युतिं विभावयेयुः, किमुता न भुवत्सदन्वृत्तान्ता महारवेता सकलकालकुशलाः सख्यः वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गिततः परिजनः । ईदृशोऽर्थवित्तिपुणतद्वश्योऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा इतास्मि मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वदत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्थलितमिदं प्रच्छादयामि, कस्य वा चापलसिमदेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणैर्न खलु जानामि गृहीता गच्छामि । तथा महारवेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रियसखीनां पुरो

पूय्यवगाद् न प्रवर्त्त न भीतम् । लोकापनादाज्जनप्रवादात् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तिः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तखलेशिता पतिवियोगादित्याशयः । निर्गतं निगृह्यतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा सयैवंमुलया मया । 'स्रवोकायां महार्षिचैतायां नाहं स्वस्व पाणिं प्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यवी-
 दार्यं समुपपन्नं सम्प्रति पाणिप्राहिणे तु तत्तुल्यत इत्याशयः । आसन्नचित्सिखीज्जोषि निकटस्थानि-
 सहचरीगणोऽपि उपलब्धयति ज्ञास्यति भविष्यति वसमानता । मन्द्या मूढया मया । लज्जितं क्षातम् ।
 नष्टमप्युया । विस्तस्विवेकयोःर्थः ।

स्मृतेति । स्मृत्कृद्ग्रयोऽपि मग्दन्तयोऽपि । विनयच्युतिं मम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः
जानीयेयुः । अनुभूयमानवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चार-
निपुणः, हृष्टिं हृदयाभिप्रायथोक्तकटाक्षद्विसरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिवारकगणः ।
द्वहार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधपुरसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु एवंविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अति-
निपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्याययितुं नितान्तकुशला दृष्टियांसां ताः । अतएव ता अपि तं ममाभिप्रायं ज्ञाता
एवेत्याशयः ।

सर्वथेति । मन्दुगुप्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्खलितं धैर्यं च्युतिम्, प्रच्छादयामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिततत्त्वाचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुःशरीरानां करणानाम् । दृष्टं हृद्यं येन तेन अनेन पञ्चशणेन कानेन गृहीता आविष्टा, क गच्छामि कुत्र गमामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह विषादभाववशं वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामीति' इति वाक्यस्य चायान्तरे प्रवेशेन गतिरित्यदोषः अपाघात इति वाक्यम्, विच्छिन्तिविशेषोक्तप्रकाशनेत्येन 'गमिर्तत्तत्त्वं गुणः कापि' इति दर्पणे कतिश्चा गुणस्त्वैव जायमानस्तादा ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीत्वं सम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवं रूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुरं अग्नतोऽपि तथा

मन न हुआ एवं लोकापवादको भी आशङ्का न किया। और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसको भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियों भी देखती होनी मुहूर्तवश मैं उसको भी समझ न सकी; एवं पादवर्ती परिजन को देखते होते, वैतन्यकोण हो जानेके कारण मैं उसको भी देख न सकी; जिसकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी सच धैर्यवैयर्थ्यको जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-निष्ठाओं में निपुण सखियाँ एवं सर्वदा राजकुल में विचरण करनेके कारण समस्त विषयों में सुचतुर दासिनीको तो बात ही क्या है? विशेषतः अनुपलब्ध दासिनीयों में, ऐसे घटन (थोड़े) और भी निपुण होते हैं। मुझमें प्रथम थोड़े हैं जिसमें मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ। ऐसे कलाकार जीवन-भारणकी अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कर है, क्योंकि—इस वृत्तान्तको सुनकर पिता माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे? इस समय मैं क्या करूँ? इसका क्या प्रतीकार है? जिस ल्पायसे अपने इस दोषका गौनन करूँ, अथवा किसीके समीप अपनी इस दुर्गुणित इन्द्रियोंकी चपकलात हूँ? हृदय दाहकरी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हूँ मैं कहाँ जाऊँ यह समझमें नहीं आता। महाश्वेताके साथ सङ्गर्ष करनेमें मैं उस प्रकारकी प्रसिद्धा भी की, मिय सङ्गर्षमें

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्यया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं । ५. दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते^१ सन्दिष्टम्। न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमनस्येन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। कोऽपि वा न कदाचिद्दृष्टो नानुभूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्खरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपयोऽनं विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणभूतास्मि^२। न मे कार्यं तेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत्। कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते'। यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितस्य अभिहितम्। अपि च केयूरकस्य हस्ते पाणौ तथा सन्दिष्टं महाश्वेतासमीपे प्रतिज्ञागुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम्। सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वशालीकभाषिवप्रसङ्गः त्रपातिशयः श्रेयसाशयः।

न खल्विति। जानामि आकलयामि। उत्सन्नमन्मथेन मदनहृत्केनेत्यर्थः। पूर्वकृतः प्राग्बहिर्तो यः अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन। मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतद्वलोकनेन यथा मम प्राण-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः। विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः।

कोऽपीति। चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः। कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः। विडम्बयितुं कथं नो प्रापयितुम्, उपागतः प्राप्तः। इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव चन्द्रापी-दाय अप्रितेव। अनुरागेण प्रेम्णा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव। गृहीता आत्ता गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव पणा मूल्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयीकृतेव अतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रयेद्रव्यीभूतास्मि।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोद्योगालङ्कारः। तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परि-वृत्तिः क्रियोद्योगे चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः।

न मे इति। चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसदृशम् अकरोत् व्यदधात्। कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा। अन्तर्गतेन भावनावद्बुद्ध-वर्त्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनभयाक्षितान्तकम्पनं तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः। वृत्तकम्पनेन यथा तत्रत्यः पक्षी सन्तिष्ठते तद्बुद्धित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रा-पीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकशिष्टाचारवति कादम्बरी! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि वज्रामि' इत्यभिधाय परिहसितेन कृतहास्येव। चित्ते मां गाढं स्थापयसि अथ च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्ये-

समीपमें भी उस प्रकार कह दी थी, और केयूरक द्वारा भी मैंने उस प्रकारका सन्देश भेज दिया था; किन्तु मुझ मन्दभागिनीके समक्षमें नहीं आता कि मुझे प्रतारक ((छलनेवाले)) चन्द्रापीडको मेरे निकट धूर्त विधाता के आया, या यदन अथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु अथवा अन्य कोई दूसरा ले आया। जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रतारणा करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानो मुझे बाँधकर उनको दान कर दिया है, अपने शरमय पिंजरेमें डालकर कामदेवने मानो मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानो मुझे उपहार दे दिया है; और हृदयने उनके गुणरूप मूल्य-प्रदण करके मानो मुझे वैच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं की उपहार-व्यवहारकी सामग्री हो गई हूँ; जो हो अब मुझे उन चपल-स्वभाव कुमारेसे कुछ भी प्रयोजन नहीं है ऐसा मनहीं मन संकल्प उसने कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्या विनीते! 'यदि मुझसे तेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय काँपनेसे चलायमान हुए हृदयस्थित चन्द्रापीडेन मानो उसका उपहास किया हो। उनके परित्यागके सङ्कल्पके समयमें ही बाहर प्रस्थान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते। २. उपन्यस्तः, उपनतः। ३. दर्शनेमात्रकेणैव। ४. गृहीतमूल्येन गुणमणेन, गुणपणेन। ५. अशरीरभूतास्मि।

‘अविरोधे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वे’ति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहाभुभिर्घैर्गर्वल्लेप’मिति निर्भस्मितेव मनो-
भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडामिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्मत्प्रतिप्रतिसमाधानबलाबलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवरोधोत्थाय
जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-
ठयवधानोद्विगेनेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभित्तेव चिन्तया
लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलङ्घ, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोद्येक्षा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य
चलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललग्नेन जीवितेन जीवनेन, एतेव ‘अहमपि वज्रामि’ इत्यामन्त्रितेव ।
अपरोऽपि गमनाभिलाषी द्युतितः कण्ठमाश्लिष्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-
पीडपरित्यागे जीवितमपि उच्चितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुस्थितिः ।
तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानचङ्गे आगतेन शोकोद्गमात्प्रकटीभूतेन बाष्पेण नयनाम्बुना
‘हे अविरोधे तारतम्यपरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! स्वयां सद्द्वारां प्रक्षालितलोचनया धौतनेत्रया सत्या पु-
नरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोकयतां यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो
न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुस्थितिः । तथा मनोभुवा कामेन ‘ते तव असुमिः प्राणैः सह धैर्यावलेपं, न मे प्रयोजनं तेन चञ्चलेन,
इति धैर्यगर्भम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भस्मितेव अधिचिसेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले
धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव
पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडामिमुखं तदाकाङ्क्षि हृदयं चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेव विधिना अस्तमितं विलुप्तं प्रतिसमाधानं धैर्यावलम्बनं तदूर्ध्वं बलं साम-
र्थ्यं यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हठात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-
कृता, अतएव परवरोधे पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाचैण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-
विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती परयन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवरोधे’ इत्यत्र गुणोद्येक्षालङ्कारः ।

तत्रस्थितिः । आनन्दजलेन नयनेनावलोकने प्रमोदाश्रुपातेन यद् व्यवधानं तिरोधानं तस्मात् उद्दि-
ग्नेव उद्गर्गं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापीडं ददर्श बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोद्येक्षालङ्कारः शान्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाभिव्यासकः ।

अङ्गुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करमास्त्राभ्यो गलितैः स्यान्नुतः
स्वेद्वर्मैः यः परामर्शः संवन्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भित्तेव त्रस्तेव सती, चिन्तया
ध्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चः पुलकैर्यत् तिरोधानं व्यवधानं तस्मात्
शङ्कितेव सञ्जातशङ्केव सती, हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्ग्य आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा
उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उसके प्राणने कण्ठ पर आकर मानो आह्वा मीणि हो; ‘हे तारतम्यानभिसे ! तुम अखिे धोकर फिर देखो कि यह
व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय आविर्भूत होकर अङ्गुल (बाष्प) ने
मानो उससे कहा हो ? ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राणके साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा—इस प्रकार मानो कामदेवने
उसे तिरस्कार किया (फटकारा) हो—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उसकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर,
पराधीनके समान उठ कर, गवाशके द्वार (खिड़की की जाली) मेंसे क्रीडा-पर्वतकी ओर देखती देखनी वह
खड़ी रही । वहाँ खड़ी खड़ी आनन्दाङ्गुलके व्यवधानसे मानो उद्विग्न होकर, नयनोंसे देखनेके बदले वह उसे
स्मृतिसे देखने लगी । अङ्गुलियोंमेंसे वर्मजल (पसीने) की बूँदें टपकनेके कारण विगड़ जानेके भयसे मानो
चित्रतूलिकासे चित्र काटनेके बदले, केवल भावना से ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा,
इस आशङ्कसे ही मानो वक्षःस्थलेसे लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी; और उसके

१०० बलाभेमावेशेन । २. क्रीडापर्वतकम् ।

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमार्थं नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलातलास्तीर्णायामुभयतः उपर्युपरि निवेशित-बहुपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलस्ताम्रिथ्यादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्योः सहभुव एते विलासा एवेष्टाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित्पदनाराधितप्रसङ्गेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ताः, येन मां साक्षेण सरागेणाकूणित्रिभागेण हृदयान्तःपतस्मर-शर कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालातिपातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमार्थं चन्द्रापीडसमीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुज्यते, न तु कश्चित् परिजनं परिच्छेदम्, सर्वापेक्षया चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्बदलङ्कारः । परमार्थतस्तु रसगृहकुलविरोधानेन साक्षादवलोकयितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविक्रन्तूनामणेर्वाणस्यातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वयं रचनाचातुरीति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुत्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहरत्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्, स्वच्छन्दं बाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवेशितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्रकम्बले निपत्य विस्तृतायवयः सञ्चवस्थायाः । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आत्तं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः । यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आश्लेषेण भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः ताभिः कन्यकाभिः कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्तामनो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्योः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित् अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन सम्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं साक्षेण सरुधरेण सरागेण सानुरागेण, आकूणित ईषत् सङ्कोचितः त्रिभागस्त्वृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन, सङ्कुथाशाब्दानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य कामस्य शरकुसुमानां वाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं विच्छुरितं तेनेव चक्षुषा लभ्यमेन तिर्यक् कुटिलं विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतसामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये ये ये भावाः 'समुत्पन्नास्तान् विकृत्यानीषुक्तत्वादिति । एवं परवाक्येष्वप्यवगन्तव्यम्, ।.....'रूपितेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

समागमं नो विलम्ब इव रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी-हृदयके समान उस मणिमय वरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलके ऊपर बिछे एक विचित्र-कम्बल (गलीचे) पर बैठ गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतसे तक्षिण रखे थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल कोड़ (गोद) में रख कर संवाहन करने (दबाने) लगा और वे कन्याएँ निर्दिष्ट स्थान पर उसके आस-पास आ बैठीं । तब वह सन्देहाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या कादम्बरीके ये समस्त हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दावृत्ते मरी अनुरागकी सूचना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामबाणके पुष्पकी रज पड़ी हो इस प्रकार जरा मिचि

१. गमाय, गमनागमने । २. स्वच्छ । ३. उत्सङ्गेन । ४. कूणित ।

रूपितेनेव चक्षुषा तिर्यग्बिलोकयति । मद्विलोकिता च ध्रुवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । लज्जज्जाविवर्त्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशालोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मद्यकाशदायिनी हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताभ्युत्थनीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनैव वोजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकमुलूभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मद्यति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्विलोकिता । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया प्रपया, दुकूलेन ‘वस्त्रेणैव ध्रुवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः ।

मलज्जति । अपि च, मलज्जया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुखं यस्माः सा, प्रतिबिम्बप्रवेशालोभेनेवमप्रतिच्छाद्यपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्तत्र अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिबिम्बप्रवेशालोभेन’ इत्यत्र गुणोल्लेखालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मदवच. शेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शय्याया मध्यभागे, मद्यकाशदायिनी ममावस्थितस्थानादयिनीः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अभिष्टव्यवहारेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियाल्लेखालङ्कारः । शयनाङ्के कामाङ्कनयनाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैव रूपना कृतेत्यवधेया ।

मत्ताभ्युत्ति । महां ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलीवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेषु विधूतेन कम्पितेन, तस्यागौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटन् भ्रमरवृन्दं मधुकुरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनैव आत्तापिच्छकिसलयनेव विद्यमानेन मधुकुरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्न घर्माकं मुखं वदनं वीजयतीव आन्धोलीयतीव । इह श्रमवशाद्विधुते हस्ते मुखवीजनस्य, अमरपाले तमालपल्लवस्य चेत्युल्लेखद्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति आन्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ वृथ्यनुप्रासेन सो हि सङ्कार पुनः संसृज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्त्या लघुता अगाम्भीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पकतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदयित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तात्स्थ्याहङ्कारः कामो वा मद्यति मत्तं करोति ।

तदेतत्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तस्यानां दृष्टिर्मानुष्यचिरेव लोच-

हुर्दे नेत्रोत्ते कदाच करको देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सूक्ष्मवस्त्रक समान सुवर्ण-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुखसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिबिम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही मानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुखे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयकी मानो रेखा ही को वह अपने नखसे शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुखे देनेके लिए उस पान-बीडोंको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ कंपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके शुण्ड उसके ऊपर उधर उधर घूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि—मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्माक (पत्तीनेसे तर) अपने सुधमण्डल पर बाहु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—प्रायशः वह मनुष्य जाति-सुलभ लघुता ही इस प्रकारके हजारां मिथ्या-भावनाओंका सङ्कल्प कर-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्यं' महत् पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणो यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते^१ । स्वयमुत्पा-
दितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथं गृहीता
चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्ज्ञातरुपाभिमाना कुलटवात्मसम्भावना
न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्रगोविदोपेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारी-
भूतकामिनीचित्रविकारं वस्तुनामात्रिलस्वच्छ, महत् अधिकं पश्यति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनोर्मैदऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायावृत्तिशायिका, 'तिमिरोपहतैव' इत्यत्र
क्रियोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या
अनुरागलवोऽपि पक्षे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविरतुत्वेन घोष्यते पक्षे
अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापवयम्, स्वयमात्मनैव उत्पा-
दितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित-(वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिस्मृदैः आकुला व्यग्रा
(व्यासा) सती, किञ्चिन्न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां
शेमुषी यथा वर्णनोपविषयकानेकविचिन्ताभिर्व्यासा सती समस्तमेव काव्यमुत्प्रेक्षाहङ्कारेण भूषयति,
तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविचिन्ताभिर्व्यासा सती, समस्तमेव समाग-
मादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदृग्जनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतुलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनो-
ध्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति
इति न, अपि तु विश्वस्यालेश्वरवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्ज्ञातेति । कुलमटति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वैरिणी सेव आरम्भसम्भावना आरम्भप्रयासा,
सञ्ज्ञात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तयोक्ता सती, कापि कामिन्यां काशुके च,
आरामं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वसिद्धिं स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं
द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दृग्विषयीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्थ पिच्छिकेव मेघकेव तरुणानां प्रत्याशा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनु-
त्प्रेक्ष्यशेषि कामिनीसम्मिलनादिकम् अनुत्तपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव'
हृत्कारश्च 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुक्ते उन्मत्त करनेमें जुल है । क्योंकि—युवकोंकी दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें
अव्यविकार होने पर भी उसे शुद्धतरावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलविन्दु पड़नेसे भी जिस प्रकार
बहु अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मन्द नायिकाओंके अनुरागकी कणको भी
अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी
चिन्तासे आकुल होकर किस-किसको उपेक्षाहङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उपेक्षा करती है,
युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल
होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उल्टे चित्रकारके हस्तधृत चित्रतुलिका (कूची)
जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ती है, युवकोंकी चित्रवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा
आक्रान्त (वशी) होकर सब कुछ अंकित करती (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानी कुलटा जिस प्रकार सब
पुरुषोंकी ही शपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मश्लाघा, अपनेको
श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ,
अननुभूत पदार्थोंकी भी दर्शन करा देता है । पक्ष इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

न्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं ध्वलेश्वरणा मध्येव जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्राथितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्येवमाध्यैथायोविशेष्य च तामिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गोयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादेभ्य सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । गृहूर्त्तश्च स्थित्वा निर्गन्धोपवनालोकात्कुतूहलक्षितचित्तः क्रीडापर्वतकंशिखरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महारवेतायाः किल वर्त्मानवलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षितचित्ता सौधस्योपरितन शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव भूयैव मनसा चेतसा खेदितेन किम् ? एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोव्यापारः अनुरक्तेति यावत् । अप्राथितानुकूलः अभा-चित्तवाचिष्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चयः । तामिः पूर्वोक्ताभिः अक्षैर्तत्क्रीडाभिः गोयैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्बोदने, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमपञ्चम-धैवतनिषादाः तेषां सन्देहे संशये विवादेनानाविधतर्कैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गानोऽनेना वाचयितुमन्यास्त्विति’ गोष्ठयः तामिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च वजनैः कः ‘अस्माकम्’ (८।३।१०) इति पत्वम्, गौरादिवात् ङीष् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी समासंलापयोः छिद्याम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः लज्जगुणनादिकलाविद्याचैष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थो । यत् ‘विपञ्ची ससतन्मीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तच्च रोचते ससतन्मीयुतायाः प्रथमेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मात्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

सहृत्तैः । सुहृत् किञ्चित्त्वचनम् । निर्गन्ध बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन चित्तमुद्धेलितं चित्तं मनो यस्य सः । आरुरोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाशेता जिलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेशसत्ये । महाशेतायाः किल वर्त्मानवलोकयितुम् असत्यं महाशेतायाः परावर्त्तन-मार्गं बीजितुश्च, वस्तुतश्चन्द्रापीडं बीजितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनेन सन्नेन चित्तम् उद्धेलितं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुरोह आरूढवती ।

तथैति । विरलाः श्लोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहति सकलं

युवकौं आशा, असम्माननीय वस्तुओंको भी लाकर रख देता है । पुनः चिन्ता करते लगा कि—‘निरवक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिशान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही बलनयना कादम्बरीको चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुकूल ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, वोहो देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही वह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड ऊठकर बैठ गया; और उन कन्याओंके साथ पासोंते, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (जोङ्ग) बजानेसे, निषादादि किसी स्वरके कोमल मन्त्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कसे, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकार की अन्यान्य आलाप और गानाप्रथगादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही याहर निकल कर उद्यानदर्शनेके कौतुकसे आकृष्ट-चित्त होकर वह उस मीठा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाशेता जिलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने महलकी सतसे ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ वोही ही दासियाँ थीं, षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्णदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लक्ष्यैश्च । ३. कचित् ‘सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तातं । ६. कचिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकाः पाठाः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तलं कलासशिखरमिव गौरांरुरोह । ९. कचित् ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन^१ निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भिरुद्धयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन^२ भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव^३ चन्द्रापीडाभिररणवेशाभ्यासमिव कुर्वती^४, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य, मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागैर्ण, मुहुरावलितत्रिबलीवलया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेन्नलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य, मुहुरुद्धीर्णत्पल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्यां निवेदितमहाश्वेता-

पोडशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तं पसा । हेनः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणा दूरीक्रियमाणा आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चाल्यमानैः, फेनो छिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना चातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तुल्या सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव रयामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुरकरणेन । इह औतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलङ्घ्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लाचनस्य त्रिभागैर्ण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिबलीवलयम् उदरोर्ध्ववर्त्तिवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेन्नलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवस्थयप्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तमुद्गीतां वीटिकां
ताम्बूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा । उद्धूय ओन्मात्यभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः तस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पद्वेषा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् आतदीर्घमाप कालं समयं नाज्ञासौ न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

समुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिय लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नलीवर्ण अवगुण्ठन
(डुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थीं । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखाका आलङ्घन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे टक जानेके कारण केवल आँखोंकी कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटों) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी का
छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वीटिका (पानकी बोड़ी) ओझ-
पछावे आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे
भितने ही कदम चल कर, हँसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह मढ़ल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेवाभ्यस्यन्ती, वेवाभ्यासं कुर्वती, केलासशिखर इव
गौरी श्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखीं परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागैर्णालोक्य । ६. निवेश्य । ७. लघू-
र्णकशीत्पल...उद्धूर्णकशीत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित-
स्नानविधिर्निरूपहत-शिलातलाच्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी^१-
रोमन्थफेनशीकरासारं, सीरायुध-हल-भय निश्चलकालिन्दी-जलत्विषि, तरुणी-चरणालक्तक-
रस-शोण-शोचिषि, कुसुमरजः-सिकतिल-चले, लतामण्डपोपगुह्ये, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गुह्ये, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहस्रैवातिबहलघाम्ना धवलानालोकेन जलेनैव
निर्वाण्यमानं दिवसम्, मृणालवलयेनैव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, तस्मात् प्रासादशृङ्गात् अवततार अवतीर्णा ।

स्नानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडोऽप्युपवासस्तव्यप्राग्रहापि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चन्द्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतसिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्व्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्त्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन सः, निरूपहते छेदादिभि-
रदृष्टिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमतदैवतम् दृष्टदेवता येन सः । आहारादिकम्
अस्नानादिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । किञ्च, कृताहारो विहितभोजनश्रृङ्गापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आद्यं भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चिन्ताकर्षके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पञ्चिविधैः तद्वत् हरिते
नील वर्णैः । लुतोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्र्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरा-
सारः कणवृष्टिश्च तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभयेन लाङ्गलत्रासेन निश्चलं निष्पन्दं यत् कालि-
न्दीजलं यमुनानीरं तस्य त्विदं कान्तिरिव त्विदं यस्य तस्मिन् तादृशे । इहायुक्तालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलक्तकरसेन यावकद्वयेन शोणं रक्तवर्णं शोचिर्घृतिर्यस्य तस्मिन् तादृशे ।
कुसुमानां पुष्पाणां रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तस्मिन् तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगृहे संश्लिष्टे परिवृत इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगुह्यं गीतनृत्यवादिभ्यो यस्मिन् तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अरभगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
समासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहसेति । दिवसं दिनम्, अतिबहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन
आतपेन जलेन सलिलेनैव विद्यमानेन सता, निर्वाण्यमाणम् अदृश्यमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अभ्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं घोर्णा क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्यं करनेका थोड़ा आग्रह रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । श्वर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पक्षसे ही कादम्बरीकी
मेजो हुई परिजनोके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर दृष्टदेवताकी पूजा
करके, उही क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पड़ी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्चित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनविन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के मयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रगा प्रकाश पा रही थी; युवतियोंके चरणोंके आल्हा-रस
(महावर) से उसकी दाँत रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी रेणुसे उसका ऊपरी भाग बालुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं; और उसके बीचमें मयूराँके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाला
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही अत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमालासे बह दिनका मानो निर्वाण कर (धो) देता है, मृणालमण्डल

१. निर्वर्त्तित*** । २. शिखरचित*** । ३. हरिण*** । ४. उपविष्टः । ५. मृणालवलेनैव
मृणालवलेनैव ।

चन्दनरसवर्षणैव सिच्यमानान् दिगन्तान् सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीञ्चास्य मनसि— किम् खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुहृदितो भवेत्, उत यन्नचित्तेप-
विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि धारागृहाणि युक्तानि, आहोस्विदन्तिल-विकीर्यमाण-
शीकर-धवलित-भुवनमम्बरसिन्धुधरातलमवतीर्णैति ।

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकादम्बरपरिवृतां प्रिय-
माणधवलातपत्रासुद्धयमानचामरद्वयं कादम्बरीप्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाद्र्व-

प्लाव्यमानामिव पूर्वमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षणं मलयजद्वचवृष्टया सिच्यमानानिव
अभिषेकविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतलं गगनं सुधया गृहधवलिकरणद्वयेन विलिप्य-
मानमिव विलेपविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात्
गगनधरयादिव समन्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य
समजनीति प्रवृत्तस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति
कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'जलेनेव' इत्यत्र औतोपमा, 'विलुप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेभ्योभयोरङ्गान्निभावसङ्करः ।
'प्रीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानानिव' विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
आधीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह
'ओषधिपति' पदं न किमपि सुखशुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थस्वप्नोपस्य वारयितुमशक्य-
त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलबन्त्राणां विशेषेण आम्रणेन विशीर्यमा-
णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डुराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां
तानि धारागृहाणि जलयन्त्रमगवानि युक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-
माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-
सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवेवंविधा श्वेतता प्रस-
रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलमिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेषितं
चञ्चलोच्चनं येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च
गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विनिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पे अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-
वृतां परिवेष्टिताम्, प्रियमाणम् उद्ग्रहमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं पुत्रं यस्यास्ताम्, उज्ज्वलमानं वीज्यमानं
चामरद्वयं बाल्यवन्नगुलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्या गन्धर्वराजपुत्रीन्द्रापालिकया वेत्रलतागर्भेण
वेतलपट्टिधारिणा वामपाणिना सव्यहस्तेन, आद्र्ववस्त्रशकलेन विलचवसनखण्डेन अवचक्षुस्त्वम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलको वृष्टि
मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही
उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह
(फुहारेके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर अम्रण करते रहनेसे शुभ्रगर्ण हजारों जलधाराएँ
निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलबिन्दुसमूह वायुके वेगसे फैलकर भुवन-
मण्डलको शुभ्रगर्ण कर दिया है ?

जिस दिशामें से वह आओ (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेंके) तो
बहुतर कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण
की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थीं । कादम्बरीको प्रतीहारिने अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् । २. भगवानोषधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग० । ३. पाण्डुरधारासह-
स्राणि पारदरसधाराः, जलधाराः । ४. कुतूहलादरातलम् । ५. कचित् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।
६. कादम्बरी प्रतीहार्या ।

क्षराकलावच्छेदश्रुत्वा चन्द्रनालुलेपनसनाथं नारिकेल-समुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरणे दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यं निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकुले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करतलाया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्ती मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहस्रभुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरशोभविश्रितमिवाश्रुतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोष्णि-
कम्, हासमिव श्रियैः कुलगृहविधोगगलितम्, मन्दर मथन-विखण्डितागोप-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहतम्, प्रतिभागततारागणमिव जलवि-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदनं यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्द्रनालुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्त्तिगोलकम्, उद्धहन्त्या धारयन्त्या सस्या, दक्षिणकरणे अपसम्बद्धस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हार्यं हार्यं शक्ये अयन्तच्छदे हार्यम्, निर्मोकवत् सुमनक-
श्रुक्वत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रचालिते कल्पलताया मन्दारवत्स्या दुकुले सुवचनसद्वयम्, दधता धारयता
केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दामना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानासु अनु-
गम्यमानासु आगच्छन्तीम् आशान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अर्द्धाक्षीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवस्त्रम् उपच्छुद्ध आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूपायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानवाङ्मियाद्यः । चन्द्रमसः कश्चिन् सः सहस्रं सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुन्दकृष्णकिसिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य क्षीमेण क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विचिप्तं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषडिण्डरीपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उक्षिप्तं त्यक्तम्, वासुकैः रज्ज्वात्मना परिणतस्य श्लेषनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विश्लेषकलेशेन गलितं वदनापतितं
श्रियो लक्ष्याः हासं हास्यमिव । संहतं कान्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन विख-
ण्डिताश्रृङ्गाकृता अत्रेयाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अन्तनिकरमिव । जलविजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिभागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्ततारकासमुद्रमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं
दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः क्षुण्डाः तेषां शीकरासारम् अग्न्युक्कणधारासम्पातमिव ।

वैतकी छड़ी और आर्द्रवल् (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्द्रनालुलेपने से संयुक्त एक नारियलका समुद्रले
रखा था और दक्षिण हाथसे मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास-वायु (फूँक मारने) से भी उड़
जायँ ऐसे, सर्पके कञ्चुक (कौंचली, 'केनुआ' भिखिया भाषामें) के समान स्वच्छ, कललताके दो धुले वस्त्र पड़ने
केयूरक उले मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गवरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रसे आच्छादित एक
छोटी सी पेटी (टोकरी) के अन्त्यन्तरमें मानी क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सहोदरके समान दीप्ति
बरसाता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभि-कमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षीम) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिश्रम होनेसे शरीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
सुख-मगलसे परिलभित होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे पूर्ण-विचूर्ण
हुए चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानी सञ्चयके समान, समुद्र-जलमें से उठाए प्रतिविम्बित तारागणके ही
समान, दिग्गजोंकी सूँटमें से निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तपिशितिसंस्थक-युक्ता-

१. नारिकेर... २. निश्वासहार्यं । ३. कश्चित् 'श्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिभातारागणमिव,
तारागणमिव । ५. जलनिधि... ।

सारमिव पुष्पीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरन्मेषशकलैरिव^२ कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निमित्तम्, गुरुमिव सर्वैरन्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्^३, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः^४, जीवितमिव व्योत्सेनार्णवः^५, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलबिन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्तांशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम्।

मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सतसंख्यकमुक्तामालारूपाभूषणमिव। शरन्मेषाणां घनास्थयजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निमित्तमिव। कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधीनीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतांसि ते निमित्तमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययाथयन्तशुचिवादिस्थाशयः। सर्वैरन्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव। एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतीकृतं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमुद्भूतमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम्। चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पष्टिनमिव प्रतिस्पर्ध-कारिणमिव। ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निमित्तमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेञ्चालङ्कारः। तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्यभयत्र गुणोत्प्रेञ्चालङ्कारः। शेषेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेञ्चालङ्कार इत्युद्दीनयम्।

लक्षणीति। लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीप्रवाद् गलतः पततः जल-बिन्दोः सलिलकण्ठया विलास इव विलासो द्युतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमणिर्यस्य तस्य, पक्षे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलबिन्दुरिव विलासेन घणावस्थितिव्यापारेण तरलं चपलम्। इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः।

'तरलं बल्ले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलङ्ककम्। हारमध्यमणौ पुंसि यवागसुरयोः स्त्रियाम्॥'

इति विश्वेदिन्या।

उत्कण्ठितमिति। [उत्कण्ठितं मदनोद्देगेन प्रियजनाय उत्सुकं पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तस्य, पक्षे-मृणालवलेन कामउग्रप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्तौ यस्य तस्य। पूर्णोपमालङ्कारः।

शरदिति। शरच्छशिनमिव घनास्थयचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वाहिदैः मुक्तः परित्यक्तो य अंशुनिवहः किरणसमुद्भूतः तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तस्य। उक्तालङ्कारः।

मन्देति। मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव, सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तस्य, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः। प्रभावर्षिणं कान्तिवृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम्। उक्तालङ्कारः। 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्ध-भौक्तिके' इति विश्वः।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेषखण्डद्वारा हो मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्वियोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिवोमणि), समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था। लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलबिन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलबिन्दुके समान दोसिमान् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल-वलयके सङ्गशं धवल होते हैं, उस हारकी किरणों भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको सुभ्रवण करता है, वह हार भी उसी प्रकार घने मोतियोंको किरणोंसे दिशाओंको सुभ्रवण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवगङ्गाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वह हार भी देवगङ्गाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था।

१. दिग्गजकीकरासरपुष्पीभूतम्। २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेषशकलैः। ३. कविच 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते। ४. व्योत्स्निकायाः। ५. मन्दाकिनीमिव।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपकृतिमुर्षः धवलभिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं प्रतिजग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिख्य ते च द्वे दुष्कृते परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार ! तेवमपहस्तिताहङ्कारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवर्शं जनं कमिवन कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा व ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमीं स्वभाव-

इति । अपि च, तं हारं सौक्तिकं दृष्ट्वा निरीक्ष्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य हृति दीप्तिमुष्णाति अपहर्ततीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलभिन्नः श्वेततायाः कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णीयेति सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यथितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतप्रावणि अशमगर्भात्मकशिलाया । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानीतेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पक्षमिभिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारिति । अपहर्तिता दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यया सा चासौ कान्ता समस्तानामेव रष्ट्रगुणया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जनं न प्रीतिपरवर्शं स्नेहपराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेव जनं प्रीतिपरवर्शं कारयतीत्यर्थः, अतएवासमानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रसादलङ्कारः सङ्कीर्तते । ‘चारी दूचे के पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधानां स्नेहपराधीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणाधीश्वरः कस्य नासि, अपि तु सर्वस्यैवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आधिष्ठातृ प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । प्रकृतिसधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पादयति जनयति । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारो येभ्यस्ते अभी भवद्गुणा त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरणद्वारा आती हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-मणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागेसे चन्द्रापीडको लिख किया, दोनों सुक्ष्म-बल पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कृत की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबका अशिलपणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवर्श जनको आपके सम्मुख उपस्थित होनेका अवसर देता है । इस आकृतिद्वारा आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं । निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्रद्वारा आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके वे गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इस विषयमें आपको यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

१. ‘सुखः । २. समुचितेन । ३. आयात्तीम् । ४. अग्राह । ५. अपहर्तिताहङ्कारकान्ता । ६. परवर्शं किमिति । ७. कस्य । ८. समावासायन्त्यमी ।

सुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपात्मभमर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विषे सकलसुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवावुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यवःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते^१, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जयितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते,

ननु सप्ताष्टाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्सीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाकृतिरेव उपालम्भं प्रतिज्ञेपवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमावलोकने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति, अत्यन्तज्ञानत-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु सुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा महापत्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विषे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव सधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विषस्य सधुरालापादिकरणे धाष्टव्योद्गमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन सधुरालापादौ
नास्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

विखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । सम्भाषणं सधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिष्ठेप इव, आपतति उपस्थितो भवति, सधुरालापस्य यथायर्थं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
संमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिविषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननीयत्वेन स्वामिनस्तव संमाने संमानयितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽप्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसावादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सर्कं स्तुतिकरणे शक्तिगर्वं सूचयतीव
घोतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारोऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिवर्ततां ज्ञापयतीव बोध्ययतीव, सहस्येव
स्नेहोचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालत्वेव जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यवधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विष्टपात्रस्य विभवस्यावसानेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्ययतोतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनगुण्यापि तु माह—अपि चेति । स्वयं स्नेहैव गृहीतव्यं आत्तहृदयैवेता येन तस्मै भवते
किं दीयते अर्पितं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तस्यासत्स्यात्प्राप्तमनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वाभिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्थेश्वरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दीयमात्रपदार्थानामपि जीवनवाचित्यादिति प्राग्ब-

आपके समान समस्त संसारमें विख्यात महिमावाले पुरुषोंके साथ जो कुछ (चाहे जैसा व्यक्त हो) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो आपिपत्यका अभिमान सूचित होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमानका
सूचन होता है, अभ्युत्थानादिके योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सीढ़ाई भी मानो अपनी
योग्यताकी अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भताके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर हो गये हैं, अत एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

१. उपलम्भम् । २. ज्ञापते । ३. आपत्तनीवितार्थाय ।

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलसागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्जनेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभयम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवाद्दृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनसमर्पणस्थिता न पञ्चात्प्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत् सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्यादाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारी निरतिशयोपकृतिर्न तस्य ते त्व आगमनं केन कारणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत्तु भवताऽवलोकनेनैवापितम् अतएव तत्सदृशसमाप्तिः किं फलं देयमस्ति येन तत्तागमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थोपतिरलङ्कार इति सुधीशिराकलयीयम् ।

अथेवं कस्मै प्रयोजनायेद् भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्ति प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसमृद्धम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्ता अन्वदीयता अप्रतिपाद्या अपर्णादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलत्वेन स्वतःसिद्धैरेव्याप्यतः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पत्तिं भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानयेति ध्वनितम् । इह शाब्दिकं परिस्मृतालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोश्चक्षिभावसङ्कारः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र ननर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवाद्दृशस्य स्वद्विषयः । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा स्वधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अप्यविज्ञा दत्त्वा न पञ्चात्प्यते नानुत्पद्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् सयुक्त्योऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अपितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयिति । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सङ्गधवहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां हृद्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचित्कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननृदासीनवादिदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न नेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा यथा याचमानानाम् अन्वर्थ्यसागणानां पात्राणामित्यर्थः । तत्सत्यमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आरमानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागममिव अवगच्छति ज्ञानाति यस्वस्वरूपोचितदानमावेदपि दातव्यं स्वीकृतमित्याशयः ।

आपने पढ़ते हो यहाँ पधार कर जो गुस्तर उपकार किया है, उसके उतक प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अब एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकते हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु ऐश्वर्य नहीं, योगी—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अब एव उससे और सब उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अवार्त्तकारिणी नहीं होती जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कही जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी विचवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो माँगते हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पत्ति निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेकी अपराधिनी

त्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^२ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसास्पत्या गृह्यमुपायाय प्रचेतसे दत्तः,
पाशश्रुतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^३ न धरेत्त्वधाद्यीनुप्रेषितः । यद्यपि निजगुण-
गणाभरणभूषिताङ्गप्रदयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरति शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं तादृश्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^४ ? न च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरि-

हह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पदद्वयुक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमन्थनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेष
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अर्थः हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसास्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुक्तकर्षाच्चाहतः । उपागताय तासाय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशश्रुताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसेनापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रकमत्वदोषवारणार्थव्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुरत्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतश्रन्दस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुज्ज-
त्तत्वाच्च स्वयोर्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यवधार्यं हृदयेन निर्णाय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुप्रहितः स्वस्वमीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनात्^५ इति लक्षणात् ।

यत्प्रीतिः । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरजानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गप्रदयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः स्वस्तदृशाः, क्लेशहेतु भारवशात् क्लेशकारणम्,
इत्येते गुणरहितैर्जनेल्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करचरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं स्वल्पि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नियातकम् । कुः पृथिवी 'मोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्यापनोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पाषाणखण्डं लक्ष्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वात् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् अत्रिकादम्बरी आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्ग एतन्नामकं-स्वचापं
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्ग मुरारिस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्यर्थं हारो वक्षसि पश्चिधे एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मादादिभ्यो सुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वाम्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते

मानतो है । यह हार क्षीरसागर मन्थन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जल्पि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपके शरीरके उपयुक्त यह अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे
सत्पुरुष अपने गुण-ग्रामरूप अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोगोंके भी भिव आभूषणको क्लेश-हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीकी प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके सहोदर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकलेश इति । ३. लक्ष्यनामा । ४. सुधासूतो धाम्नाः । ५. गुण... । ६. शार्ङ्गिणा ।

कथ्यते, नापि कौस्तुभमणिगणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते, न चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कल्याण्यलपीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेवा
प्रीतिप्रसरस्य । नित्यतश्च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपात्मसहस्रैः खेदयित्वात्मानमु-
त्खेदयति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय स्वस्काशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बरीः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बन्धनम् ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते, निपुणासि, जानासि
ग्राह्यितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि सुगधे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलक्षेण शेषं तस्मिन्कमिमं हारं न वतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कलालेशः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसृष्टे नालं न समर्था, हरिमियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अत एव तल्लीति-
वशाद्गोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, स्वको भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमस्यादरम् अर्हति लब्धुं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'पूर्वविधेन अद्विगेनेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः पूर्वविधेरपमानसमूहेः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विवादां प्रापयित्वा नित्यं निश्चितम् आत्मानम् उत्खेदयति परिवेदयति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिति विद्यमानपदाच्चेपात्रैककृत्यव्याघातः ।
स्वस्काशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महावनुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेद्विद्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य स्वको निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितामुपमकीर्त्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यं हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नक्षत्रवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राह्यितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनतमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अपीति । अपीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वर्यं के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वर्यं युस्मदीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा
किया ? नारायण कुछ आपसे बड़कर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अल्पमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं हैं और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीको समानता लक्ष्मी अलगमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके समीप इस
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अपात्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उल्लासनोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर नियाय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-शृङ्गके ऊपर तारामणिके समान
उसके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्यदृतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कहनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अक्षीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्यदृता दिखाई देती है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे सुगधे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेतया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उत्पत्ये ।

७. वाचयितुम् ।

के वा ययं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा ? गतो खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिर्हृ-
पकरणीकृतोऽयं जनो यथैष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा न्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु
देव्याः कादम्बर्याः निर्दाक्षिण्यमपि गुणा न कश्चिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-
सम्बद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरेतायाश्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदु-
कूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारित-वेन्नच्छत्र-चामर-चिह्नानिपिद्धाशेषपरिजनानुगमना
तमालिकाद्वितीया चित्ररथमुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव
विविध-बिलास-तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैः^१ जहारास्य मनः । तथाहि, "मुहुर्नितम्बविम्ब-
मम सञ्जायेतैस्त्रिमयात्रः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम्^२ । इयं कथा अस्माकं
स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, युष्माकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तमतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं
मल्लच्छनो जनः अतएववाह—यथैष्टमित्यादि । इष्टेष्वनिष्टेषु हिताहितेषु । विनियुज्यतां प्रेरयताम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दा-
क्षिण्यमपि अनुदारमपि कश्चिज्जनं न दासीकुर्वन्ति इति न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव ममोपायनी-
करणे किमपि न विस्मयावदमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड
इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं
क्षिप्तमिव चन्दनेन मदलेखाद्वाराविहितमलयजानुलेपेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सुचमनस्त्राभ्यां
हारेण च शेषनामकेन धवलं शुभ्रवर्णम्, पद्मान्तरे—चन्दनदुकूलहारबद्धवलयम् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि
वेन्नच्छत्रचामरान्येव वेतसातपत्रवालव्यजनान्येव चिह्नानि लक्ष्णानि यथा सा तादृशी, वेन्नयष्टिधारिणीं
द्वारपालिकां लुब्धधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवारयत्यर्थः, निषिद्धं निवारितम् अशेषाणां
समग्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यथा सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा
यस्याः सा चित्ररथमुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरोह आरूढा ।
दृष्ट श्रौतोपमा ।

तत्रस्थेति । तथैव प्राग्बदेव विविधा नानाप्रकारा ये बिलासा भ्रूसङ्कोचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि
चपलीकृतानि तैः, विकारिणी विकारोत्पादकानि च तानि विलोकितानि दृष्टिपाताश्चेति तैः, अथ
चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हृतवती ।

नानाविधविभ्रमानेव प्रतिपादयति—उयाहीति नितम्बविम्बे स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं
हो मे कौन हूँ ? मेरी स्वाधानताकी कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी
कुमारिकाओंने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अत एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इस
व्यक्तिको इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके
वशीकरण-दौलतगुणग्राम जिस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—“यह कहा नहीं जा
सकता” यों [कह कर कादम्बरी-सम्बन्धी कथोपकथनमें बहुत समय तक रह कर, राजपुत्रने मदलेखाको
बिदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर चले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रको समान—चन्दन,
सूक्ष्म वस्त्र तथा हार धारण करनेसे श्वेतवर्ण दीखते हुए चन्द्रापीडको देखनेके लिये, प्रतीहारी, लुब्धधारिणी और
चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोको भी साथ आनेमें निषेध वार केवल
तमालिकाके साथ कादम्बरी फिरसे उसी अट्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रहकर फिरसे मदलेखा की भाँति
ही वह नानाविध भ्रूलिलासवश चञ्चल और विकारजनक दृष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. ग्रहणग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभोष्टेयुवा । ४. निर्दाक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् । ६. क्रीडा-
पर्वतगतम् । ७. उदयगतम् । ८. उत्सारितम् । ९. कश्चिद् 'अनुगमना' इति पदं न दृश्यते । १०. तरङ्गिभिः,
तरङ्गितैर्विलोकितैः विकारिभिरविलोकितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कश्चित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशुकानुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जम्भि-
कारम्भद्वयोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुर्गुहकपल्लव-ताणित-निश्चा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-सुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुर्निल गलितशुक-सम्भ्रम-दिगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत्-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुम-पूरिताङ्गलि-समा-
घ्राण-लीलाया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सध्यपाणिक्सिलयं यथा सा, प्रावृत्तस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूचमवक्षस्य
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तस्मिन्कीर्णव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यहस्तो
यथा सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्ती तावद्वतस्ये' इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । अग्रेसरीत्येव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । जम्भिका मुखोद्विकासः तस्य आरम्भे प्राक्काले दत्तं व्याप्तवद्वनोपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यथा तस्या भावस्तथा कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तन्निधेय तन्नीत्येव निरुद्धवदना पठितसुखी । मदनजागरेण या जुम्भा जाता तत्र व्याप्तसुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये मीलितवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्यमनभित्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतुप्रेक्षा ।

मुहुरिति । अंशुकपल्लवेन वक्षप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आसोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्तवो ये मधुकरा अमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकरणं
यथा सेव । आह्वानप्रस्तावोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलितो कुचमण्डलात् सस्ते अंशुके उत्तरीयवक्षे सम्भ्रमेण क्षीमेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृत्ती आच्छादितौ पयोधरी
कुक्षौ यथा तस्या भावस्तथा कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुक्षयेत्यर्थः । दत्ता अर्पिता आलिङ्गनाय आरलेपाय
संज्ञा सङ्केतो यथा सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः स्तितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अक्षय्युपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारेष्टे
सञ्ज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां अमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो
यथा तस्या भावस्तथा कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठया उद्गम
उत्पत्तिर्यथा सेव, हारआश्रया औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यथा

वार अपना बायाँ कोमल हाथ नितम्बमण्डल पर रखकर, पढ़ने हुए वक्ष के बाहुद्वारा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुतली) रख कर चिन्तित के समान (काढ़ी गई) दो, कितनी ही
बार जैसाई आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभायसे (चित्त) करतल रखनेसे भ्रमवश चन्द्रापीडका
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँह बन्द करती हो; निश्वास (साँस) के सौरभलोभसे घूमते
अमरोंको, कितनी ही बार, वशाञ्जल (वक्ष के किनारे) से शपट मार कर उनकी गुहारते मानो चन्द्रापीडको
आह्वान करती (गुलाती) हो; कितनी ही बार धातुके वेगसे वक्षस्थलीय उत्तरीय वक्षके उद्गमजानेकी स्वरा
(धवराहट) से अपनी दोनों मुद्राओंको मोढ़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
सङ्केत (दशारा) करती हो; कितनी ही बार केशकण्ठमेंसे पुष्पोंको लेकर अपनी अञ्जली पूर्ण (भर) कर
लीलासहित सूँवनेके बहाने मानो नमस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तर्जनी अङ्गुलियोंसे
मुक्ताहार भ्रमण करते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होनी उत्कण्ठको मानो सूचित करती हो; कितनी ही बार विविध
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खाजनेसे हाथ काँपते रहनेके कारण मानो मदन-बाणके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. अंसप्रावृत्त । २. गोत्रस्खलनमयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासासोद । ४. सम्भ्रमदिगु-
णितमुजलतावृत्तपयोधरतया, संवराणसम्भ्रम । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगड-निर्यमितचरणतया संयम्यापितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोक्थिवृत्-
दुक्कला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-शुभ्रस्त्रिवलीलता,
अससस्तचिकुरकलाप-सङ्कलनाकुल-करकमला, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णात्पलं विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-भूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहता^१ लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणैव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

तस्या भावस्तथा कारणेन, कथिता बोधिता कुतुमाधुक्षरप्रहारस्य कामबाणावातस्य वेदना पीडा यथा
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलित्वा कटिमदेशात् स्वस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
बन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य वदध्वा चन्द्रापीडाय
अपितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कसिपतौ यौ ऊरु जङ्घे ताम्बां विष्टतं दुक्कलं च्युतप्रायवर्जं यथा सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चालयमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाञ्जलेन पुनस्तथापितेनेति तारपर्यङ्ग आच्छादितौ
आवृत्तौ कुचौ पयोधरौ यथा सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृज्य भूतले
लभितः शुभ्रश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलार्थः । चकितं ससम्भ्रमं
वर्षपरिवर्त्तनं परावर्त्तनं तेन श्रुतवन्ती चर्मविसरणाद्भ्रश्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवद्गौ यस्याः सा ।
अस्योः स्कन्धयोः स्वस्तौ विच्युतौ यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्रसंपादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य काम्येत्यर्थः धवलीकृतं शुचीकृतं कर्णात्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तस्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरालङ्कारः । विलम्बेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईषदास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गृध्रवलीक-
रणद्रव्यपूर्णपरागः, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा तथा भूसरितौ श्वेतपाण्डुरङ्गीकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्रायदक्षिणायोक्तिरालङ्कारः रूपकोपमयोः सन्नेहसङ्गश्लेषशुभयो-
रङ्गाभिभावसङ्कारः । तथा अनेका नामाकारा या रसभङ्गवः आलम्बा, रचनाविशेषाः ताभिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं विधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोषसमयं वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवन्तात्
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवचानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे

होः कितनी बार कटिदेशमें (कमरमें) चन्द्रहार (तागड़ी की लड़) जिसक जानेसे शृङ्खलारूपमें चरण पैव
जानेके कारण मानो कामदेवद्वारा बाँधकर अपित की गई हो; कभी-कभी ऊरुयुगल कम्पित होनेसे उसका परिधान
बल्ल ढीला हो जाता था और भूतल पर छुगिठत (कोटते) केवल वस्त्राञ्जल (बल्लके एक किनारे) ही से स्तन
आच्छादित (ढके) रहते थे । कभी-कभी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उसकी श्वली-लता (उदरके ऊपर तीन
थर) दृष्ट जाती थी; कभी-कभी उसके हाथ स्कन्ध (बाँधे) पर लटकते कैशोंकी एकत्र करने तथा उसे बाँधनेमें
लग जाते थे; कभी-कभी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कमल ध्वेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईषद हास्यरूप
चूर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको घूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह सुखमण्डल मोड़ मोड़ कर, अनुरागवश
नानाविध भावमङ्गी उपनय होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखती-देखती जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दीखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यारायण अपने हृदय-स्थित

- १***निविष्ट*** । २***पतित*** । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. समस्ता*** । ५. करतला ।
६***कर्णात्पल*** । ७. विलक्ष्यमाणस्मितधूलिभूसरि-कपोलम् ; विलक्षस्मितसुधाधूलिभूसरितैकपोला, विलक्ष्य
चास्मितसुधाधूलि*** । ८. साचीकृतवदनम्*** । ९. भ्रङ्गि*** । १०***उपसंहता*** ।

चक्रवर्त्तिनि' भगवति पुष्पि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक-
मितशोणिन्नि श्योभिः, संहृतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि-विरह-
मीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदपण्डेषु लोहिताय-
मानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गमस्तिमालिनि,

अधीश्वरे, भगवति साहास्यवति पूष्णि सूर्यनारायणे स्वस्थ हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागे
नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लोहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितीक्रियमाणे हव सति ।

इह रात्रीवसूर्ययोः क्षीणैश्चिह्नभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपास्त्वामसोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लोहित्योर्भेदेऽपि शिष्टेनाभेदोपादयितव्योक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने हव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारश्च
सर्वपाप्मेतेषामङ्गाभिभावसङ्करः तस्य च पुनश्चेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । किञ्च, श्योष्टि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः वृत्तसङ्केतस्यापि
कायुकरयानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः क्षोणिमाभिः कामिनीनां रमणीनां हृष्टिर्मिलोचनैः,
सङ्क्रमित आसङ्गितः शोणिमा रक्तिमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्तिश्च आसङ्गोनेत्यङ्गा-
नक्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

संहतेति । जरठः परिणतवयो (वृद्धः) यो हारीतः 'हरिवाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चविशेषस्तद्वत्
हरिताः पालाशवर्णा नीला इति थावत् हया घोटका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णसुरगे, सूर्यं,
संहतानि सङ्कोचितानि क्षोचींषि काम्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते'त्यत्र लुलोपमा वृत्त्यनुपासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तथा जरठेत्या-
दिविशेषणस्य मुखयानुपकारित्वेनापुष्टार्थवार्थगतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रवीति । रविविरहेण सूर्यविरलेषेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु
तादृशेषु, कमलवनेषु पञ्चारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्काचनादेव हरिद्वर्णायमानेषु सस्युः ।

श्वेतेति । कुमुदानां कैरवाणां पण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रफुटनदि-
व्याजयः । दिङ्मुखेषु दिग्बन्धेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सस्युः, सन्ध्यावरागादिति भावः ।
शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरशानुर्भावादित्याशयः ।

शनैर्मिति । अपि च, भगवति साहास्यवति गमस्तिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः मन्दं मन्दं पुनरपि
भूयोऽपि दिनश्रियः वासरलक्ष्याः समागमाशाभिः सङ्क्रमाकाङ्क्षाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः
रक्ताभिश्च दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनताम् अवलोकनाक्षमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्ययोः क्षीणैश्चिह्नभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपास्त्वामसोक्तिरलङ्कारः,
'समागमाशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णपमालङ्कारश्चेत्युभयोरेकाश्रयभिरङ्गाभिभावसङ्करः ।

कमलिनीके प्रति मनके अनुरागते द्वी मानो जव रक्तवर्ण (लाल) होने लगे; कमलः दिवसावसानमें सङ्केतकारी
नायकके अनुपस्थित होनेके कारण कोयले आरक्तवर्ण (लाल-लाल) कामिनीयाँकी दृष्टिसे द्वी मानो आकाशमें
जव रक्तिमा सञ्चारित की गई (अर्थात् जब आकाश लाल हो गया); वृद्ध हारीत पक्षीके समान हरित
अथवाले सूर्य जब अपनी किरणोंकी सङ्कुचित (थोड़ी थोड़ी कम) करने लगा; सूर्यके वियोगसे मुद्रित (बन्द) हृदय
कमलवाले पल-यन जब हरितवर्ण देखने लगे; कुमुद-गण जब श्वेतवर्ण होने लगे, दिशाओंके सुख जब लाल लाल
होने लगे; एवं प्रदोषकाल जब श्यामवर्ण होने लगा; भगवान् सूर्यनारायण, फिरसे दिनलक्ष्योंके साथ सम्मिलनकी
आशाके समान राग (ललई, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कादम्बरी मनके

१. सकलचक्रानां चक्रकनालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचित्तवर्त्तिनि । २. उष्णरोषितो । ३. हरितवाजि...
जनित । ४. तत्कालगिनचित्तोपात्तमुद्रसदस्यिस्तारितसर्वपुरस्कृतजवर्मणश्च । ५. निमग्नहृदयतमूषिसमालोकना-
शया प्रहृषसन्दर्शितस्मितेतिभ्योन्मुखेषु धवलवदाचरमाणेषु कुमुदपण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणैव आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानल-वह्ममानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्णमाये तरुण-तमालाखिपि तिमिरे, विकिर-करावकीर्ण-शीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जाता-यावद्वादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुपमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तरिमन् समये विजृम्भितेन प्रवृत्तेन, कादम्बर्या हृदयस्थ चेतसः रागसागरेणैव चन्द्रापीडं प्रयत्नुरागसमुद्रेणैव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह 'हृदयरागसागरेणैव' इत्यत्र निरङ्ककेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्सुसयोरैकाग्रयानुप्रवेशसङ्कारः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं उवलमानं यत् हृदयसहस्रं विभोगि-जनचेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां रमणीनां नयनवारीणि नेत्रजलानि (अश्रणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्यैव अभिनवतापिच्छ-वृक्षस्यैव स्विट् कामित्वर्यस्य तरिमन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्णमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्ककेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्सुसयोरैकाग्रि-भावसङ्कारः । अयं पुनः 'तरुणतमालाखिपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, विकिरमिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विक्षिप्तः शीकरासारः अम्बुकणाधारा यत्र तस्मिन्निव श्वेतायमानः श्वेतवद्वाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते सति अम्बुकणाधाराय नक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अवर्धनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम् उत्पन्नायाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपञ्चाङ्गागाच्च चन्द्रापीडः अवतततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो धृतः पादो रश्मिशरणश्च यस्य सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नोक्तिर्याग इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उद्गात् उदयं प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीन्यवहारसमारोपात् श्लेषानुपाणिता समासोक्तिः, 'प्रसाद्यमान इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्सुसयोरैकाग्रयानुप्रवेशसङ्कारः ।

कलुषेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छ्रानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च यासन् ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसादयन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तश्च । इहापि प्राग्बलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्कालं वृद्धिं द्रष्टुं सन्ध्या-रागसे ज्व समस्तं नूतनं परिपूर्णं हो ग्याः कामानलमं जलते हंजारीं विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुवारा उत्पन्न करता—नूतन तमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शृण्ड (बँड़) द्वारा विक्षिप्त (छिड़के) द्रष्टुं मानो जल-कणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्णं क्षीयने लगा और अन्धकार उपस्थित हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पड़ने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर परसे नीचे उतरी और क्रीडा-पर्वतके शिखर परसे चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनियों जिनको प्रसन्न करती

१***रारससागरेण । २***चक्राकहृदय*** । ३***नयनासारवारिणि । ४***आकीर्ण*** । ५. गगने जाते । ६. नचिरादिव ।

प्रसाद्यन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुप्ताः कमलिनीः, लाङ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनखग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरदीव्यमभिसारिकामिवोपसर्पन् अतिवह्निमतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदगाद्गवानीक्षणोत्सवः । उच्छ्रिते च कुसुमायुषाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव

प्रबोधेति । प्रबोधो जागरणं तस्य आशङ्कयेव आतङ्केनैव, सुप्ता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः नलिनीः पश्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गन कार्येण च रात्रिनि दृढकामुकवधवहासरागोपात् श्लेषाभुषाणिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोपरि प्राग्भवे सङ्करः । लाङ्छनेति । लाङ्छनच्छलेन कलङ्कसिपेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्ग्रहन्निव धारयन्निव । इह सापह्नुता क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादप्रहारेण लग्नं सक्तम् अलक्तकरसमिव यावत्कद्रवसिव उदयरागम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलक्तकरसमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदन्तिस्वरूपं कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम् अम्बरं गगनं निजगमोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पञ्चान्तरे तु तिमिरवह्नौलम् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिवजन् । इह पूर्णोपमा ।

अतिवह्नेति । अतिवह्नमतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विचित्रमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईच्छणोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सुतिरुद्धो यस्मात् स सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधासूतेः कार्येणगुणोत्सवेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्नामालङ्कारः ।

उच्छ्रित इति । अपि च, कुसुमायुषस्य कामस्य यत् अविराज्यं साम्राज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम् आतपत्रं वृद्धस्वरूपं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविषयेव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजण्या विलासाय विज्रमाय दन्तपत्रं गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलिता रश्मिभिः श्वेतीकृता दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानौ चन्द्रमसि उच्छ्रिते उपर्युस्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुषाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र श्वेतभानौ अद्वितीयच्छुद्धस्वारापोः शब्दः कामे राजस्वारापस्त्वार्थं इत्येकदेशवित्तिरूपकमलङ्कारः । एवं विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानौ दन्तपत्रस्वारापोः शब्दः विभावरी विलासिनारित्स्वारापोःस्त्वार्थं इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुमुदिनीवधूवरे' इत्यत्र तु परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तीति । भुवने विष्टपे दन्तिदन्ताद् गजदन्तानात् उत्कीर्णं तं निस्तपथ रचित इव सति, रात्रिः करिणैः श्वेतस्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयैस्त्वर्थः, कुमुदमय्या

थीः मालव-मुख दोनेसे कुपितके समान दोखजो दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था; जग जानेकी आशङ्कासे ही मानो सुप्त कमलितियोंको छोड़ता जाता था; कलङ्कके बहाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आस्ता (महाश्वर) के रलके समान उदय-कालकी रश्मिसे संयुक्त; जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूसरे पक्षमें-अन्धकारके समान नीलम्बर धारिणी) आकाशके समीप जाता था, वीरलोगोंके अत्यन्त भिय दोनेके कारण उसके प्रति मानो प्रीतिवर्षण करता था; ऐसा नयनानन्दकारी मगवान् चन्द्रका उदय हुआ । क्रमशः जबमदन सात्राज्यके अद्वितीय छत्र, कुमुदिनी-रूपिणी बहूके प्रिय, रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्ताभरण के चन्द्र, समस्त दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस प्रकार दीखने लगा, तब जिसकी सुधाके समान शुभ्रगर्ण सौधियाँ बड़े-बड़े जल-तर्ंगसे प्रक्षालित होती (बौरे जाती)

कुमुदमया इव^१ गृकुमुदिन्याः कल्लोल-धौते-सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनिसुमहंस्मिथुने, विरह-वाचाल-चक्रवाक-युगलेतीरे, कुमुददत्तावलीभिः पर्यन्त लिखित-दन्तपत्र-लतम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिरये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयू-रकः—‘देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता’ इति ।

अथ चन्द्रपीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नान्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककपावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुदलं दधा-

इव कश्चित् कश्चित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपश्चाततया कुमुदमयी जाताः चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या सवनसमीपकैरवयुक्तसरतः ‘तीरे’ इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव वृहत्तरङ्गः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकल्पचूर्णद्वेषेण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनयः सुधमाः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रि-तानि हंसमिश्रानि कादम्बयुगलात्ति यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादप्योन्यविरलेपेण दाया-लानि विषादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इदं ‘पूर्णाया इव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा । ‘तनुतरङ्गतालवृन्तैः’ यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्राग्गमनेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लभमानपत्रावरयो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवा-रकुसुमानां निर्गुण्युपपाणां दामानि मास्थानि उपहारसोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारि-कामपङ्क्तिं चन्द्रवत् शीतलं शिरिरम् । मुक्तावत् रसोज्ज्वलम् शिलापट्टः पाषाणखण्डस्तं श्वेतमेकं शिला-पट्टमिदं, अधिशिर्ये धवलमस्य शयनं चकार ।

तदेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणचन्द्रमामरभृतीभिः यथा ताम्, अतएव इतरामिव अन्वाभिवाद्यलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलं पङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण धवलीकृततनुलतां श्वेतिकृतशरीरपङ्क्तौम् । एक-स्मिन् कर्णे श्रवेणे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलेष शशिकलेष कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मुकुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

धी, छोटी छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखों) की जहाँ इवा बहती थी, बहुत ही तरंगमय (इसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके गिरन्तर पङ्क्तियों से मानो मुकुदमय शीतला था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर के तीरे (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश दिए गए, मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण सरोवर के तीरे (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके (लेटा) । इस शिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता भिन्नि थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटक गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि हस्तेमें केयूरकने आकर कहा—‘देवी कादम्बरी आपको देखने आई हैं’ ।

उसके बाद चन्द्रापीड शीतलासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीकी, मदलेलाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल एक लड़ का हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरकी शुभ्रवर्णकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

१. कुमुद इव । २. धृत । ३. ‘वाचालि’ । ४. ‘लतादन्तरम्’ ।

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुक्ते विध्वतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेरास्ततां
दर्शयन्ती प्राकृतेर्व परिजनोपिते भूले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत ।

अर्थ सर्वासु चाक्षीनासु तासु गृहर्तृमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रं प्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्यवकाशः, किमुतैवावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तनेयमपगतताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरूप्यते । प्रायेण मासुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्या-

लङ्काप्रीकृतं कुमुदलं कैरवपत्रं दधानां आरयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णं, कल्प-
द्रुमदुक्ते सन्दारदृष्टोत्पन्नसूचमवलङ्घयम्, विभ्रतीं वृषतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरणे वेशेन
नोपपद्येन साक्षात् प्रत्यङ्गतां चन्द्रोदयदेवतासि व शशुद्रमदेवतामिव । दत्तः अपितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बवत् यस्यास्ताम् ।

इह 'हृन्दुकलकलिका' इत्यत्र किं रूपं किं बोधेति सन्देहालङ्कारः । 'हतराशिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जायुस्मेचालङ्कारः ।

आगतेति । प्रीतेः स्नेहस्य पेक्षलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्यबोधोपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोः । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अविधीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुबध्यमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टगामिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आक्षीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलवलोकने-
नैव प्रसन्ने दासजने सेवकजने मधीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालाप्यादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवश्यो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापयागममपश्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आभनः स्वजनं तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव भवत इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो वृत्तीभूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा 'चाक्षी अतएव मधुरा सम्बोद्धा चेति । अत्र हेतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि श्रुत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुबध्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतेत्यर्थः । अवहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
अवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणिति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालापविद्यायाचारेण हार्दयम् आयत्ती-
कृतुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावात् अनुगृह्णमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुदल धारण कर रही थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रगुणं कल्पद्रुमसे उत्पन्न दो सुसुमनस्य पहन रखे थे ।
उस समय मैं मनोहर लगेते वेशमे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्य दिखानेकी परिजनों के
योग्य भूतल पर, साराण खोके समान वह बैठ गई, यह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिये'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा बारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओं के बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—'देवि !
केवल दृष्टिपात करने पर ही जो व्यक्ति समुद्र में जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रभोजन नहीं है, अतएव ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं आपने
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखा जो ऐसे मदान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपको यह सुजनता अत्यन्त सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अतः एव यह अभिनव सेवकके प्रति भी इस प्रकार से उपस्थित हुई है ।

१. प्राकृते । २. कचिच्च 'अथ' इति न विद्यते । ३. कचिच्च 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीते ।

५. कचिदिह 'च'कारोपि को दृश्यते ।

परिनिष्पन्नाः स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते श्रुत्यजने क इवाद्दरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यवरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वम् इति ।

अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत—‘कुमार ! अवतु, अति-यन्त्रणयार्थस्थिते खलु सखी कादम्बरी’, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापादिबाह्यवहाराय नोद्योगं कुर्वीतस्याशयः । अनेनाहसुदारस्वभावाधीनत्वाद् युष्माकं गुणेनैवा-धीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । निष्पन्ना कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यभा-रार्पणाभावाद्दमधन्य इत्याशयः ।

आहेति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सम्यक् पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, श्रुत्य-जने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतएव मम मधुरालापायागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तव निकटे, त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोप-कारस्य अन्वोपकृतेः उपकरणं साधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लववत् लेखवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणार्पितुम् अहम् अत्रपे लज्जे—

‘अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥’

परोपकरणं कायाद्सारारक्षारमाहरेत् ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावत एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषा-भावात् जीवितस्य च तृणलवलघुत्वेन तुल्यतया तदप्यनेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपाद्दानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमवित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र ‘अस्मदो द्वयोश्च’ (पा०) बहुवचनम् । बहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे द्रुतमत्र प्रत्ययस्यैव ‘वा बहूनां जातिपरिग्रहेण द्रुतमत्र’ इति (पा०) सूत्रेण विधानात् ‘अन्यतरत्’ इत्यत्रोक्तार्थे द्रुतम् प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? बहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि द्रुतम् प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोज-नाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं ‘वयमेते’ इत्यादिवाक्यं विनापि अनया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्ममिति परिहसितम्, अथ च स्वामित्वेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

सम्भवतः आप सुश्रुको ऐसा अनुदारस्वभाव समझती होंगी जो बाहरके व्यवहारसे ही वक्षमें हो जाय । आपका परिजनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आशा-प्रयोग होता रहता है । पृथक् पृथक् भावसे आशा करनेके योग्य सेवक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? यह शरीर तो स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-बिन्दुके समान लुब्ध है । अत एव आपके प्रति भक्तिवश उस शरीर और जीवनको यक्ष मैं आप हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं लज्जित होता हूँ । ‘तो भी यह मैं हूँ, यह शरीर है, यह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—इन सबों के मध्यमें जो आपको अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अत्यन्त गौरवान्वित कीजिए ।’

चन्द्रापीड इस प्रकार कह ही रहा था कि, इतनेमें मदलेखाने उसके वाक्यमें बाधा देकर (बात काटकर) जरा हँसते हैंसते कहा—‘राजपुत्र ! वस, अपना अत्यन्त स्तुति-वाद रहने दीजिए, इससे मेरी सखी कादम्बरीको लज्जित होती है । आप क्यों इस प्रकार कह रहे हैं; आपको कहे बिना भी ये सब वाक्य उसने स्वीकार कर लिया

१. शरीरम् । २. अपि त्रये तव प्रतिपत्ताहुपायनीकर्तुम्, अत्र ये, तत् [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपाय-नीकर्तुमागतास्ते । ३. अन्यतरमारोपय । ४. सम्रोडा कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलमुना वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमर्थः शुक्रनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकोः' इत्यशेषं प्रपञ्च । एवंविधाभिन्नान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य, परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारोह । तत्र च सितदुङ्कलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलञ्चकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरुपतामतिगभीरताञ्च कादम्बरीः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शन-प्रजागरखिन्नः स्वमुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यलितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फलमुना निस्तप्तेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्दोशीकृतविषये भूयो निर्बन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थितेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः । कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विनाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियददूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति पूर्वप्रकारेण अशेषं समग्रं प्रपञ्चं पृष्टवती ।

पवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाया । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजनं परिचारकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौधं स्वापोषितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरोहो आरुढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुङ्कलस्य सौमवस्त्रस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अयोभागो आस्तीर्णं पातितं शयनीयं तदपम् अलङ्कार शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरूपतां सौन्दर्यम्, अतिगम्भीरताम् अत्यन्तदुर्ज्ञेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्दुक्तहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धिं विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्के आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ यस्य सः । चण्दां रात्रिं क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बरी दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनोत्सुक्येन जागरणं तेन खिन्नः कालन्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वसुं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहारयोग्य निर्वर्क वाक्यसे क्यौं इसे संशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी है ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोको रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथानार्त्ता होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्या करनेके लिए आवा देकर अपने शयन अट्टालिका (महल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पट्टवस्त्र-निर्मित चन्द्रातपः (चँदोवे) के नीचे निजी एक शय्या पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीको निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताका निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाका सौजन्य, परिजनवर्गोंका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और शिखर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, शहर केयूरक उसका चरणयुगल दबाता था । इतनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणकालके समान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उत्कण्ठावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर मानो शयन करने

१... जागरखिन्नः ।

७५ का०

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कासिनीजनस्य निश्चसितैरिव उणैस्त्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुसुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कासिनीकर्णोत्पल-प्रहारानाम् उरकण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजसु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वास-विभ्रमेषु वहस्तु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु,

रम्भा आसां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अल्पावपा ये कल्लोलानिलाः समुद्रस्य बृहत्तरङ्गपवनानः तैः शीतलां शिशिरां वेलावनराजिं तीरवर्त्तिवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान् अस्तोन्मुखो बभूवैत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणसिद्धः स्वप्नं निश्चुतशिशिरस्थानमाश्रयति । 'स्वसुमिव' इत्यत्र क्रियोमेच्चाळङ्कारः ।

अभ्यर्णति । चन्द्रिका कौमुदी, अभ्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थादिना विरहेण प्रियविश्लेषेण विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीयागस्य, उणैः निःश्वासितैः श्वासमाहृतैः म्लानि म्लानिम् अनियतं प्रापत्, उष्णपवनेन मृदुकिसलयवदित्याशयः । दिवसोपरिस्थितश्चन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आरूढ उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा तथोक्तेव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुसुददलानां कैरवपत्राणां उदरेषु अभ्यन्तरेषु नीता व्यतिक्रान्ता निशा रात्रियस्या सा तथोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अथितस्यौ, मदनविव्दला सौम्यसेवनाय कैरेवेषु कापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनान्तेषु शोभासीत्, दिवसोपरिस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटसु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्षणमेति । अपि च, क्षणदापगमे रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्विशोभाचक्षेत्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासभवनदीपकेषु कामिनीनां रमणीनां कर्णोत्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारारस्ता-डनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । उरकण्ठितेष्विव पुनस्तन्निमित्तं समुत्पन्नोत्सुकैष्विव, क्षामतां षीणत्वं व्रजसु गच्छत्सु सन्सु । सुरतैः पुना प्रियेण समाकृत्यमाणे वसने लज्जया प्रदीपोपशमार्थं कर्णोत्पलं तदुपरि चिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तद्वत्प्रहारप्राप्त्यर्थमौत्सुक्यं प्रदीपानामित्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टिस्तेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वाससमूहाः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु, तरुलताकुसुमानां वृचवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्दगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिश्वसु प्रातःकालिकपवनेषु वहस्तु चलत्सु सन्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाता हो यों, ताल, तमाल, ताली और कदली-वृक्षोंसे परिपूर्ण, एवं थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंकी पवनसे शीतल, समुद्रतीरस्य वनपङ्क्तिसे अभ्यन्तरमें चन्द्रमा क्रमशः उतर गया । वियोप-समयके लुप्तमोप आनेसे विह्वल कामिनीयोंके लण निश्वाससे ही मानो ज्योत्स्ना (चौदनी) मलिन हो (फीकी पड़) गयी । चन्द्रापीडकी देखनेसे कामसन्तप्त होकर ही मानो शोभा, कुसुद-दलके अभ्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर उस समयमें कमलोंके ऊपर जा पड़ी । रात्रिशेषमें जब मन्द डूब शयनगृहके दीपक, कामिनीयोंके कर्णोत्पल-प्रहारको स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही मानो पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कामुकोंके प्रति निरन्तर बाण-वर्षण करनेसे परिश्रान्त (थके) कामदेवकी निश्वास वायुके समान विलास-सम्पन्न, एवं तरुलतोत्पन्न पुष्पोंके सौरभवाही प्रभातकालीन पवन चलने लगी;

१. अविरल । २. निःश्चितैरिव । ३. प्रहारान्, स्फुटकामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु । ४. क्वचिद् 'वास' इति पदत्र दृश्यते । ५. 'निःश्वास' । ६. भ्रमस्तु । ७. कथित 'तरु' इतिपदं न विद्यते । ८. आमोदियु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च^१ भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रते चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहितं^२ मण्डलमुद्रहति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यामसकृतिगृहीतताम्रूलः^३ 'केयूरक ! विलोकये देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^४ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेताया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः^५ अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्धातुरागाह-पाण्डराभिश्च परित्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-वल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गरुडाप्रजोद्धमेन उपप्लवः तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विधधतीषु सतीषु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणेति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रथाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्वादित्याश्रयः, लघः चेतसा एव संसक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिंस्तद्विद्वं, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं विम्बम् उद्ब्रह्मति धारयति सवितरि सूर्यं, क्रमेण क्रमशः समुद्रते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिमनोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यामसकृती सन्ध्यावन्दनस्यैव-दैवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोस्थिता । अवोचत् अवब्रीत् ।

गतेति । पूर्वं गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसंज्ञकः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतोत्तराचूर्णलिप्तबद्धमृस्मिस्त-स्यम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आययौ ।

ददर्शेति । ददर्शतीति महाश्वेतो कादम्बरी च ददर्शेति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतो विशिनष्टि—धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृता विहित्ता ललाटिका भाले क्षुद्रतिलकविशेषा यामि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने आसणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पाणितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः सौव्रतविधायिनीभिः तथा धातुरागेण गैरिकरञ्जनेन अरुणानि लोहितवर्णानि अम्बराणि वस्त्राणि यासां ताभिश्च, परित्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानासु दृश्यन्ते सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यत् तालफलं तस्य यद् वल्कलं त्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयसे तेजोहीन विपन्न होते तारागणः, अथवसते ही मानो मन्दर-पर्वते कला-मण्डपांका झालामं प्रवेश करने (बुझने) लगे; और चक्रवाक-दम्पतिगणके हृदयमें निवास करनेसे संलग्न अनुरागसे मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलातलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, श्वेतेताको नमस्कार और ताम्रूल-चर्चण कर, केयूरकसे कहा—'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी है या नहीं, अथवा इस समय कहाँ है ?'

केयूरकने वहीसे आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें सुधाशुभ्रचूर्णलिप्त बैठकके चबूतरे पर महाश्वेताके साथ बैठी है ।' ऐसा सूचित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रीको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके ललाटपर शुभ्रवर्ण भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको फिराते रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आवरण करनेवाली गैरिक रागसे रञ्जित रक्तवर्ण वस्त्रवाली परित्राजिकाएँ; पक तालफलके वल्कलके समान रक्तवर्ण वस्त्र पहने

१. समन्दरलतागृहगमनानि च । २. समुद्रतचक्रवाक । ३. लोहितं । ४. आवब्रह्मेलोरो गृहीतताम्रूलः । ५. अवतिष्ठति । ६. धवलभस्मललाटिकाभिः । ७. अक्षमाला । ८. धारिणीभिः ।

नीभिः सित-वसननिविद्ध-निबद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौक्षी-
वल्कलापादधारिणीभिवर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्-
स्थम्भकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्थं आर्यविलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
श्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवेत्तासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजबान्धवबुद्धाः समानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्तेताने^२ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^३
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहोयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधृते^४ च मणिदूर्पणे^५ ताम्बूल-

वर्णानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटव्रतवाहिनीभिः शाक्यभिज्जुविशेषनियमधारिभिः,
सितनसनेः श्वेतवस्त्रैः निविद्धं दृढं निबद्धा बन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि याभिस्ताभिः,
श्वेतपटः सितवसनं स पृथ वयजनं तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारशृगधर्मं,
मौर्खीं मेखलाम्, वल्कलं तरुवचम्, आपादं दण्डञ्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः । ध्यम्बकस्य महेशस्य,
चिह्नं लक्ष्यं यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । ध्यम्बकस्य महेशस्य,
अम्बिकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पद्मानस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यविलोकि-
तेश्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिश्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम् । इह 'साक्षामन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेण अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सरकार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभाषणमधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेष्टासनदानैः वेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाथ अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धवबुद्धाः स्वजनस्थविरा
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठत इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या पृथ पश्चाद्भागैः, समुपविष्टेन समासीनेन किन्नरमिथुनेन
किंपुरुषपुष्पेन, मधुकरमधुराभ्यां अमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वराभ्यां वंशाभ्यां वेद्युभ्याम्, ताने अजु-
दितस्वरप्रवाहै दत्ते 'गाता यं यं स्वरं गायेत् तं वंशेन तानयेत्' इति मरतोक्तिदिवा गीतिस्वरमन्त्रा-
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्र्या भद्राभिषेचनया नारदस्य धर्मपुत्रा, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुत्कृष्टे
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधानां न्यस्तेकाग्रमानसामिति अत्रेतनस्य 'कादम्बरीस्य' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो धृते कथापि सेविकया अभिमुख्ये स्थापिते मणिदूर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रतधारिणीः और समस्त ब्रह्मचर्यकं चिह्नं धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बंध दिया था, श्वेत-वस्त्र का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (शृग) का चर्म-मुख-
(मौखी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान हो
देखनेमें हों, इस प्रकार उन सबके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करको, कोई दुर्गाको, कोई कार्तिकेयको, कोई
नारायणको, कोई कृष्णको, कोई बौद्धको, कोई तीर्थंकर (गुरु विशेष) को और कोई ब्रह्माको पवित्र स्तुति पाठ
करती-करती उस (मन्त्रदेवता) को उपासना कर रही थीं और वह (मन्त्रदेवता) गन्धर्वराज चित्ररथके शासितवर्गके
मध्यमें प्राचीन (बृद्ध) एवं अन्तःपुर (रजवास्त) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिये आयी हुई
खियोंको आदरपूर्वक नमस्कार कर, सम्भाषण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्तासन बैठनेको देकर, उनका सम्मान
कर रही थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठे किन्नर-मिथुन अमर-ध्वनि (शङ्कार) के समान झुम-
धुर बंशीस्वरसे तान देता था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त साम्राजिक ग्रन्थोंके
मध्यमें उत्कृष्ट महाभारत ग्रन्थको बीच रही थी, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थी; सामने रखे एकमणिमय

१. व्यजनाभिः । २. कचित् 'मौखी' पदवास्ति । ३. शौखोदनेः । ४. विश्रवस्य । ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६. विश्रवणस्य, वैश्रवस्य मार्तण्डस्य विरिश्चस्य । ७. कचित् 'दर्शनागतेति पाठो न विद्यते ।
'मिथुनकेन । ८. कचित् 'मधुकर' इति पदं न दृश्यते । ९. स्थानके, ताले । १०. दुहित्रा च सावित्र्या ।
११. पुरो विष्टे परिजनेन । १२. दूर्पणे ।

राग-बद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्ट-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमचरं विलोकयन्तीम्, शैवलतृणया कर्णपूर-शिरीष प्रेषितोत्तान-विलोचनेन-बद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपमृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कञ्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमग्नधीन्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरासीकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः, प्रपृष्ठो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवल्लीदलरक्तिमा बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तया अन्धकारितं समुपगन्धर्वणी मलिनीकृतम् अश्वन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घृष्टं वन्मधूच्छिष्टं सिक्थकं भाषायां ‘मोम’ इति ख्यातं तस्य पटं पिण्डं तद्वत् पाटलं श्वेतारक्तम् अधरम् ओष्ठं विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्’ इत्यमरः ।

शैवकंति । शैवलतृणया शैवाललोभेन तद्भ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बरीयाः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रस्यूष-चन्द्रनेत्रे वद्धं विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता भटता, भवनकलहसेन गुहका-दम्बेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । हंसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चैत्युभ-योर्मिथो नरप्रेषणेन संचुष्टिः ।

समुपेति । समुपस्थ कादम्बरीयां निकटमेव, कृतनमस्कारः । विदितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गुह्यवलीकरचूर्णद्रव्योपलस्यवद्धूमो विन्यस्तं स्थापितम् आसनं विष्टरं भेजे अग्न्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थितं । स्फुरितं चालितं कपोलयोग्ण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् ताडयाम्, मन्दस्मितम् ईष-द्वास्त्यम् अकरोत् कृतवान् ।

अवाहि । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्वास्त्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आहि ! अवस्थास्तव गुणैरुत्कर्षः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रापीड इव आसीकृतः जलनिर्गमात् विलम्बः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समर्थो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिषतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिषति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—युष्ट इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्ताडयाम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखाभास्ते दुःखाकुलं यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणं तान्बुल-चर्वणं करतेसे संलक्ष कालो रेखास्ते श्यामता उत्पन्न इदं मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभाते चमकते मोम लगाकर ताफ किये वज्र जैसे श्वेत-रक्तवर्णं (गुलाबी) अथरको देख रही थी; और शैवल (सैवार) को तृणास्ते गुह-पाशित एक कलहंत, उसके कानमें धारण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभ्रवेदिका (चवुतरे) के ऊपर संस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद हास्य किया (मुस्कराया) जिससे उसके मण्डयुगल (गाल) का मध्यभाग स्फन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुसकुराहट से ही चन्द्रापीडका अभिप्राय समझ गयी और कादम्बरीसे कहने लगी—‘सखि ! चन्द्रमाको किरणोंमें चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिघलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वशीभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं नील नहीं सकते । [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अपेक्षावा डई है; क्योंकि-पीछे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पथिनी और सूर्यके समान एवं कुसुदिनी

१. बहलताम्बुलरागम् । २. वज्रचूर्णम् । ३. पट्टपाण्डुरमचरं । ४. कश्चित् ‘सुधा’ इति पदं नाबलोक्यते

अपि च युवयो दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातुं भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवा-
न्तरात्मा, क इवात्रातुरोघः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्'
इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च
प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न श्रद्धाति
लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुराभिर्जगाम कादम्बरी-
वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमावहिस्तोराणादनुव्रज ।

अपि । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि द्विष्टयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-
कमलबान्धवयोरिव पश्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः
आमलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मास्कारणात् । अभ्यनुजानातुं गमनाय धाञ्च । द्वावित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलबान्धवयोः स्त्रीषु हित्वाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समालोकिः श्रो-
तोपमा चेत्सुभयोरेकाग्रयातुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-
नैरेपेक्षेण संसृष्टः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः अयं मल्लवर्गो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः
अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अतुरोघः सङ्कोचः (ममानुमति-
प्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽपि इत्यर्थः, सेवकजनास्त्वामिनोऽभ्यनुज्ञाप्रहणापेक्षामावदित्याशयः ।

इह श्रोतोपमा वाक्याय हेतुकं काव्यलिङ्गज्ञेयभयोरङ्गाभिवाससङ्करः ।

चन्द्रेति प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः
सन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न श्रद्धाति विवक्षसितः, 'ब्रुवते हि फलेन साधनो न तु शब्देन' इति
न्यायात् अतोऽवपादरेण कथयामीत्यभिप्रायः । किन्तु द्वक्तव्यमित्यत आह—'स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु
निजसेवकवाचासु स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अनेन स्वस्य परिचारकजनस्य ध्वनितम् । इत्यभिधाय
इत्युक्त्या कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययी ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याजयतीति सः कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः सप्तमः कन्यकाजनः
कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उत्कर्षातिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव ।
तं चन्द्रापीडम् । आवहिस्तोराणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुव्रज पृष्ठतो जगाम ।

और चन्द्रके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंको प्रीति अर्थात् लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहोगी; इसलिए तुम
जानेके लिए कुमारको अनुमति—प्रदान करो ।

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'सखि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनकी अन्तरात्मा उनके अधीन है, उसी
प्रकार परिजन—वर्गके साथ वह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?
इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको डुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा
दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस
समय कादम्बरीके प्रेमसे स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी और आकृष्ट होनेसे वह कहने लगी—'देवि ! क्या करूँ ?
लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्तिका विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहता हूँ कि—'परिजन—कथाओंके
मध्यमें आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके
अतिरिक्त अन्य समस्त कन्याएँ उसके गुण—गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरकी बड़े दरवाजे तक
उसका अनुगमन कीं (बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं) ।

१. अनुजानातु २. सखि स्वाधीनः । ३. बहुभाषिणे । ४. वर्गोऽवरोधः, वर्गमशेषकन्यकाजनः, वर्जमशेष-
पस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटान् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलन्नामिव पृष्ठतः, कृत-
मार्गगमननिरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्क्षिप्तमिव नभसि, सम्भ-
गालोकरयितुं वदनं विरहातुरमानसामिवावस्थितासुरःस्थले, तामेव मृगलोचनौ ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महारवेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सञ्जिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्क-
न्धावारमर्थयत् । निर्वर्तितशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतुहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमश्वम् । तैः ध्योक्तैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । गन्तुं चक्षितुं
प्रवृत्तस्तत्परः अभूदिति शेषः ।

गच्छत इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिला-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा बहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् बन्धुम् ।

बहिर्निरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, पृष्ठतः पश्चात् असह्यं योढुमश्वार्थं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लघां संसक्तमिव । अनेन पृष्ठतो निरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
संयुक्ततः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिव । एतेनाग्रतो निरोधकारणध्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यर्थं यद् हृदयं मानसं तत्र य उरकलिकावेशः
ओसुवेयादिभावंः तेन उरक्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदनं रश्मयः (कादम्बर्याः) मुखं सम्यक् साधुतया आलोकयितुं वर्धयिष्यम् । उरस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमानसां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनौ
हरिणार्णौ तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्थवस्थाया रचनेन समस्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन विगन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोग्मेधाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजान्धः तस्य खुरपुटानुसारेणैव
खुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आरमनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् पृष्ठतः ।

निर्वर्तितः । निर्वर्तिताः परावर्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
बहुसमयानन्तरं निजस्वामिविलोकनादित्याशयः । सकुतुहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्ताप्रागल्भ्यदर्शनादिति भावः । प्रणम्यमाणो

उसके बाद उन कन्याओंके लौटने पर केयूरकके द्वारा लिये हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे आते
गन्धर्वकुमारोंके साथ हेमकूटमेंसे चल निकला, चलतेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही समस्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अपरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी समस्त भिलाषाओंका केन्द्र ही गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही दीखने लगी),
क्योंकि हृदय तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे पीछे आती
ही, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करती (रोकती) ही, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आविर्भूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई ही और सम्पूर्णरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठे ही—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहात्तहृदया कादम्बरी को ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे धीरे)
महामेवताके आश्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगण, इन्द्रायुधके टाँगोंके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोदसरवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उसने लोटा दिया, इधर
सेनानगर्गत पुरुषोंने उसको देख, सानन्द-सहित, कौतुह-सहित और विस्मय-सहित प्रणाम किया । इस रीतिसे

१. अधिरुद्ध । २. आवेशविश्रामिव आवेशविश्रामिव । ३. कवित्व 'मृगलोचनाम्' इति पदम्न
विधत्ते ।

शरवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशेषराजलोकश्च^१ वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महारथेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यन्यैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनद्विष्टये^२ नास्य पुरे^३
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलक्षणाभाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवास्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवौ, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं^४ केयूरकं ददशं । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'पहोहि'^५ इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रस्तुतम्^६ आलिलिङ्ग गाढम् ।^७ उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । संमानिता प्रत्यभिवादानादिना आहता अलोषाः
समग्रा राजलोकं येन सः प्रायो बाहुद्वयेन अन्यैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैषीत् व्यतीतवान् ।

कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने वा द्विष्टि^८पस्तयेव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः पुरेव पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिगम्यते । 'द्विष्टयेव' इत्यत्र हेतुमेवालङ्कारः ।
तामिति । आबद्धो द्युतो रणरणक औस्तुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईक्षणे, अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभासमण्डपे गतः स्थितः, तद्गतेनैव
कादम्बरीं प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलब्धितः, सहसैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयान्तम् । दृशं अद्वाचीत् । क्षितितलं भूतलं स्पर्शते सुम्बतीस्यैवंनी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमोद्गमेन रोमाञ्छोद्भवेन । प्रस्तुतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
लिङ्ग उपगृहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत् अस्थापयत् । स्मितमेव
ईषद्भास्यमेव सुधा गुहधवलीकरणलेपविशेषः तेन धवलीकृतानि श्वेतीकृतानि अचराणि वर्णां यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्वयः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याप्तमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् श्रुवन्,
आहतः सभमानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताचरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि

वह अपने पटमण्डप (तं) में प्रवेश किया (हुता) । और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उसने इस प्रकार महारथेता है, इस प्रकार कादम्बरी है, इस प्रकार मदलेखा है, इस
प्रकार तमालिका है, इस प्रकार केयूरक है—प्रायशः ऐसे ऐसे-आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखाके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राज्यलक्ष्मीसे उसे मानो विदेह हो गया हो इस प्रकार
पहलेके समान अब वह उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवलनयनाका चिन्तन
करते-करते जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् सूर्यनारायणके उदित होने
पर स्वयं तद्गतचित्तसे ही सभासमण्डपमें बैठा था कि इतनेमें सहसा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करते हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तक-स्पर्श कर उसके चरणके ऊपर गिर गया
इतनेमें 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापीडने पहले प्रान्तगामी नयनसे, उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्छ
द्वारा, उसके पीछे दौड़कर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ आलिङ्गन किया और उसको अपने समीपमें ही

१. सम्मानितप्रत्यक्षीकृताशेषः...संभावितप्रत्यक्षीकृताराजसंमानितरात्रम्... । २...विदिष्टेव । ३. पुरे ।

४. कचित् 'नेति न विधेते । ५. संप्रविशन्तम् । ६. निश्चनम्, पथिदम्, पथि तमा' ।

७. समुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्पीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महादेवता च' इति । असौ तु तेन राजसूतोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवावुल्लिख्य इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्याहततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवस्त्रावगुण्ठितं विससृज्यतमुखमार्द्रचन्दन-पङ्कज्यस्त-बाल-भृणाल-वलय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्दर्शयत् । तद्वयथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वश्चि चारुमञ्जरीभास्त्रि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोल-पाण्डूनि ताम्बूलदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलश्च कर्पूरम्, अतिबहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः शुभयोरेकाश्रयासुप्रवेशरूपसङ्कारः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनया चोक्तसङ्कारस्य मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

असाविति । असौ केयूरकः, राजसूतोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, रिमतेनैव ईषद्वारयेनैव स्नपित इव परिष्कृत इव, अनुल्लिख इव अनुलेपनविषयीकृत इव । अपगतो निवृत्तः अध्वखेदो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रणम्य तमस्तस्य आहततरम् अस्याद्वरपूर्वकम् अवोचत् अवधीत् । इह 'स्नपित इव' 'अनुल्लिख इव' इत्युभे क्रियोत्प्रेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अथेति । आर्द्रवस्त्रेण विलसवसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससृजेण मृणालतन्तुना संयतं बद्धं सुखम् अप्रदेशो यस्य तत्, आर्द्रं विलम्बे चन्दनपङ्के मलयजकर्हमेव न्यस्ता स्थापिता बालभृणालवलयस्य नवीनविसकङ्कणस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीद्वल-पुटम् अपनीय तद्वसनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनमाकरयत् ।

उद्घाटयेति । उद्घाटय उन्मुञ्च । कादम्बर्यां प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अनुबुध्यते प्रेम पृथिरिति अभिज्ञानानि स्नेहद्योतकचिह्नानि । मरकतवत् अरमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः स्ववो वरकलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रस-युक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिका इत्यर्थः कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिश-कलवत् स्थूलानि स्थविष्ठानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तथोक्तं कर्पूरं घनसारश्च । तथा अतिबहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदानां कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपनं चन्द्र-नासुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि', 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोप-मालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

बैठाया । फिर मानो विगलित प्रेम-रससे व्याप्त ईषद् हारयरूप सुधा-लेपसे शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहो, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महादेवता सब कुशल तो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्पन्न हुए राजपुत्रके उस ईषद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुल्लिख हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रणाम-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज यह कुशलिनी है, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक संपुटको निकाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका संपुट पहले आर्द्रवस्त्र (रूमाल) से आच्छादित था, मृणाल-सूत्रसे उसका मुखभाग बद्ध था, एवं चन्दन-रसके लेपसे ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (छात्र) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरीके द्वारा प्रेषित कितने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण, बल्लल-विहीन (छिल्ली हुई), सुन्दरमञ्जरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण कितने पूगीफल (दुधिया सुपारियाँ) थे, सारिका (तोते) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुरवर्ण कितने ही ताम्बूल थे, शिव-मस्तकस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (तुकड़ा) था और कर्तूरीके अतिप्रचुर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनासुलेपन था । [इनको

१. आहततरमेनावोचत् ।

२. आर्द्रकपाटवगुण्ठितम्, आर्द्रवस्त्र तर्पाटवगुण्ठितम् ।

हरश्च मलयजविलेपनम् । अत्रवीक्ष—‘चूडामणिचुम्बिना ’कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यस्त-शिखण्ड-माणिक्य-ज्योत्स्ना-रुनपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलोत्सा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकोणो न सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका’ । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेताया—‘धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय’
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
संवृताः स्फुटयन्ति खलु जनाः कथमपि देवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवासीतदिवसाय ।
स्वया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवालं समिव वर्त्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि मां कृतसकल-

अत्रवीदिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्छुम्बिना तत्स्पर्शना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशास्त्रानां विव-
रेभ्यश्चिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अंशुजालं हस्ततलकिरणसमूहो यस्य तेन, अञ्जलिना
बद्धपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं मस्तकनमनाञ्जलिवत् यत् शिखण्डमाणिक्यं चूडारस्नं तस्य ज्योत्स्नया
दीप्यता रुनपितं परिष्कृतं ललाटं मालं यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटिताः सम्बद्धः सीमन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थाथिमकरसदृशाभूषणस्यकोटिकोणः संखुलप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजसःपादरेणोः स्पर्शेन सहति तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।
इह महाश्वेता प्रभृतीनामनेकानां कर्त्तव्याम् ‘अर्चयति’ इत्येकक्रिययाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु मिश्रयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यस्य कारणं साधु स्फोर-
यति—तथेति । भवतस्त्वव ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहे वियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकवत्सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकंसंवृताः संज्ञाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न तेषधन्याहत्याशयः ।

इह ‘तुहिनशीतला’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, ‘चन्द्रमया इव’ ‘विवस्वन्मया इव’ इत्युभयत्र
क्रियोरपेक्षालङ्कारः, इत्येवामलङ्कारिभावेन सङ्करः ।

सद्वेति । कथमपि देवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु मिश्रयेन स्फुटयन्ति वाङ्मृति । ‘स्फुटरीणितव’
इति सम्प्रदान्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वथेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य नगरम् । ‘अलसमिव’ इत्यत्र गुणोपेक्षा ।

जानासीति । कृतसकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहा-
यिणां केयूरकने] कथा—‘कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शी अञ्जलिद्वारा देवी कादम्बरी आपकी पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणवा (कण्ठा) लिङ्गनके
सहित कुशल-समाचर-पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, अवन्त-शिरोरत्नकी प्रभासे रँग ललाटेदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके मकराकार अलङ्कारके अग्रदेशसे
भूतल स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, तथा तमालिका आपके चरण-रज-स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।’ और महाश्वेताने आपके समीप सन्देश भेजा है कि—‘जिनके आप
इष्टिय नही हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं; क्योंकि—आपका गुणप्राप्त, समक्षमें चन्द्र-निर्मित होनेके कारण ही
मानो शिशिरके समान शीतल लगते थे और अब वियोगके समय सूर्य-निर्मित होकर ही मानो हम लोगोंको
सन्ताप दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आप पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तब्धके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

१. कचित् ‘विवर’ इति पदं नोपलभ्यते । २. अविषयः । ३. वृत्ताः । ४. विनिवृत्तः । ५. महोत्सवानन्दम् ।

श्रित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवद्वस्वशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवैणाहंसीमां गुणवदभिमानीनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्मद्विषजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः” इत्युत्तरीयपदान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरैः निःसृतैरनुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरप्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः ‘महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी’ इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

व्यकारिणम् । अनिच्छन्त्या अनभिलषन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हृदादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति दिदृशति । बलवद्वस्वशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्पं मदनसदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्मादेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्थितिरिव गौरवं गुस्वसम्पादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं स्वम् अभिमन्यते इति ताम्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि ममान्तकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधातुम् अर्हति शक्नोति । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमानं स्वस्मिन्नात्यादरम् । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽस्थान्तरन्यासः ।

ननु भूयोऽपि तत्र गमने सहान् परिश्रमो भवेदित्याशङ्कयासाह—भवत्यमिति । अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्यं नूनं कुमारेण अन्वता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वसजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोयसन्देशपागिष्यं जनयति निष्पादयति । शयनीये भवतैव व्यवहृतार्थां तत्प्रेः प्रहितः प्रेषितः ।

हीति । उत्तरीयपदान्तेन संन्यानवच्छास्त्रलेन संयतं बह्वम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतिवस्तुतन्मूनां विवरैश्चिद्विश्लेषैश्च विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अनुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्, तिसुच्य वसनप्रान्तादुत्सुच्य चामरप्राहिण्या बालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रवृत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादभारम् अनुग्रहभारम् । तत्सर्वं पूर्णफलदिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जप्ताह गृहीतवान् ।

है; तो भी, आपमें अकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानी आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषतः, कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सहाय्यवदन और कन्दर्पवृत्त्य—आपका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसम्पादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणोंमें अभिमानीनी बनाना उचित है, क्योंकि—प्रधान उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी बातना तो आपको अवश्य ही सख्त करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भता उत्पन्न हुई है । आपके विस्मरणवश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव ‘शेष’ नामक इस हारको भेज दिया है । इस प्रकार कह कर, उत्तरीयवस्त्रके अञ्चल (पछे) में बँधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रकी बनावटमेंसे निकलती किरण—रेखाओंसे संसृचित (पड़चान लिया जाता) उस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दे) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणाराधनाकी तपस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुस्तर अनुग्रहभार आरोप किया है’ यों कह कर चन्द्रापीडने उन मस्तक उद्धारद्वियोंको अपनेसे ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनैव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनैव हृतेनैव गुणगणेनैव निर्यन्दिनेन स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च सुहृत्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य कैयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोके विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुल्कशष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्गमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे, गच्छंश्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयाम्बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निषिद्धे समुत्सारिते परिजने कैयूरकद्वितीय

तेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनैव गण्डयोः सौन्दर्येणैव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनैव मन्दहास्यदीप्प्येव, हृतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनैव अन्तःकरणेनैव, निर्यन्दिनेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनैव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्लादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा प्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति शेषः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अवधयत् ।

इह 'कपोललावण्येनैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अवशिष्टेषु यथाक्रमं त्रिषु जायुष्येषां ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंशभागे समवलम्ब्य सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्यमानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सम्पुष्टम्, प्रधानराजलोके सामन्तगणं विसृज्य गृहे गम्यतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विपरीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव बिससहितमिव, नखकिरणसमूहस्य मृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवलम् अभिनवचतुर्गुणैरकम् अवकीर्य खादनाय विलिप्य, बल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चंचालः । गच्छन् वज्रंश्च उभयतः द्वयोः पार्श्वयोः । तिर्यग्-वलितम् उभयतः प्रवर्तितं वदन् मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-म्बभूव ईच्छाञ्जके ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिषिद्धं निवारितम् अनु-गमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद्दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविशेति प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिघले हुत लावण्यकं समानं, रसताको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवाहित हुए गुण-ग्रामके समान सुखस्पर्शाले, आह्लादजनक एवं नासिकाको छुति करनेवाले चन्दनसे उसने समस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठ कर, वाम-बाहुद्वारा कैयूरके कान्धे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खड़े-खड़े) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सम्पुष्ट हुए अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादुन दायीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नख-किरणोंसे उज्जासित, अत एव मृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके आगे अपने ही डाल कर, वहाँसे प्रीतिभाजन अश्वसमूहके गृहाभिमुख (अस्तबलको ओर) प्रस्थान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करके दूर कर दिया । तब वह नेवल कैयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तबल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविशेश । उत्सारणभयसन्धान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तुतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपदं किञ्चिदेकपार्श्वं गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कृणितनेत्रत्रिभागस्यैव दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां सुरधारिणीं विन्यस्तचरणो लीलासमन्दं मन्दुरादारुत्त-
देहभरः सकुत्तुहलसुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती ? गन्धर्वराजपुत्री ? किं वऽकरोन्महाप्रेता ?
किमभावत वा मदलोखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसौद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—‘देव ! श्रयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्रं कणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारणेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्प्रन्तानि चकि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु, वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
स्तुतेषु दूरीभूतेषु सन्सु । एकपार्श्वे किञ्चिद्विलिख्य ईषत्पतितस्य इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपदं पृष्ठाच्छादनवचं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनान् सङ्कोचितो नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः सतीत्यभागे
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाचाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतस्त्राज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाददूरी-
कुर्वन् । सुरधारिण्याम् इन्द्रायुधक्षापाधारभूतदारुपट्टिकायां विन्यस्तो स्थापितो चरणौ येन सः, तथा
लीलाया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्थकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुत्तुहलं सकौतुकम् ।

केयूरकेति । वृत्तान्त उदन्तः । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
वाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं निखिलम् आचचक्षे कथयामास बालत्वेन कोमलहृदयवादिष्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकाऽवरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रकेश्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो लक्ष्मणशब्दकोलाहलः तं कुर्वतीव विदधतीव सति, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूवन्निश्वसिप्रायाः । तुरगस्य भवदशस्य
धूलिरेखया राजसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितवीचणे सति, मदलोखायाः स्कन्धे निक्षिप्तं

वेत्र-ताडनको भयसे, चकित-नयनवाले वहाँके अश्वशालारक्षकगण (साईंस) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
हेन्द्रायुधको पीठ परसे एक तरफ कुञ्ज अधिक खिसका हुआ आवरणवस्त्र (जीन) को समान करता-करता, जरा
तुनीयभाग सकुचित (मिनी हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमकेशतमान पिङ्गलवर्ण केसर-सटाको
हटा दिया । उसको बाद सुरधारिणी (लटके हुए दोनों पाँवको धामने वाली) पर चरणयुगल पर चरणवस्त्रको किसी
खूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कहो, सुखे वहाँसे
निकल कर के आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दनोंने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाप्रेताने क्या किया ? मदलोखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन-क्या किया ?
एवं मेरे सम्बन्धमें कोई क्या-बातों हुई है या नहीं ?

केयूरकने सरलचित्त होनके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! अनिये-आपके बाहर निकलते
हो तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणावटसे हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सौधशिखर पर आरुढ़ होकर, अश्वके द्वारा उड़ाई हुई धूलसे धूसरवर्ण
दीर्घते आपके हो जानेके मार्गको देखने लगीं ? उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्गत्त हो गये तब मदलोखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपदं किञ्चिदेकपार्श्वमलितं किञ्चिदेकपार्श्वं ।

२. कृणितनेत्रत्रिभागं ।

३. सुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नयन् । ६. कुर्वन्ती ।

मदलेखास्क्रन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिगते, सिता-
तपत्रापदेशेन शशिनेष्यया निवार्यमाणरविकरस्पर्शां सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वास्थाय स्खलनभिधेयं निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शङ्खयामनैर्मधुकरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखैः मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयेः कण्ठ-
बन्धानिशोपपाद्यन्ती केकारबोद्धिना भवनशिखण्डिन्याम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णन्तपल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव कीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदन् यया सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवस्तेहेन, दुग्धोदधिधवत् चौरसमुदवत् धवलः
शुभ्रेः दृष्टिपातेस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती चालयन्ती सती, तथाविधनिरीतगानां निरन्तरस्वादित्याश्रयः ।
तथा ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्द्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्राभ्यामेव शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शः सूर्यकिरणस्पर्शो यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्धया 'यं कादम्बरीं यदि तापयेस्तर्हि त्वत्पार्श्वे दूरीकृत्य शोतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज-
मानं, शुक्लस्य-प्रकाशशालिवादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेऽर्थः । तत्र सौधच्छत्र
एव सुचिरं बहुकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' स्थत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षेयभूयो-
रङ्गिमावसङ्कारः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनात्कैतवापहृतिरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्विभोगेन सकष्टं यथा स्यात्तथा
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाप्य, उरथाय
स्खलनभिधेयं अतीवोन्नमनस्कतया अदृश्यमानत्वादेवूपायनप्रसूतेषु कादम्बरी स्खलिन्वा पतित्यतीति
श्रासेनेव, शङ्खयामनैः मुखरायमाणैः मधुकरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीयैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
प्यत्र, न स्खलितस्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूतानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशब्देन उद्दिष्टा उद्भवे प्रासा कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बरी एव नखरमयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उल्लसितानानावां
भवनशिखण्डिनां गुह्यपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु हृत्पुत्रगलं विमलयथैऽभ्यधीभावः, गलद्भिः केवल-
समर्पणेनैवाद्यः पततिः बलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपाद्यन्ती विद्धतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्भेज-
कानां निग्रहावश्यकरत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गुह्यमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् सूक्ष्मकर्तुमभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकाले तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुखा भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठाद्धाः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपद्वेषेण करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापल्लवान् भवनसंयुष्टतत्कि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

इह 'स्खलनभिधेय' इत्यत्र हेतुप्रेषालङ्कारः । 'नखमयूखेषु' इत्यत्र आन्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपाद्यन्तीव' इत्यत्रोत्प्रेक्षा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्धेपर अपना मुखं रत्नं कर, आगके प्रति स्नेहवश, क्षीरीदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाकां
प्लावित करने (मरने) लगी, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहामेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रहो । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधशिखर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समामण्डपमें बैठ कर उठीं और 'सम्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लक्ष्य न कर उपहार-पुष्पां पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो शुभ्रार करके भ्रमरगण उन्हें बिखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुभ्ररं नख-किरणोंको ओर मुख उठाकर देखते गुह्यपालित मयूखोंके केका-
रसे उद्भिन्न होकर, शासनके लिए निकले कङ्कणसे प्रत्येक मयूखे गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगी; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-लताओंके पल्लवोंको हाथसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च 'देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रखवण-सिन्धुमान-हरित-लतामण्डप-शीकरिणि' शिलातले स्थितम्, अत्रगन्धोदक-परिमल्लालीनाजिजाल-जटिल-शिलाप्रवेशो स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकर्तिले गिरि-नदिकातटे भगवानक्षितः शूलपाणिः, अत्र ह्येति-शशधर-रोचिषि स्फाटिक-शिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस-लाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तम्' इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवौ, उदिते चन्द्रमसि, तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीवचन्द्रोदये प्रत्याद्रीकृततनुश्चन्द्रविभक्तप्रवेशमयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षण क्षणमात्रं स्थितोत्थाय विमल-नख-

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवंसं क्षपितवतीति सम्बन्धः । मरकतशिलायाञ्च अश्मगर्भप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणालो मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्रं तस्मात् प्रखवणेन सलिलनिःसरणेन सिन्धुमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिलकण-वति अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परिमलः सौरभैः लीनं संलग्नं यत् अलिजालं मधुकरसमूहः तेन जटिलो विषमीकृतो यः शिलाप्रवेशः प्रस्तरमयमृमिः तस्मिन्, स्नातम् आलवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां या भूलयः परागाः तामिः सिकर्तिले समुत्पन्न-सेकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयाक्षपलसिरे । शूलं पाणौ यस्य स शिव इत्यर्थः । अर्चितः पूजितः । ह्येति लज्जां प्रापितं शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादृषि धवले इत्यर्थः । सङ्क्रान्तं संसक्तं चन्दनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं सिद्धं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशस्येतपर्वतीयप्रस्तर-खण्डे सुप्तं स्वापो विहित इत्यर्थः, इति पदं परिजनेन पार्श्ववर्तितेवकलोकेन पुनरुक्तं वारं वारं यथा स्या-त्तथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्ष्माणि पश्यन्ती विलोक-यन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमीहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडो यत्र अक्षितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् अकरोत् अकल्पयत् । चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रकान्तमणिनिष्प-क्षेन, चन्द्रोदये प्रत्याद्रीकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् घमोद्भूतत्वाच्च विलसा तनुर्वेदो यस्याः सा चन्द्र-विभक्तं क्षासिमण्डलं तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव प्राप्तेनेव । कृत्वा अर्पयित्वा, मदनोद्दीपकक्षसिमण्डल-प्रवेशप्रतिषेधनायेवाशायः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विमलेषु

आपके गुण-पाणोंका मन ही मन चिन्ता करती, जिस क्रीडापर्वतपर आप रहते थे वही था पहुँची । वहाँ आनेके बाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रखवण (जलवर्ण) से सिद्धन किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलबिन्दुसे छाप हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौरभसे अप्रतिष्ठ हुए अमरोंके ऊँच नौचोंसे भरे इस शिलातलपर राजपुत्रने स्नान किया था; पुष्प-पराग-रूप बाख़्ता (रेंतों) से भरे इस क्षुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी; चन्द्र-किरणकी भी लज्जित करनेवाले स्फटिकमय शिलातलपर भोजन किया था; और थिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वतीय-शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार वारंवार दिखाए हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलोकन करते करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महाश्वेताके प्रयत्नसे किसी प्रकार अन-भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गुह्रमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् सूर्यनारायणके अस्त-मित होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गुह्रमें कुछ देर तक रहें । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रकान्तमणि-निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गीला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे ही मानो मण्डस्थल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंकी सङ्कुचित (भीच) कर किसी विषयकी भावना की करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहें । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिबिम्बके भारसे मानो

१. क्षपित 'हरित' इति पदं न दृश्यते । २. शीकरिणि । ३. सिकताकर्ममनीगिरि ।
४. गिरिनदीकान्ततटे । ५. स्फटिक । ६. शिलापट्टस्थनदी ।

निपतित-शशिप्रतिमाभ-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-गमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयन-निक्षिप्त-गात्रयष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रबलतया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दारुणेन च दाहरूपिणा उवरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनेपीत् । उपसि च सामाहूय देवस्य वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्व' इति वदन् भवनाञ्चर्ययौ । आरोपित-पर्याणश्च त्वरित-तुरगैः परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरेव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिबिम्बानि तासं भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा क्लेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थरगमने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, शय्यागृहं शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचननौप-चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह 'चन्द्रकाप्तमयीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, 'चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेव' इत्यत्र हेतुप्रेचालङ्कारः, 'गुरुणीव' इत्यत्र गुणोत्प्रेचालङ्कारः ।

शयनेति । अपि च, शयने तल्पे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिः शरीरवष्टिर्यथा सा । ततः प्रभृति तत्कालादारभ्य प्रबलतया तीव्रया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा, दाहः सन्ता-पस्तद्वृत्तिणा दारुणेन भयङ्करेण उवरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिवर्चनीयेन आधिना मानसव्यथया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्थायिभिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकैश्चक्रैश्च अनिमीलितलोचना अमुकुलितेष्वा सती । रजन्त्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्भूतेन प्रस्फुटानात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुरतक्लेशेन ञ्णदां निशाम् अनेपीत् चपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति भेदेऽप्यभेदभूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सङ्गोक्तिः ।

उपसीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितञ्चोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेन न व्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रेति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनाञ्चर्ययौ गृहान्निर्जगाम । आरोपितं यथास्थानं स्थापितं पर्याणं परलयनं यस्य तस्य, स्वरितेन शीघ्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम् उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन एव पश्चाद्वागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेद्यौ । अशेषं ।

भारी इव चरणयुगलको महाकष्टसे उडाकर, विलासयुक्त मन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तबस्थ शय्याके ऊपर लेट गई । तबसे लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगीं और दाहण दाह-उवरेसे आत्मास्त हो गई । उससे सब रात उन्होंने अनिवर्चनी ही मनःपीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके साथ ही अमुद्रित (खुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें जाई । फिर प्रातःकाल सुले डुलाकर, (तुम मेरे विवेचक प्रियभूय होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी-सुखसे पहुँचनेकी वार्त्ताकी लाजेके लिए नहीं जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (ताना दे) कर, आपकी वृत्तान्तकी जाननेके लिए आदेश दिया ।

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानकी इच्छासे—'बोड़ा बोड़ा, [लाओ]' इस प्रकार कहता भवनसे बाहर निकला और किसी अश्वशक्त (साईस) द्वारा शीघ्रतासे पर्यवहन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर चढ़, पीछे पत्रलेखको बैठाकर, शिबिरपर वैशम्पायनकी नियत कर, समस्त परिजनोंकी साथ आनेसे निवेद्य

१. क्षिप्त । २. न्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. कचित् 'अथ' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन् पूर्ववृत्तचमकृतचेताः । ६. कचित् 'तुरग' इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं गतौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्थं च^४ द्वारपालार्पित-तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी कादम्बरी तिष्ठति' इति सम्मुखगतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन 'देव ! मत्तन्मयूरस्य' स्त्रीडापर्वतकस्याघस्तात् कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते^६ इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवत्सो प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरितानां कदलीवनानां^७ प्रभया शष्पीकृतपरिविकरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषाञ्च मध्ये निरन्तर-नलिनौ-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रौशुकच्छलेनाच्छेद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चादध्याधुटय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्चक्रतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः । आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अर्पितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन सः । कादम्बर्याः प्रथमदर्शने आधावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्यमानः । सम्मुखगतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं वलीयम् अप्राक्षीत् पृष्ठवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वेताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादनुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः शीघ्रा मयूराः कलापिनो यत्र तस्य । अधस्तात् अधोभागवर्त्तिनि, कमलवनेन-पङ्कजविपिनेन पूर्णां दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं हिमगृहं सलिलेद्वारायन्नविद्यमानत्वात् शिशिरं सद्यः अध्यास्ते अस्तिष्ठति 'अधिशील्ह्यासां कर्म' इत्यनेनाचारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अश्मगर्भवत् हरिता हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया शष्पीकृता अभिनवतृणवदवलोक्यमानो-कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तस्य, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिवं ददर्श अवलोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्प्रभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् । निरन्तरैः अवरिलैः, नलिनौदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, वृक्षस्य आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

तस्मादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रौशुकच्छलेन विलसन्नवस्त्रा-जेन, अच्छोदस्य पतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रौशुकाच्छोद-सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-वचनान्तानि पदानि अश्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

(लोट) कर दूसरे घोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया । [क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर घोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार-पालके समीप घोड़ेकी रख (छुपुई) कर, कादम्बरीकी पहलू देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एवं केयूरककी पीछे कर, अन्दर जाकर, सम्मुखगत किसी नपुंसकसे पूछने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर सूचित किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस स्त्रीडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण बावड़ीके तट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही मरकतके समान हरिद्वर्ण कदलीवनके प्रभासे—नूतन तृणके समान—सूर्यके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्वर्ण (हरासा) दोखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम-गृहकी उसने देखा । उसमेंसे बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीके शरीरकी परिचर्या करनेवाली, अलङ्कार-रहित दासियोंकी उसने देखा । वे आर्द्रवस्त्रके बहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

१. संस्थापयित्वा । २. अशेषपरिजनम् । ३. अवततार तुरगात् । ४. कचित् चकारो नास्ति । ५. वर्षवरम् । ६. नृत्यमयूरस्य । ७. कदलदलानाम् ।

जलेनेव संवीतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभि-
श्चैकश्रवणाश्रयस्ताटङ्कीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानीव दुधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकाश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्गहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरस-लव-लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु
न्यस्तनल्लिनीपत्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयन-पाण्डुरैः सन्ताप-रोष-मुदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुलताविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
वलयैः विसकल्लणैः धवलताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रोतोपमा ।

आपाण्डुः । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारे ओषां
तैः, ताटङ्कीकृतैः श्रवणालङ्कारिकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भदलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितस' इत्यनेन साम्या-
शेषादार्थोपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः तिलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहत्वद्योतकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, मुखा-
रविन्दानि वदकमलानि दधानं विश्रामम् । इह लुलोपमा क्रियोत्प्रेषा चेत्युभयोरङ्गङ्गाभिभावसङ्कारः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनविन्द्वो मलयजकणा एव विशेषकाः तिलकानि येषु तान्,
अतएव दिवाऽपि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्द्ववस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशाद्विनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिबिम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतुल्यया स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्द्रोः क्षान्तिः प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुक्षान्तिप्रतिच्छायानां
सादृश्याद्विस्थाशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्गहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिबिम्बविद्यमानस्त्वोत्प्रेष-
णात् क्रियोत्प्रेषा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीषस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुश्रव-
मुत्पुलकवक्षिरवानि धामिस्ताभिः शैवालमञ्जरीभिः जलशृङ्खलरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्दानीयसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्भस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाम्यमाचिपतीत्य-
सम्भवद्वयस्यसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दण्डे—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्परेति । कर्पूरस्य वनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु ईष्यपाण्डुषु, मलयजरसश्चन्दनद्रववत्तस्य
लवैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (एकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पदान्गनां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु वक्षोजेषु न्यस्तानि स्थापितानि नल्लिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादयानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोरपादनेन यो रोपश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मुदितः

गर्ह इह इत प्रकार दीखतीथी; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-वलयोंसे उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
धवलवर्ण प्रतीत होते थे; उनके एक कानमें धारण किए हुए अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण-
भूषण गज-दन्त-पत्र निर्मित कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी हँसी करते थे; उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
चिह्नके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-विशेष लगे थे; कपोलदेशमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगायेसे उनके
स्पर्श-लोभसे ही मानो दिनमें भी चन्द्रका प्रतिबिम्ब वहाँ आकर वास करता है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंके सौन्दर्यको विन्दोने अपहरण कर ली थी ऐसी शैवल-मञ्जरीयोंके उद्गोने कर्णभूषण पहन रखे
थे । कर्पूरी रेणुसे धूसर रूप, चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर उन्हींसे
कमल-पत्ररूपी वस्त्र रख लिए थे; निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुश्रवणं हुए—सन्ताप और क्रोधसे निविष्ट

१. तालङ्कीकृतैः ताटङ्कीकृतैः । २. पट्टानीव । ३. कपोलकलकात् । ४. ललितेषु ।
५. वकुलावलिषु, कुलवावलिषु, ललितकुलवलेषु । ६. पयोधरेषु ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितभृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणाम्, उन्नालैश्च कमलैः कुण्डैः कुवल्यैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतासामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्,
सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बकम्, शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं
परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापस्तुतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पङ्कतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवार-कुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रश्मयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणालं बिसमेव दण्डो येषां तानि,
बिसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि बालम्यजनानि, विभ्राणं ध्वानम् । 'चन्द्रकरैरिव'
स्थज जात्युप्रेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उन्नतम् उपरि विद्यमानं नालं वृन्तं बालादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः
ताहस्यैः, कमलैः पङ्केजैः, कुसुदैः करैर्वैः, कुवल्यैः नीलोपलैः, किसलयैः पद्मवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः,
कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः क्षत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिष्ठतैरित्यर्थः ।
निवारितो निषेधित आतपः सूर्यप्रकाशो इत्यर्थः ।

जलेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरवादिश्याशयः, इत्य-
मन्थप्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
नृवात्तात्सम्यक्तीनामपि सलिलार्द्रशरीरवासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां घनात्ययचूर्णां समाजं समूहमिव ।
सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिषद्चक्रनामिव ।

इह 'समूहमिव' इत्यत्र जात्युप्रेक्षाकङ्कारः, 'समागममिव' इत्यत्राप्युपलङ्कारः सम्मिलितवरुण-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । 'समाजमिव' इहाप्युपलङ्कारः, 'समागममिव' इहाप्युपलङ्कार एव
परिषत्स्यसरसीनां समूहमिवेतिव्यभिप्रायात् ।

शिशिरैरिति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं म्रियमित्यर्थः ।
अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव मृदुलत्वात् निज-
मस्तकवर्णनेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं क्षीघ्रम् अपस्तुतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्कृत्यमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भाबहिर्द्वाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निस्पृष्टदृष्टिः अमेतनं सर्वं दृष्ट्वा, अन्यान्निर्वचनप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादेति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा ।

इतः कदलीतोरणानि विचिनष्टि—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सघनद्रवेण कृता
लिप्तीकृता वेदिकाः परिष्कृतभूसयः (बल्लतलभूसयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचिता घण्टिका लघुवण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि तेषां मञ्जरीं बह्वर्थं एव चामराणि बालम्यज-

(मसल हाशी गईं) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दोलते हाथोंमें उन्होंने मृणाल-दण्ड समन्वित और मृणाल-
सूत्रसे ही निर्मित बहुतसे चामर धारण किये थे। कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई श्वेतो-
पल, कोई नीलोपल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एवं कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्होंने त्रैद-निवारण (छाया) कर रखी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सम्मिलित वरुण-
सम्पत्तिके समाज, शरत्कालसमूहके समान एवं पङ्कज समवेन सरोवरसमूहके समान ही—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखां पर प्रतिविम्ब गिर जानेके भयसे ही मानो शीघ्रतासे दूर खिसक
प्रणाम कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(घुसा) । वहाँ वैदीके ऊपर गाढ़ चन्दन-द्वारा लेपन किया गया था; श्वेत पत्राकी कलिकाद्वारा छोटी
छोटी घंटीयाँ निर्माण की गई थीं; प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१. "शारकचन्द्रकरैरिव, सन्तापरोषप्रकटित"। २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादतलपतन",
पादनखपतनदाहभयादिव । ४. "सिन्दुवार"।

राणां लम्बितस्थूलमल्लिका मुकुलहाराणामाबद्धलवङ्ग-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुसु-
दामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरघ्रिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निम्नदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भय-तट-निखात-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-बालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनादिकाः, कचिन्निचुल-मल्लरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्रू विमानकानां तलेषु
सन्निधूर्कट्टिमेषु आस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेदारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीषपद्मकृतशास्त्रतानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिका मुकुलानां पृथुलमालतीकुसुमानां हारा येषु तेषाम् । आबद्धाः
संमेलिताः लवङ्गपल्लवानां देवकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुदामान्येव करवस्त्र एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणालं बिसमेव वेत्रं वेतलं हस्ते
यासां ताभिः, गृहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि यामिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियाः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निम्नदृष्टिः
दृष्टदृष्टिः दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्पददर्शयति—स्वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनादिकाना-
मेव उभयतीरयोः निखाते आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छुकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यासां ताः, तथा कुसुदानां करवाणां धूलयो रजांसि एव बालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय-
आसां सन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमानाः, गृहनादिका भवनीय-
लघुसुरिताः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

स्वचिदिति । निचुलानां हिज्जलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवस्त्र्यः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि बालव्यञ्जनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
चिल्लानि यानि विमानकानि शुद्धचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागरचञ्चि-
तानि यानि कुट्टिमानि यद्भूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतट्याः । 'वानीरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

स्वचिदिति । पूजा बालुकाश्चयगन्धद्रव्यं तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविपयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शेन अनुमेया ज्ञेया अतएव रक्त्या मनोहरा भित्तयः कुब्जानि येषाम् पुर्वविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहृदयणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वाच्चन्द्रितयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

स्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेसरैः कृता विहिताः शास्त्रालाः
नवतृणप्रचुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागुहाणां विसर्पणसलिलोद्धारभवनानां शिखरम् उर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिनीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः विन्दुभिः

मल्लिका-पुष्पको बड़ी बड़ी कलियोंके द्वार लटकाने रखे गए थे; लवङ्गके पल्लवोंसे समन्वित चन्दन-
पुष्पकी मालाएँ बाँधी गई थीं, ज्वेलोत्पल-मालाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । सब ओर दृष्टिपात करते करते इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखावाली तथा ज्वेलोत्पलके धूलि-रूपी बालुका (रेत)से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बढ़ातीं
गृह-नदियों हैं; किसी स्थानमें हिज्जल-स्थलवेतसे वृक्षकी मजरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
विमान (चँदोवे) के नीचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कमलोंकी श्रृंखलाएँ आस्तन (बिछी) हैं; किसी स्थान में—
स्पर्शद्वारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की—सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गुहोंमें हलायचीका
रस-सेचन किया (छिड़का) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केसरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. लवङ्ग*** । २***प्रकृतिभिरिव । ३***अन्तर्निखात*** । ४. कुसुमवन*** । ५. जलाद्रूकृत ।

६. सिन्दूर । ७. स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अन्न [अन्नक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-धूलिभूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, कचित् सहकार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित् क्रीडित-कृत्रिम-करि कलम-युक्ताकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनिकाः^३, कचिद्-गन्धोदकभूषेषु बद्ध-काञ्चन-सुधा-पङ्क्त-कामपीठेषु स्थूल-बिसलता-दण्ड-घटितारकाणि^४ कृतक-केतक-जल-जल-द्रोणि कार्नि कुवलयवालीरञ्जुभिर्ग्रथ्यमानानि पत्र-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, कचित् स्फटिकबलाकार्वली-वान्त-वारिवारा-लिखितेन्द्रायुधाः सङ्घार्थमाणा मायामेघमालाः, कचिदुपान्त-प्ररुद्ध-पाण्डु^५

भूसरिता भूचूर्णकृताः तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुबहिर्णां कदम्बानि समूहान् मृणालयुक्त-जलधारागृहाणां शिखरे (गुह्ये) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां चौदैर्भूसरिता इत्यर्थः 'पद्ममालिनीम किञ्चकैः तन्वाद्यंशेऽप्यणीयसि' इति । 'शार्दूलः शादहरिते' इति चामरः ।

नवचिदिति । सहकाररसेन आभ्रद्रव्येण सिक्ताः मिलनीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः आच्छाद्यमानानि आश्रियमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

नवचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निर्वृत्तेन करिकलभानां त्रिशङ्खपीयहरितशावकानां युष्केन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचास्यमानाः काञ्चनकमलिनिकाः कनकमलिनिकाः ।

नवचिदिति । बद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्णमेव सुधापङ्क्तः धवलीकरणसम्पादकविलेपनद्वयं येषु तानि काञ्चनसुधापङ्क्तानि कामपीठानि अर्वायां प्रयोजनीयानि मदनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां मलयजस्तयुक्तसलिलानां भूषेषु उद्धानेषु स्थूलैः बिसलतादण्डैः मृणालदण्डैः घटितानि रचितानि अराणि चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि केतकदलानि केतकीपत्राण्येव जलद्रोणिका सालिकाधारविशेषा येषु तानि, कुवलयवाक्या नीलोत्पलपङ्क्तैः रञ्जुभिर्नालितन्तुभिः ग्रथ्यमानानि मिथोबध्यमानानि, पत्रपुटान्येव वव्यः लघुवटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णमिश्र-रिसन्तु सुगन्धिजलभृताः कृपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् वटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि केतकपत्रैर्विहितानीत्यर्थः । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

नवचिदिति । स्फटिकबलाकावलीषु स्फटिकरचितवक्त्रपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिवारा जलधारा याभिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनूपि यासु ताः, तथा सङ्घार्थमाणा रचनानैपुण्येनैव सञ्चास्यमानाः, मायामेघमालाः कृत्रिमजलदपङ्क्तौः ।

नवचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्ररुद्धाः सञ्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु,

देशवाले, मृणाल-प्रभुर जल-यन्त्रों (कुहारे) के शिखर पर रखे, जलधारासमूहके कणसे भूसरवर्ण हुए कृत्रिम यन्त्रमयूरोके झुण्ड हैं; किसी स्थानमें आमके रससे संसिक्त (मिश्रित) हुए (जम्बू (जासुन) पल्लवोंसे आभ्यन्तरदेश आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं; किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हरतीके शावकों (बच्चों) की क्रीडासे सञ्चालित होतों सुवर्णकी कमलिनियाँ हैं; किसी स्थानमें सुवर्णकी गलाकर चूर्णितव्यके समान बना उससे लेपकर जिनके चतुरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण हैं—ऐसे कृपोंमें पत्र-पुटक (पत्तेके टोंगा) के जलनिःसारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत—सरल—काष्ठ (अरे) स्थूल—मृणाल—लसारूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल—अर्द्ध—पात्र—विशेष (डोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके ये और वे नीलो—त्पलवाली—रूप रञ्जुओंसे परस्पर बंधे थे; किसी स्थानमें स्फटिकनिर्मित—वक्त्र—पङ्क्तियों (कमबद्ध वगुणों) के मुखोंमेंसे निकलती (वमनकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-घनुषवाली कृत्रिम मेघ—मालाएँ निर्माण-कीथलसे सञ्चालित हो रही हैं; जिनके तटके समीपमें श्वेतवर्ण यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तैरती हुई नूतन मालती—पुष्पोंकी कलियोंसे विषम (उच्च-नीच) दोखती थीं ऐसे श्वेतचन्दन—जलसे परिपूर्ण

१...भूसरितानि, ...भूसराणाम् । २. सहकाररससिक्तैः । ३...कमलिनिकाः । ४...दण्डारकाणि ।

५. कनककेतक... , कृतकेतक... । ६. दलद्रोणिकाणि । ७. कमलपत्र... । ८. बलाकावलीः । ९...रुद्ध... ।

१०. कचित् 'पाण्डु' इति पदत्रय विभजे ।

यवाङ्कुरासु तरुण-मालती-कुङ्कुमल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरिक्रिय-
माणा हारयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलश्रीद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलैः जलबिन्दु-दुर्धिनमुस्त-
जतो यन्मृदुशकान्, क्वचिद्विधुत-पक्ष निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्यन्मयीः पत्र-
शकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-रवावधगमानाः कुसुमदामदोलाः, क्वचि-
दुदाराढ-निर्गतीनाल-नलिनी च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, क्वचि-
च्छटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचित्कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लक्ष्मी-
तरुणैः अभिनवैः मालतीनां कुसुमानां कुङ्कुमलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लोला यासां
तासु, हरिचन्दनस्य तैलपणिकस्य (रवेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीपिकासु,
शिशिरिक्रियमाणाः प्रचालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हारयष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलबोदैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(सलिलरक्षणाय उच्चवेषणानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां वृहत्सलिलक-
णानां दुर्धिनं धर्षणमित्यर्थः । उत्सृजतः सुश्रुतः, यन्मृदुशकान् यन्मयान् लघुतर्कन् । 'स्यादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्धिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कपिता ये पत्राः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा अभ्युक्षणाः ते
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुपाराः याभिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्मयीः यन्मा-
यिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपत्रयावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः कुम्भघण्टिकाः तासां पङ्क्तैः आवस्याः पटुतरः अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, बध्यमानाः सेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरेषु अभ्यन्तरेषु आरूढाः सज्जाता अथ च निर्गता वदन्त्यो बहिर्निर्गताः उञ्जाला
उन्नतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां लुद्धैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् मुद्रास्तनीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भान् कलसां । येषामुदरेषु नलिन्यः
उपप्लास्ततश्च सुखेभ्यो बहिः उञ्जालास्ता निःपृताः तरपत्रैः कुम्भमुखमाच्छ्रजम् । शैत्यार्थं शोभाय च
वृक्षाधारविशेषः । 'हलः पर्णं लुद्धः पुमान्' इत्यमरः । इह ल्लेकापुत्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचितानि कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थाना एव दण्डा येषां
तानि, बध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवैणानाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छरङ्गनाणि ।

इह.....'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसलयाः तेषां रसेन निय-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसतन्तुमयानि मृणालसुत्ररचितानि, अंशुकानि वक्षानि ।
क्वचिदिति । मृणालशृङ्गानां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णेश्वरान् बल्लरीमयश्रवणाभूषणानि ।

द्रोविकाशो (बावलिशो) में किसी परिचारकद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) धोकर ठंडी की जा
रही थी; किसी स्थानमें यन्मय छदशुभ (कुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(मोतीके चुरेसे कवारियाँ) निर्माणकी गई थी और उनमेंसे निरन्तर बड़े-बड़े जलबिन्दुओंके वर्णन हो रहे थे;
किसी-किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फड़फड़ाते पंखों) में से जलबिन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निमित्त वन्मय (कल-पुञ्जे) पक्षियोंकी पङ्क्तियाँ (कतारें) हैं; किसी किसी स्थानमें पुष्पमालाओंके दिंडोले
(झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गये हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियाँ (कतारें) से अत्युन्नत
शब्द हो रहे हैं; किसी स्थानमें किसीके द्वारा सुवर्ण-कलम प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
होकर बाहर निकलें ऊँचे दण्डवाले कमलके पत्तोंसे छाये हुए हैं; किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरके रमणीय
गर्भसे आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गये हैं; किसी
स्थानमें मृणाल-सूत्र-निमित्त वक्ष, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर-पल्लवके रससे सुगन्धित किये

१. सितरक्त तरुचण । २. अनवरत-चन्दनस्थूल । ३. पटुतरावधमानाः, पटुतरावधमानाः ।
४. 'निर्गतीनाल'....., शातकुमान् । ५. 'दण्डनिर्भयमानचक्रम्' ।

फलद्रवेणाद्रीकियमाणात् तृणशून्यं-मञ्जरीकर्णपूरान्, कचिद्रम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वैज्यमानान्
उपलभाजनभार्जः शीतौषधिरसान्, अन्याश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाभ्या-
पारान् परिजनेन कृतान् कियमाणाश्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः,
जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदनोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसन्ताप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैशुत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-विहवसातिवाहन-स्थानमिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वाणचैत्रमिव

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुमंदयन्ती भूपवी तृणशून्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

वचनिति । अम्भोजिनीद्वलानि कमलिनीपणान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि
प्रस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलपाकान्तवल्लीनां रसा निर्यासास्ताम् ।
अन्यानि । पूर्वप्रकारान् पूर्वविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः
सामग्रीरचनानि तद्वद् व्यापाराः क्रियास्ताम् वीक्षमाणः अवलोक्यमानश्चन्द्रापीडः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विनिर्दिष्ट—विभेत्वादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
हृत्स्य विशेषणानि । हिमवतः तुषारादः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तवासिकलानां जन्मभूमिमिव, उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकलानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघमासयामिनीनां समस्त-
तपोमासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषां समस्तवर्षर्तूनां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ य ऊष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेघानां विषुत्तस्तब्धितः
अयमिति वैशुतो यो दहन हरंमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण विद्योगेन दुःसहः असह्यो यो द्विचसो वासरः
तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव, तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताशन-
नस्तूतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वाणचैत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिररवादिस्था-
नयः । जायुषेष्वालङ्कारश्च ।

जारहे हैं : किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली-फलके रसमें आर्द्र किये जारहे हैं; और किसी स्थानमें
पाषाणनिर्मित पात्र (कुँडी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पद्म-पत्रके पंखेत किसी परिचारिका द्वारा वायु
की जारही है; परिजनवर्ग शीतलता-सम्पादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त साधनियोंका सङ्ग्रह
कराते और करते थे । उन सर्वोंको देखता देखता जाकर राजपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ
(आ पहुँचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-केलिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका हो मानो उत्पत्तिस्थान था; समस्त चन्द्रन वनदेवताओंका ही मानो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकलान्त-गणियोंका ही मानो जन्मस्थान था; माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था;
समस्त वर्षाकालका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही मानो शीघ्र-सन्ताप-निवृत्तिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था; समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल-सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेघों
(वारिसों) का ही मानो विघटनभूत अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था; कुमुदिनियोंको
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनयनाधिके

१. तृणशून्यम् । १. मागान् । २. परिकल्पनाभ्यापारान् । ४. अपनोदोद्देशमिव

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
बनैरपि पवनचलितदलैर्जोड्यजनितवेषधुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तरं-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गुहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येषोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रयाणि, ज्योत्स्नामयायङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शनासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिलैः । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चकसमूहं वहन्तीति
तः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः कदम्बकिञ्चकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्येवोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलोति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः, अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेषधुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाद्य-
मानैः, अतएव आबद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन मुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्यो-
न्यसंघर्षोत्पन्नः शब्दो येस्तेरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् । उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन अमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादितभिः, अत एव गुहीतानि शैत्यापनोदनाय धृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छाद-
नानि यामिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणिति । अपि च, तत्र हिमगुहं, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् सृष्टिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हर्तुं शक्येन करग्रहणोचितेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान हव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अबुध्यत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि चियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नम् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वप्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान हव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उत्प्रेक्षावाचकत्वादन्येव चतुर्विधोक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वापण (दूषण) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (फुहारों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके अगसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्यागकी हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं; कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह बहने करती बाहु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थीं; चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जार करते
अमरगण भी मानो दन्तवर्षणका रव करते (दौत किङ्किङ्कते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था; और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए अमरोंसे आच्छादित लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
वस्त्र ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यकी सीमित करती थी ।

क्रमसे उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और सृष्टिपिण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
बन्धन और बाहरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुसुममय, अङ्गोंको

१. मकरध्वजस्य सदनमिव वनदेवतानाम् । २. कश्चित् 'निरन्तर' इति पदं न दृश्यते ।

धियम् । अगणयञ्च हारमयान्^१ अर्ककिरणान्, चन्दनमयमातपम्, कर्पूरमयं पवनम्, उदक-
मयं कालम्, तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम्, अशेषसतिरप्यारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गृहातलगताम्^२, कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूरसस्रोतसा कृतपरिवेशया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गद-वलयर-रशाना-न्पुरैर्मृणालमयै-
र्निगडैरिव संयतामीर्यया^३ मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिवा ललाटे शशालाञ्जलेन, वाष्पवारि-
वाहिनि जुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वर्द्धितनिर्झास-मरुति दष्टामिव सुखे मातरिश्वना,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् सुक्ताप्रालम्बसंज्ञातान्, अगणयत् अमन्यत
अतिशिशिरस्वाच्छयादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसंज्ञातम् भावश्रोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं वनसारसंज्ञातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसंज्ञातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविधं तुषारमयं हिमसंज्ञातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उल्लेखावाचकत्वात् संज्ञातौ मयत्प्रत्ययविधानात् पञ्चस्वपि वाच्या-
क्रियाप्रेषणां प्राग्वत्संज्ञाः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीडः
'कादम्बरी' ध्येलोकयत् इति द्विविधया क्रियाया सम्बन्धः । इह खोलिङ्गानि द्वितीयेकवचनात्पश्चान्नि अमे-
तनस्य कादम्बरीमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतौ परिवेष्टि-
ताम्, अतएव अशेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना वयसास्ताम्, हिमवतो हिमाचलस्य गृहा-
तलगतां कन्दरातलस्थितां भगवतीं साहाय्यवतीं गङ्गां भारीधीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुस्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अस्या कुत्रिमा सरित् तस्या वा भ्रमिः
स्थेनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घूर्णितेन कर्पूरसस्रोतसा वनसारद्वयवाहेन कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि बिसाम्येव दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयनं पुष्पतलम् अधिवासानां कृतस्वापाय^४ । 'कुल्याऽद्या कुत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हरेति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्या स्पृष्टया, निगडेः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः बिसरचितैः, हारो
मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, चलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकाणि तैः संयतां
बद्धामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, क्रियोल्लेखा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्जलेन चन्द्रमयेन, चन्द्रनेन मलयजाङ्गरामेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिप्तमलयजश्याजिवित्याशयः । इह क्रियोल्लेखाऽपह्नुतिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमीहेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमरेऽपि ।

वाग्धेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवाहिनि अशुजलधारिणि चक्षुषि लोचने जुम्बितामिव, तद-
शुजलज्वालात्प्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वर्द्धितेति । मातरिश्वना पवनैव, वर्द्धितः कामेन विस्तृतीकृतो निरवासमरुत् श्वसनवायुः यत्र

ज्योत्स्नाय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा; और वह सूर्य के किरणोंको मुक्तामालामय,
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, उस समयको जलमय और त्रिभुवनको शिशिरमय मनमें करने (समझने) लगा ।

उसके बाद इस प्रकारके हिमगृहके मध्यमें बैठो हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप रत्नमंसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब और कर्पूरसका स्रोत, छोटी-सी कुत्रिमा एक नदीके समान अपनेसे ही बह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मानो शृङ्खल (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजुबन्द) , कङ्कण, मेखला (करपनी) और
नूपुरके बहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटेमें चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्दने उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
जुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

१. नदीरामयान् । २. गृहाचलगतम्, महीतले पतितम् । ३. हवेर्ध्या । ४. निःसासः । ५. दृष्टम् ।

सन्तापप्रतपेष्वाध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतमुजा,
स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, देवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन
सह प्रियतमसमीपमित्रोपगतैरङ्गैरुपजितदौर्बल्यम्, आश्रयान् चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-
मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम्^१ इवोद्गन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं
पक्षपवनेन वीजयङ्गिरनुकम्पमानामिवावतंसकुसुममधु रुरेः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहन-
दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुक्षोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-
तस्मिन् मुखे अधर हृत्स्थः। दृष्टं विहितदन्तवानामिव, तज्जिह्वासव्याजादित्याशयः। इहाप्युक्तवदेवा-
लङ्कारो ध्वनिश्च।

सन्तापति। पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतपेषु कामोत्तापप्रतपेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-
ष्ठितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापज्ञानादित्याशयः। क्रियोऽप्रेचालङ्कारः। 'पतङ्गं शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः। वलीवं सृते' इति मेदिनी।

कन्दर्पेति। हुतमुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तपे हृदये गृहीतां यतामिव, काम-
व्याजादित्याशयः। इह क्रियोऽप्रेचालङ्कारः, तेजापह्नुतिः प्रतीयते।

स्वेदिनांति। जलेन सलिलसामाग्येन स्वेदिनि घर्षयति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव,
घर्षमव्याजादित्याशयः। प्राग्बदेवोऽप्रेचापह्नुतिरवगम्यते।

देवतैरपि। देवतैरपि प्रागभिहितमदनशशशरादिभिर्देवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं
पृथक् पृथक् सुरतेन विनाश्यमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यमुपश्रव्याद् देवा अपि
तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवद्भारत्वं स्युनीकृत्य रविरस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः।

इह सौभाग्यलोपोऽप्रेचनात् क्रियोऽप्रेचालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम्।

हृदयेनेति। हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतेः
प्राप्तैरिव अङ्गैः अवयवैः उपजितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता
समुत्पद्यत एवेत्याशयः।

आश्रयानेति। अपि च, आश्रयानेन किञ्चिच्छुक्लेन चन्दनेन मलयजेव पाण्डुरं श्वेतं सेमाञ्चलुलम्,
मनवरतहारपथेन निरन्तरीकस्पर्शलग्नं सक्तं मुक्ताफलानां हारमभ्यस्थितानां मीकिकानां किरण-
पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्गहन्तीं शरीरं धारयन्तीम्। इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जात्युपेचालङ्कारः।

स्वेदेति। अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं घर्षणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्या
कपोलद्वयं वीजयन्तिः वार्तं कुर्वन्ति, अवतंसकुसुमेषु कर्णभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा अमराः तेऽनुकम्प्य-
मानां कृपापात्रीक्रियमाणांमिव, घर्षविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः। क्रियोऽप्रेचालङ्कारः।

अवतंसंति। अवतंसकुसुमसमधुकराणां कर्णभूषणपुष्पसञ्जमराणां रवः शब्द एव दहनो विरहो-
द्दीपनेन अग्निः तेन दग्धं अवलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गान् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुक्षोतसा
वाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सेकं विदधतीम्, ज्वालापनोदनायेत्याशयः। अपरोऽपि जनो उवलितं वस्तु
सलिलेन सिञ्चति। इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोऽप्रेचा चेत्युभयोः सङ्करः।

अतिप्रवृत्तेति। अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुस्येन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाभ्युनः, निर्वाहप्रणालिका-
दंशनं किया था। मदनसन्तापसे सन्तप्त समस्त अङ्गैर्मोक्षो मानो तुर्येन वास किया था। मदन-दादते प्रवर्जित
हृदयमें मानो अग्निने ग्रहण किया था। उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो
जलने उसे आलङ्घन किया है। इस प्रकार देवताओं ने भी मानो सब तरहसे उसका सीमाय नष्ट कर दिया था।
हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानो प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता
उत्पन्न हुई थी। ईषट् शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर
हारके स्पर्शसे शरीरमें मुक्ताओंकी किरणें लग गई हैं। घर्षविन्दुओं (पसीने की बुँदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर
पक्षसञ्चालन द्वारा पवन करके शिरोभूषणीभूत पुष्पोंसे आच्छादित मधुकर मानो ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके
प्रति अपनी दया प्रकट करते हैं। कर्णभूषण-पुष्पस्थित अमरोंके रव (गुञ्जर) स्वरूप अग्निसे मानो कर्णद्विगल
दग्ध होते थे, उसे वह तापशान्तिके लिए नयनप्रागतिर्गत (आँखके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चन

१. अलङ्कन। २. जलेन। ३. 'निकरपुञ्जम्'। ४. काचित् 'कुसुम' पदं न विद्यते। ५. 'रवदध-दहन'।

कामिब कर्पूरेकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-श्वास-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनैवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चास-प्रतिबिम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनैः सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-तीम्, सुहृदुसुहृदुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकांमालिङ्गन्तीम्, सुहृदः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकांमालिङ्गन्तीम् सुहृद्वरणापरविन्देन चन्दनपङ्कप्रतिधायतनामामृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनात्मसुखेनापि कुतूहलितेनैव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वद् या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया अपि लम्बमानत्वादिव्याशयः । जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

आयनेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निःश्वासमरुत् तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरकृतेन सन्तापभयपलायमानेन उवालात्रासात् भावता देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां वितानेन आधिक्येनैव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परिवृत्यमानौ कुचकलसौ स्तनवदौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आपतति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये बीजनाचलितयोः चामरयोर्बालव्यजनयोः प्रतिबिम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दधितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समोपे गम-नाय योग्यं यत् औसुक्यम् उक्कठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पत्रद्वयं यस्य तद्विच कुचकलसयुगल-स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि व्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पङ्क्त्यानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिबिम्बयोर्प्यान्दोलनम्, तदान्दोल-नाच्च पार्श्वक्येन विद्यमानस्यापि द्विव्यप्रततिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । 'कृतपक्षमिव' इत्यत्र पक्षकरणोत्प्रेषणात्मिकाश्रयोभेदाः ।

सुदुरिति । सुजलतया बाहुवत्स्या तुषारशिलाशालभञ्जिकां शिशिरपाषाणरचितपुच्छिकां सुहृदुः वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आलिङ्गन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

सुदुरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुच्छिकां सुहृद्वारं वारम् आलिङ्गन्-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

सुदुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गाम्भयवज्ररसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं सुहृदुः आम्बुदान्तीम् आमर्शं विदधन्तीम् । प्राग्बदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन आत्मसुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूहलितेन 'अस्याः कीदृशी अवस्था समुपपन्ना' इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रतिबि-म्बस्य शिब्यसांसुषमादिव्याशयः, विलोक्यमानां वीचयमाणाः । 'कुतूहलितेन' इत्यत्र गुणोभेदाः ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलधेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिबिम्बे अर्धात्

करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अञ्जलके निःसरणमागं (नलिका) के समान कर्पूर के तुल्य शुभ्रवर्ण केतकी-पुष्पको कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घ निश्वास (लंबा साँसके) के वेगसे काँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरको कान्ति-का प्रभाव मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ाँ होकर दो चामर डुखाती थीं) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-डुगलका प्रतिबिम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियतम चन्द्रापीडके निकट जानेके लिए उलकष्टासे ही मानो उसके दो पंख उत्पन्न हो गये हों, येते उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवरुद्ध कर (दबा) रखा था । शीतल प्रस्तर-निर्मित पुतलियोंको सन्ताप-शान्तिके लिए सुप्त-लतासे बद्ध बारम्बार आलिङ्गन करती थी । कर्पूरको पुतलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-भमरलंसे बारम्बार चन्दन-पङ्कको प्रतिमूर्तिका आमर्शन करती थी । अपना सुख भी स्तनमें प्रतिबिम्ब होकर मानो कौतुकवश ही हुआ हो, इस प्रकार फिरकर उसको देखा था । कर्णका अलङ्कार-

१. आपतत् प्रचलचामर***, कचिपु चकारो नास्ति । २. निरुन्धन्तीम् । ३. आम्बुदन्तीम् आस्पृशन्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवशाथिना^१ सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभि-
र्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं 'नोदेतव्यमद्य त्वया'
इति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव^२ कारयन्तीम्, करिणीमिव सम्मुखगमत्प्रमदवन-
गन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातभृगागमनाम्, मदानभिपेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छाद्यभूते पल्लवे कितलये श्लेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्थापि तापवर्षं ध्वनितम्,
सोत्कण्ठेनेव सकुटुहलेनेव विद्यामानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

हारैरिति । मुक्तः संसारबन्धाशक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तैरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरि-
वेति विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्मुक्तापालम्बैरपि प्रसा-
रिता विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यैस्तथोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्ग्यमानाम् आरिख्यमाणाम् ।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोत्प्रेषालङ्कारश्चेत्युभयोरेकाग्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्कारः, अनेन
चास्या निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मणीति । उरसि वक्षस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रत्नादर्शमेव
शशिनं शिशिरस्वशुभ्रत्वचतुल्यसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दीपकेन त्वया शशिना
अद्य न उदेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्, ममात्यधिकतापसम्भवविद्याशयः' इति एतन्निवेदनामन्तर-
मित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेत्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव,
रत्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः । अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं
निश्चितं शपथं विदधाति । इह समासासर्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्कारः ।

करिणीमिति । करिणीं गजपत्नीमिव संमुखे समने आगत आयतो यः प्रमदवनस्य तत्संज्ञकान्तः-
पुरोद्यानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितो विस्तारितो करी हस्ते यथा ताम्, विधो-
गिन्ध्या गन्धस्य उत्तेजकतया क्लेशोत्पादकत्वादित्याशयः । पश्चान्तरे तु समचायाते प्रमदे प्रकटयते वन्य-
गन्धवारणे अरण्यगन्धगतं जं प्रतीत्यर्थः । प्रसारितः करः शुण्डा यथा ताम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रस्थितामिति । प्रस्थितो विदेशे चलितां नारीमिव, अनभीष्टम् अनभिपतितं दक्षिणवातस्य मलय-
मस्तः सुगन्धं (लङ्घनादुत्था) सुगमदसुगन्धेश्चागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, विधोगिन्ध्या मलयवा-
पुकस्तूरीसुगन्ध्यादीनामत्यन्तोत्तेजकरत्वादित्याशयः । पश्चान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे वात
सुगन्ध वातप्रमीलंज्ञकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम् । नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वं सुगन्ध अमङ्गलद्योत-
कतया वसन्तराजीवादी प्रस्थातत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनस्य कामस्य अभिषेकः स्नानं तस्य वेदिका संस्कृता भूमिः तामिव, कमलेः पङ्कज-
पत्रैः आघृतो शीतलवापाञ्छादितो चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवलौ श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनत्वचतुल्य-
सादृश्यात् कलसौ स्तनकुम्भौ ताम्रगाम् अवष्टब्धौ आक्रान्ता पार्श्वौ भागद्वयं यस्यास्ताम् । पश्चान्तरे तु

पङ्कज भी कपोलदेशमे अपने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवनें संलग्न होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसके गाल पर
चुम्बन करता था । मुक्तामाला^३ (मोतियोंके हार) भी कामार्त्त होकर ही मानो कर(किरण, हाथ)प्रसारण कर
वसन्ता आलिङ्गन करती थीं । वक्षस्थल पर स्थापित मणिमयदर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ'
इस प्रकार प्रार्थनाके अनन्तर अपने जीवन-स्पर्श कराकर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही मानो
कराती थी । इतिनी जिस प्रकार मदमत्त वन्यगन्ध हस्तीके सामने आने पर सूँड़ लम्बी कर देती है, उसने
भी उसी प्रकार सामनेसे आते हुए प्रमदोद्यानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिये थे । देशान्तर
में प्रथित जियोंको जिस दक्षिणभागमें वातप्रमी (इस नामका एक प्रकारका सुग) का आगमन अभीष्ट नहीं
होता है, उसको भी उसी प्रकार दक्षिणबायु और कस्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था । कामदेवके

१. स्वप्रतिबिम्बशाथिना । २. विनोदितव्यमेतद् त्वयापि । ३. जीवनस्य समयं शशिनम्, जीव-
नस्पर्शसमयं शशिनम् ।

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलसावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्ब-
रतलहरयमानमृणालकोमलो रुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमाकोदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणकुलाम्, चन्दनविलेपनामन्त्र-
रागिणीञ्च, बालां मन्मथजननीञ्च, मृणालिनीमभ्यर्चिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरीं व्यले कथय ।

कमलावृतौ सलिलस्य क्षेत्रचणाय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयवमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भौ ताभ्याम् अवष्टब्धौ
आश्रितौ पार्श्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषदोषवारणाय 'मदनाभिषेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिषेके'त्यादि पाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव वियद्गङ्गानलिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अभ्रस्य
परिहितवक्षस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं तत्समयेऽपि लोसरहितत्वा-
त्सुन्दरम् ऊरुमूलं सन्निधिमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पचान्तरे तु स्वच्छे विशदे अभ्रतरले गगने दृश्यमानं मृणालं
कोमलम् ऊरुमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । एतस्या वर्णनं एवेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।
कुम्भेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमयचन्द्रपङ्क्तिः तामिव, मद्मेन कामावेगेन आरोपिता अध्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषलावण्याद्यो गुणसमुहाः तामिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पचान्तरे तु मद्मेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिभ्याम् अभ्रभाभाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो मुक्तामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पचान्तरे तु शिशिरचतुर्प्रतिपेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।
मध्विति । मधुकरी अमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला व्यभ्रा ताम् । पचान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयञ्चस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पादयित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीं कमलिनीम्, अपि च अभ्यर्चितो याचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गं विनाशावश्यभावेऽपि तदवश्यर्थनाया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृणालवतीं तापाधिक्याच्चाभ्यर्चितशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषणं एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा सदनपीडितकादम्बरीवर्णनमधुरिमायां महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिविनीयेयमिति न मनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे शुभ्रवर्ण हुए जलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
शुभ्रवर्ण स्तनरूपी-कुम्भद्वय (दो कलस) से आकांत था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगोष्ठस्य
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और मृणाल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल वक्त्रके नीचे
मृणालके समान उस समयमें भी लोम नहीं होनेके कारण कौमल ऊरु-खगलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामादेवके द्वारा गुणारोपण करने (डोरीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार खुरावस्थादि विशेष सौन्दर्यके कारण बहुतसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकालकी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अवरहण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । अमरी जिस प्रकार पुष्पावेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी बाणों (कामावेयों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोद्दीपन-
कारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृणाल-धारण करती थी एवं
अन्यान्य शीतल-स्पर्शकी प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडामगमनावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुसा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यश्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निश्चिन्नामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमानं धवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतेः परवशा मुखरैर्मेधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना, सम्प्रमच्युतोत्तरीया हारकिरणानुसरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमासि च आचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्टतां तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितम् आवेद्यन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारकं वर्णम् । इति पतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निश्चितानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वाद्विंशतिना नामाचरणे चन्द्रापीडेलिनामवर्णा यस्मिन् कस्मिन् तद्यथा स्वात्थ्या पप्रच्छ दृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं पप्रच्छाद्यतु । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धोति । अपि च, वरौ विस्तृतौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागौ) यस्य सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जनगार्धतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानाः स्नेहाधिक्येनोपवीयमानो धवलिमा श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दृष्ट्वा देव दृष्ट्वा निरीच्य कुसुमशयनान् पुष्पशयनीयान् उत्तस्थौ उर्यिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दृशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो प्रहो प्रहणं यस्यः सा अभिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, ऊर्वोः जङ्घयोः स्तम्भेन सापिकभावज्ञातेन निश्चलस्थेन विधृता व्याहितगामना, पञ्चान्तरे तु ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विधृता आबद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुसुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तव्यतया स्वयमुत्थानुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतपस्य परिमलेन सुगन्धिवृण्येत्यभिप्रायः । उपगतेः उपस्थितेः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरकसमूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोक्यमानेव । क्रियोप्रेक्षा ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं स्रस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्यः सा, अतएव उरसि वक्षस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अपयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीव, कुचयोरारुङ्गान् दनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा ।

मणीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयकङ्कभूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतले लव्यपाणिनले तेन, निजप्रतिमां बद्धभूमिसङ्क्रान्तं स्वकीयप्रतिबिम्बं हस्तावलम्बनं आचमानेव अभ्यर्थ्यमानेव तज्जिभिस्तमेव

उत्तरे वाद, परिजनवर्गं जिस-जिस भावसे एकके पीछे एक उस चन्द्रापीडको देखे, उस-उस भावसे कादम्बरीके समीपमें आ-आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे बिना कहे ही पूछती कि 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार संकेतसे पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त श्रुष्ट होते अपने नेत्रसे चन्द्रापीडको दूरसे ही सामने आते देखा, तब वह विशाल-नितम्बा कादम्बरी पुष्प शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई हस्तिनी जिस प्रकार विशाल-रन्ध्र-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको निश्चेष्ट रखती थी । शरीर परार्थन रहनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए शब्दायमान भ्रमरोंसे ही मानो वह बलपूर्वक उठाई गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वस्त्र खिसक गए थे, उसे वह हारकी किरणोंसे ही मानो वक्षःस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रखे) वाम-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तान्तरणकी

१. कश्चित् तारकेण रूपमनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. कश्चित् 'विलोक्य' इति पदं नोपलभ्यते । ३. कथं सत्यम् । ४. निश्चितनाक्षरं, निश्चितेन चक्षुषानक्षरम् । ५. बर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छाद्यमाना । ८. उत्तरीयका, उत्तरीयाशुका ।

खस्रकेशकलाप-संयमनश्रमिनेन गलत्स्वेदसलितेन दक्षिणकरेणाभ्युक्ष्यैव आत्मानमर्पयन्ती, चलितां त्रिक ताम्यत्रिवली-तरङ्गितै-रोमराजितया निष्पीडयमानैव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषौ क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिबिन्दु-वेणिकया चलितावर्तसं-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिद्बोधमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा क्षुप्तशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र वामकरस्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोप्रेक्षा । 'बुद्धात्पच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच् धातुः ।

रस्तेति । सत्तेति विद्मो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्या-पारेण खेदितः तेन, अतएव गच्छति चरन्ति स्वेदसलिलानि चर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरणे, अपसव्य-पाणिना, अभ्युक्ष्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रपच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युक्ष्यजल-रूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कर्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति—चलितम् उत्थानत्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती खिद्य-माना या त्रिवली उदरस्थरेखाग्रं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिरस्तास्तस्या भावतया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीडयमानैव निष्कालयितुं मर्धमानैव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरेति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुको यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थितिलकविशेषमलयज-द्रवः तन्मिश्रमिव सप्रवृत्तमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाद्य चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेषालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिबिन्दूनां प्रमोदाद्यपृष्ठतां वेणिकया प्रवाहेण, चलितानां कम्पितानाम् अव-तंसानाम् उपसान्नाभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिबिम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्गुण्ये प्रवेशवृणयेव प्रक्षालयन्ती धीतं कुर्वन्ती, प्रवा-लनाभावे धूलिधूसरस्ये च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणि सेतुप्रवाहयोः । देव-ताड्ये केशवन्धे' इति हेसचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थितिलकविशेषमलयजस्य अरेण भारेणैव किञ्चिद्बोधमुखी ईषद्वाङ्मुखी, तत्क्षणं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तेदेवे पुञ्जितां समस्तान् शक्तिमादाव पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तस्या, तन्मुखलभ्या चन्द्रापीडमुखसंस्क्त्या, अतएव दीर्घया दिश्रुतया दृष्टया लोचनेन आकृष्यमाणैव आकर्षणं विधीयमानैव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रञ्जवदित्याशयः । क्रियोप्रेषालङ्कारः ।

प्रार्थना कर्तुं यो । स्थलित केशकलापके बन्धन करनेसे परिश्रान्त दक्षिण हाथमेंसे धर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्षण कर चन्द्रापीडको अपना आत्मसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुकुन्दने त्रिवली (उदरके २ थर) चलिता होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानों कामदेव उसे निष्पीडन (निचोड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाद्य निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटेके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शीतल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंको रेणुसे कपोलदेश घूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिबिम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलको बूँदोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोड़ा नीचे देख रही थी, उस क्षण नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुञ्जीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आकर्षण कर रही थी ।

१. समस्तुक्ष्वैव । २. चलितम् । ३. ताम्रत्रिवली तरङ्गिणी । ४. चन्द्रनरसानिव ; रसमिश्रम्, सारान्, ५. चक्षुर्भास्य । ६. नन्दम् । ७. वदितान्वत्तम् । ८. युञ्जितम् ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महारवेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायीं प्रतीहार्यां समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्न-प्रत्युपमादां पादेवैवोत्सार्य श्लिवावेवोपाश्रि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-
ङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पञ्च-
पातः प्रजापतेः' इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायान्मनः
समीपे सकुतूहलपरिजनं दृश्यमानां प्रवृत्तः समुपावेशयाम् । दर्शनावेवोपाकृतम्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्य-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धधाति । भवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपस्थस्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अग्रवर्त्ती यत्र
क्रियायां तद् यथा स्वात्तया, दर्शितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमस्कारः । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथा तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समासीनायां तस्यां कादम्बरीयाम्, प्रतीहार्यां द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनद-
मयीं सुवर्णरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रस्युताः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्दिका वेत्रासनम्, पादेनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, श्लिवावेव भ्रुमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् दृषियेष्यतां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पञ्चपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठनः पश्चात् आश्रमनः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपाकृतः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिष्यत् यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सरनेहं करकिसलयेन पाणिपङ्कजेन पस्पर्शं स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आश्रमोऽभिननोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सेवावस्था मदन्विह्वलदृशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम् आलोक्य बोध्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्मादद्यापि न
श्रद्धधाति मां लक्ष्यीकृत्यैवैवं मदन्पीडितेति न विश्वसिति प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरज्जोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महारवेताको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठो थी कि इतनेमें प्रतीहारिने एक सुवर्णको बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायोंमें
दीप्तिशील (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके
हम्बेकी धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियों के प्रति प्रजापतिकी यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में ही बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंबार स्नेह-पूर्वक अपने कारपङ्कजसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोंकी अभिनवागमनोचित सलोकषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुक्षिप्रासे शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीतां । ३. सकुतूहलं परिजनेन । ४. कचित् दिशक्निर्नाति ।

णालापेनेति ?^१ प्रकाशमब्रवीत्—देवि ! जानामि^२ कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः^३ । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान्^४ । इच्छामि देह-
दानेनापि^५ स्वस्थामब्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते^६ ते भुजलते गाढसन्तापया^७ च दृष्टया वहसि

प्रकाशमिति । जानामि अनेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम् अरतिं विरागं
निमित्तीकृत्य हेतुं विधाय, अविरलेन अजस्रेण सन्तापेन संवरेण तीव्रो महान् अर्थं प्राप्तवन्तयोपलभ्य-
मानो व्याधिः रुक् प्रवृत्तः स्वयि सज्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष स्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनान्पि
निरतिनं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेयर्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयार्कपंकमभिव्यनक्ति । एतदनुकूप एव
भावः शकुन्तले यथा—

‘तपति तनुवाणि ! मदनस्त्वामनिशं मा पुनर्दृष्टव्ये’

अत एवोक्तः—रक्तमिति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अन्नभवतीम् आदरणीयां त्वां
स्वस्थो सुस्थो कर्तुं इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहापणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

उक्तेति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवतीं त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्पं
दृष्ट्वा कम्पयुक्तमेत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितोऽप्यिताम् अवेक्षमाणस्य अन्-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव बहिर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणेन दारुणपक्षेणोद्वाह-
दित्याशयः, इति रक्तोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनाविर्भावत् कम्पामिधसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुमभिलषतः, तथा कुसुमेषोः पुष्पबाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितोऽपि शिथिलतनुं स्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्ग इति । तनुभूते पीडावशात् कुक्षीभूते ते तव भुजलते बाहुवल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवजिते सति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा तादृश्या दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिन
स्थलनलिनौ वहसीव प्रापयसीव, एतद्वन्ममपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोमेषालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजसां द्वाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बद्धौ हे अनङ्गदे कामवर्धिके ! इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कुक्षीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपतेन च, स्थले
पद्मिनीचिथिणीत्यादृशयाविकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनरीपातां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे मझीपूर्णवाक्यमें
कृष्ण पूर्ण^१ ।^२ इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अग्रज (दूसरा अर्थ—कामजगित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
होनेसे भयङ्कर हो गया है । जिसे आप सहन करती हैं^३, सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
सत्य हो आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रतापसे कौपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प-क्षय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीड़ा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपको कृष्ण
भुज-लता अनङ्गद (बाहुवन्द-विहीन, कामकी उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सतप्त आपका नयन
युगल सानो रक्ततामरस (कठोर रक्तता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीकी धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचयम् । २. जानासि । ३. अविचरसन्तापतन्त्रो व्याधिः । ४. तामयं व्यथयति
यथा माय । ५. देहददानेन । ६. अनङ्गदेवतानुभूते, अनङ्गतनुभूते । ७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमिव रक्तामरसाम् । दुःखितायाञ्च त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दु-
पातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णीं मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा
हि शोभते नवा लता' इति ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
व्यक्तव्याहारसूचितम्-अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिसम्भावयन्ती
शालीनताञ्चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननाभोद-

वहसीव, तथा अरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव,
गाढकासमन्तापथोत्केन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
'स्थलकमलिनीय' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु वहतेर्द्विकर्मकत्वाद्बोध्या ।

इत्येति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुत्पन्नकलेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अनवरत निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपात नयनाम्बुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते,
अस्थान्तानुरागयुक्ततया स्वक्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि अहाणि निजोचितानि चेति तानि वराहाणि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि
गृहाण धारय तथासति परिचारकेणापि प्रासाधासेन सता भूयोऽप्याभूषणं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता व्रतति, कुसुमैः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मधुरैश्च सह वर्त्तत इति सकुसुमशिलीमुखा सत्येव
राजते न पुनः अकुसुमशालिमुक्षेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या
नूनमेवालङ्कारं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्न-
क्लेशायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाम्बुकणपतनेन
सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, अतः कलेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्बोधाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णीं
विवाहोचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवं विवायामपि दशायां
स्वं शोभितैवेति विभज्याह—सकुसुमेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा नबालता तूष्णी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुखः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः । इह 'नैकधा' इत्यादिवत् 'न बालता' इत्यत्र नञः प्रकृतिभावाच्चलोपाभावः । नन्वो-
द्घादन्यस्थयकारयोर्भेदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदैक्यं ढलोर्वचोरलोस्तथा'

इति नियमावगमेन क्षतेरभावात् ।

अथेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलपि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव शिञ्चि-
तयेव प्रज्ञया धिया । अशेषं समस्तम्, अव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन जग्राह वुवुधे । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षाालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अमिलाषाणां तु तावती भूमिं समागमरूपमशुचतविषयम् असम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनोंने भी निरन्तर अश्रुबिन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात्
मोतियोंके आभूषणोंके स्थानमें अश्रुवारण किया है) अतएव आप अब स्वयंवरयोग्य (स्वयं अपने आप, अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवर्गके योग्य) उकृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारोंके धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
युवती) तो पुष्प और शिलीमुख (अमर तथा कामदेवके बाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

तदनन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावसे सरल होने पर भी मानी कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई ही इस प्रकार
राजकुमारके उस अस्पष्टार्थ वाक्यसे सुचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अमिलाषाओंके
विषयमें इतनी सफलता को सम्भावना न समझा, लज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें सुखके
सौरभसे घपस्थित हुए अमरोंके अन्धकारसे आच्छादित (ढके) चन्द्रापीडको देखनेके लिए ही मानी अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव । २. दुःखितायामपि । ३. कश्चित् 'मङ्गल' पदं न दृश्यते । ४. अपि च
अनवरत', परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । ५. सकुसुमशिलीमुखान्तदिता
शोभते यथा लता इति । ६. अस्य वक्ष्यसूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारितं^१ द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—
'कुमार'! किं कथयामि, दारुणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः । अपि च 'कुमारभावोपेतायाः
किमिवास्या यत्र सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते,
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयता जनुतवातेर्मनसि जायमानं किं पश्यसि^२ खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन^३ तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा वटमानार्थतया सन्देहदोलाकूटनैव चेतसा महारसेतया

प्रकाशितान्यव्याजः । आनानामोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटलं भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुपपन्नान्धकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्वास्वरूपप्रकाशम्
अकरोत्, तिमिराच्छादितं घटादिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितस्वसम्बन्धाभावेऽपि तस्मिन्वन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, 'द्रष्टुमिव' इत्यत्र क्रियात्वेच्छालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

तत इति । प्रत्यवादीत् प्रत्युत्तरमकार्षीत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दारुणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतेजसतया निर्वर्चनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यमुपगतायाः सुतरामेव निरतिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बर्याः सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यन्न सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारे (अर्थात् स्वमि) भावो-
पेताया अनुरक्तायाः अथवा कुसितो गर्हितो मारः कन्दर्पो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे स्वमि, किं वा
कुसितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियामुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
तापाच्चेति ।

सन्तापप्रतिद्विज्जिनामपि तदुत्पादकत्वकथनेन निखिलवस्तुनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथापीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपल्लवमपि हुताशनायते वक्षिणदाघरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इदोभयोः प्रत्येकं वक्ष्यतोपमालङ्कारः, तेन शिशरपदार्थात् सन्तापजननाद्विमालङ्कारः प्रतीयत
हृष्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आत्मव्रणे ननुशब्दः । 'प्रशनावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । किसलयं पल्ल-
वमेव तालवृत्तं व्यजनं तस्य वातेः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्तिं किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
ननु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—नरत् इति । अस्याः कादम्बर्याः प्राणसन्धारणे जीवित-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव सप्रति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, स्वो प्राणैव सेयं जीविषुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंवेद्यः ।

कादिति । मदलेखालापं मदलेखालसम्पापणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनवन्दर्भस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

पन्द्रेति । उभयथा वटमानार्थतया 'कुमारभावः' पदस्य कौमार्यम् आरम्भवपुराणश्रुति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः मदनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोलाताम आकूटनैव

वदामेते ईषत् हार्य-प्रकाश करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रत्युत्तर दिया—'राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
अयत्नर यह सन्ताप अवर्णनीय है; जिसमें फिर देवी कुमारभावपत्र (सुकुमारता, सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावके समन्वित, अथवा आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावते युक्त) हैं इतलिये कौनती ऐसी वस्तु
है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिए—'पल्लवताका शीतल पल्लव भी अग्निके समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चन्द्रिनी) भी सूर्यके समान आचरण करती है । पल्लवोंके पंखेभी पवनसे भी उनके
विचर्चमें जो कष्ट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका केवल
पैदा ही कारण है ।' कादम्बरिने तो मन ही मन मदलेखीके कदनेकी ही चन्द्रापीडके वाक्योंका प्रत्युत्तर दिया ।
'कुमारभाव' शब्दके अर्थ दो प्रकारसे समझ होनेके कारण ही, 'मेरे प्रति अनुरागमें' 'कुमारभाव' शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? 'हस्त प्रकारके संशयरूप-दोलाकूट विचर्चमें चन्द्रापीड, महादेवताके साथ प्रणय-वृद्धि

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाजिर्नयौ ।

निर्गतञ्च तं तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चाद्वाप्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा, यामेवमुत्बन्धाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम् आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव ! यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रणयातिशयेन चतुरा द्वाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः, महान्तं कालम् अत्यधिकसमयम् । तथैव तद्विधामिर्निपुणाभिः कथामिरेव । आश्चर्यं मोचयित्वा ताभ्यो निष्कारय अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यसमीपोपस्थितये । निर्नयौ निर्जगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आरुरुक्षन्तम् आरोहुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् । प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना भवता हृदये रचयमाणम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्, प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बरीः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुबध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोतीत्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशति । प्रविशत्येव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वत् अभिज्ञाततरम् अतीव परिचितम्, अतएव प्रतिपद्भिरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्टवान्—अङ्गेति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाठः प्याडङ्ग हे हे शोः’ इत्यमरः । कश्चित्ति ज्ञातार्थं । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुसमिलपामीत्यर्थः । अर्थेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयति येन प्रकारेण पृच्छसि तथा ते सर्व एव चेमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अपितवान् । स्वयमेव आत्मनेन तत् लेखद्वितयम् उन्मुच्य आच्छादकात् प्रच्यव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बहुत देर तक मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही सुस्तर यत्नेसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार (डेर) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर घोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इतनेमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनेने ही देवीको सन्तोष उत्पन्न कर दिया है, अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जापयी’ इसे सुनकर इस समय आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आशा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह हुआ है, अतएव तुम इसे अत्यन्तमें प्रवेश कराओ । यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने सेनाके अत्यन्तमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ है । उस समय वह घोड़ेको खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पृच्छने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त परिजनोके साथ पूर्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही कुशलसे हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. मधुरालापमाभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कश्चित् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’ इत्यधिकः पाठः । ५. अभिनगाम, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुद्वच्चचारु-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्नुत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्यै गतः, बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैर्भ्रातृनिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेवं प्रयाणका कर्तव्यं तेतव्येति । शुक्रनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवाथ लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशाखायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मोयमस्मादभिमार्थमेवाददर्शयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैवं तुरगाधिरुढः प्रयाणपटहमवाद्यत् । समीपे स्थितञ्च महताश्चीयेन^१ परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादानामानमादिदेश—

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाशीरस्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वाद्पापनिर्णजनाविषु’ इति भागुरिः । पुत्रपत्ने चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वरश्चिचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्ने पदक्रमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतस्य अलङ्काराधिकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महासौवः । उज्जयिनीतो विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतो राज्ञामधीशः । उद्वज्जद् उद्वग्च्छत् चारु मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् सुखति शृङ्खलीति तस्मिन्, उत्तमाङ्गे शिरसि सुभन्नु सुभन्नं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेख्यतीत्यर्थः । प्रचलितां रीतिमलङ्कारायामंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राड्यास्तर्वातिजनाः कुशलिन्यः कैमवयः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरवीचि-तस्य भवतस्तव, कियानपि अधिकतरं हृत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः । अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेत्तः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तन्नयनारीभिः सह स्थानि मनमलेशम् उपनीता भवत्येव उपलम्भिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणसमाप्तिमय एव प्रयाणकालितस्य उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतो नैतव्या प्रापणीया । हृदमेकं प्रश्नम् ।

अवेति । अमुमेव उक्तरूपमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडप्राप्त्य, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत्, लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुक्रनासस्यैकं महाराजा-धिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दक्षितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनानन्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव ग्राह्यदेव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-दङ्काम् अवाद्यत् वादितवान् । महता विपुलेन, अश्चीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां नियुक्तम्, बलाहकस्य मुख्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमास-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे समस्त सामन्तगण जिनके चरणारविन्दको मस्तकोंमें अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सम्पत्तियोंके भाजन चन्द्रा-पीडके ऊपर फैलते हुए, सुन्दर चूडामणिके किरण-जालसे चुम्बित मस्तक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखते हैं । प्रजाएँ कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत समय बीत गए हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही उद्विग्न हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे कतर हो गई हैं, इसलिये पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी धीनकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अस्मिन् अयं सम्पन्न हो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद पिताजी जैसी आशा करते हैं (वैसा ही करूँगा)। यों कहकर वों का बों ही बोले पत्र बैठ बैठे, उसने प्रयाण-पटह (कूचा नगाड़ा) बजवा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अथ-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. दृष्टस्य भवतोऽदृष्टस्य । ३. कचिच्च ‘गत’ इति न विद्यते । ४. कचिच्च ‘देवीसमेतम्’ इत्यधिकः पाठः । ५. यस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. कचिच्च ‘कस्य-गिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितश्च, समीपावस्थितश्च । ११. महता श्वेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेख्या सहगान्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यति’, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्विथ सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मत्स्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीक-काकु करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्त्ततायामात्मार्षणम्, प्रकटितं बाह्यमनस्योभिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातितः व्यथोः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् ।

भवति । भवता स्वया । आगन्तव्यं समेतव्यम् । नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवैव भवदवस्थानोदन्तलामसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसृज्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ग्रहा, मत्स्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः । येषां मत्स्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकरुनेहम्, न गणयन्ति नासुरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति—एवमिति । एवम् अनेन विधिना झटित्येवैत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्त्तः यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्त्तैन्द्रजालिकव्यवहारवमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवकोक्तिनिमित्तौ कुशलतां वृत्तां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्त्वतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्षणं भवदीयोऽहमिति स्वस्वार्षणं धूर्त्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति बाह्यमनसो ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादिष्वं प्रकटितम् आविष्कृतम्, ‘हृच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्येव यात्राकरणादित्याशयः । एवञ्च पूर्व स्नेहं दर्शयित्वा झटित्येव महाव्येताकादम्बरीप्रभृतीनां तथाविधं निष्कारणवात्सल्यमननुसृत्य निजदेशं प्रति यात्राकरणात् मत्स्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतो धूर्त्तैन्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतोः पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतुपण्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतामङ्गाभावावसङ्करः ।

आस्तामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वार्त्तैत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणी आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीयलोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशीलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हियत, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिताः, अत एव व्यथो आप पत्रलेखाके साध आहृणा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विषय कहला भेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीया, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यकी गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको मेरा स्नेह कपटका मिथ्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको मिथ्या वक्तव्यकी रचनामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्त्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी बाणी और मनमें आपको भिन्नार्थ प्रकट होगा) अब मेरी बातदूर रहने दीजिए । अपाव मनुष्यमें अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें सिफल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहायुक्तसे परिपूर्ण महानुभावोंकी दृष्टियाँ पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. कचित् चकारो नास्ति ।

३. उपचारमधुरप्राप्तिमुपचारमा” ।

४. अभूमिपाताः । ५. “बुद्धयः ।

न खलु देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्यानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्यते देवी । तत्किं करोमि,
गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौलिमकेनेवं देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथा-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । सा चैवं संस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमननुभूय

निष्प्रयोजना, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अश्रुतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टयो निरीक्षणातीति प्रसाद-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति न पश्य, पश्चात् वैलक्ष्यं त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽप्यन्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुह्यतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु अवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुरुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यथा ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नृन्म असकृत्
वारंवारम् उपाकल्पयते तिरस्करिष्यति तद्विश्वासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवी (कादम्बरीं) सर्वथा विस्मृतोऽस्येवेत्यत आह—तर्हि । तर्हि करोमि कोऽयुगप्यो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञानिदेशः देवमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पत्तत्वादाधिपत्यं
कृत् शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतद्विभित्त्य एव कृत्सासृचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कत्रां), देव्याः कादम्बरीः समीपे
नास्त्येव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अपितम्, अतो हृदये तस्य-
मीपे स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणभावे अन्यदपि कारणात्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बरीयाः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मरुलक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिवर्था
चपलं वनेचरं निश्चययति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बरीयां अनुग्रहेणावद-
स्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुप्तमे स्तम्भे प्लोहि वष्टस्येयोः सैन्य-
रक्षणं' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाज्जनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकपूरुषि क्लेशदत्तादित्याशयः ।

मा चे मिति । देव्याः कादम्बरीयाः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः प्रसोदः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नृनमेव भूयोऽप्यागमनं द्योतितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुह्यतर लज्जा-भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण मुझमें नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णन कर मेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी मिथ्य ही महाश्वेताकी वारंवार उलहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? असकृन्मनीय
पिताका आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है । वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है । किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें इजारा जगमानरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
वैनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधकी नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु यन्त तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गकमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडकी भी मिथ्य स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार गमनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्टं । ४. आटविकगौलिमकेनेव, देव्या
इस्ते न दत्तमस्याः । दक्षिणगौलिमकेनेव । ५. प्रसङ्गती जनकथा... । ६. कथित 'चण्डाल' पदं न विषयते ।
७...चरणारविन्दमननुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति। महारवेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ। मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशितिलः कण्ठग्रहः। गाढमालिङ्गनीया च तमालिका। अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः, रचितान्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति।

एवमादिश्य तम्—‘सुहृदादि-साधनमकलेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्’ इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभारं न्ययुक्तं स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेतावर्षं देशारव-कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-लता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृक्ष्यतुप्रासोऽलङ्कारः। यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपरनीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम्।

महाश्वेतैति। सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ। एतस्याः अत्यन्तहितैषितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता। प्रणाम-पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशितिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः। एतस्मात्तु कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्म्यूनतया च अशितिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम्। गाढम् अशितिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया। स्वयं तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतयास्त-मालिकायाः केवलमशितिलश्लेषनिवेदनम्। अस्मद्वचनात् अस्मद्वक्त्यात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः। परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्षणाय तेष्वपि स्वीयवद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च। रचितो विहितः अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः। एतदामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्षणाय तस्नेहायत्ततस्नेहद्योतनपरस्वादिस्थाशयः।

एवमिति। तं मेचनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रराजवर्गप्रभृतिकम्, साध्यते संश्रामादि-क्रममेनेति साधनं सैन्यम्, अवलेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्वयेति शेषः। न्ययुक्तं नियोजितवान्।

स्वयमिति। तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः। गमनं प्रस्थान-मेव हेला विलासः तथा यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेपारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन। खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतचुर्येन दडाहननेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन। तथा कास्ता रमणीया कुन्ता भल्लनामकास्त्रविशेषा लम्बमानत्वाच्चता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति तेन। तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धावारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंको सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा। प्रदक्षिणा करनेके साथ मस्तकद्वारा मूढ़ादेवताके चरणोंका वन्दन करना। मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन कहना। तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना। और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल पूछना और अञ्जलि बाँट कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना।

इस प्रकार मेघनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—‘वैशम्पायन! तुम मित्रराजाओंकी सेवाको यथासमय भोजन शयनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे धीरे जाना, जो कहकर वैशम्पायनको सैन्य-रक्षाके लपर नियुक्त किया। और आप भी उसी तरह छोड़े पर बैठे बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण सूक्ष्म-मन होने पर भी, अपने पल्लयन (जीन) में संलग्न देहवाले और दूसरे छोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाहकसे लज्जयिनीकी वार्त्ता पूछता पूछता प्रस्थान किया (चल निकला)। हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेवा-रव (दिन-दिनाहट) करके कैलास पर्वतको कम्पित करता, खुरों (टायों) के आघातसे भूतलको विदीर्ण करता, सुन्दर लता-समूहके समान लम्बे लम्बे कुन्त नामक अश्वों (मालों) को धारण करता, बड़संख्यक तरुण-वयस्क

१. सुहृदादि २. आगन्तव्यम्। ३. मरे। ४. खुरपातनताण्डव-खण्डित-भूमण्डलेन तुरगप्रायेण।

अश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लभमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्ज्विनीवार्त्ता^१पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वकीकृतमार्गया, जैन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष-वातस्थानया, महापादप-भूतलोकीर्ण-कान्तर-दुर्गया, तृषित-पथिक-खण्डित-दलो-ष्मितामलीकल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-बद्ध-पटञ्चर-कर्पट-ध्वज-चिह्नैरिष्टकास्थित-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पाटिक-प्रसूतो अनुव्रज्यमानः, पर्याणं पश्यन्नेतन्मग्नः अन्यतुरगारोहेण संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे च चाल ।

क्रमेणैति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रम्येत्थयः परिणते रविधिम्बे दूरत एव दधिदादेव चिरप्ररुद्धस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्य उपरि बद्धं महान्तं रक्तध्वजं दृष्ट्वा अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य छलिङ्गवृक्षीयैकवचनान्तानि पदानि अमेतन्नस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचर्य प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तथा ।

मालिनीति । मालिनी संज्ञिता या लता वक्ष्यः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुणं वृक्षसमूहो यस्यां तथा तादृशः ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूयाधिपैः पातितानां भगनीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परिहारेण परित्यागेन वक्त्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तथा ।

जनेति । जनेः पान्थपुरुषैः जमितं स्वरचणाय एकत्रीकृतं यत्तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तथा । वीराशिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरचणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये प्रविश्य निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाग्रयानुपवेशरूपाः सङ्क्राः ।

महेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुध्नेषु उत्कीर्णा निस्तव्य रचिताः कान्तरदुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तथा ।

तृषितेति । तृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दृष्टानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उज्जितानि आस्वादानन्तरं परित्यक्तानि च पृतादृशानि यानि आसलकीकलानि धात्रीकलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तथा । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमो टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करजमञ्जर्यः नक्तमालवखर्यः तासां रजोभिः पराणैः विच्छुरितानि व्याहृतानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु बद्धा नियमिता ये पटञ्चराः चौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकालक्षणाणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमितिविषयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पाटिकाः तीर्थयात्रा-

पुरङ्गवाला अश्वारोहो सैन्यं उसके पीछे-पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परितेष्ठित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंको पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग बंद हो गया था (पगडण्डी टेढ़ी हो गई थी); जिसके जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गाओंकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातृ पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चवर्ण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करजनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थी; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चोरोंके पुराने बक्को और विधवाओंके पताकाओंके चिह्न बँधे थे; इँटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्तोंकी शृङ्गासे बड़ी पथिकोंके विश्राम

१. उज्ज्विनीमार्ग । २. मण्डपः । ३. वनगजपति । ४. पन्था । ५. अनन । ६. पुरुषहृदय ।

७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध-नरककर्पट । ९. इष्टकवित ।

टिते-चरणधूलि-धूसर-किसलय-लाङ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णा-
स्वादुजलेनैतित-प्रन्थि-मथित-पर्णपुट-तृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरस्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत
या अनभिलषितोद्देशया, मधु-विन्दु-स्यन्दिस्निन्दुवारै-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-बालुका-कूपिकोपलभ्यमानै-कलुष-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिविषमीकृत-न्तरालया, कुक्कुटै-कौलेयकरटितासुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकां शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविबिम्बे^२, बिम्बा^३रूपातपविसरे

कारिणः तैः प्रकटिताः किसलयद्वाराघातेनैव विहिता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णकृतानि यानि किसलयानि पङ्क्तवानि तैर्लाङ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तैः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुणानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्क्तलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि-च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिप्रन्थिभिः वल्लीप्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुफिता याः पर्णपुटयुक्तासरणपूख्यः
तृणरचितपत्रपुटाभारविशेषः ता एव चिह्नानि लब्धमाणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमातुञ्चितैः ।
पिपासिताः पान्थया हि रञ्जिताः पात्रस्थ चाभावे, तृणैर्गुरुभारं पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्वन्धा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्जन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्थ महाविपिनस्थ
कृपास्तैः कारणैः, असुलभानि दुष्प्राप्यानि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलषिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मध्विति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकणवपिण्यो या सिन्दुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपङ्क्तयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णकृतानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोच्छ्रित-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्थैः उत्खाता बालुकां दूरीकृत्य रचिता या बालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्क्तलानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघुसरितः
ताभिः विषमीकृतानि उद्यत्तावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृक्षयुगप्रासः ।

कुक्कुटैति । कुक्कुटाः ताम्रचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिर्विषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुल्मगहनेषु वृक्षशङ्खीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
बुद्बुदाभा यस्यां तथा । इह बुद्बुदैर्ग्रामशब्दादिकृन् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदृशापके अस्तोमुख्ये सतीत्यर्थः, तथा वासरे दिने
विश्ववत् विश्वफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह

करनेका अनुमान होता था; उनके किनारों के समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियों के विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पीछेनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पक्षोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्क्तमय, अन्यवर्ण (मन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और तृणके निर्मित हुए पत्रपुटाभारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर दूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने कूरा होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उस प्रदेशमें कोई जानकी इच्छा नहीं करता था । कितनी ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
नीचा हो गया था; उनके तीरेस्थ मधु-विन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमेंसे उड़कर
आई हुई रजसे धूसरवर्ण (मलिन) हो गए थे; कुञ्जनामक लताके समूह उनकी रती पर व्याप्त थे और पथकोंने
वालुकाओंको हटा-हटा कर बड़ा छोटी-छोटी कुडियाँ खनन की (खोदी) थीं जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कर्दमाक्त
(मटियाला) जल मिल जाता था) जिसमें वन-सुगों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सवन-
तर-लतामय (झाड़ी) के अन्त्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—ऐसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विश्व-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१. प्रसूकटित, स्फोटित... । २. धूलि... । ३. तृणोलुपपुलाक... । ४. अनुमितप्रमेयः ।
५. सिन्धुवार... । ६. कुञ्जक... । ७. कृपकोप लभ्यमान... । ८. कुक्कुटकुल... । ९. ग्रामया ।
१०. परिणतररविबिम्बे । ११. सन्ध्यालगा ।

वासरे, निःशास्त्रीकृत-कदम्बशास्त्रमाली-पलाश बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्वैणु-विटप-पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुप्रायैरटीचैत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-ककैः, अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपता-काभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यप्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुपासकेश्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशास्त्रीति । निःशास्त्रीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शृण्णीकृताः कदम्बशास्त्रमालीपलाशाः निजनिभैः यविव्याताः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकैकं ये पल्लवाः किसलयः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रुभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्त्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दृग्दायमाना-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थानवः निःशाखा वृक्षस्तस्याः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभाभिः जटिलाणि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलः पिङ्गलवर्णः पक्वैणु-विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिवैष्टनं येषां तैः । मृगैर्भयो हरिणैः पशूना पशु-द्वारा म्रियङ्गुसद्वन्नादिति तात्पर्यम् अयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदायाः चञ्चा पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पक्षयो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासोपमाचन्द्रस्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभैः श्वेतारक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलेः, म्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण अधिक्येन येषु तैः । अटवीचैत्रैः तद्गण्यस्थस्यचैत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे अरण्य-कर्मभागे, चिरप्ररूढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रस-नाभिः संयतस्य 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्यमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

ससेति । सरसानि मिलन्नानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसवर्णानि तन्निभैः तत्सदृशैः अलककैर्वाकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहाप्योपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता वल्ली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा 'लोहिनीभी रक्तपताकाभिः' इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-णाय रक्तपदं परिग्राह्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरसेव श्यामबालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत्र एव प्रायप्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दीख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अपठित शाखा-विहीन कदम्ब, शास्त्रमाली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके नोटीपर एक पल्लव रहनेसे वे लक्ष्या अनुकरण करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोपल) निकल कर ऊपरकी चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्भोंकी जड़ोंसे वह पक्षेय परि-पूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बोंसके वृक्षोंकी वैड़ा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी; पशुपण शस्य भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृणद्वारा बहुतर कुनिम-पुरुष निर्माण कर रखे गए थे, पक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित म्रियङ्गु वृक्षोंसे बद्ध सङ्कुचित हो रहा था, वहाँ चिरकालसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वजा बँधी हुई थी, जो इतततः पथिकोंके बलिरानका मार्ग देखाता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ़ आस्ता (मशरवर) रससे और सघोनिःसुता-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुरय लम्बमान जिह्वके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-समन्त और अधोमुखसे काले बहुतेरे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहत (ताजे मारे हुए) प्रायियोंके

१. निःशास्त्रीकृतैः । २. ऊर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुग्रन्थि-... अर्द्धतमरोहमूलस्थूलस्थाणुग्रन्थि ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिदल...विटपदल... विटपरचित । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे ।

६. दूरत एवाचिर... । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा... ।

वैरुपरचित-पण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुदबुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रक्षणपावतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्खलोलम्बमान-घर्घर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श ।

तदभिमुखश्च कश्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवनाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशो मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसानसदृशत्वात् श्यामबालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः । इहालङ्करणनिर्माणोपेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्ददंकाः तैः घटितं रचितं यद् बुदबुदवत् (बुदबुदतुल्यः पीनो मध्यभागे यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय श्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशो चन्द्रः तेनैव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमान-त्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुर्लक्ष्यः काव्यलिङ्गस्य, तथाविधार्थशक्षिणि प्रस्तुतशशिवोत्प्रेक्षणात् द्रव्यो-त्प्रेक्षा चेत्पुन्यभयोत्प्रेक्षाभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकाकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबलयो दीयन्ते तदर्थं महिषवाहनो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूच्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्रद्धा-ऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टादोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना चर्च-ररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् रुग्नेन्द्रजा-वत् चामरं बालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संपृष्टं नभ-स्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुसोपमा ।

इत इति । पथिकपुरुषाः पान्थजना एव उपहारा बलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं पश्यन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपवाच्येत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत' इति सुदूरस्थाभिन्त्या क्रियया सम्बन्धः । इह खोलिङ्गद्वितीयैक-घचनान्तानि पदानि अग्रेतन्तस्य 'चण्डिकास्य' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

केतकीति । केतक्याः तदास्थकुसुमस्य सूचिषण्डवत् अग्रसमुहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य दशनस्य कपाटेन अररेण, परिचुताम् आवृताम् । इह लुसोपमा ।

अवयवोक्ते ही अलङ्कारोस्ते उक्ते सुसज्जित किया हो । बुदबुदके समान स्थूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सज और कपर्दक (कौड़ियों) बाँधकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषको रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको तपश करले इतना ऊँचा—एक सुवर्ण-निर्मित त्रिशूल लगा था, उसको ही चञ्चल शृङ्गमें बँधी लोह शृङ्खलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे गम्भीर-ध्वनि करनेवाली तथा मयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिद्धकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था ।

उस ध्वजाके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने नैले हाथीदाँतके बने हुए, केन्हेके अग्रभाग

१. परिणतः, हाटकघटितबुदबुदपुटार्धचन्द्र । २. लोहशृङ्गलामाला । ३. नभःस्थलम् । ४. अवलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित-खण्डपाण्डुना च । ७. कपाटेन ।

परिवृताम्, लोहहोतरोऽनेन च रक्तचामरपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबरमुख-
मालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाधीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च
विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनेव शोणित-लवर्-लोभलोल-
शिवाल्लिखमानं-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासितास्त्रनशिलावेदिकाम्, कचिद्वक्तोपलैः
शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुडमलैः केसरिणामिव
करजैः कचित् किंशुककुसुमकुडमलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखैः कृतपुष्पपुष्पप्रकराम्,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कचैः भीषणा भयङ्करा ताम्, शबराणां भिन्नानां मुख-
मालां वदनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णां चामरावलिः बालव्यञ्जनपङ्क्तिः परिकराः परिच्छदो यस्यास्ताम्,
कालं श्यामं अथो लोहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शकारगोलखण्डानि तेषां माला-
पङ्क्तिं विभ्राणेन धारयता, लोहहोतरोऽनेन अयोचितवह्निद्वारेण, सनाधीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम्
चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शबरवदनानि श्यामवर्णानि तस्कराश्च कपिलवर्णाः, अतएव शब-
रवदनपङ्क्त्या सह कुण्डलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्णचामरावले-
रीपभस्मिन्पुष्पमालङ्कारः । तथा 'शबरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शबरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो
विशेषः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य वारयितुमशक्यं वातम् ।

अभीति । अपि च, विनिहिताः तन्त्रयलोकरिपिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाकहस्तचिह्नानि
यत्र स तथा तस्य आवस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य
करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय खन्ताडितः तेनेव, पत्राङ्गरसाककरचिह्नानामास्फा-
लनसमखलन-शोणितत्वात्-यमकरचिह्नवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवर्णां रुधिरकणानां
लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरबिन्दुभ्रमात् तरपानुत्पण्येयर्थः, लोलाश्रयला याः शिवाः जन्मकुरव्यः
तामिर्लिखमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णे लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन
भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-
वेदिका कञ्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्धूमिः यस्यास्ताम् । इह क्रियोप्रेक्षावृत्त्युपग्रासोर्मिथो नैर-
पेक्षयेण संसृष्टिः । तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरबिन्दुभ्रमस्य ज्ञानाद् भ्रान्तिसमानलङ्कारः । प्रतीयते ।

कचिदिति । कचिद् कस्मिंश्चिद्विशेषे शबरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-
प्यरक्ताक्षणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोपलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताक्षनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः,
कचिद् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुडमलैः चक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुडम-
लानां केसरिखसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्रानां सरुधिरैः शोणितसहितैः कर-
जैरिव किंशुककुसुमकुडमलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पमुकुलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-
भिप्रायः, तन्मुकुलानां रक्तावत् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषणमवगन्तव्यम्, कृतो बहिर्गतः
पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिष्ठः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेक्षयेण

(बाल) के समान दवेशवर्ण, कपाट (केयाडो) के अत्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहका
तोरण (महराव) बना था । उसमें शबरों के पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कण्डासे भयङ्कर मुख-पङ्क्ति के समान
काल-बाल चामर-पङ्क्तिमेंसे परिबेष्टित और दर्पण के समान वल्लुकाकार (गोल) काले लोह-खण्ड (चन्दनवार)
लटक रहे थे । देवी के सम्मुखमें कञ्जल-गुह्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पथरके बने हुए
दबूरे) पर एक लोह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें इत्थाकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (धापे) लगे थे;
उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो यमने उसे चक्रानेके छिप रक्ताद्र्हाससे ताड़न किया हो; और रक्तबिन्दुके
लोभसे बल्लल श्यालगण, उसके लाल नेत्रों की जिह्वासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याघ्रोंके द्वारा मारे गए, बहलौ
महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अगस्तिकुडमकी कलियोंसे,
किसी स्थानमें रक्ताद्र् व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य
किसी स्थानमें हनन कर देवीके उपहार (मेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त*** । २. रक्तचन्दननिहित । ३.***नव*** । ४. शिवाल्लिखमान । ५. लोहित । ६. अगस्तिकु-
कुडमलैः अगस्त्यतश्चकुडमलैः । ७.***प्रकोपहारम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदरातैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमुण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीनै-रक्तकुम्भकुट कुलैः श्रमयात् अकाल-दर्शित-कुसुमस्तवकेरिव रक्ताशोकवि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलिरुधिर पान-तृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काउपरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुषण्डैश्चासौर्ध्वकेशैरिव
खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरारु-
संस्थितिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुडमलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यथेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कुटैः पुञ्जैः सृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाग्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः समूहैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमुण्डलैः क्षिन्नमरतकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपा-
दित्यभिप्रायः । उपहारानाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाग्रराशीनां विचित्रत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणान् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षणांमङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा सर्वासां तृती-
यानामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाग्रदेशराश्यादिरूपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया बह्वीरूपत्वप्रतीतेश्च
साङ्करूपकालङ्कारो ध्वन्यते ।

शाश्वेति । श्रमयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखांमध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुम्भकुटिलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्केह्वितृष्णाणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलङ्कृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

वलीति । अपि च, वलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृष्णया रक्तपानलोभेन समागताः
समायातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणा फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपावादित्याशयः । इह आर्युत्प्रे-
क्षा निरङ्गकेवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्कति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो उग्रस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासीसुखोत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुषण्डैः विषवृक्षपुञ्जैः । तथा चासौर्ध्वकेशैरिव अथोर्ध्वकेशैरिव,
उर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतां
परितः सान्द्रीकृतां । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आवाञ्च परस्परं नैरपेक्षेण
संस्थितिः ।

विदलितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतास्त्रेषु रुधिराक्तेष्वित्यर्थः लुब्धाः तृणायुक्ताः, सुग्धा
थी किं मानो हरिणोके टेढ़े सांगोके अग्रभागके पुञ्जोसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ो रक्ताद्रि जिह्वाओसे पछवित हुई हो,
इजारां रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (अँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत थी, उसकी छोटी छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुत वन-
कुम्भकुट (वन गुँगे) निरन्तर कुम्भकुटों (कुत्तों) के मयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आयेवेतालगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार र दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए उग्रसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोसे, मयसे मानो उत्कण्ठित हुए विषवृक्षोंसे और त्राससे मानो ऊँचे उठे केशवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोसे उसकी प्राङ्गण-भूमि व्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली दाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

१. शाखान्तरालनिलीन*** । २. कुम्भकुटकुलैश्च भयात्*** । ३. खर्जूर ।

णानि बलि-सिक्खैः लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-ग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिः रम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैर शून्योद्देशाम् । प्रभूत-रुधिर-दर्शनेद्भूत-मूच्छीपतितेनेव प्रतिबिम्बिते-
नास्तताम्णे सवित्रा ताम्रवरीकृतैः श्वतज-जल-प्रवाहैः^१ पिच्छिलीकृताजिराम् । अवलम्ब-
मान-दीप-धूपै-रक्तांशकेन ग्रथित-शिखि-गल-वलयानिना पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरितं चन-घण्टा-
मालभारिणां त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डगर्लं लस-पीतं-
नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं^२ दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्,

मुक्ताफलेषु पुञ्जोपायनीभूताश्चान्या मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पुञ्जोपायनीभूताश्च-
भ्रमादेव कवलितानि पश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमाद्बिभृतानि, रुधिरारुणानि शोणितानि रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विहारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रसूतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्तहया तृणया गृहीत्या मांसानि भावादभूयो विस्फिपद्भिः रित्याश्वः,
अश्विकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्वीकारेण दुर्ललितैः प्राणविद्योभावाद्बुद्धान्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेलं कुर्वद्भिः, केशरि-किशोरकैः सुगोद्वालकैः अश्वरैः अवजितं उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरि-किशोरकैः' इत्यत्र च्छेकापुनः, तेन हि कुक्कुटानां मौक्तिकेषु पुञ्जोपायनीभूताश्चभ्रमाद्भ्रान्ति-
मानलङ्कारः संसृज्यते ।

प्रभवेति । प्रभूतं प्रचूरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूच्छां
मोहः तथा पतितेनेव स्वस्तेनेव, प्रतिबिम्बितेन क्षतजमलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकुम्भिना, अस्ते अस्ताचल-
गमनममये ताम्रो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रवरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णैः, ततस्तु अस्तकालिकसूर्यप्रभया नितान्तमरुणीकृता हस्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्राकृतम् अजिरम्
अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रिशोष्णालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' स्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्करः, उभयोश्च
मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवलिष्टमानानि दीपधूपै रक्षितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
गुम्फिता शिखिगलवलयानां बहिर्कण्ठमण्डलानाम् आवलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतपर्णीकृताः वनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विमर्त्तं धारयतीति तच्छी-
लेन 'दृष्टकेपीकामालानां' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रापुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः सीसकरचितो यः सिंहः
केशरी तस्य मुखमध्ये चक्षुषागतराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, तत्, दत्तं दन्तदण्डो गजद-
न्तदण्ड एव अर्गलं विष्कम्भः कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत्, तथा लससु अमिमुखे शोभमानेषु
पीत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु सुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोकारलोद्भा-
ङ्गपङ्क्तिः यत्र तत्सौक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तासमूहं गिरे इव ये, उन्मै बलिका अन्न-समूहं समझकर लोभी वन-कुलकुट, पहले खाकर पीछे कटिन
होनेके कारण परित्याग कर दिए थे, इवर अश्विकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके अभावसे दुर्दान्त सिंहके बच्चे उन
मुक्ताओंको बिछोर कर क्रीड़ा करते हुए विचरण करते थे । जलके समान रक्ताका प्रवाह वहाँके प्रांगणको पिच्छिल
कर दिया था, अस्तकाक्षीन ताम्रवर्ण सूर्य उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिबिम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूच्छां उपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उसमें गिर पड़ा हो । अभ्यन्तरस्थ द्वारदेशके बक्क, लटकते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे; उसमें
मयूरके कण्ठकी माला युग्मी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आँटे) से शुभ्रवर्ण की हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शोथके सिंहके मुखके अभ्यन्तरमें मोटी एक लोहेकी काँटी (चटखनी)
बनी थी; दाहिनी दाँतकी अर्गला (कील) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान वल्लुकाकार लोहशङ्कुजोड़ी
(लोहेकी काँटियाँ) का सम्मुखवर्ती पीतवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणोंमें प्रतिबिम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकाकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवश्विना वण-
बलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजप्रवाहैः । ४. दीपधूमः । ५. वलयावलम्बिना । पिष्टपाण्डुरितं १०. ६. ७. ८. ९. कण्टकदत्त । १०. गलपीतलसत् । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वयं ।

अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलककैरस-रक्त-पटैरविरहित-चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानाञ्च शिरश्छेदलप्र-केशजालकानामिव परशुपट्टि-शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-लक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च बिल्वपत्रदामभिर्- बालकमुण्ड-प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्रैकदम्ब-स्तबक-कृताच्चचेनैश्च पशूपहार-पटह-पटु-दित

दीप्यमानां विराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याप्रदये) स्थ-दर्पणेषु प्रतिबिम्बता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । अपि च, अन्तर्मध्ये या पिण्डिका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्तिस्थापनाय सिंहा-सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतेः रक्तकं प्राप्तेः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-तवस्वम्भावदित्याशयः, अलककरसेन यावद्वेगं रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-णयोः पादयोः मूलं निकटं यस्यास्ताम् । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामबालव्यजनानां प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायाणि येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लभं सक्तं केशजालं कचसमूहो येषु तेषामिवावलोक्य-मानाम्, श्यामबालव्यजनप्रतिबिम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टिशः 'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-हिंसायुधानां प्रभाभिर्दृष्टिभिः बद्ध उर्यादितः, बहलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तथा कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवनभवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलभक्रियोत्प्रेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोत्प्रेक्षणादपरा च क्रियोत्प्रेक्षैव, उभ-योश्च मिथो नेरपेक्षेण संसृष्टिः ।

रक्तेति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमाना ये विस्वस्यैव फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां प्रालम्बैः ऋजुलम्बिनीभिः क्षमिमात्रेण विद्यमानैः, विस्वपत्राणां श्रीफलदलानां दामभिः क्षमिभिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-लङ्काराम् । विस्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएवमव-बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जात्युत्प्रेक्षा । शिशुमस्तकगतलोहि-तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते'ति विशेषणम् । बालकपदन्तु तच्छिरसामपेक्षिकलवुतया श्रीफल-सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्त्रवेण ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं विहितम् अर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपपुष्पपरागरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशुपायनदानकाले पट-दृश्यं दुन्दुभेः यत् पटुरदितम् उच्चशब्दः तस्य रसेन अचणोस्साहेन उल्लसन्ति उद्भ्रजन्तीति ते तादृशा रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रह्मन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमे एक वेदी था वह आस्ताके रससे रञ्जित एक वखसे आच्छादित थी, उससे प्रतीत होता था कि वहाँ समस्त पशुओंका जीवन आकर मानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टिश (माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शस्त्र थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिबिम्ब (परछाई) पड़नेसे ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही मानो विपक रहे हों । इस प्रकारके शङ्कोकी प्रयासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी कण्ठदेशमें कितनी बिल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर मूर्धित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित (लाल-चन्दन-लित) बहुत बिल्व-फल और बिल्व-पत्र संयोजित (विपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे मालाएँ बालकीके मुण्ड की लम्बी-कच्ची मालाओंके समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके गुच्छोंसे अर्चन किए गए और पशुओंका बलिदान करनेसे समय बचाई गई दुन्दुभीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१. अलककपुटेः, अलककपटेः, अलककरसरक्तपुटेः । कलपानाम् । २. अविपरशुम् । ४. बहलबद्धम् । ५. पातालनिवासिनीम् पातालगृहवासिनीम् । ६. स्फुरत्फलक । ७. विस्वदामभिः । ८. कृतमण्डलम् । ९. शोणिताताम्रम् ।

रोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः कृतामुद्रहन्तीम्, चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शबर-
सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-विन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्ण-पूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-
भित्तिना रुधिर-ताम्बूलारुणिताधरपुटेन भृकुटि-कुटिल-बभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-
दुकूल-कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम्, सम्पिण्डित-नील-
गुग्गुलू-धूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहीपिकास्ताभिर्जुलीभिर्वि महिषासुर-
शोषित-लवालोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्डूयन-चलित-त्रिशूल-दण्ड-कृतापराधं वनमहिषमिव
तर्जयन्तीम्, प्रलम्ब-कूर्चचरैरश्लगैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधारपुटेरासुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाभिर्बोध्येषणात् क्रियोत्येषा वृष्ययुगासश्रेयुभयोरेकाश्रयात्प्रवेशरूपसङ्गरः ।

चाति । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा
शबरसुन्दरीभिः भिन्नवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकविन्दुः यत्र तेन तथोक्तेन ललाटेन
भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकयुगे एव कर्णपूरी श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण
लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ति गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरताम्बूलाभ्यां शोणितनागावल्लीभ्याम्
अरुणितं लोहितवर्णकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भृकुट्या भ्रूमङ्गेन कुटिले वक्त्रे बभ्रुणी पिङ्गले च नयने
लोचने यस्य तेन तथोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराक्षरअनन्दव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं
यदुदुक्कलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलतया शरीरवत्स्था च करणेन, महाकालस्य रुद्रस्य-
अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतौ धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीय-
माना क्रियोत्येषा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुग्गुलुधूपयोः पलङ्कवर्षूपयोर्व्यस्तनेन
अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-
लताभिः पवनवशात् वल्लीवत्कम्पमानाभ्युत्तैः प्रदीपैः, महिषासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैत्यस्य शोणितलवैः
रुधिरकर्णैः आलोहित्य आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करसाक्षाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-
भागस्य कण्डूयनेन खर्वनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आग येन तं
वनमहिषम् अरण्यरकाच्च तर्जयन्तीं न्यवज्जुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहृदिद्रयोः संयोगो यथाऽरुणवर्ण-
स्तथा नीलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्व्यस्तस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादिव्यव-
धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विषमालङ्कारः, तथाया जायुत्येषा अपरा च क्रियोत्येषा वैश्वे-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरं वनमहिषप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-
स्थारण्यान्तःपातितया वनमहिषप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रलम्बैः । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चचरैः लम्बमानचिज्जकाशस्थलवर्त्तितरोमाधारिभिः क्षुगैरपि
बस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सन्निः आराध्यमानासिम्ब उपारथमानासिम्ब, प्रलम्बकूर्चचरैस्त्वादि-

करनेके वसाहस्ते मानो रोमाञ्चित हो ऐसे अवयवोंसे वह भयङ्करता दिखाती थी । सुन्दर स्वर्णफलकसे आवृत
तथा शबर-रमणियों (भोजिणियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक विन्दुसे समन्वित ललाटेसे, कर्णयुगलके
धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्पर्कसे रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से,
रुधिर-संलवने और ताम्बूलेके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ), से स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा
देहो मौहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नामक रजनद्रव्यविशेषमें श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंग) हुए वक्त्रसे समन्वित
दण्ड-ललाटेसे, वसने मानो महाकालके प्रति अभिसारिकाके वेशका विलास धारण किया था । बाणके भारसे कम्पित
हुई लताके समान लम्बमान श्यामवर्ण गुग्गुल और धूपके धूमपुञ्जसे अरुणवर्ण हुए-अभ्यन्तरके मण्डपके चञ्चल
प्रदीप, महिषासुरके रुधिर-विन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीखनेमें आते थे, इधर एक जङ्गली
महिषने अपने चौड़े कंधेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही
उसको मानो देवी उस प्रदीपोंसे तर्जना करती (धमकाती) थी । दीर्घ-दमश्च-धारण (लम्बी-लम्बी लाठी बढा)

१. अविरतपशुपहारपट्टद्वरवितरसोत्तम्भित... । २. वाङ्मैः । ३. पट... । ४. दाडिमी... ।

५. भृकुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, भृकुटिकुटिलवभ्रूणा रक्तनयनेन, भृकुटि... । ६. पाटलितमुखदुकुल ।

७. गुग्गुलू... । ८. विरचिताङ्गुलीभिः... । ९. प्रवल्... ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ उज्ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणो ज च रटता^२ स्तुतिपरेणोव स्तुयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिकी-कृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मी-समुत्खात-लक्ष्णस्थानैरिव^३ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कलमाषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकाभिव^४ दधानेन,

त्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि येषां तैः, आखुभिर्मूषकैरपि जपपरैः सन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाखुनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमाख्यं चर्म कृष्णसारचर्म च तेन प्रावृतम् आच्छादितम् अङ्गसमवयो येषां तेषां तैः कुरङ्गैर्गैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितवायवत्वादिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिवसमासादिनियतमशनापरित्यागपूर्वं देवताग्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा उज्ज्वलिता दीप्ता, लोहिता अरुणवर्णा, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोचिषो येषां तैः कृष्णसर्पैर्विजातीयशुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च यैस्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादित्याशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते । इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोपेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता चेत्पुण्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमिरिव प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्विधं रटता शब्दं विदधता, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृदप्रजासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सता स्तुयमानामिव न्ययमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया अगन्तुचकैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोपेक्षा ।

स्थूलेति । दग्धो उज्ज्वलितो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्कया भ्रान्त्या समारूढैः शरीरारूढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामङ्गीवेति गवाचः 'अचणोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सञ्जातमस्येति गवाक्षितः तारकादिस्वादित् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्विडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिक-दूरस्थानिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युपेक्षा चेत्पुण्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुंलिङ्गान्तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'जरद्विडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषणान्वयगन्तव्यनि । अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्ष्णानि सासु-द्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकः शीतलाप्रकोपाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कस्मापि विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युपेक्षा ।

कर्णेति । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितं तया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्ष मालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छरचित्वायास्तच्छिज्जलायाः कण्ठपर्यन्तपातिखेन रुद्राक्षमाला-वद्वगतेरित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

कर छागण (बकरे) भी मानों व्रतालम्बन कर देवीकी आराधना करते हों; ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होनेके कारण मुष्कगण भी मानों जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हों; कृष्ण-चर्म ओढ़ कर इरिगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हों, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रत्नवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानों मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करते हों—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश-स्वरवाले काकगण (कौवे) भी सर्वत्र कौंव कौंव करके मानों स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूठे) की आशङ्कसे शरीर पर चढ़े हुए गोह, छिपकली और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसें) के समूहसे न्यास होनेके कारण उसके शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार सिङ्किमों) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जड़से उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रिक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके घावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रखी गई उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानों रुद्राक्ष-माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटेक्ष पर अर्जुन-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रटता । ३. शिराजालकैर्गोधा-गोधाङ्गिकां, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. कवित 'इव' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानाभुनेन, कुवादि-दत्त-सिद्धाञ्जननदस्फुटितैकै-लोचन-
तथात्रिकालमितलोलोचनञ्जनदानादर-शुद्धीकृत-दाहशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालावु-स्वेद-भास्व-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चिदस्थान-दृष्टेष्टका-प्रहारतया शुष्कैकै-भुजोपशान्त-मर्हत-त्र्यसनेन, उ-
पयुष्यविश्रान्त-कटुकवर्त्ति-प्रयोग-वर्द्धिततिमिरेण, अरमभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इज्जुदीकोष-
कृतौषधाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत-सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोषावर्ण-क्षति

अम्बिकेति । अम्बिकायाः पाद्व्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्धमानः पृथमानः
अर्द्धः कृष्णवर्णः किमः यस्य तेन, अनवरतमृत्तिवर्णणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना कुतूहलाय असत्यभाषिणा पुरुषेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौषधस्य दानेन
अपणेन स्फुटितं नाशसुषगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, त्रिकालं प्रातर्मध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकज्जलार्पणे न तु कुवाद्यापितसिद्धाञ्जनाय ह्यर्थः
भादरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिकणिकृता दाहशलाका काष्ठरचिता कज्जलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलितं द्वितीये नयने न तु सोभायै तत्र नियमाद्वा साधारण-
कज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन नित्यवर्षणात् दाहशलाकाऽपि चिकणगा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालावुः कटुतुम्भी तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्रारब्धे दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपातावश्यम्भावात् वर्वरवावगतिः ।

कथञ्चिदिति । कथञ्चिद् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं कलासिवाज्ञानार्थकं म-
र्हन्वसनं वायुविनाशकतैलमर्दानाग्रहो यस्य तेन । गामवातेन व्याथिता स्तब्धीकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिस्नेहविशेषमर्दानानन्तरं स्थानविशेषे करञ्ज(चिरविस्रव)काष्ठसंपादिगामिनतैलकानामाघात-
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्श्चाविहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, सा च शुष्कतास्योत्पन्ना,
एवञ्चासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादितैलमर्हन् परित्यक्त्वानिति स्फुटोर्थः ।

उपरीति । उपयुष्यति ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्त निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्त्तिप्रयोगः कटुवस्त्वन्तरितनेत्रोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्धितम् अधिकं सञ्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्त्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दस्य बहुलीभूतमित्यर्थः ।

अस्मेति । अरमभेदाद्य प्रस्तरलक्षणार्थं संगृहीता एकरीकृता वराहदंष्ट्रा वनकोष्ठदशना येन तेन ।

इज्जुदीति । इज्जुदी तापसद्गुमः तस्य कोषः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औषधाञ्जनस्य तिमिररोगो-
पधीभूतकज्जलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौषधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकवादित्याशयः ।

सूचीति । सूक्ष्मा स्वीचन्या स्यूताभिः औषध्यव्यावृत्तये तन्नुना गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
दृढाकर्षणेन खर्वाङ्कृता वामकराङ्गुलयः सव्यहस्तशाला यस्य तेन ।

कौशेयकः । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोषो गुहं तेन यत् आवरणम् आच्छादयन् तेन वा क्षतिः

रोग (गुग्मफ) को वृद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कज्जल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसको एक आँख फूट गई थी, इस लिए वह सायं प्रातः मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए यहाँ-पूर्वक एक पतली दाह-शलाका (लकड़ीकी सलाई) किया करता था । बाहर
निकले दौँतोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कड़वी तुँबरीका स्वेद लगाया करता था । गामवात विनाश
करनेके लिए तैलविशेषके मर्दन करनेके बाद अविहित स्थानपर कज्जासिमें तपी हुई ईंट लगा जानेके कारण शुष्क
हई एक उमका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुपदार्थनिर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्षिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ़ गया था । पाषाण मड़ करने (काटने) के लिए उसने
शूकरके दाँत सङ्ग्रह कर रखे थे । इज्जुदी फलके कोषमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकीर्णकी एक नसको औत्थन निवृत्तिके लिए सूरसे सो लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियाँ शुद्ध-
कणसे सङ्कुचित हो (सिकुड़) गई थीं । कुशादिसङ्घर्षवारण करनेके लिए जो कौशेयक कोषों (रेसमी मोर्चों

१. उद्वहनेन ।

२. कुवादिकः, कुवादी...

३. स्फोटितैकै; सिद्धाञ्जनस्फुटितैकै...

४. भारव्य । ५. कथञ्चिच्छुष्क । ६. उपयुष्यविश्रान्तः । ७. कौशेयकास्तरणः ।

प्रणितचरणाकुप्टकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालञ्चरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकाबद्धविषयप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मर्सी-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुहक-तन्त्र-मन्त्र-पुस्तिका-संग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद-व्याधिना, सज्जात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

सङ्कर्षः तेन प्रणितः चरणाकुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिचित्तिदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोषेण पादाकुष्ठच्छादनम् ।

असम्यक्कृति । अस्यक् कृतो यथाविधि विहितो न अस्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवहुद्वयव्ययसाध्यपारदकलङ्काद्यौषधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालञ्चरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन मुमुर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति तृष्णातिशयो ध्वन्यते ।

जरा मिति । जरां गतेनापि अत्यन्तप्रणिगतवयस्सर्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य द्वाचिणात्यदेशस्य यद् अचिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाश्रया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

इति । दुःशिक्षितेन लब्धकुक्षिचेन श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परित्राजकविशेषेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौषधजनिते अयुगलमध्यबिन्दौ आबद्धा विहिता विमलप्रत्याशा धनसम्पदभिलाषो येन तेन ।
हरितेति । हरितपत्रसेन नीलपलान्ननिर्यासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूमेति । धूमेन रक्ताक्षि रञ्जितानि अलक्तकाक्षराणि यावद्वा लिपीकृतवर्णां येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रैः वा बहुकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृह्णातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवयो यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरुद्धिरेण होमप्रतिपादक-
लिखिता लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविर्भूतः । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सज्जातेति । सज्जातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं ताञ्चं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्कन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरेधेन सुरताभिलाषेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

से अङ्गुष्ठारण किया था उसे बिस जानेके कारण चरणके अँगुठेमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दक्षिणात्यदेशके राज्यके बरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीको विरक्त करता (पीड़ा देता) था । कुशिक्षासे
शिक्षित किसी संन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिदण्य पत्रोंके रससे संयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (स्याही) से मलिन हुई एक सोपी
उसके निकट थी । एक काष्ठ-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रखा था । उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक मन्त्रिक मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आरताके रस (लाल लाख) से अक्षर
थुईसे रँग गए थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानको
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है' इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानको करनेसे लोहा भी सोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी । अक्षरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रह रूप पिशाच उसके पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

१***श्रवणादिष्ट*** । २***मवी*** । ३. कृतकुहकतन्त्रयन्त्रमन्त्र । ४. जीर्णमहापाशुपतोपदेश ।

यक्ष-कन्यका-कामिन्-मनोरथ-व्यामोहेन, वर्द्धितान्तर्धान-मन्त्रसाधनसंप्रदेष्टुं, श्रीपर्वताश्चर्य-वात्सासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रित-सिद्धार्थक-प्रहृति-प्रभावितैः^१ पिशाचगृहीतकैः करतल-ताडन-चिपटीकृतैः श्रवणपुटेनै, अविमुक्तैः शैवाभिमानेन, दुर्गुहीतालावुकीणा वादनेद्विजित-पथिक-परिहृतेन, दिवसमेवै मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गावता, स्वदेश-भाषा-निबद्ध भागीरथी भक्ति स्तोत्र नर्त्तकेन, गृहीत-तुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशागतोषिवासुं जरध्रप्रजितासु बहुकृत्यः सम्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषणतया कदाचिदुन्मथ्यस्ताष्टु-

वधिरेति । वर्द्धितो वृद्धिसुपगतः अन्तर्धानमन्त्रसाधनाय शिरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह आग्रहो येन तेन ।

श्रुति । श्रीपर्वते श्रीसंज्ञकशैले यत् आश्चर्यवात्सहस्रम् अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन निपुणेन ।

पुरा किल कस्मिंश्चिद्वले वाग्देव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ती लक्ष्मी (सुदुर्मुहुः) रस्यन्तं तपस्यन्ती निजवचनं कर्त्तुं विव्हा वह्नी हवनं चकार, तत आरभ्यासावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति पुराणप्रसिद्धम् ।

असङ्गति । असङ्गिन्तरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारा लौकिकशक्तिसुप्तादितानां सिद्धार्थकानां संप्रपाणां ग्रहत्या राक्षसपुत्रिणां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु सुदुर्मुहुः प्रक्षेपेण प्रभावितैः कोपाच्छीघ्र-मायातैः पिशाचगृहीतकैः भूताविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्तलतास्फोडेन चिमदीकृतं चिपटिकवत् विस्तारितोक्तं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अनीति । अविमुक्तः अनुविद्धतः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गुहीति । दुर्गुहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहय्य परिधृता या अलावुकीणा तुम्भीरचित-वल्कलीयन्त्रं तस्य वादनेन उद्वेजितैर्विरक्तीकृतैः पथिकैः पान्थैः परिहृतः परित्यक्तस्तेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यत् मशकस्य कणितं शिञ्जितं तद्वत्कुचं शीलं यस्य तद् यथा स्यात्सा, कम्पितं चालितम् उत्तमाङ्गं शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्सा च किमपि वक्तुम-शक्यं गावता गानं विद्मता । वासरमित्यन्त्यात्यन्तसंयोगो द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशभाषा द्विविद्देशभाषाणी तथा निबद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गायाभक्तिस्तोत्रं तेन नृत्यति गात्रविशेषं करोतीति तेन ।

गृहीति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगास्येव अश्वस्येव ब्रह्मचर्यं येन—स तादृशस्तस्य भावस्तया कार-णेन यथा अश्वेवा निरन्तरसंयमनप्रतिबन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुण्यप्राप्तिलोभात् तथा अय-मपि योषिध्याप्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुण्योपाज्जनप्रत्याशयेत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-जनपदात् आगता आयाताः सस्य उचिताः तत्रावस्थितास्तासु जरध्रप्रजितासु जराजीर्णसंन्यासिनीषु बहुकृत्यः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निचिंसं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । एतेनास्य महाकामुकत्वं प्रतीयते ।

अतीति । अष्टानां पुष्पाणां कुसुमानां समाहार इत्यष्टपुष्पी अज्ञाता अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते

साध सम्भोग करनेकी अभिलाषा होनेसे उसको मतिभ्रम (बुद्धिमें भ्रम) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्धान (अदृश्य) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-साधन करनेके लिए उसकी आग्रह-बुद्धि पाई जाती थी । श्रीपर्वतके हजारों आश्चर्यमय घुचान्तोंको वह जानता था । अभिमन्त्रित की हुई सरसोंको भूतापसरणके लिए बार-बार शरीरों पर फेंकनेसे दीढ़े हुए-पिशाचसे अभिमुक्त-मत्तुर्ध्यानं करतल (शष्पट) से मारकर उसके कान चपटे कर दिए थे । उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विपरीत भावसे (उल्टा पुल्टा) पकड़कर बजाई गई अलावू (तमूरे) की बीणा का शब्द छनकर उद्गिरन हो कर पथिक गण (राहों) उसका परिव्यापक जले जाते थे । दिन भर मस्तक हिला-हिलाकर वह मशक-शब्द (मच्छर के भिनभिनाहट) के समान अनिवचनीय गान करता था । स्वदेशीय भाषामें रचना किए हुए गङ्गाके एक भक्तिस्तोत्रको गाता हुआ नृत्य करता था । अश्व-ब्रह्मचर्य (ब्रह्मचर्य) के होनेसे बलात्कारसे रहित ब्रह्मचर्य के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशसे आकर उस स्थानमें बसती हुई बुद्ध संन्यासिनीयोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण निक्षेप (डाला) करता था । अत्यन्त कोपन-रवभाव (चिड़-चिड़पन) होनेके कारण चण्डिकाके समीपमें बैसी तैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१...अन्तर्धानमन्त्रसंज्ञेन । २...आहतिभावितैः । ३...निविडीकृत । ४. श्रवणनासापुटेनाप्ययुक्त ।

५. अनवमुक्त । ६. अनवमुक्त... अनवमुक्त... । ६. दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरणे । ७...आपताप्त ।

८. प्रनाभिकासु । ९. शास्त्रपुष्पिका... ।

ठिपकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा-
वास-रूषिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध पात-भग्न-पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलायना-
मर्ष-पश्चात्-प्रधावित स्खलितार्धमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालमुग्र-ग्रीवेण, कदाचिज्ज्ञानपद-
कृतं नवागतपरधार्मिकादिरमसरौद्रद्वान्तमा, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया
मन्दमन्द-सञ्चारिणौ, वधिरतया संज्ञान्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कःप्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः। एवञ्च अतिरोषणतया अत्यन्तकोपस्वभाव-
तया, कस्मिंश्चित्समये दुर्गन्ताया अयथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाज्ञायाद्वा केन-
चित्पुरुषेण चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गविकारैः
चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता। अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः
पीठे दुष्टप्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि देवावपतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा। तत्तस्तु उपरि-
द्रविदस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रक्षितं नापारयः, अतएव मुखभङ्गविकारैस्ता-
मुपहसतीत्यभिप्रायः।

कदाचिदिति। निवार्यमाणेन 'हृह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन
कारणेन, रुपितैः कुपितैः अन्धैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं
स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन।

कदाचिदिति। कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य
शिशोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं क्षीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रश्रुतिस्तस्मात्
अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखपरं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन।

कदाचिदिति। जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मि-
कस्य अन्धसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्बद्धः स्वनिधनायोद्धन्धनावलम्बनीकृत
आत्मा शरीरं येन तेन।

'आत्मा कलेवरे यस्ते स्वभावे परमात्मनि। चित्ते घटौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च'।
इति धरणिः।

निरिति। निःसंस्कारतया शिष्टा—सस्त्रज्ञाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-
कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः।

खञ्जेति। खञ्जतया खोदतया मन्दं मन्दं ज्ञानैः ज्ञानैः सञ्चारितुं विहर्तुं शीलं यस्य तेन।

वधिरिति। वधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहर्तुं शीलं
यस्य तेन।

राज्यन्धेति। राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा।

लम्बोदरेति। लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा।

इधर उधर रक्खी दुई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकारके फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न
हो जाता था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें समर्थ न होनेसे नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना-बना) कर
चण्डिका देवीका भी अत्यन्त उपहास करता था। वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को
रहनेके लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगोंके साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी
पीठ टूट गई थी। किसी समय बूल-पत्र आदि फेंककर अपराध करके भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके
पीछे दौड़नेमें पद-स्खलन हो (डोकर लग) जाने पर अधोमुख (औंधे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे
उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी। वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आप-
हुप अन्य किसी धार्मिकाका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए
गलेमें उद्बन्धन (फाँसी) लगा लेता था। शिक्षाबन्धित न्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे
जो कुछ) कार्य करता था। खज (लंगणा) होनेके कारण धीरे-धीरे चलता था। वधिर (बहुरा) होनेके
कारण अङ्गुव्यादि संकेतों (हथौड़ी) से दूसरेके साथ व्यवहार करता था। राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण
दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था। विविध उपायों

१. कदाचिन्निवार्यमाणावासात्तत्प्राग्भवबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनपरतमुजशिररलोहिना शिरः
कम्पनवक्रितभग्रीवेण। २. जनपदकृत... ३. उद्ग्रहमात्मा। ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन-कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णीकृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृत शून्यदेव-
कुल-कालसर्पद्वेष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असकृदुत्सन्न-देव-
मातृ-गृह-वास्यक्ष-नखं जर्जरित कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जननोत्प्लिप्त-खण्ड-खटवारो-
पित-बुद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्फलोस्थानेन, दौःस्थित्य-
मर्षि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमियोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतान् प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डघात-निर्मितबहुग्रात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेका इति । वृचान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां क्रुद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नासापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
वृहत्समूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णीकृतं शरीरं वपुर्नस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अवोधिष्वेतेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दृष्टो दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरुः शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असकृदि । असकृत् वारंवारम् उत्सन्नेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवेनेषु वसन्तीति
तादृशा ये श्वबा भल्लकाः तेषां नखैः नखरावातैः जर्जरितः क्षतविच्यतीकृतः कपोलो यस्य तेन ।

सर्वदेति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायां लोकेन उत्सिन्नायाम्
उत्तोलितायां खण्डायां बुडितायां खटवायाम् आरोपिता स्थापिता या बुद्धा परिणतवया दासी कूटहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्तृना येन तेन ।

अनेकेषु । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताग्रे शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विवधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिचितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आश्रीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह ज्ञातुमेष्टवा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नैरन्तर्यं प्रतीयत हृत्खण्डकारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानायासकिभिः अनुगताम् अनुसृताम्, मूर्खतामपि
अविवेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपस्थानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाक्रियोमेष्टवा,
क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारालगुडप्रहारैः निमिता रचिता बहुवोऽ-

के द्वारा फल गिरनेसे क्रुद्ध (चिढ़े) हुए वानरोंने नखों (पंजों) के आघातसे अनेकवार उसको नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भीरोंने दंशन (डंक मार मार) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवाल्योंमें शयन करनेसे काले सर्पोंने
हजारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चीटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मस्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओंके भय (डूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भड्डों (रोहों) ने नखों
(पंजों) के आघातसे मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी खाट पर बैठाकर लाई गई बुद्ध-दासों के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मथपानादि बहुव्रतसे व्यसनो से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानो उस मूर्खताने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों । अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (डंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न खरोंखरों

१.***असारीकृत*** । २.***वांसि श्वक्षनख*** । ३. दौःस्थित्यमपि । ४.***अभिवात*** । ५.***गण्डकं ।

क्लेशमपि सर्वावयवञ्चलितदीपिका-दाह-प्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकुष्ठ-जनपददत्त-पदाकुष्ठि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-वृह-त्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाकुशिकेन, क्षणमप्यमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-खोलैर्न, जरद्ब्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितं चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

आधावतीर्थं तुरगात् प्रविश्य । भक्तिप्रणेत्य चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाकोशान्तश्च कुपितं द्रविडधार्मिक-

नेका यात्रगण्डका देवव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुपपन्नफलमिव, प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उकालङ्कारः ।

द्वैतशक्ति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्रविडोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वालिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिकात्मन्मिव प्रकटयता सदासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राप्ति । परिसर्वं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निर्हेतुकम् आकृष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अपितस्य पदाकुष्ठिगतस्य चरणाघातसमूहस्य संप्रवाहं विस्तृतज्योत इव दधानेन धारयता । जात्युत्प्रेक्षा ।

शुक्लैः । शुष्काभिर्निरसाभिः वनलताभिः अरण्यबल्लीभिः विनिर्मितं विरचितं वृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेणुमिति । वेणुलता वंशकञ्जिता तया रचिता कृता पुष्पपातनाय कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन । क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुजिह्वतः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमावर्ण्य येन तेन । 'खोलकः पाकवल्लीकपूगकोपशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरन् वृद्धो यो द्रविडधार्मिको द्रविडदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । इह द्रविडदेशीयोपासकवर्णनस-मूहेनैकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्गृहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।’

अहो ! सुप्रसूतिरिवैयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वाभिमुखं करोति काव्यरसिकान्, अन्याश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिक्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमै-च्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अथेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणनाम समक्षके । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, उच्चैस्तरस्वरेण आरटन्तं शब्दाद्यमानम् आकोशान्तं सैन्यानाञ्चिपिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे दृष्टं अवलोकयामास ।

(गुप्तार्थ) से क्रोध भी मानो फल गय हो इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने क्लेश की भी वह हास-युक्त मुखसे बहुत सुलके समान जन समाजमें दिखाता था । बिना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो प्रदाघात (पैरोसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (टोकरी) फूल भरने के लिए और बाँस की एक अङ्कुशिका (अँकड़ा) फूल तोड़ने के लिए उसने निर्मित कर ली थी और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) का एक शिरस्त्राण (टोपी) का क्षणकालके लिए भी परित्याग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करनेके लिए इच्छा की ।

तदनन्तर घड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गुह्र में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्णचित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तकर स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह इतस्ततः

१***आकृष्ट*** । २***शतं प्रवाहमिव,***शतं संप्रवाहमिव । ३. क्षणमप्यामुक्तकालकम्बलखण्डलोकेन ।

४. आवासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेवादृशेन ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्भेद्यमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयञ्च तेन साह्रं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्वयैश्च कथमपि भियाला-पशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याश्च कलत्रमपत्यानि विभवं वयः-प्रमाणं प्रसज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ठश्चासावर्णयदात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचलेन तेन सुप्रसन्नमनस्य राजपुत्रः । विरहानुरद्धस्य विनोदनाभिवा-गात् । उपजातपरिचयश्चास्मे ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसौ, आवा-सितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसुतेषु, शाखावसक्तपानीतपर्याणेषु श्रितितल-लुण्ठने-पांशुल-सटावधूतनानुमितोत्साहेषु गृहीत कतिपय-शष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानान्द्रष्टव्या

दृष्ट्वेति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या विरहेण विद्योगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तथा च उद्भेगो हृदयस्य चाद्वयं तेन दृयमानोऽपि समन्वयमानोऽपि चन्द्रादीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्रे । तेन जरद्द्विडधामिकेण सार्धं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतं हास्यं विवधतः स्वसैनिकान् निजसैन्यान् न्यवारयन् न्यपेधयत् । भियालापानां मधुरसंभाषणानां क्षातानि च अनुनयश्चतैः, उप-शामयनैः सप्तमिश्र कथमपि सहता क्लेशेन प्रशमं शान्तभावम् उपनीय प्रापयञ्च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वयःपरिमाणम्, प्रवय्यायाः संन्यासतायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ठ इति । अस्मि जरद्द्विडधामिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतीक्रान्तानां स्वशौर्य-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कुसितो बहुभाषत इति वाचांको सुखर हस्यथः 'आलम्बातो बहुभाषिणि' इत्यालम्ब प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्द्विडधामिकेण कारणेन, सुतरी नितान्तं राजपुत्रग्रन्थादीडः अरुज्यत अनुरक्तो बभूव । विद्योगविल्लभमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदनात् विद्योगोप-प्रशमनिवृत्त्युपायनां आपदि, जरद्द्विडधामिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः प्राप्तमिश्रः, अस्मे जरद्द्विडधामिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदापयत् दापितवान् ।

अस्तमिति । सप्तसप्तसंख्याका अध्याः तुरगा बस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्राप्ते । राजसुतेषु नृपसुतेषु, यथासम्पन्ना यथाप्राप्ता ये पादपा वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैवासमुपलम्भितेषु सप्तसु । शाखासु विटेषु अवसक्तानि संलग्नानि अपनीतपर्याणानि शरीरपातितपवयनानि येषां तेषु श्रितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोव्याप्ता याः सटाः केशसंहतयः तासाम् अवधूतनेन कम्पनेन अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः उत्साहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्मा कतिपये कियन्तः क्षपकवला वासप्रासा यैस्तेषु, पीतानि उद्कानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आच्छवेन आर्द्राणि शिलानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्विड धामिक कोषमें आकर, जेने स्वसे बाँकार करता और सैनिकों का तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्भेगसे सन्तप्त होने पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उपहास करते अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुत सान्त्वना युक्त मित्रवाक्य (मीठे-मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी-किसी प्रकार समझा हुआकर उसे शान्त (ठंडा) किया । क्रमशः उसको जन्मभूमि, जाति, विद्या, शौर्य, सन्तान, धनसम्पत्ति, वयःपरिमाण और संन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबों को उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपासना हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिखाया । उसके बाद जब भगवान् सुवर्चारावण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जेसे प्राप्त हुए वेसे वृक्षोंके तले डेर डाल लिए, सुवर्ण की जीनं धोड़ों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूतल पर लोटनेसे संसक्त हुई धूल झारनेके लिए सटाओंको श्वर उधर फटकानेसे धोड़े पुनर्गमनका उत्साह सूचित करने लगे उन्होंने थोड़ी वासकाप्राप्त ग्रहण करके, जल पी लिया, स्नान

१. संरब्धकलहान्, समारब्धक... । २. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचलेन ।
३. तच्चरितं विनोदनात् । ४. शाखावसक्तपानीतपर्याणेषु । ५. लुण्ठन ।

विं तश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरै^१ च दिवस-गमन-खिन्नं परिवर्त्तितयामिकै^२ सुपुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परि-कल्पितं प्रतीहार-निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पशं दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतञ्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्व-स्थान्, निमीलितलोचनो मुहुमुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूट-सर्वं, निष्कारण-बान्धवतामिच्छन्तयन्महारथेतापादानाम्, जीवितफलमभिललाप पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृह्यन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

घृष्टानि येषां तेषां भावस्तथा तादृश्या कारणेन विगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासलपुष्टाः तासु संयतेषु बह्वेषु सन्धु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वपाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, विवसं वासरपर्यन्तं गमनेन विद्या केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्त्तिताः परिवर्त्तनं कृता यामिका प्रहरिणो येन तरिमन्, सुषुप्सति रिचिपुमच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहुनामनेकेषां पावकान् बद्धानां प्रभाभिर्द्वीप्तिभिः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तरिमन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्त्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य बद्धस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तवम् अगात् गतवान् ।

निषण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आसनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इत्यनेन श्रुतप्रत्ययः । निषण्णस्य तल्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पशं स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवावचित्सम्पन्नः । विसर्जयाम्बभूव शयनायासुजां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभा-नपि अतिमिथानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थानि नाललाप न यमापे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं किन्नरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुःस्मरति इतिवत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र 'अधीगर्भद्वयेषां कर्मेणि' इत्यनेन पृष्टी । महारथेतापादानां महारथेताया इत्यर्थः, तपस्वितया गौरवशालायाश्चावद्योगो बहुल्यं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचित इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाप ववाल्लभ्य । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचकाङ्क्षु

करनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सम्मुखमें प्रोथित (गढ़ी हुई) मालोंके लकड़ियोंसे बौधकर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरिगण (पहरदार लोग) प्रहर मिश्रयकर घोड़ोंके समीपमें ही पलोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रचलित अचिके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाका डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी शय्यके द्वारा एक भागमें बंधे गए इन्द्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दीवारिकके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके तन्ममें प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्यके ऊपर जब बैठा तत्काल ही दुःखासिका (अकुण्ठित) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाज्यों को बिदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ वार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर बारबार मनसे किन्नरदेशकी भावना करने लगा । एकाम्रचित्तसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महारथेताकी अनुकम्पाकी अकारण बान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते-मदलेखाके-आलाप-व्यवहारको फिरसे निरन्तर होनेकी

१. प्रस्तरे, क्षतरे । २. खिनेषु । ३. परिकल्पितयामिके । ४. प्रभाप्रणशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५. प्रतिहार । ६. हेमकूट हेमकूटस्य रम्यताम् । ७. उत्कण्ठितोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् । ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं' निश्वासात् बबन्ध चाधिकीं प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चातुपजातनिद्र एव तामनयनिशाम् । उपसि चोत्थाय तस्य जरद्वद्रविडधार्मिकस्येच्छया निस्तुष्टैर्वनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, "अभिमततमिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो-मिरुजयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकगामनप्रहृष्टसम्भ्रान्तानां पौराणामर्षकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव ! द्वारि चन्द्रापीडो वर्त्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमार्कषन्, प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षां मुक्तमुक्ताफला-

अभिलक्षाप । उज्जैश्चत सभ्रावितवान् निजतुलनया कादम्बर्यां अणुसुकखेन तयैव प्रेषणसम्भवा-दिस्थाशयः । अपश्यमनसेति शेषः, अचित्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निशावास निश्वासान् सुमोच । मोहारे शेषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिकां बहुलां प्रीतिं स्नेहं बबन्ध विवृषौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अबोधिष्ट कादम्बरीविलोकनलाभादिस्थाशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुप-जातनिद्रोऽनागतप्रसील एव तां निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्यां औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निस्तुष्टैर्द्वैतैः धनानां द्रव्याणां विसरैर्द्वैतैः । अनिरमणी-येषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इह यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अस्पैः स्तोकेरैव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रहृष्टाः प्रमुक्ताः सम्भ्रान्ताः सखराश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्षकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृह्णन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेशप्रवेशं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्थरं गमनं यस्य सः, मन्दः सागर-मन्थनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुरधाम्बुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाशिपतितम् अमलं विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंभ्यानवन्नम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । प्रहृष्टोपमोदात्त नेत्रजलबिन्दुन् अश्रुकणान् वर्षतीति सः, अत एव सुकस्यकः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाङ्क्षा होने लगी । केयूरकके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमगृहकी कथा स्मृत हुई । उसके बाद वह बारंबार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासात् परित्याग करने लगा । 'शिव' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पश्चाद्विनी (पीछे रही) पत्रलेखाकी पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उसने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस इन्द्र द्रविडधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथारुचि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, थोड़े ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (आ पहुँचा) ।

आकस्मिक आ जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंको—पूजार्थकमलके समान-हजारों नमस्काराञ्जलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समाचार ले जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे विह्वल हुए राजपरिजनोंसे जब उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं, तब वह अत्यन्त आनन्दके भारसे मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके समान अपने नीचे गिरते निमल उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके समान औँलोंमें से आनन्दाक्ष

१. उष्णमुष्णमायतः । २. मुहुर्निश्वासा । ३. बबन्ध बान्धवैभ्यश्चाधिका । ४. स्वेच्छाविसृष्टः । ५. मनोरथानिमित्तैश्चतिरमणीयेषु मनोरथमिमितैस्त्व'' । ६. आधिवेश । ७. प्रधावितानतिरससहर्षविह्वलान् परिजान् । ८. कचित् मुक्तपदं नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्त्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शोखरिभिर्बहुकैलासामिबुबहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रेश्वराभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि हृष्टा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छन् । अथ प्रसारितभुजेन 'एछेहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव परिजाततरुविव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्त्तिभिः सततं निकटस्थाभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः, चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अलण्डानि क्षौमानि पटवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शोखरः विद्यते येषां तैः, बहुतोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वासर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-ष्मेच्छादयन्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय दत्तानि (गृहीतानि) असि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेष्ट्रातपपताकबालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीनचतुसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुजज्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वाद् । चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीप्तिश्रेणी अस्त्वित्येति तादृशेन, मौलिना शिरसा, महीं भूमिम्, अगच्छत् प्रामोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः । इह च्छेकात्रुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमस्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया पृष्टी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मातृगृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्तम् ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तस्या, तया विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेव अभिनन्दितां श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिरित्यर्थः सः, तथ कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः अम्युदधिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्षणं करता (दणकाता) धैरल ही सामन मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीडके अनुगमन करने वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका उन्होंने लेप किया था । और अचिद्धस पट्टवस्त्र (कोरे रेशमी कापड़े) केयूर (वाजुवन्द) उष्णीष (पगड़ी), मुकुट और शोखर (शिरोमाल्य) धारण करनेसे वे पृथिवीको बहुततर कैलास-पर्वत एवं बहुततर क्षीरोद-सागर-सम्पन्नके समान द्रसताये थे, और उन्होंने खड्ग (तलवार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था । पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने ढोङ्गे परसे उतर कर चूडामणिके फिरण-त्रालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा नमस्कार करनेके लिए अवगत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु झुगल प्रसारण-पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ़ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड भी बहुत काल तक पिताका प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड दायं पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

२. चारिभिर्हारीभिः । २. कविद् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यत । ३. इष्टा च । ४. आदरा-दाह्य । ५. सुचिरं गाढमुपगूढः । ६. माननीयामात्यानां महोपवीतां च । ७. प्रत्युद्गम्याभिनन्दि-तागमनः ।

चारो दिविजयसम्बद्धाभिरय कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्त्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य
च मनोरमां, आगत्य विलासवतीभवनं एव सर्वाः स्नानादिकाः पराशर इव क्रिया निर-
वर्त्तयत् । अत्राहो निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बरीणि विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमम-
स्यत् । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवात्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितव्यप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखामनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापरमे मेघनादः पत्रलेखामादायगच्छत्, उपानयचैवान् । कृत-
नसस्काराञ्च दूरादेवस्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवत्त्वभामपि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसोभायामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्गं पत्रले-
खाम्, मेघनादञ्च प्रणतं पृष्ठे करकिशालयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रासीत्—‘पत्रलेखे !

दिवङ्गीनीकरणविषयाभिः । आययौ आगमाय ।

तत्रेति । तत्रापि शुक्रनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्धावारवर्त्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्यैस्तुवयेन चेतोरहितत्वादित्याशयः । निरवस्यैव
निष्पादितवान् ।

तत्रेति । रणरणकेन कादम्बर्या औत्सुक्योद्देगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो व्यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितव्यप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलङ्घिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिष्ठामुपमानां परस्परं नैरेषयेण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापरमे कियरकालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । एतां
पत्रलेखां, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवैवृतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्लभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसोभायस्य अन्य-
सुभासत्वं यथा तामिव, अतएव वल्लभतरताम् अतिशयेन द्युतितत्वात् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिष्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आलिङ्गि आश्लेषितवान् ।
करकिशालयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञेयुभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूजयाः । संदलेखया सहति
बाद वहाँ थोड़ी देर तक दिविजयके सम्बन्धमें नानाविध कथोपकथन (वातचीत) करके वह शुक्रनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी भावसे अधिक देर तक रहकर ‘वैशम्पायन सैन्यगणके अभ्यन्तरमें ठहरे हैं, एवं कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सुचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एवं साथझुलमें अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उक्ताष्टोद्देगसे मन पीड़ित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एवं उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
बाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, जमीठ
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनकी प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्री के निकट
उपस्थित किया; उस समय पत्रलेखाको नकस्कार करते पर दूरी ही ईषदहास्य (मुसकुराहट) उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसके अधिक प्यारी समझ कर, वठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर करने

कथय, तत्रभवत्या महारवेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । सात्रवीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामै-
र्चयति श्रेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवतीं
पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्तम्यता मनसा धार-
यितुमपारयन् कुतूहलम् , अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्रकटायाः स्थलकम-
लिन्याः प्रधुभिर्वस्त्राः पलाशोरुपरचितातपत्रकुत्सार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकत-
पताकायमानस्य पत्रमण्डपस्यै तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्या-
प्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मर्या कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो
वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृशो वा कथाः समजायन्त ? को वातिश-
येनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव !
दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । श्रेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननुपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश
प्रविष्टवान् । उत्तम्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । चारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अश्वनुवन् ,
अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्रकटाया भवनाभ्यन्त-
रोत्पन्नायाः प्रधुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उत्थितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पर्णैः, उपरचितं विहि-
तम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागां मध्यदेशस्य अध्यास्य
अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अश्मगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य
तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दस्थितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य
दूरीकृत्य । अप्राचीतं पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यायन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः
कीदृशः किंरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अग्न्योन्मसलापाः । 'गोष्ठो समांसलापयो' इति मेदिनी । अति-
शयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।

एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवे-
दयत् । दत्तावधानेन चित्ताप्रवेगेन ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवा महारवेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबको कुशल तो कहो ? एवं
तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो हैं ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र ! जैसे
आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सबी जन और परिजनों के साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर
आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह
मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत
दूर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटोकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थल-
पथिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (वण्ड) वाले और बड़े बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का
कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-निधुनको मरकतमणि-निर्मित पताकोके समान शोभायमान प्रतीत
होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्दद्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्र-
लेखे ! कहो, मेरे जाने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे
ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुईं ?
[मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किसकी अधिक प्रीति
मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने
दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुईं

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. स्वामेव । ३. अगारमचिरप्रकटायाः । ४. विरचितातपत्रकुत्सार्यः ।

५. शयनमण्डपस्य तालस्थ तले । ६. कचित् 'आगते मयी'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वातिशयेन तव स्मरति
मय्य वा स्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

या गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खल्वगते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम्, अतिष्ठञ्च मुखं नवनवानुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करेकरपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीती हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभालोद्यानं जगाम । तत्र मुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमययेव मरकतसोपानमालया प्रमद्वनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थितां स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलवृत्ततारकेण निष्पन्दपत्रमणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयन् । विलोकयन्त्येवै च कृतसङ्कल्पा मदनार्तिं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सत्स्राविव

तत इति । तथैव प्राग्भवेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतपनिकटे समुपाविशं समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुपगृह्णास्ताम् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषि चक्षुः’ देव्या हस्यन्वयाः, एवं सर्वत्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः, ‘वपुषि वपुः’ रित्यनेन सङ्गमातिरेकः, ‘करे करपल्लवः’ हस्यनेन मयि स्नेहाविषयम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन मुहुर्मुहुर्नमो नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीती च हृदयम्’ हस्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तैः काप्रयं भवन्त्येते । इह अभवत्तियेकस्यां क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्पुरुषयोगिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभं मयि यद् बालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभमालोद्याने कालिन्द्यायमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकण्डोलेः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तथैव, श्यामावसाहस्यदिश्यामयः, मरकतसोपानमालया अश्मगर्भसोपानपङ्क्त्या कण्ठेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमद्वनस्य श्रीलोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतभूमिस्ताम् अध्यारोहत् अधिरोहणं कृतवती । क्रियोपेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य सम्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा धृता तारका कर्मीनिका यस्य तेन, निष्पन्दाभि निश्चलम्भिः प्रभमाणि रोमाणि यस्य तेन । व्यलोकयत् अपश्यत् ।

विलोकितेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्तुं प्राणान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । ‘मदनः’ काम एव अग्निर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाम्भसो घर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सत्स्राविव

[जेते प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है और आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, यह सब आप मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपको वहाँसे आने पर ‘झुरकके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वेक समान पुष्प-शब्दाके समीप जा बैठो और देवी कादम्बरिकी चपन-ए अनुग्रहका अनुभव करती वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, जहाँ मेरी आँख, वहाँ देवीकी; वहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पदजः; [विद्यमान था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और सुखसे प्रीति करनेमें ही देवीका मन संलग्न था । इस प्रकार उस दिनोंके सन्ध्यामें प्रतिदिन ही होता रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गुहमें से निकल कर, समस्त परिजनोंकी साथ आनेमें रोक कर, अग्ने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन (फुलवारी, बगीचे) की ओर चली । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गसे निर्मितके समान प्रतीत होती, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सिद्धियाँ) पर होकर चूर्णलेप (चूर्ण) से सुश्रवणं हुए प्रमद-वनकी वेदिका (चबूतरे) पर चढ़ी और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर क्षमगर खड़ी रबकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, सुखसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलोंकी ताराओं और पलकोंकी निश्चल भावसे मेरे सुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करती रही । अवलोकन करते-करते ही कृतसङ्कल्प होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे घर्म-जलके स्रोतमें ही मानो स्नान किया । उस प्रवाहसे

स्वेदाम्भसः स्रोतसि', स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञा-पय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमङ्गिनिवार्यमाणेषु, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुलीनापक्रमायेवाश्रयन्ती, भवनकलहं सान् कुट्टिमोल्ले-खमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विच्छद्वदनव्यजनीकृतैर्न अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुक्तोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्नानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्त्तुकामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रथमं स्नति । स्रोतसा धर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि धर्मजलेव चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगकलेनेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव च्युतीभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपसरणप्राप्यादिना कम्पिताङ्गं च्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाथे द्वे क्रियोत्प्रेक्षे, तृतीया च गुणोत्प्रेक्षा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृदयभावप्रकाशाशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्यां मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले मन्ये लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं चित्ते-काप्रयं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमदिभः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्गैरपि निवार्यमाणेव निविध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् बन्धुमनधां विविधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनप्रपया । अग्रिमवाक्येष्वप्येतत्कारणमित्यवधेयम् । लिखितं संपृष्टं मणिकु-ट्टिमं रत्नबद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुलेन पादाङ्गुलेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निज-प्रतिबिम्बमपि आश्रयन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य बद्धभूमेः उल्लेखेन वषणेन मुखरं वाचालं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहं सान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसा-रयन्तीव, चरणे नूपुरबद्धो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विच्छतो धर्मात्कीमवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतं अंशुकपल्लवेन वक्षप्रान्तेन, कर्णोत्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिने गृहमयूराय, दन्तैर्दशैः खण्डितं चर्वितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिशत' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थी स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया प्रपया कलितो विदितो गद्गदः अरकुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्थी बभूव ।

इह निवार्यमाणेव 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानो कौपने लगीं और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानो विषाद ने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उसका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख मनोयोगपूर्वकसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें, इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उसको रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बकी भी मानो हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्षण (चिसे) कर वह उसे स्पर्श करने लगीं; मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ-वर्षण (चिसने) से शब्दावमान (ज्ञानज्ञानादट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित "कलहंसोंकी भी मानो दूर भगाने लगीं; धर्मात् मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वसनाञ्जलसे कर्णोत्पलस्थित भ्रमरोंकी भी मानो उड़ाने लगीं; गृह-पालित मयूरीको (बैका न करनेके लिए) उत्कोच (रिशवत) के समान दन्त-चर्वित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लेंगीं' इस आशंकासे मानो बारम्बार इधर-उधर दृष्टिपात करने लगीं; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गर्दा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेबोहा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शक-लीकृता, निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधूर्ता, निश्चास-पायिभिः मधुकर्कुलैरिव निपीता, त प्रावृत्तं बाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमा-लिकाभिर्व कल्पयन्ती गताङ्गस्प्रष्टकपोलस्थलैः शुचिभिर्धोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनम-दर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्व लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्न इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेषं समस्तान्वयं यथा स्यात्तथा ज्वलता कामाग्निना दग्धैव सती, प्रवहता प्रवहता नयनोदकेन अश्रुणा ऊडा सञ्चाल्य प्रापितेन सती, पवित्राङ्गिः वदनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राप्नुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्बाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिद्भव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्चासवा-युभिः वदनाभिलेः निर्वासिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्थापिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकु-ष्टैव सती, निश्चासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः निरतिशयसौरभस्यादिरयाशयः, मधुकर्कुलैः अमर-समूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रवृत्ततोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावृत्तं वदनाच्च निरग-च्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोत्प्रेक्षा ।

केचनमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्प्रसङ्गा-विधानाय मुक्ताक्षमालिकी मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोल-स्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः खवद्भिः शुचिभिः श्वेततवणैः नयनजलबिन्दुभिः बाष्पकणैः केवलं दुर्दिनं वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोत्प्रेक्षा । 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवथो विदुः' इति कोशाः ।

तदेति । अपि च लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावस्य अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा सङ्कुचितोऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदा चन्द्रापीड-प्रणयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विश्वासवशात्तरया न्यूनमेव सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभि-प्रायः । परमार्थतस्तु—हृदयन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावो ध्वन्यत इत्य-लङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरप्राप्येवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्रोहनीयः । विनयः शिक्षाचरोऽपि

बोलनेको अभिलाषा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो बह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके बाण गिरते रहनेसे ही मानो डकड़-डकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निशासोंने मानो निर्वासन कर (बाहर निकाल) दी हो, हृदयमें रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानो आकलण कर (पकड़) रखो हो और निश्चासकी पान करते हुए अमरोंने मानो पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष यत्न करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी यणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हों, इस प्रकार बह अधोमुख होकरके, कपील (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अश्रु-निन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगीं ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकुलितगद्गदतया । २. कचिन् 'अस्या' इति पदं न विद्यते । ३. दग्धम् । ४. कलितम् । ५. निःश्व-सितैरिव, श्वसितैरिव । ६. आधुना । ७. निःश्वासपायिभिः, निश्चासपायिभिः । ८. लज्जापि लज्जां लीलापि लीलां विनयोपदेशम् ।

शयम्, सुगन्धतापि सुगन्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्र-
मिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमुख्य लोहितायमानोदरे
लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-
पालिकाप्रश्रित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घ-
मुष्णश्च निश्चसितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया
ब्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला^१ लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा
निश्वाससमुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमलिष्टम् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्वमाणं लोचनच्युतैर्मन्दानलधूम-

विनयातिशयम् अक्षिप्ततेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु
प्रातिकूल्यरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्णे उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तयोक्ते लोचने नयने
प्रमुख्य मोन्मुख्य, दुःखप्रकर्षेण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव संयतायेव मृणालवत्
विलसन् कोमलया मृदुलया बाहुलतया भुजवहस्या करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रञ्जिता
दासी तथा प्रथिता गुह्यता या कुसुममाला पुष्पस्रक् ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता
एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्नानम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या
फलोपेक्षा अपरा क्रियोपेक्षेत्युभयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्यां दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया),
पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, ब्रीडया लज्जया नखमुखेन
नखराग्रेण विलिखितं ब्रीडास्वभावान् संवृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा
लिपिभूय अपेक्षन्तीव दृढतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्चलितः अधरो यस्याः सा, अत एव
निश्वाससमुकरान् वदनाभिलषानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले
भ्रूलले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम्
अलिष्टवत् स्थिता ।

क्रमेणैति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्भूते दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्वमाणान्भ्यां लोचनाभ्यां
नयनाभ्यां च्युतैः पतितः बाष्पजलबिन्दुभिः अश्रुकर्णैः, मन्दानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनान्

विनयका अभ्यास किया, सुगन्धता (अनभिष्टता) ने भी मानो सुगन्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका
अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अपेक्षने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी
मानो विषादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनती की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने
अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्बन्धन करने (फाँसी लगाने) के
लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लता-गृह की मालिन) की गूँथी
हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्युका मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताकी उन्नमित (ऊँची
चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनोदुःखकी सम्भावना
कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखायद्वारा
केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगीं और बोलनेकी अभिलाषासे अवर स्पन्दित होने
(ढोठ फट्टने) लगे, उससे वह निश्वास-गान करनेके लिए आप हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय
कहने लगीं और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रहीं ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रख कर, मन्मथान्निके धूमेसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. विलिखितैककेतकीदला । ४. पुनरथापूर्वमाण ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-
स्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिवेद्यवर्णानिव ग्रथन्ती कथमपि व्याहारा-
भिसुखमात्मानमकरोत् । अग्रवीच मा—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो
नाम्ना न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न
जाने केनापि काष्ठेनापहृष्टितं-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपसुपा-
लमे, कस्य वाऽन्यस्य कथयापि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-
भारमिममसह्यमद्य’ निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृदये-
नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव मादृशी रजनिकर-किरणा-

अस्फुटामित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्षस्मितं
सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्द्वीपितैः दशनांशुभिः दन्तमयुखैः, साध्वसेन भयेन विश्वश्रुतान् स्मरणरहितान्,
पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् बाष्पजलबिन्दुव्याजेन अशुकणपङ्कजानां विद्यमानानिति शेषः, अभिवेद्यवर्णान् प्रतिपा-
दयिष्यस्यस्यकाचरणि ग्रन्थतीव गुरुकतीव सती । इहाशुकणानां गोलाकारतादिरूपत्वेन अचरसादृश्यं
दशनांशुनाम्बु विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुरुकनमुपपद्यत इत्यवबोधम् । आपमानं
स्वं व्याहाराभिसुखं भाषणाद्योद्यतम् अकरोत् ध्वदधात् । इह सापह्नुवा क्रियोत्प्रेषा ।

अग्रवीदिति । अग्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती स्वम् दर्शनात्प्रभृति अवलोक-
नाद्वारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादिस्थपहस्तः सं कृत इत्यपहस्तितः कर्मणि क्तः । अपहस्तितता
निकासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदयं चित्तं कर्तुं, केनापि
प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवति विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयाभि इत्यन्वयः ।
कति । अपरमन्यं कम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि
निवेदयामि । दुःखं मानसवलेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य कथ-
यित्वा, अवस्थास्तव निकटे जावितं जीवंतं त्यजयामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकप्रभे मे हृदयं प्रलापेरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिद्विधा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा क्लेशा-
तिशयोऽयमवश्यीकृत्यामित्यत आह—‘जावितं-ति । जावितंतेव नजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि
शपथं करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उद्धन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्वान्तेनापि जिह्मि
मपे, अत एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमर्हति परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।
कथमिति । मादृशी शैशवातिक्रान्तत्वादुद्धूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौडीनेन, सहस्रासमसर्पणा-

नेत्रोर्मिसे विगलित (गिरते) बाष्प-बिन्दुद्वारा मानो वारम्बार प्रक्षालन करता (शक्ती) हुद, और बाष्प-बिन्दुओंके
वहाने भयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अश्वत्थोंको लज्जा-प्लुक्त मन्द-दास्यसे प्रकाशित हुई
दन्त-रदिमयोसे मानो प्रथित कात्ती (गूँसी) हुई देवीने किस प्रकारसे अपन आप ही बालनेमें सादस किया
और मुझसे कहा—‘पत्रलेखे ! मिथताके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थानमें न पिता है, न माता है, न
महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जवसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी मित्र हो गई है । मैं नहीं
जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे कर हा विश्वास करता है । मैं और
किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें हूँ इस अत्याचारको क्या कहूँ ? अन्य किसको इस दुःखको विमल
कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूँगी । मैं
तुम्हारे निकटमें अपने जीवनको शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यही वृत्तान्त जानता है, इसलिय मैं उससे भी
कजित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदातं कौलीनेन कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताञ्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते^१ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा,^२ नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरेव^३ अनाथेव नीचेवं बलादवलितेन^४ गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-भूयते । अपरिभवनीयो^५ हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुक्तं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजार्पणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमतता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समर्थिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहृत्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अर्वाक्षेन आत्मना प्रवृत्तेर्दृष्टेन कुमारेण अनुद्वाहिनेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता निजसौन्दर्यावलाकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभिधेहि, महतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणालपङ्खवं तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपराति । हि यस्मात् यूनां तरुणः, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्त्तुं न योग्यः, अधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वेधम्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाथ !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्विधेयाविमशंदायः समापतति, स च नञः पार्थक्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेपुशराः मदनबाणाः विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

ममच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितश्चादाह—तदिति । तत्तस्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कितं कैतुं करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और निन्दनाय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत नहीं दिया, माताने भा दान नहीं किया, और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्देशा नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गर्वित-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह-क्या यह महापुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परि-चयका फल है कि—नूतन-मृणालसूत्रके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके बाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अत एव जन्मान्तरमें

१. कौलीनेन । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिसेव । ७. गुर्वी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः, परिभवनीयः ।

भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्यतेव भीतेव विलम्बेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः^१ पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति^२ । सुप्तायाः श्रवणदन्तपद्मोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्कतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवतीं स्वास् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहीति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) हीतेव लज्जितेव । विलम्बेव त्रपावहारिककर्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् केरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्जितं जीवितं जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यति त्यज्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, 'हीतेवेत्यादौ तु नोत्प्रेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृज्यताम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शोपस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेदयामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दक्षकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दक्ष इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवत्किरीटपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मञ्जिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्थमप्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासम्भावान्निरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूषणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, सङ्केतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदिति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णा येषां तानपि निपतित्ता रोदनेन

फिरसे सम्मिलनके लिए तुल्यसे प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुल्यसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क^१ नष्ट कर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय हो मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान घबरा गई होऊँ; चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषादके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुन कर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुल्यसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्फल अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-भ्रमके कारण सम्मिलनकी आशासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर सुन्दर काम-लिपि भेजता है कि—अक्षर घर्मे-जलसे

१. समुत्सृज्यामि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् । २. प्रतिदिनम् । ३. निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति ।

वदातं
वा चा
गुरुभि
नीचेवं
माचार
भूयतं
ततो ह

जनापव
वत् कल
कन्यायो

जनन्या
किञ्चित्
इह तथा
प्रवृत्तेर्दा
निजसौ
कार्योत्प

संस्तवस्
परिभूय
कुमारि
सामान्दे
इतिवत्
स च ह

विनया

निर्मलः
निन्दनः

नहीं दि
नहीं क
गर्वित-
बलपूर्व
चयका
क्योंकि
नहीं क
हृदयक

न द
६. अ

तित-साञ्जनाश्रुबिन्दु-पङ्क्ति-कथितात्मावस्थान् मनोहरान् संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव बलाद्रज्यत्यलक्तकरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहुमन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गम् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन् पत्रलतां कुटिलतामिवानुजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीकचाटु-

लोचनात्प्रस्युता साञ्जना लोचनकज्जलयुक्ता या अश्रुबिन्दूनां वाष्पकणानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या आशा मत्सम्मिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावद्वेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धा सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठात् रजयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिबिम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिकं जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलाय-मानायाः शीघ्रव्रजन्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः ससक्ताभिः अंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निषेधितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अपितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धभासात् पलायमानां सहचरीं प्रति इत्यमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यदृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुरुते । इह क्रियात्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनुजुवी अमृद्गी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले कुचस्थले पत्र-लतां वक्त्रपत्रसदृश लतासदृश च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, वक्त्रपत्र-लतालिखनादेवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कञ्जोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः मुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदचारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डी वीजयति वायुं

प्रक्षालित (विगड़े) होने पर भी, उनमें पड़ी हुई अजन-समन्वित अश्रु-बिन्दुके समूह ही उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात् मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आस्ता, महावर) के रससे रजित करता (रँगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिबिम्बकी मेरे पाँवके नखमें पड़े हुए देख कर अधिक आदर करता है । उद्यान (बगीचे) में अकेली जब उसके पकड़नेकी आशङ्कासे दौड़ती हूँ और पल्लवोंमें वखाञ्जल संलग्न हो (कपड़ेका पल्ला अटक) जानेसे दौड़नेमें असमर्थ हो जाती हूँ तब लता-रूप सखियाँ मुझे पकड़ कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे मुख फिर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आलिङ्गन करता है, कुटिल-स्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र-लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताकी शिक्षा देता है । धर्म-जलके बिन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुवद्ध । २. अवस्थानान् । ३. निजानुरागेण...रसेनेव । ४. नखेषु । ५. सखीभिः । ६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ बीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्वनखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतर-बाल-वकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूषान् सकचग्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति । भवनाशोकरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्र-लेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्ट्या सम्भावयति, आक्रोशमपि परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते, 'लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्वेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धर्मवारिणा शिथिलितं श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं च्युतं यत् वरपलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिव शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररश्मीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । वृष्टः प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, बल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालवकुलानां लघुकेसराणां सेककाले तत्पुष्पप्रफुटनाय मदद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूषान् मद्यचुलुकान्, सकचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् मुहुमुहुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूषान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलापाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकरूपां गृहकङ्कलिवृक्षाणां ताडनाय पुष्पप्रफुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुमुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूर्ध्नां प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणाद्यो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेद्य, मन्मथेन मदनाभिर्भावेन मूढं सदसद्विचाररहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तेरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविध्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि ईर्ष्याम् असूयां सम्भावयति उत्प्रेक्षते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्बाधम् अदत्तां प्रत्येव तथा व्यवहरणाऽजनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गां पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी शीतल मुख-पवनसे बीजन (पंखा) करता है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कमल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भी वह मिथ्या-नैपुण्य-गवित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुखे कर्णका आभूषण पहनाता है । अत्यन्त-प्रीति-भोजन नूतन बकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय मुखमें भरे गए मद्य की गण्डूषी (घूँटों) को चबल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार मुखे पान करा (पिला) देता है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिप्रतापित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोकूँ । मुझसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उसको ईर्ष्या समझता है । तिरस्कार करने पर भी उसे परिहास समझ कर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोषकीर्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय मानता है । अवहेलना करने पर भी उसको अवाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाको वह यश सकल कर गणना करता है ।

१. यवाङ्कुरविकरानिव । २. सकचग्रहमगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते । ३. अवशमपि नियन्त्रणप्रणयम् ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्विव मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्द्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकरपयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मदनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरीव्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तस्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संवर्द्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सत्यं वृद्धिसुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिक्षाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणादित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नभूताया एवाकर्षणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गैः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता व्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशितश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियदाहभ्येन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाललभ्यादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्प्लुष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः कर्षणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ रित्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालःसमयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्ययुद्दीपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुन कर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके उद्देश से कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीको उद्देश्य कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वभाविक एवं सावधानतासे सम्बर्द्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशने समस्त विशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गाररूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिको

१. एवं तदा । ३. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तं फलम् ।

५. मदिरामददोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्याव्रवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेन देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं सां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेष हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतायति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलव-

प्रातः उचितयोरेव मिथोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मदनसमयस्य अवतारेण आविर्भावेन मुखं वदनं दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगता देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपराधव्यवहारादित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एवः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकस्वास्व-रूपस्यादर्शनाच्च, अत एतास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकारुढवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निःसारथं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटी-कृत्यं सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसत्त्वेऽपि तत्कार्यदाहाद्युपपत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विशावनाशकारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते ह्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यदभूतं कर्तृ, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगतमित्यतीतनिर्देशः, न यातीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यकोक्तिः, अत एवायं त्रिविष्टपे समयेषु त्रिविष्टपे एवाव्याहतमाहा-त्म्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषधारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्व एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतस्य आर्तं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्धनं स तादृशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विध्यति ताडयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्रासखम्भ इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावने मुँह दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधका परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रकी नहीं ।' इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरसे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि—'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रूप क्या-क्या हैं ? वे मुझसे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंका अश्रुपात कराता है और भस्मोंके कणोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरता ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्पमय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. कामः कोऽपि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया 'प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमम्बरतलम्', लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानल्पीयसी संख्या, शृण्वतीनां 'प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती', ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति' इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत—'पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य मुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अम्बरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रस्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यो वल्लभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तिः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विध्यतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अल्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रियतमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अबहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आशानुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अचन्तथापि कथया तासां
श्रवणाशा न परिपूर्यते इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि
सङ्गमसुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अतिह्रस्वः
सञ्चापतति, झटित्येवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । इह 'आपतति' एकस्यां क्रियायाम् अम्बरतलादीनां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मल्लक्षणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
बाणा यस्य स तेन मद्नेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकवादीनि पूर्वोक्तानि
स्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वासन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापबाष्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तत्समधिकार्थैर्यथावलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद्ध कर देता है । और जो सुन्दरियों कामाविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल क्षुद्र सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसकी वाणी कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुखका ध्यान करते रहने पर भी
उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्पसा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—'पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समय मैं

१. चिन्ताप्रिय । २. क्वचित् 'चन्द्र' पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अबहुभाषिणी सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तासि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति 'हृदयम्' इति ।

एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमबोधयाम्—'अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन', अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, भ्रातेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । कति वा कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अव्यतिरिक्तासि अभिज्ञासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचिताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्स्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यभाविस्वास्त्रास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकेषां व्यवहारास्त्रास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्रामाण्याभावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'गान्धर्वः समग्रान्मिथः' इति । मनुरपि—

'दृच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः ॥'

तुझसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, क्योंकि—ऐसी ऐसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।'

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंको सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार कहने लगी—'देवि । आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी, उसने स्वयं ही आपके ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, भ्राताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासादिकी शिक्षा देता है । कहो तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवर-विधान निरर्थक होता । इसलिए देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए; मैं आपके

१. कचित् त्वमिति नास्ति । २. अपि च गुरु' । ३. मे हृदयम् । ४. वरोह ! अनाराधित' । ५. पितेव । ६. तरुणतारत्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अलममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन, सन्दिश, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम् ।

इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रव्याद्रथा दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-शत-जर्जरितां भिस्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदारिलेष्टम् उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खत्कुण्डल-माणिक्य पत्र मकर-कोटि लम्बञ्च शशकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैः शनैर्-वदत्—‘जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर शिरीष-पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तत्ति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे शपथं करोमि, चित्तवृत्तमानयनं प्रत्येव शपथोऽयमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि तव समीप इति शेषः ।

श्रीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी प्रीतिद्रवेण प्रमोदरसेन आर्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि सन्त्रियमाणैरपि, मकरकेतोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां भिस्त्वेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्रासावकाशः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः श्रमिताद्यनु-रागघोतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चला क्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य यद् वचनं वाच्यं तस्य श्रवणेन आकर्णनं तथा प्रीतिरानन्दस्तथा, ये स्वेदा वर्माः ते आश्लिष्टं देहसंसक्तम्, उत्तरीयांशुकम् उपसंव्यानवस्त्रम्, रोमाञ्चानां पुलकानां आलकेन समूहेन उत्क्षिप्य उन्नतं विधाप्य दधतीव धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खतश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य चो माणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-मकरसदृशभूषणं तस्य कोटा अग्रभागे लग्नं सक्तम्, शशकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्चक्षुःप्रभानिष्पन्न-मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं शोषाभिधानम् उन्मोचयन्ता प्रच्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजा स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रित्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेचालङ्कारः । ‘पिबन्तीव’ ‘भिस्त्वेव’ ‘उत्क्षिप्येव’ ‘दधतीव’ ‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियाउत्प्रेचालङ्कारः ।

जानामात् । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वीं प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव त्रयोमीत्याशयः । तर्हि श्रीप्रमेव स्वयं वरणाय उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं यत् शिरीषपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं पाद-पङ्कज-स्पर्श कर शपथ (सोम्य) लक्ष्म कहेता इ कि—अपि कुल सन्दर्श दकर सुखे भोजिप, ता कि मे जाकर आपक प्राणवलमको ले आके ?

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करती, छिपाये जानेपर भी काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाको मानो भूकेनसे, मागे पाकर बाहर निकलते ईषद हास्यप्रभृति अनुराग-सूचकविभ्रमासे आकुल होता, प्राणद्वारसम्बन्धी जिवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें संलग्न (चिपटे) उत्तरीयाशुकका इवर, उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान (लटकते हुए) कणकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उन्मुक्त करती (मुलझातीं), वह अत्यन्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो धीरे धीरे कहने लगी—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ; किन्तु अभिनव-शिरीष कुसुमके समान कोमल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु... । २. शपामि । ३. सन्दिश माम्, याम्यानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निपतद्भिः । ६. स्वेदश्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव । ८. आलम्ब्य । ९. शनैर्वदत् । १०. पक्षम् ।

लभ्यमेतावन्मारीजनस्य, विरोधतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती बाला जिह्वेभिः । किं वा सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तत्राहं प्रियारमेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयानमुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपात्मभः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृत्तोऽसि मयेति बन्धकीघाष्टर्थम्,

पुनरुत्तरं प्रागल्भ्यं पृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्थः । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्यः स्वयंवरणात्मकपुनरुत्तरघाष्ट्यै कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहसेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्यश्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्णसमीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येवा कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्थंभूताश्चेन्दुमतीदमयन्त्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव सभायां गतवत्य इत्येवमपि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिह्वेभिः लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निहोत्रः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरुक्तताद्वेषप्रसङ्गा नार्यं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

तवेति । तत्राहं प्रियारमः बलभावरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गितेनैव बलभरानिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानाच्च तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौष्टमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स नै जडतरः स्मृतः ॥

त्वयाति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलवधूनां तु चेष्टयेव प्रियस्वद्योत्तमौचित्याद्यमपि पक्षो न समस्तस्य इत्याशयः ।

त्वयेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् धारयामीति सन्देशो तु अनुप्रास-विरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएव त्वयि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परोति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय व्यथयतीति सन्देशो तु आरक्षताः स्वयं वरणा कासुकवस्त्रपक्ष्य उपालम्भो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय समीपगमनम्, स्वमीपानां नायिका-नां मदनविकारस्यावहृदीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनायोग्यत्वादयमपि सन्देशो न लज्जाद्वेष इत्याशयः ।

मन इति । मनोभवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पित इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य स्वसमीपोपस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारिण्यपि यत् विधायानावौचित्यात् । कौशर्य-प्रकाशने पूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलाद्वशात् पुनोऽसि मया भवेति सन्देशो तु बन्धकीघाष्ट्यै त्वेति त्वया अधिक प्रार्थना कर्ता । अत्र स्वयं सन्देशो भेदतो है, अथवा पारस्विकः । प्रियतमको समीप उपस्थित हो जाता है, वे साहसका कार्य करती हैं । मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समाचार भेजनेमें कज्जित होती हूँ—यह तो मुझे सन्देशा भी क्या कहलाता है ? यदि इस प्रकार कहूँ कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी; क्या आपको मैं प्रिय हूँ ? [क्या आपकी प्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहूँ तो इससे मनोप्राप्त प्रकाशित होगी; 'आपके प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहूँ तो यह वेश्याओं के कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि मैं कहूँ तो अनुभव-विरोध है; 'कामो मेरे मुझे अधिक पड़ा देता है' यों कहूँ तो अपने दोषको निन्दा ही करनी है; 'कामदेवने मुझे आपके हाथों समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है, 'मैंने आपकी बलपूर्वक पकड़ रक्खी है' तो

१. सन्दिशन्ति, दिशन्ती । २. प्रिया नेति ।

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्^१। प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्^२ अनपेक्षितानुजीवितं दुःखदायका स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^३।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तद्योग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः।

अवश्यमिति। स्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देशे तु सौभाग्यस्य द्युत-
वाङ्मयस्य गर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य स्वसत्त्वादेशोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः।

स्वयमिति। स्वयमात्मनेव आगच्छामि आयामीति सन्देशे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः।

अनन्येति। अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लच्छणः परिजन इति सन्देशोऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेरणः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैषोऽपि पक्षो नितरासुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः।

प्रत्याख्यानंति। प्रत्याख्यानं सन्देशव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देशं प्रेषयामीति सन्देशोऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजङ्गो-
त्थानवत्, सुतरामेषोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः।

अनपेक्षितेति। न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं प्रियविरहानन्तरसमय-
स्थापिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतथाविधक्लेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्यां सहचरीणां
समक्ष इति शेषः, इति सन्देशे अतिप्रणयिता अस्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते। परमार्थतस्तु इदानीं पर्यन्तमपि
तथाविधायुत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः।

ज्ञास्यसीति। मरणे त्वद्विरहपीडयेव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्यायामे बह्वपे-
क्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देशो न प्रेषणाय इत्याशयः।

इति सुदलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत-‘बरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकेसरि-

‘वदरीनाथ’शर्मात्मज-उद्योतिविद्ग्रन्थानेकराजसम्मानित-श्रीलोकना-तनुजन्म-व्या-

करण-साहित्य-वेदान्ताचार्य-मीमांसा-शास्त्रि-ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’-टीका समाप्ता।

कुलदाकी धृष्टता है; ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; ‘मैं अपनेसे ही आपके निकट आती हूँ’ यह तो स्त्रियोंकी स्वाभाविक चञ्चलता है; ‘यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है’ यह तो अपनी भक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लघुता है; ‘आप अव्वोकार कर देंगे इस आशङ्कासे मैं सन्देशा नहीं भेजती’ यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयकी जनाचा है; ‘आपके साथ वियोग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होती है और मैं दुःख सहन करती हुई स्त्रियोंकी समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’ यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और ‘मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’ यह तो अत्यन्त असम्भव ही है।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-

पूर्वार्धका विद्योतिनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ।

१. अनुरक्त। २. स्वयं भक्ति। ३. निवेदनापलाघवम्। ४. उद्धतप्रतिबोधनम्। ५. ‘अनुजीवित’।
६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति।

टीकाकर्तुः परिचयः

आस्ते भारतवर्ष एव नितरामाचारदीक्षागुरुः

यत्रासन् षड्दर्शनादिकृतिनो व्यासाक्षपादादयः ।

श्रीवाचस्पति मण्डन प्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः

सञ्ज्ञाताः प्रबलान्धकाररवयः सर्वस्थाना इह ॥

तत्रास्तेऽखिलखलोक एव प्रथिता सद्भिप्रभूपान्विता-

गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी हिमघनैर्या चैव सीमाकृता ।

आद्याशक्तिजनिश्च यत्र समभूस्वर्गात्मिका याऽवनौ

सा नाम्ना*मिथिलेति तन्त्रलसिता विद्योतते सर्वतः ॥

तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग' बलये 'उच्चैठ' पीठान्तिके

ख्याता 'चानपुरे'ति रम्यनगरी विद्वद्वरैर्मण्डिता ।

तत्रास्मत्कुलपूर्वजाः समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः

शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुलाल्लब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥

अत्रास्मज्जनकाच्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमो

योगाभ्यासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।

वत्सेत्यन्वयसन्मणिः सुनगरे शिष्योपशिष्यैर्युतः

सुख्यातिं समुपागतः खलु भवानन्दाभिधानो बुधः ॥

एतस्माद्गुणनाथोऽभूच्छास्त्रविज्ञानतत्त्ववित् ।

तदात्मजौ खलु महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥

तेजनाथ-मेहर्वाणौ सिंहविक्रान्तशालिनौ ।

अनेकग्रन्थकर्तारौ सञ्ज्ञातौ सुषमान्वितौ ॥

तत्र जातः सुनिपुणो 'बाबूराम'-पदाभिधः ।

तेजनाथाद्धि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥

हर्षदत्तो घरभर्णो वेणीदत्ताभिधस्तथा ।

त्रयः पुत्राः समभवंस्तेषु तार्तीयकाच्च यः ॥

नेयायिकवरो भाइ-नाथनामा श्रुतः किल ।

स श्रीजयपुरेशस्य प्रधानः पण्डितोऽभवत् ॥

❀ यामलसारोद्धारे—

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकोल्लक्ष्मीरवातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मिथिलाभूमिमाविशत् ॥

अतो निवासभूमिस्तु सर्वस्थानाद्विशिष्यते ॥